

श्री .

वेदान्तग्रन्थरत्नमाला . २.

श्रीमहाभारतान्तर्गत-

श्रीमद्भगवद्गीता

प्रथमषट्कं.

श्रीरामानुजभाष्येण, तट्टाख्यया श्रीऋवितार्किकसिंह
सर्वतन्त्रस्वतन्त्र श्रीमद्वेदा तदेशिमरिचिया
तात्पर्यचन्द्रिकया, श्रीशङ्करभाष्येण, श्री
मदानन्दतीर्थभाष्येण, जयतीर्थमुनि
विरचितया तट्टाख्यया च
अनुगतं

श्री अ. जी नरोत्तमचार्ये, त्रिं च नरोत्तमचार्याभ्यां
परिशोधितम्

So. 261
MAR

इदञ्च

आर. वेङ्कटेश्वरसमाध्यक्षैः स्विक्रयाम्

आनन्दमुद्राशालाया मुद्रितं

विजयताम्

1910

ANANDA PRESS MADRAS

VOL I

[Copyright Registered]

श्रीः
उपोद्घातः.

आर्यमिश्राः ! विदितमिदमस्मिन्लैरपि भगवद्गोः यद्वयमनादिना कर्माविद्यादिके भ्राम्यन्तः प्रा-
कृतैः करणकलेचरैः चिराय ससृज्यमानाः प्रकृतिभाविताः प्रकृतिसाम्यमश्नुनाः स्वमानसदृजमपि शा-
नानन्दार्मलत्वादिक परमपुरुषशेषतमपि सुदूर विस्मृत्य प्रतिक्षणमुपचीयमानत्रैभवयाऽनया प्रकृतिपिशा-
चिक्रया गुणमय्या दुरन्तया दुरत्ययाऽऽशेषमाना विविधान् सासारिःकास्तापाननुभवा इति । इद-
मेवास्माकं यद्वत्त्व नाम, यत् क्षणमपि न पारयामः प्रकृतिरन्ध्रमन्तरेणावस्थानुम् । किञ्च विचित्रोऽ-
यमभिपन्नः, यदनुभावयत्रपि दुरत्यय क्लेशजाल मुग्ररूपताम् आपाततः प्रदर्शयति । अतः क-
थमयमुच्छेद्य इति साधुविचार्यमापतितम् । तत्र च कानि विद्यन्ते साधनानीति विमृशन्तः प्रत्यक्षस्या-
तीन्द्रियविषयावेदनशक्तिरैकल्यात् अनुमानस्य तदेकसाधनत्वात् शब्दमेव प्रमाणयामः । सच पौरुषेयः
अर्थसिद्धिं प्रतिपादकस्य विग्रहमणीयताञ्चानलम्य तदुक्तार्थेषु पुरुष प्रवर्तयति। अतः कथमस्तु सजाती-
येषु विग्रहभेदोऽस्माकम् । अविग्रहभेदे च नैव तदुपदिष्टार्थेषु प्रवर्तयति । तदिदमेव साधनमित्यपास्तम् ।
सम्प्रति पुनर्मार्गणीयमुपायान्तरं, येन दुरुत्तरमिममुत्तरेम ससारसागरम् । इदमेव विचिन्त्य भगवान्
निरुपाधिकरत्नलः अशेषशरण्यश्च स्वाशरूपा प्रतिकल्पमभिमानानुपूर्वीकृतया नित्याम् अशेषजनानुग्रहाय
विविधपुरुषार्थप्रवर्तिनीं दुरन्तसमारनिगलनिष्कृष्टनैकव्यवसाया श्रुतिं स्वनाभिनलिनजनिताय वेधसे प्र-
थममुपादिशत् । साचेयन्तमार्थि प्रसरत्यनुच्छिन्नसन्तानेति नन्वनुभवसाक्षिकमिदम् । सा च सर्वानुग्र-
हप्रवृत्ता तत्तदधिनापेक्षितानात्मनि विग्रहभेदजननायानुपेक्षणाय च प्रकाशयन्ती पुमर्थानतिगहनभाव-
मासादयतीति विवरणसापेक्षतामस्या निध्याय सोऽयं भगवान् काश्चिदनुग्रह स्वयं तेष्वनुप्रविश्य च ता
विनरीतुं प्रवर्तिष्ये तानि च विवरणानि—स्मृतयः, इतिहासाः, पुराणानि, आगमाः, इति व्यपदि-
श्यन्ते । तत्राद्याः भगवदारोपणरूपस्य पलापेक्षजनानुग्रहकस्य कर्मकाण्डस्य व्याख्यारूपाः । इति-
हासश्च महापुरुषचरिताश्रयो वेदान्तभागव्याख्या । पुराणानि सर्मादिलक्षणपञ्चकसङ्गतानि । आगमाः
शैवाद्यो देवतोपासनादिवोधकाः । तेषु इतिहासो रामायणभारतादिः । सहस्रानुपेक्षाख्यारूपतया प्रा-
धान्येन च स्मृतिपुराणेभ्यः प्रमाणतमः । श्रीरामायणं हि भगवता वाल्मीकिना मानुष वेपमास्थितगतो
भगवत्क्षरितमधिकृत्य चतुर्मुखाप्रेरणयाऽऽदौ विरचितं हिततमं मोक्षसाधनं भगवत्प्रपदनं श्रियः सीता-
रूपमाश्रितायाः पुरुषकारतावैभवंमुदञ्जयतीति ' यदवैवं परं पुंसि जाते दशरथात्मजे । वैदः प्राचेत-
सादासीत्साक्षाद्रामायणात्मना ' इत्यादिना प्रशस्यते । अनेन हि अजायमानं सर्वजनकं च तादा-
त्रिं कनरपतिललामभूताद्दशरथादुत्पद्यमानमाश्रय प्रमेयानुसारसन्धया प्रमाणभूतो नित्योऽपि वेदस्ता-
त्कालिकमुनिपरिपुष्टये यमानाद्वाल्मीकिराविरभवदिति प्रतिपाद्यते । तथा महाभारतमपि भगवतो
देवकीनन्दनप्रेषस्य निःसृष्टभरपाण्डुपुरप्रतिप्राणवैभव तदत्यन्तभक्तपाण्डवचरितकथनमिषेणोदाहरत्
प्रपदनैकहार्यता परमपुरुषस्य प्रकाशयत्, साक्षान्नारायणाशेषम्भवाद्वासमग्र्यः प्रादुरासीत् । इदञ्च
' कृष्णद्वैपायन व्यास विद्वि नारायण प्रभुम् । को ह्यन्यो भुवि मैत्रेय महाभारतकृद्भवेत् ' ' काण्यं
वेदामिमं विद्वान् ' ' चत्वार एकतो वेदाः भारतश्चेदमेकतः ' ' वेदानुप्यापयामास महाभारतपञ्च-
मान् ' ' तदिदमनगतं पञ्चमादेव वेदात् ' इत्यादिभिः प्रकाशयते । अस्य भगवच्चरितकीर्तनपरत्वं
' नारायणकथामिमाम् ' इति स्वेनाप्युक्तम् । अत्र च श्रीमतो नारायणस्य पारम्यं चतुर्मुखादीना त-
त्सृज्यत्वं पञ्चरावशास्त्रप्रामाण्यमित्यादिकं स्फुटं बहुधा प्रपञ्चितम् । प्रसङ्गेषु परमार्थयोजनञ्च भग-

वता वेदव्यासेनैव प्रतिज्ञातमादिपर्वणि। अनेनैव स्वप्रणीतानि शारीरकमीमांसायूत्राप्यपि व्याख्यातानी-
ति तेषामपि संवादसम्पादनेन चरितार्थोऽयं प्रबन्ध इति प्रतिभाति । निखिलांशतोऽपि सारभूतेऽप्यः
स्मिन् प्रबन्धे भगवद्गीता गृह्यनामाध्याय इत्यादिकमाद्रियन्ते हि जनाः । तत्रैवं भगवद्गीता सुयोध-
नात्प्रवृत्ते महति समरे गुरुजनादरेण कुलक्षयभयेन बन्धुव्रेहेन च युद्धभद्राविकलं मध्यमपाण्डवं प्रकृ-
तौ पर्यवस्थापयितुं भगवान् वासुदेवः स्वधर्मानुष्ठानमशेषाणामावश्यकमित्युपदिदेशेतीदं प्रकरणमव-
लम्ब्य प्रवृत्तयमष्टादशाध्यायी। तत्र हि शरीरनाशेऽपि नित्यस्य जीवस्य न कदाचन हानिः, शरीरना-
शादिप्रयुक्तव्यथाया आभिमानिकत्वेन स्थिरत्वाभावान्मर्षणीयत्वमिति दाहणरसस्यापि व्यवाहेतोः सम-
रस्य क्षत्रधर्मत्वेन तदनुष्ठाने न पराङ्मुखता कायैति, शत्रुविजयादिफलाभावेऽपि परायत्तकर्तृत्वयुक्तस्य
जीवस्य फलं प्रति स्वाम्यविरहात् कर्मण्येवाधिकारो न फलेष्विति, प्रकीर्णविषयतया शास्त्राणां तत्तद-
धिकारानुरोधेन परिप्राख्यत्वादर्थिसामार्थ्यादीनां समव्यतिरिक्तविषयत्वेन व्यवस्थेति, उद्वेगदायितया
विगुणस्यापि रणस्य क्षत्रधर्मत्वादवश्यानुष्ठेयत्वमिति, धर्मानुष्ठाने निरहङ्कारस्य फले निर्ममस्य चाधिकारि-
णः सर्वानर्थमूलभूतयोरहङ्कारममकारयोः सुदूरनिरासेन भगवत्परतन्त्रत्वाध्यवसायेन निष्कामकर्मचर-
णेन च सवासने निरस्तसमस्तसांसारिकमङ्गस्य परमार्थसिद्धिरप्यवश्यं भाविनीति, एतादृशं विलम्बम-
प्यसाहुषो द्रुततरमेव पत्मां सिद्धिमधिजिगांसमानस्य स्वस्वातन्त्र्यसाध्यादुपासनादुपरिरेतेश्च पुरुषस्य
पुरुषोत्तमः स्वयमेवोपायभूतइति चास्यां सारोद्धारः ॥

एतदध्यायानुक्रमणिकेयम्—

१. अर्जुनविषादयोगः.	७. विज्ञानयोगः.	१३. क्षेत्रज्ञविभागयोगः.
२. साङ्ख्ययोगः.	८. अधरपरब्रह्मयोगः.	१४. गुणत्रयविभागयोगः.
३. कर्मयोगः.	९. राजविद्याराजगुह्ययोगः.	१५. पुरुषोत्तमप्राप्तियोगः.
४. ज्ञानयोगः.	१०. विभूतियोगः.	१६. दैवानुरसम्पद्धिभागयोगः.
५. कर्मसंन्यासयोगः.	११. विश्वरूपसंदर्शनयोगः.	१७. श्रद्धात्रयविभागयोगः.
६. आत्मसंन्यासयोगः.	१२. भक्तियोगः.	१८. मोक्षसंन्यासयोगः. इति ॥

पद्कत्रयारिमकायामस्यामष्टादशाध्याय्या पूर्वपदकेन—

“ ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्ष्ये सुसंस्कृते ।

आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थे पूर्वपदके न चेदिते ॥ ”

इति परमात्मयाथात्कारनिर्देशेणभूतप्रत्यगात्मयाथात्म्यज्ञानसहकारिभूतौ सपरिकरौ कर्मयोगज्ञान-
योगावुपदिष्टौ । द्वितीयपदकेन—

“ मध्यमे भगवत्तत्त्वयाथात्म्याथातिसिद्ध्यै ।

ज्ञानकर्माभिनिर्वृत्यो भक्तियोगः प्रकीर्तितः ”

इति भगवत्तत्त्वज्ञानसंपात्तद्देशेर्ज्ञानकर्मपरिकर्मितः भक्तियोग उक्तः। तृतीयपदकेन प्रथमपदकरोपभूतेन-

“ प्रधानपुरुषव्यक्तसर्वेश्वरविवेचनम् ।

कर्मधीर्भक्तिरित्यादिः पूर्वशेषोऽन्तिमोदितः ”

इति मूलप्रकृतेः महदादीनां तत्कार्याणां भोक्तुः पुरुषस्य कर्मज्ञानभक्तियोगानां च विवेचनमिति संग-
त्या निदर्शितोऽयं विभाग इति भगवद्गुणमपरभावावैवादाः गीतार्थं सम्यङ्कन् । भगवद्गीता चैयमर्जु-
नाय भगवदुपदिष्टस्य अध्यात्मशास्त्रस्य व्यासकृतः श्लोकरूपेणानुवाद इति बहवः । तदन्ये न मन्य-

न्ते, मन्यन्ते च भगवन्मुगोदितानुपूर्व्या एव महाभारते भगवतो द्वैपायनमुने सयोजनमात्रमेव व्यापार इति दर्शयन्ति चानार्थे भगवद्गीताप्रादशाध्यायीसमनन्तरोपात्तभीष्मवधपर्वादिभागनिविष्टान् वैशम्पाय नपचनत्वेनोपनिविष्टान् श्लोकान्—

“ गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैश्शास्त्रसङ्घैः ।

या स्वय पद्मनाभस्य मुग्धपद्माद्विनिस्मृता ॥

सर्वाशास्त्रमयी गीता सर्वदेवमयो हरिः ।

सर्वातीर्थमयी गङ्गा सर्ववदमयो मनु ॥

गीता गङ्गा च मायवी गोविन्देति हृदि स्थिते ।

चतुर्गणारसयुक्ते पुनर्नम्य न विद्यते ॥

पद शतानि सर्वाणि श्लोकानां प्राह वैशवः । (६२०)

अर्जुनस्मृतपद्माशतं (५७) सप्तपठितु सञ्जय ॥ ६७)

धृतराष्ट्र श्लोकमेव (२) गीताया मानमुच्यते ।

भारतामृतसर्वम्वगीताया मथितस्य च ॥

सारमुद्धृत्य कृष्णेन अर्जुनस्य मुग्धे हुतम् ॥ ” इति ॥

अनेद पूर्वेया प्रतिपचनम्—

इमानि पत्रानि महाभारतगतानीति नाङ्गीक्रियन्ते, पुराण ह्यमीशशास्त्रिसुद्विदितेषु प्रतापचन्द्रराजमुद्वि तेषु ग्रन्थाक्षरै चतुर्वेदशतत्रनुकुलितैश्च श्रीमद्रामानुजार्यसुरिसौधितेषु नैभ्रमस्तस्यपक्वविराजशेखर गोपालगुरिसञ्जीवितेषु च मुद्रितपुस्तकेषु प्राचीनेषु तालपत्रपुस्तकेषु चैपामदर्शनेन साशयिकत्वात्, अनुपपत्त्यात्, अपलत्वाच्च । तथाहि—नोपपत्तिमिदं, विकल्पसहत्वात्, ‘धृतराष्ट्र उवाच’ इति निवेश मात्रण प्रथमपत्रस्य धृतराष्ट्रकर्तृत्वान्मुपगमे तत्तत्प्रकरणेषु ‘राजिल उवाच’ ‘जरत्कारुवाच’ इत्यादीनामपि कथं तत्तद्विरचितस्य नाम्नुपगम्यते । अन्मुपगमे च भगवतः कृष्णद्वैपायनस्य प्रवृत्तप्रबन्धप्र प्रणयनव्यापार ‘धृतराष्ट्र उवाच’ इत्यादिव क्ययोनमात्रम्, अध्यायविभागश्चेति पर्यवस्यति। तावन्मा तस्य ‘सो ह्ययो मुविभैत्रय महाभारतद्वन्द्वेत्’ इत्यादिकै एतद्द्विर्भूतै ‘द्वैपायनोऽपुटनिस्रुतम्’ ‘इतिहासमिमं चत्र पुष्य सत्यज्जीसुत’ ‘चतुःशतिसाहस्रीं चत्रे भारतसंहिताम्’ ‘ग्रन्थप्रस्थि तदा चक्रे मुनिर्गूढं सुगूहलात्’ ‘अथै श्लोकसहस्राणि अथै श्लोकशतानिच’ तच्छ्लोककूटमद्यापि प्रथित मुहूर्तं मुनः’ ‘तावच्चकार व्यासोऽपि श्लोकानन्यान् गृह्णन्पि’ पठिं शतसहस्राणि चकारान्या स संहि तान् नारदोऽश्रावणदेवानसितो दबल पितृन् । गन्धर्वयक्षरक्षासि श्रावणामास वै शुक्र’ ‘अस्मि स्तु मानुषे लोके वैशपायन उक्तवान्’ इत्यादिभिरेतद्ग्रन्थपटकैश्च भूयोभिर्वचनैर्विरोधस्य कष्टेगङ्गय मानत्वात् । को हि स्वयं तपोमाहिमसपत्र पुराणसंहिताप्रणेतापि सन् तत्तद्वचनाधारणमात्रमुभेन सदर्भयोः चकाराक्यविन्यासमालेणामानुपता नारायणांतरत्यञ्च सम्भाव्य प्रशसेत् । को वा परकर्तृकस्य स्वर्तृकता वा प्रकाशयेत्, प्रकाश्य वा गृह्णन् यत । अतः श्रुतहानमश्रुतफलनश्चेति महदिदं साहसम् । गीतावद्भिर्भूतापिपयस्य मुनिसन्द्भन्धत्वेऽपि गीताया अतथाभावा इति च न मुदरम्, वैलक्षण्यस्य दुह- पपादत्वात् । भगवद्गीतेतिनाञ्च एव भगवता वामुदेवेन गीता अर्जुनावोपदिष्टेत्यर्थकतया तथात्वमिति च न साधु, अष्टावक्रगीता श्रुतिगीता भ्रमरगीता इत्यादिष्वपि तत्तदुच्चरितानुपूर्वामावार्थकत्वापत्तेः, श्लोकसत्यानिरेकापत्तेश्च । अपञ्चद्वेद गीताया भगवद्वासुदेवप्रणीतपद्यात्मन्त्वारोपणम् । नास्य प्रा- माण्य फलम्, अतथाभावेऽपि तस्य सिद्धे, तथाभावेऽप्यसिद्धेश्च न हि व्यासकर्तृकमित्यप्रमाण, न वा किञ्चिद्वासुदेवकर्तृकमिति प्रमाण भवितुमर्हति, प्रामाण्य प्रत्यविष्णुतत्वस्यैव धौरेयत्वात् । न हि व्यास-

कर्तृकाणीति ब्रह्मविचारमूत्राणि प्रामाणिकैर्दूरीक्रियन्ते, न वा भगवद्वक्तृकाणीत्येव बौद्धशास्त्रवचनान्या
 द्वियन्ते । तेषां मोहनैकप्रयोजनत्वदर्शनादप्रामाण्यमिति चेत्— हन्त तर्हि यद्बन्धनप्रामाण्यवादाद्व-
 रूढो विपयाधीने तस्मिन्निपण्णश्चेति भवानेव विमृशतु। नापि प्रयोजनान्तरं मुवचम्, येन जरत्कर्पटशकल'
 कन्यासगन्धाऽपि प्रकृतकल्पना क्षणमप्युच्छ्वसितुमीष्टे । नच 'न हि वचनविरोधे न्यायशतं प्रभवति'
 इति नयेन प्राङ्निर्दिष्टानां गीताप्रशंसापराणां वैशम्पायनप्रोक्तानां पद्यानां विमतिकूलङ्घपत्वादकाण्डता-
 ण्डवमेवेदं भवत इति वाच्यम्, महाभारतकोशान्तरेष्वदृष्टानां प्रागुपन्यस्तप्रबलविरोधपराहृतानां
 भगवद्गीतापर्वातीत्य भीष्मवधपर्वणि सुतरामसङ्गताना प्रक्षिप्तत्वं प्रामाणिकावसेयमिति स्वसिद्धायपि दुर्ब-
 लैः परायत्तैः पद्यैरेतादृशबहुवचनवाधस्य परिहास्यत्वात् । किञ्च 'किमकुर्वन्त सञ्जय' इति प्रथम-
 न्तरेणोत्तरानुपपत्त्या कल्पित धृतराष्ट्रस्य 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे' इत्यादिपद्यनिर्माणमार्मिकत्वं 'पश्यैतां
 पाण्डुपुत्राणामाचार्यं महतीं चमूम्' इत्यादिपद्यनिर्मातृत्वं सुयोधने न कथं कल्पयितुमीष्टाम् । वैशम्पायनो-
 क्तिशेषत्वादिति चेत्— तुल्यमिदमन्यत्नापि विनाभिनिवेशात् । विशत्युत्तरशतकपदकस्य केशवोक्तार्थव-
 र्णनपरत्व, सप्तपञ्चाशतः पद्यानामर्जुनप्रश्नानुवादकत्वमित्यादिनाऽन्यथासिद्धेश्च नैतावन्मात्रेणानुपप-
 त्तिसहस्रपराहृत्यै कल्पना क्षणमपि जीवतीति मन्तव्यम्— इति । अत्र निर्णयस्तु न दूरे सुमनसामिति
 विरमामः । अत्याश्च वेदान्तार्थगर्भत्वेन श्रीशारीरकमीमांसासूत्रभाष्ये प्रवृत्तैः विशिष्टाद्वैताद्वैतद्वैतभा-
 ष्यकारैः स्वस्वमतानुयायीनि भाष्यणि प्राणीयन्त । तदनुसारिभिश्च तान्यपि व्याख्यायन्त। तानि च प-
 ण्डितानाम् एकत्र भाष्यत्रयं तद्व्याख्याश्च दिदृक्षुणां गुणदोषतः स्वान्यभाष्याणि परीचिक्षिपमाणाना-
 ञ्च सौकर्याय प्रन्यविस्तरं कियताचिददेशनोपेक्ष्यापि महान्तं यत्नमाख्ययास्माभिरमुद्यन्त । शाङ्करभा-
 ष्यस्यैव वैपुल्यात् तद्व्याख्यायोजने भूयासि विन्मरमुत्प्रेक्षमाणैः न तद्व्याख्यासंयोजनयत्नोऽङ्गीकृतः ।
 अस्मद्भाष्यतद्व्याख्योपन्यस्तानां प्रमाणानामाकरनिर्देशः लघुव्याख्या च समयोजिताताम् । दृढतरैः
 मत्तुणावदातैः धवलैश्च पलैः मुद्रणधर्मस्तपलीकृतः। प्रागुपदर्शितक्रमेण प्रथमपदकमिदमद्यावगायितम् ।
 सर्वशैस्तमप्रस्यास्य गौरवातिरेकेण महाभारतायमानत्वमालोच्य पृथग्बन्धनसौकर्यमाहितम् । उपरितनो-
 षमुद्रणेऽपि परमवधीयते । त्रिचतुरैरेव भाष्यैः मन्यामहे प्रभविष्यामः प्रदर्शयितुमार्यमिभ्रान्मध्यममपि
 पदकमिति । तथा यथाऽय महानुग्रमस्तफलो भवेत्, यथाच मुद्रणे प्रवृत्ताना व्ययायामजुपा नोपहन्त्ये-
 तोत्साहः; तयोऽस्माभिरिवार्यामिभ्रैरपि सविशेषानुत्तयं प्रयतितव्यं प्रकाशफले सविभागश्च पूर्णपालकृत्या
 परिप्राह्य इति शतकृत्वः प्रार्थयामहे ॥

वीतोपसर्गमिदमद्भूतसर्गकर्ता नारायणस्त तनयोऽप्यथ सत्यवत्याः ।

सौजन्यधन्यचरितस्तुकृतिप्रजश्च निर्वर्तयेयुरिति नित्यमिमे नतास्साः ॥

इति

श्री. ति. अ. ति. कुमारताताचार्यः.

(कविभूषणः)

एतन्मुद्रणावसरे प्रत्यवेक्षितानि पुस्तकानीमानि—

१. भीमदित्यादि श्रीशैलान्तनूपूरुषवंशावतंसानां निम्बिलतार्किकचक्रदामणीनां सुग्रहीताभि-
 धानानामेकम्.
२. तैरेव संशोदितं श्रीरङ्गपट्टणं योगिपार्थसारथ्यव्यङ्गायाणामेकम्.
३. राजकीयामुद्रितपुस्तकशालासमेकम्.
४. श्रीमता. ति. चे. नरसिंहाचार्यविदुषामेकम्.
५. तिस्रिःपुरस्तद्वै बाधूलभीनिवासाचार्याणामेकम्.

श्लोकाः	श्लो. अं.	सं. श्लो.	सं. पं.	श्लोकाः.	श्लो. अं.	सं. श्लो.	सं. पं.
अ							
अकीर्तिं चापि भूतानि	२	३४	६१३	आश्चर्यं तत्पश्यति क-	२	२९	१०६
अच्छ्रेयोऽयमदाहोऽ	०	२४	९१	इ			
अजोऽपि सत्प्रव्ययात्मा	४	६	२३८	इन्द्रियस्तेन्द्रियस्याथे	३	३४	२४५
अगश्वाश्चरुधानश्च	४	४०	३२०	इन्द्रियाणां हि चरता	०	६७	१७१
अन्तःसन्त इमे देहाः	२	१८	७४	इन्द्रियाणि पराण्याहुः	३	४२	२५५
अत्र ह्युमा महेष्वासामा	१	४	१८	इन्द्रियाणि मनोबुद्धि-	३	४०	२५३
अथ केन प्रयुक्तोऽयं	३	३६	२४८	इमं त्रिसुखतेयोगं	४	१	२६२
अथ चेत्त्रयमिमं धर्म्यं	२	३३	११३	इष्टान् भोगान् हि वो	३	१२	२१३
अथचैनं नित्यजातं	२	२६	१००	इहैवैतं जितस्सर्गः	५	१९	३५०
अथवा योगिनामेव	६	४२	४०३	उ			
अथ ध्यानस्थितान्दृष्ट्वा	१	२०	२४	उत्सन्नजुलधर्माणां	१	६४	२९
अधर्माभिभवात्कृष्ण	१	४१	२९	उत्सीदेयुरिमे लोका.	३	२४	२३२
अनन्तविजयं राजा	१	१६	२३	उद्धरेदात्मनाऽऽत्मान	६	५	३७२
अनाश्रितः कर्मफलं	६	१	३६५	ए			
अत्राद्भवन्ति भू	३	१४	२५५	एतस्मै संशय कृष्ण	६	३९	४०१
अन्ये च बहुवदन्तः	१	९	१९	एताव हन्तुमिच्छामि	१	३५	२८
अपरे नियताहाराः	४	३०	३१०	एवमुक्तो हृषीकेशो	१	२४	२६
अपर्याप्तं तदस्माक	१	१०	१९	एवमुत्तवाहुर्नस्मैख्ये	१	४७	३२
अपाने जुहति प्राण	४	२९	३१०	एवमुत्तवा हृषीकेश	२	९	४३
अपिचेदसि पापेभ्य.	४	३	३१८	एव परपराप्राप्त	४	२	२६२
अयनेपुत्र संशु	१	१	१९	एव प्रवर्तितं चक्रं	३	१६	२१५
अयतिश्चभद्रयोपेतः	६	३७	४०१	एवं बहुविधा यज्ञाः	४	३२	३१२
अत्रं भवतो जन्म	४	४	२६४	एवं बुद्धेः पर बुद्ध्वा	३	४३	२५८
अवाच्यसादाश्च बहून्	२	३६	११०	एवं शात्वा कृत कर्म	४	१५	०९०
अविनाशितु तद्विदि	२	१७	७२	एवं बुद्धन् सदात्मान	६	२८	३९२
अव्यक्तादीनि भूतानि	२	२८	१०५	एपातेऽभिहिता साख्ये	२	३९	११८
अव्यक्तोऽयमचिन्त्यो	२	२५	९९	एपा ब्राह्मी स्थितिः पा-	२	७२	१७७
अशोभ्यानन्वशोच-	२	११	४७	क			
असंयतात्मना योगो	६	३६	३९९	कश्चिन्नोभयविभ्रष्टः	६	३८	४०१
असंशय महाबाहो	६	३५	३९९	कथं न श्रेयमस्माभि.	१	३९	२८
अस्माकं तु विशिष्टाये	१	७	१९	कथं भीष्ममह सख्ये	२	४	४०
अहो बत महत्पाप	१	४५	२९	कर्मजबुद्धियुता हि	२	५१	१५०
आ				कर्मणैव हि ससिद्धिं	३	२०	२२८
आचार्याः पितरः पुत्राः	१	३४	२७	कर्मणो ह्यपि बोद्धव्य	४	१७	२९२
आत्मौपम्येन सर्वत्र	६	३२	३९७	कर्मण्यकर्म य. परये-	४	१८	२९३
आपूर्यमाणमचलप्रति	२	७०	१७५	कर्मण्येवाधिकारस्ते	२	४७	१३६
आरुह्यशोर्मुनेर्योग	६	३	३७०	कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि	३	१५	२१५
आवृत्त शानभेतेन	३	३९	२५१	कर्मैन्द्रियाणि सयम्य	३	६	२०३

श्लोकाः	अ. सं.	श्लो. सं.	पं.	श्लोकाः.	अ. सं.	श्लो. सं.	पं.
काम एष क्रोध ए-	३	३७	२४९	तं विद्याद्:ग्वसंयोग	६	२३	३८७
कामक्रोधवियुक्तानां	५	२६	३५८	तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्या-	७	४१	२५३
कामात्मानः स्वर्गपराः	२	४३	१२६	तस्मादसक्तस्य ततं	३	१९	२२३
कायेन मनसा बुद्ध्या	५	११	३४१	तस्मादज्ञानमभूत्	४	४२	३२२
कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः	२	७	४२	तस्माद्यस्य महाबाहो	२	६८	१७२
काश्यश्च परमेध्वासः	१	१७	२३	तस्मान्नाहौं वयं हन्तुं	१	३७	२८
काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं	४	१२	२८३	तस्य संजनयन् ह्ये	१	१२	२२
किं कर्म किमकर्मेति	४	१६	२९१	तानि सर्वाणि संयम्य	२	६१	१६५
कुतस्त्वा करमलमिदं	२	२	३९	त्यक्त्वा कर्मफला-	४	२०	२९८
कुलक्षये प्रणश्यन्ति	१	४०	२८	लैगुण्यविरया वेदाः	२	४५	१३१
कृपया परयाविष्टो	१	२८	२७	द			
क्रोधाद्भवति समोहः	२	६३	१६६	दुःश्लेष्वनुद्विगम-	२	५६	१६०
क्लेशं मा स्म गमः पार्थ	२	३	३९	दूरेण ह्यवरं कर्म	२	४९	१४२
ग				दृष्ट्वा तु पाण्डवानी	१	२	१८
गतसङ्गस्य मुक्तस्य	४	२३	३०२	दृष्ट्वैव स्वजनं कृष्ण	१	२७	
गाण्डीयं न्यसतं हस्तात्	१	३०	२७	देवान् भावयतानेन	३	११	२१२
गुरून् हत्वादिमदानु-	२	५	४०	देही नित्यमवध्योऽयं	२	३०	१०८
च				देहिनोऽस्मिन् यथा	२	१३	५७
चञ्चलं हि मनः कृष्ण	६	३४	३९८	दैवमेवापरे यज्ञं	४	२५	३०५
चानुर्वण्यं मया सृष्टं	४	१३	२८४	दोषैरेतैः कुलघ्नानां	१	४३	२९
ज				द्रव्ययज्ञास्तपायज्ञाः	४	२८	३०८
जन्म कर्म च मे दिव्यं	४	९	२७६	द्रुपदो द्रौपदेयाश्च	१	१८	२३
जातस्य हि भ्रुवो मृत्युः	२	२७	१०१	ध			
जिज्ञात्मनः प्रशान्तस्य	६	७	३७५	धूमेनात्रियते बहिः	३	३८	२५०
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा	६	८	३७६	धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे	१	१	१८
ज्ञानेन तु तदज्ञानं	५	१६	३४६	धृष्टकेतुश्चेकितानः	१	५	१९
जेयस्य नित्यमन्यासी	५	३	३३०	ध्यायतो विप्रयान्पुंसः	२	६२	१६६
ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते	३	१	१९३	न			
ज्योतिषामपि तज्ज्यो-	३	१७		न कर्तृत्वं न कर्माणि	५	१४	३४४
त				न कर्मणामनारम्भात्	३	४	१९७
तं तथा कृपयाविष्टं	२	१	३९	न काङ्क्षे विजयं कृष्ण	१	३२	२७
ततद्राह्याश्च भयंश्च	१	१३	२२	न चैतद्विद्यः कतरन्नो	२	६	४२
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्तं	१	१४	२२	न जायते श्रियते वा वि-	२	२०	८४
तरावित्तु महाबाहो	३	२८	२३५	न त्वेवाहं जातु नासं	२	१२	५०
तव तं बुद्धिसंयोगं	६	४३	४०४	न प्रहृष्येतिप्रिय प्राप्य	५	२०	३५१
तत्रापश्यस्त्रिस्थान्पा-	१	२६	२७	न बुद्धिभेदं जनयेत्	३	२६	२३४
तत्रैकामं मनः कृत्वा	६	१२	३८०	न मा कर्माणि लिम्पन्ति	४	१४	२८६
तद्बुद्धयन्तदात्मानः	५	१७	३४८	न मे पापानि कर्तव्यं	३	२२	२३१
तद्विद्विप्रमिपातेन	४	३४	३१५	न हि कश्चित्क्षणमपि	३	५	२०१
तपस्विभ्योऽधिकोयो-	६	४६	४०७	न हि प्रपश्यामि ममाप	२	८	४२
तमुवाच हृषीकेशः	३	१०	४४	न हि ज्ञानेन सदृशं	४	३८	३१९

श्लोका	अ	श्लो	श्लो	श्लोका	अ	श्लो	श्लो
नाल्यश्रतस्तु योयोऽस्मि	६	१६	३८४	म			
नादत्ते वस्यचित्वाप	७	१७	३४५	मयि मर्षाणि कर्माणि	३	३०	२३९
नापतो त्रियते भागो	७	१६	६८	मात्रास्पर्शास्तु मन्तव्य	२	१४	६३
नास्मि बुद्धिरयुक्तस्य	७	६६	१७०	य			
निमित्तान च पर्या	१	३१	२७	य एन वेत्ति तार	५	१९	८२
नियतं कुरु कर्म त्व	३	८	२०४	य ज्ञात्वा न पुत्राम्	४	३०	३१६
निरासीयतात्तात्मा	४	२१	२९९	यतता ह्यपि मोक्षेय	२	६०	१६४
निह्य धातराणान्	१	३६	७१	येतेन्द्रियमगोबुद्धि	७	२८	३५९
नेहाभिक्रमनानाऽस्ति	७	४०	१००	यतोयो निश्चरति	६	७६	३९१
नेन त्रिन्दन्ति शस्त्रा	७	२३	९१	यत्रोपरमते चित्त	६	२०	३८७
नेन त्रिश्चित्तगोमीनि	१	८	३३८	यत्मात्यै प्राप्यते स्यान्	७	१	३३४
नेव तस्य कृतेनाथा	३	११	७२२	यथा दीपो निरातग्नो	६	१९	३८६
प				यथैधानि समिद्धाऽऽम	४	३७	३१८
परिनाणाय साधूना	८	८	२७४	यदा ते मोहकण्डिल	७	५०	१५१
पश्येता पाण्डुपुत्राणा	१	३	१८	यदायदा हि धर्मस्य	४	७	२७३
पार्थ नैवेह नामुत्र	६	४०	४०२	यदा गिनयन् चित्त	६	१८	३८५
पाञ्चजन्यं हृषीकेश	१	१५	२२	यदा सहरत चाय	२	५८	१६२
पूर्वाभ्यासेन तेनैव	६	४८	४०५	यदा हि नेन्द्रियाथपु	६	४	३७१
प्रकृते त्रियमाणानि	३	२७	७३७	यदि मामप्रतीकार	१	४६	२९
प्रकृतेर्गुणममूढा	३	२९	२३७	यदि ह्यह न त्रैवे	३	२३	२३२
प्रजहाति यदा कामान्	२	५०	१०८	यदृच्छया चोपपन्न	२	३२	१११
प्रयत्नायतमास्तु	६	४०	४०६	यदृच्छालाभमन्यु	४	२२	३००
प्रल्पन्मिस्त्रं गृह्णन्	५	९	३३८	यदाचरति श्रेष्ठ	३	२१	२२९
प्रशान्तमनस होन	६	२७	३९१	यदाप्यत न पश्यन्ति	१	३८	२८
प्रशान्तात्मा विगतभी	६	१४	३८२	य लब्धा चापर लाभ	६	२२	३८७
प्रसादे सर्वदुःखाना	२	६०	१५९	य सत्याममिति प्राहु	६	२	३६८
प्राप्य पुण्यकृता लोकान्	६	४१	४०३	य हि न व्यवयत्येते	२	१७	६६
य				यस्परिनामभिरुह	२	७७	१६१
बहुनि म व्रतीतानि	४	५	२६८	यस्तत्रात्मवतिरेव स्यात्	३	१७	२२२
बुधरात्मात्मनस्तस्य	६	६	३७३	यस्त्विन्द्रियाणि मनसा	३	७	२०३
बाह्यस्पर्शो ध्वङ्गतात्मा	७	२१	३७२	यस्य सन् समारम्भा	४	१९	७९७
बुद्धियुक्तो जहातीह	२	५०	१४३	यज्ञशिष्टामृतभुज	४	३१	३१०
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि	५	१०	३३९	यज्ञशिष्टाशिनस्मन्ता	३	१३	२१४
ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हवि	४	२६	३०३	यज्ञायात्कर्मणोऽन्यत्र	३	९	२०६
भ				या निशा सर्वभूताना	२	६९	१७३
भयाद्रणादुपरतं	२	३५	११४	यामिमा पुष्पिता वाच	२	४२	१२६
भवान् भीष्मश्च कर्ण	१	८	१९	यावदेतान्निरीक्षेऽह	१	२२	२४
भीष्मद्रोणप्रमुखत	१	२५	२६	यावानर्थ उदपाने	२	४६	१३१
भीक्ष्णयत्तपसा	५	२९	३६०	युक्तं कर्मफल त्यक्त्वा	५	१२	३४१
भोगैर्धर्मप्रसक्ताना	२	४४	१२६	युक्ताहारविहारस्य	६	१७	३८४
				युञ्जन्नेवं सदात्मान	६	१५	३८३
				युधामन्युश्च विक्रान्त	१	६	१९

श्लोकाः.	अ. सं.	श्लो. सं.	पु. सं.	श्लोकाः.	अ. सं.	श्लो. सं.	पु. सं.
ये त्वेतदम्यभूयन्तो	३	३२	२४३	श्रुतिविप्रतिपन्ना ते	२	६३	१५४
ये मे मतमिदं नित्यं	३	३१	२४१	श्रेयान्द्रव्यमयाद्यशात्	४	३३	३१३
ये यथा मां प्रपद्यन्ते	४	११	२७९	श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः	३	३५	२४६
येपामर्थं काङ्क्षितं नो	१	३३	२७	श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये	४	२६	३०७
ये हि संसृजन्त भोगाः	५	२२	३५३	श्वशुरान्मुहदश्चैव	१	२७	२७
योगयुक्तो विशुद्धात्मा	५	७	३३६	स			
योगसंन्यस्तकर्माणं	४	४१	३२२	स एवायं मया तेऽद्य	४	३	२६२
योगस्यः कुरु कर्माणि	२	४८	१४१	सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो	३	२५	२३४
योगिनामपि सर्वेषां	६	४७	४०८	स घोषो धार्तराष्ट्राणां	१	१९	२३
योगी युञ्जीत सततं	६	१०	३७९	सदसं चेतते स्वस्याः	३	३३	२४४
योत्स्यमानानवेषेऽहं	१	२३	२५	समं कायशिरोग्रीवं	६	१३	३८२
योऽन्तस्सुगुणोऽन्तरारामः	५	२४	३५५	सर्वकर्माणि मनसा	५	१३	३४२
यो मां पश्यति सर्वत्र	६	३०	३९४	सर्वभूतस्थमात्मानं	६	२९	३९२
योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः	६	३३	३१७	सर्वभूतस्थितं यो मां	६	३१	३९५
र				सर्वाणीन्द्रियकर्माणि	४	२७	३०८
रागद्वेषविषुकैस्तु	२	६४	१६८	सह यज्ञैः प्रजास्तुष्टुा	३	१०	२०८
ल				सीदन्ति मम गात्राणि	१	२९	२७
समन्ते ब्रह्मनिर्वाणं	५	२५	३५७	सुगदुःखे समे कृत्वा	२	३८	११६
लोकेऽस्मिन्द्रिविधा	३	३	१९५	सुखमात्यन्तिकं यत्तत्	६	२१	३८७
घ				मुहन्मिवायुर्दोसीन-	६	९	४७७
बागांमि जीर्णामि यथा	२	२२	९०	संकरो नरकायैव	१	४२	२९
विद्याविनयमभ्यन्ते	५	१८	३४९	संकल्पप्रभवान्कामान्	६	२४	३८९
विषया विनिरर्तन्ते	२	५९	१६३	संन्यासस्तु महाबाहो	५	६	३३५
विहाय कामान्यस्वर्वाङ्	२	७१	१७६	संन्यासः कर्मयोगश्च	५	२	३२९
घीतरागभयक्रोधः	४	१०	२७८	संन्यासं कर्मणां कृष्ण	५	१	३२६
वेदाविनाशिने नित्यं	२	२१	८७	नांस्वयोगौ पृथग्बालाः	५	४	३३१
व्यवसायात्मिका बुद्धिः	२	४१	१२२	भ्रितप्रजस्य का भाषा	२	५४	१५६
व्याभिभेजेव वाक्येन	३	२	१९३	स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यान्	५	२७	३५९
श				स्वधर्ममपि चावेश्य	२	३१	१०९
शत्रोर्नीहैव यस्मोदुः	५	२३	३५४	ह			
शानैरशानैरुपरमं	६	२५	३९०	हतो वा प्राप्स्यमि स्यगं	२	३७	११५
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य	६	११	३८०	हृदिकं तदा वाक्यं	१	२१	२४
भद्रावाहते शानं	४	३९	३१९				

श्रीः

श्रीगुरुभ्यो नमः.

श्रीभगवद्रामानुज भाष्यम्.

१ यत्पदाम्भोरुहध्यानविध्वस्ताशेषकल्मषः ।

वस्तुतामुपयातोऽहं यामुनेय नमामि तम् ॥

वेदान्ताचार्यविरचित तात्पर्यचन्द्रिका.

यतिपण्डितो यद्वीतानामदर्शयदञ्जसा

निगमपरिपन्नेदीयांसं निरामयमाशयम् ।

जननपदवीयातायातध्रमापहरा धियं

जनयतु स मे देव श्रीमान्धनञ्जयसारथिः ॥

अनुचितपदवीभिश्चिन्तयित्वा प्रयाता-

न्यलमल इमतिमात्रासचिन्ताविपादैः ।

उपनिषदमुदारा मुहुर्मन्पाण्डुयार्थं

शरणमुपगताप्रस्त्रायने शार्ङ्गधन्वा ॥

५ सन्तः सारलिहश्चित्ततम प्रमथिनीमिमाम् ।

भजन्तु भगवद्वीतानामाप्यतात्पर्यचन्द्रिकाम् ॥

श्रीमद्वीता व्याचिख्यासु, अविग्रपरिपूरणप्रचयगमनार्थं परमाचार्यस्य सप्रहसलोऽनिर्माणमुनेन तद्
शोपदेप्ता तदनुवृत्ते स्वाचार्यग्रीणनतामप्यनुमन्दधान, परमाचार्यभजनरूप महत्कामाचरति—यत्पदा
म्भोरुहत्यादि। ६ यच्छब्देन सत्तगचार्यगुणपौष्कल्यहेतुका प्रसिद्धि सूचयति। अम्भोरुहशब्देन भोग्य
त्वप्रतीतिर्भक्तिरूपतः ध्यानस्य व्यज्यते। ७ यामुनाचार्यस्य, द्रोणाचार्यस्य एतल्लव्य इवाहमित्यभिप्रायेण ध्यान
शब्दः। सङ्कल्पमन्दरीनेन प्रायशः कल्पपाणि मिथ्यमानि, तन्मूलनिरन्तरस्मरणेन तेषां सन्नामनोन्मूलनकृत-
मित्यभिप्रायेण 'ध्यानविध्वस्ताशेषकल्मष' इत्युक्तम्। वस्तुताम् 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्रेदं मन्तमेन ततो विदुः'

प्रमाणानामाकरा पाठभेदाश्च.

१. यत्पदाम्भोरुहध्यानान्दर्शयित् वेतम् । मुक्ति
मप्यवजानन्ति त व द पुरुषोत्तमम् ॥

२ सुधामय ३ अतिमानैरक्ष चित्ते विपादैः,
अत्र चिन्ते विपादैः ए ग ड अत्र चित्ते विपादैः क घ
पा. ४ मुद्गहन्त्रापि लक्ष्ये, मुद्गहन्त्रापि लक्ष्ये

५ सन्तः सानुग्रहैश्चित्तैस्त्वय प्रमथनीमिमाम् ।
इति क रा ग घ ड पा

६ यत्पदेन, ७ यामुनाचार्यस्य एकलव्य, पा.

८ तैत्तिरीयोपनिषदि २ ६ १ अस्वाय वाक्व
शेष, 'अमन्नेव स भवति अमद्ब्रह्मति वेद चेद्' इति,
अस्य वेदति ब्रह्मविषयः ज्ञानम् असचेत्, स
असत्त्रव मवति। ब्रह्म वेदति अस्ति सत्तायोभि जेत्,
एन तदाश्रय तत तनैव स त विदु जानन्ति।

ना॥ इत्यायुक्तप्रकाशम् अहं चस्तुतामुपयात इत्याश्वर्यगर्भम्। एवमनिष्टनिवर्तनेष्टप्रापणरूपोपकारस्मृ-
तिप्रेरितवागादिः प्रितयकरणः प्रणामः शिष्यशिक्षणार्थं श्रोतृणां फलनिष्ठयर्थं च ग्रन्थे निवेदितः ।
तेन स्वाचार्यवत्तदाचार्यपरम्पराया अपि भजनमत्यादरेण करणीयमित्यापि शिक्षितम् । तथा च भ्रूयते,
२३ स चाचार्यवत्सो ज्ञेयो भवति, आचार्याणामसावित्या भगवत्तः ' इति ॥

अथाभिमतपरदैवतस्य भगवतः ४ स्वरूपरूपगुणविभववादिभावनावर्णनाभ्यामर्थादभङ्गं महत्मा-
चरन्, ५ स्वधर्मज्ञानवैराग्यसाध्यभक्त्येकगोचरः । नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे ममीरितः ' इति
संग्रहानुगोचरेण व्याख्येयशास्त्रप्रधानप्रतिपाद्यं च सप्रकारं दर्शयन्, शास्त्रप्रामाण्यस्थापनाय वक्तुः स्वतः
सर्वज्ञत्वपरमकारुणिकत्वनाधुपरिष्ठाणोन्मुत्तावस्थत्वं सर्वशक्तित्वादिना भ्रमविप्रलम्भप्रमादाशक्त्याद्यभाव-
प्रदर्शनात्तत्तमत्व समर्थयन्, अपकर्गप्रधानचतुर्वर्गोपायवोधात्मकमवान्तरप्रयोजनम् अपकर्गदर्शानुभाव्य-
सप्रकारभगवत्स्वरूपं च परमप्रयोजनं प्रकाशयन्, शंकरादिपञ्चे शास्त्रोपदेशारम्भाद्यनुपत्तैर्वैश्वमाणायाः
स्वपक्षे प्रसङ्गाभावाय शास्त्रोपदेशाद्यनुकूलजीवपरमात्मपारमार्थिकभेदादिकथनेन शास्त्रारम्भं समञ्जसयन्,
कारणशोधकोपाननभेदाभेदघटकवचसा सर्वेषामपि मुख्यतां स्थापयन्, गुणतनुजनिविभवविहरणादिवि-
धिनिषेधोपनिषदामरूपश्रुतकुमतिविहितप्रतारणकृतकलङ्कूलङ्गायां ९ विषयव्यवस्थामपि स्थापयन्, अवात-
समस्तकात्मस्यापि लीलामात्रविहितनिविलव्यापारत्वेन शारीरकद्वितीयाध्यायसिद्धं विरोधपरिहारमुपलभयन्,
जिज्ञास्यजगत्कारणपरब्रह्मभूतदेवताविशेषमपि सर्वशाखाप्रत्ययमामान्यविशेषादिन्यायैः १० त्रिमूर्त्यैक्यनाम्यो-
त्तीर्णव्यक्त्यन्तरत्वव्युत्पत्तेन निरूपिताकारं ११ निर्दिशन्, १२ 'बहु स्यात्' इति संकल्पमारभ्य मारध्यत्वार्था-
पर्यन्तस्य सर्वस्य जगद्भावास्याभितार्थतया व्याजमात्रलाभादपि परमपुरुषार्थभूतस्वात्मोपलम्भकाध्यात्मशा-
स्त्रावतरणादिना च सौन्दर्यातिशयमुद्धोषयन्, प्राप्यत्वोपास्यत्वैकान्तपरत्वसौलभ्यस्थापनौपयिकगुण १३ वर्ण-
द्वये जगत्तत्त्वमर्षरुत्वसर्वशक्तित्वसर्वेश्वरत्वादिक परमकारुणिकत्वशुभाभयत्वाभितार्थावतारत्वविरोधनिर-
सनशीलत्वासेचनकद्वान्तत्वादिकं चोदाहरन्, पञ्चमवेदपरमप्रतिपाद्यस्य भगवतो नारायणस्य प्राक्तनोदन्तं
गीतोपनिषदुपदेशेन सममयति— श्रियः पतिरित्यादिना अवतारस्यामासेत्यन्तेनातत्रेत्यादिना चकारे-
त्यन्तेन द्वितीयेन वाक्येन बुभुत्सोर्भूतराष्ट्रस्य शतारानिष्कर्षः। एषं ज्ञात्वापीत्यादिना तु १४ तृतीयेन वाक्येन
१५ शास्त्रोपोद्धातारम्भभूतप्रभसगतिः । अत्र दिव्यात्मस्वरूपव्यतिरिक्तं समस्तमपि नारायणदार्थतया विविच्य
दर्शयिष्यन्, तदयनं स्वरूपमन्यपदार्थतया उत्तरपदार्थतया १६ वा समासद्वयेऽपि प्रधानभूतं प्रथमं निष्कृष्य
दर्शयति—

प्र-पा ॥ अतश्चेदं मल्लविषयकज्ञानासङ्कावसङ्कावा-
भ्यामारमनाशमात्मसत्ता च वदति ॥

१. त्रयकरणः. पा. २. रहस्याज्ञापनाद्यो,
स आचार्यवत् स्वाचार्यपरम्परा आचार्याणां मध्ये
असावसाविति व्यक्तिविशेषज्ञानपूर्वकम् आ भगवत्तः
परमाचार्यभगवत्पर्यन्तं ज्ञेय. शिष्येणानवरतानुसन्धा-
नाय ज्ञानव्यः ॥

३. स चैव. क. र. ग. घ. ङ. पा.
४. स्वरूपरूपादि. पा. ५. गीतार्थसङ्गहं. श्लो. १.
६. सर्वशरीरत्वादिना. पा.
७. प्रमादाशक्त्याभाव. क. र. ग. घ. ङ. पा.

८. प्रकार. क. ख. पा.

९. विषयव्यवस्थामापादयन्, विषयव्यवस्थानुप-
स्थापयन् पा.

१०. त्रिमूर्तिसाम्यैक्योत्तीर्ण. ११. निर्दिश्यन् पा.

१२. एतन्तोपनिषदि ६-२-३. तदैक्षत बहु
स्या प्रजायेयेति ॥ तच्छब्दवाच्यं तत्रैव बहु विचित्रा-
नन्तत्विदचिन्मिश्रजगद्वेषेण स्यात् अहमेव स्यात्, तदर्थं
प्रजायेय इति पेशत समकल्पत ॥

१३. वर्णद्वयं. क. र. ग. घ. ङ. पा.

१४. तृतीयेन शास्त्रोपो. पा.

१५. शास्त्रारम्भोपो. पा १६. घ. पा.

रा॥ श्रिय पतिर्निगित्त्वेयप्रत्यनीक्यव्याणैरतान, स्येतरसमस्तप्रस्तुचिलक्षणानन्त

ना॥ श्रिय.पतिर्निगित्यादिना। विशेषस्तव भर्तुर्तभगवत्त्वमिद्वये । मम्मन्मप्रत्याप्यं च प्रथम श्रीरि
हादिना । 'एष नारायण श्रमातीगर्णनिनेतेन । नागवर्षमन्वृत्त्य ह्यागता मपुरा पुराम् ' २ 'अथो
त्रिणुगिर्यं वाणी ' इत्यादिस्मिन् भाष्यम् । तत्रिणुगिर्यनिर्गन्तीथमसादिव्युदासाय निगित्तेति विशेष
णम् । अत्र देवगुण्यसमर्थगिद्धम् । न हि परगतनिगित्त्वेयनिगतरणणमर्थं स्वर्गा हेयं क्षमने । यदा
हेयत्रियोधिस्यभावाया ३ हेयस्युत्पत्त्यर्थं । तदा निगित्त्वशब्द समाचिद्रत विनागदिनं सर्वचिद्रत
हेगादिक च मन्मथि, तुमतिगिरित्यामशभेनास्व्याणम्यमसासु ष्याणैरतानमद । अत एव
' ज्ञानादेरस्वरूप ' इत्येनापौनस्त्यम् । अथवा सामान्यविशेषनिदर्शनात्सादपुनरिति । यदा
४ ष्याणैरतान ५ ष्याणगुणानामेवाश्रयभूत इति वाक्यागुणप्रसङ्गम् ६ मप्रद ॥

त्रिभिधा चानानाना पराधीनत्वादिगाम्यदेवभूतं यन्मन्म नास्तीत्यभिप्रायेणा—स्येत
रेति । एतेन ज्ञानभोगगाम्यऽपि सर्वप्रकारमन्मत्तित्थे । ७ 'तत्र त्रिभु सर्वगाम्' ८ 'विश्वमेवदं पुण्य'
इत्यादिप्रसिद्धं त्रिभिर्परिच्छेदादित्यं प्राधाया ' एषमाह—अनन्तेति । अनन्त त्रिभिर्परिच्छेदरहि
तम् । ' अत्रैव देवोऽस्मि, अत्र तु नास्ति ' इति देशपरिच्छेद , ' अत्र तत्रोऽस्मि, अत्र तु नास्ति '
इति वाक्यपरिच्छेद , ' इदम् इदं न भावति ' इति मनुपरिच्छेद , अल्पवर्णमर्थान् स्वरूपाय
वृष्ट्यादिना वा । एतेषु परिच्छेदत्रयपरिच्छेद नाम सर्वदेशपरिच्छेदापि त्रयवर्तयामित्यर्थम् । यस्तु
परिच्छेदरहितं हि समस्तप्रस्तुगामात्रिपरिच्छेदयोग्यत्वादिसम्, न पुनर्मिथोत्रिभिर्परिच्छेदात्तादात्म्य स्व
व्यापित्तममन्मत्तुमिव्यातं वा, १० उभयान्यन्तामभावितात्वात् । त्रिभुस्तन्मु प्रतद्वृत्त्या कृतोऽस्माभि ।
आदात्म्य ज्ञानाशेषत्वात् ज्ञानानन्दशब्दया सामानाधिकरन्ध्वन्युपपन्नम् । तर्हि जानन्दशब्दस्य विशेष

प्र पा ॥ १ इतिवत् त्रिणुगिरि ५४ ५०, एव	४ वाक्योपदानं च यागुणानामवाश्रयभूतम्
इति ॥ श्रिया त्रिव्यमहत्तर त्रिपरिच्छेदरहितत्वात् स	५ वाक्यागुणानामवाश्रयतया [क ल घ ङ पा
व्याप्युत्ता भगवान् व्युत्पत्त्यात् सर्वमनुभव	६ मप्रद । अनन्तनि । अनन्तं पा
शिवतां जगत्तुम्भवयद्भूतात् सत्त्वात्प्रथम	७ मुष्णरापनिपदि १ मु १ र ६ वा अथ परा
मवताय मपुरामिमा राजधानीम वषाकृतशानिति	येयादि । त्रिव्य वाक्यपरिच्छेद त्रिभु देशपरिच्छेद
२ त्रिणुपुराण प्रथमा ८ १८ अथो	मवता मवता न प्रविशदावस्थितम् ॥
त्रिणुगिरि वाणी नीरिवा नया हरि । अथ	८ तीत्तरीय नारायणे ११ अतु १ वा, तदिध
ज्ञान्याय नीति वायशास्त्रं नय वाय ,	मुत्रावतानि शय । विशेषात्मतयापत्रीयतया वि
इति कमन्वत्प्रमत्तायो मवामन्मनवाववता	थ वत् । न तु स्वस्वगुण्यभिप्राय ॥
कम् ॥ ३ इत्युत्पत्तिमित्यथ पा	९ सत्त्वान्यथाभिन्नादिरूपम्, पा १० तयो पा

शङ्करभगवत्पादाचार्य भाष्यम्.
नारायणः परोऽव्यक्तात् अण्डमव्यक्तसम्भवम् ।

जयतीर्थे प्रिचित प्रमेयदीपिका

श्रीगुरुभ्यो नम ॥ श्रीदेव्यात्मानं नम ॥ गुणगणानिलयं पति स्मरन् द्वादशरहस्यं च वचनचिह्नम् ।
मुनिमुल्लान्तं च पूर्णरोधं गुरुमपि परमं गुरु च मे वन्दे ॥१॥ अन्नन्दतीर्थेभ्यो वचनं दास्ये पतिर्निमित्तम् ।
व्याख्यास्ये भगवद्गीताभाष्यं तत्कृपाशालात् ॥२॥ मण्डित्तिकेविके दिग्गोलेन स्तुतिं चिह्नेदेव

रा ॥ ज्ञानानन्दैकस्वरूपः, स्वाभाविकानयधिकतिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्य-
संख्येयकल्याणगुणगणमहोदधिः, स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यादिव्याद्भुतनित्यनिर्वच-

ता ॥ शब्दत्वात् ? ' षट्द्रव्यम् ' इत्यादिवत् 'अनन्दनामे' इति यत्कव्यमिति चेत्, तत्र; बहुलप्रहणेन
मर्वापपत्तेः। यद्वा अनन्दशब्दस्य अनुकूलवेदनीयेषु जडेषुचपि प्रयोगात्तद्विशेषणतया शानशब्दस्य
पूर्वलोपपत्तिः । स्वरूपं प्रतीदं विशेषणद्वयं वा ॥

स्वाभाविकेति । स्वरूपापेक्षया गुणविग्रहादीनामरथक्सिद्धिमाभ्येऽपि विग्रहादिधारणनियमनादौ
ज्ञानादिगुणगणापेक्षत्वप्रदर्शनाय उत्तरेत्तरसुप्रहत्वसिद्धये च प्रथमं गुणोक्तिः । समस्तगुणवृन्दप्रधानतया
पादुष्यस्य स्वरूपेणोपादानम् ; इतरेषां च सौशील्यादीनां प्रभृतिगन्धेन संग्रहणं कृतम् । २' तवानन्त-
गुणस्यापि पडेव प्रथमे गुणाः । वैस्वयेव जगत्कुशावन्येऽप्यन्तर्निवेशिताः ' इति ह्याहुः । संहृतिस्थि-
स्थितिहेतुभूतमकरपणादिव्यहूत्रये ज्ञानबलादि इद्वन्निश्चकस्य यथाक्रमं तत्तत्कार्यविशेषोन्मुखत्वेनाविर्भा-
वविशेषात् ज्ञानबलैत्यादिकमविशेषः कृतः । स्वतः सर्वं सर्वथा ऽसर्वदा साक्षात्करोति, तथा साधा-
त्कृतं च सर्वं धारयति, धारयन्नेव नियच्छति, धारयन्नियच्छंश्चादिधिलो भवति, अचटितं च षटयति,
तत्र च महकारिनिरपेक्षो न ऽकेनचिदभिभूयते किंतु सर्वाभिभूर्भवति, इति च गुणक्रमपाठ उच्यते ।
स्वाभाविकत्वमनन्याधीनत्वम् । मुक्तनित्ययोरपि हि तादृशं ज्ञानादिकं तदनुगुणरमात्मककल्पाधीनम् ।
अनवधिकत्वमत्रोक्तृष्टावधिरहितम् । द्वाभ्यां विशेषणाम्या ८' परास्य शक्तिर्विधिवैव श्रूयते, स्वाभावि-
की ज्ञानव्यक्रिया च ' इत्याम्नाते परत्वस्वाभाविकत्वे प्रतिगुणमन्विते प्रदर्शिते । असहधेयशब्देन
महोदधिशब्देन च ९' यथा रत्नानि जलधेरसहधेयानि पुत्रक । तथा गुणा १० ह्यनन्तस्य असहधेया महा-
त्मनः ' इत्यादि स्मारितम् । कल्याणशब्देन गुणनिषेधवचनानां हेयगुणविषयत्वमुत्सर्गा ११ पवादन्यायसिद्धं
१२ सूचितम् ॥

अयं कारणोपासनादिप्रकरणेष्वस्वभूषणाध्यायादियु च प्रतिपन्नं विलक्षणविग्रहयोगं दर्शयति—
स्वाभिमतेति । अभिमतेऽप्यनुरूपत्वस्य अनुरूपेऽप्यनभिमतत्वस्य लोके दृष्टत्वात्तदुभयव्यवच्छेदाय

प्र-पा॥ १. षट्द्रव्यम्. पा.

२. सर्वति ॥ अनन्तगुणस्यापि अनन्तत्वमत्र स-
ख्यातः, तत्र पडेव गुणाः ज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजांसि,
प्रथमे-मुख्याः। यैः गुणैः स्वया कुशौ जगदिव अन्येऽ-
पि गुणाः अन्तर्निवेशिताः अन्तर्भाविताः ॥

३. द्वयधिकस्य. पा. ४. सर्वथा साक्षा. पा. ५. च न
शिषिली भवति. पा. ६. केनचिदधिती. क. उ. प. च. पा.
७. विदधुदा. पा. ८. अन्तःश्वररोपनिषदि ६-८.

परास्वीति ॥ ज्ञानशक्त्यादीनां स्वाभाविकत्वमुच्यते,
क्रिया-नियमनम् ॥ ९. वामनपुराणे ७४-४०.
यथेति ॥ यथा जलधेः रत्नानि असहधेयानि, तथा
अनन्तस्य स्वरूपरूपगुणविभूतिभिरपरिच्छिन्नस्य,
महात्मनो भगवतो गुणाः अमंस्येयाः । इति प्रसि-
द्धौ । गुणानां रत्नमाभ्येन मनोहरत्वादिकं, गुणानां
जलधिसाम्येन गन्धारत्वादिकं ज्ञानभिप्रेतम् ॥

१०. ह्यनन्ताश्च. पा. ११. पवादनिष्ठाव. पा.
१२. स्मारितम्. पा.

रा ॥ अण्डस्यान्तस्त्रिवमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥

श्रीमदानन्दतीर्थ भाष्यम्.

देवं नारायणं नत्वा सर्वदोषविवर्जितम् ।

ज ॥ तागुरुप्रणामं प्रन्यारम्भप्रतिज्ञां चादौ निवभति भगवान् भाष्यकारः—देवमिति ॥ अत्र देवशब्दो
देवनाशब्दपर्यायः। प्रतिपाद्यमाह ॥ नक्षिपानाञ्च भगवद्गीताया इति लभ्यते । तेनेदानां नारायणस्य प्रणामे
समुचितमाच्छेत् ॥ अज्ञानपारतन्त्यादिभिः सर्वदोषैर्विशेषेण सर्वदा सर्वोत्तमा वर्जितम् परितो देशतः कालतो

रा॥ निरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यसौगन्ध्यसौकुमार्यलाघण्ययौधनाद्यनन्तगुणनिधिदिव्यरूप ,

ता॥ स्वाभिमतानुरूपेत्युक्तम् । एषरूपेयनेन व्युहर्तिभनाग्रसंस्थास्वपि हेयप्रत्यनी क्तवानिन्द्रादहत्वमुमुषूपास्तत्त्व प्राप्यत्वादिसंभवापरित्यागोऽभिहित । यद्वा ध्यूहादिपरिणामे सत्यपि परमव्योमः नित्यस्य त्रिप्राम्य प्राची नमस्यानाप्रथितरुक्ता । 'साग्रयत्वादनित्यम्' इत्यादीना धर्मिप्राहृक्त्राधादिभिराभासतामभिप्रप्य अचि न्यन्त्योक्ति । एको दिव्यशब्द सस्यानैलभण्यार , परमव्योमर्षित्वमात्रयो वा, इतरस्त्वप्राकृतत्वपर । विचित्रावतारयोग , प्रतिक्षणमपूर्ववदनुभाष्यत्वरम् , वरपरमयनविश्वरूपाद्यरस्थागतमाश्रयं च, अद्भु तदाच्येन त्रिप्रथितम् । नित्यत्व रक्षणपरिच्छिन्नत्वम् । तथा चामानन्ति रहस्याम्नायनिद , ३ 'नित्या लिङ्गा स्वभावरमिन्द्रिन्द्रियाकाराप्रत्यक्षव्यञ्जनती' इति । श्रीपौप्फरे च, ४ 'नित्यसिद्धे तदाकारे तत्परत्वे च पौप्फर । यस्यास्ति सत्ता हृदये तस्यासौ मनिधिः सजेत्' इति । निरवयव जगदिद्राहिल्यम् । उत्तरात्तरनिरवयवगद्देपु पूर्वपूर्वस्य सुप्रहृत्यं वा त्रिप्रथितम् । शुभाश्रय-भोग्यत्वानुप्युक्तमत्रलगुणयोगो निरतिशयौज्ज्वल्येयादिनोक्त । निरतिशयत्व स्वापयया उत्कृष्टराहिल्यम् , अजुक्तमत्वन्त् । तत्र प्रति गुणमन्वेतव्यम् । औज्वल्यं भास्वरत्वम् । सौन्दर्यम् ६अग्रयशोभा । ७ 'सर्वगन्ध' इति श्रुतिरनुकूल गन्धत्रियया , स्वस्वन्दनादि चान कृतस्त्रिमयमिप्रायेण सौगन्ध्यशब्द । सौकुमार्यं महानत्त्वऽपि 'पुण्य हास' इति नाम दुःखान मार्दन्गम् , यथोक्तम् , ९ 'सुकुमारौ महान्गौ' इति । लाघण्य समुदायशोभा । यत्तदुच्यते भगवच्छान्ते, १० 'त्रिश्रमाप्याययन्नात्या पूर्णेन्द्रयुतनुत्या' इति । ११ 'भूयिष्ठ तेज एवाद्भिर्

प्र पा॥ १ नित्यविभ्रस्य पा २ बालानवच्छिन्नत्व वा ३ रहस्याज्ञायमाणा निलसि ॥ नित्या बालप रिच्छेदविधुरा, अलिङ्गा वमहत्त्वोपुसयजनरदिता, स्वस्य भगवत, भावन इच्छया, सौमिद्धि नियतस स्थान वस्यास्मादृशी, किञ्च शीद्रयावाराणि अस्मदादी द्वियमदृशानि वा यद्भ्रमलक्ष्यजनानि तदती मूर्ते । अत्र 'इच्छानुमृताभिमतोरदेह' 'नयनश्रवणा दृशा शृणोपि इत्यादि प्रमाणम् । अपाणिपादा जवना महीता' इत्यादिषु तु बर्मेकतेन्द्रियराहिल्यपरमित्य तदविरोधेन नयम् ॥

४ पाद्वरप्रपौष्करसहितायाम् ॥ निलसिद्ध इति ॥ यस्य नित्यसिद्धे कलापरिच्छिन्नतया स्व च्छापरिकल्पित, तन्कार 'तदिति वा तस्य महतो भूतस्य नाम भवति' 'ओ-तत्सदिति निदेशा म्ना णस्त्रिभिधर्मत्' इति श्रुतिरश्रुतिभ्या तच्छब्दाभि धेयतया निर्दिष्टस्य मङ्गणो रूपे, सत्ता 'अस्ति ब्रह्मति च्' इत्याणुकलक्षणा, अलि वर्तेत , तस्य पुस , सन्निधिम् असौ भगवान् , ब्रमेव भक्तप्रियतया स्वय मनिवन्ध्य प्राप्नुयादिति, यस्य हृदये सत्ता अस्ति अमा वेव तस्य निर्दिष्टपूर्वस्य भगवत, सन्निधिम् आलवम् अधवा पर धाम ब्रजत् ॥ ५ नित्य पा ६ अवयवशोभा । लाघण्य समुदायशोभा । पा

७ एतन्नाये ३ प्र १४ त्व ४ वा ८ भारत आनुशासनिकपर्वणि महत्तनामाध्याय १०२ श पव निष्पाणितरानुभवदर्शना माय मिव पुष्पस्य हासा भोग्यतोहासोऽस्यनि पुष्पहास ॥ ९ श्रीरामाय । अरण्यकाण्डे १९ मने १४ श तर्णौ रूपमपशौ सुकुम रौ महाबली । पुण्डरीकविशालाक्षी शेरदृष्णाजिनाम्बरौ ॥ राम कामयमानाया लक्ष्मणच्छिन्नसासिवाया कुपिताया अपि तत्सौन्दर्याकृष्टचित्ताया शपणज्ञाया , सर प्रत्युक्तिरियम् तर्णाविति ॥ तर्णौ कामिर्नाता प्रथमावपनेण वयमा भासमानौ, रूपमपशौ रूप सौन्दर्यम् , तन मृद्वी, सुकुमारौ पुष्पहाससुकु मारौ महाबली सौकुमार्येऽपि 'रामस्तु सीतया सार्ध विजहार बहूनृत्' इत्याद्यक्तरीत्या बहुशो विहरण ऽपि अमलवरहिते, एव ममुपायशाभासुवत्वाऽवयव शाभामाह पुण्डराकविशालाक्षी नवदा सत्वप्रमन्ननयनौ चारुष्णाजिनाम्बरौ 'दिमिव हि मधुराणा मण्डन नाह्वीनाम्' इतिन्यायत कृष्णातिनधारणऽप्यतिर मणत्याविति ॥

१० सात्त्वतसहितायाम् २ ७० विश्वमिति ॥ अयुतशब्द आन लपर , विशगवदन भल्लडन गृह्य न, तथामेवाऽध्यायनसिद्ध ॥ ११. अहिर्बुध्न्यसहितायाम् ५२

रा॥स्योचितविधिविचित्रानन्ताश्चर्यनित्यनिरवद्यापरिमितदिव्यभूषणः, स्वानुरूपासंख्ये-
याचिन्त्यशक्तित्यनिरवद्यानिरतिगयकल्याणादिव्यायुधः, स्वाभिमतानुरूपनित्यनिरवद्य-
ना॥हुलाभिर्मुद्गुतम् । चक्रुगनन्दजननं लावण्यामिति कथ्यते इति ह्याहुः । यौवन कौमारनन्तयोपलक्षणीयः
स्वभावविशेषः, न तु कौमाएनन्तरभाषित्वेन दशा ; तद्यौवनस्यानादित्वात्, देवादिषु च केषांचित्
युवन्वैशैव्यासिददर्शनात् । आदिशन्देन शुभाश्रयमरुणेपुत्राः सर्वे विग्रहगुणाः संख्येताः ॥

एव स्वरूपतद्गुणौ विग्रहतद्गुणौ च प्रतिपाद्य, विग्रहाश्रितमाभरणवर्गामायुधवर्गं च दर्शयति—स्वो-
चिन्तेत्यादिपदद्वयेन । पूर्वोक्तविलक्षणविग्रहविशिष्टं स्वरूपमित् स्वगन्धार्यः । अत्र १ 'आयनाश्च मुहूर्ताश्च
वाहवः परिपोषमाः । सर्वभूषणभूषाहाः' इत्यादि भाव्यम् । किरीटहारदिरूपेण वैविध्यम् । एकजाती-
येष्वपि मणिमालादिद्वयविशेषवर्णमस्यानादिविशेषविशिष्टव्यक्तिभेदाद्वैचित्र्यम् । अपरिमितेभ्यस्त्वेष्वोक्तेः
अनन्तत्वमाश्रयविशेषणम् । अनवधिकादचरैरमात्रहृत्प्रमनन्ताश्चर्यत्वम् ; अथवा अनन्तानि आश्चर्याणि
संस्थानविशेषणमौगन्ध्यसुखस्यसंत्वादीनि येषां भूषणानां तानि तथोक्तानि । नित्यनिरवद्यशब्दौ पूर्ववत् ।
अपरिमितत्वमसंख्येयत्वमेव, न तु ह्रस्वदीर्घादिपरिमाणविरहः । यद्वा अनन्तेत्यसंख्येयत्वम्, अपरिमि-
तेति च विग्रहानुरूपमहत्त्व, विवक्षितम् । भूषणायुधयोर्द्वैधत्वमप्राकृतत्वम् । पूर्वोक्तगुणविग्रहाभरण-
विशिष्टः 'स्वानुरूप' इत्यत्र स्वशब्दार्थः । असंख्येयेति । पञ्चायुधत्वप्रसिद्धिः प्राधान्यादिति भावः ।
अचिन्त्यशक्तीति । कुठारतश्चुहालादिभिः प्रत्येकं कृन्शुशाय्य सालमौलवमुधातलविदारणम् एकेन हि
महेषुणा कृतमिति भावः । निरतिशयकल्याणत्वं निरतिशयानन्दावहत्वम्, भूषणकोटावप्यनुभवशात् ;
यद्वा लोके यान्नायुधलक्षणानि मङ्गलावहत्या प्रसिद्धानि, तैः सर्वैः सपूर्णत्वम् ॥

पूर्वं स्वरूपनिरूपकतया सामान्यतोऽभिहिता भ्रिय विभूतिमध्येऽपि स्थिता विशेषतो दर्शयन्नर्था-
त्तस्वरूपादिकमप्याह—स्वाभिमतैति । स्वरूपं स्वाताधारणधर्मविशिष्टं भ्रियो दिव्यात्मस्वरूपम् । रूपं
दिव्यविग्रहः । रूपानन्तरो गुणशब्दस्तद्गतनिरतिशयौज्ज्वल्यसौन्दर्यादिपरः । विभवशब्दः परिजनपरिच-
होदिपरः । परत्वमौलभ्यौपयिकगुणमगद्वयम् ऐश्वर्यशीलापदाभ्यामुपलभितम् । ततश्चादिशब्दः प्रत्येक-
मन्वयात् ज्ञानशक्त्यादिकं वास्तव्यादिकं च संख्येयम् । ऐश्वर्यशीलादयः अनवधिकातिशयाश्च असंख्ये-
याश्च कल्याणाश्च गुणा इति विशेषणसमासः । एवविधगुणानां गण इति पठ्यतेपुरुषः । ऐश्वर्यशीला-
देर्गणविशेषणान्यामौचित्यात्, अनवधिकातिशयत्वस्यापि गणविशेषणत्वे प्रत्येकं गुणानामुत्कर्षस्याशब्द-
त्वात्, गुणविशेषणतयैव समास उचितः । स्वरूपम्, रूपम्, षट्गुणः, विभवः, ऐश्वर्यादिगुणगणश्च,

प्र-पा॥भूषणमिति ॥ बहुलाभिरिष्टिः शरीरारम्भके-
णात्मनेन, सुदृक्कृतं मारुदवमापादितम्, अत एव चक्रु-
रानन्दजननं लोचनानां चतकम्, भूषिष्ठम् उत्कर्षणं, तेज
एव तादृश तेजस्त्वमेव लावण्यामिति व्यपदिश्यते ॥

१. श्रीरामायणे निचिन्धकाण्डे ३-१५. आय-
ताश्च सुवृताश्च वाहवः परिपोषमाः । सर्वभूषणभूषाहा-
किमर्थं न विभूषिताः ॥ आयतायेति ॥ सर्वभूषणभूषाहाः

सर्वेषां भूषणानां कटगतमुखादीनामलङ्काराणामपि
भूषायामहा इति ; यद्वा सर्वभूषणैर्वा भूषा मण्डलः
इति ; अरिमन् पक्षे भूषाशब्दः आच्छादनमाद्यानि-
प्रायेण, इष्टिशेषनिसाचिकीर्षीयामिदम्पर्यायारामलक्ष्मण-
रूपावयविद्विचित्रविक्रम्या बहुवचनम् ॥

२. महत्तरत्वम् . पा. ३. ऐश्वर्यशीलाभ्याम् . पा.
४. षट्गुणः, विभवः . पा.

ग॥ स भगवान् सृष्ट्वेदं जगत् तस्य च स्थितिं चिकीर्षुः मरीच्यादीन् अग्रे सृष्ट्वा प्रजाप-
ज॥गुणतश्च पूर्णमिति वैशिष्ट्यमाचष्टे । परमवैष्णवस्य भगवतो भाष्यकारस्य विष्णुरिष्टदेवतेति प्रसिद्धमेव ।
यद्वा भगवद्गीताप्रतिपाद्यत्वं नायुधगणस्य न परेषामिव जीस्त्वनिर्विशेषतयादिरूपेण ॥

रा ॥ स्वरूपरूपगुणविभवेऽध्वर्यशीलाद्यनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणश्रीवल्लभः,
 ता॥इति द्वन्द्वः॥ स्वरूपादिपञ्चमं भगवदभिमतानुरूपं नित्य निरवय्वं यस्याः, मा स्वाभिमतेत्यादिगुणगणे
 व्यन्तेनोक्ता । स्वरूपम्, रूपम्, तद्रूपं , विभक्तः, ऐश्वर्यम् , शीलम् , इत्यादिगुणगण इति योजनाया स्वरूप
 रूपयोगि गुणानुप्रवेशप्रकारः । स्वरूपादेः सर्वस्य परमात्माभिमतत्वं व्यक्तम्। स्वरूपस्य नित्यत्वं निर्निवारतया
 सर्वज्ञानवर्तमानत्वम् । निरवयवत्वं पूर्वं परमात्मस्वरूपे प्रतिपादितप्रकारम् , तद्वत् किञ्चिदप्रयुक्तं नदाचि
 त्तोऽप्यत्वादिराहित्यं वा । अनुरूपत्वं तु यथाप्रमाणं प्राग्देव कल्याणैतानन्तत्वादिस्त्वम् । 'शान्तानन्त'
 इत्यादिस्त्वमिदं भाष्यम् । रूपस्य नित्यत्वमप्यतारादिदृश्यायामपि परमपदनित्यत्वभगवदेऽप्यनन्तितस्य तथा
 वस्थितत्वम्। अनुरूपत्वं च, २' जस्य देव्या यथा रूपमङ्गप्रत्यङ्गमौष्ठयम्। रामस्य च यथा रूपं तस्येयममिते
 शणा ' ३' विष्णोर्देहानुरूपा वै त्रोलोपात्मनस्तनुम् ' इत्यादिप्रतिपादितम् । विष्णुगुणानां नित्यत्वं नाम
 औज्ज्वल्यादेः नदाचिदप्यपरमार्थभावं । निरवयवत्वं च ह्युप्रेरतादिराहित्यम् । अनुरूपत्वं, ४' घन-
 रनन्युती युवदशामपि मुग्धदशाम् ' इत्याद्युक्तप्रकारम् । विभक्तस्यानुरूपत्वं, ५' देवतिर्यङ्मनुष्येषु
 पुत्रामा भगवान् हरिः। स्त्रीनाम्नी दक्षश्रीमिन्नेय नानयोर्विद्युते परम् ' इत्यादिभिरनुसंधेयम् । अनवधि
 कातिशयत्वमचनादीश्वर्यातिरिक्तशेषगोचरस्यापि तदौश्वर्यस्य ईश्वराभिमतत्वात् द्वैराज्यादिदोषः ।
 ७' अस्मेशाना जगतो विष्णुपत्नी ' इति विष्णुपत्नीत्वयोगेण हि सर्वस्य जगत इयमीष्टे । ८' ईश्वरा सर्वभूतानाम् '
 इत्यत्र तु, यत्रपि सर्वभूतानामिति प्रतिमन्त्रन्विनिदेशात् स्त्रीप्रत्ययानुसारेण ईश्वरपत्नीति विवक्षा न शक्या।

प्र पा॥ १. 'तु इत्येवा' ४.

२ आरामायणे सुन्दरकाण्डे १५ ५१. अस्या इति ॥ अस्या मीताया रूप शरीर अङ्गप्र-
 त्यङ्गमौष्ठवद्यं यथा यथाशिवम् तवाशिव मेव रामस्यापि रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवम् । तथा रामस्य रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवम्, यथा यथाशिव तवाशिव मवास्या रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवम् । अत इयममितेष्ट्या तस्य यायेतिशय । इत्यन्वसिनेश्वरगति विज्ञाप ॥

३ श्रीविष्णुपुराणे १९ १४५ 'देवत्वे दव-
 देहेय मनुष्यत्वे च मानुषा' इति पूवाधम् वि णोर्देवत्वे इय लक्ष्माश्च, दवदेहा देवमजातीय सत्त्वानविग्रहा तस्य मनुष्यत्वं मनुचेदहपरिग्रह स्वयमपि मानुषा । ण्वम् आरामन स्वस्य तनु देह विष्णो देहस्य अनुरूपम् अनुरुणा करोति ॥

४ श्रीगुणरत्नरोशे २९ शं.

५ श्रीविष्णुपुराणे १-८-३५ देवेति ॥ अनयो आभ्या लक्ष्मीनारायणाभ्याम् परम् अन्यत् चतु-
 विधेष्वपि भूतप्रायेषु भगवत पुमधिष्ठानात्, श्रियश्च स्वयमधिष्ठानादेनयोरितरत्र विद्यत इत्यादमभिमानवि शपाभिप्रायण , नानयो परमस्तीतिचिदमनिदमा-
 त्मकनिपथाभिप्रायवम् ; अत्रैव देवतिर्यगादिनिर्दे-
 शात् ॥

६ श्रीश्व विज्ञेया. पा.

७ यजुषि ४-४ १२-५७ अस्मेशानेति ॥
 श्रारिति श्रीसूक्तप्रकरणाल्लभ्यते, इयम् अस्य जगत इशाना इश्वरी । विष्णो पत्नी च । विष्णुपत्नीत्वकृत श्रियो जगदीश्वरत्वमिति भाव ॥

८ श्रीसूक्ते ईश्वरीमितिःसर्वभूतानाम् ईश्वरी श्रिय

या॥तीन् प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं ग्राहयामास वेदोक्तम् । ततः अन्यांश्च सनकसनन्दनादीन् उत्पाद्य निवृत्तिलक्षणं धर्मं शान्तैराग्यलक्षणं ग्राहयामास । द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः

आ ॥ परिपूर्णं गुरुंश्चान् गीतार्थं वक्ष्यामिलेशतः ॥ १ ॥

निन्नाम ? सर्वदोषवर्जिततया परिपूर्णतया चेति पदद्वयेनाख्याति ॥ आन् व्याख्यानं 'अथाअंअः पुराणार्थिव्यामः शास्त्रासहस्रवृत्त, इत्यकारस्य तन्नाम्मु पाठात्। नहुवचनं च गौरवादेवा गीतेति भगवद्गीतै-

रा ॥ स्वसंकल्पानुविधायिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदादोपशेषतैकरतिरूपनित्यनिरवद्यनिरति-
ता ॥ तथापि वाक्यान्तरबलादर्थस्य तथात्वसिद्धिः १ । निरवद्यत्वं भगवदैश्वर्यैकरमत्वं वा निग्रहादिप्रसङ्गाभावे
वा । प्रतिकूल रदण्डकत्वं हि पुस्तानुरूपं तद्वह्नमस्यैव भागः । शीलस्य नित्यत्वं महत्त्वे मन्यपि मन्दैः
मह नीलव्रजलेपे कदाचिदपि स्वोत्कर्षप्रकाशनाभावः ; निरवद्यत्वं तत्र विप्रलम्भाभिप्रायादिविहः ।
अनुरूपत्वम्, अनवधिकातिगम्यत्वं च, ३ 'तुल्यशीलवयोवृत्ताम्' इत्याहुक्तप्रकारम् । एव श्रियः ५ भट्ट-
नित्यस्वरूपमुणविभवैश्वर्यशीलादिप्रतिपादनेन ज्ञानादिगुणवदभक्तिसद्वृत्तिमात्रत्वम्, व्यूहविशेषत्वम्,
स्वरूपैक्यम् ४ अन्यदपि, वदन्तो निरस्ताः । शक्तित्ववादास्तु पन्नीत्येन कायांपुयुक्तविशेषणत्वाभिप्रायाः ।
प्रयुज्यते हि शास्त्रेषु सर्वत्र स्त्रीपुमात्मकेषु द्वन्द्वान्तरेष्वपि श्वशरे शक्तिमन्दः । एकत्ववादास्तु समन्प्र-
पञ्चप्रतियोगिकैकदेशपित्वाश्रयत्वेन, विशिष्टैक्येन, आत्महविः प्रत्युद्देश्यै ५ कदेवतात्वादियेषेण वा, नि-
र्वाह्याः । अत एव हि ६ 'व्यापकावतिनद्वेपादेकतत्त्वमिजोदितौ' इत्युच्यते । उक्तं च श्रीराममिश्रैः
पठर्थमंत्रेण ७ 'उभयाधिष्ठानं चैकं शेषित्वम्' इत्यादि । एवंविधाया भगवत्याः श्रियो वह्नभः प्रियतमः,
श्रीः वह्नभा यस्येति वा । न चाभिमतशब्दपुनरुक्तिः, प्रत्येकसमुदायविषयतयाभिमतत्वातिशयव्यञ्जन-
परत्वादिति ॥

अथ नित्यपरिजनीविशिष्टतां दर्शयति—स्वसङ्कल्पेति । स्वरूप धर्म्यताः । स्थितिः अप्रच्युततया-
वंशानम् । प्रवृत्तिः व्यापारः । नित्याना स्वरूपस्थित्योः परमात्मसंकल्पानुविधायित्वं नाम तद्विशेष्येच्छा-

प्र-पा॥ त्वाम् इह उपह्वये अत्र भगवतीमावाहयामि ।
सा विशेष्यते ईश्वरीभिर्यादिना ॥

१. अयं भावः—यद्यपि 'ईश्वरी सर्वभूतानाम्'
इत्यंनं 'सर्वभूतानाम्' इति पद्यथा 'ईश्वरीम्' इति
पुंयोगविहितशीपन्तैकदेशभूतेश्वरशब्दे अन्वयद्वैविध्यात्
ईश्वीर्नामित्येवार्थवर्णनं युज्यते ; तदा च 'ईश्वरेश्वर्ये'
इति धातोः वनिपि 'वनोर च' इति डीमयोः ईश्व-
रीमितिसिद्धिः । तथाऽपि 'अस्त्वेशाना जगतो विष्णु-
पत्नी' इत्यादिममानप्रकरणपठितावापिनवावयान्तर-
बलात् विष्णुपत्नीत्वरूपोपाधप्रयुक्तमेव देव्या ईशान-
मिते । इदमेव 'लोकैकेश्वरि ! लोकनाथदायिते'
इत्यादिपरमाचार्यावचसामप्याकृतम् ॥

२. दण्डित्वम् पा. ३. श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे.
१६-५ तुल्यशीलवयोवृत्ता तुल्यविभजनलक्षणात् ।

राषवोऽर्हति वैदेहीं तच्चेयमसितेक्षणा ॥ तुल्येति ॥
समानस्वभाववयोवृत्ता, सदृशवशाभवा, समानलक्षणा,
सामुद्रिकादिप्रतिपादितस्वस्थानविशेषो लक्षणशब्दे-
नोक्तः । अतस्मा राषवणवाहति, नान्यः । तत्रैव-
मेवाहति न त्वितरा । अत्रापि पूर्ववदसितेक्षणेति
विशेषः ॥

४. अन्यदन्वयदपि. पा.
५. एकदेवतात्वाविशेषण; एकदेवतात्वादेविशेषेण. पा.
६. भगवच्छास्त्रे. व्यापकाविति ॥ लक्ष्मीनारायणौ,
व्यापकौ व्यापनशोली, अतिसद्वेपात् अगृहक-
भिदमम्बन्धात् एक तत्त्वं द्रव्यमिव एकद्रव्यत्वेनो-
त्प्रेक्षणीयतयेति भावः, उदितौ ॥
७. पठर्थसंक्षेपे. उभयेति ॥ उभयाधिष्ठानम् उभय-
वृत्ति उभयविषयमित्यर्थः, एकम् अभिज्ञम् ॥

शं ॥ प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च जगतः स्थितिकारणम् । प्राणिनां साक्षाद्भ्युदयनिश्च-
यसहेतुर्त्यस्स धर्मो ब्राह्मणाद्यैर्गणिभिराश्रमिभिरनुष्ठीयमानो वर्धेण फालेन । अनुष्ठातृणां

जा ॥ रामप्रेयते, 'मुख्यानुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय' इति न्यायात् । यद्यपि चार्था गीता शक्त्याहं तद्वचने, तथापि
श्रोतृणां मन्दां मतिमेषेश्चालयमेवोच्यत इति भावेनोक्तं लेशत इति । इत्थभूतलक्षणार्थतृतीयात्तात्तिसिः ।
अर्थशब्देन सर्वाधप्रहणप्रभक्तौ सर्वेषां भाष्ये चादशनाद्रन्ध्र्येयं प्रतिशेति मन्दाशान्निरासायेदमुदितम् ॥
नन्वस्तु नमस्कारप्रथमं शिष्याशिक्षणार्थं. प्रतिज्ञा तु किमर्थं ग्रन्थे निवेदनीयाऽउच्यते, बहुभिर्व्याख्यातुभिः

रा ॥ शयज्ञानत्रियैश्वर्याद्यनन्तगुणगणापरिमितसृष्टिभिरनवरताभिष्टुतचरणयुगलः,

ता॥मिद्वल्यम्।तच्चानिच्छामम्भवे निरर्तयितु शक्यतामात्रम्।तेषु त्रिनिच्छायाः कदाचिदप्यभावात् स्थितेः सदातनत्वम् । इदं च परमात्मसङ्ख्यानुविधापिस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्व बद्धमुक्तप्रकृतिप्राकृतनालादिष्वपि भाव्यम् । तत्र सर्वे प्रपञ्चयिष्यन्ते । शेषता शेषवृत्तिरित्यर्थः । अशेषशेषता श्यथाभिमतकारता । अत्र २ 'शग नानाविधाश्रापि धनुरायतविप्रम् । अन्यगच्छन्त काकुत्स्थ सर्वे पुरुषविग्रहाः' ३ 'निवासशय्या-सनपादुगा' इत्यादि द्रष्टव्यम् । एतेऽनृतसैव हि त्रैलोक्यस्य मिथः सर्वाश्रयताऽनुमन्धानात् ४ सर्वेऽप्यस्य सर्वत्रैक्यैः शरणो भवेयुः । यदा स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदा एव अशेषशब्देन सगृह्यन्ते, तेषामशेषाणां परमात्मान प्रति शेषता शेषभावः । एवमुक्तप्रकाराया ५ शेषतायामितरपरित्यागेन तदेकालम्बिनी प्रीतिरेव रूपं स्वरूप स्वभायो वा येषां ते अशेषशेषतैः परितरूपाः । ते च सव नित्याः । स्वरूपनित्यरस्य सर्वात्मसाधारणत्वात् मुक्तवत्त्वादिचादिर्भूतैस्वरूपत्वमिह नित्यशब्देन व्युदस्यते, नित्यासमुचितगानादिगुणा इत्यर्थः । तत एव निरवगा श्लेशमस्वातन्त्र्याभिमानादिदोषाल्यन्ताभावनन्तः । एषा ज्ञानस्य निरति शयत्व परमात्मज्ञानगुल्यत्वम् । क्रियाया निरतिशयत्व स्वच्छन्दानन्तकैऽर्थात्मरत्वम् । ऐश्वर्यस्य निरति शयत्व परमात्मत्रैक्योपयोगित्वेच्छाश्रितशरीरेन्द्रियादिनियमने निर्विघातत्वम्, न तु सर्वेषुपयत्वम्, ७ 'जगद्वापारवर्जं प्ररणादमजिहितत्वाच्च' इति न्यायात् । अत्र निरतिशयज्ञानत्रियैश्वर्यादिरनन्तो गुणगणो येषामिति विग्रहः । ते च अपरिमिता ८ अमरुयेयाः सूर्यः १९ 'सदा पश्यन्ति सूर्यः, तद्विप्रासो विपन्यनो जागृषोः सः समिन्धते' इत्याद्यनुसन्धानेनाह— अनवरताभिष्टुतचरणयुगल इति । विपन्यनः पिशो-

प्र पा ॥ १ यथाभिमतकारा पा

२. श्रीरामायणे उत्तरकाण्ड १०९ ७. शरा इति ॥ नानाविधा मन्दाशिर रभूणाङ्गादिविषलक्षणा शरा आयतविग्रह महाप्रमाण धनुश्च, इति सर्वे मवाण्यायुषानि पुरुषविग्रहा अर्हा वृत्तमानुषगात्रा वातुस्त्व शरामम् अन्वगच्छन्त (महाप्रस्थानवाले) अन्वगच्छन् ॥

३ श्लोत्ररत्ने ४०. श्री निवासशय्यासनपादुका शुकोपधानवपातपवारणादिभि । शरीरभेदैस्तत्र शेषता गतैर्वधोचित शेषशरीरिते जनै ॥ निवासति ॥ पूर्वोक्तोऽनन्त एवात्र समाख्यया मकारणया विशिष्यत । निवासशय्यासनपादुकाशुकोपधानवर्षातपवारणादिभि दिव्यायतनप्रवृत्तिच्छत्रपर्यन्तै तत्र कैऽप्यप्रतिसम्बन्धि नो भगवत शेषतां पारार्थ्यं गतै आश्रितै शरीरभदै परिगृह्यतैर्भूतिविशेषै यथोचित प्रवृत्तिनिमित्तानुगुणै शेषशरीरिते शेषसम लयवा व्यवहृत, शयत्व च परा-

। त्वपाधानैरान्तन्वमिति विम्वर परत्र.

४ सर्वे सर्व, सर्वेऽपि सर्व क रा ध ड पा
५ अद्यपशपनाया पा ६ स्वभावत्वमिह पा.
७ मद्यज्ञे ४४ १७ जगद्वापारैति ॥ मुक्तै-
श्वर्यं प्रकृत्योच्यते, मुक्तसैश्वर्यं जगतो र्गमस्त्वित्या
दीन् व्यानाराम् वजयित्वा, जगत्परणत्व मुक्तस्य
नास्तात्वथ । तत्र हेतुमाह । प्ररणात् कारणवाक्येषु
मुक्तमित्यस्य भगवत वचनैवाऽन्वयात्, मुक्तस्य च
निरिकाच ॥ ८ अमरुया क. रा ध ड पा.
९ सामवेदे ३ प्र १८-अ. २ स ४ वा
तद्विप्रागरति ॥ विप्राम भगवद्गुणपूरका भगवद्गुण
पूर्णा-नरहा वा, विप्रशब्दाञ्जनि 'आजमेरुसूक्त'
इत्यमुगागम, विप-यव विनाशेण स्तुतिशाला
जागृषोः कदा विमापनेदिति अस्थाने भयशङ्कया
जागरुका समिन्धते दीप्यन्ते, 'श-श्री दीप्तौ' ॥

शा॥कामोद्भवास्त्रीयमानविज्ञानहेतुकेन अधर्मेण अभिभूयमाने धर्मे, प्रवर्धमाने चाधर्मे, जग-
तः स्थितिं परिपिपालयिषुस्त आदिकर्ता नारायणाख्यो विष्णुर्भूमिस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य

ज ॥ भगवद्गीताया व्याख्यातत्वाद्दर्थमिदं भाष्यमित्यादाङ्गनिरसन प्रयोजनमस्याः । अन्यै स्वपक्ष-
निक्षिप्तदृष्टिभिः स्वाभिप्रायो भगवद्गीतार्थवेदानोप्योक्तः, अहं तु गीतार्थमेव कथ्यामीति सूचनात् ॥
नचान यतिभङ्गो दोषः, तस्य काव्यविषयत्वात्, शास्त्रे 'यउपाधिर्लगाति साध्ये सम्बन्धनिशे

रा ॥ वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावः, स्योचितविधिध्विचित्रानन्तभोग्यभोगोपकरण-
ता ॥ पण स्तुतिशीलाः। १'पण व्यवहारे स्तुती च । पन च । 'अभिष्टुत्यभिर्विशब्दार्थः । स्तुतिशीलत्वा-
दनवरतत्वोक्तिः ॥

स्तुतिविपयत्व २प्रसक्तमैश्वर्यादेरित्यत्कारुणं परिच्छेदमपारुषेति—वाङ्मनसेति । एतेन ३'यस्या-
मनं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः। अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमर्थविज्ञानताम्' ४'सो अहं वेद यदि वा
न वेद' ५'यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह' इत्यादीनां वाङ्मनस्योरवेद्यत्वावर्थां वदन्तो निरस्ताः।
तथा सति ६'तद्विजिज्ञासस्व' ७'मनसा तु विद्युद्धेन' ८'ब्रह्मवित्' ९'आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यादिभिः,
'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यत्र यच्छब्दादिभिश्च, विरोधप्रसङ्गः । विरोधपरिहाराय मुख्यवृत्तिनिषेधविपय-
तया ध्ववस्थाप्यत इति चेत्, आगतोऽसि पन्थानम् ; विपयव्यवस्था तु यथाप्रमाणमस्माभिः क्रियत इति
विशेषः । वाङ्मनसेत्यादिकं परमव्योमविशेषणतया केचिद्वाच्यते, श्रीवैकुण्ठगये तथोक्तेः । वयं तु अत्रैव
पद्याप्याये 'योगिनामपि' इति श्लोके 'वाङ्मनसापारिच्छेद्यस्वरूपस्वभावम्' इति परमात्मविशेषणत्वेनैवाभि-
धानात्, कुमतिनिरासार्थमेकशितत्वाच्च, अत्रापि तथा विवक्षामाचक्ष्महे ॥

स्योचितेत्यादि । अत्राप्यनन्ताश्वयंशब्दः पूर्ववत्। विभवशब्देन बाहनरत्नादि १०मप्रहः। अन-
न्तपरिमाणत्वं तिर्यग्ध्व्यादिदेशाभेदा, अथस्तात् प्रकृत्याच्छन्नत्वात् । अनन्तशब्दावृत्तिः प्रत्येकमान-

प्र-पा ॥ १. धातुपाठे भ्वादिषु. २. प्रयुक्तमै. पा.
३. केनोपनिषदि २ - ३. यमेति ॥ यम्य पुसः
ब्रह्म अमनम् अप्रमेयमिति (मतम्) तस्य तेनै-
वेत्यर्थः, मत वस्तुतो ज्ञानम्, यस्य तु परिच्छिन्नत्वेन
मतमिति मतम् स न वेद, अतद्रूपत्वाद्विषयस्य । अत-
विज्ञानता विश्वमन्यानामविज्ञानम्, अविज्ञाननामता-
दृशां तु विज्ञान भवति पूर्ववाच्येन स्वरूप प्रकाशितम्,
उत्तरेण तु फलमिति न पौनरुक्त्यम् ॥

४. ऋग्वेदे अष्ट ८-अध्या ७-मण्ड ११. अनु
११-वा ७- कृष्णयजुषि. २-अष्टके. ८-प्रश्ने. ९-अनु.
६-नोअत्रेति ॥ अहं भोः स. भगवानेव वेद
प्रकरणास्त्वमहिमानं जानाति, यदि वा न वेद ॥

५. तैत्तिरीयोपनिषदि. ४-१. यत्रति ॥ मन-
सा सह मनस्सहिता वाच यतः यस्माद्ब्रह्मा-
नन्दात् अप्राप्य निवर्तन्ते, पारमिति शेषः । एतेन
वाङ्मनसापारिच्छेद्यत्वमुक्तम् ॥

६. तैत्तिरीयोपनिषदि भृगुवचन्याम् १-१. तद्वि-

जिज्ञासम् । तद्भवेतीत्युत्तराशा, यतो वा इमाना-
न्त्यादिः, यत् जगदुदयविभवलयलीलम्, तत्
वस्तु तत् प्रसिद्धं ब्रह्मेति, विजिज्ञासम् विशेष-
ण इच्छापूर्वकं जानोर्हान्यर्थः, उपायशशप्रभृति भग-
वज्ज्ञानस्य प्राणिरूपत्वेनेच्छाविपयत्वात्सन्नन्तनिर्देशः ॥

७. मनुस्मृत्यायाने (१. ८.) इदं व्याख्येयमिति-
नोक्तम्, शुनिरिवेति भाष्यकारादिभिः, शुनिरन्वेषणीया.

८. तैत्तिरीयोपनिषदि. आनन्दवचन्याम् १-१. ब्रह्म-
विदिति ॥ ब्रह्मवित् निरतिशयबृहत्बृहत्ताश्रय-
तया ब्रह्मशब्दवाच्यश्रीमन्नारायणोपासकः विच्छेद-
उपासनपरः 'वेदनमुपासनम्' इत्युक्तेः, पर ब्रह्मशब्दा-
दिभ्यः पर, यदा चेतनाचेतनविविश्रुणं, परमात्मानम्,
आप्नोति प्राप्नोति ॥

९. तैत्तिरीयोपनिषदि. आनन्दवचन्याम्. ४-१.
आनन्दमिति ॥ ब्रह्मणः ब्रह्मसम्बन्धनम् आनन्दं
विदाम् व्रतश्चन मासातिकुटु पादपि न विभेति
भयं न प्राप्नोति ॥ १०. प्रहः. क. र. घ. ङ. पा.

न ॥ 'चाभिरक्षणाथं देवक्यां वसुदेवाद्देशेन कृष्णः किल संयभूवा ग्राहणत्वस्य हि रक्षणे
रक्षितस्याद्वैदिको धर्मः, तद्धीनन्वाङ्गणाधमधर्मभेदानाम् ॥

जा ॥ पणे' इत्याद्यभियुक्तवाक्ये दर्शनादिति ॥ १ ॥

ननु प्राधान्येन व्याख्येयनाप्रामाण्ये अधिकारिविषययोजनाभिन्नं यन्ने दुर्गामार्थत्वे च सति संभवति
तत्कथं भगवद्गीतायाः प्रामाण्यादिकम् ? सति वा तस्मिन्साविधिध्विचित्रप्रन्थान्तरपरिहारेणास्या एव

रा ॥ भोगस्थानसमुद्धानन्ताश्चर्यानन्तमहाविभ्रान्तपरिमाणनित्यनिरवद्याक्षरपरमज्योम
निलय, विचित्रविचित्रानन्तभोग्यभोक्तृर्गपरिपूर्णनिरिलजगदुदयात्रिभवलयलील,

ता॥—ये तात्पर्यातिरेकात् । नित्यत्वं प्राकृतज्योमसङ्घट्टरहितत्वम् । निरवद्यत्वं शुद्धमत्वमयत्वेन रजस्तमस्त
कार्यराहित्यम् । अशरत्वम् अशतोऽपि सृष्टिमहारिणः । परमशब्देन परिनिर्दिष्टप्रक्रियया प्राकृतज्योम
व्यवच्छेद । एतेन १ 'तदशरे परमे व्योमन्' इत्यादिश्रुतिमूचनम् । एव नित्यत्रिभूतियोग उक्त ॥

अथ लीलात्रिभूतियोगप्रतिपादनमुपेन २ 'यतो वा इमानि' इत्यादिश्रुतौ, ४ 'जन्माद्यस्य यत्'
इति सूत्रेण च, निरूपित त्रिगास्यब्रह्मलक्षणयोगं दर्शयति—विचित्रधेनि । शब्दस्पर्शादिरूपेण दिव्या
दिव्यादिभेदेन चान् भोग्यत्रिभूतियोगे चिद्ये । 'इमानि' इत्यादिश्रुत्या हस्तप्रमाणेन तत्त्वप्रमाणसिद्धसम
स्तकार्यप्रकारनिदशात् ऋणुनानासङ्कोचश्च भोग्येणा ज्ञानमुग्गादितारतम्यदेतुभूत दवादिरूपेण वैचित्र्यम्,
तदवान्तरविधाभूतब्राह्मणादिरूपेण वैचित्र्यं च, दर्शितम् । यत्रा विचित्रशब्द एव मानान्तरभेदं समस्त
त्रैविध्यं सृष्ट्वाति । विचित्रशब्दस्त्वाध्वर्यसत्त्वेनान्याशक्यत्वपर, ६ 'मेधोदय' इत्यारभ्य 'त्रिणोर्गि
त्रिणा प्रभवति माया' इत्यादिनत् । ज्ञानमुग्गादितारतम्याभायेन परमव्याम्नि भोक्तृत्रैविध्याभावात्
परभोग्यतैश्चरसाना नित्यमूरीणा इत्युक्तत्वाद्य तत्र भोक्तृर्गानुक्ति । भोगोपकरणभोगस्थानान्यत्रा
प्यर्थसद्धानि । एवविधायाश्च त्रिमस्त्वेर्निचित्रानादिचेतनस्मिन्प्राहमूलत्वात् वैषम्यादिदोष । निरि
लशब्देन कतिपयसृष्ट्यादिनिमित्तोपादानभूतचतुर्मुग्गादिव्यापननम् । उदयशब्देन सद्धारकाद्वास्वसम
न्मृष्टिसंघट्टणम् । एव त्रिमशब्देन त्रिण्यतारान्तर्थाभित्वादिभूतविचित्रस्थितिसंग्रह । लयोऽपि
नित्यनैमित्तिकादिरूप । निरिलसृष्ट्यादिष्वन्यतमस्यैव ब्रह्म उधणत्वे सभजन्यपि, उपात्तयतिरिक्तयो
किमन्य कृतति शक्याव्यावतनाय सृष्ट्यादिनयोपादानम् । जगद्रताना त्रयाणामुदयत्रिभवलयानामे
तद्रतलीशब्देन व्यपदेशादुपादानत्व सूचितम् । जगदाशरेण ९ जायमानत्वादीन्यस्य लीला, १० 'बहु

प्र पा ॥ १ तैत्तिरीयापनिषद् नारा ६ १ २

२ तैत्तिरीयापनिषदि भृगुवचनम् १ १ यत्
इति ॥ इमानि परिदृश्यमानानि भूतानि स्थावरजद्र
मात्मजानि यथा जायन्त, जातानि भूतानि च येन
आमभूतन च वित्त, प्रयति मन्ति भूतानि यदभिम
विशन्ति लयन्त, स भित्तेकोशर, षकीकृततया प्रवश
सवेश, यदा य प्रयन्तीति माय, अभिमविशन्तीति
प्रलय, तद्विजिगासत्वेत्यादि व्याख्य तम् १० पु ६ भ
३ वाक्य जमाद्यस्य यत्' इति धृञ्ण निरू क
य ग घ ङ पा ४ शार्त् १ अ १ पा २ म्

५ आश्वरूपत्वन मननाशयय पा
६ मेधास्य सागरसात्रवृत्तिरि शक्तिभाग स्तु
रितानि वाया । विष्णुदिभङ्गो गतमुष्णरश्मिणोर्वि
चिना प्रभवति माया' इत्यभियुक्तैश्चति सहस्रनाम
भाय (३०३ नामपाठे) भट्टारकैकम्
७ रसनिल्य पा
८ जगद्रतानामुदय क स ग घ ङ पा
९ जायमानत्वादित्यस्य पा
१० तैत्तिरीयापनिषद् आनन्दवचना ६ २ छान्दास्य
च ६ २ ३ व्याख्यातमिदम् १ पु १२ स

शा॥स च भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिरलपर्यतेजोभिस्सदा सपनस्त्रिगुणात्मिका वैष्णवी
स्यां माया *प्रकृतिं यशीष्ट्य अजोऽज्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि
सन् स्वमायया देहजानिज जात इव च लोकाणुग्रह कुर्वन् लक्ष्यते । स्वप्रयोजनाभावेऽपि

आ ॥ नष्टधर्मज्ञानश्रेष्ठपालुमि,

जा॥ व्याख्यानं को हेतुरित्याशङ्क्य मगभारतान्तर्गतत्वाद्भगवद्गीतायास्तस्य प्रामाण्यदिग्दर्शित्वं च
तन्नेत्यतीत्याशयना महाभारतस्य प्रामाण्यादिक साधावतुमाह नष्टधर्मज्ञानेति ॥

पा ॥ * मूलप्रकृतिम्

॥परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायणो ब्रह्मादि स्थावरान्तमखिलं जगत्सृष्ट्वा स्वेन रूपेणावस्थितः, तांस्यां प्रजायेय' इति हि जगत्कारणस्य तस्य संकल्पः। सृष्टर्मान्नादिचिद्विदिशिष्टस्यैवोपादानत्वात् 'वालस्यैव युवत्वादिप्राप्तौ न स्वरूपतो विकार इति निर्विकारत्वश्रुत्यविरोधः । अवाप्तसम्मनकामस्य कथं जग-
द्यापार इति शङ्कं परिहरता लीलाशब्देन निमित्तत्वमपि तस्यैवेति सिद्धम् । एतेन निमित्तोपादानभेदं
वदन्तो निरन्ताः । न च लोके निमित्तोपादानभेददर्शनमात्राद्बोधः, लौकिककारणविलक्षणत्वाच्छ्रु-
तिसिद्धस्य ब्रह्मणः । अन्ततो वैशेषिकादिभिर्वापि घटेश्वरगतसंयोगविभागद्वित्वपूयकत्वादिकायैषीश्वरस्यैव
निमित्तत्वम् उपादानत्व च अम्युपगतमिति न कश्चिदस्मिन्मते दोषः । तथा रसुद्धिपूर्वकस्वमुलो-
त्पादनादावपि द्रष्टव्यम् ॥

एव ब्रह्मलक्षणयोगात् नारायणस्यैव परब्रह्मत्वं दर्शयन्, मद्ब्रह्मात्मादिसामान्यशब्दानां नाराय-
णाख्यविशेषपर्यवसानं च सूचयन्, २ 'नारायण परं ब्रह्म' इति श्रुत्यनुकारिणः ३ 'नारायणः परं ब्रह्म गीता-
शास्त्रे समीरितः' इति ४ गीतासंग्रहश्लोकस्य प्रपञ्चनामिह क्रियत इति च गणयन्, उक्तैः प्रकारैः
समाख्यात्रयमस्यैव संगतमिति चोदाहरन्, उक्तैष्वर्थेषु वा समाख्यात्रय प्रमाणयन्, ५ 'परं ब्रह्म पर
धाम पवित्रं परमं भवान्' ६ 'प्रथितः पुरुषोत्तमः' ७ 'एष नारायणः श्रीमान्' इत्यादीनां कृष्णैकविपयत्व
च दर्शयन्, अभेदश्रुतीनां भेदश्रुतीनां घटकश्रुतीनां कारणशोधकोपासनश्रुतीनां च निष्कृष्टमर्थं संगृ-
ह्णाति—परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायण इति । सर्वसामानाधिकरण्यं सर्ववैलक्ष्यं च सर्वान्तर्या-
मिल्लेनोपरन्नमिति पदत्रयाभिप्रायः । अत एव अत्र प्रपञ्चवाचभेदाभेदादिना सामानाधिकरण्यं वदन्तो
निरस्ताः । ८ 'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' इत्याख्य, ९ 'तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत'
१० 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इत्याद्युक्तकरणकलेवरप्रदानहितोपदेष्टव्या-
दिकमभिप्रेत्याह—ब्रह्मादि स्थावरान्तमखिलं जगत् सृष्ट्वेति । ब्रह्मसृज्यस्य स्थावरपर्यन्तस्य जगतः
परमात्मसृज्यत्ववचनात् ब्रह्मादिकसृष्टिकृतः परमात्मा तत्तत्सृजतीति सिद्धम् ॥

प्र. पा ॥ १. बुध्यपूर्वपूर्वकत्व. पा.

२. तैत्तिरायोपनिषदि. नारा. १२ अनु ४.

नारायणेति 'सुपा सुलुक्' इत्यादिना भोर्लुक् ।

३. गांताममद्ब्रह्मे सं. १. ४. शास्त्रयां पा.

५. गी. १०-१२. ६. गी. १५-१८. ७. हरिवंश

विष्णुपर्वणि ५४-५०. न्याख्यातम् ३-पु. १-स.

८. महोपनिषदि १-१-१. ष्कइति ॥ सृष्टेः

प्राक्, इवै इति प्रसिद्धौ, नारायणएकपवासोव, अंश-
शानादयो नासन्नित्यर्थः ॥

९. महोपनिषदि १-२-१. तत्रेति ॥ तत्र हिरण्यवै-
अष्टे चतुर्मुखो ब्रह्माऽजायत ॥

१०. श्वेताश्वतरोपनिषदि. ६-१८. यो ब्रह्माणमिति ॥

त ह देवमात्मसृष्टिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥

इत्युत्तरार्धम् ॥ यः पूर्वं सृष्टिसृष्टेः प्राक् ब्रह्माण

चतुर्मुखं विदधाति सृजति, तस्मै ब्रह्मणे वेदान् यः

प्रहिणोति सृष्टिप्रकारपरिशानाय उपदिशति, वै

प्रसिद्धौ, आत्मसृष्टिप्रकाशम् आत्मनां विमुक्तमनोमयं

तं देवं मुमुक्षुरहं शरणं प्रपद्ये उपायतयाश्रये ॥

शं॥भूतानुजिघृक्षया वैदिकं धर्मद्वयमर्जुनाय शोकमोहमहोदधौ निमग्नायोपदिदेश, गुणा-
धिकैर्गृहीतोऽनुष्टीयमानश्च धर्मः प्रचयं गमिष्यतीति । *तद्धर्मद्वयं भगवता ययोपदिष्टं
जायिकमनवाकुटिलिक्या, पूयगीताया एव प्रामाण्यादिकं साध्यताम्, मैवम् । महावाक्यप्रामाण्याद्यनधिगता-
व्यान्तरवाक्यप्रामाण्यादेरसंभावनाप्रस्तत्वेन साधयितुमशक्यत्वात् ॥ यथोक्तं—'संभावितः प्रतिशया अर्थः
साध्येत हेतुना' इति । नष्टशब्दोऽदर्शनवाची, 'नष्ट अदर्शने' इति स्मरणात् । धर्मो निवृत्तिलक्षणः,
ज्ञानशब्देन ज्ञेयं परं तत्त्वं यामुदेवाख्यम् अपरं च प्रकृत्यादिकं लक्ष्यते ॥

रा॥ब्रह्मादिदेवमनुष्याणां ध्यानात्प्रथमाद्यगोचरोऽपारकारण्यसौशील्यचात्सल्यौदार्यमहोदधिः, स्वमेवरूप तत्तत्प्रजातीयसंस्थानं स्वस्वभावमजहद्देव कुर्वन्तेपुनेपु लोकेष्ववनीर्यावतीर्ये

ता॥अथ स्वेच्छयावतार तत्प्रयोजन च १ वक्तुमनवतारदशाया २ तत्प्रयोजनानिर्गृहीतं दर्शयति—स्वेनेत्यादिना अगोचर इत्यन्तेनागोचरत्वम् अन्यत्तत्रात् । यथोच्यते—३ 'यैर्लक्ष्णैरुपेतो हि हिरिव्यक्तरूपधृत् । उत्तैर्लक्ष्णैरुपेता हि व्यक्तरूपदशा युनाम्' इति । ब्रह्मादिदेवेति यचनात् ५ 'तदुपर्यपि वादरायण. समनात्' इत्याधिरूपेऽर्थित्वसामर्थ्याभ्यां समर्थितं ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिदेवजातीनामपि परमात्मोपासनाधिकारित्वं सूचितम् । स्वप्रयोजनाभां नथ प्रवतनेत्यत्राह—अपारोति । स्वार्थनिरपेक्षया परदुःखासहिष्णुतया, महत्त्वाप्रतिरुद्धया मन्दैः सद् निरन्तररक्षेत्रपरसिक्तया, स्वाभाधिनेन परदोषतिरस्कारिणा सन्धविशेषेण, पिशाचगोपालगोपिनादिभ्यः स्वात्मसमर्पणे कृतेऽपि क्रियत्तमिति भावयता महौदायेण च, प्रेरितोऽन्तरतीत्यर्थः । अन्त्रभूषणाध्यायोक्त निग्रह ६ 'समस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः । तद्विश्वरूपैरुच्य रूपमन्यद्वेरेमहत्' इति परामृत्य, ७ 'समन्तशक्तिरूपाणि तत्फरोति जनेश्वर । देवतिर्यङ्मनुष्याख्याचेपावन्ति स्वलीलया' इत्युक्तप्रकरणेणावतारविग्रहस्याध्याप्राकृतपरमपदनिलयविग्रहाशानिरोपत्व दर्शयितुं, स्वमेव रूपम् इत्यादि उपन्यस्तम् । ९ 'नैव गर्भत्वमापेदे न योन्यामनस व्यभुः' १० 'न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मासमेदोस्विमभवा' ११ 'न भूतसप्तसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः' इति चोच्यते । १२ 'अजोऽपि सन्' इत्यादि वक्ष्यमाणमनुसदधान आह—स्वस्वभावमजहद्देवेति । १३ 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत' १४ 'स भवामि युगे युगे' १५ इत्यादिवीप्सार्थम्, १६ 'बहूनि मे

प्र पा॥ १ वक्तुमनवतारदशाया ध्वप्रयोननिर्गृहीत क
७. पा २ तत्प्रयोजनानिर्गृहीतं ग. ग घ पा
३
४ तैर्लक्ष्णैरुपेतौ हि व्यक्तरूपधरो युवाव . पा
५ अमसृजे १ ३ २५ तदिति ॥ तत्र ब्रह्मोपा-
सनम् उपर्यपि दवादिष्वपि सम्भवानि वादरायणो
मन्यते, तेषामधिरसामर्थ्येयोस्सम्भवात् ॥
६ श्रीविष्णुपुराण ६ ७ ७० समस्ता इति ॥
एता कार्यगता समस्ता शक्तय यत्र इश्वर
सर्कारणभूत प्रतिष्ठिता, अत एव विश्वरूपवैरूप्यम्
उक्तविश्वरूपविलक्षणम् अत एव महत् सर्वोत्कृष्टम् ॥
७ श्रीविष्णुपुराण ६ ७ ७१ समस्तति ॥
समस्तशक्तियुक्तानि रूपाणि दवाभनुरूपचष्टायुक्तानि
तदेव प्रकथयति, देव उपन्द्रादि, तिर्यक मत्त्वादि,
मनुष्यो रामादि, आदिशब्दात् मिश्रो नृमिहृदि ॥
८ उक्तम् व ग घ पा
९. महाभारते समापर्वणि अर्धाहरणपर्वणि ६१

३२. आत्मनन्तेनमा कृणु सवषा कर्तुं गतिम् ॥ इत्यु-
त्तरार्थम् ॥ नैपरति ॥ एष कृणु गर्भत्व गभ
स्थितजन्तुत्वं गर्भराममिति यावत्, नाऽपेदे न
प्रापत्, अत एव न यान्यामवसत् यानिसम्बन्ध
च नालभतेत्येव । विन्तु कृणु सवेषा गतिं कुरुते,
स्वाधीनाशत्रिविचतनायेनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदइत्यर्थः ॥
१० वायुपुराणे पूर्वखण्डे. ३४ ४० वराहपुराणे
च १४ ४१ नतमेति ॥ तस्य भगवत प्राकृता
प्रवृत्तिसम्बन्धिनी अत एव माममेदोस्थिसम्भवा मूर्ति
न, अपितु दिव्यमङ्गलविग्रह इत्यर्थः ॥
११ भारते नभूतेति ॥ अस्य परमात्मन परमपुरु-
षस्य भूतसद्संस्थान धृषिव्यादिपञ्चतत्त्वात्मक देहो
न, अपितु 'श्चञ्चगृहीताभिमताद्देह' इति भावः ॥
१२ गा ४ ६ १३ गी ४-७.
१४ गा ४ ८ १५ इति वीप्सार्थं क र ग घ ङ पा.
१६. गी ४ ५

शा॥भगवान् घेदव्यासस्सर्वज्ञो गीतार्थ्येस्सप्तभिः श्लोकशानैरुपनिषयन्ध ॥
तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थेसारसंग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थम् । तदर्थो विष्णुरणायानैकै-
र्विद्युत्पदपदार्थैवाभ्यवाक्यार्थेन्यायमप्यत्यन्तविरुद्धानि कार्यत्वेन लौकिकैर्गृह्यमाणमुपल-
भ्याह विवेकतोऽर्थनिर्धारणार्थं सक्षेपतो विवरण करिष्यामि ॥

जा॥लक्षणाया च प्रयोजन यथा धर्मो शक्तोत्पादनीयो न तथेदम्, किंतु ज्ञानपरम्परैव तद्विषयानुष्ठेय-
ति ज्ञापनम् । लोक इति सज्जनो निवक्षितः । नष्टे अदर्शानं गते धर्मज्ञाने यस्य तस्मिन्लोके विषये
कृपालुभिः । यत्रपि 'सृष्टिर्गृहि' इत्यादिना कृपेराजुचूप्रत्ययो न विहितः । तथापि व्याकरणान्तरबलादव-
गन्तव्यः । कलशाची वा आडुशब्दः । कृपापूर्णकलशैरित्यर्थः । मोक्षसाधनयोर्धर्मज्ञानयोरदर्शनात्सारे

सा नैतैराराधितस्तत्तदिष्टानुरूपं धर्मार्थकाममोक्षाख्यं फलं प्रयच्छन्, भूभारावतारणापदेशेनास्मदादीनामपि समाश्रयणीयत्वायावतीर्योर्ध्वामकलमनुजनयनविषयतां गतः, परावर-
नाऽप्यतीतानि जन्मानि' १ इत्याद्यर्थं च भावयन्नाह—तेषुतेषु लोकेष्ववतीर्योर्ध्वतोऽपि । २ 'स उ
श्रेयान्भवति जायमनः' ३ 'यस्यावताररूपाणि समर्चन्ति दिवोकसः । अपश्यन्तः पर रूपम्' इत्यादिक
स्मारयितुम् अवतीर्योर्ध्वतोऽपि तैस्तराराधितः इत्युक्तम् । तत्तदिष्टानुरूपम् इति वचनात् फलप्र-
दाने वैषम्यदोषः परिहृतः । ४ 'तस्मिन्प्रसवे किमिहास्त्यलम्ब्यम्' इत्यादि चानुसंधेयम् ॥

एवमवतारसामान्यं तत्प्रयोजनं च दर्शितम् । अयं तद्विशेषं प्रस्तुतान्वित दर्शयति—भूभारा-
वतारणेत्यादिना । ५ भूभारावतारण व्याजमात्रम् । सर्वसमाश्रयणीयत्व तु साक्षाद्दुद्देश्यम् । दुःकृदि-
नाशस्य साधुपरित्राणाख्यमहाप्रयोजनानुपपन्निकत्वात् ६ भूभारावतारणापदेशेन इत्युक्तम् । अस्मदा-
दीनामपि अश्रेयिणामित्यर्थः । समाश्रयणोपलब्धिं विवृणोति—सकलेति । ७ 'यत्र देवा न मुनयो न
चाह न च शक्रः । जानन्ति परमेशस्य तद्विष्णोः परम पदम्' इत्यादिप्रतिपादितप्रकारेण महायो-
गिनां परिशुद्धेन मनसापि दुर्ग्रहः सौलभ्यातिरेकात् ८ मनुष्याणां तत्राप्यागोपालमवधीरितविरुद्धाविरुद्ध-
९ विभागानां मांसचक्षुषा ग्राह्योऽभूदिति भावः । एवमवतारणयनविषयत्वयोर्न केवलमाराध्यत्वमेव
प्रयोजनम्, किन्तु तदनुभवोऽपीत्यभिप्रायेणाह—परावरोति । पराः उपासनममर्था ब्रह्मरुद्रमीष्मा-
कूरादयः । अवरास्तु आभीरप्रभृतयः । निखिलजन इति स्त्रीपुमादिविभागोऽपि नास्तीत्यभि-
प्रेतम्, १० 'पुसां दृष्टिचिन्तापहारिणम्' इतिवत् । दिव्यचेष्टितानि नवनीतनटनादीनि । एव विशेष-

प्र.पा ॥ १. इत्यादिश्लोकार्थम् . पा.

२. यजुषि-३ अष्टक-६. प्रश्न-१ अनु-३.
म इति ॥ उ इत्यवतारणे । म. परमपुरुष
जायमानः अवतरन् मन् श्रेयानेव, भवति,
जन्मनः कर्मकृतत्वे स्वभावपरिणामादिदोषः स्यात्,
इच्छागृहीताभिमनोरदेहस्य भगवतो जायमानत्वाभ्यो-
उज्ज्वल्यमेवेति भावः ॥

३. वि. पु. १-१९-८०. यस्येति ॥ नमस्तस्यै
परात्मन इति चतुर्थः पादः ।

४. वि. पु. १-१७-९१. तरिमञ्जिति ॥ धर्मार्थ-
कामैरमलव्यकालं । समाधिनाद्भ्यनरोरनन्तान्निस्संशयो
मुक्तिफलप्रदानः ॥ सर्वत्र सन्निहितत्वाद् ब्रह्मकल्पतरुगोमो-
क्षफललाभो निरसंशयः ॥

५. भूभारावतारण. क. ख. ग. घ. ङ. पा

६. भूभारावतारणा क. ख. ग. घ. ङ. पा.

७. वि. पु १९-५५. यत्रति ॥ ब्रह्मवाक्यमिदम् ॥

८. मानुषाणां. क. ख. ग. घ. ङ. पा.

९. विभागो माम. क. ख. ग. घ. ङ. पा.

१०. श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे ३-२९ पुसांमिति ॥

रूपौदायं गुणैरिति शिष्टम् । रूप विग्रहः औदायंम्
अनुभवितृभ्योऽनुभवदानम्, 'य आत्मदा बलदाः'
इति श्रुतेः । गुण्यते सदाऽनुमन्धीयत इति गुणः, तेन
सदाऽनुमन्धीयमानं सौशाल्यमुच्यते, अहो ! महान-
यमरमादृशेषु धुद्रेष्वप्यतिसंश्लेषेण वर्तन इति सर्वदा-
नुमन्धायमानत्वात्, पुमामिति कठिनचित्तानामपि,
किमुन स्वाणामिति भावः । यदा पुदराभ्येन स्त्रीपुंन-
साधारणमात्ममात्रमुच्यते 'पुमानेको व्यवस्थितः'
इति श्रित्वापुपुराणप्रयोगात्, तेन मुरनरतिषेणादि-
भेदभिन्नाना स्त्रीपुत्रपुंमकभेदभिन्नाना च सर्वेषा

श ॥ तस्यास्य शास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तो-
परमलक्षणम् । तच्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठारूपाद्भगवद्भवति । तथेममेव
गीतार्थं धर्ममुद्दिश्य भगवतैवोक्तम्—'स हि धर्मस्तुपयार्थो ब्रह्मणः पदवेदने' इत्यनु-

आ ॥ ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरर्चितो ज्ञानप्रदर्शनाय भगवान् ,

ज ॥ क्लिश्यमानान् मज्जनानवलोक्य उत्तररूपैरिति यावत् । अन्यपदाधीनां देवानां ब्रह्मरुद्रेन्द्राभिरिति
यद्विशेषणम्, तत्प्रसिद्धप्रमाथानामपि भगवदतिरेकामशक्यमिदं कार्यमिति शपनार्थम् । ज्ञानपदेन धर्मोऽ-

रानिखिलजनमनोनयनहारिदिव्यचेष्टितानि कुर्वन्, पूतनाशकट्यमलाङ्गुनारिष्टप्रलम्बधेनु-
ककालियकेशिकुचलयापीडचाणूरमुष्टिक *तोसलकंसादीन्निहत्य अनवधिकदयासौहार्दा-
नुरागगर्भावलोकनालापामृतैर्विश्वमाप्याययन्, निरतिशयसौन्दर्यसौशीत्यादिगुणगणा-
विष्कारेणाणूरमालाकारादीन् परमभागवतान् कृत्वा, पाण्डुतनययुद्धप्रोत्साहनव्याजेन

ता॥णद्वय साधुपरित्राणप्रकारविशेषतयाभिहितम्।अथ साधुपरित्राणानुपङ्गक दुष्टद्विनाशनप्रकार प्रपञ्च-
यति—पूतनेति। भगवतो बलमद्रस्याप्येतदग्ररुपत्वात् प्रलम्बमुष्टिकादिहननमप्येतत्कर्तृमतयोपात्तम् ।
पुनः साधुपरित्राणान्तर्गता भोग्यता दर्शयति—अनवधिकेति । प्रियतमस्वरूपदर्शनं धारकम् ;
तच्चेष्टितदर्शनं पोषणम् ; तेन महालापादिः भोगप्रकारः, इति नयननिपयत्तरोष्टितालोचनादिविभाग-
निर्देशाभिप्रायः । दया स्वार्थनिरपेक्षा परदुःखनिराकरणेच्छा, सौहार्दं हितैषित्वम् ; अनुरागः प्रीतिः।
एवं साधुपरित्राण तदोपधिक्कं दुष्टद्विनाशनं चोक्तम् । अथ धर्मसंस्थापनम् आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन
देशकालविप्रकृष्टानामपि परम्परयानुग्राहनेणोपदेशेन च दर्शयति—निरतिशयेत्यादिना वाक्यशेषेण।
एतच्चारित २ 'परित्राणाय' इति श्लोके श्रव्याख्यास्यते। तत्र च साधूना लक्षणस्वभावादिनमुक्त्वानन्तर
मेवमुक्तम्—' मत्स्वरूपचेष्टितावलोकनालापादिदानेन तेषां परित्राणाय, तद्विपरीतानां विनाशाय च
धीणस्य वैदिकस्य धर्मस्य मदाराधनरूपस्य आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन स्थापनाय च, देवमनुष्यादिरूपेण
युगे युगे सभार्थानि 'इति । ऋषदपदेशतो धर्मस्थापनं व्यासादिमुनिपुत्राणां कर्तुं शक्यम् । आराध्याकार-
प्रदर्शनेन स्थापनं तु स्वर्नैवावन्व्यर्तव्यमिति भावः । बाह्यान्तरकरण द्वारागुणवर्गद्वयप्रदर्शनतया
सौन्दर्यसौशील्ययोर्महणम् । परमभागवतान् कृत्वेति भगवद्भक्तिरूपधर्मनिष्ठान् कृत्वेत्यर्थः ॥

एष प्राचीनभगवच्चरितस्य श्रीमद्वीताथोपदेशेन सगतिः प्रदर्शिता । पाण्डुतनययुद्धप्रोत्सा-
हनव्याजेन इति तु भारतकथासंगति । अत्र व्याजशब्देन 'अस्थानक्षेत्राकारण्यधर्माधर्मविद्याकुलम् ।
पार्थं प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रान्तरणं कृतम् ' इत्यत्र ' उद्दिश्य ' इति पदस्याभिप्रायो निवृत्तः । ' परम-
पुरुषार्थं ' इत्यादिना शास्त्रस्य परमप्रयोजनाभिधानम् । तेनात्र ८ भूमविद्यायामिहात्मानुभयोक्ति
रप्यैश्वर्योक्तिवद्भगवदनुभवापेक्षया ९ निवृष्टपर्वज्ञापनायेति सूचितम् । मोक्षसाधनतया इति साध्य
साधनभावनिर्देशेन ससार्थात्मन एव नित्यमुक्तिं वदन्तो निराकृता' । वेदान्तोदित वेदान्तनिहितम्,
न तु वेदान्तोत्पादितमित्यर्थः । एतेन अविधेयज्ञानवादिनो निरस्ताः । वेदान्तोदितस्यार्थस्योपबृंहण-

प्र पा॥दृष्टिचित्तापहारउक्त । वक्ष्यति रामविरहे स्थावर
जङ्गमवरकुमात्र परिभ्रानमिति । यदा पुनामपरिराम
पश्यता रताभूत्वाहमनुभवेवमिष्यमिष्यमिष्यो भवति ।
यथाऽऽहुः "पात्राल्या पञ्चपत्राक्षया स्थावन्त्या जघन
यनम् । या स्त्रियो वृष्टक्यस्या पुम्भाव मनमा
य्यु ' इति ॥ *कोसलति. पा.
१. सन्दर्श. क र प पा.

- २ गी ४-अ ८ श्लो
- ३ व्याख्यास्यति क प. व. ४ पा.
- ४ उपदेशेन पा ५ नापि शक्यम्. पा.
- ५. प्र ह्यगुणवर्गनिदर्शनतया. पा.
- ७ गाताश्वतथ्थद ५-श्लो
- ८. भूमविद्यायामिहात्मा. पा.
- ९ निवृष्टपुरुषार्थत्व, निवृष्टपर्वत्व. पा.

शांगीतासु। तत्रैव चोक्तम्—'नैव धर्मी न चाधर्मी न चैव हि शुभाशुभी। यस्स्यादेकासने
आ ॥ व्यासोऽद्यततार ॥ ततश्चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनाद्वेदार्थाज्ञानाच्च संसारे
जा॥न्युपलक्ष्यते। समरधत्तनिरासाय स्वशब्देनाग्रहणम्, एतच्च पूर्वोक्तोत्तरेण च संन्यते, ज्ञानप्रदर्शना-
यार्थितो ज्ञानप्रदर्शनायावततारैरिति भगवान् समप्रज्ञानैश्वर्यवैराग्यादिगुणसंपन्नो नाशयणो व्यासरूपे
णावततारैत्यर्थः । ततः किं प्रकृत इत्यत्र आह—ततश्चेति ॥ तस्माद्धर्मज्ञानप्रदर्शनार्थमवतीर्णत्वादेव,

रा॥परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतया वेदान्तोदितं स्वविषयं ज्ञानकर्मानुगृहीतं भक्तियोग-
मवतारयामास। तत्र पाण्डवानां कुरूणां च युद्धे प्रारब्धे स भगवान् पुरुषोत्तमः सर्वेश्वरे-

त्ता॥मत्र क्रियत इति भावः। १ स्वविषयमिति—मोक्षार्थोपासनवाक्यानामनन्यपरतया साक्षात्परमपुरु-
षाराधनविषयत्वमेव। अर्थशिरःप्रतर्दनविद्यादिषु रूढेन्द्रादिभिः स्वस्य मुमुक्षुपास्यत्वश्चचेनऽपि रुद्रे-
न्द्राद्यन्तर्थाभिभूतः परमात्मैवोपास्य इति ४ 'शास्त्रदृष्टया तूपदेशो वामदेववत्' इति सूत्रकारैरेव प्रति-
पादितामिति भावः। एतेन वेदान्तोदितमाहात्म्यवादिनो भगवतः ५ 'स्वगुणाविष्कियादोषो नात्र
भूतार्थसत्तिनः' इति सूचितम्। स्वविषयम् इति भक्तियोगस्य सिद्धरूपपरम्प्रतिपाद्यानुबन्धित्वं
दर्शितम्। ६ प्रधानविधेयादानिष्कर्षाय भक्तियोगम् इत्युक्तम्। ज्ञानकर्मानुगृहीतत्वं ज्ञानकर्मसाध्य-
त्वम्। ७ एतेन मनुचयादिपक्षा निरस्ताः। वैराग्यस्य ८ सप्रहश्लोके पृथगुक्तस्यापि निशङ्क्यानुप्रविष्ट-
त्वादिहासुक्तिः। एवमुपायोपेयात्मकमुभयमपि शास्त्रप्रतिपाद्यमिति संप्रहश्लोकतात्पर्यमुक्तं भवति।
मोक्षसाधनतया वेदान्तोदितं भक्तियोगम् इति वचनात् उपासनस्यार्वाचीनब्रह्मप्राप्त्यादिसाधनत्वं
वाक्यार्थज्ञानमात्रस्य मोक्षसाधनत्वं च वदन्तः प्रत्युक्ताः। ज्ञानध्यानादिसामान्यवचसां भक्तिरूपविशेषे
पर्यवसानमिति च भावः। एतच्चाभिलमुत्तरत्र व्यक्तं भविष्यति ॥

एवं शास्त्रं संगमथ्य, शास्त्रोपोद्धातं संगमयितुं पाण्डुतनय इत्यादिना सूचित ९ पूर्ववृत्तान्तं
प्रकटयन्, सारधित्वेनावस्थायाचार्यजन्यकरणे १० प्रतारकत्वशङ्का च वारयति—तत्रैति। तत्र
प्रथमं भक्तियोगमवतारयितुमेवं चकारेत्यर्थः; यद्वा तत्र युद्धे प्रारब्धे इत्यन्यथः; भक्तियोगावतरण-
व्याजभूतप्रोत्साहनविषयभूते ११ युद्धे प्रारब्धे इत्यर्थः। भगवतोऽवतारदशायामपि पूर्णत्वस्वाच्छन्द्या-
दिकं वात्सल्यादिमूलसारख्याद्यप्युद्धकर्मानुष्ठानस्य गुणरूपत्वादिकं च प्रदर्शयितुं स भगवान् इत्याद्य-
क्तम्। स भगवान् पुरुषोत्तमः सर्वेश्वरेश्वरः इति चतुर्भिः पदैः स्वरूपगुणवैलक्षण्यविभूत्यादिप्रतिपा-

प्र. पा॥ १. वेदान्तोदितं स्वविषय. क. ख. ग. घ. पा.

२. रुद्रादिभिः. पा. ३. वचननरवेऽपि. पा.

४. ब्रह्मसूत्रे. अ. १. पा. अपि. ११ सू.

३१. शास्त्रदृष्टवेति ॥ प्रज्ञातत्राविभावेनेन्द्रेण 'मानेव
विजानीहि' 'मामुपासस्व' इत्युपास्यस्य ब्रह्मणः स्वात्म-
न्वेनोपदेशोऽयं न प्रमाणान्तरप्राप्तत्वात्मावलोकन-
कृतः; अपितु शास्त्रेण स्वात्मदृष्टिकृतः; वामदेववत्—
यथा नाम वामदेवः परस्य ब्रह्मण. सर्वान्तरात्मत्वं,
सर्वस्य च तच्छरीरत्वं, शरीरवाचिना च शब्दानां

शरीरिणि पर्यवमानं पश्यन् 'अहम्' इति
स्वात्मशरीरकं परं ब्रह्म निर्दिश्य तत्सामानाधिकर-
ण्येन मनुष्यादीन् व्यथिदिति 'तद्धैतत्पश्यन्तृषि-
र्वायदेवः प्रतिपेदे अहं मनुर्भवं सूर्यश्चाहं कर्षावान्-
थिरसि विष.' इत्यादिना ॥

५. काव्यादर्शे प्रथमपरिच्छेदे.

६. विधेयादानिष्कर्षाय. पा. ७. तद्वत्सु. पा.

८. गी. म. १-श्लो.

९ पूर्ववृत्तं. पा. १०. प्रतारकत्वशङ्कानिवारयति. पा.

११. युद्धे वा भगव. पा.

शालीनस्तूर्ण्णां किञ्चिदचिन्तयन् 'ज्ञानं संन्यासलक्षणम्' इति च। इहापि च अन्ते उक्त-
र्मजुनाय—'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं मज्ज' इति। अभ्युदयार्थोऽपि प्रवृत्ति-
लक्षणो धर्मो धर्मानाधर्मांश्चोद्दिश्य विहितः। स देवादिस्थानप्रासिद्धेतुरपि सन्नाश्वरार्पण-

आ ॥ क्रिद्यमानानां वेदानधिकारिणां स्त्रीदादार्दीनां च धर्मज्ञानद्वारा मोक्षो भवेदिति
कृपालुः सर्ववेदार्थोपसृष्टितां नदनुक्तकेचलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तां च सर्वप्राणिनामव-
गाह्यानवगाद्यरूपां कैवल्यमगवत्स्वरूपपरां पराशर्या महाभारतसंहितामचीकृपत् ॥

ज॥ अवतारानन्तरमेव या विजातीयव्यापारव्यवधानमन्तरेणेति यावत्। धर्मज्ञानप्रदर्शनाय महाभारत-
संहितां महाभारताख्यं शास्त्रम् अचीकृपत् समाधितवान्; व्यास इति सम्बन्धः ॥

रा ॥ श्वरो जगदुपपृथितमर्त्यं आश्रितवात्सल्यत्रिवशः पार्थ रथिनमात्मानं च सारथिं सर्लोकसाक्षिकं चकार । एव ज्ञात्वापि सर्वात्मनान्धो धृतराष्ट्रः सुयोधनत्रिजययुभुत्सया सञ्जय पप्रच्छ ॥

ता॥दनेन परत्वसग्रह । सर्वेश्वरेश्वर इत्यनेन १ 'सर्वेश्वरेश्वर कृष्ण' इत्यादिप्रचनोक्त स्वाच्छन्त्र जगत्सुदुमित्वं च ज्ञापितम् । जगदुपपृथितमर्त्यं आश्रितवात्सल्यत्रिवशः इति मौलभ्यमग्रह । अविप्रलम्भत्वं चानेन व्यञ्जितम् २ 'जगतामुपपराय', ३ 'जगदुपपृथितमर्त्यं को विजेतु समर्थ' इत्यादिऋमिह स्मारितम् । जगदुपपृथितमर्त्येऽभ्युत्पन्नचरित परित्यज्य निवृत्तप्रमाख्यादिकृत्य ४ निमर्थं कुर्वते इत्यनोक्तम्—आश्रितवात्सल्यत्रिवशः इति । पार्थ रथिनमात्मानं च सारथिमिति—अपृष्ट पार्थ मुत्पृष्टवृत्त्ये स्वयमेवावस्थाय आत्मानमुत्पृष्ट निवृत्तवृत्त्ये चकारेति भावः । पार्थसन्धेन ५ जालन्वीपथिः लौकिन्मम्यन्धप्रियोऽपि गृन्थितं, पितृष्यमा हि इथा भगवत । सर्लोकसाक्षिकमिति—न चासौ निवृत्तवृत्त्ये सापन्नो रहस्ये कृतवान्, अत इदमपि आश्रितवात्सल्यम्य नैरेषेक्ष्यस्य अर्थापह्नवाय सभन्म्य च लिङ्गमिति भावः । यद्वा सत्रया ६ म्यसमाश्रयणेन पुरुषार्थलाभाय स्वम्य शास्त्रैः समधिगम्य माश्रितपारतन्त्र्यं सर्लोकप्रत्यक्षं चकारेति भावः ॥

७ अथ ८ 'रा जीलरूप' इत्यादिऋमेगानन्यमाधारणशीलरूपचरितपरमसत्तत्रमलज्ञान्दवेवता-पारमार्थ्येदिद्यान्तनसचयादिवचनैरप्यामुत्पत्तीना यथातद्वगन्तुमशक्यता प्रदर्शयन्, गीतोपनिषत्प्रस्तावनार्थे प्रथमश्चोऋमजतारयति—९ मिति श्रिय पतिरित्यादिना पूजात्तत्रमारेण्ये १ । सर्वात्मनेति—न केवलं चतुपा, परत्रेह च हितमजानता मनसापीत्यर्थः । एत्रप्रिधमन्थ सुयोधनत्रिजयमित्यापेण ९ प्रश्ने हेतुः । १० अत्र 'मामरा' इति प्रथमोक्त्या ममकारेण, ११ 'यत्र योगेश्वर' इत्यादिप्रतिपचनप्रक्रियया च, गृन्थितं प्रप्रमिप्राय दर्शयितुं सुयोधन इत्यादिऋमुक्तम् । सञ्जयमिति—

प्र पा॥ १) सर्वेश्वरेश्वर कृष्ण प्राच्यत वदि पाण्डित् । तथापि स्व-वमनाक भूताथ कतमा स्तुति ॥
 २) सर्वेश्वराणां सर्वेश्वराणां ब्रह्मरुद्रादीनामेश्वर कृष्ण पण्डितैस्तरुणे प्राच्यत वदि प्रकरणे यदि परिभाष्यते, तथापि स्वल्पमवाक्त स्यात् । भूतार्थे मन्वेऽर्थे स्तुति वक्तमा न वार्थामर्थे, 'स्तात्र नाम विभामगति कवयो यद्यदीया गुणान यत्र त्वमताऽ धिरोग्ये ऋणिते इ युचरिति भावः ॥

३ वि पु ६ अ ७ अ ७२ श्वा जगतामुपपराय न मा वमनिमित्तता । यथा तस्याप्रमयस्य व्यापिन्व वा हताभिव्याः इति॥ 'समस्तशक्तिरूपाणि तत्त्वरोति नने श्वर । देवतियद्भ्रतुष्याः दिग्दशयति स्वभाल्या, इ त्युक्त समथयन जगनामिति ॥ इर्मनिमिच्छा ताता हि

यथा परि च ना सप्रतिगता ७ मा तु र्भन्नि । मत्तत्रा न भवति अत व्यापिनी अपरि-ना न याहतामिना ७ । अतस्मा रेषा स्वत-त्रस्याप्रमे यम्बेश्वरस्य लैवत्यर्थः ।
 ३ वि पु, ५ अ ३० अ ८० श्वा जगदुपपृताति॥ पारितातापहारप्ररण भगवता कृष्णेन पराजितस्य न्द्रस्य वाक्यमिदम् । 'सजलुमुनमृतिमूर्तिररत्पात्पमृक्षमा विन्तमकलव्येज्ञायन यस्य ना-वै । नमःमद्वतमानं प्रा श्वन स्वेच्छेन जगदुपपृथितमर्त्यं को विजेतु समर्थ ॥ ३ ॥
 ४ युत इत्यनो पा १ जालन्वीपथिः मवन्ध पा ६ समाश्रयणेन पा ७ तत्रेव पा ८ स्तात्ररले १५ धो ९ प्रभ्रहेतु, प्रीनिहेतु । पा १० मामरा इति पा ११ पा १८ ७८

ज ॥ धर्मादिज्ञानमपुरुषार्थं त्रथ शास्त्रप्रयोगानमभिप्रेतयानित्यत उक्त धर्मज्ञानलक्षणया द्वारा सञ्जनानां मोक्षो भवेदिति अभिप्रायेणेति । अत्र ज्ञानाच्छेदो मुख्यार्थ एव । अर्थनिर्माणे भगवतः प्रियोत्तममित्यत उक्त कृपालुरिति । समारे स्वाभापिने मोक्षार्थं प्रयत्नं प्राणीयज्ञानार्थापनयनार्थप्रियं वक्तव्य इत्यत उक्तम् । इष्टानिष्टप्रतिपरिहारसाधनादर्शनात्ससारे हिंश्यमानानामिति ।

धृतराष्ट्र उवाच—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।

मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय? ॥

सञ्जय उवाच—

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।

व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।

युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥

ता॥ व्यासप्रसादलक्षसकलभारतसमरवृत्तान्तसाक्षात्कारं 'शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्देशि जनार्दनम्' इत्यादिवादिनम् ; एवं यथार्थदर्शित्वयथादृष्टार्थवादित्वाभ्यामाततमतया निर्णोतमिति भावः । परच्छ, समरवृत्तान्तमिति शेषः ॥

धर्मक्षेत्रे—धर्मस्य स्थानभूते समराध्यरसमुन्निते इति भावः । कुरुक्षेत्रे पाण्डवधार्तराष्ट्राणां स्वकूटस्थानामोपलक्षितत्वेन बहुमानविषय इति भावः । युयुत्सवः समवेताः मिथः प्रत्यनीकरूपेण व्यूढा इत्यर्थः । च, एव, इत्यव्ययद्वयमनतिरिक्तार्थम् ; यद्वा समस्तभूमण्डलवर्तिनां राजा तत्र समाहारेऽपि तादर्थ्याद्दर्शयमेव तथाभूदित्येवकाराभिप्रायः । अकुर्वत इत्यात्मनेपदेन कर्त्रभिप्रायक्रियाकलविषयेण स्वार्थतोक्ता ॥

प्र-पा॥ १. भारते-उद्योगपर्वणि. ६८-५ शुद्धभावमिति॥ धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यमिदम् । माया न मेव भद्र ते न वृथा धर्ममाचरे । इति पूर्वार्धम्॥ नायामिति॥ माया न मेवे न वदन्नैस्ममयाकरोमि । राज्ञोऽपरुषंतामन उदरुषं चाभिहितं मत्वा प्राह भद्रं त इति । न

वृथा धर्ममाचरे नाहं कदापि हलधर्माननुतिष्ठामि । शुद्धभावं गतः मनोवाक्कायैरनन्योऽस्मि । भक्त्या शास्त्राद्देशि जनार्दनं भक्तिसङ्कनेन शास्त्रेणतं विज्ञानामि । स्वयत्नेन जानतां सन्तु स दुर्धनः ॥

जा॥ मोक्षस्य पुरुषार्थासमर्थनार्थं वादिविप्रतिपत्तेस्तत्स्वरूपनिर्धारणार्थं च इष्टेत्याद्युक्तम् । आत्यन्तिकेति-चोपस्कृतव्यम् । साधने च धर्मज्ञानरूपम् । ननु वेदानामुद्धृतत्वात्त एव धर्मादिप्रतीतिसम्भवात्किं भारतनिर्माणेनेत्यत उक्तं सर्ववेदाधिपति । अनेन वेदाधिकारिणा त्रैवर्णिकानां पुत्रा वेदार्थज्ञानोपायो भारतमिति सूचयति । वेदानधिकारिणां वेदतुल्यत्वाच्च तद्विर्माणं युक्तमित्याशयवानाह वेदेति ॥ तदनेन परमातिमूलत्वान्महाभारतस्य प्रामाण्यम् ॥

धर्मः परमपरं च तत्त्वं विषयः । तज्ज्ञानं चायान्तरप्रयोजनम्, मोक्षः परमम् । मज्जनाश्चाधिकारिण इत्युक्तं भवति । नष्टधर्मोत्यादिना बहुशो विषयप्रयोजनानामिधानेन तयोरनन्यलभ्यत्वं सूचयति । यदभावात्मानां सशारद्वेषः, यदर्थं देवतानां प्रार्थनम्, यदर्थं भगवतोऽवतारः, तद्भारतनिर्माणेनैव पर्यवसितमिति ॥ एतेनैतदपि प्रत्युक्तम्, यदाह भास्करः—'शास्त्रप्रयोजनाभिधाने प्रस्तुतेऽवतारप्रयोजनाभिधानमसंगतम्' इति । संस्रः कृष्णावतारपुरस्कारेण गीतायाः संगतिमाह । तदतिक्रमेण व्यासावतारपुरस्कारे को हेतुचित्चेत् ; कृष्णस्य बलकार्यत्वेन ज्ञानोपदेशस्य प्रासङ्गिकत्वम्, व्यासस्य ज्ञानकार्यत्वेन प्राधान्यमिति ॥

धृष्टक्रेतुश्चेकितानः काशीराजश्च वीर्यवान् ।	
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैव्यश्च नरपुङ्गवः ॥	५
युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।	
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥	६
अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निवोध द्विजोत्तम ।	
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥	७
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जयः ।	
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ॥	८
अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।	
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥	९
अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।	
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥	१०
अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।	
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥	११

शा॥दुर्योधनः स्वयमेव भीमाभिरक्षितं पाण्डवानां बलम् आत्मीयं च भीष्माभिरक्षितं बलं मचलोऽप्य, आत्मविजये तस्य बलस्य पर्याप्तताम् आत्मीयस्य बलस्य तद्विजये चापर्याप्ततामाचार्याय निवेद्य, अन्तर्विपण्णोऽभवत् ।

ता॥एव सुर्योधननिजयदुभुक्ताया कृतस्य प्रश्नस्य 'यत्र योगेश्वरः' इति साक्षादुत्तरं वक्ष्यन्, तत्प्रत्यायनार्थमखिलमन्तररञ्जितमपि सञ्जय उवाच—दृष्टेति । पाण्डवानीयं व्यूढं दृष्ट्वा इति सुर्योधनस्य ईर्ष्यभ्रंशहेतुः । तदधीनो धैर्यभ्रशस्त्रोऽनखाविशेषं नुनन्देन मूल्यते । दृष्ट्वेत्यादेरनुनादयन्नित्यन्त स्यान्नकारां व्यञ्जयति—दुर्योधन इत्यादिना अकथयदित्यन्तेन । मञ्जार्थं सम्यग्ज्ञानार्थम् ; सञ्जया परिसेल्यनार्थं वा । तत्र अन्तर्विपण्णोऽभवत् इत्यन्तेन भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि इत्येतदन्तं व्याख्यातम् । अपर्याप्तम् इति श्लोत्रस्यायमर्थः—तत् तस्मात् ; अस्मान् बलं भीष्माभिरक्षितमपर्याप्तं परबलनिजयाय नालम्, इदं रतेषु पाण्डवानां बलं भीमाभिरक्षितं पर्याप्त-ममद्वलनिजयायालम्—इति । नन्विदमनुपपन्नं तद्वलमिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिभङ्गायोगात् ; पूर्वत्र च परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतूपन्यासाभावात् । न च भीष्मद्रोणादिरक्षितं स्वबलमयम-
प्र-पा॥ १. गी अ १८. श्लो. ७८. | २. वृत्तान्तम पा. ३. धैर्यभ्रंशहेतुमुक्त्वा तदभा.पा.

जा॥ वेदादिसंज्ञानां च भारतस्य प्रामाण्यनिश्चय इत्याशयेनाह सर्वेति॥ नैतान्तां वेदादिसमं भारतं तदनुत्तार्थस्यापि प्रतिपादनेन ततोऽधिरमिति भावेनाह तदिति । तर्हि निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यं प्रस-
ज्यत इत्यत उक्तम् ईश्वरेति ॥ ज्ञानदृष्टो ज्ञानविपयीकृतः । मार्गशस्य शडिति रकुरणार्थं स्वेत्यनुक्त्वा ईश्वरेत्युक्तम् । ईश्वरज्ञानस्य कुतः प्रामाण्यमित्यत उक्तं फेचलेति । इन्द्रियाद्यनपेक्षम्, अनेन सत्त्वप्य-
न्येषु प्रत्येषु क्रिमेतद्व्याख्यानेनेति परिहृतम् । ननु नष्टधर्मत्वादिना मन्दान् प्रतीदं निर्मितमिति सूचितम् ।

तासामर्थं मन्यते। प्रवृत्तानामेव हि भीष्मद्रोणादौना बधः सोपाधिकः। १ 'न भेतव्य महाराज' इत्यादिपु
 च वदुःशः स्ववल्ग्वैव सामर्थ्यं दुर्योधनेनोपन्यस्तम् । न चेदानां तद्विपरीतप्रतीती कारणमस्ति। द्वितीय-
 दिवसारम्भे च दुर्योधन एव वक्ष्यति—२ 'अपर्याप्तं तदस्माकं बलं पार्थाभिर्भक्षितम्। पर्याप्तं त्विदमेतेषां
 बलं पार्थिवमत्तमाः' इति । तत्र चास्माकमपरांतमित्येवान्वयः ; न पुनरस्माकं बलमिति । ततोऽपि
 तथैव वचनव्यक्तिरुचिता । तस्मात् पाठभेदेन व्यवहितान्वयेन वाक्यभेदेन पदार्थभेदेन वा योजना
 न्यात् । तत्र भीष्मप्राप्त्यर्थोर्विपर्यासात्पाठभेदः । तथा च भीष्माभिरक्षितं तद्बलमस्माकमपरांत-
 मित्यन्वये सामानाधिकरण्यम्, तदिति विप्रकृष्टनिर्देशस्वारस्यम्, दुर्योधनार्थमप्रायाविरोधश्च, तिथ्य-
 ति । व्यवहितान्वयेऽप्ययमेवार्थः । द्विधा च व्यवहितान्वयोऽत्र शक्यः । भीष्माभिरक्षितभीष्माभि-
 रक्षितयोर्विपर्यासादेकः । अपर्याप्तं तत्, पर्याप्तं त्विदम्, इत्यनयोर्विपर्यासाद्वितीयः । अपर्याप्तं च न्याय
 तु व्यवधानमात्रं सहाते । ४ वाक्यभेदेऽप्येवं योजना—अपरांतं तदित्येता प्रतिज्ञा ; पर्याप्तं त्विदमिति
 द्वितीया । अत्र को हेतुरिति शङ्काया हेतुपरं वाक्यद्वयम् ; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्, एतेषां
 बलं भीष्माभिरक्षितमिति । अस्मद्बलस्य प्रवृत्ताधिष्ठितत्वात् परबलस्य च दुर्बलाधिष्ठितत्वादित्यर्थः ।
 पदार्थभेदे त्वेवं योजना—पर्याप्तं पर्याप्तं समापनम् ; पर्याप्तमिति कर्तारं क्तः, नाशनसमर्थमित्यर्थः ;
 अपर्याप्तं नाशनासमर्थमित्यर्थः । भीष्माभिरक्षितमस्माकं बलं तन् अपर्याप्तं नाशयितुं न शक्नोति । तत्
 इति अत्र पाठ्यबलं कर्तृत्वया निर्दिश्यते ; इदम् इति च स्ववत् परबलपरापनकर्तृत्वया । निष्ठायोगात्
 न कर्मणि पर्याप्तः । यदा अपर्याप्तमपरिमितमित्यर्थः ; पर्याप्तं परिमितमित्यर्थः ; स्ववल्ग्वैकादशाक्षौहि-
 णीयुक्तत्वात्, परबलस्य समाक्षौहिणीयुक्तत्वात् । सर्वथा तावन्न स्ववत्पदोर्बल्यं परबलप्राप्त्यै च युद्धारम्भे
 दुर्योधनः प्रवृत्तयति—सोऽयं घटापथात्पाटघरदुरीरप्रवेशः । तथाहि—इह तावद्भीष्माभिरक्षित-
 मित्येत्प्रतिशिरस्त्वेन भीष्माभिरक्षितमिति केनाभिप्रायेण निर्दिश्यते ? न तावद्भीष्मवद्भीष्मस्यापि सेना-
 पतित्वेन ; पृष्टद्युम्नस्य तत्पतित्वेनोक्तत्वात् । नापि भीष्मसमपौरुषत्वेन ; अन्यन्तविपरीततया प्रसिद्धेः ।
 यथोक्तं भीष्मैवे—६ 'गतोऽहं धनुर्धनेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान्। यद्येषां न भवेद्दोषा विष्णुः कारण-
 पूरुषः' इति । नापि प्रतिबलपक्षिधरत्वेन ; धर्मयुक्तोस्तथात्वात् । नापि परबलप्रधानत्वेन ; उर्जु-
 नस्यैव तथा प्रसिद्धेः । अतो भीष्मस्य समस्तघातैरुपबधदीक्षितत्वात्तदुचितगार्हस्यबलसहायादियुक्त-
 त्वात् तस्य विशेषतो निर्देशः । एवं गति तत्प्रतिशिरस्त्वेन भीष्मस्य निर्देशोऽपि समस्तपाण्डुननय-
 मंरक्षणप्रवणत्वेन प्रतिपन्नत्वात् । अतः तद्व्यभिचार्यातिशङ्के पदद्वयमूर्च्छिते इत्युक्तं भवति । ९ यत्कृतं
 पूर्वत्र परबलस्वराज्योः सामर्थ्यामामर्थ्यहेतुः कश्चिन्नोक्त इति—तदप्यसमीक्षितवचनम् । उपक्रमे हि
 प्रथममेव स्वबलाद्यतुरक्षौहिणीयुक्तानि १० 'महतीं चमूम्' इति प्रतिचमूर्चयिता । अनन्तर ११ 'धीमता'
 इत्यन्तेन प्रतिमेनापतिर्वर्णितः । अनन्तर च १२ 'अत्र शूरा महे' धामाः' इत्यारम्भे १३ 'मर्षं एव महाराथाः'
 इत्यन्तेन दृष्टान्तीकृतभीष्माजुंनान्ध्यां १४ 'महासन्निरातिमद्भवाः' पुरुषा निरतिशयपौरुषतया वर्णिताः ;
 स्वपदे तु न चमूर्चयिता ; नापि सेनापतिः । स्वबलप्रधानपरिमित्याने च गत पुरुषा- उपात्ताः ।

प्र-पा॥ १. नारदे उवाच ३६. १. न भेन-योर्भेति॥

धुरा ३६ प्रति दुर्योधनस्य वाक्यमिदम् । न भेन-व्य महा-
 राज न शीघ्रा भगवता वक्ष्यं । समर्था. सम वरा-
 जेने बलिनः समरे विना ॥ इति ॥ २ भा. उ. ५. १-६.
 अपर्याप्तमिति । भीष्माः प्रवृत्तयुधोपनवाक्यमिदम् ॥
 ३. रथिगुणशब्दयोर्वि. ड. च. पा. ४. वाक्यभेदे त्वेव. पा.

५. योजना—पर्याप्तं समा. क क पा.

६ भारते.

७. अर्जुनस्या-

पार्जुनेनैव वा तथा. घ. ड. पा. ८. शुकबल. पा.

९. यदुक्तं. पा.

१०-११. गां. १-३.

१२. गां. १-४.

१३. गां. १-३.

१४. महैवानि. पा.

ता॥यतिरिक्तास्त्राहृतिगणत्वेन १ 'अन्ये च उह्ये शृग इत्युक्ता । २ 'मदथ स्वत्वजीविता ' इति चोक्तम्, न तु मदर्थे जिगीषन् इति । साभिर्मन्विन्स्त्वमत्र तेनापि प्रतिपाद्यत इति चेत् सन्त्यम् । तथापि वचनयत्किप्रकार एवमिव । अभिर्मन्विन्धद्योतनात्पि हि स्वत्वजावित्स्वत्वचने प्रतिभट्टाना उच्यते स्वत्व बुद्धयैव भवति । अनन्तर च ३ 'तस्य सञ्जनयहर्षे नुरुद्ध पितामह ' इति दुयाधनस्य जनयितय हर्षत्वेन पूर्व विपाद ४ म्वरसतया प्रतीयते । एतदभिप्रायेणाक्तम् जन्तर्विपण्णोऽभवत् इति । परमाद्य ५ 'स घोषो धार्तराष्ट्राणा हृदयानि व्यदारयत् ' इति धार्तराष्ट्र ६ हृदयमत्रोभ एयोच्यत । अत उपक्रमे प्रतिचमूतमेनापतिममप्रभट्टवर्णनात्, उपसंहारऽपि शङ्कान्दमात्रेण हृदयमत्रोभवचनात्, मध्ये जनयितयहर्षत्वेन ७ विपादोत्पत्तिरपतनयवृचनात्, एतच्छ्लोऽस्वस्वाद्य, उक्तार्थ एव तात्पर्यम् । अतस्त्वच्छब्दस्य तस्मात्पिति हेतुत्वमुपपन्नम् । अत एव विप्रवृत्तिनिर्देशोच्यते च परिहृतम् । न च परवृत्तिनिर्देशात् दुयाधनस्य परोऽम्, 'दृष्ट्वा तु पाण्डुपानीयम्' १० 'पथ्यैताम्' १० 'एतेषाम्' इत्यादिप्रत्ययनिर्देशात् । यत् भीष्मद्रोणादिरणितस्य स्वस्वस्य दौर्न्यप्रतीतिर्न युक्तेति—तदप्यमत्, सापाधि कस्यापि भीष्मद्रोणादिरणस्य चातोपाधिना दुयाधनेन शङ्कितत्वोपपत्ते । यत् 'न भेतव्यम्' इत्यादौ उह्ये स्वस्वसामर्थ्यमुपयस्यम्, इदानी च तद्विपरीतप्रतीति हेतुनास्तीति तदपि न । यथापुनो जिघासया शरचापोद्यमनपर्यन्त प्रवृत्तोऽपि हन्तयन्धुसमुत्पायमनिधिमदर्शनेनोत्पन्नै स्नेहप्रकृत्यधर्मा धर्मभयैराहुलीकृत पुनर्भगवता पर्यवस्थाप्यते, तथापि हृदयगतव्यूहमहाभरनिर्दिष्टप्रतिभर साक्षात्कारानुत्पन्नमथविपादो दुयाधनो भीष्मेण पर्यवस्थाप्यत इति निम्नुपपन्नम् प्रत्यक्षित च दुयाधनेन गोमहणस्वग्रहणादिदृष्टान्तेषु मन्व्य स्वस्वभटेभ्य परेषा सामर्थ्यम् । न चेदानी तत्र स्मरति, चदति हि स्वयमेव ११ 'अस्मिन्नादीनि नामानि जसुनसस्तचेतस्य इति । यत् द्वितीयदिवसत्परभोक्तवचन व्यक्तियदनापि वचनयत्ति शयति—तदपि मदम् । न ह्यनश्वमन्वदसाहस्यत् सर्वथासाहस्येन भवितव्यमिति नियम । प्रथमद्वितीयदिवसयाभिप्रायभेदोऽनुपपन्न इति चेत्, न युद्धसिद्धेश्चञ्चलत्वात्तुमधनेन विप्रमत्त्रादभिप्रायपङ्कते । विज्ञानाचार्यभीमाभ्या सह व्यूहान्तरमागु यथाभागमस्या पनसेनासत्त्वणादिहितनिरूपणे प्रवृत्तत्वादेवमभिप्राय उपपन्न । तदेतद्वर्णितम् आचार्याय निवेद्यान्तर्विपण्णोऽभवत् इति । द्वितीयदिवसे तु स्वमहायभूतेभ्य मन्व्य पार्थिवेभ्य स्वधैर्यप्रशान्ते उल्लसन्तनादौ च प्रवृत्तत्वात् तथा व्यसहार इति न श्चिहोप । तदेतद्वर्णितमभिप्रेत्य 'दृष्ट्वा तु' इति तुशब्द प्रयुक्त । इदं च प्रारम्भे दैवोपहतस्य दुयाधनस्यातर्कितगतविपादमूल स्वस्वस्यापयतिस्वच नमामामिनमपाय सूचयति । अत सज्जनपठितपाठस्वर्गसिद्धार्थस्य निदर्शित्वात्, पाठभेदादिपत्रा परिक्षिणा, पाठभेदव्यवहितान्वयस्यास्वभेदाप्रतिज्ञाधरन्तनादीनामेव च प्रवृत्तवृत्तत्वात् । वाक्यभेद योजनाया तु प्रतिज्ञाद्वये हेतुद्वयस्य यथान्न तावदन्वया न पृथे । यो हि प्रत्ये दुर्बलो वा यद्बल रक्षति, स तस्य पर्याप्तावपयोर्ता वा हतु स्यात् न तु तत्प्रतिफलस्य । फलतस्तथानिदश इति चेत्, तथाप्यस्वारस्यम् । प्रातिलोभ्येन हृदयोरन्वय इति चेत्, तर्हि व्यवहितान्वयोऽप्यागत । हेतुद्वय समुच्चित्य प्रत्ये प्रतिज्ञाया योज्यत इति चेत्, तथापि व्यवहितान्वयास्वारस्ययोर्नि परिहार, समुच्चायनशब्दा भावश्चाधिको दोष । एव रूपणान्तराण्यपि भाष्यानि । अतो यथाभाष्यमेवार्थ इति ॥

प्र पा॥ १	२ गा १९	३ १ १ १२	८ ग १२	९ ग १३
४ स्वस्वत पा		५ गी १ १९	१० गा १ १०	११ भारत
६ हृदयमभट्ट पा		७ विपादापति पा		

जाते च वेदैकदेशार्थमपि शातुमशक्ता, तत्त्व सर्ववेदायुक्तानुक्तार्थगतोऽस्य प्रणयनम् मैवम्, ब्रह्मादीना

तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुद्वद्धः पितामहः ।
 सिंहनादं विनयोच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२
 ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
 सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३
 ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्पन्दने स्थितौ ।
 माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४
 पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।

रा ॥ तस्य विषादमालक्ष्य भीष्मस्तस्य हर्षं जनयितुं सिंहनादं शङ्खध्मानं च कृत्वा, शङ्ख-
 भेरीनिनादैश्च विजयाभिशांसिंघं घोषं चाकारयत् ॥

ततस्तं घोषमाकर्ण्य सर्वेश्वरेश्वरः पार्थसारथी रथीञ्च पाण्डुतनयस्त्रैलोक्यवि-
 जयोपकरणभूते महति स्पन्दने स्थितौ त्रैलोक्यं कम्पयन्तौ श्रीमत्पाञ्चजन्यदेवदत्तौ
 दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥

ता ॥ तस्य सञ्जनयन्' इत्यादेः 'तुमुलोऽभवत्' इत्यन्तस्यार्थमाह—तस्येति । जनयन्निति शतुः
 १'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति हेत्वर्थत्वसूचनाय जनयितुम् इत्युक्तम् । 'सिंहनादं विनय' इत्येतत्, 'ओ-
 दनपाकं पचति' इतिवदिति सूचयितुं कृत्वा इति पदम् । २'कृन्वन्तयः क्रियासामान्यवचना' इत्येतद्व्यञ्ज-
 नायादाहरणतया शङ्खध्मानं च कृत्वा इत्युक्तम् । ३'ततः शङ्खाः' इत्यत्र ततःशब्देन विजिगीषासूच-
 नाय भीष्मेण मेनापतिना कारितत्वं ज्ञापितमित्यभिप्रायेणोक्तम् अकारयत् इति । शङ्खभेरी इति पण-
 वाद्युपकरणम् । ततः श्लोकेऽपि कतिपयवाद्यविशेषनिर्देश उपलक्षणार्थं इति सूचितम् । सिंहनादशङ्ख-
 ध्मानाम्या शङ्खभेरीदिनादगमुचयायां द्वितीयश्चकारः । कृन्वत्यनेन अकारयदित्यस्य समुच्चयार्थरतृ-
 तीयः ॥

'ततः श्वेतैः' इत्यादिकं 'धनजयः' इत्यन्तं व्याचष्टे—ततस्तमिति । तत इति व्याख्येय-
 पदम् ; तं घोषमाकर्ण्य इति तद्विषयव्यतिरिक्तधनम् । सर्वेश्वरेश्वरः पार्थसारथिरिति—मवोत्कृष्टेभ्य
 उत्कृष्टः परमपुरुषो निरुद्धमातृपमानादपि निरुद्धतामाभितवास्तत्त्वेन नीत इति भावः । पाण्डवविजय-
 सूचनाय सजनेनोपातो माधवशब्दोऽत्र श्रियःपतित्ववाची सर्वेश्वरेश्वरपर एव । ४'स्पन्दने स्थितौ'
 इत्यविशेषेण स्थितिव्यञ्जेदाय सारथित्वरहित्वविभागः । ५'श्वेतैः' इत्यादिना प्रतिपादितमहत्त्वव्य-
 क्त्यर्थमुक्तं त्रैलोक्येति । नात्र परिमाणादिमहत्त्वमात्रं विषयव्यतिरिक्तं भावः । त्रैलोक्यं कम्पयन्ता-
 विति—तयोः स्पन्दने स्थितिमात्रमपि त्रैलोक्यकम्पनहेतुरिति भावः । यद्वा ६'दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः'
 प्र-पा॥ १ अष्टाध्यायान् . ३. २. १२३. लक्षणगतिः । मति । हर्षं पश्यन्सुच्यते । हेतुः फल कारण च ॥

क्रियायाः परिचायके हेतौ चायं कर्ममानादातोऽन्तः । २. तदर्थं कृन्वन्तयः . पा.
 शतशान्तौ लः । शवाना भुञ्जे यवना . । अर्जुन्य-
 ३. गी. १-१३. ४-५-६. गी. १-१४.

॥मन्त्राधिकारित्वात् । यथोक्तं 'वेशेक्ष्म तस्य विधातृसंकरप्रधानकैलन्मुलतःसुरैःश्रुतम्' इति।कथमे-
 तदुभयमित्यत आह सर्वेति॥ रूपशब्दोऽभिधेयार्थः, 'स्व रूप शब्दस्य' इत्यत्र रूपशब्देन प्रसक्तस्य वा-
 क्षास्य व्यावृत्तेय स्वमित्युक्तत्वात्।त च व्याघातपरिहारार्थः।सामान्येन द्वयं भारतम्,तत्रैकोऽर्थः सर्वप्रा-
 णिनामग्नाहः; अपरः सर्वप्राणिना नावगाहः; किंतु केषांचिदेवेति न कश्चिदोप इति । अनवगाहःरू-
 पनाया हेतुमाह परोक्षेति॥ परोक्षोऽत्यन्तगूढः । ननु धर्माग्नेकविषयत्वेऽस्य कथमेकवाक्यतेत्यत आह
 केचलेति ॥ केवलमेव भगवत्स्वरूपं परं मुख्यप्रतिपाद्यं यस्याः सा तथोक्ता । धर्मादिकं तु तादर्थ्येना-

पौण्डं दध्मौ महाशङ्गं भीमकर्मो वृकोदरः ॥	१५
अनन्तरिजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।	
नकुलः सहदेवश्च सुगोपमणिपुष्पकौ ॥	१६
काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।	
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥	१७
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वतः पृथिवीपते ।	
सोभद्रश्च महाबाहुः शद्धान्दभ्युः पृथक् पृथक् ॥	१८
स घोषो धार्तराष्ट्राणा हृदयानि व्यदारयत् ।	
नभश्च पृथिवीं चैनं तुमुलोऽप्यनुनादयन् ॥	१९

रा॥ ततो युधिष्ठिरो वृकोदरादयश्च स्वकीयान् शहान् पृथक् पृथक् प्रदध्मु ॥ स घोषा
दुर्योधनप्रमुग्धाना सरोपामेन भवत्पुत्राणा हृदयानि विभेद । 'अद्येनष्ट कुरूणा वलम्'
इति धार्तराष्ट्रा मेनिरोपेन तद्विजयाभिराङ्घ्रिणे धृतराष्ट्राय सजयाऽकथयत् ॥

ता॥ इत्याद्युक्तप्रवृत्तभानमूलकशङ्कघोषातिशयेन, १ 'नभश्च पृथिवीं चैनं' इति वक्ष्यमाणेन च, फलितमिदम् ।
दिव्योक्तिर्दक्षितशरानिशास्यैशचाय पाञ्चजन्यदवदत्तमजोक्ति । एत भीमनादिशङ्कचतुष्टयविशेषे
नामनिदशोऽपि । पृथक् पृथक् प्रदध्मुरिति—यथैतैश्चाङ्घ्रिनिरेण धार्तराष्ट्रहृदयभेदाय स्यात्,
तथा प्रदध्मुरिति भाव यद्वा यथास्य प्रहृष्टघातनाय क्रमाप्रदध्मुरिति । 'स घोष' इति श्लोके
नभश्च पृथिवीं चानुनादयन्नपि धार्तराष्ट्राणामेव हृदयानि विभेदेत्यस्य, अन्येषां तु रहरिहेतुरिति भाव ।
सर्वेषामेव भवत्पुत्राणाम् इत्यनेन तेषु दृढरित्त कश्चिदपि नास्तीति द्योतनाय धार्तराष्ट्रशब्दतद्गतनहु
वचनयोरर्थ उक्त । 'व्यदारयत्' इत्यस्य वक्ष्यमाणाभिप्रायद्योतकं प्रतिपद विभेद इति । घोषस्य
शस्त्रादिवत् हृदयविदारणत्व कथमित्यत्र—अद्येवेति स्वयस्य विजयित्वमध्यस्यता तनाश
बुद्धिरेव हि हृदयभेद इति भाव । धार्तराष्ट्रविजययुक्ततया पृच्छते धृतराष्ट्राय प्रागुक्तप्रकारेण तदपज
यमूचमभेन सजयोऽकथयदित्याह—एवमिति ॥

प्र पा ॥ १ ग १ १९

२ हर्षहर्षभूदिनि क ग न पा.

आ॥ तच्चोक्तम् 'लोकेशा ब्रह्मरूपाया ससारे ज्ञेशिन जनम् । वेदार्थज्ञमधीकारवर्जित
च स्त्रियादिकम् ॥ १ ॥ अवेक्ष्य प्रार्थयामासुदवश पुरुषोत्तमम् । तत प्रसन्नो भगवान्
व्यासो भूत्वा च तेन च ॥ २ ॥ अन्यायताररूपश्च घेदानुक्तार्थभूपितम् । के उलेनामयोधेन दृष्ट
वेदार्थसयुतम् ॥ ३ ॥ वेदादपि परं च न पञ्चम वेदमुत्तमम् । भारत पञ्चरात्र च मूल
जा॥ मुख्यप्रतिपाद्यमिति भाव । भगवत्प्रतिपादनं च न संकीर्णतया, अपि तु निष्कृष्टतयेति शपनाय
स्वरूपेत्युक्तम् ॥

कुत एतद्व्यतिपत्तव्यमित्यत आह तच्चोक्तमिति ॥ पदेतत्प्रथमेत्यादिनोक्तम्, तद्वोनेशा इत्याद्यागम
चतुष्टयेनोक्तं च, न केन रमरमाभिरुच्यते । 'उपनगस्य घन्यमनुष्य गहुलम्' इत्यतोऽधीनारेतिदीर्घ ।
स्त्रियादिकमिति उक्तस्य इत्यह ॥ १ ॥ व्यासो भूत्वा च व्यासो भूत्वेन विलम्बमकृत्वा अभूत्वा
मूलरूपेण चेति वा । तेन व्यासरूपेण ॥ २ ॥ अन्यायताररूपश्च ॥ ३ ॥ परमतिशयेनोत्तमम् । कोसौ

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।

प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुर्द्वयस्य पाण्डवः ॥

२०

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्जुन उवाच—

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥

२१

यावदेतान् निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।

कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥

२२

रा ॥ अथ युयुत्सुनवस्थितान्धारतराष्ट्रान्दृष्ट्वा लङ्कादहनधानरध्वजः पाण्डुननयो ज्ञानशक्तिबलैर्ध्वयैर्वीर्यतेजसां निर्धि स्वसङ्कल्पकृतजगदुदयधिभवलयलीलं हृषीकेशं परावर-

ता॥ 'अथ व्यवस्थितान्' इत्यादेः 'कुर्वन्' इत्यन्तस्यार्थमाह—अथेत्यादिना इति चावोचदित्यन्तेन । तत्र वाक्यत्रये प्रथमेन वाक्येन 'प्रियचिकीर्षवः' इत्यन्तस्यार्थ उच्यते । १ 'व्यवस्थितान्' इत्यत्र विशद्वन्वृत्तविशेषव्यक्तये युयुत्सून् इत्युक्तम् ; २ 'योद्धुकामानवस्थितान्' इति ह्यन्तरमप्युच्यते । 'कपिध्वजः' इत्यत्र कपित्वमात्रप्रतिपन्नत्वात् नित्यारथिन् सौगन्धिकयात्राया हनुमद्गतं वग्म्, ३ स्वरूपमदर्शनमात्रेण रथमामिव परेषा मंत्रोभं च, गृह्यितु लङ्कादहनधानरध्वजः इत्युक्तमाप्रच्युतस्वभावत्वप्रतिपादकाच्युतपदाभिप्रेतव्यज्ञनाय ज्ञानेत्यादिकम् । हृषीकेशपदव्याख्या पराचरेत्यादि । यत्र सृष्ट्यादिकं वीर्यादिकं तदुपलभितं ज्ञानादिकमपि हृषीकेशशब्दार्थ एव । यथोक्तमहिर्बुध्न्यमंहितायाम्—४ 'क्रीडया हृष्यति व्यक्तमीमः सन् सृष्टिरूपया । हृषीकेशत्वमीशत्व देवत्वं चास्य तत्सृष्टम् ॥ अविकारितया जुष्टो हृषीको वीर्यरूपया । ईशः स्वातन्त्र्ययोगेन निर्व्यं सृष्ट्यादिकर्मणि ॥ ऐश्वर्यवीर्यरूपत्वं हृषीकेशत्वमुच्यते' इति । आभितान् न च्यावयति, ६ अतश्च च्युतोऽस्य नाम्नीयच्युतशब्दस्य का-

प्र. पा॥ १. गी. १-२९. २. गी. १-२२

५. ईशस्य देवत्वं क. उ. पा.

३. ध्वजसंदर्शन.पा.

६. अतश्च्यु. पा.

४. महिर्बुध्न्यमंहितायाम्, अ. ५३-४४-४५-५६.श.

शा॥ युद्धाऽनुप्रीयमानस्सत्त्वशुद्धये भवति फलाभिसन्निवर्जितः । शुद्धमन्वस्य च ज्ञान-

आ॥ रामायणं तथा॥४॥ पुराणं भागवतं चेति संभिन्नः शास्त्रपुंगवः॥ इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे॥ ब्रह्मापि नत्त जानाति ईप्सुसर्वोऽपि जानति। बह्वर्थमृपयस्तन्नु भारतं प्रवदन्ति हि॥' इत्युपनारदीयं ॥

जागृद्यमो वेद इत्यत आह भारतमिति ॥ पञ्चमवेदाग्न्यः शास्त्रपुंगव इति संभिन्नः प्रभिन्नः । अथ वेति शास्त्रपुंगवः स च संभिन्नः एकार्थतया संगत इत्यनेकेष्वपि ग्रन्थेषु कवचनमिति योग्यम् । अथ पञ्चरात्रं नारायणावतारेण कृतम्, मूलरामायण इयमीवावतारेण कृतम्, आदिभागवतं मूलरूपेण ॥४॥ ब्रह्मापि बृहत्पार्वति कृत्स्नमिति शेषः॥ सर्वोऽपि जनो जानति जानाति । बह्वर्थमिति प्रवदन्ति । भारतं चापीति पूर्वोक्तेन समुच्चयः ॥ ५ ॥

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।

धार्तराष्ट्रस्य दुर्युद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥

२३

ए॥ निपिलजनान्तरवाह्यकरणानां सर्वप्रकारनियमनेऽवस्थितमाश्रितवात्सल्यविचशतया स्वसारथ्येऽवस्थित *युयुत्सुर्यथावदनेक्षितु तदीक्षणक्षमे स्थाने रथ स्थापयेत्यचोदयत् ॥

ता॥ चित्रिचक्ति , ता दर्शयति—आश्रितवात्सल्येन्यादिना । स्वसारथ्येऽवस्थितमिति—दृष्टीनेश तथा सत्रया करणानां सर्वप्रकारनियमने रथितस्य रथयुग्ममात्रनियमनं नियदिति भाव । 'निरीक्षे' इत्य श्रोपमर्गार्थं यथावत् इति दर्शित । यात्रच्छब्दोऽत्र साकल्ययाची, निरीक्षणफालात्रधिनाची वा, २ 'या वत्पुरानिपातयोर्द' इति निरीक्षणस्य भविष्यत्प्रत्ययतो गो । यै सह मया योद्धव्यं तानिरीषे इत्यत्र, मया सह यैषाद्वय्य तानेऽत्र इति नोक्तम्, अत ३ 'योत्स्यमानान्' इति श्लोत्रस्योत्थानम् । ४ 'धार्तराष्ट्रस्य दुर्युद्धे' इति दुर्योधनादिदोषप्रख्यापातात्पर्याच्च ५ न पौनरुक्त्यम् । यद्वा ६ 'सेनयोर्भयार्थे' इति पूर्वोक्तत्वात्, सेनयोर्भयार्थेऽपि स्थितानपत्यदिति यथ्यमाणत्वाच्च, स्वमनास्थितस्वसहायविषय पूर्ण श्लोक, तत्र नैर्मया सह स्थित्वा परैर्योद्धव्यामित्यर्थ । ८ उत्तरस्तु श्लोक प्रतिषेधन्यस्थितधार्तराष्ट्रसहाय विषय इति व्यक्त एव । प्रागत्र तेषां विदितत्वेऽपि इदानीं तनभरम्भादिविशेषदर्शनेन तत्तदुचितसाम्परायिभ्यापारमौन्यार्थाय यथावद्दर्शनेनामिदं श्लोकेनामाङ्कितम् । 'सेनयोर्भयार्थे' इत्यस्याभिप्रेतनभनं तदीक्षणक्षमे स्थाने इति । अचोदयत् इत्यनेन 'स्थापय इत्यत्र प्रत्ययस्य नियोगार्थत्वं दर्शितम् । सर्वप्रशासिता नियोयोऽभजदित्याश्रयमिति भाव ॥

प्र पा॥ * युयुत्सु पा १ अवरिथितस्य पा इह माम् रित्यतदर्थम् । यावदास्यत, तावद्गोक्ष्यत ।
 २ अष्टाध्याय्याम् ३ अ ३ पा ४ म् करणाभूतया पुरा वास्यति ॥
 याव पुगेति ॥ वात्रपुरतिनिपातयायोगं भविष्यत्यर्थे ३ ४ गा १ २३ ५ जपौनरुक्त्यम् क म्
 पातालं स्यात् । यथा यात्रदुःखं, पुरा न ६ । निपा ७ ष ड ७ पा ६ गा १ २१
 तावती निश्चय घेतयन । निपातशारित्यदर्कमर्थम् । ७ यावत् ३४त पा ८ उत्तरश्लोकस्तु पा

शे॥ निष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण क्षानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निश्चयसहनुत्वमपि प्रतिपद्यते। तथा च

आ॥ 'ब्रह्माद्यै प्रार्थितो त्रिष्णुर्भारत स चकार ह । यस्मिन् दशार्थोः सर्वत्र न क्षेयाः सर्वजन्तुभिः ॥' इति नारदीये । 'भारत चापि वृत्तान् पञ्चम वेदमुत्तमम् । दशावरार्थं सर्वत्र केवल त्रिष्णुगोधकम् ॥ परोक्षार्थं तु सर्वत्र वेदादप्युत्तमं च यत्' इति स्कान्दे । 'यदि विद्याचतुर्वेदान् साङ्गोपनिषदान्द्रिज । न चेत्पुराण सविद्यान्त्रं स स्याद्विचक्षण ॥ इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृहथेत् । विभेत्पशुताद्वेदो मामय 'प्रचलिष्यति ॥ मन्वादि केचिद्भ्रुवते ह्यास्तीकादि तथापरे । तयोपरिचराद्यन्ये भारत परिचक्षणे ॥

ज ॥ दश अत्रा येपु ते तथा, ते अर्थां येष्विति विग्रह, याजकादेराकृतिगणत्वाद्दिष्णुगोधकमिति समास । करणार्थघप्रन्तेन वा समास, पश्चादल्पाग्रथे क । उत्तममित्युक्तस्यैव त्रिषणु वेदादप्युत्तममिति । एतेषु वाक्येषु यथासंभवं पूराक्तोऽर्थोऽवगन्तव्य । 'यदि त्रिशात्' इत्यादिभारतनाम्नपर्यालोचनया चोक्तं तद्व्यस्यते इति सम्भव । चत्वारश्च ते वेदाश्चेति विशेषणसमाम एवार्थं न द्विगु । अङ्गानि च उपनिषदश्चाङ्गोपनिषदमिति समाहारद्वय । तेन 'द्वन्द्वाच्चुदपदान्तात्समाहारे' इति समासान्तोऽकार, ततो बहुव्रीहि । प्रचलिष्यति प्रचालयिष्यतीति ॥

पा॥ * 'प्रचलिष्यति' इति पा

सञ्जय उवाच—

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥

२४

भीष्मद्रोणमुखतस्सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरुनिति ॥

२५

य ॥ स च तेन चोदितस्तत्क्षणादेव भीष्मद्रोणादीनां सर्वेषामेव महीक्षितां पश्यतां यथाचोदितमकरोत् । ईदृशी भवदीयानां विजयस्थितिरिति चाद्योचत् ॥

ता ॥ 'एवमुक्तः' इत्यादेः 'महीक्षिताम्' इत्यन्तस्यार्थमाह—स चेति । अर्जुनवचनरथस्थापनयोर्व्यवधायकाभावफलितमुक्तं तत्क्षणादेव इति । 'भीष्मद्रोणप्रमुखतः' इत्यत्र प्रमुखशब्दः आदिशब्दसमानार्थः; तद्वत्तत्प्रत्ययश्च सार्वभूमिकत्वात् पृथीयद्भवचनार्थ इत्यभिप्रायेणोक्तं भीष्मद्रोणादीनाम् इति । तथा चकारोऽवधारणार्थ इति दर्शयितुं सर्वेषामेवेत्युक्तम् । अनादरे पृथीति व्यञ्जनाय पश्यताम् इति पदाध्याहारः । यद्वा प्रमुखतः अग्रत इत्यर्थः । तदेव 'महीक्षिताम्' इत्यत्रापि बुद्ध्या निष्कृष्य रथोजनीयम् । तदा चकारः समुषयार्थः । भाष्ये त्वेवकारोऽपि तदर्थ एव; पश्यतामिति फलितार्थोक्तिः । 'उवाच पार्थ' इत्यस्य उतात्पर्यमाह—ईदृशीति । 'एतान्ममेतान्' इति जेतव्यममुदायप्रदर्शनेन विजयस्थितिरभिप्रेतेति भावः । यद्वा धार्तराष्ट्रकर्मविजयस्थितिर्गन्त्यर्थः । धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्याभिप्रायेण भवदीयानाम् इत्युक्तम् । अथवा धार्तराष्ट्रकर्तृविजयस्थितिरिथामित्युपलम्भगर्भमवोचदित्यर्थः । अयमेवार्थ उचितः, अर्जुने प्रति कृष्णेन भवतामिन्येतावन्मात्रस्य वक्तव्यत्वात्; धृतराष्ट्रं प्रति तु 'भवत्पुत्राणाम्' इति पूर्वोक्तवत् 'भवदीयान्विलोक्य' इति वक्ष्यमाणत्वात्त्रापि भवदीयनिर्देशोपपन्नः । 'किमकुर्वत' इति गूढाभिमन्थेः कृच्छते धृतराष्ट्रस्य गूढाभिमन्थिः सञ्जयो धार्तराष्ट्रदयविदारणादिकमेवमकथयत् ६ ॥

प्र-पा ॥ १. तद्वत्प्रत्ययश्च, क. र. ग. प. ड. च. -पा. ४. जयस्थितिः, क. ग. ड. न. -पा.
२. योग्यम्, पा. ३. तात्पर्यार्थमाह पा. ५. विजयस्थितिरिदृशात्पुपा. पा. ६. मेवाकथयत्. पा.

शं॥वक्ष्यति—'ब्रह्मण्याधाय कर्माणि' 'योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये' इति ॥

आ॥भारतं सर्ववेदाश्च तुलामारोपिताः पुरा । देवैर्वर्षहादिभिः सर्वैः ऋषिभिश्च समन्वितैः ॥
व्यासस्यैवाप्त्या तत्र त्यत्यरिच्यत भारतम् । महत्त्याद्भारवत्याच्च महाभारतमुच्यते ॥
निरुक्तस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते । यदिहास्ति तदन्यत्र यत्रेहास्ति न तत् क्वचित् ॥
'विराटोद्योगसारघान्' इत्यादितद्वाच्यपर्यालोचनया ऋषिसंप्रदायान्, 'को ह्यन्यः पुण्डरी-
काक्षान्महाभारतकृद्भवेत्' इत्यादिपुराणग्रन्थान्तरगतवाक्यान्वाध्यानुपपत्त्या नारदाध्ययना-

ज ॥ भारवत्त्वादिन्येन मत्वर्थे तत्रत्य इत्युक्तं भवति ॥ भारतप्रामाण्यमद्गीकृत्यैवेतरदनद्गी-
बुर्वाणं प्रतीदमुक्तम् । युक्त्यनुसंधानेन विनाभिप्रेतार्थोऽत्र न प्रतीयते; अतः पर्यालोचनये-
त्युक्तम् । अनुसंधानप्रकारं च लेखेन दर्शयिष्यति । ऋषीणां वैशम्पायनादीनां संप्रदायात् शिष्येभ्यः
प्रदानाद्यैतदवगमियते । न हि प्रामाण्यादिरहितमृष्यादयः शिष्येभ्यः शेष्ये व्यातुर्युरिति मुन्यते । 'को ह्यन्यः'
इत्यादिपुराणव्युत्पन्नान्तरगतवाक्यान्वाध्यानुपपत्त्या च तदवगमियते । ग्रन्थान्तरैरिति विशेषणस्य प्रयो-
जनं स्वयमेव वक्ष्यति । वाक्यस्योक्तार्थे सामर्थ्याभावात् अन्यथातुपपत्त्येत्युक्तम्; तत्र प्रदर्शयिष्यते ।

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ।
 आचार्यान्मातुलान्भ्रातृपुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥
 श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
 तान्समीक्ष्य स क्रान्तेयः सर्वान्गन्धूनवस्थितान् ॥
 कृपया परयाविष्टो विपीदन्निदमव्रवीत् ।

२६

२७

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सु समुपस्थितम् ॥
 सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
 त्रेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥
 गाण्डीयं संसते हस्तात्प्रक्चैत्र परिदहते ।
 न च शक्रोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥
 निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
 न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥
 न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
 किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगेर्जीवितेन सा ॥
 येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
 त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणास्त्यक्त्वा धनानि च ॥
 आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
 मातुलाः श्वशुराः पौत्राः स्यालाः सम्पन्निधनस्तथा ॥

२८

२९

३०

३१

३२

३३

३४

रा ॥ स तु पाथो महामना परमकारुणिको

ता॥अथाध्यायदोषस्य सङ्कलितार्थमाह—स त्विति । तुशब्देन पूवात्प्रमाराज्योर्धनात् वक्ष्यमाण
 प्रसारविशिष्यस्य पार्थस्य विशेष 'म सौन्तेय इत्यनेनाभिप्रेतं द्योतयति । न'धुम्यपदेशमात्रयोर्म्यगत्रु
 वधानिच्छया विजयादिनां त्रैलोक्यराज्यानाधनमपि तृणाय मन्यत इति महामना इत्युक्तम् । १'न काङ्क्षे
 विजयम्' इत्यादिकं हि वदति। शब्दणामप्यसौ तु स न सहत इति, परमकारुणिककरोक्तिः, २'कृपया
 परयाविष्ट' इति इत्युक्तम् । ४'पितृनथ पितामहान्', ५'आचार्या पितर पुत्रा', इत्याद्युक्तमेह

प्र पा॥१ ग १ ३२ २ ग १ २८ । ५ गी १ ३४ 'भागवा पितर' इत्या इति
 ३ इत्युक्तम् पा ४ गी १ २६ क ग ग घ ङ ७ पा

आ॥दिलिङ्गश्चावसीयते ॥

जा॥नारदस्याभ्ययनव्याख्यानादिलिङ्गश्रोतार्थोऽवसीयते । ऋषिसप्रद्रायादित्यनेनैव गतमेतदिति चेत्
 न, ऋषीणा गृहस्थत्वेन परार्थाऽन्यत्रिययोऽपि व्यवहार कथञ्चित्संभाव्येताऽपि । नारदस्य तु परमहंसस्य

एतन्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥

३५

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का भीतिः स्याज्जनार्दन ।

पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥

३६

तस्मान्नाह्रा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्सवान्धवान् ।

स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥

३७

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।

कुलक्षयकृतं दोषं भिन्नद्रोहे च पातकम् ॥

३८

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।

कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥

३९

कुलक्षये म्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।

धर्मं नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥

४०

। ॥ दीर्घबन्धुः परमधार्मिकस्सन्नातृको भवद्भिरतिथोरैर्भारणैर्जनुगृहदाहादिभिरसकृ-

ता ॥ विषयप्राचुर्यं दीर्घबन्धुशब्देनोक्तम् । यद्वा र बन्धुना महापकारे कृतेऽपि स्वयं न शिथिलबन्धो भवतीति

भावः । २ 'सर्वान्वन्धून्', ३ 'स्वजनं हि', इत्यादिकमिह भाष्यम् । आतनायिपक्षस्यानामप्याचार्यादीना-

महन्तव्यत्वानुमन्धानात्, कुलश्रयादिजनितधर्मशरम्पर्यदर्शनाच्च, ४ परमधार्मिक इत्युक्तिः; आततायि-

वधानुज्ञानमाचार्यादिव्यतिरिक्तविषयमित्यनुज्ञानस्य भावः । सन्नातृक इति - नायमेक एवैवंविधः,

किन्तु सर्वेऽपि प्राण्डवा इति भावः । एतेन 'अस्मान्', 'नः', 'वयम्', 'अस्माभिः', इत्या-

दिभिरुक्तं वेद्यहीतम् । यद्वा न केवलं स्वापकारमात्रानादरादपे बन्धुवधादिकमुपेक्षते; अपि त्वासन्नतए-

चार्यादिस्वानीयवहुमतिक्लेहदयादिविषयधर्मराजद्रौपय्याद्यप्यरेऽपीति भावः । आचार्यादिवधदोषो

भ्रान्तृणामपि मा भूदित्यनुज्ञानमिष्टायः । हन्तव्यत्वसूचनाय 'घ्नतोऽपि' इत्युक्तम् । तद्विदृणोति—भव-

द्भिरित्यादिना । जनुगृहदाहादिभिरित्यादिना आततायिशब्दोऽपि व्याख्यातः; ५ 'अभिदो गरद-

प्र-पा ॥ १. बन्धूना. पा. २. गी. १-२७. ४. धार्मिकत्वोक्ति क. ग. घ. ङ. च-पा. ३. गी. १-३७. ५.

आ ॥ कथमन्यथा भारतनिरुक्तिज्ञानमात्रेण सर्वपापक्षयः ॥ प्रसिद्धश्च सोऽर्थः

ज ॥ स्वार्थोऽपि व्यापारोऽन्यविषयो न भवतीतिज्ञापनार्थत्वात्; अत एव संप्रदायादिस्यध्ययनेति चोक्तम्;

तद्वास्त्यपर्यालोचनयत्सुकम्, कीदृशी सा पर्यालोचनेत्यतो लेशेन दर्शयति—कथमिति ॥ महत्वा-

दितिवाक्ये भारतशब्दं निरूप्य तज्ज्ञानात्सर्वपापक्षयोऽभिधीयते; न तु भारतस्योत्तमत्वे साध्यात् ।

तथाऽपि पर्यालोचनया गम्यत एव । यथा हि नारायणादिभगवन्नामनिरुक्तिज्ञानान्द्रव्यापपक्षयोऽ-

भिधेयस्य सर्वोत्तमत्व एव, तथायमपि । अन्यथा भारतस्य सर्वशास्त्रोत्तमत्वाभावे कथं तच्छब्दनिरुक्ति-

ज्ञानमात्रेण सर्वपापक्षयः स्यात् । शब्दान्तरनिरुक्तिज्ञानेन तदभासादिनि। म्यादेतदनुमानम्, यदि हेतु-

कृतोऽर्थः प्रमितः स्यात्; न चैवम्, अय्यथार्थप्रगमाया अपि दर्शनेन वचनस्यान्यथाभिदोरेत्यत आह—

प्रसिद्धश्चेति ॥ धियान्तावत्प्रामाण्यं स्वतः, बाधकादप्रामाण्यम्; न चात्र तदस्ति । अर्थवादानाद्वावाधिते

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।	
स्त्रीषु दुष्टासु वाष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥	४१
सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।	
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥	४२
दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः ।	
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥	४३
उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।	
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम् ॥	४४
अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।	
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुग्रताः ॥	४५
यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।	
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥	४६

रा ॥ द्विश्चितोऽपि परमपुरुषसहायेनात्मना हनिष्यमाणान् भगवदीयान् विलोक्य बन्धुस्नेहेन *परया रूपया †धर्माधर्मभयेन चातिमात्रसत्रसर्वांगारः

ता॥ श्वेन शस्त्रपाणिर्धनापह धेनदास्हरश्चैन पडेते आततायिन ॥' १' आततायिनमायास्ते हन्यादेनात्रिचार यन् । नाततायिनपे दोषो हन्तुर्भवेति नश्चन' इति हि स्मरन्ति । आदिगन्धेनामङ्गुल्लब्धेन चाततायित्वे तत्र प्रत्येकं गृह्यते कृता , न चेदानीमप्युपरतमिति दर्शितम् । अनुपगतेश्च २' भनोऽपि ' इति वर्तमाने निदर्शनेन गृहिता । भगवद्भित्तिनेन धृतराष्ट्रमपि ४' मुह्यन्तमनुमह्यामि दुयाधनममर्षणम् ' इति पुनश्चेहमशादनुमन्तार तत्तुल्यप्यव्यदिशति । एव च दुयाधनादीना मरणमप्यतिलोभोपहतचेतस्त्वादिना महात्मना इत्युक्तत्रिपरीतव्यमुक्तं भवति । गन्धुनिष्णादिमहात्याना धार्तराष्ट्रादीना हनिष्यमाणानामपि हत , त्रनिश्चयेन शोकोत्पत्यर्थमुक्तं परमपुरुषेति । परमपुरुष महायो यस्येति द्विविग्रह परमपुरुषस्य महायो निमित्तमात्रमिति वा । वश्याति हि ७' मयैरेते निहता पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्' इति । अर्जुनश्च पूर्वं महापल्लमहन्मेभ्योऽपि निययुधस्य परमपुरुषस्य संनिधिमात्रमेव विजयहेतुतया निश्चित्य तमेव वधे । श्लेशाद्यग्नात्प्रगृह्यनाय भगवदीयान्त्रिलोक्येभ्यस्तुम् । बन्धुस्नेहेनेत्यादि - नहसौ दुर्योधनस्तु बन्धुद्वेषेनृशमत्वप्रतिभटभयादिना विपण्णा , नापि परेषा गुणान्निवर्तते, न च परमपुरुषसचित्रस्य स्वस्य दौर्गत्यादिति भाव । ' सीदन्ति ' इत्यादे 'मन' इत्यन्तस्यार्थ अतिमात्रेत्यादिना मण्हीति ।

प्र पा॥ * परमवति पा † धर्मभयेनेति पा
१ मनुस्मृतौ ८ अ ३५' श्वा आततायि
नमिति ॥ गुरु वा बालवृद्धौ वा साम्प्रण वा बह
श्रुतम् । शत्रु, प्रनाश वाप्रनाश वा मयुस्त मनु
मृच्छति । शत्रु न पूर्वोत्तराद्येव । गुरुबालवृद्ध
बहृश्रुतब्राह्मणानामन्यतम वधोद्यतमागच्छ १ विद्या-
वृत्तादिभिरु हृष्ट पलायनान्निभिरपि स्वनिस्तरणाशक्तौ
निर्विचार ह वात् । प्रनाश जनममश्च अप्रनाश

रहसि वा आततायिवव वधाद्यतस्य मरण हन्तु न
क भिदपि अधर्मदण्ड प्रायश्चित्तारयो दोषो भव
ति । सम्राट् नृपता मयु क्राधामिमानिनी दवता
हयमानगत ब्राध विवर्धयति ॥ २ गा १ ३५
३ निर्देशमृचिता पा ४ महाभारत आदिपर्वणि १ अ
१ ६६ श्वा दुर्योधनमचतनमिति च पाठ । सव्य प्रति
धृतराष्ट्रस्य वाचयमिदम् ॥५ अपदिशति ख ष ड च पा
६ समाम व ख ग ष ड पा ७ गी १ १ ३३

शं॥ इमं द्विप्रकारं धर्मं निश्चयेयसप्रयोजनं, परमार्थतत्त्वं च वासुदेवाख्यं परब्रह्माभि-
 आ॥ कथं चान्यस्य कर्तुं न शक्यते। ग्रन्थान्तरगतस्याश्च नाविद्यमानस्तुतिः। न च कर्तुरेव
 इतरत्रापि साम्यात् ॥

ज्जास्वायं प्रामाण्यमस्त्येवा। अतो हेतुकृतो योऽर्थो भारतशब्दनिष्कृतिज्ञानेन सर्वपापक्षयः स प्रसिद्धः प्रमित
 एवेति। सर्वपापक्षये तदैव मुक्तिः स्यादिति चेत्, तर्हि सर्वशब्दार्थ एव संकोच्यतां न तु सर्वो वाक्यार्थः॥

एवमन्यान्वपि भारतवाक्यानि पर्यालोचनीयानि। तथा हि—‘यदि विद्यात्’ इति वाक्ये यद्यपि
 भारतं नोक्तम्, तथाप्युत्तरत्रेतिहासशब्देन गृहीतत्वात्पुराणपदं तदुपलक्षणमिति ज्ञायते। न ह्यनुक्तस्योपा-
 दनं युक्तम्। ततश्च भारतस्य वेदार्थज्ञानोपायतानेन स्थितिः। अचेतनत्वपर्यालोचनया विभेतीत्ये-
 तद्विभेतीव स्वमर्थमन्तर्धापयतीति ज्ञेयम्। यद्यपि मन्वादीत्येतदापाततो न प्रकृत कमप्यर्थं प्रत्यापादयति।
 तथापि भगवत्पादैरन्यत्रोदाहृतस्य एतद्वाक्याख्यानरूपवाक्यस्यानुसन्धाने भारतस्य भगवत्परत्वादि
 गमयति ॥

तुल्यारोपणं भारतस्य च प्रतिनिधिद्वारेणोपादनीयम्, ‘यदि ह’ इत्यस्य स्तुतिपरत्वोपपत्तये तदेवान्यत्रेति
 व्याख्याने सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहितत्वादिकं सिध्यति। ‘विराट’ इत्येतत्पूर्वोत्तरवाक्यानुसन्धानेन भारतस्य कल्पत-
 रतां प्रतिपादयद्भारतस्य सर्वपुरुषार्थहेतुतां गमयतीति ‘को ह्यन्यः’ इति पुराणवाक्यस्यान्यथानुपपत्त्येत्युक्त-
 म्, कीदृशी सान्यथानुपपत्तिरित्यत आह—कथमिति॥ अन्यथेति च वर्तते। अन्यथेति व्यत्ययेन तृतीया-
 थं पठ्यते। यद्वा कर्तुमिति कृत्योगे कर्तरि; ‘न लोकाव्यय’ इति प्रतिषेधश्च ‘नञा निर्दिष्टमनित्यम्’ इत्यनित्यः॥

अत एव तोमुन्कमुनोयोगे पठ्यते। ‘सूर्यस्योदेतोः, क्रूरस्य विमृषः’ इति। ‘को ह्यन्यः’ इति वा-
 क्ये तावद्भारतस्य नारायणादन्येन कर्तुमशक्यत्वमुच्यते। तत्कथमन्यथा केवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तत्वाभावे-
 न युज्यते, तथाविधानामन्यैः कर्तुं शक्यत्वस्य दर्शनादिति। नन्यन्यैः कर्तुमशक्यत्वमिति हेतुरभिद्धः,
 ‘को ह्यन्यः’ इति वाक्यस्याविद्यमानार्थस्तुतिपरत्वोपपत्तेरित्यत आह ग्रन्थान्तरेति ॥

अविद्यमानेत्यतः परमर्थशब्दोऽप्याहार्यः। इदं वाक्यमिति शेषः। यद्वा स्तुतिर्गुणोत्कर्षः। अत्रो-
 च्यत इति शेषः। अत्र नार्थशब्दाप्याहारः। अनेन प्रागुक्तस्य ग्रन्थान्तरेति विशेषणस्य प्रयोजनमुक्तम्। इयं
 च संभावनायुक्तिः। निश्चययुक्तिस्तु चशब्दमुचिता बाधकरहितत्वादिः। ननु भवेत्, यद्यत्र भारतस्यान्येन
 कर्तुमशक्यत्वलक्षणा स्तुतिरुच्यते; नचैवं ‘कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं परम्’ इति भारतकर्तु-
 र्व्यासस्य नारायणत्वलक्षणायाः स्तुतेरुपक्रमात्, उत्तरत्र तस्यैवार्थोपादनादित्यत आह—नचेति ॥
 कर्तुरेवात्र स्तुतिरुच्यत इति न वाच्यं, किन्तु भारतस्यापि; कथमिति चेत्, अत्र ह्यनुमानेन व्यासस्य
 नारायणत्व साध्यते। ‘कृष्णद्वैपायनम्’ इति पूर्वार्थः प्रतिशारूपः। ‘को ह्यन्यः’ इति द्वितीयाधो व्यति-
 रेकव्यातेः प्रतिपादकः ॥

अनुक्तो हेतुर्व्याप्तिवचनसामर्थ्यादूह्यः, तत्र न तावद्ग्रन्थकृत्वं हेतुः। कुत इत्यत आह—इतरत्रा-
 पीति॥ ग्रन्थकृत्वस्य नारायणवदितरत्रापि साम्यादनैकान्यप्रसङ्गात्, नापि भागत्कृत्वम्, कुत इत्यत आह
 इतरत्रापि। ग्रन्थविशेषकर्तृत्वेन नारायणत्वमाधनस्य इतरत्र कालिदासादावपि साम्यादतिप्रसङ्गात्।
 तस्मान्नारायणादन्येन कर्तुमशक्यस्य कार्यस्य कर्तृत्वमत्र हेतुः। न चासावसिद्धः, भारतस्य तथात्वादि-
 त्यूह्यम्। व्याप्तिवाक्यं च तदभिप्रायं मन्तव्यम्। तथा च कथमत्र भारतस्य स्तुतिर्नैव गम्यते, श्रुत्यानवगमे-
 व्यर्थादवगमादिति ॥

अस्त्वेवैविधं भारतम्, व्याचिख्यामितायास्तु गीतायाः क्रियायातमित्यत आह—

ता॥ बहुप्रकारम्—एषामाततायित्त्वेऽपि, इदानीं हन्तुमुग्रतत्त्वेऽपि, युद्धात्रिवृत्तेरधर्माकीर्त्यादिहेतुत्वेऽपि, युद्धस्य त्रैलोक्यराज्यानुपायत्वेऽपि, किं बहुना सर्वेश्वरेश्वरेण मम हिततमोपदेशिना भवतोक्तत्वेऽपीति भावः । कथुयिनाशस्य मिद्वत्वाध्ययमायः शोकहेतुः, निपादमानपरो वाच शोभशब्दः, म च शोकः

प्र पा॥ १. युद्धानुवृत्तवर्गकीर्त्यादिहेतुत्वेऽपि.

२. सर्वेश्वरेण

श॥ धेयभूतं विशेपनोऽभिव्यञ्जयद्विदिशिष्टप्रयोजनसम्बन्धाभिधेयवद्गीताशास्त्रम्। यतस्तदर्थं विज्ञाने समस्तपुरुषार्थसिद्धिः, अतस्तद्विधरणे यत्नः क्रियते मया ॥

इति श्रीपरमहंसपरिब्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमद्गीताभाष्ये प्रथमोऽध्यायः

आ ॥ तत्र च वासुदेवाङ्गुनसंवादरूपां सर्वभारतार्थसंग्रहां भारतपारिजातमधुभूतां गीतामुपनिबन्ध । तद्योक्तः—‘ भारतं सर्वं शास्त्रेषु भारते गीतिका घरा । विष्णोः सहस्रनामापि श्रेय पाठयं च तद्दृश्यम् ॥ ’ इति महाकौर्म्यं । ‘ स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने ’ इत्यादि च ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये प्रथमोऽध्यायः

जा॥ तत्र चेति॥ तत्रैवंविधप्रामाण्यानुपेते भारते गीतामुग्रनिबन्ध व्यासः, त्रिमिय गीतायाः प्रामाण्यादेः सम्भानना, उत निश्चययुक्तिः, न द्वितीय. तथाप्ये कलिलोपदेशादेरपि तत्प्रमद्वात् । अनुवादोऽभाविति चेत् अयमपि तथैव। आद्ये निश्चायक वाच्यमित्यत उच्यते—वासुदेवेति॥ मवाद रूपयतीति सवादरूपा। तथापि भारतैन्देवान्तरपरिहारेणास्या एव व्याख्याने को हेतुरित्यत उक्तः—सर्वेति ॥ सर्वभारतार्थस्य संप्रदो यस्यामिति गमनत्वात् व्यधिप्रणो बहुवीहि., एतद्व्याख्याने सर्वमपि भारत व्याख्यातप्राय भवतीति भावः । नैतानता भारतसमा गीता, किन्तु ततोऽधिका चेत्याशयानाह—भारतेति ॥ कुत एतदित्यत आह—तद्योक्तमिति ॥

सर्वशास्त्रेषु वरम् । तदेवमातिमूलत्वादिना प्रामाण्याद्धर्मादिप्रतिपादनेन सर्वप्रयत्नान्मोक्षार्थत्वेन संप्रयोजनत्वात्साधिका रित्वाद्गर्माथत्वाच्च व्याख्येया गीतेति स्थितम् । तत्र ज्ञानमेव केवल मोक्षसाधनम्, धर्मस्तु ज्ञानात्प्रागनुष्ठितोऽन्तःकरणशुद्ध्यादिद्वारा ज्ञान जनयन्मोक्षसाधनम्, ज्ञानोत्तरस्तु मुक्तावानन्दोत्कर्षहेतुरित्येव विषयप्रयोजनयोः सम्बन्धोऽभिमतः । केचित्तु ज्ञानोत्तरकाल धर्मानुष्ठानमेव नाम्नीति ब्रुवते। अन्ये तु ज्ञानसमसमुच्चयसाध्यत्वान्मोक्षस्य तत्प्रतिपादनाय गीतारम्भो न धर्मादिप्रतिपादनार्थम्, तदर्थाना मन्वादिधर्मशास्त्राणां सनकादियोगशास्त्राणां च प्रतिकाल विद्यमानत्वादित्याचक्षते ॥ तदुभय निराकर्तुमाह—सर्हीति ॥ स गीतोक्तो धर्मो ब्रह्मणः स्वरूपज्ञाने सुपर्याप्तो ज्ञानात्प्रागनुष्ठितो ब्रह्मणः पदवेदने जाते अनुष्ठितः सुपर्याप्तः सुपर्याप्तमुक्तिहेतुरित्यनुगीतोपक्रमे भगवतैवोक्तम् । उदाहरिष्यन्ते चाव स्पष्टार्थानि वाक्यानि । नच गीताया तथाविधमेकमपि वाक्यं दृश्यते । तथाच वक्ष्यते, मन्वादिशास्त्राणां विद्यमानत्वेन धर्मादेरप्रतिपाद्यत्वे समुच्चयोऽपि न प्रतिपाद्यः, श्रुत्यादिप्रतिपाद्यत्वाम्बुपगमात् । तत्र च न स्फुट प्रतिपादनमिति चेन्न, समम् । यथोक्त वेदाथोज्ञानाच्चेति । तस्माद्यत्किंचिदेतदित्युक्तमेव विषयादिकमिति ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यस्य षष्ठायां जयतीर्थमुनिविरचिताया प्रमेयदीपिकाया प्रथमोऽध्यायः ।

सञ्जय उवाच—

एवमुक्त्वार्जुनस्संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विस्मृज्य सशरं चापं शोकसंविग्रमानसः ॥

४७

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादयोगो नाम
प्रथमोऽध्यायः ॥

ए ॥ सर्वथाहं न योत्स्यामीत्युक्त्वा बन्धुविश्लेषजनितशोकसंविग्रमानसस्तशरं चापं
विस्मृज्य रथोपस्थ उपाविशत् ॥

इति श्रीभगवद्गामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये
प्रथमोऽध्यायः ॥

ता॥ 'एतात्र हन्तुमिच्छामि', 'यदि मामप्रतीकारम्', इत्यादेरभिप्रेतमाह—सर्वथाहमिति । सर्वथा
१. सशरचापपरित्यागे हेतुर्पिति व्युत्क्रमवाटेन दर्शितम् । 'संविग्रमानसः' अन्वर्थचलितयुद्धाध्यवसाय
इत्यर्थः । २. 'ओ विजी भयचलनयोः' इति धातुः । एवं चलितयुद्धाध्यवसायत्वात् समराध्वरक्षुक्त्वा-
दिस्थानीये सदार चापे विस्मृज्य प्रायोपवेशादिपर एव इत्ये रथिस्थानाद्विनिवृत्य रथोत्सङ्ग उपाविशदिति
भावः ॥

'सर्वीन्' वयस्यान् ॥ २६ ॥

'मुहुरदः' वयोविशेषान्नेक्षया हितैर्पिणः । 'मेनयोरुभयोरपि'—एकैकस्यां सेनायामेते सर्वे
प्रायशो विरन्त इति भावः । 'समीक्ष्य' दाम्बलोकयात्रायुक्तमवलोक्येत्यर्थः । 'सर्वान्बन्धून्'—
न ह्यत्रानागतः कश्चिद्बन्धुरवशिष्यत इति भावः ॥ २७ ॥

'अधर्मोऽभिभवति' इति मानगदोयोक्तिः ॥ ४० ॥

'प्रदुष्पन्ति' इति कायिकोक्तिः ॥ ४१ ॥

इति कश्चिन्नार्थिकमिहम् सर्वान्बन्धून्बन्धुश्च आमदङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य

कृतिषु श्रीमद्गीताभाष्यटीकाया तात्पर्यचन्द्रिकाया

प्रथमोऽध्यायः ॥

प्र-पा ॥ १. शरचाप. क. ग. च -पा

३. रथोपस्थे, क. ए. ग. घ. ङ. च. -पा.

२. तैशादिकु अस्मिन्नेवदी, रैषादिकुः परस्मैपदा वा॥

श्रीः

श्रियै नमः

श्रीमते रामानुजाय नमः.

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः

श्रीमद्गीतार्थसङ्ग्रहः.

यत्पदान्भोरुहध्यानविध्वस्ताशेषकल्मषः ।

वन्तुतामुपयातोऽहं यामुनेयं नमामि तम् ॥

स्वधर्मज्ञानवैराग्यसाध्यभक्त्येकगोचरः ।

श्रीमान्निगमान्तमहादेशकविरचिता गीतार्थसंग्रहरक्षा.

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किकनेसरी ।

वेदान्ताचार्यवर्यो मे सन्निधत्ता मदा हृदि ॥

मानत्वं भगवन्मतस्य महतः पुस्तकानिर्णय

स्तिध्वस्तिद्वय आत्मसंनिदिगिलाधीशानतत्त्वाश्रयाः ।

गीतार्थस्य च सङ्ग्रहः स्युतियुग श्रीश्रीशयोरित्वमू-

न्यद्गन्धाननुसन्दधे यतिपतिस्तं यामुनेय नुम ॥ १ ॥

श्रीमद्वेङ्कटनाथेन यथाभाष्ये विधीयते ।

भगवन्प्रामुनेयेत्तगीतासङ्ग्रहरक्षणम् ॥ २ ॥

१' तत्त्व जिज्ञासमानानां हेतुभिस्सर्वतोमुत्तैः ।

तत्त्वमेको महायोगी हरिर्नारायणः परः ॥ १'

२' आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनःपुनः ।

इदमेह मुनिष्यत ध्येयो नारायणस्तदा ॥ १'

इत्यादिभिस्तरुहितरूपं ममस्ताप्यात्मशास्त्रार्थसारं महर्षयस्सञ्जायुः । तदेतदुभयं सर्वोपनिषत्सारसङ्क-
लनात्मिनाया भगवन्प्रीताया प्रतिपाद्यतया प्रदर्शयन् तवाप्युपनिषदा तत्त्वप्राधान्यस्य शरीरके सूचित-
त्वादिहापि तत्प्रधानतया व्यपदिशति ॥ स्वे धर्मा, स्वधर्माः स्ववर्णाश्रमनियतशास्त्रार्थाः, ३' स्वेस्वे कर्मण्य-
भिरतस्संसिद्धिं लभते नरः' इति हि गीयते। स्वस्य धर्म इति समाधेऽप्ययमेवार्थः। ज्ञानमत्र परशेषतै-
ररसयथास्थितात्मविषयम् । वैराग्य परमात्मव्यतिरिक्तेषु सर्वेषु विरक्तिः, ४' परमात्मनि यो रक्तो
विरक्तोऽपरमात्मनि' इति मुमुक्षोः स्वभावप्रतिपादनात् । तथा च पातञ्जलयोगानुशासनसूत्र—५' दृष्ट्या-
नुश्रविक्रियप्रयथितृष्णास्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्' इति । कर्मयोगपरिष्कृतस्यापि वैराग्यस्य पृथगुपा-
दानमपर्यायं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन तत्प्राधान्यज्ञापनार्थं वन्दभूतरागनिवृत्त्या तन्मूलक्रीधा-
दिसमस्तदोषनिवृत्तिज्ञापनार्थञ्च । तत्र स्वधर्मज्ञानयोः प्रथमं कर्मयोगज्ञानयोगरूपेणावस्थितयोरुत्तमासाक्षा-

१ भारते शान्तिपर्वणि-मोक्षधर्म. ३४७ अ ८३-श्लो

२. नारसिंहपुराणे, १८-अ. ३४-श्लो. ३. गा. १८-४५.

४. नारदपरिभाषाकोपनिषदि. ३. उपदेशे.

५. पातञ्जलयोगानुशासनसू. १. पा. १५-सू.

त्कारद्वारा भक्तियोगाधिकारनिर्वर्तकत्वेन तत्साधकत्वम् । तदभिप्रायेणोक्तमात्मसिद्धौ—१ ' उभयपरि-
कर्मितस्वान्तस्वैकान्तिकाव्यन्तिकभक्तियोगालम्ब्यः ' इति । उत्पन्नभक्तियोगानामपि विशदतमप्रत्यक्षसमाना-
कारस्य तैलधारारवदविच्छिन्नस्मृतिमन्ततिरूपस्य आप्रयाणादनुवर्तनीयस्य अहरहरभ्यासाधेयतिशयस्य
भक्तियोगस्य सत्त्वविद्वृद्धिसाध्यतया तद्विशोधितस्तमोमूलभूतपापनिवर्द्धणद्वारेण सत्त्वोपचयहेतुतयो-
पकारकत्वादातमयाथात्म्यज्ञानपूर्वकैः पारित्यक्तफलसङ्कटवृत्तादिभिः परमपुरुषप्राधान्यैकवैपिन्यनैमित्तिक-
कर्मभिर्भक्तेरुपन्वीयमानत्वबेयेण साध्यत्वम् । तदेतत्सर्वमभिसंधायोक्तं भगवता परशरेण—

२ " इयाज सोपि सुबहुन् यज्ञान् जानव्यपाश्रयः ।

ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया ॥ " इति ॥

महनीयविषये प्रीतिर्भक्तिः । ३ ' प्रीतिपूर्वमनुष्यान् भक्तिरित्यभिधीयते ' इति वचनमपि पूज्य-
विषयविशेषान्वयत योज्यम् । तैव वेदनेपासनध्यानादिशब्दैरध्यात्मशास्त्रेषु मोक्षोपायविधिकाव्यैस्सामा-
न्यतो विशेषतश्च प्रतिपाद्यते, गुरुलघुविकल्पानुपपत्तेस्सामान्यशाब्दानां समानप्रकरणोक्तविशेषविभ्रमेच
सम्भवति द्वारिद्वारादिकल्पनायोगात्, विश्वास्त्येव्यतिरेकोपक्रमोपसंहारदर्शनात् ५ ' निदिध्यासितव्यः '
इत्यस्य स्थाने विज्ञानशब्दश्रवणाच्च, परमपुरुषवरणीयताहेतुभूतगुणविशेषवर्तव्यत्वत्पुत्रेण च तद्वरण-
स्यास्मिन् शास्त्रे भक्त्यर्थानत्वोक्तेश्च । एव सति वेदनेतरमोक्षोपायनिषेधकश्रुतीनां ६ ' भक्त्या त्वन-
न्यया शक्य अहमेवविधोऽर्जुन । ज्ञातुं ब्रह्मं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ' इत्यादिसंस्मृतीनां चाविरोधः ।
तदेतदुक्तं भक्त्येकगोचरः इति; भक्तेरेव गोचरो नान्यस्येत्यर्थः । एतेन कर्मममुद्ययपराकार्यज्ञानादिपन्नाः
प्रतिशिक्षाः । ७ गोचरत्वमिह फलत्वेन ग्राह्यम्, ८ ' भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे ' इत्यादिभिरेकरस्यात्, भक्ति-
योगालम्ब्य इति स्वोक्तसवादाच्च । उपायतया फलतया चैकस्यैवायत्तम्यनादिस्वयंश्रमभक्तिव्यवच्छेदायै
वात्रैकशब्दः । अत्र ह्यैश्वर्याद्यर्थाचीनपुरुषार्थग्रहणं भूमविद्यायामिव निरतिशयपुरुषार्थप्रतिपादनायम् ।
तदभिप्रायेण च भाष्यं—९ ' परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतया वेदान्तोदित स्वविषय ज्ञानकर्मानुष्टेति-
भक्तियोगमवतारयामास ' इति । यदा निरतिशयैश्वर्ययुक्ततया भक्त्यर्हत्वमिह तद्गोचरत्वम् । ऐका-
न्तिकत्वादिव्यञ्जनायत्वेकशब्दः । १० ' परावरज भूतानाम् ' इत्याद्युक्तपरावरतत्त्वनिश्चयेन अन्यभक्त्यु-
न्मूलनादव्याभिचारेण अनन्यविषयत्वमैकान्तिकत्वम् । सातिशयनिरतिशयपुरुषार्थविवेकेन तदेक-
भोग्यतया उत्तरावधिारित्यभात्यन्तिकत्वम् । कारणप्राप्त्यस्थानां सङ्ग्राह्यादिमामान्यशाब्दानां समान-
प्रकरणमहोपनिषदादिर्पाठितायाधितासम्बन्धत्यन्तरनारायणादिविशेषशाब्दार्थविभ्रम व्यञ्जयितुं— ' नारा-
यणः परं ब्रह्म ' इति विशेषतस्सामान्यतश्च व्यपदेशद्वयम् । अनेनाविभक्तिकेऽपि नारायणानुवाक्यकार्क्ये
पूर्वापरवाक्यच्छायायानुसाराच्छायान्तरसविसर्जनीयागठनाच्च व्यस्तत्वं व्यञ्जितम् । तेन च सर्वपरविद्योपास्य-
विशेषनिर्धारणार्थतया केवलपरतत्त्वप्रतिपादनपरमनारायणानुवाक्यमिह एवास्य शास्त्रस्य विषयः । तद्विभू-
तित्वेन ११ ' विश्वमेवेदं पुरुषः ' इतिवत्समानाधिकरणतया तत्रास्मात्तानां ब्रह्मशिवेन्द्रादीनां नारायणार्था-
नामिहापि १२ ' ब्रह्माणमीशम् ' इत्यादिभिस्तद्विभूत्येकदेशाश्रयत्व प्रतिपाद्यत इति ख्यापितम् । उक्तञ्च
स्तोत्रे—१३ ' स्वाभाविकानवाधिकानिशयेतिगृत्वं नारायण त्वयि न मृष्यति वैदिकः कः । ब्रह्मा शिवश्शत-

१. आत्मसिद्धौ.

२. वि. पु. ६-अ. ६-अ. १२-श्लो.

३. लेखपुराणे. उक्त. ९. १९.

४. लेखपूर्वमिति. पा. ५ वृ. ४. ५. ५. ५. ५. ५. ५. ५.

६. गी. ११. अ. ५४-श्लो.

१. फलत्वेनेति - भक्तेरेव फलत्वेनेत्यर्थः, गृहीतार्थाऽभेदः.

८. शास्त्रपुराणे पूर्वपठे २१९-अ. ३४-श्लो.

९. गाताभाष्ये. अ-१. उपादाते.

१०. ११. तै-ना. ११-२.

१२. गा. ११-१५. १३. स्तोत्रेण. ११-श्लो.

नारायणः परं ब्रह्म गीताशास्त्रे समीरितः ॥ १ ॥

ज्ञानकर्मात्मिके निष्ठे योगलक्ष्ये सुसंस्कृते ।

आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थं पूर्वपट्टकेन चोदिते ॥ २ ॥

मग्नः परमम्बराडित्येतेऽपि यस्य महिमाणं विप्रुपस्ते' इति । संविस्तिद्धौ च अद्वितीयश्रुतिव्याख्याने च दर्शितम् - १' यथा चोत्पन्नपुष्पमन्नाद्विनीयोऽस्ति भूतदे । इति तत्तुल्यनृपतिनिवारणपर वचः ॥ न तु तत्पुनतद्भृत्यनलत्रादिनिवारकम् । तथा सुरामुनरब्रह्माण्डशतशोऽयः । त्रेशान्मविषासायैर-
स्पृश्याग्निश्रेष्ठितुः । ज्ञानादिपाङ्गुण्यनिधेरचिन्त्यविभयस्य ताः । विण्णोर्विभूतिमहिमसमुद्रद्रप्स्यविप्रुपः'
इति । पुरुपनिर्णयेच एतत्प्रपञ्चो प्राद्यः । तदेतद्रूपपदेशद्वय 'श्रियःर्षितः' इत्यादिना प्रारम्भभाष्येण व्या-
कृतम् । अत एव हि तत्रापि—'परं ब्रह्म पुरुषोत्तमो नारायणः' इत्यन्तेन समभिव्याहृतम् । 'प्रपञ्चितमे-
तदस्माभिस्तात्पर्यचन्द्रिकायामिति नात्र रिस्तृणीमे' । निर्दिशेषणस्यैव ब्रह्मशब्दस्य वाश्राप्राप्तवृहत्त्व-
वृहत्त्वयोगिनि परमात्मन्येव योगसदृशेऽपि तस्मादन्यत्र जीवादी तद्रूपलेशयोगादीपञ्चारिकप्रयोग-
रूढेस्तद्वयवच्छेदाय 'परम्' इति विशेषितम् । एतेन ह्यन्यत्रापि विशेष्येते । व्योमातीततादिमतनिरासार्थं
या परस्योक्तिः । मीनेत्र तत्रास्तितोर्थावच्छासनात् शास्त्रम् । उपनिषत्समाधिना सिद्धव्यवहारनिरुद्धेः स्त्री-
लिङ्गनिर्देशः । एतेन शास्त्रान्तरादस्य शास्त्रस्याधिक्य व्यञ्जितम् । स्वयं च महाभारते महर्षिणोक्तम्—
२'अत्रोपनिषदं पुण्या कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत्' इति । उक्तं चाभियुक्तैः—३'यस्मिन् प्रसादमुसुपे कवयो-
ऽपि ये ते शास्त्राण्यशासुरिह तन्महिमाश्रयाणि । कृष्णेन तेन यदिह स्वयमेव गीत शास्त्रस्य तस्य महेश
किमिनामि शास्त्रम्' इति । पञ्चमोपदे चान्यादास्य प्राधान्यामुद्रत्याहुः ४' भारते भगवद्गीता धर्म-
शास्त्रेषु मानवम् । वेदेषु पौरुष सूक्त पुराणेषु च वैष्णवम्' इति । समीरितः, सम्यगीरितः,
अज्ञानमदार्थानुपर्ययप्रतिक्षेपेण परमप्राप्यत्वप्रापयत्स्वर्गकारणत्वसर्वेश्वरत्वसर्वसहर्तृत्वमर्वाधिकत्वसर्वा-
धास्त्वसर्भनियन्तृत्वसर्भेशपितृत्वसर्भेशदेवत्वसर्भेशेयत्वसर्भेशपापमोक्षस्वर्गसमाश्रयणीयत्वादिभिः स्व-
भावेस्ममस्तत्त्वन्तरत्रिलक्षणतया पुरुषोत्तमत्वेन प्रतिपादित इत्यर्थः । समन्वयसूत्रवद्विरतिशयपुरु-
षार्थत्वत्रिभक्षया वा समित्युपसर्गः । एवमेतेन श्लोकेन शास्त्रार्थः स्पष्टीतः ॥ १ ॥

अथ त्रिभिः श्लोकेष्वन्यायाणां पदकानामर्थं स्पष्टं क्वाति ॥ ज्ञानात्मिका निष्ठा ज्ञानयोगः, कर्मात्मिका-
निष्ठा कर्मयोगः । नितिष्ठत्यात्मज्ञाने अधिर्कर्तव्येऽधिनासीति निष्ठा, नियता स्थितिरेव वा निष्ठा,
यावत्पलं स्थिरपरिच्छिद्यतमुपायानुष्ठानमित्यर्थः । अनयोः स्वरूपं व्यञ्जयिष्यति ५' कर्मयोगस्य प-
न्तीर्थे' इत्यादिना । योगलक्ष्ये योगस्माध्यतयालक्ष्यमुदेश्य ययोस्तं योगलक्ष्ये अत्र कर्मनिष्ठया ज्ञान-
निष्ठामाकृत्य तथा योगप्राप्तिरिति द्वैतीयः क्रमः । तार्तीयस्य ज्ञाननिष्ठायव्यवधानमन्तरेण कर्मनिष्ठयैव
यावन्नोत्तमार्थे दृष्टपरिच्छिद्यतया अन्तर्गतात्मज्ञानया शिष्टतया व्यपदेश्याना लोकाणुविधेयानुष्ठानानामित-
शेषामपि निष्ठाप्रसादप्रसरोपायमकाना योगप्राप्तिरिति । योगोऽत्रासनादिनिष्ठोपपरिष्कारान् माधात्कारा-
र्थम् आत्मावलोकनानुष्ठानानामा चित्तममाधानविशेषरूपो व्यापारः, तत्प्राप्त्यामाधात्कार एव वा । तेन
स्मृतिस्तंतिनिष्ठोपपरुपास्वकारणभूतज्ञानयोगास्वकार्यभूतादात्मानुभववाच भेदः । सुसंस्कृते परमा
त्माधीनत्वतत्प्राप्त्यर्थत्वान्तरमद्गराहिल्यादिबुद्धिप्रदेशैः परिनिमित्तं, इत्यर्थः । आत्मानुभूतिसिद्ध्यर्थं
६' मुग्धमात्यन्तिकं यत्तत्' इत्याद्युक्तप्रकारेण वैपयिकानन्दत्रिलक्षणेश्वरत्वममनवैतुष्य्यावदमुपसर्गभाव-

१. संविस्तिद्धौ. * १२-५. १६-५.

३.

४.

२. महाभारते. आदिपर्वणि. अ-१. श्लो-२७९

५. गीतार्थसं २२-श्लो. ६ गो. ६-अ. २१-श्लो

श्रीमद्भगवद्गीता

द्वितीयोऽध्यायः.

सञ्जय उवाच—

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विपीडन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥

१

श्रीभगवानुवाच—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विपमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥
*कलैर्द्वयं मास्म गमः पार्थ नैतच्चव्युपपद्यते ।
धुद्र हृदयदौर्वैल्यं त्यक्त्योच्छिष्ट परन्तप ॥

२

३

रा॥ एवमुपविष्टे पार्थे †कुतोऽयमस्थाने समुपस्थित शाक इत्याक्षिप्य तमिम विपमस्य

ना॥अथ शोकापनादनविषयो द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । मन्वयाक्याच्छेदोऽपि 'सञ्जय उवाच' इति निदर्शोऽध्यायान्तरारम्भरूपतयाप्योक्तिशङ्कापरिहाराय । 'त तथा' इत्यादिश्लोकत्रयं व्याख्याति—एवमिति । १ 'विपीडन्तम्' इत्यतस्य पूर्वाध्यायोक्तानुवादत्वं सूचयितुम् एवमुपविष्टे पार्थे इत्युक्तम् । 'तथा' इति अस्थान इत्यर्थः । कृपा च आन्तरो विपादः । ततः अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं ग्राह्यं शोकेनाप्याविष्टमित्यर्थः । विपीडन्तं पूजाध्यायोक्तरीत्या विपादं प्राप्योपविष्टम् । मधुसूदनशब्देन शोकमूलरजसमोनिर्गर्हणत्वं सूचितम् । अस्थान इति निपमशब्दापचरितार्थः । कश्मलमिदं मूर्च्छास्य शोकः, ३ 'शोकमविगमनस' इति प्रकृतत्वात् । प्रख्यातपशवीर्यश्रुतादिसूचका 'अर्जुन' 'कौन्तेय' 'रा' 'त्वयि' 'परन्तप' इति शब्दाः ४ आशेषकानुगर्भा इत्यभिप्रायेण आक्षिप्य इत्युक्तम् । कुत शब्दश्च हेत्याभासस्य हेतुतां प्रतिबन्धिकास्वार्थः । परान् तावयतीति परन्तप । क्लैर्यमिह कातर्यम्, तत् हृदयदौर्वैल्यशब्देन विवृतम् । पूर्वश्लोकस्वार्थविशेषणानामपि कातर्यत्याज्यताहतुत्वादर्थतस्तान्यप्यत्र सगमयति—तमिम विपमस्यमित्यादिना । अतश्चेत्य आरात् दूरात् याता बुद्धियया इते आर्या विद्वांसः, तदन्वये तु अनार्या । 'अस्वर्ग्यम्' इत्यन्वयविशेषात् स्वर्गशब्द परलोकमात्रोपलक्षणः, नमश्चाव विरोधिपरतया स्वर्गशब्दनिर्दिष्टस्वर्गहेतुविरोधित्वेऽर्थतस्तत्परविरोधात् परलोकाविरोधिनमित्युक्तम् । धुद्रशब्दस्यात्र सकोचकामात्रेणापेक्षिकधुद्रविषयत्वायोगान्महत्तरस्यार्जुनस्य

प्र पा॥*मा क्लैर्य गच्छ कौन्तेय पा †कुतोऽयमथे पा आशेषकानुगर्भा क ग ग च पा
पा १ विपीडन्तमित्यस्य पा २. कृपाया अनन्तरो ५ मध्यत्र कातर्यं पा ६. ते शा क
विषा क ए ड च छ पा ३. गा १ ४७ ४ आशेषभा र ग प ड न पा

रा ॥ शोकमविद्वत्सेवितं परलोकविरोधिनमकीर्तिकरमतिशुद्रं हृदयदौर्बल्यकृतं परित्यज्य युद्धायोत्तिष्ठेति श्रीभगवानुवाच ॥

अर्जुन उवाच—

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।

इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥

गुरुनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयश्चर्तुं भैक्षमपीह लोके । श्रीभोक्तुं ४

हत्वार्थकामांस्तु गुरुनिहैव भुञ्जीय भोगान्शुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५

रा॥पुनरपि पार्थः स्नेहकारुण्यधर्माधर्मभयाकुलो भगवदुक्तं हिततममजानन्निदमुवाच—भीष्मद्रोणादिकान् गुरुन्यहुमन्तव्यान्कथमहं हनिष्यामि ? कथन्तरां

ता॥ तथाविधावस्यापर्यालोचनाच्च काष्ठाप्राप्तं शुद्रत्वं विवक्षितमिति दर्शयितुम् अतिशुद्रम् इत्युक्तम्, कार्ये कारणोपचार इति वा, कारणव्यागस्य कार्यव्यागार्थतया पूर्वोत्तरश्लोकफलितार्थविवक्षया वा हृदयदौर्बल्यकृतम् इत्युक्तम् ; १ अट्टहृदयत्वकृतमित्यर्थः । 'परन्तप' इत्यनेन शपिते प्राकरणिकमर्म-मध्याह्नलोक युद्धायोत्तिष्ठेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

अथ भगवदुक्तयुद्धारम्भस्य परम्परया परमनिःश्रेयसहेतुत्वरूपहिततमत्वाजानात् तत्प्रतिक्षेपरूप-स्यार्जुनवाक्यस्योत्थानम् । तथाविधाज्ञानस्य चास्थानस्नेहाद्याकुलतामूलत्वं यदञ्जुतरमवतारयति—पुन-रर्पाति । उक्तार्थविषयतया पुनरपीदमुवाचेत्युक्तम् । 'कथम्' इत्यादिश्लोके चकारस्यानुक्तसमुच्च-यार्थत्वप्रदर्शनाय आदिशब्दः ; उपात्तम्यानुपात्तोपलक्षणतया वा । पूजार्हशब्दविवाक्षितवहुमन्तव्यत्व-हेतुनयोत्तरश्लोकस्यमवाक्योक्तं गुरुनिति । बहुमन्तव्यानि—'मरानुभावान्' इत्युत्तरश्लोक-स्थानु ३ संधानाद्वा ; ४ ते स्वत एव बहुमन्तव्याः, पितामहत्वधनुर्वेदाचार्यत्वादिभिरत्यन्तवहुमन्तव्या ५ इति भावः । पुष्पादिभिः पूजार्हाणां पूजानिष्ठैरेव साहसम् ; हननं त्वतिमाहसम् । गुरुभक्त्या च तद्वि-रोधिभिः सह योद्धव्यम्, न पुनरुहमिरिति—'कथं गुरुनिषुभिः प्रतियोत्स्यामि' इत्यस्य भावः । अहंशब्देन प्रख्यातवशात्वादिकमभिप्रेतम् । 'इषुभिः प्रतियोत्स्यामि' इत्यस्य हननपर्यन्तप्रतियुद्धाभि-प्रायत्वमुत्तरश्लोकेन विद्वृतमिति हनिष्यामीत्युक्तम् । मधुसूदनारिसूदनशब्दाभ्यां 'नहि त्वमपि सान्दीपि-न्यादिसूदनः' इति सूचितम् । ६ 'चर्तुम्' इत्यत्र भावमात्रार्थस्तमुन्, न तु क्रियायौपपदकः । यद्यपि या काचिज्जीविकाश्रयणीया ; तथापि गुरुवधलब्धभोगेभ्य इह लोके परधर्मरूपभैक्षाचरणमपि श्रेयः प्रदास्यतरम् ; महाप्रभावगुरुवधसाध्यपारलौकिकदुःखस्यातिमहत्त्वादिति भावः । प्रकृतविरुद्धार्थत्वभ्र-मव्युदासाय पूर्वश्लोकसकभशब्दानुपप्लादतिनुशंसत्वसामर्थ्यात् तु शब्दद्योतितवैपरम्याच्च कथन्तराम् इत्युक्तम् । ७ 'गर्हायां लडविजात्वोः', ८ 'विभाषा कथमि लिङ् च' इति गर्हार्थं इह लिङ्प्रत्ययः ;

प्र-पा ॥ * श्रेयो भोक्तुं पा.

१. अनुवह. पा. २. गुरुनिनि। महानुमा. पा.

३. मन्थानादः स्वत एव. क. म. ग. प. उ. च. छ. पा.

४. न एव. घ. पा. ५. इति वा भावः. क. ग. घ. पा.

६. भोक्तुम्. पा.

७. अष्टाध्याय्याम्. अ. ३. पा. ३. सू. १४२.

गर्हायामिति ॥ अपि, जातु इत्याभ्या योगे लट् स्वाद

कालत्रये गर्हायाम् । जुटादीन् परत्वादय बाधते । अपि

जाया लज्जति । जातु गणिकामाधत्ते । गहितमेतत् ॥

८. अष्टाध्याय्याम्. अ. ३. पा. ३-सू. १४३.

विभाषेति ॥ गर्हायामित्येव । कालत्रये लिङ् । चात्तद् ।

कथं धर्मं त्वजे, त्यजसि वा । पक्षे कालत्रये स्काराः ॥

रा॥भोगेष्वतिमात्रप्रसक्तान् तान् हत्वा तैर्भुज्यमानांस्तानेव भोगांस्तद्गुधिरेणोपसिच्य
तेष्वासनेपूपविद्य भुञ्जीय ॥ ४ ॥ ५ ॥

ता॥'अर्थकामान्' इत्यत्र द्वन्द्वादिभ्रान्तिनिवर्तनाय समासतदशद्वयार्थो भोगेष्वतिमात्रप्रसक्तान् इत्यु-
क्तः, अर्थेण कामो येषामिति निग्रहः; २'अन्यथा हि श्वधिरणो बहुव्रीहिर्जन्मानद्युत्तरपदः'। ५अर्थ्यन्त
इत्यर्थः भोगाः, कामश्चातिमात्रसङ्गो वक्ष्यते । इयदा अर्थे कामयन्त इत्यर्थकामाः । ७ते निष्कामाश्चेत्,
तन्नो गहरणमपि सहेतुः ; इदं तु क्षुधितानामोदनहरणवदिति भावः । ९हननादप्यतिनृशसत्वसूचनाय
भोगरुधिरादिशब्दैर्यसिद्धः नृशब्देन च १०द्योतितो विशेषः तैरित्यादिना उक्तः । ११'इहैव' इत्यनेन
विवक्षितो नृशसत्वातिशयः तेषु इत्यादिना दर्शितः । १२गुरुधमाध्यभोगा रुधिरप्रदिग्गुरुस्मृतिहेतु-
त्वात् स्वयमपि तथाविधा इव दुर्भोजा भ्रन्तीत्यैहलौकिकसुखमपि नास्तीति रुधिरप्रदिग्धशब्दाभिप्राय
इत्याह—तद्गुधिरेणोपसिच्येति । १३उपसेचनं हि स्वयमद्यमान सदन्यस्यादनहेतुः ; १४इह तदुभय-
मपि विपरीतमिति भावः ॥ ४ ॥ ५ ॥

प्र पा॥ १ समासनंशद्वयार्थो ममामतद्वदकपूर्वोत्तरप-
दद्वयार्थं

२.

३ व्यधिकरणांऽपि बहु रा ग घ ङ छ. पा

४. जन्मापुत्तरपदरति 'कुम्भजन्मा, द्विजन्मा'
इत्यादौ 'कुम्भे जन्म यस्य, द्वाभ्या जन्म यस्य' इति
व्यधिकरणबहुमाहेरनुमतत्वादिति भावः

५. भोगेष्वतिमात्रप्रसक्तानितिभाष्यार्थेविवरणवाचयानु-
गुण्येन अवशब्दस्य भोगपरत्वमुक्तम् 'अध्यन्त' इत्यादि-
ना अतिमात्रप्रसक्तोर्नर्भूत्वमाशङ्क्य कामशब्दस्य तद-
र्थत्वमाह - 'कामश्चातिमात्रमत्र' इति

६ प्रत्यर्थिमन्विभराभ्यमागहरण दुस्सहमिति
भाष्ये ह्यदि निषाध तदुपपादकत्वेन 'अर्थकामान्'
इत्युक्तमित्यभिप्रेत्य 'अर्थ कामयन्त' इति व्युत्पत्त्य-
न्तरमुक्तम् 'अर्थकामा' इत्यस्य

७ 'अर्थकामान्' इति विशेषणेन तस्य दुस्सह-
त्व कथमवगम्यत इत्याशङ्क्यामाह - 'ते निष्कामा
श्चेत्' इति

८. इदं तु - तद्भोगहरणं तु क्षुधितानामोदन-
हरणवत्' इति दृष्टान्तेन दुस्सहत्वं व्यज्यते

९. हननादप्यतिनृशसत्वसूचनाय - प्रत्यर्थिकर्तु-

वरवर्भकहननादपि तत्कर्मकस्वकृत्कृत्यस्य तदाय-
भोगहरणपर्यन्तस्य अतिनृशसत्व अपारत्वसूचनाये-
त्यर्थः .

१० द्योतितो विशेष - स्वकर्मकतत्कृतकहनन-
स्यैव गरायस्वरूपा विशय इत्यर्थः तैरित्यादिना -
'गराय' इत्यन्तन 'तै' इत्यादिभाष्यवाक्येनेत्यर्थः .

११. 'तेष्वायनेपूपविद्य' इत्यस्य उन्मूलत्वाद्वा
परिहरति - 'इहैवेत्यनेन विविक्षितो नृशसत्वातिशय'
इति तथा च 'इहैव भुजाय' इति मूलवाक्यादेव
उक्ताशङ्काभादशेष इति भावः

१२ भागाना रुधिरप्रदिग्धत्व कथमित्याशङ्क्य
भोगाना स्वहेतुभूतगुणवधवालिक्तदायरुधिरप्रदिग्ध-
देहसारकत्वात् रुधिरप्रदिग्धतुत्यात्वेन तथात्वमुक्तमि-
त्याह 'गुणवधसाध्य' इत्यादिना.

१३ भाष्ये तद्गुधिरेणोपसिच्येत्युपसेचनस्य प्रतिपाद-
नात् तद्विश्रणमाह-उपसेचनं ह्यति

१४ इह तदुभयमपि विपरीतं तदुभयमपि नास्तीत्य-
र्थं, स्वयमद्यमानत्वमपि नास्ति, अन्यस्यादनसाधनत्व-
मपि नास्तीत्यर्थं, रुधिरप्रदिग्धत्वेन दुर्भोजत्वादिति
भावः .

शो॥अत्र च 'हृष्टा तु पाण्ड्यानीकम्' इत्यारभ्य यावत् 'न योत्स्य इति गोविन्दमुत्तवा
तूर्णां धभूय ह' इत्येतदन्तः, प्राणिनां शोकमोहादिसंसारपीजदोषोद्भवकारणप्रदर्शनार्थ-

न चैतद्विभ्रः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वा धर्मसंमूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां भपन्नम् ॥ ७

ग ॥ एवं *युद्धमारभ्य निवृत्तव्यापारान् भवतो धार्तराष्ट्राः प्रसह्य हन्युरिति चेत्
—अस्तु । तद्वधलब्धविजयाद्धर्म्यादस्माकं धर्माधर्मावजानन्निस्तेर्हननमेव गरीय इति
मे प्रतिभातीत्युक्त्वा, यन्मह्यं श्रेय इति निश्चितं तत् शरणागताय तव शिष्याय मे
ब्रूहीत्यतिमात्ररूपेण भगवत्पादावुपससाद् ॥ ६ ॥ ७ ॥

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।

अवाप्य भूमावसपन्नमुद्धं राज्यं मुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८

ता ॥ 'न चैतद्विभ्रः' इत्यादेश्वकारयोतितशङ्कापूर्वकं तात्पर्यार्थमाह—एवमिति । बन्धुविनाशा-
द्वीतेन त्वया धर्ममुतभीमनकुलाद्यासन्नतरबन्धुविनाश एव कारितः स्यादिति भवत इत्यनेन सूचितम् ।
'विभ्रः' इत्यादिबहुवचनानुसारेणाह—अस्माकमिति । अस्माकमिन्यनेन हन्तव्यतया निर्दिष्ट-
भीष्मद्रोणाद्येषुधया संवेयां शिष्यत्वादिकर्माभिप्रेतम् । पूर्वोत्तरार्थाभ्यां विमर्शशाभिमतपक्षौ व्यञ्जितौ ।
२ 'यद्वा' इति 'यदि वा' इति च तुल्यार्थम् । येषां वधेन जीवनमस्माकमनिष्टम्, त एवास्मान् जि-
षासन्तः स्वहननानुरूपत्वेनावस्थिता इति, 'यानेव' इत्यादेरन्वयार्थः । 'न जिजीविषामः' इत्यनेन
सूचितम् ३ अनिर्णयपर्यवसिताम् अत एव प्रश्नेतुभूतां प्रतिभामाह—इति मे प्रतिभातीति । 'यच्छ्रेयः'
इत्यादेरन्वयफलितार्थमुपदेशयोग्यत्वाद्योकां शिष्यगुणसंपत्तिं च स्फुटयति—यन्मह्यमित्यादिना ।
निश्चेतव्याकारनिष्कर्षणाय इतिकरणम् । शासनीयो हि शिष्यः ; अतः 'शिष्यस्तेऽहं शाधि माम्'
इति वदति । स्वभावोऽत्र धैर्यम् ; कर्तव्यविशेषाजानात् शोकापनोदनोपायराहित्यादिना वा अतिमा-
वकार्पण्यम् । त्याज्यस्यापरित्यागोऽत्र कार्पण्यमित्येके; दयाजनकदीनवृत्तिनिरतत्वमिन्यपरे । भगवत्पा-
दावुपससादेति शिष्यत्वप्रपन्नत्वाशुक्तिफलमेव ॥ ६ ॥ ७ ॥

४ 'एवमुक्त्वा' इति श्लोके हृषीकेशपदेन सदर्यभ्रवणायाजुर्नहृषीकप्रेरकत्वम्, ५ 'यच्छोकमु-
च्छोषणमिन्द्रियाणाम्' इत्याशुक्तेन्द्रियधोभशान्तिकरत्व च, व्यञ्जितम् । हृष्यन्ति हर्षवन्तीति वा

प्र-पा ॥ * युद्धावारभ्य निवृत्तव्यापार भवन्तं धार्त.

† तत्त्वच्छरणागताय. पा.

१. मारिणा अस्माकमित्यनेन. क. ख. ग. घ. ङ. च छ. पा.

२. 'यद्वा, यदिवा' इति च तुल्यार्थं - यदिवेति

यदेत्यर्थकमित्यर्थः.

३. 'इति मे प्रतिभातीत्युक्त्वा यन्मह्यं श्रेय-
इति निश्चितं तद्ब्रूहीति प्रश्नासंगतिं इति निश्चय-अनि-
र्णयपर्यवसितामिति. निश्चयापर्यवसितामित्यर्थः.

४. गी. २-९.

५. गी. २-८.

श्री ॥ त्वेन व्याख्येयो ग्रन्थः तथाहि—अर्जुनेन राज्यगुणपुत्रमित्रसुहृत्स्वजनसम्बन्धियान्धवेपु
'अहमेतेषां' 'ममेते' इत्येवं प्रत्ययनिमित्तस्नेहविच्छेदादिनिमित्तावात्मनश्शोकमोहा
रदांशितौ 'कथं भीष्ममहं संख्ये' इत्यादिना शोकमोहाभ्यां ह्यभिभूतविवेकज्ञानः स्वत एव
क्षत्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तोऽपि तस्माद्युद्धादुपरत्तम । परधर्मं च भिक्षाजीवनादि कर्तुं प्रवृत्ते ।

पा ॥ १. विच्छेदनि. पा.

२. परशितौ. पा.

३. विधानः. पा.

सञ्जय उवाच—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः ।

न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूर्णो बभूव ह ॥

९

रा॥^१ एवमस्थानसमुपस्थितस्नेहकारुण्याभ्याम् अप्रकृतिं गतं क्षत्रियाणां युद्धं परमधर्म-
मप्यधर्मं मन्वानं धर्मवृभुत्सया च शरणागतं पार्थमुद्दिश्यात्मयाथात्म्यज्ञानेन युद्धस्य फ-
लाभिसन्धिर्हरहितस्यात्मप्राप्त्युपायताज्ञानेन च विना अस्य मोहो न शाम्यतीति मत्वा,

ता॥हृषीकाणि इन्द्रियाणि । 'एवमुक्त्वा' स्वावस्थामावेत्रेत्यर्थः । १'निद्रालसे गुडाका स्यात्' इति गुडा-
का निद्रा ; तस्या ईशो गुडाकेशः , प्रसुद्धस्वभावा इत्यर्थः ; पिण्डितनेश इति वा । गोविन्दशब्देन
शोकापनोदनयोग्यमाकञ्छालितम् , गोशब्दनिर्दिष्टया २भुजो भारातरणार्थं प्रवृत्तत्वं च अभिप्रेतम् ॥

एवमनेनोपोद्धतेनोचितानसरे पश्यमाणशास्त्रावतरणसङ्गतिं वदन् अर्थादुपोद्धातमद्ब्रह्मश्लोकां च
व्याकरोति—एवमिति । अस्थानशब्दस्य ४' विपने समुपस्थितम् ' इत्येतद्विषयत्व व्यञ्जयन् , तस्य
स्नेहकारुण्याभ्यामेवान्तरयाय तयोः पृथङ्निर्देश कृतवान् । अप्रकृतिं गतम् इति आनुत्पशब्दार्थं उक्तः ।
तेन स्वभावात् धीरत्व सूच्यते ; ६'उपहतस्वभावः' ७इति हि स्वैर्नैवोक्तम् । एतेन कार्यण्यदोषोपहतस्व-
भावत्वं धर्मसमूहचेतस्य हेतुतयोक्तमिन्वपि दर्शितम् । ८'धर्मसमूहचेता.' इत्येतद्विवरणरूपस्य ९'धर्मा-
धर्मधिया' इत्यस्य अर्थः ई' त्रियाणामिव्यादिनोक्तः । १०धर्मं अधर्मधीः धर्माधर्मधीः, युक्तिरारजतधीरि-
तिवत् ; ११तत्र यथा व्यातिपक्षे भेदाग्रहो विप्रक्षितः । तामसी चेयं धीः ; १२' अधर्मं धर्ममिति या
मन्यते' १३इत्यादि हि वक्ष्यते । अनास्थानस्नेहकारुण्याभ्या जाता धर्माधर्मधीरिति विप्रक्षे द्रष्टव्यः । स्नेह-
कारुण्यधर्माधर्मभयाजुल इत्यादिप्राचीनभाष्यानुसारेण 'धर्माधर्मभयाजुलम्' इति पाठे तु त्रयाणां द्वन्द्वः ।
१४'वृच्छामि त्वा' इत्यादिमभिव्याहृतप्रपन्नशब्दार्थः धर्मवृभुत्सया च शरणागतमित्युक्तः । एते
योग्योद्देशेन प्रवृत्तिर्युज्यत इत्याह—पार्थमुद्दिश्येति । व्याजलाभमालेण शास्त्रावतरण कृतमिति भावः ।
१५'आजुल पार्थमुद्दिश्य' इत्यस्य तात्पर्यम् आत्मेत्यादिना मत्वेत्यन्तेनोक्तम् । आत्मनो याथात्म्य नित्यत्व-
भगवदधीनत्वादिदम् , १६'नहि प्रपश्यामि' इत्यादिक वदतोऽस्यायमेव शोरनिराणोपाय इति भावः ।

प्र पा॥ *७२मन्वाने मनुपस्थितस्नेह वा

७ इति स्वैर्नै क घ ङ. पा ८. गी २-७.

१

९ गीताधस, ५

२ भुजो लाभाय भारा क र ग घ ङ. पा

१० धर्मोऽप्यधर्मवृद्धि धर्मां क र ग घ ङ. च छ पा

३. प्रवृत्तत्वं वा. क. ख. ग घ ङ पा

११ अत्र यथा. ङ. छ पा १२. गी. १८-३२.

४. गी २-२.

१३ इत्यादिना वक्ष्य. क र ग घ ङ. च. छ. पा

५. शब्दार्थः । तेन स्व ग घ छ. पा. ६ गी २-७

१४. गी २ ७ १५. गीताधस ५ १६. गी २-८.

ग ॥ तथा च सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसां स्वभावत एव १ स्वसर्वधर्मपरित्या-
गः, प्रतिपिद्धसेवा च म्यात् । स्वधर्मं प्रवृत्तानामपि तेषां वाङ्मनःकायादीनां प्रवृत्तिः फला-
भिसंधिपूर्विकैय साहंकारा भवति । तत्रैवं सति धर्माधर्मोपचयादिष्टानिष्टजन्मसुरादुःख-
प्राप्तिलक्षणस्संसारोऽनुपारतो भवतीत्यतस्संसारधीजभूतौ शोकमोहौ । तयोश्च सर्वकर्म-
सङ्ख्यासपूर्वकादात्मज्ञानान्प्रान्यतो निवृत्तिरिति तदुपदिदिक्षुस्सर्वलोकानुग्रहार्थमर्जुनं
निमिर्त्तीकृत्याऽह भगवान्वासुदेवः 'अशोच्यान्' इत्यादि ॥

पा ॥ १. स्वधर्म. पा.

या॥ भगवता परमपुरुषेण अद्यात्मशास्त्रावतरणं कृतम् । तदुक्तम्—“अस्यानन्नेहकारुष्य-
धर्माधर्मधियाकुलम् । पार्थ प्रपन्नमुद्दिश्य शास्त्रावतरणं कृतम्” इति ॥ ८ ॥ ९ ॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये सीदमानमिदं वचः ॥

१०

य ॥ इत्थं देहान्मनोर्याथात्म्याज्ञाननिमित्तशोकाविष्टं देहातिरिक्तात्मज्ञाननिमित्तं च धर्म-
भाषमाणं परस्परविद्वद्गुणान्वितम् उभयोः सेनयोर्बुद्धायोद्युक्तयोर्मध्ये अकस्मात्त्रिरुद्योगं

ता॥ कृतम् इत्यस्य केनेत्याकाङ्क्षायां प्रयन्धकर्तृभूतव्यासादिशाङ्खाव्यावर्तनायोक्तं भगवता परमपुरुषे-
णेति। अनेन पदद्वयेन शास्त्रप्रामाण्याद्युपयुक्तमुभयलिङ्गत्वादिकर्माभिप्रेतम् । अन्यपरशास्त्रान्तरव्युदासाय
अध्यात्मेति विशेषितम् । अस्वार्थस्य सांप्रदायिकत्वायाह—तदुक्तमिति । प्रत्यर्थाय सद्ब्रह्मश्लोकैर-
र्थभेदेऽभिधीयमानेऽपि इतः पूर्वस्य द्वितीयाध्यायैकदेशस्यापि शास्त्रोपोद्धातत्वम्, अतः परस्य शास्त्राव-
तरणरूपत्व च विवेक्तुम् ‘अस्यान’ इत्यादिना संप्रदश्लोकेऽनानिर्दिष्टप्रथमाध्यायेनैतावत्सगृहीतम् । मह-
र्षिस्तु शोकतदपनोदनरूपकथावान्तरसङ्ख्या ३ ‘तं तथा’ इत्यादिकं ४ द्वितीयेऽध्याये न्यवीथिसातु; इदमपि
सूचितम् ५ ‘तन्मोहशान्तये’ इति द्वितीयाध्यायपदं संपृङ्गद्भिः । ततश्चास्यानन्नेहकारुष्यत्वं प्रथमाध्याया-
र्थः ; सविशेषः स एवात्र सगत्यर्थमनुदित इत्यपि दर्शितं भवति । नन्वेवंविधमुद्दिश्य कथमष्टकर्मयो-
गज्ञानयोगभक्तियोगादिविषयं शास्त्रमुपादिश्यते; ६ ‘नाष्टः कस्यचिद्भूयात्’ इति हि स्मरन्ति । विशेष-
तत्त्वाय गुह्यगुह्यतरगुह्यतमप्रकारेऽर्थः सहस्रोपदेष्टुमुक्तः । ७ ‘तस्माद्युष्यस्व भारत’, ८ ‘युष्य च’ इ-
त्यादिषु च प्राकरणिरुद्युद्रोत्साहनपरत्वमेव प्रतीयते । अतो नास्य शास्त्रस्याध्यात्मपरत्वमिति । अत्रो-
च्यते—९ ‘यच्छ्रेयः स्यात्’ इति प्रश्नवाक्ये; ० ‘यच्छ्रेयः’ इत्यनिर्धारितविशेषं दृश्यते । न चार्जुनस्य यु-
द्धमेव श्रेयस्त्वेन जिज्ञास्यमित्यस्ति नियमः, परमात्मिकस्य तस्य भगवति सेनिहिते प्रस्तुतमुत्तेन परमनि-
श्रेयसपर्यन्ते जिज्ञासोपपत्तेः । अस्तु वा तस्य १ युद्धमात्रविषया जिज्ञासा; तथापि परमकारुणिकेन भगवता
‘यच्छ्रेयः’ इति सामान्यवचनमालम्ब्य परमाहितोपदेश उपपन्नः । ‘युष्यस्व’ इत्यादिकमपि परमनि-
श्रेयसोपायतयेति तत्रतत्र व्यक्तम् । तस्माद्युक्तमिदम् अध्यात्मशास्त्रावतरणमिति ॥ ८ ॥ ९ ॥

परिहासयोग्यत्वाय ‘तम्’ इति परामृष्टमाह—एवमित्यादिना । ‘उभयोः’ इत्यनेन सूचि-
तमुक्तं बुद्धायोद्युक्तयोरिति । एतेनोपदेशायसर १२ लाभो व्याजितः । ‘सीदमानम्’ इत्यनेन निरुद्यो-
गत्वं फलितम् । बुद्धानिवृत्त्यनर्हाविसाशापकेन ‘मध्ये’ इत्यनेनाभिप्रेतमाह—अकस्मादिति । अध-
र्मादिः पराजयादिर्वा बुद्धनिवृत्तेः सम्यग्धेतुस्त नान्ति; अहेतुकोपकान्तत्यागे तु परिहास्यत्वमिति भावः ।

प्र-पा ॥ * गी. सं. ६-श्लो. † विशदलम्. पा.

‡ तम् एवं देहा. पा.

१. त्वमाह. छ. पा. २. न निर्दिष्ट. पा.

३. गी. २-१.

४. द्वितीयाध्याय. क. ग. घ. ङ. च. छ. पा.

५. गीताभंसेप्रहे. ६-श्लो.

६. नाष्टः कस्यचिद्भूयात्त्रयान्यापेन पृच्छतः। ज्ञान-

अपि हि मेधावी जडबलोक आचरेत्। मनुस्मृती. २-अ.

११०-श्लो. ७. गी. २-१८. ८. गी. ८-७.

९. गी. २-७. १०. धृतिरनिर्धारिताविशेषा

दृश्यते. क. ग. घ. ङ. च. छ. पा.

११. बुद्धविषया जिज्ञा. ख. ग. घ. च. छ. पा.

१२. लाभोऽपि व्यजितः. क. ख. ग. घ. च. छ. पा.

शो॥ अत्र केचिदाहुः—सर्वकर्मसंशयासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठामात्रादेव कैवल्यं कैवल्यं
न प्राप्यत एव। किं तर्हि? अग्निहोत्रादिधौतस्मार्तकर्मसहितात् ज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिरिति

पा ॥ १. स्मार्तसहिता. पा.

रा॥पार्थमालोक्य परमपुरुषः प्रहसन्निवेदमुवाच—परिहासत्वाक्यं चदन्निव आत्मपरमात्मयाथात्म्यतत्प्राप्त्युपायभूतकर्मयोगक्षानेयागभक्तियोगगोचर * 'न त्वेनाह जातु नासम्' इत्यारभ्या 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुच.' इत्येतदन्तं चचनमुवाचेत्यर्थ ॥

ता॥अत्र हृषीकेशलोक्तिफलितं वक्ष्यमाणशास्त्रप्रामाण्याशुपयुक्तं वक्तुं पुरुषस्य सर्ववैलक्षण्यं परमपुरुष इति दर्शितम् । यद्यप्यसौ हृषीकेशत्वात्सार्थं हृषीकादिन सर्वं सङ्कल्पमात्रेण नियम्य भूभारावतारणाय प्रेरयितुं शक्तः, तथापि जगदुपपृथितमन्यतया पार्थतदितरात्ममाधारणपुरुषार्थोपायशास्त्रोपदेशद्वारा प्रवर्तयतीति भावः । यद्वा धीरमर्तुन हृषीकेशतया स्वयं प्रशोभ्य प्रदसन्निव जगदुपकाराय शास्त्रमुवाचेति संगन्धविशेषात् समनन्तरवाक्यपर्यालोचनया च परिहासार्थत्वौचित्यात् प्रहासस्य पार्थकर्मकृत्युक्तम् । यद्वा प्रपन्नस्य दोषनिरीक्षणेन परिहासार्थं भवेत्, शिष्य प्रत्यथ्यात्मोपदेशे प्रहासमात्रं शृण्वन्तानुपयोगं च, अभिप्रेत्य पार्थशब्दः । अतः प्रहसन्निव इत्यनेन फलितं सरसत्वं सुपहस्यं निगिलनिगमान्तगह्वरं निलीनस्य महतोऽर्थजातस्यानायामभाषणम्, इदंशब्दस्य वक्ष्यमाणमस्तभगवद्वाक्यविषयत्वम्, इद्विद्येनापि निवक्षितगूचनं च दर्शयति—परिहासेत्यादिना । 'अशोच्यान्' इति श्लोऽस्यापि उपदेशार्थानुधानापादनार्थपरिहासच्छायतया शास्त्रातरणमावृत्तेन साक्षाच्छास्त्रत्वाभावात्—न त्वेनाहम् इत्यारभ्य इत्युक्तम् । यद्वा 'अशोच्यान्' इति श्लोकं प्रहसन्निवेत्यस्य विषय 'न त्वेनाहम्' इत्यादिकर्मिदेशशब्दार्थः । अत्र 'माशुच' इत्येतदन्तं भक्तियोगगोचरमित्यन्तं निर्देशः, सर्वसाधकस्यापि चरमश्लोकोत्तप्रपदनस्य श्रुतान्वयेन भक्तिरिरोधिनिर्गततथोदाहरिष्यमाणत्वात् ॥ १० ॥

प्र पा ॥ * गी २-५२ † गी १८ ६६ क्तवऽपि पार्थस्य पारहासयोग्यताप्रयं जगदहमवन्धव
१ पार्थस्य स्वतोऽभिन्वेत्वादुपदिश्यमानाथस्य बुभ्या शास्त्रपरिहासा युज्यत इत्यर्थं
राहाय वृष्टान्ताप-यासानावश्यकत्वम् 'अनुपयागः' २ इत्यादिकान्निवद क ए न घ ङ छ पा
इत्यन्ततमचित्तम् प्रपन्न दाषनिरीक्षणं परिहासस्यो ३ प्रवृत्तावयनं प्रवृत्तभक्तियोग उपयो गितया वयन

शा॥सर्वासु गीतासु निश्चितोऽर्थः—इति । ज्ञापकं चाहुरम्यार्थस्य—'अथ चेत्त्रमिमं धर्म्यं सप्राम न करिष्यसि'। 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्'—इत्यादि । हिंसा दियुक्तत्वाद्बैदिकं कर्मा प्रमायेतीयं शशाङ्कानं कार्या । कथम्? क्षात्र कर्म युद्धलक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादिहिंसालक्षणमत्यन्तं धूमपिस्वधर्मइति वृत्त्या नाधर्माय, तदकरणं च— 'ततस्त्वधर्मं कीर्तितं च हित्वा पापमवाप्स्यसि' इति वृधता यावज्जीवादिश्रुतिचोदितानां पश्यादिहिंसालक्षणानां च कर्मणा प्रागेव नाधर्मत्रमिति सुनिश्चितमुक्तं भवतीति ॥

तदसत्, ज्ञानकर्मनिष्ठयो विभागवचनाद्बुद्धिद्वयाधययो । 'अशोच्यान्' इत्यादिना भगवता यावत् 'स्वधर्ममपि चावेश्य' इत्येतदन्तेन ग्रन्थेन यत्परमार्थात्मतत्त्वनिरूपणं कृतम्, तत्साहचर्यम् । तद्विषया बुद्धिः, आत्मनो जन्मादिप्रिक्रियाभावादकर्तात्मेतिप्रकरणाधर्नि रूपणात् या जायते, सा साहचर्यबुद्धिः । सा येषां ज्ञानिनामुचिता भवति, तेऽसाहचर्यस्युः । पतस्या बुद्धेर्जन्मनः प्राक् आत्मनो देहादिऽन्यातिरिक्तस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वापेक्षो धर्माधर्म विवेकपूर्वको मोक्षसाधनानुष्ठानलक्षणो योगः । तद्विषया बुद्धियोगबुद्धिः । सा येषां कर्मिणामुचिता भवति ते योगिनः । तथा च भगवता विभक्ते हे बुद्धी निर्दिष्टे—'एषा तेऽभि

पा ॥ १ ततस्त्वधर्मं कीर्तितं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ इत्यधिकं करिष्यन्तक इत्यने २. मप्या पा
३ स्वधर्मं पा ४ साहचर्या पा ५ व्यतिरिक्तत्वकर्तृत्व पा. ६ विविके पा

चां॥हिता साहस्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु' इति। तयोश्च साहस्यबुद्ध्याध्यायां ज्ञानयोगेन निष्ठां साहस्यानां विभक्तां वक्ष्यति—'पुरा वेदात्मना मया प्रोक्ता' इति। तथा च योगबुद्ध्याध्यायां कर्मयोगेन निष्ठां योगिनां विभक्तां वक्ष्यति—'कर्मयोगेन योगिनाम्' इति। एवं साहस्य-बुद्धिं योगबुद्धिं चाऽधित्य द्वे निष्ठे विभक्ते र्भगवतोक्ते, ज्ञानकर्मणोः कर्तृत्वाकर्तृत्वानेक-त्वैकत्वबुद्ध्याध्याययोर्युगपदेकपुरुषाध्यायत्वासम्भवं पश्यता। यथैतद्विभागवचनम् तथैव दर्शितं शातपथीये ब्राह्मणे—३ 'एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रवजन्ति' इति सर्व-कर्मसंस्थासं विधाय तच्छेषेण 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः' इति। तत्र च प्राग्दारपरिग्रहात् 'पुरुषः' 'आत्मा' प्राकृतो धर्मजिज्ञासोत्तरकालं लोकप्र-यसाधनं—'पुत्रं' द्विप्रकारं च 'वित्तं' 'मानुषं' 'दैवं' च; तत्र मानुषं कर्मरूपं पितृ-लोकप्राप्तिसाधनं विद्याञ्च दैवं वित्तं दैवलोकप्राप्तिसाधनं—'सोऽकामयत' इत्यविद्याका-मयत एव कर्माणि दर्शितानि। नेभ्यो व्युत्थानमात्मानमेव लोकमिच्छतोऽकामस्य विधि-तम्। तदेतद्विभागवचनमनुपपन्नं स्यात्, यदि श्रौतकर्मज्ञानयोस्समुच्चयोऽभिप्रेतः स्याद्भगवतः।

नचार्जुनस्य प्रश्न उपपन्नो भवति, 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते' इत्यादिः। एकपुरुषानु-प्रेयत्वासम्भवं बुद्धिकर्मणोर्भगवता पूर्वमनुक्तं कथमर्जुनोऽश्रुतं बुद्धेश्च कर्मणो ज्यायस्त्वं भगवत्प्रधारोपयेन्मृषैव 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः' इति ॥

किञ्च—यदि बुद्धिकर्मणोस्सर्वेषां समुच्चय उक्तः स्यात्, अर्जुनस्यापि स उक्त एवेति, 'यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ग्रही सुनिश्चितम्' इति कथमन्यतरविषय एव प्रश्नः स्यात्? नहि पितृप्रशमनार्थिनो वैचेन मधुरं शीतलं च भोक्तव्यमित्युपदिष्टे तयोरन्य-तरपितृप्रशमनकारणं ब्रूहीतिप्रश्नस्संभवति ॥

अथ अर्जुनस्य भगवदुक्तार्थविवेकानवधारणनिमित्तः प्रश्नः कल्प्येत, तथाऽपि भगवता प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं देयम्, 'मया बुद्धिकर्मणोस्समुच्चय उक्तः, किमर्थमित्यं त्वं भ्रान्तोऽसि' इति। न तु पुनः प्रतिवचनमनुरूपं पृष्टादन्यदेव 'द्वे निष्ठे मया प्रोक्ते' इति वक्तुं युक्तम् ॥

नापि स्मार्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चयेऽभिप्रेते विभागवचनादि सर्वमुपपन्नम्। किञ्च—क्षत्रियस्य युद्धं स्मार्तं स्वधर्मं इति जानतः 'तर्हि कर्मणि घोरे मां नि-योजयसि' इत्युपात्मोऽनुपपन्नः। तस्माद्गीताशास्त्रे ईपन्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणा आत्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिद्दर्शयितुं शक्यः ॥

यस्य त्वज्ञानाद्गादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यज्ञेनदानेन तपसा वा विशुद्धस-त्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयम् 'एकमेवेदं सर्वं ब्रह्माकर्तुं च' इति तस्य कर्मणि कर्म-प्रयोजने च निवृत्तेऽपि लोकासंग्रहार्थं यत्र पूर्वं यथा प्रवृत्तः, तथैव प्रवृत्तस्य यत्प्रवृत्ति-रूपं दृश्यते, न तत्कर्म, येन बुद्धेस्समुच्चयस्स्यात्; यथा भगवतो वासुदेवस्य क्षत्रधर्मचेष्टितं न ज्ञानेन समुच्चयते, नापि पुरुषार्थसिद्धये; तद्वत्कलाभिसंध्यद्द्वारामावस्य षतुल्यत्वात्।

पा ॥ १. निष्ठा विभ. पा. २. भगवतो, पा. ३. एतमेव लोकमिच्छन्तः प्रवाजिनः प्रवजन्ति. पा. एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तो ब्राह्मणाः प्रवजन्तीति कश्चिद्. ४. यत्पूर्वं पा. ५. बुद्ध्यादिदुषः पा.

श्रीभगवानुवाच—

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भापसे ।

गतासूनगतामूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥

११

रा॥ अशोच्यान्प्रति अनुशोचसि । 'पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः' इत्यादिकान् देहात्मस्वभावप्रज्ञानिमित्तवादांश्च भापसे । देहात्मस्वभावज्ञानवतां नात्र किञ्चि-

ता॥ 'अशोच्यानन्वशोचः' इत्युक्ते, केचिदशोच्याः शोचन्ति, तदनन्तरमथर्मापि शोचतीति भ्रान्तिः स्यात्; तन्निरवृत्तपर्यमुक्तम् अशोच्यान्प्रति इति । 'अन्वशोचः' इति लङ्प्रयोगोऽनुपपन्नः, शोकरस्याद्य-तनत्वात्, 'भापसे' इति वर्तमानार्थे यपदेशरूप्याद्य, इत्यत्राह—अनुशोचसि इति । अन्वतन एव चिरानुवृत्तत्वविवक्षया सोपसर्गलङ्प्रयोगः; यद्वा वर्तमानार्थ एव १ 'मुतिङ्प्रग्रह' इत्यादिना लकारव्य-त्ययः । 'प्रज्ञावादाश्च भापसे' इत्यत्र २ 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवदा' इत्यनुशासनाद्भेदे लङ् । तेन ४ 'तूर्णां बभूव ह' इत्यनेन न निरोधः । अत्र प्रकृष्टज्ञानवाचिना प्रशाशब्देन देहात्मनोः स्वभाषज्ञान-मुच्यते । प्रशया कृता व्यवहाराः प्रज्ञावादा इति समासार्थव्यञ्जनाय निमित्तशब्दः । देहात्मभेदज्ञाने सति हि पित्रणा तदर्थपिण्डोदकक्रियायास्तल्लोपनिमित्तप्रत्यवायादेश्च त्रिश्रासपूर्वको व्यग्रहार इत्येतत्पूच-नाय 'पतन्ति' इत्यानुपात्तम् । फलितमाह—देहात्मेति । 'गतासून' इत्यादेर्विवक्षितं विशेष्यं

प्र-पा ॥ *गी. १-४२. १.

२. अष्टाध्याय्याम् ३.३ १३१. वर्तमानेति।समी-
पनेव सामीप्यम् । स्वांथं ध्वञ् । 'वर्तमाने लट्' इत्यारभ्य
'उणादयो बहुलम्' इति यावत् येनोपाधिनाप्रत्यया
उक्ता, ते तथैव वर्तमानमर्मापे भूने भविष्यति च

वा स्यु । यदा अ गतोऽपि, अयमागच्छामि, अयमा-
गमम् । कदा गमिष्यामि, एष गच्छामि, गमिष्यामि वा॥
३ इत्यनुशासनात् 'तूर्णां बभूव' इत्यनेन भूतत्व
विरोध क स ग ष ड, च. छ पा
४ गी २ ९

श॥ तत्त्वचित् न 'अहङ्करोमि' इति मन्यते, न च तत्फलमभिसंधत्ते । यथा च स्वर्गादिका-
मार्थिनोऽग्निहोत्रादिकामसाधनानुष्ठानायाहिताग्नेः काम्यपवाग्निहोत्रादीं प्रवृत्तस्य सामि-
कृते धिनष्टेऽपि कामे तदेवाग्निहोत्राद्यनुतिष्ठतोऽपि न तत्काम्यमग्निहोत्रादि भवति, तथा
च दर्शयति भगवान्—'कुर्वन्नपि न लिप्यते' 'न करोति न लिप्यते' इति तत्रतत्र ॥

यच्च—'पूर्वैः पूर्वतरं कृत' 'कर्मणैश्च हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' इति, तत्तु
प्रविभज्य विज्ञेयम् । तत्कथं? यदि तावत्पूर्वैर्जनकादयस्तत्त्वविदोऽपि प्रवृत्तकर्माणस्स्युः,
ते लोकसंग्रहार्थं 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' इति ज्ञानेन संसिद्धिमास्थिताः, कर्मसङ्घासे प्राप्ते-
ऽपि कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिताः, न कर्मसङ्घासं कृतवन्त इत्यर्थः । अथ न ते तत्त्व-

आ ॥ तत्र

जा॥ इदानीं गीताव्याख्यानावसरे प्राप्ते 'धर्मक्षेत्रे' इत्यारभ्य 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्यतः प्राक्तनस्य
ग्रन्थस्यातिरोहितार्थत्वात्तात्पर्यमाह—तत्रेति ॥ तत्र गीतिकाया कैश्चन श्लोकैरिदमुच्यते इति शेषः ।
नन्वत्र धर्मो नापि तत्र प्रतिपाद्यते, तत्कृतोऽस्य गीतायामनुपदेशः ; मैत्रम्, भगवतोऽर्जुनयोधने
प्रसक्तिं दर्शयतोऽस्य ग्रन्थस्य तादर्थ्यात्तत्र प्रवेशोपपत्तेः । बान्धवादिविषयो मोहो 'ममैते, अहमेतेषाम्,
एते च मन्निमित्तं न दृश्यन्ति, कथमेतैर्विनाऽहं भवेयम्, पापं च मे भविष्यति, जयश्च संदिग्धः' ।
इत्यादिरूपो मिथ्याप्रत्ययो बान्धवादिमोहः, तेषु लोहो वा । सनालमिदं तेन संवृतं तत एव विपी-

रा॥च्छोकनिमित्तमस्ति।गतासून् देहान् अगतासून् आत्मनश्च प्रति तत्स्वभावयाथात्म्यविदो न शोचन्ति।अतस्त्वयि विप्रतिपिद्धमिद्रमुप*लभ्यते;यदेतान् हनिष्यामीत्यनुशोचनम्,यश्च देहातिरिक्तात्मज्ञानकृतं धर्माधर्मभाषणम्।अतो देहस्वभावं च न जानासि, तदतिरिक्त-

ता॥निर्दिशन्,पण्डितशब्द प्रकृतोपयोगितया व्याकुर्वन्नन्वयमाह—गतासूनिति। यद्यपि गतासून्गतासूनितिशब्दौ निष्प्राणसप्राणवाचकौ; तथापि तस्यार्थस्य प्रकृतान्गतेः—१‘अविश्रान्तमनालभ्यमशयेयमदेशिकम्। तमःकान्तरमन्वान कथमेको गमिष्यसि’,२‘वद्ववैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति चेत्ततः। शोच्यान्वहोऽविमोहेन व्याप्तानीति३मनीषिणा,—इत्यादिपु पण्डितानामेव सप्राणनिष्प्राणविषयशोकदर्शनात्, ‘अगोच्यानन्वशोचः’ इत्यस्य वक्ष्यमाणे विस्तरे च,४‘अव्यक्तोऽयम्’ इत्यादिना५‘अप चैनम्’ इत्यादिना च, नित्यस्यात्मनः अनित्यस्य शरीरस्य च अशोचनीयत्वेन वक्ष्यमाणत्वाद्वापि तद्विषयत्वेन युक्तैस्त्रिभिर्भाषः। देहास्तावन्न शोचनीयाः नश्वरत्वात्, आत्मानोऽपि तथा अनश्वरत्वात्, इत्युहापोहक्षमबुद्धिरूपा षण्डा येषान्तेऽव पण्डिताः। प्रज्ञायादविप्रतिपिद्धशोकेनोन्नीतांसदज्ञानविषयानाह—अतो देहेत्यादिना। शोकस्तु सिद्धः; प्रज्ञा तु वादमात्रस्येति भावः। को देहस्वभावः, कथमात्मा

प्र.पा॥ * लक्षणे. १. २. ४-५. गी. २-२५, २६.

३ मनीषिणाम्, पा.

श॥विदः,ईश्वरसमर्पितेन कर्मणा साधनभूतेन संसिद्धिं सत्त्वशुद्धिं क्षानोत्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिमास्थिता जनकादय इतिव्याख्येयम्। एतमेवार्थं वक्ष्यति भगवान्—‘सत्त्वशुद्धये कर्म कुर्वन्ति’ इति। ‘सकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः’ इत्युक्त्वा सिद्धिं प्राप्तस्य पुनर्ज्ञाननिष्ठां वक्ष्यति—‘सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म’ इत्यादिना ॥

तस्माद्गीताशास्त्रे केवलदेव तत्त्वज्ञानान्मोक्षप्राप्तिः, न कर्मसमुच्चितादिति निश्चितोऽर्थः। यथा चायमर्थस्तथा प्रकरणशो विभज्य तत्रतत्र दर्शयिष्यामः ॥

तत्रैवं धर्मसम्भूदचेतसो महनि शोकसागरे निमग्नस्यार्जुनस्यान्यत्रात्मज्ञानाद्दुरणमपश्यन् भगवान् यामुदेवस्ततोऽर्जुनमुद्दिधारयिपुस्तमज्ञानायावतारयन्नाह—‘अशोच्यान्’ इत्यादि ॥ न शोच्या अशोच्याः भीष्मद्रोणादयः, सद्ब्रह्मत्वात्, परमार्थस्वरूपेण च नित्यत्वात्।तानशोच्यानन्वशोचः अनुशोचितयानसि ‘तं त्रियन्ते मप्रिमित्तम्,अहन्तैर्विनाभूतः किं फरिष्यामि राज्यसुखादिना’ इति त्वं प्रज्ञायादान् प्रज्ञावतां

आ ॥ सेनयोर्मध्ये यान्धवादिमोहजालसंघृतं विपीदन्तमर्जुनं भगवानुवाच ॥ प्रज्ञायादान्

जादन्तम्। विपादो नाम मोहनिमित्तान्छोकाद्यन्मनोदौर्बल्यम्। यस्मिन्नति सर्वव्यापारोपरमो भवति। नन्विदानीमेव कुतोऽर्जुनस्य मोहमत्यतिः।न हेते यान्धवादय इति प्राहनाज्ञासीत्। येन युद्धाय महान्तमुद्योगमकार्षीदित्यत्र आह—सेनयोरिति ॥ महापकारम्भरणेनानुपतमानोऽपि कोपो मृदुमन्त्रां यान्धवादिष्वन्तकाले निवर्तते, सेहश्चोत्पद्यते,ततो मोह इति प्रसिद्धमेवेति भावः। अर्जुनस्य शान्तिव्यान्मोहजालमृतत्वमीपदेवेति मन्तव्यम्। प्रज्ञावादानिन्येतत्प्रज्ञावता बुद्धिमतां वादान् वचनानीति कश्चिद्ब्रह्मज्ञानवान्; तदमत्, न हि ‘दृष्टुं स्वजनम्’ इत्याद्यर्जुनवाक्येषु कश्चिद्बुद्धिमद्वादो दृश्यते। न हि बुद्धिमन्तो नारायणद्विद्वन्दनुबन्धिनिप्रहमधर्मं वदन्ति। न च धर्माधर्मविषयत्वमात्रेण बुद्धिमद्वादो भवति, योद्वादेरपि तत्त्वप्रसङ्गादित्याशयेनान्यथा व्याचष्टे—प्रज्ञायादान् इति। स्वस्या एव मनीषाया

रा॥मात्मानं च नित्यम् ; तत्प्राप्त्युपायभूतं युद्धादिकं धर्मं च । इदं च युद्धं फलामिस-
न्धिरहितमात्मयाथात्म्यावाप्युपायभूतम् । आत्मा हि न जन्माधीनसद्भावो न मरणाधीन-
विनाशश्च, तस्य जन्ममरणयोरभावात् । अतः स न शोकस्थानम् । देहस्त्वचेतनः परिणाम
स्वभावः ; तस्योत्पत्तिविनाशयोगः स्वभाविक इति सोऽपि न शोकस्थानमित्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

ता॥देहातिरिक्तो नित्यश्च, कथं च अनयोरगोच्यत्वम्, कथं वा धीर युद्धादिकमात्मप्राप्त्युपायभूतम्,
इत्यागङ्क्य तदज्ञानविषयतयोक्तं त्वयं ? बुद्धिस्त्रमेण निवृणोति—इदं चेत्यादिना । इदमेव युद्ध
बुद्धिनिरोधमस्कृतत्वादात्मयाथात्म्यप्राप्तिरुपरिमित्यर्थः । उपायभूतमित्यत्र च्चिप्रत्ययाप्रयोगादयमेवास्य
स्वभावः ; फलान्तरामिसधिना तु स प्रतिबद्धपत इति भावः । आत्मा हीति हिगन्देन 'न जायते'
इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिं द्योतयति । आत्मनो देहसयोगवियोगालक्षणजन्ममरणसद्भावेऽपि शनोत्पत्तिविनाश-
रूपे जन्ममरणे इत्यभिप्रायेणाह—तस्येति । देहस्त्विनि तुशब्द आत्मोपेक्षया वैलक्षण्यं प्रत्यक्षादिसिद्ध
योजयति । ४ देहत्वेनोपचयात्मकत्वाद्देतनत्वाच्च घटादिवत्परिणामस्वभावं इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्र-पा॥ १. बुद्धिक्रमेण. ख. घ. पा ॥

२. वटापनिषदि. द्वितीयपरव्याम्. १८ उपवम
तावत्प्रत्यगात्मस्वरूपमाह न जायते म्रियते वेत्यादिना ॥
न जायते म्रियते वा विपश्चित् विपश्चित्वाहंऽ-
यमिदानीमपि जननमरणशून्य इत्यर्थः । नायं बुद्धिश्च
उत्पादनशून्य । न बभूव तश्चिन् पूर्वमपि मनुष्यादि
रूपेण जननशून्य । नायावत्स्थित्यं हेतुमाह जन-
ति । न म्रियत इत्यत्र हेतुमाह नित्य इति । न बुद्धि-
दित्यत्र हेतुमाह शाश्वत इति । पूर्वं न बभूवेत्यत्र ह्यु-

माह पुराण इति । ननु कथमस्य नित्यत्वम्, शरीरा-
न्वर्तितेन शरीरविनाशानुविनाशित्वात्पश्यन्भावादि-
त्यत्र आह न ह्यन्यत्तद्देहशब्दवाच्यत्वेन ॥

३. न ह्युत्पत्ति. क. ग. घ. च. पा. देहस्य
स्युत्पत्ति घ. छ. पा ॥

४. देहत्वेनोपचयात्मकत्वाद्-दिह उपचये' इति
उपचयार्थकं गतुभिश्च देहशब्दवाच्यत्वेन उपचयस्व-
भावत्वाद् 'अचतन' इति हेतुगर्भे विशेषणमित्यभिप्रेत्य
'अचेतनत्वाच्च घटादिवत्परिणामस्वभाव' इति ॥

ग॥बुद्धिमतां घादांश्च वचनानि च भाषसे। तदेतन्मौढ्यं पाण्डित्यं च विरुद्धमात्मनि दर्श-
यस्युन्मत्त इवेत्यभिप्रायः । यस्माद्गतासूत्रं गतप्राणान्मृतान् अगतासूत्रं गतप्राणान् जीवितश्च
नानुशोचन्ति पण्डिता आत्मज्ञाः । *ते हि पण्डिताः, 'पाण्डित्यं निर्विद्य' इति श्रुतेः ।
परमार्थतस्तु तानित्यानशोच्याननुशोचसि, अतो मूढोऽसीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

आ ॥ स्वमनीषोत्थवचनानि । कथमशोच्याः—गतासूत्र ॥

ज॥ उत्थितानि, न तु शास्त्राचार्योपदेशप्रामाणि । कथमेतल्लभ्यते, उच्यते—प्रजायाः वादाः प्रशाखादाः ।
कार्यकारणभावे पट्टी । न हि स वादोऽस्ति, यः प्रज्ञापूर्वो न भवतीति । सामर्थ्यात्स्वेति लभ्यते । साव-
धारणं चैतत् अन्वभ इति यथा, अन्यथा पुनर्यथादिति । कथमशोच्या इत्यत आहिति शेषः ।
गतासूत्रित्यतः परम् इतिशब्दः ॥

आसन्नविनाशाः कथमशोच्या इत्यर्थः । ननु प्रागगोच्यत्वानुपादेनान्वगोच इत्येवोक्तम्, न त्वगो-
च्यत्वम्; तत्कथमेवमाक्षेपः । मैत्रम्; न हि यथाश्रुतैराऽन वाक्यवृत्तिः, असिद्धस्यानुवादः, सिद्धस्य
बोधनमित्थापत्तेः । किन्तु यानन्वशोचस्ते तेऽशोच्यास्तस्मात्तान् प्रति न शोकः कार्यः । याश्च भाषसे
ते प्रजायादाः अतो न भाषणीया इति । तथाचाशोच्याः कुतोऽगन्तव्या इति प्रश्नो वा आक्षेपो वा
युज्यत एव ॥ ११ ॥

रा-अ ॥ प्रथमं तावदात्मनां स्वभावं शृणु—

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥

१२

रा ॥ अहं सर्वेश्वरस्तावत्, अतो वर्तमानात्पूर्वस्मिन् अनादौ काले, *न नासम्—अपि त्वासम् । त्वन्मुखाश्चैते ईशितव्याः क्षेत्रज्ञाः न नासन्—अपि त्वासन् । अहं च शून्यं च सर्वे वयम्, अतः परम् अस्मादनन्तरे कालं, न चैव न भविष्यामः—

ता ॥ एवमुपायोपेयनिवर्त्यस्वभावानभिहं प्रति त्रितयोपदेशाय बुभुक्षोत्पादिता । अथ पारलौकिकफलोपायानुष्ठानाधिकारित्वाय देहातिरिक्तत्वेनावश्यं ज्ञातव्यं पुरुषार्थतयोपेयमात्मानं तत्प्राप्तच्छामुखेन तदुपायेच्छाज्जननाय प्रथममेवोपदिशतीत्यभिप्रायेणाह—**प्रथममिति** । शृण्वित्यनेन १ प्रकृतश्लोकस्य प्रतिपादित्वाक्यवदुपालम्भमात्रार्थताव्युदासाय २ अवधानापादनार्थत्वं व्यञ्जितम् । जीवेश्वररूपेष्वात्ममु नित्यत्वे शीघ्रसंप्रतिपत्तियोग्यांश्च प्रथममाहेत्याभिप्रायेणाह—**अहमिति** । ईश्वरस्याहंशः सर्वनियन्तृत्वगर्भं इति तद्व्यपदेशकलितमाह—**सर्वेश्वर इति** । तावदिति संप्रतिपत्तिमूचनम् । 'अतः परम्' इत्यत्र अतः-शब्दार्थम्, तस्य पूर्ववाक्येऽपि यथाहंमनुपपन्नम्, जातुशब्दाभिप्रेतं च, आह—**अत इत्यादिना** । अनभिमतपक्षनिषेधाय व्यतिरेकरूपेऽपि वाक्ये तुशब्दद्योतितमन्वयमाह—**अपि त्वासमिति** । 'न त्वं नेमे' इति भेदनिर्देशेऽपि ४ क्षेत्रज्ञत्वाकारेण समुदायीकुर्वन्, ईश्वरापेक्षया सुष्मदिदंशब्दार्थतया फलितमीशितव्यत्वाकारं च साधारणं दर्शयन्, संनिहितनिदर्शनपरया एकदेशोक्तेस्तात्पर्यतो ब्रह्मादिसकलक्षेत्रज्ञविषयत्वं चाह—**त्वन्मुखा इति** । तुशब्दानुपपन्नं ५ क्रियापदे विभक्तिविपरिणामं च दर्शयति—**अपि त्वासमिति** । 'न त्वं नेमे जनाधिपाः' इत्यत्र न त्वेवेत्येतदनुपपन्नं, न त्वं नासीः, नेमे जनाधिपा नासन् इत्यन्वयः । 'सर्वे वयम्' इत्यस्य पूर्वोक्तजीवेश्वरसमुदाये संप्रतिपत्तयान्श विधिनक्ति—**अहं चेति** । ६ 'त्वदादीनां मिथोयोगे यः परः स दिष्यते' इति सुष्मदस्मदोरल्लेकशेषः ।

प्र-पा ॥ * 'न नासम्' इत्यनेन भूतकालीनसत्त्वाभावाभावस्य तादृशमत्तारूपस्य ननुदयेनात्मनि प्रतिपादनेऽपि भूतसत्कालीनमत्ताया आत्मनोऽनवगमात् नित्यत्वमिन्द्रोत्पन्नान्तराक्यमन्वय 'अतः' इत्यस्य पूर्ववाक्येऽप्यनुपपन्नं 'पूर्वस्मिन्, अनादौ, काले' इति पदत्रयाध्याहारं च अभिप्रेत्य भाष्ये 'अतः पूर्वस्मिन्ननादौ काले' इत्युक्तम्, तथा च उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विषयान्वयमहिम्ना भूतमत्ताया आत्मनो वर्तमानकालप्राकालन्वापत्त्वं स्वभावेनोद्देश्यसिद्धिः. 'अनादौ' इति पदाध्याहारोऽपि उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विषयान्वयं चोत्पन्नोति तावत्पर्यवश्यम्, अन्यथा

काले अनातिरिक्तविशेषणं व्यर्थमेव स्यात्, जातुशब्दोऽपि तमेवान्वयं चोत्पन्नोति तस्यापि साधकत्वम्, स्पष्टमिदं चन्द्रिकायां 'जातुशब्दाभिप्रेतम्' इत्यत्र ॥

१. प्रथमशं. पा ॥

२. अवधानापादनक्षमत्व. क. ग. ड. पा ॥

३. अनभिमतपक्षनिषेधाय- आत्मनोऽनवगमन-त्वमिदं वाक्यं बोधयतीति पदश्लुषात्प्रायेत्यर्थः ॥

४. क्षेत्रज्ञाकारेण. ग. ग. घ. ङ. च. पा ॥

५. क्रियापदविभक्ति. घ. ङ. च. छ. पा ॥

६. 'त्वदादीनि सर्वेः' इति सू. शार्तिकम् ॥

शं ॥ कुतस्ते भ्रशोच्याः? यतो नित्याः, कथं?—न त्वेव जातु कदाचित्त्वं अहं नासम्, किं त्वासमेव। अतीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु नित्यं एवाहमासमित्यभिप्रायः। तथा न त्वं नासीः, आ ॥ किमिति ।

ज ॥ किमिति कस्मात्कारणत्वात्पिडता अप्यगतामूनिव गतासूनासन्नविनाशात्तदुच्यतेति शेषः ।

रा॥अपि तु भविष्याम एव । यथाह सर्वेश्वरः परमात्मा नित्य इति नात्र संशयः ,
तथैव भवन्त क्षेत्रज्ञा आत्मानोऽपि नित्या एवेति मन्तव्याः । एव भगवतः सर्वेश्वरात्
आत्मनां परस्परं च भेदः पारमार्थिक इति भगवतैवोक्तमिति प्रतीयते ,

ता॥एवमुत्तरं भवन्त इत्यत्रापि मन्तव्यम् । नालानन्त्यात् परंतादीनामिवातिस्थिराणामपि कदाचित् ना
श स्यादित्युच्ये ॥ निरात्यति—अपि तु भविष्याम एवेति । अप्रस्तुतम्बनिदशस्य दृष्टान्तार्थताम्, तत्र
अहमिति निर्देशाभिप्रेतमप्यश्वरत्वस्य सर्वात्मत्वरूपनित्यत्वोपपत्तिम्, दार्ष्टान्तिने च २ नित्यत्वसम्भावनामाह
—यथेति । सर्वेश्वरः नालव्यवर्तिनः सर्वस्याधिपतिः कथं न कालत्रयवर्ती, कथं च ३ सवपा निय
न्ता केनचित्त्वादाचिरिदृष्टेतेति भावः । परमात्मा—४ 'देशकालस्वरूपानरुच्छिद्रव्याप्ति' इति प
रमात्मपदनिश्चि । तथा च व्यातत्वात् व्याप्यैस्य न नाशः, सर्वात्मत्वेन सर्वकालवर्तित्वं च सिद्ध
मिति भावः । ननु यः प्रत्यक्षयोग्ये देहातिरिक्ते जीवेऽपि सद्योते, न कथं ततो व्यतिरिक्तेऽत्यन्तागोच
रे परमात्मनि नि मशयः स्यात् ? उच्यते—न ह्यसावर्तुनः, ५ 'पुरुषः शाश्वतः दिव्यम्' इत्यादे स्वय
यत्ना, नारदाभितदेवल्यासादिपरमर्षिशतवचनोपदिष्टपरब्रह्मभूतपरमपुरुषस्वभावः, प्रत्यक्षीकृतपुरन्दर
लोकासकलात्ममन्वतप प्रभावादि, निरतिशयगुरुदेवताभक्तिः, अस्तलितमन्त्रवर्णाश्रमाचारः, धर्म
लोपभयनिहूलः, देहातिरिक्तमात्मानमीश्वरं चान्यन्ताय नाम्नीति भ्राम्यति सद्योते वा । तत्र नारदविशेषा
नभिज्ञतयैव हि तस्य शोकादि । ततोऽयमीश्वरं तन्नित्यता च सत्त्वरत्वादि सिद्धा सामान्यतो मयते,
लोकादृष्ट्या जन्ममिनाशादिदर्शनात्, ९ 'न प्रेत्य संगमि' इत्यादिश्रुत्यर्थापातप्रतीत्या च, जीव
प्रकारविशेषात्मरूपतो न जानातीति न कश्चिदोप । क्षेत्रज्ञा आत्मान इति—यथा जीवात् परमात्मनो
वैलक्षण्येन जीवस्वभावात्मस्मिन्न भवति, तथा क्षेत्राद्वैलक्षण्येन वक्ष्यमाणेन क्षेत्रगतमनित्यत्वादिकं
न तन्नियन्तरे जीवे शङ्कनीयमिति भावः ॥

अथ कुमतिस्तौचिचिनिर्मितानामामूठचूडमघ्नितः १० पिघ्निततरत्तर्पटशालकन्थासगन्धाना प्र
न्याना दोषान् स्थालीपुलाकन्यायेन निदर्शयन्, प्रथमं शास्त्रोपनमविरोधं शास्त्रप्रवृत्त्यनुपपत्तिं च वदति
।—एवमित्यादिना, एवं तत्रोपदेशः १ प्रवृत्तशास्त्रारम्भोक्तिप्रकारेणेत्यर्थः । भगवतः सर्वेश्वरादिति ।
उभयलिङ्गात् सर्वनियन्तु अहमिति निर्दिष्टादित्यर्थः । यदीश्वराजीवानां भेदः पारमार्थिको न स्यात्,
उभयलिङ्गात्तदु रित्वादिस्वभावात्सङ्करः स्यात्, यदि चामना मिथोभेदः सत्यो न स्यात्, उद्धनुक्तशि
ष्याचार्यादिव्यवस्थानुपपत्तिः स्यादिति भावः । भगवतैव—न तु रथ्यापुरुषरूपत्वेन केनचित् । यदा
१२ 'तमेव त्वा वेत्थ, योऽसि सोऽसि', २ 'मो अङ्ग दय यदि वा न वेद', इत्युक्तेन भगवता स्वैर्नैव

प्र पा॥ १ सर्वा मरु व पा॥ २ सम्भाननावाह पा॥

३ सर्वेषां नियं पा॥ ४ देशकालवर्तिन्ना व्याप्तिर्वै

स्यनि बहुव्रीहि ॥ ५ गा १० १२॥ ६ ब्रह्मरूपपरम पा॥

७ मरुशास्त्र पा॥ ८ तालतात्पित्तया पा॥

९ बृहदारण्यकपनिषदि ४ अ ४ भा १२ वा

न प्रेत्यति ॥ प्रेत्य चरभेदेहनिशाग प्राप्ते, माक्षदेशाया

श ॥ किंत्वासीरेव । तथा नेमे जनाधिपा नासन्, किंत्वासन्नेव । तथा—न चैव न

आ ॥ न त्वेवाहम् ॥

जा॥अत्र नित्यत्वादित्युत्तरं 'कुता नित्यत्वमित्यत आह' इति वाक्यं चाध्याहार्यम्, ननुवाहमित्यत परम्

स्वाभाविकापरैरेव तपानसकाचाभावेन न सशक्तिः,

समित्यकाकारः, शाश्वतोर्गानमर्थः, तत्र भूतमधातेनै

कीट्यज्ञान सशाशब्दाथ ॥ १० सघटित पा॥

११ प्रवर्तित पा॥ १२ यजुषि काठके १ प्रश्न ६ पा॥

१३ नृग्वद ८ अष्ट ७ अ ११ मण्ड ११.

अनु ७ वा यजुषि २ अष्ट ८ प्र ९ अनु ७५ पा॥

रा॥अज्ञानमोहितं प्रति तन्निवृत्तये पारमार्थिकनित्यन्योपदेशसमये अहं त्वम् इमे सर्वे वय-
मिति व्यपदेशात् । औपाधिकतामभेदादे हि आत्मभेदस्यातात्त्विकत्वेन तत्त्वोपदेशसमये
भेदनिर्देशो न संगच्छते । भगवदुक्तात्मभेदः स्वाभाविक इति श्रुतिरप्याह—“नित्यो
नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदध्नाति कामान्’ इति ।

ता॥ स्वस्य स्वशरीरभूतजीवानां च तत्त्वमुक्तमिति प्रतीयत इत्यभिप्रायः । अज्ञानमोहितमिति — न हि
स्वयं बम्भ्रन्ममाणस्यातेनापि भ्रान्तिरेवोत्पादनीयेति भावः । १ बुद्धाद्यवतारेणानुरादिभ्य इवायमुपदेशः किं
न स्वादित्युक्त—तन्निवृत्तये इति । मोहननिवृत्त्यर्थं गीतोपनिषदिति भवद्विरपि स्वीकृत्य व्याख्यानादि
च कृतमिति भावः । २ देहभेदाभिप्रायेण बहुवचनम्, नात्मभेदाभिप्रायेणेति शकरोक्तं दूषयति — पार-
मार्थिकेति । न ह्यसौ ‘न त्वेवाहम्’ इत्यादिप्रत्यये ३ भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थो मन्त्रपाठः, येन भेदनिर्देशस्या-
न्यपरता मन्येमाहि, किं त्वसौ तत्त्वाभेदशरूप इति भावः । अहम् इति प्रत्यक्त्वेन, त्वम् इति
स्वाभिमुखचेतनान्तरत्वेन, इमे इति स्वपराह्मुखानेकचेतनत्वेन, सर्वे इति ४ एकोपाधिग्रहीता-
नेकव्यक्तित्वेन, वयम् इति स्वेन सहात्मतयैकवर्गीकृतानन्तव्यक्तित्वेन इति भावः । इति
व्यपदेशादिति—न ह्यत्र नाहमिति ५ किं चिदस्ति न च त्वमिति नाप्यन्य इति प्रत्यादेशः कृत
इति भावः । भास्करमते भेदस्य सत्योपाधिप्रयुक्तत्वात् भेदनिर्देश उपपद्यत इति शङ्कायां तत्रापि
सामान्यत उक्तं दूषणमपरिहार्यमित्याह — औपाधिकेति । हिशब्द उपाधिभेदोपहितस्य परोक्षघटाका-
शाद्युदाहरणेणैव भेदादातात्त्विकत्वान्युपगमपरः । उपाधिसत्वत्वेऽपि यथैकस्यैव मुखचन्द्रादेर्मणिदूपा-
णसत्समुद्रादिभिः सत्यैरप्युपाधिभिर्भेदोऽपारमार्थिकः, यथा चैकस्यैवाकाशादेर्घटमणिर्कादि सत्योपाधि-
भिरपि सयोगभेदातिरिक्तो नोपाध्यधीनो भेदः, एवमन्तःकरणादिभिः सत्यैरप्युपाधिभिर्निरवयत्वेन छेद-
नभेदानायायोग्यस्य सर्वत्र परिपूर्णस्य ब्रह्मणो भेदोऽपारमार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यम् । ततश्च तत्त्वोपदेश-
समये तद्विपरीतोपदेशो हितोपदेशिनो न पठत इति भावः । द्वयोरपि पक्षयोः श्रुतिविरोधोऽपि दूष-
णम्, स्वपक्षे च श्रुत्यैकार्थ्याच्च बुद्धागमादिवन्मोहनार्थत्वशङ्केत्यभिप्रायेणाह—भगवदिनि । यद्वा भा-
स्करपक्षदूषणायैव श्रुतिरपात्ता; ततश्च कैमुत्येन शक्योऽपि दूषितः । अपिशब्दः प्रमाणद्वयममुच्ये ।
भगवदुक्तात्मभेद इत्यनेन श्रौतवदेव प्रमाणान्तरैरेपेक्ष्यं सूच्यते । श्रुतिरपि नित्या तदाशरूपतयैव हि
प्रमाणम् । ६ ‘नित्यो नित्यानाम्’ इत्यत्र ७ ‘पवित्राणां पवित्रम्’ इत्यादिवशो जनया ९ जीवानिन्यत्वपर्यव-
सितमर्थान्तरभ्रम निरस्यन्, नित्यत्वबहुत्वचेतनत्वसामानाधिकरण्येन निरुपाधिकमेवात्मना बहुत्वं
चेतनत्वं चेति प्रदर्शयन्, तत्र एवात्मानिन्यत्ववादिनां गौणतादीनाम् अविद्यादिमूलभेदवादिना शक-
रादीनाम् आगमापायिचेतन्यवादिनां वैशेषिकादीनां चिच्छक्तिमात्रनित्यत्ववादिनामन्येषामपि निरासम-
भिप्रयन्, प्रथमान्तपदचतुष्टयसामानाधिकरण्यवलादीश्वरैक्य तदैक्यस्य हिरण्यगर्भरुद्रेन्द्रादिवत्कालादि-

प्र-पा॥ * १. बुद्धाद्यवतारेण - बुद्धादिवदवतारेण॥

२. देहभेदानुरक्त्या. पा॥ * ३. भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थो

मन्त्रपाठः - अष्टद्वारा तन्निवृत्त्यर्थो मन्त्रपाठ इत्यर्थः ॥

* ४. एकोपाधिः - सर्वै-वरूपो धर्मः॥ ५. काश्चि. पा॥

* ६. वेनाश्वरोपनिषदि. ६. १३. कठ. २. ५.

१३. गोपालतापनी पूर्व. १॥ ७. महाभारते. अनु-

शासनपर्वणि सहस्रनामाध्याये. १०-श्लो ॥

८. इत्यादिकथं जनाया, क. ग. ड. च. पा॥

* ९. ‘पवित्राणां पवित्रम्’ इत्यत्र तद्वैतुभूतं पवित्र-
मित्यर्थः. तद्वदात्मना हेतुत्वं चेतन्यीयते, तदा आत्मना-
मनित्यत्वं स्यादित्यर्थः ॥

जा॥ इतिशब्दश्च । अर्जुन निमित्तीकृत्य प्रामलोकोपकारार्थं हि भगवतोपदेशः क्रियते। तत्र ये भगवतः

य ॥ नित्याना बहूना चेतनाना य एको नित्यश्चेतन, स कामान् विद्धानीत्यर्थः । अज्ञानवृत्तभेदद्वयिणादे तु परमपुरुषस्य परमार्थदृष्टेर्निर्विशेषकृन्स्थनित्यश्चेतन्यात्म याथात्म्यसाक्षात्कारानि वृत्ताज्ञानतत्कार्यतया अज्ञानवृत्तभेददर्शनं तन्मूलोपदेशादिव्यव हाराश्च न सगच्छन्ते । अथ परमपुरुषस्याधिगताद्वैतज्ञानस्य बाधितानुवृत्तिरूपमिदं भेदज्ञानं दग्धपटादिपत्रं बन्धकमित्युच्यते—तत्तदुपपद्यते मरीचिकाजलज्ञानादिकं हि बाधितमनुवर्तमानं न जलाहरणादिप्रवृत्तिहेतुः । परमप्राप्यद्वैतज्ञानेन बाधितं भेदज्ञानं ननु वर्तमानमपि मिथ्यार्थत्रिपयत्वनिश्चयाधोपदेशादिप्रवृत्तिहेतुर्भवति ।

ता॥ भेदाभेदत्वेन प्रगाहश्रवणप्रतिषेधे श्रुत्यन्तरादिप्रामिद्वानन्तैतद्यत्प्रसरादिर्न सूचयन्, २ 'यदा म्रिये' इत्यादिवदनुवादस्त्रिद्वसद्भ्राजऽप्यप्राप्तं यत्तन् विशिष्टविशेषं च व्यक्षयन्, सर्वदा सत्रय सत्रेण चेतनानामेक एवेश्वरमत्तत्त्वमममाराधितमत्तदनुरुभाष्येपि तानि कर्ततीति श्रुत्यममाह—नित्याना मिति । पुन सिद्धान्तोक्तिनेन शरुमतस्योपदेशानुपपत्तिरूपं शान्त्वारम्भमूलं घातमाह—अज्ञानमिति । त्रिमय भगवान् स्वेन ज्ञातमथमुपादिशति, अज्ञातं वा? ज्ञातमपि साक्षात्कृतम्, श्रुतमानं वा? उभयत्रापि तदज्ञानं निवृत्तम्, अनिवृत्तं वा? तन्निवृत्तापि तत्रार्थभेदभ्रमा निवर्तते, न वा? इति त्रिफल्यमभिप्रेत्य साक्षात्कारादज्ञानतत्कार्यनिवृत्तिपथं दूषणमाह परमपुरुषस्येति । धेवशस्य हि अपरमार्थदृष्टि स्यादिति भावः । निर्विशेषत्वादि—निर्विशेषत्वं सजातीयविजातीयस्वगतभेदाहित्यम् कृत्स्नं यथायानिद्रत्वम्, साधारण्यम्, निविचारत्वं वा—स्वयमनित्रियमाणस्यापि कृत्स्नं यथा स्वममर्गिणामय प्रभृतीनां त्रिगाहत्वं तद्वत्, तत्र एव नित्यत्वं कायानवच्छिन्नत्वम् । याथात्म्यम् उत्तमप्रकारम्, अयथात्माभावात्तस्मात्सदादीनामपि परैरभ्युपगत इति तद्ब्रुदासाय याथात्म्यसाक्षात्कारोक्तिः । अज्ञानम् अविद्या तत्रार्था भेदभ्रम आदिशब्दानुवृत्त्यापनादि गन्तव्यं । उपदेशादिव्यवहारा हि उपदेशार्थान्नात्राधिकाराशयार्थप्रवाजाभेदादिनानाविधभेददर्शनमूलः । भेददर्शनं चाज्ञानेनैव कृतमिति त्वमतम् । तत्राज्ञानगतं कार्यनिवृत्तौ न च तत्कार्यपरम्परानुवृत्तिरिति व्याघातापसिद्धात् साक्षात्कारम्भापदेशाभावनिष्फलपरिश्रमत्वश्रुतिविराघादिदापशतमुपपदिति भावः ॥

अद्वैतज्ञानादज्ञाननिवृत्तावपि परामनादिवशाद्भेदभ्रमस्यानुवृत्तिं तस्य चानधनत्वमाशङ्कते—अथेति । दग्धपटादिवदिति—यथा दग्धपटाद पटादिप्रतिभासविषयत्वेऽपि न पटादिकार्यकरत्वम्, तद्वदत्र भेदभ्रमस्यानुवृत्तस्यापि न समारोहेतुमिति भावः । नैतदुपपद्यत इति—दृष्टान्तमानमुक्तं ननुपपत्ति, प्रत्युतानुपपत्तिश्च त्रिपय इति भावः । अनुपपत्ति सोदाहरणमाह—मरीचिकेति । एवमत्र प्रमद्व—विप्रतिपन्नं भेदज्ञानमद्वैतज्ञानाधिगततया मिथ्यार्थमिति निश्चितं चेत्, न स्वत्रिपयानु रूपप्रवृत्तिहेतु स्यात्, यथा त्राधितानुवृत्तं मरीचिकाजलज्ञानम्—इति । एव च त्राधितानुवृत्तभेद

प्र पा॥ १ प्रसरादिकं क र ग ष ड च छ पा॥ ४ नुष्ठानादि पा॥ ५ वासनावशात् क
२ यजुषे ३ अष्ट ९ प्रश्न १७ अनु॥ स ग ष ड र पा॥ ६ हेतुत्वमित्यर्थं क र
३ घातकमा क र ग ष ड च छ पा॥ ग ष ड पा॥

आ ॥ ईश्वरनित्यत्वस्याप्रस्तुतत्वाद्दृष्टान्तत्वेनाह—

जा॥ दृष्टान्तस्यैश्वर्यं नित्यत्वं च न जानन्ति, तान् प्रति यथाश्रुतैव योचना दृष्टान्तसूत्रेण भविष्यति । ये तु तज्जाला जीवनिव्यक्त्रमेव न जानन्ति, तां प्रत्ययथा याज्यमित्याह—ईश्वरेति ॥ अप्रस्तुतत्वादेना

रा॥ न चेश्वरस्य पूर्वमज्ञस्य शास्त्राधिगततत्त्वज्ञानतया याधितानुवृत्तिः शक्यते षक्तुम् ;
 *‘यः सर्वज्ञः सर्ववित्’, † ‘परास्य शक्तिर्विधिधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया
 च’, ‡ ‘वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन । भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न
 कश्चन’, इति श्रुतिस्मृतिविरोधात् । किंच परमपुरुषश्चेदानीन्तनगुरुपरम्परा च, अद्वि-
 तीयात्मस्वरूपनिश्चये सति अनुवर्तमानेऽपि भेदज्ञाने, स्वनिश्चयानुरूपमद्वितीयात्मज्ञानं
 कस्मा उपदिशतीति वक्तव्यम् ।

ता॥ ज्ञान दग्धपटादिवत् न स्वकार्यकर्ममिति याधितानुवृत्तिफलाभावात् स्वेष्टव्यापात इति भावः । श्रुतमा-
 लम्भेऽपि निर्विद्वेषविषयमाधात्कारश्रवणयोर्विषयानतिरेकेणाज्ञाननिवृत्तिरनुपपद्येति १ कृत्वा सर्वेश्वरे वा-
 धितानुवृत्तिस्वरूपं दूषयति — न चेति । ईश्वरत्वादेव पूर्वमज्ञ इति वक्तुं न शक्यते, अनीश्वरत्वप्रस-
 ज्जात् । ईश्वरोऽपि चेत् पूर्वमज्ञः, तस्य शास्त्राधिगमोऽपि न सम्भवति, तदधिग्नज्ञानवतोऽन्यस्य शा-
 स्त्रोपदेष्टुरभावात् । भावे वा २ स एवेश्वरोऽनीश्वरो वा सन् श्रुत रिसद्विज्ञान इत्यनवस्थादिदोषात् ।
 न च प्रवाहेश्वरपारम्पर्यमस्ति, तस्य दूषितत्वात् । न चेश्वरः स्वकृतेन शास्त्रेण तत्त्वमवगच्छति, वेदा-
 नित्यत्वान्योन्याश्रयादिप्रसङ्गात् । न चानादीनेव वेदान् स्मृत्वा तैरर्थमधिजगाम ; स्मृत्यादिहेतोः पू-
 र्वोपलम्भस्याप्युपदेष्टृभावादिदुःस्थत्वात् इत्यादिदोषानभिप्रेत्योक्त पूर्वमज्ञस्येत्यादि । ईश्वरस्य पूर्वम-
 ज्ञत्वे शास्त्रार्थनिज्ञानत्वे तदुपदेष्टृत्वमज्ञात्वे भ्रान्त्यनुवृत्तौ च श्रुतिस्मृतिविरोधमाह—यः सर्वज्ञ इति ।
 ४ स्वरूपतः प्रकारतश्च सर्वे ५ जानाति वेचीति विवक्षया सर्वज्ञसर्वविच्छब्दयोरपुनरुक्तिः ; सर्वे विन्दति
 प्राप्नोतीति वा सर्ववित् ॥

एवमुपदेशस्य हेतुननुपपत्तिरुक्ता । ६ अथोपदेष्टृतापि नोपपद्यत इत्याह—किं चेति । इदानीन्त-
 नेति । न केवलमीश्वरकृतः प्रथम एवोपदेशोऽनुपपन्नः, अपि ७ त्वद्यतनोऽपीति, मद्यपतिपरम्परा-
 याः शिष्यान्तकुम्भरेः शिष्याद्यभावात्प्रायोपवेशनं प्रसज्यत इति भावः । अज्ञातोपदेशपक्षानुपपत्ति-
 मभिप्रेत्याह—स्वनिश्चयेति । न ह्येतोऽनुपलब्धार्थाः, नापि सन्धिग्यार्थाः, नापि विप्रलम्भकाः, न
 च परोक्तानुवादिनः, नापि बालोन्मत्तादिवद्यथोपनत जल्पाकाः, इति भावः । कस्मा इति । स्वसौ
 परसौ वा ? पूर्वज्ञ भिन्नतया निश्चिताय, अन्यथा वा ? भिन्नतयेत्यत्रापि सत्यतया निर्णयताय, असत्य-
 तया वा ? परस्मा ९ इत्यत्रापि तात्त्रिकत्रय, अत्रात्रिकत्रय वा ? अत्रात्रिकत्वेऽपि तथा प्रतीताय, अन्यथा वा ?
 इति विरुद्धस्य द्रोष्टे तदुत्तरं वक्तव्यमित्यर्थः । १० तत्र स्वस्यैव भिन्नस्य ११ सत्यत्वनिश्चयेऽपसिद्धान्ताज्ञत्वा
 दिदोषप्रसङ्गः । असत्यत्वनिश्चये वन्व्यातनयादिभ्य इवानुपदेशः । अभिन्नतया निश्चिताय स्वसौ चेत्,

प्र-पा॥* सु. उप. १. २. ९; २. २. ७॥

† श्रे. उ. ६. ७॥ ‡ गी. ७-२६॥

१. कृत्वापि सर्वे. क. घ. ग. घ. च. छ. पा ॥

२. स एवेश्वरः सन् पा॥

३. नुनक्ति रिसद. पा॥ ४. स्वरूपतश्च प्रका. पा॥

५. जानानीति विवक्षया, क. र. ग. घ. ङ. च. छ. पा॥

६. अथ श्रोतापि. पा॥ ७. त्वद्यतनकुम्भनिमठ. पा॥

८. स्वनिश्चयानुरूपमिति. क. र. ग. घ. छ. पा॥

९. इत्यपि. ग. घ. ङ. च. छ. पा ॥

१०. अत्र. पा॥

११. सत्यत्व. पा॥

जा॥ शङ्कितत्वाद्दृष्टान्तत्वेनाह । जीवमित्यतायां साप्यायामीश्वरमितिशेषः । अत एव कृष्णेत्यनुक्त्या ईश्वरे-
 त्युक्तम् ; नन्वीश्वरमित्यत्र कुतः सिद्धम् ; पूर्वाहं वाक्यत्रयसद्भावात्, कथं चित्तोजनासम्भवेऽपि

या॥प्रतिविम्बप्रतीयमानेभ्योऽर्जुनादिभ्य इति चेत्—नैतदुपपद्यते; न ह्यनुमत्तः कोऽपि मणिपूषाणदपणादिषु प्रतीयमानेषु स्वात्मप्रतिविम्बेषु, तेषां स्वात्मनोऽनन्यत्वं जानन्, तेषुः *किमन्युपदिशति । बाधितानुवृत्तिरपि तैर्न शक्यते वक्तुम्; बाधकेनाद्वितीयान्मज्ञानेनात्मव्यतिरिक्तभेदाज्ञानकारणम्यानादेर्विनष्टव्यात् । द्विचन्द्रज्ञानादौ तु चन्द्रैकत्वज्ञानेन पारमार्थिकनिमित्तादिदोषस्य द्विचन्द्रज्ञानहेतोरविनष्टत्वात् बाधितानुवृत्तिर्युक्ता; अनुवर्तमानमपि प्रथमप्रमाणबाधितत्वेनाकिञ्चित्करम् ।

ना॥ १. अर्जुनादिप्रतिभागमन्तरेण सर्वदोषदेशः स्यात्; न च तत्रोपदेशस्य सिद्धिप्रयोजनमिति । परमै तात्पर्यायति तु शरीरभेदेऽपि भवात्प्रामुष्यगच्छति । अतात्पर्यतयैव प्रतीयाय परमै चेत्, पूर्वोपदेशानिर्बन्धीयत्वेनामरत्वेन वा निश्चितेभ्यः प्रतिविम्बप्रणामुतादिभ्योऽप्युपदेशप्रसङ्गः । अतात्पर्यस्यैव परस्य तात्पर्यतयैवे तु तत्रोपदेशत्वेन न स्यादिति न तत्रोपदेशितसिद्धिरिति स्थिते, परमार्थेन एव स्वेऽपि भ्रान्त्या भिन्नतया प्रतीयमानेभ्यो बाधरक्षणरतेनाभिन्नतया निश्चितेभ्यश्चेति एव शङ्कते—प्रतिविम्बयदिति । दूषयति—नेति । अनुवर्ति विवृणोति—न हीनि।अनुमत्त इति—ईश्वरादेरुत्पाद एव भवता स्वीकृतः स्यादिति भावः । फोपीति—स्मिन्नेश्वर इति भावः । अनन्यत्वं जानति—३ अनन्यतामजानन्तो बालादयः काममुपदेशेषु; अत्रोपदेशे पुन्यत्वाप्यग्राये भ्रान्त्यादिप्रसङ्ग इति भावः । किमपीति—लौकिकमौक्तिकं वा दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा, किं पुनर्मोक्षार्थमित्यर्थः । बाधितानुवृत्तिस्वरूपमभ्युपगम्य पूर्वं दूषणान्तरमुक्तम्; इदानीं च तन्मते तदेव न विध्यतीत्याह—बाधितेति । उपपादयति—बाधकेनेति । न हि कारणाभावे कार्यं घटेत, न च दोषनिवृत्तौ भ्रान्तिनिवृत्तिर्न स्यादिति वस्तु युक्तम् । अनादेरिति—स्वरूपतः प्रसङ्गतो वा अनादेरन्यानिर्वृतयैतावन्तं कालमनुवृत्तस्य भेदज्ञानकारणभूतस्य दोषस्य यदि अद्वैतज्ञानेनापि नाशो न स्यात्, नियमसारित्वं ब्रह्मणः स्यादिति भावः । अत्राज्ञानादेरिति कश्चित्पाठः, तत्रादिशब्देन भेदभ्रमस्तद्विषयश्च गच्छते । परैरुदाहृते दृष्टान्ते बाधितानुवृत्तेरुपपत्तिमाह—द्विचन्द्रेति । पारमार्थिकेति—न हि पारमार्थिकं बाधेत, तथा सति इयाधानाभयिन्नप्रसङ्गादिति भावः । द्विचन्द्रज्ञानहेतोरिति—न हि बाधरक्षणनेन पूर्वाज्ञानस्य कारणं बाध्यते, इन्द्रियादेरपि बाधप्रसङ्गात् । अतो विषय एवारोपितस्तदधिज्ञानविषयेण सिद्धाकारप्रादिणा ज्ञानेन बाध्यः । न चात्र निमित्तादिद्विचन्द्रज्ञानस्य चन्द्रैस्त्वज्ञानस्य वा विषयः । भरतस्तु समस्तभेदभ्रमोपादानस्याज्ञानसामनादेः साधिनैतन्मपिपयत्वात्, बाधरक्षणस्य चाद्वितीयात्मव्यतिरिक्तजन्तमस्तभाज्जगत्त्वात्, कारणस्याप्यनादेर्बाधप्रेतेति भावः । युक्तेति—गामापनुवृत्तौ कार्यानुवृत्तिरुपरप्रेतेति भावः । यदि भ्रान्तिरनुवृत्ता कथं तर्हि तत्कार्यविम्बयभयादिनिवृत्तिरित्याह—अनुवर्तमानमपीति । प्रथमप्रमाणेन परमै भेदभ्रमस्तद्विषयोरिति भावः युक्तितः । द्वयो-

प्र. पा॥ *कमप्यथेषु पा. कथमप्यथेषु पा. † स्वाज्ञानादे-	५. तन्मते. क ग घ ङ. पा॥
विनष्टत्वात्. पा. १. अर्जुनादिप्रमाण. प ॥	६. नाधत्वाधिवृत्तप्रसङ्गात् - बाधाया बाधस्य पार-
२. चात्रो. क घ च छ पा॥	मार्थिस्य, बाधविलम्बप्रसङ्गात् - बाधरूपदोषप्रसङ्गा-
३. अन्वयं जानन्तो. रा. ग. घ. च. छ. पा॥	दित्यर्थः ७. समस्ताभावगात्रत्वात्. पा॥
४. कमपीति न ग. घ ङ छ. पा॥	८. कारणस्याप्यज्ञानादे. ङ. छ. पा॥

आ॥नत्वेवेति॥ यथाहं नित्यः सर्वयेदान्तेषु प्रसिद्धः, एवं त्वमेते जनाधिपाश्च नित्याः ॥१२॥
 जा॥ उत्तरार्द्धस्यैकराक्यत्वात्कथं योजनेत्यत आह—यथेति ॥ वेदान्ता उपनिषदः । सिद्धस्यार्थस्य

रा॥ इह तु भेदज्ञानस्य सविषयस्य सकारणस्यापारमार्थिकत्वेन वस्तुयाथात्म्यज्ञानविनष्टत्वात् कथंचिदपि बाधितानुवृत्तिः संभवति। अतः सर्वेश्वरस्येदानीन्तनगुरुपरम्परायाश्च तत्त्वज्ञानमस्ति चेत्, भेददर्शननत्कार्योपदेशाद्यसंभवः। *नास्ति चेत्, अज्ञानस्य तद्धेतोः स्थितत्वेनाज्ञत्वादेव सुतरामुपदेशो न संभवति। किंच गुरोरद्वितीयात्मविज्ञानादेव ब्रह्माज्ञानस्य सकार्यस्य विनष्टत्वात् शिष्यं प्रत्युपदेशो निष्प्रयोजनः। गुरुस्तज्ज्ञानं च कल्पितमिति चेत्,

ता॥रपि हि अज्ञानकारणत्वं तैराश्रितम्, अन्यथा सत्यद्वयममद्भावात्। तथाच सति किं कस्य बाधकं बाधये वा? न च दोषमूलत्वं बाधकज्ञानस्याजातमिति वाच्यम्, प्रथममेव श्रवणवेलाया ब्रह्मव्यतिरिक्तसमस्तमिध्यात्वप्रत्ययात्। १ न चाज्ञातमिति तावता तत्त्वसिद्धिः; अन्तरजतबाधकेन शुक्तिः काज्ञानेनाज्ञातदोषेणापि तत्त्वतो रजनस्वरूपबाधाभावात्। दोषमूलत्वाविशेषेऽपि पूर्वत्वपरत्वाभ्यां बाध्यबाधकव्यवस्थेतिचेत्— न; दोषमूलत्वे ज्ञाते सति परत्वस्याकिञ्चित्करत्वात्, २ भ्रान्ततयावगतेनोक्तसर्वबाधकवाक्यतः। अन्यथा शून्यमेव तत्रामिति माध्यमिकवाक्येन दोषमूलतया ज्ञातेनापि परत्वमात्रेण मविन्मात्रस्यापि बाधः स्यात्। अथ कारणस्यापि बाध्यतया त्रिषयन्वापारमार्थिकत्वलक्षणं दृष्टान्ताद्वैषम्यं विवृण्वन् बाधितानुवृत्त्यसम्भव निगमयति—इहन्विति। न कथाञ्चिदपि—अनाद्यज्ञानेन वा भेदज्ञानवातनादिभिवैष्यैः। अज्ञातं वा अज्ञातं वेति विरुद्धाभिप्रायेणोपक्रान्तामुपदेशाकारणाद्यनुपपत्ति विवृण्वन् शरीरेणोपसंहरति—अत इति। सुतरामिति—७ ज्ञानतस्तु बाधितानुवृत्तौ दृष्टान्तमात्रमपि तावदस्ति; ८ अज्ञानत उपदेशो सोऽपि नाम्नीति भावः ॥

उपदेशस्य कारणाद्यनुपपत्तिरुक्ता; अधानर्पक्यमाह—किंचेति। ९ प्रतिविम्बनप्रतीयमानेभ्य इत्यादिना पूर्वमेव जीवाज्ञानपरमत्वापि दूषितत्वाद्ब्रह्माज्ञानपक्षे अधिकरूपगामिदमुच्यते। ते खलु—एकमेव ब्रह्माविद्यासत्त्वमेव एव जीवः; स्वप्रदृश इवैकस्यैव तस्य भ्रमात् स्वप्रदृष्टपुरुषादय इवान्ये जीवादयः प्रतिभान्ति; तस्यैकस्यैवानिश्रितं १० देवाविशेषस्थितेरनिर्णीतकालेन भविष्यता तत्त्वज्ञानजागरेण समम्नः प्रपन्नोऽपि स्वप्रपन्नद्वन्द्वोऽप्येत्येति वर्णयन्ति। तत्रायमुपदेशो वामुदेवादिगुरुः स एव, तद्दृष्टो वा? शिष्योऽप्युर्जनादिः स एव, तद्दृष्टो वा? इति विरुद्धमभिप्रेत्य, गुरुः स एवेति पक्षे, दूषणमाह—गुरोरिति। सकार्यम्येति—शिष्याचार्यत्वादेरपीति भावः; तेनोपदेशप्रभावः प्रष्टृभाव उपदेशपरिकरभावश्चोक्तो भवति। गुरोस्तद्दृष्टत्वप्रभमनुवदति—गुरुरिति। न हि स्वप्रदृशा कल्पितपुरुषविज्ञानेन स्वमी बाध्यते; तद्वदत्रापि गुरोर्ज्ञानेन प्रपन्नबाधाभावात्तद्बाधाबोधोपदेशः सप्रबोजन इति भावः।

प्र-पा ॥ *भेददर्शनमस्तिचेत्. पा॥

पुरुषेण॥

* १. अज्ञातमिति तावता तत्त्वसिद्धिः दोषमूलत्वमज्ञानमिति दोषमूलत्वात्तन्मात्रमिदिरित्यत्र न श-धः शार्ङ्गं न ५२ वतीति स्थानुत्त्वमपगच्छेदिति भावः ॥
२. पूर्वत्वत्वादिभ्याम्. ख. ग. ड. च. छ. पा॥
* ३. भ्रान्ततयावगतेन अथ भ्रान्तं ज्ञाने निश्चिनेन

४. शून्यत्वमेव. पा॥ ५. एतन्मज्ञानं वेति. ग. घ. ट. छ. पा॥
६. वरणाद्यनु. पा॥ ७. ज्ञानवतरतु. ग. घ. छ. पा॥
८. अज्ञस्येप. क. ग. घ. ट. च. छ. पा॥
९. तत्रप्रति. क. ग. घ. ट. च. छ. पा॥
१०. देहिवि. ग. घ. ड. छ. पा॥

शा॥ भविष्यामः किन्तु भविष्याम एव, सर्वे वयमतोऽस्माद्देहविनाशात्परम् उत्तरकालेऽपि।

जा॥ साध्यत्वेन निर्देशो दांपत्येति सामर्थ्याद्यप्येवमप्याहारण वाक्यभेदेन च बाध्यमिति भावः। ननु वेदान्तैरीश्वरनित्यत्वं जानन्तस्तत्रैरोक्तं जीवनिश्चयं कथं न जानन्ति। उच्यते—'नित्यो नित्यानाम्'

य ॥ शिष्यतज्ज्ञानयोरपि कल्पितत्वात्तदप्यनिवर्तकम् । कल्पितत्वेऽपि पूर्वविरोधित्वेन निवर्तकमिति चन्, तदाचार्यश्रानेऽपि समानमिति तदेव निवर्तकं भवतीत्युपदेशानर्थ-
क्यमेव, इति *कृतमममीचीनवार्दनिर्गस्तः ॥ १२ ॥

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥

१३

रा ॥ ऽप्यस्मिन् देहे वर्तमानस्य देहिनः

ता॥दूपयति—शिष्येति। अथ भावः—न तादत्रार्जुनादिः स एव जीव इति तृतीयमन्त्रे प्रमाणमुपल-
भाम्; न च 'अथ मम शिष्यो जीवो मुक्तो भविष्यति अहं त्वनेन स्वप्नदशौ कल्पितः' इत्याचार्योऽपि
मन्यते, तथा गतिस्वप्नकारिणे मगपकारिणे तस्मै नोपदिशेत्, एव हि स्वप्नस्वभावात्त्रियमेनैव नि-
वृत्तः स्यादिति न मो.तोपायमाचरेत्, शिष्योऽपि यदि स्वप्नदशदुरु मन्येत, ततो न शृणुयात् । गुरु-
तज्ज्ञानादेशेपयोः स्वभ्रान्तिरूपिततया स्वयमेव तज्ज्ञानविषयविशेषे जानन्, ततः किमर्थं शृणोति ?
स्वरूपितोपदेष्टृजनितोपदेशभ्रमात् स्वभ्रान्तिनिवृत्तिरिति च दास्यम्, तन्तरेणापि स्वप्नदशभ्रमादपि
तद्विदुष्युपरते; न च शताथेऽप्यर्जुनेऽयं यावत् भ्रमनिवृत्तिर्दृश्यते । अतः शिष्योऽस्याचार्यरूपमम-
प्रत्यक्षस्वप्नदशान्येनैव दृष्ट इति चतुर्थः स्वप्न परिशिष्यते । ततश्च शुभ्रामदेरादिज्ञानवदार्जुनादिज्ञान-
मपि धनाज्ञाननिवर्तकमिति निर्फलः शिष्याचार्याणां कृष्णार्जुनादीनां त्रिगर्भपरिस्थामेनापवर्गार्थं प्रथमम्
इति शास्त्रारम्भोऽनुपगतः। अथ परिहाससाधुपूर्वमप्यच्छेदनयमागङ्गय परिहरति—कल्पितत्वेऽपीत्या
दिना । एवमुपदेशानुपपत्तौ तस्य सर्वदृष्टरेऽस्यापि जीवस्य नृदाचिदपि मोक्षायोगात् शास्त्रप्रयोजनमपि
नास्तीति ततोऽपि शास्त्रारम्भानुपपत्तिरिति फलितम् । एव शास्त्रोपदेशस्य तदुपदेष्टुस्तच्छ्रोतुस्तत्प्रयोज-
नस्य चानुपपत्तौ सामान्यतः सर्वस्मिन्नपि परमते दूषिते किमज्ञानरदूपणैरित्यन्यपरतयोपमहरति—इति
कृतमिति। कृतम् अन्वमित्यर्थः, असमीचीनवार्दित्यनेन भास्वरादिमतेऽप्येवमिदं दूषणशतं शरीर-
भाष्यायुक्तं स्मारितम् ॥ १२ ॥

आत्मनामशोचनीयत्वाय नित्यत्वमुक्तम् । तत्रात्मनित्यत्वे जन्ममरणादिप्रतीतिप्रयहारौ कथमिति
शङ्का दृष्टान्तेन परिहरति—देहिन इति । 'अस्मिन्' इति निर्देशाभिप्रेतमाह—एकस्मिन्निति ।
देहस्यावस्थानयान्यनिदर्शनादपि देहिन्येव तद्विदर्शनमुचितमित्यभिप्रायेणाह—देहे वर्तमानस्येति ।

प्र-पा॥* इतमममीचीनवार्दे पा॥ ऽप्यस्मिन् पा॥ २ स्वप्नभावानिवमन उ च छ. पा॥ ३ इति
१ समारकारि क य ग घ ङ ञ पा॥ परिशि पा॥ ४ नाज्ञानदिनि पा॥ ५ प्रकाश. पा॥

श ॥ शिष्यपि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः । देहभेदानुवृत्त्या बहुवचनम्, नात्म-
भेदाभिप्रायेण ॥ १२ ॥

तत्र कथमिव नित्य आत्मेति दृष्टान्तमाह—देहिन इति ॥ देहोऽस्यास्तीति

ज ॥ इति निर्धारणामर्ष्याजीयानां नित्यत्वमीश्वरस्य परमनित्यत्वमवगम्य मन्दाः प्रतिपद्यन्ते ।
नित्यत्वं हि विनाशाभावात् । नचाभावस्तारतम्यवान् । अत ईश्वर एव नित्यः, जीवेषु नृपचार इति
तान्प्रत्यनुमानेन जीवनिर्णयत्वम् ईश्वरदृष्टान्तेन माध्यते। तत्र 'न लेसाहं जानु नासम्' इति दृष्टान्तेनानादि-
स्वसाधनमनुवदति । 'नत्वम्' इत्यादिना तस्य पञ्चधर्मतामाह । 'नचैव' इत्यादिना दृष्टान्त पक्षे च
साध्याभिधानमिति । अत्र भगवता जीयानां परस्वामीश्वरच भेदे प्रतिपादितेऽपि बहुवचनं शरी-
रपेक्षया, न स्वात्मापेक्षयेति वदतो भविष्यत्युत्तरम् ॥ १२ ॥

रा ॥ 'कौमारावस्थां विहाय यौवनाद्यवस्थाप्राप्ता आत्मनः स्थिरत्वबुद्ध्या यथात्मा नष्ट इति न शोचति, देहादेहान्तरप्राप्तावपि तथैव स्थिर आत्मेति बुद्धिमान्न शोचति। अत आत्मनां नित्यत्वादात्मानो न शोकस्थानम् । एतावदत्र कर्तव्यम्—आत्मनां नित्यानामेवानादि-
कर्मवश्यतया

ता॥ 'कौमारं यौवनं जग' इति क्रमनिर्देशावृत्तितार्थरसभावफलितमुक्तं विहायेति। कौमारयौवनव्याग १-यो-
रपि २ शोकविशेषनिमित्तत्वात्तद्व्यवच्छेदाय यथाशब्दतात्पर्यव्यक्त्यर्थं चोक्तम् आत्मन इत्यादि । वा-
ल्यावस्थानिवृत्तावस्थात्मनः स्थिरत्वबुद्धिर्हि तद्विनाशनिमित्तशोकाभावहेतुः ; सोऽत्रापि समान इत्यर्थः ।
' देहान्तरप्राप्तिः ' इत्यन्वन्तरशब्दसूचित पूर्वदेहव्यागारण्यं शोकप्रसङ्गकं दर्शयति -- देहादिति ।
धीरशब्दस्य अप्रकरणाविशेषितोऽर्थः, स्थिर आत्मेति बुद्धिमानिति । 'अशोच्यन्' इत्यादिना प्रागुक्तेन
मङ्गमयति -- अत इति । एवं श्लोकद्वयेन क्रमात् प्राप्य निवर्त्य च व्यञ्जितम् । अथात्र हृदयत प्रापकवि-
षयोत्तरश्लोकद्वयफलित सङ्कल्प्य सङ्गतमाह -- एतावदिति । यन्धनिवृत्तय इत्यन्तः ' अमृतात्वाय'
इत्यप्यर्थः । शुद्धस्वभावानां संसारानुपपत्तिपरिहारायोक्तम् -- अनादीति। कर्मवश्यतया, न स्वनिर्वचनी-
याशानादिवश्यतयेति भावः । स्वतोऽन्यन्तसमानानामात्मनां देहभोगादिवैषम्यसिद्धयर्थमुक्तम् --

प्र-पा॥ * कौमारावस्थां १॥ १ विशेष. १॥ * ४. प्रकरणाविशेषितः - प्रकरणवलेन विनक्षित-
* २. शोकविशेषनिमित्तत्वात् - स्थारमानुभवप्र- विशेषविशेषितोऽर्थः. स्थिरआत्मन्याकारकस्वरूपविशे-
शानिवन्धनशोकविशेषस्य स्वविषयानुभवप्रशान्तिवन्धन पणविशेषितो धारणोऽर्थ इति यावत् ॥
शोकविशेषस्य च निमित्तत्वादित्यर्थः ॥ ३. मङ्गल. १॥ ५. शो. २-१५ ॥

शो। देही, तस्य देहिनो देहवत आत्मनः, अस्मिन् वर्तमाने देहे, यथा येन प्रकारेण, कौमारं
कुमारभावो बाल्यावस्था, यौवतं. युनो भावो मध्यमावस्था, जरा वयोहानिर्जाणवस्था,

आ ॥ देहिनो भावे एतद्भवति, न देवामिदमिति चेन्न -- देहिनोऽस्मिन् ॥ यथा कौमारादि-

ज ॥ ननु चात्र किं परिहृत्यमानदेहधर्माकारेणानुमीयते, किं वा तदतिरिक्तदेहिधर्माकारेण । नाद्यः,
देहोत्पत्तिनाशयोः प्रत्यशगिद्धत्वेन हेतोः स्वरूपामिद्धत्वात्कालात्ययापारदष्टत्वाच्चेति स्फुटत्वान्नोक्तम् । द्वि-
तीये शोपमाह -- देहिन इति ॥ देहिनो देहवतो देहातिरिक्तस्यात्मनः भावे सद्भावे एतन्नित्यत्वानुमानं
सम्भवति, देहप्रसक्तदोषाभावात्; किं तु देहातिरिक्तात्मत्वमेव गमिद्धम्, प्रमाणाभावात् । ततश्चाश-
यासिद्धिरिति । अस्तु वा देहातिरिक्तात्मत्वम्, तथापि नानुमानं सम्भवतीत्याह -- देहिन इति ।
देहिन इत्येकवचनं तन्त्रम् । पूर्वोत्तरदेहेष्वेक एवात्म्यस्वार्थस्य भावे एतदनुमानं सम्भवति, स्वरू-
पामिद्धपाद्यभावात्। किं नाम तत्, पूर्वोत्तरदेहेष्व्वात्म्यमेवागिद्ध प्रमाणाभावात्। तथा च देहोत्पत्तावृत्त्यनि-
मनस्विनाशे च विनाशतः कथमनादित्वेन नित्यत्वं साध्यत इति । उभयन्यापि परिहारदर्शनादेव
योग्यम् । अप्रद्वयानुपुण्यैव बहुवचने प्रकृतेऽप्येकवचनम्, तथा भाव इति पुष्टिर्दे प्रकृतेऽपि तदेवेति
सामान्यप्रहणाय मपुंसकनिर्देशः । न इत्याहेति शेषः । देहिनोऽस्मिन्नित्यतः परमितिशब्दश्च । आशेषद्वय-
परिहाराय पादप्रथं व्याख्याति -- यथेति । अत्र देहीति तदीक्षिता भिद इति देहातिरिक्तात्मताधनम्,
तदिति कौमारादिपरामर्शः । याजकादित्वान्ममामः । द्वितीयान्तस्य वृत्तत्वेन च समासः । अन्नि
तावत्कौमारादिविषयमीधणम् । नचेधणमीधितारं विना सम्भवति । स च चर्यमाणत्वरिशोपप्रमा-
णादेही देहातिरिक्तः सिद्ध इति; अत्र कौमारादिग्रहणमतन्त्रम्, ज्ञानमात्रेण ज्ञानोः सिद्धेः । देहादश्ले-
न्द्रियादित्यहितशरीररुचिः । श्लोके च ' कौमारं यौवनं जरा ' इति विषयेण विषयीधणमुपलक्ष्यते ।

य ॥ तत्तत्त्वमोचितदेहसंरूपानां तैरेव देहेर्बन्धनिवृत्तये

ता॥ तत्तत्त्वमिति देहेर्बन्धनिवृत्तये इति । देहैवैवैव न्यस्तस्य निवृत्तय इत्यर्थः । रयदा देहै कर्म पुर्वता
प्र पा ॥ १ तैरेव पा ।

शा॥ इत्येतास्तिश्रोऽग्रम्या अन्योन्यत्रिलक्षणा । तासां प्रथमाग्रस्थानाशे न नाश । द्वितीया
आ॥ शरीरभेदेऽपि देही तदीक्षिता सिद्धः, एवं देहान्तरप्राप्तावपि, ईक्षितृत्वात् । न हि
जटस्य शरीरस्य कौमाराद्यनुभव सम्भवति, मृतस्यादर्शनात् । मृतस्य चाप्याद्यपगमा
दनुभवाभाव । अह मनुष्य इत्याग्रनुभववाच्यतत्सिद्धमिति चेन्न, सत्येवाविशेषे देहे
मुमथादी क्षानादिप्रदेशादर्शनात् । समश्चाभिमानो मनसि काष्ठादिवद्य,

जा॥ तदेहिनो देहातिरिक्तस्येत्युक्त भवति । यथेत्यादि ममत्वात् श्लोके च पादनय देहभेदेऽप्यात्मैकत्वे
माधनम् । नौमागदिमच्छरीरभेद इत्यर्थः । देही एव एतेत्यर्थः । तदीक्षितेति ॥ योऽऽ कुमार
शरीरगतो भूय स इदानीं युगशरीरान्वत इत्यादि प्रत्यभिगतोत्यर्थः । देहान्तरप्राप्तावपीति
अनेकदहप्राप्तावपीत्यर्थः । एव एव देही सिद्ध इति उच्यते । ईक्षितृत्वादिति । प्रत्यग्रजातस्य गिद्यो
आहाराद्यभिगपेण पूर्वदेहागुणानुभवमिद्वेदितव्याशयः । एवमात्मनो देहातिरिक्तत्वं देहभेदेऽप्येकत्वं च
प्रमाथ्य 'धीरस्त्व न मुद्यति' इत्युच्यते । तस्य वैयर्थ्यमित्याशयान् योऽसिन्विषयेऽप्येपि मोहा,
ते धीरेण स्वय निराकार्या इत्येवमर्थत्वात् वैयर्थ्यमित्याशयान् तत्प्रदर्शनाथंमुत्तर प्रकरणमारभते । तत्रे
रणेन यथ देशातिरिक्तात्मनिष्ठि । ईक्षिता षि तेन सिध्यति । स च शरीरप्राणजाटरानलेन्द्रियमनोवि
षयगत्रिका शीक्षणदर्शान्तेषामन्यतम षि न स्यादित्यत शरीरस्य तात्पर्यं निषेधति नहीति ।
अत्रापि नौमारादीत्यन्तरम् । शरीरस्यानुभवो न सम्भवतीति प्रतिज्ञा । जटस्य शरीरस्येति हेतुद्वयम् । मृत
स्यादर्शनादिति दृष्टान्तोक्तिः । जटस्य च भौतिकत्वं निप्रतिभतिमिति न साध्याभिगपिता । अप्रयोक्तव्या
भिप्रायेण शङ्कते—मृतस्यति ॥ जीवच्छरीरमृतशरीरयोर्भौतिकत्वं शरीरत्वे च समानेऽपि मा भूमृत
शरीरस्येभ्यश्च, प्राणादिवायूनां जाटरानलस्यैन्द्रियाणां चापगमात् । जीवतस्तु प्राणादिसन्निधानाद्भवि
ष्यति । ना निराध, मा हि भूदेरुधमापपदानामान्तरकारणैरिच्योद्वैचित्र्याभावात् । न केनमिदमाशङ्कते ।
किन्तु अह मनुष्य इत्याद्यनुभवादेतेऽह्मक्षितृत्व सिद्ध प्रमित चेत्यर्थः । दूषयति—नेति । न प्राणा
दिसन्निधान शरीरस्येभित्त्वे प्रयोजक त्रच्यम्, मुक्तिमूर्च्छया शरीरे प्राणाद्यपगमलक्षणरहिते मन्येव ज्ञाना
दीना धर्माणां दर्शनात् । ज्ञानप्रणमुपलक्षणम् । सुगदु गेच्छाद्वेपप्रय नैरप्यात्मा साध्य इति सूचयितु
मादिपदम् । मृतादीं ज्ञानाप्रभावश्च तत्कार्यादर्शनात्मिद्ध इति दर्शयितु ज्ञानादिप्रदेशेपेत्युक्तम् । ज्ञानादी
ना विशेषे कार्यमिति । एतेन मनुसत्तैतयपर प्राणादिचैतन्यपरश्च पराङ्गतो वेदितव्यः । मनस
ईक्षितृत्वमतिदेशेन निराच्ये—समश्चेति । मनोविषय ईक्षितृत्वाभिमानश्च, पूर्वन मम, सुप्त्यादौ
सत्यपि मनसि ज्ञानादर्शनात् । एव तर्ह्यारम्भापि ज्ञाना न स्यादिति चेन्न, तदा तस्य मनसा मन्त्रिर्नर्पा
भावात् । मनसोऽपि तथास्तिरिति चेत् सिद्धस्तान्द्रात्मा । मनसो जातृत्वे दोषान्तरमाह—काष्ठादिव
चेति ॥ मनो न ज्ञात जानन्नरणात् । यत्रम्या क्रियायां करण न तत्तत्र कर्तुं, यथा पात्रे काष्ठानि ।
त्रिदाया कुठारो यः । न चाभिद्धो हेतु, मनसा जानामीत्यनुभवात् । एतेनात्मगतिरूपण मनोशक्ति
ति निरस्तम् । ननु जन्यज्ञान मनोनिष्ठमिति सिद्धान्तः । तत्रथमेतत् । मैरम्, मनोनिष्ठस्यापि ज्ञानस्य
न मन कर्तुं, किंत्वात्मैव, यथायत्रयत्रिदेलक्षणस्य पात्रस्य न तण्डुला कर्तारं, किंतु देवदत्त इति ।
एतेनेन्द्रियचैतन्यपक्षोऽपि निरस्तः । चतुषा पश्यामीत्यादौ तेषामपि करणत्वप्रतीतेरिति, अतीतादिज्ञान

तामिन्यन्वयः । तदा तु बन्धका एव देहा मोक्षसाधनौपविकासम्भवन्तीति १ अवधारणाभिप्रायः ।

प्र-पा ॥ * २. अवधारणाभिप्रायः- तैरेकेन भाग्यस्यावधारणाभिप्राय इत्यर्थः ॥

शं ॥ यथोपजने नोपजनम् आत्मनः । किं तर्हि ? अधिधित्यन्वयं द्वितीयतृतीयावस्थाप्रति-

आ॥ श्रुतेश्च प्रामाण्यं च प्रत्यक्षादिवत् । न च बौद्धादिवत्, अपौरुषेयत्वात् । न ह्यपौरुषेये पौरुषेयाज्ञानादयः कल्पयितुं शक्याः । विना च कस्यचिदाक्यस्यापौरुषेयत्वं न सर्व-
समयाभिमतधर्मादिसिद्धिः । यश्च तौ नाङ्गीकुर्वते, नासौ समयी, अप्रयोजकत्वात् । मास्तु
धर्मो निरूप्यत्वादिति चेन्न, सर्वाभिमतस्य प्रमाणं विना निषेद्धमदाभ्यन्यात् । न च

ज्ञादर्शनाद्विषयनैतन्वयप्रभः स्फुटदूषणरति न निपाकृतः । एवं परिधेयप्रमाणेन देहातिरिक्तात्मा सिद्धः । नस्य स्वभावादेवाहाराद्यभिलाषोपपत्तेः प्रत्यभिज्ञानमभिर्ज्ञानमिति वदन्त प्रति आत्मनिव्यते प्रमाणांतरं चाह—
श्रुतेश्चेति । 'अस्माच्छरीरेभेदादूर्ध्वमुत्कृष्टम् अनुभूयन् स्वर्गं लोके' इत्यादिश्रुतेश्च देहातिरिक्ते नित्य
आत्मा सिद्धः । अत एव स्वभाववादानयकार इति । ननु बौद्धचार्यादीनां प्रति देहातिरिक्तनिष्ठात्मसा-
धनमिदम् । न च ते श्रुतेः प्रामाण्यमङ्गीकुर्वते । तत्कथं श्रुत्युदाहरणमन्यत आह—प्रामाण्यं चेति । बौ-
द्धेन तावत्प्रत्यक्षानुमानयोः, चार्वाकेण च प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमङ्गीकृतम् । तत्रुत इति वक्तव्यम् । बोधकत्वे-
नेति चेन्महि तद्वच्छ्रुतेरप्यङ्गीक्रियतामननु वाक्यत्वे ममेऽपि केपां चिद्वैद्यादियाक्यानामप्रामाण्यदर्शना-
च्छ्रुतेरपि तदाशङ्कत इत्यत आह—नचेति । पुढस्वेदं बौद्धम् । चार्वाको बौद्धमुदाहरति । बौद्धस्तन्यदिति
द्रष्टव्यम् । अप्रामाण्यं श्रुतेः शङ्कनीयमिति शेषः । तथा मति इन्द्रियलिङ्गयोरपि क्वचिदप्रामाण्यदर्शनात् सं-
प्रतिपन्नयोरपि प्रत्यक्षानुमानयोस्तच्छङ्काप्रमत्तादिति भावः । प्रसक्तपि मद्वा तत्र निर्दोषत्वेनापनीय इति-
चेत्तमं प्रकृतेऽर्थात् आह—अपौरुषेयत्वादिति । अपौरुषेयत्वेऽपि दोषित्वं किन्न स्यादित्यत आह—नर्ही-
ति । नामान्योक्तिरादपौरुषेये नपुंसक्योक्तिः । अन्यथा श्रुतेः प्रकृतः श्रुतलिङ्गं स्यात् । शब्दे ह्यबोधकत्वा-
दयो दोषाः ते च वक्तृपुरुषाभितार्शनादिमूलाः । यस्य तु वक्ता पुरुष एव नास्ति, तत्र कथं वक्तृपुरुषा
भितार्शनादयो दोषमूलत्वेन कल्पयितुं शक्याः, व्याहतेरिति । अत्राज्ञानादीनां पौरुषेयत्वोक्तिरुपचा-
रत्, पुरुषान्दानतत्कृतवाक्यादिवेष टनः स्मरणात् । ननु श्रुतेरपौरुषेयत्वमेव नास्ति वाक्यत्वात्,
लौकिकवाक्यवदिति चेत् किमेव वदतः किमपि वाक्यमपौरुषेयं नास्तीति मतम्, उत किञ्चिदस्तीति ;
आद्ये दोषमाह—विनेति । कस्यचिदाक्यस्यापौरुषेयत्वामावे धर्माधर्मयोरनिश्चयः प्रसज्येत, निश्चायक-
प्रमाणाभावात् । न च तथास्तिवति वक्तुं शक्यम्, तत्सद्भासस्य सर्वैः समविभिर्निश्चितत्वादिति । ननु
प्रत्यक्षैश्च प्रमाणवादी यश्चार्वाको धर्माधर्मो नाङ्गीकुर्वते तस्य नेदमनिष्टम्, किमप्यपौरुषेयं वाक्यम् अत-
ङ्गीकृत्य वेदापौरुषेयत्व प्रत्याचक्षणात्सर्वोत्पत्तिं चायं प्रमत्त इत्यतमेनापि धर्मादिकमङ्गीकार्यैतं प्रसङ्गं
यस्याम इतरानमेनाह—यश्चेति । तौ धर्माधर्मौ, इति प्रसज्येतेति शेषः । धर्माद्यनङ्गीकारे कुतस्ता-
च्छास्त्रस्याशास्त्रत्वमनङ्गीयेनासौ शास्त्री न स्यादित्यत आह—अप्रयोजकत्वादिति । प्रसज्यते प्रवर्त्यते
प्रणेता प्रणयने श्रोता च धरन् शोषं याम्या ते प्रयोजके विषयप्रयोजने । अधिधमने प्रयोजके यस्य
शास्त्रस्य तथा । अनन्यत्वमपि वमपि पुरुषार्थमधिकृत्य तत्साधनं तथाविधमर्थं प्रतिपादयन्वाक्यसमूहो
हि शास्त्रम्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न चातीन्द्रियव्याभावेऽन्यत्तथाभूतं शक्यानिरूपणम् । अतः
शास्त्रत्वसिद्धये नियमादित्वेन धर्मादिकं किमप्यङ्गीकार्यमिति भावः । शङ्कते मास्त्विति ॥ मायप्रमाह ।
अस्त्वित्यन्वयं वा । धर्मस्त्युपलक्षणम्, अनिरूप्यत्वात्, तत्प्रमाणाभावेन प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् ।
इदमुक्तं भवति—विषयप्रयोजने हि ते भवतः, ये प्रमाणेन प्रतिपादयितुं शक्येते, चाब्दावस्य

रा॥शास्त्रीय स्वर्णोचित युद्धादिकमनभिसहितफलं कर्म कुर्वताम*वर्जनीयतया इन्द्रियै

ता॥शास्त्रीयमिति । अन्यथेश्वरशासनातिलक्ष्णादण्डएव स्यादिति भाव । स्वर्णोचितमिति । न तु
त्या युद्धादिषु परित्यज्य भैरु चतु श्रेय इति भाव । १ अमृतत्वहेतुत्वायोक्तम्—अनभिसहितेति ।

प्र पा॥*वर्जनीया इन्द्रि. पा॥

| १ अत्र तत्र पा॥

श॥रात्मनो दृष्ट्या तथा तद्देव, देहादन्यो देहो देहान्तरम्, तस्य प्राप्तिर्देहान्तरप्राप्ति, अवि
आ॥सिद्धिरप्रमाणकस्येति चेत् न, सर्वाभिमेतेरेव प्रमाणत्वात्, अन्यथा सर्वत्राचनिकव्यय
हारासिद्धेर्ध्यान च मया श्रुतमिति तव ज्ञानु शक्यम्, अन्यथा वा प्रत्युत्तर स्यात्, भ्रान्तिवै

जा॥श्रोतृभिरनादरणात् । न च धर्मादिषु प्रमाणेन प्रतिपादयितुं शक्य, प्रत्यशागोचरत्वात्, अनुमानादेश्च
प्रामाण्याभावात् । अतो न शास्त्रस्य विषयत्वादिना धर्मादिकमङ्गीकर्तुमुचितम् । न चैतावता निर्विषय
त्वाद्यापत्तिः । यतो अर्मात्रभासो विषयो भविष्यति । प्रयोजन च श्रोतृणा धर्माद्यनुष्ठानप्रयत्नेषु
निवृत्ति, धर्मादिसद्भावभ्रमोपरुद्धविषयमुत्पादयतिश्च। प्रणेतुश्च लोकोपसार, उपसर्तार च प्रत्युत्तरं नति
लोका इति। निराश्रयेति—नेति । एषं यदता धर्मात्रभावाऽपि न शास्त्रविषयत्वेन शक्यते वक्तुम्,
सर्वाभिमतस्य धर्मादे प्रमाण विना वाच्यानेन निषेद्ध नास्तीति प्रतिपादयितुमशक्यत्वात्। घटाद्यभावा इव
प्रत्यभेणैव धर्मात्रभावो निश्चेप्यत इति चेत्, स्यादेवम्, यत्र न चाचिद्विप्रतिपत्ति, यत्र त्वमित्वाभिमा
न, तत्र पिशाचादापि प्रत्यक्षानुपगम्य सन्देहेहेतुरेव भवति—इति। तदिदमुक्तं सर्वाभिमतस्येति॥
पुन शङ्कते—न चेति ॥ मा भूद्धर्मात्रभासस्य विषयत्वं तत्त्वाधनप्रमाणाभावात् । तथापि धर्मादे
विषयत्वादिषु न घटते, अप्रामाणिकस्य प्रमित्यनुपपत्त्या साधयितुमशक्यत्वादिनि। निराश्रयेति—नेति॥
अस्मि तावद्धर्मादिविषये सवपामाविपालयोपालमस्तिताभिमान । अभिमानो ज्ञानमेव, न च तस्य राधन
किञ्चित्, धर्मात्रभासप्रतिपादनप्रमाणाभासम्योक्तत्वात्। जत सर्वाभिमेतेरेव धर्मादौ प्रमाणत्वात् तत्कर-
णस्य च प्रमाणत्वात्, धर्मादे प्रामाणिकत्वमिदौ किमनथा व्यभिचि-तथा। न च तत्र प्रामाणिकविशेषोऽशक्य
निरूपण, आगमस्य तत्सद्वारिणोऽनुमानस्य च सत्त्वात् । अत एव नान्धपरम्परया आगमादे प्रामा
ण्य नास्तीति उक्तमिन्यत आह—अन्यथेति। यदागमस्यानुमानस्य च न प्रामाण्यं तदा सर्वस्य ताचा
निर्वर्त्यस्य व्यवहारस्यासिद्धिः स्यात्। परप्रत्ययनाथो हि वाग्यवहार । स यदि न पर प्रत्याययेत्, व्यथा न
क्रियेतैवेति । च शब्द प्रमाणसामान्यमिद्वया तद्विशेषसिद्धे समुच्ये ॥

भरत्तागमाप्रामाण्ये वाचनिकव्यवहारसिद्धिः । अनुमानप्रामाण्ये तु कथमिन्यत आह—न चेति॥
एदीय वाक्य मया श्रूयते इति ज्ञात्वा मा प्रति त्या वाग्यवहार क्रियते, अन्यथा वा । द्वितीये निष्फलो
न कर्तव्य स्यात् । नाद्य, परचित्तवृत्तीना परम्याप्रत्यक्षत्वेन मया श्रुतमिति तत्र जातुमगक्यत्वात्। मदीय
प्रत्युत्तरेण तज्ज्ञानोपाय इत्येव उक्तमिति भाव । अस्तेपमिन्यत आह—अन्यथावेति॥ वा शब्दोऽ-
वधारणे । प्रत्युत्तर हि लिङ्गतया शापकम् । न च तत्र मतेऽनुमान प्रमाणम् । जत प्रत्युत्तरमन्यथैवाज्ञा
पक्रमेव स्यादिति। ननु लिङ्गशब्दयो प्रामाण्यमेव नाङ्गीक्रियते । आपत्तरमात्रमङ्गीक्रियत एव। जत कथ
वाचनिकव्यवहारसिद्धिरित्यत आह—भ्रान्तिवैति॥ शापकत्वमङ्गीकृत्य प्रामाण्यानङ्गीकारे शब्दलिङ्गाभ्या
जायमान प्रत्ययमव मते भ्रान्तिर्वा स्यात्प्रमाणे वा, गत्यन्तरभावात्। न च परस्य भ्रान्त्याद्यर्थे वचनप्रयोग ।
नापि प्रत्युत्तरेण भ्रान्तं सन्दिग्धो वाक्य प्रयुक्त इति युक्तम् । अतो वाचनिकव्यवहारसिद्धयर्थभागमानु
मानप्रामाण्यमङ्गीकार्यमिति । एव चार्थाकशास्त्रस्य विषय निराहृत्य प्रयोजनमपि निराकुर्वन् श्रोतृप्रयो

रा ॥ रिन्द्रियार्थस्पर्शादशीतोष्णादिप्रयुक्तसुखदुःखदा भवन्ति, ते तु यावच्छास्त्रीयकर्म-
समाप्तिं क्षन्तव्या इति ॥ १३ ॥

ता॥प्रतिकूलस्वभावस्य कथं कर्तव्यत्वमिति शङ्कानिबर्तकं १तुशब्दयोतितमवर्जनीयत्वं तिनितितव्यत्वे
हेतुः, २इत्येतावदत्र कर्तव्यमित्यन्वयः ॥ १३ ॥

प्र-पा॥ * १. तुशब्दयोतित 'स्पर्शस्तु' इत्यत्र तु शब्द- क्षन्तव्या इत्येतावदत्र कर्तव्यमित्यर्थः ॥
योतितमित्यर्थः ॥ * २. इत्येतावदत्र कर्तव्यमिति-

शा॥क्रियस्वैवात्मन इत्यर्थः। धीरो धीमान्, तत्र एवं सति, न मुह्यति न मोहमापद्यते ॥ १३

आ॥ तत्र म्यात् । सर्वदुःखकारणत्वं वा स्यात् । एको वाऽन्यथा स्यात् । रचितत्वं च धर्म-
प्रमाणस्य कर्तुरज्ञानादिदोषशङ्का स्यात् । न चादोषत्वं स्ववाक्येनैव सिद्ध्यति । न च
येनकेनचिदपौरुषेयमित्युक्तमुक्तवाक्यसमम्, अनादिकालपरिग्रहसिद्धत्वात् । अतः प्रा-
माण्यं श्रुतेः । अतः कुतर्कैर्धीरस्तत्र न मुह्यति । अथवा जीवनाशं देहनाशं वा अपेक्ष्य
शोकः । न जीवनाशं नित्यत्वादित्याह—नत्वे वेति ॥ नापि देहनाशमित्याह—दैहिन-
इति ॥ यथा

जा॥जन तावन्निराच्छे—सर्वेति ॥ यथा शास्त्रस्य सर्वेषां श्रोतॄणां सुखकारणत्वम्, तथा धर्माद्यभावजाने
मर्ममर्यादातिक्रमे परस्परहिमादिना सर्वदुःखकारणत्व च स्यात् । तथा च ममव्ययफलं निप्रयोजनमेवेति।
इदानीं शास्त्रप्रणेतृप्रयोजनं निराकरोति—एकोवेति॥ धर्मादिजानशून्याः पशुप्राया नोपकारिणमुपकुर्व-
न्ति । अपि तु सर्वेऽप्यपरदुर्मलम् । तदभावेऽप्येको वाऽन्यथाऽपकारकः स्यादिति भावः । तदेव धर्मा-
यनङ्गीकारे शास्त्रस्य विपयाद्यभावेनाशास्त्रत्वप्रमद्गाम्बैर्धर्मोदिकमर्द्गाकार्यमिति । ननु स्वीकृत धर्मा-
दिक, पौरुषेयवाक्यान्निश्चय इत्यत आह—रचितत्वे चेति ॥ ततश्च न धर्मादिनिश्चय इति भावः ।
निर्दोषत्वेन प्रमितोऽमार्गविति चेत्, तस्य निर्दोषत्व किं तद्वाक्यात्सिद्धम्, प्रमाणान्तरेण वा ।
न द्वितीयः, तदभावात् । आय द्रूपयति—न चेति ॥ अतिप्रसङ्गादिति भावः । न च प्रत्यक्षादिना
धर्मादिर्माहः । अतः सर्वैः किमप्यपौरुषेय वाक्यमङ्गीकार्यम् । अङ्गीकृतं च यौद्धादिभिः स्वसमयापौरुषे-
यत्वम्, शौडोदनिप्रभृतयः सप्रदायप्रवर्तका इत्युक्तत्वात् । ततः किमिति चेद्वाक्यत्वरेतोमन्वानैका-
न्यमिति । अस्त्वेवमनुमानस्यान्यतरानैकान्याच्छ्रुतेरपौरुषेयत्वे वाचकाभावः । तत्तावत् न किमिति
चेत्कर्तुरप्रसिद्धिर्पौरुषेयत्वप्रसिद्धिश्चेति ब्रूमः । एवं तर्हि गूढकर्तृकस्य कृतापौरुषेयत्वप्रसिद्धिकस्याप्य-
पौरुषेयत्वप्रमद्ग इत्यत आह—न चेति ॥ केनचित्कृतमिति शेषः । उक्तवाक्यसम वेदवद-
पौरुषेयमित्यर्थः । अनादिकाले यः परिग्रहः प्राक्तनमेवैतदिति ज्ञानं तेन विपयीकृतत्वाच्छ्रुतेः, इतरस्य
तदभावात्पौरुषेयत्वप्रमादिद्वेषे तत्र भ्रमेति भावः । अपौरुषेयत्वसिद्धौ सिद्धमर्थमुपसंहरति—अत
इति ॥ एव चतुर्थपादोपयुक्तः प्रमेयमुक्त्या तमिदानीं निवेशयति—अत इति ॥ यतएवं नैरात्म्यवादि-
भिरुपेक्षिताः कुतर्काः ; अतस्तैः कुतर्कैर्धीरो धीमांस्तत्र देहातिरिक्तनित्यात्मसद्भावविषये न मोहमा-
पद्यते । 'नरके नियतं वासः' इत्याद्यर्जुनवचनेन तस्य नित्यात्मप्रतिपत्तिर्नाशदेः प्रथमपुरुषप्रयोगः ।
अनेकार्था गीतेति दर्शयितुं श्लोकद्वय प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—अथवेति ॥ न जीवनाशमपेक्ष्य शोकः
कार्यदिति शेषः, नित्यत्वाजीवस्य । अनेन योजनापूर्ववदेवेति ज्ञापयति । नापीत्यत्रापि पूर्ववच्छेषः । अत्र
पूर्वयोजना न सङ्गच्छते । अतोऽन्यथा पादत्रयं व्याख्याति—यथेति ॥ जरादिप्राप्तौ देहान्तरप्राप्ताविति

रा-अ ॥ इममर्थमनन्तर*मेवाह—

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।

आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥

१४

रा॥ शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्साश्रयास्तन्मात्राकार्यत्वान्मात्रा इत्युच्यन्ते । शोत्रादिभि-

ता॥ आत्मनित्यत्वप्रकरणपर्यवसाने वक्तव्योऽयमर्थमन्तात्पर्यातिशयात्महसोच्यत इत्याह—इमम-
र्थमनन्तरमिति । आभिर्मीयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि मानादिति शङ्कराशुक्ताप्रसिद्धयोऽत्र
नाव्युदासाय मालाशब्दार्थमाह—शब्देति । साश्रया इति । गुणरनिशिष्टद्रव्यस्य हि तन्मानाकार्य-
त्वमिति भावः । तन्मात्राकार्यत्वादिति । तन्मानाणां मालाशब्दवाच्यत्वे तावन्नास्ति विवादः । 'श-
ब्दमाना, स्पर्शमाना' इत्यादिप्रयोगाश्च सन्ति । ततश्च तत्कार्यद्रव्यस्यापि तदेतद्रव्यत्वात्तच्छब्दगोचर-
त्वमुपपन्नमिति भावः । इमं युत्पत्तेरपि भावव्युत्पत्तेः प्रसिद्धिप्रकर्षे विषयमन्वयस्यैव च साक्षा-
त्सुग्रादिहेतुत्व मत्वा स्पर्शस्य प्रतिसम्यन्वयन्तर निर्दिशन् गमासार्थमप्याह—शोत्रादिभि-

प्र पा ॥ * माह पाः॥

च्यत तद्वदिति भावः ॥ २. विशपद्रव्य. पा॥

* १ प्रकरणपर्यवसाने-प्रकरणावसाने महसाध्यत प्रागे । * २ अधवत्यादिना शङ्करभाष्ये स्पृश्यन्त इति
वोच्यत इत्यर्थः । यथावा मर्ममण्डभ्य ततश्च बाल प्रति स्पृशा विषया शब्दादय इति कर्मणि व्युत्पत्त्या स्पृश-
मपोऽय जहीति वक्त ये आप्ते पिपादिभि जहिजहि शब्देन विषयाक्तेल्लह्यवच्छ्रयाए कर्मव्युत्पत्तेरपालादि॥
सर्प इति सपत्यागतात्पर्यातिशयन प्रथममव जहात्यु

श ॥ यद्यप्यात्मविनाशनिमित्तो मोहो न सम्भवति नित्य आत्मेति विजानतः, तथापि
शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तो मोहो लौकिको दृश्यते, सुखवियोगनिमित्तो मोहः, दुःख-
संयोगादिनिमित्तश्च शोक इत्येतद्गुणस्य वचनमाशङ्क्य भगवानाह मात्रास्पर्शा इति ॥

आ॥ कौमारादिदेहहानेन जरादिप्राप्तावशोकः, एव जीर्णादिदेहहानेन देहान्तरप्राप्तावपि ॥

तथापि तद्दर्शनाभावादिना शोक इति चेन्नेत्याह—मात्रास्पर्शा इति॥मीयन्तइति मात्रा

जा॥निमित्तसप्तम्यौ । ततश्चायमर्थः—कौमाराद्यनस्थानिशिष्टदेहहाने तान्नास्ति शोक इति प्रसिद्धम् । तत्क-
स्य हेतोरिति वाच्यम्, जरादिनिशिष्टदेहान्तरलाभात् । समानलाभेन हानिर्हि समाधीयत इति चेत्,
तर्हि मरणेऽपि शोको न कार्यः, देहान्तरस्य लाभादेन । यदा तु जीर्णलाभेन समीचीनहानेः प्रति
विधानम्, तदा तु मुतरा समीचीनलाभेन जीर्णहाने—इति । तत्रानस्थामानहानः, अत्र त्ववस्थावतो-
पीत्येतदनुपयुक्त वैषम्यम् । निष्प्रदानेन पटप्रहणदर्शनादिति भावेनोक्तं—धीर इति ॥ १३ ॥

प्रसारान्तरेण शोके शङ्कते—तथापीति॥ यद्यपि वाग्धवादीना हानिर्भविष्यतीति धिया न शोको
युक्तः, उक्तविधयात्महानेरभावान्, देहहानावपि प्रतिनिधिलाभात् । तथापि तन्मरणे ममैव सुखहानि-
दुःखावाप्तिश्च भविष्यतीति धिया मे शोकेः समुत्पलितः । इयम्? तद्दर्शनाभावादिना॥ तदिति वाग्ध-
वादिपरामर्शः । आदिपदेन विवृततद्दर्शनं च शङ्कते । प्रेमास्पदाना हि दर्शनस्पर्शनात्प्रापदिव सुखदे-
तुः । तेषु मृतेषु तद्दर्शनाभावान्मुत्पहानि । तथा तेषां छेदभेदादिदर्शनेन दुःखावाप्तिश्चेति । एत-
न्निषेधपूर्वकं श्लोऽस्मन्तारयति—नेति॥ 'मीयन्ते निषया वैरिति मात्रा इन्द्रियाणि' इति व्याख्यानमसत्,
पुराणादौ मालाशब्दस्य विषये रुदत्वादित्याशयान् व्याचष्टे—मीयन्ते इति ॥ ननु गन्धरसरूपस्पर्श-
शब्दा विषयाः । अतो भिन्नपदस्ये द्वन्द्वे वा स्पर्शानां विषयान्तर्गतानां पुनश्चक्तिर्व्यथेत्यत आह—

रा॥स्तेषां स्पर्शादर्शानोष्णमृदुपुरुषादिरूपसुखदुःखदा भवन्ति।शीतोष्णशब्दः प्रदर्शनार्थः।
ता॥स्तेषां स्पर्शा इति । शीतोष्णशब्दयोरुपलक्षणत्व समासार्थज्ञाह—शीतोष्णमृदुपुरुषादिरू-
पेति । एव हेतुफलभाव विहाय शीतोष्णदास्तुखदुःखदाश्चेति योजनायां रूढमन्वयदेशवैयर्थ्यमिति
भावः । संग्रामे शीतोष्णयोरप्रसक्तत्वात्किमर्थमिदमुच्यत इत्यत्राह—शीतोष्णशब्दः प्रदर्शनार्थ

प्र पा॥ १. भेदेन फलभावम्. पा॥

‘सुखदुःखदाः’ इत्येव वा अलम्, उभयो. श्रुत्यप-

२. एवमन्वयदेशवैयर्थ्यं—‘शीतोष्णदा.’ इत्येव देशो व्यर्थरिति भावः॥

शं॥मात्रा अभिर्माणन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि । मात्राणां स्पर्शा मात्रास्पर्शाः
आ॥विषयान्तेषां स्पर्शाः संवन्धाः, तएव शीतोष्णसुखदुःखदाः।देहे शीतोष्णादिसंवन्धा-
द्धि शीतोष्णाद्यनुभव ध्यात्मनः।ततश्च सुखदुःखो न ह्यात्मनः स्वतो दुःखादिः संभवति ;
कुतः? आत्मापापित्वात् । यथात्मनः स्वतः स्युःसुप्तावपि स्युः। अतो यतो

जा॥तेषामिति, विषयाणाम्। तथाप्यनुपपत्तिः, विषयाणां स्पर्शाभावादित्यत आह—सम्बन्धा इति ॥
एवं तर्हि किं पृथीसमासपरिग्रहेण भिन्नपदत्वादावपि दोषाभावादित्यतो वाक्यं योजयति—
तएवेति ॥ तुशब्दार्थः एवेति ॥ न हि विषयाणां सम्बन्धानां च पृथोतत्कार्ये सम्भवतीति भावः ।
ननु शीतोष्णशब्दौ विषयविशेषवचनौ । तत्कथं विषयसंबन्धा विषयविशेष दसुः; कथं च साक्षात्सुखदुः-
खे, कश्च प्रतिबंधधी, कस्यै ददतीत्यत आह—देहे इति॥ देहशब्देनाप्येन्द्रियाणि लक्ष्यन्ते। अनेन शीतो-
ष्णशब्दौ सकलविषयोपलक्षकौ । विषयोक्त्या च तस्मात्साक्षात्कारो लक्ष्यते इति लक्षितलक्षणेषाम्। अनुभ-
वद्वारैव सुखदुःखदानम्। प्रतिबंधधी देहः । दानं च आत्मनइत्युक्तं भवति । एतेन लौकिकी
प्रतीतिरनुभवेन शङ्कितानुभवे । तत्तद्विषयाणां तन्मैरिन्द्रियैर्वैयर्थ्ये मन्त्रिकर्पासैर्नैस्तत्तद्विषयसाक्षात्काराः
भवन्ति । तत्रैवविषयमात्रात्कारणत्वम् भवति, अनिष्टविषयमात्रात्कारणत्वं दुःखं भवतीति । भवेदेव,
ततः किं प्रकृतशङ्काया इत्यतस्तुशब्दात्परया काका सिद्धमर्थमाह—नहीति ॥ स्वत इति, विषयेन्द्रि-
यमन्त्रिकर्पमात्रेण । दुःखादिरिति विषयसाक्षात्कारः सुखदुःखे च । अनेन मात्रास्पर्शा एव केवलाः किं
शीतोष्णसुखदुःखदाः । नहि, किन्नाम अभिमानसहिता इत्युक्तं भवति । अभिमानो नामात्र विषयेषु
शोभनत्वाप्याप्तमिति तन्नेहः । अरित्वादिभ्रमनिमित्तो द्वेषश्च शरीरेन्द्रियान्तःकरणेषु ममतातिशयहेतुको-
ऽविवेक इत्यादि । विषयेन्द्रियसन्निकर्षा एव ज्ञानस्य सुखदुःखयोश्च कारणं कुतो न स्युः, येनाभिमानो-
ऽधिकः कारणमाम्नां निवेश्यत इति शङ्कापूर्वकमुत्तरपादं व्याचष्टे—कुत इति ॥ ननु कथमिदं
लभ्यते, यत इत्यप्याहारिदिति ब्रूमः; प्रयोजनान्तराभावाद्देत्वर्थगमत्वेन वा, ‘सविशेषेण हि विधिनि-
षेधौ विशेषणमुपमन्त्रातः’ इति न्यायात् । शीतोष्णसुखदुःखदत्त्वविशिष्टाणां मात्रास्पर्शानामिदं विशेषणं
भवच्छीतोष्णसुखदुःखदत्त्वमुपमन्त्रामिति । मात्रास्पर्शानां शीतोष्णसुखदुःखदत्त्व यत्तस्यागमपापित्वादि-
त्यर्थः। अनेन कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यतोऽतिप्रमङ्गसुखेन व्याचष्टे—यदीति॥ मात्रास्पर्शा यदि स्वतः
स्वयमेवाभिमानमनपेक्षयात्मनः शीतोष्णसुखदुःखदाः स्युः, तर्हि सुप्तावपि स्युः ॥ न हि कारणमाम्ना
कार्यं व्यभिचरतीत्यर्थः । न च वाच्यं, सुप्तौ विषयेन्द्रियसंबन्धा एव न सन्तीति; स्पर्शत्वमिन्द्रियसंबन्ध-
स्यावर्जनीयत्वात् । अत एव शीतोष्णग्रहणं कृतम् । एतेनेन्द्रियमनःमन्त्रिकर्पाभावोऽपि प्रत्युक्तः । न-
चात्मनः मन्त्रिकर्पाभावः, मनसः कदाप्यात्मविशेषाभावात्स वक्ष्यमाणत्वात् । अतिप्रमङ्गस्य विषयैव
पर्यप्तानं वदन्ताशादयं दर्शयति— अत इति ॥ अतो मात्रास्पर्शा नात्मनः स्वतः स्वयमेव केवलाः

या॥तान् धैर्येण यावद्युद्धादिशास्त्रीयकर्मस्यमामि तिनिक्षम्य । ते चागमापायिन्याद्धैर्यवतां
 ना॥ऽर्त्विगम्यतावेतिनि शेषः।ऽर्त्विग्यादिकं तु तेषु तेषु वर्णाश्रमवर्गेषु यथासम्भवे प्रायसा 'धीर्यम्' इति
 शब्दमात्रम्, 'धीर्यम्' इति पूर्वोक्तं चाहुष्या—तान् धैर्येणेत्यि यद्वादेन 'धीर्येण भारत' शब्दात्मां
 र्त्विग्यात्प्रायसस्य तिसिद्धश्रवणान्तावित्तस्य ते धैर्यमेवोच्यते इति सूत्रम् । तथा तत्रश्रवणं यागादौ
 च सातत्पदुत्पत्तिसंज्ञात्प्रभास्यो यथास्तस्यैवमामि क्षन्त्याः; तथासापि श्रवणानुसंधादयः ।
 तस्मादवर्त्तनीयेन्द्रियाथैवमामिमितदुःखाना शोभेन दुःखपरित्यागित्यर्थे शोभे तितित्तैव युनेति भावः।
 अत्र सुगन्धस्य शमा नाम उपेया अनुन्नेरः । तथापि हेतुगममापायिन्येव । अनित्यगच्छत्या-
 प्र पा ॥ १ यावत्संस्मरति. ५॥

शो॥शब्दादिभिस्संयोगाः । ते शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतमुष्णं सुखं दुःखं च प्रयच्छन्ती-
 ति। अथवा स्पृदयन् इति स्पृदाः विषयाः शब्दादयः । मात्राश्च 'स्पृदाश्च मात्रास्पृदाः
 शीतोष्णसुखदुःखदाः। शीतं २ च कदाचित्सुखदं भवति, २ कदाचिदुःखदं च। तथोष्णमप्य-

आ॥जाप्रदादावेव ते सन्नि, नान्यदेति तदन्ययन्यतिरेकिव्यात्तन्निमित्ता एव, नान्यमनः स्यतः।
 अन्मनश्च नैद्विपयद्विषयीभावादप्यः संशयो नास्तित्वात् प्रागमापायिन्येऽपि प्रवाहरूपेणापि
 आ॥शीतोष्णसुखदुःखदा भवतीति मान्यः । आ इत्युक्तस्य विवरण—यत्तन्निमित्ता एवेति ॥
 तदित्यभिमानपरमर्शः । तत्र निमित्तेन सहित एव शीतोष्णसुखदुःखदा यत् इत्यर्थः । तत्कुत इत्यत्र
 उक्तम्—मात्रेति ॥ मात्रास्पृदाः जाप्रत्यप्रयोरभिमानान्तरेण ते तथाविधाः शीतोष्णसुखदुःखदाः
 सन्त्यामभवन्ति। नान्यद्वा अभिमानरहिते सुखादाविति मात्रास्पृदाणां शीतोष्णसुखदुःखदत्वस्याभिम-
 नान्ययतिरेकानुविधाविशोदित्यर्थः । नचाभिमानहीनेऽपि ज्ञानोत्पत्तिरनुपादा दृश्यते । सत्य, सुख-
 दुःखेऽनुभूतज्ञानमाधिष्ठानमित्येव इति । इतश्चाभिमान एवात्मन उपपन्न इत्याह—आत्मनश्चेति॥
 अत्र तैरिति ज्ञानसुखदुःखपरमर्शः । आत्मनो ज्ञानादिभिः सन्धो नाम्नि, तेषा मनोवृत्तित्वात् ।
 तथा चान्यगतधर्माः कथमन्यस्य विक्रियाहेतवो विनाभिमानात् । प्रतिष्ठ च स्याभिमतग्रहदाहो देवदत्त
 दुःखीकरोतीति । ज्ञानादिभिरात्मनः सन्धोभावे सन्धुक्तं शीतोष्णात्प्रभवं आत्मन इत्यादीत्यत्र
 उक्तं—विषयेति ॥ मनोवृत्तिरूपाणि ज्ञानादीनि विषयभूतानि । आत्मा च विषयी, मात्राचैतन्न्यस्य
 तद्विषयत्वात् । एतमेव सन्धमभिधेयत्वात्मनो ज्ञानमित्यादिव्यवहारः । उपलक्षण चैतत् । ईश्वरा-
 धीने स्यामित्यमपि ग्राह्य, तादात्म्यसमायिनिरागे तात्पर्यात् । नन्वाभिमानसहितानामेव मात्रास्पृदाणां
 ज्ञानादिहेतुत्वं, न केवलात्मिन्युपसादितमेतत् । ततो नित्या इति व्यर्थमिति चेन्न, आगमापायिस्त्वय-
 कानेन ध्यायन्त्यात् । व्यायानेऽपि चि प्रयोजनमित्यत्राह—नचेति॥ आगमापायिशब्दो द्वयोः प्रयु-
 ज्यते; यत्प्रवाहरूपेण नित्ये व्यतिरूपेणानित्ये यथा गङ्गोदकम्, तदेकमागमापायिन्युच्यते । यस्मि तु प्रवा-
 होऽपि तिष्ठते, यथा हि शुक्रसुमानाम्, तदपरमिति तत्रागमापायिशब्दादुभयवतीतौ। आगमपायिन्ये
 ऽपि आगमापायिशब्दार्थेऽपि, यत्प्रवाहरूपेण नित्यत्वं तदत्र विरहितं नास्ति न भवति मात्रास्पृदाणां
 शीतोष्णसुखदुःखदत्वमभवात्, प्रवृत्तानुपयोगाच्च । किं तु द्वितीयमेव सुखादासंभवेन । सम्भवादानु-
 सीत्या प्रवृत्तौपयोगाच्च इत्येवदन्त्या इत्यनेनाह भवतानित्यर्थः । प्रलये मूर्च्छा, आदिपदनामप्रगतम-
 माधेर्दृष्टम् । नन्वमित्यप्यदमनेकार्थमेव ; सत्यम्, तथापि पुनः प्रयत्नात्प्राप्तोचनादेवत्वमिदं। एतदपि
 विशेषणोपपन्नान्त विशेषणम् । आगामि-यास्त्वानमोदेस्य भाष्यहृतयमर्थः प्रागुच्यन्त इति शेषम् ।

पा ॥ १. यथाश्च शीतोष्ण. पा. २. कदाचित्सु. पा. ३. कदाचिदुःख च. पा.

याः। क्षन्तुं योग्याः; अनित्याश्च ते बन्ध । हेतुभूतकर्मनाशे सत्यागमापायित्वेनापि नियतन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

य-अ ॥ तत्क्षमा किमर्थेत्यत आह—

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥

१५

ता॥ पौनरुक्त्यायाह—बन्धेति। अनित्यशब्दोऽत्र प्रवाहनित्यतानिषेधकः। नित्याइतिपदच्छेदेन नित्यानुबन्धितया तितिधितव्यत्वच्योतनं तु मन्दम्। मुक्तौ तदभावाच्च प्रवाहतोऽपि नित्यत्व नाम्नीति भावः ॥ १४ ॥

तत्क्षमा किमर्थेति, किं दृष्टार्थत्वात्, उनादृष्टार्थत्वात्, उत स्वस्वमाहिलेनावर्जनीयत्वात्; न प्रथमः, दुःखरूपतयोपलम्भात् । न द्वितीयः, गुणवधकुलशयादिरूपाधर्मत्वहुलत्वात् । न तृतीयः, युद्धात्रिवृत्त्यैव शम्भुपाताद्यभावादिति भावः । तितिधार्हत्वच्योतनाय 'धीरम्' इतिपदम् । सुखदुःख-

प्र पा॥ * अनित्याश्चैते, पा॥ † हेतुकर्म, पा॥

शा॥ नियतं रूपम्। सुखदुःखे पुनर्नियतरूपतां न व्यभिचरन्। अतस्ताभ्यां पृथक् शीतोष्णयोर्ग्रहणम् । ऽयस्मात्ते मात्रास्पर्शादयः आगमापायिनः आगमापायशीलाः, तस्मादनित्याः। अनस्तान् शीतोष्णादींस्तिक्ष्णस्व प्रसहस्व, तेषु हर्षं विपादं च मा कार्षीरित्यर्थः ॥ १४ ॥

शीतोष्णादीन् प्रसहतस्तव किं स्यादिति शृणु—यं हीति ॥ यं हि पुरुषं समे

आ॥ नित्यत्वमस्ति, सुप्तिप्रलयादावभावादित्याह—अनित्याइति ॥ अत आत्मनो देहादात्मभ्रम एव दुःखकारणम् । अतस्तद्विमुक्तस्य बन्धुमरणादौ दुःखं न भवति । अतोऽभिमानं परित्यज्य तान् शीतोष्णादींस्तिक्ष्णस्व ॥ १४ ॥

अतः प्रयोजनमाह—यं हीति । यमेते मात्रास्पर्शा न व्यथयन्ति । पुरिशयमेव सन्तं

जा॥ उक्तमर्थं पिण्डीकृत्योपसंहरति—अत इति॥ उक्तप्रकारेण देहादावात्मनो ममैतदित्यादिभ्रम एव भ्रमसहिता एव भावास्पर्शा इत्यर्थः । ततः किमित्यतश्चतुर्थपादं व्याख्यातुमुपोद्धातमाह—अत इति ॥ तद्विमुक्तस्य भ्रमविमुक्तस्य बन्धुमरणादिदुःखं यत्प्राक् शङ्कितं न हि सामग्रीकार्यमेकदेशेन भवतीति भावः। ततः किमित्यतश्चतुर्थपादं व्याख्याति—अत इति॥ तितिधस्व विपलीकुर्विति भावः। ननु तानिति मात्रास्पर्शानां परामर्शो युक्तः । तत्कथं शीतोष्णादीनिस्तुक्तम् । मैवम्, शीतोष्णहेतूनां मात्रास्पर्शानामेव तच्छब्देनोपलक्षणत्वात् ॥ १४ ॥

अतः भावास्पर्शानां विपलीकरणतः भवत्ययोजनमाह—अत इति । दुःखामावस्य युद्धाकरणेनैव सम्भवार्थिकं तत्कृत्वा प्रसक्तदुःखामावायाभिमानत्यागेनेत्येतदाशङ्कपरिहरायैति शेषः । पूर्वश्लोके तितिधस्वेति पदं सहस्वेति कैश्चिद्व्याख्यातम् । तदसन्, तदनुवादे विपलीकरणस्यैव प्रतीतेरिति भावेनाद्यपादं व्याख्याति—यमिति॥ न व्यथयन्ति न चालयन्ति न शीतोष्णसुखदुःखलक्षणवैयम्यवन्तं कुर्वन्तीत्यर्थः । स्त्रीणामप्येव विधानां मैत्रेयीप्रमुखानाममृतत्वश्रवणात्पुरुषार्थमिति विशेषणमस्तुक्तमित्यतोऽन्याया व्याचष्टे पुरीति॥ शरीरसम्बन्धिनमेव सन्तं शरीरदर्शनवन्तमित्यर्थः। एतदपि किमर्थं विशेषणमित्यत

पा॥ * स्वर, पा. † येषुते सुखदुःखदा. ताहि षडामनपायादनुपरतणव संसाररसादिति चेन्मैवम् । इतीदं वाच्यं क्वचित्पुस्तके इत्यनेन ॥

‡ सहतः कि. पा.

रा॥ यं पुरुषं धैर्ययुक्तमवर्जनीयदुःखं सुखघनमन्यमानममृतत्वसाधनतया स्वयणोचितं
*युद्धादिकर्मनभिसहितफलं कुर्वाण तदन्तर्गताश्शस्त्रपातादिमृदुदुःखरूपस्पर्शा न व्यथ-
यन्ति ; स एवामृतत्वं साधयति । न त्वाद्दशो दुःखासहिष्णुरित्यर्थः । आत्मनां नित्यत्वा-
देतावदत्र कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

ता॥ वैपम्याश्लवभ्रमं तयोस्ममपरिमाणत्वादिभ्रमं च १व्युदस्यन् निमयेति शङ्का च प्रतिपदति—अवर्ज-
दुःखं सुखघनमन्यमानमिति । यथा ह्यारोग्यकामऔषधादिद्वेषेण सुखसाधनत्वात्सुखघनत्वा
प्रसूते, यथा चार्थांशं समुद्रतरणादिद्वेषाम्, तथा तापपयनिवृत्तिं निरतिशयानन्दं च लिप्सु तदु-
पायनान्तरीयक्रदुःखं सुखपदेव मन्येतेति भावः । तस्करादिष्वपि सम्भावितस्य द्वन्द्वतितिक्षामानस्य २मो-
क्षे हेतुत्वव्युदासायोक्तम्—अमृतत्वसाधनतयेत्यादि । ' एते ' इत्यस्य तात्पर्यमवर्जनीयत्वं च द-
र्शयितुमुक्तं—तदन्तर्गता इति । व्यथयन्ति, ३अप्राप्तत्वाधिया परितापेन चालयन्तीत्यर्थः, न तु पीड-
यन्तीति ; मृदुदुःखरूपस्पर्शा इति ४मृदुस्पर्शास्याप्युपादानात् । यत्तच्छब्दरूपपरोक्षनिर्देशेन ' पुरु-
षर्षभ ' इति निरपरीतकावा च फलितमाह—सप्येति । त्वाद्दशः अस्थानस्नेहाप्रातुलः । अनन्तर-
श्लोकार्थप्रसङ्गायात्मनाशप्रतीकारनैरपेक्षाय च निगमयति—आत्मनां नित्यत्वादिति । एतावदिति,
तितिक्षामानं न तु शोनादि । अत्रेति, आगमापायिना तत्प्रज्ञानेन निरतिष्यमाणसन्तानानाममृतत्व-
लक्षणपरमपुरुषार्थोपायानुष्ठानेऽवर्जनीयसन्निधीना शस्त्रपातादिदुःखानामागतावित्यर्थः । कर्तव्यमिति
अकरणे त्वपनर्गरूपत्वभावाः, स्वधर्मपरित्यागेन प्रत्याया, धैर्याद्यभावनिमित्ताकीर्त्यादिप्रसङ्गश्च स्या-
दिति भावः ॥ १५ ॥

प्र पा॥ * युद्धादिकं कर्म पा ॥ १ निरस्यन् पा ॥ प्राप्तव्यत्वधिया. पा ॥ * ४ न तु पीडयन्तीत्यत्र
२ मोक्षहेतु माश्रये हेतु पा ॥ ३ अप्राप्तधिया, हतु —मृदुस्पर्शास्याप्युपादानादिति ॥

श॥ दुःखसुखे यस्य त समदुःखसुख सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविपादरहितं धीरं धीमन्त न व्य-
थयन्ति न चालयन्ति नित्यात्मदर्शनादेते यथोक्ताश्शीतोष्णाद्यः, स नित्यात्मस्वरूपदर्श-
ननिष्ठो द्वन्द्वसहिष्णुरमृतत्वयायामृतभावाय मोक्षायेत्यर्थः, कल्पते समर्थो भवति ॥ १५ ॥

इतश्च शोकमोहाद्यदृष्ट्या शीतोष्णादिसहनं युक्तम्, यस्मात्—नासत इति॥ असतः
अविद्यमानस्य शीतोष्णादेस्सकारणस्य न विद्यते नास्ति भावो भवनमस्तित्ता ॥

आ॥ शरीरसंबन्धाभावे सर्वेषां व्यथाभावात्पुरुषमिति विशेषणम्। कथं न व्यथयन्ति, सम-
दुःखसुखत्वात्, तत्कथं धैर्येण ॥ १५ ॥

जा॥ आह—शरीरेति ॥ सुत्यादौ सर्वेषां प्राकृतानामप्यभिमानाभावेन व्यथाभावादमृतत्वप्रक्तिरित्याश-
ङ्कानिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । ननु यस्य देहादात्रभिमानो नास्ति, तस्य तु तं सुखं च नास्तीत्युक्तम्, तस्य कथं तम
दुःखसुखं धीरम्' इति विशेषणद्वयम् । अस्य पूर्वरुद्रयागतत्वादित्याशङ्क्य तदुपायप्रदर्शनार्थं पूर्वानुष्ठानानु-
दोऽयमिति क्रमेण पृच्छापूर्वरुद्रयागमाह—कथमिति ॥ येनाभिमानत्यागेन मात्रास्पर्शा न व्यथयन्ति, स
कथं केनोपायेन भवतीत्यर्थः । दुःखं यथानुपादेयमपुरुषार्थत्वात्, तथा वैपयिकं सुखमन्यमृतत्वविरोधित्वा-
दनुपादेयं यस्य स समदुःखसुखः । एव भावे च कथं सुखहेतुषु शोभनाप्यासलक्षणमन्दिरोधिषु द्वेषल-
क्षणोऽभिमानः स्यादिति भावः । तत् समदुःखसुखत्वमेव, कथं केनोपायेन भवतीत्यर्थः । धैर्येणिति ।
मुनेदुःखे च प्राप्ते सति तत्कार्ययोरुल्लेखविपादयोः स्तम्भकेन प्रयत्नेनेत्यर्थः ॥ १५ ॥

स-अ॥यत्त्वान्मनां नित्यत्वं देहानां स्वाभाविकं नाशिन्यं च *शोकानिमित्तमुक्तं'। गतात्-
नगतासुंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः' इति ; तदुपपादयितुमारभते—

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

१६

॥॥असतो देहस्य सद्भावो न विद्यते । सतश्चात्मनो नासद्भावः । उभयोर्देहान्मनो-
रुपलभ्यमानयोर्धोपलब्धि तत्त्वदर्शिभिरन्तो दृष्टः । निर्णयान्तन्वाधिरूपणस्य निर्णय
इहान्तदशब्देनोच्यते । देहस्याचिद्वस्तुनोऽसत्त्वमेव स्वरूपम् ; आत्मनश्चेतनस्य सत्त्वमेव
स्वरूपमिति निर्णयो दृष्ट इत्यर्थः ।

ना॥ 'नासतः' इतिश्लोकं व्यरहितप्रकृतस्थापनोपक्रमतयावधारयति—यन्निवृत्ति। स्वाभाविकं परि-
णामि त्वभा रस्यावश्यम्भावि, न तु हेतुनरूपेर्धं शोकानिमित्तं शोकानिमित्तविरोधे, शोकाभावनिमित्तमि-
त्यर्थः । इतःपूर्वं स्वभावकथनमात्रत्वात्—उपपादयितुमित्युक्तम् । अस्यापि श्लोकस्योपपादनार्थप्रति-
ज्ञामात्रम्पत्वात् आरभत इत्युक्तम् । सदसद्भावभावादशब्दानां प्रकरणाच्चित्तमर्थविशेषे विवृण्वन्
व्याख्याति—असत इति । अतस्ततश्चेति व्याख्येयम् । तस्य प्रकरणादिविशेषितार्थप्रतिपादनम्—
देहस्यात्मन इति । अवयोरिति निर्देशकलितमुक्तम्—उपलभ्यमानयोरेति । तत्त्वदर्शनस्य तुशब्द-
द्योनितासुपलभ्यमाननिवृत्तिर्मभिप्रेत्याह—यधोपलब्धितत्त्व दर्शिभिरिति । एतेन तद्ब्रह्म, तद्भावस्त-
त्त्वमिति शङ्करोक्तमपहसितम् । सच्छब्दनिर्दिष्टस्य नित्यस्य विनाशयोगादन्तशब्दस्य निर्णयार्थत्वम् ।
तत्र शब्दवृत्तिप्रकारम् इह देहात्मविवेकप्रवरणे तत्त्वदर्शिभिरित्यादिसन्निधौ च तस्यैवाचित्यं चाह—
निर्णयान्तत्वादिति । ननु देहस्य सद्भावो न विद्यते इत्युक्तं प्रत्यक्षादिविरोधात् ; आत्मनोऽसद्भावो
न विद्यते इति चायुक्तम्, २ 'अमदेवेदमम आमीत्' इत्यादिसकलनिषेधदशायां तस्याप्यमच्छब्दवाच्य-
त्वात् । अवस्थाविशेषापेक्षयापि मत्त्वममत्व च देहात्मनोर्द्वयोरपि ममानम् । अतो भाष्यान्तरं श्वत्सत्का-
र्यवादादिपश्यतया अयं श्लोको व्याख्येय इत्येवाह—देहस्येति । 'अचिद्वस्तुनः चेतनस्य' इति
पदान्यां सत्त्वात्त्वयोः स्वभावत्वे हेतुः, चिदनिर्दिश्यतया सदसच्छब्दयोः प्रयोगश्च सूचितः । नन्वेत-

प्र-पा॥^३ अशोकनिमित्तं. पा॥ † गो. २-११.

१. परिणामत्वभाव. पा ॥

२ छान्दोग्योपनिषदि. प्र. ६ ख. २. वा.

१-† तद्वैक आहुरमदेवेदमम आसीदेकमेवाद्विंशतिः ६धितिः ॥

इदं जगत् अमे सुष्ठेः प्राक्, अमदेवाभात्, न तु सश-

सीदित्यर्थं. । नामरूपविभागाभावकभ्रणस्य अमत्वस्य

मिद्वान्तोऽपि सम्मनत्वादाह एतमेवाद्वितीयानिति । प्राग-

भाष्येतिरेकेण अवस्थाया वा अवस्थाधस्य वा क-

स्यापि मत्त्व नाम्नात्यर्थं । यदा, अमदेवेत्यत्र 'अ'इत्ये-

तत् मत्त्वदेनासमम मत् 'मदेव मोमेवेदमम आमीदे-

कमेवाद्वितीयम्, इति वाक्यार्थप्रतिषेधकम् ॥

३. वदम. पा.

गान हि शीतोष्णादि सकारणं प्रमाणैर्निरूप्यमाणं वस्तुसत् भवति । विकारो हि सः
विकारश्च व्यभिचरति । यथा घटादिसंस्थानं चक्षुषा निरूप्यमाणं मृद्यातिरेकेणानुप-

आ॥नित्य आत्मेत्युक्तम्।किमात्मंय नित्य आहोस्विदन्यदपि, अन्यदपि।नत्किमिति आह—

जा॥'न त्वेमाहम्'इत्यत्र भगवान्कृष्णोऽपि ये प्रति पक्षे निश्चितः, न आक्षेप्यु प्रयत्नि दर्शयति—नित्य

इति॥ उक्तमनादित्त्वेन हेतुनाऽनुमितम् । ततः निमित्त्यत्र आह—किमिति॥ अनादिश्चेत्यपि ब्राह्मम् ।

आद्ये दृशन्ताभावेन व्याप्तिप्रहान्मभवः । द्वितीयस्यप्रामाणित्वाद्दशबोधोपन्यास इति पूर्वपक्षमभिप्रायः ।

विदिताभिप्रायः सिद्धन्ती किम्ब्रुवावन्त्ये सम्भवति, यत्रैव व्यतिरेकेणैति मन्यमानो द्वितीयस्यनुपादत्ते—

यः। विनाशस्वभावो ह्यसत्त्वम्। अविनाशस्वभावश्च सत्त्वम्। यथोक्तं भगवता पराशरेण—
* 'तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्कचित्कदाचिद्द्विज घस्तुजातम् ' † 'सद्भाव एव
भयतो मयोक्तो ज्ञान यथा सत्यमसत्यमन्यत् ' ‡ 'अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञ-
रभ्युपगम्यते । तच्च नाशि न सन्देहो नाशिद्रव्योपपादितम् ' § 'यच्च कालान्तरेणा
पि नान्यसंज्ञामुपैति वै । परिणामादिसम्भूतां तद्वस्तु नृप तच्च किम् ' इति । अत्रापि—

ता॥ मपि देहात्मनोऽस्मदसत्त्वचोऽयं न परिहृतमिन्द्रियात् --विनाशोति। हिशब्देन प्रयोगप्रसिद्धिर्वातिता ।
तामेव दर्शयति—यथोक्तमिति । १ दशश्लोक्या —उत्स्वस्वस्वमिनामिन्द्रियात्सत्त्वशब्दानां शारीररूपा
ष्ये पुराणोपक्रमोपमंगारादिना तत्प्रकरणोपक्रमोपमंगारादिना मध्ये ३ 'मही घटत्वम्' इत्यादिना
च मपिमास्तेनैत्रास्तुरोपपादनात् क्षुतिस्मृत्यन्तरप्रत्यभ्यायनुरोधाच्च निर्निगममपिमास्तया नित्यानित्य
चेतनाचेतनविपर्यय स्थापितम् । व्यपहारार्हत्वानर्हत्वादिविपर्ययौ सदमच्छदौ तयो परमार्था
परमार्थविपर्ययस्यामन्यशब्दाभ्यां क्रयमैकार्थ्यमिति शङ्काया नाशानाशयोरेव परमार्थापरमार्था-
दिशब्दप्रयोगहेतुत्वे मन्विचनमुपादत्ते— अनाशोति । विनाशोपलक्षितपरिणामवृद्ध्यादिभि
पूर्वावस्थाप्रहाणेन मजान्तरयोगादेव असत्त्वशब्दाच्चत्य, तदभावाच्च वस्तुशब्दाच्चत्यमित्यास्मिन्मते
स्पष्टोक्तिं दर्शयति—यस्तिरिति । अत्रोत्तरश्लोकद्वयकार्याध्यायमैकार्थं इत्याह— अत्रापिति । एतेन

प्र पा॥* वि पु २-१२-४३ । वि पु २ १२ ४५ यथाऽयस्मि ॥ ४४ ॥ मज्जाव एव मन्वत् ।
‡ वि पु २ १४-२४. § म पु २ १३-१००. प्तत्तु यत्सचरहारभुत तत्रापि ताक्त भुवना तराल ॥
४५ ॥ यण पशुवह्निरशेषकृत्विकामास्तुरास्तगनयश्च

† १ दशम्यनयामिति 'ज्योतिषि विद्युभुवनान-
नि विद्युवनानि विद्युगिरयो दिशश्च । नद्यस्ममुद्राश्च म
एव सर्वं यदस्ति यत्रालि च विप्रवयौ ॥ ३८ ॥ ज्ञानस्वरूपा
भगवान्यतोऽभावशपमूतिननुत्तरतुभूत । ततो हि
शैल्याधिबरादिभदान् जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥
३९ ॥ यदातु शुद्ध निररूपि सर्वरूपशय ज्ञानमपाल
दापम् । तदा हि सकल्पनरो फलानि भवान्तनो
वस्तुनु वस्तुभदा ॥ ४० ॥ वस्तवलि किं कुत्रचित्तादि
मध्यपर्यन्तक्षीनत्र मदैकरूपम् । पञ्चान्यथाश्च द्विज
याति भूयो ननत्तया तत्र कुतो हि तत्त्वम् ॥ ४१ ॥ महा
घटत् घटन कपालिना कपालिका चणरनस्तताऽणु ।
जनैस्त्वज्जमलिमितात्मनिश्चैराल्दयने गृहि किमत्र व
स्तु ॥ ४२ ॥ तस्मान्न विज्ञानमृत वस्तु अ जम,
विज्ञानमत्र निरकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्भुवाभ्युपेतम् ॥
४३ ॥ ज्ञान विशुद्ध विमल विज्ञानमपेपसाकादिनिर
लमद्गम् । एकस्मदैक परम परश म वासुदेवो न

यथाऽयस्मि ॥ ४४ ॥ मज्जाव एव मन्वत् ।
प्तत्तु यत्सचरहारभुत तत्रापि ताक्त भुवना तराल ॥
४५ ॥ यण पशुवह्निरशेषकृत्विकामास्तुरास्तगनयश्च
काम । इत्यादिकर्माश्रितमार्गदृष्ट भृगुदिभोगाश्च फ
लानि तपान् ॥ ४६ ॥ यश्चैतद्भुवनगनमया तत्राक्त म
वन जगति हि तत्र कर्मवदय । न त्वैतत् भुवमच
मदैकरूपन्तःकुयात् विद्याति हि येन वासुदेवम् ॥ ४७ ॥
इत्या दशश्लोकी (वि. पु २. अ १२ अध्या)
२ शाना पा॥
३ वि पु २ १५. ४२. † अयं दशश्लोकीवयामन्तभूतः
अन्यथा वमशेदाहर्गमिध्यात्वमाह महीति ॥ मही
पिण्डादिद्वारा घटत्वं प्राप्ता लक्ष्यते । घटत्वादनन्तर
च कपालिका लक्ष्यते । कपालिका सता चूर्णं रजश्च
दृश्यते । ततश्चाणुरित्युष्मा लक्ष्यते । स्वर्नमगा प्र
तिबन्धनेन स्तिमिता मन्दीभूत आत्मनिश्चया येया
तं परिणामपरम्पराया किं वस्तुलाक्ष्यते । नकिञ्चिद्
परंरूपच्युतरित्थं । तथा च श्रुति 'वाचारम्भण
शिकारा नामधेय मृत्तिकयेव सत्यम्' इति ॥

श॥ लब्धेरसत्त्वम्, तथा सर्वाधिकारः कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वम् । जन्मप्रध्वंसाभ्यां
प्रागुर्ध्वं चानुपलब्धेः कार्यस्य घटादेः मृदादिकारणस्य च तत्कारणव्यतिरेकेणा
नुपलब्धेरसत्त्वम् ॥

तदसत्त्वे सर्वाभायप्रसङ्ग इति चेन्न, सर्वत्र शुद्धिहयोपलब्धेः, सद्बुद्धिरसद्बुद्धिरिति। यद्वि-

रा॥* 'अन्तवन्त इमे देहाः' † 'अविनाशि तु तद्विद्धि' इति ‡ ह्युच्यते। तदेव सत्यासत्त्वव्यप-
देशहेतुरिति गम्यते। § अत्र तु सत्कार्यवाद्म्यासंगतत्वात् तत्परोऽयं श्लोकः। देहात्म-
स्वभावाज्ञानमोहितस्य तन्मोहशान्तये ह्युभयोर्नाशित्वानाशित्वरूपस्वभावविवेक एव वक्त-

ता॥ क्वचिच्चेतनविपयासच्छब्दोऽपि देवादिनामरूपप्रहाणाद्यवस्थाविशेषापेक्षयत्युक्तं भवति। स्वरूपनस्तु
निर्विकारत्वात्सच्छब्दवाच्यत्वमेव; श्लोकयोः व्युत्क्रमेणोपपादनं 'नासतः' इतिक्रमापेक्षया। ततः कि-
मिन्द्राह—तदेवेति। प्रतिशातस्यार्थस्य हेतुर्नन्तर वाच्यः। तदेतुल्यं चात्र स्वस्मत्तोऽवगम्यमानं परि-
त्यग्यार्थान्तरपरतं व्याख्यातुं न युक्तमिति भावः। कुहाष्टिकल्पितव्याख्यां दूषयति—अत्रेति। न ह्यत्र
वैशेषिकादिनिर्गतः, एकविशानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपादनं सांख्यसिद्धान्तोपन्यासादिर्वा प्रक्रियते। न च
सत्कार्यवादेन देहात्मविवेकोपपादनं शोकशान्तिर्था सिद्धयेत्। सर्वस्य नित्यत्वाचेतनानामपि अनित्यत्व-
वर्णनमसिद्धम्यात्यन्तानामिदं साधनमिति भावः। उक्तार्थपरत्वे महाप्रकरणमङ्गलिमाह—देहेति। यद-
ज्ञानामोहः, तस्यैव हि ज्ञापनं तत्रिभूतये स्यादिति भावः। अत्र 'तन्मोहशान्तये' इति द्वितीयाध्यायार्थ-
५मद्ब्रह्मश्लोकस्त्वचितः। सत्कार्यवादे पूर्वोत्तरविरोधमभिप्रयन् श्लोकस्यावान्तरप्रकरणमङ्गलिमाह—

प्र.पा ॥ * गा. २. १८ † गा. २. १७.

‡ इत्युच्यते पा ॥ § अत्रमलार्थ. पा ॥

१. पादानम्. पा ॥ २ गम्यमानम् ॥

३. परत्वेन. पा ॥ ४. नित्येतिवर्ण. पा ॥

५. 'नित्यात्मासद्ब्रह्मैवाणो चरा सास्ययोगधीः।

द्वितीये स्थितधीर्लक्ष्या प्रोक्ता तन्मोहशान्तये ॥ ६ ॥

शं ॥ पया बुद्धिर्न व्यभिचरति नस्तत्, यद्विपया व्यभिचरति तदस्तत् इति सदसद्भिभागे
युद्धितन्त्रे स्थिते सर्वत्र द्वे बुद्धौ सर्वैरुपलभ्येते समानाधिकरणे न नीलोत्पलवन्, सन् घटः,
सन् पटः, सन् हस्तौति। एवं सर्वत्र तयोर्बुद्धोर्घटादियुद्धिर्व्यभिचरति। तथाच दर्शितम्।
न तु सद्वुद्धिः। तस्मात् घटादियुद्धिविषयोऽसन् व्यभिचारात्, न तु सद्वुद्धिविषयः,
अव्यभिचारात् ॥

घटे विनष्टे घटयुद्धौ व्यभिचरन्त्यां सद्वुद्धिरपि व्यभिचरतीति चेन्न; पटादावपि
सद्वुद्धिदर्शनात् विशेषणविषयैव सा सद्वुद्धिः ॥

सद्वुद्धिवत्। घटयुद्धिरपि घटान्तरं दृश्यत इति चेन्न; पटादावदर्शनात् ॥

सद्वुद्धिरपि नष्टे घटे न दृश्यत इति चेन्न; विशेष्याभावात्। सद्वुद्धिविशेषण-
विषया सती विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ किंविषया स्यात्? न तु पुनस्सद्वुद्धेः विष-
याभावात् ॥

आ ॥ नासत इति ॥ असतः कारणस्य सतो ब्रह्मणश्चाभावो न विद्यते—'प्रकृतिः पुरु-
षश्चैव नित्यौ फालक्ष सत्तम' इति वचनान्च्छ्रीविष्णुपुराणे। पृथग्विद्यतइत्यादरार्थः।

ज॥ अन्यदपीति ॥ उक्तमिमांसेण पृच्छति—तदिति। इतिशङ्कायामिति शेषः। दुर्गमार्थत्वात्पूर्वार्थं
व्याचष्टे—असत्तदिति। कारणस्य प्रकृतेः, अभावः प्रागभावः प्रथमश्चा कुत एतदित्यतो भाष्यकार-
मावत्प्रमाणमाह—प्रकृतिरिति पुरुषः। परमात्मा ब्रह्मब्रह्मोक्तः। अनादित्वेऽप्येवमागमो ज्ञेयः। ननु
अमनः मतश्चाभावो न विद्यतइत्येकेनैव वाक्येन द्वयोरभावप्रतिषेधे कर्तुं शक्ये किमत्र पृथक्प्रतिषेधेने-
त्यत आह—पृथगिति। विद्यत इति वाक्यद्वयग्रहणम्, अमतो भावो न विद्यते, मतश्चाभावो न विद्यत-
इति द्वयोः पृथग्भावप्रतिषेध आदरार्थं इति योग्यम्। आदरश्चानुमानव्याप्तिसद्भावे। अत एवानेक-

रा।व्यः। स एव "गतासूनगतासून" इति च प्रस्तुतः। स एव च 'अविनाशि तु तद्विद्धि' ता।स एवेति वाक्यद्वयेन । अनन्तरमिति । नहि मात्रायाप्यन्यध्वनधानमस्तीति भावः । प्रस्तुत उपपाद्यत इतिशब्दाभ्यामपौनरुक्त्य दर्शितम् । उपसंहरति—अत इति । यथोक्त एवेत्यनुधारणेनान्येषामपि व्याख्यातृणाममत्प्रतिभामा निवर्त्यन्ते । यत्क यस्वामिना—'अमच्छब्देनाशुभं रजन्ममन्तकार्यं दुःखादिकं गृह्यते । सच्छब्देन तु सत्प्रत्यकार्यमुगादिकम् । भावाभावशब्दाभ्यां चाभ्युदयानभ्युदयपर्यायौ भूयभूती। उभयोरपि दृष्टोऽन्तर्गतं च राशिद्वयस्य नक्षत्रत्वमुच्यते। ततश्च पूर्वोक्तद्वन्द्वतिति धाहेतुभूतदुःखाभ्यन्तनक्षत्रयोरेव प्रपञ्चनं कृतं भवति' इति । तदयुक्तं, रजन्ममःप्रभृतीनामसदादिशब्दैरुपादाने १प्रकरणान्तयोगात् एतदभिप्रायेण च स एव प्रस्तुत इत्युक्तम्। ननु 'मात्रास्पर्शास्तु' इति श्लोके मात्राशब्देन सत्त्वादिगुणा उच्यन्ते। तथा चरकपिलासुरीयके—'गुणाः गुणमात्राः, गुणलक्षणगुणा अत्रयं सत्त्व रजस्तम इति ४गुणा इत्युच्यन्ते । ५सत्त्वादिगुणानां गुणाश्च तेषां मात्रा अपदिश्वन्ते। तत्र तत्त्वदर्शनताभयनाशस्वभावताप्रसङ्गेन्द्रियतामुत्सवप्रयोधनतेति सत्त्वमात्रा इत्यादौ उपकरणेषु च मात्राशब्दः प्रयुज्यते । 'लघुमालः परिव्रजेत्' इत्यादिषु मात्राशब्देन शब्दादिविषयग्रहणे तु शीतोष्णशब्दपौनरुक्त्यं च स्यात् इति । तदप्यसत्—मात्राशब्दस्य सत्त्वादिषु मुख्यप्रयोगाभावादप्यत्रापि प्रसिद्धयभावात्प्रसिद्धार्थस्वीकारहेत्वभावाच्च । शीतोष्णशब्दपौनरुक्त्यनुत्सामान्यविशेषपरत्वात्, १प्रदर्शनार्थत्वाच्च परिहृतम् । अस्तु तर्हि प्रस्तुतयोस्तुतदुःखयोरेव सदसच्छब्दाभ्यां ग्रहणम्।मैत्रः

प्र-पा।। *गतासूनगतासूनंश्च नानुशोचन्ति इति' प्रस्तुत पा।। * १. प्रकरणान्तयोगात्—'गतासूनगतासूनंश्च, न्यादिना इह आत्मस्वरूपभिरूपणस्यैव प्रकृतत्वात् तयोरेव सदसच्छब्दाभ्यां प्रतिपादनस्य प्रकरणानुगुण्यादित्यर्थः ॥ २. कपिलासुरीये—'के गुणा पा।। ३. गुणावयव पा ॥ ४ त्रिगुणा. पा ॥ ५. सत्त्वादीनां गुणाश्च. पा।। ६. प्रयोगाभावात्प्रसिद्धयभावाच्चाना पा ॥ ७. रूपत्वात् पा ॥

* ८. सामान्यविशेषपरत्वात्—मात्राशब्दस्य सामान्यपरत्वात्, शीतोष्णत्वस्य विशेषपरत्वाच्चेत्यर्थे नहि-सामान्यविशेषपरत्वात्प्रयोगस्थले पौनरुक्त्यमस्ति, 'परिमलद्रव्यमानय, पुष्पमानय' इत्यादौ ॥ * ९ प्रदर्शनार्थत्वादिति—'मुख्ये उदा 'इत्युक्तम् मात्रास्पर्शस्य मुन्यनुत्सवप्रत्यक्षं विशेषतः प्रदर्शयितुं शीतोष्णविशेषनिर्देश इति भावः । तथाच प्रयोजनभेदाच्च पौनरुक्त्यम् यथा वा 'अश्रमानय भोक्तुम्, अश्रमानय दातुम्' इति च प्रयोगे न पौनरुक्त्यम्, तथेत्यर्थः ॥

शं।।एकाधिकरणत्वं घटादिविशेष्याभावे न युक्तमिति चेन्न; इदमुदकमिति मरीच्यादौ अन्यतराभावेऽपि सामानाधिकरण्यादर्शनात् ॥

तस्माद्देहादेर्द्वन्द्वस्य च सकारणस्यासतो न विद्यते भाव इति । तथा सतश्चात्मनः अभावः अविद्यमानता न विद्यते, सर्वत्राव्यभिचारादित्येवोचाम । एवमात्मानात्मनोऽस्तदसतोऽहमयोरपि दृष्टः उपलब्धोऽन्तो निर्णयः, सत् सदेव, असदसदेवेति, अनयोर्धोक्तयो.

आ।।असतः कारणत्वं च—'सदसद्रूपया चासौ गुणमय्याऽगुणो विभुः' इति भागवते ।

ज।।दृष्टान्तप्रदर्शनम् । ननु सतो ब्रह्मण इत्यस्तु, असतः कारणस्येति तु कथमिति अत आह—असत इति । असच्छब्दार्थस्य कारणत्वं च भागवते प्रसिद्धमित्यर्थः । असतोऽसच्छब्दस्य कारणत्वं कारणार्थत्वमिति वा । सदसद्रूपया कार्यकारणरूपया । असत इति ध्रुतेस्तेनार्थत्वादनोदाहरणम् । कारणस्याव्यक्तेश्च असच्छब्दार्थत्वम् । गत्यर्थस्य सदेः कर्मणि कियन्तस्य हि सदिति रूपम्, 'असदव्यक्तरूप-

या॥ 'अन्तवन्त इमे देहाः' इत्यनन्तरमुपपाद्यते । अतो यथोक्त एवार्थः ॥ १६ ॥
रा-अ॥ आत्मनस्त्वविनाशित्वं कथमवगम्यत इत्यत्राह—

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥

१७

ता। तयोरेवाभ्युदयानभ्युदयरूपत्वविषयायां तद्धेतुतया व्यतिरेकनिर्देशायोपात्तम्। सुखदुःखयोर्दुःखसुख-
कारणत्वं निर्देशश्च लोकवेदविक्रमः। सुखादिनैश्वर्यनिवृत्त्यादिकथनं च प्रस्तुतानुपपन्नम्। एव योजनान्त-
रेणैव दूषणमूहम् । अतो महाप्रसरणपूर्वापरादिसङ्गतेर्यथोक्त एवार्थः ॥ १६ ॥

अथ प्राप्त्विशेषणतया तदनुप्रवेशात्पुरुषार्थभूतस्य सहस्रैव शोकनिवृत्तिहेतोर्यात्मनित्यत्वस्य 'ना-
मनः' इति श्लोके चरमप्रतिज्ञात्प्रापि बुद्धिम्यक्रमेण प्रथममुपपादनं क्रियते इत्यभिप्रायेणाह—आत्म-
नस्त्विति। तु शब्देन जननमरणादेश्चैवैकैकनाशिकत्वात्, 'एतेभ्यो भूतेभ्यस्ममुत्थाय तान्प्रेषानु विन-
शयति' इति देहसमानयोगश्रेमत्वश्रवणाच्च कथमात्मनो देहाद्विशेष इत्यभिप्रेतम्। एवमपि विशेषोऽस्तीति

प्र-पा ॥ १ रूपवि पा ॥ २. निषेध पा ॥ त्वाविनाशवान् भवति विनाशस्तु आत्मनिक्रम-
३. ३६. उप. ४ ४. १२. 'एतेभ्यश्च' इति ॥ भूतेषु उत्पन्न कोच, 'अनुविनशयति' इत्यस्य 'न परयतीत्यर्थ-
मात्रेण स्वयमुत्पन्नान्' जार., तेषु नश्यन्तु अनु प- इति (४ ४ १६.) भाष्यकारैरुक्तम् उत्पन्नस्तु
थात् स्वयं नश्यतीत्यर्थं देहोत्पत्तिविन. शानुविषय-। विनाशस्तुभावः ॥

शान्त्वत्त्वदर्शिभिः। तदिति सर्वनाम; सर्वं च ब्रह्म; तस्य नाम तदिति। तद्भावस्तत्त्वं ब्रह्मणो
याथात्म्यम् । तत् द्रष्टुं शीलं येषां ते तत्त्वदर्शिनाः, तैस्तत्त्वदर्शिभिः । त्वमपि तत्त्वदर्शिनां
दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं च हित्वा शीतोष्णादीनि तितिक्षस्वेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

आ॥ 'असतः सद्जायत' इति च, अव्यक्तेश्च। संप्रदायतश्चैतत्सिद्धमित्याह—उभयोरपीति।
अन्तो निर्णयः ॥ १६ ॥

किं बहूना यद्देशतोऽनन्तं तन्नित्यमेव,

जा॥ न्वात्कारण चापि शब्दितम्' इति यचनात्। अत्रार्थे भगवता प्रमाणमुच्यते—उभयोरपीति॥ तदसत्,
अन्यदर्शनस्यान्यात्प्रत्ययात्कत्वात्, इत्याद्युक्त्य दर्शनमूलकः सम्प्रदायः उपदेशपरम्परारूपो लक्षणयात्
प्रमाणत्वेनोच्यते इत्याह—सम्प्रदायतश्चेति ॥ चदाश्चेद् भाष्यकारोदितप्रमाणमनुचये । आगमो
प्रत्यनिरुद्ध वाक्यम्, सम्प्रदायस्तु उपदेशपरम्परामाश्रमिनि भेदः । एतत्प्रकृतिपुरुषयोरनादित्यत्वम् ।
केचिदपि सान्द्रस्य भिन्नमत्वमद्गीत्याय तेन सूचितं प्रमाणं प्रागुदाहृतमिति वर्णयन्ति । नन्वन्तो विना-
शादिः पश्चिच्छेदो वाऽप्य तत्त्वदर्शिभिरेष्ट इत्युच्यते । तत्त्वर्थं न विरोध इत्यत आह—अन्त इति ॥
निर्णयोऽनादित्यत्वावधारणम् । अपत्याप्याने स्वयम् निराकृतम् ॥ १६ ॥

'अविनाशि तु' इति श्लोके सर्वगतस्य नित्यत्वमुच्यते, नव्यहृतानुसुनात्मिन्याश्च पूर्वार्थे तावत्प्र-
कृतोरयोग सूचयन्त्याश्चे—किं बहूनेति ॥ वाक्यानामुपासनार्थत्वात्सम्प्रदायस्य च मूलानिश्चयात्प्र-
कृतिब्रह्मणोश्च स्वरूपस्यैवामिदं: जीवादन्वस्यानादित्यस्याभावात्पुनरप्यस्य व्याप्यसिद्धिगत्या-
शङ्क्य किं बहूना प्रकृत्यादिस्वरूपमाधनेन किञ्चेदमिदं नित्यमिति बहूना प्रत्येकमुक्तेन यद्देशतोऽनन्तं
तन्नित्यमेवेत्यर्थं मद्भाष्यकर्मण्यर्थं घेदादिक जीवादन्वदप्यस्ति। तद्व्यापिप्रहणम्वलं भविष्यतीत्याह भग-
वानित्यर्थः । घेदशब्देन वर्णां गृह्यन्ते । आदिपदेनावासादयः । एतेषां च प्रत्यभिज्ञानादिना नित्यत्व-
विधिः । ननु कालावस्थाः क्षणादयः सर्वगता अपि न नित्याः । सत्यम् । नव्यव व्यापिसिद्धये ।

गान्दात्मतत्त्वमधिनाशीति विद्धि, येनात्मतत्त्वेन चेतनेन तद्यतिरिक्तमिदमचेतनतत्त्वं सर्वं तन्नं व्याप्तम् । व्यापकत्वेन निरतिशयसूक्ष्मत्वाद्गन्तव्यो विनाशानर्हस्य तद्यतिरिक्तो न कश्चित्पदार्थो विनाशं कर्तुमर्हति, तद्यथाप्यतया तस्मात्स्थूलत्वात् । नाशकं हि शस्त्रजलाग्निवाय्वादिकं नाशयं व्याप्य शिथिलीकरोति । मुद्रारादयोऽपि हि घेगना ॥ श्लोकात् १ तुशब्दार्थः । तच्छब्दार्थे ननुमन्तरात्पर्यं प्रतिज्ञात तत्त्वात्थाश्रयसाध्यधर्मोभेदं च व्यनक्ति—तद्वात्मतत्त्वमिति । न विनष्टं शीलमस्येतिविनाशि । हेतुशंभवितादरुद्वितीयपाद व्यापुर्वन् सर्वशब्दस्य वाक्यान्तर्याचिन्यप्राम् मन्त्रोचम इदत्त्वादिशम्भारम्यवृत्ति वाक्याना पराक्य तद्विपर्ययेणात्मनः कलितं चेतनत्वं तत एवाचेतने चेतनस्यात्मत्वेन व्याप्ति च गम्यति—येनेति । अचेतनममुदायेनाचेतनममुदायमित्येतत्तदाद्यद्वादिदवथाश व्याप्तइत्यर्थः । यद्वा मन्त्रचित्तानामुपदेशयोग्यत्वमिदं विनाशितमित्युभयथापि नात्मानुत्तरविरोधः । अत्राय प्रयोगः—आत्मा शम्भारधीर्नाशनाशो न भवति, तद्यथाप्येन तन्मन्त्रमत्तात्, यथाज्ञातः । व्यतिरेकेण या—यो यदधीर्नाशनाशः, न ताम्युभो न भवति, यथा वायुविनाशो दीपः - इति। इमं प्रयोगं व्यञ्जयन् प्रयोगान्तरपरतोक्तार्थं व्याचष्टे—व्यापकत्वेनेति । विनाशानर्हस्येत्ययशब्दार्थः। तस्य हेतुः निरतिशयसूक्ष्मत्वादिति । इदं च निरतिशयसूक्ष्मत्वमेतेनापेक्षया । 'कश्चित्' इत्यस्येश्वरोऽपीति परस्य व्याप्यात्त्वदर्शनात्प्रत्ययेभिप्रार्थेणाह—तद्यतिरिक्तः कश्चित्पदार्थ इति। धर्मनिदेशोऽयम्। आत्मनो विनाशं कर्तुं नार्हतीति साध्यार्थः । तत्र हेतुमाह—तद्यथाप्यतया तस्मात्स्थूलत्वादिनि । तस्मात्स्थूलत्वादि-त्वेन हेतुः । तस्यापि द्विपरिहारयोक्तं—तद्यथाप्यतयेति । व्याप्तिपूर्वं दृष्टान्तमाह—नाशकमिति । घटादिनाशकमुद्रारादानैकान्त्यमाशङ्क्य परिहरति मुद्रयेति । अयमभिप्रायः न तास्मुद्रादेश्चयोग-

प्र पा ॥ * १ तुशब्दार्थे इति 'अविनाशि तु' इत्यय मन्त्रे श्वमाग तुशब्दत्वारर्थमित्यर्थं यद्भवत्वादात्मना विनाशानर्हस्य तद्यतिरिक्तं न कश्चित् पदार्था विनाशं कर्तुमर्हति । भाष्यशब्देन तत्तात्पर्यं मनितमित्यर्थं ॥

* २. आत्मनोऽविनाशित्वम् 'अविनाशो म' इति पुलिहनिर्देशेन हि वक्तव्यम्, आत्मशब्दस्य पुलिहत्वात्. तदिति ननुमकनिर्देशस्य किं निवृत्तमित्याकाङ्क्षायां, आत्मन्तरमिति हि तच्छब्देन परामुद्रयेत, तच्छब्दस्य ननुमन्तरशब्दस्य ननुमकत्वमिति भाष्याशय इति मरणा ननुमन्तरशब्दमित्युक्तम् ॥

* ३ 'यन सर्वमिदं तन्म' इति जीवात्मनस्सर्व-व्यापकत्वात्वा विनृत्वापत्तिरित्याशङ्क्य-चेतनममुदाये-नाचेतनममुदायं नित्यैव शस्त्रवद्वादिदवथाशं व्याप्त इत्युक्तम्, तथा च सामान्याकारेणात्मनामचेतनेषु व्यापकत्वेऽपि न प्रत्येकमात्मना सर्वत्र व्याप्तिरिति न अनुभवविरोध इति भावः ॥

* ४. 'तन्म' इत्यस्यानुपवेशयोगमित्यर्थविवक्षया नोक्तापत्तिरिति कल्पान्तरमाह - यदिति ॥

* ५. स्वदर्शनविरुद्धेति - ईश्वरस्यापक्षितघटनस्य-मर्थस्य सति सङ्कल्पे जीवनाशकत्वाभ्युपगमात् स्वमिडा-न्वविषयत्वार्थं ॥

शा ॥ किंपुनस्तत् यन्सदेव *सर्वंदा इति ? उच्यते—अविनाशीति ॥ अविनाशि न विनष्टं शीलमस्येति । ॥ तुशब्दोऽसतो विशेषणार्थः । तद्विद्धि विजानीहि । किं येन सर्वमिदं आ। वेदाद्यन्यदपीत्याह—अविनाशीति ॥ नापि ज्ञापादिना विनाश इत्याह—विनाशमिति ॥

ज ॥ किन्तु यद्वक्तिपरिहाययोप-उक्षणमाप्रमिति । तुशब्दार्थः एवेति ॥ तथाप्युत्तरार्थः पुनश्च इत्यन आह—नापीति ॥ पूर्वं स्वाभाविको नाशो निषिद्धः अविनाशीति ताच्छीलिप्रत्ययात् । अत्र तु नैमित्तिकः, कश्चित्कर्तुं नार्हतीति वचनात् । प्रागनुत्स्य वेदादेरव्ययत्वस्य कथमनुवाद इत्यत

ग ॥ चत्संयोगेन वायुमुत्पाद्य तद्द्वारेण नाशयन्ति । अत आत्मतत्त्वमविनाशि ॥ १७ ॥

ग-अ ॥ देहानान्तु विनाशित्वमेव स्वभाव इत्याह—

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताशरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥

१८

ग ॥ *दिह उपचये' इत्युपचयरूपा इमे देहा अन्तवन्तः विनाशस्वभावाः । उपचयान्मका

नामात्र घटादिनाशकम्, मुद्ररोपरिस्थापितघटस्य नाशप्रसङ्गात् । नापि वेगभावम्, असंयोगेऽपि ध्वंस-
प्रसङ्गात् । नापि तदुभयमात्र, वेगवत्तृणसयोगेऽपि प्रसङ्गात् । न च वेगवद्द्रव्यविशेषसंयोगो नाशकः,
तन्मैव पृथ्वागसयोगे नाशदर्शनात् । अतो वेगवत्काटिन्यादिविशिष्टद्रव्यविशेषभागविशेषसंयोगविशेष
एव नाशक इत्यविवादम् । तथा च वायुविशेषोत्तरिपि प्रायशः प्रत्यक्षसिद्धत्वादेविवादात् । वायोश्च तत्तद्-
द्रव्यानुप्रवेशेन नाशकरत्वं कठिनतरशब्दाभिधानसंक्षेप्यमाणपदाथेभ्युपगतम् । एवं सति कृतका-
रणभावस्यापि विद्यमानस्य वायुविशेषस्य नाशहेतुत्वमवश्यामुपगमनीयम् । स च वायुः १ घटाद्येभ्यश्चा
मूढमः । यत्र तु वेगाभावेऽप्याक्रमणादिगणेण नाशकत्वम्, तत्र मुद्ररावयव २ नुन्नघटादिद्रव्यावयवविशेषा
भागान्तरं स्वस्मात्स्थूलतरमनुप्रविश्य भिन्दन्ति, आक्रमणमूलान्तरवायुनिस्सरणवशाद्वा वायुपूरितभस्त्रिका-
क्रमणादिष्वेवेति । अत इति, उक्तहेतुद्वयेन शब्दादेरनाशकत्वात् ३ आत्मनोऽपि सूक्ष्मतरस्य तन्नाशक-
स्यान्यस्यादर्शनादीश्वर्यापि तन्नाशकत्वाभावादिति भावः ॥ १७ ॥

'नामतः' इतिप्रतिज्ञाशस्योपपादकतयोत्तरश्लोकमवतारयति—देहानामिति । अवधारणेन स्वभा-
वसन्देन च ४ अमद्रपरदेशोक्तान्य सूचितम् । 'अन्तवन्तः' इतिसाध्यस्य हेत्वाकाहा रामयन् धर्मिप्रतिपादक-
मेव देशशब्दं निर्वक्ति—दिह उपचय इति । उपचयरूपास्यावयवा इत्यर्थः । देहशब्दो रूढ्या ध-
र्मिप्रतिपादकः ; योगेन हेतुप्रतिपादनपर इति भावः । साध्यनिर्देशे ५ प्रकृतिप्रत्यययोरर्थमाह—विनाश-
स्वभावा इति । इतान्तिरूपगोपेक्षया देशाद्यपेक्षया वा निर्णयपरिमाणादिरुतो विवक्षितः । ७ मनुषू च
नित्ययोगादिप्रिय इत्यर्थः । व्याप्तिदृष्टान्नावाह—उपचयेति । धृतितदर्यापत्तिभ्यामपि शरीरस्य वि-

प्र-पा॥ *अशरि, स्वरितेत्, अनिद्. १. घटापे पा. रूपत्वोद्देशापेक्षया परिमाणस्यानन्यत्वेन प्रदीने त-

२. नुन्ना घटा पा. ३. आत्मभ्योऽपि पा.

द्रवावयवमन्तशब्दव्याख्यानमित्यभिप्रेत्याह-नाशनिस्-

* ४ अमद्रपरदेशोक्तान्यम्—अमदिनि निर्देशस्य पणापेक्षयेति ॥
निवनेन वागपरम् ॥

* ५ प्रतिप्रत्यययोः-अनशब्दमनुप्रत्ययसंयोगित्वे ॥

* ७ अन्तवन्तस्य विनाशार्थकत्वेऽप्यन्तवन्त इत्यस्य

* ६ निर्णयान्तराशिरूपगम्य निरूपणापेक्षयान्तो विनाशस्वभावा इत्यर्थकत्वं कथमित्याशङ्क्यामाह—
निगद्य 'निष्पान्तो देश' इत्यत्र निष्पत्यस्य देशसमीमा- मनुषू च नित्ययोगादिविषय इत्यर्थ इति ॥

शो॥ अगत्तत्तं व्याप्तं सदाख्येन ब्रह्मणा साकाशम् आकाशेनेव घटादयः । विनाशमदर्शनम्
अभायम् । *अध्ययम् नैतत्सदाख्यं ब्रह्म स्वेन रूपेणाप्येति, निरवयवत्वात्, देहादिवत् । ना-
प्यात्मीयेन आत्मीयाभावात्, यथा देवदत्तो धनहान्या व्येति । न त्वेवं ब्रह्म व्येति । अतः अध्य-
या ॥ अध्यय च तत् ॥ १७ ॥

ज॥ आह—अध्ययमिति ॥ विधानमेतदे वैमुनेन सापादिना विनाशस्वभावं साधयितुमिति भावः ॥

पा ॥ * अध्ययस्य, न व्येति - उपचयापचयो न वागान्यवयवम्, तस्याभ्ययस्ये, नैतत्सदा. पा.

† व्येति न व्येति चरति । न व्येति. पा.

रा॥ हि घटादयोऽन्तवन्तो दृष्टाः । नित्यस्य शरीरिणः कर्मफलभोगार्थतया भूतसङ्घातरूपा देहाः * पुण्यः पुण्येन' इत्यादिशास्त्रैरुक्ताः कर्मावसानविनाशिनः ।

ता॥ नाशम्यभावनामुपपादयतीत्याह—नित्यस्येति । १'नित्यस्य, शरीरिणः' इतिरपदद्वयमचितेन ३ रूप कैरुक्ता इत्यानाहा शमयति—कर्मन्यादिना। शरीरिण इतिनिप्रत्ययेन पठया च प्रतीक्ष्य सम्बन्धम्यकर्मा म्यो हेतुः प्रकृतोपयोगाद्दशितः। ईश्वरादिशरीराणामनर्माधीनत्वात्तद्वयमच्छेदार्थम् 'इमे' इति निदेशम् चिनमुक्तम्—भूतमद्भुतातरूपा इति । अनेनभूतमद्भुतात्मरत्नमपि अनित्यत्वे हेतुः । कर्मावसान विनाशिन इति शरीरशब्दनिर्वाचनफलितम्। गिरणोदि शरीरम्। ४ नैश्चिच्छास्त्रैर्मात्रदेहानामुत्पत्तिविना शो द्वात्रयमिर्धयेते । यैश्च कर्माधीनोत्पत्तिमात्रमुक्तम्, तैरप्यर्थात्कर्मावसाने विनाशोऽयुक्त एव स्यादिति भावः। एव च 'इमे देहादशरीरिण' इति पदत्रयेण सूचितं भूतमद्भुतातरूपत्वसायमत्यनर्मावसायार्थत्वरूपं

प्र पा ॥ * ३ उप ६. अध्या ४ मा ५ वा ५- २-१३ च पुण्य पुण्येनेति—'यथाशरीरं यथाकारा तथा भवति सापुरारा सा तुर्भवति पापशरीरा पापो भवति पुण्य पुण्येन कर्मणा भवति पाप पापेन' इति यथा वारी यथाशरीरं—यथा कर्तुं यथा आचरिषु शास्त्रमस्य सोऽय यथावारी यथाशरीरं अभिद्राहाद्रिवद्रुम तस्योभ्यतापादश्च मन्वावावन्दनादि- वा रणम् . तथा- भवति—तत्फलवृक्तो भवतात्यर्थे . तदव प्रपन्नयति — माधुरारी माधुर्भवति पापकारा पापो भवतीति । मन्त्रमकारा माद्रागादिमणोयशरारवुक्ता भवति पाप कारा च चण्डालादिकुरित्तनशरीरवृक्तो भवतीत्यर्थे णे । माधुकारित्वपापकारित्व अवि प्राक्तनपुण्यपापप्रयक्त इत्याह—पुण्य पुण्येनेति ॥

* १. 'नित्यस्य शरीरिण' इतिरपदद्वयमचितेन— आत्मनित्यत्वेन शरीरस्य कर्मफलभोगार्थत्वेन चत्वं ॥
२. पदद्वयमचितेन श्रुतिरदर्शयतीति । कथं कैरु पा
* ३ आत्मनित्यस्य नित्यत्वेत्यनेन उक्तमेवेति नेन तस्मिन्निमित्तम्, शरीरिण इति इतिप्रत्ययस्य स्वावच्छिन्नभा

गमाधीनभूतमर्मावसायार्थत्वरूपमन्व-पाथैकत्वात् शरीरस्य कर्म फलभागायत्वं तत्र शब्देन सूचितम् . निरुक्तमपदद्वय- म्य कथं कैरुक्ता इत्यावाहानिवारकत्वं कथमित्युक्तौ आत्मनो नित्यत्वात् 'पुण्य पुण्येन कर्मणा' इति शास्त्रे दहा उक्ता इति कथनं युज्यते आत्मानित्यत्वे पुण्येन कर्मणा पुण्यो भवति पुण्यफलवच्छेदेन शरीरवान् भवतीति न वक्तुं शक्यते, पुण्यमिति आत्मनो ज मान्तर श्रितस्य नष्टत्वात्, नस्य पुण्यफलवच्छेदकालान्तराण शरीरवपासभवादित्यात्मनो नित्यत्वं 'पुण्य पुण्येन' इत्यादिशास्त्रैर्देहानामुक्तत्वे उपपादकमिति तेन 'कैरुक्ता' इत्यावाहानिर्वाहिति 'कथमुक्ता' इत्यावाहानाया कर्मफल- भागाधतया उक्ता इत्येवपरिहार . शरीरिशब्दमूचिनन शरीरस्य कर्मफलभागायत्वेन ज्ञानेनैव भवतीति शरीरि- शब्दसूचित शरीरस्य कर्मफलभोगार्थत्वं निरुक्ताकाहा निवागणौप वैकमिति नानुपपत्ति ॥

* ४ श्रुत्या श्रुत्यर्थावत्त्वा च शरीराणामुत्पत्ति- विनाशित्वं प्राक् प्रतिपादितमुपपादयति—कैश्चिन्न- तस्मिन्निमित्तम् ॥

रा॥ यस्यास्य ब्रह्मणो विनाशं न कश्चित्कर्तुमर्हति, न कश्चिदात्मानं विनाशयितुं शक्नोति ईश्वरोऽपि । आत्मा हि ब्रह्म, स्वात्मनि च क्रिया* विरोधात्, यथा च भ्रुर्गतेरेषाश्च भ्रुर्न पश्यति ॥

आ॥ भवतु देहस्यापि कस्यचिदित्यन्यमिति । नेत्याह—अन्तर्गता इति । अस्तु तर्हि दर्पण-

ज्ज॥ देहानामन्तरात् प्रागुक्तं किमर्थमुच्यते इत्यत आह—भघत्त्विति ॥ आत्मनित्यत्वानुमानस्य प्रतिपत्ते वक्तुं स्वाभिप्रेतस्य हेतोः । सिद्धान्तिनाप्यभ्युपगतत्वे दृढीकृतता पूर्वमक्षिणा देहस्यापि नस्याचि- दित्यत्वे भवतु इतिमिति श्रेष्ठे नेत्याहेत्यर्थः । सिद्धान्ततापरिहाराय कस्यचिदित्युक्तम् । नन्वितिप्रसङ्गोऽय कस्मात् भवति—कस्य चिदिति गिरणोर्नैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नित्यत्वेत्यात्मनित्यत्व पुनः कस्मादुच्यते इत्यत आह अस्तिरिति । एत देहानित्यत्व सिद्धान्तिनोऽपि सिद्ध इत्या तर्हि प्रतिविम्बस्यात्मन उपाधे

पा ॥ * विरोधात्, चभ्रुर्गते पा.

रा ॥ आत्मा त्वविनाशी, कुतः, अप्रमेयश्चात् । न ह्यात्मा प्रमेयतयोपलभ्यते, अपि तु प्रमातृनया । तथा च वक्ष्यते—*‘एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विद्’ इति । न च्चा-

त्ता ॥ शरीरान्त्यत्वे हेतुत्वमुक्तम् । अनाशिनोऽप्रमेयस्येति पदद्वयमात्मनित्यत्वात्प्रामाण्यमभावनातदे-
तुपलया व्याख्याति—आत्मा त्विति । नित्यत्वस्य नाज्ञानहेतवेन स्थिरीकरणत्वं नित्यस्य* ‘अनाग्निः’
इत्यनयोः पुनरुक्तिः; २ स्थूलसूक्ष्मनाशिराशिमिप्रायाद्वा । अग्निदो हेतुः, आत्मनोऽप्यग्निदान्ते प्रमाविप-
यत्वादित्यन्वाह—नह्यान्मेति । प्रमेयत्वपर्युदासः प्रमेयत्वं कस्वभावगुणैरादिव्यावर्तनमुत्वेन प्रमातृत्वपर्य-
वसितः, नमोऽत्र तदन्यवाचित्वात् । एवमेव हि क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विचित्रो वक्ष्यतइत्याह—तथाचेति । एतेन
ज्ञानाविपयत्वमात्रं व्याकुर्वन्निरस्तः । प्रमेयत्वं चात्र भोग्यत्वपर्यवसितम् । तद्व्यतिरेकश्च पूर्वोक्तकर्मफल-
भोगार्थत्वरूपेदेतुद्यतिरेकश्च रूपेण भोग्यत्वपर्यवसितः । ततश्चायं पूर्वोक्तहेत्वन्तरद्वयव्यतिरेकस्यापि प्रदर्श-
नार्थं इति मत्वा तयोरेव व्यतिरेकमाह—तत्रेत्यादिना । अभाववत्त्वे बाणानुपलब्ध्यन्माह—सर्वत्रेति ।
५ सर्वत्रेदोऽत्र देहासकालस्यैव । तेनाणोरप्यात्मनः ‘पादे मे वेदना, शिरसि मे सुषुम्’ इत्यादि-
सुषुप्तुः स्वनिमित्ततत्तदवयवावच्छिन्नव्यवहारदशायामपि निरवयवत्वेऽप्यलम्बित्वात् । इयद्वा देवादिरूपेण विचि-
त्रप्रकारध्वनन्तेषु देहेषु क्वचिदपि देहे देहिनास्वावयवत्व नोपलब्धमित्यर्थः । अहमित्येकवचनमेकस्मिन्
देहेऽस्मिन्गुणस्मिन् एकत्वं सूचयति । यथात्मा सावयवस्स्यात्, तदावयवोऽतीति कदाचिदुपलभ्येत, प्र-
त्येकं तदवयवानामपि चैतन्यस्यावयवस्युपगमनीयत्वात् । सावयवत्वे ह्यवयवमहात्तरूपोऽवयविरूपो वा
स्यात्, उभयभाष्यवयवगताविशेषगुणमन्तरेण न तत्र विशेषगुणसिद्धिः । किञ्चादिद्वेष हि प्रत्येकस्मि-
न्नापि मदसक्तिः पादविशेषाद्रसविशेषादिवत्प्रत्येकं जायते । शक्तेश्चापर्यनुयोज्यत्वेऽपि विशेषगुणेष्वयं

प्र-पा ॥ * गी. १३-१.

* १. नित्यत्वस्य नाज्ञानहेतवेन स्थिरीकरणदि-
नि—तथाचानाशिन इति नित्यात्वे हेतु, न ह्यनाशि-
त्वमेव नित्यत्वमिति शंके न पौनरिक्त्यमित्यर्थः ॥

* २. प्रकारान्तरेण पौनरिक्त्यपरिहारमाह—स्थू-
लसूक्ष्मनाशिराशिमिप्रायाद्देहि स्थूलनाशराहित्यस्य नि-
त्यत्ववत्त्वे अविनाशीत्यस्य सूक्ष्मनाशिराशिमिप्रायेण न
पौनरिक्त्यम्. नित्यत्वस्य सूक्ष्मनाशिराशिरूपत्वे तु अवि-
नाशित्वस्य अश्वविध्वनाशिराशिरूपत्वेन न दोषरति-
भावः ॥ ३. रूपो. पा.

* ४. सावयवत्वे बाणानुपलब्धिमार्हाति—आत्मन-
स्तावयवत्वाद्गोकारं बाणानुपलब्धिं बाधकमाहत्वर्थः ॥
* ५. सर्वत्रेदोऽत्र देहासकालस्यैव इति—सर्वत्र देहे
इति भाष्यधर्मसंज्ञादस्य सर्वदेहपरत्वे सर्वस्मिन् देहे
अहमित्त्वं ज्ञानात्मोनिप्रत्ययस्य कस्यापि पुरुषस्य अमन-
वात् बाध इति तथा व्याख्यानम् ॥

* ६. सर्वत्र देहे इत्यस्य सर्वत्रिगन्धेहे इत्यर्थरुच-
मज्ञोक्त्यापि वाक्यार्थं बाधयति—यदेति ॥

७. बांऽस्मिनि. पा. ८. वराद्रस्त. पा.

श ॥ किं पुनस्तदसत् यत्स्यात्मसत्तां ध्यमिचरतीति ? उच्यते—अन्तवन्त इति ॥
अन्तो विनाशो येषां तेऽन्तवन्तः । यथा मृगतृणिकादौ सद्बुद्धिरनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणान्ते
विच्छिद्यते, स तस्यान्तः; तथा इमे देहास्त्वन्मायादेहादिवचान्तवन्तः नित्यस्य शरीरिणः

आ ॥ नाशात्मप्रतिविध्वनाशवदान्मनादा इत्यत्र आह—नित्यस्य, ‘शरीरिण इति’ ईश्वरव्याख्या-

जा ॥ देहस्य नाशात्प्रशोऽस्तु दर्पणनाशान्मुवप्रतिविध्यस्तेवेति पूर्वपरिणा प्रतिपक्षेऽस्मिहिते तत्प्रतिपक्षाये-
दमाहेत्यर्थः । अनेन तथाप्यात्मा नित्यइति वाक्यवृत्तिः सुचिता । अनुवादो प्रयोजनाभावात् ये देहा अनि-
त्या न तेषामुवाचित्वम्, यस्योपाधित्वम्, नाशवानित्य इति भावः । तदिदमुक्तम्—इमे इति । अन्यत्कीकरिष्यते
चेत् । ननु शरीरिणो देहा इति व्यर्थम्, अशरीरस्य देहाभावादित्यत्र आह शरीरिण इति ॥

रा।नेकोपचयात्मक आत्मोपलभ्यते, सर्वत्र देहे 'अहमिदं जानामि' इति *देहस्य चान्यस्य च प्रमातृत्वैकरूपेणोपलभ्यते ।

ता॥नियमो दुस्त्वय । शान्द्व्यत्यय ३ऽप्येवमेव, निप्रभममुदाये गप्रभत्वायोगात् । एव च सति समा न वदेरुसिम् २ देहे मिथ क्त्वाभ्युपेर्धानिग्रहानुग्रहादयोऽप्युपभ्येरन् । समुदायावयविनोश्वातिपीन्यामय यत्रयतिरितयैरभावाद् ययानामयानुभनित्व स्यात् । तथा सति पाण्याय च्छिन्नात्माययानुभूत तदन्याऽवयवो न प्रतिमन्दधीतेति 'द्विगहस्तेन मयैव स्पृष्टं वामहस्तेन पुन स्पृशामि' इत्यादिप्रतिमन्धान न स्यात् । न चात्माययानामानुतरमप्राारत्तदुपपत्ति , आत्मभ्रूणोपुञ्जकल्पत्वप्रगङ्गेन सङ्घातविशेषस्याप्यमिद्विप्रम ज्ञात् । न च वस्त्रादिषु मृगमदवान्तेनान्ययाननायकम् , मावानुभूतस्य गभन्धेनापि स्मरणप्रमङ्गात् । न च भेदाभेदात्मनापपत्ति , तस्यैव व्याघातादिदुस्त्वत्यस्य शारीरकभाष्यादिषु प्रपञ्चितत्वात् । तदत्रम् 'अहम्' इत्येकत्वेनोपलभ्यो निरययन्त्वन्तरेण नोपपद्यते । एतेनार्थादेरेन्द्रियप्राणानामप्यात्मत्व निरम् वेदितव्यम् । तथाहि — न हि पाण्यायारब्धोऽनययन्ति, मत्कार्येनादस्यावनात् । न च पाण्यादय एवात्मान , प्रत्येकमहन्त्याग्रभावात् अत्रिनादनिमयामगम्भवाच्च । न चान परम्यरोपनायोपरारम्भभावाभिमान स्तुत्रच । अत एव च न तत्त्वमुदाय । एवमिन्द्रियग्रामे प्राणाग्व्यवसृतेऽपि — इति। देहस्य चान्यस्य चेत्ति। एवभादिनुन्ये 'ममेदम्' इति देहस्येदग्रह । 'स्थूत्रोऽहम्' इत्यादि न तु प्रमुढस्यापृथगिभेदेरप्रमुढस्य तु भ्रान्त्येति न रश्चिद्वेष इति भाव । प्रमातृत्वयति । श्रिमर्गादगाया प्रमेयस्याप्यात्मन प्रमातृत्वेनैव हि सर्वदा विषयग्रहणेनया स्तुत्रणम् । 'जगामिपम्' इत्येवमादिरूपेण ४ अन्यदापि प्रमातृत्वं परामृष्टम् ।

प्र पा॥ * १ हात्त्वस्य प्रमातृ वा देहस्यान्यस्य न पा * ४ अ यदापि—आत्मस्वरूपविमर्शदशायामपि ? शानस्य द्रव्य वा २ वहिनि पा प्रमातृत्वं परामृष्टम्—आ गनि प्रमातृत्वं पगमर्शविषय * ३ विमर्गादगायाम्—आत्मस्वरूपनिरूपणदशा इत्यर्थे तदत्रापवादयात—आत्मग्रहणेऽपि 'मा जाना याम् ॥ मे' इति ॥

रा॥शरीरवन्नोऽनाशिनोऽप्रमेयस्याऽत्मनः अन्तवन्त इत्युक्ता त्रिरेकिभिरित्यर्थः । 'नित्यस्या शिनः' इति न पुनरक्तम्, नित्यत्वस्य द्विविधत्वाद्भोके, नाशस्य च । यथा देहो भस्मीभूतोऽदर्शनं गतो नष्ट उच्यते । विद्यमानोऽपि यथा अन्यथा परिणतो व्याघ्यादियुक्तो जातो नष्ट उच्यते । तत्र 'अनाशिनो नित्यस्य' इति द्विविधेनापि *नाशेनासबद्धस्येत्यर्थः । अन्यथा

आ ॥ सत्ये । न च नैमित्तिकनाश इत्याह—अनाशिन इति ॥ कुत ?

जा॥नित्यस्य देहा अन्तवन्त इत्युच्यमाने ईश्वरदेहस्याप्य तत्रत्व प्रमज्यते, तद्वावृत्त्यर्थं शरीरिण इति विगे पणम्, 'जन्तुजन्तुशरीरिण' इत्यभिधानाच्छरीरिसाब्दस्य जीवे प्रसिद्धे । तथाप्यनाशिन इति पुनरुक्तिरिति । अत्र केचित्परिहाराय विनाशिन इति पाठान्तरं पुनरिति । तदसत्, अन्तवन्त इत्यनेन पुनरुक्तितादवस्थात् । न्याञ्छ्रित्यमाधानेऽन्यथापि तत्त्वमम् । त्रिमन्यथापठेनेत्याशयवानाह— नचेति ॥ उपाधिनाशेन नाशाभावेऽपि उपाधिरिम्यमत्रिधिनाशाच्चिमितात्प्रतिरिम्यस्यात्मनो नाशो भविष्यति । नचासिद्धि शङ्क्या । परिच्छिन्नस्यैव प्रतिरिम्यसम्भवेन सत्रिधिनाशाश्रौंश्यादिति पुन प्रतिपक्षिते तत्प्रतिषेधोपेदमिति भाव । अप्रमेयस्येतेनदसम्भवि विशेषण व्यर्थं चेत्त्वत्प्रतिवर्त्या माशङ्का दगधित्वा व्याचष्टे—कुत इति ॥ न हि प्रतिपक्षो वाञ्छात्रेण निषेद्धं शक्यत इति भाव । अप्रमेयेत्यनेन प्रतिपक्षहेतोरभिदिमाचष्टे—नायमात्मा घटादे वस्यचित्प्रतिविम्ब, किंतीश्वरस्य । स

रा। न च देहादेरिव प्रवेशभेदे प्रमातुराकारभेद उपलभ्यते । अत एकरूपत्वेन*अनुपचयात्मकत्वात् प्रमातृत्वाद्यापकत्वाच्च आत्मा नित्यः। देहस्तु उपचयात्मकत्वात् शरीरिणः कर्मफलभोगार्थत्वात् अनेकरूपत्वात् व्याप्यत्वाच्च विनाशी ।

ता॥ आत्मग्रहणेऽपि 'मां जानामि' इति प्रमातृत्वमपि मुत्थितमेवेति भावः। एकरूपेणेति। सावयवत्वे कल्पचिदवयवस्य कदाचिन्प्रमातृत्वेऽप्येपां चाप्रमातृत्वेन स्फुरणं स्यात् । न ह्यनेकेपां चेतनानामवयवाना प्रमाप्रमरसौगपदानियमोऽस्मीति भावः । अथ पूर्वोक्तमेव सुवभेदेन माधयन् विजातीयसहजात्मकत्वे योग्यानुपलब्धिज्ञाह—नचेति। पाञ्चभौतिकेषु देहादिषु तत्तद्भूतांशभूतत्वगसुब्जान्मादौ रतत्तद्भूतप्रयुक्ताकारभेद उपलभ्यते; नैव प्रमातरि। तथा च श्रूयते—'कृत्स्नः प्रज्ञानपन एव' इत्यादि । यदा आकारभेद इति पाणिपादादिसन्निवेशभेदो विवक्षितः । तदेवमात्मनो नित्यत्वे देहस्य विनाशित्वे च प्रत्येक हेतुचतुष्टयं श्लोत्रद्वयसिद्ध सुगप्रतणाय सङ्कल्य दर्शयति—अतइति। एकरूपत्वेन अभूतसहजात्मकत्वादित्यर्थः । अनुपचयात्मकत्वात् निरवयवत्वादित्यर्थः । नन्विदमविलमपि हेतुजातमनुपपन्नम्; तथा हि—तत्रासहजातरूपत्वस्य निरवयवत्वस्य च रूपरग्यादिभिर्महदादिभिश्चानैकान्यम्; प्रमातृत्वञ्च यदि कर्मफलभोक्तृत्वं विवक्षितम्, तदानीम् र अनाधारणानैकान्यम्, सकलसपक्षविपक्ष व्यावृत्तेः । तत्र चेत्शरदरेपि र्धर्मीकारे भागामिद्धिश्च । यदि प्रमाश्रयत्वमात्र विवक्षितम्, तदा सर्वप्रमातृपक्षरूपे पूर्ववदसाधारण्यम् । जीवमात्रधर्मीकारे त्वीश्वरनित्यत्वस्यापि हृदाम्युपगमाभावात्परिणतं हृदयान्ते मन्दिग्धमायवैकल्यादिदोषः । व्यापनत्व च यदि सर्वव्यापकत्वम्, तदा स्वरूपामिद्धिः, प्रत्येकं श्लेषजानामणुना तदभावात्, ईश्वरपेक्षया व्याप्यत्वाच्च । यदि कतिपयव्यापकत्वम्, तदा शब्दाकाशादिभिरैवानैकान्यम् । शरीरानित्यत्वमाधर्कं भावयवत्वमरीश्वरदिव्यविग्रहाभरणायुधादिविशेषैः, एवं कर्मफलभोगार्थत्वञ्च । यदि तदेतत्त्वं, तदेत्श्वरजीवस्वरूपादिभिः पूर्ववदनैकान्यम् । यदि तदर्थमुत्पन्नम्, तदा व्यर्थविशेषणत्वम्, उत्पन्नत्वमालेण व्यापिसिद्धेः । सहजातरूपत्वमपि सावयवत्ववदनैकान्तिकम् । व्याप्यत्वं च यदि सर्वपेक्षया तदा त्वमिद्धिदोषः । न हि शरीरादिकं पर्यतादिभिर्नर्थाप्यते । अप्र-

प्र. पा॥ *अनुपचयत्वात् पा १. म. सा. दिन. उप. स. अ. पा. ॥ २. व. उप. ६. ५. १३. इत्थं प्रज्ञानपन एवंति 'म यथा मैथवपनोऽनन्तरोऽशाह कृत्वो रसपन एव, एवं वाऽरेऽवमात्माऽनन्तरोऽशाहः कृत्व. पज्ञानपन एव । अन्वार्थः—अनन्तर -अन्तरद्वय-तिरिक्तः अशाहः बहिरद्वयवतिरिक्तः. एव व्यति.

रेकनिर्देशेन निर्देशप्रदर्शनं कृतम्. तदेवाह कृत्वइति—
दार्ष्टान्तिरविषयो वाह्यशब्दो धर्मिपरः. अनन्तरशब्दो धर्मिपरः. कृत्वशब्दः तयोरेकदेशगतत्वात्साहचर्यासाधार्थः.
अथ सर्ववैकरूपत्वमेव दृष्टान्तोपजीव्यम्, न त्वन्वयत्.
दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकविषयवाक्यद्वयेऽपि 'अनन्तरः अशाह' इत्युक्तम्. इति ॥ ३. असाधारणानैकान्तिकत्वम्, क. स. घ. ङ. ज. पा. ४. पक्षीकरणे. घ. ङ. ज. पा. ॥

शां। पृथिव्यादिवदपि नित्यत्वं स्यादान्मनः; तन्माभूदिति नित्यम्यानाशिनः* इत्याह। अप्रमेयस्य नप्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिच्छेद्यमित्यर्थः ॥

आ॥ अप्रमेयेभ्यस्वरूपत्वात् । नहुपाधिविभ्यसन्निध्यनाशो प्रतिविभ्यनाशः, सति च ज्ञा। चाप्रमेयः सर्वगत इति कथं तस्योपाधिसन्निधिनाशः—इति। ननु कथमिदं लभ्यते, अतद्भावे सामानाधिकरण्यात् सारूप्यं गमनतीति प्रसिद्धमेव । नच सर्वगतस्य प्रतिविभ्यनाशः, तदधीनसारूप्यस्य प्रतिविभ्यत्वात् । तदिदमुक्तं सरूपत्वादिति। ननु वक्तव्यं सर्वमुक्तोपमहारः कियते । तत्किमात्मनित्यत्वविषये सर्वानुद्देशो जातो येन 'तन्मायुज्यस्व' इत्युक्तमित्यत इत्यतो जात इत्याह नहीति॥ उपाधिविभ्यसन्निध्यनाशो प्रदर्शक आदर्शो उपाधौ विभ्ये चाविनष्टे सति प्रतिविभ्यनाशो न ह्यस्ति । उप-

पा ॥ * नैवाह. पा.

नामिदं च हेतो कुल चिदपि तस्याभावात् । यदि कतिपयापेक्षया, तदेतद्व्याप्यैर्नामिदं चिदपि प्र
 हादिभिरनैकान्त्यम् । यदि जीवव्याप्यत्वमिति प्रियेभ्ये, तदा नित्यव्यतिप्रहृतिशोपादिभिः प्रकृत्यादि
 भिश्च प्राग्बुद्धमिच्छा । एतेन क्षेत्रज्ञाप्यत्वमित्यपि निरस्तम् । यदि पुनरव्याप्यत्वं प्रकृतितम्, त
 दाणिमात्रैश्वर्यप्रयोगप्रभृतिशरीरेषु स्वरूपमिदं, तच्छरीराणां शिलागुणमज्जननिमज्जनादिरपि योग्य
 त्वात्—इति । २अत्रोच्यते—अमहात्तत्त्वनिरवयवत्वयोस्तात् ३अर्जुनादिवुद्ध्यात्तत्तया प्रस्तुतशब्दा
 म्याप्यधीनानाश्रानिभृत्तेस्माप्यत्वात् महदादिभिरनैकान्त्यम् । ४द्रव्यत्वेन प्रियेपणात्प्राग्बुद्ध्यादिनाश्रुपादि-
 भिरनैकान्त्यम् । एव प्रत्यगादिमिदनाश्रानिपेधे महदादित्त्वेऽलमीश्वरमङ्गल्यादिना नाश्रु-
 क्कथेत, ५तदपि श्रुत्यै प्रतिपिष्येतेति भाव । ६प्रमातृत्वस्य भोक्तृत्वपर्यवसाने कर्मफलभोगार्थत्वरूपमेव-
 त्यनिपेधमुपेनानुत्पत्तिपर्यवसितत्वादनुत्पत्तत्त्वस्य च नित्यत्वेन व्याप्तिसिद्धे ७आत्मस्वरूपानुत्पत्तेश्च शाम्भ
 सिद्धत्वात् कश्चिदोप । ८प्रमाश्रयत्वमात्रस्य हेतुत्वे लीश्वरो ऽणन्त । ९तत्र साध्यमन्देरो 'न त्वेनाहम्'
 इत्यस्य व्याख्यानदशाया निराकृत । १ व्याप्यत्वस्य प्रयोगस्तु पूर्वमममद्यात्वात्प्रकरणे शम्भ्रादिप्रिय

प्र पा ॥ १ व्याप्यत्वं च यदि, पा

* २ अमहात्तत्त्वनिरवयवत्वादीनामात्मनित्यत्वमा
 धकहेतुनामुक्तशब्दान् परिहरति—अत्राश्रय इति ॥

* ३ साध्यनित्यत्वस्य शस्त्राद्यधीनानाश्रुपादित्वस्य
 एतया न महदादौ निरुक्तेहेतुनामनैकान्त्यमित्यभिप्रेत्य
 नित्यत्वस्य तादृशस्य विवक्षाया 'नैनं छिन्दन्ति शस्त्रा
 णि' इति शस्त्राधीननाश्रुपादित्वस्य आत्मनि प्रस्तुतत्वेन
 तस्यैव श्रोत्रुडित्वत्वमेव वीचमित्याह—अर्जुनादिवु
 द्धाधानवचनात् प्रस्तुतेति ॥

* ४ निरवयवत्वहेतो रूपादावनैकान्त्य परिहरति
 —द्रव्यत्वेनेति ॥

* ५ न-वमहात्तत्त्वरूपत्वाच्च महदादिवदात्मनो
 मास्तु शस्त्राद्यधीना विनाशः, महदादिवदीश्वरमङ्गल्या
 न्नाश किं न भ्यादित्याशङ्क्य परिहरति—तदपि
 श्रुत्यैव प्रतिपिष्येतेति श्रुतिरत्र 'नित्यो नित्यानाम्'
 'न जायत म्रियते वा' इत्यादिर्विबक्षिता ॥

* ६ अत्र प्रमातृत्वस्यात्मनित्यत्वसाधनतामुपपाद
 यति—प्रमातृत्वस्य भोक्तृत्वपर्यवसान इति ॥ तावता
 किमायातमित्यत्राह— कर्मफलभोगार्थत्वरूपप्रमत्त

निपथमुपनेति भावः स्वयं कर्मफलभोगार्थत्वं
 रूपप्रमेयत्वात् इत्येवमेतत्त्वं भावः येन तादृशप्रमत्तत्वं
 राहित्यमित्या तस्य चानुत्पत्तत्वाप्यनयानुत्पत्तत्वेन
 दावात्मना नित्यत्वमिदं इति परिहरता प्रमातृत्वस्य
 नित्यत्वमाधत्तमिति भावः ॥

* ७ निरुक्तस्य श्रुत्यानुगुण्यमाह—आत्मस्वरूपा-
 नुत्पत्तेरशान्निहितत्वात् इति ॥

* ८ प्रमातृत्वस्य प्रमाश्रयतामात्ररूपत्वेऽपि तस्य
 नित्यत्वमाधत्तमत्त्वं श्रुत्यान्तेनोपपादयति— प्रमाश्रय-
 त्वमात्रस्य हेतुत्वेति ॥

* ९ न-वोश्वरो न वृष्टान्, निश्चिन्तामाधत्तत्वाभावा-
 दित्याशङ्क्य निराकरोति—तत्र माध्यमन्दह इत्यादिना ॥

* १० अत्र व्याप्यत्वस्य नित्यतामाधत्तत्वात्
 —व्याप्यत्वस्य प्रयोगित्वेति ॥ व्याप्यत्वस्य नित्यत्व-
 साधकत्वेऽपि प्रयोगित्वस्य ॥ पूर्वमममद्यात्वात्-
 प्रकरणे शस्त्रादिप्रियवचनात् पठितं च—प्राक् स्वोक्त
 व्याख्यानशैल्या शस्त्रादिजन्यनाशप्रतियोगिताराहित्य

रूपानित्यत्वमाधत्तवियवकतया योजयितव्य इत्यर्थः ।
 अतो नाक्तनैकान्त्यमिति भावः ॥

शांनिव्यागमेनाऽत्मा परिच्छिद्यते, प्रत्यक्षादिना च पूर्वम् । न, आत्मनः स्वतस्सिद्ध-
 त्वात् । सिद्धे आत्मनि प्रमातरि प्रमित्तो, प्रमाणाव्येपणा भवति । *न हि पूर्वम् इत्यम्

आ ॥ प्रदर्शके । स्वयमेवान् प्रदर्शक, चित्त्वात्

जा ॥ पादितश्चात्र नयस्यानाश इति भावः । ननु विनाशिना देहानामप्यनुपाधित्वात्तोऽनोपाधिरित्यत
 आह स्वयमित्या ॥ उपाध्याप्याधिमन्त्रापो विगेषरत्नेनेति भावः । लोकेऽहमिदं कथमङ्गीकार्यमित्यत आह—
 चित्त्वादिति । जडैश्वर्यायद्रस्तुमावित्वात्प्राज्ञ भेदाभेदौ । चित्स्वरूपे तु यावद्रस्तुमावित्वादभेद एवेति

त्तातया पठितव्य इति न तत्रापि दोषः। शरीरानिन्यत्वमाधनेषु च सायवयवभूतसङ्घातल्लयोः प्राकृतत्वे मतीति विरोधणात् व्यभिचारः । एतदर्थं हि 'इमे देहाः' इत्युक्तम् । कर्मफलभोगार्थत्वमपि तदर्थ-मुपपन्नमेव, न च व्यर्थविरोधणम्, मुक्तात्मजानविक्रमस्य व्यरच्छेद्यत्वात् । न हि मोऽनुत्पन्नः, प्राग्भावात् । निवृत्ते रप्रतिबन्धके करणनिरपेक्षस्वरूपाधीनोत्पत्तित्वमात्रेण हि स्वाभाविकमुच्यते ; न त्वनुत्पन्नत्वेन । ३ 'दोषप्रहाणात् ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा । प्रकाशयन्ते न जन्वन्ते नित्या एवात्मनो हि ते ' इत्यादिक त्वयोर्धादिस्वरूपस्यानुत्पन्नतामाह, न तु तद्विक्रमस्य । अधवावस्थारूपत्वेन तस्योत्पन्नत्वं नाम पृथक्चिन्त्यताम् । तदवस्थावन्धितव्यरच्छेदाय विरोधणं स्यात् । अस्तु वा विरोधणनैरपेक्ष्यम् ; तथाप्युत्पन्नत्वमात्रेणानिन्यत्वं तावत्किञ्चन, अज्ञातोत्पत्तिषु केयुचिच्छरीरेषु हेत्वमिद्विशङ्कापरितारः कर्ममूलत्वप्रदर्शनेन क्रियते । कर्मावमानविनाशितस्य वा साध्यत्वात्तदौचित्यं चैद विरोधणं सार्थम् । व्याप्यत्व च शस्त्राद्यपेक्षया विवक्षितम् । साध्यं च तदधीनविनाशित्वांमिति न कश्चिद्दोषः । ननु यो यद्याप्यः स तदधीनविनाश इति न ध्यायिः, ईश्वरव्याप्यैः प्रकृतिपुरुषस्याद्यादिभिरनैरान्यत्वादिति चेत् ; इयमेत्यत्वस्य साध्यत्वात्तत्रापि तत्सम्भवात् । ईश्वरानिन्येच्छापरिग्रहादेव हि तन्नित्यत्वम्, अन्यथा यदीधरो जीवादिस्वरूपमपि सञ्जहीषेत्, कस्यस्य शान्तिता । तर्हि जीवाकाशादिव्याप्यैरधीनविनाशार्हतैः शरीरादिभिरप्यभिचारदति चेत्, तेषामपि तत्राध्यत्वयोग्यत्वात् । तत्राशक्तेश्वरमु न तत्र जीवादिन्युपकरणीकरोतीति विशेषः । तत्रश्चैव प्रयोगः—शरीरादि शस्त्राद्यधीनविनाशयोग्य, तद्याप्यत्वात् । यत् यद्याप्ये तदधीनविनाशयोग्यम्—इति । यद्वा त्रिषु सामान्यव्यापिः, मन्त्रादिनाशयत्वमेव साध्यम्, शस्त्रादिव्याप्यत्वादित्येव च हेतुः । यच्छस्त्रादिव्याप्यं तच्छस्त्रादिनाशयम्, यथा कदलीकाण्डादीति । न च्चाकाशादि शस्त्रादिव्याप्यं, मूर्त्तये सत्यनुपदेशस्य विवक्षितत्वात् ; सूक्ष्मत्वस्य चात्र यत्प्रतिहन्यते, तत्रापनिहतत्वं तत्रसूक्ष्मत्वमिति निरुक्तं । योगिप्रभृतिशरीराणां तु शस्त्रादिव्याप्यत्वमेव परिणामविशेषादेर्निवृत्तम् । अतस्तदधीनताशाभावः । शस्त्राद्यपेक्षया व्यापकत्वमेव तेषामिति तैर्न व्यभिचारः ।

प्र-प्या १ * १. शरीरानिन्यत्वमाधकत्वार्थमन्यदेहेतोः सा-
वयवत्वभूतमदान्तरुपयो अनेकान्ये परिहरति—श-
रीरानिन्यत्वमाधकत्वमिति प्राकृतत्वे मतीति विरोधणा-
त् व्यभिचार इति भावः ॥ २ प्रातिक-पे. ग. ग. ड. ज. पाठः
३. नि-पुषमे. १०४ अ. 'दोषप्रहाणादिनि ।
' ब्रह्मरूपस्य तदा आत्मनो नित्यमेव तत् । स्युत्पा-
नकाये राजेन्द्र आहो हेवतिरोहितम् ॥ ५३ ॥ आद-
र्शस्य मन्त्राभावात् वैतदवज्ञादये यथा । शान्तिप्रद-
देहस्य सोऽऽशाशो ह्यात्मनस्तथा ॥ ५४ ॥ यथा न
क्रियते उच्यते मन्त्रप्रधानान्मन्त्रेः । दोषप्रहाणात्
तथा ॥ ५५ ॥ यथाऽज्ञानकरणत्वात् क्रियते न जलम्बरम् ।
मदेव भावने व्यक्तिसमयः सम्भवः कुत ॥ ५६ ॥

तथा हेयपुण्यत्वमाधकत्वात्तदो गुणा । प्रकाशयन्ते...
ते ॥ ५७ ॥ शानं वैराग्यमैश्वर्यं धर्मश्च मनुजेश्वर ।
आत्मनो मदाभूतस्य नित्यमेतन्नतुष्टयम् ॥ ५८ ॥
* ४. योऽप्यत्यस्य साध्यत्वादिति— 'यो यद्या-
प्यः, स तदधीनविनाशयोग्यः' इति साध्यतावच्छेदक-
शरीरे योग्यतायाः प्रवेशादिति भावः ॥
* ५. नित्येच्छापरिमदादिति—नित्येच्छया नि-
त्यत्वेन विषयीकरणदित्यर्थः ॥
* ६. शस्त्रादिव्याप्यत्वमेवेति, निवृत्तमिति—
नास्तीत्यर्थः, तत्र हेतुमाह—परिणामविशेषादेरिति—
शस्त्रादिव्याप्यतायोग्यविशङ्कामन्त्रित्वविशेषादेरित्यर्थः ॥

श ॥ अहम्' इत्यात्मानमप्रमाय पञ्चात्ममेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते । न ह्यात्मा नाम आ॥ नित्यधोपाधिः कश्चिदस्ति। 'प्रतिपक्षां विमोक्षस्य नित्योपाध्या स्वरूपया । चिद्रूपया ज ॥ भावः । स्वप्नेवोपाधित्वे मुक्तात्माननिवृत्तिः स्यात्, उपाधिनिवृत्तित्वात्त्वानुनेरित्यत आह—नित्यइति॥ त्रिविध उपाधिरात्मनः, नित्योऽनित्यश्च । तत्र नित्यस्यावस्थानम् अन्यस्य निवृत्तिमुक्ता-मिति । कुत एतदित्यत आह—प्रतिपक्षाविति ॥ प्राप्नो मत्यां कुतीतिप्रतीति शेषः । ननुपाप्येति

रा॥तस्माद्देहस्य विनाशस्वभावत्वादात्मनो *नित्यस्वभावत्वाच्च उभावपि न शोकस्थानमिति
शास्त्रपातादिपरस्परदर्शनवर्जनीयान् स्वगतानन्यगतांश्च धैर्येण सोढ्वा अमृतत्वप्राप्तये
अनभिसंहितफलं युद्धाख्यं कर्मारभस्व ॥ १८ ॥

ता॥नतोऽपि सूक्ष्मतरौश्वरसङ्घस्यस्वसङ्घस्यादिभिस्तु तत्राग । एतेन शस्त्रास्त्रादिप्रतिरुध्नौपधाद्यनुग्रही
तशरीरवृत्तान्तोऽपि व्याख्यातः, औपघादादिभिन्नाव प्रवेशप्रतिरुध्नात् । तस्मात्सिद्धमग्रापि हेतनोऽष्टदि-
ग्विजयिनः—इति। ननु—त्रिमर्थमिह लोकादि शरीरानित्यत्व प्रमाथ्यते । त्रेपुचिच्छरीरेषु प्रत्यक्षत एव
नागो दृष्टः । अत्रिनष्टेषु भीष्मादिशरीरेष्वपि तत्तुल्यतया नाशित्व निश्चितमेव । अन्यथा शत्रून् प्रति श
स्त्रादिभिरपि न प्रहीयेत् । स्वयमपि शत्रुशस्त्रादिभिर न निरारयेत् । अतः शरीरानित्यत्वस्य सप्रतिपत्तत्वात्स
न्दिग्धे च न्यायापेक्षणात्त्रिमर्थमिह सावयवत्वाद्यनुमानचतुष्टयम्—इति । अबोधयते—प्रथमं तावदात्म-
नित्यत्वानुमानाना यच्छस्त्राद्यधीनविनाशम्, तत् नाशयं यथा शरीरमिति व्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनमेव
प्रयोजनम् । तत एव देहात्मनोरिदं धर्मप्रपञ्चनेन भेदस्थापने द्वितीयम् । शस्त्रादिनिवारणस्याप्यनेना
दिभिर्नित्यत्वमपि त्रि गम्भजेदिति सन्देहापारण तृतीयम् । एव देहाना नाशतद्वलोरस्यम्भावित्व
प्रतिपादनेन स्वदेहेरैरायजनन चतुर्थम् । परदेहेषु च स्वस्यैरस्यैव नाशहेतुत्वभ्रमनिरसनेन वक्ष्यमाणप्रमा
रेण स्वतन्त्रवर्तुलाभिमानक्षालन पञ्चमम् । नाशहेतौ सत्यस्य नश्यतीति प्रतिपादनात्पलमिसन्धि
रहितकर्मानुष्ठानादिनात्यन्तनाशस्यापि सम्भानाद्योतन षष्ठम् । नश्वरत्वभावात्नाशशोचनीयत्वं सप्तमम् ।
शीघ्रं मोक्षसाधने प्रवर्तितव्यमित्यष्टमम् । एव यथोचितमन्यदपि भाव्यम्—इति । 'तस्माद्युध्यस्व भारत'
इत्यत्र तस्मादित्यस्य व्याख्यान—देहस्येत्यादि, नशाकस्थानमित्यन्तम् । 'मात्रास्यर्गस्तु' इत्यादि-
श्लोत्रद्वयप्रतिपादितेन द्वन्द्वशितिशारूपपरिरेणामृतत्वरूपरत्नेन च पूर्यजाह—शस्त्रेति । अत्र परा
तान् प्रति शोचतः स्वगताभिधाने ममाद्वाटनेन मानजननार्थम् । शास्त्रीयत्वादेव हि स्वगतमपि दुःख
सहते । तथा यज्ञपशुशत्रुप्रभृतिगतमपि सोढव्यमिति प्रदर्शनार्थं च युद्धस्यानीमित्तराज्यादिशुद्धभोगा
न्तरप्रधानकल्प युदासाय प्रकरणारम्भोक्तमेव फलमुचितमिति अमृतत्वप्राप्तये इत्युक्तम् । धात्वर्थस्य
पराभिमत करणतयान्वयमपानुर्न 'युध्यस्व' इत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थो विविच्याह—युद्धाख्य कर्मारभ-
स्येति । अयमर्थः श्वरमीमासाया प्रपञ्चितोऽस्माभि ॥ १८ ॥

प्र-पा॥ *नित्यत्वाच्च. पा॥

*१ च अवधारणाधैरोऽयम्, अन्ययानामनेकार्थत्वात् ॥

शा॥कस्यचिदप्रसिद्धो भवति । शास्त्र त्वन्त्यं प्रमाणमतद्धर्माभ्यारोपणमात्रनिव
र्तकत्वेन प्रमाणत्वमात्मनः प्रतिपद्यते, न त्वज्ञातार्थज्ञापकत्वेन । तथा च श्रुतिः—
'यत्साशास्त्रपरेश्वरसङ्घस्य यथात्मस्य स्वर्गान्तरः' इति ॥

यस्मादेवं नित्योऽविक्रियश्चाऽत्मा तस्माद्युध्यस्व, युद्धादुपरमं मा कार्षीरित्यर्थः ॥

न ह्यत्र 'युद्धकर्तव्यता विधीयते, युद्धे प्रवृत्त एव ह्यसौ शोकमोहप्रतिबद्धः
तूष्णीमास्ते । अतः तस्य प्रतिबन्धापनयनमात्र भगवता क्रियते । तस्मात् 'युध्यस्व' इत्य
नुवादमात्रम्, न विधिः ॥ १८ ॥

आ ॥ युतो जीवः केशवप्रतिविम्बकः ' इति भगवद्वचनात् ॥ १८ ॥

जा॥किप्रत्ययान्तस्य पुष्टिज्ञतानियमात् । तर्हि इपुष्टिर्द्वयोः स्यम्, प्रयोगदर्शनादपवादः । यथाह—'लिङ्ग
शेषविधिव्यापी विशेषैर्व्यग्रमाधित' इति । सम प्रकृतेऽपि । स्व आत्मा रूप यस्याः ना स्वरूपा चिद्रूप-
त्वात् स्वरूपत्वम्, स्वरूपत्वानित्यत्वम् ॥ १८ ॥

पा॥ *युद्ध कतम्यतया पा

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥

१९

॥एनम् - उक्तस्वभावमात्मानं प्रति, *हन्तारं हननेहेतुं कमपि यो मन्यते; यश्चैनं केना-

ता॥अथ 'अविनाशि तु' इति श्लोकेनोक्तं 'नैनं छिन्दन्ति' इति प्रपञ्चयित्यभाषणं शास्त्रादीनामात्मनश्च हन्तृत्वहन्तृत्वयोर्मन्व तद्विपर्ययोर्दिनन्दया द्रवयति—यद्दन्मिति । सामानाधिकरण्याभ्रमनिरासा-
योक्तं—प्रतीति । 'हन्तारम्' इत्यस्य तृन्नतत्वात् 'एनम्' इति द्वितीया, 'नं' लोकाव्ययनिष्ठात्स-
र्वधुनाम्' इति कृद्योगप्रतीतिरेषात् । हननहेतुमिति । प्रत्ययस्याव हेतुमात्रविवक्षेति भावः । 'न क-
श्चित्तुंमर्हति' इति पूर्वोक्तवत्पर्ययप्रत्ययपुष्टिद्वयत्वोपरतिरिति शपनायोक्तम्—कमपीति । छेद-
नादिहेतुषु काश्चिदपीत्यर्थः । ननु 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तु हनश्चेन्मन्यते हतम्' उभौ तौ न विजानीतो नायं
हन्ति न हन्यते' इत्यस्य कठबह्मोक्तस्योपपत्तृहणरूपोऽयं श्लोकः । तस्य च वाक्यस्यात्मनो हन्तृत्व-
हन्तृत्वव्यन्विनेषार्थत्वं 'कर्ता ज्ञान्नायंत्वात्' इत्यधिकरणभाष्ये पूर्वपक्षिणोक्तम् । सिद्धान्ते च यदुक्त-

प्र-या॥ *हननहेतु. पा॥

अहमेन वधिधर्माति देहात्मदृष्ट्या मन्वते चेदित्यर्थः ।
हतश्चेन्मन्यते हन्तु - छिन्नदेहावयवः देहात्मदृष्ट्या आ-
त्मानं हतोऽहमिति मन्वते चेदित्यर्थः उभौ तौ न वि-
जानीत, आत्मस्वरूपमिति शेषः । नायं हन्ति, आत्मा-
नमिति शेषः । न हन्यते, आत्मस्वरूपमिति शेषः ।
ननु वेदान्तवेद्यपरिशुद्धात्मस्वरूपे कथं हननादिप्रतीति-
तत्पूर्वकनिषेधातिरिक्तं वाक्यम्, तस्मै च क्षेत्रीभूततया
तत्प्रमक्तत्वं भवादिति द्रष्टव्यम् ॥

१. अष्टाध्याय्याम्. २, ३, ६९ 'न लोकाव्य-
यनिष्ठात्सर्वधुनाम्' एषा पक्षेणैषा न स्यात् ।
एतेना. — कुर्वन्, कुर्वणो वा सुद्धि इति । ३. — हरि
दिदुष्टः, अकारणुवो । उक्त—दैव्यान् धातुको हारि ।
अस्य—वगत्सुष्टा, सुभ कर्तुम् । निष्ठा—विधुना
हता दैव्या, दैव्यान् हनवानित्यम् । मन्वा—इष-
त्वर प्रसन्नो हरिगा । वृत्रेति प्रत्याहार, प्रवृष्टानवा-
सिति वृष्टादात्कृतो नकारश्च । शानन्—गोम पद-
मान, चानन्—आत्मानं मण्डपमान, मन्व—वेद-
मपीष्वर्; दन्—कर्ता लोकात् ॥

२. कठोपनिषदि. १-अ २ - ब. १९-
वा. 'न हन्यते हन्तामेन दारिरे' इति बहुक्त तदेवो
पवादयति—हन्ता चेदिति ॥ हन्ता चेन्मन्यते हन्तुम्-

३. 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' मण्डसूत्रम्. २. ३.
३३ हाता सत्रयमात्मा कर्मसु कर्ता च 'वज्रम्'
'उपासान्' इत्यादित्वर्गापवर्गमाधनानुष्ठानविधानशास्त्रा-
णामर्थवत्त्वावयवभावात् । सोद्दरेव हि शासनम् । ना-
चेतनस्य प्रधानसेत्वर्यः ॥

॥शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं न प्रवर्तकम्, *इत्येतस्य अर्थस्य सा-
क्षिभूते श्रुत्या भानिनाय भगवान् ॥

यत्तु मन्यसे 'पुञ्जे भीष्मादयो मया हन्यन्ते, अहमेव तेषां हन्ता' इति, एषा युद्धिः
सृष्टं च ते । कथम्—

आ॥व्यवहारस्तु भ्रान्त इत्याह—य एनमिति॥कृतः!उक्तहेतुभ्यो नायं हन्ति न हन्यते ।

ज॥य एनमिति पुनरात्मनित्यत्वं किमिल्युच्यत इति अतो नास्य नित्यत्वप्रतिपादने तात्पर्यम् । किंतु
नियतिर्न चेदात्मनो नित्यत्वम्, तर्हि का गतिमिदं नन्यत्रद्वारम्येयादादिक्य तस्य भ्रान्तत्वमनेनोच्यत इत्याह
—व्यवहारस्त्विति॥ व्यवहारेऽयं ज्ञानम् । तथापि 'नायं हन्ति न हन्यते' इति पुनरुक्तिरेवेति चेन्न—
ज्ञानानां प्रामाण्यस्य बाधकैरापोयत्वात्। युक्तो बाधकादस्य भ्रान्तत्वमित्यादादिक्य स्वपक्षमाधमानामेवोक्त-
हेतुतामेतद्वाधनेऽपि व्यापारप्रदर्शनार्थत्वात्तदस्येत्याह—कृत इति ॥ नन्यत्र हननमेकमेव, तत्कथमुभावि-
पा॥ *इत्येतस्येव साक्षिभूते पा.

यापि हेतुना हत मन्यते, *तायुभौ न विजागीत, उक्तैर्हंतुभिरस्य नित्यत्वादेवाय हननहेतुर्न भवति, अत एव चायमात्मा न हन्यते। हन्तिघातुरप्यात्मकर्मक शरीरप्रियोगकरणार्ची। ता। 'हन्ता चेन्मन्यते' इत्यादिना हननक्रियायामर्तुत्वमात्मन श्रूयत इत्येवमनूय, तदात्मनो नित्यत्वेन हन्तव्यत्वाभावाद्बुध्यत इति परिहृतम् । नथमनै हन्तारमिन्यादिना स्वरसमिद्धमामानाधिनरण्यादिभङ्गेन हननहेतुं कर्मपीत्यप्याह्वय व्याख्यायते । उच्यते— न तावदत्र शरीरकभाध्यविरोध, ऐनाप्यात्पुत्र हि यस्य कस्यापि हेतोरात्मननहेतुत्वं नामीत्युक्तम् । तथा गत्यात्मनोऽप्यात्महननहेतुत्वं नास्तीत्युक्तं भवति । एतं चान सामान्योक्तस्य विशेषनिवृत्तामभ्युपेयोक्तं शरीरके । न चान सामानाधिनरण्याभ्युपगम, आत्मनो हतारमिति वैयधिनरण्येऽपि फलितोक्ते । तत्र ह्यपेक्षितपदान्तरस्य योग्यविभक्त्यन्ततयाप्यारार । अत्र तु सामानाधिनरण्यादपि त्रियार्थगोचरान्नाह्नादिमतो परस्परान्वय एव स्वारसिक । सामान्यप्रियत्वे च प्रकरणीयत्वम् । आत्मनो हतुत्वनिषेधरूपिशेषोपमहारस्तु 'वेनाविनाशिनम्' इति श्लोके भविष्यति । तस्मादयमिति शब्दस्य भिन्नार्थत्वादिनमपि न दोषायेति सिद्धम् । प्रतिज्ञान्तरधर्मयुदासायाह—उक्तंरिति । अस्य नित्यत्वादिति । तत्कार्यशक्तमपि न हि तदयोग्ये प्रवर्तत इति भाव । 'एनम्' इति पूर्वनास्यादनुक्तम् । अतएवचेति । अयोग्यतया हेतुभावे तत्क्रिया विपयत्वरूपशभाव इति भाव । 'अय हननहेतु, अयमा मा' इत्युभयत्र अयशब्दप्रयोगात्तन्वेणोच्चरितोऽय शब्दो 'हन्ति, हयते' इत्यनयोर्विषयभावेदात्तवृत्तमर्ममर्मन इति भाव । नथ तर्हि 'मनुष्यं हन्ति' इत्यादिप्रयोग । न ह्यसौ शरीरमाहहननप्रिय, मृतशरीरघातकेषु 'विनुदा मावृदा' इत्यादिप्रयोगोपनेदशात्र भावात् । मनुष्यादिशब्दाश्चात्मपर्यवसिता इति नस्सिद्धात् । 'मा विघासति' इत्यादिप्रयोगेषु व्यक्तमेव हन्तेरात्मकर्मस्त्वम् । अतो हि सायोग्यश्चेतन एव हन्तिघातो कर्मभूत । तथा सति 'नाथ हन्ति न हन्यते' इत्युक्तमुभयमपि नोपपद्यते इत्याशङ्क्याह—हन्तिघातुरिति । आत्मकर्मन इत्यनेन शङ्का

प्र परा। *उभौ तौ त्वि परा।

सजनकार्यशक्तमपि नलात्कि नहि सेनयाभ्यवाध्या

* १ तत्कार्यशक्तमपि नहि तदयोग्ये प्रवतने

दो सचो प्रवर्तत इत्यर्थे ॥

श॥य एनम् इति॥य एन प्रवृत्त दहिन वेत्ति विजानाति हन्तार हननक्रियाया कर्तारम्, यश्च एनम् अन्यो मन्यते हत देहहननेन 'हन अहम्' इति हननक्रियाया कर्मभूत, तौ उभो न विजानीत न ज्ञातवन्तो अपिपेकेन आत्मानम् । 'हन्ता अहम् हत अस्मि आ॥न हि प्रतिविम्बस्य त्रिया । स हि विम्बत्रिययैत्र क्रियावान् ।

जा॥ति, कथ च 'नाथ हन्ति न हयते' इति । अथैस्या अपि त्रियाया कारकभेदादेवमुक्ति । तर्हि क्रणाधिनरणोक्तिरपि प्रमज्यत इति । उच्यते - आत्मनो नित्यत्वमिमास्वातन्त्र्यमपि प्राप्तिप्रतिपादितम् । यथोक्त तात्पर्यनिर्णय—तत्र हननव्यवहारवत्त्वात्तन्त्र्यव्यवहारस्यापि भ्रान्तत्वमनेनोच्यत इति उभा विन्यायुपपद्यते । अतएव भाष्यकारो व्यवहारस्तिरिति सामान्येनाह, न तु हननव्यवहार इति निष्कृष्य । ननु नित्यत्वे विम्बनित्यत्वादय उक्ता, अस्वातन्त्र्ये तु न कोऽपि, तत्कथमुच्यते हेतुस्य इत्युक्तमिति चेत् प्रतिविम्बत्वम्योक्तत्वात् । तस्य नथमस्वातन्त्र्ये हेतुत्वमित्यत आह—नहीति ॥ नियेति यदता हन्तार हतीति पदद्वयमुपलक्षणार्थमिति सूत्रितम् । ननु प्रतिविम्बस्यापि लोके क्रिया दृश्यते। जीवस्य च क्रियाभावे 'कर्ता शास्त्रार्थकर्ता' इत्यादिप्रिये इत्यत आह—स हीति ॥ विम्बत्रियया विम्बाधीनक्रियाया । तथा च पूर्व स्वातन्त्र्यभावापेक्षया त्रियाप्रतिषेध इति ज्ञातयम् । ननुप्राधिक्रिययापि प्रतिविम्बे क्रिया भवति । तत्कथमुच्यते—विम्बत्रिययेति ॥ मैरम्, स्वातन्त्र्यप्रतिषेधे तात्पर्यात्,

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥

१९

या।एनम् - उक्तस्त्वभावमात्मानं प्रति, *हन्तारं हननहेतुं कमपि यो मन्यते; यश्चैनं घेना-

ता।।अथ 'अग्निनाशितु' इति श्लोकेनोक्तं 'नैनं छिन्दन्ति' इति प्रपञ्चविषयमाण शम्भ्रादीनामात्मनश्च हन्तृत्वहन्तव्यत्वायोग्यत्वं तद्विपर्ययवेदिनिन्दया द्रवयति—यएनमिति । सामानाधिकरण्यभ्रमनिपत्ता-
योक्तं—प्रतीति । 'हन्तारम्' इत्यस्य त्वन्नन्तत्वात् 'एनम्' इति द्वितीया, 'नं' लोभाव्ययनिष्ठात्पल-
र्धनुनाम्' इति कृयोगपश्रीनिषेधात् । हननहेतुमिति । प्रत्ययग्यात्वे हेतुमावविश्रुति भावः । 'न क-
श्चित्कर्तुमर्हति' इति पूर्वोक्तव्यत्यर्थविश्रुत्या पुष्टिद्वयत्वोपपत्तिरिति शपनायोक्तम्—कमपीति । छेद-
नादिहेतुषु कश्चिदपीत्यर्थः । ननु 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम्' उभौ तौ न विजानीतो नायं
हन्ति न हन्यते' इत्यस्य कठयत्नोपाक्यस्योपबृहणरूपोऽयं श्लोकः । तस्य च वाक्यस्यात्मनो हन्तृत्व-
हन्तव्यत्वनिषेधार्थत्वं 'कर्ता शास्त्रार्थत्वात्' इत्यधिकरणभाष्ये पूर्वपक्षिणोक्तम् । सिद्धान्ते च यदुक्तं
प्र-या।। *हननहेतु- पा।।

अहमेन वधिपामोनि देहात्मदृष्टया मन्यते चेदित्यर्थः ।
हतश्चेन्मन्यते हतम् - छिन्नदेहाशयव- देहात्मदृष्टया आ-
त्मानं हतोऽहमिति मन्यते चेदित्यर्थः । उभौ तौ न वि-
जानीतः, आत्मस्वरूपमिति शेषः । नायं हन्ति, जात्मा-
नमिति शेषः । न हन्यते, आत्मस्वरूपमिति शेषः ।
ननु वेदान्तवेत्तरेऽनुष्ठात्प्रत्ययरूपे कथं हननादिप्रसक्त-
तत्पूर्वकनिषेधाविधिं वाच्यम्, तस्मैव क्षेत्रीयतया
तद्व्यमकतरन्मवार्दिति द्रष्टव्यम् ॥

१. अष्टाध्याय्याम् २, ३, ६९ । 'न लोकाव्य-
यनिष्ठागल, धेनुनाम्' एषा प्रयोगे षष्ठी न स्यात् ।
त्यदेशा—कुर्वन्, कुर्वणो वा सृष्टिं हरि । उ—हरि
शिशुः, अन्कारगुर्वा । उक्त—दैत्यान् पातुको हरि ।
अस्य—वगस्तद्वा, सुभ्यं कर्तुम् । निष्ठा—विशुना
हता दैत्या, दैत्यान् हतवानिष्यु । एतत्वां—ईष-
रहर प्रपञ्चे हरिणा । वृत्तिरिति प्रत्याहारः, शत्रुशानचा-
वितं नृशब्दादात्मनो नकारात् । शानम्—शोभं पव-
मानः, चानम्—आत्मानं मण्डयमानं, शत्रु—वेद-
मधीयन्, नृन्—कर्ता लोकात् ॥

२. कठोपनिषदि. १-अ २ - वदयान् . १९-
वा. । 'न हन्यते हन्यामने शरीरे' इति यदुक्तं तदेवो
पपादयति—हन्ता चेतिरिति ॥ हन्ता चेन्मन्यते हन्तुम्-

३. 'कर्ता शास्त्रार्थत्वात्' ब्रह्मसूत्रम्. २, ३.
३३. शान्ता मन्त्रयमात्मा कर्मणु कर्ता च 'यज्ञ'।
'उपासात्' इत्यादिस्वर्गपवर्गनाथनानुष्ठानविधानशास्त्रा-
गामर्थवत्त्वावयवम्भावात् । बोद्धुरेव हि ज्ञानवन् । ना-
चेतनस्य प्रधानस्येत्यर्थः ॥

शां।शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं न प्रवर्तकम्, *इत्येतस्य अर्थस्य सा-
क्षिभूते ऋचौ आनिनाय भगवान् ॥

यत्तु मन्यसे 'युद्धे भीष्मादयो मया हन्यन्ते, अहमेव तेषां हन्ता' इति, एषा बुद्धिः
मृषैव ते । कथम्—

आ।।व्यवहारस्तु भ्रान्त इत्याह—य एनमिति।।कुतः! उक्तहेतुभ्यो नायं हन्ति न हन्यते ।

जा।।य एनमिति पुनरात्मनित्यत्व निमित्तमुच्यते इति अतो नास्य नित्यत्वप्रतिपादने तात्पर्यम् । किंनु
निश्चिन्तयेत् चेदात्मनो नित्यत्वम्, तर्हि का गतिमद्वन्द्वनव्यवहारस्थेन्याराङ्क्य तस्य भ्रान्तत्वमनेनोच्यते इत्याह
—व्यवहारस्त्विति ॥ व्यवहारोऽत्र ज्ञानम् । तथापि 'नायं हन्ति न हन्यते' इति पुनरुक्तिरेवेति चेन्न—
ज्ञानानां प्रामाण्यस्य बाधकक्रापोयत्वात्।।कुतो बाधकादस्य भ्रान्तत्वमित्याराङ्क्य स्वपञ्चवत्प्राधान्यमेवोक्त-
हेतुनामेतद्वाहनेऽपि व्यापारप्रदर्शनार्थत्वादास्येत्याह—कुत इति ॥ नन्वत हननमेकमेव, तत्कथमुभावि-
पा।। *स्वेतत्पार्थव्य साक्षिभूते. पा.

रा॥पि हेतुना हत मन्यते, *तावुभो न विजानीत, उकेहंतुभिरस्य नित्यत्वादेयाय हननहेतुर्न भवति, अत एव चायमात्मा न हन्यते। हन्तिधातुरप्यात्मकर्मक शरीरप्रियोगकरणार्ची। ता॥ 'हन्ता चे मन्यते' इत्यादिना हननक्रियायामनृतत्वमात्मन श्रूयत इत्येवमनूय, तदात्मनो नित्यत्वेन हन्तव्यत्वाभावादुच्यते इति परिहृतम् । नृथमन्यै न हन्तारमित्यादिना स्वस्वसिद्धनामानाधिपरण्यादिभिर्ज्ञेन हननहेतु र्मगीत्यप्याह्वय व्याख्यायते । उच्यते—न तावदत शरीररमाथ्यप्ररोध, ऐनाध्यात्। अन हि यस्य कस्यापि हेतोरत्माननहेतुत्वं नाम्नीत्युक्तम् । तथा सत्यात्मनोऽप्यात्महननहेतुत्व नाम्नीत्युक्तं भवति । एव चात्र सामान्योक्तस्य विशेषनिष्ठतामभ्युपेक्ष्योक्तं शरीरके । न चात्र सामानाधिपरण्याभ्युपगम, आत्मनो हन्तारमिति वैयधिकरण्येऽपि परितोक्ते । तत्र ह्यपेक्षितपदान्तरस्य योग्यनिभक्त्यन्त तथाप्याहार । अन तु सामानाधिपरण्यादपि नियामर्मणोरकाङ्क्षादिमतो परस्परान्वय एव स्वस्वसिद्ध । सामान्यप्रियत्ये च पररणौचित्यम् । जात्मनो हतुत्वंनिषेधरूपत्रिशोपोपमहारस्तु 'वेदादिनादिनम्' इति श्लोके भविष्यति । तस्मादयमिति शब्दस्य भिन्नार्थन्यादिकमपि न दोषावेति सिद्धम् । प्रतिज्ञान्तरभ्रमशुदानायाह—उक्तेरिति । अस्य नित्यत्वादिति । तत्कार्यशक्तमपि न हि तदयोग्ये प्रवर्तत इति भावः । 'एनम्' इति पूर्वनाक्यादनुक्त्युक्तम् । अनएवचेति । अयोग्यतया हेत्वभावे तत्क्रिया विपक्षरूपफलाभाव इति भावः । 'अय हननहेतु, अयमात्मा' इत्युभयत्र अयशब्दप्रयोगात्तन्नेणोच्चरितोऽय शब्दो 'हन्ति, हन्यते' इत्याद्योर्विभवाभेदात्पूर्वमर्ममर्षन इति भावः । नृथ तर्हि 'मनुष्य हन्ति' इत्यादिप्रयोगः । न ह्यसौ शरीरमात्रहननप्रिय, मृतशरीरघातकेषु 'पितृहा मातृहा' इत्यादिप्रयोगोपनोशाद्य भावात् । मनुष्यादिशब्दाश्चात्मपर्यवसिता इति नस्सिद्धान्तः । 'मा जिघासति' इत्यादिप्रयोगेषु ध्यत्तमेन हन्तेरात्मकर्मन्त्वम् । अतो हितायोग्यश्चेतन एव हन्तिधातो कर्मभूतः । तथा सति 'नाय हन्ति न हन्यते' इत्युक्तमुभयमपि नोपपद्यते इत्याशङ्क्याह—हन्तिधातुरिति । आत्मकर्मकइत्यनेन शङ्का

प्र पा॥ *उभौ तौ त्रिषु पा॥

स न नार्थशक्तमपि जलाधिक नहि सेवनाशोग्यवाच्या

१ तत्कार्यशक्तमपि नहि तदयोग्ये प्रवर्तते—

दो सचने प्रवर्तत इत्यर्थः ॥

शो॥य एनम् इति॥य एन प्रवृत्त देहिन वेत्ति विजानाति हन्तार हननक्रियाया. कर्तारम्, यश्च एनम् अन्यो मन्यते हत देहहननेन 'हत अहम्' इति हननक्रियाया कर्मभूत, तौ उभो न विजानीत. न ज्ञातवन्तो अपिप्रेरेकेन आत्मानम् । 'हन्ता अहम् हत. अस्मि आ॥न हि प्रतिविम्बस्य क्रिया । स हि विम्बनिययैव क्रियावान् ।

जा॥ति, कथं च 'नाय हन्ति न हन्यते' इति । अयैस्या अपि क्रियाया कारकभेदादेवमुक्तिः । तर्हि करणाधिकरणोक्तिरपि प्रसज्यत इति । उच्यते—आत्मनो नित्यत्वात्प्रतिज्ञात्तन्वयमपि प्राप् प्रतिपादितम् । यथोक्तं तात्पर्यनिर्णये—तत्र हननव्यवहारवत्त्वात्तन्वयव्यवहारस्यापि भ्रान्तत्वमनेनोच्यत इति उभा वित्यानुपपद्यते । अनएव भाष्यकारेण व्यवहारस्तिरिति सामान्येनाह, न तु हननव्यवहार इति निष्कृष्य । ननु नित्यत्वे विम्बनित्यत्वादेव उक्ता, अस्वातन्त्र्ये तु न कोऽपि, तत्त्वयमुक्तहेतुषु इत्युक्तमिति चेत् प्रतिविम्बत्वस्योक्तत्वात् । तस्य कथमस्वातन्त्र्ये हेतुत्वमित्यत आह—नहीति ॥ नियेति वदता हन्तार हन्तीति पदद्वयमुपलक्षणार्थमिति सूचितम् । ननु प्रतिविम्बस्यापि लोके क्रिया दृश्यते। जीवस्य च क्रियाभावे 'कर्ता शास्त्रार्थन्यात्' इत्यादिप्ररोध इत्यत आह—स हीति ॥ विम्बनिययया विम्बा धीनक्रियाया । तथा च पूर्वं स्वातन्त्र्याभावापेक्षया क्रियाप्रतिषेध इति ज्ञातव्यम् । ननुपाधिक्रियायापि प्रतिविम्बे क्रिया भवति । तत्कथमुच्यते—विम्बनिययेति ॥ मैसम्, स्वातन्त्र्यप्रतिषेधे तात्पर्यात्,

रा॥*न †हिंस्याद्भूतानि ‡'ब्राह्मणो न हन्तव्यः'इत्यादीन्यपि शास्त्राणि §अविहितशरीर-
वियोगकरणविषयाणि ॥ १९ ॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २०

रा॥उक्तेरेव हेतुभिर्नित्यत्वेनापरिणामिन्वादात्मनो जननमरणादयः सर्वे एवाचेतनदेहध-

त्ता॥मृचनम्; सत्यमात्मकर्मक एव स्वते हन्तिधातुः, न तु तत्स्वरूपप्रव्युत्तिप्रतिपादकः; किन्तु मारणपरः।
तथैव हि लोकवेदयोः प्रयोगः । मारण च शरीरादिविश्लेषणामकर्म । 'मृद् प्राणत्यागे' इति चानुशि-
ष्यत इति भावः । एवं लोकरूपयोगो निर्व्यूढः । 'नं हिंस्याद्भूतानि' इति शास्त्रप्रयोगस्य कोऽर्थः । स
चास्तु यःकाश्चित्, स तावत् सामान्यतो विशेषतश्च निषिद्धत्वादकर्तव्यइत्याशङ्क्याह—न हिंस्यादिति।
पैराभिमत्प्रक्रिययोत्सर्गापवादन्यायाद्वा स्वमतेन विहितशरीरवियोगकरणस्य पशुशत्रुप्रभृतीनामपि हितत-
मत्वेन हिंसात्वसैवाभावाद्देति भावः ॥ १९ ॥

अयं 'विश्वेश्वर' इत्यधीतस्य अब 'कदाचिन्' इत्येकपदमावशिष्यतस्य 'नं जायते' इति कठवह्नी-
श्लोकस्य पौनरुक्त्यप्रत्यक्षविरोधादिदोषमाशङ्क्याह—उक्तेरेवेति । एतेन प्रतिशामात्वलाङ्घ्या परास्ता ।
नित्यत्वेनापरिणामादिनि—अविनाशत्वेन विकारमात्रस्यापि निरमत्वादित्यर्थः। तथाहि—विना-
शो नाम पूर्वावस्थाप्रहाणरूपनामान्तरभजनाहोबस्थान्तरापत्तिः । यथा घटादिद्रव्यस्य कपालाद्यवस्था ;
तदवस्थान्मुच्य च तस्या अपभयः । सैव कपालाद्यवस्थस्य तन्मैव द्रव्यस्योत्पत्तिः । एवं परिणामद्रव्या-
दिकमुदाहरणीयम्। वक्ष्यति चेममर्थम्—'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः' इत्यत्र । अतो विनाशित्वनिराकरणेन
जननादिकमप्यर्थतो निरमत् । सर्वेष्वेतेष्वपौनरुक्त्यायमुक्तम् । एवकारोऽव अपिदाब्दनमानार्थः । न
केवले हन्तव्यत्वमात्रमेव नास्ति; अपि तु जन्यत्वादिकम्परीत्यपुनरुक्तिरिति भावः । देहधर्मा इति

प्र-पा॥* † हिंस्यात्सर्वा भूतानि, पा॥

‡

* §अविहितशरीरवियोगकरणविषयाणि—यार्गाद्यप-
शुबस्य यष्टुः युद्धे शत्रुवधस्य च क्षत्रियस्य विहितस्वात्र
मत्वर इति भावः ॥ १. विश्लेषणमात्मनः, पा॥

२. नहिंस्यात्सर्वा भूतानि, ३. ग. ड. पा ॥

* ३. सामान्यतः—'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति
सामान्यवचनात् । विशेषतः—'ब्राह्मणो न हन्तव्यः'
इति विशेषवचनात् ॥

* ४. पराभिमत्प्रक्रिययोत्सर्गापवादन्यायाद्वा-वशियपुनः

वधारीना हिंसात्वमाहोक्तस्य निषेधस्य विहितव्यतिरि-
क्तविरयताया उत्सर्गापवादस्यायेन परैरद्वीकारात्तद्वा-
त्त्वा न निषेध इति भावः ॥

* ५. भिद्धानं यद्विदपश्चादिवधस्य हिंसात्वमेव नेति,
तस्य 'न हिंस्यात्' इति निषेधविषयत्वमेव नास्तीति
उत्सर्गापवादन्यायात्प्रकृत्या न तदुपवीचनावदयकनेत्यभि-
प्रेत्य 'हिंसात्वसैवाभावाद्वा' इति ॥

६. कठ-उप. १-२-१८. व्याख्यानम् ४७. पु.

१३. प॥ ७ तस्यापक्षयः क. ख. घ. ङ॥

८. गी. २-२७.

श॥अहम् इति देहहननेन आत्मानम् अहंप्रत्ययविषयं यो विजानातः तौ आत्मस्वरूपानभि-
क्षौ, इत्यर्थः । यस्मान् न अयम् आत्मा हन्ति न हनननिःश्रयायाः कर्ता भवति, न च हन्यते
न च कर्म भवतीत्यर्थः, अविनियत्यान् ॥ १९ ॥

आ ॥ 'ध्यायतीय' इति श्रुतेश्च ॥ १९ ॥

ज ॥ जीवस्य रूपगुणाप्सभाषाया जीवस्येश्वराधीनक्रियत्वे श्रुति चाह—ध्यायतीयेति ॥ ईश्वरो जीव
ध्यायतीत्यर्थः ; इयमन्वोऽस्याथे ॥ १९ ॥

ग।।र्मानं न सन्तीत्युच्यते। तत्र 'न जायते म्रियते' इति वर्तमानतया सर्वेषु देहेषु सर्वैरनुभूयमाने जननमरणे कदाचिदप्यात्मानं न स्पृशतः। 'नायं भूत्वा भविता वा न भूयः' अयं कदापि भूत्वा भूयः कल्पान्ते *च न न भविता, केषुचित्प्रजापतिप्रभृतिदेहेष्वगागमनोपलभ्यमानं

ता।। 'हन्यमाने शरीरे' इति सूचितम्। जननमरणादिव्यवहारविषय उक्त, तत्र हेतु — अचेतनेति। जननादयो देहधर्मा आत्मनो न सन्तीत्युच्यते इति आत्मनि देहधर्मान् प्रत्यक्षादिनाभिमन्यमानानायातुं नाय 'न जायते' इत्युपनिषन्मात्रेण यथाप्रसिक्तानारो त्रिनिष्वाभिधीयते, न तु देहयोगवियोगलक्षण जननमरणप्रतिषेधे न्रियत इत्यर्थः, वाग्वदध्वार्थः। श्लोकस्य पदानां पौनरुक्त्यपरिहाराय वर्तमानादिनिर्देशादि व्याख्या व्यञ्जयनाह— तत्रेति। ननु कदाचिदित्यनेन वर्तमानकालत्रिधाया वैयर्थ्यं, लकारेणैव गतार्थत्वात्। भूतभविष्यतोस्सङ्गहे वर्तमाननिर्देशो न सङ्गच्छत इत्याशङ्क्योक्तम्— वर्तमानतयेत्यादि। तत्तत्कालीनैः पुरुषैरेषु देहेषु 'जायते' 'म्रियते' इति वर्तमानतयैव हि जननमरणयोरनुभवः। अतन्मदपेक्षया वर्तमाननिर्देशोपपत्तिः। तेन कल्पान्तव्यतिरिक्तस्ममन्त काल, कदाचिदिति सङ्गृहीत इति भावः। 'भूत्वा' इति पूर्वकालनिर्देशाभिप्रेतमाह— कल्पादाविति। तत्र भूयश्चाब्दः कल्पान्तपरः। 'भूत्वा भविता' इत्यनयोः क्रिययोः प्रत्येकं न प्रत्ययभ्रममुदासायोक्तम्— न न भवितेति। भूत्वा न भवितेति विशिष्टं नन्तरेण प्रतिपिप्यते। ननु 'नायं भूत्वा' इत्यादिकं निमित्तमुच्यते, 'न जायते' इत्यादिनैव सङ्गृहीतुं शक्यतादित्याशङ्क्याह— केषुचिदिति। अयं भावः— कालविशेषे देहविशेषेषु सृष्टिप्रलयविशेषे भूयते। स च न देहसम्बन्धतद्वियोगमात्रम्, 'तोयेन जीवान्

प्र पा ॥ *न भविता नः; न भवितेति न पा ॥ यत् प्रभृतेति ॥ नगत्प्रतिभृता प्रवृत्तिरपि यत्
१. जननमरणे क इ पा ॥ तमोवस्थाङ्गण प्रमत्ता उत्पन्ना। भूम्या तौयशब्दाय
२. तैत्तिरीयोपनिषदि नारायणे १४ यतः प्रमत्ता लक्ष्मिभूतस्मद्विद्यादिनावान् सृष्टान्। सृष्टा-वोष
जगत् प्रमृता तौयेन जीवान्मममर्तं भूयाम्। यदो विपुत्रपश्चादिचराचराण्यारतया प्रविष्ट इत्यर्थः ॥
यथोभि पुराणान् पशुश्च विरेस भूतानि चराचराणि

शा।।कथम् अविक्रियः आत्मेति? द्वितीयो मन्त्र — न जायते-न उत्पद्यते, जनि*लक्षणा वस्तुविक्रिया न आत्मनो विद्यते इत्यर्थः। तथा न म्रियते वा। वाशब्दः चार्थः। न म्रियते च इति अन्त्या विनाशलक्षणा विक्रिया प्रतिपिद्यते। कदाचिच्छब्दः सर्वविक्रिया प्रतिषेधः संवद्ध्यते— न कदाचित् जायते, न कदाचित् म्रियते, इत्येवम्। यस्मात् अयम् आत्मा भूत्वा भवनक्रियाम् अनुभूय पश्चात् अभविता अभवत् गन्ता न भूयः पुनः, तस्मात् न म्रियते। यां हि भूत्वा न भवति स म्रियते इति उच्यते लोके। वाशब्दात् नदाब्दाच्च अयम् आत्मा अभूत्वा वा भविता देहवत् न भूयः। तस्मात् न जायते। यो

आ।। अत्र मन्त्रवर्णोऽप्यस्तीत्याह— न जायते इति। न चेश्वरज्ञानप्रभृत्वा भविता।

जातिपापि 'न जायते' इति पुनरुक्तमित्याशङ्क्य नेद भगवद्वाक्यम्, किं तु कार्यं ममात्मेनेन मन्त्रवर्णोऽयमुदाहृत इत्याह— अत्रेति ॥ ननु जीव स्वरूपेण भूत्वा देहसम्बन्धेन भवितेन, तत्कथमुच्यते भूत्वा मरिता नेतीत्यतोऽन्यथा व्याचष्टे— नचेति ॥ जीवो न जायते चेत्तर्हि यथेश्वरज्ञानं वृद्धिहासादिवर्जितं भूत्वा कथाचिदचित्त्या शक्त्या भूतमिति व्यवहारालम्बनम्, तथा जीवोऽपि किं जननव्यय

रा॥कल्पाद्वा जननं कल्पान्ते च मरणमात्मानं न स्पृशतीत्यर्थः । अतस्सर्वदेहगत आत्मा अजः, अत एव नित्यः, शाश्वतः, प्रकृतिचद्विषदसततपरिणामरपि नान्नीयते, पुराणः

ता॥व्यममर्जं भूयाम्' इति कण्ठोक्तेः, प्राक्स्मृष्टेरेकत्वावधारणादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तेरेकस्यैव बहुभवनसङ्कल्पादेश्—इति । जीवस्वरूपैतानिनाशोवैवाभ्युपगन्तव्यापिति जीवानामाप्रत्ययवस्थायित्व-
वादशङ्कानिरासात्' नार्थं भूत्वा' इत्याद्युक्तम् । तत्र चैवमुत्तरम्— जीवानां विमृष्टिस्मदेहीकरणेन विज्ञेयः । प्राक्स्मृष्टेरेकत्वावधारणं नामरूपविभागाभावात्; एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानेन च गूढमचिदचिद्वस्तुशरीररू-
स्य ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरतया परिणामात् । अत एव बहुभवनसङ्कल्पाद्युपपत्तिश्च । अतः कल्पा-
द्यन्तयोपपि ज्ञानसङ्गेचविक्रामकरुदेहविश्लेषसंश्लेषमात्रमेव, न पुनः स्वरूपोत्पत्तिः—इति। 'अजो नित्यः'
इत्यनयोः पूर्वोक्तार्थस्य सङ्कलय्य निगमनरूपनप्रा तत्तत्कालेषु जन्मादिनिषेधेन सर्वदेहगततामाज्ज्वा-
दिविवक्षया चापौनरुक्तयामन्यभिप्रायेणार—अतस्सर्वदेहगत इति । अतएव नित्य इति, उत्प-
त्तिरहितत्वात्प्रतिवर्तित इत्यर्थः । सृष्टयवस्थागतस्थूलपरिणामानामात्मनि निरस्तत्वात्प्रलयाद्यवस्थानत-
गूढमपरिणामनिरस्तनपरशशाश्वतशब्दइत्यभिप्रायेणाह—प्रकृतिचदिति । पुराणशब्दमपि 'अक्षरता-
म्याभिर्द्रव्यात्' इत्युक्तन्यायेन निर्वेक्ति—पुरापिनव इति । किमिदं पुत्रपि नवत्वम्, अनुत्पन्नस्य
कदाचिदपि नवत्वायोगात् । उतन्नेऽपीदानीमपि नव इति वा परमादापि नव इति वा वक्तव्यम्,

प्र-पा॥१. विश्वदिनांम. स ग ड. पा॥

३. अत्रत्वेपि. स. ग. ड. पा॥

२ नागरहित ष ड. ज पा॥

शं॥हि अभूत्या भविता स जायते इति उच्यते । नैवम् आत्मा । अतो न जायते । यस्मात्
एवं तस्मान् अजः । यस्मात् न म्रियते तस्मात् नित्यश्च । यद्यपि आचक्षत्ययोः विक्रि-
ययोः प्रतिषेधे सर्वो विक्रियाः प्रतिषिद्धाः भवन्ति, तथापि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां
'स्वशब्दैरेव प्रतिषेधः कर्तव्यः' इत्याह—शाश्वतः इति, अनुक्तानाम् अपि गमनादि-
समस्तविक्रियाणां प्रतिषेधो यथा स्यात् इति । शाश्वत इति अपक्षयलक्षणा विक्रिया
प्रतिषिध्यते । शाश्वतः शाश्वतः । न अपक्षीयते स्वरूपेण, निरवयवत्वात् । निर्गुण-
त्वाच्च नापि गुणक्षयेण अपक्षयः । अपक्षयविपर्यतापि वृद्धिलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते

आ॥तद्धि 'तदैक्षत' 'देशतः कालतो योऽसाचवस्वातः स्वतोऽन्यतः । अविलुमावयो-
धात्मा' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धम् । कुतः? अजादिलक्षणेश्वरस्वरूपत्वात् । शाश्वतः सदैक-
जा॥शास्त्रमिमिक इति पृच्छार्थं नेत्यनेनोच्यत इत्यर्थः । नन्वीश्वरज्ञानस्योक्तप्रकार भूत्वा भवनं कुतः
सिद्धम्, येन जीवस्य तथाभायासंभावनायोदाहृत्य इत्यत्र आह—तद्धीति ॥ तदीश्वरज्ञानस्योक्तप्रका-
रेण भूत्वा भवनं श्रुतिस्मृतिसिद्धं हीति सवन्धः । 'तदैक्षत' इति भवनमुच्यते, देवदत्तोऽप्यदि-
तिवत् । देशत इति वृद्धिहासादिपहित्यम् । नन्वीश्वरवदित्येव कस्मान्नोक्तम् । नैनं शङ्काम्, लोकद-
र्शनस्याधिकस्य तन्नोत्पादात् । 'अजो नित्यः' इति पुनरुक्तमित्याशङ्क्य तन्निवर्त्यामाशङ्कामुक्त्वान्यथा
व्याचष्टे—कुत इति। 'न जायते म्रियते' इत्येतत्कस्मात्कारणमित्यर्थः । अजादीत्यनेन 'अजो नित्यः शा-
श्वतः' इति व्याख्यातम् । शाश्वत इत्येतन्नित्य इत्यनेन गतार्थमित्यन्यथा व्याचष्टे—शाश्वत इति। तथा च

पा ॥ *तदर्थः स्वशब्दैरेव. पा.

†इत्यनुक्तानामपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिषेधो यथा

स्यात् इत्याह—शाश्वत इत्यादिना । शाश्वत इति, पा.

रा॥पुरापि नवः, सर्वदा अपूर्वघदनुभाव्य इत्यर्थः । अतश्शरीरे हन्यमाने न हन्यते-
ऽयमात्मा ॥ २० ॥

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ क्वातयति हन्ति कम् ॥

२१

रा॥एवमविनाशित्वेनाजत्वेन व्ययानर्हत्वेन च नित्यमेनमात्मानं यः पुरुषो वेद् , स

ता॥पुरा नमत्स्याभिस्सयनीयत्नादित्याशङ्क्याह—सर्वदेति।पुराशब्दस्य कालत्रयोपलक्षणतया वा वृत्त्य-
न्तर्गत्यभिप्रायभाषिणशब्दसमुच्चित्तालान्तरतात्वयेण वा पुरातनोऽपि नव इति विरोधाभिप्रायेण वा
निर्वाहः । नवशब्दोऽप्यत्र नवत्नसहिताश्रयत्वपरः । वक्ष्यति च 'आश्रयन्' इत्यादीति भावः ।
यद्वा सायनानामयत्राप्पायनादिना नवीकरणं स्यात्, अयं तु निरवयवत्वेनाननीयार्पितया पुरापि नव
इत्युपपादितम् । इममर्थमर्जुनस्य शङ्क्यमानानिपये निगमयतीत्यभिप्रायेणाह—अत इति ॥ २० ॥

'य एनम्' इत्युक्तनिर्णयपरं 'वेद' इत्यादिश्लोके 'नित्यम्' इति परमसाध्यानुवादः।'अविनाशि-
नम्' इत्यादिकं तु तद्वैतुरित्यभिप्रायेणाह—एवमिति । व्ययशब्देनात्र जन्मनाश्रयतिरिक्तविकाराः
विवक्षिताः ; अपक्षय एव वा छेदनादियोग्यावयवश्लेषादिवा । कमितिनिर्धारणस्यानिर्धारितानेक

प्र-पा॥ १ गी २-२९.

२. इति उपपादितमर्थ. ४ ज. पा॥

श॥—पुराणः इति । यो हि अवयववागमेन उपचीयते स वर्धते, अभिनव इति च उच्यते।
अयं तु आत्मा निरवयवत्वात् पुरापि नव एवेति पुराणः; न वर्धते इत्यर्थः । तथा—न
हन्यते न विपरिणम्यते हन्यमाने-विपरिणम्यमानेऽपि शरीरे। हन्तिः अत्र विपरिणामार्थं
द्रष्टव्यः अपुनरुक्ततायै । न विपरिणम्यते इत्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे पट्ट भावविकाराः लौ-
किकवस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिपिद्धयन्ते । सर्वप्रकारविक्रियारहितः आत्मा इति
चान्यार्थः । यस्मादेवं तस्मात् 'उभौ तौ न विजानीतः' इति पूर्वेण मन्त्रेण अस्य
सम्बन्धः ॥ २० ॥

'य एनं वेत्ति हन्तारम्' इत्यनेन मन्त्रेण हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवति
आ॥रूपः । पुरं देहमणतीति पुराणः । तथापि न हन्यते हन्यमानेऽपि देहे ॥ २० ॥

अतो य एवं वेद् स कथं घातयति हन्ति वा । अविनाशिनं नैमित्तिकविनाशरहितम् ।

ज॥'अज्ञो नित्यः' इत्याभ्या त्रिभ्योत्पत्तिनाशनिमित्तौ शाश्वत इत्यनेनोपाधिप्रिभ्यसन्निधिजनननाशनिमित्तौ
जन्मनाशौ न स्त इत्युक्तं भवति । तथाप्यत्र इत्युक्तत्वात्पुराण इति पुनर्कतिरिति चेत्, न, भूत्वा भ-
विता वा नेत्युक्तम् । तत्तुतः; त्रिनिमित्तश्च तर्हि जननव्यवहार इत्याशङ्क्य देहान्तर्प्रतिरस्यास्ती-
त्यनेनोच्यत इत्याह—पुरमिति ॥ एवमपि न हन्यत इति पुनर्कतिरिति चेन्न, यदि पुराणस्तर्हि
उपाधिभूतदेहनाशादर्पणनाशात्प्रतिप्रिभ्यनाशवदात्मनाशः स्यादित्याशङ्क्य पूर्वाभिप्रायेण परिहित
इति भावेनाह—तथापीति ॥ पुराणत्वेऽपि ॥ २० ॥

'वेदाविनाशिनम्' इति पुनरात्मनोऽविनाशित्वादिकं किमर्थमुच्यत इत्यतोऽस्य तात्पर्यमाह—अत
इति॥ उक्तैः प्रमाणैरेवमविनाशित्वादिरूपं कथं घातयति हन्ति वेत्येव भाग्य करोतीत्यर्थः॥जीवस्यानि-
त्वादिह मन्यमानो न जानातीत्युक्तम् । इदानीं तु जानी नैव मन्यत इत्युच्यत इति। अविनाशिनं नि-
त्यमितं पुनर्कतिमाशङ्क्य द्वेषार्थभेदमाह—अविनाशिनमिति॥नैमित्तिको विन्वनाशादिनिमित्तकः।

सा॥ पुरुषो देवमनुष्यतिर्यक्स्थावरशरीरावस्थितेष्व्यात्मसु कमप्यात्मानं कथं घातयति; कं वा ता॥ व्यक्तिः सो भत्वादाह देवमनुष्येत्यादि। घातयति हन्त्योः शून्यस्य समादाह रूप बुद्धिमन्त्रकमेणार्थमाह— कथं नाशयतीत्यादि। वेदितुर्विशेषेण हन्तृत्वादिनिषेधो न युज्यते। आत्मनो नित्यत्वे तददेवोदितुरपि

सा॥ इति प्रतिज्ञाय 'न जायते' इत्यनेन अविक्रियत्वं हेतुम् उक्त्वा प्रतिज्ञातार्थम् उपसंहरति— वेदाविनाशितम् इति। वेद विजानाति अविनाशितम् अन्त्यभावविकाररहितं नित्यं विपरिणामरहितं यो वेद इति सम्यग्धः। एनं पृथेण मन्त्रेण उक्तलक्षणम् अजम् अव्ययम् उपजनापक्षयरहितं कथं केन प्रकारेण स विद्वान् पुरुषः अधिकृतः हन्ति हननक्रियां करोति। कथं वा घातयति हन्तारं प्रयोजयति। न कथं चित् कश्चित् हन्ति, न कथं चित् कश्चित् घातयति इति उभयत्र आक्षेपः एव अर्थः, प्रक्षार्थसंभवात्। हेत्वर्थस्य च तुल्यत्वात् विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणार्थः अभिप्रेतो भगवता। हन्नेस्तु आक्षेपः उदाहरणार्थत्वेन कथितः ॥

विदुषः कं कर्मासंभवहेतुविशेषं पश्यन् कर्माण्याक्षिपति भगवान् 'कथं स पुरुषः' इति। ननु *उक्तम् आत्मनः अविक्रियत्वं सर्वकर्मासंभवकारणविशेषः। सत्यम् उक्तम्। न तु सः कारणविशेषः, अन्यत्वात् विदुषः अविक्रियात् आत्मनः इति। न हि अविक्रियं स्वायं विदितयतः कर्म न सम्भवति इति चेत्—न, विदुषः आत्मत्वात्। न देहादिसहातस्य विद्वत्ता। अतः पारिशेष्यात् असंहतः आत्मा विद्वान् अविक्रियः इति तस्य विदुषः कर्मासंभवात् आक्षेपो युक्तः 'कथं स पुरुषः' इति। यथा बुद्ध्याद्याह्नस्य शब्दाद्यर्थस्य अविक्रिय एव सन् बुद्धिवृत्त्यविवेकविज्ञानेन अविद्यया उपलब्धा आत्मा कल्पते, एवमेव आत्मानात्मविवेकज्ञानेन बुद्धिवृत्त्या अविद्यया असत्यरूपयैव परमार्थतः अविक्रिय एव आत्मा विद्वान् उच्यते। विदुषः कर्मासंभववचनात् यानि कर्माणि शास्त्रेण विधीयन्ते तानि अविदुषो विहितानि इति भगवतो निश्चयोऽवगम्यते ॥

ननु विद्यापि अविदुष एव विधीयते, विदितविद्यस्य पिष्टपेपणवत् विद्याविधानानर्थक्यात्। तत्र अविदुषः कर्माणि विधीयन्ते न विदुषः इति विशेषो न उपपद्यते इति चेत्—न, अनुष्ठेयस्य भावाभावविशेषोपपत्तेः। अग्निहोत्रादिविषयज्ञानोत्तरकालम् अग्निहोत्रादिकर्म अनेकसाधनोपसंहारपूर्वकम् अनुष्ठेयम् 'कर्ता अहं, मम कर्तव्यम्' इत्येवंप्रकारविज्ञानवनः अविदुषः यथा अनुष्ठेयं भवति न तु तथा 'न जायते' इत्याद्यात्मस्वरूपविद्यर्थज्ञानोत्तरकालभावि किञ्चित् अनुष्ठेयं भवति, किन्तु 'नाहं कर्ता, नाहं भोक्ता' इत्याद्यात्मैकत्वाकर्तृत्वादिविषयज्ञानात् न अन्यत् इत्युच्यते इति एव विशेष उपपद्यते। यः पुनः 'कर्ता अहम्' इति वेत्ति आत्मानं, तस्य मम 'इदं कर्तव्यम्' इति अवश्यं भाविनी बुद्धिः स्यात्; तद्रूपेण सः अधिक्रियते इति तं प्रति कर्माणि। स च अविद्वान्, 'उभौ तौ न विजानीतः' इति वचनात्, विशेषितस्य च विदुषः कर्माक्षेपवचनात् च 'कथं स पुरुषः' इति। तस्मान् विदुषो मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसंन्यास एव अधिकारः। अत एव भगवान् नारायणः साहचर्यात् विदुषः अविदुषश्च कर्मिणः प्रविभज्य द्वे निष्टे प्राहयति—'ज्ञानयोगेन साहचर्यात् कर्मयोगेन योगिनाम्' इति।

रा॥ कथं हन्ति कथं नाशयति, कथं वा तन्प्रयोजको भवतीत्यर्थः । एतानात्मनो घातयामि हन्मीत्यनुशोचनमात्म*स्वरूपयाथात्म्याज्ञानमूलमेवेत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

ता॥ तद्वननायोगादित्याशङ्कपरिहाराय पलितार्थे वदन् प्रवृत्तेन सङ्गमयति—एतानिति । नान् श्लोके हन्त्वदिमात्र निषिध्यते, किन्तु तन्प्रयुक्तं शोचनम्, तदुत्पादनप्रकारप्रतिषेधायैव ह्यत्र कथं शब्द इति भावः ॥ २१ ॥

प्र पा॥ *स्वरूपाज्ञायां पा॥

शं॥ तथाच पुत्राय आह भगवान् च्यास — 'अग्निमात्रं च यथार्थं' इत्यादि । तथाच क्रिया पथश्चैव पुरस्तात् पश्चात् सन्ध्यासश्चेति । एतमेव विभागं पुनः पुनः दर्शयिष्यति भगवान् 'अतत्प्रवित् अहङ्कारत्रिमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते' 'तत्प्रवित् तु न अहं करोमि' इति । तथा च 'सर्वकर्मणि मनसा सन्वस्यास्ते' इत्यादि ॥

तत्र केचित् पण्डितमन्या वदन्ति—'जन्मादिभावविनियारहितं अविनियं अकर्ता एकं अहम् आत्मा' इति न कस्यचित् ज्ञानम् उत्पद्यते, यस्मिन् सति सर्वकर्मसन्ध्यास उपदिश्यते इति । तत् न, 'न जायते' इत्यादिशास्त्रोपदेशानर्थन्यप्रसङ्गात् । यथा च शास्त्रोपदेशसामर्थ्यात् धर्माधर्मास्तित्प्रविज्ञानं कर्तुंश्च देहान्तरसदन्धविज्ञानम् उत्पद्यते, तथा शास्त्रात् तस्य एव आत्मनः अत्रिनियत्याकर्तृत्वैकत्वादिविज्ञानं कस्मात् न उत्पद्यते इति प्रष्टव्या ते । करणागोचरत्वात् इति चेत्—न, 'मनसेजानु द्रष्टव्यम्' इति श्रुते । शास्त्राचार्योपदेशजनितशमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने करणम् । तथाच तदधिगमय अनुमाने आगमे च सति ज्ञानं न उत्पद्यते इति साहसम् एतत् ॥

ज्ञानं च उत्पद्यमानं तद्विपरीतम् अज्ञानम् अवश्यं बाधते इति अभ्युपगन्तव्यम् । तत् च अज्ञानं दर्शितं 'हन्ता अहं, हत अस्मि' इति 'उभो ना न विजानीत' इति । अत्र च आत्मनः हननप्रियायाः कर्तृत्व-कर्मत्व-च अज्ञानं दर्शितम् । तत् च सर्वं क्रियासु अपि समानम् । कर्तृत्वादेः अत्रियाहृतत्वम्, अत्रिनियन्तृत्वम् आत्मनः । प्रिनियावान् हि कर्ता आत्मनः कर्मभूतम् अन्यं प्रयाजयति 'कुरु' इति । तद्वत् अविशेषेण विदुषः सर्वं क्रियासु कर्तृत्वं हतुर्कर्तृत्व-च प्रतिषेधनि भगवान् वासुदेव विदुषः कर्माधिकारामात्रप्रदर्शनार्थं 'वेदाधिनाशिनः कथं स पुरुषः' इत्यादिना । कः पुनः विदुषः अधिकार इति ? एतत् उक्तं पूर्वमेव 'ज्ञानयागेन साहयानाम्' इति । तथा च सर्वकर्मसन्ध्यासं वध्यति 'सर्वकर्मणि मनसा' इत्यादिना । ननु मनसा इति वचनात् न प्रायिकानां कायिकानां च सन्ध्यास इति चेत् न, सर्वकर्मणि इति निशेषितत्वात् । मानसानाम् एव सर्वकर्मणाम् इति चेत्—न, मना-यापारपूर्वकत्वात् वाचा-यापाराणां आ ॥ नित्यं स्वाभाषिन्नाशरहितम् । अथवा अत्रिनाशिनः दोषयोगरहितम् । नित्यं सदा भाषिन्मिति सर्वत्र त्रियेकं, दोषयुक्तपुरपादिषु नष्टशब्दप्रयोगात् ॥ २१ ॥

ज ॥ स्वाभाविकं शालघ्नं । दोषयोगरहितमित्यनेन मानास्पर्शा इत्यत्र यदुक्तमाभिमानीकमेवात्मनो दुःखादिकं न तु स्वगतमिति तन्मानुवादं क्रियते । एव व्याख्यानप्रकारमन्यत्वात्प्रतिदिशति—इतीति त्रिचरं शब्दार्थयोः । अत्रिनाशिनः दोषयोगरहितमिति कुतो लभ्यमित्यत आह—दोषेति । अनेनार्थत्वाद्वादानामिति भावः ॥ २१ ॥

ग-अ॥ यद्यपि नित्यानामात्मनां शरीरविश्लेषमात्रं क्रियते; तथापि रमणीयभोग*साधनेषु शरीरेषु नश्यत्सु तद्वियोगरूपं शोकनिमित्तमस्त्येवेत्यत्राह—

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि शृङ्गाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२

ग ॥ धर्मयुद्धे शरीरं त्यजतां त्यक्तशरीरादधिकतरकल्याणशरीरग्रहणं शास्त्रादयगम्यत इति जीर्णानि वासांसि विहाय नवानि कल्याणानि वासांसि शृङ्गतामिव हर्षनिमित्तमेवात्रोपलभ्यते ॥ २२ ॥

ग-अ॥ पुनरपि 'अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं तनम्' इति पूर्वोक्तमविनाशित्वं सुखग्रहणाय व्यज्यन् ऽद्रढयति—

ता॥ शङ्कापूर्वक 'वासांसि' इति श्लोकमवतारयति—यद्यपीति । ननु सार्वभौमादिशरीरपरित्यागे तत्तत्कर्मानुरूपनारकतिर्यक्त्वावरादिशरीरपरिग्रहसम्भावनया प्रलयवदपरिग्रहीतशरीरतयाऽवस्थितिसम्भावनया चास्त्येव शोकनिमित्तम् । न च नूतनत्वमात्रं मुखाय, चिरन्तनरपरतिग्रहपरित्यागेनापि नूतनकारागारप्रवेशादेः जीर्णाद्युक्तप्रहाणेन नूतनगोणीग्रहणादेश्च दुःखरूपत्वात् । न च वयमिह मानुषादिशरीरविलयसमनन्तरमभिनववसनपरिधानवदनिमित्तप्रदेशादिसङ्घट्टमुल्लभामट्टत्यागश्च धाह—धर्मयुद्ध इति अधिकतरंति कल्याणविशेषणम् । नवशाब्दाभिप्रेतोक्तिः—कल्याणानीति । हर्षनिमित्तमेवेति—पुरा शोकाविषयमात्रे शोकः कृतः, इदानीं तु तद्विपर्ययहर्षविषये क्रियत इति भावः ॥ २२ ॥

पूर्वोक्तेन पुनरक्ति दाढर्यमुक्त्वग्रहणरूपप्रयोजनभेदेन परिहरन् 'नैनम्' इति श्लोकद्वयमवतारयति—
पुनरपीति । 'नैनम्' इत्यादौ सार्धश्लोके वैशयाय पृथगुक्तं करणासामर्थ्यं विषयायोग्यत्वं च पर-

प्र-पा ॥ *स्थानेषु पा॥ ऽद्रढयति शोकद्वयम्—पा १. 'नैनं छिन्दन्ति' इत्यादौ शास्त्रार्थानां छे-
दनादिकरणासामर्थ्यं अर्च्छेव 'श्लाघी विषयम्यात्मन.
शरीरपरिमहरहिततया ॥ छेदनाद्ययोग्यत्वं पृथगुक्तम्, तथा भाष्ये कुत्रै न पृथगुक्त-

शा॥ मनोव्यापाराभावे भावानुपपत्तेः। शास्त्रीयाणां चाकृत्यकर्मणां कारणानि मानसानि कर्माणि वर्जयित्वा अन्यानि सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य आस्ते इति चेत्—न, 'नैव कुर्वन्न कारयन्' इति विशेषणान् । सर्वकर्मसंन्यासः अयं भगवता उक्तः मरिष्यतः न जीवनः इति चेत्—न, 'नवद्वारे पुरे' देह आस्ते' इति विशेषणानुपपत्तेः । न हि सर्वकर्मसंन्यासेन मृतस्य तदेहे आसनं संभवति । अकुर्वतः अकारयतश्च देहे संन्यस्य इति संन्यसः न देहे आस्ते इति चेत्—न, सर्वत्र आत्मनः अविक्रियत्वावधारणान्, ऽशासन-नित्यायाः च अधिकरणापेक्षत्वान्, तदनपेक्षत्वान् च संन्यासस्यां संपूर्वस्तु न्यासशब्दः अत्र त्यागार्थः, न निक्षेपार्थः । तस्मान् गीताशास्त्रे आत्मज्ञानवतः संन्यास एव अधिकारः, न कर्मणि इति तत्रतत्र उपरिष्ठात् आत्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः ॥ २१ ॥

आ॥ देहात्मनित्येकत्वात्—

जा॥ देहानाम्

'वासांसि' इति । ... देहात्मा ददहानामनतिभिन्नत्वात् तेन देहात्मनोः विवेको विनाशित्वाविनाशित्वक्षणः स्पष्टमनुभवारूढो भवतीति भावः । एषान्तं पूर्वोक्तादिलक्षण-
पा॥ *देरी. पा. ऽशासन. पा.

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥

२३

अच्छेद्योऽयमदाहोऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यस्सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥

२४

ना॥स्परप्रतियोगितया अन्त्येव इतरदन्तर्भवतीति भाष्ये पृथगनुपात्तम्। 'अच्छेद्यः' इत्यादौ प्रत्ययोऽर्हायः।

प्र पा॥मित्याशङ्क्य शस्त्रादीनामात्मविषये ऐदनाद्यश-
क्तत्वे वक्षिते छेदनाद्ययोग्यतात्मान अर्थादुक्त भवतीति
तथा नोक्तमिति परित्तरात् - परस्परप्रतियोगितयेति।
परस्परप्रतियोगिनया - परस्परप्रतिमन्वन्धितया अशक्त-
त्वस्याशङ्कनायाश्च परस्परनिरूपितत्वेनेत्यर्थः ॥

तथा तत्पार्थक्यमित्यभिप्रेत्य तदानुगुण्येन अ०पक्तादि-
शब्दाना भाष्ये ऐदनादीत्यादिना व्याख्यान कृतमि-
त्याह—पूर्वोक्तेति । तथाच०पक्त्प्रतियोगिव्यक्तत्वं न
सामान्यतः प्रमाणगे चरत्वं तदभावस्य अप्रसिद्धे, किन्तु
तात्पर्यवशात् अनित्यवस्तुगानरप्रमाणमपातीयविषयप्र-
माणगेचरत्वं, साज्यात्र प्रत्यक्षत्वादिवाप्यचक्षुष्वा-
दिना, तथा चानित्यसरीरादिग्राहकचतुरादिग्राह्यत्वाभा-
ववत्त्वं अ०पक्त्वमिति फलितम्, तथा च चक्षुरादि-
भिरव सरीरादिषु उत्पत्तिविनाशग्रहणानु तदग्राह्यत्वा-
त्माना न तद्रूढमिति न धर्मिग्राहकमानविरोध इति
भावः ॥

१. अ०यतरत्र न ग घ. उ पा ॥

२. अ०यव इतरदन्तर्भवतीति—अज्ञानहे वि-
षयस्याशङ्कयत्त्वमन्तर्भवतीत्यर्थः । आत्मनो नित्यत्वमा-
धनप्रकरे तस्याव्यक्तत्वादिप्रतिपादनम् अ०पक्त् इत्यादि
ना मूल्यक्त निरर्थकमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तात्मानविनाशित्व-
माधकानुमाने र्थमिग्राहकप्रमाणविरोधशङ्कापरिहारपर-

शा॥प्रकृतं तु वक्ष्यामः । तत्र आत्मनः अविनाशित्वं प्रतिज्ञातम् । तत् किमिव इति ?
उच्यते—घासांसि इति॥ घासांसि शस्त्राणि जीर्णानि दुर्बलतां गतानि यथा लोके विहाय
परित्यज्य नवानि अभिनवानि गृह्णाति उपादत्ते नरः पुरुषः अपराणि अन्यानि, तथा

आ॥स्वतः प्राये निमित्तंश्चाविनाशिनोऽपि केनचिन्निमित्तविशेषेण स्यात् कक्च्छेद-
यन्—इत्यतो विशेषनिमित्तानि निषेधति—नैनमिति ॥ २३ ॥

वर्तमाननिषेधात्स्यादुत्तरत्रेत्यत्र आह—अच्छेद्य इति ॥ वर्तमानादर्शनाद्युक्तमयोग्य

जा॥मिति शेषः । दृष्टान्तमित्युपलक्षणं दार्ष्टान्तिरस्यापि स्थितत्वात् ॥ २२ ॥

नैमित्तिकनाशस्य प्राङ्निरग्नत्वात् किं 'नैनम्' इति श्लोकेनेत्यतस्तन्निर्त्यागशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं ता-
त्पर्यमाह—स्वत इति॥स्वतः कालतः प्राये वाद्बुद्धेन दाह्यमाननिमित्तव्यावृत्त्यर्थमेतदव्ययम् । केन
चित् शस्त्रादिना स्यादिनाश इति शेषः । अमम्भावितशङ्कया न पर्युत्तानमित्यतो दृष्टान्तमाह—कक्च्छे-
द्वदिति॥ यथा दक्षस्य प्रजापतेः शिरश्छेदो न स्वतो जातः, नापि वीरभद्रस्यायुधेन निमित्तेन, किन्तु
यज्ञपशुभायनाख्येन निमित्तविशेषेण, तथेत्यर्थः । इत्यतः एव शङ्कितत्वात् । मिशिप्यन्त इति विशेषाः,
मिशिष्टनिमित्तानि विनाशस्य ॥ २३ ॥

तर्थाच्छेद्योऽयमित्यादि पुनरुक्तमित्यत्र आह—वर्तमानेति ॥ लटः प्रयोगेन वर्त-

मानस्यैव ऐदादेर्निषेधादिदानीं दृश्यमानत्वेनात्मनः प्राग्बिनाशाभावेऽप्युत्तरं शस्त्रादिना विनाशः
स्यादिति शङ्काया ऐदादियोग्यतैवात्मनो नाम्नीति प्रतिपादनायेदमुदितम्। 'अहं कृत्यतृचक्ष्व' इति कृत्यस्या-
र्थाथत्वस्मरणादिति भावः । तर्हि तेनैवात् किमाद्येन श्लोकेनेत्यत्र आह—वर्तमानेति। 'प्रवृत्ते शस्त्रसपाते'
इति वचनात्प्रसक्तौ मत्यामपि वर्तमानस्य ऐदादेरदर्शनाच्छेदाद्ययोग्यत्वमात्मनो युक्तमिति दर्शयति
प्रथमश्लोकेन । एवं तर्हीत्तरार्थप्रसङ्ग इति चेन्न, उपोद्धाताभिप्रायेण भगवतोत्ते ऽभिप्रायमजानानस्य

रा॥ शस्त्रान्यम्बुवायवः छेदनदहनह्येदनशोषणान्यान्मानं प्रति कर्तुं न शक्नुवन्ति सर्व-
गतत्वादात्मनस्सर्वतत्त्वव्यापनस्वभावतया

ता॥तेन 'नैन छिन्दन्ति' इत्यादिष्वपि तदर्हत्वं शब्दादेः प्रतिपिष्यत इति दर्शयति—न शक्नुवन्तीति।

सर्वगतपद पूर्वोक्तहेत्वनुवादतया व्याचष्टे—सर्वगतत्वादात्मन इति । अणोरात्मनः कथं सर्वगतत्व-
मित्याशङ्क्याह—सर्वतत्त्वेति । नात्र बहुभुत्यादिविद्वद् जीवविभुत्वं सर्वगतशब्देनोच्यते ; किन्त्वनु-

प्र-पा॥ १. अत्रायम्भावः—शुनिसृष्ट्यादिषु सर्वगत-
त्वादिष्वपदेशास्तु समुदायापेक्षया धर्मभूतज्ञानद्वारा
सूक्ष्मानुप्रवेशशक्तयतया वा तत्रतत्र यथाचित् निर्वाणः,
'देहेन्द्रियमन प्राणभोऽन्वोऽनन्यसाधन । नित्यो
व्याधो' इत्यात्मसिद्धिवचने व्यापिष्यन् 'अतिसूक्ष्मतया
मर्ब्वेनानानः प्रवेशस्वभावः इति श्रीभ.ध्ये प्रथममु-
त्रे व्याख्यातम् । सूत्रकारैश्च समर्थितमिदम् 'उक्ता-
न्तिगचागर्तानाम्' इत्यादिभिः । शुनप्रकाशिकायामपि
'जीवस्वरूपविभुत्वंशङ्कान्बुदासायं व्याधीतिशब्द व्या-
चष्टे—अतिसूक्ष्मेति । पुताणादिषु व्यापिशब्दप्रयो-
गात् स एवात्र श्लोके प्रयुक्तः । यत्रयत्र जीवस्य व्यापिवा-
चिन शब्दाः तत्रतत्रायमेवार्थो द्रष्टव्य इति भावः ।
जीवस्य धर्मभूतज्ञानेन व्याप्तिरात्मसिद्धावेवोच्यते—
'व्याप्तिरपि चैनन्यमात्रेणैव न स्वरूपेणेति' इति ।
यत्तु 'अनादिमरुदं नम्र' (गां. १३. १२.) इति
व्याख्याने. 'शङ्क-शुश्रुषुण्योपि शरीरादर्थान्तरभूतं
स्वतः शरीरादिभिः परिच्छेदरहितं क्षेत्रत्वमित्यर्थः ।

'म चानन्त्याय कल्पत' इति श्रुतेः । शरीरपरिच्छिन्नत्व-
व्यास्य कर्मकृतं कर्मवचनानुक्तध्यानन्यम्' इत्युक्तम् ।
यच्च 'लोके सभामावृण्व तिष्ठति' (गी-१३. १३.) इत्यत्र
'लोके यदस्तुजातं तत्सर्वमाश्रय व्याप्य तिष्ठति, परिशु-
द्धस्वरूपं देहादिपरिच्छेदरहिततया सर्वगतमित्यर्थः' इति-
ल्लुक्तम्, एवमप्रकरणान्तरेऽपि 'अनर्थाच्छत्र शानैका-
कारम्' इत्युक्तम्, तत्रभिलं ज्ञानव्याप्यादितःपर-
मेवेति मन्तव्यम्, मारभाष्यादिषु 'स चानन्त्याय'
इत्यादेस्तैव व्याख्यानात् । दीपे तु 'प्रदीपवदावेशः'
(४. ४. १५.) इति सूत्रे बालाप्रभुनिमुपादाय 'प्रत्य-
गात्मनो ह्युदासमेव स्वरूपमिति सूत्रकारमतम् 'नापु-
रतच्छुभेः' इति सामिमन्थिकमुत्तराच्च । अतस्स-
दागुरेवास्मेति सूत्रभाष्यकारादीनां सिद्धान्त इति प्रगाप-
रिनाणे स्वयंनिद्धिप्रकरणेऽप्येवमेवोक्तम् 'स्वरूपेणापुरा-
त्यायं गुणद्वारेण सर्वम् । उभयस्यवद्वारोऽपि व्युत्पत्ते प्रत्य-
गात्मनः' इति ॥

शातद्वेद्य शरीराणि विहाय जीर्णानि अन्यानि संयाति संगच्छति नवानि देही आत्मा
पुरुषवत् अविप्रिय प्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥

कस्मात् अविप्रिय एवेति ? आह—नैनं छिन्दन्ति इति ॥ एनं प्रकृतं देहिं न

आ॥त्वमिति सूचयति वर्तमानापदेशेन। कुतोऽयोमयता । नित्यसर्वगतादिविशेषणेश्वरस्-
रूपन्वात्। शाश्वत इत्येकरूपत्वमात्रमुक्तम् । स्याणुशब्देन नैमित्तिकमप्यन्यथात्वं निवा-

जा॥शङ्कामनुज्ञानतास्य वृत्तत्वात् । स्वाभिप्रायेण त्वोद्धातमुक्त्वा साध्यमाहेत्यवतारः कर्तव्यः । 'नित्यः
सर्वगतः' इत्यादिक जीवेऽसम्भावितमित्याशङ्क्य तन्नित्यत्वाच्छङ्काप्रदर्शनपूर्वकं व्याचष्टे—कुत इति॥वर्त-
मानच्छेदाद्यदर्शनमात्मनः छेदाद्ययोग्यताया किं निश्चययुक्तिः, उत सम्भावनायुक्तिः। नायः, कदाचि-
ददृश्यापि पश्चाद्दर्शनात्। द्वितीये तु कुतो योग्यतानिश्चय इति शङ्कार्थः। नित्यसर्वगतैति भाष्यप्रधानो
निर्देशः । ईश्वरस्य तावच्छेदाद्ययोग्यत्वं सिद्धम्, नित्यसर्वगतत्वादिविशेषणवत्त्वात् । नहोर्वभूतस्य
छेदादिकं सम्भवति । अतस्तत्प्रतिषिद्धस्यापि जीवस्य तदयोग्यत्वमिति भावः । मध्ववर्णे शाश्वत इती-
श्वरविशेषणमुक्तम्, अत्र स्याणुरिति । तयोर्भेदमाह—शाश्वत इति ॥ एकरूपत्वमात्र सामान्येनान्यथा-
त्वाभावः । तस्य सामान्यप्रकरणत्वात्, स्याणुरित्यस्य नैमित्तिकनिषेधप्रकरणत्वात् । अस्यार्थभेदकथन-

ता॥प्रवेशविशेषोपयोग्येति स्वभावाद्बन्धं प्रयुञ्जानस्य भावः । व्यापित्वस्य पूर्वोक्तं हेतुत्वप्रकारं प्रपञ्चयति
शा॥छिन्दन्ति शस्त्राणि, निरवययत्प्रात् न अवयवविभागं कुर्वन्ति । शस्त्राणि अस्यादीति ।
तथा न एनं दहति पावकः, अग्निगपि न भस्मीकरोति । तथा—न च एनं ह्येदयन्ति
आपः । अपां हि सावयवस्य वस्तुन. आर्द्राभावकरणेन अवयवविश्लेषोपापादाने सामर्थ्यम् ।
तत् न निरवयवे आत्मनि संभवति । तथा छेदयत् द्रव्यं छेदशोषणेन नाशयति वायुः।

आ॥रयति । नित्यत्वं सर्गगतत्वविशेषणम्, अन्यथा पुनरुक्तः। ऐक्योक्तावप्यनुक्तविशेषणो
पादानाभैश्वर्येण पुनरुक्तिः। युक्ताश्च विभ्वधर्माः प्रतिविभ्वेऽविरोधे । तत्ता च 'रूपरूपं
प्रतिरूपो धभूय' 'आभास एव च' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धा । न चांशत्वविरोधः,
तस्येयांशत्वात् । नचैकरूपतैवांशता । प्रमाणं चोभयविधवचनमेव । न चांशस्य प्रति-

ज्ञा॥स्योत्तररोपयोगं वक्ष्याम । नित्य इतीश्वरविशेषण प्रतिभाति, तदन्यथा व्याचष्टे—नित्यत्वमिति ॥
भिन्नपदोक्तमपि विशिष्टस्य विशेषण विशेषणमुपमद्रामति । सन्निधानाच्च सर्गगतत्वमिति भावः । द्वयं
पृथगीश्वरविशेषणं किं न स्यादित्यत आह—अन्यथेति । 'अजो नित्य.' इति नित्यत्वमीश्वरस्य प्रागु-
क्तम् । अप्रमेयस्येति सर्गगतत्वञ्च । अतन्मास्या पुनरुक्तेरित्यर्थः । अस्याप्युत्तररोपयोगः । ननु जीवस्येश्वर
प्रतिनिम्बन्मन्त्रं बहुवारमुक्तम् । अतः पुनरुक्तिरित्यत आह—ऐक्योक्तविति । जीवस्येश्वरैक्यनिपये
न पुनरुक्तिदोषः, कुतः, ऐक्यमात्रस्य पुनः पुनरुक्तापि पूर्वपूर्वानुक्तानां तत्रतत्रोपयुक्तानामीश्वरविशेष-
णानामुत्तररोपादानादिति । ऐक्यमत्र गौणं निरजितम् । विशेषणभेदादिशिष्टभेद इति भावः । ननु
एतदपि नास्ति, शाश्वत इत्युक्तस्यैव स्थाणुशब्देन ग्रहणादित्यादिशङ्कानिरासाम्य शाश्वत इत्येकरूपत्व
मात्रमित्यादिकः प्राचीनो ग्रन्थः । ननु प्रतिनिम्बत्वं तत्तत्प्राप्तिसिद्धये हेतुत्वेनोक्तम् । न चैकस्यैव हेतो-
रनेकमाप्तिसिद्धयर्थं पुनः पुनरुपन्यासे दोषोऽस्ति । तत्रस्य हेतोः, प्रमेयभेदात् । अतः कथमपि शङ्केति ।
उच्यते—एकरोक्तमीश्वरप्रतिनिम्बत्वमन्यत्रापि हेतुत्वेन शिष्यैरेव ज्ञायताम्, किं स्वयं वचनेनेति शङ्कि-
तुरभिप्रायः, ईश्वरप्रतिनिम्बत्वमात्रस्य तत्तद्विशिष्टशङ्कानिरासतामर्थ्यात् तत्तदौपयिकविशेषणप्रदर्श-
नार्थं स्वयमुपादानमिति परिहाराभिप्रायः । नन्वीश्वरस्य नित्यसर्गगतत्वादिरोपेणनरान्तरादस्त्वच्छेद्यत्वादि-
रुम्, जीवस्य तु कुतः । तथाविदेश्वरप्रतिनिम्बत्वादिनिचेन, यो यत्प्रतिनिम्ब, स तद्वमिति नियमाभा-
वादित्यत आह—युक्ता इति ॥ विभ्वधर्माः निम्बसमानधर्मा । यो यत्प्रतिनिम्बः, सोऽसति निरोधे
तद्वमेति व्यातिरभिप्रेतेति भावः । स्यादिदं व्याख्यानं यदि जीवस्येश्वरप्रतिनिम्बता स्यात् । सैव कुतः
सिद्धेत्यत आह—तत्तेति ॥ ननु जीवस्येश्वरप्रतिनिम्बत्वाङ्गीकारे'अदो नानाव्यपदेशात्' 'ममैवाशो
जीवनेके' इत्यादिवाक्यसिद्धेन तदंगत्वेन विरोधः स्यात् । प्रतिनिम्बो हि निम्बादत्यन्ताभिन्न इति
केपाचिन्मतम् । अन्यन्ताभिन्नत्वात्परिहारात् । अशस्तु तदेकदेशः, तेन भिन्नाभिन्नं, यथा पटाशस्तनुः पटे-
न । ततः पञ्चद्वयेऽपि स्य न विरोधइत्यत आह—नचेति ॥ जीवस्येश्वरप्रतिनिम्बत्वाङ्गीकारेऽपि न
तदशत्वविरोधः । नुतइत्यत आह—तस्येति ॥ प्रतिनिम्बत्वस्यैवाशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । अथ भा-
वः—अत्यन्तभिन्नस्य जीवस्य यदीश्वरार्थीननत्सादृश्योपेतत्वं तत्प्रतिनिम्बत्वमुच्यते । अमेदमतस्य
निराकरिष्यमाणत्वात्, तदेव तदशत्वमिति कुतो विरोध इति । नन्वशतं तदेकदेशत्वं, तत्स्थानु-
च्यते प्रतिनिम्बत्वमेवाशत्वमिति तवाह—नचेति ॥ अंशता अंशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । ननेकदेश-
त्वमशशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । अपि तु प्रतिनिम्बतापीति भावः । अस्तु नामानेकार्थत्वमशशब्दस्य,
तथापि 'अशो नाना' इत्यादौ प्रतिनिम्बत्वमेवाशत्वमिति न प्रमाणं तदेकदेशत्व किं न स्यादित्यत आ-
ह—प्रमाणमिति ॥ जीवस्येश्वरप्रतिनिम्बत्व तदशत्वं च तावदुच्यते । न च परस्परविरुद्धः शास्त्रार्थो

रा॥सर्वेभ्यस्तत्त्वेभ्यस्सूक्ष्मत्वाद्स्य तैर्ध्याप्यनर्हत्वात्;*ध्याप्यकर्तव्यत्वाच्च छेदनदहनके-
दनाशोपणानाम् । अत आत्मा

ना॥—सर्वेभ्य इति। अत आत्मा नित्य इति—सूक्ष्मत्वेन छेदनाद्ययोग्यत्वादात्मा नाशरहित इत्यर्थः।

प्र-पा॥ * * * ध्याप्येति त्वप्, यदा ध्याप्येन सूक्ष्मवस्तुना इति

† शोपणादेः. पा॥

ग॥एवं तु आत्मानं न शोपयति मारुतः अपि ॥ २३ ॥

यतः एवं तस्मात्—अच्छेद्योऽयम् इति ॥ यस्मात् अन्योन्यनाशहेतुभूतानि एनम्

आ॥विम्बत्वं कल्प्यम्, गाध्यादिष्वंशवाहुस्त्वहृष्टंरितरत्राहृष्टेः । स्याणुत्वेऽप्यंशनेत्याद्य-
विरुद्धमीश्वरस्य, उभयविधवाभ्यात्, अचिन्त्यशक्तेश्च । न च मायैकं 'त्वयि श्वरे ब्रह्मणि
नो विरुद्धते' 'न योगित्वादीश्वरत्वान्' 'चित्रं न चैतत् त्वयि कार्यकारणे' इत्याद्यंश्वर्थेणैव
विरुद्धधर्माविरोधोक्तेः, महातात्पर्याच्च । मोक्षो हि महापुरुषार्थः । तत्रापि मोक्ष एवार्थः ।

ज॥भविषु युक्तः । तत्रानेकार्थस्यशब्दस्य विरुद्धार्थं परित्यज्यार्थान्तरं गृह्यतदत्यर्थापत्तिरेवात्र प्रमाण-
मिति भावः । स्यादेतत्, यथा प्रतिविम्बत्वमेव तत्त्वम्, अंशशब्दस्यापि तदेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति वच-
नद्वयविरोधसाम्यर्थं कल्प्यते । तथैकदेशत्वमेव तत्र प्रतिविम्बशब्दस्यापि तदेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति
कुतो न कल्प्यम्, वचनद्वयविरोधस्यैवमपि शान्तेरित्यत आह--नचेति ॥ अशस्यांशत्वस्यैकदेशत्वस्य
प्रतिविम्बत्व प्रतिविम्बशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्व कुतो न कल्प्यम् । कुतदत्यत आह—गाधीनि ॥ गाध्या-
दिष्वंशशब्दाभिधेयेषु अशत्वस्य बाहुर्हृष्टेः ; इतरत्र प्रतिविम्बशब्दाभिधेयेषु सूयंकादिषु प्रतिवि-
म्बत्वस्यानेकरूपत्वाहृष्टेः । इदमुक्तं भवति—इन्द्राशो गाधीत्युच्यते । तत्र विशेष एवांशशब्दप्रवृत्ति-
निमित्त, भेदाभेदादेः प्रमाणवाधितत्वात् । पटाशस्तन्पुरित्यत्रैकदेशत्व सूयंकाश्चतुरित्यत्वात्पन्तभिरस्य
तदधीनशब्दस्यम् । एवमशशब्दोऽनेकार्थः प्रयोगेषु दृश्यते । तथाचोक्तं 'दिरूपावशकौ तस्य' इत्यादि ।
नचैव प्रतिविम्बशब्दस्यानेक प्रवृत्तिनिमित्तं दृश्यते । तथाच मावकाशस्याशशब्दस्य निरवकाशेन
प्रतिविम्बशब्देन बाधो युक्तो नतु वैपरीत्यम्— इति ॥

नन्वीदरस्य स्याणुत्वं न युज्यते, 'तदैशत' 'सोऽकामयत' इत्यादि कर्तृत्वविरोधादिन्यत आह - स्याणु-
त्वेऽपीति। पुत्र इति चेत्—किं द्वयोः परस्परपरिहारेण वृत्तिदर्शनादिरोधश्चोच्यते, उत सहदर्शनात्। ना-
यः, कर्तृत्वपरिहृतस्य कस्याप्यदर्शनात् । न द्वितीय इत्याह—उभयेनि। अन्यत्र महाहृष्ट स्याणुत्वं कर्तृत्वं च
कुतो भगवतीत्यत आह—अचिन्त्येति। मायावादी तु कर्तृत्वस्याणुत्वयोरेक कर्तृत्व मायामयम्, स्याणुत्व
तु पारमार्थिकम्, काल्पनिकपारमार्थिकयोश्च गगने नीलत्वनीलत्वयोरेव न विरोध इति विरोधसमा-
धानं मन्यते; तदसदित्याह—नचेति। कुत इत्यत आह—त्ययीति। ब्रह्मणि ईश्वर इति सम्पूर्णैश्वर्यं न
योगित्वात्, किन्तु ईश्वरत्वात्। कार्यकारणे सकलकार्योत्पादनसामर्थ्योपेतो। इत्यादीनि क्रियाविशेषणम्,
विरुद्धानामन्यत्र सहानवस्थितानां धर्माणां भगवति अविरोधस्य सहावस्थानस्य उक्तेः। तथाच वादरा-
यणीयं मतमगलम्बमानस्यैव विरोधसमाधानम् असाम्प्रदायिकमिति भावः। इतश्च तदयुक्तमित्याह—महा-
तात्पर्याच्चेति । सकलवेदाना परमेश्वरगुणोत्कर्षे महातात्पर्यम् । तथेक्षितृत्वादीना मित्यात्वकल्पने तद्वि-
रोधः स्यादित्यर्थः। नमस्तवेदाना भगवद्गुणोत्कर्षे तात्पर्यमित्येतदेव कुत इति चेत्—उच्यते—यस्य हि
शास्त्रस्य यत्प्रयोजनं, तत् यज्जानाद्भवति, स तस्य विषय इति नियमः । अन्यथा विषयप्रयोजनयोः
संबन्धो न स्यात् । तथा च तत्र प्रेक्षावत् प्रवृत्तिर्न भवेत्। वेदस्य च मोक्षः प्रयोजनम्। स च गुणोत्कर्ष-
शानादेव भवतीति तत्रैव तस्य महातात्पर्यं युक्तमिति प्रतिपादयिष्यन्, सर्ववेदाना मोक्षः प्रयोजनमि-

रा॥नित्यः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः स्थिरस्वभावोऽप्रकम्प्यः

ता॥स्थिरेत्यादि । स्थाणुरचल इतिपदद्वयं नित्यत्वप्रपञ्चनरूपम्, नाशायोग्यत्वनाशनाशियत्वपर वा,

शा॥आत्मानं नाशयितुं न उरुसहन्ते अस्यादीनि तस्मात् नित्यः । नित्यत्वात् सर्वगतः।सर्व

आ॥‘अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे । अन्तर्प्राप्तिं सुगुं प्राहुर्दुःखमन्तरमेतयोः ॥

‘पुण्यचित्तो लोकः क्षीयते’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । स च विष्णुप्रसादादेव सिद्ध्यति ।

‘वासुदेवमनागध्य को मोक्षं समवामुयात्’ ‘तुष्टे तु तत्र किमलभ्यमनन्त ईशे’ तत्प्र-

सादादवाप्नोति परां सिद्धिं न संशयः’ ‘येषां स एव भगवान्दययेदन्तः सर्वात्मना-

श्रितपदो यदि निर्व्यलीकम् । ते वै विदन्त्यतितरन्ति च देवमायां नैषां ममाहमिति धीः

श्वसृगालभक्ष्ये’ ‘तस्मिन्प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्य धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते’ ‘ऋते भगवत्प्रसा-

दाद्धि कस्य मोक्षो भवेद्विह’ ‘तमेवं विद्वान्’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । स चोत्क-

र्षज्ञानादेव भवति लोकप्रसिद्धे । लोकप्रसिद्धमधिकरुद्धमन्नाप्यङ्गीकार्यम् । अहत्या

जारन्याद्यपि दोषकृतोऽपि ते न बहुरो लेप आसीदित्युत्कर्षमेव वक्ति । बहुन

रकफलो ह्यसौ‘तस्य न लोम च मीयते’ इति श्रुत्यन्तराच्च । ‘यो मामेवमसमूढो जानाति

ज॥स्तेवासिद्ध न स्वर्गादिः फलान्तरमिति वैश्विदङ्गीकृतत्वादित्यतस्तत्साधयति—मोक्षइति ॥ घेदो

हि महच्छास्त्रं वेदशास्त्रात्पर नास्ति’ इतिचचनात्तस्य च महापुरुषार्थेनैव प्रयोजनेन भवितुं युक्तम् । मो

क्षश्च महापुरुषार्थः । अतः स एव तस्य प्रयोजनीयमिति भावः । मोक्षस्य महापुरुषार्थत्वं कुत इत्यत आह—

तत्रापीति ॥ पुरुषार्थेष्वपि अत्र निर्धारणेन महत्त्वं गम्यते । अन्तेषु धर्ममोक्षेषु मध्येषु अर्थनामेषु

अन्तयोरन्तरं मध्यम् । नैतावता धर्मा मोक्षसमः, क्षयिफलत्वादित्याह—पुण्येति ॥ चित्तः प्राप्तः ।

अस्त्वेव ततः निमित्त्यत आह—सचेति ॥ मोक्षस्य भगवत्प्रसादासाध्यत्वम् अन्यसाध्यत्वाभावश्चेति

द्वे एते प्रमेये । तत्र यथायोगं वाक्यान्वैतानि ज्ञातव्यानि । यदि निर्व्यलीकं उद्यन्ना विना सर्वात्मना

सर्वेण प्रवरेण आश्रितपदो भगवान्येषा दययेत् दया कुर्यात् । तर्हि येषां श्वसृगालभक्ष्ये देहे ‘ममा

हम्’ इति धीर्न भवति, ते देवमाया देवस्य महिमानं विदन्ति, अतितरन्ति च ससारमित्यर्थः । ऋते

गत्ये । यत्रस्मात् । ईशेति मनुजि । अतस्तत्राङ्गैश्छायाम् जाश्रयेमेति सन्धः । ज्ञान प्रसादासाधन

मित्यनुपद वक्ष्यते । अतस्तमेवमित्याद्युदाहरणम् । ततोऽपि किमित्यत आह—सचेति ॥ विष्णुप्र

सादाश्च लोके सत्पुरुषप्रसादो गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यः प्रसिद्धः । तद्दृष्टान्तेनानुमानादित्यर्थः । नन्वीश्वर-

स्यानुमानान्निपयत्वात्तत्र तत्र लोकप्रसादमङ्गीकार्यम् । अन्यथाऽज्ञानादिकमङ्गीकार्यं स्यादिति ।

अत आह—लोकेति ॥ अन्यथा मीमांसारम्भानुपपत्तिरिति भावः । नन्विन्द्रप्रसादाकामोऽ

हल्यायं जारेति तन्निन्दामेव करोति । ततो भगव्यातिक्रमिदमनुमानमित्यत आह—अहल्येति ।

अहल्याजारत्यादिप्रतिपादकं वाक्यमप्युत्कर्षमेव वक्ति । ऋध दोषकृतोऽपि ते यस्तत्फलं बहुरो लेपः,

न नासीदित्यस्यार्थस्य अनेन व्यञ्जनादित्यर्थः । कुत एतत्, अत्यन्तालौकिककल्पनादेव कल्पनस्य

प्यायस्त्वात् । तत्फलं बहुरो लेप इत्येतत्कुतइत्यत आह—बह्विति । असौ परनारीधर्षणदोषः ।

हीति सरलधर्मशास्त्रप्रसिद्धिं द्योतयति । स लेपस्तस्य नासीदित्येतत्कुत इत्यत आह—तस्येति । अह

ल्याधर्षणेन तस्येन्द्रस्य लोमापि न क्षीयते इत्यर्थः । भगवत्प्रसादादस्तद्गुणोत्कर्षज्ञानसाध्य इत्येतन्न केवलं

मनुमानात्सिद्धं, किं तर्हि, तद्वचनार्थत्वाद्—य इति । अतः स सर्वविदित्वादिस्तुत्या प्रसादोऽवगम्यते ।

रा॥पुरातनश्च ॥ २३ ॥ २४ ॥

ता॥स्वाभाविकौपाधिकविशदपरिणामराहित्यारं वेति भावः।पुरातन इति।अत्र नित्यशब्देनानन्तत्व-
स्योक्तत्वात्सनातनशब्दोऽनादित्वपरतया संज्ञोचनीय इति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥

प्र पा॥१।संज्ञोचनीय इति—‘गोवर्णवर्नदेन संज्ञो- | संज्ञाचः गोवर्णवर्नदेन,’ इति हि न्यायविदः ॥
चनीयश्चर्थः। ‘पदान्तरवैयर्थ्यपरिजिहीषया पदान्तरार्थ-

रा॥गतत्वात् स्याणुः इव स्थिर इत्येतत् । स्थिरत्वात् अचलः अयम् आत्माअतः सनातनः

आ॥पुरुषोत्तमम्’इति तदुक्तेश्च।‘सत्यं सत्यं पुनः सत्यं शपथैश्चापि कोटिभिः। विष्णुमाहा-
त्म्यलेशस्य विभक्तस्य च कोटिधा। पुनश्चानन्तथा नस्य पुनश्चापि ह्यनन्तथा। नैकांशसम-
माहात्म्याः श्रांशेषब्रह्मशाङ्कराः’ इति नारदीये । अन्योत्कर्ष ऐक्यं च ‘तथैव सर्वशास्त्रेषु
महाभारतमुत्तमम्’ ‘को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत्’इत्यादिग्रन्थान्तरसिद्धो-
त्कर्षमहाभारतविरुद्धम् । तत्र हि ‘नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति । एतेन
सत्यवाक्येन सर्वार्थान्साधयाम्यहम्’ ‘यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रश्च क्रोधसंभवः’ ‘न
त्वत्समोऽस्ति’इत्यादिषु साधारणप्रश्नावसर एव महान्तमुत्कर्षं विष्णोर्वक्ति । अन्यत्र य-
त्किंचिदुक्तावप्यसाधारण एवावसरे । तद्ब्रह्मण्यादेरपि वेदादायस्ति । ‘त्वमन्नइन्द्र क्रपमः
सतामसि त्वं विष्णुरुहगायो नमस्यः’ ‘विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः’ इत्यादिषु, तद्ब्रह्मण्यवि-
रोधाच्च । तथाहि स्कान्दे शैवे ‘यदन्तरं व्याघ्रहरीन्द्रयोर्वेने यदन्तरं मेरुगिरीन्द्रवि-
न्ध्ययोः।यदन्तरं सूर्यसुरेडपविम्बयोस्नदतन्तरं रुद्रमहेन्द्रयोरपि । यदन्तरं सिंहजम्भयो-
र्वेने यदन्तरं सूर्यशशाङ्कयोर्दिवि । यदन्तरं जाह्नविसूर्यकन्ययोस्तदन्तरं ब्रह्मगिरीशयो-
रपि । यदन्तरं प्रलयजवारिविभुषोर्धदन्तरं स्तम्बहिरण्यगर्भयोः । स्फुलिङ्गसंवर्तकयोः

जा॥तदेव भगवद्रूपोत्कर्षं महातात्पर्यं सर्वांगमानामिति प्रमितम् । ननु ब्रह्मरुद्रादीनां सर्वोत्कृष्टत्वप्रसिद्धे-
र्विष्णोः सर्वोत्कर्ष एव नास्ति,कुतस्तत्र सर्वांगमाना महातात्पर्यमिति चेत्—न, तत्रप्रसिद्धेभ्रान्तित्वात् ।
तदुक्त इत्यत आह—सत्यमिति । सत्यं वक्ष्यमाणम् । तस्य लेशस्येति सर्वत्र सम्बध्यते । ननु पुराण-
विरोधाहौकिकी प्रसिद्धिरस्तु भ्रान्तिः, पुराणेष्वेवान्येषां सर्वोत्कर्षो भगवदैक्यं च उच्यते, तत्कथम् ।
न हि पुराणस्य पुराण बाधकम्, साम्यादित्यत आह—अन्येति । अन्योत्कर्ष ऐक्यं च पुराणेषु प्रती-
तमपि महाभारतविरुद्धम्, अतो न ग्राह्यमित्यर्थः । अत्रैक्यं प्रमत्तादुक्तम् । महाभारतस्य पुराणबाधक-
त्वं कुत इत्यत उक्तम्—तथैवेति । इत्यादिना ग्रन्थान्तरेण सिद्धः प्रमित उत्कर्षः सर्वशास्त्रोत्तमत्व
यस्य तत्तयोक्तम् । कथं महाभारतविरुद्धत्वमित्यत आह—तत्रहीति । तत्र महाभारते इत्यादिषु
वाक्येषु । वक्ति भगवान् व्यासः । इतोऽपि महाभारतस्य पुराणबाधकत्वं युक्तमित्युक्तम्—साधारणे-
ति । ‘कः सर्वोत्कृष्टः’ इत्यादिसाधारणप्रश्नरूपेऽवसरे विष्णुप्रशंशामनुपक्रम्य स्वरूपकथनावसर इति
यावत् । पुराणेऽप्येवमेवान्योत्कर्षाद्युक्तौ साम्यमेवेत्यत आह—अन्येनेति । अन्यत्र पुराणे
यत्किंचिदुक्तावप्यन्योत्कर्षाद्युक्तावप्यसाधारण एवावसरे तस्त्वितिप्रमत्ते नदुर्नामिति शेषः । असाधा-
रणावमरोक्तमपि रुद्रादेरुत्कृष्टत्वादि कुतो दुर्बलमित्यत आह—तद्धीति । यस्त्वितिप्रस्तावोक्तं स-
र्वोत्कृष्टत्व वेदादावप्रपादंरप्यस्ति, तस्यापि ग्राह्यत्व स्यादित्यर्थः । इतश्च न पुराणोक्त रुद्रा-
देरुत्कृष्टत्वं ग्राह्यमित्याह—तद्ब्रह्मेति । तद्ब्रह्मः शैवपुराणम्, तत्कथमित्यत आह—तथाहो-
ति । तद्ब्रह्मेत्युक्तप्रदर्शनाय शैव इत्युक्तम् । ‘इयापोः संशाच्छन्दसोर्वहुलम्’ इति जाह्नवीति हसः ।

शा॥चिरन्तनः, न कारणात् कुनश्चित् निष्पन्नः अभिनवः इत्यर्थः ॥

न एतेषां श्लोकानां पौनरुक्त्यं चोदनीयम्, यतः एकेनैव श्लोकेन आत्मनः नित्यत्वम् अविक्रियत्वं चोक्तम् 'न जायते म्रियते वा' इत्यादिना । तत्र यदेव "आत्मविषयं आ॥यदन्तरं तदन्तरं विष्णुहिरण्यगर्भयोः॥अनन्तत्वान्महाविष्णोस्तदन्तरमनन्तकम्॥माहात्म्यसूचनार्थाय ह्यदाहरणमौरितम् । तत्समो ह्यधिको वापि नास्ति कश्चित्कदाचन । एतेन सत्यवाक्येन तमेव प्रविशाम्यहम्' इत्याह । तत्रैव शिवं प्रति मार्कण्डेयवचनं— 'संसारार्णवनिर्मग्न इदानीं मुक्तिमेप्ससि' इत्यादि । पात्रे शैवे मार्कण्डेयकथाप्रबन्धे शिवा त्रिपितृव्य विष्णोरेव मुक्तिमाह—'अहं भोगप्रदो वत्स मोक्षदन्तु जनार्दनः' इत्यादि, सम-ब्राह्मविरोधाच्च । वेदश्चेतिहान्माद्यविरोधेन योज्यः 'यदि विद्यात्' इति वचनात् । अनिर्णयाच्चेन्द्रादिशङ्कयाऽन्यथा तत्रापीष्टसिद्धिः, नामवैशेष्यात् । अतो भगवद्भुक्त्वं एव सर्वांगमानां महातात्पर्यम् । तथापि स्वतःप्रामाण्यान्सन्नेवोच्यते, अविरोधात् । न च प्रमाणसिद्धस्य अन्यत्रादृष्ट्यापह्नवो युक्तः, धर्मवैचित्र्यादर्थानाम् । स्वतः प्रामाण्यानङ्गीकारे मानोक्तादावप्यदोषत्वं च साधयेदित्यतिप्रसङ्गः । अनन्यापेक्षया च तत्परत्वं सिद्ध-जा॥तत्रैव स्कान्द एवाशिवान्मुक्ति निषिष्या इत्यत्र न पुराणोक्तं दिवाददस्तृष्टत्वे प्राहमित्याह—समेति समं शैवैष्णवपक्षयोः । 'नाह न च शिवोऽन्ये च' इत्यादि तद्वचनम् । अस्तु लौकिकी प्रसिद्धिर्भ्रान्तिः, पुराणं च निप्रलम्भमूलं व्यामोहनार्थम् । तथापि 'निश्चाधिको ह्यः' इत्यादिवेदविरोध इत्यत आह—वेदश्चेति । समुचितार्थो व्याख्यातव्यः । कुत इत्यत आह—यदीति । इतिहासप्यनु-रुध्य यथाश्रुतवेदव्याख्यानेऽनिष्टमाह—अनिर्णयाच्चेति । न केवलं निश्चाधिक इत्यादिवेदो विष्णोः सर्वोत्कर्षस्यापिरोधी, किंतु प्रत्युत तत्र वेदेऽस्मदिष्टस्य विष्णोः सर्वोत्कर्षस्य सिद्धिरपीत्याह—तत्रापीति । कुत इत्यत आह—नामिति । विष्णोर्नामभिर्द्वेषेत्थाद्विशिष्टत्वाद्ब्राह्मणसर्वनामत्वादित्यर्थः । महातात्पर्याच्चेत्यादिनोक्तमर्थमुपसहरति अत इति । अप्रामाणिकत्वात्प्रमाणैरिच्छत्वाच्चेत्यर्थः । अस्त्येवम्, तथाऽपीक्षित्वादेर्न मायामयत्वे तद्विरोध । गुणोत्कर्षस्य मत्त्वे हि न स्यात् । न च वेदतात्पर्यत्रिपयत्प्रमाणेन सत्यता, मोक्षापेक्षेश्वर प्रमादयितुमुक्तस्य राजाव्युत्कर्षस्येवामत्तमभवात् । तत्रादाभावेन सत्यत्रनिश्चयायोगादित्यत आह—तथापीति । पलापेऽप्या प्रमादयितु प्रतिपादितत्वेऽपि स्वतः प्रामाण्यात् तत्रादमनपेक्ष्य ज्ञानग्राह्येणैव प्रामाण्यस्य निश्चितत्वात् । नहि प्रामाण्यनिश्चये विषया सत्त्वशङ्का सभवति । एवं मति यौद्धाग्रागमत्रिपयस्यापि मत्त स्यादिति चेत् न, प्रवक्तव्यापि तत्प्रामाण्यग्रहणस्य बलप्रद्विरोधेनापौदितत्वात् । न च तथा प्रवृत्तेऽपीत्याह—अविरोधादिति । नन्वस्यत्र पुरुषे सर्वोत्कर्षस्यादर्शनात्तद्दृष्टान्तेनेश्वरेऽपि तदभासस्य साध्यितुं शक्यत्वात् अनुमानविरोधोऽस्तीत्यत आह—नचेति । कालातीतमनुमानमिति भावः । प्रमाणैरिच्छत्वात्प्रमानत्वेऽतिप्रसङ्गं सूचयति—धर्मिति । धर्मवैचित्र्यं धर्मवैचित्र्यम् । एवमनुमानेऽर्थानां धर्मवैचित्र्यं न स्यादिति भावः । यद्यऽनेन प्रत्येनासम्भान्नापिरोध परिहर्तुं सम्भानना दर्शयति । भवेदेवं यदि स्वत एव प्रामाण्यग्रहः स्यात् । तदनङ्गीकारे त्रिमुत्तरमित्यत आह—स्वत इति । तत्रादाधीनः प्रामाण्यग्रहइत्यङ्गीकारे तु प्रामाण्यनिश्चयाय तत्रादमनोक्तौ तस्याप्यदोषत्वं प्रामाण्यमन्यतवादेन साधयेदित्यत्रस्यालक्षणातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । इतोऽपि न वेदतात्पर्यगोचरस्य भगवद्गुणोत्कर्षस्यामत्त शङ्कनीयमित्याह—अनन्येति । प्रयोजनानपेक्षया चेत्यर्थः । तर्हि तत्परत्वमेव न सिद्धयेत् । प्रयोजनपर्यालोचनया हि तत्प्राक् साधितमित्यत

रा ॥ चिन्तयितुमपि नार्हः; अतश्चाविकार्यः विकारानर्हः । तस्मादुक्तलक्षणमेनमात्मानं विदित्वा तत्कृते नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।

तथापि त्वं महाबाहो! नैवं शोचितुमर्हसि ॥

२६

शा॥अथ नित्यजातं नित्यमृतं देहमेवैनमात्मानं मनुष्ये, न देहातिरिक्तमुक्तलक्षणम् ;

ता॥भवति।अतश्चेति,पूर्वोक्तप्रमाणानां वाधकाभावादपीत्यर्थः।यद्वा अनुमानान्तरमुच्यते।तथाहि—आत्मा विकारानर्हः,विकारित्वाद्देहप्रमाणशून्यत्वात्; यथेश्वरस्वरूपम्,इत्यन्वयदृष्टान्तः,यथा घटादिः,इति व्यतिरेकः । यद्वा सामान्येन व्यातिः—यद्यादृशाकारग्राहकप्रमाणशून्यम्, तत्तादृशाकारं न भवति, यथा 'नीलं न पीताकारम्' इति । अविकार्य इत्येतावति निर्दिष्टे कादाचित्कविकारभावमात्रेण सिद्धमाधनता स्यादिति तत्परिहारक प्रत्ययार्थं विवृणोति—विकारानर्ह इति । निषेधापेक्षया वेदनस्य पूर्वकात्त्वान् क्त्वानिर्देशः; न तु शोकापेक्षया । तेनात्मवेदनस्य शोकाभावहेतुत्वमुक्तं भवति । अर्हसि, आत्मवेदिनमे शोकयोग्यतैव न स्यादिति भावः ॥ २५ ॥

एवं देहातिरिक्तात्मभ्युपगमे शोकनिमित्ताभाव उक्तः। अथ नास्तिकदृष्ट्या देहात्मवादेऽपि शोकनिमित्तं नास्तीत्युच्यते—अथचेत्यादिना श्लोकव्येण।'अथ'इति पश्चान्तरारम्भार्थः,प्रश्नार्थोवा,अभ्युपगमार्थोवा । वाशब्दोऽपि विशेषणद्वयसमुच्चयार्थः । नित्यजातं नित्यमृतं नियतोत्पत्तिनाशमित्यर्थः । उत्तरश्लोके चेममर्थं प्रपञ्चयिष्यति । नहि नित्यस्य जातमृतत्वसम्भवः । न च जन्ममरणक्रियास्वरूपं नियत्वेन विशेषयितुं शक्यम् । व्यस्तस्य नित्यशब्दस्यात्मविशेषणत्वभ्रमव्युदासाय 'नित्यजातम्' इति-वत् 'नित्यमृतम्' इति समस्योक्तम् । देहमितिविशेषणादिसामर्थ्यफलितमुक्तम् । एवेति 'च' शब्दार्थः । अवधारणफलितमाह—नदेहेति । पूर्वमात्मनो नाशाभावाच्छोकप्रसङ्ग एव नास्तीत्युक्तम् । इदानीं

प्र-पा॥१. मानान्तरमिदमुच्यते. पा॥

३. हारपरं प्रत्ययार्थं. पा॥

२. साधनताशङ्का स्यादिति. पा॥

शा॥नस्मान् एवं यथोक्तप्रकारेण एनम् आत्मानं विदित्वा त्वं न अनुशोचितुम् अर्हसि'हन्ता अहम् एषां, मया एते हन्यन्ते' इति ॥ २५ ॥

आत्मनः अनित्यत्वम् अभ्युपगम्य इदम् उच्यते—अथ चैनम् इति ॥ अथ च इति अभ्युपगमार्थः । एनं प्रकृतम् आत्मानं नित्यजातं लोकप्रसिद्ध्या प्रति अनेकशरीरोत्पत्ति

शा॥अत एवाध्यकारदिरूपः ॥ २५ ॥

अस्त्वेवंमात्मनो नित्यत्वम् । तथापि देहसंयोगविद्योगात्मकजनिमृती स्त एवेत्यत

जा॥—अतएवेति । व्यचिन्त्यशक्तित्वादेव । यथोक्तम् 'अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम्' इति ॥ २५ ॥

ननु सर्वशब्दोद्धारणाल्पनित्यत्वं प्रतिपाद्य तस्मादेवमित्युपगमं हतम् । तत्किम् 'अथ च' इति पुनरुच्यत इत्य-तोऽङ्गीकृत्यात्मनित्यत्वं प्रकरान्तरेण शोकशब्देयमित्याशयेनाह—अस्त्वेवमिति। युद्धे च मृतिर्नियता ज-निमृतिनिमित्त च दुःखं मदीयाना भविष्यतीति ममैव शोक इति शङ्कादोषः।अनेन पूर्वाधोऽपि व्याख्या-तः । अत एव देहसंयोगविद्योगात्मकजनिमृती इत्युक्तम् । अन्वया देहसंयोगविद्योगावित्येव वा जनि-मृती इत्यत्र वा भूयात् । स्त एवेत्यनेन नित्यशब्दोऽवधारणार्थं इत्युक्तं भवति । अस्त्वेवमात्मनो नित्य-

याऽलक्ष्येः *उत्पत्तिविनाशाद्यस्सनो द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः । तन्तुप्रभृतीनि हि द्रव्याणि सन्त्येव रचनाविशेषयुक्तानि पटादीन्पुच्छन्ते ॥ असत्कार्यं वादिनाप्येतावदेवोपलभ्यते न

ताऽशुक्लम्, सत उत्पत्तिनैरेपेक्ष्यत्, प्रागमतामेव च घटादीनामुत्पत्तिदर्शनादित्याशङ्क्याह—उत्पत्तीति । निदर्शयति—तन्तुप्रभृतीनि हीति। अन्यतन्तुसयोगात्पूर्वं दीर्घकतन्त्वारब्धे च त्वयाप्येवमिष्यत इति भावः । उक्तं च नारायणाचार्यैः—‘एकंसादीर्घतमाचन्तोः पटादेरुत्पत्तिर्दृष्टा’ इति । असत्कार्यवादिन प्रति किमवयवीति कश्चिदवयवमनुदायातिरिक्तः पदार्थो दृश्यते, कल्प्यते वेति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमश्लोके दूषणमाह—अस्मदिति । एतावत् रचनाविशेषयुक्तत्वमात्रमित्यर्थः । वादिनोपलभ्यत इति पदाभ्या बाह्यनमविसवादमभिप्रेति । एतावदेवेत्युक्तमर्थे प्रपञ्चयति—नहीति । द्वितीयश्लोके दूष-

प्र-पा॥* ननु द्रव्यस्यात्पत्तिरालक्षणमवश्यम् । क्षणे आद्यत्वं च तदधिकरणशुण्णत्वमानधिकरणत्वम् । तत्र न दयसोत्पत्तिरुपपादनीया, तत्परम् । इत्थं च प्राक् मनः निरुक्तापक्षगमनरूपत्वोत्पत्तिर्न युज्यते, उत्पद्यमानस्य यस्तुतः प्रागपि सत्त्वे अल्पेनाभिमनक्षणस्य तदधिकरणशुण्णधर्मोत्पत्तिरनेन आद्यत्वं नैव नापितत्वात् । अतः प्रागपन प्वेत्पत्तिरित्यनायचाहोकार्यम् । प्व नाशो नाम प्रतियोगिताविरोध्यभावविशेष 'नदय-नि, नष्ट' इत्यादिमनीतिसिद्ध । इति सतो नाशो नोपपत्तेः । तथा सति घटादिनाशानन्तरमपि पटादि-रूपीति प्रत्ययप्रमत्तादिति पश्चादमत एव पदार्थस्य नाशोऽहोकार्य इत्याशङ्क्यामाह — उत्पत्तिविनाशाद्य इति । सतो द्रव्यस्यावस्थानिशेषा इति—घट उत्प-पने इत्यादिभ्यवहारविषयीभूतोत्पत्ति-घटशावस्थैव क-पालद्रव्यमैवोपरूपा, पटो नदयर्थात्वादिभ्यवहारविषयी-भूतो नाशोऽपि तद्विभागरूपावस्थैव तादृशघटत्वनाश-रूपेति भावः । नचैव घटशावस्थया एव घटाद्युत्पत्ति-रूपत्वं तस्या घटस्यापक्षग इव द्वितीयादिशुण्णेऽपि स-पत्तात् तदानीमपि घटादिकमुत्पन्न इति भ्यवहारः स्या-दिति वाच्यम्, आपक्षगावच्छिन्नप्रत्ययवस्थाया ए-वोत्पत्तिरुपपादनीयाकारोपपादनात् । क्षणे आद्यत्वं च घट-त्वावस्थाधिकरणशुण्णधर्ममानधिकरणत्वम् । इत्थं च पटादिद्रव्यस्योत्पत्तेः प्राक् सतोऽपि निरुक्तापक्षगाव-च्छिन्नप्रत्ययवस्थायावस्थारूपेत्पत्तिर्नोपपत्तेति न सत्का-र्यवादानुपपत्तिः । घटनाशानन्तर 'घटोऽस्ति' इति भ्यवहारस्य च नापत्तिः, घटशावस्थि एव सत्तायास्ता-दृशभ्यवहारो न्यवस्थिमागतत्वात् विशेषणीभूतघटत्वा-वस्थायामपि सत्ताया भावेन भ्यवहर्त्तव्यत्वात् ॥

*† नन्वमन- कार्यम्योत्पादानहोकारे पटादिप्र-त्तातिभ्यवहारविषयः कः, न तावच्छन्तुः, नस्य पटादिनिर्माणात्प्रागपि सत्त्वात्, तदानीमपि पटादि-प्रतीतिभ्यवहारप्रमत्तादित्याशङ्क्या तन्तोरेवावस्थाविशे-षविशिष्टस्य तादृशप्रतीतिभ्यवहारविषयप्रत्ययमेव प-रिहरति—तन्तुप्रभृतीनीति ॥

*‡ रचनाविशेषयुक्तानीति—रचनाविशेषस्य प-टत्वावस्थारूपस्य प्रागसत्त्वेऽपि केवलतन्तुना पटनिर्मा-णात्प्राक् सत्त्वात् न सत्कार्यवादविरोधः । पटादिप्रती-तिभ्यवहारयोश्च रचनाविशेषविशिष्टविषयकत्वात् प्राक् विशेषणभावात् न विशिष्टविषयकपटादिप्रतीतिभ्यव-हारात्तुपपत्तिश्चेति भावः ॥

*§ तन्त्रपक्षेणा अतिरिक्तद्रव्यान्तरस्य पटा-दिनामकस्य अभ्युपगमोऽसत्कार्यवादिनामनुपलब्धिपर-हत् इत्याह—असत्कार्यवादिनामपीति ॥

¶ वादिनामप्ये. पा ॥

*| न हि तत्र तन्तुसंस्थानाविशेषातिरेकेण द्रव्या-न्तरं प्रतीयते—तादृशसंस्थानविशिष्टतत्त्वादिरूपद्रव्या-तिरेकेण द्रव्यान्तरं प्रतीयत इत्यर्थः ॥

१. नीतिमान्पादान् ॥

*२. चन्द्रिकाया वादिनोपलभ्यत इति पदा-भ्यां बाह्यनमविसवादमभिप्रेतीति—वादिनेति पदेन असत्कार्यत्वं तदुक्तमित्युक्तम् । एतावदेवोपलभ्यत इति पदेन रचनाविशेषविशिष्टतत्त्वादेरेवोप-स्थिरस-त्कार्यवादिनोऽपीत्युक्तम् । अतस्तदयोरेकतादीयोपल-भ्येव परपरं विरोधात्बाह्यनमयोस्तदीययोः कलहोऽ-भिप्रेत इति भावः ॥

रा॥ हि तत्र तन्तुसस्यानविशेषातिरेकेण द्रव्यान्तर प्रतीयते।*कारकव्यापारनामान्तरभजन
व्यवहारविशेषाणामेतात्रतेषोपपत्ते । न द्रव्यान्तरकल्पना युक्ता। अत उत्पत्तिविनाशाद्व्य
स्ततो द्रव्यस्यावस्थाविशेषा । उत्पत्त्याप्यामजस्यामुपयातस्य द्रव्यस्य तद्विरोध्यवस्थान्तर

ता॥यति—कारकेति। यदि साद्व्यवद्वयमपि सर्वस्याप्यनागन्तुस्त्व वदाम ,तदा भवेदेव कारकव्यापा
रादिनैरर्थक्यादिदोष । यत्र हि द्रव्याणां सर्वानामागन्तुस्त्व तदवस्थाना चागतुकत्व ब्रूम । घटा
दिवत्प्रदीपादिष्वप्यनस्थान्तरापत्तिरनुमीयते । चूर्णितविशीर्णपटस्येव तु सूक्ष्मावस्थाप्राप्त्यानुपलम्भ ।
अनो न कश्चिद्दोष इति भाव । व्यवहारविशेषोऽत्र उदकाहरणादिरभिमत , नामान्तरभजनस्य पृथ
गुक्तत्वात् । एतेन कारणसख्यापरिमाणादिबुद्धिसंस्थानादिभेद पूर्वतोत्तरत्वनपत्त्वानपत्त्वादिरपि निर्भू
द । द्रव्यान्तरत्वकल्पनायां गुरुत्वात्तरकार्यादिप्रलङ्गस्यानयनायपिगुरुत्वयोरन्यतरप्रतिपत्त्यादिना नि
र्वाहश्चातिष्ठिष्ठ इत्यभिप्रायेणाह—न द्रव्यान्तरेति । आहुश्च—‘यदि द्रव्यांतर कार्य कारणेभ्यो भ
वेदिह । गुरुत्वमतिरिच्येत कार्ये तच्च न दृश्यते । द्विपलं घट इत्येतद्वापदेशो न युज्यते’ इति । निग
मयति—अतइति । तावत्तत्रोपलम्भादन्यस्यानुपलम्भात्कल्पकानां चान्यथैषोपपत्तत्वादित्यर्थ । ननु
भवतु नामोत्पत्तिर्द्रव्यस्यानस्थाविशेष , विनाशात्त्वभाव्यरूप , तद्विरुद्धश्च कथं तदवस्थेत्युच्येत इत्यत्राह
—उत्पत्त्याख्यामिति । अयमभिप्राय —न तावदभावाख्यं मिश्रितदार्थान्तरं विविच्योपलभामहे ।
नापि नास्ति व्यवहारादिना स्वयवितुं युक्तम् , उभयसम्प्रतिपत्तावस्थान्तरादिनैव निर्वाहात् । न च श्या
भावस्याप्रहाणेन रक्तावस्थापरिप्रेक्षे घटनास्यव्यवहारप्रसङ्ग , कपालाद्यनस्थावद्रक्तानस्थाया घटावस्थावि
रोधित्वस्य भवताप्यनभ्युपगमात् । न च भावत्येनैरास्यनुप्रविण्णना विरोधो न युज्यत इति वाच्यम् ,
तेजस्तिमिरदीतोष्णनृणदहनादीना भावानामेव सदानवस्थानवध्यघातुस्त्वलक्षणविरोधदर्शनादभावा
भावस्य च भास्तरस्वीकारात् । अन्यथा पदार्थत्येनैराशेरभापस्यापि भावविरोधो न कथञ्चिदुपपद्यते ।
तदेव विरोध्युत्तरवस्था प्रथ्वत् । विरोधिपूर्ववस्था प्रागभावा । वस्तुन्तरगतासाधारणविरोधिधर्म एव

प्र पा॥* असत्कार्यवादिना हि कारक-व्यापारसार्धसया
व नामान्तरघटित-व्यवहारोपपत्तये जलाहरणादिरुपपत्त
त्युपपत्तये च अमत कार्यव्यापत्तिरभ्युपगता । तन्न
भ्युपगम कारक-व्यापाराणां वैयर्थ्यं नामान्तरघटित
व्यवहारस्य तानुपपत्ति , जलाहरणात्प्रवृत्तिरापक्षेया
शङ्क्याह—कारकव्यापारति ॥

* न द्रव्यान्तरकल्पना युक्तिति —रत्नादि
शपविशिष्ट मृदद्रव्यान्तरेव सर्वोपपत्तां अनुपलभ्याति
रिक्तद्रव्यकल्पनागौरवमयुक्त मति भाव ॥

- १ व्यापारोपपत्तया स ग घ उ ण पा ॥
- २ घटस्यैव सद्रुमा घटस्य सद्रुमा, घ ड पा॥
- ३ परिमाणबुद्धि घ ड पा ।

* ४ द्रव्यान्तरकल्पनायां गुरुत्वात्तरकार्यादि
प्रसङ्गस्य अवयवावयवविगुरुत्वव्यवहारप्रतिपत्ति पादिना
निर्वाहश्चातिष्ठिष्ठ इतीति—कपालद्रवारव्यपत्तस्य कपा
लद्रवापेक्षयातिरिक्तद यत्ने तत्र कपालगतगुरुत्वापशया

तिरिक्तगुरुत्व स्वाकावयव , अवयवगतगुणस्य स्वमजाती
यावयवविगुणारम्भकत्वादिनि तन्दीकार तदुपलब्धिप्र
सङ्ग न हि तुल्यवाम एकन पार्श्वे वस्तु अन्यत्र च
कपालद्रवस्य तद्वटापालानकपालद्रवममोरेवस्य स्वापन
घटावस्थतिपार्श्व गुरुत्वमपि तमुपलभ्यते ॥ ननु विश
यतामन्वधना गुरुत्वप्रकारकोपलभ्यो स्वाश्रयावयवत्व
सम्बन्धेन अवयवगतगुरुत्वस्य प्रतिपन्धव वाहोव्यवहार
नाक्तापत्ति , अवयवगतगुरुत्वान्तरापलभ्य निरुक्तप्र
तिव धनव-नामुत्पत्त अवयवगतगुरुत्वप्रकारकापल
को वा स्वाश्रयावयवत्वमन्वधेन अवयवगतगुरुत्वस्य
प्रतिपन्धनत्वमाश्रित्य अवयवगतगुरुत्वापलभ्येत्यपत्तिव्यवहार
त्रियत इति ना।धनगुरुत्वोपलब्धिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य तथा
कल्पनेऽतिष्ठितव्याह—गुरुत्वान्तरेति । गुरुत्वात्तरकार्य
५ भारत शांतिपर्वणि माशुधर्म [तदुपलब्धि ॥
६ तात्र इ पा॥
७ उपपद्यत स ज ड ह पा॥

रा॥ हि तत्र तन्तुसखानविशेषातिरेकेण द्रव्यान्तरं प्रतीयते* कारकव्यापारनामान्तरभजन-
व्यवहारविशेषाणामेतावतैशोपपत्तेः । न द्रव्यान्तरकल्पना युक्ता । अत उत्पत्तिविनाशाद्य-
स्ततो द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः । उत्पत्त्याख्यामनस्थामुपयातस्य द्रव्यस्य तद्विरोध्यन्तः-

ता॥ यति—कारकेति । यदि साहचर्यद्वयमपि सर्वस्याप्यनागन्तुत्व वदामः, तदा भवेदेव कारकव्यापा-
रादिनैरर्थस्यादिदोषः । कथं हि द्रव्याणां सर्वेषामनगन्तुत्व तदवस्थानां चागन्तुत्व ब्रूमः । घटा-
दिवत्प्रदीपादिष्वप्यनस्थान्तरापत्तिरनुमीयते । चूर्णितपिशीर्णपैटस्येव तु सूक्ष्मावस्थाप्राप्त्यानुपलम्भः ।
अतो न कश्चिदोप इति भावः । व्यग्रहारविशेषोऽन उदकाहरणादिरभिमत्, नामान्तरभजनस्य पृथ-
गुक्तत्वात् । एतेन कारणस्यार्परिमाणादिदुद्धिसंस्थानादिभेदः पूर्वोत्तरत्वनष्टत्वानष्टत्वादिरपि नि-
र्गुदः । द्रव्यान्तरत्वकल्पनायां गुरुत्वान्तरकार्यादिप्रसङ्गस्यावयवनाशप्रियगुरुत्वयोरन्यतरप्रतिपत्तिर्वादिना नि-
र्वाहश्चातिरिक्त इत्यभिप्रायेणाह—न द्रव्यान्तरेति । आहुश्च—‘यदि द्रव्यान्तरं कार्यं कारणेभ्यो भ-
वेदिह । गुरुत्वमतिरिच्येत कार्यं तथ न दृश्यते । द्विपलं घट इत्येतद्व्यपदेशो न युज्यते’ इति । निग-
मयति—अत इति । तावत्तद्व्योपलम्भादन्यस्यानुपलम्भात्कल्पना चान्यथैशोपपत्त्यादित्यर्थः । ननु
भवतु नामोत्पत्तिर्द्रव्यस्यानस्थाविशेषः; विनाशस्त्वभावरूप, तद्विरुद्धश्च तदवयवैस्तुच्यते इत्यत्राह
—उत्पत्त्याख्यामिति । अयमभिप्रायः—न तावद्भावार्थं मिश्रितदार्थान्तरं विविच्योपलम्भामहे ।
नापि नास्तिव्यग्रहारादिना कल्पयितुं युक्तम्, उभयनम्प्रतिपत्त्यावस्थान्तरादिनैव निर्वाहात् । न च श्या-
मावस्थाप्रहाणेन रक्तावस्थापरिग्रहे घटनाशब्दव्यग्रहात्प्रसङ्गः, कपालाद्यनस्थान्तरत्वावस्थायां घटावस्थावि-
रोधित्वस्य भवताप्यनभ्युपगमात् । न च भावत्वेनैवराश्वनुप्रविणाना विरोधो न युज्यते इति वाच्यम्,
तेजस्तिमिरशीतोष्णतृणदहनादीनां भावानामेव सहानस्थानव्यघातुन्त्यलक्षणविरोधदर्शनाद्भावा-
भावस्य च भावत्वस्वीकारात् । अन्यथा पदार्थत्वेनैवराशेरभावस्यापि भावविरोधो न कथञ्चिदुपपद्यते ।
तदेव विरोध्युत्तरावस्था प्रथ्वत् । विरोधिपूर्वावस्था प्रागभावः । वस्तुन्तरगतासाधारणविरोधिधर्म एव

प्र पा॥ * अमत्कार्यवादिनां हि कारकव्यापारसार्धतया
य नामान्तरघटितव्यवहारोपपत्तये नलाहरणादिरूपप्र-
त्युपपत्तये च अमत् कार्यस्यावतिरभ्युपगता । तत्र
भ्युपगमे कारकव्यापारादीनां वैयर्थ्यं, नामान्तरघटित
व्यवहारस्य चानुपपत्तिः, जलाहरणादिप्रवृत्तिरापक्षेया
शङ्क्याह—कारकव्यापारति ॥

† न द्रव्यान्तररूपना युक्ति—रचनावि-
शेषाविशिष्टं मृदद्रव्यादिभेदेव मवावपत्तौ अनुपलम्भाति-
रिक्तद्रव्यरूपनागौरवमयुक्तमिति भावः ॥

१. व्यापारनैरर्थक्या र ग घ. उ श पा ॥
२. घटस्यैव सध्या घटस्य सध्या, घ ड. पा॥
३. परिमाणवृद्धि. घ श पा॥

* ४ द्रव्यान्तररूपनाया गुरुत्वान्तरकार्यादि-
प्रसङ्गस्य अवयवनाशप्रियगुरुत्वयोरन्यतरप्रतिपत्तिर्वादिना
निर्वाहश्चातिरिक्त इतीति—कपालद्वयारम्भघटस्य कपा-
लद्वयापेक्षयातिरिक्तद्रव्यत्वे तत्र कपालगतगुरुत्वापेक्षया-

तिरिक्तगुरुत्व स्वीकार्यम्, अवयवगतगुणस्य स्वमज्जाती-
यावयवविगुणारम्भनत्वादिति तदङ्गीकारं तदुपलम्भिप्र-
सङ्गः । न हि तुल्यतायां एकत्र पार्श्वे घटस्य अन्यत्र च
कपालद्रव्यस्य तद्वटापादानकपालद्रव्यमगौरवस्य रथापन
कपालव्यतिपार्श्वे गुरुत्वमपि नमुपलम्भते ॥ ननु विश-
द्यतानम्बन्धेन गुरुत्वप्रकारकोपलम्भो स्वाश्रयावयवत्व-
मन्वन्धेन अवयवगतगुरुत्वस्य प्रतिबन्धनत्वाङ्गीकारेण
नास्तापत्तिः, अवयवगतगुरुत्वान्तरापलम्भे निरुक्तप्र-
तिबन्धनत्वेनानुत्पत्तौ अवयवगतगुरुत्वप्रकारकोपल-
म्भो वा स्वाश्रयावयवत्वमन्वन्धेन अवयवगतगुरुत्वस्य
प्रतिबन्धनत्वमाश्रित्य अवयवगतगुरुत्वोपलम्भेभ्यस्त्वित्तराण
श्रियत इति नाधिकगुरुत्वोपलम्भिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य तथा
कल्पनेऽतिरिक्ततेत्याह—गुरुत्वान्तरति। गुरुत्वान्तरकार्ये
५ भारते ज्ञानिपवधि मोक्षधर्मे. [तदुपलम्भि ॥
६ तत्रि. श. पा॥
७ उपपद्यते र. ज. ड. श. पा॥

रा॥तद्व्यस्य चोत्पत्तिः । एवमुत्पत्तिविनाशाख्यपरिणामपरम्परा परिणामिनो द्रव्यस्या-
परिहार्येति *न तत्र शोचिनुमर्हसि ॥ २७ ॥

रा-अ ॥ सतो द्रव्यस्य पूर्वावस्थाविरोध्यवस्थान्तरप्राप्तिदर्शनेन योऽल्पीयाञ्छ्लोकः,
सोऽपि मनुष्यादिभूतेषु न सम्भवतीत्याह—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ? ॥

२८

रा॥मनुष्यादिभूतानि सन्त्येव द्रव्याण्यनुपलब्धपूर्वावस्थान्युपलब्धमनुष्यत्वादिः मध्यमा
वस्थान्यनुपलब्धोत्तरावस्थानि स्वेषु स्वभावेषु वर्तन्त इति न तत्र परिदेवनानिमित्तमस्ति ॥

ता॥शोचसि, तर्हि तदेव हि द्रव्य तदुत्तरावस्थ तथोत्पत्तिमिति किं न प्रीयस इति भावः। एतस्यैव परि-
णामस्य निरूपणभेदादुत्पत्त्याख्या विनाशाख्या चेति उत्पत्तिविनाशाख्यपरिणामेत्युक्तम्। एव प्रल-
यापेक्षया सृष्टेर्विनाशत्वेऽपि पुरुषार्थयोगायोगादिव्यक्षया च्यवहाख्यवस्था । परिणामिन इति
अपरिहार्यत्वप्रमाणं तन्वभावात्तुमुक्तम् । इतिशब्देनापरिहार्यपद इत्यभिप्रायमिति व्यङ्ग्यति ॥ २७ ॥

एवमपरिहार्यत्वेनाशोचनीयत्वमुक्तम् । अथ तत्तद्ब्रह्मना प्रतिनियतस्वभावत्वेन पूर्वोत्तरावस्थाया
सुपरुपत्तदुत्तररूपत्वयोरन्यतरपिरेकानर्हानुपलब्धदशापत्या चाशोचनीयत्वमुच्यते—अव्यक्तादीनीति ।
भूतशब्दस्यान देहपर्यन्तार्थमुक्तम्—मनुष्यादीनीति। अयत्तव्यक्तादिशब्दाना प्रकृत्यवस्थाविशेषादि-
परत्तभ्रमन्युदासाय यादवप्रकाशोत्तसद्ब्रह्मादिपरतस्य च प्रकृतानुपयोगज्ञापनायोकम्—अनुपलब्धे
त्यादि। 'अदर्शनादिहायातः पुनश्चादर्शनं गत । नासौ तव न तस्य त्व वृथा किमनुशोचसि ' इति
ह्यन्यत्राप्युच्यते। स्वेषु स्वभावेषु वर्तन्त इति । अयमभिप्राय —न तावदेया द्रव्याणा मनुष्यत्वादि-
व्यक्तवस्था स्वभावात्, सहतिभिन्नेपादिसाध्यत्वात् । नाप्यव्यक्तपूर्वोत्तरावस्था, तस्या अपि विभागादि-
साध्यत्वात्। अतस्तामान्यतः परिणामिन्स्वभाव स्वभावः । नतश्च यथापरिणामिनो द्रव्यस्याव्यक्तपूर्ववस्था
व्यक्तमध्यावस्था च न शोचनीमित्तम्, एवमुत्तरावस्थापि । एवकारोऽन्वावर्जनीयत्वपरः, स्वभावाप्रातिपरो
या । यद्यव्यक्तावस्थैव स्वभाव इति मनुषे?, तदा स्वभावपरित्यागालक्षणमनुष्यत्वाद्यवस्थैव शोचनीया ।
यदि पुनर्मनुष्यत्वावस्थैव स्वभाव प्रतिगन्धस्त्वशादव्यक्तावस्थेति मन्वीया, तदा प्रतिगन्धस्त्वशावर्ज-
नीयत्वादागन्तुकस्य तस्य कदाचिदपगमे पुनर्मनुष्यत्वादिसिद्धेश्चावर्जनीयत्वात् कथञ्चिदपि शोचनीयम्।
यदि तु स्वभावा एव ब्रह्मना सामान्यतश्शोचनीमित्तम्?, तर्हि प्रतिनियतत्रिचिबस्वभावावन्तयत्सुसन्तते
जगति सर्वस्य सर्वथा दुःखजलनिधानेन मञ्जनमिति नेदानी निशेषतश्शोचनीमित्तमस्ति । अथौपाधि
कस्यापि सु गृहेतोर्वियोगाच्छ्लोः?, तदा दु गृहेतूना शत्रुप्रभृतीना मैक्षचर्यादिश्च परमार्थतश्शोचनीमित्त
त्वम् । न तु सुगृहेतोश्शत्रुनिरसनस्य सार्वभौमत्वादेर्वा । अथ सुगृहेतोः स्वशरीरादेर्नाशात् त्रिभेयि?,

प्र पा ॥ *न शोचिनु पा ॥ † शोचि भूता पा ॥

‡ मध्यावस्था.पा॥ १ तदेव द्रव्य ए ग घ झ पा॥

२ तदुत्तरावस्थतथोत्पत्त ए ग घ ङ श. पा॥

३. परतमुक्तम् पा॥

४ महाभारते स्वीकृतेषु २-१२ ॥

५ भिद्वेक्षाव्यक्तव्यत्वात् ए ग घ ङ, ज श पा ॥

शा॥जन्म इति च स्वाभाविकश्चेत् अपरिहार्यः सः अर्थः । तस्मिन् अपरिहार्ये अर्थे न त्व
शोचिनुम् अर्हसि ॥ २७ ॥

जा॥न शोचिनुमर्हसीत्युक्तम् । तत्र को हेतुरित्यर्थः ॥ २७ ॥

रा-अ॥ एषं शरीरात्मवादेऽपि नास्ति शोकनिमित्तमित्युक्त्वा शरीरानिरिक्त आश्चर्य-
स्वरूप *आत्मनि द्रष्टा श्रोता वक्ता श्रवणायत्तात्मनिश्चयश्च दुर्लभ इत्याह—

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम् आश्चर्यवद्ब्रूति तथैव चान्यः ।

आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९

रा॥ एषमुक्तस्वभावं स्वैतरन्मस्तवस्तुविसजातीयतया आश्चर्यवद्व्यस्थितमनन्तेपु
ता॥तर्हि महाबाहुना भारतेन त्वया जिघांसूनां तन्निधौ यथामक्ति व्यापारेण शरीरादिरक्षणं कार्यम्। यदि
च बन्धुर्वैवादिनिमित्तलोकापवादोर्भातिः?, तदा समर्थस्य ते यन्मुख्येक्षणत्वात्भावनिमित्तो महीयानप-
वादस्यात्, भीरुत्वादिनिमित्ता मरणानिरिक्ता चाकीर्तिस्त्यात्, न चायं दुस्वप्नः शीतातपादिगंसा-
र्थिकदुःखवच्छोक्रः, किन्त्वनिवारितरमणीयाभिमानमूलतया तन्निवृत्त्या परिहार्यः, अत एव देहात्ममो-
हमहाप्रहृष्टीतस्व लोकायतसमग्रहस्तत्परिचारेणापि न कथञ्चिदपि शोचितुमर्हसिानि परिदेवना
किनिमित्तेत्यर्थः। तदिदमुक्त—न तत्र परिदेवनानिमित्तमस्ति—इति ॥ २८ ॥

एत्रमन्वारुह्यरादपरिसमापनेन पूर्वोक्तं स्वांसद्वात्तमेव देहात्ममोहमूलदुरितावलीमर्लीममे जगति
तदधिकारिदुर्लभत्वादिकथनेन प्रशमतीत्याह—एवमिति। कतिपयपदविशेषितोऽयमौषनिपद एव 'आ-
श्चर्यवत्' इत्यादिश्लोकः । एषमुक्तस्वभावम् इति 'एनम्' इत्यस्यार्थः । अन्यतोऽयम्' इत्यादिनोकं
वैजात्यम् आश्चर्यवत्तेत्यायाह—स्वैतेरिति । आश्चर्यवच्छब्दस्य पश्यत्यादिक्रियाविशेषणत्वध्रमव्युदात्ता-
योक्तम्—आश्चर्यवद्व्यस्थितमिति। आत्मनो वैलक्षण्यरूपधनमेवाचोचितमिति भावः। एतेन कर्तृद्वयान्त-
तया शङ्कोक्त योजनान्तरमपि दूषितम् । कश्चिदिति निर्धारणार्थमाह—अनन्तेष्विति । ज्ञानेन

प्र-पा॥* आत्मा द्रग पा॥ १ वाधा पा॥ । २ ग. घ. ङ. पा॥ ४. आश्चर्यवत्त्व. पा॥

२. एन एव ग. ङ. पा॥ ३ का किनिमित्तेत्यर्थः । ५. हेतुतयाह. ग. घ. ङ. च ङ. ङ. पा॥

रा॥कार्यकारणसङ्घानात्मकान्यपि भूतानि उद्दिश्य शोकः न युक्तः कर्तुम्, यतः—
अव्यक्तादीनि इति ॥ अव्यक्तादीनि अव्यक्तम् अदर्शनम् अनुपलब्धिः आदिः येषां भूतानां
पुत्रमित्रादिप्रत्यकारणसङ्घातात्मकानां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि प्राक् उत्पत्तः । उत्प-
न्नानि च प्राक् मरणान् व्यक्तमध्यानि । अव्यक्तनिधनानि एव पुनः अव्यक्तम् अदर्शनं
निधनं मरणं येषां तानि अव्यक्तनिधनानि । मरणान् ऊर्ध्वम् अव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्ते
इत्यर्थः । तथा चोक्तम्—'अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शने गतः' इति । तत्र का परि-
देवना को वा प्रलापः अहृष्टहृष्टप्रनष्टभ्रान्तिभूतेषु इत्यर्थः ॥ २८ ॥

दुर्विज्ञेयः अयं प्रकृत आत्मा; किं त्वामेव एकम् उपालभे साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते ।

आ॥तदेव स्पष्टयति—अव्यक्तादीनीति ॥ २८ ॥

देहयोगवियोगस्य नियतत्वादात्मनश्चेश्वरस्वरूपत्वात्संबन्धा अनाशात् शोकः कार्य
इत्युपसंहर्तुमेश्वरं सामर्थ्यं पुनर्दर्शयति—आश्चर्यवदिति ।

जा॥शयने च जन्ममरणस्वरूपनिरूपणेन ॥ २८ ॥

आश्चर्यवदिति श्लोकस्य न प्रकृतमद्भुतिर्हस्यते । तदुत्तरश्च पुनरुक्त इत्यत आह—देहयोगेति ।
इन्द्रैरुवद्रागेऽयम् । सर्वेति विष्णुनाशाभावादिभिः सर्वैः प्रकारैरित्युपगतर्तुमुच्यते श्लोकेन । ईश्वर-
स्वरूपत्वेऽपि कथमनाश इत्यादाहापरिहारहेतुत्वात् उपसंहर्तुम् इत्युक्तम् । अप्रमेयत्वेत्यादिना प्रागुक्त-

रा॥जन्तुषु महता तपसा क्षीणपाप उपचित*पुण्यः कश्चित्पश्यति । तथाविधः कश्चित्प-
रस्मै वदति । एवं कश्चिद्वदेव शृणोति । श्रुत्वाप्येनं यथावदवस्थितं तत्त्वतो न कश्चिद्वेद ।
चकारात् द्रष्टृवक्तृश्रोतृष्वपि तत्त्वतो दर्शनं तत्त्वतो वचनं तत्त्वतश्चवणं दुर्लभमित्युक्तं
भवति ॥ २९ ॥

ता॥हीनाना नराणा पशुभिस्समत्प्रदर्शनान्योक्तम्—जन्तुष्विति । 'कश्चित्' इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह —
महतेति । तथाचोच्यते — 'कृपायै कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते' इति । अन्यशब्दोऽत्र पूवात्तरवाक्यया
तत्कश्चिच्छब्दसमानार्थः । 'परस्मै' इत्यर्थेऽप्योक्तिः । श्रुत्वापि न वेद इत्युक्ते व्याघातशास्त्रानार
म्भादिदोषस्यादित्याशङ्क्योक्तम्—यथावदवस्थितं तत्त्वत इति । प्रामाणिकसमस्तान्तराख्युक्तमनारो-
पितेन प्रकारेणेत्यर्थः । तत्रयेदिनोऽत्र दुर्लभत्वमात्रे तात्पर्यं श्रुत्वापित्यादिनाभ्यस्त्यनारस्यानुक्तसमुच्चया
र्थेन तत्त्वमुचेतत्यानि चार—चकारादिति । देहातिरिक्तस्यात्मनो द्रष्टृव तादुर्लभः ; किमुत
यथावस्थितद्रष्टा? तथात्रिषेणु सत्त्वपि वक्तैव दुर्लभः ; किमुत मन्तरहस्यवक्ता? तादृशेषु सत्त्वपि
श्रोतैव दुर्लभः ; किमुतर्षाब्दान्तरमन्तरलक्षिप्यगुणमम्पन्नतया यथावस्थितश्रोता त्वाहमः? इत्यभिप्रायः ।
प्रथम श्रवणम्, ततो मननाच्छ्रवणायत्तात्मनिश्चयः, ततश्च वचनयोग्यता, तत्रापि चिराभ्यासादिना
यथावस्थितवचनयोग्यता, ततश्च निदि द्वात्मनाद्दर्शनम्, ततो रत्नतत्त्वान् चिरनिरीक्षणमस्कारात्मविशेष-
दर्शनमिति वा क्रमः । अब देहातिरिक्तश्चेदात्मा, किं तथा नोपलभ्यते? इति शङ्कापात्रणाय दुर्गान-
तरश्चयम् । सर्वैर्ज्ञातुमशक्ये वा त्स्तुनि किं त्रामेरुमुवालेभे? इति भावः ॥ २९ ॥

प्र पा॥*पुण्यकमा.पा॥ १ नराणामपि य य ज पा॥ ४ ततोऽपि य. य ड ज. झ पा ॥

२. यथा य य झ पा॥ ३.

५. मविनेपत्व दर्शने त्रामादिदोषमहणक्षमत्वम् ॥

रा॥कथं दुर्विज्ञेयः अयम् आत्मा इति? आह आश्चर्यवत् इति॥ आश्चर्यवत् आश्चर्यम् अदृष्टम्
अद्भुतम् अरुस्मात् दृश्यमानं तेन तुत्यम् आश्चर्यवत् आश्चर्यमिव एनम् आत्मानं पश्यति
कश्चित् । आश्चर्यवत् एनं वदति तथैव च अन्यः । आश्चर्यवत् च एनम् अन्यः शृणोति।
श्रुत्वा द्रष्टा उक्त्वा अपि आत्मानं वेद न चैव कश्चित् । अथवा—यः अयम् आत्मानं
पश्यति स आश्चर्यतुल्यः । यो वदति यश्च शृणोति, स अनेकरुसहस्रेषु कश्चिदेव भवति ।
अतः दुर्विधः आत्मा इत्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

आ॥दुर्लभत्वेनेत्यर्थः । तद्व्याश्चर्यं लोके । दुर्लभोऽपीश्वरसरूपत्वात्सुक्ष्मत्वाच्चात्मनस्त-
द्वदृष्टा ॥ २९ ॥

जा॥नात् पुनरिति । एव यः कश्चित्पश्यति स आश्चर्यवदित्याद्युक्त्वा चतुर्थपादेन तदुपपादनं नियते । त
व्याचष्टे—दुर्लभत्वेनेति । दुर्लभत्वमाश्चर्यशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थः । तत्कथमित्यत आह—तद्धीति ।
'आश्चर्यमनित्ये' इत्यादिस्मृतिं हिशाब्देन सूचयति । सर्वेणाम् आत्मद्रष्टृत्वात्कथमात्मद्रष्टा दुर्लभो-
ऽपि?, येनाश्चर्यमुच्यते इत्यत आह—दुर्लभोऽपीति । ईश्वररूपत्वादिनात्मद्रष्टा दुर्लभ इति भावः ।
अनेन आश्चर्यं एनाश्चर्यवदित्युच्यते इत्युक्तं भवति । यत्प्रतिबिम्बस्य जीवस्य द्रष्टापि दुर्लभः, किं त-
त्सामर्थ्यं वर्णनीयमिति श्वरसामर्थ्यदर्शनम् । देहयोगत्रियोगसेत्यादिना 'देही नित्यम्' इति श्लोको व्या-
ख्यातः । स्वधर्ममित्यादयः श्लोका अतिरोहितार्थतान व्याख्याताः । एवमुत्तरत्रापि ॥ २९-३८ ॥

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ! ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥

३०

रा॥सर्वस्य देवादिदेहिने देहे वध्यमानेऽप्ययं देही नित्यमवध्यो मन्तव्यः। तस्मात्सर्वाणि देवादिस्वावरान्तानि भूतानि विपमाकाराप्यप्युक्तेन स्वभावेन स्वरूपतस्त्वमानानि

ता॥ अय यथा देवादिस्वावरान्तेषु भूतेषु देहांते जातिगुणदेशकालदुर्भेदत्वमुभेदत्ववैपम्यमुपलभ्यते ; तद्वदेहिन्यपि सुखित्वदुःखित्वादिवैपम्यं दृश्यते । देवादिशब्दाश्च देवत्वादिविशिष्टात्मपर्यन्ताः । एवं नित्यानित्यत्वादिलक्षणवैपम्यमपि सम्भाष्येनेति शङ्कानिराकरणायोच्यते—देहीति । वध्यमानेपीति सामर्थ्यानीतमुक्तं 'हन्यमाने शरीरे' इतिवत् । अन्यथा देहे सर्वस्येत्यस्य नैरर्थक्यं देहीत्येतावन्तैव देहवर्तित्वसिद्धेः । भूतशब्दोऽथ क्षेत्रज्ञपर्यन्तः । 'सर्वाणि' इत्यादिगूचितदाहतेतुः विपमाकाराप्यपि इत्यनुदितः । देवादिभेदात्तत्प्रयुक्तमुपादिभेदाद्येति शेषः । उक्तेन स्वभावेनेति । पूर्वोक्तसूक्ष्मत्वाप्र-पा॥१. मुनेरत्वादि. स. ग. ङ. झ. पा ॥

२. नित्यत्वानित्यत्वा. ग. घ. ङ. ज. झ. पा ॥

* ३. मूले देहे वध्यमानस्य नोक्तम् ; तत्कथमुच्यते भाष्ये देहे वध्यमानेऽपीति—इत्यादाद्यामाह—वध्यमानेऽपीति सामर्थ्यानीतमुक्तमिति । देहिने वध्यत्वप्रतिषेधस्याप्रसक्तप्रतिषेधत्वारणाय देहवधेनैव देहिने वध्यत्वप्रसक्तैर्वाच्यतया देहिने वध्यत्वप्रतिषेधसामर्थ्यात्, आनांतमध्याहारेणोपरथापिनमुक्तमित्यर्थः । वचनान्तरैककण्ट्यादपि उक्तार्थपरत्व समर्थयति—'हन्यमाने शरीरे' इतिवत्—इति ॥

* ४ अन्यथा—उक्तार्थपरत्वाभावे सर्वस्येत्यस्य नैरर्थक्यम्, अय पाठश्चन्द्रिकाया प्रामादिकोऽमापुरिव भाषिनि । 'देही' इत्येतावन्तैव देहवर्तित्वमिदंरेख्यनन्तरग्रन्थपर्योक्तनाया देह इत्यस्य नैरर्थक्यमित्येव पाठेन भवितव्यमित्येव याति । तत्र अयमर्थः—वध्यमानेऽपीत्यर्थो-विकथाया श्लोके देहइतिपदं स्वर्थं स्यात्—इति। ननु देहे इति मत्तम्यन्तपदेन देहवर्तित्वमात्मन प्रतीयते । तदस्ये तदंशो न स्यादिति तदंशप्रत्ययैव तत्पार्थक्यमित्यादाद्याम् भाह—दहीत्येतावन्तैव तस्मिन्नेरिति। नित्य-श्लोः—आत्मनो देहवर्तित्वस्य देहनिशिष्टार्थकेन देहीत्यनेनैव मिदंरेख्यं सर्वस्येति पाठस्य मार्गविकल्पे तु कथ-

शिव् तस्मात्प्रयुक्तमुपादेनीयस्य तदायमर्थः—सर्वस्येत्यस्य देहे सर्वस्येति वाक्यस्य, नैरर्थक्यं वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । वाक्यस्य पदसमुदायरूपस्य तद्वदकस्य कस्यचिदेकस्य पदस्य वैयर्थ्येऽपि वैयर्थ्यस्य दुरपह्वयत्वेन उत्तरीत्या नि-मुक्तवाक्यपदकस्य 'देहे' इति पदस्य वैयर्थ्येन निरुक्त-वाक्यस्य वैयर्थ्यमिति । न च 'देहे' इति पदमत्वेऽपि 'वध्यमाने' इतिपदाध्याहारैरेव 'देहे वध्यमानेऽपि' इत्यर्थपरत्वं मूलस्य वाच्यम् । तथाच सति तत्पदासत्त्वेऽपि अथाहृतपदाशंस्य देहिशब्दैकदेशदेहशब्दाद्ये अन्वयोपगमादेव विवक्षितार्थत्वात् इति तद्वैयर्थ्यं शिञ्ज-तेऽपि दुर्वारमेवेति वाच्यम् ; 'देहां' इति तद्वितृ-त्येकदेशदेहशब्दस्य पदान्तराधोऽन्वितार्थकत्वे असाम-र्थ्येन मुनेरेवामाधुःत्वममद्वात् ॥

* ५. 'सर्वाणि भूतानि' इत्यत्र भूतशब्दस्य शरीरमात्रपरत्वे 'नशोभितुमर्हसि' इत्यनेन शरीरविषयक-शोचनाभाव एव उक्तं स्यात् । तत्रात्मनामवध्यत्वं तस्मादित्यनेन न हेतुतया परामशयोग्यमिति वा-क्यार्थकाश्च इति परिचिन्त्य भूतशब्दस्य शरीरपरत्वमाह—भूतशब्दोऽवेति ॥

६. इत्यादिमुचिनः शङ्का. क. र. ग. घ. झ. पा॥
७. देहादि. घ. श. पा॥

शा॥अथ इदानीं प्रकरणार्थम् उपसंहरति—देही इति ॥ *सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेऽपि अयं देही न वध्यः यस्मात् तस्मान् भीष्मादीनि सर्वाणि भूतानि उद्दिश्य

पा॥ *व्यमात् देही - शरीरी नित्य सर्वव्याप्य अवध्यां निरवयवत्वात् नित्यत्वाच्च तत्रावध्योऽयम्, देहे शरीरे सर्वस्य सर्वगतत्वात् स्वावशीतिषु स्थितोऽपि सर्वस्य. पां ॥

रा॥नित्यानि च। देहगतं तु वैषम्यमनित्यत्वञ्च । ततो देवादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य
न शोचितुमर्हसि ; न केवलं भीष्मादीन्प्रति ॥ ३० ॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥

३१

रा॥अपिचेदं प्रारब्धं युद्धं प्राणिमारणमपि अग्नीषोमीयादियत् स्वधर्ममवेक्ष्य न विक-
म्पितुमर्हसि। धर्म्याऽथायतः प्रवृत्तायुद्धादन्यत्र हि क्षत्रियस्य श्रेयो विद्यते।*शौर्यं तेजो

ता॥च्छेद्यत्वादिनेत्यर्थः। नित्यानि चेति। न तु नित्यत्वानित्यत्वलक्षणवैषम्यं शङ्कनीयमित्यर्थः। देहगतं
तु वैषम्यमिति । देहगततम देवादिमन्त्रिषोऽप्यम्यम्।मुत्पादिवैषम्यन्वात्मगतमपि तत्तद्देहौपाधिकधर्म
भूतज्ञानात्म्याविशेषतारतम्यात्मनम् । चेतनाना देहादिशब्दैर्व्यपदेशस्तु शरीरस्याभूविकसिद्धिमात्रनि-
न्धन इति भावः । प्रकृतसङ्घतिज्ञापनाय सर्वाणीत्यस्य व्यञ्छेद्यमाह—न केवलं भीष्मादीन् प्र-
तीति । एवम् 'जसोऽन्यानन्वशोचस्त्वम्' इत्यादिना 'न त्व शोचितुमर्हसि' इत्यन्तेनाख्यानकारण्य
मपोदितम् ॥ ३० ॥

अयं 'स्वधर्मम्' इत्यादिना 'मरण'दतिरिच्यते' इत्यन्तेन धर्माधर्मधीरपोऽत्रे । अपिचेति
मनुष्येत्तव्यशेत्त्यन्तरपरप्रकरणभेदद्योतनार्थः। धर्म्याद्धि युद्धात् इति वाक्यशेषप्रदर्शित'स्वधर्मम्' इत्यस्य
विशेष्यमाह—इदं युद्धमिति स्वो धर्मः स्वस्य वा धर्म स्वधर्मः। विकम्पितुमित्येतत्तामर्थ्यसिद्धमुक्त—

प्र पा॥*गा. १८-४३॥ १ देहमात्रगत देवादि षट्
षा॥ २. ननु देवत्वादि रूपस्य देहधर्मस्यात्मन्यमन्वे कथ
देवादिशब्दैर्देवाचिभिर्गतमनो व्यवहरणमित्याशङ्काया
माह—दक्षादीति । दक्षादिशब्दैर्—दक्षादिवाचिभि
शब्दैरित्यर्थः । आदिशब्देन ज्ञानादिपरिग्रह । धर्मभू
तज्ञानादिवाचिभिरपि हि शब्दैरात्मनो व्यवहारं शु-
त्यादौ दृश्यते—'विज्ञानं यद्य तनुते' इत्यादौ । नि-
रूपित चेदं गृह्यते । तद्गुणमारत्वात्तु तद्व्यपदेश' इत्य-
त्र । तथाच आदिशब्देन ज्ञानप्रदर्शनं दृष्टान्तार्थम् ।
यथा वा आत्मनोऽप्यवित्तद्विज्ञानादिरूपधर्मवाचिभि
शब्दैर् तद्विज्ञान आत्मनो व्यपदेशः, तद्वत् तद्व्यथ
किमद्ददहवाचिभिरपि देवादिशब्दैर्लक्षणविपादनं नानु-
पपन्नमिति भावः ॥

* ३ 'श्रोत्रियेभ्यो गा देहि' इत्युक्त्वा 'मर्गे
भ्यो ब्राह्मणेभ्योऽन्येन देहि' इत्युक्ते 'न केवलं श्रोत्रि-
यमात्रेभ्य' इति यथा वा उपस्थितकतिपयमाने अ-
त्रदानादिरूपेतरा वयव्यवच्छेदं सर्वशब्देन प्रतीयते,

तद्वत् 'सर्वाणि भूतानि न त्व शोचितुमर्हसि' इत्यत्र स
वैशब्देन 'कथ भीष्ममह सद्गुणे' इत्यादिना शोचना-
यत्वनोपस्थितरभीष्मादिमाने शोचनाऽत्वाभावरूपेतरा-
न्वयव्यवच्छेदं प्रतीयत इत्याशयेनोक्त भाष्ये 'न
केवलं भीष्मादीन् प्रति' इति— प्रकृतसगती-
ति । प्रकृतभगतिज्ञापनाय—'सर्वाणि भूतानि न त्व
शोचितुमर्हसि' इति मन्त्रप्राणिविषये शाचननिषे-
धस्य उपदिश्यमानस्य अप्रपक्तप्रतिषेधरूपत्वेन अस-
गतत्वशङ्का स्यादिति तत्रिकाकारणाय प्रसक्तत्वेन प्रकृत
सगतिं ज्ञापयितुमित्यर्थः ॥

* ४ 'सर्वाणि' इत्यस्य व्यञ्छेद्यम्—अशेषार्थ-
कसर्वशब्दो हि शेषव्यवच्छेदार्थः । तेन व्यञ्छेदं
व्यवच्छिद्यमानं शेषमाहेत्यर्थः । 'न केवलं भीष्मादीन्
प्रति' इति व्यवच्छिद्यमानस्य केवलभाष्मादिशोचनीय-
त्वेनोपस्थितस्य कथनेन शोचनस्य प्रसक्तिर्दक्षिता भ-
वतीति प्रकृतसगतिरिति भावः ॥

शा॥न त्वं शोचितुम् अर्हसि ॥ ३० ॥

इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोको वा मोहो वा न संभवति इत्युक्तम्। न केवलं परमा-
र्थतत्त्वापेक्षयामेव—स्वधर्मम् इति । स्वधर्मः अपि स्वो धर्मः क्षत्रियस्य धर्मः युद्धं तमपि

या॥धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्। दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्थभावजम्' इति हि
वक्ष्यते । अग्नीषोमीयादिषु च न हिंसा पशोः, निहीनतरच्छागादिदेहपरित्यागपूर्वकक-
ल्याणतरदेहस्वर्गादिप्रापकत्वधृतस्संज्ञापनस्य^१ न वा उ वेतन्प्रियसे न रिष्यसि देवां इदेषि

ता॥प्रारब्धमिति। अधर्मधीहेतु सामान्यनिषेधमनुवदति—प्राणिमारणमपीति । प्रबल विशेषशास्त्र
निषेधशास्त्रात् निषेधस्याप्रसक्तिं वा स्मारयति—अग्नीषोमीयादिवदिति । धर्मयुद्धव्यतिरिक्तस्य कस्य-
चिदन्यस्य श्रेयसः धत्रिये स्वरूपनिषेधम व्युदसन् क्षविपस्य प्रशस्यतर धर्मयुद्धादन्यत्रास्तीत्येतदर्थ-
मन्यमाह—धर्म्यादिति । धर्मत्वं धर्मोदनंपतन्तम् । तद्वेतुर्न्यायतः प्रवृत्तत्वम् । तच्च निर्रायुध-
निवृत्तशरणागत्यादिषु शस्त्रप्रयोगाद्यभावात्। हिंसाशब्दमुचितं वक्ष्यमाणमाह—शौर्यमिति । ननु 'अग्नीषो-
मीयादिवत्' इत्येतदेव न मप्रतिपन्नं तस्यापि हिंसात्वेनाधर्मत्वस्यावर्जनीयत्वात् ; न च निषिद्धत्वमुपाधिः
'न हिंस्यात्' इति सामान्यनिषेधेन तस्य साधनव्यापकत्वात् । नापि विशिष्टतरत्वमुपाधिः, अविहिता-
प्रतिषिद्धेष्वपि तस्य विद्यमानत्वेन साध्यव्यभिचारत् । न च साध्यमव्याप्तत्वाभिप्रायेण सामान्यनिषेधो
विशेषविधिसाक्ष्यविरोधात्लङ्घितविषयः, मङ्गोच्छेतोर्विरोधस्यैवाभावात्, सामान्यविशेषवाक्ययोः
प्रत्ययप्रकृतुसाधनत्वप्रस्तादिकस्यैव क्रतुप्रत्ययसाधनत्वाविरोधात् । न च प्रत्ययव्यापकं न विधीयते
इति वाच्यम्, हरीतकीभक्षणादिष्विव क्रतुनुप्रविष्टप्रायश्चित्तार्हिंसासाध्यदुःखत्याल्यतया क्रतुसाध्य-
मुपस्य च भूयन्त्या तदुपपत्तेः । उक्तं च साद्वयैः—“सा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति क्रतोश्चोपक-
रिष्यति”—इत्यादि। आह च पञ्चांगिराचार्यैः—“स्वल्पस्तरुणमुपरिहरस्मप्रत्ययमर्शः” इति। अतोऽग्नीषो-
मीयवदित्यसिद्धस्याभिद्वमेव निदर्शनमुक्तमित्यत्राह—अग्नीषोमीयादिषुचेति । अधर्मसाधको हिंसा-
त्वेहेतुमिदः। उपाधिश्च न पक्षव्यापकः, पक्षस्यारिमारूपत्वात् तत एव निषेधाभावाच्चेति भावः। अहिंसा-
त्वमेवोपशयति—निहीनतरेति । अनर्थप्रापकत्वापारत्वं हिंसाक्षणम् । अत्र तु द्विपरीतत्वेन रक्षण-
त्वमेव युक्तमिति मन्त्रलिङ्गेन ज्ञापयति—नया इति। एतदिति क्रियाविशेषणम्। मुनेभिस्तुगैरित्यर्थः। पित्र-

प्र पा॥ *यजु. ४. ६ ९. ४६ यजु. नैति आध्रणे च.
३. ७. ७-९४ ऋग्वेदा उक्ताः अथमे इति ॥ हे पशो त्वम्
पत्न - पत्नेन महत्प्रमत्ताधारेण, न वा उ - सर्वथा
नाश्रियमे, अत एव न रिष्यसि - न विनश्यसि,
किन्तु मुनेभि. - मुनेन गन्तुं शक्यै, पथिभि. - मार्गै,
देवान् इदेषि—देवानेव प्राप्तोपि । यत्र-वसिष्ठमुत्तम-
लोकै, मुहुत-पुण्यवन सन्त यन्नि - गच्छन्ति ।
दुष्कृत - पापिनः, नापि-नैव गच्छन्ति; यत्र मुहुरो
दुष्कृतेऽपि न यानि इति वा । तत्र-तश्मिन्मुत्तमलोकै,
सविना देव - भगवान् त्वा दधातु - रथापयतु इति ।
'दिरण्यशरीर उक्त्वं. अर्गं लोकमेति' इत्याचैतरेवब्राह्मण
(७-४) अतिशोऽनुमन्वेया ॥

१. निषेधविषयम्. ग. घ.

*२. 'अग्नीषोमीयादिषु' इतिद्वयान्तरप्रदर्शनपर-
भाष्यवाक्यस्य देवा प्रवीचनं प्रदर्शयति—प्रवृत्तित्वा-
दिना । प्रवृत्तं निषेधशार्थं निषेधशार्थात् निषेधस्या-

प्रसक्तिं वा स्मारयति—निषेधशास्त्रात्प्रवृत्तं विशेषणा-
त्स्व स्मारयति, निषेधस्याप्रसक्तिं वा स्मारयतीत्यन्व-
य । निषेधशार्थं—'न हिंस्यात्' इति सामान्यनः
प्राणिहिंसानिषेधप्रतिपादकं शारत्रमित्यर्थे । विशेषणा-
त्तर—विशेषणं यामोयपशुविशमनपरम् 'अग्नीषोमीय
पशुमालभेत्' इति शास्त्रमित्यर्थं । प्राबल्यं चास्य उत्प-
र्यतः प्राणनिषेधविधिंशायनरतात्। मिज्जान्ते यामोयपशु-
हिंसाया हिंसात्वमेव नेत्यनुपगमात् नोत्तमोपवाद-
न्यायोऽत्र प्रवर्तते इत्यभिप्रेत्य 'अग्नीषोमीयादिवत्' इति
भाष्यस्यावतरगिरान्तरमाह—निषेधस्याप्रसक्तिं वेति ।
यतोऽग्नीषोमीयपशुविशमनस्य च हिंसात्वम्, अतो 'न
हिंस्यात्' इति निषेधस्य नात्र प्रसक्तिरिति भावः ॥

३ विशेषशार्थं निषेधस्याप्रत्यय घ निषेधस्याप्रत्यय. श.

*४. निर्रायुधनिवृत्तशरणागत्यादिषु—निर्रायुधश्च
निवृत्तश्च शरणागतश्चेति त्रयाणां पशाना इन्द्रः ॥

*हिंसा हि पुत्रस्य. रा. ड

५.

६.

य॥ पथिभिस्सुगेभिः । यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः । तत्र त्वा देवस्सविता दधानु'
इति श्रूयते । इह च युद्धे मृतानां कल्याणतरुदेहादिप्राप्तिरुक्ता, ' वासांसि जीर्णानि यथा
विहाय नवानि शृण्वति' इत्यादिना* अतश्चिकित्स रुशलादिकर्म आनुरस्येयाम्य रक्षणमे-
याग्नीषोमीयादिषु संक्षपनम् ॥ ३१ ॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥

३२

य॥अयत्नोपनतमिद् निरतिशयसुखोपायभूतं

ता॥पश्चादिपिधिस्तु कार्तियुगधर्मनिष्ठाधिकारिप्रियेपनियतः 'पशुयज्ञे' नथं हिन्नैर्मादृशो यष्टुमर्हति' इत्या-
दिवचनापेति भावः । अस्त्वग्नीषोमीयादौ श्रुतिप्रलादहिंसात्वम्, इह तु कर्मन्यव्याह—इहचेति । अय-
मर्थ्यः श्रुतिस्मृतिसिद्ध इति भाव । ननु 'अहिसन् सर्वभूतान्यन्नन तीर्थेभ्यः' इत्यादिनाग्नीषोमीया-
देरन्यस्य हिंसात्व प्रतीयते । अन्यथान्यत्रेति तद्व्यञ्ज्येदानुपपत्तेरित्यव्याह—अत इति । अयमभिप्रायः—न
तात्रदिह दुःखजननमात्र हिंसा, रक्षणरूपेण चिकित्सकशास्त्रप्रयोगादिष्वपि प्रसङ्गात् । नापि प्राणवियो-
जनमात्रम्, अतद्रूपेण सर्वस्वरक्षणनैरङ्गीडादिषु हिंसाशब्दप्रयोगदर्शनात् । न चायमुपचारः, नियामका-
भावात्, निरतिशयैःपि दुर्वारत्वात् । अतोऽनर्थपर्यवसितस्तादात्मिकदुःखजनको व्यापारो हिंसेत्येव तत्त्व-
म्—इति । ततश्च 'अन्यत्र तीर्थेभ्यः' इत्येतत्पश्चादेर्भातिप्रपुरुषार्थनिरोपानभिज्ञपामरदृष्टयोगेकम् । तस्मिन्नपि
वाक्ये हिंसात्वं नान्तीत्येव तात्पर्यम् । उक्तं च मनुना—'तेसाद्यज्ञे वधोऽन्यः' इति । तत्रापि वध इति
पामरदृष्टयानुवादः । अन्य इति तत्रत्यनमया यद्यपि कर्तव्यप्रविद्याना सोमोच्छिष्टभक्षणप्रभृतीना हिंसात्वं
क्षणवैतच्छ्रमणान्तरेण व्यञ्ज्येदृशस्यः; तथापि तेषा प्रत्यवार्थानां धायकं च न यलोदेव तथात्वमङ्गीकुर्मः;
न पुनः कर्तव्यतया निधानमात्रेण । नन्वेवमुत्सर्गापनादन्यायस्य कृदृशो विषयः? । तादृश एव, यत्र
निरवकाशविशेषपवाक्यानिरोधादेव सायनाशामामान्यशब्दसङ्कोच इति निस्तरङ्गमेतत् ॥ ३१ ॥

पुनरपि प्राणिमारणन्यापि युद्धस्य प्रदासामुत्पेनाभर्मभ्रममुन्मूलयति—यदृच्छयेति । यदृच्छयोपपन्न-
मित्यत्राहेतुत्वादिभ्रमस्युदात्तायाह—अयत्नोपनतमिति । प्राक्तननिरतिशयपुण्यविपाकलभ्यत्वादिदानी
मयत्नोपनतत्वम् । निरतिशयसुखोपायभूतमिति । स्वर्गशब्दो हि 'यैस्मिन्नोष्ण न शीत' 'यैश्च दुःखेन

प्र पा॥* अतश्चिकित्सकर्म पा ।

८ (मनुस्मृतौ. ५ ३९) 'यज्ञार्थे पशव सृष्टा

१. भारते ज्ञान्तिपरिणि मोक्ष १७५ ३४ ॥

स्वयमेव स्वयमुवा । यज्ञाऽस्य भूत्वै मवस्य तस्मावस्यै

२ वध शुद्धिकरो यागादितित्वाह. पा.

वधोऽन्यः ॥' ९ वध लक्ष. ज स. ग. घ ङ झ पा॥

३

१० अनाधायकत्व. ज स. ग. घ ङ झ पा॥

४. अग्नीषोमायादेरपि हिंसात्व प्रती १ ग घ ङ ।

११ वचनबलात् 'न सोमेनाच्छिष्टा भवन्ति'

५ विवोगजननमात्र. ज न पा ॥ ६ नारक

इति श्रुतिबलादित्यर्थे

१ ग झ पा ॥ ७ तादात्मिकत्वदुःख घ ज पा ॥

१२ १३. १४. दुःखेन यत्र. पा॥

श॥अवेक्ष्य त्वं न विकम्पितुं प्रचलितुं न अर्हसि क्षत्रियस्य स्वाभाविकात् धर्मात् आत्मस्वा-
भान्यादित्यभिप्राय. । तच्च युद्धं पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं चेति परमं
धर्म्यम् । धर्मात् अनपेत धर्म्यम् । तस्मात् धर्म्यात् युद्धात् श्रेयः अन्यत् क्षत्रियस्य न
विद्यते हि यस्मात् ॥ ३१ ॥

कुतश्च तत् युद्धं कर्तव्यम् इति? उच्यते—यदृच्छया इति॥ यदृच्छया च अप्रार्थि-
तम् आगतम् उपपन्नं स्वर्गद्वारम् अपावृतम् उद्धाटितं ये पतत् ईदृशं युद्धं लभन्ते

रा॥निर्विघ्नमीदृशं युद्धं सुखिनः पुण्यवन्तः क्षत्रिया लभन्ते ॥ ३२ ॥

ता॥विभिन्न न च घ्नन्मनन्तरम्॥अभिलाषोपनीत तन्मुखं स्वर्गपदाख्यदम्' इति निरतिशयसुखविशेषे व्युत्पन्नः।देशविशेषस्तु तादृशसुखमोगत्यानतथा स्वर्गः। धर्माणां च हेतुो निरतिशयसुखसाधनत्व स्वभावः। फलाभिसन्ध्यादिलक्षणप्रतिबन्धकवशादन्यथात्वमिति चित्रप्रत्ययप्रयुञ्जानस्य भावः । अपावृत्तशब्दाभिप्रेतं निर्विघ्नत्वम्। सुखिन इत्यस्य पुण्यवन्त इति प्रतिपदम्। न हि सुखमेवेदंशुद्धमभहेतुः। अतोऽत्र मुखशब्देन सुखसाधनं लक्ष्यत इति भावः। यद्वाव सुखिशब्दः सुखयोग्यतन्लक्षणमवन्धपरः। तैद्योग्यत्वं च पुण्यवत्वमेवेति भावः ॥ ३२ ॥

१. यत्तत्सुखं स्व. पदाख्यदम्. पा ॥

* २. भाषे 'स्वर्गद्वारम्' इत्यस्य निरतिशयसुखोपायभूतमिति व्याख्यानं न युक्तम्, युद्धस्य नश्वरपरिमितसुररूपस्वर्गसाधनस्य निरतिशयसुखरूपमोक्षसाधनत्वाभावात् । न च वर्णाश्रमधर्माणांमुपासनाद्गतया मोक्षसाधनत्वमक्षतमिति वाच्यम्, सुमुखोपासकस्य विषये तथास्तेऽपि तदतिरिक्तविषये अतथात्वेन मामान्यवो निरतिशयसुखोपायभूतमिति प्रतिपादनायागात् । किन्तु अभूततद्भावे चित्रप्रत्ययमाश्रित्य निरतिशयसुखोपायभूतमित्येव व्याख्येयमित्याशङ्क्यामाह—धर्माणामिति ॥

* ३. स्वतो निरतिशयसुखसाधनत्व स्वभाव इति—स्वभाविकनिरतिशयसुखरूपमोक्षसाधनत्व स्वभाव इत्यर्थः । तथाच—स्वभाविकनिरतिशयसुखसाधनत्वस्य स्वाभाविकत्वेन तस्य पूर्वकालीनसद्भावाभावरूपाभूतत्वस्यविवक्षया असंभवेन नाभूततद्भावे चित्रप्रत्ययप्रसङ्ग इति भावः ॥

* ४. ननु धर्माणां निरतिशयसुररूपमोक्षसाधनत्वस्यैव स्वाभाविकत्वे फलेच्छया अनुष्ठायमानानानेषां कुर्वी न मोक्षरूपफलोपभायकत्वमित्याशङ्क्यामाह—फलाभिसन्ध्यादिति ॥

* ५. प्रतिबन्धकवशादन्यथात्वमिति—फलाभिसन्धेर्मोक्षप्रतिबन्धकत्वात् तद्वशात् फलेच्छयानुष्ठितधर्माणां मोक्षरूपफलोपभायकत्वमावश्यकत्वमन्यथात्वमित्यर्थः । यथावा बह्वेदादिकत्वं स्वभावः, दाहानुपभायकत्वमन्यथात्वं तु मण्यादिरूपप्रतिबन्धकत्वात्, तद्वदित्यर्थः । उपायशब्दश्चात्र स्वरूपयोग्यत्वरूपं मोक्षसाधनत्वमाचष्टे, न तु तदुपभायकत्वमिति नातु-

पपत्तिः ॥

* ६. भाष्ये पुण्यवन्त इति व्याख्या निर्भूला, मूलं तद्वाख्येयपदामत्तादित्याशङ्क्य 'सुखिनः' इत्यस्यैवेदं व्याख्यानमित्याह—सुखिन इत्यस्य पुण्यवन्त इति प्रतिपदमिति ॥

* ७. सुखिन इत्यस्य यथाश्रुतार्थपरत्वे दूषयामाह—नहीति । उद्देश्यविधेयभावरथने उद्देश्यतावच्छेदकप्रयोज्यतायां विधेये मानस्य 'धनी सुखी' इत्यादौ दृष्टत्वेन सुखिनइत्युद्देश्यवाचकपदार्थतावच्छेदकसुखेयुद्धलाभरूपविधेयप्रयोजकतायां भावावश्यकत्वेन तद्वाच्य इत्याह—सुखमेवेति । यद्यप्युद्देश्यविधेयभावरथने विधेये उद्देश्यतावच्छेदकप्रयोजनत्वमानस्यौत्पत्तिकं 'सुखी, धनी' इत्यादिषु प्रकृते युद्धलाभस्य सुखप्रयोजकत्वमाने नानुपपत्तिः, तथापि स्वर्गद्वारमित्यनेनैव तस्योक्तार्थत्वात् न तद्भानमिह वस्तु सावयमिति भावः ॥

* ८. सुखिन इत्यस्य पुण्यवन्त इत्यर्थोपकत्वकथमित्यत्र लक्षयया तत्परत्वमाह—सुखशब्देन सुखसाधनं लक्ष्यत इति ॥

* ९. लक्षयया निर्वाहे अस्वरमात् सुखयनया निर्वाहमाह—यदेति । सुखिशब्दः सुखयोग्यत्वलक्षणमवन्धपर इति—'तद्व्याप्ति' इत्यर्थे निर्वाधमानमल्लार्थप्रत्ययस्य सम्बन्धसामान्यवाचिप्रत्ययार्थमत्त्वात् 'पुत्री, धनी' इत्यादौ पितृपुत्रभावत्वस्वामिभावादिरूपमवन्धोपकत्ववत् प्रकृते सुखयोग्यतारूपमवन्धोपकतायाः प्रत्ययव्याप्तीकारादिति भावः ॥

* १०. सुखयोग्यत्वं च पुण्यस्य तत्साधनपुण्यवत्त्वमेवेति विवक्षितार्थश्च इत्याह—तद्योग्यत्वं चेति ॥

शो॥क्षत्रियाः हे पार्थ किं न सुखिनः ते? ॥ ३२ ॥

अथ 'चेत्त्वमिमं धर्म्यं सद्दामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥

३३

रा ॥ अथ †क्षत्रियस्य स्वधर्मभूतमिममारब्धं सद्दामं मोहात् करिष्यसि चेत्—
ततः प्रारब्धस्य †धर्मस्याकरणत्स्वधर्मफलं निरतिशयसुखं विजयेन ॥ निरतिशयां च
कीर्तिं हित्वा पापं (निरतिशयमत्राप्यसि ॥ ३३ ॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।

संभावितस्य चाकीर्तिः मरणादतिरिच्यते ॥

३४

रा ॥ न ते केवलं निरतिशयसुखं कीर्तिं हानिमात्रम्, 'पार्थो युद्धे प्रारब्धे पलायित'

ना ॥ एव युद्धस्य धर्मत्वेन निरतिशयसुखमाधत्तमुक्तम् ॥ अथ तदकरणे प्रत्ययायमाह—अथचेदिति।
युद्धकरणस्य ब्राह्मणादीनां पापहेतुत्वाभावात् त्वदाब्दं क्षत्रियत्वर इत्यभिप्रायेणोक्तम्—क्षत्रियस्य
स्वधर्मभूतमिति । 'इमम्' इति निदशाभिप्रेतमुक्तम्—आरब्धमिति। मोहान् धर्मऽप्यधर्मत्वधर्मा
दित्यर्थः । न हि युद्धस्याकरणमात्रं क्षत्रियस्यापि प्रत्ययायहेतुः, सर्वदा युद्धकरणप्रसङ्गादित्यत उक्तं—
प्रारब्धस्येति । स्वधर्मफलमिति । धर्मदाब्देऽन फलपरं, अन्यथा पौनरुक्त्यात्, अनुवादमात्र
त्वेऽनिष्टप्रसङ्गपर्ययमानाभावाच्चेति भावः । आगामिर्कीर्तिरिपयत्नायोक्तं—विजयेनति । न केवलं
दृष्टादृष्टरूपनिर्गतिशयसुखं पार्थं हानिमात्रम्, निरतिशयदुःखहेतुभूतं पापमत्राप्यस्येति वाच्यार्थः ॥ ३३ ॥

एव दृष्टादृष्टरूपफलहानिरदृष्टप्रत्ययायश्चोक्तः । अथ दृष्टप्रत्ययायमाह—अकीर्तिञ्चेति । अकीर्तिं
रिद्धिं दुर्कीर्तिं । 'न ते केवलम्' इत्यादावपि पारलौकिकनिरतिशयपापमार्कामित्यनुसन्धेयम् । प्रारब्धे
पलायित इति नान्दिशोक्तया प्रथमया पारमप्यदृष्टेति भावः । अव्ययदाब्देनाग्निनाशित्वाभिधानात्

प्र पा ॥ * इत्यधर्ममिमं पा ॥ † क्षत्रियाणां पा ॥ । भाष्ये प्रारब्धमित्यनेन प्रतिपादितमुन्मूलमारवकं न
* भाष्ये क्षत्रियस्य स्वधर्मभूतमिति क्षत्रियस्येत्यस्य । त्यागज्ञायां माह 'निद्रकावाम—इममिति निदशानि
क्षत्रियवाग्निमुधच्छब्दसममभिव्याहारलभ्य इति चान्दि- । प्रेतमुक्तमिति, अत्र उक्तं प्रारब्धस्येति च । उक्तमित्य-
काया स्पष्टम्, धर्ममिति मूलस्य स्वार्थं ध्वडाश्रयणन- । तना मूलं वशज्ञा परिहृता । अत्र उक्तमित्यादिना
स्वधर्मभूतमित्युक्तम् ॥ प्रारब्धविशेषणैर्धर्मस्यज्ञा परिहृता । क्षत्रियस्य
युद्धेऽकरणे प्रत्ययाय वद, तदा सर्वदा क्षत्रियस्य
युद्धोपनाभावात्तन्वशं तस्य प्रत्ययायप्रसङ्ग इति तदर्थं
प्रारब्धत्वे युद्धे विशेषणमिति तत्प्राथम्यमिति भावः ॥

१ मोहादज्ञानात्, पा ॥ † इत्यधर्मं पा ॥ । निरति- । युद्धोपनाभावात्तन्वशं तस्य प्रत्ययायप्रसङ्ग इति तदर्थं
शयां कीर्तिं च, पा ॥ । () निरतिशयं प्राप्स्यसि पा ॥ । प्रारब्धत्वे युद्धे विशेषणमिति तत्प्राथम्यमिति भावः ॥

† न केवलं पा ॥ † क्षत्रियवरं न गष पा ॥ । ३ मत्परा ए ज ह, मवाप्स्य ग पा ॥

* २ 'ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापम- । ४ इत्यादौ नापि ष ड च श झ पा ।
वाप्स्यसि' इत्यत्र तत्र इत्यनेन पूर्वप्रवृत्तयुद्धस्याकरणमव- । ५ इत्यनुसन्धेयम् ष ज झ, पा ।
परामर्शवाच्यमिति अत्र प्रारब्धत्वमविकं विशेषण ।

शा ॥ अत्र कर्तव्यताप्राप्तमपि—अथ इति ॥ अथ चेत् त्वम् इमं धर्म्यं धर्माद्नपेतं विहितं
सद्दामं युद्धं न करिष्यसि चेत् ततः तदकरणात् स्वधर्मं कीर्तिं च महादेनादिसमागम
निमित्तां हित्वा केवलं पापम् अत्राप्यसि ॥ ३३ ॥

न केवलं स्वधर्मं कीर्तिं परित्यागः—अकीर्तिम् इति ॥ अकीर्तिं* चापि भूतानि कथयि-

पा ॥ * चापि युद्धे पा ॥

रा॥इत्यव्ययां सर्वदेशकालव्यापिनीमकीर्तिं च समर्थान्यसमर्थान्यपि सर्वाणि भूतानि कथयिष्यन्ति । ततः किमिति चेत्—शौर्यवीर्यपराक्रमादिभिस्सर्वमंभावितस्य तद्विपर्ययजाह्नकीर्तिर्मरणान्दिरिच्छ्यते ; एवंविधाया *अकीर्तेर्मरणमेव तव श्रेय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

रा॥ वन्धुस्नेहात्कारुण्याच्च युद्धाभिवृत्तस्य शूरस्य ममाकीर्तिः कथमागमिष्यतीत्यत्राह—

भयाद्रणादुपरतं मन्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि त्वायवम् ॥

३५

रा॥येषां कर्णदुर्योधनादीनां महारथानामितः पूर्वं त्वं शूरो वैरीति बहुमतो भूत्वेदानीं

तां कालव्यापित्वमुच्यताम्, सर्वदेशव्यापित्वं तु कथमुच्यते। इत्ये—यद्यकीर्तिस्सर्वदेशव्यापिनी न स्यात्, सर्वकालव्यापित्वमपि न स्यात्, कालक्रमेण सङ्घोचाद्विच्छेदोपपत्तेः—इति। यद्वा देशतः काटतश्चान्यूनत्वमेवात्र अन्यत्र विप्रक्षितम् । भूतान्यपीति अपिशब्दान्वयः । चापीत्यनतिरिक्तार्थे निष्प्रयोजनत्वम् । 'ताने भूतानि' इति सामान्यानिर्देशात्, अपिशब्दान्वयवत्त्वाच्चोक्तं समर्थान्यसमर्थान्यपीत्यादि । अतीतिस्थित्वाशङ्कयोत्तरार्धमुच्यत इत्याह—ततः किमिति। चरदाङ्गानिराकरणार्थः । अर्जुनस्य सम्भाषितत्वं हेतूनाह—शौर्येति । सर्वसम्भावितस्येति । पूर्वनिर्दिष्टैस्सम्पूर्णैस्समर्थैश्च भूतैस्सम्भावितस्येत्यर्थः । ननु मरणादतिरेकः किं हेतवया, उपादेयतया वा । न प्रथमः, 'जीवन् भद्राणि पश्यति' 'आत्माथे पृथिवीं त्यजेत्' इत्यादिवचनात् । न द्वितीयः प्रकरणविरोधादित्यत्राह—एवविधाया इति । 'जीवन् भद्राणि' इत्यादिकं तु धैर्यपुङ्गवस्य तेषां नोपादेयम् । न चैवमकीर्तिलंघनीयसी, येन मरणाच्छ्रेयसी स्यात् । किन्त्वेवाविधा सर्वकालदेशव्यापिनी, इयं च नरकायापि स्यात्, तथैव स्मृत्यादिसिद्धत्वान् । तथाचोत्तरमिन्नं रामायणे रघुनाथवाक्यम् 'अकीर्तिस्य गीयेत लोके भूतस्य कस्यचित् । पतत्येवाधमान् लोकान्वावच्छब्दस्य कीर्तये' इति। युद्धे मरणं तु तत्र एव स्वर्गाय स्यादिति भावः ॥ ३४ ॥

एव धर्मो धर्मभ्रमो निवारितः । अथास्थानलेटः क्षिप्यते 'भयात्' इत्यादिना वन्धुस्नेहादित्यादि । शूरस्य तत्र स्नेहाकारुण्याभ्यां निवृत्तस्य मे कीर्तिरेव स्यादिति भावः । येषामित्यतिप्रसिद्धममर्णात्कर्णदुर्योधनादीनामित्युक्तम् । तेनापमारुखे स्मारयति । यद्यपि भीष्मादयो याथायर्थं जानीयुः, तथापि कर्णादयो न तथैति भावः । भूत्वेत्यस्य यास्यसीत्युत्तरकैवैकरस्येन 'हात्वा होष्यामि' इत्यादिभिरत्र क्रियापेक्षया पूर्वेषामपि भविष्यता कालेन सम्बन्धभ्रममुदागमयोक्तम्—पूर्वमिति । बहुभिर्गुणैर्यद्भवेन मतो हि बहुमत इत्यभिप्रायेणाह—शूरो वैरीति । यदि शूरस्त्वे प्रागपि निर्वैरः, यदि च वैरं तं शौर्यरहितः, तदा महारथा न त्वा गणयेयुरिति भावः । तत्तत्रणावधि वैरानुरक्तिवृत्तनायोक्तम् प्र-पा॥^३ अकीर्ते, यवगन्धरणमेव, पा॥ १. भारते। ३ शक्तिवपुत्रस्य, पा॥ ४. सर्वदेशकालव्याप्या रा. ग. प. पा॥

२. 'त्वनेदेकं कुम्भार्ये प्रामन्यार्ये बुधे त्यजेत् । ५ रामायणे. उत्तरकाण्डे। ६. भोदयामि. ग. घ. ङ. पा॥
प्रामं जनपदस्यार्ये आत्माथे पृथिवीं त्यजेत् ॥'

गं। अप्यन्ति ते तत्र अन्यथां दीर्घकालाम् । धर्मात्मा शूरः इत्येवमादिभिः गुणैः सम्भावितस्य च अकीर्तिः मरणान् अनिरिच्छ्यते, सम्भावितस्य च अकीर्तेः घटं मरणम् इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

किञ्च—भयान् इति॥ भयान् कर्णादिभ्यो रणान् युद्धान् उपरतं निवृत्तं मंस्यन्ते चिन्तयिष्यन्ति न कृपया इति त्वां महारथाः दुर्योधनप्रभृतयः । के मंस्यन्ते इति ? आह—येषां च त्वं दुर्योधनादीनां बहुमतो बहुभिः गुणैः युक्तः इत्येवं मतः बहुमतो भूत्वा

रा॥ युद्धे समुपस्थिते निवृत्तव्यापारतया लाघव सुग्रहता यास्यसि, ते महारथास्त्वा भया
शुद्धादुपरत मय्यन्ते । शूराणा हि त्रिणिशा शत्रुभयादने प्रभुस्त्रेहादिना युद्धादुपरनिर्नो
पपयते ॥ ३५ ॥

य अ ॥ किञ्च—

अवाच्यवादाश्च बहून् यदिप्यन्ति तत्राहिताः ।

निन्दन्तस्तत्र सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम्? ॥

३६

य ॥ शूराणामस्मान् सन्निधौ कथमय पार्थ क्षणमपि स्यात् शङ्कयात्, अस्म
त्सन्निधानादन्यत्र ह्यस्य सामर्थ्यमिति तत्र सामर्थ्यं निन्दन्त शूराणामत्रावादाश्च
बहून्वदिष्यन्ति तत्र शत्रवो धर्ताराणां तत्राधिकतरं दुःखं किं तव? एवमिवावाच्यश्च
वर्णान्मरणमेव श्रेय इति त्वमेव मस्यसे ॥ ३६ ॥

य अ॥ अतश्शूरस्यात्मना परेषां हननमात्मनो वा परहंननमुभयमपि श्रेयसे भवतीत्याह—

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।

तस्मादुत्तिष्ठ क्रान्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥

३७

ता॥—इदानीमिति । लाघवमत्र सुग्रहता लाघवशब्देनोपपरिता । सुग्रहत्वं वाच्यं सुग्रहताभिमान
विषयत्वम्, उद्युक्तेहादिव्याप्तुना गङ्गा निराररोति—शूराणा हीति । यदि पूर्ववैरिभ्योऽप्यत्र
न स्यात्, तदा युचेताप्यत्रा मिदिरिति भावः ॥ ३७ ॥

एव प्राचीनमपकारं भविष्यद्वाशयारोपं चाभिवाच्य पुनरागामिनाप्यपरिणामान्महत्त्वं द्रष्टव्यं
तीत्यभिप्रायेणाह—किञ्चेति । प्रभुत्वोदत्तफालतं सामर्थ्यनिन्दामपकारमाह—शूराणामस्माकमिव्या
दिना । शूराणामत्रावादाश्च बहूनात् शूरान् प्रति येन वाच्या भिन्नु नान्दिग्गीमान् प्रति, तान्
पारुष्याश्रीलपरिहासादिनादान्यथ । अहितशब्दात् अत्रावादादेहेतुश्च इत्यभिप्रायेणाह—शत्रवो
धर्ताराणा इति । यदि च भीष्मद्रोणकृपशल्यादयः मित्रद्वन्द्वेयुः, तदा शौर्यगौरवादिना मध्ये
तापि । यथा पुत्रशूरैश्चूर भिमनिभिमहापकारमि कृतान् उहनवाच्यवादान् महेथा शत भावः । ननु
गुणानिष्पन्नान्निन्देपु हि तत्रात्रौचित्यम् न वात्यादिशब्देषु नाह एतत् इत्यादिन प्रयुज्यत
इत्याह—तत इति । ततोऽत्राच्यवादान् तच्छूराणादिति पठितम् । दुःखशब्दं प्रातिगुन्यांशिशिष्याची ।
प्रतिगुणतरमिति यद्गुणतरमित्युक्तमित्याधिनतरान्भेदेन प्रत्ययाथ निष्पृष्टय उदतो भावः । तर्चेति—नहि
एव रथ्यापुरुष, न च समाध्यादिनिष्ठ, येनात्र दुःखिता न स्यादिति भावः । किञ्च अत्र पूर्वश्लोकोक्तं
दुःखतरमरणतत्पर इत्याह—एवमिति त्वमेव मस्यसे इति—गाण्डीयमामव्यादिनि द्वाप्रसङ्गे धर्मपुत्र
मपि हि भवान् हतुमुयोच्यते, किं पुन वर्णादीन् । अत इदानीं निवृत्ताऽपि तदा दुस्सहतरदुःख
प्रेरितो युद्धं करिष्यसीति हृदयम् ॥ ३६ ॥

‘हतो वा’ इति श्लोक पूर्वश्लोकत्रास्यदोषतयान्तरायति— अत इति। उभयथापि तत्र लाभ इति

प्र पा ॥ * भवाद्गणादुपरत पा ॥

† प्राप्स्यसे पा ॥

रा॥ पुन एव यास्यसि लाघव लघुभावम् ॥ ३५ ॥

किञ्च—अवाच्यवादान् इति ॥ अत्राच्यवादान् अवक्तव्यान् वादान् च बहून् अने
कप्रकारान् वदिष्यन्ति तत्र अहिता शत्रवो निन्दन्त कुत्सयन्त तत्र सामर्थ्यम् । तत्र

शा॥धर्मयुद्धे परैर्हन्तश्चेत्त एव परमनिश्चयेयसं प्राप्स्यसि ; परान्वा हत्वा *अकण्टकं राज्यं भोक्ष्यसे ; अनभिसंहितफलस्य युद्धाप्यस्य धर्मस्य परमनिश्चयेयसोपायत्वान् तच्च परमनिश्चयेयसं प्राप्स्यसि ; †तस्माद्युद्धायोद्योगः परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनमिति निश्चित्य तदर्थमुत्तिष्ठ । कुन्तीपुत्रस्य ‡ तवैतदेव युक्तमित्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

श-शा॥मुमुक्षोर्युद्धानुष्ठानप्रकारमाह—

मुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥

३८

शा॥एवं देहातिरिक्तमसंस्पृष्टसमस्तदेहस्वभावं नित्यमात्मानं ज्ञात्वा §युद्धे चावर्जनीय-

ता॥भाषः। 'प्राप्स्यसे, भोक्ष्यसे' इत्यर्जुने प्रथमिवावेऽपि शूरभ्येत्यादिसाधारणाभिधान भीष्मादिहृदयनस्य तच्छ्रेयोहेतुतया शोकहेतुत्व नास्तीति शापनार्थम् । श्रेयस इत्यनेन यथेच्छं स्वर्गराज्यादिसुखापवर्गान् ससृजति । न हि हतत्वमात्रापुत्रार्थ इत्यत उक्त—**धर्मयुद्ध** इति । तत एवेति । श्रेयसाधनतया नाम्निद्वहृदयनोदेवैर्यथः। परमनिश्चयेयसमिति। स्वर्गशब्दोऽवामृतत्वप्रकरणात्परमनिःश्रेयसपरमत्त्वानपरो वा। यथा 'स एतेन प्राप्तेनात्मनोऽभिपन्नं स्वर्गं लोके सर्वान्कामानाप्ला अमृतस्मममवत्' 'अनन्ते स्वर्गे लोकेऽन्ये प्रसिद्धिप्रति' 'स्वर्गलोका अनृतत्वं भजन्ते' इति, 'सर्वं सुराणामपि चाधिपत्यम्' इति शुद्धस्वर्गोपेक्षार्जुनोद्देशेन यचनाच्चायमेवार्थ इति भावः। परान्वा हत्वेति । महारथानां भीष्मद्रोणकर्णादीनां जयो हि हृदयनमन्तरेण न युज्यत इति भावः। 'जित्वा भोक्ष्यसे' इत्युभयार्थां फलितमुक्तम्—**अकण्टकमिति** । प्रतिरूलेषु जाग्रत्सु राज्य मिदमपि हि न भोगाय स्यादिति भावः। अर्जुनाना-द्वतराज्यभोगभावपर्यवमानव्युदासावाह—**अनभिसंहितेति**। मुमुक्षोर्हि राज्यभोगादिरानुपद्विकः। संयुद्धितात्सर्वमाह—**कुन्तीपुत्रस्येति**। 'मृत सूते धर्मिया राजपुत्री' इति हि प्रसिद्धम्। न हि तिहीसुनेन हरिणी-युष्मात्स्वरितमनुसंगीयम् । न च शुद्धश्रेयजन्मता त्वया महीयसो धर्मस्य विच्छेदः कार्य इति भावः ॥

एवमस्थानज्ज्ञेयकारुण्यधर्माधर्मधियादुल्लसत्पुत्रसमितम् । अथ धर्मदेन स्थापितस्य मुमुक्षुवि-
पयानुष्ठानप्रकारं वदतीत्याह—**मुमुक्षोरिति** । न हि राज्यादिकामिनामोदनी बुद्धिरपेक्षिता । अतोऽ-
र्थस्यिन्द्रदुःखमिधयुद्धसाध्यफलदेन किं मेमेति नाशङ्कनीयमिति भावः । पूर्वोक्तमात्मतरङ्गानमनुष्ठानद-
शावामनुवर्तनीयतया दर्शयति—**एवमिति** । देहातिरिक्तमिति । सति धर्मिणि हेयचिरहादिधर्मचि-
प्र-पा॥ *निष्कण्टकं पा॥ †तस्माद्युद्धायोत्तिष्ठ. पा॥

‡ तव तदेव. पा॥ § युद्धेयु. पा॥ १ ऐतरेयोप ३-अ. ४,
२. स षोडशे. पा, ३. नारमहोक्त. दुक्तव्यामुष्मिन्.
इति तदन्वयात्. ॥

४. केनोप ४. अ. ३. पा॥ ५. कठोप. १. १. १३॥
६ गी. २. ८॥ * ७. परान्वा हत्वेन जितेति मूलस्य हस्ते-
नि व्याख्याने निमित्तमाह—महारथानामित्यादिना॥

८. * ९. 'मुखदु खे समे कृत्वा'
इत्यादिशोकावनगिकाया भाष्ये मुमुक्षोरिलाधि-
कारिविशेषनिर्देशस्य प्रयोजनमाह—नहीति ॥

* १०. अतपरिपरदुःखमिधेति पक्षेऽन्यत्रम् ॥

* ११. अस्तुद्देहस्वभावमित्यतः प्राक् देहातिरिक्तमि-
त्यस्य भाष्ये कीर्तनस्य प्रयोजनमाह—सति धर्मिणीति॥

शा॥तस्मात् निन्दाप्राप्तः दुःखात् दुःखतरं नु किम्? ततः कष्टतरं दुःखं नास्ति इत्यर्थः॥ ३६
युद्धे पुनः क्रियमाणे *कर्णादिभिः—हतो वा इति॥ हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम्, हतः
सन् स्वर्गं प्राप्स्यसि । जित्वा वा कर्णादीन् शत्रून् भोक्ष्यसे महीम् । उभयधापि तव
लाभ एव इत्यभिप्रायः । यत्र एवं तस्मात् उत्तिष्ठ कान्तेय युद्धाय हतनिश्चयः 'जेप्यामि

पा॥ कर्णादिभि किं. पा॥

रा॥ शस्त्रपातादिनिमित्तसुखदुःखार्थलाभालाभजयपराजयेष्वधिकृतबुद्धिः स्वर्गादिफलाभिसन्धिपरहितः केवलकार्यबुद्ध्या युद्धमारभन्वा। एवं कुर्वाणो न पापमवाप्स्यसि, पापं दुः-
 ना॥न्तेति भावः। पौनरुक्त्यभ्रमपरिहाराय लाभालाभयोर्धनादिनिमित्तसुखदुःखनिमित्तयोस्सुखदुःखप्रमाहयो-
 स्समीकरण कथमित्युक्तम्—अधिकृतबुद्धिरिति । निरारो हर्षशोकादिरूपः ; तदभावकथनेन
 त्रिप्रेक्षादिमत्तान्तर्गतानामादानुद्धर्षयोर्षट्कम् । युद्धायेति । तादर्थ्यनिमित्तबुद्धिचिन्तान्यार्थतन्निवृत्ति-
 कथ्यते—स्वर्गादीति । 'मा पश्ये कदाचन' 'एतान्वपि तु' इत्यादिप्रथमाणमत्रानुसहितम् । तत
 इत्यस्योपयुक्तहेतुनिमित्तपरत्तमेप्रोचितम्, आनन्तर्यादिपरत्त तु अनुपयुक्तमित्यभिप्रायेणाह—केवल-
 कार्यबुद्धेति । पापशब्दोऽत्र न गुरुत्रयादिशङ्कितपापपर, युद्धस्य स्वधर्मतामात्रेण तन्निवृत्तौ सुखदुः
 खमाभ्यादिबुद्धिनिमित्तपरत्तमिदमित्यनन्तर्यादिस्य निरर्थक्यप्रसङ्गात् । न च 'इतपापपर', नानाप्स्यसीत्यनन्वयात् ।

प्र पा॥ * १ सुखदुःखयोस्समत्वप्रतिपादनेनैव सुख
 लाभनदलाभयो समत्वमपि प्रतिपादितमवेति लाभा-
 लभ्यावित्त पुनरुक्त स्यादिति प्रदापरिहाराय लभ्या-
 लभाविनिपदमर्थलाभतदलाभपरतया भाष्ये व्याचष्ट
 इत्याह—पौनरुक्त्यभ्रमपरिहारायेति ॥

* २ विषमयो सुखदुःखयो समीकरणमशक्य
 कथं कर्तुं शक्यमित्याशङ्क्य परिहर्तुं न ताया कण्ठोऽ
 युक्तमपि 'अधिकृतबुद्धि' इत्येतदुक्त भाष्ये इत्याह
 —विषमयोऽरित्यादिना । तथा च सुखदुःखयोस्सम
 मत्वं तदनुभवाधीनविचारराष्ट्रिये विवक्षितमितिनानु-
 पपत्तिरिति भावः ॥

* ३ सुमुखोर्ध्वशोरूपविकाराहिल्य मोक्ष
 साधनीभूतपरमात्मोपासने कथमुपयुज्यते । धर्मा
 णामेव हि वर्णाश्रमभित्तिताना तत्राहृतयोपयोग इत्या
 शङ्कया साधनसत्तरेऽन्तर्भावेनाहृतयैवास्यापयोग इ
 त्याह—विवक्षादिति ॥

४. गी २ ४७॥

५. गी-१८. ६ ॥

* ६. भाष्ये केवलकार्यबुद्धयेतत् तत इत्यस्य
 व्याख्या, तत इत्यस्य निरुक्तबुद्धिविशेषहेतुकत्वाधिक
 त्वादानन्तर्यार्थकत्वं तु तस्य निरर्थकमित्याह—आ
 नन्तर्यादीति ॥

* ७ 'नैव पापमवाप्स्यसि' इत्यत्र पापश
 ब्दस्य मत्तारपरत्त भाष्ये प्रतिपादितम् । तदपेक्षया

शङ्कितगुरुत्रयादिरूपपापपरत्तमत्र वक्तुं युक्तम्, न
 स्येव 'अहो वा महत्पापं कर्तुं व्यग्रमिना वयम्' इति
 पूर्व प्रसक्तत्वादित्याशङ्क्य युद्धं गुरुत्रयादिभ्रमं विषमं
 त्वरथापननेन तत्राधर्मताजुषधीनपापत्वबुद्धेरुक्तधर्मो
 प्रशमितत्वेन पुनश्च तादृशत्रयशङ्कया गृहानुदयात्
 न तादृशपापपतितयाऽत्र वक्तव्य इति मत्तार एवात्र
 पापमूलकत्वात् लक्षणया पापशब्दाद्य इत्यभिप्रायेण
 मत्तारपरत्तव तच्छब्दस्योक्तमित्याह—पापशब्दोऽने-
 त्यादना ॥

> ८ युद्धस्य स्वधर्मतामात्रेण—स्वधर्मताप-
 देशमात्रेण । तन्निवृत्तौ—गुरुत्रयादी पापशङ्कानि-
 वृत्तौ ॥

* ९. न कवलमप्रसक्तप्रतिपदप्रसङ्गेन न गुरु
 वधादिरूपशङ्कितपापपरत्वम्, अत्र पापशब्दस्य नि-
 र्दक्षमनुद्धिविशेषस्य पापपरिहारप्रयोजकतापरस्य पव-
 द्यस्य निरुक्तमाभ्युज्यनुवादरूपस्य वैयर्थ्यादिपि न
 तत्परत्वमित्यभिप्रायेण भाष्ये सत्तारपरत्वमुक्तमित्याह
 सुखदुःखमाभ्याशति ॥

* १०. ननु मास्तु गुरुत्रयादिरूपशङ्कितपाप-
 परत्वम्, अस्य वृत्तपापात्तरपरत्वं किं न स्यादित्या-
 शङ्क्याह—न चति । वृत्तपापपर—अविप्रतिपत्ता-
 चरितपापान्तरपर । नावाप्स्यसीत्यनन्वयादिनि—
 वृत्तपापस्य भूतत्वेन तदर्थमविषयत्वाभिनवप्राप्तिक-
 र्त्तव्यस्य तत्राप्रसक्तत्वेन तन्निषेधायोगादिति भावः ॥

य ॥ शश्वन्, मरिष्यामि वा' इति निश्चयं कृत्या इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तत्र स्वधर्मः इत्येवं युद्धमानस्य उपदेशमिमं शृणु—सुखदुःखे इति ॥ सुखदुःखे
 समे तुल्ये कृत्वा, रागद्वेषौ अकृत्वा इत्येतत् । तथा लाभालाभौ जयाजयौ च समो

रा॥स्वरूपं संसारं नावाप्स्यसि ; संसारबन्धनात्मोक्ष्यस इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

रा-आ॥एवमात्मयाथात्म्यज्ञानमुपदिश्य तत्पूर्वकं मोक्षसाधनभूतं कर्मयोगं चतुमारभन्ते—

एषा तेऽभिहिता साहच्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥

३९

ता॥ईरिष्यमाणे च न प्रायश्चित्तम् । न च विद्याव्यतिरिक्तेऽपूत्रराशाक्षेपः । अतोऽत्रामृतत्वप्रकरणान्मुमुक्ष्व-
पेक्षयानिष्टकलत्राविशेषेण पुण्यपापरूपमकलत्राकारिकर्मपरः । तत्रश्च तत्पलभूतस्संगारोऽत्र लक्ष्यत
इत्यभिप्रायेणाह—दुःस्वरूपं संसारमिति । 'नैव पापमवाप्स्यसि' इत्युक्तेः पापहेतुत्वाभावात्मात्रं प्रति-
भातीत्यत्राह—संसारबन्धादिति । परम्परयेति शेषः । 'मोऽमृतत्वाय कल्पते' इति पूर्वोक्तमिह
स्मारितम् ॥ ३८ ॥

अथ पूर्वप्रकरणोक्तशोकापनोदनहेतुषु प्रधानार्थेनोत्तरप्रकरणारम्भ मङ्गमयति—एवमिति ।

प्र-पा॥^१ १. ननु मास्तु अथ पापक्षयश्च कृतपापपर-
त्वम्, करिष्यमाणपापपरत्वं किं न स्वादित्यत्राह
—करिष्यमाणे च न प्रायश्चित्तमिति । 'नैव पापमवा-
प्स्यसि' इत्येतादृशममत्वबुद्धियुक्तत्वधर्मरूपयुक्तानुष्ठा-
नस्य प्रायश्चित्तधर्मस्यैव पापपरिहारहेतुत्वं वाच्यम्,
पापश्चित्तं च कृतपापस्यैव धर्मशास्त्रेषु प्रसिद्धम्, न
तु करिष्यमाणपापस्येव्यनो न युक्तमत्रत्यपापक्षयश्च
करिष्यमाणपापपरत्वमिति भावः ॥

^२ २. ननु मास्तु प्रोक्तममात्रबुद्धिममवहि-
तस्य युद्धस्य भवधर्मस्य प्रायश्चित्तविधया भविष्यद्दालो-
पापपरिहारकत्वं कृतपापस्यैव प्रायश्चित्तपानोत्पत्त्यात्,
अथापि करिष्यमाणपापक्षेपापादकत्वमेतन्न विवक्षितं
'नैव पापमवाप्स्यसि' इत्यनेत्यत्राह—न च विद्याव्य-
तिरिक्तेऽपूत्रराशाक्षेप इति । विद्याव्यतिरिक्तेषु मद्वा-
विद्याव्यतिरिक्तेषु कर्मस्मित्यर्थः । उत्तरापाक्षेप-
उत्तरापाक्षेपापादकत्वम् । तथा च 'एवंविधिं पापं
कर्म न क्षिपते' इत्यादिभेदेदान्तवाक्यैः ब्रह्मविद्याया
एव उत्तरापाक्षेपप्रवीञ्जकत्वप्रतिपादानाम्, तत्रैव शा-
रीरके 'उत्तरपूर्वाध्वोरक्षेपविनाशौ तद्व्यपदेशात्' इत्या-
दियु म्पापनात्, करिष्यमाणपापक्षेपापादकत्वपरत्वम-
पि नैवमित्यादिवाक्यस्य न वक्तुं युक्तमित्यर्थः । तत्र
श्च शक्तिपापपरत्वस्य कृतपापान्तरपरत्वश्च करिष्य-
माणपापपरत्वस्य चोक्तरीत्या अधोगात् परिशेषात्

पापक्षयःऽत्र लक्ष्यया नंमारपर एव ॥

^३ ३. कथं संसारस्य पापक्षयप्रवृत्तिनिमित्त-
योग, अनिष्टहेतुः । हि पापक्षयप्रवृत्तिनिमित्तमि-
ति चेत्—मोक्षप्रकरणात् मुमुक्षोः मोक्षविरोधिभेदेन
पुण्यपापयोगभयोरप्यनिष्ठाबहत्वात् पापक्षयश्चाप्य-
त्वेन कारुण्यस्य संसारस्य लक्ष्यत्वात् तद्व्यवस्थाव्य-
मित्यभिप्रायेण पापमित्यस्य संसारमित्यर्थो भाव्ये
कथित इत्याह—अतश्चादिना ॥

^४ ४. पापक्षयस्योक्तरीत्या सामारिकपुण्यपा-
परकर्मपरत्वेऽपि 'नैव पापमवाप्स्यसि' इत्यनेन पाप-
कर्तृत्वं तत्र न भविष्यतीत्यर्थकत्वात्प्रयत्नेऽपि संसार-
बन्धनात्प्राप्तत्वात्तर्थात् फलित इति तदभिप्रायेण स-
ंसारबन्धादिति भाव्यमनर्थाभिमत्याह—नैव पापमवा-
प्स्यस्यस्युक्तेः पापहेतुत्वाभावात्मात्रं प्रतिभातीत्यनेति ।
पापहेतुत्वं—पापकर्मकर्तृत्वरूपं तद्व्यवस्थाविवक्षितम् ।
मात्रपदेन संसारबन्धाभावमानव्यवच्छेदः ॥

५. मात्रपरं पा ॥

^६ ६. एवमपि परम्परया संसारबन्धाभावो लभ्य-
ते । पापकर्मकरणेन समारे म्भ्यभावः, तदभावात्स-
ंसारौपधिकप्रवृत्तिरिहः, तत्रभंनारव-धाम्मोक्षणम्,
इतिरीत्या ममारबन्धनिवृत्तिः फलितेति फलितार्थो
भाव्ये संसारबन्धादिन्यादिनोक्त इत्यभिप्रायेणाह—
परम्परयेति शेष इति ॥

नो॥कृत्या ततो युद्धाय युज्यसि । न एवं युद्धं कुर्वन् पापम् भवाप्स्यसि । एष उपदेशः
प्रासङ्गिकः ॥ ३८ ॥

शोकमोहापनये लौकिको न्यायः 'सधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्याद्यैः श्लोकैः उक्तः,

रा॥सहस्रा बुद्धिः ; बुद्ध्याऽवधारणीयमात्मतत्त्वं सांख्यम् । ज्ञातव्ये आत्मतत्त्वे तज्ज्ञानाय या बुद्धिरभिधेया ; ' न त्वेवाहम् ' इत्यारभ्य ' तस्मान्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचिनु-मर्हसि ' इत्यन्तेन सैषा तेऽभिहिता । आत्मज्ञानपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मोनुष्ठाने यो बुद्धियोगो वक्तव्यः ; स इह योगशब्देनोच्यते । " दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात् " इति हि वक्ष्यते। तत्र योगे या बुद्धिर्वक्तव्या, तामिमामभिधीयमानां शृणु; यया बुद्ध्या युक्तः कर्म

ता॥तत्पूर्वकशब्देनात्मज्ञानकर्मयोगयोः क्रमाभिधानौचित्यमुक्तम्; आत्मसाक्षात्कृतज्ञानोपदेशानन्तरं तच्चि-न्तनरूपज्ञानयोगाभिधानस्यौचित्येऽपि तस्य कर्मयोगसाध्यताप्रथम कर्मयोग उच्यते। पश्चात् तत्फलतया ' प्रजहाति यदा कामान् ' इत्यादिना ज्ञानयोगो वक्ष्यते । वक्तुमिति—प्रसक्तं प्राधान्येन प्रपञ्च-यितुमिच्छति । सांख्ययोगाख्येऽपि रोहितन्त्राभिधानभ्रम साख्यशब्दस्यान ' ज्ञानयोगेन साख्यानाम् ' इति वक्ष्यमाणज्ञानयोगविषयभ्रमे च व्युदस्यन्नाह— संख्येति । ' बुद्धिर्ममिच्छ मेधा साख्या संवित्ति-रुपवृद्धिः ' इति नैषण्डिनाः । ' पुरुष निर्गुण साख्यम् ' इत्याद्यौपनिषदप्रसिद्ध्या परमात्मदात्मन्यपि सांख्यशब्द उपपन्नः । न च ' ज्ञानयोगेन साख्यानाम् ' इत्यादिपर्यैरन्यप्रसङ्गः, तद्बुद्धियोगेन सर्वत्र तच्छब्दप्रयोगात् । सदपि च वैरूप्य प्रकरणाद्यानुगुण्येन सर्वत्र सख्येति। एकत्रचनम्य जात्यभिप्रायत्वज्ञा-पनाय—आत्मतत्त्वमित्युक्तम् । तज्ज्ञानायेत्यनेन तन्निर्णयमात्रमव्यवहितफलमिति दर्शितम् । बुद्धि-रिति । निर्णयकत्वा वाक्ययुक्तिपरामर्शगर्भा बुद्धिर्निश्चितेति न साख्यसाधनभावाविरोधः । अथवा बुद्धि-रिह शास्त्रनिष्पाद्यो निर्णयः । तज्ज्ञानायेति साक्षात्कारादिपरः । आत्मतत्त्वामिधानप्रदेशमप्यच्छि-द्याह—नत्वेवेति । ततः परन्तानु स्वधर्ममित्यादिना धर्माधर्मभ्रमात्मानन्देहयोराधेपो हि त्रियत इति भावः । योगशब्दस्यान प्रकरणादिप्रतिषेधितमर्थमाह—आत्मज्ञानेत्यादिना। इहेत्यभिप्रेते विवृणोति—दूरेणेति। इमामिति निर्देशयुक्तमविवृण्वित्याभिधानमाह—अभिधीयमानामिति । एतेनानुष्ठानानु-

प्र-पा॥*गी. २. ४९॥ १. गी २ ५५॥ * ५ न साध्यसाधनभावाविरोध—तज्ज्ञाना-

२. गी. ३ ३॥

३

व्यवनेनाक्तसाध्यसाधनभावाविरोध इत्यर्थं ॥

४ मन्त्रिकोपनिषदि, १४. व॥

शान्तिं तु तान्पर्येषण। परमार्थदर्शनं तु इह प्रकृतम्। तत्र उक्तम् उपसंहियते—एषा ते अभि-हिता इति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय । इह हि प्रदर्शिते पुनः शास्त्रविषयविभागे उपरिष्ठात् ' ज्ञानयोगेन साह्वयानां कर्मयोगेन योगिनाम् ' इति निष्ठाद्वयविषयं शास्त्रं प्रवर्तिष्यते, श्रोतारश्च विषयविभागेन सुखं ग्रहीष्यन्ति इति ; अत आह—एषा ते अभिहिता इति ॥ एषा ते तुभ्यम् अभिहिता उक्ता साह्वये परमार्थवस्तुविधेकविषये

आ॥सांख्यं ज्ञानम् ' शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयते ' इति भगवद्वचनाद्व्यास-स्मृतौ । योग उपायः, ' दृष्टा योगाः प्रयुक्ताश्च पुंसां श्रेयःप्रसिद्धये ' इति प्रयोगाद्भागवते । नेतरं सांख्ययोगो उपादेयत्वेन विवक्षितः । कुत्रचित्सामस्त्येन कर्मयोग इत्यादि-

जा॥पूर्वप्रकरणोपसंहारपूर्वकं तत्सङ्गतत्वेनोत्तरप्रकरणारम्भप्रतिज्ञार्थम् ' एषा तेऽभिहिता ' इत्युक्तम्। तत्र साख्ययोगशब्दो कापिख्यातञ्जलशास्त्रनचनाप्रति प्रतीतिनियताय व्याचष्टे—सांख्यमिति । प्रतीतार्था-वेव युतो न स्यातामित्यन आह—नेतराविति । इतरैर्नास्त्रलक्षणौ । कुत्रचिदागमे एतौ त्पादेयो, ' बुद्ध्या युक्तः ' इत्यादिवचनात् । अतो न तानत्र विवक्षिताविति वाच्यदोषः । प्रकृतिपुरुषाभ्यामेवादेस्व-दुक्तस्योपादेयत्वात् कथमेतदित्यत उक्तम्—सामस्त्येनेति। एतदेवसाख्योपादेयतया तदुपादेयत्वे सौगता-

रा॥बन्धं प्रहास्यसि ; कर्मणा बन्धः कर्मबन्धः संसारबन्ध इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

रा॥अ॥वधुपमाणबुद्धियुक्तस्य कर्मणो माहात्म्यमाह—

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥

४०

रा॥इह कर्मयोगे नाभिक्रमनाशोऽस्ति

ता॥प्रविष्टबुद्धेर्नाश्रियमाभीषयमानबुद्धेश्च भेदोऽपि दर्शितः।पद्माऽनुष्ठानप्रकारविषयबुद्धिजनकमभिधानं शृण्वित्यर्थः। एतेन कर्मयोगशब्दोऽप्यत्र बुद्धिविशेषयोगमूल इति दर्शितम्। बुद्ध्या येष्यन्यनोर्वैयधिकरणेन क्रियाद्वयान्वयध्रम निरस्यति—यया बुद्ध्या युक्त इति। कर्मबन्धशब्दस्यानतिशयितार्थसमाप्ता न्तरमपाहरोति—कर्मणा बन्ध इति। 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणध्वनेन' इति तत्पुरुषः।बन्धशब्दस्यात्र मुख्यार्थासम्भवात् अभिप्रेतमाह—संसारेति। एतेनानुष्ठयीमानकर्ममन्बन्धहानध्रमोऽपिनिरमः॥३९॥

नन्विमा शृण्वित्युक्तेऽनन्तर व्यग्रमायेत्यादि वक्तव्यम्, मध्ये 'नेहाभिक्रम' इत्येतन्न मद्भ्रूतत्त्वत्वाह—वक्ष्यमाणंति। उपक्रमे माहात्म्यकथनेन बुभुत्स्यातिशयजननाय प्ररोचना क्रियत इति भावः। इहेत्यनेन सूचित कर्मान्तरेष्वो वैलक्षण्यमाह—कर्मयोग इति। अभिसुत्वक्रमणशब्दां व्युदस्यति—

प्र-पा॥*१. भाष्ये कर्मणो बन्ध इति पश्चात्तत्पुरुषमु- नि। अधिकांशवैयधिकममासात्तरमित्यर्थः। अधि-
पेक्ष्य कर्मणा बन्ध इति तृतीयान्तरुपमाश्रयणे वाज- कार्ये, कर्माधीनप्रकृतिमन्वरूपो विवक्षितार्थः। म च
माह—कर्मबन्धशब्दभ्येति। विवक्षिताभिक्रमवैयधिकक- कर्मणा कन्ध इति तृतीयान्तरुपमाश्रयणे च लभ्यः, तद्वैय-
ममानाश्रयणवैयधिकता तद्वैयधिकममासात्तथागमन्याय्य- क्तत्वं न पश्चात्तत्पुरुषस्येति तदाश्रयणं न युक्तमिति
मित्यांनमांशुणे।कर्मनतिशयितार्थवैयधिकममानान्तरमि- तदपकारोतीत्यर्थः ॥ २ अष्टाध्याया. २-१-३०.

श॥बुद्धिः ज्ञानं स्यादज्ञानं शोकक्रमोहादिसंसारहेतुद्वानुपनिवृत्तिकारणम्।योगे तु तत्प्राप्त्युपाये निस्तसङ्गतया द्वन्द्वप्रहाणपूर्वकम् ईश्वराराधनार्थं कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे च इमाम् अनन्तरमेव उच्यमानां बुद्धिं शृणु। तां बुद्धिं स्तौति प्ररोचनार्थम्—बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तो हे पार्थ कर्मबन्धं कर्म एव धर्माधर्माल्यः बन्धः कर्मबन्धः तं प्रहास्यसि ईश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्त्या एव इत्यभिप्रायः ॥ ३९ ॥

किञ्च अन्यत्—नेह इति ॥ न इह मोक्षमार्गं कर्मयोगे अभिक्रमनाशः अभिक्रमणम् अभिक्रमः प्रारम्भः तस्य नाशो नास्ति यथा कृष्यादेः, योगविषये प्रारम्भस्य न अनेकान्ति-कफलत्वम् इत्यर्थः। किञ्च—न अपि चिकित्सावत् प्रत्यवायः विद्यते। *किं तु स्वल्पमापि

आ॥प्रयोगाच्च। निन्दितत्वाद्येतरयोर्मांशुधर्मेषु मिश्रमन्त्रव्यमुक्त्वा पञ्चरात्रस्तुत्या।

जा॥देरपि तत्रमद्भ इति भावः। इतोऽपि न योगः पातञ्जलशास्त्रमित्याह—कर्मणि। अस्मिन्नेव योगे 'कर्मयोगो विशिष्यते' इत्यादिप्रयोगाच्च। न हि शास्त्रे कर्मयोगशब्दोऽस्तीति। न केवलमुपादेयत्वाभावात्तेतौ विरक्षितौ, किन्तिन्यत्र आह—निन्दितत्वादिनि। कथं निन्दितत्वमित्यत्र आह—मिच्छेति। 'सांख्य योगः प्राशुत वेदारण्यक्रमेण च। ज्ञानान्येतानि भिन्नानि नात्र कार्या विचारणा' इति सांख्यादीनां विरुद्धमतत्वमुक्त्वा 'पञ्चरात्रस्य कृत्वस्य वक्ता नारायणः स्वयम्। ज्ञानेष्वेतेषु राजेन्द्र सर्वेष्वेतद्विशिष्यते' इति पञ्चरात्रस्तुत्या विरुद्धानामेकस्तुतिरपरमिन्दा रामयतीति प्रसिद्धमेवेति भावः। एवं तर्हि

पा॥ *किं तु भवति स्वल्प. वा ॥

रा॥अभिक्रम आरम्भः, नाशः फलसाधनभावनाशः, आरब्धस्यासमाप्तस्य विच्छिन्नस्यापि न निष्फलत्वम्, आरब्धस्य विच्छेदे *प्रत्यवायोऽपि न विद्यते; अस्य कर्मयोगारयस्य धर्मस्य स्वल्पांशोऽपि महतो भयात् संसारभयात् त्रायते। अयमर्थः। 'पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते' इत्युत्तरत्र प्रपञ्चयिष्यते। अन्यानि हि लौकिकानि वैदिकानि च साध-

ता॥अभिक्रम आरम्भ इति। उपक्रमशब्दवदयमिति भावः। त्रिवारूपस्याभिक्रमस्य कथमविनाशित्वमित्येतो नाशः फलसाधनभावनाश इति। तात्पर्यमाह—आरब्धस्येति। प्रत्यवायशब्दाहेतुं दर्शयन् द्वितीयं पार्थं व्याकरोति—आरब्धस्य विच्छेद इति। उक्तविवरणरूपमुत्तरार्धं व्याख्याति—अस्येति। संसारभयादिति। महत्प्रतिशेषितं भय संसारभयमेव हीति भावः। स्वल्पांशस्यापि मसारनिवृत्तिहेतुत्वं देशनालादिवैगुण्यात्प्रामादिनाऽऽत्यकरणादिना च निच्छिन्नस्याप्यवश्यं पुनस्तन्धानादिति दर्शयन्नस्य श्लोकस्योक्तार्थपरत्वं सद्ब्रह्मिस्वरूपत्वेन वैश्यमाणापौनरुक्त्य च आह—अयमर्थ इति। कृतांशस्य कथं नाशप्रसङ्ग इति शङ्कायामिहेत्यस्य व्यञ्छेत् दर्शयति—अन्यानि हीति। लौकिकानीत्यतिशब्दाहेतुदृष्टान्त उक्तः। वैदिकानीति सामान्यनिर्देशस्यैव भावः—नित्यनैमित्तिकान्यपि वि-

प्र-पा॥ *प्रत्यवायो वा. पा॥ †गी. ६-४०॥ थं इति बोध्यम् ॥

१ इत्यत्राह न ग घ. श. पा॥

*३ वैश्यमाणापौनरुक्त्य—वैश्यमाणेनापौनरु-

१ २. अतः नाशशब्दो दान्यर्थकः, न तु ध्वना-
न्यमित्यर्थः ॥

श॥अस्य धर्मस्य योगस्य अनुष्ठितं त्रायते रक्षति महतः भयात् संसारभयात् जन्ममरणादिलक्षणात् ॥ ४० ॥

आ॥वेदानां त्वेकार्थत्वान्न विरोधः। पार्थस्य तु सांख्याद्यपेक्षया युक्तम्, तत्रैव चित्रशिखण्डिशस्त्रे पञ्चरात्रमूले वेदैक्योक्तेश्च। एवमेव सर्वत्र सांख्ययोगशब्दः उपादेयवाचको वर्णनीयः। युक्तेश्च ज्ञानं पूर्वं जैवमुक्तम्। उपायश्च वक्ष्यते। धुष्यतेऽनयेति बुद्धिः। सांख्य-
जा॥वेदारण्यरूपापि निन्दा स्यादित्यत आह—वेदानां त्विति। एकार्थत्वात्पञ्चरात्रेण। ज्ञानान्वेतानि भिन्नानीति पार्थक्योक्तेः कथमेकार्थत्वमित्यत आह—पार्थक्यं त्विति। युक्तमित्यनेन तेषामेव प्रवृत्तत्वादित्यभिप्रेति। तथाच आद्यवाक्ये वेदारण्यरूपेण पञ्चरात्रमुत्तरवाक्ये च पञ्चरात्रपदेन वेदारण्यरूपमुपलक्ष्यते इति भावः। वेदपञ्चरात्रयोरेकार्थत्व उक्त इति चेत्—उदाहृतमोक्षधर्मवाक्यार्थान्यथानुपपत्त्या तावत्। अपर प्रमाणमाह—तत्रैवेति। मोक्षधर्म एव 'ये हि ते यतयः ख्याताः सत्यचित्रशिखण्डिनः। तैरेकमतिभिर्भूया यत्रोक्तं शास्त्रमुत्तमम्। वेदैश्चतुर्भिः समित कृत मेरौ महागिरौ' इत्यादिना चित्रशिखण्डिशस्त्रस्य वेदैक्योक्तेश्च असङ्गतमेतदित्यत आह—पञ्चरात्रेति। पञ्चरात्रमूलस्येत्यर्थः। एतच्च वैतानमसंहितोपक्रम एव प्रसिद्धम्। अत एतद्व्याख्यानं 'ज्ञानयोगेन साख्यानां' 'सारव्ययोगौ पृथग्नाला' इत्यादावप्यतिदिशति—पञ्चमेवेति। शब्द इति जाल्यभिप्रायमेकरचनम्। इतोऽप्यत साख्ययोगशब्दो ज्ञानोपायनाभिनाभिस्याह—युक्तेष्वेति। तामेव युक्तिं दर्शयति—ज्ञानं हीति। अत्रोक्तप्रथमाणयोरेक्योः साख्ययोगशब्दो प्रयुक्तायुक्तवक्ष्यमाणार्थो ज्ञानोपायावेवेति तदर्थोवेतौ युक्तविति। जैवं ज्ञानमिति। जीनस्य तत्त्वमित्यर्थः। यत्प्रीक्षरतत्त्व चोक्तम्, तथापि तादर्थ्येनेत्यदोषः। ननु बुद्धिर्ज्ञानं तदुत्पाद्यत एव न तन्वाभिहितं नापि श्राव्यते। तत्त्वमुच्यते 'साख्ये बुद्धिरभिहिता, योगे दिवमा शृणु' इति; तत्राह—धुष्यते इति। वागिति शेषः। ननु साख्ये न वाचोऽधिकरणं तत्कथं सप्तमी, किमर्थं च प्रसिद्धाऽऽशब्दपरित्यागेन अप्रसिद्धबुद्धिशब्दोपादानमित्यत आह—सांख्येति।

गानानि विच्छिन्नानि न फलाय भवन्ति, प्रत्यवायाय च भवन्ति ॥ ४० ॥

रा-अ ॥ काम्यकर्मविषयाया बुद्धेर्मोक्षसाधनभूतकर्मविषयां बुद्धिं विशिनष्टि—

व्यवसायत्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥

४१

रा ॥ इह शास्त्रीये सर्वस्मिन् कर्मणि व्यवसायात्मिका बुद्धिरेका—मुमुक्षुणाऽनुष्ठेये कर्मणि बुद्धिर्द्वयसायात्मिका *बुद्धिः; व्यवसायो निश्चयः, सा हि बुद्धिरात्मयाथान्य-निश्चयपूर्विका । काम्यकर्मविषया तु बुद्धिरव्यवसायात्मिका; †तत्र हि कामाधिकारे देहातिरिक्तान्तरात्मिकत्वज्ञानमात्रमपेक्षितम्, नान्तरात्मिकत्वज्ञानात्म्यनिश्चयः; स्वरूपयाथा-त्ताच्छेदे सति न फलाय सुः; प्रत्यवायाय च भवेत्सुः। अगत्यादिमूलमीपद्वैकत्वमात्रं हि तत्र सद्यम् । काम्येषु त्वत्पर्ययैक्येऽपि नैकत्वमिति विशेष इति प्रत्यवायाय च भवन्तीति न केवलं स्वर्गादेरलाभमा-वन्, ब्रह्मरक्षस्त्वप्राप्त्यादिरपि स्यादिति भावः ॥ ४० ॥

एव माहात्म्याभिधानव्याजेनास्य कर्मणस्सर्वकर्मण्यो वैपश्यन्मुक्तम्। अथोपदेष्टव्यतया प्रतिज्ञातां त-द्विषयबुद्धिं काम्यकर्मविषयबुद्धिभ्यो हेतुफलवैपश्येण विशिष्यन्नुपदिशतीत्याह—काम्येति । 'इह' इति गङ्गादीनाम्—शास्त्रीये सर्वस्मिन् कर्मणीति । अविहिताप्रतिषिद्धलौकिककर्मणां भिन्नफलत्वात्-द्विषयेऽप्यैक्य मा भूदित्यत उक्तं शास्त्रीय इति । यद्वा सद्वाहकोपाधिकयनमिदम् । प्रस्तुतबुद्धादिमा-त्रबुद्ध्यासाय—सर्वस्मिन्निति—नित्यनैमित्तिककाम्यतदवन्तरविधाभेदसद्ब्रह्मः । नानाकर्मविषयाना-बुद्धेः कथमेकत्वमिति शङ्कायां विशेषणपरस्परणामार्थ्यफलितेन विषयेण बुद्धिं विशिनष्टि—मुमु-क्षुणेति। व्यग्रमात्राच्छेदेन कृत्यध्वनमायधर्म निरस्यति—निश्चय इति। पौनरुक्त्यव्युदासाय विषयं समा-सासोत्तरपदलक्ष्य च दर्शयन् मुमुक्षुणेत्युक्तमुपपादयति—सा हीति । व्यवसायात्मिकेलेतद्व्याप्येयमाह—काम्येति । ननु देहातिरिक्तपारलौकिकात्मज्ञानमन्तरेण कथं देहान्तरानुभाव्यस्वर्गादिसाधनया-गादिमहाप्रणयानुष्ठानमित्यत्राह—तत्र हीति । कामनयाविक्रियत इति वा, कामेनाधिकारे यत्रेति वा कामाधिकारः—काम्यकर्म, तदधिकारित्वं वा । यद्वा तच्छान्द्रम् । अधिकारश्च मदभिलषितमाधनत्वा-न्मदर्थमिदं कर्मण्यभिमानः । देहातिरिक्तत्वाच्छेदेन देहान्तरपरिग्रहार्हस्वित्त्वमभिप्रेतम् ; अन्यथातिरेक-मात्रनिर्णयेऽपि देहमकालनाशित्वधर्मे सति पारलौकिककाम्यकर्मननुष्ठानप्रसङ्गात् । भावशाब्दाभिप्रेतं विवृणोति—नात्मेति । आत्मस्वरूपयाथात्म्यं चात्र नित्यत्वव्ययधर्मकाशानन्दत्वभगवत्प्रकारत्वस्वाभा-विकापहतात्मत्वादिरूपमभिप्रेतम् । ननु देहीत्तरकालमनुभाष्ययोः स्वर्गापवर्गयोः क्वचिदात्मान्तित्व-ज्ञानमात्रमपेक्षितम् ; क्वचित्प्रयायात्पर्यानिश्चय इति कुतोऽयं निवेक इत्यत्राह—स्मरूपेति । अयमभि-प्रायः—कामाधिकारे याथात्म्यनिश्चयोऽनुपपत्त्या वा शास्त्रयलाद्भाष्यते । पूर्वत्रापि याथात्म्यनिश्चया-प्र-पत्ता* बुद्धेर्यवगायां. पा ॥ †तत्र कामा. पा ॥ २ व्यवसायविषय रा. ग. ज. पा ॥ ‡देहातिरिक्तत्वमित्यत्र. पा ॥ १.कर्मणामभिन्न. पा ॥ ३. वदन्. रा. ग. प. क. ज. पा ॥

सांख्येयं साहस्ये बुद्धिरुक्ता योगे च, चक्ष्यमाणलक्षणा सा—व्यवसाय इति ॥ व्यव-

आविषयो यथा याचा बुध्यते, सा यागमिहितेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

जागर्ग्ये चामौ विषयश्च अनेन विषयमगमीयमित्याह । नाशिनं वा आशुक्तम्, किं तु तव बोधो यथोत्तरं चते, तथेयप्रतिद्वेषदोषदानप्रयोजनमित्युक्तं भवति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

रा॥तस्यानिदृश्येऽपि स्वर्गादिफलार्थित्वतत्साधनानुष्ठान*तत्फलानुभवानां सम्भवावविरोधाच्च । सेयं व्यवसायात्मिका बुद्धिः

ता॥भाषे किं स्वर्गादिफलैश्चैत्रेण न स्यात्, उत तत्साधनानुष्ठानम्, उत तत्फलानुभव । न प्रथम — सुपरूपतया प्रमाणसिद्धेयु म्वरगत इच्छासिद्धे । न द्वितीय — तदर्थिनमनदनुकूलकरणरत्नेरादिमत स्वस्य तत्फलफलेऽप्यत्रम्यान निश्चिन्तत पामरकृष्यादिन्यायेनानुष्ठानोपपन्ने । न तृतीय — अविनलानुष्ठितोपायस्य फलोत्पत्तेरन्यनिरपे.त्वात्, अनुभवार्थमेवोत्पन्नतया च तदनुभवसिद्धौ सार्वभौमादिभो रोधिन् स्वर्गादिभोगेश्वनुभववेलायामात्मयाथात्म्यानुभवनैरपेक्षयात् । तदेतदपिलमुक्त सम्भवादित्यन्तेन । अनुपपत्त्यभागेऽन सम्भन । नापि शास्त्रज्यादिति वक्तु युक्तम्, शास्त्रमपि दृग्दर्श वा निदर्शीत, अदृग्दर्शे स । अत्र नेत्रलदृष्टाश्रय दत्तोत्तरम् । अन्यथापि न तावद्यागादिकरणशरीरनिर्गतफल, तदनालोचनात् । नापि कर्तुरात्मनरसङ्कारतयाऽनुप्रवेश, नामाधिनाप्रकरणेयु प्रोक्षणानिदिशितत् 'आत्माने तत्ततो जानीयात्' इति त्रिच्यभाषाद्वेदान्तविहितज्ञानिन्यातिशयितफलान्तरार्थत्वादिना कर्मशेषत्वाभावस्य शारीरपे समर्थितत्वात्। आत्मतत्त्वानभिज्ञानामपि च स्वर्गादिफल प्रतिपादयन्ति हि — 'प्लवा ह्येते अदृष्टा यज्ञरूपा अगदशोक्तमर येतु कर्म पतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मृदा' इत्याद्याश्रुतय । 'यामिमा पुष्पिना याच प्रदन्त्यापिर्षित' इत्यादिना चानन्तरमेवोच्यते । आनुपुपा धूमादिमागण स्वर्गारोहणादि चोपनिषत्सु जोषुष्यते । अतो त्रिच्यभाषादेवारादुपकाररूपमपि निरस्तम् । तदेतदपिलमुक्तम् — अचिरो प्राज्ञेति । शास्त्रादिनिरोधाभावादित्यर्थ । प तन्तरे च शास्त्रनिरोधस्यादिति भाव । मोक्षाधिकारे तु निर्गमिमिदमन्यथा । तथाहि यथास्थितस्वरूपप्राप्तिरेव हि मोक्षपुरुषार्थ । न तथमनिश्चीयमान इष्येत । तथ च तज्ज्ञान तदिच्छामप्यन्तरेण तत्साधनमनुष्ठीयेत । स्वरूपयाथात्मज्ञान च विहिततया साधनानुप्रवेशीनि वथ तद्व्यतिरेकेण साधन पुष्कलमनुष्ठित स्यात् । तथ च स्वर्गादिभिर्गण लक्षणफलानुभव स्वनिश्चयशून्यस्य स्यात् — इति युक्तिरिवाव । चोदयन्ति च शास्त्राणि मोक्षस्य सर्वविधोपकाररूपतया आत्मतत्त्वज्ञानम् । अतन्मदभावे शास्त्रनिरोध स्यादिति । ननु व्यवसायात्मिकाया जुडे मिमिदमेवम्, न तावद्व्यत्येव्य न सापिधनुडिसन्तानसम्भवात्। नापि निषयेभ्यादेकरूपत्वम्, अङ्गप्रधानाद्यन्तरेनिषयभेदेन तदयोगात् । नापि समुदायोगोचरत्वात्तयोग, काम्यकर्मस्वपि तत्साध्या

प्र पा ॥ *तरफलानानुभवानां पा॥ नाभने' इति श्रुत्युत्पाद्यदशपशुहृदिक कर्मेति ।
 १ तत्र पा॥ २ विगान य ग घ ङ न पा॥ दशदश कर्मनामान्यार्था । येषु पुरुषेषु स्थितिर्वि
 ३ गुणकोष. १ २ ७. † प्लवति ॥ हितमपर कर्म फलमिन्धिभम्, एतत् श्रयो येऽ
 अष्टादशोक्तम् अष्टादशरभृत्युक्तम्, श्रुतेरपि प्रदर्श भिनन्दति ते पुरुषा नरागृह्य अपि वन्तीरवन्वय
 नाथेमिदम् । श्रुतिस्मृति गीति कर्मत्वर्थ । यज्ञ प्लवा अदृष्टा — ससारपर तारयितु ना० मध्ये बहु
 षोडशत्वस्वभावतमानरूपाष्टादशपुरुषेषु विहितत् । रत्नवदित्यर्थे ॥ इति श्रुतप्रकाशिनः ॥
 यदा 'नव ग्राम्या-पशूनाम्भते नवारण्यान् उभया-पशू ४ इत्यादि. चा पा ॥ ५ शूय स्यात् पा॥

शा॥सायात्मिका निश्चयस्वभावा एका एव बुद्धिः इतरविपरीतबुद्धिशास्त्राभेदस्य याधिका सम्यक् प्रमाणजनितत्वात्, इह श्रेयोमागं हे कुरुनन्दन या. पुनः इतरा विपरीतबुद्धय,

आ॥योगे इमा बुद्धिः शृण्विस्त्युक्तम् । वह्नयो हि बुद्धयो मतभेदात्। तत्कथमेकत्र निष्ठां ज्ञाननु व्यनयायामिरेति श्लोके न प्रतिज्ञातो योग उच्यते । नापि बुद्ध्या युक्त इत्यादिवत्प्रसास, तत्त्रिमयाऽपमिन्यत आह — योगइति । ज्ञानोपायनिषयामिमा वक्ष्यमाणा वाच श्रुणु, श्रुत्वा तत्र निष्ठा

रा॥ एकफलसाधनविषयतयैका; एकस्मै मोक्षायफलया हि मुमुक्षोस्सर्वाणि कर्माणि विधीयन्ते। अतश्चास्त्रार्थस्यैकत्वात् सर्वकर्मविषया बुद्धिरेकैव; यथैकफलसाधनतया आग्नेयादीनां पण्णां सेतिकर्तव्यताकानामेकशास्त्रार्थतया तद्विषया बुद्धिरेका, तद्वदित्यर्थः। अव्यवसायिनां तु स्वर्गपुत्र* पशुवादिफलसाधनकर्माधिकृतानां बुद्धयः फलानन्त्यादन्ताः; तत्रापि बहुदास्याः; एकस्मै फलाय चेदितेऽपि दर्शपूर्णमासादां कर्मणि 'आयुराश्ले'

ता॥ इत्यत उक्तम्—एकफलसाधनविषयतयेति । तदेवोपपादयति—एकस्मा इति। सर्वाणीति—नित्यनैमित्तिककाम्यानां सर्वेषां कर्मणां मुमुक्षुणानुष्ठानानां माक्ष्मात्परम्परया वा मोक्षसाधनोपकारित्वेन मोक्ष एक एव प्रधानं फलम् । 'सर्वमायुरेति' इत्याद्यवान्तरफलाभिधानमपि तदुपयोगितरमावा-
दिति माय' । अस्तु सर्वेषामेकफलसाधनत्वम् । तथाऽपि क्रमभाविकर्मस्वरूपनानात्वे कथं तद्बुद्धेरैक्यमित्यत्र—

अत इति । एकफलसाधनतया सर्वेषां कर्मणामेकविधिपरीतत्वेनैकशास्त्रार्थत्वान्नद्रोचरबुद्धिरवान्तरकर्मभेदसद्भावेऽप्येकशास्त्रार्थोचरशब्देकेत्युच्यते इत्यर्थः । पृथग्व्यवसिद्धिज्ञानां पृथक्प्राक्प्रसिद्धेति कर्तव्यताकानां कथमेकशास्त्रार्थत्वमित्यत्रोक्तप्रकारेणैकत्वे दृष्टान्तमाह—यद्येति । आग्नेयादयो हि ने-
तिकर्तव्यतासाध्यवसायाः उत्पत्तिवाक्यैः पृथगुत्पन्नास्समुदायाद्युवादिवाच्यपद्वयेन ननुदायद्वयत्वमापन्नाः कामाधिकारे पुनरेकफलसाधनरूपेणैकतया विधीयन्ते । तथा चैकशास्त्रार्थोचरतया तद्बुद्धिरप्येकैव तद्वदित्यर्थः । 'अव्यवसायिनाम्' इति हेतुपरमित्याह—स्वर्गपुत्रेत्यादिना । फलानन्त्यादन्ता इति ।

पैलवाहुल्यात्स्वर्गाद्यनन्तकालभेदेन तत्साधनानामपि कर्मणा भिन्नशान्तार्थत्वात्तद्विषया बुद्धयेऽपि यावत्कालभेदं भेदिन्य इत्यर्थः । अनन्तबहुदायशब्दयोः प्रधानाप्रधानस्वरूपभेदप्रकारभेदाविषयतया पौनरुक्त्यं परिहरन् कर्मभेदापादकतयापि वैषम्यान्तरपर बहुदायशब्दं व्याचष्टे—तत्रापीति । एकैकस्मै बहुदायत्वमुपादयति—एकस्मा इति । एकैकमपि हि काम्यकर्म प्रधानफलवच्छिन्न-
भेदेण एकपादपर्यायीनां विरोधिगुणकत्याद्यवच्छिन्नतत्तदशभेदेन बहुदाय भवति । मोक्षसाधने तु सर्वास्तुःप्रातश्चदिवसमपि साधनानुष्ठानार्थत्वेन मोक्षोपयोगितया तदेकपरान्तर्भूतमित्युक्तम् । वैषम्यद-

प्र-पा॥*पश्चादि पा० १. छ. ४-अ. ११-ख २-वा. १स य एतमेव विद्यानुषांसेऽपहते पावहत्या लोकां नवति सर्वमायुरेति नयोगं क्वचित् । इयं कृतिर्भाष्ये १. २. १५. श्यालुवाता। न तत्रैव भक्ति अपहते पापहत्याम् -अज्ञाप्रतिबिरोधि पापदूषोपहति, लोकी भवति-तद्वि-
रोधिनि पापे निरते अज्ञानोक्तं प्राप्तेरि, सर्वमायुरेति-
श्रद्धोपायनममाप्तेवोवदायुरेधिर्न तत्सर्वमेति, उवो-
ग्नीर्वाति श्याध्यादिनरदुपहते वाचद्वप्रपानि जीवति' इति ॥

२. आग्नेय, अग्नीषोमीवोवागुयाजो, रेव्दो दी, पे.

श्याध्यादिनि परतया । उत्पत्ति, नवैरिति-प्रथमप्रतिपत्ति-
जनकं वा भैरित्यर्थः । पृथगुत्पन्नानिति-पृथक्प्रतिपादि-
नात्पुनरुत्पत्तिवाक्यैः 'यशाभेदोऽष्टाकशाश्लोऽमावास्यादीनि
योगमास्वाऽद्युनो भवति' इत्येवमादिभि । समुदा-
यात्पुनरुत्पत्तिवचनेति- 'य एव विद्यां पौर्णमासीं यत्-
ते' इत्येव विद्यानन्त्यासा यजते' इति एतावत् 'दर्श-
पौर्णमासाभ्याम्' (वाल्मी-श्री-४-३-४७) इति स्वर्ग-
साधनत्वाकारेणैकीकृत्य तत्कर्तव्यतया विरधातीत्यर्थः ॥
३. फलवाहुल्यादुत्प. सर्वा, पा ॥
४ स्थानीयमविरोधि. ग. घ. ज. इ. पा ॥

शा।यासां शागमभेदप्रचारवशान् अनन्तः अपारः अनुपरतः संसारी नित्यप्रततः भवति,

ज्ञा। बुद्धिस्तु कर्मन्यर्थः, अरण्यमाकलय विधिना विनाऽन्यत्रान्। यद्यप्ये हि बुद्धयो ज्ञानोपपत्तिरपि वाचः परस्परविरुद्धाः सन्ति । कथम्, मनभेदान् ; एकमतमन्वन्वमानाः किञ्चिज्ज्ञानसाधनमाचक्षते । अपरं प्रकमाभिज्ञानव्यतिरेकेनान्यदाहुः । तव चेदमेव तत्त्वं नेदमिति विनिगमक नास्ति । तत्तस्मात्कथ-

रा ॥ *इत्याद्ययगतान्तरफलभेदेन बहुशास्त्रं च विद्यते। अतोऽध्ययसायिना बुद्धयोऽनन्ता बहुशास्त्राद्या एतदुक्तं भवति—नित्येषु नैमित्तिकेषु कर्मसु प्रधानफलान्यन्तरफलानि च यानि श्रयमाणानि, तानि सर्वाणि परित्यज्य मोक्षैकफलतया सर्वाणि कर्माण्येकशास्त्रार्थतयाऽनुष्ठेयानि, काम्यानि च स्ववर्णाश्रमाचितानि तत्तत्फलानि परित्यज्य मोक्षसाधनतया नित्यनैमित्तिकैरेकीकृत्य यथाऽऽत्मनुष्ठेयानि—इति ॥ ४१ ॥

ता।।योपचित्तैश्याभिप्रायेण निगमयति—अत इति। प्रधानान्तरफलभेदादित्यर्थं । आनाह्वानमेणान्ययप्रदर्शनात्तानन्ता बहुशास्त्रा इति व्युत्क्रमेण व्याख्यातम् । ननु कथं भिन्नप्रधानान्तरफलसाधनतया विहितानां नित्यनैमित्तिकानाम्यकर्मणामेकमेव पठेत् न्यात्, कथन्तरामेकशास्त्रार्थत्वम् । काम्यानां च कर्मणा निराम्येन कथमनुष्ठानम्? यदि च तत्तत्काम्यफलभावेऽपि तत्तत्कर्मानुष्ठानं तर्हि तत्तदधिकाराभावेऽपि ब्राह्मणादे श्रुतियादिधर्मानुष्ठानप्रसङ्गं सर्वकाम्यापमहार षण्णादिभिरुपाहृतो दुःकरश्च । कतिपयोपमहारे तु किं नियदनुष्ठेयमित्यत्र किं नियामकमित्यादिगङ्गापरिहाराद्य बुद्धेरेकत्वबहुत्वोक्तेः फलमाह—एतदुक्तमिति । नित्यनैमित्तिकयोः प्रधानकाम्यानां तरफयानि च प्राणापत्येनादिप्राप्त्युपात्तदुरितशयानरणमित्तप्रत्यवायपरिहारादिरूपाणि । सर्वाणितनित्यनैमित्तिकयोरथ नित्यनैमित्तिकशब्देन सङ्गहः । काम्याब्द केवलात्म्यपरः । ननु तानि सर्वाणि परित्यज्यत्युक्तम्, मुमुक्षोरप्युपात्तदुरितशयानेवपेक्षितत्वादित्यत उक्तम्—मात्रैकफलतयेति । दुरितशयानेवत्यत ऋणानुद्धारेणोपकारकत्वान् प्रथमफलमिति भावः । एकशास्त्रार्थतयानुष्ठेयानीति । विनियोगभेदादप्यत्र भिन्नफलत्वं भिन्नशास्त्रार्थत्वं च । अतः तु सप्तमाम्येन विनियुक्तानां परैर्यं शास्त्रार्थं च युज्यते । सिद्धं च नित्यकाम्य योतिषोमादानपि विनियोगवृथक्त्वमिति भावः । स्ववर्णाश्रमाचितानीति । कस्यचिद्विनिर्गलमुद्दिश्य निनिचितकर्मणि विधीयन्ते । तेषामेव कर्मणा षण्णतरार्थतया विनियोगेऽपि स एवाधिकारी भवितुमर्हति ' कृतकल्पयिष्यतु युक्तं कृतपरिष्ठा ' इति न्यायादधिकार्यत रज्यने प्रमाणाभावात् । यथा नित्यकाम्य योतिषोमादौ, यथा चाप्यनम्य जपादापिति भावः । निष्कामस्य काम्यकर्मानुष्ठानोपपादनयोक्तम्—तत्फलानि परित्यज्य मोक्षसाधनतयेति । नित्यनैमित्तिकैरेकीकृत्यति—एकफलसाधनतयैकशास्त्रार्थकृत्येत्यर्थः । यथाऽऽत्ममिति । शक्त्यनुरोधेन हि शास्त्रिशास्त्रम्। आह च मनु — तैद्धिं कुर्वन्व्याशक्तिं प्राप्नोति परमा गतिम्' इति । एतं नित्यनैमित्तिकयोरिव काम्येष्वपि मुमुक्षो कतिपयाङ्गैरुत्त्येऽपि न दोष इत्युक्तं भवति। एतेन विच्छेदे प्रत्ययाया भावकथनमपि न ज्योतिषोमात्रेऽन्तर्निच्छेदपरम्, अपि त्वामोक्षादनुष्ठेयैकशास्त्रार्थभूतकर्मणोपे प्रयाजादिवदिति तर्तव्यतास्थानीयैरेकमानुष्ठानेऽपि देशादिसौगुण्यकृतोत्तरानुष्ठानपरमिति च दर्शितम्।।

प्र पा।। * ' शुभप्रारम्भशास्त्रे' इत्या पा ॥ २ परिहाररूपाणि पा ।
१. सर्वकाम्यकर्म एव ग. न पा ३ मनु

॥प्रमाणजनितविवेकशुद्धिनिमित्तवशाच्च उपरतासु अनन्तभेदशुद्धिषु ससारोऽपि उपरमते, ता बुद्धय बहुशास्त्रा, ब्रह्मय शास्त्रा याम्ना ता बहुशास्त्रा, बहुभेदा इत्येतत्। प्रतिशास्त्राभेदेन हि अनन्ताश्च बुद्धयः । केपाम्? अथयसायिनाम्, प्रमाणजनितविवेकशुद्धिरहि आ।। करामीत्यत्र आह—व्ययसायात्मिकेति। सम्यग्युक्तिनिर्णयानां मतानामैक्यमेवेत्यर्थः ॥

जामेन तदीयात्पामेन वाचि निश्चा विश्वास करोमि। ननु सर्वाण्यपि मतानि व्ययसायात्मकान्येन, स्वे स्वेऽर्थे सप्तया सदेहाभावात् । अतः कथमुच्यते व्ययसायात्मिका अव्ययसायिना बुद्धय इति, तत्राह—सम्यगिति । शुक्तिरिति प्रमाणसामान्यमुच्यते । प्रमाणत्वेन निर्णयतन्मेवान व्ययसायशब्दार्थो न

अथ काम्यकर्माधिकृतान्निन्दति—

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवाद्गताः पार्थ नान्यदस्तीतिवादिनः ॥

४२

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥

४३

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तथाऽपहृतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधां न विधीयते ॥

४४

रा॥यामिमां पुष्पितां पुष्पमात्रफलाम् आपातरमणीयां वाचमविपदिचततोऽन्यथाः
भोगैश्वर्यगतिं प्रति वर्तमानां प्रवदन्ति, वेदवाद्गता वेदेषु ये

ना॥एव काम्यकर्मविषयबुद्धितो मोक्षसाधनभूतकर्मविषयाया बुद्धेः वैलक्षण्यमुपपाद्य अनन्तर मोक्ष-
साधने प्रवृत्तिर्गौर्ध्यार्थमितरफलवैतृष्ण्यजननाय तत्फलसाधनकर्माधिकृतान् निन्दतीत्युपरितनश्लोकप्रय-
मानागच्छति—अथेति । काम्यकर्माधिकृतानिति काम्यकर्मसु स्वर्गादिस्वामिदपितमाधनत्वस्वार्थ-
ताबुद्धियुक्तानित्यर्थः । 'पुष्पिताम्' इत्येतत्फलव्यवच्छेदमुपेनामुक्तौदकत्वपरमित्यभिप्रायेणाह—
आपातरमणीयामिति । अन्यपज्ञा इति । विविध परमदिव्य हि विपश्चित्वम् । 'पृषोदरादीनि
यथोपदिष्टम्' इति परमच्छेदावयवस्य यच्छब्दस्य लोपः । तच्च बहुवचनम् । तद्वतिरेकश्चात्रो-
पनिपत्ताप्याभिर्यास्यरादिदिविकेकाभावादल्पज्ञत्वमिति भावः । जन्मकर्मत्यादेः गतिविशेषणत्वभ्रम-
व्युदासाय गति प्रतीत्यस्यापेक्षितपूरणाय च क्रममुल्लङ्घय प्रागेवोक्तम् । भोगैश्वर्यगतिं प्रति
वर्तमानामिति । एतेन वाचमित्यस्य काम्यविधिभागपरत्वमुक्तं भवति । सामान्येन वैदिकनिन्दा-

प्र-पा॥ *१ भूतकर्मविषयाया बुद्धेर्वैलक्षण्यमुपपाद्य
अनन्तर मोक्षसाधने ॥

२. तत्फलं य घ. ङ त पा ॥

*३. पुष्पितामित्येति—एतत्फलमित्यर्थे ॥

*४ 'एवैव वाचं सात्त्विकारणम्' इति-वाच्येन पु-
ष्पमात्रयुक्तमित्यर्थकत्वमाश्रित्य मात्राशब्देन फलव्य-
वच्छेदे इत्याभिप्रायेण भाष्ये पुष्पमात्रफलमिति तथा
व्याख्यानेन फलिनाभरणमापातरमणीयागिति एव
व्याचष्टे—अमुद्योदकत्वपरमिति । मुद्योदकं न भवती-
त्यमुद्योदकं, तस्य भावत्वम्, तत्परमित्यर्थे ॥

५. अष्टाध्याय्याम्. ६. ३. १०९.

*६. 'भोगैश्वर्यगतिं प्रति' इत्यभिप्रायवयस्य
'यामिमां' इति प्राच्यवाचकव्याख्यानावसरे व्या-
ख्यानमनुचितम्, क्रमशः च मूलस्य व्याख्येयत्वादि-
त्याद्यङ्गं तथा व्याख्यानस्य प्रयोजनद्वयमाह—जन्म-
कर्मदेरिति । 'जन्मकर्मफलप्रदाम्' इत्यादिभोगैश्व-
र्यगतिंसमभिव्याहृतविशेषणस्य तत्रैव भोगैश्वर्यगता-
वन्वयभ्रमो भवेदिति तन्निराकरणेन 'वाचम्' इत्यत्रैव
विशेषणताप्रतीतिरेकं प्रयोजनम्, 'भोगैश्वर्यगतिं प्र-
ति' इत्यत्र 'वर्तमानान्' इति विशेषणस्य 'वाचम्'
इत्यत्रावधिनः पूरणमपरे प्रयोजनमित्यभिप्रायः ॥

७. वाचमित्येतस्य, य. ग. घ. ङ. पा ॥

रा॥तानाम् इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिः नास्ति ते—यामिमां इति॥याम् इमाम् चक्ष्यमाणां पुष्पि-
तां पुष्पित इव वृक्षः शांभमानां श्रयमाणरमणीयां वाचं वाचमलक्षणां प्रवदन्ति । के ?
जा॥निश्चयमात्रमित्यर्थः । प्रामाणिकेन मन प्राहाम्, तत्र न कदाचिद्विप्रतिपत्तिः, यतस्तत्रैकत्र निष्ठाभावः ।
अप्रामाणिकेषु विद्यमानानि विप्रतिपत्तिः किङ्करिष्यतीति भावः ॥ ४१ ॥

य ॥ स्वर्गादिफलवादाः, तेषु सक्ताः नान्यदस्तीतिवादिनः तत्सङ्गातिरेकेण स्वर्गा-
देरधिकं फलं नान्यदस्तीति घदन्तः कामात्मानः कामप्रवणमनसः स्वर्गपराः स्वर्गपरा-

ता॥भ्रममपाकरोति—स्वर्गादिफलवादा इति। वेदशब्दोऽत्र 'वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते' इत्यादायिन
कर्मभागपरः। तथापि 'विधिभागफलार्थज्ञादभागविषयतया पुरुषवाक्ययोर्दवाक्यविषयतया वा वाच वेद
वादेत्यनयोरपौनरुक्त्यमिति भावः। नान्यदस्तीतिवादे पूर्वोत्तरपदानामर्थ हेतुतया उपादत्ते—तत्सङ्गा
तिरेकेणेति। अपवर्गम्यरूपनिषेधोऽशक्य इत्यभिप्रायेणोक्तम्—अधिकं फलमिति। 'वादिनः' इ
त्यनेन तथावदनशीलत्वनिश्चायञ्जनाय वदन्त इति वर्तमानप्रत्ययान्तेन व्याख्यातम्। कामप्रवणम
नस इति—नामेप्यात्मा मनो येषां ते कामात्मान इति व्यधिरणनदृशीहिरिति भावः। स्वर्गपराय
णा इति। स्वर्गः परः परायण परमप्राप्य येषां ते स्वर्गपराः मोक्षविमुग्धा इति भावः। 'कामात्मानः
स्वर्गपराः' इतिपदद्वयस्य सामान्यविशेषविपर्ययतया दृष्टादृष्टविषयतया वा हेतुसाध्यविषयतया वा कामौ-

प्र पा॥ १. 'वान प्रवदन्ति' इत्यस्य 'वेदवादरता' इत्य
नेन पौनरुक्त्यभ्रमवारणाय 'वेदवादरता' इत्यस्य व
देषु ये स्वर्गादिफलवादा, तेषु सक्ता इति भाष्ये व्या-
ख्यातमित्याह—वेदशब्दोऽत्रेति ॥

२. विधिभागफलार्थज्ञादविषयनयति—'वाचम्'
इत्येतत् विधिभागविषयम्, 'वेदवाद' इत्येतत् फला-
र्थवादविषयमिति न पौनरुक्त्यमितिभावः ॥

३ विधिभागफलवादभाग एव य पा ॥

४ प्रकारान्तरणापि पौनरुक्त्यपरिहारपरत्वं वा
प्यस्याह—पुरुषवाक्ययवेदवाक्यविषयतया चति। 'वा-
चम्' इत्येतत् स्वर्गादिपुरुषवाक्यप्रदकर्मपरलोकिनवाक्य
परम्, 'वेदवाद' इत्येतत् वैदिवत्तादृशवाक्यपरमिति न।

पौनरुक्त्यमिति भावः ॥

५ भाष्ये नान्यदस्तीति वादे स्वर्गादिपुरुषार्थे स-
ङ्गातिरेको हेतुनर्थाक —तत्सङ्गातिरेकेणान्येनात्रयं हे
तु मूलवाक्यात्कथं लभ्यत इत्याशङ्क्य नान्यदस्तीत्यत
पूर्वं 'वेदवादरता' इत्युक्त्या तस्याश्च स्वर्गादिफलवादेषु
सक्ता इत्यर्थरुत्वेन उत्तरवाक्ये च 'कामात्मान भर्ग-
परा' इत्युक्त्या तेन च स्वर्गादिषु मन्त्रोक्त्या न न्य-
दस्तीति वाक्यार्थपूर्वोत्तरवाक्यैरय हेतुलभ्यत इति परि
हारमाह—नान्यदस्तीति वादे पूर्वोत्तरपदानामर्थ हेतु-
तयोपादत्त—इति ॥

६ स्वर्गपरा स्वर्गपरायणा माह श पा॥

७ विषयतया वा क ए य प प ॥

श॥अविपश्चितः अमेधसः, अविचेकिनः इत्यर्थः वेदवादरताः बह्वर्थवादफलसाधनप्रकाश-
केषु वेदवाक्येषु रताः हे पार्थ न अन्यन् स्वर्गपश्वादिफलसाधनेभ्यः कर्मभ्यः अस्ति
इति एवंवादिनः वदनशीलाः ॥ ४२ ॥

आ॥स्युरैवैदिकानि मनानि अव्ययसायात्मकानि। नतु वैदिकानि। तेऽपि हि केचित्क-
र्माणि स्वर्गादिफलान्येवाहुरित्यत आह—यामिमामिति। यामाहुस्तथेत्यन्ययः। मोक्षफल

जा॥यामिमामिति श्लोसस्य प्रकृतोपयोगादर्शनात्तादृशतिमाह—स्युरिति। न तु वैदिकान्यन्यव्यवसा-
यात्मकानि। ततः किं प्रकृते इत्यत उक्तम्—तेऽपीति। व्ययसायात्मकं मतं वैदिकमतमलम्बमाना
अपि केचित् वैदिनानि सर्वाण्येव कर्माणि स्वर्गादिफलान्याहुः। भगवान्ता काम्यान्तेव स्वर्गादिफलानि
निष्कामानीश्वरार्पणतुष्ट्याऽनुष्ठितानि तु शानार्थानीत्यभिप्रेति। तथाच तद्वचने निष्ठानुपपत्तिस्तदवस्थेति
भावः। आह तेषां वैदिकाभासत्प्रदर्शनाय निन्दामिति शेषः। भोगैश्वर्यगतेरपि प्रकृतत्वात्तथेति
तत्परमर्शनास्ति वारयति—यामिति। अन्यथा यच्छब्दः साक्षाद्भोऽनन्वितः स्यादिति भावः। वाचः
पुण्यितत्वं कथमित्यत आह—मोक्षेति। अत्यल्पत्वेनोपमा। वेदवादरता इत्येतत्कथं निन्दावचन-

य ॥ यणाः स्वर्गादिफलावसाने पुनर्जन्मकर्माख्यफलप्रदां क्रियाविशेषबहुलां तच्चक्षान-

तान्मुख्यान्वैमुप्यरतया वा पुनरुक्तिपरिहारः। स्वर्गादिफलभोगमध्ये जन्मादिभ्रमं व्युदस्यति—स्व-
र्गादिफलावसान इति । 'यावत्सम्पातमुपित्वायैतमेवाध्याय पुनर्निवर्तन्ते' 'प्राप्यान्त कर्मणस्तस्य य-
त्किञ्चेद्द करोयन्म् । तस्माद्दोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे' 'आब्रह्मभवनान्दोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जु-
न' 'स्वर्गेऽपि पातभीतस्य धयिष्णोर्नामि निर्वृतिः' इत्यादिश्रुतिस्मृतय इह दृष्टव्याः । जन्मवत्कर्मणोऽ-
प्यनुशासक्यकर्मणोपपत्त्वन्मापनाय समानाधिकरणसमासतां दर्शयति—जन्मकर्माख्यफलप्रदाभि-
ति। कर्मशेषेण पुनरुत्कृष्टावकृष्टजन्मप्राप्तौ श्रुतिस्तावत् 'प्लवा ह्येते अट्टा यत्ररूपा अष्टादशोक्तमथर येपु
कर्माएतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्यू ते पुनरेवापि यन्ति' 'तैद्य इह रमणीयचरणा अम्याशो ह
यत्ते रमणीया योनिमाप्येवन् ब्राह्मणयोनि वा क्षत्रिययोनि वा वैश्ययोनि वा अथ य इह कपूयचरणाः

प्र-पा॥ १ छा ५. १०. ५ † सम्पत्तिः अनेनेति सम्पत्ति
कर्मशेषः, यावत्कर्मशेषमुपित्येवार्थं । यावच्छब्द साक-
र्यार्थः । साक्यैव-फलप्रदानशक्तकर्मविशेषविषयम्, न
तु सर्वकर्मविषयमिति । अथ अनन्तरम्, तमेव भूमा-
दिभागम् यथा - यथागतम्, 'पुनर्निवर्तन्ते' इति ॥

२ वृ ६. ४ ६ † अर्थार्थे अयम् - समारो
इह-श्लोके, कल्पमुद्दिश्य यत्किञ्चिदकर्म करोति, तस्य क-
र्मण अन प्राप्त भोगेनावसरप्रसङ्ग, वृत्तकलम्बुवले-
ति यावत् । तस्मात् लोकात् अस्मै लोकाय पुनरेति
किमर्थमित्यत्राह—कर्मणे इति । कर्म रजुमित्यर्थः ।
इति ॥

३ गा ८ २६ ॥

४ वि पु ६ ५ ५० † 'न केवल दिवश्रेष्ठ
नरके दुःखपटति' इति पूर्वाद्धम् ॥

५. 'जन्मकर्मफलप्रदाम्' इत्यस्य जन्म च कर्म-

फलं चेति द्वन्द्वस्य स्वरसन. प्रतीयमानत्वेन तमुपेक्ष्य
जन्मच कर्म च जन्मकर्मणां, ते च ते फले चेति द्वन्द्व-
कर्मधारयसाधिव्य जन्मकर्माख्यफलप्रदामिति व्या-
ख्यानस्य आश्वगतस्वाभिप्रायमाह—जन्मवदिति ॥

६ सु. १ २. ७ ॥

७. छा. ५. १०. ७. † तदिति । तत् - तेषु
ये अभ्यासः अभ्यागन्तारः, अम्याइषुषोत् अशेषा-
तोः कित्तान् बहुवचना-नोऽयं शब्द । हेति प्रसिद्धौ
यत् - यदा, रमणीयचरणा. - वर्धन इति चरणम् -
कर्म, रमणीयकर्माणः । भुक्तशिष्टपरिषकमुकृतकर्म-
युक्ता भवन्तीत्यर्थः । अथ यदा शशानुरोधात् तदेत्य-
ध्वाहर्तव्यम्, शिष्टं स्पष्टम् । कपूयचरणाः - कुटिम-
तकर्माण इत्यर्थः । भुक्तशिष्टकर्मानुसारिजन्म प्राप्नुव-
न्तीत्यर्थः ॥

ज्ञाने च—कामात्मान इति ॥ कामात्मानः कामस्वभावाः, कामपरा इत्यर्थः । स्वर्ग-
पराः, स्वर्गः परः पुरुषार्थः येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधानाः । जन्मकर्मफलप्रदां, कर्मणः
फलं कर्मफलं, जन्मच कर्मणः फलं जन्मकर्मफलं, तन् प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा,
तां याचन्म् । प्रयदन्ति इति अनुपपन्नं । क्रियाविशेषबहुलां, क्रियाणां विशेषाः क्रिया-
विशेषाः ते बहुला यस्यां वाञ्छितां, स्वर्गपशुपुत्राद्यर्थाः यया वाचा वाहुत्येन प्रकाश्यन्ते।

आ॥मपेक्ष्य स्वर्गादिपुण्ययुक्तां वाचं प्रयदन्ति। वेदवाद्दस्ताः—कर्मदिवाच्यकवेदवाद्दस्ताः ।
वेदैर्यन्मुगयत उच्यन्ते तत्रय रताः । नान्यदस्तीति वादिनः । परोक्षविषया वेदाः । परोक्ष-
ज्ञामिचत आह—वेदैति। कथमेतस्मात्तदाह्वयते कथञ्चैवाऽपि निन्देत्यत्र आह—वेदैरिति। वाद-
शब्दोऽत्रापाततः प्रतिपादने वर्तते । वक्ष्यते चात्वाभिधानम् । आपाततः प्रतिपाद्य च कर्मादि । सा-
यवाणं चैतन्, 'अभ्यधो वायुमथः' इति यथेत्यर्थः । सावधारण्यं कुत इति चेत्—उत्तरपदबलादिति
तानि पठति—नान्यदिति । आपाततः प्रतीतार्थादन्यस्य सद्भावे भवेदेवा निदा । कोऽसौ कुतश्चे-

रा॥ रहिततया क्रियाविशेषप्रचुरां भोगैश्वर्यगतिं प्रति वर्तमानां*यामिमां पुष्पितां वाचं ये प्रवदन्तीति संबन्धः ; तेषां भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तथा वाचा भोगैश्वर्यविषयया अपहृत-
ता॥अभ्याशोह यत्ते कपूया योनिमापत्रैरन् श्रयोनि वा सूकरयोनि वा चण्डालयोनि वा'इत्यादिः। जन्म-
कर्मादेश्च स्वस्य कर्मोपमूलत्वे स्मृतयश्च — 'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य स्वकर्मफलमनुभूय ततश्शोपे-
ण त्रिणिष्टदेशजातिमुखरूपासु, धृतवित्तवृत्तसुप्रमेघनो जन्म प्रतिपद्यन्ते। निष्कञ्चो निपरीता नश्यन्ति'इति।
तथा 'तैतः परिवृत्तौ कर्मफलशोपेण जाति रूपं वर्णं यत् मेधा प्रज्ञा द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते।
तद्यत्तनुभयोर्लोकयोस्तु एव वर्तते' इत्यादयः । वैराग्यपादे चायमर्थो व्यक्तमनुसन्धेय । अत्र जन्मा-
ख्यकर्मफलप्रदामिति वेपुचित्तोत्रोप पाठः । ननु ज्योतिषोमादित्रियाविशेषस्वरूपमायं कामिनो ज्ञानि-
नश्च समानम् । तत्र 'क्रियाविशेषरुह्युलाम्' इति कामिनो विशिष्याभिधीयते । तत्रोक्तम् — तत्त्व-
ज्ञानरहितनयेति । ज्ञानिना हि सर्वे कर्म क्रियमाणमपि ज्ञानप्रचुरमेव । तत्रैकफलसाधनतया एक-
शान्धारूपम् न च मोक्षानुपयुक्तस्त्वन् क्रियाविशेषास्तेन क्रियन्ते। अतः प्रयासबहुलं परिमितनश्वरपटं
चामुमुक्षाः कर्माति भावः। अन्येषां वाचा अन्येषामपहृतचित्तत्वध्रम निरस्यन् पृच्छन्तपदयोरेष्टविशेष्य-
योः प्रस्तुताविशेष्यविषयत्वं चाह—तेषामिति । तथेति । यद्वृत्तप्रतिनिर्देशरूपव्याख्येयोपादानम् । त-
त्परामृष्टं प्रकृतं चेतोपहरणदेतुमाह—भोगैश्वर्यविषययेति । 'अपहृतचेतसाम्' इत्यस्य पूर्वपदेनार्थं

प्र पा॥* यामिमा वाच प्रवद. पा ॥

१ गौतमधर्मशास्त्रे. २-प्रपाठक ११-अध्याये

१० ११. गृते॥ २. आपस्तम्बधर्म. २ १ २, ३ ॥

३. शानिना डि ग ड पा ॥

* ४ प*अ-तपदयोरिति — भोगैश्वर्यप्रसक्ताना

मपहृतचेतसामित्यनयोः अर्थः ॥

* ५ तथेति — यद्वृत्तप्रतिनिर्देशरूपव्याख्ये-

योपादानमिति — यामिमांमिति यच्छब्देन यन्नि-
दिष्टं, तस्य प्रतिनिर्देश तथेत्येव शब्दो मूलश्लोऽत्र

व्याख्येय उपात्त इत्यर्थः ॥

ग॥ भोगैश्वर्यगतिं प्रति, भोगश्च ऐश्वर्यं च भोगैश्वर्यं, तयोः गतिः प्राप्तिः भोगैश्वर्यगतिः, तां प्रति साधनभूताः ते क्रियाविशेषाः, तद्बहुलां तां वाच प्रवदन्तः मूढाः संसारे परिवर्तन्ते इत्यभिप्रायः ॥ ४३ ॥

आ ॥ प्रिया इव हि देवाः। मां विधत्तेऽभिधत्ते मामित्यादिभिः पारोक्ष्येण प्रायो भगवन्तं वदन्ति । भोगैश्वर्यगतिं तत्प्राप्तिं प्रति। तत्प्राप्तिफला एव वेदा इति वदन्तीत्यर्थः॥४२॥४३॥

तेषां सम्यग्युक्तिनिर्णयात्मिका बुद्धिः समार्था समाध्यर्थे न विधीयते । सम्यग्निर्णयार्थानामाश्वरे मनःसमाधानं सम्यग्भवति । तद्धि मोक्षसाधनम् । उक्तं चैतदन्यत्र

ज ॥ त्यत आह—परोक्षेति। क्वचित्प्रत्यवचनादिवेत्युक्तम् । अत एव प्राय इत्याह । देवा वेदाभिमानिनः । तत्प्रशारसूचनायां मा विधत्ते' इत्याद्युदाहृतम् । वदन्ति वेदाः ॥ ४२ ॥

गतिशब्दस्यावगतिरर्थः प्रतीयेतेत्यत आह—भोगेति । अन्यथाऽसदनुवादप्रसङ्गादिति भावः । एषाऽपि कथं निन्देत्यत आह—तत्प्राप्तीति । मोक्षं वेदफलं न मन्यन्त इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तथापहृतेत्यादेरप्रतीतिनिरासायार्थमाह—तेषामिति । तेषां बुद्धिर्मेनेतृचिह्न्यन्मायात्मिका सम्यग्युक्तिनिर्णयात्मिका न भवति । तत एवेश्वरे सम्यक्समाधानार्थं न विधीयत इत्यर्थः । सम्यग्युक्तिनिर्णयात्मकत्वाभावे कुतः समाध्यभाव इत्यत आह—सम्यगिति । अनेन समाधिशब्दार्थोऽपि विवृतो भवति । निमीश्वरे मनःसमाधानेन, येन तदभावे निन्दा स्यादित्यत आह—तद्धीति । मोक्षाभावश्च महानिन्देति वक्ष्यति । सम्यग् निर्णयार्थानामित्युक्तम् । न केवलमानुभाविकं किन्तु पुराणेऽस्त्युक्तिमित्याह—उक्तञ्चेति । वरीयणीः वरीयस्वः । 'मुपा मुलुक्' इत्यादिना जसः पूर्वसवर्णः । वाचो वेदवाचः ।

या॥ज्ञानानां यथोदितव्यवसायात्मिका बुद्धिस्तसमाधौ मनसि न विधीयते, नोत्पद्यते; समाधीयतेऽस्मिन्नात्मज्ञानमिति समाधिर्जनः, तेषां मनस्यात्मयाथात्म्यनिश्चयपूर्वकमोक्षसाधनभूतकर्मविषया बुद्धिः कदाचिदपि नोत्पद्यते इत्यर्थः । अतः काम्येषु कर्मसु मुमुक्षुणा न सङ्गः कर्तव्यः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

य-आ॥एवमत्यल्पफलानि पुनर्जन्मप्रसवानि कर्माणि मातापितृ 'सहस्रेभ्योऽपि वत्सलता॥' नैनरत्नयपिहाराय तदर्थस्य प्रकृतव्यवसायात्मकबुद्धयभावहेतुत्वात् चोक्तम्—अपहतज्ञानानामिति । यथोदितेति—प्रागुक्तप्रकारेणैतर्थाः । न विधीयते केनचिद्धेतुना न क्रियत इत्यर्थः । ततः फलितमुच्यते—नोत्पद्यत इति । समाधिश्चादस्य बुद्धिविशेषविवश्रायामवान्मन्यमानोविषयत्वे व्युत्पत्तिमाह—समाधीयतेऽस्मिन्निति—निधीयतेऽस्मिन्निति निधिवत् । यथोदितेत्याद्युक्तं प्रकारे विवृणोति—तेषांमनसार्थान्यादिना । विधीयत इति वर्तमाननिर्देशतात्पर्यमिदमुक्तम्—कदाचिदपिति । एषां निन्दा किमर्थमित्यत आह—अत इति।व्यवसायात्मकबुद्धिविशेषादित्यर्थः। मुमुक्षुणा न सङ्गः कर्तव्य इति—निस्सङ्गेन काम्यानामपि करणमनुमन्यते । स्वरूपमात्रस्य मोक्षविरोधित्वाभावात् मोक्षेच्छान्नि चेद्दन्धकेच्छा न कार्येत्युक्तं भवति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अथैव काम्यकर्मसु तदधिष्ठितेषु च निन्दितेषु हिततमोपदेशिनश्शास्त्रस्येदंशकर्मविधानमनुपपन्नम् । विहितस्य चात त्याज्यतथोपदेशो व्याहृतः; कर्मनिषिद्धात्प्राणामप्राणाय वा, तत्प्राणाय वा तद्विधेयोपदेशस्याप्राणाय प्रसज्यत इतिशङ्कासुत्तरश्लोकद्वयेन परिहरन्तीत्याह—एवमत्यल्पेत्यादिना । पुनर्जन्म वेद्या प्रसवभूत तानि पुनर्जन्मप्रसवानि । समारविपिनानन्यत्याना हि कर्मणां परिणिनसोः फणस्य नियतपूर्वकत्वसूचकत्वादभिर्देहविशेषपरिष्कः प्रसूनस्थानीयः । प्रियहितोपदेशितया मातापितोर्क-

प्र-पा॥ *सहस्रेभ्यो वत्सल. पा॥

१. किमर्थमित्याह क ग ग. श. पा ॥

२. विरतिभित्वाद् . क. ग. द. छ. पा॥

३. तत्त्वरूप. क. ग. घ. छ. ज. पा ॥

चा॥तेषां च—भोग इति ॥ भोगैश्वर्यप्रसक्तानां, भोगः कर्तव्य ऐश्वर्यं च इति भोगैश्वर्ययोरेव प्रणयवतां तदात्मभूतानाम् । तथा क्रियाविशेषबहुलया वाचा अपहतचेतसां आच्छादितविवेकप्रज्ञानां व्यवसायात्मिका साहधे योगे वा बुद्धिः समाधौ, समाधीयते अस्मिन् पुरुषोपभोगाय सर्वम् इति समाधिः अन्तःकरणं बुद्धिः तस्मिन् समाधौ, न विधीयते न भवति इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

ये एवं विवेकबुद्धिरहिताः तेषां कामान्मनां यत् फलं तत् आह—त्रैगुण्य इति । त्रैगुण्यविषयाः, त्रैगुण्यं संसारः विषयः प्रकाशयितव्यः येषां ते वेदाः त्रैगुण्यविषयाः ।

आ॥'न तस्य तत्त्वप्रहणाय साक्षाद्दरीयसीरपि याचः समासन् । स्मरे निरुनया गृहमेधिसौख्यं न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात्' ॥ ४४ ॥

तां योगबुद्धिमाह—त्रैगुण्यविषया इत्यादिनेतरदपोह वेदानां परोक्षार्थत्वात् त्रिगुणस-

ज॥स्मरे निरुनया स्वप्रतीतार्थहृष्टान्तेन हेयानुमितं हेयत्वेनानुमितम्।इदमेव हि सम्बन्धिर्णोत्तार्थन्वम्, यद्देयोपादेयविकेन हेयज्ञानमुपादेयोपादानं च । तदिदं मोक्षसाधनमित्येतत्तु धन्यादिप्रसिद्धमेव ॥ ४४ ॥

यथेया चतुःश्लोकी न प्रतिज्ञात योगमाह, तथा 'त्रैगुण्य' इत्येतदपीति प्रतीतिनिरासायाह—नामिति। प्रतिज्ञाताम्। आदिप्रहणेनायप्रसक्तैरिति सूचयति, सममोपक्रमे पुनःप्रतिज्ञानात् । तर्हि प्रतिज्ञानन्तरमेव बुद्धो नावोचदिति भन्दाशङ्कानिरासायोक्तम्—इतरदिति।स्वोक्तौ निष्ठाभावे कारणमेवमोषेदानीं

रा आ॥तरतया आत्मोज्जीवने प्रवृत्ता वेदाः किमर्थं वदन्ति, कथं वा वेदोदितं त्याज्यतयो-
च्यत इत्यन आह—

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवान्जुन ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥

४५

यावानर्थं उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।

तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥

४६

ता॥शदानमा मनेन्मानुवृत्तिगूचनया मद्मशब्दः।मर्मात्मनाधारणवृत्तिर्निधपुरुषार्थमस्त्वापुरुषार्थेनितृ-
चित्ताधनाभिधायितया कदाचिदप्यनुपरमादिना च तत्पल्लवरत्नोक्तिः।अतिशयहेतुत्रयम् आत्मोज्जीव-
ने प्रवृत्ता इति त्रिभिस्सूचितम्। न हि देहादेरारोग्यादिमाने उदाचिदेव व्यावृता इति ब्रह्माज्ञयाणा
भावा इतिमर्थं वदन्तीति—न तावत्प्रतारणार्थं, वृत्तोपदेशित्वात्। नापि हितान्तरार्थं वसितोपच्छन्दार्थं,
प्रतिप्रसरण तत्पल्लवानपर्ययमित्वात् । अतोऽनाधेयातिशयपरमस्वरुणिकपुरुषोत्तमाज्ञारूपाणा वेदा
नामामूलपर्ययमानमर्षास्मितदुःखदुर्दिनानुपनिषुगपरणपर्ययमाधनोपदेशोऽपिपरमेश्वरमधुभोजनोपदेशान-
दयुक्तः, निषेध एव तु स्तस्य । यद्वा न सोऽपि, प्रत्यभादेमत्प्रमञ्जस्त्वाभावात् ; स्वयं प्रगज्य
प्रतिषेधे जम्बालमजनवालनममत्वादिस्त्रिभिः। षष्ठ्येति—वेदत्रिरुद्ध हि त्याज्यतयोपदेश्यं, न तु
प्र पा॥ *न्याह. पा॥

* १. लौकिकमाता तादृश पित्रा च परैः ।
जन्मानि प्रियहितपरतया अनुवर्तेन, वेदस्तु सर्वत्र
स्त्रियमिप्रायेण मद्मशब्दः।मत्प्रकारेण उक्त इत्यभिप्राय
इत्याह—सर्वत्र-मति ॥

२ माधारणतया क. ग. ड म ज पा ॥
३. अनिशयित व ड प्र पा ॥
* ३. अतिशयहेतुत्रयमात्मोज्जीवने प्रवृत्ता इति
त्रिभिस्सूचितम्—अतिशयपरमत्परवैष्यत्र तरवधा

वात्म-शानिशय ॥ त्रिभि आत्मशब्दोऽजीवन-
शब्दप्रवृत्तशब्दे ॥
* ४ तत्रेव हतुप्रवमाह—नदीत्यादिना ॥ दे-
हारोभ्यादिमात्रे कदाचिदेव व्यावृता इति आत्मश-
ब्देन दहन्ववच्छद, उज्ज्वलनशब्देन आरोग्यस्य
व्यव-उद, प्रवृत्तशब्देन वादात्तत्त्वव्यापारस्य व्य-
वच्छद इति निरुक्तायैलाम इति भाव ॥
५ एव तु तत्र. न ड प्र पा॥
६ प्रतिषेधस्य स ग. ड म. पा ॥

शा॥त्यं तु निस्त्रैगुण्यो भव अर्जुन निष्कामो भव इत्यर्थः। निर्द्वन्द्वः, सुगदुःखहेतू सत्प्रति-
पक्षौ पदार्थौ द्वन्द्वशब्दाच्चोक्तः, ततः निर्गतः निर्द्वन्द्वः भव । नित्यसत्त्वस्थः सदा सत्त्वगुण-
णाश्रितः भव । तथा निर्योगक्षेमः, अनुपात्तस्य उपादानं योगः, उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः ।

आ॥। इत्यन्ध्रस्वर्गादिप्रतीतितोऽर्थ इव भाति।परोक्षवादो वेदोऽयमिति शुकन् । अतः प्रती-
जा॥प्रतिज्ञातमा । अन्यथा तत्प्रतिषेधेनाम्यानसगरादिति भावः । अथवा वक्ष्यमाणाना वाक्याना द्वेषा
वृत्तिमनेनाच्ये । त्रैश्विकापैस्तिरयोगात्रिरुद्धम् अपोद्य वैश्वियोगमाहेति। यद्वा 'वर्तन मे व्यतीतानि'
इत्यादिप्रार्थनां विहाय अन्ययोगविषयं जातव्यमित्यर्थ । तथाच वदयति 'माधनं प्राधान्येनोक्तम्' इ-
ति। वेदान्त्रैगुण्यविषयाः त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव इत्यनेन वेदपरित्यागो निधीयते इत्यन्यथाप्रतीतिनिरामाय
व्याच्ये—वेदानामिति । त्रैगुण्यमन्धीत्यनेन 'तम्येदम्' इत्यर्थे तद्विदोऽयम् । त्रिचिन्ना हि तद्विदता-
तिरिति वचनादिति सूचयति । सम्यन्धि कायम् । प्रतीतितः आपाततः प्रतीतितः । अर्थः प्रति-

रा॥त्रयो गुणास्त्रैगुण्यं सत्त्वरजस्तमांसि ; सत्त्वरजस्तमःप्रचुराः पुरुषास्त्रैगुण्यदाष्ट्रेनाच्य-
न्ते;तद्विषया वेदाः;तमःप्रचुराणां रजःप्रचुराणां सत्त्वप्रचुराणां च "वत्सलतरतयैव हिनम-
वधोधयन्ति वेदाः । यद्येषां सगुणानुगुण्येन स्वर्गादिसाधनमेव हितं नावधोधयन्ति; तदैते

ता॥वेदविहितमिति भावः।त्रयो गुणास्त्रैगुण्यमिति। अथार्थान्तरसम्भवात् 'चातुर्वर्ण्यादीनां स्वायं'इ-
त्युपसङ्घानात्स्वार्थिकप्रत्ययः । गुणशब्दस्य प्रयोगप्राचुर्यात्सङ्घाविशेषान्वयवलाद्दृश्यमाणपर्यायद्वेचनाच
सिद्धमर्थविशेष निर्दिशति—सत्त्वरजस्तमांसिति । स्वर्गादिफलकरणेतिकर्तव्यताधिकारिविशेषादि-
विषया हि वेदाः । न पुनस्तत्त्वरजस्तमोविषया दृश्यन्त इत्यत्राह—सत्त्वरजस्तमःप्रचुरा इति ।
तत्तद्गुणप्राचुर्यात्पुरुषास्तत्तच्छब्देनोपचरन्ते। भाष्यान्तरोक्ता तु परलक्षणा मन्दा ; अधिंकारव्यवस्थापने
त्वबोधयुक्ततममिति भावः। अस्त्वेव गुणत्रयप्रचुरपुरुषविषया वेदाः ;चोद्यस्य किमायातिमन्यत्राह—तम
इति।एकस्मिन्नेवाधिकारिणि गुणत्रयप्राचुर्यभ्रमनिरासेन तत्तद्विधिनिषेधविषयाधिकारिवैचित्र्याभिव्यक्तयर्थ
तमःप्रचुराणामित्यादिपृथग्निर्देशः । तामसाद्यधिकारिबाहुल्याल्पत्वाल्पतरत्वप्रकाशनाय सत्त्वरजस्तम-
साम्ब व्युत्क्रमपाठः । ततश्च क्रमादैहिकानुष्मिकापवर्गाभिलाषिण उपलभ्यन्ते । सत्त्वप्रचुराणामिति
दृष्टान्ताभिप्रायः।अत एव ह्युपादाकप्रत्ये यद्येषामित्यादिना रजस्तमःप्रचुराणामेव ग्रहणम्। स्वगुणानु-
गुण्येनेति—यथा वातापित्तकफेषात्तद्गुणममङ्गीर्णप्रकृतीन् पुरुषानालोच्य हितोपदेशिनो वैद्यास्तत्प्र-
कृत्यनुकूलं भोजनभैषजादि विदधति,अप्य्यादीनि च निषेधन्ति; तदभावे च यथा दुग्धपेदादिमूट-
चेतसः प्राणिनोऽप्यथगरलादिसेवया प्रणश्यन्ति, यथा च ताम्बूलाद्यर्थिनः पुत्राः पित्रादिभिन्यददाना-
भावे चौर्यादिना प्रणश्यन्ति, तथात्वापीति भावः।स्वर्गादिसाधनमेवेति—न हि पिपासादिपीडितानां

प्र-पा॥*वत्सलतरतयैव. पा॥ १. स्वार्थे उपमस्यानात् .

प. ङ. झ. पा॥ २. इत्यत आह. ग. घ. झ. पा॥

३. अधिकारिव्यव. ग. घ. झ. पा॥

४ अमात्म्यादीनि. स. ग. घ. ज. झ. पा,

'आत्मनो हितं कर्म आत्म्यम्, तेन सह वर्तमान
सात्म्यम्' इति भैषज्यरत्नावली । 'सात्म्यं नाम तत्र
यस्मात्तलेनोपमेव्यमानमुपरोते' इति चरके, 'सर्वप्रा-
णभृतां तरमात्मात्म्यं क्षीरमिहोच्यते' इति मुशुने च।

श॥योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिः दुष्करा इति अतः नियोगक्षेमः भव । आत्मवान्
अप्रमत्तश्च भव । एष तत्र उपदेशः स्वधर्मम् अनुतिष्ठतः ॥४५॥

आ॥तिकेऽयं भ्रान्ति मा कुर्वित्यर्थः।'वादो विषयकृत्त्वं च मुखतो वचनं स्मृतम्'इत्यभिधा-
नम्।न तु वेदपक्षो निषिष्यते।'वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा।आदावन्ते च मध्ये च
विष्णुः सर्वत्र गीयते"सर्वे वेदा यत्पदम्"वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशाले च तद्विदाम्।
आचारश्चैव साधूनां*मात्मनो रुचिरेव च' 'वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः' इति

जा॥पाथ प्रयोजनं च। वेदानां परोक्षार्थत्व कुत इत्यत आह—परोक्षतेति । यत एवं भवति,अतः प्रा-
प्तिसद्भावात्प्रसक्तां भ्रान्ति मा कर्षीः । कथमेतदनेन लभ्यते इत्यत आह—चाद्दति । वेदवादरता
इत्यत्राप्येतदेव चाभिधानम्। प्रतीत एवार्थोऽस्तु इत्यत आह—नस्त्विति। पक्षः परमसिद्धान्तः। उच्चा-
नार्थो वेदो निषिष्यत एव । योगविरोधित्यादित्यतः पक्ष इत्युक्तम् । कुत इत्यत आह—चेद्दति । ध-
र्ममूलं धर्मज्ञतेः कारणम् । तद्विदो वेदविदा मन्वादीनाम्। स्मृतिग्रन्थः । शीलं मनोगतिः । आचारो
धर्ममुच्चातुञ्जानम् । आत्मनः मनसो रुचिः विरुद्धविषये । प्रणिहितो विहितः । तद्विपर्ययः प्रतिपि-

* आत्मनस्तुष्टिरेव च. पा ॥

रा॥रजस्तमःप्रचुरतया सात्त्विकफलमोक्षविमुक्ताः स्वापेक्षितफलसाधनमजानन्तः कामप्रा-
वण्यविवक्षा *अनुपादेयेषूपपादेयमन्त्या प्रविष्टाः प्रणष्टा भवेयुः; अतस्त्रैगुण्यविषया वेदाः,
त्वं तु निरैत्रिगुण्यो भवः; इदानीं सत्त्वप्रचुरस्त्वं तदेव वर्धय, नान्योन्यसङ्घर्षगुणत्रयप्रचुरो

तात्तदानीं रमायनादिर्न विधेयमिति भावः। मोक्षवैमुग्य स्वापेक्षितफलसाधनाजानं च तमःकृत्यम्। नाम
प्राण्यादिर्न तु यथायं रजस्तमःकृत्यम्; कामप्रावण्यविवक्षाः काम्यफलाभिमन्धिष्यलेनात्मान नियन्तु
मशक्तः। अनुपादेयेष्वित्यादि—यथा बौद्धादय इति भाष्यम्। प्रणष्टा भवेयुरिति—दुष्कर्मविपाकेन
स्वायरादिमानमप्याश्रित्याचित्कल्पतया पुरुषार्थयोग्यतागन्वरहिता भवेयुरित्यर्थः। अत इति—उक्तप्र-
कारेण नाम्पोपदेदास्य हिततमत्तादित्यर्थः। त्वंत्विति तुशब्देनाधिकारिवैषम्यं द्योतयति। त्रिमस्याधिकारि-
णो वैषम्यं, कथं च सेमारिणस्त्रैगुण्यनिषेधः, तथा सति 'नित्यमत्तम्यः' इत्यनेन विरोधश्च स्या
दित्याह—इदानीं सत्त्वप्रचुर इति। 'शिष्यस्तेऽहम्' इत्यादिवचनपरामर्शादिदमुक्तम्। अर्जुन-
शब्दसमुद्दितात्पर्यलब्धो विशेषोऽस्य सत्त्वप्राचुर्यम्। अर्जुनशब्दस्यानदातपर्यायत्वात् सत्त्वस्यापि शुद्ध-
शब्दव्यपदेशादधिकारिवैषम्यस्य चापेक्षितत्वात्तथा प्रसिद्धादिवलाघेदमेनात्र तात्पर्यम्। तदेव वर्धये-
ति न तु मित्र सत्त्वप्राचुर्यं परित्यज्य विहितास्त्रणनिषिद्धस्त्रणादिना रजस्तममी वर्धयेत्यर्थः। 'निस्रैगु-
ण्यो भव' इति निषेधे गुणत्रयसाधारणे सति कथं सत्त्व वर्धयेत्युच्यत इत्याह—नान्योन्येति। सत्य

प्र-पा॥ *अनुपादेऽप्युपाय, अनुपायेषूपपाय, पा ॥

१. † वैभाषिक-सौत्रान्तिक-योगाचार-माध्यमिक
भेदभिन्ना बुद्धशिष्या बौद्धाश्चत्वारः बहुधा गण्यन्तेऽवा-
न्तरविशेषानविगणय्य। शिष्यैर्हि योगश्च आचारश्चेति
द्वयद्वरणीयमिति तेषां शैली। तत्राभासार्थस्य प्राप्तये
पर्यनुयोगो योग, गुरुकार्थस्याङ्गीकरणमाचार,
ततश्च गुरुकार्थस्य शून्यत्वस्वाङ्गीकरणेण उत्तमा।
यथाधुतिप्रतिपत्तत्वेन पर्यनुयोगस्याकरणेण अथमा
ये शिष्यान्ते उत्तमाधमभावेन मध्यमतामवाप्ता बुद्धेन
माध्यमिका इति अभाषिपत। ते च सर्वशून्यत्ववा-
दिन। ये च बुद्धोक्ते सर्वशून्यत्वे बाह्यार्थशून्यतामव
धृत्यापि कथमान्तरस्य ज्ञानस्यापि शून्यत्वमिति पर्यनु-
योगमकुर्वन्, ते पर्यनुयोगाचाराङ्गीकारान् बुद्धेन योगाचा-
रा अमानिपत। ये तु अस्मिन्नवावसर प्रथमतः किमपि
नापृच्छन्, किन्तुपदेशमत्रस्यान्ते तर्कमकुर्वन्, ते बुद्धेन
गुण्या मूढान्ते प्रश्नकर्तृत्वात् मौनान्तिका इत्यगादि

पत। ते बाह्यार्थार्थानां सत्यत्वमभ्युपगम्यापि क्षणिक-
तामानिष्ठन्ते। बाह्यार्थानामप्रत्यक्षनामफलप्यानुमेयता च
वदन्ति। ये तु माध्यमिहान् प्रतिमवैशूयतरम्, योगा-
चारान्प्रति च बाह्यार्थशून्यत्वम्; सौत्रान्तिकान्
प्रति बाह्याभ्यन्तरतत्त्वमित्यादिविरुद्धमुपदिष्ट गुरुणा बु-
द्धेनेत्येवमम्यामाविष्कृत्यन्ता बुद्धं बहु विरुद्धं भाषय इ-
त्येवमभाषिपत, शिष्यान्तरु नाहमेतादृशा भवन्
एव विविधविरुद्धार्थेज्ञातार इति वैभाषिका इति स-
मन्वुपपद्म इति ते वैभाषिकारुपातिमल्पान्तेति
नामनिरुक्तिश्चतुर्णाम् ॥

*२ 'शिष्यस्तेऽहम्' इत्यादिवचनपरामर्शादेव
मुक्तमिति—'शिष्यस्तेऽहं प्राप्ति मा त्वा प्रपन्नम्'
इति वचनेन स्वस्य श्रेयोऽङ्गिव्य भगवत्प्रकटे शिष्य-
भाव प्राप्य तदुपास्तिप्रतिपादनेन सत्त्वप्राचुर्यमर्जुनस्ये-
दानीं मन्वत इति भावः ॥

शा॥सर्वे वेदोक्तेषु कर्मसु यानि उक्तानि अनन्तानि फलानि तानि न अपेक्ष्यन्ते चेत्—

आ॥वेदानां सर्वात्मना विष्णुपरत्वाोक्तेस्तद्विहितस्य तद्विरुद्धस्य च धर्माधर्मोक्तेश्च ॥ ४५ ॥
जा॥दः। निरक्षितयोगनिषेधे हि वेदे विद्वान्तो निषेधः स्यात्; नचैव, प्रत्युत तदनुगुण एवेति भावः।
धर्मशब्दोऽत्र निवृत्तिधर्मपरः ॥ ४५ ॥

पा॥ भव ; न तत्प्राचुर्यं वर्धयेत्यर्थः; निर्द्वन्द्वः निर्गतसकलसांसारिकस्वभावः; नित्यसत्त्वस्थः गुणद्वयरहितनित्यप्रबुद्धसत्त्वस्थो भव; कथमित्येत्—निर्योगक्षेमः आत्मस्वरूपतत्प्राप्त्युपायबहिर्भूतानामर्थानां *योगं प्राप्तानां च क्षेमं परित्यज्य आत्मवान् भव। आत्मस्वरूपान्चे-

त्पा॥ गुणबन्धधारणो निषेधः; न तु सकीर्णविषयः, अन्यथा 'नित्यसत्त्वस्थः' इति वक्ष्यमाणानुपपत्तेरिति भावः। 'निर्द्वन्द्वो भव' इत्येतत् 'अरोगो भव' इत्यादिवत्पुरुषार्थपारान्ताप्यन्वेन प्रप्रेणानुपपत्तेः आशीरूपमिव दृश्यत इत्यन्वाह—नतदिति। रजन्ममः प्राचुर्ये हेतुभूता हारादिकं परित्यजेत्युक्तं भवति। निर्गतेत्यादि। द्वन्द्वशब्दः पुण्यपापमूलसांसारिकस्वभाववर्गद्वयपर इति भावः। एतेन फलस्वरूपं वा साधनानुष्ठानदशासमनालीनस्वास्थ्य वा द्वन्द्वतितिक्षारूपेति कर्तव्यता वा विनक्षिता। गुणद्वयरहितेति। नित्यसत्त्वस्थपदमन्मन्धादिवदवधारणमिति भावः। यद्वा नित्यपदेन कदाचिदपि गुणान्तरानभिभूतत्वमिहाभिप्रेतम्। अत एव च प्रबुद्धत्वम्। गुणान्तराभिप्रेते हि नित्यप्रबुद्धिर्न स्यादिति भावः। मन्वसम्बन्धमात्रस्य गर्भक्षेत्ररूपाधारणत्वाभिन्यप्रबुद्धेत्युक्तम्। ननु रजन्ममः प्राचुर्यं न वर्धयेति निषेधः, मत्त्वप्राचुर्यं वर्धयेति विधिश्च नोपपद्यते, न ह्यगौ 'एतद्रजः, इदं तमः, इदमहं वर्धयामि' इति बुद्ध्या प्रवर्तते; यतो निषिञ्जेत; यतश्च निद्रे रजन्ममनी रामयेत्; न चासौ मत्त्वतदुपायौ जानाति, येन तत्र प्रवर्तते; अतः किमसौ कथं कुर्यादित्यभिप्रायेण शङ्कते—कथमित्येत्। तत्र निषेधस्य विधेक्षोपपादकतया 'निर्योगक्षेम आत्मवान्' इति पदद्वयं क्रमाद्वाच्ये—आत्मस्वरूपेत्यादिना। 'निर्योगक्षेमः' इति सामान्येन निषेधो मुमुक्षोर्निहितव्यतिरिक्तविषय इति ज्ञापनाय बहिर्भूतानामित्यन्तमुक्तम्। 'आत्मवान् भव' इत्यत्र मत्त्वार्थानुपपत्तिमाशङ्क्याह—आत्मस्वरूपान्चेपणपर इति। स्वस्यैवाप्रमत्ततागर्भस्वबुद्धिविशेषतः प्राप्त्यपेक्षया संरन्धविषयः प्रत्ययः। यद्वा स्वरूपान्चेपणादेव ह्ययमात्मानं लभते, अन्यथा आत्महानिरेव प्र-पा॥ *योगं प्राप्तिं पा॥ १ मूलमकलसां. क. ग. ड. पा॥ | २. 'नित्यसत्त्वस्थ' इति पर. क. ग. ड. पा॥

शं ॥ किमर्थं तानि ईश्वराय इति अनुष्ठीयन्ते इति ? उच्यते ; शृणु—यावान् इति॥ यथा लोके कूपतटाकाचनेकस्मिन् उदपाने परिच्छिन्नोदके यावान् यावत्परिमाणः स्नानपातादिः अर्थः फलं प्रयोजनं स सर्वः अर्थः सर्वतः संप्लुतोदके यः अर्थः तावान् एव संप.

आ॥ तथापि काम्यकर्मिणां फलं ज्ञानिनां न भवतीति साम्यमेवेत्यत आह—यावानर्थ इति। यथा यावानर्थः प्रयोजनमुदपाने कूपे भवति। तावान्सर्वतः संप्लुतोदकेऽन्तर्भवत्येवा एव सर्वेषु चेदेषु यत्फलं तद्विजानतोऽपि ज्ञानिनो ब्राह्मणस्य फलेऽन्तर्भवति। ब्राह्मण-

जायोगोपदेशप्रसङ्गे ज्ञानफलकथनस्य क उपपोगदत्तत्वं आह—तथाऽपीति । यामिमामित्यत्र काम्यकर्मिणां निन्दा कृता; निन्देगुण्यो भवति च तस्यागो विहितः। तत्र प्रत्ययम्—किञ्चित्तमेतदिति। ननु काम्यकर्मिणां समाप्यभावेन ज्ञानाभावात्सो न भवतीति। अत्रेदमुच्यते—यद्यपि ज्ञानफलं काम्यकर्मिणां न भवति, तथाऽपि तद्विन्दादिकं नोपपद्यते। कुतः; काम्यकर्मिणां फलं स्वर्गादिकं ज्ञानिनां न भवति इति ज्ञानकर्मिणां साम्यमेवेति योगानुष्ठाननियमाधेये सत्याहेत्यर्थः। केचिदस्य श्लोकस्य कर्ममात्रव्यागे तात्पर्यमाहुः। अपरे तु यत्कर्ममनुभूतं ज्ञानं मोक्षसाधनं तत्कर्मपर एव वेदभागोऽधिगन्तव्यः, न तु सम्यग्वेदाभ्यासेनायुः समापनीयमिति। तन्निरासाय व्याचष्टे—यथेति। सामर्थ्याग्रथैवदन्द्दयोरप्याहारः; यासांतावानित्येनयोरवृत्तिश्च। सर्वेषु चेदेष्विति तदुक्तकाम्यकर्मिणामित्यर्थः। ब्राह्मणमेवेति न धाव्यादिव्यावृत्तिः शङ्कयेति भावेनाह—प्रहसति। वर्णाविपर्ययो निरुक्त-

रा॥यणपरो भव। अप्राप्तस्य प्रातिघोषः, प्राप्तस्य परिरक्षणं क्षेमः। एवं वर्तमानस्य ते रजन्तमः प्रचुरता नश्यति, सत्त्वं च वर्धते। न च वेदोदितं सर्वं सर्वस्योपादेयम् ; यथा सर्वार्थपरिकल्पिते सर्गतस्संस्तुतोदके उदपाने पिपासोर्यावानर्थः * याचदेव प्रयोजनम्, ताचदेव तेनोपादीयते, न सर्वम् ; एवं सर्वेषु च वेदेषु ब्राह्मणस्य विज्ञानतः वैदिकस्य

ना॥श्यादिति भावः। एतं निषेधस्य विधेश्चानुष्ठानाय विषय उक्तः । उतः किमिव्यव तदुभयाधीन प लक्ष्यमाह एवमिति । न साक्षाद्गुणान्विषयीकृत्य तत्र निश्चितकर्तव्यम्, तेषां तु नियोगक्षेमत्वात्म- वचनाभ्याममात्स्विनाहारादित्यागेहेतुभ्या स्वयमेव यथाह नाशोन्मेषौ स्यातामिति भावः ॥ ४५ ॥

अथ सर्वदर्शनमधिकारिभेद प्रतिपादयन्ते 'यावानर्थः' इत्यादिश्लोक व्याचष्टे—नचेति । वर्णाश्रमप्रवरचरणादिभेदेन प्रतिनियताधिकारिनिषया हि वेदोदिता धर्मा इति भावः । सर्वार्थपरिकल्पित इति—तत्तत्प्रयोजनाभिलाषिसर्वाधिमार्यं परिकल्पिते । यथा सर्वशब्दः प्रयोजनफलस्यैव, स्नानपानादिनानाप्रयोजनार्थं परिकल्पिते । एतच्च 'सर्वनम्यभ्युतोदके' इत्यनेनार्थनिष्ठमुक्तम् । उदपान कूपनद्यादि । पिपासोरिति दाष्टान्तिप्रस्थानानुसोधेनाध्याहारः । नन्वत्र दष्टान्तदाष्टान्तिप्रयोः का सद्गतिः? न हि पिपासोरुदपाने यावत्प्रयोजन, ताचदेव विज्ञाननस्तस्यैव वेदोधिण्यागङ्गा परिहर्तुं नान्यपूरणायथ्याहृत्योक्तम्—ताचदेव तेनोपादीयत इत्यादि । सर्वेषु चेति चशब्द उपादेयानुपादे-यांशमङ्गलन्योतनार्थः । ननु ब्राह्मणस्येतत्प्रकरणमङ्गलम्, श्रियायैव श्रुपदिश्यते । कश्चान् ब्राह्मणस्य विशेषः, ब्रह्मत्रियाया अपि तैरर्गिणसाधारणत्वात् । विज्ञानत इतिचायुक्तम् ; विज्ञानघ्ने हि वै मनाधिकारादिष्वपि प्रवर्तते । ब्राह्मणशब्दश्चात्र न 'तदधीते' इत्याद्यर्थान्तरपरः ; 'ब्राह्मोऽजातौ' इति निपातनेन जातिव्यतिरिक्तार्थं ब्राह्म इत्येव वक्तव्यत्वात् । तत्राह—वैदिकस्य मुमुक्षोरिति ब्रह्म अणतोतिनिश्चय्या ब्राह्मणः 'शैकुन्धादिषु पररूप वक्तव्यम्' इति पररूपे कृते प्रगादित्वादाप्रत्यये च ब्राह्मण इति रूप भवति । ब्रह्म चात्र वेद, वेदोधिष्वनैव प्रसक्तत्वात् । अतोऽत्र ब्राह्मणशब्दो वैदिक

प्र-पा॥ * याचदेव पानीय प्रयोजन. पा ॥

४. वामाधिकारा. ए. ग. घ. ङ. झ पा ॥

१ तत्र विमि. ग घ झ पा॥

५ अष्टा ४ २ ५९॥ ६ अष्टा ६-४ १७१॥

२. इति श्लोक. क ए ग ङ पा॥

७ रिक्तार्थेषु क. ए. ग ज झ पा॥

३ चकार क ए ग. घ ङ झ पा॥

८. अष्टा ६. १ ९४ य वा ॥

शा॥यते, तत्र अन्तर्भवति इत्यर्थः । एव तावान् तावत्परिमाणः एव संपद्यते सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यः अर्थः यत् कर्मफलं स. अर्थः ब्राह्मणस्य संन्यासिनः परमार्थतत्त्वं विजातनः यः अर्थः यत् विज्ञानफल सर्वतः सप्तुतोदकस्थानीय तस्मिन् तावान् एव आ॥तीति ब्राह्मणोऽपरोक्षज्ञानी । स हि ब्रह्म गच्छति । विजातत इति ज्ञानफलत्वं तस्य दर्शयति ॥

जा॥त्वात्। एवं तर्हि ब्राह्मणशब्दो मुक्तवाचीति स्यात्, न च मुनस्य फलमस्तीत्यत आह—अपरोक्षेति तदुपादयति—सहीति । तर्हि विजातत इति पुनरुक्तिरितिचेन्न, तस्य परोक्षज्ञानिवाचित्वात् । उ-भयग्रहणमनुपपत्तिमव्यत आ—विज्ञानत इति । तस्यापरोक्षज्ञानस्य परोक्षज्ञानफलत्वम् । एतच्च स्व रूपकथनम् । यद्यपि ज्ञानिनः कर्मिणाभ्यामन्येकपलाभातः ; तथापि ज्ञानिनः फल महासुदोदकमिना महत्त्वात् । कर्मिणा फले तु कूपोदकमिनात्यन्तात्मम् । अतस्तयोर्न साम्यम् । तथा चास्यास्यैवकर्मनिन्दया

रा ॥ मुमुक्षोः यदेव मोक्षसाधनं तदेवोपादेयम् ; नान्यत् ॥ ४६ ॥

रा-अ॥ अतस्त्वत्त्वस्यस्य मुमुक्षोरेतावदोपादेयमित्याह—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूः मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥

४७

रा॥नित्ये नैमित्तिके काम्ये च केनचित्

ता॥मात्रपर इति न क्षत्रियार्थोपदेशाद्यनुपपत्तिः । ब्राह्मणशब्दस्यात्र सन्न्यासिपरत्वेन शङ्करव्याख्या त्वनिमन्दा । 'अमौनं च मौनं च निर्विघ्नय ब्राह्मणः' इति श्रुतिस्तु योगिनः प्रकृतप्रान्तरांतरमस्वमवस्थाविशेषमाह । 'विज्ञानत' इति च विशिष्टज्ञानवत्त्वमुच्यते । विशिष्टत्व च हेयोपादेयविषयतया । तथाविधज्ञानवांश्च मुमुक्षु-रेव स्यादिति । तावानित्यस्य व्यवच्छेद्यमाह—नान्यदिति । वेदोदितमपि न मोक्षसाधनव्यतिरिक्त-मुपादेयम्, अनधिकृतत्वात् । न ह्यन्यवर्णाश्रमान्यफलकामुकादिधर्मोऽन्यस्योपादेय इति भावः ॥ ४६ ॥

एव तर्हि मोक्षसाधनेतरमफलपरित्यागे नित्यनैमित्तिकनिषेधशस्त्रातिलङ्घनेन कामचारदोषस्या-त् ; तावानिति च कियानुच्यत इति शङ्कायामुत्तरश्लोकमवतारयति—अत इति । न कामचारदोषः, एता-वत् उपादेयत्वात्, नान्यव्येच्छोरन्योपायप्रवृत्तिदोषः, तत्फलपरित्यागेन साधारणस्वरूपमात्रस्योपादेय-त्वादिति भावः । कर्मणि' इति सामान्यशब्दस्य योग्यान्विशेषानाह—नित्य इत्यादिना । 'केनचित्' इत्या-दिकं शशिवधेऽपि सम्प्रथ्यते । तेन नित्यनैमित्तिकयोरपूर्वमात्रार्थतामिच्छतां कुह्यतीनां दृष्टिरपहृता । कर्मा-न्तराधिकारोपात्तदुरितधयाकरणमित्तप्रत्ययापरिहारप्राज्ञापत्यादिलोकरूपशुभ्रादि यथासम्भवं नित्यादेः

प्र-पा॥ ३. ५. ५. १ † 'अमौनम् मौनेतरमहका-

३. योग्यान्विषयानाह. ग. पा ॥

रिक्लृपः. तच्च मौनञ्च यथावदुपाददानो विवाकाष्टा

* ४. 'केनचित्' इत्यस्य भाष्यव्यस्य कर्ममात्रेऽन्य-

सत्केनित्यापाः लभेतेत्यर्थे' इति श्रीभाष्यम् ३-४-४६

२. देवाविभाष्यविषयता. ग. घ. झ. पा॥

अभवारणाय—राशित्रयेऽपीति । राशित्रयेऽपि—

नित्यनैमित्तिककाम्यरूपे राशित्रयेऽपि ॥

शा॥संपद्यते। सर्वं तत् अभिसमेति यत् किञ्चित् प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत् स वेद' इति श्रुतेः । 'सर्वं कर्मांग्विलम्' इति च वक्ष्यति । तस्मात् प्राक् ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः कर्मणि अधिकृतेन कूपतटाकाद्यर्थस्थानीयम् अपि कर्म कर्तव्यम् ॥ ४६ ॥

आ॥कामात्मनां निन्दा कृता । कथम्, एषां 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ कामस्यापि विहित-त्वादित्यत आह—कर्मण्येवेति । त इत्युपलक्षणार्थम् । तव ज्ञानिनोऽपि न फलकाम-

ज्ञानिद्वान्तफलज्ञानसाधने योगे प्रेरणे युक्तमेवेति भावः । अपव्याख्याने तूक्तवक्ष्यमाणन्यायनिरस्तम् ॥

ज्ञानिनः कर्मभावमुक्त्वा इदानीमज्ञानिनः कर्मोच्यत इत्यन्यथा व्याख्याननिरासायाह—कामा-त्मनामिति । येषां कर्मिणां सकामतया कर्म कुर्वन्ता या निन्दा कृता यामिमामिभ्यादिना, सा न युक्ते-त्यर्थः । पुनः, 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ यजनरत्त्वर्गकामस्यापि विहितत्वात्, न हि विहितं कुर्व-ता निन्द्यत्वम्, तथात्वे यजनस्यापि निन्द्यत्वप्रसङ्गादिति वदन्निश्चिद्विधित्वं मन्यते पूर्वपक्षी । त इ-त्येतदनुनमावर्तिपर्यामन्यन्या प्रतीतिनिरासायाह—त इति । सर्ववर्णाश्रमोपलक्षणमर्थः प्रयोजनमस्ये-ति तथोक्तम् । वक्तव्यते शब्दप्रयोगे याचकमेव प्रयुज्यता किं लक्षणयेत्यत आह—तथेति । फलका-मः कर्तव्यो यस्मात् तथोक्तमस्य भावन्तता । फलकामस्य कर्तव्यता तव कर्तुरिति या । कृतोऽपि फ-लकामो ज्ञानिनो नात्यन्तवाचकः ; त्वदतिवन्धनीयस्य ज्ञानस्यातत्त्वात् मोक्षस्य च नियतत्वात् । तथापि

रा॥ फलविशेषेण सम्यग्निधतया थ्यमाणे कर्मणि *नित्यसत्त्वस्य मुमुक्षोस्ते कर्ममात्रेऽ-
धिकारः। तत्सम्यग्निधतयाऽवगतेषु फलेषु †न कदाचिदप्यधिकारः, ‡सफलस्य बन्धरूप-
त्वात् फलरहितस्य केवलस्य मदाराधनरूपस्य मोक्षहेतुत्वाच्च मा च कर्मफलयोर्हेतुर्भूः।

ता॥फलम् । फलविशेषेणेति । यथोत्पत्तिर्नाम्ने स्वरूपेणैवोत्पन्नाना कर्मणा कामाधिकारे स्वर्गादिफल-
विशेषेण सम्यग्निधतया श्रुतत्वात् स्वर्गादिक पदमिष्यते ; एवं मोक्षाधिकारेऽपि मोक्षाख्यफलविशेषेण
सम्यग्निधतया श्रुतत्वात्सोऽपि फलमिति भावः। 'ते' इतिशब्दस्य प्रकृतान्वित तात्पर्यमाह—नित्यसत्त्व-
स्यस्य मुमुक्षोरिति । मोक्षतत्त्वाधनादिफलव्यवच्छेदाय तत्सम्यग्निधतयाऽवगतेष्वित्युक्तम् । स्वर्ग-
पश्चादिपिपति शेषः । मेति न निषेधविधिः, निन्वभावमात्रबोधक इति न कदाचिदित्युक्तम् । फल-
योग्यतानिषेधात्सङ्गनिषेधोऽपि फलितः । कर्ममात्राधिकारे फलानधिकारे च बुद्धिस्यक्रमेण हेतुद्वयमाह
—सफलस्येति । न हि मोक्षमिच्छतो बन्धरूपफलाभिलाष उपपन्नः । न च तदेतुपरित्याग उचि-
त इति भावः। केवलस्येत्येतन्न फलरहित्यमात्रपर, फलरहितस्येत्युक्तत्वात् । अपि तर्हि स्वरूपत एव
प्रयोजनत्वपरम् । तत्र हेतुः—मदाराधनरूपस्येति । कर्मफलयोगिति । पुनरुक्तिप्रसङ्गपट्टीसमासा-
दपि उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व एवोचितः । वक्ष्यमाणार्कतृत्वानुबन्धानसङ्ग्रहश्चाल सुक्त इति भावः ।
'कर्मण्येवाधिनाम्ने' 'मा ते मद्भोऽस्त्वर्मणि' इति पूर्वोत्तरत्वचनाभ्यामय कर्महेतुत्वनिषेधो व्याह्रन्त्येते-

प्र-पा॥ *नित्यसत्त्वस्य. पा॥ †कथञ्चिदप्यधिकारः । १ वाक्ये ष पा ॥

अ. पा ॥ ‡सफलस्य, फलस्य पा॥

शा॥तत्र च—कर्मणि इति ॥ कर्मणि एव अधिकारः न ज्ञाननिष्ठायां ते तत्र । तत्र च
कर्म कुर्वतः मा फलेषु अधिकारः अस्तु, कर्मफलतृष्णा मा भूत् कदाचन कस्यांचित्
आ॥कर्तव्यता किम्बन्धेपाम् । न त्वस्ति केषांचिन्न तेऽस्तीति। स हि ज्ञानी नरांश इन्द्रश्च ।
मोहादिस्त्वभिभवादेः । यदि तेषां शुद्धसत्त्वानां न म्याज्ज्ञानं कान्येपाम् । उपदेशादेश्च
सिद्धं ज्ञानं तेषाम् । पार्थाप्रिपेणेत्यादिज्ञानिगणनाच्च । कामनिषेध एवात्र । फलानि ह्य-
ज्ज्ञानमोक्षनिलम्हेतुत्वात्तस्यापि न कर्तव्य , किम्बन्धेपामजानिनामिति प्रदर्शनापोपलक्षकपदप्रयोग इति
भावः । ननु कर्मण्येनाधिकारे मा फलेष्विति द्वयमुक्तम् , तत्रकथं न फलकामकर्तव्यतेत्येकस्यैव ग्रह-
णम् । उच्यते—फलकामकर्तव्यतानिषेधस्यैवान प्राधान्यात्कर्मण्यधिकार इति तदर्थानुवादः । तथापि
न फलकामाधिकार इति वक्तव्यम् । मैत्रम् , अधिकारभावाभावयोः कर्तव्यत्वाकर्तव्यत्व-
समर्थनार्थमुक्तत्वेन साध्यस्यैवोपादानात् । तथाच वक्ष्यति । त इत्युपलक्षणार्थमित्युक्तस्य व्या-
क्यर्णमाह—नरिंति । केषाञ्चित्फलकामकर्तव्यतास्ति, केवल ते नास्तीत्यर्थस्तु नेत्यर्थः । का-
मान् यः कामयत इत्यादौ सर्वेषा निषेधादिति भावः । नन्वर्जुनस्य ज्ञानित्वे स्यादिद, तदेव
कुत इत्यत आह—सहीति । हिशब्दसूचिता प्रमाणसिद्धिमेव दर्शयति—नरांश इति । कथ
तर्हि 'यज्ञाल्वा न पुनमोहम्' इत्यर्जुनस्य मोह उच्यते, कथं च प्रशरणमित्यत आह—मोहादिरि-
ति । बलता प्रारब्धर्मदिना ज्ञानन्याभिभवान्मोहः । विशेषजानाद्यर्थः प्रश्न इत्यर्थः । नन्विन्द्रादी-
नामेव कुतो ज्ञानित्वमित्यत आह—यर्हीति । 'सत्त्वं हि ज्ञानकारणम्' 'मत्त्वात्मजायते ज्ञानम्' इति
वचनात् । देवाश्च शुद्धमत्त्वाः । अतः कारणसद्भावात्तत्र तेषा ज्ञानम् ; अन्यथा न कस्यापि स्यात् ।
इतश्चेन्द्रादयो ज्ञानिन इत्याह—उपदेशेति । 'एतद्दुर्हैन्द्रो विश्वामिनाय प्रोवाच' इत्यादिरुपदेशः ।
आदिपदेन प्रजापतौ ब्रह्मचर्यम् । अर्जुनस्य ज्ञानित्वे प्रमाणान्तरमाह—पार्थेति । ज्ञानिषु गणनात् ।

रा॥ न्वयानुष्टायमानेऽपि *कर्मणि नित्यसत्त्वस्थस्य मुमुक्षोस्तवाकर्तृन्वमप्यनुसन्धेयम् । फलस्यापि भुविवृत्त्यादेर्न त्वं हेतुरित्यनुसन्धेयम् । तदुभयं गुणेषु या सर्वेश्वरे मयि वाऽनु-

त्ता॥त्यत्राह—स्वयेति । नात्र वस्तुतो हेतुत्व निरिष्यते ; अपि तु हेतुत्वानुसन्धानमित्यर्थः । ननु फलेहेतुत्वनिषेधः पुनरुक्तः, 'मा फलेषु कदाचन' इत्युक्तत्वात् । यदि तु भोजनादिसाप्यभुविवृत्त्यादिफलनिषेधः ; तदा तदुपायरागस्यापि निवृत्तेरवरीरधारणादेरप्यभावप्रसङ्गेनोपायानुष्ठानस्यैव लोपस्यादित्यत्राह—फलस्यापीति । भुविवृत्त्यादेरित्यनेन पौनरुक्त्यं परिहृतम् । न त्वं हेतुरित्यनुसन्धेयमिति । नात्र भुविवृत्त्यादिसत्त्वं निरिष्यते । अपित्वात्मनस्तदेतुत्वानुसन्धानमिति भावः । ननु कथं कर्मफलयोर्हेतुत्वज्ञहेतुरित्यनुसन्धीयते । एव न चार्थाकारिबदनयोर्निहेतुकत्वमनुसन्धेयं स्यात् ; ततश्चोपायानुष्ठानमेव ह्येति । अहेतुकता बुध्यमाने प्रयासायोगादित्यत्राह—तदुभयमिति । उभयं - कर्महेतुत्व फलहेतुत्व प्र-पा॥ *कर्मणि तत्राकर्तृत्वं पा॥ १. यदित्तत्र. ग. पा॥ २. तदुपायविपररागस्यापि. ज. पा॥

रा॥ अवस्थायाम् इत्यर्थः । यदा कर्मफले तृष्णा ते स्यान् तदा कर्मफलप्राप्तेः हेतुः स्याः, एवं मा कर्मफलहेतुः भूः । यदा हि कर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रयतते तदा कर्मफलस्यैव आ॥स्वातन्त्र्येण भवति । न हि कर्मफलानि कर्माभावे यत्नतो भवन्ति । भवन्ति च काम्य-कर्मिणो विपर्ययत्नेऽप्यविरोधे । अतः कर्माकरण एव प्रत्यवायो न तु ज्ञानादिना वाऽ-कामनया फलाप्राप्तौ । अतः कर्मण्येवाधिकारः । अतस्तदेव कार्यम् । न तु कामेन ज्ञाना-

जा॥ एतेनाप्यख्यानमपि निरस्तम् । नन्वत्र मा फलेष्विति फलविपरयो निषेधः कृतः । तत्कथमुक्तं फलकामेति तत्राह—कामेति । फलशब्देन तद्विपरय काममुपलक्ष्य तद्विपरयो निषेधोऽत्र क्रियते, न फलविपरय इत्यर्थः । नुक्तो तदध्यानाभ्रणमित्यत्र आह—फलानीति । यत्र हि पुरुषस्य कर्तुमर्तुं वा स्वातन्त्र्यं तत्रैव निषेधो नान्यत्र प्रसक्तेरभावात् । न च फलेषु स्वातन्त्र्यमस्ति । अतो मुख्ये बाधकालक्षणाभ्रणमित्यर्थः । कथमस्वातन्त्र्यमित्यत्रः करणे तावदाह—नहीति । अकरणेऽपि तदाह—भवन्ति चेति । चोऽवधारणे । अविरोधे ब्रह्मदर्शनादित्तद्विरोधभावे । तदनेन त इति फलेष्विति च पदद्वयं व्याख्यातम् । स्यादेतत्, 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ स्वर्गादिकामनाविशिष्ट यजनादिकं कर्म कार्यतयोच्यते । अतो न कामात्मना निन्दोचितेति शङ्काया किमेतत्कर्मण्येवाधिकार इत्याद्यसङ्गतमुच्यते । यश्च कर्मन्कामनाया अपि कार्यता मन्यते, नुक्तस्य फलकामनायामधिकाराभावः सिद्धः । फलेष्विति लाक्षणिकज्ञानप्रयोगे च किं प्रयोजनमित्याद्यद्वय पूर्वार्धे व्याचष्टे—अत इति । अत इत्यस्य वक्ष्यमाणेन भूत्वेत्यत्रः परेण 'इत्यर्थः' इत्यनेनान्वयः । अत उक्तन्यायेन पदद्वयस्य लाक्षणित्वे सतीत्यर्थः । श्लोकार्थः सम्प्रत्यत इति शेषः । तत्र तावत्कर्मण्येवाधिकारः सर्ववर्णाश्रमिणा न फलकामनायामित्युक्तेऽर्थद्वये हेतुद्वयमाह—कर्माकरण इति । 'कुर्वन्नेहैह कर्माणि इत्युक्त्वा' एव त्वयि नान्यथेतोऽस्मि न कर्म लिप्यते नरे' इत्युक्तत्वात्, कर्माकरण एव प्रत्यवायोऽनिष्टप्रानीष्टानामिलक्षणः ; न त्वकामनया प्रत्यवायः प्रमाणाभावात् । ननु कामाभावे तत्तत्तन्त्यानरातेः कथं प्रत्यवायाभाव इत्यत्र उक्तम्—फलाप्राप्ताविति । काम्यकर्मन्लाप्राप्तापि न प्रत्यवाय इत्येतदुपपादनायोक्तम्—ज्ञानादिनाद्येति । वादान्द उपमायाम् । यथा ज्ञानादिना साधनेन मोक्षं गच्छतः स्वर्गाश्रमो न तैरहेतुः, महाफलभागेऽप्यफलहानेरकिञ्चित्करत्वात् । तथाऽज्ञाननया फलाप्राप्त्यापि न तैरहेतुः । निष्कामेन कर्मणा महाफलस्य ज्ञानादेर्लाभादिनि भावः । ततः किमिष्यत उक्तस्य हेतुद्वयस्य गीतोक्तं साध्यद्वयमाह—अत इति । न तु फलकामनायामिति च वक्तव्यम् । यत एवं कर्माकरणे प्रत्यवायोऽतः कर्मण्येवाधिकारः । यतः कामाकरणे

रा॥ सन्धेयमित्युत्तरत्र वक्ष्यते । एवमनुसन्धाय कर्म कुरु ।

ना॥ च । उत्तरत्रेति । अयमेव तृतीयाध्यायप्रधानार्थः । तथा हि सद्ग्रह — 'असक्त्या लोकराशौ गुणे धारोप्य कर्तृताम् । सर्वेश्वरे वा न्यस्तोक्ता तृतीये नर्मसार्थता' इति । एवमेहेतुक्त्वचोऽत्र तावत्परिहितम् । तथाप्यात्महेतुनत्वानुसन्धाननिषेधेन अननुष्ठानप्रसङ्गसदस्य इति चेन्मैत्रेयः, नञ्त्वानुष्ठानस्याननुष्ठानतया भ्रान्तिसिद्ध्यते, नाप्यनुष्ठानस्य सतोऽप्यप्रतिपत्तिर्विधीयते, येन विरोधस्त्यात्, किन्त्वनेहेतुके कस्मिंश्चिदेकस्यैव हेतुत्वस्यैगुण्याद्युपाधिके स्वरूपप्रयुक्तत्र च भ्रान्तिसिद्धमिति तदुभयमिति सिद्ध्यते । वक्ष्यते हि 'शरीरवाङ्मनोभि' इत्यादौ, तृतीयाध्याये च । त्रिञ्च, साक्षात्कर्तृत्वानुसन्धानविधायपि नाकर्तृत्वानुसन्धानकर्तृत्वप्रतिपत्तिनिषेधयोरप्यननुष्ठानप्रसङ्गः । स हि कुर्वन्नेव स्वकृतोपकारमिगूह्यननुदाहार्यरोधेन तथा प्रतिपद्यते । अन्यत्र वा नर्मणि नियमागदिति न श्चिदोप । 'सर्वत्र' इति निददत्तस्मिन् कर्तृत्वाङ्गमनायौचित्यार्थः । जीवस्यापि हि कर्तृत्व तत्त्वत् परमात्मायत्तमिति 'परानु तन्मृते' इत्यधिकरणे स्थापितम् । पूर्वोत्तरवाक्यान्निरोधाय कर्मस्वरूपपरित्यागं परिहरति—एवमिति । गुणेश्वराधीनत्वमुद्घावपि किं मे परित्यक्तफलेन दुःखस्वरूपेण भोक्तानादिनर्मणेति तस्या नोदामित्यमिति भावः ।

प्र पा॥ १ गीतार्थमद्ग्रह ७-श्ल ॥

कुत ? श्रुते 'य आत्मानम तरो यमवति' इत्यादि

२ गा १८ १५

श्रुतिरित्यर्थः । स्मृतेश्चोपलक्षणम् । 'सर्वस्वराहम्'

३ शारी २ ३ ४० 'तत् पूर्वोक्तकर्तृत्वम्,

इत्यादिस्मृते । इति सूत्रार्थः ॥

अस्य जीवा मनः, परात् परमात्मन एव हताभैवति ।

शा॥ जन्मन हेतुः भवेत् । यदि कर्मफलं न इष्यते, किं कर्मणा दुःखरूपेण इति मा तं तव

आ॥ दिननिषेधेन वा फलप्राप्तिः । कामरचनाना तु तात्पर्यं भगवतैवोक्तम् । 'रोचनार्थं फलश्रुतिः' 'यथा भैषज्यरोचनम्' इति भागवते । अत एव कामी यजेतेत्यर्थः । न तु

ज्ञानप्रत्यययोऽतो न कामेऽधिकार इत्यर्थः । ततः किं प्रकृत इत्यत्र परमसाध्यद्वयमाह—अत इति । यत्र कर्मण्येवाधिनारोऽतस्तोदेन कार्यं विधिनिषय इत्यर्थः । यत्र कामे नाधिनः, अतः कामेन फलप्राप्तिः फलप्राप्तये काम इति यावत्, न कार्यं । तत्र दृष्टान्तः—ज्ञानादिनिषेधेन त्रेति । अत्रापि वाच्यं बद्ध उपमायाम् । यथा प्रेक्षावता ज्ञानादिव परित्यज्य फलप्राप्तिर्न क्रियते तथेत्यर्थः । पूर्वोक्त एवाभिप्रायः, यदि कर्मत्र निधिविषयो न कामः, तर्हि 'स्वर्गनामो यजेत' इत्यादिवाक्यानां किं तात्पर्यमित्यत्र आह—कामेति । अनादिनिषयशालनावासितान्तःकरणं न सहसा ज्ञानसाधने नर्मणि प्रवर्तितुं शक्यन्ते । अतस्तेषां कर्मण्यभिरुचिजननार्थं 'स्वर्गकाम' इत्यादिश्रुतिः प्रवृत्ता, कर्मणि प्रवृत्तास्तु ज्ञाने नाम त्याज्यिष्यामीत्यभिप्रायवती । यथा फलेन प्रतोम्य शालना भैषज्यरोचनं त्रियते तथेत्यर्थः । अस्त्वेव तात्पर्यं, यो जना तु कथमित्यत्र आह—अत इति । यत्र एव न्यायेन कर्मण एव कार्येण न कामस्येति प्राप्तम्, अतः कामी यजेतेत्यत्र श्रुत्यर्थः । कामानुवादेन यजनं विधीयत इति यावत् । एवमशब्दव्याख्येयाह—न त्रियति । कामविशिष्यजननिषाधेन तु नेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—विशिष्यविधानशङ्काया नैव विशिष्टविधानं किं तु कामानुवादेन यजनस्यैवेति परमसाध्यमन्वाध्याहार्यम् । तदुक्त इत्यपेक्षायां कर्मण एव कार्यत्वात्कामस्य तदभावादिति वा हेतुवचनं चोपस्कर्तव्यम् । तदपि कुत इत्यपेक्षायां कर्मण्येवाधिनारो न फलकाम इति गीतोक्तयोर्हेतोरुपस्थानम् । तदपि कुत इत्यपेक्षायां कर्मकामरक्षणकरणयोः प्रत्ययभावभावभावयोर्हेतोरुपस्थाहारः । एतदुपपादनाय लक्षणरूपलक्ष्योपादानमिति । भारतरत्नाह—

य ॥ अकर्मण्यननुष्ठाने 'न योत्स्यामि' इति यत्प्रयत्नमिहितं न 'तत्र ते सङ्गोऽस्तु', उक्तेन प्रकारेण युद्धादिकर्मण्येव सङ्गोऽस्त्वित्यर्थः ॥ ४७ ॥

ता॥ अननुष्ठानरति । अकर्मणीत्यत्र कर्मशब्दः क्रियावाची; नैतन्न तदभावपरइति भावः । अननुष्ठानस्य प्रतिषेधार्थं प्रसङ्गं स्मारयति—नयोत्स्यामीति । अकर्मसङ्गनिषेधफलितमन्यत्र सङ्गमाह—उक्तेर्नानि ॥

प्र-पा ॥ * तत्र सङ्गो पा ॥

१. नन्यत्र. त्व. घ. पा ॥

शा॥ सङ्गः अस्तु अकर्मणि अकरणे प्रीतिः सा भूत् ॥ ४७ ॥

आ॥ कामी भूत्वेत्यर्थः । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं च' इति वचनात्, वक्ष्यमाणेभ्यश्च 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इत्यादिभ्यश्च । अतो मा कर्मफलहेतुर्भूः । कर्मफलं तत्कृतौ हेतुर्यस्य स कर्मफलहेतुः स मा भूः । तर्हि न करोमीत्यत आह—मात इति । कर्माकरणे स्नेहो मास्त्वित्यर्थः । अन्यफलाभावेऽपि मत्प्रसादाख्यफलभावात्, इच्छा च तस्य युक्ता, 'वृणीमहे ते परितोषणाय' इति महदाचारात् । अनिन्दनाद्विशेषत इतरनिन्दनाच्च । सामान्यं विशेषो बाधत इति च प्रसिद्धं 'सर्वानातय नैकं मैत्रम्' इत्यादौ । अतो 'नैकात्म्यतां मे स्पृहयन्ति केचित्' भक्तिमन्विच्छन्तः 'ब्रह्मजिज्ञासा' 'विज्ञाय प्रसा' 'द्रष्टव्यः'

जा॥ नित्यनैमित्तिकान्येव कर्मणि मुमुक्षुणा निष्कामतया कर्तव्यानि, न तु ज्योतिषोमादीनि कामाधिकारे विहितानि, तेना निष्कामतया करणे प्रमाणाभावादतोऽनदिद व्याख्यानमिति तत्राह—निष्काममिति । यथादिक्मेव प्रकृत्य तस्य निष्कामतयाऽनुष्ठानरचनायुक्तमिदं व्याख्यानम् । 'एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा' इत्यादिवक्ष्यमाणवचनेभ्यश्च । न चैतानि नित्यनैमित्तिकविषयाणि । तत्र कामप्रसक्त्यभावेन तत्प्रतिषेधानुपपत्तेः, किञ्च नित्यनैमित्तिकातिरिक्तस्य ज्योतिर्नामकृतस्य फलकामनया विनाऽनिधानाच्च । ज्योतिषोमस्यैवाय गुणविधानायानुवाद इति तु न समतम् । आदिपदेन 'विश्वजिता यजेत' इत्यादेर्ग्रहणम् । तत्रापि स्वर्गकामपदाध्याहारो निर्णीत इति चेत्तस्यम्, कामिनां तु तथा स्ववचनेनानुक्तौ कारणमिदोक्तमिति । ननु पूर्वार्धेनैव शङ्काया निरन्तत्यास्त्रिमुत्तरार्धेनेत्यतः क्रमेण पादद्वयोपयोगमाह—अत इति । फलकामस्याकर्तव्यत्वात्कर्मफलहेतुत्वमप्रसक्तं किमिति प्रतिषिध्यत इत्यत आह—कर्मैति । शारुपार्थिवादिस्वात्तत्कृतिपदलोपोऽनेति भावः । तर्हीति । यदि फलं नाकाङ्क्षमिष्यर्थः । न करोमि स्वयं श्लेशरूपत्वादिति भावः । अकर्मपदस्य निषिद्धेऽपि प्रवृत्तेः सङ्गशब्दस्य चानेकार्थत्वात्सङ्गतोपयुक्ततया व्याचष्टे—कर्मैति । सोपपत्तिकामाक्षिते कथमिदमुत्तरमित्यतो भगवदभिप्रायमाह—अन्येति । प्रसादशब्देन भक्तिज्ञानादिकमभ्युपलक्ष्यते । एवं तर्हि भगवत्प्रसादादीच्छया कर्म कर्तव्यमित्युक्तं स्यात् । न च तद्युक्तम्, कामस्य निन्दितत्वात् । अन्यथा स्वर्गादिकामनाया अपि प्रसङ्गात् । अतो नैदं भगवदभिप्रायवर्णनं युक्तमित्यत आह—इच्छाचेति । ते तव परितोषणाय सकलं कर्म वृणीमहे इति महदाचारेण भगवत्परितोषणस्य कर्तव्यतावगमात् । ननु तदकर्तव्यतायामपि कामनानिन्दारचनं प्रमाणमस्तीत्युक्तमित्यत आह—अनिन्दनादिति । यथा महदाचारो विशेषविषयो न तथा कामनिन्दारचनं किं तु सामान्यविषयमेव । अतो महदाचारेण बाधत इति भावः । तर्हि तद्वत्त्वर्गादिकामनापि कारुण्ये यदुक्तं तथाह—विशेषत इति । चशब्देन प्रमाणाभाव समुच्चिनोति । अस्त्वाचारे विशेषविषयः । कामनिन्दारचनं तु सामान्यविषयम् । तथापि सुतो बाध्यबाधकभाव इत्यत आह—सामान्यमिति । सामान्यविशेषशब्दौ तद्विषयप्रमाणपरौ । चशब्दाद्विशेषे सति । उक्तं च प्रमाणम् उपग्रहप्रमाणान्तराण्यप्यत्राह—अत इति । एकात्मता सायुज्यम् । अस्यैव शेषो

रा-अ ॥ एतदेव स्फुटीकरोति—

योगस्यः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।

सिद्धसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥

४८

रा ॥ राज्ययन्धुप्रभृतिषु सङ्गं त्यक्त्वा युद्धादीनि कर्माणि योगस्यः कुरु, तदन्तर्भूत-
विजयादिसिद्धसिद्धयोस्समो भूत्वा कुरु । तदिदं सिद्धसिद्धयोस्समत्वं 'योगस्यः' इत्यत्र
योगशब्देनोच्यते । योगस्सिद्धसिद्धयोस्समत्वरूपं चित्तसमाधानम् ॥ ४८ ॥

ना॥अनन्तरग्रन्थ सङ्गमयति—एतदेवेति । अत्र वारणेनार्थान्तरफलस्युदासः । स्फुटीकरोतीति
पौनरुक्त्यगिहारः । राज्ययन्धुप्रभृतिष्विति । राज्यप्रभृतिषु सङ्गः पल्लवारा वाधकः; यन्धुप्रभृतिषु
सङ्गस्तु युद्धाद्यननुष्ठानद्वारेति तदुभयमपि त्याग्यत्वादेव सङ्गशब्देन सङ्गहीतमिति भावः । युद्धादी
नीतिं प्रकृतनिशेषप्रदर्शनम् । आनुप्रद्विनस्त्वयूचनायोक्त—तदन्तर्भूतेति । 'सामान्यो जया-
जयौ' इति पूर्वानुमानुसन्धानेनाह—विजयादीति । योगस्यः सिद्धसिद्धयोस्समो भूत्येव्यनयोरेव तावक-
त्वे पौनरुक्त्यादिसिद्धसिद्धयोस्समत्वे तु तादृशभूतिवाम्यापिशेषोपपृहणौपधिसंयोगशब्दार्थं याव्यान्तरूपत्वेन पौनरु-
क्त्याद्यं पुर्वीरिदमावर्तितम् । 'विश्वामित्रियमम्प्रे' इत्यादिप्रदेशान्तरेषु समत्वान्तरव्यावर्तनायोक्तं—
तदिदं सिद्धसिद्धयोरिति । मार्गनिर्णययोगशब्दप्रयोगविषयव्यावृत्त्यर्थमुक्तं—योगस्य इत्यत्रेति ।
योगशब्दस्य सिद्धसिद्धिगाम्ये क्वचिदपि प्रयोगो न दृश्यत इत्येताह—योग इति । चित्तसमाधाने प्र-
प्र-पा॥ १. गौ. ५-१८॥ २ 'वागधित्तुचिनिरोध' २ इति पाठपल्लवागम्युत्तमभिप्रेत्य 'चित्तसमा-
धाने...योगानुशासनादिभिर्द' इत्युक्तम् ॥

श॥यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म, कथं तर्हि कर्तव्यम् इति' उच्यते—योगस्यः
इति॥ योगस्यः सन् कुरु कर्माणि केवलम् ईश्वरार्थं, तत्रापि 'ईश्वरो मे तुष्यतु' इति सङ्गं
आ॥इत्यादिवचनेभ्यः । स्वार्थमेवकं प्रति न तथा स्नेहः । किं ददामीत्युक्ते सेवादियाचकं
प्रति घटुतरस्नेह इति लोकरुन्यायाच्च भक्तिज्ञानादिकामना कार्येति सिद्धम् ॥ ४७ ॥

पूर्वश्लोकोक्तं स्पष्टयति—योगस्य इति । योगस्य.—उपायस्यः । सङ्गं फलस्नेहम् ।
त्यक्त्वा । तत एव सिद्धसिद्धयोः समो भूत्वा । स एव च मयोक्तो योगः ॥ ४८ ॥

ज ॥ भक्तिप्रस्थिच्छन्त इति । ननु न ब्रह्मविद्याशब्दो ज्ञानेच्छापरः ; किंतु विचारस्योपलक्षकः ।
सत्यम्, तथापि तत्पूर्वको विचारो लक्ष्यते । अन्यथा सन्धाभावात् । लोकरुसिद्धन्यायात् लोकरुसिद्धव्यक्ति-
कानुमानात् ॥ ४७ ॥

कर्मण्येतेत्यनेन योगस्य इत्यस्य गतार्थतापरिहारार्थमाह—पूर्वेति । निष्कामनादिविशिष्टानि कर्मा-
ण्येव योगः । अतो योगस्य इत्यनेनैव लब्धं पुनः कुरु कर्माणीति किमर्थमुच्यत इत्यत आह—योगस्य
इति । शानोपायमनुतिष्ठदित्यर्थः । कर्मबंधनं त्यक्त्वा कर्माणि पुर्वित्येतादृशाहृतमित्यत आह—सङ्ग-
मिति । 'ईश्वरो मे प्रसीदतु इत्यभिमन्थिमपि त्यक्त्वा' इति व्याख्यानं पूर्वैर्नैव निरस्तम् । तत एवेति परा-
मदोसौनर्याय त्यक्तनेत्यनुवादः कृतः । सङ्गं त्यक्त्वा 'सिद्धसिद्धयोः समो भूत्वा' इति द्वयमुक्त्वा 'समत्व योग
उच्यते' इति एकरूपं ग्रहणमयुक्तम् । तथा सति सङ्गत्यागस्यायोगत्वप्रसङ्गादित्यत आह—तत इति ।
सङ्गत्यागदेव । एतयोः कार्यकारणभावात्कार्ये यहीते कारणमर्थाद्वहीतमिति भावः । ननु समत्वयोग-
योर्भेदः केन शङ्कितः, येन 'समत्व योग उच्यते' इति तयोरेभ्यमुच्यत इत्यत आह—स एवेति । यो-
गस्य इत्युक्ते को योग इत्यपेक्षाया भगवता सङ्गं त्यक्त्वा 'सिद्धसिद्धयोः समो भूत्वा' इति योगो व्या-

ग-अ ॥ किमर्थमिदमसहदुच्यत इत्यत आह—

दूरेण धवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥

४९

ग ॥ योऽयं प्रधानफलत्यागविषयोऽवान्तरफलसिद्धिसिद्धोऽसमत्वविषयश्च बुद्धि-
योगः, तद्युक्तात्कर्मण इतरत् कर्म दूरेणावरम् । महदिदं द्वयोस्तकर्पापकर्परूपं वैरूप्यम् ।
उक्तबुद्धियोगयुक्तं कर्म निखिलसांसारिकदुःखं विनिवर्त्य परमपुरुषार्थलक्षणं च मोक्षं
प्रापयति । *इतरदपरिमितदुःखरूपं संसारमिति । अतः कर्मणि क्रियमाणे उक्तायां बुद्धौ
ता॥योगन्तावयोगानुशासनादिसिद्धः । इदमपि ममत्वं तद्रूपमिति योगशब्दार्थ इत्याकृतम् ॥ ४८ ॥

अन्यासरूपतात्पर्यलिङ्गविवशामभिप्रयन् पौनर्यत्तश्चाद्दारेणोत्तरश्लोकमवतारयति—किमर्थ-
मिति । इदं साम्यानुसन्धानरूप चित्तसमाधानम् । तद्धनन्तर प्रशस्यते । कर्मभावनिन्दाभ्रम परिजिही-
र्षन् बुद्धियोगशब्दस्य प्रकरणविशेषितं याच्यासं तावदाह—यौत्यमिति । अजहलक्षणया बुद्धिप्राप्त्युपदे-
तुकया लक्षितमाह—तद्युक्तात्कर्मण इति । इतरदित्यनेन प्रकरणविहितकर्मव्यतिरिक्तविषयात् कर्म-
निन्देति सूचितम् । दूरावरशब्दयोरत्र विवक्षितं निष्कर्षति—महदिति। तृतीया प्रकारे। कृपणाः फलहे-
तव इत्यनन्तरवाक्येन बुद्धियुक्त इत्यादिना च वक्ष्यमाण धृतिस्मृत्यन्तरादितश्च सिद्धं वैरूप्यप्रकारमाह—
उक्तेति। नीतिमन्त्रौपधेकवल्यागादिव्यावर्तनाय निखिलशब्दः । तस्योपाधिविशेषावच्छिन्नत्वात् काल्प्ये-
ऽपि प्रयोगादयच्छेदकोपाध्यन्तरव्यावर्तनायोक्तं—सांसारिकेति । केवलकर्मसाध्यस्वर्गादिव्यावर्तनाय
परमशब्दः । अपरिमितशब्देन स्वभायसंख्याकालादिप्रयुक्तमभाषितसमस्तपरिच्छेदनिरासः । हि-
शब्दस्य हेत्वर्थतामभिप्रयत्नाह—अत इति । प्रकरणादिविरुद्धसांख्यायुक्तकर्मस्वरूपपरित्यागपूर्वक-
ज्ञानमात्रोपादानभ्रमव्युदासायोक्तं कर्मणि क्रियमाण इति । उक्तायामिति । तात्पर्यातिशयव्यक्तयर्थ

प्र-पा ॥ *इतरत्त्वपरि. पा ॥

२. विषयोऽत्र. घ. ङ. पा ॥

१. इत्यनेन विहित. ङ. पा ॥

३. तस्वैवोपाधि. घ. ज. पा ॥

३॥त्यक्त्या धनञ्जय । फलतृष्णाशून्येन क्रियमाणे कर्मणि सत्त्वशुद्धिजा ज्ञानप्राप्तिलक्षणया
सिद्धिः, तद्विपर्ययजा असिद्धिः, तयोः सिद्धसिद्धोः अपि समः तुल्यः भूत्वा कुरु क-
र्माणि । कोऽसौ योगः यत्रस्यः कुरु इति उक्तम् ? इदम् एव तत्—सिद्धसिद्धोः सम-
त्वं योगः उच्यते ॥ ४८ ॥

यन् पुनः समत्वबुद्धियुक्तम् ईश्वराद्यनार्थं कर्म एतस्मात् कर्मणः—दूरेण इति ॥
दूरेण अतिविप्रकर्षेण हि अवरम् अधमं निरुष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात्
समत्वबुद्धियुक्तात् कर्मणः, जन्ममरणदिहेतुत्वात् । हे धनञ्जय । यत् एवं ततः योग-

आ॥इतश्च योगाय युज्यस्वेत्याह—दूरेणेति । बुद्धियोगात् ज्ञानलक्षणादुपायात् । दूरेण
जा॥ख्यातः । मन्दास्तु पूषोवैने विशेषेण कल्पयिष्यन्तीति तदनुजिघृक्षया इदमुदितमिति भावः । स
एव यत्नमत्वमिति शेषः । योगैकदेशे योगशब्दः ॥ ४८ ॥

ननु योगोपदेनमुपक्रम्य कर्मणो बुद्धियोगादवरत्वं किमर्थमुच्यतइत्यत आह—इत्येति । युज्य-
स्व प्रयतस्व । 'यावानर्थः' इति कर्मफलस्य ज्ञानरक्षापेक्षयाऽस्त्येवाद्योगाय युज्यस्वेत्युक्तम् । अत्र तु
तत्रैव हेत्वन्तरमुच्यते—बुद्धियोगादिति । पश्रीसमासप्रतीतिनिरासयाह—बुद्धीति । लक्षणशब्दः स्व-

रा ॥ शरणमन्विच्छ; शरणं वासस्थानम् । तस्यामेव बुद्धौ वर्तस्वेत्यर्थः । कृपणाः फलहे-
तवः फलसङ्गादिना कर्म कुर्वाणाः कृपणास्संसारिणो भवेयुः ॥ ४९ ॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे मुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥

५०

रा ॥ बुद्धियोगयुक्तस्तु कर्म कुर्वाणः

ता ॥ पूर्वोक्तमन्यस्यत इति भावः । 'उपाये गृहरक्षितोदशब्दशरणमित्ययम्' इत्यादिनामगत शरणशब्दस्य
रक्षामार्थान्तरं व्यावर्तयन् प्रिप्रक्षितं वस्तु वाच्यं तावदाह—वासस्थानमिति । नन्विदममङ्गत तुद्धे-
र्वासस्थानभूतगृहायाभ्यवत्वाभावादित्यत्राह—तस्यामेवेति । कर्मयोगनिष्ठा ह्यवोपदिश्यत इति भावः,
'कैदये कृपणभुद्राक्रियचानामितपचाः' इति कृपणशब्दस्य पुरुषाभिप्रेते रूढत्वात्, बुद्धियुक्त इत्यादिना
फलाभित्यन्धिरहितपुरुषाणां प्रशस्यमानत्वात्, 'मा कर्मफलहेतुः' इति पुरुषे फलहेतुशब्दस्य प्रकृतत्वात्
'कृपणाः फलहेतवः' इत्यापि फलाभिसन्धिपूर्वककर्मकारिणः पुरुषा एव निन्द्यन्ते, न तु फलमात्र
मित्यभिप्रायेणाह—फलसङ्गादिनेति । पुरुषाणामपि हि स्वैकर्मद्वारा फलहेतुत्वमत्वेन, 'जन्मरन्ध-
विनिर्मुक्ताः' इत्यादेः प्रतिलूपतया परमनिश्चयेयस्यैषुर्व्युत्पन्नान् कृपणशब्देनाभिधातुमुचितत्वात् संसारिण
इत्युक्तम् । अकृपणप्रदर्शनपरानन्तरश्लोकरामर्शाच्चायमेवार्थ उचित इति भावः ॥ ४९ ॥

'बुद्धियुक्तो जहातीह' इत्यस्येह कर्मणि नियमाणे बुद्धियुक्त इत्यन्ययमभिप्रेत्याह—बुद्धियोग-
युक्तस्तु कर्म कुर्वाण इति । यदा कर्म कुर्वाण इति प्रकरणापन्नमुक्तम्, इहशब्दस्य तु जहातिना

प्र-पा॥ १. अहिर्बुध्न्यमेहि ३६ ३४ † कर्ते माप्रत वेने ४९ शो ॥

श्रेय उपायार्थकवाचक' इत्युत्तरार्थम् ॥

३ फलहेतुमात्र क रा. पा ॥

२ नामलिङ्गानुशासने, ३ वाण्टे. विश्वनिम्न-

४ म्वदारा ष पा ॥

शो ॥ विपयायां बुद्धौ तत्परिपाकजायां वा साहचर्यबुद्धौ शरणम् आश्रयम् अभयप्रप्तिकार-
णम् अन्विच्छ प्रार्थयस्व, परमार्थज्ञानशरणो भव इत्यर्थः । यतः अघरं कर्म कुर्वाणाः कृपणाः
दीनाः फलहेतवः फलतृष्णाप्रयुक्ताः सन्तः 'यो वा एतदक्षरं गार्थविदित्वाऽस्माह्यो
फातप्रैति स कृपणः' इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

समवयुबुद्धियुक्तः सन् स्वधर्मम् अनुनिष्ठन् यत् फलं प्राप्नोति तत् शृणु—बुद्धि इति ।

आ ॥ अतीव । अतो बुद्धौ शरणं ज्ञाने स्थितिम् । फलं कर्मकृतौ हेतुर्योगां ने फलहेतवः ॥

जा ॥ रूपार्थः । पुहपार्थमम्यन्धिना कर्मणा सह निर्दोषे तथाभूतस्य ज्ञानस्यैव ग्रहणं युक्तमिति भावः । उपायात्पु-
रुषार्थस्य दूरशब्दो विप्रकर्षनाची, तस्याव रूपमन्वय इत्यत आह—दूरेणेति । उक्त कर्मणो ज्ञानादती
वासरत्वम् ; इदानीमुपपादनीय तद्विहाय किमिदं तृतीयपादेनोच्यते इत्यतः साध्यनिर्देशोऽयमिति
सूचयन्त्याचष्टे—अत इति । ज्ञाने स्थितिं तदुपाययोगानुष्ठानलक्षणम् । फलहेतुना कृपणत्ववर्णनमनुप-
क्तमित्यत आह—फलमिति ॥ ४९ ॥

बुद्धियुक्तः प्रेक्षानान् काम्य मुकृत दुष्कृत च जह्यादिति योगस्वरूपनिरूपणपरता निराकर्तुमाह—
ज्ञानेति । कथं कर्मणो ज्ञानादतीवासरत्वमित्यत काम्यकर्मिणः कृपणाः, दीनाः 'इमं लोकं हीनतरं वा
निशन्ति' इत्युक्तम् । तथापि कथं दूरेणासन्मित्येवाद्या कर्मफलद्विरक्षणं ज्ञानफलमाहेत्यर्थः । प्रतीतेऽर्थेऽ ५-

रा॥ उभे सुकृतदुष्कृते अनादिकालसञ्चिते अनन्ते

ता ॥ न्वयः, 'इहैव तैर्जितस्सर्गः'—इत्यादिवत् । ततश्च प्रतिबन्धकनिवृत्तिरुक्ता भवति । बुद्धिर-
हितकेवलकर्मोदिभिर्जनैर्वर्त्यत्वर्यमाह—अनादिकालसञ्चिते अनन्ते इति । अनादिकालसञ्चितत्व-

प्र-पा॥ १. गी. ५-१९ ॥

३. निर्वर्त्यत्वमाह अ. पा॥

२. सर्ग - संसारइत्यर्थः ॥

शाब्दियुक्तः कर्मसमत्वविषयया बुद्ध्या युक्तः बुद्धियुक्तः? स जहाति परिस्रजति इह

आ॥ज्ञानफलमाह—बुद्धियुक्तइति । सुकृतमप्यप्रियं मानुष्यादिफलं जहाति, न
बृहत्फलमुपासनादिनिमित्तम् । 'न हास्य कर्म क्षीयते' अविदित्वाऽस्मिह्येके जुहो-
नि यजने तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतः
कर्मक्षयश्रुतिरज्ञानिविषया सर्वत्र ; उभयक्षयश्रुतिरप्यनिष्टविषया । नहीष्टपुण्यक्षये किं-
चिन्प्रयोजनम् । नचेष्टनाशो ज्ञानितो युक्तः । इष्टाश्च केचिद्विषयाः 'स यदि पितृलोक-

जायति नूनत्वं दर्शयिष्यति। अत्र दुष्कृतवत्सुकृतस्यापि सर्वात्मना हानं प्रतीयते तत्सङ्कोचेन व्याचष्टे—
सुकृतमिति । अप्रियसुकृतं कीदृशमित्यत आह—मानुष्येति । व्यावर्त्यमाह—नेति । बृहत् प्राङ्मु-
केर्शनादिगुणवृद्धिलक्षणं तदनन्तरं चानन्दबुद्धिरूपं फलं यस्य तत् बृहत्फलं तथाभूतं सुकृतमेव नास्ति
कारणाभावादित्यत आह—उपासनेति । आदिपदेन निवृत्तं कर्म, कुतः सङ्कोच इत्यत आह—नहा-
स्येति । यजते ददाति । तप्यतेऽनेनेति शेषः । अत्राविदित्वेति विशेषणञ्ज्ञानिनः सुकृताक्षयः प्रती-
यते। उत्तरव वाऽन्याः श्रुतेरुपयोगः । ननु 'नास्त्यकृतः कृतेन' इत्यादिश्रवणात्मत्प्रतिपक्षा एताः श्रुत-
य इत्यत आह—अत इति । विशेषश्रुतेर्वैलवत्त्वादिति भावः । श्रुतिः श्रवणम् । 'क्षीयन्ते चास्य क-
र्माणि' इति ज्ञानेऽपि कर्मक्षयः प्रतीयत इति चेत् ; निरवकाशश्रुतिविरोधेनास्य दुष्कृतविषयत्वात् ।
'तदा विद्वान्पुण्यपापे विभूय' इति ज्ञानिनोऽपि उभयक्षयश्रुतिरस्तीत्यत आह— उभयेति । उक्तैव यु-
क्तिः । युक्तिर्विच्छेदं च ज्ञानिनः सर्वसुकृतज्ञानम् । तथा हि उपासनादिजनितं सुकृतं ज्ञानिनः किमि-
ष्टनुतानिष्टम् ; आद्ये किं तदिच्छया क्षीयते, उत ज्ञानस्वभावात् ; आद्यं दूषयति—नहीति । येन ज्ञानी
तत्क्षयमिच्छेत् इति शेषः । द्वितीये निरास्येति—नचेति । ज्ञानस्यापुरुषार्थताप्रसङ्गादिति भावः ।
नान्यः, अनिष्टये कारणाभावात् । निष्फलत्वादिनिष्टमित्यत आह—इष्टाश्चेति । केचिदित्यलौकिकाः
मुक्तावलौकिका विषया इष्टा भवन्ति, तत्राग्निः सुकृतफलमिति भावः । मुक्तो विषयानिच्छतीत्येतत्सुत
इत्यत आह—स्यहीति । यशो यदासी । ब्राह्मणानां सकाशात् । मुक्तो यद्यत्कामयते तत्कर्मस्मात्परमा-
त्मनः सूजते । इष्टविषयप्राप्तिः सुकृतफलमित्येतदपि अनया श्रुत्योच्यते । उपासनादिकमेव ज्ञानी
करोति । कृतेन वा सुकृतं न जायते इत्येतदप्यनया निराकृतम् । ननु मुक्तः किमर्थं विषयानिच्छेत् ।
न तावत्सुखायम् ; ज्ञानेनारण्यरूपाविद्यानिवृत्तौ आत्मनः स्वरूपमुपस्य व्यक्तत्वात्, पृथक्सुखस्या-
नङ्गीकारात् । नापि दुःखनिवृत्त्यर्थम् ; अविद्यानिवृत्त्यैव तस्मिद्धेरिति । मैत्रम्, नाविद्यात्मस्वरूपावर-
णम् ; किंतीश्वरेच्छापि । तथा च बभूवति। तथा च ज्ञानेनाविद्यायां निवृत्तायामशेषानिष्टनिवृत्तिर्भवति।
स्वरूपमुच्यते च बहूतरं व्यग्रयते, न तु सर्वम् । ज्ञानोत्तरमनुष्ठितेन निवृत्तकर्मणा प्रयत्नः परमेश्वरो
मुक्तो विषयानुत्साय तद्भोगेन ज्ञानानभिष्टकर्मणि स्वरूपमुच्यते व्यक्तीकरोति। अत्र च भाष्यकृतैव तत्रतत्र
प्रमाणान्युक्तानि। अनेनैवाभिप्रायेण श्रुत्यादिपु मुकेर्शनाभावात्पत्त्यैव ज्ञानकर्मसमुच्चयत्वात् चोच्यते ।

य ॥ यन्धहेतुभूते जहाति ।

तामनन्तत्वनिदानम्।सुकृतस्य हानिरपुरुषार्थः स्यादित्यनोक्तं—यन्धहेतुभूते इति।नहि काञ्चनकाला यस्तद्गुणल्योर्गन्धहेतुते कश्चिद्विशेषः,समुत्पत्तेष्वथवा च स्वर्गादिकारण सुकृतमपि दुष्कृतमेव, अलौकिकत्वे ग ॥ अस्मिन् लोके उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्त्वगुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यतः तस्मात्

आ॥कामो भवति सकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति“प्रजापतेः सभां वेदम प्रपद्ये” ‘य शोऽहं भवानि ब्राह्मणानाम्’ ‘स्त्रीभिर्जा यानैर्जा’ ‘अस्माञ्चेवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते’ ‘मामाश्री कामरूप्यनुसचरन्’ ‘स एरुधा भवति’ इत्यादिश्रुतिभ्यः । यदु-
त्वेऽप्यात्मसुगस्य पुनरिष्ट्यान्कर्मसुग्रे न विरोधः । अनुभवशक्तिश्चेश्वरप्रसादात्, श्रुते
श्च । न च शरीरपातात् पूर्वमेवा‘स तत्र पर्येति’‘एतमानन्दमयमात्मानमुपसक्राम्य’ इत्याद्यु-
त्तरत्र थयणात् । नचैकीभूत एव ब्रह्मणा सः ‘मग्नस्य हि परेऽज्ञाने त्रिभ्र दुःगतरं भवेत्’
इत्यादिनिन्दनान्मोक्षधर्मे, परिहारे पृथग्भोगाभिधानाच्च,गुकादीनां पृथग्दृष्टेय, ‘जगद्ध्या-

ज्ञाननु शानमात्रमाय यस्वरूपमुत्र तदेव बहुतरमस्ति। अतः कर्मसाध्यनिपयभोगाभिव्यङ्गयमुगान्नीकारः
किमर्थमिष्यत आह—यदुत्वेऽपीति । कर्मगुणेऽङ्गीकृत इति शेषः । शरीरेन्द्रियरहितस्य मुक्तस्य कथ
विषयानुभवे शक्तिरित्यत आह—अनुभवेति। तदुक्तं ‘ब्राह्मणे जैमिनिः’ इति । किञ्च ‘कामरूप्यनुस
चरन्’ इत्यादिलीलानिग्रहग्रहणश्रुतेश्च मुक्तस्य निषयानुभगे युज्यत इत्याह—श्रुतेश्चेति । ननु यदेतदु-
दाहतासु श्रुतिषु निषयेच्छादित्र श्रूयते, तच्चमशरीरपातात्पूर्वकालीन त्रिभ्र स्यादित्यत आह—नचे-
ति । ‘अम्माच्छरीरादुत्थाय’‘स तत्र पयति’ ‘अस्माल्लोनात्मेत्य एतमानन्दमयमात्मानम्’ इत्यानुत्तरत्र
श्रयणात् । इत्यादीति क्रियाविशेषणम् । अद्वैतगदिनगत्याद् — ब्रह्मैरमेव तत्तत्रम्, तदेवोपाधिभेद-
भिन्न जीवभाव प्रतिपद्यते, गगनमिव घटागुपाधिभिन्न घटाकाशादित्यम्, तत्र यस्य जीवस्य शान
मुत्पन्नम्, स ब्रह्मणैकीभवति, घटनाशे घटाकाश इव महानाशेन इति। तत्रैके जीवब्रह्मभेदस्योपाधेश्च
मिष्यत्वे मन्यन्ते । अन्ये च मत्यत्वम् । यदा च स ज्ञानी ब्रह्मणैकीभूतः, तदा सकलस्य क्रियाकारक-
लक्षणफलभेदस्य प्रतिलयात्सुतो निषयभोग, यदर्थं मुक्तस्यावस्थानमिति तदुपयति—नचेति । एव-
शब्देन भेदाभेदौ निराकरोति । ‘परमात्मानमामात्र तद्भूता यतयोऽमत्ता । अमृतत्वाय कल्पन्ते न निरर्त-
न्ति चाभिभोः’ इति भीष्मेण ‘तस्मिन्भूतास्तद्भूता इत्यभिप्रायेणोक्तं मुक्तास्तद्ब्रह्मैव भूता इत्यर्थान्तरमा
शङ्क्य युधिष्ठिरेण‘आजन्ममरण वा ते स्मरन्त्युत न वाऽनघ’ इति त्रिल्यं पृष्टम् । यदि शानिनो मुक्तौ
ब्रह्मणैकीभवन्ति,तदैव वाच्यम् कि ते सत्सारातुभूत दु ग्य स्मरन्ति उत न—इति। आगस्य दूषणमु-
त्तम् । ‘मोक्षे दोषो महानेप प्राप्य निद्धि गतानृपीन् । यदि तत्रैव विज्ञाने वर्तन्ते यतय परे’पूर्वं सिद्धि
गतानृपीन्प्राप्य परेऽपि यतयो यदि तत्र मुक्तौ विज्ञाने विज्ञानेन प्रागनुभूतदुःखस्मरणेन युक्ता वर्तन्ते
तर्हि मोक्षे महानेप प्रमिद्धो दोष इति । दोषं च भाष्यकारः स्फुटीकरिष्यति । द्वितीयोऽपि दूषितः—
मग्नस्येति । पूर्वानुभूतस्मरणान्नभावे परेऽज्ञाने मग्नस्य चेतनस्य दु खतर दुःखातिशयो न भवेदिक
भवेदेव । तदेव मोक्षधर्मस्य पश्यस्य निन्दित्वात्र शान्ती ब्रह्मणैकीभूत इत्यर्थः । ननु पूर्वपक्षेन
युधिष्ठिरेण निन्दितत्वेऽपि कथं भीष्माचार्योक्तमसत्स्यात् । परिहारे तदुक्तदोषस्योद्धारमम्भवादित्यत
आह—परिहार इति।न भवैतदुक्त किन्तु त्वमन्यथा गृहीत्वा दूषितवानसीत्याशयेन परिहारे भीष्मेण पर-
मात्मनः पृथक्त्वेन मुक्ताना भोगाभिधानाच्च न शान्ती ब्रह्मणैकीभूत इत्यर्थः । तथाहि भीष्मवचनम्—

तामस्यनिष्ठमाधनत्वात्। स्वर्गादिरपि हि मुमुक्षुपक्षया निरपत्यम् 'एते वै निरयास्तात स्वानस्य परमात्मनः'
द्वयादिभिः प्रतिपादितमिति भावः । 'बुद्धियुक्तः' इत्यस्य 'योगाय' इत्यस्य च भिन्नार्थपरत्यव्युदासा-

प्र-पा॥ १. अनिष्टकल्माधनत्वाद्. क. ग. ग. व. ज. प। आक्रोश विविधा राजन् पञ्चिन्य (क्षेत्र कावना) शाम-
२. भारते. शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे. १९८-११. कदका. १.. एते वै निरयास्तात...नः ॥

† दिव्यानि कामचारणि विमानानि सभाम्भया ।

शांमत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्था। योगो हि कर्मसु कौशलं स्वधर्माख्येषु कर्मसु वर्त-

आ॥ पारवर्जम्' इत्यैश्वर्यमर्यादोक्तेश्च 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः' इति च उपा-
धिनाशो नाशाच्च प्रतिविम्बस्य । नचैकीभूतस्य पृथग्ज्ञाने मानं पश्यामः 'आसं दुःखी ना-
सम्' इति ज्ञानविरोधाच्चेश्वरस्य । अनेन रूपेणैति च, भेदाभावात् ; न च प्रतिविम्बस्य

जा॥ तथाऽपि तस्य परमं शृणु सम्बन्धेयोरिति। इन्द्रियाणि च बुध्यन्ते स्वदेहं देहिनो नृपा करणान्यात्मन-
न्मानि एतमः पश्यति तस्य सः' इति। यद्यपीदं दुर्बोधं तथाऽपि स्वः स्वरूपभूतो देहो यस्य तं स्वदेहं पर-
मात्मानं मुनमन्यान्देहान्विषयांश्च मुक्तस्य इन्द्रियाणि बुध्यन्ते। किं तानि कर्तृणि ? नेत्याह—[करणाणी-
ति] । कर्माहं पूर्वाधर्म्यार्थं इत्यत उक्तम्—[सूक्ष्मइति] । इतश्च न शानिनो ब्रह्मैक्यामित्याह—
शुक्रादीनामिति । अनेन वाक्यवशेण मुक्तानां ब्रह्मभेदे क्रमेण प्रत्यक्षानुमानागमा उपन्यन्ताः । तत्र
प्रत्यक्षं न बाधकम् । शुक्रादयो यद्यपि शानिनमन्यापापीदानीमविनश्योपाधित्वात्प्रतिभेदवत्तया दृश्य-
न्ते । प्रारम्भकर्मक्षयादुपाधिनाशे ब्रह्मैव मन्वृता भूताः न पृथक् द्रश्यन्त इत्यत आह—उपाधिना-
शाइति । जीवाम्नावद्ब्रह्मणः प्रतिविम्बा इति समर्थितम् । तत्र यदि तदीयस्योपाधिनाशोऽङ्गीक्रियते;
तदा तेषां नाशः प्रसज्यते । दर्पणाद्युपाधिनाशे मुग्गादिप्रतिविम्बस्य नाशदर्शनादित्यर्थः । यद्योक्तम्
—शुक्रादयोऽपि नश्योपाधित्वाद्ब्रह्मणः पृथक् द्रश्यन्ते— इति । तदसदित्याह—नचेति । वस्तुत
एकीभूतस्योपाधिनापि पृथक्ज्ञाने न मानं पश्यामः, गगनादिदृष्टान्तस्यासम्मतत्वात् । मत्स्योपा-
धिभेदमन्वस्य चेदं दूषणम् । किञ्चोपाधिक एव जीवब्रह्मणोर्भेदः, याम्नायं त्वैक्यामिति वदन्प्रपञ्च्यः ।
किं ब्रह्म निर्दुःखं स्वरूपमेवानुमन्धते, न जीवगत दुःखं तस्य जीव एवानुमन्धतइति पक्षः, उत तदपीति ।
आयं दूषयति—नचैकीभूतस्येति । हन्मपादाद्युपाधिभेदेऽपि भोक्तुरेकत्वदर्शनादिति भावः। द्वितीयं
निराकरोति—आसमिति । लघ्वत्र मन्त्रालोपलक्षणार्थः । जीवरूपेण दुःख्यासं स्वरूपेण तु नेति व्य-
यम्भ्याऽनुमन्धानात् विरोध इत्यत आह—अनेनेति। इति च युक्तमिति शेषः । युत इत्यत आह—
भेदेति । उपाधेरभेदकत्वस्योक्तत्वादिति भावः । अपरे तु ब्रह्मणैक्यमापन्नस्य मुक्तस्य पूर्वदुःखानुस्मर-
णमिति न वा ; नेतिपक्षे मन्त्रस्य हीत्युक्तो दोषः । आये किमस्मीं पृथक्स्मरति उत ब्रह्मात्मक एव ।
प्रथमस्य दूषणं—नचैकीभूतस्येति । द्वितीयस्याममित्यादीनि व्याचक्षते । अनेन 'मोक्षे दोषो महा-
नेरः' इत्युक्तो दोषः प्रदर्शितो भवति। ननुपाधिनाशे नाशाच्च प्रतिविम्बस्येति यदुक्तं तदसम्, भेदे हि
विम्बप्रतिविम्बयोरेतन्मात् ; न चैव चिन्तु विम्बमेव प्रतिविम्बं तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञानात् । 'निधतो-
द्यन्तमादित्यं नामं यन्त कदाचन । नोपरत्कं न यारिष्य न मय्य नभयो गतम्' इति स्मृतावुद्यदादा-
यि चारिष्यप्रतिविम्बेऽपि आदित्यमाद्यप्रयोगदर्शनात् । भेदस्य दर्पणाद्युपाधिकृतः । तथाचोपाधिना-
शे भेद एव नश्यति । प्रतिविम्बस्य कुतो नाशः । एवं जीवस्यारीत्यादाह्वयं प्रत्यभिज्ञानं तावदमिदमि-
त्याह—नचेति । न पश्यामो—न प्रत्यभिजानीमः । प्रत्युत प्रत्यग्भावादिना तयोर्भेदमेव पश्याम इति

रा ॥ तस्मादुक्ताय बुद्धियोगाय युज्यस्व । योगः कर्मसु कौशलं—कर्मसु क्रियमाणेष्वयं बुद्धियोगः

ना॥याह—तस्मादुक्ताय बुद्धियोगायेति युज्यस्व मनहस्व, उद्युक्तो भवेत्यर्थः। 'समत्वं योग उच्यते' इतिवयोगशब्दव्याख्याभ्रमनिरासायाह—कर्मस्थिति । कौशलशब्दस्य तात्पर्यं वस्तु वाच्यं तावदाह

शा॥मानस्य या सिद्धसिद्धो. समस्यबुद्धिः ईश्वरार्पितचेतस्तया तत् कौशलं कुशलभावः।

आ॥विश्वकर्म्यं लोके पदधामः, उपाधिनाशं मानं वा। 'मग्नस्य हि परेऽशाने' इति दुःखात्मकत्वोक्तेश्च; 'यावद्दन्मभावित्वात्' इत्युपाधिनित्यताभिधानाच्च। अतोऽनन्यवचनं प्रतीयमानमप्यौपचारिकम्। दृष्टाश्च ते भगवतो भिन्ना नारदेन। प्रतिशाग्यं च 'स एकधा' इत्यादिषु भेदेन प्रतीयन्ते। विरोधे तु युक्तिमतामेव बलवत्त्वम्। युक्तयश्चात्रोक्ताः 'मग्नस्य हि' इत्यादयः। अतो जले जलैर्काभावपदेर्काभावः। उक्तं च 'यथोदकं शुद्धे शुद्धं' 'यथा नद्यः' इत्यादौ। तत्राप्यन्योन्यात्मत्वे वृद्धसम्भवः। अस्ति चेत्समुद्रेऽपि द्वारि। महत्त्वादन्यत्रादृष्टिः। 'ता एवोपाददां तस्य स ऋषिः शंसितव्रतः' इतिमहाकर्मैः। समर्थानां भेदज्ञानाच्च। 'नै-

जाचार्यः। यचोक्तम्, जीवब्रह्मणोर्विभ्यप्रतिविभ्योरौपाधिको भेद इति, तत्रास्मान्मनिष्टम्; किन्तु परस्परं, जीवापाधिनाशे प्रमाणाभावेन नित्यतात्त्विकमित्यस्यापि भेदस्य मुक्तौ स्थितिरित्याशयनाह—उपाधिनाश इति। न पर्याय इत्यनुवर्तते। न केवलमुपाधिनाशे प्रमाणाभावः, किन्तु तत्राशाङ्कीकारे बाधरुमन्वीत्याह—मग्नस्येति। उपाध्यभावे स्मरणादित्रिलोपात्। न केवलमतात्, उपाधिनित्यत्वे प्रमाण चाम्नीत्याह—यावदिति। अस्तु तर्हि उदाहृतस्मृतिनाम्य विभ्यप्रतिविभ्योरौपाधिकं प्रमाणमित्यत आह—अन इति। प्रत्यक्षेण भेदस्य प्रतीयमानत्वात्प्रतीयमानमपीत्यनन प्रत्यभिज्ञायामिव वचनमन्वेषऽपि न तत्रादोऽस्तीत्याह—त्रारिभ्यमिति। न परस्य मुख्य सम्भ्रतीत्यनौपचारिकैः सह पात्रेऽपि बाधरुनाशादौपचारिकत्वं ब्रह्मज्ञानेन न मुक्तिरित्यादौ दृष्टमिति एव शुक्रादीनामित्युक्तं प्रत्यक्षमुपपादितम्। अधुना आस्ता तावदुपपादनगोपध प्रत्यक्ष, तन्निरपेक्ष चाम्नीत्याह—दृष्टाश्चेति। ते निवृत्तसकलरुमाणा मुक्ताः। एतन्म मोक्षधम स्पष्टमुक्तम्। प्राञ्जुकेऽवरभेद स्मृतिरुदाहृता। श्रुतिं चोदाहरति—प्रतिशाग्यमिति। ननु भेद इवाभेदेऽपि 'परऽव्यय सर्व एकीभन्ति' इत्यादिवाक्यानि सन्ति; तत्कथं निर्णय इत्यतः सामान्यन्याय तावदाह—विरोधेनिति। यत्प्रतिरोधेन दुर्बलं वाच्यते इति भावः। ततः किं प्रवृत्त इत्यत आह—युक्तय इति। अब भेदपक्षे, उपलक्षणमेतत्। प्रत्य. गानुत्स्यं च भेदवाक्यानां प्रारल्याय प्राहम्। तद्धोकीभयन्तीत्यस्य का गतिरित्यत आह—अत इति। उभयनैरीभावादेन तद्वादिवाक्य गृह्यते। स्थानैक्यविषयमैभ्यवाक्यमित्यर्थः। इयं च रुढलक्षणेति न प्रयोजनमन्वेपणीयमिति दृष्टान्तोक्तिः। न केवलमिव गतिर्न्यायप्राप्ता, किं तु श्रौती चेत्याह—उक्तश्चेति। उदकेऽर्थस्यादसम्भ्रतो दृष्टान्त इत्यत आह—तत्रापीति। नास्येव समुद्रे वृद्धिरनुपलम्भादित्यत आह—अस्तीति। समुद्रेऽपि वृद्धिरिति शेषः। अनुपलम्भस्यामिद्विमाह द्दारीति। नदीनां द्वारि दृश्यते चेति शेषः। अन्यत्र कुतो न दृश्यते इत्यत आह—महत्त्वादिति। सामुद्रस्योदकस्य महत्त्वात्। न केवले वृद्धिलिङ्गादनुमानानुदकभेदः सिद्धः, किं तर्हि? प्रत्यक्षादपीत्याह—ता इति। या इन्द्रकमण्डलोरादाय स्वकमण्डलदके क्षितास्ता एवापस्तस्येन्द्रस्य ददौ वसिष्ठ इति महाकर्मचनत्वात्सामर्थ्यानां वसिष्ठादीनां जले भेददर्शनाच्च, भेदादर्शने विभज्य कथं दत्तादिति। इतश्च मुक्तभेदवाक्यमेव प्रबलम्।

रा॥कौशलमतिस्वामर्थ्यम् । अतिसामर्थ्यसाध्य इत्यर्थः ॥ ५० ॥

ता॥—अतिसामर्थ्यमिति । बुद्धिदोषस्य कर्मसामर्थ्यात्मकत्वं कथमित्यत्र—अतिसामर्थ्यसाध्य

शे॥ तद्धि कौशलं यत् बन्धनस्वभावानि अपि कर्मणि समत्वबुद्ध्या स्वभावात् निवर्तन्ते ।

आ॥३ तन्ना-नुचन्येते ब्रह्मदानादयः सुराः।यत्ते पदं ते कैवल्यम्'इति निषेधाच्च नारद्वीये। सविचारश्च निर्णयः कृतो मोक्षधर्मेषु बलवांच च सविचारो निर्णयो वाक्यमात्रात् । अतो 'यत्र ज्ञान्यत्पश्यति'इत्याद्यपि तदधीनसत्तादिवाचि।अन्यथा कथमैश्वर्यादि स्यात्तान च तन्मायामयमित्युक्तम् । अन्यथा कथं तत्रैव 'स एकधा'इत्यादि द्र्यात्तान च 'न ह वै सशरीरस्य' इत्यादिविरोधः, वैलक्षण्यात्तच्छरीराणाम् । अर्मातिकानि हि तानि । नित्योपाधि-विनिर्मितानि ईश्वरशक्त्या तथाचोक्तम् 'शरीरं जायते तेषां षोडश्या कलयैव हि' इति नारायणरामकल्पे । वदन्ति च लौकिकाद्वैलक्षण्येऽभावशब्दम् 'अप्रहर्षमनानन्दं सुखदुःखवाहः'इत्यादिपुनिरुक्त्यभावाच्च न तानि शरीराणि।तथा हि श्रुतिः—'अशरीरनिहित-

जा।अभेदनिषेधात्मकत्वादित्याह—नैवेति। कैवल्यं सर्वोत्तमत्वम्। इतोऽपि भेदपक्षो बलवानिति वक्तु-
माह—स इति । पूर्वोत्तरपक्षबलाबलचिन्ता विचारः । निर्णयो जीवन्भेदावधारणम् । 'वहवः पुरुषा
ब्रह्मे' इत्यादिनेति शेषः । न हि मित्रयोर्मुक्तावभेदः सम्बर्ताति भावः । ततः किमित्यत आह—
बलवानिति । निर्णयश्चेति सम्बन्धः; वाक्यमात्रादेकीभवन्तीत्यादेः । कथं तर्हि यत्रैवादिभूतलक्षण-
मुच्यते इत्यत आह—अत इति । सविचारनिर्णयविरोधादेव । विद्यमानस्याच्यन्यस्य भगवदधीनसत्ता-
दित्त्ववाचि । इतश्चैवमित्याह—अन्यथेति । यद्यन्यदेव न स्यात्तर्हि कथमीश्वरस्य सर्वेश्वरत्वसार्वभ्यादिकं
श्रुत्यादित्त्वं स्यात् । भायामपमेव तच्छ्रुत्यादाबुच्यते इत्यत आह—नचेति। वाधकान्तरमाह—अन्यथे-
ति । यदि भूमाऽद्वितीयः स्यात्, कथं तर्हि तज्जानान्मुक्तस्य 'स एकधा' इत्यादिभेदेनावस्थान श्रुति-
र्भ्यात्; न तद्भ्रमज्ञानफलम्, किंतु सगुणविद्योपासनफलमित्यत उक्तम्—नचैवेति । भ्रमप्रकरण एव
ननु नारदेन श्वेतद्वीपे भगवतो भिक्षा दृष्टान्ते मुक्ता एव न भवन्ति, सशरीरत्वात्; सशरीराणामपि
मुक्तत्वाङ्गीकारे 'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपदतिरस्मि' इत्यादिश्रुतिविरोध इत्यत आह—
नचेति। कृतो नेत्यत आह—वैलक्षण्यादिति । किं तदस्मदादिशरीरेभ्यस्तेषां वैलक्षण्यमित्यत आह
—अर्मातिकानिनेति अजडानीत्यर्थः । तर्हि किमात्मकानीत्यत आह—नित्योपाधोति । विकारित्वा-
दिनाशः स्यादित्यत उक्तम्—ईश्वरशक्त्येति । कृत एतदित्यत आह—तथाचेति । नित्योपाधिरेव
षोडशी कला । एतदुक्तं भवति—यच्छ्रुतौ सशरीरस्य दुःखानपहतिवचनम्, तत्कर्माधीनजडशरीराभि-
प्रायम्; श्वेतद्वीपे नारदेन दृष्टानि तु शरीराणि किन्मयानि जडान्यपि न कर्माधीनानि; अतो न दुःख-
कारणानि। तथा च न तेषां सशरीराणामपि मुक्तत्वे श्रुतिविरोधः—इति।यदि मुक्ताः सशरीरस्यतर्हि कथं
तेषु 'अशरीरं वाप सन्त न प्रियाप्रिये सृशतः' इति शरीराभाववचनमित्यत आह—वदन्तिचेति ।
लौकिकाद्वैलक्षण्ये सति तद्वदन्तीति शेषः । इतश्चाशरीरत्वोक्तिर्युक्तेत्याह—निरुक्तीति । निरुक्ति-
लभ्यार्थस्य तत्वाभावादित्यर्थः । काऽमौ निरुक्तिरित्यतः प्रतियोग्यात्पदानगौरवार्थाहाराय श्रुतिमेव तत्परां
दर्शयति—तथाहोति । अशरारि शीर्णमभवदिति हेतोः।अशरीरशब्दमभवदित्यर्थः । कथं निरुक्ति-
लभ्योऽर्थस्तेषु नास्तीत्यत आह—नहीति । एवं तर्हि कथं तेषु 'शरीरं जायते तेषाम्' इति शरीरशब्द

ता॥इत्यर्थ इति । कार्य कारणशब्द उपचरित । अनेन श्लोकेन बन्धकमुद्धतदुष्कृतदानमुक्तम्॥५०॥

शा॥तस्मात् समत्वयुद्धियुक्त भवत्वम्॥५०॥

आ॥च्छरीरमभवत्' । न हि तानि शीर्णानि भवन्ति 'सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च' इति वचनात् । साम्वात्प्रयोग । प्रयोगाच्च 'अनिन्द्रिया अनाहारा अनिष्पन्दा सुगन्धिन । देहोन्द्रियासुहीनाना वैतुण्डपुरवासिनाम्' इत्यादिदृष्टदेहेष्वेव । न त्रेयाऽभ्या गौणी मुक्ति 'बहुनात्र किमुक्तेन यावच्छ्रुत न गच्छति । योगी तावन्न मुक्त स्यादेव शास्त्रस्य निर्णय' इत्यादित्यपुराणे तदन्वमुक्तिनिषेधान् । ये त्वत्रेव भगवन्त विशन्ति तेऽपि पश्चात्तत्रैव यान्ति । योग्यत्व चात्र विवक्षितम्, युधिष्ठिरप्रश्ने इतरनिन्दनाच्च । सायुज्य च ग्रहणत् । तदुक्तेश्च 'भुञ्जते पुरुष प्राप्य यथा देवग्रहादय । तथा मुक्तावुत्तमाया बाह्यान्भागास्तु भुञ्जते इति नारायणाष्टाक्षरकल्प । अतोऽनिष्पन्नेव त्रियोगसोऽस्त्येव सर्वात्मना 'तदु यम्' 'सर्वदु यप्रिर्जिता' 'अशाकमहिमम्' 'यत्र गत्या न शक्नन्ति' इत्यादिभ्य । विशयवचनाभावाच्च, येषा त्वीपद्दृश्यते, ते न सायुज्य प्राप्ता, सामीप्याद्येव तेषाम् । अत प्रारब्धकर्मशेषभावात् तद्भुक्त्वा सायुज्य गच्छन्ति ।

जा॥प्रयोग इत्यत आह—साम्वादिदि । असदादिशरीरे करचरणादिमत्तसाम्वाद्गौणे इत्यर्थ । कुतोऽयमशरीरशब्दस्याभिप्राय सर्वथा निग्रहराहित्येन किञ्च स्यादित्यत आह—प्रयोगाच्चेति । नारदादिभिर्दृष्टदेहेष्वेव मुक्तेर्नेतश्चाक्यद्वये देहाभावाप्रयोगाद यथाऽनुपपत्त्याऽयमर्थ सिद्ध । न केवलं सम्भवमात्रेणेति चार्थ । इत्यादीति क्रियाविशेषणम्, प्रयोगादित्यनेन संन्यते । सन्तु नारदेन दृष्टा श्वेतद्वीपवासिनो मुक्ता, तथाऽपि नास्माक प्रत्यश्विरोध, यतएषा श्वेतद्वीपप्राप्तिरूपा निर्गुणमुक्तेरन्या गौणी मुक्ति । निर्गुणायामन मुक्ती वयमैस्य द्रूम इत्यत आह—नचेति । श्वेतद्वीपप्राप्तिव्यतिरिक्तमुक्तिनिषेधादियमेव मुक्तिरित्यर्थ । ननु दिशुपालादय श्वेतद्वीपगमनेन विनैवान् भगवत् प्रविश्य मुच्यन्ते, तत्कथमेतदित्यत आह—यन्प्रिति । ते न तदा मुच्यन्ते इति शेष । तर्हि नदेत्यत आह—तेऽपीति । ततो मुच्यन्त इति शेष । नन केचिदत्रैव मुच्यन्त इत्याद्युक्त्वा 'महाज्ञाना गच्छन्ति क्षीरस्नागरम्' इति महायान्यतानतामेव श्वेतद्वीपगमनोक्ते कथमय नियम इत्यत आह—योग्यत्वमिति । अत्र निरास इति शेष । अन्ति सर्वेषा श्वेतद्वीपप्राप्ति । महाज्ञानत्वलक्षण योग्यत्वं त्वन निवासे विवक्षितमित्यर्थ । नन्विदं वाक्य श्वेतद्वीपप्राप्तिं विना सगुणमुक्तिर्नास्तीत्येतत्परम् निर्गुणमुक्तिस्त्वन्याऽस्तीत्यत आह—युधिष्ठिरेति । सायुज्यं तत्र प्रसिद्धम् सैव निर्गुणमुक्ति । तत्रामनो ब्रह्मणैस्त्वमित्यत आह—सायुज्यं चेति । यथा ब्रह्मस्य पुरुषात्तर प्रविश्य भोग, तथा मुक्तस्वेश्वर प्रविश्य भोग एव सायुज्यं न त्वैक्यमित्यर्थ । कुत एतत्, सायुज्यशब्दसामर्थ्यादागमवासाच्चेत्याह—तदुक्तेश्चेति । उत्तमाया मुक्ती सायुज्यलक्षणायामीश्वर प्रविश्येति शेष । ईश्वरानन्दव्युदासाय—बाह्यानिति । बाह्येष्वपि विभागो वचनान्तरादवसेय । मुक्तमप्यप्रियमित्यादिनोक्तमर्थमुपसहरति—अत इति । यथा मुक्ततयागे सङ्कोचस्तथाऽनिष्ठत्यागेऽप्यस्मि किमिति जिज्ञासायामाह—स इति । प्राचुर्याभिप्रायाण्येतानि वचनानि किञ्च स्युरित्यत आह—विशेषेति । सङ्कर्षणादय समष्टिजीवास्तावन्मुक्ता । तेषा च बललक्षणादिरूपेणु दु तं दृश्यते तदेव विशेषप्रमाणमित्यत आह—येषामिति । न सायुज्य प्राप्ता—न मुक्ता इत्यर्थ, सायुज्ययोग्याना तदभावे मुक्त्यभावात् । तेषा मुक्तत्वोक्तेस्तर्हि का गतिरित्यत आह—सामीप्यादीति । मुक्तत्वोक्तौ त्रीजमीत शेष । कुतस्ते न मुक्ता इत्यत आह—अत इति । दु खदर्श

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।

जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥

५१

ग ॥ बुद्धियोगयुक्ताः कर्मजं फलं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्तः, तस्मात् जन्मबन्धविनिर्मु-

ता॥अथ तत्कृतभूतबन्धनिवृत्तिपूर्वकामृतत्वप्रातिपरस्य 'कर्मजम्' इति श्लोकस्य हेतुफलभावक्रमेणान्वय-
माह—बुद्धियोगयुक्ता इति। कर्मजं पदं सांसारिकम्; जन्मबन्धो जन्मता बन्धः स्वच्छन्दत्वदानिः; अथ
वा जन्मैव बन्ध इति कर्मधारयः। अनामय पदं स्वानुविद्येयो वा, परमप्राप्यं परमात्मस्वरूपं वा, प्रकरण-
बन्धादत्र ब्रह्मपर्यन्तजीवस्वरूपं वा, पद्यते गम्यन्त इति पदम्; नयमपि हि माधादन्यथा वा मुक्तप्राप्यत्वात्-

ग। यस्मात्—कर्मजम् इति। कर्मजं 'फलं त्यक्त्वा' इति व्यग्रहितेन समबन्धः। इष्टानिष्टदेह-
प्राप्तिः कर्मजं फलं कर्मभ्यां जानं बुद्धियुक्ताः समन्वयबुद्धियुक्ताः सन्तः हि यस्मात् फलं
आत्तचोक्तम् 'संकर्षणादयः सर्वे स्वाधिकारादनन्तरम्। प्रविशन्ति परं देवं विष्णुं नास्त्य-
त्र संशयः' इति व्यासयोगे। अतोऽनिष्टस्य सर्वात्मना वियोगः 'परब्रह्मत्वमिच्छामि
परब्रह्म जनार्दनं' इत्यादिना ब्रह्मादिभिरपि प्रार्थितत्वात्, 'न मोक्षसदृशं किञ्चित् अ-
धिकं वा सुखं क्वचित्। ऋते वैष्णवमानन्दं वाङ्मनोगोचरं महत्' इत्यादेश्च, ब्रह्मा-
दिपदादप्यधिकतमं सुखं मोक्ष इति सिद्धम्। अतो योगाय युज्यस्व। शानोपायाय।
तद्धि कर्मकौशलम् ॥ ५० ॥

तदुपायमाह—कर्मजमिति। कर्मजं फलं त्यक्त्वाऽकामनयेऽश्वराय समर्प्य बुद्धियुक्ताः

जा। नातद्धेतुभूतप्रारब्धकर्मभावात् मुक्ताः। कदा तर्हि मुच्यन्त इत्यत आह—तदिति। अत्रागमसम्म-
तिमाह—तत्रोक्तमिति। सोऽस्त्येतेत्याद्युक्तमुत्तरहरति—अत इति। तदिक्रमनिश्चिनवृत्तिमात्रं मुक्तिरित्य-
तोऽनुमानागमभ्यां परममुत्तरं वेद्याह—परब्रह्मत्वमिति। मुक्तत्वं ब्रह्मादिभिर्दुःखहीनैरपि मोक्षे सकि-
स्तुत्यर्थमेतदिति न ब्रह्मण एकान्तिकस्मिन्नेधः। ममास्मान्तिविधेरनित्यत्वाद्वा द्मनोगोचरमित्युक्तम्। मह-
दित्येतन्मुषमिन्नेन सवच्यते। ब्रह्मादिपदादप्यधिकतममिति। ब्रह्मणो ब्रह्मपदादप्यधिकं शेषस्य
शेषपदादप्यधिकमित्यादि ज्ञेयम्। एवं ज्ञानफलप्रदर्शनत्वेन पूर्वार्धो व्याख्यातः। उक्तविधया योग-
स्वरूपनिरूपणारः किञ्च स्यादित्यतोऽस्मदुक्तार्थे तृतीयपादमङ्गलेरन्यथा तदसङ्गतेरित्यभिप्रेत्य तं पठति—
अत इति। न दूष्यतेतुपरामर्शोऽयमिति ज्ञापयितुं तस्मादिति पठितव्येऽन इत्युक्तम्। ज्ञानस्य महा-
फलत्वाद्योगाय युज्यस्वेति कथं हेतुहेतुमद्भाव इत्यतो योगावियेतद्व्याचष्टे—ज्ञानेति। ननु 'समत्वं योग
उच्यते' इति योगो व्याख्यातः। 'योगः कर्मसु कौशलम्' इति पुनर्व्याख्यायाने इत्यतः स्तुतिरियं योगस्य
क्रियत इति भावेनाह—तद्धीति। तद्योग इति शेषः ॥ ५० ॥

ननु 'कर्मजम्' इति श्लोकः पूर्वोक्तान् विशिष्यत इत्यत आह—तदिति। तस्य ज्ञानस्य उपायं
योगं तन्ज्ञानमुपायो यस्य तं मोक्षं चाह निवृत्तेः तीत्यर्थः। व्यग्रहितत्वादन्वयमाह—कर्मजं फलं त्य-
क्त्वा इति। अत्रागमस्य फलस्य कथं त्याग इत्यतो व्याचष्टे—अकामनयेति। प्रकृत्यादिभ्य उच्य-
न्त्वानानृत्याया। एतत्प्रागुक्तमित्यतः प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—ईश्वरायेति। 'बुद्धियुक्ता मनीषिणः'
इति पौनश्चन्यपरिहारमाह—बुद्धीति। सम्यग्ज्ञानिन इति शान्त्रजनितात्त्वज्ञानिनः। अनेन मनीषिण
इत्यस्योक्तज्ञानिन इति युचितम्, प्रसादाया मत्वर्थायविधानात्। नन्विदमेकं वाक्यं कथं वाक्यार्थद्वयस्य

रा ॥ काः अनामयं पदं गच्छन्ति । हि *प्रसिद्धं ह्येतत्सर्वासूपनिषत्सिख्यर्थः ॥ ५१ ॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।

तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥

५२

उक्तप्रकारेण कर्मणि वर्तमानस्य तथा वृत्त्या निर्धूतकल्मषस्य ते बुद्धिर्यदा मोहकलिलम्—अत्यल्पफलसङ्गहेतुभूतं मोहरूपं कलुषं व्यतितरिष्यति, तदा अस्मत्त इतः ता॥दशब्दवाच्यम्॥ हिगब्दस्यात्र हेतुत्वादिपरत्वासम्भवात्प्रसिद्धिपरत्वम्। प्रसिद्धिस्थलं चाह—प्रसिद्धमिति । एवमुक्तप्रकारेण हेयोपादेयिभागो युक्तयागमनिरपेक्ष तत्रैव स्पष्टे भविष्यतीति चमत्कारार्थं मुच्यते ॥ ५१ ॥

'यदा' इति श्लोकेन मोहतरणहेतुं प्रकृतं दर्शयति - उक्तेति। पुण्यापारूपसाधारिन्कर्मणा हि मोहः; तत्र फलाभिसन्ध्यादिरहितकर्मणा निरर्थम् । ततः कारणाभावात्कार्याभावा इति भावः । अत्यल्पफल-सङ्गहेतुभूतमित्यनेन मोहस्येदानीं निर्वेदप्रतिबन्धनत्वमुच्यते। मोहस्वरूपातिरिक्तस्य तत्साध्यस्य कालुष्य-स्याभावात् मोहरूपमित्युक्तम्। कलुषपदशब्दोऽत्र कालुष्यपरः। अस्मत्त इति। आततमेभ्य इति भावः। स्याज्यतयेति । निर्वेदयोम्यत्वायुक्तम् । न हि श्रोतव्येषु श्रुतेषु च उपादेयाशो निर्वेदहेतुः । यद्वा श्रो-
प्र-पा ॥ * प्रसिद्धमेत पा ॥ ? हत्वादिपरत्वं रा. घ ड पा ॥

श॥त्यक्त्वा परित्यज्य मनीषिणः ज्ञानिनः भूत्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः, जन्म एव बन्धः, जन्मबन्धः, तेन विनिर्मुक्ताः जीवन्त एव जन्मबन्धात् विनिर्मुक्ताः सन्तः पदं परमं वि-
ष्णोः *मोक्षाख्यं गच्छन्ति, अनामयम् सर्वोपद्रवरहितम् इत्यर्थः। अथवा—'बुद्धियोगा-
द्धनञ्जय' इत्यारभ्य परमार्थदर्शनलक्षणैव सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीया कर्मयोगजसत्त्व-
शुद्धिजनिता बुद्धिः दर्शिता, साक्षात् सुकृतदुष्कृतप्रहाणादिहेतुव्यश्रवणात् ॥ ५१ ॥

योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजा बुद्धिः कदा प्राप्स्यते इति ? उच्यते—यदा इति ॥

आ ॥ सम्यक् ज्ञानिनो भूत्वा पदं गच्छन्ति । सयोगकर्म ज्ञानसाधनम् । तन्मोक्षसाधन-
मिति भावः ॥ ५१ ॥

कियत्पर्यन्तमचक्ष्यं कर्तव्यानि मुमुक्षुर्णवं कर्माणीत्याह—यदेति । निर्वेदं नितरां

जा॥ निरणम् । मोक्षम्बलपरिचरणेऽपि योगो न सम्यग्व्यवृत्तः, अङ्गिनः कर्मण एवानभिधानात् , अङ्गानां च सङ्कल्पन्यागादीनामित्यत आह—स इति । समस्ताङ्गसङ्गहाय योगग्रहणम् । तज्ज्ञानं यद्यपि योजनावशादिदमेकं वाच्यं तथाप्यर्थद्वयपशात् द्वे वेदितव्ये । योगश्च कर्मज फल त्यस्येत्यनेन समग्रे लक्षित इति भावः ॥ ५१ ॥

'यदा त' इति श्लोके योगसम्यग्विद्येन न सम्यग्व्यवृत्त इत्यतस्तत्सङ्गतिमाह --क्रियदिति । एव फ-
लकामनादिबर्जितानीश्वराराधनरूपाणं इत्याकाङ्क्षायामाहेत्यर्थः। ननिश्चयमाकाङ्क्षवानुत्पन्ना योगो हि जा-
नफलसाधनतयोपदिष्टः । साधनं च साध्यप्रातिपर्यन्तमनुष्ठेयमिति प्रसिद्धमेव । नियतपूर्वक्षणवृत्ति कार-
णमिति हि तल्लक्षणम् । उच्यते—योगो हि न साक्षाज्ज्ञानसाधनम् ; किं तु श्रवणादिप्रमेव, प्रमितेः
प्रमाणपत्तनात् । योगस्वरूपद्वारा सरत्रशुद्धिमत्याद्य श्रवणादीनामुपपन्नोति; उपपन्नस्य च द्वयी गतिर्दृष्टा ।
अतो युक्तैरेयमात्राङ्गैः । तथाऽपि जिज्ञासुनेति वक्तव्यम् । सत्यम्, मोक्षसाधनशानार्थिनैत्येतावतोऽ-
र्थस्य ग्रहणाय मुमुक्षुणेत्युक्तम् । निर्वेदं वैराग्याभिव्यव्यथाप्रतीतिनिरासायाह—निर्वेदमिति । ननु निरः

रा ॥ पूर्वं त्याज्यतया श्रुतस्य फलादेरितः पश्चाच्छ्रोतव्यस्य च कृते स्वयमेव निर्वेदं

त्याज्यस्येत्यस्योपादेयविषयत्वात् श्रुतस्येत्यत्र त्याज्यतयेति विशेषणम् । हेयमद्भगुपादेयवैतृण्यं च परामु-
स्य भवति हि निर्वेदः । न च स्वावहारूपः । यथाहुः गान्धर्ववेदिनः—‘तत्रज्ञानापादीप्यादेर्निर्वेदः

प्र-पा॥ १. दशरूपके. ४ परिच्छेदे.

शा॥यदा यस्मिन् काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकम् अविवेकरूपं कालुष्यं, येन आत्माना-
त्मविवेकबोधं कलुषीकृत्य विषयं प्रत्यन्तःकरणं प्रवर्तते, नन् ते तव बुद्धिः व्यनितरिप्यति

आ॥लाभम्, प्रयोगात् ‘तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्यं’ इत्यादि । न हि तत्र वैराग्यमुप-
पद्यते, तथा सति पाण्डित्यादिनि स्यात् । न च ज्ञानिनां भगवन्महिमादिश्रवणे विरक्ति-
र्भवति ‘आत्मारामा हि मुनयो निर्ग्राहा अप्युत्तमैः । कुर्वन्त्यहेतुर्कां भक्तिमित्यंभूतगु-
णो हरिः’ इतिवचनात्, अनुष्ठानाच्च शुकादीनाम् । न च तेषां फलं सुखं नास्ति,
तस्यैव महत्सुखत्वात् । तेषां ‘या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्मध्यानाद्भयजनकथाश्रव-
णेन वा स्यात् । सा ब्रह्मणि स्वमहिमन्वपि नाथ मा भूत्किम्यन्तकासिलुलितात्पततां
विमानान्’ इत्यादिवचनात्, तेषामप्युपासनादिफलस्य साधितत्वात्, तारनभ्याधि-

जा॥पूर्वो विदिवैराग्ये रुदः । तत्कृतो लाभार्थेत्यत आह—प्रयोगादिति । अस्यामपि श्रुतौ वैराग्यार्थता
किं न स्यादित्यत आह—नहीति । कुतो नोपपद्यत इत्यत आह—तथासतीति । ‘शुगुप्ताविरामप्र-
मादार्यानामुपमङ्गलानाम्’ इति कान्यायनवचनात्पाण्डित्यस्य विरामार्थधातुयोगबलेनापादानत्वप्राप्तौ अ-
पादाने पञ्चमी स्यात् ; न द्वितीवित्यर्थः । इदमस्माभिप्रेतम्—निरुपमर्गः सत्तार्थस्यैव विदेरर्थं वाधित्वा तं
वैराग्यार्थं व्यवस्थापयति; निर्विद्यत इति कर्तरी प्रयोगदर्शनात्।लाभार्थस्य विदेरर्थं विशिनष्ट्येव केवलम्
—निर्विन्दति निर्विन्दत इति वैराग्ये तत्प्रयोगादर्शनात्—इति।अथवाऽस्तु सर्वत्र निरो धात्वर्थाधकृ-
त्वम्, विशेषकत्वमपि क्वचित् किं न स्यात्, व्याददातीत्यादाहुभयदर्शनादिति । न केवलं गीतायां
प्रयोगाह्लाभार्थता, किं तु वैराग्यार्थानुपपत्तेश्चेत्याह—नचेति । अनेनान्तःकरणस्य मोहकलिलतिक्रमो
नाम ज्ञानप्रातिरिति सूचित भवति । आदिपदेन तदुपयुक्तं गृह्यते, कुतो न भवतीत्यत आह—आत्मा-
रामा इति । भक्तिं श्रवणादिलक्षणाम् ‘कस्य वा महतीमेनामात्मारामः समम्यसत्’ इत्यस्योत्तरत्वात्
अनुष्ठानाच्च, श्रवणादेरिति शेषः । ननु शुकादीनां श्रवणाद्यनुष्ठानेऽपि फलं नास्ति, तत्कलस्य ज्ञानस्य
प्राप्तत्वात्।पल्याभावात्तुम्हानमेव चात्र वैराग्यशब्देनाभिप्रेतम्; यथाऽहं मायावादी—तदा श्रोतव्यं श्रुत्वा
निष्फलं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायः—इति।अनुष्ठानं तु लोकमङ्गलार्थं सत्कारादित्यत आह—न चेति।कुतो
नेत्यत आह—तस्यैवेति। तस्यैव श्रवणादेरेव। स्यान्वादेशोक्तिव्यत्ययेन द्वन्द्वेऽस्यान्तरस्य परनिपातेन च
‘आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः’ इत्यस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनात् ‘महत्तत्त्वादिर्कुर्वाणात्’ इत्यादिप्र-
योगदर्शनाच्च महत्सुगुप्तादिति युक्तम्। तथाऽपि श्रवणादिकमेव कथं सुखम्, उत्तरक्षण एव महासुखो-
दयार्थक्योपचारइत्यदोषः । तिष्ठतु तावत्कलान्तरभावि महत्फलमित्येवशब्दः ; नन्वस्मदादीनो श्रवणो-
त्तरक्षणे सुखं नोत्पद्यत इति अत आह—नेपामिति। रक्षिकानामित्यर्थः।न हि पितृजीवनादिवार्ताश्रवणे-
नान्येषामिव पुत्रस्यापि न सुखेनोत्पत्त्यमिति। अस्तु सम्भावना, निश्चयस्तु कुत इत्यत आह—येति। भ-
वतो भवज्जनानां च स्वमहिमन्वाकिर्भूतस्वरूपे अन्नक्षय्यलमुक्ते। न केवलं तात्कालिकं सुखं तत्कलम्, किं-
तु मुक्तावानन्दवृद्धिश्चेत्याह—तेपामिति। ज्ञानिनामपि ज्ञानोत्तरस्याप्यनुष्ठानस्य यदि फलं स्यात्तर्ह्यनुष्ठान-

रा ॥ गन्तासि गमिष्यसि ॥ ५२ ॥

ता॥स्वाप्तमाननम्'इति। श्रोतव्यस्यत्यादेस्मभ्यन्वसामान्यपठ्या विवक्षितप्रतिशेपकथनं—कृत इति। स्वयमेवेति। अस्मद्भाष्यादिनिरपेक्ष इत्यर्थः। 'गन्तासि'इत्यत्र पदभेदभ्रम निरस्यति—गमिष्यसीति। 'गन्तामि'इत्यत्र द्वितीयांशव्याजुजन्तत्वं न युज्यते। वृत्तन्तरे तु भविष्यत्वविशेषा न स्वारसिकी। अतो लुङन्तनैरुपपन्नं युक्तम्। एवं 'जेतासि'इति वक्ष्यमाणेऽपि। अनन्तरतन्विहितलुङन्तोऽपि शब्दो'व्यतितरिष्यती'त्येतजुन्यतया भविष्यन्मात्रार्थेन व्याख्यात इति ॥ ५२ ॥

प्र पा ॥ १ व्याख्यात . र य ष ड, पा॥

शा॥ति व्यतिक्रमिष्यति,शुद्धभावम् आपत्स्यते इत्यर्थः। तदा तस्मिन् काले गन्तासि *प्राप्तासि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च, तदा श्रोतव्यं श्रुतं च ते निष्कलं प्रतिभाति इत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥

आ॥गनेश्च। तथाहि—यदि तारतम्यं न स्यात् नाल्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादम्। नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचित्। एकत्वमप्युत दीयमानं न गृह्णन्तीति मुक्तिमप्यनिच्छतामपि मोक्ष एव फलम्। तमिच्छतामपि भवति सुप्रतीकादीनाम्। कथमानेच्छतां स्तुतिरुपपन्ना स्यात्। वचनाच्च 'यथाभक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे। तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदेने' इति 'योगिनां भिन्नलिङ्गानामाधिभूतस्वरूपिणाम्। प्राप्तानां परमानन्दं तारतम्यं सदेव हि'इति 'न त्वामनिशयिष्यन्ति मुक्तावपि कदाचना मद्भक्तियोगाज्ज्ञानाच्च सर्वानतिशयिष्यसि'इति चासाम्यवचनन्तु प्राचुर्यविषयम्, दुःखाभावविषयं च। तथाचोक्तम् 'दुःखाभावः परानन्दो लिङ्गभेदः समो मतः। तथाऽपि परमानन्दो ज्ञानभेदाच्च भिद्यते' इति नारायणाष्टाश्वरकल्पे। अतो न वैराग्यं श्रुतादावत्र विवक्षितम्; न च सङ्कोचे मानं किञ्चिद्विद्यमान इतरत्र प्रयोगे महद्भिः श्रवणीयस्य श्रुतस्य च वेदादेः फलं प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

ज॥ सौकरिष्यनियमासम्भवात्स्वर्गपदपरगंऽपि तारतम्यं प्रसज्येत। न च तदुक्तम्, अप्रामाणिकत्वात् प्रमाणविरुद्धत्वाच्चेत्यतो नेदमनिष्टमिति भावेनाह—तारतम्येति। प्रमाणविरोधाभावाच्चेति चार्थः। कुतः प्रमाणानुक्ततारतम्याधिगतिरित्यतोऽर्थापत्तिं तावदाह तथाहीति। यदि मुक्तानां तारतम्यं न स्यात्, तदा मुक्तिमप्यनिच्छतामेकान्तिना मोक्षमावफलं तं मोक्षमिच्छतामपि सुप्रतीकादीनां मोक्षो भवतीत्यङ्गीकार्यं स्यात्। तथा च नाल्यन्तिकमिति मोक्षमनिच्छता स्तुतिः कथमुपपन्ना स्यात्, निमित्ताभावात्। अतः स्तुत्यन्यथातुपपत्त्येच्छता मुक्तेरनिच्छता मुक्तिरधिकेति गम्यते इत्यर्थः। आत्यन्तिकं मुक्तिहेतुम्। एकात्मतां सायुज्यम्। एतत्त्वमपि तदेव। आगमाच्च तारतम्याधिगतिरित्याह—वचनाच्चेति। आविर्भूतस्वरूपिणामिति कर्मधास्यादतिशयार्थे इति। अनेन जीवन्मुक्तानैश्वर्यतारतम्येनार्थापत्तेरन्यथोपपत्तिः परिहृता,लिङ्गभेदेने भिन्नलिङ्गानामित्याद्युक्तेः। 'परमं नाम्यमुपैति'इत्यादिवचनविरुद्धं मुक्तास्तम्भमित्यत्र आह—साम्येति। प्राचुर्यं पूर्णत्वम्। तुत एतत्, उक्तप्रमाणविरोधात्, विशेषवचनाच्चेत्याह—तथाच्चेति। यत्रपि परानन्दोऽङ्गुद्विगोचरतन्मात्रेण समः, तथापि न च ज्ञानिनामित्यादिनोक्तमर्थमुपलहरति—अत इति। अस्तु तर्हि भगवन्महिमादिव्यतिरिक्तश्रुतादौ वैराग्यमत्र त्रिरक्षितमित्यत्र आह—नचेति। निर्देशशब्दस्य वैराग्यार्थमन्ते निश्चिते तद्व्याजुतव्यादिशब्दस्यार्थसङ्कोचः क्रियेतापि। इतरत्र नितरा

रा-अ ॥ 'योगे त्विमां शृणु' इत्यादिनोक्तस्यात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकस्य बुद्धिविशेष*सं-
स्कृतस्य धर्मानुष्ठानस्य लक्षभूतं योगाख्यं फलमाह—

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।

समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥

५३

य ॥ श्रुतिः-श्रवणम् । अस्मत्तदश्रवणेन विशेषतः प्रतिपन्ना, सकलेतरविसजातीयनि-
त्यनिरतिशयः सूक्ष्मात्मविषया, स्वयमचला-एकरूपा, बुद्धिरसङ्गकर्मानुष्ठानेन निर्मलीकृते

ता ॥ 'नित्यात्मासङ्गकर्महागोचरा साङ्गयोगधीः । द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्ते' इ-
ति सङ्गहश्लोकमनुमन्धानो ज्ञानयोगाभिधानोपक्रमभूतमुत्तरश्लोकमवतारयति—योगेत्विति । बुद्धिवि-
शेषो'व्यवसायात्मिका' इत्यादिना पूर्वोक्तः । लक्षभूतम् उद्देश्यभूतमित्यर्थः । 'श्रुतिविप्रतिपन्ना' इत्यस्य प्र-
कृतानुपयुक्तप्रकृतवैदिकवाक्यविरोधार्थताभ्रम 'श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च' इति प्रकृतानुरोधेन व्युदस्यति—
श्रुतिः श्रवणमित्यादिना । अस्मत्त इति—सार्वज्ञ्यसर्वशक्तिपरमकारुण्यादिभिरनाप्रातभ्रमविप्रलम्भप्रमा-
दादिदोषगन्धादव्याजबन्धोरीश्वरादिति भावः । विग्रहस्य विरुद्धार्थताव्युदासाय वैशिष्ट्यार्थतामीश्वरा-
च्छ्रवणेन सिद्धा दर्शयति—विशेषेण इति । स्थास्यतीति स्थायित्वं क्लृप्तम्, विशेषं पूर्वोक्तं व्यनक्ति—
सकलेतरेति । 'अथैतव विशेषो हि निराकारतया धियाम्' इति भावः । निश्चलाचलशब्दयोः पौनरुक्त्य-
परिहारायोक्त—स्वयमित्यादि । उद्देश्यान्तर्गतमचलत्वम्, निश्चलत्वं तु तत्र विधेयो विशेष इति स्व-
यस्य भावः । एकरूपार्थविषयस्यैकरूपा विषयान्तरसञ्चाररहिता चेत्यर्थः । अथवा 'श्रुतिविप्र-
तिपन्ना' इति श्रवणस्योक्तत्वान्मननसिरीकृतत्वं कुतर्करूपमनीत्येवं च पैदाभ्या विवक्षितम् । यदा पूर्वो-
प्र-पा ॥ *संस्कृतकर्मो पा॥ †१६५. पा॥ २. सिद्धिविधे ॥
‡ सूक्ष्मतरव. पा॥ ३. पदान्तराभ्या. क रा. ग. ड. पा.
१. गीतार्थमप्रदे ६. श्लो॥

शा॥ मोहकलिलालयपद्दारेण लब्धात्म*विवेकप्रज्ञः †कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगम् अवा-
प्यसि इति । शृणु—श्रुतिविप्रतिपन्ना इति ॥ श्रुतिविप्रतिपन्ना अनेकसाध्यसाधनसंब-
न्धप्रकाशानश्रुतिभिः श्रवणैः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणैः विप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना ‡श्रुतिवि-
आ॥ नदेव स्पष्टयति—श्रुतिविप्रतिपन्नेति । पूर्वं श्रुतिभिर्वेदैर्विप्रतिपन्ना विरुद्धा सनी यदा
वेदार्थानुकूलेन तत्त्वनिश्चयेन विपरीतवाग्भिरपि निश्चला भवति, ततश्च समाधावचला ॥

जा॥ लभे तस्य प्रयोगे विद्यमाने निर्मूल सङ्कोचकल्पनमित्यर्थः । ननु लाभार्थतायामप्यसच्छास्त्रादिव्युदा-
साय सङ्कोचः कार्य एवेत्याह—महद्भिरिति । अयोग्यतयैव तद्विरासः । प्रकरणादिति भावः ॥ ५२ ॥

ननुतरश्लोकेऽपि योगानुष्ठानविधेर्वोच्यते, अतः पुनरुक्तिदोष इत्यत आह—तदेवेति । किं तन्मो-
हकलिलं कीदृशं च तदतितरणमित्याकाङ्क्षाया पुंसाभ्यमप्यमोतनावस्यादिप्रदर्शनेन पूर्वश्लोकोक्तमेव
योगानुष्ठानार्थाधमेन स्पष्ट करोतीत्यर्थः । नन्वत्र श्रुतिविप्रतिपन्नेति श्रवणादितो वैराग्यमुच्यते । यथाह
भास्करः—वत्सन्तरश्रवणाद्विरजेति । ततः पूर्ववापि वैराग्यमर्थः स्यात् । निश्चलाचलेति च पुनरुक्तिश्च
योगावान्तरा चेत्यमरस्या । तत्कथमुच्यते 'तदा योगमवाप्स्यसि' इति—इति शङ्कायां श्लोकं व्याचष्टे—
पूर्वमिति । पूर्वार्थव्यायाः सामर्थ्यलक्ष्यं वैलक्षण्यं दर्शयितुमुक्तम्—वेदार्थेति । चलनप्रसक्तिं दर्शयति—

पा ॥ *विवेकप्रज्ञ . पा.

†कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगम् अवाप्यामि—इति

श्रु. पा.

‡अभ्याससाक्षात्कारिकशास्त्रसंबन्धः. इत्यधिक. पाठो इत्यन्ते.

रा॥मनसि, यत्र निश्चला स्यास्यति, तदा योगम् आत्मावलोकनम्, अवाप्स्यसि । पतदुक्तं भवति—शास्त्रजन्यात्मज्ञानपूर्वककर्मयोगः स्थितप्रज्ञताख्यज्ञाननिष्ठामापादयति ; ज्ञाननिष्ठारूपा स्थितप्रज्ञता तु योगाख्यमात्मावलोकनं साधयति—इति ॥ ५३ ॥

रा अ ॥ *पञ्चमुक्तः पार्थोऽसङ्गकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगसाध्यस्थितप्रज्ञताया योगसाधनभूतायास्स्वरूपं, स्थितप्रज्ञस्यानुष्ठानप्रकारं च पृच्छति—

ता॥कनहुशास्त्रानन्तत्त्वनिषेधपरोऽचलशब्द इत्यभिप्रायेणोक्तम्—एकरूपेति। समाधीयते अस्मिन्नात्मज्ञानमिति समाधिर्मन इति निर्वाचनेन तैलधारानदभिच्छिन्नस्मृतिहेतुतामभिप्रयतोक्तम्—असङ्गत्वादि। योगशब्दस्यात्र ज्ञानयोगरूपनिश्चलबुद्धिगायत्र्यन्वयित्वात् आत्मावलोकनमित्युक्तम्। समाधिशब्दस्याव बुद्धिप्रदोपपत्तेः पुनरुक्त्यादि., तत्कालपरत्वे तु लक्षणा च स्यादिति भावः । 'योगसन्नह्नोपाययानमङ्गतिव्युत्तिपु' इत्यादिभिर्नैकार्थतया प्रसिद्धोऽय शब्दस्तद्वाक्यानुसूलमनुगन्धेयः । ननूपायतया हि योगो विहितः, स कथं ऋतवान् निर्दिश्यते । आत्मज्ञानपूर्वकस्य च कर्मयोगस्यात्मज्ञानमेव साध्य चेदात्माश्रयादिदोषः । श्रयणमननाभ्या स्थितप्रज्ञस्य ह्यनुष्ठानम् ; तथा च ऋतनुष्ठानसाध्या स्थितप्रज्ञता; निश्चलप्रज्ञास्थितिमन्तरेण च त्रैऽस्मान्परमदापायो योग इत्यबाह—एतदुक्तमिति । तत्र प्रथमचोय कर्मयोगशब्देन योगाख्यमात्मावलोकनमिचनेन च परिहृतम् । शास्त्रजन्यात्मज्ञानात्मावलोकनशब्दाभ्यामात्माश्रयादिराजः । आत्मज्ञानज्ञाननिष्ठान्द्वन्द्व्याभ्या श्रयणमानसिद्धतत्त्वनिश्चयज्ञानयोगत्रिययाभ्या तृतीयस्य परिहारः । चतुर्थोऽप्युक्तप्रकारेण साक्षात्कारतडेनुस्मृतिमन्ततिभेदात्परिहृतः । प्रथम शास्त्रतन्त्ररक्षणम्, ततः स्मृतिमन्ततिरूपशुभासनम्, ततस्तन्मूलसाक्षात्कार इति ज्ञानपरिभेदः प्रदर्शितः ॥ ५३ ॥

प्रश्नरूपस्योत्तरश्लोकस्यापरातर तत्र पूर्वोत्तरार्थयोः नमत्रिष्टुष्टप्रश्नार्थे चाह—एवमिति । पूर्वार्थप्र पा॥ *पञ्चमुक्ते पा॥ १ नामलिङ्गानुष्ठानम् ३. वाण्टे नानार्थार्थे १७९. श्लो॥

ग॥ प्रतिपन्ना विश्विज्ञा सती ते तत्र बुद्धिः यत्र यस्मिन् काले स्यास्यति स्थिरीभूता भविष्यति निश्चला विश्वेष्वलनवर्जिता सती समार्था, समाधीयते चित्तमस्मिन् इति समार्थिः आत्मा, नस्मिन् आत्मनि इत्येतत् । सा अपि अचला, तत्रापि विकल्पवर्जिता इत्येतत् । बुद्धिः अन्तःकरणम् । तदा तस्मिन् काले योगम् अवाप्स्यसि धिवेकप्रज्ञां समार्थिं प्राप्स्यसि ॥ ५३ ॥

आ॥जस्रप्रत्यक्षदर्शनेन भेरीताडनादावपि परमानन्दमग्नत्वात् । तदा योगमवाप्स्यसि उपायसिद्धो भवसीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

स्थिता प्राप्ता ज्ञानं यस्य स स्थितप्रज्ञः । भाष्यतेऽनयेति भाषा लक्षणमित्यर्थः। उक्तं जाविपरीतेति। असच्छास्त्रैरित्यर्थः। अनेन परोक्षज्ञानकाया दर्शिता । परोक्षतत्त्वनिश्चयानुत्तिव्युदायायोक्तम्—ब्रह्मेति । अत्रापि चलनप्रयत्नमाह—भेरीति । एतत्कथमित्यत आह—परमेति । परमानन्दे उपायसिद्धो भवसीत्यर्थः । एतेनापरोक्षज्ञानकाया दर्शिता । उपायेन सिद्धः प्राप्तफलः । योगशब्देन तत्फलमुपलभ्यत इति भावः। श्लोकशब्देऽप्येतदवस्थाप्राप्तियोगानुष्ठानानाधिकारिणि तात्पर्यम् ॥ ५३ ॥

शानिनि प्रकृते लब्धावसरोऽर्जुनः पृच्छतीति प्रसङ्गतः स्पष्ट ह्यनुक्त्वा प्रज्ञाशब्दस्य बुद्धिमात्रार्थत्त्वात्प्रतीतिनिरागय स्थितप्रज्ञशब्दार्थमाह—स्थितेति । प्रतिष्ठा प्राप्ता, ज्ञानमपरोक्षम् । नि प्रभापेतेत्यतः का भाषेत्यस्यार्थान्तरमाह—भाष्यत इति । ज्ञानीति व्यग्रहित इत्यर्थः । भाषेति भाषाशब्दस्य

अर्जुन उवाच—

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत् व्रजेत किम् ॥

५४

रा ॥ समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा-को वाचकशब्दः ; तस्य स्वरूपं कीदृश-
नास्त्याभिप्रेतं वक्तुमन्वयं तावदाह—समाधीति।समाधिरत्र पूर्वनिश्चक्रकारं मनः।तत्र स्थितिः तद्वशी-
करणेनावस्थानम्।‘किं प्रभाषेत’इत्येतेन पुनश्चक्तिःपरिहाराय‘स्थितप्रज्ञस्य का भाषा’ इत्यत्र कर्तृतयान्वयश-
ङ्गामपाकरोति—को वाचकशब्द इति । ननु ‘स्थितप्रज्ञः’इत्येव वाचके सिद्धे किं वाचकान्तरं पृ-
च्छ्यते,किं चात्र वाचकप्रश्नस्य प्रयोजनमित्यत्राह—तस्येति। केनचिद्वाचकेन हि कस्यचित्प्रकारभूतप्रवृ-
त्तिनिमित्तविशिष्टं स्वरूपं निर्देष्टव्यमिति भावः । स्थितप्रज्ञशब्दात् स्थितधीशब्दस्यार्थान्तरपरत्वभ्रमनिरा-

शा॥प्रश्नवीजं प्रतिलभ्य अर्जुन उवाच लक्ष्यसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणयुभुन्सया—स्थितप्रज्ञ-
स्य इति ॥ स्थिता प्रतिष्ठिता “अहम् अस्मि परं ब्रह्म” इति प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञः
तस्य का भाषा भाषणं वचनं, कथम् अस्माँ परैः भाष्यते समाधिस्थस्य समाधी स्थितस्य

आ॥लक्षणमनुवदति, लक्षणांतरं पृच्छामीति ज्ञापयितुम् । समाधिस्थस्येति। कं ब्रह्माणम्
ईशं रुद्रं च वर्तयतीति केशवः । तथाहि निश्चक्तिः कृता हरिवंशेषु कैलासयात्रायां ‘हिर-
ण्यगर्भः कः प्रोक्त ईशः शंकर एव च । सृष्ट्यादिना वर्तयति’तौ यतः केशवो भवान्’
इति। वचनान्तराच्च। किमासीत् किं प्रत्यासीत् । नचार्जुनो न जानाति तल्लक्षणदिकम् ।
‘जानन्ति पूर्वराजानो देवर्षयस्तथैव च । तथापि धर्मान्पृच्छन्ति वार्तायै गुहाधित्तये ।

जात्सील्लिङ्गत्वादनयेत्युक्तम्।व्यवहारकारणानामनेकत्वात्कस्याय प्रश्न इति न ज्ञायते,अत आह—लक्षण-
मिति। साक्षादिमत्त्वं लक्षणं दृष्ट्वा हि गौरिति व्यवहियते। ज्ञानिमात्रव्युदात्ताय समाधिस्यस्येति विशेषण-
मिति प्रतीयते । समाधि कुर्वन्त इति । यथाऽहं सङ्करः—लक्षणमाधिप्रज्ञस्य लक्षणयुभुन्सया अर्जुन
उवाच—इति। तदसदिति भावेनाह—उक्तामिति। ज्ञानिसामान्यलक्षणविषय एवायं प्रश्नः।किमर्थं तर्हि
समाधिस्थस्येत्युक्तामिति चेत् ‘समाधानच्छा बुद्धिः’इत्यनेनोक्तं ज्ञानिसामान्यलक्षणमनेनानुवदतीति ब्रूमः।
न हि इदं न लक्षणं ज्ञानिमात्रनिद्रधर्मत्वात् । किमर्थोऽनुवाद इति चेत्—तज्ज्ञाते ममेति ज्ञापनयेति
वदामः । एतज्ज्ञापने किं प्रयोजनमिति चेत्—लक्षणान्तरं पृच्छामीति ज्ञापयितुम्। अन्यथा सिद्ध-
प्रश्नोऽयमित्युपेक्ष्यः प्रसज्येतेति भावः । लक्षणान्तरप्रश्नस्य चेदं प्रयोजनम्—अयावलक्ष्यमाधिविज्ञानं त-
त्सम्यग्यवहारोपयोगि, यावलक्ष्यभावि तु सर्वत्रिकव्यवहारोपयोगि ज्ञास्यामीति । अत एव प्रसिद्धलक्षण-
पदपरित्यागेनाप्रसिद्धभाषापदोपादानमिति । कश्चाश्चेत्तश्च केशाः ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः, ते यस्यावयवभूताः
स केशवः परमात्मेति भारद्वाजो निश्चक्रान्—‘एतत् श्रुत्वा वचनं केशवस्य’—इत्यत्र। तदसदिति भावे-
नाह—कमिति। कुत इयं निश्चक्तिरित्यत आह—तथाहीति।‘को ब्रूतेति’समाख्यात ईशोऽहं सर्वदेहिषु।
आवा तनाद्रे सम्भूतौ सतः केशवनामवान्’ इति हरिवंशवचनम् । वचनान्तराद्येवमेव निश्चक्तिः स्वीकार्ये-
त्वाह—हिरण्यगर्भ इति। अत इति लभ्यते; तेन ‘एव’शब्दस्यान्वयः। हिरण्यगर्भ एव न त्वन्यः प्रजा-
पतिः; सङ्कर एव न त्वन्यः समर्थ इति वा। अनेन केशवोः कर्मणोरपदयोरन्तर्गतात्प्यर्थात्‘वृत्तु वर्तने’इ-
त्यस्माद्गतोः‘अन्यथापि दृश्यते’इति उपलभ्य इत्युक्तं भवति। आक्षेपकर्मरूपात्कथं कर्मप्रश्न इत्यत आह—
किमासीतेति । अध्याहृतप्रतियोगनिमित्तात् द्वितीया;न कर्मणीत्यर्थः। प्रश्नकारणादर्जुनस्याशक्त्यं प्रतीयतम्,
तत्रिवारयति—न चेति । तल्लक्षणादिकं ज्ञानिलक्षणे तत्प्रवृत्त्यनुपपत्तिसमाधानं च; प्रश्नस्यान्यथोपपत्ते-

रा॥मित्यर्थः, स्थितप्रज्ञः किञ्च भाषणादिकं करोति ॥ ५४ ॥

रा-ज ॥ वृत्तिविशेषकथनेन स्वरूपमप्युक्तं भवतीति वृत्तिविशेष उच्यते—

ता॥भाष 'स्थितप्रज्ञः' इति पूर्वार्धोक्तशब्द एवान्तरार्थितः। किञ्च भाषणादिकमिति 'किं प्रभाषेत' इत्या-
दयः निशब्दाः नियाविशेषणतयान्वीयमानाः नियाप्रकारप्रश्नपर इति भावः । 'किं प्रभाषेत' इति
वाचिने 'किं व्रजेत' इति वाचिने च पृष्टे 'निगामीत' इति ज्ञानपरम्, ध्यानार्थत्वादानसनस्या॥५४॥

एव नरणनयानुष्ठानप्रकारप्रश्नस्य साक्षादुत्तरेषु 'प्रजहाति' इत्यादिषु चतुर्षु श्लोकेषु प्रथमस्य स्वरूपप्र-
श्नोत्तरतामपि दर्शयति—वृत्तिविशेषेति। प्रवृत्तानु-
न्ययोगिन्यात्मनि प्रीतिरूपस्य तोपस्य कामान्तरप्रहा-

प्र पा॥ १. खुदाभाव. क. इ. पा॥

शा॥हे केशव। स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं वा किं प्रभाषेत किम् आसीत् व्रजेत किम् आसत्
व्रजनं वा तस्य कथम् इत्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्य लक्षणम् अनेन श्लोकेन *पृच्छयते ॥ ५४ ॥

यो हि आदितः एव संन्यस्य कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठयां प्रवृत्तः, यश्च कर्मयोगेन,
तयोः 'प्रजहाति' इति आरभ्य आध्यायपरिसमाप्ते. स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनं च उप-

आ॥न ते गुह्याः प्रतीयन्ते पुराणेष्वल्पधुद्धिनाम्' इति चचनात् ॥ ५४ ॥

गमनादिप्रवृत्तिर्नात्याभिसंधिपूर्विका मात्रादिप्रवृत्तिवदिति 'या निशा' इत्यादिना
दर्शयिष्यन् लक्षणं प्रथमत आह । एवं परमानन्दतृप्तः किमर्थमेवं प्रवृत्तिं करोतीति प्रश्ना-
भिप्रायः । प्रारब्धकर्मणोपत्तिरोहितप्रज्ञः वासनया प्रायोऽल्पाभिसंधिप्रवृत्तिः संभव
तीत्याशयवान् परिहरति । प्रायः सर्वान् कामान् प्रजहाति शुकादीनामपीवदर्शनात्

ज॥रिति भावः। कुत इत्यत आह—जानन्तीति। समारान्तो विधिरनित्य, अतः पूर्वरजान इति साधु।
देवर्षयश्च तथैव जानन्त्येन धर्मानित्युपलक्षणम् । गतायै गुरोरात्मना च ग्यालै । लोकस्य गुह्यार्थवि-
त्तये । एतेषा प्रश्नरण रोक्षाना कथं गुह्यार्थवित्तये भवतीत्यतो व्यतिरेकमुपेनोपपादयति—न त
इति । 'उन्दस्युभयथा' इत्यनोऽन्यनुदीनामिति दीर्घनाभावः । गुह्यान्नेऽर्थाः पुराणादिषु प्रश्नोत्तरोप-
निबन्धनेन विना उक्तिमन्त्रेणाल्पनुदीना व्यक्तं न प्रज्ञान्ते। न च प्रभाकरणे तदुपनिबन्धनं सम्भवतीति
भावः । एतेन 'मोहादिस्तन्निभवादे.' इत्येतत्प्रपञ्चितं भवति ॥ ५४ ॥

लक्षणप्रश्नस्यैवोत्तरं प्रतीयते, न तु स्थितधीरित्यादेरित्यतस्तदुत्तरस्थानं दर्शयन्नन्तत्प्रश्नरणाथं
दर्शयति—गमनादीति । अभिमन्थिः प्रयोजनोद्देशः । ईपदभिसन्निवृत्तनायातिशब्दः । प्रवृत्ति-
मात्रमिदमभिप्रेतं, न भाषणादिकमेवेति ज्ञापनाय भाषणादीति नोक्तम् । ध्यनहाराय लक्षणप्रश्नो घटते;
प्रवृत्त्युद्देशप्रश्नस्तु व्यर्थ एव । न च शस्यः प्रतिवस्तुम्, अनेकेषां प्रवृत्त्युद्देशस्यैरूपस्याभावादित्यभि-
प्रायेण भगवतोपेक्षितोऽसाविति किं न स्यात्, किं तदुत्तरस्थानप्रदर्शनेन, अन्यथाऽल्पमप्युद्देश्यं वक्त-
व्यमित्यत आह—एवमिति । एव भेरीताडनादावप्यचलेत्युक्तप्रकरणे परमानन्दतृप्तश्चेतिमर्थं
प्रवृत्तिं करोति; न कुर्यात्; क्वेति च, तस्मादुक्तमसादित्युक्ताक्षेप एवान् अभिप्रेतप्रश्नस्तु मुनत एव । अ-
तो नोपेक्षामर्हतीति भावः । एतच्चार्जुनस्य प्रेक्षानत्याद्भ्यस्यते; एवं चेद्रमनादिप्रवृत्तिरित्युक्तः परिहारो न
पूर्णः, प्रवृत्तिरारणानुत्तरेरित्यत आह—प्रारब्धकर्मणेति । ईपत्तियोहितं ब्रह्म यस्यासौ तथोक्तः । परि-
हरति द्वितीयं प्रश्नं या निवेद्यादाविति शेषः । ननु सर्वकामप्रहाणं ज्ञानविक्षणत्वेनोच्यते, तत्कथमत्या-
भिमन्थ्यद्वीकार इत्यत आह—प्राय इति । कुत सर्वशब्दसङ्कोच इत्यत आह—शुकादीनामिति ।

श्रीभगवानुवाच—

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥

५५

रा॥आत्मन्येवात्मना, मनसा आत्मैकावलम्बनेन तुष्टस्तेन तापेण तद्यतिरिक्तान् सर्वान्-
मनोगतान् कामान् यदा प्रकर्षेण

ता॥णहेतुत्वात्तथान्वयमाह—आत्मन्येवेति । सर्वशब्दस्य 'आत्मनि तुष्टः' इत्येतत्सन्निधानमिदं मङ्गोचमाह—
तद्यतिरिक्तानिति। यदा 'आत्मन्येवात्मना तुष्टः' इति यथाक्रममेवान्वयः; आत्मैकविषयेण हि मनसान्व-
तो जातल्लुब्धिरूपमन्तोष इत्यर्थः । एतदभिप्रायेणोक्तं—मनसात्मैकावलम्बनेन तुष्ट इति । तेन
तोषेणेति । 'न विवेदात्मनो गात्र तस्मैत्याह्लादसंस्थितः' इतिवत्। प्रकर्षेणेति—अपुनरङ्कुरमित्यर्थः ।

प्र पा॥ १ वि पु १-१७-३९. 'स एवमकमति, हृष्ये ददयमानो महोरगे.' इति पूर्वार्धम् ॥

शा॥दिश्यते। सर्वत्रैव हि अध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि तान्येव साधनानि उपदि-
श्यन्ते, यद्ब्रह्मसाध्यत्वात् । यानि यद्ब्रह्मसाध्यानि साधनानि लक्षणानि च भवन्ति तानि श्री-
आ॥'त्वत्पादभक्तिमिच्छन्ति ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' इत्युक्तेः, नामिच्छन्ति । यदा त्विन्द्रादी-
नामाग्रहो दृश्यते, तदाऽभिभूतं तेषाम्, तच्चोक्तम् 'आधिकारिकपुंसां तु वृहत्कर्मत्वकार-
णान् । उद्भवाभिभवां ज्ञानं ततोऽन्येभ्यो विलक्षणाः' इति । अत एव वैलक्षण्यादनधि-
कारिणामाग्रहादि चेदस्ति न ते ज्ञानिन इत्यवगन्तव्यम् । न चात्र समाधिं कुर्वतो
लक्षणमुच्यते । 'यः सर्वत्रानभिस्नेहः' इत्यादिस्नेहनिषेधान् । नहि समाधिं कुर्वतस्तस्य
शुभाशुभप्रतिरस्ति । असंप्रज्ञातसमाधेः संप्रज्ञाते त्वविरोधस्तथापि न तत्रैवेति नियमः।

जा॥विरुद्धकामसेति शेषः। तच्च प्रवृत्तिलिङ्गेनागमाद्यं शातव्यम्। अनुकूलकामस्तु सर्वथास्त्येव, अतोऽपि
मङ्गोच इत्यत आह—स्वत्पादेति । ता भक्तिम् । उपलक्षणमेतत्, प्रायेण विरुद्धकामत्यागो ज्ञानिनो
लक्षणं चेदिन्द्रादीनां ज्ञानित्वं न स्यात्, बहुतरविरुद्धकामदर्शनात्। तथाभूता अपि चेत् ज्ञानिनः—तर्हि
देवदत्तादयोऽपि किं न स्युरित्यत आह यदेति । आग्रहो विरुद्धकामाभिनिवेशः । एतत्प्रमाणेन स्या-
प्यति—तच्चोक्तमिति । आधिकारिका इति पुरुषविशेषज्ञा, 'प्रजापाश्च तथा देवाः' इत्यादिबचनात्।
देवदत्तादिप्रतिवन्द्यां मोचयति—अत एवेति। एतदागमोक्तादेव आदिप्रदेन विरुद्धक्रोधादिप्रदृष्टम् ।
अनेन कामशब्दः क्रोधादीनामुपलक्षणार्थ इति सूचितं भवति । ननु समाधिं कुर्वतो ज्ञानिनो लक्षण-
मेतदिति व्याकियताम् । तथा सति प्रभवाक्यस्य समाधिस्थस्येति पदं ममज्ञसं स्यात् । सर्वशब्दश्चा-
सङ्कुचितायः स्यात् । इन्द्रादिविषयाधेपाप्रसक्तिश्चेत्यत आह—नचेति । समाधिं कुर्वतः स्नेहनिषेधो-
ऽनुगुण एवेत्यत आह—नहीति । नाल स्नेहनिषेधमात्रमुच्यते, किन्तु तत्तत्प्राप्यशुभाशुभमिति शुभा-
शुभार्थप्राप्तिपूर्वकम् । न च तत्प्राप्तिः समाधिं कुर्वतो ज्ञानिनोऽस्ति, कुत इत्यत उक्तम्—असंप्रज्ञा-
तेति । असंप्रज्ञातः समाधिर्यस्यासौ तथोक्तः । ब्राह्मार्थानुसन्धानं यत्र नास्ति सोऽसंप्रज्ञातसमाधिः ;
इतरः संप्रज्ञातसमाधिरिति योगशास्त्रे प्रसिद्धिः। तथा च लक्षणमसम्भवि प्रसजेत् । सावकाशेभ्यो बहु-
भ्यो निरवकाशस्यैकस्य बलवत्त्वमिति भावः । एवं तर्हि संप्रज्ञातसमाधिस्यस्यैतदलक्षणमस्तु, तत्रोक्तदो-
षामावादित्यत आह—संप्रज्ञातेत्विति । यत्रपि संप्रज्ञातसमाधौ शुभाशुभप्रतीतिसम्भवेनासम्भवि-
तं नाम लक्षणनिरोधो नास्ति ; तथापि कामादिहानं समाधिस्य एव पुष्टि—इति नियमो नास्ति,

रा॥ जहाति; तदाऽयं स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते; ज्ञाननिष्ठाकाष्ठेयम् ॥ ५५ ॥

ता॥ स्थितप्रज्ञविषयश्लोकचतुष्टय तदवस्थाचतुष्टयविषयमिति मन्वानश्चतुर्थीयमनस्येत्याह—ज्ञाननिष्ठाकाष्ठेयमिति। उक्तं च हैरण्यगर्भैः—‘दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्’ इति। ‘देहिनामुष्मिकसफलपत्रत्रिमुगस्य यस्तेषु फलेषु सनामनरागत्यागः, सा वैशीकरणसजेत्युच्यते इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

प्र पा ॥ १ हैरण्यगर्भे पा।

२. पानञ्जल म् १-१५ † ‘स्त्रियोऽन्नपान-
मैश्वर्यम्’ इति दृष्टविषयवितृष्णस्य, स्वर्गवैशेष्यप्रवृत्ति-
लयत्वप्रधानी आनुश्रविकविषये वितृष्णस्य दिव्यादिभ्य-
विषयसंयोगेऽपि चित्तस्य विषयशेषदर्शिन प्रसक्त्या

नवलादनाभोगात्मिका हेयोपादेयशून्या वशीकारसंज्ञा
वैराग्यम्’ इति तस्य वृत्तिः । दृष्टविषयवितृष्णस्य
आनुश्रविकविषयवितृष्णस्य च वशीकारसंज्ञा वैराग्यमि-
ति मन्त्रार्थः ॥ ३ प्रदर्शितसूनार्थं सङ्क्षेपेण दर्शयति—
देहिकति ॥ ४. वशीकार. ग घ पा॥

श॥ भगवान् उवाच—प्रजहाति इति॥ प्रजहाति प्रकुर्येण जहाति परित्यजति यद्वा यस्मिन्
काले कामान् इच्छाभेदान् सर्वान् समस्तान् हेपार्थं मनोगतान् मनसि प्रविष्टान् हृदि
प्रविष्टान् । सर्वकामपरित्यागे तुष्टिकारणाभावात् शरीरधारणनिमित्तशेषे च सति
उन्मत्तप्रमत्तस्येव प्रवृत्तिः प्राप्ता, इत्यतः उच्यते—आत्मनि एव प्रत्यगात्मस्वरूपे एव
आत्मना स्वेनैव वाहालाभनिरपेक्षः तुष्टः परमार्थदर्शनामुत्तरसलाभेन अन्यस्मात् अल-
म्प्रत्ययवान् स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठिता आत्मानात्मविवेकज्ञा प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञः
विद्वान् तदा उच्यते । त्यक्तपुनर्वित्तलोकेपणः संन्यासी आत्मारामः आत्मजीडः स्थितप्र-
ज्ञ इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

आ॥ ‘कामादयो न जायन्ते हापि विश्वसचेतसाम् । ज्ञानिनां ज्ञाननिर्धूतमलानां देवस-
थयात्’ इति च स्मृतेः । मनोगता हि कामाः । अतस्तत्रैव तद्विरुद्धज्ञानोत्पत्तौ युक्तं हानं
तेषामिति दर्शयति—मनोगतानिति । विरोधश्चोच्यते ‘रसोऽप्यस्य परं हृद्ग्रा निवर्तनं’
इति । न चैतददृष्ट्या अपलपनीयम्, पुरुषवैशेष्यात् । आत्मना परमात्मना । परमात्म-
न्येव स्थितः सन् । आत्मारये तस्मिंस्थितस्य तत्प्रसादादेव तुष्टिर्भवति । ‘विषयांस्तु परि-

जाणमाधिस्थेऽपि ज्ञानिनि विद्यमानत्वात्, तथाचातिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । असमाधिस्थेऽपि ज्ञानिनि
कामाग्रभातः कुत इत्यत आह—कामादय इति । तदर्थं सर्वथेति विशेषणप्रक्षेपेऽपि पुरुषविशेषेऽ-
तिव्याप्तिपरिहासे दुर्धट एव । न चास्मन्मतेऽप्यव्याप्तिदोषः । असम्प्रज्ञातसमाधिस्थव्यतिरिक्तविषय-
त्वात्, सम्भवतस्तु तद्विषयत्वादिति । कामाना मनोगतत्वाद्द्वयं विशेषणमित्यतो नेद विशेषणम्, किं
तु सर्वकामत्यागस्यासम्भविताशङ्क्य तदुत्पादनाय युक्तिरियमुक्तेत्याह—मनोगता इति । तत्रैव मन-
स्येव । कामज्ञानयोर्विरोधः कुत इत्यत आह विरोधश्चेति । रसो राग इति वक्ष्यति । ननु सर्वका-
मप्रहाणमस्मदादिषु न दृष्टम् । तद्दृष्टान्तेन ज्ञानिष्वपि तदभावात्तुमानादसम्भविन्न लक्षणस्येत्यत आह
—नचेति । कुतः? उदाहृतप्रमाणविरोधात् । प्रमाणविरुद्धार्थानुमाने षण्डितमूर्त्तदिपुरुषवैचित्र्यापलाप-
प्रसङ्गादित्याह पुरुषेति । आत्मन्यात्मनेति पदद्वयेन जीव एवालोच्यते इति कश्चित् । तृतीयान्तेन
मन इत्यपरः । तदुभयमसदिति भावेनाह—आत्मनेति । स्थितः सन्निति शेषोक्तिः । वाक्यार्थं वदन्स्व-
व्याख्यानोपपत्तौ परव्याख्यानानुपपत्तौ च युक्तिमाह—आत्मारय इति । तस्मिंस्थितस्य तदेकामचि-
त्तस्य अत्र त्यक्तविषयस्यापि तुष्टिरुच्यते । सा च परमात्मपरिमहे सम्भवति ; नात्यथेत्यर्थः । कुत इत्यत

रा॥प्रियागमनहेतुभूतचेतनान्तरगतदुःगहेतुभूतस्वमनोविकारः क्रोधः, तद्रहितः; एवंभूतो मुनिः आत्ममननशीलः स्थितधीरित्युच्यते ॥ ५६ ॥

ततोऽर्वाचीनदशा प्रोच्यते—

यस्सर्ववानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।

नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

५७

यस्सर्वत्र प्रियेऽनभिस्नेहः उदासीनः, प्रियसंश्लेषयिश्चेत्परूपं शुभाशुभं प्राप्याभिनन्दनहेत्वरहितः, सोऽपि स्थितप्रज्ञः ॥ ५७ ॥

ता॥न यदुःखं तदानीमेवाद्गन्धादिहेतुफलप्रते, तद्भवमित्यर्थः । क्रोधलक्षणे प्रियत्रिश्लेषादिस्त्रैकालिनः, सर्वत्र श्लेषोत्पन्नदर्शनात् । अचेतनेषु घातात्पर्यादिषु बाधकैश्चपि क्रोधाभावात् चेतनेत्युक्तम् । यन्मृतमवापि कुप्यति, सोऽपि चेतनत्वाप्यामेव । अन्तरदाब्देन स्वदुःगहेतुस्वमनोविकारव्यावर्तनम् । स हि तथाभिधो निर्देहादिरूपस्यात् । क्रोधादात्महननापि परशोडाभिसन्धिगर्भम् । मनोविकारोऽत्र रजस्तमम्भुमेपमृतेषु व्यापारविशेषः । तदधीनो ज्ञानविशेष इह तच्छब्देनोपचर्यते । मुनिर्मननशील इति व्युत्पत्तिः, तस्य मननस्यात्र साक्षात्परिष्यमाणत्वात्परिष्यत् यत्कथंमुक्तम्—आत्ममननशील इति । एवमप्यास्तृतीयावस्थाया उद्वेगसृष्ट्यादिरहमाग्रेऽप्यौलुब्धमानः समयागनाशेषस्य भस्मच्छत्रदहननदरस्थितत्वाच्चतुर्थाप्यातो विशेषः ॥ ५६ ॥

अथ व्यतिरेकनशाख्या द्वितीया दशोच्यते इत्याह—ततोऽर्वाचीनदशेति । अप्रियेषु स्नेहप्रसङ्गाभावात्प्रियमात्रविषयः सर्वत्रेतिशब्द इति दर्शयति—प्रियेऽपिचिति । अभिस्नेहस्य प्रवृत्तिपर्यन्ततया तदभावोऽत्र तद्विशेषोपादानप्रवृत्तिराहित्यपर्यन्त इत्याह—उदासीन इति । एतेन प्रियेयादिना च व्यतिरेकगणत्वं व्यनक्ति । अपमानं कथयामान् पकेभ्यः प्रथममुन्मत्तव्यं तेषामपि पात्रापादनदशा हि व्यतिरेकसंज्ञा । तत्र स्वप्रियेषु प्रवृत्तिरहितो दैवागतप्रियमश्लेषत्रिश्लेषयोश्चाभिनन्दनादिरहित इत्युक्ते परेतरेया रगादीना पात्राभिव्यापेण मनोव्यापारविशेषनिवारणमुक्तं स्यात् । अभिनन्दनं चानाभितो नन्दनम्—अनुबन्धिषु कालान्तरेषु च प्रीत्यनुवृत्तिहेतुभूतनन्दनमित्यर्थः, एव द्वेषेऽपि ॥ ५७ ॥

प्र पा॥१. लक्ष्मिष पा॥

| > नदिपनापादान. ५५ ५६. ५७ ५८

श॥क्रोधः रागश्च भये च क्रोधश्च घाताः विगता यस्मान् सः चीनरागभयक्रोधः । स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः सन्यासी तदा उच्यते ॥ ५६ ॥

किञ्च—यः सर्वत्र इति । यः मुनिः सर्वत्र देहजीवनादियु अपि अनभिस्नेहः अभिस्नेहवर्जितः तत्तत् प्राप्य शुभाशुभं तत्तत् शुभम् अशुभं वा लब्ध्या न अभिनन्दति न द्वेष्टि शुभं प्राप्य न तुष्यति न हृष्यति, अशुभं प्राप्य न द्वेष्टि इत्यर्थः । तस्य एवं हर्षविषादवर्जितस्य विवेकजा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

आ॥रक्तिः शोभनाभ्यास इत्यने' इत्यभिव्यातम् ॥ ५६ ॥

सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं प्राप्य नाभिनन्दति न द्वेष्टि ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

जा॥गतार्थमित्यत आह—शोभनेति । अशोभनेषु प्रियेषु शोभनत्वभ्रान्तिः । एवो रागो रक्तिः—इत्येतैः काम उच्यते । तथा शोभनाभ्यास उच्यते इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

वीतक्रोध इत्युक्तत्वात् द्वेष्टीति पुनरुक्तिरित्यत आह—सर्वत्रेति । सफारणकद्वेषवर्जितत्वमनो-

य ॥ ततोऽर्वाचीनदशमाह—

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

५८

यदेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान् स्पर्शमुद्युक्तानि, तदैव कूर्मोऽङ्गानीवेन्द्रियार्थेभ्यस्सर्वशः प्र-
तिसंहस्य मन आत्मन्यवस्थापयति, सोऽपि स्थितप्रज्ञः । एवं चतुर्विधा ज्ञाननिष्ठा पूर्वपू-
र्वा उत्तरोत्तरनिष्पाद्या ॥ ५८ ॥

इदानीं ज्ञाननिष्ठाया दुष्पापतां तत्प्राप्तयुपायं चाह—

तााभ्य यतमानसंशोष्या प्रथमा दशोच्यते इत्याह—ततोऽर्वाचीनदशेति । प्रसक्तप्रतिषेधार्थमाह
—स्पर्शमुद्युक्तानीति । तेन वार्धकरोगादिप्रयुक्ताशक्तिमुपुनयादिकृतनिवृत्तिव्यवच्छेदः । तदैवेति ।
भोगानन्तरनिवृत्तिव्युदासः । कूर्मोऽङ्गानीवेत्यनेनेन्द्रियाणां सङ्कल्पविशेषमात्रं नियाभ्यत्वमुच्यते । सर्वश
इति । विलोकनभाषणविलासपरिहासादि निवृत्तिपरः ; विषयदोषदर्शनादिहेतुप्रकारस्ये वा ।
प्रतिसंहस्ये यनेनेन्द्रियानिरोधस्यात्ममननाङ्गता दर्शिता । अत्र च ज्ञाननिष्ठावस्थाविशेषप्रकरणे सुयु-
क्त्यादिविलक्षणव्यापारेपरतिन्मत्ताध्यात्मगोचरमनोवस्थापनपर्यन्ता विवक्षितेत्याह—मनआत्मनीति ।
किमर्थमिदमवस्थाचतुष्टय विभज्योपदिश्यत इत्यत आह—एयमिति । प्रथम बाह्येन्द्रियाणि विषयेभ्यः
प्रतिसंहस्य मन आत्मनि व्यवस्थापयितुं यतेत ; इयं यतमानसंज्ञा । अथ बलात्सह्यतान्यपि बाह्येन्द्रिया-
णि सावशेषरानोद्वेपादिदोषकलुषित मनः पुनःपुनरवगरे प्रेरयेत्, स्वयं चात्मनि स्थातुं न शक्नुयात् ;
अतः पक्वावशिष्टरागद्वेषादीनौदासीन्यानभिनन्दनादिक्रमेण पचेत् । इयं व्यतिरेकसंज्ञा । ततः पक्वेऽ-
पि दोषशेषे अनादिविषयानुभवभावितवागनामात्रमात्मानमनुबुभूषन्तीं शेषुर्पि प्रतिविमत्सेत् ; तत्र
निरतिशयानन्दरूपमात्मानं पुरुषद्वेषिण्या योषित इव युवान प्रदर्श्यप्रदर्श्यक्रमादात्मनि तोषं समुत्पाद्य
तेन तोषविशेषेण दवीयमा च स्मृतिविपुलेण कालेन बाह्यविषयवासनाजालमुन्मूलयितुमीहेत । सेयमेके-
न्द्रियसंज्ञा । या पुनस्ममस्तवासनाविलयादौलुक्यमात्रस्याप्यसम्भवेन परमवैराग्यदशा ; सा वशीकार-
संज्ञा ज्ञाननिष्ठाकाष्ठा योगाख्यमात्मावलोकनं साधयति । तथाचलोकनं परम्परया निरतिशयपुरुषार्थभू-
तामृतत्वाय कल्पत इति दर्शितं भवति । कामाना तथात्वेनादर्शनं तथा दृश्यमानेष्वपि निस्मङ्गता स-
ङ्कलेशेन मुख्यमानेष्वपि नातिलेहः प्रचुरोऽपि रागे तन्निरोधसरम्भ इति चावस्थावैषम्यम्, आत्मरहित्वं
तस्य स्वरूपम्, 'आश्चर्यवद्ददति' इति तस्य तदेकभाषणं तदनुसन्धानरूपं तदासनं तत्प्राप्त्यर्थप्रवृत्तिरूपं
तस्य ब्रजनं चेति प्रश्नचतुष्कोत्तरं सिद्धम् ॥ ५८ ॥

अथोत्तरप्रकरणं पूर्वेण पृथगर्थं प्रदर्श्य सङ्गमयत्रवतारयति—इदानीमिति । ज्ञाननिष्ठायाश्चतु-
प्र-पा॥ १. तोषमुत्पाद्य, क. म. ग. ड. झ. पा.

शं॥किञ्च—यदा संहरते इति ॥ यदा संहरते सम्यक् उपसंहरते च अयं ज्ञाननिष्ठायां
प्रवृत्तो यतिः कूर्मः अङ्गानि इव यथा कूर्मो भयात् स्थानि अङ्गानि उपसंहरति सर्वशः
सर्वतः, एवं ज्ञाननिष्ठः इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्यः उपसंहरते । तस्य प्रज्ञा
प्रतिष्ठिता इति उक्तार्थं याच्यम् ॥ ५८ ॥

तत्र विषयान् अनाहरतः आतुरस्यापि इन्द्रियाणि संहियन्ते, न तु तद्विषयो रागः।
जाह्यत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥

५९

रा॥इन्द्रियाणामाहारा विषया, निराहारस्य विषयेभ्य प्रत्याहृतेन्द्रियस्य देहिनो विषया विनिवर्तमाना रसवर्जं विनिवर्तन्ते, रसोराग विषयरागो न निवर्तत इत्यर्थः । ता॥विधाया अपीति शेषः । निराहारस्येत्यनेन भोजननिषेधभ्रमं व्युदस्यति—इन्द्रियाणामित्यादिना । 'नचैकान्तमनभत, युक्ताहारविहारस्य' इति हि वक्ष्यते । अन्यत्रापि 'अन्याशनादतीपानात्' इति ह्युच्यते । मोक्षधम च 'दशैतानीन्द्रियोक्तानि द्वाराण्याहारनिन्दये' इति । सैन्द्रियविषयाणामाहारस्येन ग्रहणं दृष्टम्, नच प्रमिद्धाहारनिषेधमात्रादशेषविषयनिवृत्तिः, तस्य प्रतिषेधेन्द्रियविषयत्वादिभिर्भावः । रसवर्जमित्यत्राति वाक्यतात्पर्यमिति द्योतनाय विनिवर्तमाना इत्यनुदितम् । आत्मगोचर रागव्यवच्छेदायाह—विषयरागइति । प्रस्तुता एव विषया परमितिनिदशम्यापथित्वमर्हन्तीति विषं

प्र पा॥१ गा ६ १६ ॥

३ भार शान्ति मोक्ष

० तै नारायण १ भनु ३४ ॥

४ विषयेभ्य परं व रोग व ङ इ पा॥

शा॥स कथं सङ्घियते इति ? उच्यते—विषया इति ॥ यद्यपि विषया विषयोपलक्षितानि । विषयशब्दत्राच्यानि इन्द्रियाणि निराहारस्य अनाद्वियमाणविषयस्य काष्ठनपसि स्थितस्य मूर्गस्यापि विनिवर्तन्ते देहिनो देहवत् रसवर्जं रसो रागो विषयेषु य त वर्जयित्वा । रसशब्दा रागे प्रसिद्ध 'स्वरसेन प्रवृत्त, रसिक रसज्ञ' इत्यादिदर्शनात् । सोऽपि

जा॥नचतल्लक्षणं ज्ञानमयत्नतो भवतीत्याहोत्तरश्लोकैः । निराहारत्वेन विषयभोगसा मर्ष्याभावात् एष भवति, इतरविषयाकाङ्क्षाभावो वा, रसाकाङ्क्षादिर्नानिवर्तते, स तु अपरोक्षज्ञानादेव निवर्तत इत्याह—विषया इति । 'इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनी

जा॥'विषया विनिवर्तन्ते' इत्यादिश्लोकव्याप्त्याऽपि 'तस्य प्रका प्रतिष्ठिता' इत्युक्त्यादिदमपि लक्षणविवरणमिति भ्रान्तिः स्यात्, तन्निरासार्थमाह—नचेति । एतल्लक्षणं यस्मान्भवति तदेतल्लक्षणम् । अयत्नतोऽप्यत्र अनुत्तरा कन्येति यथा । यद्येत्लक्षणं ज्ञानम्, तर्हि सत्राऽपि जन कश्चात् तत्साधयति, कामाद्युपद्रवपरिहारार्थम् । किं ददह्यमानधिरा इव यश्नमीति । अतो नास्त्येवेदं ज्ञानिषु लक्षणमित्याहोत्तरापरिहारार्थमिति शेषः । त्रिभिरित्यनुवर्तते ज्ञानस्याल्पप्रयत्नासाध्यत्वमत्र न प्रतीयत इत्यादाङ्कोपोद्घातप्रक्रियेन्द्रियजयस्य तावन्माहाप्रयत्नसाध्यत्वमात्रेण श्लोकेनोच्यत इति भावेन त व्याच्ये—निराहारत्वेनेति । एतेन रसवर्जमित्यतदन्तस्य वाक्यस्यापि उक्तं । एवमद्येन रसवर्जमित्येत व्याच्ये । तथा हि—निराहारस्य देहिनः तेन निराहारत्वेनेति यावत् विषया रूपादय तद्भोगसा मर्ष्यानीन्द्रियाण्यनेनोपलभ्यन्ते । तानि विनिवर्तन्ते । रसवर्जं रसो राग त वजयित्वा, विषयाभिलाष श्रैतसिमे निराहारत्वेन न निवर्तत इति अस्यैवाथान्तरमाह—इतरेति । आकाङ्क्षाशब्देन भोगशक्तयोऽपि लक्ष्यते । रसवर्जमित्यन्यार्था रसाकाङ्क्षादिरिति । तत्रश्रेय योजना—निराहारत्वेन रसादितरे विषया तद्भोगशक्तय तदाकाङ्क्षाश्चेति यावत् विनिवर्तते । रस वजयित्वा मनसो रसविषयाकाङ्क्षा रसनेन्द्रियस्य तद्भोगशक्तिश्च न निवर्तते—इति । रसोऽपीत्यन्यार्थमाह—सत्त्विति । आद्येऽपि स रस सर्वाविषयविषयो रागः । द्वितीये स रस तद्भोगशक्ति तदाकाङ्क्षा चा उक्तमर्थं श्लोकारूढ करोति—इत्याह इति । द्वितीयाय प्रमाणमाह—इन्द्रियाणीति । जयन्ति भोगशक्तिलक्षणं च रागश्रेयं च । असौ

गा॥रागोऽप्यात्मस्वरूपं विषयेभ्यः परं सुखतरं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥

६०

आत्मदर्शनेन विना विषयरागो न निवर्तते, अनिवृत्ते विषयरागे विपश्चितो यतमा-

ता॥येभ्य इत्युक्तम् । कात्यादिकृतपरत्वमात्रस्यानुपसुक्तत्वाद्विषयरागनिवर्तनौपयिकं परमार्थमाह—
सुखतरमिति । विषया हि सुखरूपाः, आत्मस्वरूपं तु ततोऽप्यतिशयेन सुखरूपम् । अत्र 'दृष्ट्वा निवर्तते'
इति दर्शनस्य रागकर्तृकतया निर्देश औपचारिकः । यद्वा दृष्ट्वा म्यितस्यास्य देहिनो रागो निवर्तते इत्य-
न्वयः । एवमात्मदर्शनेन विना विषयरागो न निवर्तते इत्युक्तम् ॥ ५९ ॥

अयानिवृत्ते विषयरागे दुर्जयानीन्द्रियाणीत्युच्यते—'यततः' इति श्लोकेन । विपश्चित्व यतमा-
नत्वे हेतुरिति द्योतनायोक्त—विपश्चितो यतमानम्यापीति । अत्र विपश्चित्व शाम्बजन्व्येहोपादेयावि-

श॥रसो रञ्जनारूपः सूक्ष्मः अस्य यतेः परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म दृष्ट्वा उपलभ्य'अहमेव तत्'
इति वर्तमानस्य निवर्तते निर्वाजं विषयविज्ञानं संपद्यते इत्यर्थः । न असति सम्यग्दर्शने
रसस्य उच्छेदः, तस्मात् सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं कर्तव्यम् इत्यभिप्रायः ॥

सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षता आदौ इन्द्रियाणि स्वयं शो स्यापयितव्यानि ।
यस्मात्तद्वत्प्रस्थापने दोषमाह—यतत इति ॥ यततः प्रयत्नं कुर्वतः हि यस्मात् अपि
कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः मेधाविनः 'अपि' इति व्यवहितेन संबन्धः । इन्द्रियाणि
आ॥पिणः । वर्जयित्वा तु रसनमसौ रस्ये हि वर्धते' इति वचनाद्भागवते । रसशब्दस्य
रागवाचित्वाच्च ॥ ५९ ॥

अपरोक्षज्ञानरहितज्ञानिनोऽपि साधारणयत्नवतोऽपि मनो हरन्तीन्द्रियाणि । पुरु-
ज्जालमना तु रस्ये विषये प्रकारद्वयेन च वर्धते । आद्यमर्थमुभादयति—रस्येति । उक्तं पुनर्मित्युमयव
शेषः । रसशब्दस्य रागवाचित्वम् उक्ताभिधानादवगन्तव्यम् । अचेतने चेतनवदुपचाराद्रसः परं दृ-
ष्ट्वा निवर्तते इति युक्तम् । अयमर्थसद्ब्रह्महः—यदा बाह्येन्द्रियाणि विषयैः सन्निकृष्यन्ते, तदा तद्द्वारा
मनस्तत्र प्रवर्तते, प्रवृत्ते च मनसि रागो भवति ; तत आत्मनः क्षोभः । एवम् इन्द्रियाणामविजयः ।
यो हि यं व्याकुलं करोति, स तेन जित इत्युच्यते । यदा तु बाह्येन्द्रियाणि विषयमभिधानेऽपि न तैः
सन्निकृष्यन्ते ; सन्निकृष्टान्यपि न मनसादाभिमुख्येनाहरन्ति ; आहृतेऽपि मनसि न विषयरागो जा-
यते ; तदा नात्मनः क्षोभो भवतीत्येव इन्द्रियजयः ; सोऽयं सद्ब्रह्मेण द्वेषा—बाह्येन्द्रियाणां शक्तिक्षया-
न्मनसो रागक्षयाच्च ; एतत् द्वयं च पुरुषभेदेनोक्तप्रकारद्वयेन निराहारत्वब्रह्मसाक्षात्काराभ्यां भवती-
त्वेवमिन्द्रियजयस्य महाप्रयत्नमाप्यत्वमिति ॥ ५९ ॥

ननु यत्रज्ञानाभ्यामिन्द्रियजयमुक्त्वा यततोऽपीति तद्विरुद्धं कथमुच्यत इति चेन्न, इन्द्रियजयार्थं
किं निराहारत्वब्रह्मणेन महाप्रयत्नेन प्रत्याहारादिना साधारणेन प्रयत्नेन तस्मिन्भवात् । तथा किमपरोक्ष-
ज्ञानेन, नित्याभिव्यक्तिवैक्यज्ञानेनापि तदुपपत्तेरित्याशङ्क्य तन्निषेधोऽत्र क्रियत इत्याशयवान्व्याचष्टे—
अपरोक्षेति । ज्ञानस्य प्राधान्यसूचनाय विपश्चितोऽपीत्येतत्साधुक्तमपि अपरोक्षेत्यादौ व्याख्यातम् ।
यततोऽपीत्यस्यार्थः—साधारणेति । हरन्ति विषयसन्निकृष्टानि तदभिमुखं कृत्वा तद्रागीकुर्वन्तीत्यर्थः ।
पुरुषस्येति व्यर्थं स्त्रीणामप्येवभावादित्यत आह—पुरुषस्येति । एतच्चोक्तोपपादनार्थम् । प्रमाथीनी-

या॥नस्यापि पुरुषस्येन्द्रियाणि प्रमाथीनि बलवन्ति मनः प्रसह्य हरन्ति । पचमिन्द्रियजय
आत्मदर्शनाधीनः, आत्मदर्शनमिन्द्रियजयाधीनमिति ज्ञाननिष्ठा दुष्प्राया ॥ ६० ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत् मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

६१

अस्य सर्वस्य परिजिहीर्षया विषयानुरागयुक्ततया दुर्जयानीन्द्रियाणि संयम्य चेत-
ता॥नेस्वरम् । बलवता प्रमाथित्वं हि 'बलवानिन्द्रियप्राप्तो विद्वानमपि कर्षति' इति मयते— इति ज्ञाप-
नाय बलवन्तीत्युक्तम् । इन्द्रियाणां बलं च रागादिरेव । उक्तश्लोऽद्वयतात्पर्यमिदमन्योन्याश्रयणं त
त्फलञ्चाह—एवमिति ॥ ६० ॥

तर्ह्यन्योन्याश्रयदूपितेऽर्थे साध्यसाधनभावः कथं पूर्वमुपदिष्ट इत्यबोध्यते— 'तानि सर्वाणि' इति ।
अस्येति । अन्योन्याश्रयादिदोषस्येत्यर्थः । संयम्येति । विषयसर्गनिवारणमात्रमबोध्यते, न विन्द्रि-
यजयापत्या । 'मत्परः' इत्यत्र वक्तृनिग्रहपैशिष्टयविनयतया सिद्धं शुभाश्रयविग्रहविशेषतश्च चेतस इत्या

प्र पा॥ १. मनु २. २१५, 'माना स्वत्वा दुदित्वा- लय ॥
वा न विविक्तसक्तो भवेद्' इति पूर्वा, विद्वान्- शास्त्र २ कथं तर्ह्यन्योन्याश्रयदूपितेऽर्थे साध्यसाधन-
नियमितानामपि पुनरपि, कर्षं निपरवश करोती भाव पूर्वमुपदिष्टं ए ग. घ ड झ. पा ॥

शो॥प्रमार्थानि प्रमथनशीलानि विषयाभिमुख्यं हि पुरुषं विशोभयन्ति आकुलीकुर्वन्ति,
आकुलीकृत्य च हरन्ति प्रसभं प्रसह्य प्रकाशमेव पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्तं मनः ॥६०॥

यतः तस्मात्—तानि इति ॥ तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणं कृत्वा
युक्तः समाहितस्सन् आसीत् मत्परः अहं चासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परो यस्य स
आ॥यस्य शरीरमिमानिनः । कां दोषस्ततः । प्रमार्थानि प्रमथनशीलानि पुरुषस्य ॥ ६० ॥

तर्ह्यशक्यान्वेचेत्यत्र आह—तानीति । बहुयत्नतः शक्यानि । अतो यत्नं कुर्यादि-
त्याशयः । युक्तो मयि मर्नोयोगयुक्तः । अहमेव परः सर्वस्मादुत्कृष्टो यस्य स मत्परः ।

जा॥यस्य प्रयोजनं वक्तुमाह—को दोष इति । एतावताऽऽत्मनस्तदभिजय कथमभ्याशयः । मनो हत-
वन्ति पुरुषस्य क्षोभणशीलानि न तेन विजितानीति भावः । पुरुषस्येत्यनेनोभयव्याप्त्याऽप्यदृश्यति ॥

उक्तोद्दाहृत्य साधये वक्तव्ये तानि सर्वाणि इन्द्रियेण इत्युच्यते इत्युक्तोऽन्तरापत्तिः प्रज्ञा निर्वर्तयितुमेत-
दिति भावेनाह—तर्हीति । यदि साधारणविज्ञानाभ्यां न जीयन्ते इत्यर्थः । अशक्यान्वेन जेतुमि-
ति शेषः । निराहारस्य देहानस्थानासम्भवात् ब्रह्मापरोक्षज्ञानस्य चेन्द्रियजयसाध्यतयाऽभिप्रेतत्वेनेतेरे-
तराश्रयप्रमत्तादिति भावः । तथा च तज्जयस्य ज्ञानसाधनत्वं यदिव्यक्ति तत्र सम्भजतीति शङ्काशेषः ।
इन्द्रियसयमोऽशक्य एवेति शङ्काया तानि सर्वाणि सयम्यासीतेति विमेतदुच्यत इत्यत्र आह—यद्युच्ये-
ति । यत् बहुमिति शेषः । यत्रापि तज्जये न परोक्ष साधनम् अस्मदुक्तं वा शक्यं, तथापि तत्प्रतिनिधि-
ना महाप्रयत्नेन जय्यानीत्यर्थः । एतदप्युक्तोद्दाहृत्येनैवोक्तमिति जातव्यम् । युक्त इति । नैतत् युजिरो
रूपम्, येन प्रतिषम्बन्ध्याऽङ्गाया तदनुक्तिदोषः स्यात् ; किन्तु समाध्यर्थस्य युजेरिति भावेनाह—यु-
क्त इति । मत्पर इत्युत्तरत्र अत्रणान्मर्यात्युक्तम् । मत्पर इत्यत्रैतज्ज्ञानम् ; इत्यत्रैवैवाख्यातम् । तत्राध्या-
नुसारीत्याशयव्याख्याच्छे—अहमेवेति । भगवानेव सर्वस्मादुत्कृष्ट इति ज्ञात्वा तस्मिन्नेव निरन्तर
मनसो योजनम् इन्द्रियजये परं साधनमिति भावः । निराहारत्वादिकं तु वस्तुगतिप्रदर्शनाभिमोक्त-

रा॥सद्गुभाश्रयभूते मयि मनोऽवस्थाप्य समाहित आसीत्, मनसि मद्रिपये सति निर्दग्धा-
शेषकल्पपतया निर्मलीकृतं विषयानुरागरहितं मन इन्द्रियाणि स्वशानि करोति, ततो
चक्षुर्द्वयं मन आत्मदर्शनाय प्रभवति ; यथोक्तं— 'यथाक्षिरुद्धतशिखः कक्षं दहति सा-
निलः । तथा चित्तस्थितो विष्णुर्गोमिनां सर्वकिल्बिषम्' इति ; तदाह— 'वशे हि यस्ये-
न्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रणिष्टिता' इति ॥ ६१ ॥

एवं मध्यनिवेश्य मनः स्वयत्नगौरवेणेंद्रियजये प्रवृत्तो चिनष्टो भवतीत्याह—

ध्यायतो विषयान्पुंसस्सद्गुस्तेषूपजायते ।

सद्गुत्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥

६२

क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः ।

स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥

६३

ता॥दिना विवृतम्। शुभशब्देन हिरण्यगर्भादेः आश्रयशब्देन परिशुद्धात्मस्वरूपस्य च व्यवच्छेदः। युक्तश-
ब्देनात्र विषयसमावाहलुकरं चित्तममाधानं विवक्षितमित्याह—समाहित इति । 'मत्परः' इत्येतावता
कृमन्त्योन्याश्रयादिपरिहार इत्याह—मनसीति । अत्राशेषशब्देनोपायविरोधिसर्वकर्ममद्बुद्धः । निर्म-
लीकृतं रजस्तमोविरहितं तत् एव हि शब्दादिविषयानुरागरहितम् । अत्र प्रज्ञाशब्दस्य ज्ञाननिष्ठाफलप-
र्यन्तत्वमात्मदर्शनशब्देनोक्तम् । शुभाश्रयानुमन्धानस्य कर्मपविनाशकत्वे स्मृत्यन्तरसंवादमाह—यथे-
ति । आत्मदर्शनमन्तोरणैवेन्द्रियजयसिद्धेर्नान्योन्याश्रयः । अतः पूर्वोक्तसाध्यसाधनभावोपापचितिरित्युत्तरार्धे-
नोच्यते इत्याह—तदाहेति ॥ ६१ ॥

उक्तान्योन्याश्रयणफलभूताया इन्द्रियजयात्मदर्शनवोरसिद्धेः प्रकारः श्लोकद्वयेन प्रपञ्च्यते इत्याह
—एवमिति । अष्टात्मस्वरूपस्य विषयान् ध्यायते इत्यनुवादसिद्धौ विषयेषु स्वरत्नवाहितौ सहेतुकमाह—

प्र-पा॥*वि. पु. ६. ७ ७४; गारुडपुराणे, पूर्वा. २२२-२६, कश्च - शुभकृतम् ॥

शं॥मत्परः, 'न अन्योऽहं तस्मात्' इति आसीत् इत्यर्थः । एवम् आसीनस्य यतेः वशे हि
यस्य इन्द्रियाणि यतन्ते अभ्यासवशान् तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

अथेदानीं पराभविष्यतः सर्वानर्थमूलम् इदम् उच्यते—ध्यायत इति ॥ ध्यायतः

आ॥फलमाह—वशेहेति ॥ ६१ ॥

रागादिदोषकारणमाह परिहाराय श्लोकद्वयेन । संमोहः अधमच्छा । तथा हि

जा॥मिति मन्तव्यम् । यदर्थमनुगोह्यत उक्तः, तत्प्रदर्शनपरतपोत्तरार्धतारुण्यमाह—फलमिति । यथेवं
ततः किमन्यागङ्गायाम् इन्द्रियजयस्य ज्ञान फलमाहेत्यर्थः; यत् एवं ज्ञान महापातमाप्येन्द्रियजयफलम्,
अत्र एकायामभीर्जनो न तत्साध्यति, न तु ज्ञानस्योक्तदक्षणात्वाभावादिति श्लोकत्रयतात्पर्यार्थः ॥ ६१ ॥

ध्यायत इत्यादिना प्रकृतानुपयुक्तं किमेतदुच्यते इत्यत आह—रागादीति । रागादिदोषस्य
कारणं रागादिदोषकारणम् । तथा रागादिदोषः कारणं च तद्वादिदोषकारणं परिहाराय रागादि-
दोषस्य; इदमुक्तं भवति—मत्परो युक्तः आसीतेतीन्द्रियजयस्य परमसाधनमुक्तम् । रागदोषपरिहारोऽ-
प्यत्र साधनमिति वक्ष्यति । तत्र न एव कथं स्यादित्याराङ्गायाम् उपोदात्तप्रक्रियेदमुच्यते—इति ।
संमोहो मूढांऽनं न सगच्छत इत्यनोऽन्यथा व्याचष्टे—संमोह इति । अकार्यच्छा अधमच्छा । कुत

रा॥ अनिरस्तविषयानुरागस्य हि मय्यनिवेशितमनस इन्द्रियाणि सयम्यावस्थितस्याप्यनादि-
पापवासनया विषयध्यानमवर्जनीयं स्यात्। ध्यायतो विषयान् पुंसः पुनरपि सङ्गोऽतिप्रवृद्धो
जायते । सङ्गात्संजायते कामः । कामो नाम सङ्गस्य विपाकदशा । पुरुषो यां दशामा
पक्षो विषयानमुकृत्या स्यातुं न शक्नोति स कामः। कामात्क्रोधोऽभिजायते—कामे वर्त-
माने विषये चासन्निरहिते सन्निरहितान् पुरुषान् प्रत्येभिरस्मद्रिष्टं विहतमिति क्रोधो भव
ति, क्रोधाद्भवति सम्मोहः—सम्मोहः कृत्याकृत्याविवेकशून्यता, तथा सर्वं करोति। ततश्च

ता॥ अनिरस्तेति। अत्र सयम्येति निमीलनादिमात्रकृत निवारणमुच्यते। उपजायत इत्यनोपमर्गाभिप्रेतं वि-
विच्य दर्शयति—अतिप्रवृद्धो जायत इति । सङ्गकामयोरभेदात्कार्यकारणभावानुपपत्तिरित्यत्राह—
कामो नामेति । विपाकदशाशब्देन सामान्यत उक्तेऽपि व्यावृत्तान्तरप्रतिपत्तिर्न स्यादिति तद्व्यञ्जनमा
ह—पुरुष इति । सर्वदा कामस्य क्रोधहेतुत्व नास्तीत्यत उक्त—विषये चासन्निरहित इति । न के
वलं कामप्रतिबन्धनानेन पुरुषान् प्रति क्रोधः, अपि तु कृत्याकृत्याविवेकान्धतया तस्या दशायामुपलभ्य
मानान् सर्वान् प्रत्यपीति द्योतनाय सन्निरहितानित्युक्तम् । ईश्वरोऽपि क्रोधेनैवमभिनयन् कर्मिन्निश्चे-
व रक्षसि द्रुह्यति 'संदेशगन्धर्वमनुष्यपन्नगं जगत्स्रूलं परिवर्तयाम्यहम्' इत्याह। अयं चाभिजायत इत्य-
नोपमर्गाभिप्रेतार्थः, अभितो जायत इत्यर्थः । समिन्येमीश्वरे, ततोऽत्र सम्मोहः कृत्याकृत्याविवेकात्मा
मोह इत्यभिप्रायेणाह—कृत्येति । सम्मोहस्य स्मृतिभ्रंशहेतुत्वेऽवान्तरव्यापारमाह—तयेति । 'सुद-
पापे न कुर्यात्कः सुदो हन्याद्रुक्नपि' इत्याद्यनुसारेणोक्तम्—सर्वमिति । ततश्चेति । सावान्तरव्यापा-

प्र पा॥ १. अमन्निरहितान् ग. पा॥

२ ईश्वरोऽपि हि क. ग. ड ज पा॥

३ श्रीरामायणे आरण्यका ६४ म ७६ श्लो
'पुरेय मे चारुदतीमनिश्चिता दिशन्नि संता यदि
नाय मैथिलीम्' इति पूर्वो ॥ अस्यार्थः—पुरव म
चारुदतीं मायायुग प्रतिगमनात् पूर्वं कान्ति मा प्रात
इम शृंग गृह्णात्वा महन्दहैनि हर्षेण यत् रिमत कृतव-

तो ता तन महैव नदास्वा त चेत् अनिश्चितान्ताम
नन्वा जगदुपमहत्त वरिष्यामि चदपि इद निश्चित
मिति नवऽपि वक्ष्यन्तीति भावः । 'यदि राम समु-
द्रान्ताम्' इति वक्ष्यत । सदेवेति - सर्वलोकस्य
सम्भूतमरणमेव करिष्यामः इति भावः । परिवर्तयामि-
नाशयामि । अन्धधा करिष्यामीति वा ॥

४ महाभारते आरण्य ॥

श॥ चिन्तयत विषयान् शब्दादीन् विषयविशेषान् आलोचयतः पुंसः पुरुषस्य सङ्गः आस
क्तिः प्रीतिः तेषु विषयेषु उपजायते उत्पद्यते । सङ्गात् प्रीतेः सञ्जायते समुत्पद्यते कामः
वृष्णा । तस्मात् कामात् कुतश्चित् प्रतिहतात् क्रोधः अभिजायते ॥ ६२ ॥

क्रोधात् भवति सम्मोहः अविवेकः कार्यकार्यविषयः । कुद्धो हि संमूढस्सन्
गुरुमपि आक्रोशति । सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः शाखाचार्योपदेशाहितसंस्कारजनितायाः
स्मृतेः स्यात् विभ्रमो भ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तौ अनुत्पत्तिः । ततः स्मृतिभ्रंशात्
आ॥ मोहशब्दार्थ उक्त उपगीतासु । 'मोहसन्नितम् । अधर्मलक्षणं चैव नियतं पापकर्मसु'
इति, तथाचान्यत्र 'सम्मोहोऽधर्मकामिता' इति । स्मृतिविभ्रमः प्रतिषेधादिस्मृतिनाशः।

आ॥ इत्यत आह—तथाहीति । सदाब्दसु तस्यैव विशेषक इति भावः । अदृष्टरूपाधर्मविषय तद्वेतुषु
पापकर्मसु च नियत कामन मोहमन्नितमित्यर्थः । स्पष्ट चाल प्रमाणमाह—तथाचेति । यति ऋचिद्विप
यस्य स्मृतिविभ्रमस्य प्रकृतानुपयोगात्सम्यग्व्याचष्टे—स्मृतिविभ्रम इति । विभ्रमोऽनवस्थानं नाश

शा॥विधेयमताः प्रसादमधिगच्छन्ति । निर्मलान्तराणां भवतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।

प्रसन्नचेतसो ज्ञानं बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥

६५

अस्य पुत्रस्य मनःप्रसादे सति प्रदत्तेनमसर्गप्रयुक्तसर्वदुःखानां हानिरुपजायते ।

तासांशुभ्रमदशुभ्रमयथापि तस्मिन्प्रसादार्थं तत्र विरहितान् निर्मलान्तराणां भवतीत्यर्थः—
'अनादः परितः पवित्रात्सर्वगतः' इति । यत्प्रेक्षितव्यं तत्र तत्रो हि मनोविशेषः इत्यभिप्राये
नाह—विधेयमता इति । विधेयत्वो मनसः प्रसादनात्प्रसन्नचेतः इति वक्ष्यमाणे प्रसादो-
मनोवैभवंमित्याह—निर्मलेति ॥ ६४ ॥

'प्रसादे' इति शब्दे प्रसादहानिसाधकयोः क्रमात् सर्वदुःखानां हानिं बुद्ध्यात्प्रसन्नप्रकरणमाह अस्मै

प्रसादे । १. भवत्ये. '।. य. क. घ. २. नाभविज्ञानुपगमन. ३. नाभदे नाभयान ३५४ ५४ ॥

शा॥ - रागद्वेष इति॥ रागद्वेषविमुक्तः रागद्वेषरागद्वेषोऽपि, न पुत्रस्य हि इन्द्रियाणां
प्रवृत्तिः स्वाभाविकी, तत्र यो मुमुक्षुः भवति सः साध्यां विमुक्तः धोत्रादिभिः इन्द्रियैः
विश्रान् अग्रजं गीयात् यत्र उपलभमानः भाग्यवश्यं भाग्यतः यदयानि यदीदृशानि
इन्द्रियाणि तैः भाग्यवश्यं विधेयानि इच्छान्तः विधेयः भाग्या अन्तराणं यस्य सः
अस्य प्रसादम् अधिगच्छति । प्रसादः प्रसन्नता स्यात्पर्यम् ॥ ६४ ॥

प्रसादे सति किं स्यात् इति ? उच्यते—प्रसादे इति ॥ प्रसादे सर्वदुःखानां
आप्यामिषादीनां हानिः विनाशः भव्यते उपजायते । किञ्च प्रसन्नचेतसः बुद्ध्या

शा॥स जिनात्मैवर्षे । प्रसादम्—मन प्रसादम् ॥ ६४ ॥

कथं प्रसादमात्रेण सर्वदुःखहानिः , प्रसन्नचेतसो हि बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ; प्रसा-
दाइन्द्रियवत्पत्न्यमेन्द्रियवत्प्रसादा अतो सादेवविद्यत एव किमिच्छाहावासादेवविहा-
रस्तेन्द्रियवत्पत्न्यवत्सा इन्द्रियवत्तं हि भावः, 'मो हि न्यामिन्द्रियाणि' इति शन मरीयुव-
मिति ज्ञेयम्, तं हि साधारिन्द्रियवत्पत्न्यम्, उत सादिमिच्छाहावासा इन्द्रियवत्पत्न्यवत्
ज्ञानं यथा भावः, तथाऽऽदेवर्षे । सादेवविहावाशिवद्वन्द्वव्यापि इन्द्रियवत्पत्न्यवत्पत्न्यम् । इत्य-
न्यासाप्रतीतिरगमापत् विषयानि । निगडात् इन्द्रियवत्तं कर्मणम्, तस्मात्तस्मात्, भाः कथ-
मिन्द्रियवत्पत्न्यवत्पत्न्यवत् देहाद्यत्सर्वेषु विद्यमानेषु न दोषादेवि तदभ्युत्तममायमेनेन किय-
इति भावः । इन्द्रियवत्पत्न्यवत् पदमन न भूत्वा इति आत्मवत्तं विधेय इति । स विमलमेति
शेषः । किमेवानीत्यन आह—जिनात्मैव । अनेन वादवेनो सादेवविहाव्येन्द्रियवत्पत्न्यवत्
मुत्तम् । यत्पत्न्यवत्तदोऽत्र प्रीयो, तस्मात्तस्मात्पत्न्यवत्पत्न्यवत्पत्न्यवत् । तथाहि—य उक्तव्याया
तस्मात्तदोः, स सादेवविहाव्येन्द्रियवत्पत्न्यवत्पत्न्यवत्पत्न्यवत्पत्न्यवत्पत्न्यवत्पत्न्यवत्पत्न्यवत्पत्न्यवत्
भावः, तत्र एव यत्प्रेक्षितव्यं तत्र यत्पत्न्यवत्पत्न्यवत्पत्न्यवत्पत्न्यवत्पत्न्यवत्पत्न्यवत्पत्न्यवत्पत्न्यवत्
तावत् नोक्तम् । इति साधारिन्द्रियवत्पत्न्यवत्पत्न्यवत्पत्न्यवत्पत्न्यवत्पत्न्यवत्पत्न्यवत्पत्न्यवत्पत्न्यवत्
विधेयान्ता प्रसादमधिगच्छतीति । तत्र प्रसादो नास्मिन्नर्थे इति प्रीयो, तस्मिन्पत्न्यवत्पत्न्यवत्
प्रसादमिति । प्रसन्नचेतस इति वक्ष्यमाणवदिति भावः ॥ ६४ ॥

प्रसादे सति किं स्यादित्याह उच्यते—प्रसाद इति । तदाशिवत्तं—इत्येवमिति । तत्र शोक-
मात्मविद्दुःख्यादिविधेयवदिति भावः । किञ्च प्रसादे सति ज्ञानं भवतीति वा व्यवधानान्नर वा वक्ष्यते

या॥प्रसन्नचेतसः आत्मावलोकनविरोधिदोपरहितमनसः तदानीमेव हि विधिकार्यात्मविषया
बुद्धिः पर्यवतिष्ठते । अतो मनःप्रसादे सर्वदुःखानां हानिर्भवत्येव ॥ ६५ ॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।

न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥

६६

मयि सन्न्यस्तमनोरहितस्य स्वयन्नेनेन्द्रियनियमने प्रवृत्तस्य कदाचिदपि विविकारम-

ता॥ति । 'दुःखाज्ञानमला धर्माः प्रकृतेस्ते न चात्मनः' इत्याद्यभिप्रेतौपाधिकत्वेन हानियोग्यत्वार्थमाह—
प्रकृतीति । प्रतिबन्धकाभावे ह्याशु कार्यात्वत्तिरित्यभिप्रायेण प्रसन्नचेतस इत्यस्यार्थमाह -- आत्मावलोक-
नविरोधिदोपरहितस्येति । मनःप्रसादस्य सर्वदुःखहानिहेतुत्वमात्मदर्शनेहेतुत्वाद्युपपद्यत इति हेत्व-
र्थस्य हिशब्दस्यार्थमाह—अत इति ॥ ६५ ॥

अथ पूर्वोक्तान्योन्याश्रयफलभूतामात्मदर्शनासिद्धिं 'बुद्धिनाशात्प्रणश्यति' इत्येतद्विवरणरूपेणानुद्य-
ततः परमप्रयोजनस्याप्यलाभप्रकार उच्यते—नास्तांति । 'युक्त आसीत मत्परः' इति पूर्वोक्तस्य निवृत्तिर-
युक्तशब्देनोच्यत इति तात्पर्येणाह—मयीति । यततो ह्यपीति पूर्वोक्तं स्मारयति—स्वयत्नेनेति । नास्तीत्य-
नेनाभिप्रेतमाह—कदाचिदपीत्यादिना । अतिचिरकालप्रयासेनापीत्यर्थः । द्वितीयपादस्यमयुक्तस्येति
प्र-पा ॥ १. वि पु. ६ ७. २२, 'निर्वाणमय एवाऽयमात्मा ज्ञानमयोऽमलः.' इति ॥ २ गी. २. ६१ ॥

शान्तःकरणस्य हि यस्मात् आशु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठते आकाशमिव परि समन्तात्
अवतिष्ठते, आत्मस्वरूपेणैव निश्चलीभवति इत्यर्थः ॥

एवं प्रसन्नचेतसः अवस्थितबुद्धेः कृतकृत्यता यतः, तस्मात् रागद्वेषवियुक्तैः
इन्द्रियैः शास्त्रविरुद्धेषु अवर्जनीयेषु युक्तः समाचरेत् इति वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥

सा इयं प्रसन्नता स्तूयते—नास्ति इति ॥ नास्ति न विद्यते न भवति इत्यर्थः, बुद्धिः
आत्मस्वरूपविषया अयुक्तस्य असमाहितस्य । न च अयुक्तस्य भावना आत्मज्ञानाभिनि-
आ॥परांक्षेपेण सम्यक् स्थितिं करोति । प्रसादो नाम स्वतः प्रायो विषयागतिः ॥ ६५ ॥

प्रसादाभावे दोषमाहोत्तराभ्यां श्लोकाभ्याम्—नहि प्रसादाभावे युक्तिश्चित्त-
जा॥तलोकमासर्वदुःखहानिश्चावक्तव्यैवोक्तेति चाक्षेपशेषः । एतत्परिहारत्वेनोत्तरार्थं व्याख्याति—प्रसन्ने-
ति । एतेन प्रसादस्य फलद्वयमुच्यत इत्यपि प्रतीतिर्निरस्ता भवति । प्रसादे सति ब्रह्मापरोक्षज्ञानं
भवति । तच्च व्यवधानेनेति भविष्यति । ततो भवति सर्वदुःखहानिः प्रसादफलतयोक्तेति न वक्तव्यानुक्तिः ;
नाप्यवक्तव्योक्तिः । 'बुद्धियुक्तः' इति श्लोके मुकृतदुष्कृतहानि शानफलमित्युक्तम्, तदयुक्तम्, अपुरुषार्थ-
त्वादित्याशङ्का परिहर्तुं प्रसङ्गादिदमुक्तमिति । ननु यस्यानायासेनाभिलषितविषयोपनतिस्तस्य मनोऽ-
व्याकुलं प्रसन्नमित्युच्यते । ततः कथं प्रसादस्येन्द्रियजयफलत्व ज्ञानसाधनत्व चोच्यत इत्यत आह—
प्रसाद इति । अत्र विवक्षितेति शेषः । स्वतोऽपि प्रयत्न विनाऽपि विषयागतिर्विषयान्प्रत्यप्रवृत्तिः ॥

वक्तव्यस्योक्तत्वात्प्राप्ति बुद्धिरित्यादिक किमर्थमित्यत आह—प्रसादेति । अथगमननाभ्यामुप-
कृतेन ध्यानेनैव ब्रह्मापरोक्षज्ञानसिद्धेः किमेतेन प्रसादेन, यदर्धमिन्द्रियजयोऽपेक्षित इत्याशङ्क्येति शेषः ।
नन्वत्र प्रसादाभावे इदं स्यादिति नोच्यते, ततः कथमेतदुक्तमित्यतः प्रकरणप्राप्तमध्याहरति—नहीति ।
ननु प्रसादरहिता अनुमिमेते इत्यत आह—चिन्तेति । एकाग्रतेत्यर्थः । एवमध्याहारे सति नास्ति
बुद्धिरित्येतत्सर्वव्यत इति भावेनाह—अयुक्तस्येति । ज्ञानमात्रं प्रकृतानुपयुक्तमयुक्तं चेत्यत आह—

गा। विषया बुद्धिर्न सेत्स्यति। अतएव तस्य तद्भावना च न सम्भवति। विविक्तात्मानमभाष्यतो विषयस्पृहाशान्तिर्न भवति । अशान्तस्य विषयस्पृहायुक्तस्य कुतो नित्यनिरतिशयसुखप्राप्तिः ॥ ६६ ॥

पुनरप्युक्तेन प्रकारेणन्द्रियनियमनमकुर्वतोऽनर्थमाह—

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिश्राम्भसि ॥

६७

इन्द्रियाणां विषयेषु चरतां वर्तमानानां वर्तनमनु यन्मनो विधीयते पुरुषेणानुवर्त्यते;

न॥।।।।। श्लोकीचिन्यायायुक्तत्वफलभूतबुद्धिभावालक्ष्यमिति तात्पर्येणाह — अतएवेति । यद्वा तस्येत्ययुक्तपरमार्थः, अत एवेति तु बुद्धिभावादित्यर्थः। अथवा परम्परया हेतुत्तमभिप्रेत्यायुक्तत्वादेवेति विवक्षा; भिन्नविषयभावनान्तरनिषेधायोमातद्भावनेत्युक्तम् । 'रंगोऽव्यस्य पर दृष्टा निवर्तते' 'रंगद्वेषवियुक्तैः' 'मुग्धेषु भिगतस्मृः' इत्याद्यानुगुण्येन शान्तिं विशिनष्टि—विषयस्पृहा शान्तिरिति अशान्तस्यैव स्वर्गादिमुग्धभावादमृतत्तमप्रकरणसिद्धं मुग्धस्य विशेषमाह— नित्यनिरतिशयेति ॥ ६६ ॥

अनेन श्लोकेन प्रत्याहारदियोगादयमनुपपन्नस्य कल्पस्य निःश्रेयसस्य च यथासम्भवमभिधातात्पर्याभ्यां पूर्वपूर्वाभावाद्दुक्तेतरम्याल्लभस्युचितो भवति। अथेन्द्रियनिग्रहभावे बुद्धयभावस्य पूर्वोक्तस्य प्रकारः 'इन्द्रियाणाम्' इत्यन्तन्तश्श्लोकेनोच्यते इत्युपनयनः; आदरार्थं वा पुनरुक्तिरित्यभिप्रायेणाह— पुनरपीति। तेषु लक्ष्यन्दादिमात्रव्युदासाय विषयेष्वित्युक्तम्। इन्द्रियाणां सर्वेषां न विषयेषु सचारोऽस्ति,

प्र-या॥ १ गा. २ ५९॥

२ गी २-६४॥

३. गा २-५६॥

श।।।।। शेषः, तथा न च अभावयतः आत्मज्ञानाभिनिवेशाम् अकुर्वतः शान्तिः उपशमः। अशान्तस्य कुतः सुखम्? इन्द्रियाणां हि विषयसेवातृष्णातः निवृत्तिः सुखम्, न विषयविषया तृष्णा। दुःखमेव हि सा । न तृष्णायां सत्यां सुखस्य गन्धमात्रमपि उत्पद्यते इत्यर्थः॥

अयुस्तस्य कस्मात् बुद्धिः नास्ति इति, उच्यते—इन्द्रियाणाम् इति॥ इन्द्रियाणां हि यस्मात् चरतां स्वविषयेषु प्रवर्तमानानां यत् मनः अनुविधीयते अनुप्रवर्तते तत् इन्द्रिया-

आ ॥ निरोधः । अयुक्तस्य च बुद्धिः सम्यग्ज्ञानं च नास्ति । तदेवोपपादयति—न चायुक्तस्येति । शान्तिर्मुक्तिः 'शान्तिर्मौक्तोऽथ निर्वाणम्' इत्यभिधानात् ॥ ६६ ॥

कथमयुक्तस्य भावना न भवति? आह—इन्द्रियाणामिति । अनुविधीयते क्रियते जा।।सम्यगिति । ब्रह्मापरोक्षज्ञानमित्यर्थः । एतावता प्रसादाभावे दोष उत्तमार्थमर्थं नचायुक्तस्येत्येतदित्यत आह—तदेवेति। ध्यानेनैव शानोत्सादात्कथं नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य' इत्याशङ्क्येति शेषः। भावना ध्यानम् । अत एव 'न चाभाष्यतो ज्ञानम्' 'न चाशान्तिः शान्तिः' इति योज्यम्। ननु शान्तिः प्रसादः तस्य ज्ञानमाधनेत्येवोक्तत्वात्कथं शानोत्तरममुच्यते इत्यत आह—शान्तिरिति । एतच्च न केवलमुक्तौ सर्वदुःखशानिः, किं तु समाधिभिरलभ्यं परमं सुखं चेति शापयितुं प्रमद्ग्राहकम् । एतदेवावेश्य भाष्यकृता ब्रह्मादिपदादित्यायुक्तम् ॥ ६६ ॥

एकेनैव श्लोकेन प्रमेयस्य समुदितत्वात् श्लोकान्यामिति किमर्थमुक्तम्, अत आह—कथमिति । वृत्तश्रणमननस्य ध्यानेनोत्तरेति भावः। न भवतीत्याशङ्क्येति शेषः । अनुविधानं सदृशमननं तदत्रासंगतं तत्रां चाव जीव इति प्रतीयतेऽत आह—अनुविधीयते इति । विपूर्वां दधातिः करोत्यर्थे वर्तते । वर्तां चात्रेश्वर एत्यर्थः । अत्रानुः पृथग्भावित्वाद्यो न लक्षणार्थ इति कर्मप्रवचनीयो न

याः। तन्मनोऽस्य विविकतात्मप्रवणं प्रज्ञां हरति विषयप्रवणं करोतीत्यर्थः; यथाभसि नीय-
मानां नावं प्रतिकूलो वायुः प्रसह्य हरति ॥ ६७ ॥

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

६८

तस्मादुक्तेन प्रकारेण शुभाश्रये मयि निविष्टमनसो यस्येन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस-

ता॥ अतस्तदौन्मुख्यमर्थ इति व्यञ्जनाय 'इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते' इति प्रयोगान्तरानुसारेण वर्तमाना-
नामिन्द्रियानामुपलक्षणं च योर्मनोविषयत्वमेवोचितं प्रज्ञाहरणे तस्यैव प्रधानत्वात्; मनसो बाह्येन्द्रियानुविधाने
सर्वेन्द्रियसाधारण्येन वक्तव्ये यदिनि निर्धारणस्य प्रयोजनाभावात् बाह्येन्द्रियस्य मनोनुविधाने प्रज्ञाहरणा-
भावाच्च । 'यद्येकं क्षरतीन्द्रियम्' इति मनुवचने तु मनसोऽनुक्तत्वादिन्द्रियशब्दाभ्यासादेकशब्दव्याघ-
निर्धारणार्थैव न च तत्तुल्यत्वमस्यापि वाक्यस्य निर्वन्धनीयमिति कृत्वा चर्तनमनु यन्मन इत्याद्युक्तम्।
विधीयते इत्यस्य कर्त्रेणैवां पूर्यति—पुरुषेणेति। स्वस्यैवायमनय इति भावः । अनभिर्महितदेशप्रापणं
हि दृष्टान्तेऽभिप्रेतमिति प्रदर्शयन् हर्ततेर्विनाशार्थताभ्रमव्युदासाय चाह—विषयप्रवणमिति । अम्म-
सीत्यस्य हरतिनाम्ययप्रान्तिमयाकरोति—अम्मसि नीयमानामिति। अनिष्टविषयप्रापणनिदर्शनत्वायोक्तं
—प्रतिकूल इति ॥ ६७ ॥

'यदा सहरते' इत्याद्युपक्रान्त इन्द्रियनिग्रहोपदेन उपमंक्षियते—तस्मादिति श्लोकेन । तस्मा-

प्र-पा॥ १. गौ. ५-४९॥

२. मनु. २-९९. 'इन्द्रियाणानु सर्वेषां बधेन
क्षरतीन्द्रियम्। तेनाऽस्य श्रुति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिबोद-
कम्' अर्थार्थ - सर्वेषामिन्द्रियाणाम्भावे एकमर्था-
न्द्रियं विषयप्रवण यदि भवति, ततोऽस्य-विषयप्रस १-

न्द्रियान्तरेषु तत्त्वज्ञान क्षरति, न व्यवतिष्ठते; चर्म-
निमित्तोदकपात्रादिव पकेनापि छिद्रेण सर्वस्थानस्थ-
मेवोदक न व्यवतिष्ठते इति ॥

३. स्वस्यैवायमनय इति. क. ख. ग. घ. ङ. पा ॥

४. हरतेर्विनाशार्थता. क. ख. ग. घ. ङ. ॥

शं॥ विषयविकल्पनेन प्रवृत्तं मनः अस्य यतः हरति प्रज्ञाम् आत्मानात्मविधेकजां नाशयति ।
कथं ; धातुः नावमिव भ्रमसि उदके जिगमिपतां सांयात्रिकाणां मार्गात् उद्धृत्य उन्मार्गे
यथा वायुः नावं प्रवर्तयति एवम् आत्मविषयां प्रज्ञां हृत्वा मनो विषयविषयं करोति॥६७॥

'यततो हि' इत्युपन्यस्तस्य अर्थस्य अनेकधा उपपत्तिम् उक्त्या सं च अर्थम् उपपाद्य
उपसंहरति—तस्मात् इति ॥ इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोष उपपादितो यस्मात् तस्मात्
आ॥ नन्वीश्वरेणेन्द्रियाणामनु बुद्धिर्ज्ञानमिति वक्ष्यमाणत्वात् । प्रज्ञां ज्ञानम्। उत्पत्त्यदपि
निवारयतीत्यर्थः । उत्पत्त्यस्याप्यभिभवो भवति ॥ ६७ ॥

तस्मात्सर्वात्मना निगृहीतेन्द्रिय एव ज्ञानीति निगमयति—तस्मादिति ॥ ६८ ॥

जा॥ भवति। नन्विति नेप्रतिपत्तिमुक्त्वा सा युत इत्यत आह—बुद्धिरिति। ग्रहणशक्तिः प्रज्ञा । तद्ग्रहणम-
त्ताद्युक्तमित्यत आह—प्रज्ञामिति । परोक्षनिश्चयम् । यस्य प्रज्ञान नोत्पन्नं तस्य युक्त्यभावः किं करि-
ष्यति ; विद्यमानस्य हि हरणमत आह—उत्पत्त्यदिति । तर्ह्युत्पन्नपरोक्षज्ञानस्य युक्त्यभावोऽकिं-
चित्कर इत्यत आह—उत्पत्त्यस्यापीति । चित्तनिरोधरहितभ्रवणमनने अपि न ध्यानोपयोगिनौ
तत्त्वनिश्चयेदार्थनियमौ युक्त इति भावः ॥ ६७ ॥

अत्र परमं प्रमेयं ज्ञानित्वं प्रकृतं तस्यामंभवपरिहास्य ज्ञानस्य महाप्रयत्नसाधेन्द्रियनिग्रह-
साध्यत्वं च, तत्र कस्यायमुपसंहार इति न ज्ञायतेऽत आह—तस्मादिति । ज्ञानी जायत इति शेषः ।

या॥ र्वंशो निगृहीतानि, तस्यैवात्मनि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥ ६८ ॥

एवं नियतेन्द्रियस्य प्रसन्नमनसस्सिद्धिमाह—

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥

६९

या आत्मविषया बुद्धिः सर्वभूतानां निशा—निशेषाप्रकाशा, तस्यामात्मविषयायां ता ॥ दिति इन्द्रियानुविधायिनो मनसः प्रजाप्रतिष्ठापिरोधित्वादित्यर्थः। निग्रहहेतुं प्रागुक्तमनुकर्षति—उक्तेनेत्यादिना ॥ ६८ ॥

एवमुपायमुपदिश्य फलमुपदिशतीत्याह—एवमिति। प्रागुक्तस्यैव फलस्य प्रशसापस्त्वादपुनरुक्तिः, अतो 'या निशा' इत्यादिभिः त्रिभिः श्लोकैः 'प्रज्जहाति' इत्यादिनोक्तायस्वाचतुष्टयसिद्धिः निगम्यते। 'विहाय कामान्, निःस्पृहः' इत्युभयान्यां यतमानव्यतिरेकसंज्ञयोरुपलक्षणम्। यद्वा श्लोः शब्देनावस्थाचतुष्टय-फलं तृतीयेन त्वयस्याचतुष्टयं निगम्यत इति विभागः । 'या' इति प्रसिद्धतया निर्देशोऽत्र प्रस्तुतप्रज्ञा-विषयः । साक्षात्निशाया देशकालभेदेन विपरिवर्तमानायाः सर्वभूतनाधारण्याभावादिति तात्पर्येणाह—या आत्मविषयेति । उपचारनिमित्तं ध्येयं—निशेषाप्रकाशेति । स्वप्रकाशाया अपि बुद्धेरप्रस्तुत-दशायामप्रकाशत्वमुपपद्यते । इन्द्रियनिग्रहस्य प्रकृतत्वात्स एवान् संयमिशब्दार्थ इत्यभिप्रायेणोक्तम्—

शा॥ यस्य यतेः हे महाबाहो निगृहीतानि सर्वंशः सर्वप्रकारैः मानसादिभेदैः इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

योऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः स उत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्य अविद्याकार्यत्वात् अविद्यानिवृत्तौ नियतते, अविद्यायाश्च विद्याविरोधात् निवृत्तिः, इत्येतम् अर्थं स्फुटीकुर्वन् आह—या निशा इति॥ या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानाम् अविवेककरी तमस्त्वभावात् सर्वभूतानां सर्वेषां भूतानाम् । किं तत् ? परमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्य विषयः। यथा नक्तंचराणाम् अहरेव सत् अन्येषां निशा भवति, तद्वत् नक्तंचरस्थानीयानाम् अज्ञानानां सर्वभूतानां निशा इव निशा परमार्थतत्त्वं अगोचरत्वात् अतद्बुद्धीनाम् । तस्यां परमार्थतत्त्वलक्षणायाम् अज्ञाननिद्रायां प्रबुद्धो जागर्ति संयमी संयमवान्, जितेन्द्रियो योगीत्यर्थः। यस्यां ग्राह्यग्राहकलक्षणायाम् अविद्यानिशायां प्रसुप्तानि एव भूतानि जा-

आ॥ उक्तं लक्षणं पिण्डीकृत्याह—यानिशेति॥ या सर्वभूतानां निशा परमेश्वरस्वरूपलक्षणा । यस्यां सुप्तानीव न किञ्चिज्ज्ञानन्ति तस्यामिन्द्रियसंयुक्तो ज्ञानी जागर्ति सम्यगापरोक्षेण पश्यति परमात्मानमित्यर्थः; यस्यां विषयलक्षणयां भूतानि जाग्रति, तस्यां निशायामिव सुप्तः प्रायो न जानाति । मत्तादिवद्रमनादिप्रवृत्तिः, तदुक्तम् 'देहं तु तत्र ज ॥ यत एवं निगृहीतेन्द्रियस्यैव प्रमादः, प्रसादवत् एव युक्तिः, युक्तिमत एव श्रमणमननाम्या तत्त्वज्ञानम्, तत्त्वज्ञानवत् एवापरोक्षज्ञानसाधनं ध्यानम्, नान्यथा, तस्मादित्यर्थः ॥ ६८ ॥

गानिनः सर्वकर्मत्यागप्रतिपादनार्थाय 'या निशा' इत्ययं श्लोक इति कश्चित्। तत्र तत्प्रतिपादकाश्रयाश्रयणात्प्रमाणविरोधाच्चेत्याशयेन तत्प्रतिपाद्यमाह—उक्तं लक्षणमिति । चतुःश्लोकायां विविचयोक्तम् । नन्वशोकं किमपि न प्रतीयत इत्यत आह—येति । परमेश्वरस्वरूपस्य निशासाम्पनुपपादयति—यस्यामिति । विषयतमधिकरणत्वं चाविपश्चित्वा कारकत्वमात्रविषया साम्यादिदमुक्तम् । संयमीत्यस्याक्षरार्थं इन्द्रियेति; प्रकरणलभ्योऽर्थो ज्ञानीति। उत्तरार्थमाह—यस्यामिति। अत्रापि पूर्ववत्ताम्यम् ।

या॥बुद्धौ इन्द्रियसंयमी प्रसन्नमनाः जागति—आत्मानमधलो कयन्नास्तइत्यर्थः; यस्यां शब्दा-
दिविषयायां बुद्धौ सर्वाणि भूतानि जाग्रति—प्रबुद्धानि भवन्ति; सा शब्दादिविषया
बुद्धिरात्मानं पश्यतो मुनेर्निशेषाप्रकाशा भवति ॥ ६९ ॥

ता॥इन्द्रियसंयमीति । या पुनः 'द्वयमेकत्र संयमः' इति धारणाध्यानममाधीनां समुचिताना संयमत्वेन
पातञ्जलपरिभाषा, सात्र न विवक्षितेति भावः । इन्द्रियसंयमस्य बुद्धिजनने अवान्तरव्यापार पूर्वोक्त-
माह—प्रसन्नमना इति । जागतीत्यत्र मुख्यार्थायोगादाह—आत्मानमिति । बुद्धौ जागरणशब्दनि-
र्दिष्टं प्रबुद्धत्वं प्रकाशमानप्रसृतबुद्धिविशिष्टत्वमेव; सा च संविषया प्रकाशते—इति भावः । बुद्धिप्रक-
रणत्वात्स्यामिति निर्देशोऽपि बुद्धिविषयः; सा च बुद्धिः भूतानीत्यसंयमिनिष्ठतया व्यपदेशादात्मद-
र्शिनेो निशात्ववचनाच्च शब्दादिविषयेत्युक्तम् । सर्वभूतानामित्यत्र समाननिमग्नोऽपि सर्वज्ञश्चो
भूतानीत्यत्रापि बुद्ध्या निष्कृष्यान्वेतव्य इति सर्वाणोत्सुक्तम् । पश्यत इत्यत्र कर्माकाङ्क्षायाम्
आत्मानमिति प्रकरणभिद्भुक्तम् ॥ ६९ ॥

प्र-या॥१ पातञ्जलयोगानुष्ठानमनपरिभाषा.

या॥अग्नि इति उच्यन्ते यस्यां निशायां प्रसुप्ता इव स्वप्नदशः सा निशा अविद्यारूपत्वात्
परमार्थतत्त्व पश्यतः मुनेः इति॥ अतः कर्माणि अविद्यावस्थायाम् एव चोच्यन्ते, न विद्या-
वस्थायाम्। विद्यायां हि सत्याम् उदिते सधितरि शार्वरम् इव तमः प्रणाशम् उपगच्छति
अविद्या । प्राक् विद्योत्पत्तेः अविद्या प्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणा क्रियाकारकफलभेदरूपा
च सती सर्वकर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते न अप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः,
'प्रमाणभूतेन घेदेन मम चोदितं कर्तव्यं कर्म' इति हि कर्मणि कर्ता प्रवर्तते 'न
अविद्यामात्रम् इदं सर्वं निशा इव' इति । यम्य तु पुनः 'निशा इव अविद्यामात्रम् इदं
सर्वं भेदजातम्' इति ज्ञानं तस्य आत्मज्ञस्य सर्वकर्मसंन्यास एव अधिकारो न प्रवृत्तौ ।
तथा दर्शयिष्यति—'तद्बुद्धयस्तदात्मानः' इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायाम् एव तस्य अधि-
कारम् । तत्रापि प्रवर्तकप्रमाणाभावे प्रवृत्तेः अनुपपत्तिः इति चेत्—न, स्वात्मविषय-
त्वान् आत्मविज्ञानमस्य । न हि आत्मनः स्वात्मनि प्रवर्तकप्रमाणापेक्षा, आत्मत्वादेव ।
तदन्तत्वात् च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य । न हि आत्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः
प्रमाणप्रमेयव्यवहारः संभवति । प्रमातृत्वं हि आत्मनः निवर्तयति अन्त्यं प्रमाणं निव-
र्तयेदेव च अप्रमाणीभवति, स्वप्रकालप्रमाणमिव प्रबोधे । लोके च चस्त्वधिगमे प्रवृत्तिहे-
तुत्वादर्शानात् प्रमाणस्य । तस्मात् न आत्मविदः कर्मणि अधिकार इति सिद्धम् ॥६९॥

आ॥चरमम् 'देहोऽपि देवशरणाः' इति श्लोकाभ्याम्। मननयुक्तो मुनिः । पश्यत इत्यस्य
साधनमाह ॥ ६९ ॥

ज ॥ यदि न किञ्चित्पश्यति, कथं तर्हि तस्य गमनादिप्रवृत्तिरित्यत आह—मत्तादिवदिति । कुत
एतदित्यत आह—तदुक्तमिति । मुनेरित्युक्तत्वाच्चतुर्थांशमिष एव ज्ञानमिति व्याख्यानमसदिति
भावेनाह—मननयुक्त इति । याश्वल्क्यादीनामयतीनामपि ज्ञानश्रवणादिति भावः । मननस्य
प्राङ्निवृत्तत्वात्परमार्थो मुनेर्पित कथमन्यत आह—पश्यत इति । दर्शनसाधनत्वेन मननमिहोक्तं न
तु तत्समकालीनतयेत्यर्थः । एतच्च प्राङ्मननादेः स्पष्टदर्शनसाधनत्वानुक्तेः प्रसङ्गादिहोक्तम् । ननु
'स्वितर्थाः किं प्रभापेत' इत्याद्युत्तरमय श्लोक इति प्रागुक्तम्, तत्कथमिदानीं लक्षणसतया व्याख्यातः ।

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७०

रा॥यथा स्वैर्नैवापूर्यमाणमेकरूपं समुद्रं नादेय्य आपः प्रविशन्ति;आसामपां प्रवेशेऽप्य-
प्रवेशे च समुद्रो न कंचन विशेषमापद्यते;एवं सर्वे कामाश्शब्दादयो विषयाः यं संयमिनं
प्रविशन्ति—इन्द्रियगोचरतां यान्ति,स शान्तिमाप्नोति—शब्दादिष्विन्द्रियगोचरनामाप
शेष्वनापन्नेषु च स्वात्मावलोकनतृप्त्यैव यो न विकारमाप्नोति, स एव शान्तिमाप्नोतीत्य-
र्थः । न कामकामी—यद्शब्दादिभिर्विक्रियते, स कदाचिदपि न शान्तिमाप्नोति ॥ ७० ॥

ता॥एवं शब्दाद्यदर्शनपर्यवसितात्मदर्शनमयी सिद्धिदत्ता, एतस्या एव सिद्धेरर्वाचीनामदूरविप्रवृष्टा
शब्दादिविषयदर्शनेऽप्यविकारतारूपामरस्यामाह—आपूर्यमाणमिति अत्र प्रवेशाप्रवेशयोरविशेषो-
पलभस्य विवक्षितत्वात् आपूर्यमाणमिति न प्रविशन्तीभिर्नादेयीभिरन्द्रियापूरण विवक्षितम्,अपितु दा-
र्ष्टान्तिके विवक्षितायाः स्वात्मावलोकनतृप्तेः प्रतिनिर्देशः क्रियते इति दर्शयति—स्वैर्नैवेति। अचलप्रति-
ष्ठशब्दोऽत्र सीमातिलङ्घनादिहेतुभूतवृद्धिहासराहित्यपरइत्याह—एकरूपमिति। नादेय्य इत्यनेन समु-
द्रप्रयत्ननिरपेक्ष स्वतस्समुद्रप्रारण्यं सूच्यते। दृष्टान्ते निर्मयितार्यमाह—आसामिति। कामा इत्यत्र कर्मणि
व्युत्पत्तिमभिप्रेत्याह—शब्दादयो विषया इति।अविकारतासि द्वयं यच्छब्दस्य पूर्वोक्तमयमित्वाभिप्रा-
यतामाह—यं संयमिनमिति। रूपादिविषयाणां पुरुषे प्रवेशो नात्रपानादिवच्छरीरान्तःप्रवेशः। अतः त-
त्तदिन्द्रियद्वारा शनविषयत्वमेव विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—इन्द्रियेति। यस्मैति शेषः,तद्वदित्यनेन सि-
द्धमाह—शब्देति । नित्यनिरवद्यनिरतिशयस्वात्मानुभवानन्दसदोहममो नश्वरदुःखमिश्रसातिशयविषया-
नुभवानन्दविन्दुषु न सज्जते इति भावः।‘न कामकामी’ इत्येतत्पूर्वोक्तस्यार्थस्य व्यतिरेकेण दृढीकरण-
मिति व्यञ्जयति—यइति। विकारस्य प्रसक्तत्वात्कामित्य स्वकार्ये विकारमप्यजहलक्षणया लक्षयतीति
विक्रियते इत्युक्तम् । कामान्कामयितु शील यस्य स कामकामी; कदाचिदपीति यावत्कामपरित्या-

शं॥ विदुषः त्यक्तेषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेः एव मोक्षप्राप्तिः न तु असंन्यासिनः
कामकामिनः इत्येतम् अर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन् आह—आपूर्य इति।आपूर्यमाणम् अ-
द्भिः अचलप्रतिष्ठम् अचलतया प्रतिष्ठा अवस्थितिः यस्य तम् अचलप्रतिष्ठं समुद्रम् आपः
सर्वतोगताः प्रविशन्ति स्वात्मस्थम् अविक्रियमेव सन्तं यद्वत् तद्वत् कामाः विषयसन्नि-
धावपि सर्वतः इच्छाविशेषाः यं मुनिं समुद्रम् इव आपः अविकुर्वन्तः प्रविशन्ति सर्वे
आत्मन्येव प्रलीयन्ते न स्वात्मवशं कुर्वन्ति सः शान्तिं मोक्षम् आप्नोति । न इतरः काम-

आ॥ तेन विषयानुभवप्रकारमाह—आपूर्यमाणमिति। यो विषयैरापूर्यमाणोऽप्यचलप्र-
तिष्ठो भवति नास्सेक प्राप्नोति ; नच प्रयत्नं करोति , नचाभावे शुष्यति ; न हि
जा॥अन्यपरादपि तद्भाभ इत्याशयेनेति ब्रूमः । अन्यथा ‘प्रभापेत’ इत्यादेरुत्तरमाहेत्यवैवावश्यत् । किं
तत्र स्थानप्रदर्शनादिनेति ॥ ६९ ॥

पृष्ठस्य समस्तस्योत्तरमुक्तं तत्किमापूर्यमाणमित्यनेनेत्यत आह—तेनेति । क्रियमाणेत्यु-
पस्कृत्यम् । नित्यसापेक्षत्वादसामर्थ्याभावः । बाह्यानुमधानरहितस्य युज्येतापि कथंचिद्रमनादिकम् ;
विषयानुभवस्तु दृश्यमानः कथं स्यात् , तस्य नियतताधनत्वप्यस्यानुमंधानेन त्रिनाऽनुदयादित्याशङ्का-
परिहारार्थमिति शेषः । तद्वत्सीमा यं प्रविशन्तीति सञ्ज्ञेणोक्तं तद्विदृष्टोति—य इति । कामशब्द-
स्यार्थो विपर्ययति । अन्यथा विहाय कामानित्युत्तरविरोधात् । अचलप्रतिष्ठत्वस्यैव व्याख्यानं नास्सेक-

विहाय कामान् यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्स्पृहः ।

निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥

७१

रा॥ काम्यन्त इति कामादशब्दादयः । यः पुमान् शब्दादीन् सर्वान्विषयान् विहाय तत्र निस्स्पृहः तत्र ममतारहितश्च, अनात्मनि देहे आत्माभिमानरहितश्चरति ; स आत्मानं दृष्ट्वा शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

ता॥ काम्यन्तः । एतेन—यो विक्रियते, स न शान्तिमाप्नोतीत्यनयोरेकार्थशब्दा परिहृता । विषयदर्शने विक्रियमाणोऽन्यदापि स्पृहारहितो न स्यादित्यर्थः ॥ ७० ॥

किं कामकामिनः सर्वदा शान्तिर्न स्यादिति शङ्कामपाकुर्वन्नदर्शनाविकारत्वात्स्थयोः कारणभूतां विषयसङ्ग्रहणस्पृहाममकारदेहात्मभ्रमणा क्रमात्कार्यकारणभावनियन्धनानुलोमप्रतिलोमान्वयव्यतिरेकद्वयानां निवृत्तिरूपामरस्थामाह—विहायेति । पूर्वत्र च श्लोके प्रवृत्तं कामशब्द निर्गतिः—काम्यन्त इति । चरतीति वर्तते इत्यर्थः । आत्मदर्शिपुरुषपर्वभेदविषयो पूर्वश्लोकौ; अयं त्वात्मदर्शनार्थिपुरुषविषय इति विवेकं द्योतयति—आत्मानं दृष्ट्वेति । अनयोश्श्लोकयोर्विषयानुभवननिवृत्तिलक्षणा 'सा निदा' इति पूर्वश्लोकौकशान्तिरुक्ता ॥ ७१ ॥

शे॥ कामी काम्यन्ते इति कामाः विषयाः तान् कामयितुं शीलम् अस्य स कामकामी । स न प्राप्नोति इत्यर्थः ॥ ७० ॥

यस्मात् एवं तस्मात्—विहाय इति ॥ विहाय परित्यज्य कामान् यः संन्यासी पुमान् सर्वान् अशेषतः चरति जीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्यटति इत्यर्थः । निस्स्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य सः निस्स्पृहः । निर्ममः शरीरजीवनमात्राक्षिप्तपरिग्रहेऽपि 'मम इदम्' इति अभिनिवेशवर्जितः निरहंकारः विधावत्यादिनिमित्तात्मसंभावनारहितः इत्येतन् । स एवंभूतः स्थितप्रज्ञः ब्रह्मवित् आ॥ समुद्रः सरित्प्रवेशाप्रवेशनिमित्ती घृद्धिशोषौ घट्टनरी प्राप्नोति; प्रयत्नं वा करोति; स मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

एतदेव प्रपञ्चयति—विहायेति। कामान्—विषयान् । निस्स्पृहतया विहाय यश्चरति—भक्षयति; भक्षयामीत्यहंकारममकारवर्जितश्च ; स हि पुमान् ; स एव च मुक्तिमधिगच्छतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

ज ॥ मित्यादि । कुत एषोऽर्थः इत्यतः समुद्रदृष्टान्तोपादानमामर्थ्यादिति भावेनाह—च्छीति । 'स शान्तिमाप्नोति इत्यस्यार्थमाह—स इति । शान्तिप्रशंसार्थमेतत् ; एतत् दृष्ट्वा केचित् शान्ति एव मुक्तिरित्यनेनाहेत्याहुः ; तदसद्र्थार्थत्वान् ॥ ७० ॥

'विहाय' इत्यनेनाप्ययमेवार्थ उच्यते, अतः पुनरुक्तिरित्यत्र आह—एतदेवेति। यद्यत्र कामा इच्छा-विशेषान्तरि निस्पृह इति पुनरुक्तिः, यदि काम्यन्त इति विषयास्तदा चरतिर्वादि भक्षणार्थस्तदा व्याघातः । अथ गत्यर्थस्तदा व्यर्थम्—इत्यतो व्याघटे—कामानिति । 'निर्ममो निरहंकारः' इत्येतदमभवपरिहारान् व्याघटे—भक्षयामीति । कर्तृत्वाभिमान एवाहंकारः, स्वामित्वाभिमान एव ममता, न तदप्रत्ययादिमात्रमिति भावः । स हि पुमान्—अन्यः पशुरित्यर्थः । कुत इत्यत्र आह—स एवेति । स पुमानित्यनेनैतन्नयस्यमार्ति चरता शान्ति एव मुक्तिरित्येषोऽर्थो नात्र प्रतिपाद्यत इति दर्शितम् ; स्वभाववृत्त्यभावश्च ॥ ७१ ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुञ्चति ।

स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥

७२

इति श्रीमद्भगवद्गीतासुपनिषत्सु ब्रह्मसिद्धान्त्यां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः ॥

रा॥एषा नित्यात्मज्ञानपूर्विका असङ्गकर्मणि स्थितिः स्थितधीलक्षा ब्राह्मी ब्रह्मप्रापिका,

ता॥'एषा' इति श्लोकेन परमप्रयोजनतया प्रकृतायास्मंसारनिवृत्तिलक्षणज्ञानान्तेष्वसंहारः क्रियते; यद्वा श्लोकत्रये शान्तिनिर्वाणशब्दाभ्यामेकमेव फलमुच्यते। 'ज्ञान लब्ध्वा परा शान्तिमचिरेणाधिगच्छति' इत्यत्र परं निर्वाणमाप्नोतीति हि व्याख्यास्यति। 'एषा ब्राह्मी' इति श्लोकेनाध्यायार्थस्य निगमन फलव्यभिचारस्यापनं च। 'एषा' इति निर्देशस्य पूर्वोक्तनिष्ठिलप्रकारपरामर्शित्वात्त प्रकारमाह—नित्येति। स्थित-धीलक्षं यस्यास्ता स्थितधीलक्षा—ज्ञानयोगाख्यस्थितप्रजतासाधनभूतेत्यर्थः। ब्राह्मीत्यत्र तद्विदितविश्रुत-संबन्धविशेषं दर्शयति—ब्रह्मप्रापिकेति। एनामित्यन्वादेशोऽपि सप्रकारपरामर्शाति व्यञ्जयति—

प्र-पा ॥ १. गी ४-३९॥

शां॥शान्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणां निर्वाणाख्याम् अधिगच्छन्ति प्राप्नोति ब्रह्मभूतः
भवति इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

सैषा ज्ञाननिष्ठा स्तूयते—एषा ब्राह्मी इति ॥ एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भया

आ ॥ उपसंहरति—एषेति ॥ ब्राह्मी स्थितिः ब्रह्मविषया स्थितिः लक्षणम्। अन्त-कालेऽप्यस्यां स्थित्वैव ब्रह्म गच्छन्ति। अन्यथा जन्मान्तरं प्राप्नोति। 'यंयंवापि' इति वक्ष्यमाणत्वात्। ज्ञानिनामपि सति प्रारब्धकर्मणि शरीरान्तरं युक्तम्, 'भोगेन त्वितरे' इति ह्युक्तम्। सन्ति हि बहुशरीरफलानि कर्माणि कानिचित् 'सप्तजन्मनि विप्रः स्यात्' इत्यादेः, दृष्टेयं ज्ञानिनामपि बहुशरीरप्राप्तेः। तथा ह्युक्तम्, 'स्थितप्रज्ञोऽपि

जाज्ञानी स्तूयते' एषा' इत्यनेनेत्यम्, प्रथमशब्दे तददर्शनादिति भावेनाह—उपसंहरतीति। प्रक-रणं समापयतीत्यर्थः। ब्रह्मधर्मभूतेति प्रतीतिनिरसयाह—ब्राह्मीति। स्थितिर्नोक्ता कथमेवमुच्यते इत्य-त आह—लक्षणांमिति। ब्रह्मविषयज्ञानरतो लक्षणमुक्तमित्यर्थः। 'किं प्रभाप्रेत' इत्यादिप्रभपरिहारस्या-र्थादुक्तत्वादनुपसंहारः। अन्तकाले चरमे वयस्यपि यः परिव्रज्य अस्या स्थितौ तिष्ठति, सोऽपि ब्रह्मप्राप्नो-तीति किमु ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेति व्याख्यानममत्, अप्रकृतत्वादित्याशयान्वयाचष्टे—अन्तकालेऽपी-ति। शानिनो ब्रह्मप्राप्तिवक्ता, सा किं तदेहपातानन्तरमेव, उतान्यदल्पेऽध्यायमिदमुच्यते। कुतोऽस्यार्थस्य भगवदभिप्रेतत्वमित्यत आह—यंयमिति। ननु ज्ञानमेव मोक्षसाधनम्; कारणपौष्कल्ये च कार्यं भवत्येव; अतः कथं शानिनः शरीरान्तरप्राप्तिरित्यत आह—ज्ञानिनामिति। प्रारब्धकर्म सामग्र्याः प्रतिकर्षकं, तदेवा-तकाले ब्रह्मानुसंधान प्रतिब्रज्जातीति भावः। ननु ज्ञानादेव सर्वं कर्म क्षीणमित्यत आह—भोगेनेति। अस्तु प्रारब्धकर्मणो भोगेनैव शय; स च ज्ञानं यच्छरीरे जातं तत्रैवाभूत्, अतः कथं शरीरान्तरारम्भ इत्यत्र आह—सन्तिह्येति। तानि कथमेकैवैव शरीरेण भुज्येरन्निति शेषः। सप्तजन्मनीति दिग्गुः। इतश्चैवमित्याह—दृष्टेइचेति। बद्धित्वनेकोपलक्षणम्। कथं शानिना बहुशरीर-

रा॥ ईदृशीं कर्मणि स्थितिं प्राप्य न विमुह्यति—पुनस्संसारं नाप्नोति, अस्यां स्थित्यामन्तिमे-
ऽपि वयसि स्थित्वा ब्रह्म निर्वाणमृच्छति—निर्वाणमयं ब्रह्म गच्छति; सुखैकतानमात्मान-
मवाप्नोतीत्यर्थः ॥

ता॥ ईदृशीमिति । मोहनिषेधकलितमाह—पुनरिति । अन्तकालइत्युत्क्रान्तिकालभ्रमव्युदासायाह—
अन्तिमेऽपि वयसीति । 'उत्तमे चेद्वयसि साधुवृत्तः' इत्यादिवत् । एतेन बाल्यादिषु विषयप्रगणस्यापि
पश्चान्निर्विण्णस्याधिकारस्मृचितः किंपुनर्ब्रह्मचर्यादिकमारम्य स्थित इति च भावः । स्थित्यां स्थितिस्तत्सम्य-
न्धः । पट्टीसमासभ्रमापाकरणायाह—निर्वाणमयं ब्रह्मेति । निर्वाणब्रह्मशब्दयोरुत्वाचीनविषयतामाह
—सुखेति ॥

प्र.पा ॥ १.

शं॥ इयं स्थितिः सर्वं कर्मसंन्यस्य ब्रह्मस्वरूपेणैव अवस्थानम् इत्येतत् हे पार्थ न एनां स्थितिं
आ॥ यस्तूर्ध्वः प्राप्य रुद्रपदं गतः । सांकर्पणं ततो मुक्तिमगाद्विष्णुप्रसादतः' इति गारुडे ।
'महादेव परे जन्मंस्तव मुक्तिर्निरूप्यते' इति नारदीये । निश्चितफलं च ज्ञानम् 'तस्य ताव-
देव चिरम्' 'यदु च न अर्चिषमेयाभिसंभवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः, न च कायव्यूहापेक्षा
'तद्यथेपीकतूलम्' 'तद्यथा पुष्करपलाशे' 'ज्ञानान्निः सर्वकर्माणि' इत्यादिघचनेभ्यः । प्रार-
ब्धे त्वयिरंधः । प्रमाणाभावाच्च । न च तच्छास्त्रं प्रमाणम्, 'अक्षपादकणादानां सां-
ख्ययोगजटाभृताम् । मतमालम्ब्य ये वेद् दूपयन्त्यल्पचेतसः' इति निन्दाघचनात् ।
यत्र तु स्तुतिस्तत्र शिवभक्तानां स्तुतिपरत्वमेव न सत्यत्वम् । न हि तेषामपीतरग्रन्थ-

ज्ञ॥ प्रातिर्दृश्यत इत्यत आह—तथाहंति । ननु ज्ञानिनोऽपि यदि शरीरान्तरप्रातिस्तिर्हि गर्भवासादिभि-
र्दुःखैर्मुनशक्तिः शान न मोक्षाय पर्याप्तस्यादित्यत आह—निदिचतेति । तस्य शानिनस्तावदेव चिरं
तावानेव विलम्बो यावन्न विमोक्ष्ये विमोक्ष्यते प्रारब्धकर्मणा, अवसिते कर्मणि ब्रह्म मंपत्स्यत इत्यर्थः,
अवसितकर्मणि शानिनि विषये यदि पुत्रादयः शान्यं कर्म कुर्वन्ति, यदु च न—यदि वा न कुर्वन्ति ;
मर्षथाऽर्चिषमभिसंभवति प्राप्नोत्येवेत्यर्थः ; तदिदमुक्तं—नैनां प्राप्य विमुह्यतीति । पाशुपतशैषि-
कादयस्त्वाहुः, अनियतकालविषाकान्यपि कर्माणि शानी योगसामर्थ्यात्समाहृत्यानेकशरीरफलाभ्यापि
कायव्यूहनिर्माणेन क्षपयित्वा प्रमग्यते ; तत्कुतोऽस्य देहान्तरमिति तत्राह—न चेति । शानिनः कर्म-
क्षयार्थमिति शेषः । तथाहि अप्रारब्धकर्मक्षयार्थं वा सा स्यात्, प्रारब्धकर्मक्षयार्थं वा ; तेषां
शानेनैव क्षीणत्वात्—इति भावेनाह—तद्यथेति । द्वितीये तु यः कश्चिश्चानी तथा करोति, सर्वो
वा । आद्ये संप्रतिपत्तिमुत्तरमाह—प्रारब्धेति । द्वितीयासंभवे हेतुमाह—प्रमाणेति । चशब्दात्पागु-
दाहृतप्रमाणविरोधाच्च, पाशुपतादिशास्त्रेषु तथोक्तत्वात्कथं प्रमाणाभाव इत्यत आह—नचेति । तच्छिष्या
अपि तच्छब्देनोच्यन्ते इति बहुवचनम् 'उमापतिः पशुपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः । उक्तवानिद-
मव्यग्रं शानं पाशुपते शिवः' इत्यादौ तत्स्तुतिरपि दृश्यत इत्यत आह—यत्रेति । वैष्णवशास्त्रोक्त-
प्रसारेण शिवभक्तानां लक्षणयेति शेषः । सत्यत्वे, तदुक्तार्थयेति शेषः । उक्तनिन्दाविरोधादिति
भावः । तर्हि शैवपुराणानि कायव्यूहनिर्माणनियमादौ प्रमाणाणीत्यत आह—नहीति । तेषामिति
बुद्धिस्थशैवपुराणपरामर्शः, इतरग्रन्थाः उदाहृतगाढादयः । शैवपुराणानां गारुडादिवैष्णवग्रन्थानां च
को विशेषो येन बाध्यबाधकभाव इत्याद्यदृश्य दुर्जनव्यामोहार्थं प्रणीतपाशुपतादिशास्त्राणां व्यामोहना-

रा॥प्वमात्मयाथात्म्यं युद्धाख्यस्य च कर्मणस्तत्प्राप्तिसाधनतामजानतदशरीरात्मज्ञानेन

तात्ताननु नित्यात्मज्ञानतत्साक्षात्कारयोरेपि प्रकृतत्वात्मनिष्ठामात्मनिगमनपरोऽप्य श्लोक इत्युक्तमिति शङ्काया प्रधानभूततदनुबन्धेनान्यकथनमिति दर्शयन्तुत्तराध्यायचतुष्टयसङ्गतिं वस्तुमुक्तमर्थं च सङ्कलय्य दर्शयन्नित्यात्मेत्यादिकं द्वितीयाध्यायार्थसङ्ग्रहश्लोकात्मनि व्याख्याति—एवमिति। मोहस्य हेतुस्वरूपनार्याणि

शा॥प्राप्य लब्ध्वा न विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति । स्थित्वा अस्यां स्थित्वा ब्राह्मणाय यथोक्तायाम्

आ॥विरुद्धार्थे प्रामाण्यम् । तथाह्युक्तम्—'एव मोहं सृजमयाशु यो जनान्मोहाहियिष्यति । त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय । अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज । प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां कुरु' इति चाराहे । 'कुत्सितानि च मिथ्याणि रदो विष्णुप्रचोदितः । चकार शास्त्राणि विभुर्ऋषयस्तत्प्रचोदिताः । दधीचाद्याः पुराणानि तच्छास्त्रसमयेन तु। चतुर्वेदैश्च ब्राह्मणानि वैष्णवा विष्णुचोदिताः । पञ्चरात्रं भारतं च मूलरामायणं तथा । तथा पुराण भागवतं विष्णुर्वेद इतीरितः । अतः शैवपुराणानि योज्यान्यन्याविरोधतः' इति नारदविये । अतो ज्ञानिनां भवत्येव मुक्तिः । भीष्मादीनां तु तत्क्षणे युक्त्यभावः। 'स्मरंस्त्यजति' इति वर्तमानव्यपदेशो हि कृतः। तद्योक्तम्—'ज्ञानिनां कर्मयुक्तानां कायत्यागक्षणो यदा । विष्णुमाया तदा तेषां मनो बाह्य करोति हि' इति गारुडे । न चान्येषां तदा स्मृतिर्भवति; ' बहुजन्मविपाकेन भक्तिज्ञानेन ये हरिम् । भजन्ति तस्मृतिं त्वन्ते देवो यानि नचान्यथा' इति ब्रह्मकैवर्ते । निर्वाणमशरीरम् , ' कायो वाणं शरीरं च' इत्यभिधानात्, ' एतद्वाणमवष्टभ्य' इति प्रयोगाच्च । निर्वाणशब्द-प्रतिपादनमनिन्द्रिया इत्यादिबत् । कथमन्यथा सर्वपुराणादिप्रसिद्धाऽऽकृतिर्भवति उप-पद्यते। न चान्यद्भवति उत्तम ब्रह्मब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दते' इति भागवते

जा॥र्थेने तात्प्रमाणमाह—'नथाहीति । कारयेति स्वार्थे णिच् । अतथ्यानि सर्वथाप्यविद्यमानानि वि-
तथ्यानि व्यधिकरणानि च तेषु दर्शयन् प्रकाशं प्रसिद्धम् । इदानीं तन्मूलत्वं शैवपुराणानाम् इतरेषां
पञ्चरात्रादिमूलत्वमित्यत्र प्रमाणमाह—कुत्सितानीति । तच्छास्त्रसमयेन तच्छास्त्रसिद्धान्तमनुसृत्य ।
वेदैरिति वेदनामापातप्रतीतिमनुसृत्य । भागवत भगवद्विषयम् । उक्तमुपसंहरति—अत इति । ज्ञानिना
मुक्तिर्भवतीत्येव न तु तदेहपातानन्तरमिति नियम इत्युपमहार्यम् । ननु भीष्मादयो ज्ञानिनोऽतस्मालेऽ-
स्या ब्राह्मण्य स्थितौ स्थिताश्च न मुक्ताश्च तत्कथमतदुक्तमित्यत आह—भीष्मादीनामिति । साक्षादे-
हत्यागक्षणे युक्त्या परमेश्वरे मनोयोगेन भाव्यमित्येतत्कृत इत्यत आह—स्मरन्निति । ननु तत्क्षणे
युक्त्या मुक्तिश्चेदज्ञानिनामपि तत्प्रभवेन मुक्तिरित्यत आह—नचेति । भक्तिज्ञानेति द्वन्द्वैकवद्भासः ।
भक्तिलक्षितं ज्ञानं भक्तिज्ञानमिति वा । ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मस्वरूपानन्दमिति व्याख्यानं सर्वप्रमाणविरुद्ध-
मित्याशयवाचिर्वाणमिति भिन्नं पदं ध्याचेत्—निर्वाणमिति । कथमेतदित्यत आह—काय इति ।
कार्यब्रह्मव्यावृत्त्यर्थमेतत् । अनेन ब्रह्मणो निराकारत्वं प्राप्तम्, तत्प्रतिषेधार्थमाह—निर्वाणेति । प्रति-
पादनं व्याख्यानम् । इत्यादिषु इत्यादिषु, प्राट्तादिभिर्प्रद्वाराहित्वात्परिनेत्यर्थः । किमनेन व्याख्यानेन
निराकारमेव ब्रह्म किं न भवेदित्यत आह—कथमिति । भगवतो विष्णोः साकारत्वेऽपि ब्रह्मणो
निराकारत्वमेव; न च भगवानेन ब्रह्म तस्य तदुत्तमत्वेन ततोऽन्यत्मात्। जतो न पुराणादिप्रोक्ष इत्यत
आह—नचेति। महद्ब्रह्मेत्येतानि वाक्यानि भगवतो ब्रह्मत्रयप्रतिपादकानि, यस्मादित्यादीनि तस्यैव सर्वो-
त्तमत्वेन तदुत्तमाभावप्रतिपादकानि; इन्द्रियग्राह्यमतिक्रान्तस्तदुत्तमः; सर्वमेव योगीन्द्रियग्राह्यम्, उत्तमाप-

य ॥ मोहितस्य तेन च मोहेन युद्धाभिवृत्तस्य मोहशान्तये नित्यात्मविषया या साहचर्य-
द्विः, तत्पूर्विकाच असङ्गकर्मानुष्ठानरूपकर्मयोगविषया बुद्धिः श्वितप्रज्ञतायोगसाधनभूता

ता ॥ विशदयति—आत्मेत्यादिना निवृत्तस्येत्यन्तेन। व्याख्यानव्याख्येयात्मना सङ्गदृष्टलोकस्यसमाप्तान्त-
र्गतपदद्वन्द्वयस्य यथासङ्गस्य सम्बन्धं व्यनक्ति—नित्यात्मेत्यादिना साहचर्यबुद्धिपिति। कर्मयोगात्प्राक्
'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिः' इत्युक्तमात्मतत्त्वज्ञानमुच्यते; तद्वत्पर्यं हि नित्यात्मविषयेत्युक्तम्।

शा ॥ अन्तकालेऽपि अन्ये अपि ययसि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतिं मोक्षम् ऋच्छति गच्छति ।

आ ॥ भगवन्तं परं ब्रह्म 'परब्रह्म न्जनार्दनं' परमं यो महद्ब्रह्म 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरा-
दपि चोत्तमः' 'योसावतीन्द्रियप्राज्ञः' नास्ति नारायणसमं न भूतं न भविष्यति' नत्वत्समोऽ
स्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः' इत्यादिभ्यः। नच तस्य ब्रह्मणोऽशरीरत्वादेतत्कल्पयम्, तस्यापि श-
रीरश्रवणात् । 'आनन्दरूपममृतम्' 'सुवर्णज्योतिः' 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः इत्यादिषु।
यदि रूपं न स्यात्, आनन्दमित्येष स्यात्, न त्वानन्दरूपमिति । 'कथं सुवर्णरूपत्वं
स्याद्रूपस्य; कथं दहरत्वम् । दहरस्यश्च केचित्स्वदेहेत्यादौ रूपवानुच्यते 'सहस्रशीर्षा
पुरुषः' 'रुन्मवर्णं कर्तारं' 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' 'सर्वतः पाणिपादं तत्'
'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखः' इत्यादिवचनात् विश्वरूपाध्यायादेश्च रूपवानवसी-
यते । अतिपरिपूर्णतमज्ञानैश्वर्यधीरानन्दयशःश्रीशक्त्यादिमांश भगवान् । 'पराऽस्य
शक्तिर्विधिष्व श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' 'यः सर्वज्ञः' 'आनन्दं ब्रह्मणः'
'एतस्यैव आनन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्रामुपजायन्ति' 'अनादिमध्यान्तमनन्तधीर्यं सह-
स्रलक्षामितकान्तिकान्तम्' 'मध्यनन्तगुणोऽनन्ते गुणतोऽनन्तविग्रहे' 'विज्ञानशक्तिरह-
मासमनन्तशक्तः' 'तुर्यन्तस्सर्वदृक्सदा' 'आत्मानमन्य च स वेद विद्वान्' 'अन्यतमो

जा ॥ मभावेन ब्रह्मेश्वरोभेदो मा भूत्, ब्रह्माशरीरम्, ईश्वरस्तु सविग्रह इत्यतो भेदोऽस्तु, अभेदस्यापि सत्त्वा-
द्ब्रह्मशब्दोपपत्तिरित्यत आह—नचेति। तस्य पराभिमतस्य एतद्भगवतोऽन्यत्वं कुत इत्यत आह—तस्या-
र्पति। 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन्पदन्तस्तदन्वेद्व्यम्' इत्यन्तं वाक्यम् इह विवक्षितम्। इत्यादिषु
ब्रह्मविद्यात्वेन सम्मतेष्विति शेषः । कथमत्र श्रवणमित्यत आह—यदीति। रूपं विग्रहः । 'विज्ञानमानन्दं
ब्रह्म' इत्यानन्दशब्दस्य नपुंसकत्वदर्शनात्तथोपादानम् । ज्योतिःशब्दो भास्वरूपस्य वाचकः; अत उक्तं—
सुवर्णरूपत्वमिति। दहस्त्व दहरस्यत्वम् । अविग्रहस्येति वर्तते । दहरस्यत्व कथम् अविग्रहस्यानुपपन्न-
मित्यत, आह—दहरस्यश्चेति। एवमुपपत्तिसापेक्षाणि वाक्यान्पुदाहृत्य स्पष्टान्पुदाहरति—सहस्रशी-
र्षेति। अवसीयते परमात्मा। प्राग्भगवतोऽन्यस्योत्तमत्वं वाक्यविषयमिति युक्तम्; इदानीं व्याहृतं च तदिति
भावेनाह—अतिपरिपूर्णमिति । अत्यादिशब्दैर्निर्दिष्टशयत्व चोत्पत्ते । ऐश्वर्यं वक्षित्वम् । श्रीः का-
न्तिः। परमेश्वरे भगवच्छब्दस्यौपचारिकस्वरिहास्यैषा गुणाना सङ्गात्वे प्रमाणान्याह—परेति । 'आनन्दं
ब्रह्मणः' इत्यत्र 'यतो वाचः' इति पूर्ववाक्यमभिप्रेतम् । अभितशब्दात्परश्चन्द्रशब्दोऽध्याहार्यः ।
द्रष्टृरूपभेदात्त्रिविधोक्तिः । ऐश्वर्योत्पन्नगुणत्वे मयीति प्रमाणम् । संख्यापरिमाणान्या गुणानाम्।
नन्त्यमनेनेत्येते । शक्तेः परत्वं प्रागुक्तं, तदस्यशमित्यतो—विज्ञानेति । ज्ञानस्यापरोक्षरूपताप्रतिपाद-
नाय—तुर्यमिति । ईश्वरो नात्मानं वेत्ति, कर्तृकर्मभावविरोधादित्येतन्निरासाय—आत्मानमिति ।
ईश्वरे भगवच्छब्दस्यौपचारिकत्वासंभवं दर्शयितुं तदन्यस्य तच्छब्दार्थतानिघताय—अन्यतम इति

रा॥द्वितीयेऽध्याये प्रोक्ता; तदुक्तं *नित्यात्मासङ्गकर्महागोचरा साङ्गप्रयोगधीः । द्वितीये

ता॥ज्ञानयोगस्तु कर्मयोगसाध्यतयानन्तरं पृथगेवोपादीयते । स्थितधीलक्ष्येति । अत्र स्थितधीशब्दो मा-
वप्रधानः; तद्व्यवस्था तत्साधनत्वम् । स्थितप्रज्ञतायोगेत्यत्र स्थितप्रज्ञताशब्दो योगशब्देन सह विशेष-

प्र-पा ॥ *श्री स. ६ श्ले ॥

श ॥ किमु वक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव सन्यस्य यावज्जीवं यो ब्रह्मण्येव अवतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वा-

आ॥मुकुन्दात्को नाम लोके भगवत्पदार्थः'पेश्वर्यस्य समग्रस्य' 'अतीव परिपूर्णं ते सुख
ज्ञानं च सौभाग्यम्' 'यथात्ययुक्तं स्मर्तुं वा शक्तः कर्तुमतः परः' इत्यादिभ्यः । 'तानि
सर्वाण्यन्योन्यान्यरूपाणि' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्'
'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'यस्य ज्ञानमयं तपः' 'स मा भग प्रविश स्वाहा' 'न तस्य
प्राकृता मूर्तिर्मासमेदोस्थिसंभवा' 'न योगित्वादीश्वरत्वात्सत्यरूपाच्युतो विभुः'
'सदेहः सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः' 'ज्ञानज्ञानः सुखसुखः स विष्णुः परमोऽ-
क्षरः' इति पैङ्गिखिले । 'देहोऽयं मे सदानन्दो नायं प्रकृतिनिर्मितः । परिपूर्णश्च सर्वत्र
तेन नारायणोऽस्म्यहम्' इत्यादि ब्रह्मकैवर्ते । तदेव लीलया चासौ परिच्छिन्नादिरूपेण
दर्शयति मायया । 'न च गर्भेऽवसदेव्या नचापि वसुदेवतः । न चापि राघवाज्जातो न
चापि जमदग्निः । नित्यानन्दोऽव्ययोऽव्ययं क्रीडनेऽमोघदर्शनः' इति च पाद्ये । 'न ह्ये-
स आत्माऽत्मवतामधीश्वरो भुङ्क्ते हि दुःखं भगवान्वासुदेवः । स्वर्गादेरीशिताऽजः
परमसुखनिधिवोधरूपोऽथ बोधं लोकानां दर्शयन्तो मुनिमुतहतात्मप्रियाथं जगाम ।
स ब्रह्मवन्द्यचरणो जनमोहनाय स्त्रीसङ्गिनामिति रतिं प्रथयश्चचार । पूर्वैरचिन्त्यधीर्यो
यो यश्च दाशरथिः स्वयम् । रुद्रवाक्यमृतं कर्तुमजितो जितवत्स्थितः । योऽजितो वि-
जितो भक्त्या गाङ्गेयं न जघान ह । न चाम्बा ग्राह्यामास करुणः कोऽपरस्ततः' इत्यादि-

जा॥अन्य एवान्यतमः । भगवच्छन्दस्यायमर्थ इत्यत्र—पेश्वर्येति प्रमाणम् । अत्र पणामित्युपलक्षणम् ;
पाङ्गुणे सर्वगुणान्तर्भावो वा; तद्वान् भगवानिति सिद्धमेव; भगवत्सात्स एव सर्वोत्तम इति । समप्राथो-
वेति । अतीवेति । यदन्येन करिष्यामीति स्मर्तुं बुद्धिस्थीकर्तुं वा अयुक्तं तत् त्वं कर्तुं शक्तः । मनुष्या-
नादीनां भगवता भेदः प्रतीतः; पणामित्यादिना परस्परं च; तथाऽऽकृतिर्मंगवत् इत्युक्त्याऽऽकृतेस्तन्नि-
रासार्थमाह—तानीति । तत्र प्रमाणान्याह—विज्ञानमिति । तप आलोचनक्रिया । ज्ञानमयं ज्ञानात्म-
कमिति धर्माणां परस्परमभेदोक्तिः । प्राकृतेति ढीवभाववृत्तान्दसः । अणुभ्यामन्यो वा प्रत्ययः ।
मासमेदोस्थिभिः समवेद्यस्याः सा तथोक्ता; एतच्च न योगित्वात्, किं त्वीश्वरत्वात्, अत एव विभुः निर्दो-
षगुणात्मकविप्रहादच्युतः । 'ज्ञानज्ञानः' इत्यादेरतिशयितज्ञानादिरित्यर्थः । तेन निर्दोषत्वादिना भग-
वद्रूपस्यैवभावे कथं परिच्छिन्नवर्गर्भवासादिसंसारिधर्माश्च तत्र दृश्यन्त इत्यत आह—तदेवेति । कि-
मर्थमित्यत उक्तम्—लीलयेति । मायया मोहकशक्त्या । अत्र प्रमाणमाह—नचेति । देव्याः
देवक्याः । एवं गर्भवासादिप्रदर्शनेन मोघं दर्शनं यस्मिन्विषये स तथा आत्मवता भागवतानाम्
आत्मा निरुपाधिकप्रिय इति यावत् । मुनिमुतो रायणः ब्रह्मवाक्यवत् रुद्रवाक्यमप्यतुलं प्रत्यस्तीत्यतो
रुद्रवाक्यमित्युक्तम् । करुणः करुणावान्; अर्शआदित्वाद् च । तदेवेत्याद्युक्तमुपसंहरति—नतत्रेति ।

रा ॥ स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये' इति ॥ ७२ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

ता॥पणविशेष्यभावेन द्रन्द्रेण वात समस्यते;योगाख्यं फलमित्यपि पूर्वं पृथगुक्तेः। साम्प्रदायिकत्वाद्वाह—
तदुक्तमिति ॥ ७२ ॥

इति कथितार्किकविहस्य सर्वतद्वस्वतद्वस्य श्रीमद्वेङ्कटनाभस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकाया द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

सं ॥ णम् ऋच्छति इति ॥ ७२ ॥

इति श्रीपरमहंस परिव्राजकाचार्य गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ
श्रीभगवद्गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

आ ॥ भ्यश्च स्कान्दे । न तत्र संसारधर्मा निरूप्याः, यत्र च परापरभेदोऽवगम्यते, तत्रा-
ह्युद्धिमपेश्यावरत्यं विश्वरूपमपेश्य अन्यत्र । तच्चोक्तम् 'परिपूर्णानि रूपाणि समान्य-
खिलरूपतः । तथाऽप्यपेश्य मन्दानां दृष्टिं त्वामृषयोऽपि हि । परावरं वदन्त्येव ह्यम-
कानां विमोहनम्' इति गारुडे । न चात्र किञ्चिदुपचारादिति वाच्यम्, अचिन्त्यशक्तेः
पदार्थवैचित्र्याच्चेत्युक्तम् । 'रामकृष्णादिरूपाणि परिपूर्णानि सर्वदा । न चाणुमात्रं भि-
न्नानि तथाऽप्यस्मान्निमोहसि' इत्यादेश्च नारदीये । तस्मात्सर्वदा सर्वरूपेष्वपरिगणि-
तानन्तगुणगणं नित्यनिरस्ताशेषद्वयं च नारायणाख्यं परं ब्रह्मापरोक्षज्ञान्युच्छतीति च
सिद्धम् ॥ ७२ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

जा॥ अत इत्युपस्कृतव्यम् । यत्रैव तर्हि विश्वरूपं परं तदपेक्षया कृष्णादिरूपाण्यपराणीति कथं ग्रन्थेषूप्यत
इत्यत आह—यत्रचेति । यत्र ग्रन्थे । तत्र विश्वरूपमपेश्यान्यत्र कृष्णादावपरत्वमत्रुद्धिमपेश्योक्तं
शतव्यमित्यर्थः । कुत एतदित्यत आह—तत्रचेति । अपिलरूपतोऽखिलधर्मः । विमोहनं कर्तुम् ।
नन्वयमुपचारो वा स्तुतिर्वा किं न स्यादित्यत आह—नचेति । असंभवे ह्येषा कल्पना, अचिन्त्यशक्त्या
चैकस्यैवानेकेपरिमाणत्वादिकं संभवति । अन्यत्रादर्शनेन स्वलोपेऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । अत्रैव प्रमाण-
मोह—कृष्णेति । विमोहसि—विमोहयसि । श्लोकार्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ७२ ॥

श्रीवेङ्कटेशो विजयते ।

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यस्य टीकाया
जयतीर्थेनविरचिताया प्रमेयदीपिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीः

श्रिये नमः.

श्रीमते रामानुजाय नमः.

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः.

श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः.

नित्यात्मासङ्गकर्महागोचरा साह्ययोगधीः ।

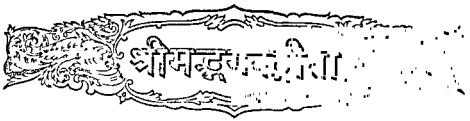
द्वितीये स्थितधीलक्षा प्रोक्ता तन्मोहशान्तये ॥ ६ ॥

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसंग्रहरक्षा ॥

सख्यया बुद्ध्या अनधारणीयमात्मतत्त्व साख्यम्, तद्विषयबुद्धिस्ताख्यधीः; नित्यात्मगोचरेति तद्विवरणम् । एवमत्र असङ्गकर्महाशब्देनापि योगशब्दार्थविवरणादपौनरुक्त्यम् । स्थितधीः स्थितप्र-
सृता, शाननिष्ठेत्यर्थः। सा साख्यत्वेन लक्ष्यस्यास्ता तथोक्ता। तन्मोहशान्तये—उत्तप्रकारस्य अर्जुन-
स्य देहात्मादिभ्रमनिवृत्त्यर्थम् । एव द्वितीयाव्यायोजस्य प्रपञ्चनरूपतया पद्यान्ताना चतुर्णामिरेपेटिकात्वम्
एकीकरणार्थं तृतीयारम्भे भाषितम्—‘तदेव मुमुक्षुभिः प्राप्यतया वेदान्मोदितनिरस्तनिरिलाविद्यादि-
दोषगन्धानत्रिकातिशयासख्येयकल्याणगुणगणपरब्रह्मपुरुषोत्तमप्राप्त्युपायभूतमेदनोपासनव्यानादिश-
ब्दवाच्यतदैकान्तिकात्यन्तिकभक्तिं वक्तुं तदद्भुतं ‘य आत्मा अपहृतपाप्मा’ इत्यादिप्रजापतिवाक्यो-
दितं प्राप्तुरात्मनो याथात्म्यदर्शनं तन्नित्यताज्ञानपूर्वकासङ्गकर्मनिष्पाद्यज्ञानयोगसाध्यमुक्तम्’—इत्यारम्भ्य
‘अतःपरमध्यायचतुष्टयेन इदमेव प्राप्तुं प्रत्यगात्मनो दर्शनं ससाधनं प्रपञ्चयते’—इति ॥ ६ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

तृतीयोऽध्यायः.

शा॥तदेवं मुमुक्षुभिः प्राप्यतया वेदान्तोदितनिरस्तनिरिच्छादिदोषगन्तानवधिका-

ना॥अथ गच्छति विप्रमुस्ताश्रान्मोक्षोपाय वक्ष्यमाण च तत्त्वरूप तत्प्राप्य च दर्शयन् द्वितीयाध्यायो-
त्तार्यस्य साधान्मोक्षोपायत्वाभावेनापगर्गप्रधाने शान्त्रे सद्गन्धमानशङ्का परिहर्तुमिति कर्तव्यतात्त्व प्रथ-
यति—तदेवमिति । तत् शङ्कायुक्तप्रसारनिराकरणेन यथायत्न द्वितीयाध्यायनिर्वाहदित्यर्थः । एवमि-
ति स्वोक्तौधिव्य निर्दिशति । 'वैराविदामोति पर' 'परं ज्योतिरुपमम्पत्र' 'परात्परं पुरुषमुपैति' 'रैसं ह्ये

प्र पा॥११ तै आन १-१॥† भद्रविद् निरिच्छावृद्ध-
स्वाश्रयवर्षापासक, पर सर्वेष्व उल्लृष्ट ममस्वकल्याण-
गुणाकर मद्र, प्रामातीत्यर्थः ; आहृत्स्वधिरण-न्यायन
वेदनोपासनादिशब्दानामकार्थत्वात् 'मद्रविद्' इत्यम्
'विद्' शब्दोऽप्युपासनपर इति द्रष्टव्यम् ॥

२ छा ८-३-४॥ † 'य एष मद्रप्रमादोऽस्मा
च्छरीरात्समुदाय पर ज्योतिरुपसम्पद्य स्वंन रूपगा
भिनियपचने । एष आत्मेति होवाचैतदमृतममयमेतद्
मेति तस्य हवा एतस्य मद्रगो नाम सत्यमिति' इति॥
अस्यार्थः—सम्प्रमाद पूर्ववाक्यनिर्दिष्ट उपासरो ना
व ; अथ शब्दरमुपुत्तिस्त्वानवगानस्तन् ताम्भन्वा
ज्जीव लक्षयति । अस्मात् शरीरात् देवतया परिदृश्य
मानात् शरीरात्, उदाय उक्तस्य, पर ज्यातिरूप
सम्पद्य देशविशेषनिष्ठ परमात्मान प्राप्य, स्वेन रूपेण
स्वसासाधारणापहतपाप्मत्वादिरूपेण अभिनियपचने ।
'एष आत्मा, एतदमृतम्' इत्येतत्-छन्दो पूर्ववाक्य 'पर
ज्योतिरुपसम्पद्य' इति निर्दिष्टपरज्योतिरुच्छिन्नमद्रपरी,
प्राप्यतया प्राधान्यात् अत्यवहितत्वात्—इति ॥

३. मुण्ड ३-२-८॥ † 'यथा नक्षत्रमन्वमाना-
रममुदे अन्न ग-छन्ति नामरूपे विज्ञाय । तथा वि-
द्यामामरूपादिमुक्त परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्' ॥
यथेति—यथा गन्धमुनासरस्वलादिनच स्यो पत्ति-

स्थानस्य प्रसूना गन्धामुनादीनि नामानि मुण्ड-
णादीनि च रूपाणि विज्ञाय एकतामिव भजन्ते, त-
द्देव विद्वान् मद्रोपासक, नामरूपादिमुक्त देवादि-
भेदरनामरूपादिविमुक्तमन्, परात्परम् 'अक्षरात्प-
रत पर' इति पूर्वनिर्दिष्ट, पुरुष पर मद्र, उपैति
प्रामोतीत्यर्थः । यथा नशाममुद्रन्त्योर्भेदसाकारप्र-
हाणमव, ननु स्वरूपैक्यम्, एवमिहापीति वाच्यम् ॥

४ नै आन. ७. अनु १ ॥ † रस 'रसो वै
म' इति पूर्वनिर्दिष्टमानन्दस्वरूप मद्र, अयम् आन-
न्दमयत्वविशिष्टमद्रोपासक, लब्ध्वा प्राप्य, आनन्दी
भवति तदनुभवावगतिमानन्दवान् भवतीत्यर्थः । ततश्च
तस्मानन्वज्ञान उपास्वत्वप्राप्यत्वं युक्तं इति भाव ।
यो क्षेमन्यात् प्राप्यात् । यदेय आकाश आनन्दी
न स्यात् । एष ह्यानन्दव्याप्ति' इत्यन्तो वाक्यशेषो
विवक्षित, अस्यापि प्राप्यत्वोपास्यरोपपादवत्त्वात् ।
तद्यमर्थः—यत् यदि, एष परमात्मा, आकाश अ
परिच्छिन्न, आनन्द, न स्यात् न भवत्, यो ह्य
वान्यात् क सामारिषमुद्र प्राप्नुयात्, क प्राप्यात्
क ना पुन्य प्रहृष्टमापरंगेक मुद्र प्राप्नुयात्, हि
अन, एष एव परमात्मैव आनन्दयति मुद्र प्रापय-
तीत्यर्थः, अतस्तस्य सर्वविधानन्दहेतुत्वात्प्राप्यत्वमस्तीति
भाव ॥

शा॥शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रियभूते ह्ये बुद्धी भगवता निर्दिष्टे, साहच्ये शुद्धिः योगे

ता॥रायं लब्धवानन्दी भवति' 'परम साम्यमुपैति' इत्यादिश्रुतिसंतं 'कर्मकर्मव्यपदेशाच्च' इत्यादिस्ववर्णनं चाभिप्रेत्योक्तम्—मुमुक्षुभिः प्राप्यतयेति। मुमुक्षुभिरिति बहुवचनेन सर्वत्राद्यविद्यानिष्ठानां प्राप्यमेक-

प्र-पा॥१ सु०ड. ३. १ ३॥ † 'यदा पश्य, पश्य-
ते रुक्मवर्णं कर्तारमोक्षं पुरुषं श्रमयोगिन्म् । तदा
विद्वान् पुण्यपापे विभूय निरजनः परमं साम्यमुपैति' ॥
यदा यस्मिन् काले, उपासनकाल इति यावत्; पश्यः
महादर्शी, उपासक इत्यर्थः; रुक्मवर्णं देदीप्यमान-
दिव्यमङ्गलविग्रहयुक्तम् 'आदिव्यवर्णम्' इत्यादिश्रुतेः,
कर्तारं जगत्कर्तारम्, ईशं जगदीशिनारं, पुररूपं सर्वक-
ल्पदं बामुदेव, 'भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरप
इत्यपि । निरपाथं च वनेन बामुदेवे सनातने' इति
पाथोक्ते, श्रमयोगिनि 'नस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमग्रं च
जायते' इति निर्दिष्टान्वाकृतब्रह्मोपादानभूतम्, यो-

निगम्योपादानपरत्वे 'यानिश्च हि गीयते' इति सर्वं
मानम्; यदा पश्यतीत्यन्वयः; तदा तस्मिन् काले
विद्वान् उपासकः, पुण्यपापे, विभूय निरस्य, निरजनः
निरस्तप्रकृतिलेपस्मन्, परमं साम्यमुपैतीत्यर्थः, अत्र
साम्यशब्दः सादृश्यमभिधत्ते, न त्वैक्यम्, मादृश्यं तु
समानगुणयोगित्वमेव, तथा वक्ष्यते—'मम माधर्म्य-
मागताः' इति ॥

२. शारी. १. २. ४ ॥ † अन्वये.—'एतमि-
त. प्रत्याभिमतमविनाऽस्मि' इति प्राप्तनया परं श्रम
व्यपदिश्यते, प्राप्तनया च जीवः; अतः प्राप्ता जीव
उपासकः, प्राप्यं परं ब्रह्मोपासकमिति विशदयते—इति॥

शं॥बुद्धिः इति च । तत्र 'प्रजहाति यदा कामान्' इति आरभ्य आ अध्यायपरिसमाप्तेः सा-
ह्यबुद्ध्याश्रितानां संन्यासं कर्तव्यम् उक्त्वा तन्निष्ठतयैव च कृतार्थता उक्ता 'एषा
ब्राह्मी स्थितिः' इति । अर्जुनाय च 'कर्मण्येवाधिकारस्ते...मा ते सङ्गोऽस्त्यकर्मणि'
इति कर्मैव कर्तव्यम् उक्तवान् योगबुद्धिम् आश्रित्य, न तत एव श्रेयःप्राप्तिम् उक्तवान् ।
तदेतत् आलक्ष्य पर्याकुलीकृतबुद्धिः अर्जुनः उवाच। कथं भक्त्याय श्रेयोधिने यत् साक्षात्
श्रेयःप्राप्तिसाधनं साह्यबुद्धिनिष्ठां श्रावयित्वा मां कर्मणि हृष्टानेकानर्थयुक्ते पारम्पर्ये-
णापि अनेकान्तिकश्रेयःप्राप्तिफले नियुञ्जथात् इति युक्तः पर्याकुलीभावः अर्जुनस्य, तद्-
नुरूपश्च प्रश्नः 'ज्यायसी चेत्' इत्यादिः, प्रश्नापाकरणवाक्यं च भगवतः युक्तं यथोक्त-
विषये शास्त्रे ॥

केचित्तु—अर्जुनस्य प्रश्नार्थम् अन्यथा कल्पयित्वा तत्प्रतिकूलं भगवतः प्रतिवचने

आ॥आत्मस्वरूपं ज्ञानसाधनं चोक्तं पूर्वत्र। ज्ञानसाधनत्वेनाकर्म विनिन्द्य कर्म विधीयत
उत्तराध्याये । कर्मणां ज्ञानमत्युत्तममित्यभिहितं भगवता 'दूरेण ह्यवरं कर्म' इत्यादि। एवं

जा॥पूर्वोक्तध्यायेभ्योऽस्य भेदं स्वस्मिन्नेकता च दर्शयन्नेतदध्यायप्रतिपाद्यमर्थं पूर्वाध्यायार्थसङ्गतत्वे-
न विवक्षुन्मत्प्रतिपाद्यन्तावदाह—आत्मेति । जीवेश्वरस्वरूपं साह्यबुद्ध्याख्यमित्यर्थः । ज्ञानसाधनम्
आत्मज्ञानसाधनं योगाख्यम् । पूर्वत्र पूर्वस्मिन्नध्याये। नचैवं द्वितीयस्याध्यायस्यैकानुपपत्तिः, साधनस्यैव
प्राचुर्यात्, प्रचुरेण च व्यपदेशात्। तथा च सत्समादौ वक्ष्यति—साधनं प्राधान्येनोक्तमतीतैरध्यायैः—इति।
आत्मस्वरूपमित्यादि तु प्रकरणभेदप्रदर्शनायोक्तमिति । एतत्सगतत्वेन तृतीयाध्यायार्थमाह—दूरेणेति ।
योगो द्विविधः कर्मसमाधिभेदात् । तत्र तावज्ज्ञानसाधनत्वेन कर्म विधीयते कर्तव्यमेवेति ज्ञाप्यते कैश्चन
वाक्यैः, अकर्म कर्माकारणं विनिन्द्या। अस्मिन्नध्याये अकर्मनिन्द्यापि कर्मविषय्येत्येकार्थता। तथाऽपि प्रकर-
णभेदार्थमेवमुक्तम्। ज्ञानसाधनत्वेनेति वदता मोक्षसाधनता निरस्ता। तेन प्रश्नप्रतिवचनापव्याख्यानमप्य-
पहस्तितम्। आनन्दबृहस्पतिता त्वनुशास्यत एव। बीजं प्रदर्शयन्प्रश्नाक्यतात्पर्यमाह—कर्मण इति। अदि-

तामिति श्रोतयति। उपवृहणीयानुरोधेन तदुपवृहणार्थवर्णनाय धेदान्तोदितेत्युक्तम्। प्राप्यत्वोपयुक्त प्रकृ-
तिपुरुषवैलक्षण्य समुनिर्गुणादिश्रुतिनिप्रययस्थाम्, 'आनन्दादय. प्रधानस्य' 'अक्षरधियान्त्वचरो-
धः' इत्यादिमूर्तेत्तमर्वात्रिचोपास्यसाधारणाकार चाभिप्रेत्य निरस्तेत्यादिस्मुक्तम् । कारणशोधना-
कथैनाथ्य सामान्यतद्दाना विशेषोपसहार, तत एव निमूर्त्यैक्यमाप्त्यातिरेकव्यक्त्यन्तरत्वनिरासम्, एक

प्र पा॥ 'शा रो ३ ३ ११ ॥ † 'मर्वाभेदात्-रवे-
मे' इति सूत्रत् 'भेदात्' इत्यनुवर्तने; आनन्दा
दयो गुणा सर्वं मु मन्त्रिष्यासुपसहर्तेष्या, प्रधानस्य
गुणिनी मन्त्रा मन्त्रा विद्यात्वभेदात् मर्वां मु परधि-
षामु मन्त्रकमेवानुमपेय नेत्—'गैर्गुणैना मन्त्रस्व-
पानुगन्धानमज्ञयम्, ते न जानान दादयोऽनुमपेया
—इति १, त्वर्थे ॥

३. धारी ३. ३ ३३ ॥ † 'अक्षरधिया एत-
रोधमामान्यात्प्रवाभ्यामीपमश्नतदुक्तम्' ॥ अक्षरधि-
षाम् अक्षरमभिधानानाम् 'यु' इति धियात् 'धर्मदेतद-
क्षर गागि मादगा अभिवदन् अस्थमनणवहत्वमदा'
धेन्' इति श्रुति, 'मर्वां मु विद्याम्, अक्षरीध मन्त्रहणम्,
कुत् ? सामान्यतद्भाव्या मन्त्ररसवैय ममान्वात्
मन्त्रानुगन्धानान्मर्वावाच्य तासाम्, गुणाना प्राना
नुमत्तत्त्व स्वभाव; औपमरत्त्वं जामद-यन्तुरात्रपु-
रोडाशोपमदृणभूत 'असिहोत्र वेतु' इति मन्त्र मा-
मोदवष्टित्वेन सामवेऽम्बरनियतोऽपि प्रधानभूतोपस-
दनुर्गात्वात् याजुर्वेदिकरसाचोपमद, याजुर्वेदिवो-
पानुसंगत्वो; तदक्षरविद्याभवन्धितया अर्थात्त्वेन
तद्विद्यानियता अपि प्रधानानुवतित्वम्भाव्यात् स-
वैविद्यानवन्धिन । तदुक्त प्रथमकाण्डे 'गुणमुस्व-व-
नित्रमे तदर्थत्वात्' (३. ३ ९) इत्यादिना ॥

शो।वर्णयन्ति, यथा च आत्मना संयन्धग्रन्थे गीतार्थः निरूपितः तत्प्रतिकूल च इह पुनः
प्रश्नप्रतिवचनयोः अर्थ निरूपयन्ति । कथं ? तत्र सयन्धग्रन्थे तावत्—सर्वेषाम् आश्र-
मिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः गीताशास्त्रे निश्चितः अर्थः इत्युक्तम्, पुनः विशेषितञ्च याव-
ज्जीवथ्रुतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केवलात् एव ज्ञानात् मोक्षः प्राप्यते इत्येतत्
एकान्तैर्नैव प्रतिपिद्धम् इति। इह तु आश्रमविकल्प दर्शयता यावज्जीवथ्रुतिचोदितानाम्
एव कर्मणां परित्याग उक्तः । तत् कथम् ईदृश विरुद्धम् अर्थम् अजुंताय ब्रूयात् भगवान्,
धोता वा कथं विरुद्धम् अर्थ अवधारयेत् ॥

तत्र एतत् स्यात्—गृहस्थानामेव श्रौतस्मार्तकर्मपरित्यागेन केवलात् एव ज्ञानात्
मोक्षः प्रतिपिच्यते न तु आश्रमान्तराणाम् इति एतदपि पूर्वोत्तरविरुद्धमेव। कथं? सर्वा-
श्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितः अर्थः इति प्रतिज्ञाय इह कथं तद्वि-
रुद्धं केवलादेव ज्ञानात् मोक्ष ब्रूयात् आश्रमान्तराणाम् ॥

अथ मतं—श्रौतकर्मपेक्षया एतद्वचन केवलादेव ज्ञानात् श्रौतकर्मरहितान् गृह-
स्थानां मोक्षः प्रतिपिच्यते इति, तत्र गृहस्थानां विद्यमानमपि स्मार्त कर्म अविद्यमान-
वत् अनपेक्ष्य ज्ञानादेव केवलात् इति उच्यते इति । एतदपि विरुद्धम् । कथं ? गृह
स्थस्यैव स्मार्तकर्मणा समुच्चितात् ज्ञानात् मोक्षः प्रतिपिच्यते न तु आश्रमान्तराणाम्
इति कथं विवेकिभिः शक्यम् अवधारयितुम् । किञ्च—यदि मोक्षसाधनत्वेन स्मार्तानि

आ ॥ चैत्किमिति कर्मणि घोरे युद्धास्थे नियोजयसि निवृत्तधर्मान्विनेत्याह—

जापदेन 'कृपणाः फल्हेतवः' इत्यादिर्ब्रह्मम्। घोरे रागद्वेषानुपेते । अलोभयन कर्मशाब्देन वाप्य कर्माभिप्रे-
तम्। निवृत्तधर्मान्—निष्कामधर्मान् यथाश्रमनिहिताच्छमदमादीन्। अत्र कर्मणि निमित्ति नियोजयती-

३॥ तिश्चासंख्येयकल्याणगुणगणपरब्रह्मपुरुषोत्तमप्राप्त्युपायभूतवेदनोपासनध्यानादिश-

ता॥स्यैव जगदुपादाननिमित्तत्वम्, उदाहरिष्यमाणश्रुतौ 'म उतमः पुरुषः' इत्युक्तिम् 'उत्तमः पुरुषस्त्व-
न्यः' इति वक्ष्यमाणप्रकरणार्थं च दर्शयितुं समाख्याद्वयमाह—परब्रह्मपुरुषोत्तमेति । ज्ञानकर्मसमु-
च्चयान्यतरानुगृहीतान्यतरैकैकमात्रपक्षाणां निराकरणाय 'नान्यः पन्थाः' 'नायमात्मा' इत्यादिनिषेधता'
स्य वेदनादिसामान्यशब्दानां भक्तिलक्षणचरमविशेषे पर्यवसानं चाभिप्रेत्योक्तम्—उपायभूतेत्यादि ।
तदैकान्तिकेत्यत्र तत्कतुन्यायसिद्धोपास्यप्राप्यैक्यद्योतनाय तच्छब्दः । एकत्रान्तो निश्चय एकान्तः ;
तन्नियन्धना भक्तिरैकान्तिकी ; ऐकान्तिकत्वं नाम देवतान्तरं फलान्तरपरित्यागेन प्राप्यप्रापकभूतैरुनिष्ठ-
त्वम् । उक्तं च मोक्षधर्मै—'ब्रह्माणं शितिक्रष्ट च याश्चान्या देवताः स्मृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते य-
स्मात्परिमितं फलम्' इत्यादि । स्मरन्ति च—'परमात्मनि यो रक्तो निरक्तोऽपरमात्मनि' इति । वक्ष्यति
चात्रैव 'भक्त्या त्वनन्यया' 'मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी' इत्यादि । विनाशाभावोऽ-
त्यन्तशब्देन विनक्षितः । अतोऽत्र फलदशायामप्यनिवर्त्यत्वमात्यन्तिकत्वम् । एकैव भक्तिर्वहुल-
बहुलतरवहुलतमादिभावेनोपायदशामारम्य फलदशापर्यन्त प्रचीयमाना निरतिशयतामापद्यते । तद्य-

प्र-पा॥ १. छ. ८. १२. ३ ॥ म. उपसंपादनी-
यत्वेन पूर्वप्रस्तुत., उत्तम. पुरुष इत्यर्थं ॥
२. गी १६. १७ ॥
३. पुरुषम् ॥ अयनाय मोक्षाय, अन्यः प्रकृ-
तमहापुरुषवेदनव्यतिरिक्तः, पन्था. उपायः न विचय
इत्यर्थं ॥
४. कठ. १. २. २३ ॥

५. भा.मो. ३.४२-३६ ॥ याश्चान्वा देवताः स्मृताः,
ताश्च, प्रतिबुद्धा 'प्रतिबुद्धस्तु मोक्षमाह' इत्यादिना
प्रतिपादिता मुमुक्षवः, यस्मात् कारणात्, तेभ्यः
प्राप्यं फल परिमितम्, तत एवेत्यर्थ. ॥
६. नारदपरिव्राजकोपनिषदि. ३. उपदेशे ॥
७. गी. ११. ५४ ॥
८. गी. १३. १० ॥

शो॥कर्माणि ऊर्ध्वरेतसां समुच्चीयन्ते तथा गृहस्थस्यापि इष्यतां स्मार्तैरेव समुच्चयो न
श्रौतैः ॥

अथ श्रौतैः स्मार्तैश्च गृहस्थस्यैव समुच्चयः मोक्षाय, ऊर्ध्वरेतसां तु स्मार्तकर्म-
मात्रसमुच्चितात् ज्ञानात् मोक्ष इति । तत्र एवं सति गृहस्थस्य आयासबाहुल्यं, श्रौतं
स्मार्तं च बहुदुःस्वरूपं कर्म शिरसि आरोपितं स्यात् ॥

अथ गृहस्थस्यैव आयासबाहुल्यकरणात् मोक्षः स्यात् न आश्रमन्तराणां श्रौतनि-
त्यकर्मरहितत्वात् इति । तदपि असन्, सर्वोपनिषत्सु इतिहासपुराणयोगशास्त्रेषु च
ज्ञानाङ्गत्वेन मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यासविधानात्, आश्रमविकल्पसमुच्चयविधानाच्च श्रुति-
स्मृत्योः ॥

सिद्धः तर्हि सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः—न, मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यास-
विधानात् । 'पुत्रपणाया वित्तपणायाश्च लोकपणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति'

जा॥त्येरुः प्रश्नः, घोरइति द्वितीय इत्यवधेयम् । इदमुक्तं भवति—आश्रमत्रयविहितानि यज्ञादीनि बुद्धा-
दीनिच कर्माणि काम्यान्वेन, फलधरणात् सर्व एते पुण्यलोकं भवन्तीत्यादिानथाऽत्रापि 'हृता वा प्राप्स्य-
सि स्वर्गम्' इत्यादि । चतुर्थाश्रमविहितानि शमादीन्यकाम्यानि फलाश्रवणात्, 'शान्तो दान्तः' इत्युप-
क्रम्य आत्मानं पश्येत्' इति जानार्थत्वधरणाच्च । ज्ञानं च काम्यात्कर्मणोऽत्युत्तममित्यभिहितम् । ततश्च

या॥ च्छ्वाच्यतदैकान्तिकात्यन्तिकर्मात्किं धन्तु तद् द्रुभूत* 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादिप्रजापतिवाक्ययोदितं प्रामुरात्मनो याथात्म्यदर्शनं तन्नित्यताज्ञानपूर्वकासङ्गकर्मनिष्पाद्यज्ञानयोगसाध्यमुक्तम्। प्रजापतिवाक्ये हि दहरवाक्ययोदितपरत्रियाशेषतया प्रामुरात्मनस्वरूपदर्शनं 'यस्मात्मानमनुविद्य विजानानि' इत्युक्त्वा जागरितस्वप्नुषुपुष्यतीतं प्रत्यगात्मस्वरूपमशरीरं प्रतिपाद्यं 'एवमेवैव संप्रसादोऽस्मान्छरीरागतसमुत्थाय परं ज्योतिरुपसंप

ता॥ या शारीरकेऽपीतिमूर्तं यनाचिन्तनात्परम्लाद्भक्तिरङ्गिनी स्वरूपतो विशोधिता, तद्दन्नापीत्यभिप्रायेणाह—भक्तिं चक्तु तद्द्रुभूतमित्यादि । अङ्गताया प्रमाणमाह—यथात्मेति । प्रामुरिति परयावृत्त्यर्थम् । आत्मदर्शनस्य परत्रियाङ्गताया प्रमाणं प्रपञ्चयति—प्रजापतीति । परत्सन्निधानफलं तद्द्रुम् । तत्र सन्निधिसानुदुच्यते—दृहरेति । प्रत्यगात्मविषयव्यक्त्यर्थं तत्परणोदितप्रत्यगात्मपरिशोधनप्रकारमाह—जागरितेति । प्रजापतिर्हि क्रमाजागरितात्मवस्थान्यविशिष्टं प्रत्यगात्मानमुपदिदेश। इन्द्रस्तु 'नाहमन भोग्यं पश्यामि' इति तत्रत्र निमुप पुन पुन पप्रच्छ, ततश्च शुधुषोयोंग्यता विज्ञाय प्रजापतिः 'अशरीरं वाय सन्तम्' इति परियुद्ध स्वरूपमुक्तवान् । अत्राङ्गत्वसिद्धयर्थं दहरविज्ञातः पृथक्फलाभाव तदेकफलत्वचाह—एवमेवेति । एतदुक्तं भवति—प्रजापतिवाक्यं हि दहरत्रियाप्रकरणगतम्, न च प्रजापतिवाक्योदितप्रत्यगात्मदर्शनस्य निःश्रेयसातिरिक्तं फलमुक्तम्, न च केवलप्रत्यगात्मदर्शनं निःश्रेयससाधनं 'नान्यं पन्था.' इत्यादिविरोधात्, तत्कतुन्यायाच्च, नचाल्जीवप्राप्तिरेव फलमुच्यते, 'परं ज्योतिः' इति विशेषणात् 'नारायणं परो ज्योतिः' इत्यादिना च पर-

प्र पा॥* छा ८-७ १॥ † 'य आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युविशोभो विजिपत्सोऽपिषामस्मत्यकाम स्मत्यसद्रूप सोऽवष्टभ्यश्च विजिज्ञासिष्व स सर्वाश्च लोकानामोति सर्वोश्च कामान् यस्मात्मानमनुविद्य विजानाति इति ह प्रजापतिवाच्यं' ॥ पूर्वोक्तदहरत्रियाङ्गभूतः प्रत्यगात्मविद्या प्रतीति—यथात्मेति॥ आत्मा जीवात्मा, अपहतपाप्मा पापरहित, शुद्धस्वभाव इति वाक्, विजयं जराहरित, विजिपत्सुभुक्षारहित, पृतावृथ जीवात्मानमनुविद्येति वाक्यार्थज्ञानमुच्यते 'विजानाति' इति ध्यानम् इति लुमुनिद्वान्ते भाषितम् ॥

ऽंछा ८ १२ २ ॥
१ छा ८ ९ २ ॥ † अत्र प्रतिविम्बात्मनि, भोग्यम् अमृतत्वामयत्वादिकं भोग्यम्, न पश्य मि, एतच्छरीरनिष्ठान्धत्वादिशेषप्रयुक्तान्धत्वादिदाषाययत्वात् ॥
२ छा ८ १२ १ ॥ † वाक्शब्दं प्रसिद्धौ, 'नप्रियाप्रिये स्पृशान्' इति वाक्यशेषे, कामारब्धदेहवितुक्त तिष्ठन्त प्रियाप्रिये कर्मफलभूते सुखे ल, न स्पृशत न प्राप्नुत ॥
३ पुण्यम् ॥
४. पुरुषम् ॥

शा॥ 'तस्मात् न्यासम् एषां तपसाम् अतिरिक्तम् आहु.' न्यास एवात्यरेचयत्' इति 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनेके अमृतत्वमानशु.' इति च 'ब्रह्मचर्यादेव प्रयजेत्' इत्याद्याः श्रुतयः ॥

'त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज । उभे सत्यानृते त्यक्त्या येन त्यजसि त त्यजा॥ संसारमेव निस्सारं हृष्टा सारदिदृक्षया । प्रजजन्त्यरुतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रि-

जा॥ काम्ये कर्मणि युद्धे 'युद्धस्य भारत' इति नियोजनमयुक्तम्, निन्तु चतुर्थांशं स्वीकृत्य तद्वर्त्मनिष्ठो भवेति नियोक्तव्यम् । ननु युद्धमपि कर्मरुध प्रहान्यसीत्युक्तत्वाज्ञानार्थं भवतीति मतम्, तदा व्यामिश्रेण

ग।।द्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति दहरविद्याफलेनोपसंहृतम् । अन्यत्रापि *अध्यात्म-
योगाधिगमेन देवं मत्वा श्रीं हर्षशोकौ जहानि' इत्येवमादिषु देवं मन्वेति विधीयमान-
परिधिः इत्यतः 'अध्यात्मयोगाधिगमेन' इति प्रत्यगात्मज्ञानमपि विधायी 'न जायते त्रियते

ता।।न्योतिशब्दस्य परमात्मविषयत्वप्रसिद्धेः दहरविद्याया पूर्वापि तस्यैव परंन्योतिशब्दोक्तः उपसं-
पत्तुः प्रवृत्तव्याद्रेदस्य च स्वरसिद्धेः प्रनुगतमनः परब्रह्मसाम्यापन्नपुरुषप्रत्यनिरतिशयस्वच्छन्दभोग-
निर्दुःखताद्यभिधानाच्च । अतः प्रधानपदस्यैवात्र तदङ्गेऽपि निर्देशात्परविद्याङ्ग प्रत्यगात्मदर्शनम्—
इति । अथ 'न जायते त्रियते' इत्यादिभिः कतिपयपदावापोद्गापभेदितैः श्लोकैः प्रत्यभिजातार्थतया भ-
गवद्गीताप्रबन्धममानाकाङ्गं भक्तिगन्धकण्ठोक्तिमतीं कठवल्लीमुपनिषदमुक्तस्यार्थस्य निर्विशङ्कं विशदी-
करणायोदाहरति — अन्यत्रापि । साङ्गनफलप्रधानविधिनाम्ने प्रधानासामङ्गाशं च विभजते—देवं
मन्वेति। अध्यात्मयोगाधिगमेनेत्यत्र साक्षात्परविषययोगपरत्वे मत्वेत्यस्य साध्यत्वायोगात्, सास्त्रजन्यज्ञाने
योगशब्दस्यावाचयत्वात्, मत्वेत्यत्र सास्त्रेणेत्यभ्याहृत्य तद्भक्तकामान्वयानौचित्याजीवन्त्यापि परवत्तत्रैव
विवरिष्यमाणत्वाच्च जीवालम्बनयोगपरत्वं युक्तम् । अङ्गतया विहितस्य जानम्य जैवैकनिरूपणीयस्वरूप-
स्यापेक्षितशेषस्वरूपशोधनोपदेशमाह—नजायत इति । एवं प्रथमपदकोपवृहणीयारा उक्तः । यथा सङ्ग-

प्र.पा।।*कठ १-२ १२॥ 'तं दुर्दशं गूढमनुप्रविष्ट
गुहादिन गह्वरे पुराणम् । अध्यात्म. जहानि' ।
दुर्दशं दुःखेन द्रष्टुं शक्यं, गूढं युगलवतिरोहितत्वात्,
अनुप्रविष्टं शरीरानुपगच्छ, तथापि गुहादितं हृदयगुहा-
गते, गह्वरे तद-तंगते बन्तुनि स्थितं, जीवान्त रि-
तमित्यर्थं, पुराणम् अनादिम्, अध्यात्मयोगाधिग-

मेन—विषयेभ्यः प्रतिनदृश्यं चेतन आत्मनि समव-
धानमध्यात्मयोगं, तेन योऽयमधिगमः जीवात्मज्ञानं
तेन हेतुना, देवं परमात्मानं मत्वेत्यर्थः, जीवात्मशा-
नस्य परमात्मज्ञानहेतुत्वादिति भावः, हर्षशोकौ ज-
हाति विषयलाभालाभप्रसुक्तहर्षशोकौ जहानात्यर्थं ॥

f. कठ. १. २. १८ ॥

शो।।ताः' इति वृहस्पतिः *कर्मणा यध्यते जन्तुः विद्यया च विमुच्यते । तस्मात् कर्म न
कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः' इति शुक्रानुशासनम् । इहापि च 'सर्वकर्मणि मनसा
संन्यस्य' इत्यादि ॥

मोक्षस्य च अकार्यत्वात् मुमुक्षोः कर्मानर्थस्यम् । नित्यानि प्रत्यवायपरिहारार्था-
नि इति चेत्—न, असंन्यासि विषयत्वात् प्रत्यवायप्राप्तेः । न हि आग्निकार्याद्यकरणात्
संन्यासिनः प्रत्यवायः कल्पयितुं शक्यः यथा ब्रह्मचारिणाम् असंन्यासिनामपि । न
तावत् नित्यानाम् अकरणात् अभावादेव भावरूपस्य प्रत्यवायस्य उत्पत्तिः कल्पयितुं श-
क्या, 'कथम् असतः सन् जायेत' इति असतः सज्जन्मासंभवश्रुतेः । यदि विहिताकरणात्
असंभाव्यमपि प्रत्यवायं द्र्यात् वेदः, तदा अनर्थकरः वेदः अप्रमाणम् इत्युक्तं स्यात्, वि-
हितस्य करणाकरणयोः दुःखमात्रफलत्वात् । तथा च कारकं शास्त्रं न प्रापकम् इति
अनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात् । न च एतत् इष्टम् । तस्मात् न संन्यासिनां कर्मणि ।
अतो ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः ॥

जा।।राज्येन बुद्धिमोहनमिनापद्यते । अपेक्षं मतम् युद्धादीनि कर्मणि कामान्यकाम्यानि च, तत्र यः सङ्ग-
मनं प्रति हतो वा' इत्याद्युक्तम्, यः पुनर्जानार्थी तनुदिश्य' कर्मण्येवाधिहारः' इत्युक्तम्, तत्र का व्यामिश्र-

* 'परमात्मनिधो रको विरक्तोऽपरमात्मनिः सर्वेवणाः विनिर्मुक्तस्य मैक्षं भोक्तुमर्हति' इत्यधिकः पाठः ॥

रा॥ या विपश्चित्' इत्यादिना प्रत्यगात्मस्वरूपं विशोध्य* 'अणोरणीयान्' इत्यारभ्य 'महान्तं

तार्क्षितं 'ज्ञानरमात्मिने निष्ठे योगलक्षे सुवच्छते। आत्मानुभूतिमिच्छयं पूर्वपदनेन चोदिने' इति। अथ द्वितीयतृतीयपदकोपसृष्टणीयाशुभाहरवि—अणोरणीयानित्यादिना । इदमपि सङ्गृहीतम्—'मध्यमे भगवत्तत्रयाथात्म्यावातिसिद्धये । ज्ञानरमाभिर्निर्गत्वा भक्तियोगः प्रतीर्तितः । प्रधानपुरुषत्रयसर्वेश्वरत्रयेचनम् । र्मधीर्भक्तिरित्यादिः पूर्वशेषोऽन्तिमोदित' इति। अणोरणीयानिन्यादेर्यमाह पर-

प्र पा॥ *कठ १-२-२०॥ † 'अणोरणीयानिमहतो म-
हीयानात्मास्य जन्तोर्निहिता गुहायाम्। नमत्र तु पश्य-
ति वीतशोरो धातु प्रमादात् महिमानमात्मन ॥२०॥
आमीनो दूर व्रजति शशानो याति सर्वत्र । वस्त
मदामद देव मद-यो धातुमर्हति ॥ २१ ॥ अज्ञरीर
शरीरेषु जनवर्षेषु वरिवत्तम् । महान्तं विमुमात्मानं
मत्वा धीरो न शोचति' ॥ २२ ॥ प्रत्यगात्मान्त-
र्वाभिण परमात्मन स्वरूपमाह—अणोरणीयानि-
त्यादिना ॥ अणो सर्वाभेदनापेक्षया सूक्ष्मात् येन
नात् अणुर ततोऽपि सूक्ष्म, तदनेन प्रवेशयो-य
इत्यर्थः; महतो महोथान् आकाशादेरपि महत्तर,
स्वान्याप्तवस्तुरहित इत्यर्थः; अस्य जन्तो 'न जायते'
इति मन्त्रद्वयनिर्दिष्टस्य प्रत्यगात्मन आत्मा अन्त
प्रविश्य नियन्तेत्यर्थः; गुहाया हृदये, निहित इत्यत-
इत्यर्थः; त तादृश परमात्मानम्, अक्रतु काम्य
कर्मादिरहितस्मन्, धातो धारकस्य परमात्मनः

प्रमादात् आत्मनो महिमानं महस्वमपाठक स्वसाव-
श्वाः प्रियुगाविर्भावहेतुभूतं परमात्मानं, यदा पश्यति,
तदा वीतशोरो भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ 'धातु
प्रमादात्' इति प्रसादशब्दितभगवदनुग्रहस्य यस्य
परमात्मनश्चमन्वन्तलौकिकत्रया दुरधिगममिति दर्श-
यति—आमीन इति ॥ मर्वात्मनेन इतरत्र निरु-
द्धतया प्रतीयमाना अपि आसीन्त्वदृश्य-गृह्णादिधर्मा
जीवद्वारा तत्र सतीति भावः; मदीमद देव त ह्या-
हर्षविरुद्धममन्यस्य तम्, मदन्व परमात्मप्रमादानु
गृहीतमाहृष्टाननादन्व का वा ज्ञानेत्यर्थः ॥ २१ ॥
अज्ञरर कर्महनशरीररहितम्, अनवर्षेषु अश्विरेषु
शरीरेषु, नित्यत्वेन तत्र स्थितम्, महान्तं विमु
महावैभवशालिनम्, आत्मानं परमात्मानं मत्वा धीरो
न शोचतात्यर्थः ॥ २२ ॥

१ गी म २ ॥

२ गी म. ३४ ॥

रा॥ 'ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिः' इति अर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्च । यत्र हि भगवता द्वितीये अध्याये ज्ञान कर्म च समुचित्य त्वया एकेन अनुष्ठेयम् इति उक्तं स्यात्, ततः अर्जुनस्य प्रश्नः अनुपपन्नः 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः' इति । अर्जुनाय चेत् बुद्धिकर्मणी त्वया अनुष्ठेयं इत्युक्ते या च कर्मणो ज्यायसी बुद्धिः सापि उक्तैव इति 'नत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव' इति उपालभ्यो वा प्रश्नो वा न कथंचन उपपद्यते । न च अर्जुनस्यैव ज्यायसी बुद्धिः न अनुष्ठेया इति भगवता उक्तं पूर्वम् इति कल्पयितुं युक्तम्, येन 'ज्यायसी चेत्' इति विवेकतः प्रश्नः स्यात् । यदि पुनः एकस्य पुरुषस्य ज्ञानकर्मणोः विरोधान् युगपत् अनुष्ठानं न सम्भवतीति भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं भगवता पूर्वम् उक्तं स्यात्, ततः अथ प्रश्नः उपपन्नः 'ज्यायसी चेत्' इत्यादिः । अविवेकतः प्रश्नकल्पनायामपि भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्मनिष्ठयोः भगवतः प्रतिवचनं न उपपद्यते । न च अज्ञाननिमित्तं भगवत्प्रतिवचनं कल्पनीयम् । अस्माच्च भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्म-

जातेति तथाऽपि शब्देषु निवृत्तिलक्षणेषु यस्याश्रमधर्मेषु सत्सु वैकल्पिकेषु नियोजनमुक्तमेव, तत्र मनोवि-
क्षेपाभावात् अत्र तद्भावादिति । किं च कामत्रोधादीनां नरकफलसमुत्तमः युद्धे च कामादयोऽवर्ज-

या॥विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति**“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेना यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तन्नू ज्वाम्”इत्यादिभिः परस्वरूपं तदुपासनमुपासनस्य च भक्तिरूपतां प्रतिपाद्य †“विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रह्ववाप्ररः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्” इतिपरविद्याफलनेोपसंहृतम् । अतः परमध्यायचतुष्टयेनेदमेव प्रामुः प्रत्यगात्मनो दर्शनं ससाधनं प्रपञ्चयति—

ता॥स्वरूपमिति । महान्तं विभुमित्याद्युक्तमाह—तदुपासनमिति । नायमात्मन्यस्याभिप्रेतमाह—उपासनस्यचेति । केवलमननिदिध्यासनश्रवणनिषेधमुत्वेन भक्त्याख्यधरणीयताहेतुगुणविशेषाधिपरमिर्दवाक्यमिति शारीरकभाष्यादिषु विशदं व्याख्यातम् । ‘मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति’ ‘मत्वा धीरो न शोचति’ इत्युक्तस्यैव परविद्याफलनेोपसंहारेऽपि विशदोपदेशं प्रत्यगात्मज्ञानस्यैतदेकफलत्वप्रदर्शनायाह—विज्ञानेति । एवमुपक्रमोपसंहारादिभिः परविद्यामयेऽस्मिन् प्रकरणे ‘अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा’ इति परमात्मज्ञानकारणतया निर्दिष्टं पृथक्फलरहितं च प्रत्यगात्मज्ञानं परविद्याज्ञतया सिद्धमिति तदुपगृहणतया प्रतीयमानेऽस्मिन्नपि प्रकरणे तथात्वमध्यवसानव्यभिक्तं भवति । एवं गङ्गोक्ति-पर्ववसाने प्रतिपत्तिमौक्त्याय कुमतिमतभङ्गाय चात्मज्ञानस्य वक्ष्यमाणपरविद्याज्ञतामुपपाद्योक्तविन्नरूपस्य प्रथमादकदोपस्योक्तादौन सङ्गतिमाह—अतःपरमिति । एकरिममेव पदके मद्ब्रह्मविस्तररूपेण पेटिकाभेदप्रवृत्तिः । इदमेवेत्यवधारणेनाध्यायचतुष्टये परमात्मप्रसङ्गतद्वयानादेः ‘युक्त आमीत मत्परः’ इति पूर्ववदेयात्मदर्शनदोपत्वमवगमयति । पुनरुक्तिपरिहाराय प्रपञ्चयतीत्युक्तम् । समयोजनत्वाय प्रपञ्चनप्रकारमाह—ससाधनमिति ॥

प्र.पा०कठ १-२-२३॥††इदंज्ञानप्राप्त्युपायमाह—
नायमात्मेति॥ अयमात्मा पूर्वभावनिर्दिष्ट परमात्मा,
प्रवचनेन प्रवचनफलमनेनेन, न लभ्यः; बहुना श्रुतेन
बहुना श्रुतेन, न लभ्यः; न मेधया केवलभक्त्या च,
न लभ्यः, षष्. परमात्मा, यं जीवात्मानं, वृणुते, तेन
जीवात्माना, लभ्यः, एष परमात्मा, तस्य भगवत्प्र-
यस्य जीवात्मन, स्वा स्वाया, तन्नू अप्रावृत्तदिव्य-
महलविमर्दं, विवृणुते प्रकारयति ॥

कठ. १-२-९ ॥ †† स तु तत्पदमाप्नोति’ इ-
त्युक्तं पदं किमित्यत्राह—विज्ञानेति ॥ विज्ञान-

सारथिः, समीचीनज्ञानसारथिः, मनःप्रह्ववान्
प्रगृहीतमना. सनाहितचित्तमन् शुनि गर. वि-
ज्ञान् यः, न, अध्वनः पारं संभाराध्वपारभूतं तत्
विष्णोः ध्यापनशीलस्य परम पदम् उत्पृष्टे स्थानं
वैकुण्ठमिति यावत्, वेदान्तसारे (१-२-१२,)
स्थानपरत्वेनापि व्याख्यातत्वात्, अभ्य स्वरूपपरत्व-
मध्यन्वयं व्याख्यातम्, आप्नोति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

१. कठ १-२-१२ ॥

२. कठ. १-२-२२ ॥

३. गी. २-६१ ॥

श॥निष्ठयोः भगवतः प्रतिवचनदर्शनान् ज्ञानकर्मणोः तमुच्चयानुपपत्तिः ॥

तस्मात् केवलादेव ज्ञानात् मोक्षः इत्येषः अर्थः निश्चितः गीतासु सर्वोपनिषत्सु च॥
ज्ञानकर्मणोः ‘एकं वद निश्चित्य’ इति च एकविपर्यय प्रार्थना अनुपपन्ना उभयोः
संभवे । ‘कुरु कर्मय तस्मात्स्वम्’ इति च ज्ञाननिष्ठासंभयम् अर्जुनस्य अवधारणेन दर्श-
यिष्यति ॥

ज॥ नीयाः; ततोऽपि तत्र नियोजनमयुक्तम् । नन्वस्योत्तर ‘सुखदुःखे समे कृत्वा’ इत्युक्तम्; मत्वं तथाऽपि
रागादिप्रवृत्तिहीनेषु शक्त्यानुष्ठानेषु यतिधर्मेषु सत्त्वशक्त्यानुष्ठाने सुद्वे नियोजनमयुक्तमेवेति ॥

अर्जुन उवाच—

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।

तर्हि कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥

१

व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥

२

रा॥यदि कर्मणो बुद्धिरेव ज्यायसीति ते मता, किमर्थं तर्हि घोरे कर्मणि मां नियोजय-
यसि । एतदुक्तं भवति—ज्ञाननिष्ठैवात्मावलोकनसाधनम्; कर्मनिष्ठा तु तस्याः निष्पादि-
का; आत्मावलोकनसाधनभूता च ज्ञाननिष्ठा सकलेन्द्रियमनसां शब्दादिविषयव्यापारो-
परतिनिष्पाद्येत्यभिहिता । इन्द्रियव्यापारोपरतिनिष्पाद्यमात्मावलोकनं चेत्सिद्धयर्थितं
सकलकर्मनिवृत्तिपूर्वकज्ञाननिष्ठायामेवाह नियोजयितव्यः; किमर्थं घोरे कर्मणि सर्वेन्द्रि-

ता॥अर्जुनः प्रागेव ममव्यापारविरतियाम्नायन्त्रितः कर्मयोगजानयोगाख्यप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मरू-
साधनोपदेशे निवृत्त्युपदेशागरसिकश्चोत्प्रमुनेन पृच्छति—ज्यायसीति । प्रथमश्लोकस्यान्वय तावदाह
—यदीति । कर्मणो बुद्धिर्ज्यायसीति कुत्रोपदिष्टम् ? 'दूरेण ह्यवर कर्म बुद्धियोगात्' इत्यादि तु
बुद्धिविशेषनिश्चिष्टकर्मयोगपरमिति व्याख्यातम् ; ज्यायस्त्व च किरूपमिहाभिमतम् ? । बुद्धेर्ज्यायस्ये
च कर्मणि यथाधिकारं नियोगस्य को दोषः । घोरशब्दश्च भयङ्करपर्यायः । न च कर्मयोगो भयङ्करः ।
किंशब्दश्चान् प्रश्नो वा प्रतिशेषपरो वेत्यादिक्रमाशङ्क्याह—एतदुक्तमिति । तत्र बुद्धेर्ज्यायस्त्वप्रकारं
पूर्वं तदुक्तिप्रकारं चाह—ज्ञाननिष्ठैवेति । स्थितप्रकृताप्रकरणे कर्मणो ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वमुक्तम् । ज्ञान-
निष्ठया एव चात्मानोऽनुब्रूहेतुत्वम् । ततश्च अव्ययधानाद्बुद्धिर्ज्यायसीति यथाधिकारं नियोगानर्हत्वाय
ज्ञाननिष्ठानिष्पादनस्य कर्मप्रत्यनीकरूपत्वमुक्तं प्रकृत्यति—आत्मेति । 'यदा सहरते' इत्याद्युक्तं स्मा-
रयति—सकलेन्द्रियेत्यादिना । किंशब्दस्य प्रतिशेषपरत्व ज्यायसीचेदित्यत्र चेच्छब्दस्य निश्चित-
विषयत्वं चाभिप्रेत्य फलितमाह—इन्द्रियव्यापारेति । सकलकर्मत्वसङ्गकर्मसङ्ग्रहणपरम् । किमर्थ-
मिति । न तान्त् स्वप्रयोजनार्थं, परिपूर्णत्वात्, न च सासारिकफलप्रदानार्थम्, जनार्दनस्य
जनिनिरासकस्य तत्र तन्निरर्तनस्वाभावात्; नापि भूभारभूतधार्तराष्ट्रादिवधनिमित्तकृतमद्विप्रलम्भार्थम्,
प्रपन्न मां प्रति केशवस्य ब्रह्मघ्रादिपितृस्ते तदनौचित्यात्; नापि फलशौभ्यर्थे, पारम्पर्यस्य पूर्व-
मुपदिष्टत्वात् । न च सौकर्यार्थम्, अस्मिन्निमित्तप्रत्ययापरिहारार्थं वा, सकलेन्द्रियव्यापाररूपत्वेन तदुपर-
तिनिष्पाद्यात्मावलोकनविरोधितया मुमुक्षोर्घोरत्वात्; न च लोकसुप्रार्थं, लोकस्यापि यथावस्थि-
ताकारोपदेशस्यैवोचितत्वात् । अतो भवतः प्राणसमतया भवतैरोद्धोषितं मा भवदनभिमतं कर्मणि

शा॥ज्यायसी चेत् इति ॥ ज्यायसी श्रेयसी चेत् यदि कर्मणः सकाशात् ते तव मता
अभिप्रेता बुद्धिः ज्ञानं हे जनार्दन । यदि बुद्धिकर्मणी समुच्चिते इष्टे तदा एकं श्रेयःसाध-
नम् इति कर्मणो ज्यायसी बुद्धिः इति कर्मणः अतिरिक्तकरणं बुद्धेः अनुपपन्नम् अर्जुनेन
कृतं स्यात्; न हि तद्वै तस्मात् फलतः अतिरिक्तं स्यात् । तथा च, कर्मणः श्रेयस्क-
री भगवता उक्ता बुद्धिः, अश्रेयस्कृतं च कर्म कुर्व इति मां प्रतिपादयति, तत् किं कार-
णम् इति भगवत उपात्ममिव कुर्वन् तत् किं कस्मात् कर्मणि घोरे दूरे हिंसाक्षणे मां
नियोजयसि केशव इति च यत् आह तच्च न उपपद्यते । अथ स्मार्तेनैव कर्मणा समु-

रा॥विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति*॥'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेना यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तन्नू न्याम्' इत्यादिभिः परस्वरूपं तदुपासनमुपासनस्य च भक्तिरूपतां प्रतिपाद्य ॥ 'विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रहृष्टाक्षरः । सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्' इतिपरविद्याफलनेोपसंहृतम् । अतः परमध्यायचतुष्टयेनेदमेव प्राप्नुः प्रत्यगात्मनो दर्शनं ससाधनं प्रपञ्चयति—

ता॥स्वरूपमिति । महान्तं विभुमिव्याद्युक्तमाह—तदुपासनमिति । नायमात्मेवस्याभिप्रेतमाह—उपासनस्यचेति । केवलमननिदिध्यासनश्रवणनिवेधमुनेन मनयास्वरणीयताहेतुगुणविशेषविधिपरमिदं वात्ममिति शारीरकभाष्यादिषु विशदं व्याख्यातम् । 'मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहति' 'मत्वा धीरो न शोचति' इत्युक्तस्यैव परविद्याफलस्योपसंहारेऽपि विशदोपदेशं प्रत्यागात्मज्ञानस्यैतदेककलत्वप्रदर्शनायाह—विज्ञानेति । एवमुपक्रमोपसंहारादिभिः परविद्यामयेऽस्मिन् प्रकरणे 'अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा' इति परमात्मज्ञानकारणतया निर्दिष्टं पृथक्फलरहितं च प्रत्यागात्मज्ञानं परविद्याज्ञतया विद्वदिति तदुपगृहणतया प्रतीयमानेऽस्मिन्नपि प्रकरणे तथात्वमध्यनसातव्यमित्युक्तं भवति । एवं सङ्क्षेपोक्तिपर्यवसाने प्रतिपत्तिसौकर्याय कुमतिमतभङ्गाय चात्मज्ञानस्य वक्ष्यमाणपरविद्याज्ञतानुपपन्नोक्तविम्बरूपस्य प्रथमपदकदोपस्योक्तादेशेन सङ्गतिमाह—अतःपरमिति । एकस्मिन्नेव पदके सङ्गहविम्बरूपेण पेटिकाभेदप्रवृत्तिः । इदमेवेत्यन्वयधारणेनाध्यायचतुष्टये परमात्मप्रसङ्गतद्वयानादेः 'युक्त आसीत् मत्परः' इति पूर्ववदेवात्मदर्शनोपत्वमवगमयति । पुनरुक्तिपरिहाय प्रपञ्चयतीत्युक्तम् । सप्रयोजनत्वाय प्रपञ्चनप्रकारमाह—ससाधनमिति ॥

प्र-पा॥कठ १-२-२३॥ ईशात्मप्राप्त्युपायमाह—
नायमात्मेति॥ अयमात्मा पूर्ववद्विनिर्दिष्ट परमात्मा,
प्रवचनेन प्रवचनफलमननेन, न लभ्यः; बहुना श्रुतेन
बहुना श्रवणेन, न लभ्य; न मेधया केवलमभक्त्या च,
न लभ्य, एष परमात्मा, ये जीवात्मान, वृणुते, तेन
जीवात्मान, लभ्य, एष परमात्मा, तस्य भगवतिप्र-
यस्य जीवात्मनः, स्वा स्वाया, तन्नू अप्राकृतदिव्य-
मङ्गलविग्रहं, विवृणुते प्रकाशयति ॥

कठ. १-३-९ ॥ † 'स तु तत्पदमाप्नोति' इ-
त्युक्त पदं किमित्यत्राह—विज्ञानेति ॥ विज्ञान-

सारथि, समीचीनज्ञानसारथि, मन प्रहृष्टवान्
प्रगृहीतमना मनाहितचित्तस्मन् शुचिः नरः वि-
द्वान् य., सः, अध्वनः पार संसाराध्वपारभूर्तं तत्
विष्णोः व्यापनशालस्य परम पदम् उत्कृष्ट स्थानं
वैकुण्ठमिति यावत्, वेदान्तनारे (१-२-१२,)
स्थानपरत्वेनापि व्याख्यातावात्, अस्य स्वरूपपरत्व-
मप्यन्यत्र व्याख्यातम्, आप्नोति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

१. कठ. १-२-२२ ॥

२. कठ. १-२-२२ ॥

३. गी. २-६१ ॥

शो॥निष्ठयोः भगवतः प्रतियचनदर्शनात् ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः ॥

तस्मान् केवलादेव ज्ञानात् मोक्षः इत्येषः अर्थः निश्चितः गीतासु सर्वोपनिषत्सु च॥
ज्ञानकर्मणोः 'एकं वद निश्चित्य' इति च एकविषयैव प्रार्थना अनुपपन्ना उभयोः
संभवे । 'कुरु कर्मैव नस्मात्त्वम्' इति च ज्ञाननिष्ठासंभयम् अर्जुनस्य अवधारणेन दर्श-
यिष्यति ॥

ज॥ नीयाः; ततोऽपि तत्र नियोजनमयुक्तम् । नन्वस्योत्तरं 'मुनदुर्ये समे कृत्वा' इत्युक्तम्; सत्यं तथाऽपि
रागादिप्रमत्तहीनेषु शक्यानुष्ठानेषु यतिधर्मेषु सत्स्वशक्यानुष्ठानेषु युद्धे नियोजनमयुक्तमेवेति ॥

अर्जुन उवाच—

ज्यायसी चैत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।

तर्तिक कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥

१

व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।

तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥

२

रा॥यदि कर्मणो बुद्धिरेव ज्यायसीति ते मता, किमर्थं तर्हि घोरे कर्मणि मां नियोजयसि । एतदुक्तं भवति—ज्ञाननिष्ठैवात्मावलोकनसाधनम्, कर्मनिष्ठा तु तस्याः निष्पादिका; आत्मावलोकनसाधनभूता च ज्ञाननिष्ठा सरुलेन्द्रियमनसां शब्दादिविषयव्यापारोपरतिनिष्पाद्येत्यभिहिता । इन्द्रियव्यापारोपरतिनिष्पाद्यमात्मावलोकनं चेत्सिपाधयिपितं सकलकर्मनिवृत्तिपूर्वकज्ञाननिष्ठायामेवाह नियोजयितव्यः, किमर्थं घोरे कर्मणि सर्वेन्द्रि-

ता॥अत्रार्जुनः प्रागेव समख्यापारविरतिवासनायन्त्रितः कर्मयोगज्ञानयोगाख्यप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकसाधनोपदेशे निवृत्त्युपदेशाहारसिकश्चोत्पन्नेन पृच्छति—ज्यायसीति । प्रथमश्लोकस्यान्वय तावदाह—यदीति । कर्मणो बुद्धिर्ज्यायसीति कुत्रोपादिष्टम् ? 'दूरेण ह्यवर कर्म बुद्धियोगात्' इत्यादि तु बुद्धिनिशेषनिशेषकर्मयोगपरमिति व्याख्यातम्, ज्यायस्त्व च किंरूपमिहाभिमतम् ? । बुद्धेर्ज्यायस्त्वे च कर्मणि यथाधिकार नियोगस्य को दोष । घोरशब्दश्च भयङ्करपर्याय । न च कर्मयोगो भयङ्करः । किंशब्दश्चात्र प्रश्नपरो वा प्रतिशेषपरो वेत्यादिक्रमाशङ्क्याह—एतदुक्तमिति । तत्र बुद्धेर्ज्यायस्त्वप्रकारपूर्वं तदुक्तिप्रकार चाह—ज्ञाननिष्ठैवेति । स्थितप्रज्ञताप्रकरणे कर्मणो ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वमुक्तम् । ज्ञाननिष्ठया एव चात्मावलोकनहेतुत्वम् । ततश्च अव्ययधानाद्बुद्धिर्ज्यायसीति यथाधिकार नियोगानर्हत्वाय ज्ञाननिष्ठानिष्पादनस्य कर्मप्रत्यक्षरूपत्वमुक्तं प्रकृत्यति—आत्मेति । 'यदा सहस्ते' इत्याद्युक्तं स्मारयति—सरुलेन्द्रियेत्यादिना । किंशब्दस्य प्रतिशेषपरत्व ज्यायसीचेदित्यत्र चेच्छब्दस्य निश्चितविषयत्व चाभिप्रेत्य फलितमाह—इन्द्रियव्यापारेति । सरुलकर्मत्वसङ्गकर्मसङ्ग्रहणपरम् । किमर्थमिति । न तावत् स्वप्रयोजनार्थं, परिपूर्णत्वात् न च सामारिकफलप्रदानार्थम्, जनार्दनस्य जनिनिरासनस्य तत्र तन्निरर्तनस्वाभाव्यात्, नापि भूभारभूतधार्तराष्ट्रादिवधनिमित्तकृतमद्विप्रलम्भार्थम्, प्रपन्न मा प्रति केशवस्य ब्रह्मरुद्रादिपितृभ्यो तदनौचित्यात्, नापि फलश्रेयार्थं, पारम्पर्यस्य पूर्वमुपादिष्टत्वात् । न च सौकर्यार्थम्, अकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारार्थं वा, सरुलेन्द्रियव्यापाररूपत्वेन तदुपरतिनिष्पाद्यात्मावलोकनविरोधितया समुज्ज्वलात्वात्, न च लोकासङ्ग्रहार्थं, लोकस्यापि यथावस्थितकारोपदेशस्यैवोचितत्वात् । अतो भवत प्राणसमतया भवतैरोद्धोषित मा भवदनभिमतं कर्मणि

शा॥ज्यायसी चेत् इति ॥ ज्यायसी श्रेयसी चेत् यदि कर्मणः सकाशात् ते तत्र मता अभिप्रेता बुद्धिः ज्ञान हे जनार्दन । यदि बुद्धिकर्मणा समुच्चिते इष्टे तदा एकं श्रेयःसाधनम् इति कर्मणो ज्यायसी बुद्धिः इति कर्मणः अतिरिक्तकरण बुद्धेः अनुपपन्नम् अर्जुनेन कृतं स्यात् ; न हि तदेव तस्मात् फलतः अतिरिक्तं स्यात् । तथा च, कर्मणः श्रेयस्करी भगवता उक्ता बुद्धिः, अश्रेयस्करी च कर्म कुर्व इति मां प्रतिपादयति, तत् किं कारणम् इति भगवत उपालम्भमिव कुर्वन् तत् किं कस्मात् कर्मणि घोरे कूरे हिंसालक्षणे मां नियोजयसि केशव इति च यत् आह तत्र न उपपद्यते । अथ स्मार्तैर्नैव कर्मणा समु-

रा॥यव्यापाररूपे आत्मावलोकनविरोधिनि कर्मणि मां नियोजयसीति । अतो मिश्रवाक्येन मां मोहयसीव प्रतिभाति । तथा ह्यात्मावलोकनमाधनभूतायास्सर्वेन्द्रियव्यापारोपरतिरूपाया ज्ञाननिष्ठायास्तद्विपर्ययरूपं कर्म साधनं तदेव कुर्विति वाक्यं विरुद्धं व्यामिश्रमेव; तस्मादेकमिश्ररूपं वाक्यं वद ; येन वाक्येनाहमनुष्ठेयरूपं निश्चित्य श्रेयः प्राप्नुवाम् ॥

ता॥न नियोजयितुमर्हसीति भावः । घोरान्दस्यात्र गान्धीयप्राणिर्षाडनपरत्वायोगात्प्रकृतोपयुक्तमभिप्रेतमाह—सर्वेन्द्रियव्यापाररूप इति । तथापि कथं घोररूपमित्यत्राह—आत्मावलोकनविरोधिनीति । उक्तमर्थं हेतुकुर्वन् द्वितीयश्लोकार्थमाह—अत इति । अचेतनाया बुद्धेर्मोहनस्यौपचारिकतान्मामित्युक्तम् । इवशब्दद्योतितमाह—प्रतिभातीति । एतेन कारुणिकत्वात् त्वं तावन्न मोहयसि, अहं तु मन्दो मुद्यामीत्युक्तं भवति । व्यामिश्रशब्दाभिप्रेतं व्याघातं तद्व्यकारं चोपपादयति—तथाहतीति । तद्विपर्ययरूपं कर्म तस्याः कथं साधनं, तद्विरुद्धं च कथं तदर्थिना कर्तव्यमिति व्याहृतिद्वयमिहाभिप्रेतम् । एकमित्येन ज्ञानकर्मणोरन्यतरविपर्ययं, तयोरेकस्यैव कर्मण उपदिष्टत्वात् । तत्र च स्वस्यानुपपन्नताप्रतिभासे तथा भ्रमनिवृत्तेश्चानन्तरमपेक्षणीयत्वात्तस्याश्च व्यामिश्रतनिवृत्तिसाध्यत्वाद्वाक्यशब्दस्य चैतच्छब्दोक्तगतस्य विशेष्यममर्परुचौचित्यादित्यभिप्रेत्योक्तम्—अमिश्ररूपं वाक्यमिति । पूर्वोक्तान्प्रभ्रमव्युदासाय निश्चित्येतादर्थमाह—येनेति । निश्चित्येत्यस्य न तावद्भवेत्यनेनान्वयः, सर्वशस्य तस्य प्रागप्यनिश्चयायोगात्, व्यामिश्रवाक्येनापि परव्यामोहनमात्रस्य शङ्कितत्वात् । अतोऽर्जुनस्यैव निश्चयात्काङ्क्षा ; तत्र च निश्चित्य श्रेयः प्राप्नुयामित्येनान्वयः । निश्चयसापेक्षं सन्दिग्धविषयमाह—अनुष्ठेयरूपमिति ॥ १ ॥ २ ॥

श॥ञ्चयः सर्वेषां भगवता उक्तः अर्जुनेन च अवधारितश्चेत् 'तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि' इत्यादि कथं युक्तं वचनम् ॥ १ ॥

किञ्च व्यामिश्रेण इति ॥ व्यामिश्रेणैव यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवान्, तथापि मम मन्दबुद्धेः व्यामिश्रमिव भगवद्वाक्यं प्रतिभाति । तेन मम बुद्धिं मोहयसि इव, मम मन्दबुद्धेः व्यामोहापनयाय हि प्रवृत्तः त्वं तु कथं मोहयसि? अतः ब्रवीमि बुद्धिं मोहयसि इव मे इति । त्वं तु भिन्नकर्तृकयोः ज्ञानकर्मणोः एकपुरुषानुष्ठानासंभवं यदि मन्यसे, तत्रैवं सति तत् तयोः एकं बुद्धिं कर्म वा इदमेव अर्जुनस्य योग्यं बुद्धिशक्त्यवस्थानुरूपमिति निश्चिन्य वद ब्रूहि, येन ज्ञानेन कर्मणा वा अन्यतरेण श्रेयः अहम् आप्नुयाम् इति ॥

यदि हि कर्मनिष्ठायां गुणभूतमपि ज्ञानं भगवता उक्तं स्यात् तत् कथं 'तयोः एकं वद' इति एकविपर्ययं अर्जुनस्य शुद्ध्या स्यात् । न हि भगवता पूर्वम् उक्तम् 'अन्यतरदेयं ज्ञानकर्मणोः वक्ष्यामि, नैव ह्ययम्' इति, येन उभयप्राप्त्यसंभवम् आत्मनो मन्यमान एकमेव प्रार्थयेत् ॥ २ ॥

आ॥ज्यायसीति ॥ कर्मणः सकाशाद्बुद्धिर्ज्यायसी चेत्ते तव मता तत् तर्हि ॥ १ ॥ २ ॥

जा॥प्रथमश्लोके पदानां व्यवहित्वादान्वयं दर्शयन्किञ्चिद्वाच्ये—कर्मण इति। पृथीभ्रान्तिनिरासाय सकाशादित्युक्तम् । बुद्धिः आत्मज्ञानम् । ज्यायसी प्रशस्ततरा ॥ १ ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच—

लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।

ज्ञानयोगेन साङ्गानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥

३

रा॥पूर्वोक्तं न सम्भगवधृतं त्वया, पुरा अस्मिन् लोके विचित्राधिकारिपूर्णे, द्विविधा निष्ठा ज्ञानधर्मविषया यथाधिकारमसङ्गीर्णं न मयोक्ता, नहि सर्वो लोकिन् पुरुषस्स ज्ञातमोक्षाभिलाषस्तदानीमेव ज्ञानयोगाधिकारे प्रभवति अपित्वनभिसहितफलेन केवल

ता ॥ एतमसङ्गीर्णस्ये तस्ये बुभुक्षिते पूवात्तस्यैवमसङ्गीर्णरूपता प्रकृत्यन् श्रीभगवानुवाच—लोकेऽस्मिन्नििति । मया प्रोक्तेति निदशात्कावा च फलितमाह—पूर्वोक्तमिति । ‘अस्मिन् लोके’ इत्यस्य प्रकृतोपयोगितात्पर्यमाह—विचित्राधिकारिपूर्णे इति । तेन ज्ञानयोगकर्मयोगयोरधिकारिभेदमभ्यन, परस्परविरुद्धानामपि धर्माणां प्रतिनियताधिकारिपदत्रयस्योपकरणार्थमदेशकालनामनानिमित्तादि दृष्टान्तश्च सूचित । अनघशब्देना येतदेवाभिप्रेतम् । यथास्मिन् लोकेऽनघतया त्वमपर्यगाधनेऽधिक रोगि, इतरे तु काम्यादौ, तद्वदनघमाबस्य कर्मयोगेऽधिकार, अनघतराणां तु ज्ञानयोग इति समार दाहज्वरचिकित्सास्य सर्वस्य भिषज्जन्तदवस्थोचितोऽयमुपदेश । प्रोक्तव्यस्य सोपसर्गस्याभिप्रेतमाह—यथाधिकारमिति । अधिकारानतिलक्षणमन प्रकर्ष । द्वैविध्यमात्म्यं ज्ञातत्वात्तुतयमिप्रेतमाह—असङ्गीर्णचेति । मयेति । तत्तदधिकारिभेदवेदिना तत्तद्विदितनामेनास्पृष्टमपिप्रलम्भप्रमादाशक्ति गन्धेनेत्यर्थ । ज्यायसि ज्ञानयोगे तिष्ठति कर्मयोगे कथमाद्रियेतेत्यत्राह—नहीति । मोक्षाभिलाषे जाते ऽपि जमान्तरशतमुचरितमृदितरूपायाणां तेषां द्विदेव तदानीमेव ज्ञानयोगाधिकार, तथा दर्शनात्, तदशक्त्याशक्तिपयतया ज्ञानकर्मयोगयाव्यन्येति भाव । नन्वशक्तानां कदाचिदपि ज्ञानयोगाधिकारो न स्यात्तच्छक्तिहेतुतयोक्तस्य कर्मयोगानुष्ठानस्य तत्प्राप्तित्व्यचोत्रस्थितेरित्यत्राह—अनभिसंहितेति । सर्वगतसर्वशक्तिरसाहण्यादिप्रतिशुभगवदनुग्रहरूपादृष्टद्वारा ज्ञानहेतुत्वात् परमपुरुषाराधनरूपतोक्ति । व्याकुलेन्द्रियत्वं हि ज्ञाननिष्ठासिद्धेऽपि, तच्च न्वान्तमलम्, तद यथादिपुष्पपापरुपदुर्गममूलरज्ज्वम मोमयम्, तच्च मत्तरोन्मेषहेतुभूतैरनिधर्मनिग्रहणीयम्, एतो ज्ञाननिष्ठाहेतुभूतान्तिहेतुत्वात्तदनुत्त

रा॥प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनं श्रीभगवान् उवाच—लोके अस्मिन् इति ॥ लोके अस्मिन् शास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृतानां त्रैवर्णिकानां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थिति अनुष्ठेयतात्पर्यं पुरा पूर्वं सर्गादौ प्रजा सृष्ट्वा नासाम् अभ्युदयति श्रेयसप्राप्तिसाधनं वेदा र्थसंप्रदायम् आविष्कृततां प्रोक्ता मया सर्वज्ञेन ईश्वरेण हे अनघ अपापा । तत्र का सा निष्ठा

आ॥ज्यायस्त्वेऽपि बुद्धेरधिकारिन्त्वान् त्वं कर्मण्यधिकृत इति तत्र नियोऽध्यामीत्या

जा॥एव चेत्प्रश्नार्थं हि कथं परिहारवाक्यं सङ्गच्छते तत्र निष्ठाद्वैविध्यस्यनादित्यतन्मदभिप्रायं वदन्न तारयति—ज्यायस्त्वेऽपीति । बुद्धिं काम्यकर्मणा ज्यायसीति यदुक्तं तत्तथैव, तथाऽपि तत्र नैव स्थिके बुद्धादिर्मणि प्रेरयामि । कुत ? आधिकारिन्त्वात् । त्वं कर्मण्यपि शिक्षेत्परिण्यपि नैव स्थिकेऽधिकृत इति कृत्वा । अयमत्रोत्तरक्रम—आश्रमत्रयसिद्धितानि यथादीनि बुद्धादीनि च न बुद्धका म्यानि, किं तु कर्तुरिच्छया स्वर्गात्प्रथीनि ज्ञानार्थानि च भवति, अतो बुद्धे काम्यकर्मणो ज्यायस्ते ऽपि बुद्धस्य बुद्धार्थत्वमभ्यरात्तत्र नियोगो नानुपपन्न, यतिधर्माभिव्याजिभेतेन नियोगेनेति चेत्—अनधिकारिणांमेव यथाश्रमस्वीकाराधिकारो नाधिकारिणां, तैर्हस्याद्याश्रममपगत्यज्यैव तद्विहि

रा॥परमपुरुषपाराधनवेपेणानुष्ठितेन कर्मणा विध्यस्तस्मान्तमलोऽध्याकुलेन्द्रियो ज्ञाननिष्ठा-
यामधिकरोति ; *यतः प्रवृत्तिभूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं
विन्दति मानवः' इति परमपुरुषपाराधनैकवेपता कर्मणां वक्ष्यते, इहापि 'कर्मण्येवाधिका-
रस्ते' इत्यादिना अनभिसंहितफलं कर्मनुष्ठेयं विधाय तेन विषयव्याकुलतारूपमोहादुत्ती-
र्णयुद्धेः † 'प्रजहाति यदा कामान्' इत्यादिना ज्ञानयोग उदितः। अतस्साहजानामेव ज्ञान-

ता॥ एव कर्मयोग इत्युक्तं भवति। 'धर्मेण पापमपनुदति' इत्यादिकमिहाभिप्रेतम्, अनभिर्नहितफलत्वं
पूर्वमेवोक्तमिति कृत्वा केवलपरमपुरुषपाराधनवेपतायां कर्मणैव सिद्धिप्राप्तौ च वक्ष्यमाणं दर्शयति—
यत इति । प्रोक्तशब्दनिर्दिष्टमव्यामिश्राभिधानमनभिसंहितफलत्वोक्तिं च व्यनक्ति—इहापीति । 'य-
दा ते मोहकलिलं' 'श्रुतिविप्रतिपत्ता ते' इत्याद्यर्थं स्मारयति—विषयेति । आभिप्रायिकमवधारणं
व्यञ्जयन्नुत्तरार्धे व्याचष्टे—अतस्साहजानामेवेति । साहजशब्दस्यात्र सिद्धान्तविशेषनिष्ठपरत्वं व्युदस्य-

प्र-पा॥ * गी. १८-४६ ॥ † गी. २-४७ ॥ दितकलेन धर्मेण, पापम् उपायविरोधि दुष्कृतम्, अप-
‡ गी. २-५५ ॥ १. तै. नारायण, ६. प्रथ. नुदति - स्वपोहति ॥ अस्या. श्रुतेरर्थो विलरेण शुभ-
५०-अनु॥ धर्मेण अनुष्ठितेन शास्त्रविहितेन अनभिस- प्रकाशिकाया लघुसिद्धान्ते द्रष्टव्यः ॥

ना॥द्विविधा इति? आह—ज्ञानेति। तत्र ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगः तेन साहजानाम् आत्मा-
नात्मविषयविवेकविज्ञानवतां ब्रह्मचर्याश्रमादेव कृतसंन्यासानां वेदान्तविज्ञानमुनिश्चि-
तार्थानां परमहंसपरिभ्राजकानां ब्रह्मण्येव अवस्थितानां निष्ठा प्रोक्ता । कर्मयोगेन कर्मव
योगः कर्मयोगः तेन कर्मयोगेन योगिनां कर्मिणां निष्ठा प्रोक्ता इत्यर्थः । यदि च एकेन
पुरुषेण एकस्मै पुरुषार्थाय ज्ञानं कर्म च समुच्चित्य अनुष्ठेयं भगवता इष्टम् उक्तं वक्ष्यमाणं
चा गीतासु वेदेषु चोक्तम्, कथम् इह भर्तुनाय उपसन्नाय प्रियाय विशिष्टमिन्द्रपुरुषक-

आ॥शयधान्भगवानाह—लोक इति॥द्विविधा अपि जनाः सन्ति गृहस्थादिकर्मत्यागेन ज्ञान-
निष्ठाः, सनकादिवत्। तस्या एव ज्ञाननिष्ठाश्च जनकादिवत्। मद्धर्मस्था एवेत्यर्थः। सांख्यानां
ज्ञानिनां सनकादीनाम् । योगिनामुपायिनां जनकादीनाम् । ज्ञाननिष्ठा अप्याधिकारि-
कत्वादीश्वरेच्छया लोकसंप्रहार्थत्याग्ये कर्मयोग्या भवन्ति तेऽपि योगिनः । निष्ठा

जा॥तानि कर्माणि निष्कामतयानुष्ठेयानीतीश्वरनियमात्, तत्र चाधिकारिकत्वादिति । 'स्वरायन्तोपसृष्टाच'
इति कालायनवचनमनित्यम् । अतएव न पाणिनिरभाणीत् । अयमाशयः श्लोकात्कथं लभ्यत इत्यतो
व्याचष्टे—द्विविधा अपीति । निष्ठा द्विविधेति व्याख्याने क्रमेणैकस्यैव पुरुषस्य तत्सम्भाव्योक्तोऽ-
भिप्रायो लभ्यत इत्येवं व्याख्यातम् । न केवलमेकविधाः साहज्या एवेत्येपरर्थः । द्वैविध्यमेव सोदा-
हरणमाह—गृहस्थादीति । यत्याश्रमपरिग्रहेणैवापि ब्राह्मम् । ज्ञाननिष्ठाः यत्याश्रमविहितैरेव कर्मभि-
र्ज्ञानसाधनैर्युक्ताः । सनकादिभिसुख्यं वर्तन्त इति सनकादिवत् । एव जनकादिवदित्यपि । तरस्या
एव गृहस्थाद्याश्रमस्था एव। तद्धर्मैः युद्धादिभिर्ज्ञानसाधनैर्युक्ताः। द्विविधा अपि जनाः सन्तीत्युक्ते कर्म-
मार्गस्था ज्ञानमार्गस्थाश्चेति द्वैविध्यं प्रतीयते; तन्निवृत्त्यर्थमाह—मद्धर्मैति । ज्ञानमार्गस्था एव । ततश्च
मद्धर्मस्था एव जना द्विविधा अपि सन्तीत्यन्वयः । तत्कथमित्याकाङ्क्षायामुत्तरं वाक्यद्वयम् । 'साहजाना
योगिनाम्' इति पदद्वयमन्यथाप्रतीतिनिरामाय व्याचष्टे—सांख्यानामिति । सम्पू. ख्यातिर्ज्ञान संख्या;
तत्र भवाः साख्याः; तेषां ज्ञानिनाम् । ज्ञाननिष्ठान्तरूपं योगिन इत्यत आह—ज्ञाननिष्ठा अपीति ।
कर्मयोग्याः गृहस्थादिकर्मयोग्याः । साख्ययोगशास्त्रौ प्रसिद्धार्थं किं न स्यातामित्यतो मुक्तिवचनादिति

रा।योगेन स्थितिरुक्ता । योगिनां तु कर्मयोगेन । सहस्रा बुद्धिः, तद्युक्तास्साहस्राः—आत्मैकविषयया बुद्ध्या सम्बन्धिनस्साहस्राः; अतदर्हाः कर्मयोगाधिकारिणो योगिनः विषयः। अकुलबुद्धियुक्तानां कर्मयोगेऽधिकारः; अव्याकुलबुद्धीनां तु ज्ञानयोगेऽधिकार उक्त इति न किञ्चिदिह विरुद्धं व्यामिश्रमभिहितम् ॥ ३ ॥

सर्वस्य लौकिकस्य पुरुषस्य मोक्षेच्छायां ज्ञानायां सहस्रैव ज्ञानयोगो दुष्कर इत्याह—

न कर्मणामनारम्भान्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥

४

ता।ति—सहस्राबुद्धिरित्यादिना। अतदर्हाइत्यशक्तिविषयत्वं सूचितम्। कर्मयोगाधिकारिण इति । योगिशब्दस्यो योगो ह्यत्र कर्मयोगः; प्रत्ययार्थस्मग्न्धश्चान् तद्योग्यतारूप इत्यर्थः । अतदर्हत्वं तदर्हत्वं च निशदयन्निरोधशङ्कापरिहारस्य फलितत्वेनाध्यामिश्राभिधानमुपमहरति—विषयेति ॥ ३ ॥

ननु मोक्षेच्छैव हि कर्मयोगेऽपि पुरुष प्रवर्तयति ; सा यदि जाता, ततः किमप्यवहिते ज्ञानयोगे न प्रवर्तयतीति शङ्का 'न कर्मणाम्' इति श्लोकेन निराक्रियत इत्याह—सर्वस्येति। लौकिकस्येत्यनेन स-सारलोकात्तर्गततया विषयः। अकुलेन्द्रियत्वमभिप्रेतम् । सहस्रैवेति । कर्मयोगमवृत्तेत्यर्थः । निरोधस्यान्यविषयत्वज्ञापनाय शास्त्रीयशब्दः । नैककर्म्यशब्दस्याननुष्ठानादिपरत्वे साध्याविशेषादिदोषस्यात्, अतो

ग।। तृके पय ज्ञानकर्मनिष्ठे द्रूयात् ? यदि पुनः अर्जुनः ज्ञान कर्म च द्वयं श्रुत्वा स्वयमेव अनुप्रास्यति अन्येषां तु भिन्नपुरुषानुष्ठेयतां वक्ष्यामि इति मनं भगवतः कल्प्येत, तदा रागद्वेषवान् अप्रमाणभूतो भगवान् कल्पितः स्यात् । तच्च अयुक्तम् । नस्मात् कयापि युक्त्या न समुच्चयो ज्ञानकर्मणोः ॥ ३ ॥

यत् अर्जुनेन उक्त कर्मणो ज्यायस्त्व बुद्धेः, तच्च स्थितम्, अनिराकरणात् । तस्याश्च ज्ञाननिष्ठायाः सन्न्यासिनैवानुष्ठेयत्व, भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्ववचनात् । भगवतः एवमेव अनु-आ।। म्पिति । त्वं तु जनकादिचत्सकर्मैव ज्ञानयोग्यः । न तु सनकादिवत्तत्सागोनेत्यर्थः । सन्ति हीश्वरेच्छैव कर्मरुतः प्रियव्रतादयोऽपि ज्ञानिन एव । तथा ह्युक्तम्—'ईश्वरेच्छया विनिवेशितकर्माधिकारः' इति ॥ ३ ॥

इतश्च नियोक्ष्यामीत्याह—न कर्मणामिति ॥ कर्मणां युद्धादीनामनारम्भेण नैककर्म्यं

जा।। भावेनाह—निष्ठेति । स्थितिः स्वरूपेणेति शेषः । अस्त्वेन श्लोकार्थस्तथाप्याधिकारिन्त्वादित्यादि-नम् अत्र न श्रूयत इत्यतोऽप्याहत्याह—त्वं त्विति। सकर्मा गृह्णस्वादि कर्मवान्। भवेदिदं व्याख्यानं यदि ते जनाः प्रमिताः स्युः, येषां ज्ञाननिष्ठानामपि गृह्णस्वादि कर्मत्वेवाधिकारो न यत्याश्रमकर्मणु ; जनकादयस्तु यत्याश्रमं नानुष्ठितवन्त इत्येव प्रमितम् ; न तु तत्रानधिकार इति तत्राह—सन्तिहीति। निनिवेशितः कर्माधिकारो गृह्णस्वर्माधिकारो यस्मिन् तथोक्त । प्रियव्रतो हि यत्याश्रमं स्वीचिकीर्षु-राधिकारिन्त्वयुक्त्या हिरण्यगर्भेण निवारित इत्यनेनोच्यते ॥ ३ ॥

'न कर्मणाम्' इति मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह—इतश्चेति । स्वयंश्रमोचिते युद्धादाविति शेषः । प्रागाधिकारिन्त्वात्तया कर्मं नर्तव्यमित्युक्तम् । इदानीं कोऽ-परो हेतुश्च्यत इत्यतो ध्याचष्टे—कर्मणामिति । अयमभिप्रायः—कर्माणि न कार्याणीति वदन्प्रवच्यः;

रा। न शास्त्रायाणां कर्मणामनारम्भादेव, पुरुषो नैष्कर्म्य-ज्ञाननिष्ठां प्राप्नोति ; न चार-
ता।। निष्कर्मा निष्क्रान्तकर्मयोगः पर्यवसितकर्मयोगः शाननिष्ठ इत्यर्थः ; तस्य भावो नैष्कर्म्यमित्यभिप्रा-
येणाह—ज्ञाननिष्ठामिति । सन्त्यसनशब्दस्याप्यत्र कर्मणामित्येनैवान्वयं मन्यमनस्वभावादारब्धवि-
पत्यत्वं तत एव सत्यसाधिनः समरजिहासावृत्तान्तं चाभिप्रेत्याह—नचारब्धस्येति । नैष्कर्म्यशब्दात्-
प्र-पा ॥ १. प्रेत्याह. पा ॥

श्री।। मत्तमिति गम्यते मां च धन्धकारणे कर्मण्येव नियोजयसि इति चिपण्णमनसम् अर्जुनं
कर्म नारभे इत्येवं मन्वानंम् आलक्ष्य आह भगवान्—न कर्मणाम् अनारम्भात् इति । अध-
वा—ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्परविरोधात् एकेन पुरुषेण युगपत् अनुष्ठानम् अश-
क्यमेव सति इनरेतरानपेक्षयोः एव पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते कर्मनिष्ठया ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहे-
तुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं, न स्वातन्त्र्येण ; ज्ञाननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका सती
स्वानुस्येण पुरुषार्थहेतुः अन्यानपेक्षा; इत्येतन्म अर्थे प्रदर्शयिष्यन् आह भगवान्—न
आ।। निष्कर्मातां कांम्यकर्मपरित्यागेन प्राप्यत इति मोक्षं नादनुते । ज्ञानमेव तत्साधनं न
तुं कर्माकरणमित्यर्थः । कुतः ? पुरुषत्वात् । सर्वदा स्थूलेन सूक्ष्मेण वा पुरेण युक्तो ननु
जीवः ; यदि कर्माकरणेन मुक्तिः, स्यात् स्वावराणाम् । न चाकरणे कर्माभाधान्मुक्तिर्मवति
प्रतिजन्मकृतानामनन्तकर्मणां भावात् । न च सर्वाणि भुक्तानि एकस्मिन्चरिरे बहूनि
हि कर्माणि करोति । तानि चैकैकानि बहुजन्मफलानि कानिचित् तत्र चैकैकानि कर्माणि
भुञ्जन्प्राप्नोत्येव शेषेण मानुष्यम् । ततश्च बहुशरीरफलकर्माणीत्यसमाप्तिः । तच्चोक्तं
जा।। किं ज्ञानं न मोक्षसाधनम् ; अपि तु कर्माकरणमेवेति मत्वा कर्माणि त्यज्यन्ते, उत ज्ञानं मोक्षसाधन
भवत्येव, किं तु 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' इत्यादेः कर्माणि तप्यतिवन्धकानीति मत्वा । आद्येऽपि किं
मोक्षस्य नैष्कर्म्यशब्दवाच्यत्वमात्रमात्रिचेदमुच्यते, अथवा क्रियाकारकफलरूपस्य संसारस्य कर्मव
शीलम् ; अकरणे च शीलाभावात्संगारे न भविष्यतीति मुक्तिमाश्रित्य? आद्यस्येद दूषणम्—न
कर्मणामिति । नैष्कर्म्यशब्दस्यान्यथापि व्याख्यानाच्चाय इत्यर्थः । ततः किमन्यत आह—ज्ञानमेवे-
ति । उक्तमाश्रित्य समाधत्ते—कुत इति । नैष्कर्म्यशब्दस्यान्यार्थतामङ्गीकृत्य कर्माकरणस्य मोक्षसाध-
नत्वनिराकरणे को हेतुरित्यर्थः । कथमस्य हेतुत्वमित्यतो व्याचष्टे—सर्वदेति । प्रत्येऽपि सम्भवार्थं
स्थूलेन सूक्ष्मेण घेत्युक्तम् । तथाऽपि कथं हेतुत्वमित्यत आह—यदीति । श्वादित्यस्य पूर्वोत्तरा-
भ्यां सन्धः । स्वावराणामित्यनधिभूतोपलक्षणम् । ततश्चानादौ संसारेऽनधिभूतदेहस्य संसरेण
मुक्तिप्रसङ्गादधुनापि दृश्यमानस्य पुरुषत्वं न स्यादिति भावः । द्वितीयनिरासेऽप्यस्यैवार्थस्य तात्पर्य-
माह—नचेति । कर्माभावात्—संसारबीजाभावात् । अत्र नैष्कर्म्यमिति मुक्तिनामैव, न तु परप्रमा-
णानुवादः । कुतो न भवतीत्यतोऽत्रापि पुरुषत्वादिति हेतुमभिप्रेत्याह—प्रतीति । जन्मनिजन्मनि
कृतानामित्यर्थः । पुरुषत्वेनानादौ संसारेऽधिकृतानन्तजन्मसंभवाच्च कृतानामनन्तकर्मणा भावात्कि-
मप्राकरणमात्रेण भवतीत्यर्थः । ननु पूर्वपूर्वशरीरकृतानि कर्माण्युत्तरोत्तरशरीरे भुक्तानि, तरुतोऽनन्त-
कर्मणां भाव इत्यत आह—नचेति । कुतो नेत्यनः—एकस्मिन्निति । हिशब्दो हेतो । बहून्वपि
भुज्यन्तां को दोष इत्यत आह । तानिच कानिचिदिति संबन्धः । एकैकानीति प्रत्येकमित्यर्थः ।
ननु तथाविधान्यप्यनधिभूतजन्मभिर्भुक्तानीत्यत आह—तत्रचेति । तेषु कर्मसु भुञ्जन्भुजानः । शेषेण
कर्मशेषेण । मानुष्ये चाकरणमर्गभाधितमित्याह—ततश्चेति । अतमातिभोगेन कर्मणामिति शेषः ।

रा॥म्ब्रस्य शास्त्रीयस्य त्यागात्; यतोऽनभिसंहितफलस्य परमपुरुषाराधनवेपस्य कर्मणा-

ता॥पद्मेऽपि सम्भवति पुनस्त्रिदशब्देनाभिधानस्य तात्पर्यं व्यञ्जयति—यत् इति। अनारम्भ सन्वयन च सङ्कल्प्याह—अतस्तेनघनेति। कारणभूतकर्माभावे कथं कार्यं स्यादिति भावः। पञ्चम्या हेतुपरत्वं निषेधान्बन्धेन तत्तन्निषेधान्बन्धेन वा योज्यम्। पूर्वत्र कर्मयोगानारम्भे ज्ञानयोगासिद्धिस्स्यादिति वाच्यार्थः; उत्तरत्र तु यत्कर्मयोगत्यागादेव ज्ञानयोगासिद्धिरित्यभिप्रेतम्, तदुक्तम्, सा हि तेनैव जन्व्येति तात्पर्यम्। तदिदामुभयीमपि वाक्यवृत्तिर्माभिप्रेत्य श्लोकाभिप्रेतमर्थमाह—अनभिसंहितेति। कर्मभिरित्यस्यानाराधि-

श॥कर्मणांम् इति ॥ कर्मणां क्रियाणां यज्ञादीनाम् इह जन्मनि जन्मान्तरे वा अनुष्ठितानाम् उपात्तदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनां 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः। यथादर्शतलप्रथे पश्य-स्यात्मानमात्मनि' इत्यादिस्मरणात्, अनारम्भात् अननुष्ठानात् नैष्कर्म्यं निष्कर्मभाव कर्मशून्यतां ज्ञानयोगेन निष्ठां निष्क्रियामस्वरूपेणैव अवस्थानम् इति यावत्। पुरुषः न अश्नुते न प्राप्नोति इत्यर्थः। 'न कर्मणांम् अनारम्भात् नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते' इति यचनात् तद्विपर्ययात् तेषाम् आरम्भात् नैष्कर्म्यम् अश्नुते इति गम्यते। कस्मात् पुनः कारणात् कर्मणांम् अनारम्भात् नैष्कर्म्यं न अश्नुते इति? उच्यते, नैष्कर्म्योपायत्वात् कर्मरम्मस्य। न हि उपायमन्तरेण उपेयप्राप्तिः अस्ति। कर्मयोगोपायत्वं च नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञान-

आ॥—'जीवन्मुक्तुर्दशादूर्ध्वं पुरुषो नियमेन तु। स्त्री वाप्यनूनदशक देहं मानुषमार्जते। चतुर्दशोर्ध्वजीवीनि संसारश्चादिवर्जितः। अतोऽचित्वा परं देवं मोक्षाशा का महामुने' इति ब्राह्मे। यदि सादिः स्यात्संसारः, पूर्वकर्माभावादतत्प्राप्तिः। अबन्धकत्वं त्यकामेनैव भवति। तच्च वक्ष्यते अनिष्टमिष्टमिति। ननु निष्कामकर्मणः फलाभावात्नोक्षः स्मृतः। 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमिह चोच्यते। निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम्'

ज्ञानभावनामावेगेदसक्तं न तु प्रमितमित्यत आह—तच्चोक्तमिति। चतुर्दशपर्यात् अनूनो द्रव्येण यस्येति विग्रहः। हृत्स्वदीर्घव्यत्ययेन चतुर्दशोर्ध्वजीविनीति स्त्रिया विशेषणम्। संसारश्चेति कर्मणा-मनन्तत्त्वोपपादनम्। अतो भोगेन क्षयासम्भवात्। अत्रत्या अपिदित्वा। पुरुषशब्देनानादिदेहसबन्ध उक्तः, सोऽसिद्ध इत्यत आह—यदीति। अतत्प्राप्तिगारुमिक्तस्य संसारस्याप्राप्तिः स्यात्। अतः पुरुषत्व सिद्धमिति। ननु सन्तु प्राग्भगीयान्यनन्तकर्माणि, तथाऽपि बन्धकानि कथं प्रेक्षावता क्रियेरन्; न ह्यनन्तानि पापानि प्राक्तनानि सन्तीत्येतावताद्य क्रियन्त इत्यत आह—अबन्धकत्वं त्विति। कर्मणा बन्धाहेतुत्वं त्वकामनादिर्नैव भवति, नत्यकरणेन, प्रत्यवायस्यैव प्राप्तिरित्यर्थः। अकामनाबन्धक-त्वं भगवत्समतमिति भावेनाह—तच्चैति। सन्नस्तु—अकरणमसन्न सन्तं प्रत्यवाय जनयति 'कथममतः सज्जायेत' इति श्रुतेः—इत्यादीत्। तद्गारुकरः प्रत्यपेधीत्—द्रव्यविषया श्रुतिः, गुणस्वरसतोऽपि ज्ञा-यते—इति। उभावपि स्थूलदृशानौ—न ह्यकरणमसत्, तथा सति करणप्रसङ्गात्, किं स्वभावः, स च भाववत्त्वमेवेति कथमकारणम्, गुणे प्रति कारणत्वे च द्रव्यकारणत्वं कुतो न भवेत्। ननु चात्रोपादान-त्वस्य विवक्षितत्वादकरणस्य चाभावरूपतया सत्त्वेऽप्यत्र विवक्षितापादानत्वानुपपत्तेर्न प्रत्यवायजनकत्वमित्यभिप्राय इत्यत आह—नहीति। नह्युपादानत्वं विवक्षितम्; किं तु निमित्तत्वमेवेत्युक्तम्। न च सन्वयसनादेवेति पुनरुक्तम्, अत्रापि कर्मसन्वयस्य मोक्षासाधनत्वोक्तेरित्यत आह—नन्विति। 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं च' इति मानवे वाक्ये तार्वाक्षिककर्मणा मोक्षः स्मृतः। स चोपपत्यन्तरादर्शान्निष्का-

रा।।न शास्त्रीयाणां कर्मणामनारम्भादेव, पुरुषो नैष्कर्म्य-ज्ञाननिष्ठां प्राप्नोति ; न चार-

त्ता।।नैष्कर्मा निष्क्रान्तकर्मयोगः पर्यवसितकर्मयोगः ज्ञाननिष्ठ इत्यर्थः ; तस्य भावो नैष्कर्म्यमित्यभिप्रा-
येणाह—ज्ञाननिष्ठामिति । सन्न्यसनशब्दस्याप्यत्र कर्मणामित्यनेनैवान्वयं सन्न्यसनस्वभावादारब्धवि-
पयत्वं तत एव सन्न्यसाचिनः समरजिहासावृत्तान्तं चाभिप्रेत्याह—नचारब्धस्येति । नैष्कर्म्यशब्दात्-

प्र-या ॥ २. प्रेत्याह. पा ॥

श्री।।मत्तमिति गम्यते मां च बन्धकारणे कर्मण्येव नियोजयसि इति विपण्णमनसम् अर्जुनं
कर्म नारमे इत्येवं मन्वानं भालक्ष्य आह भगवान्—न कर्मणाम् अनारम्भात् इति । अथ-
वा—ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्परविरोधान् एकेन पुरुषेण युगपत् अनुष्ठानम् अश-
क्यत्वे सति इतरेतरानपेक्षयोः एव पुरुषार्थहेतुत्वे प्राते कर्मनिष्ठस्या ज्ञाननिष्ठाप्रतिहे-
तुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं, न स्वातन्त्र्येण ; ज्ञाननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका सती
स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुः अन्यानपेक्षा, इत्येतन्म अर्थं प्रदर्शयिष्यन् आह भगवान्—न

आ।।नैष्कर्मेतां काम्यकर्मपरित्यागेन प्राप्यत इति मोक्षं नादनुते । ज्ञानमेव तत्साधनं न
तुं कर्माकरणमित्यर्थः । कुतः ? पुरुषत्वात् । सर्वदा स्थूलेन सूक्ष्मेण वा पुरेण युक्तो ननु
जीवः ; यदि कर्माकरणेन मुक्तिः, स्यात् स्वावराणाम् । न चाकरणे कर्माभावात्मुक्तिर्भवति
प्रतिजन्मरूतानामनन्तकर्मणां भावात् । न च सर्वाणि भुक्तानि एकस्मिन्च्छरीरे बहूनि
हि कर्माणि करोति । तानि चैकैकानि बहुजन्मफलानि कानिचित् तत्र चैकैकानि कर्माणि
भुञ्जन्प्राप्नोत्येव शेषेण मानुष्यम् । ततश्च बहुशरीरफलकर्माणीत्यसमाप्तिः । तद्योक्तं

जाकिं शाने न मोक्षसाधनम् ; अपि तु कर्माकरणमेवेति मत्वा कर्माणि त्यज्यन्ते, उत ज्ञान मोक्षसाधनं
भवत्येव, किं तु 'कर्माणा वप्यते जन्तुः' इत्यादेः कर्माणि तत्रनिबन्धकानीति मत्वा । आद्येऽपि किं
मोक्षस्य नैष्कर्म्यशब्दवाच्यत्वमात्मनाभिर्येदमुच्यते, अथवा क्रियाकारकफलरूपस्य संसारस्य कर्मव
बीजम् ; अकरणे च बीजाभावात्समारो न भविष्यतीति युक्तिमाभित्य आद्यस्येदं दूषणम्—न
कर्मणामिति । नैष्कर्म्यशब्दस्यान्यथापि व्याख्यानात्तत्र इत्यर्थः । ततः किमिष्यत आह—ज्ञानमेवे-
ति । उक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—कुत इति । नैष्कर्म्यशब्दस्यान्यार्थतामङ्गीकृत्य कर्माकरणस्य मोक्षसाध-
नत्वनिराकरणे को हेतुरित्यर्थः । कथमस्य हेतुत्वमित्यतो व्याचष्टे—सर्वदेति । प्रत्येऽपि तन्मन्वार्थं
स्थूलेन सूक्ष्मेण चेतुकम् । तथाऽपि कथं हेतुत्वमित्यत आह—यदीति । स्यादित्यस्य पूर्वोत्तरा-
भ्यां संकथः । स्वावराणामित्यनधिभूतोपलक्षणम् । ततश्चानादौ संसारेऽनधिभूतदेहस्य संभवेन
मुक्तिप्रसङ्गादधुनापि दृग्गमानस्य पुरुषत्वं न स्यादिति भावः । द्वितीयनिर्वासेऽप्यस्यैवार्थस्य तात्पर्य-
माह—नचेति । कर्माभावात्—संसारबीजाभावात् । अत्र नैष्कर्म्यमिति मुक्तिर्नामैव, न तु परप्रमा-
णानुवादः । कुतो न भवतीत्यतोऽप्यपि पुरुषत्वादिति हेतुमभिप्रेत्याह—प्रतीति । जन्मनिजन्मनि
कृतानामित्यर्थः । पुरुषत्वेनानादौ संसारेऽधिभूतानन्तजन्मसंभारात्तत्र कृतानामनन्तकर्मणां भावात्कि-
मप्राकरणमात्रेण भवतीत्यर्थः । ननु पूर्वपूर्वशरीरकृतानि कर्माण्युत्तरोत्तरशरीरे भुक्तानि, तत्कुतोऽनन्त-
कर्मणां भाव इत्यत आह—नचेति । कुतो नेत्यतः—एकस्मिन्निति । हिराब्दो हेतो । बहून्वपि
मुज्यन्ता को दोष इत्यत आह । तानिच कानिचिदिति संकथः । एकैकानीति—प्रत्येकमित्यर्थः ।
ननु तथाविधान्यनधिभूतेजन्मभिर्भुक्तानीत्यत आह—तत्रचेति । तेषु कर्मसु भुञ्जन्मुञ्जानः । शेषेण
कर्मशेषेण । मानुष्ये चाकरणमसंभवितामित्याह—ततश्चेति । अनमातिभोगेन कर्मणामिति शेषः ।

रा॥अथस्य शास्त्रीयस्य स्यागात्; यतोऽनभिसंहितफलस्य परमपुरुषाराधनचेपस्य कर्मण-

ता॥पद्मेऽपि सम्भवति पुनस्सिद्धिशाब्देनाभिधानस्य तात्पर्यं व्यञ्जयति—यत् इति। अनारम्भं सन्न्यसनं च सङ्कलन्याह—अतस्तेनयिनेति । कारणभूतकर्माभावे कथं कार्यं स्यादिति भावः । पञ्चम्या हेतुपरतन्निषेधान्वयेन तत्तन्निषेधान्वयेन वा योज्यम्। पूर्वं कर्मयोगानारम्भे ज्ञानयोगासिद्धिस्त्यादिति वाक्यार्थः; उत्तरं तु यत्कर्मयोगत्यागादेव ज्ञानयोगसिद्धिरित्यभिप्रेतम्, तदयुक्तम्, सा हि तेनैव जन्येति तात्पर्यम् । तदिदमाभुभयीमपि वाक्यवृत्तिमभिप्रेत्य श्लोकाभिप्रेतमर्थमाह—अनभिसंहितेति। कर्मभिरित्यस्यानाराधि-

शा॥कर्मणाम् इति ॥ कर्मणां क्रियाणां यज्ञादीनाम् इह जन्मनि जन्मान्तरे वा अनुष्ठितानाम् उपात्तदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनां 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः । यथादर्शतलप्रत्ये पश्य-स्यात्मानमात्मनि' इत्यादिस्मरणात्, अनारम्भात् अननुष्ठानात् नैष्कर्म्यं निष्कर्मभावं कर्मशून्यतां ज्ञानयोगेन निष्ठां निष्क्रियामस्वरूपेणैव अवस्थानम् इति यावत् । पुरुषः न अश्नुते न प्राप्नोति इत्यर्थः। 'न कर्मणाम् अनारम्भात् नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते' इति यचनात् तद्विपर्ययात् तेषाम् आरम्भात् नैष्कर्म्यम् अश्नुते इति गम्यते । कस्मात् पुनः कारणात् कर्मणाम् अनारम्भात् नैष्कर्म्यं न अश्नुते इति ? उच्यते, नैष्कर्म्योपायत्वात् कर्मारम्भस्य । न हि उपायमन्तरेण उपेयप्राप्तिः अस्ति । कर्मयोगोपायत्वं च नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञान-

भा॥—'जीवंश्चतुर्दशदूर्ध्वं पुरुषो नियमेन तु । स्त्री चाप्यनूनदशक देहं मानुषमार्जते । चतुर्दशोर्ध्वजीवीनि संसारश्चादिवर्जितः । अतोऽवित्वा परं देवं मोक्षाया का महामुने' इति ब्राह्मे । यदि सादिः स्यात्संसारः, पूर्वकर्मभावादतत्प्राप्तिः । अवन्धकत्वं त्वकर्मनैव भवति । तच्च वश्यते अनिष्टमिष्टमिति । ननु निष्कामकर्मणः फलाम्भावान्मोक्षः स्मृतः । 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमिह चोच्यते । निवृत्तं सेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनम्'

जा॥मभावनामात्रेणैदमुक्तं न तु प्रमितमित्यत आह—तच्चोक्तमिति । चतुर्दशवर्षात् अनूनो द्रशको यत्येति विग्रहः । ह्रस्वदीर्घव्यत्येन चतुर्दशोर्ध्वजीविनीति स्त्रिया विशेषणम् । सनारश्चेति कर्मणामनन्तत्वोपपादनम् । अतो भोगेन क्षयासंभवात् । अत्रिन्ना अत्रिदित्वा । पुरुषप्रशब्देनानादिदेहसकथ उक्तः, सोऽसिद्ध इत्यत आह—यदीति । अतप्रातिराकस्मिकस्य ससारस्याप्राप्तिः स्यात् । अतः पुरुषस्य सिद्धमिति । ननु सन्तु प्राग्भवीयान्यनन्तकर्माणि, तथाऽपि बन्धकानि कथं प्रेषावता क्रियेरत् ; न ह्यनन्तानि पापानि प्राक्तनानि सन्तीत्येतामताय कियन्त इत्यत आह—अवन्धकत्वं न्विति । कर्मणा बन्धाहेतुत्व एवामनादिनैव भवति, नत्परण्येन, प्रत्यवायस्यैव प्राप्तेरित्यर्थः । अकामनाबन्धक- एव भगवत्समतमिति भावेनाह—तच्चोति । सन्नस्तु—अकरणमसन्न सन्त प्रत्यवाय जनयति 'कथमसतः सजायेत' इति श्रुतेः—इत्यगदीत् । तद्भास्करः प्रत्ययेधीत्—द्रव्यविषया श्रुतिः, गुणस्त्वसतोऽपि जा- यते—इति । उभावपि स्थूलस्थानौ—न ह्यकरणमसत्, तथा सति करणप्रसङ्गात्, किं स्वभावः, स च भाववत्त्वमेवेति कथमकारणम्, गुणं प्रति कारणत्वे च द्रव्यकारणत्वं कुतो न भवेत् । ननु चातोपादान- त्वस्य विवक्षितत्वादकरणस्य चाभावरूपतया सरेऽप्यत्र विवक्षितापादानत्वानुपपत्तेर्न प्रत्ययायजनकत्वमि- त्यभिप्राय इत्यत आह—नहीति । नह्यतोपादानत्वं विवक्षितम् ; किं तु निमित्तत्वमेवेत्युक्तम् । न च सन्नमनोदेहेति पुनश्चकम्, अत्रापि कर्मसन्न्यसनस्य मोक्षासाधनत्वोक्तेरित्यत आह—नन्विति । 'नि- ष्कामं ज्ञानपूर्वच' इति मानवे वाक्ये तावान्निष्कामकर्मणा मोक्षः स्मृतः । स चोपपत्त्यन्तरादर्शानान्निष्का-

रा॥सिद्धिस्स्यात्; अतस्तेन विना तां न प्राप्नोति; अनभिसंहितफलैः कर्मभिरनाराधित-
ता॥नेत्यनेनान्वयः । एतेन 'अनाराधितगोविन्दा ये नय दुःखभागिनः' इत्यादिक स्मारितम् । अनभि-
संहितफलकर्माभावे निःश्रेयसौपयिकपरमपुरुषप्रीत्यभावः, तदभावाच्च पापसङ्ख्यानुपरमः, तेन च रजल-
प्र-पा ॥ १.

श॥योगस्य, श्रुतौ इह च प्रतिपादनात्। श्रुतां तावत् प्रकृतस्य आत्मलोकस्य वेद्यस्य वेदानो-
पायत्वेन 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन' इत्यादिना कर्मयोगस्य
ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितम्। इहापि च—संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्।
इत्यादि प्रतिपादयिष्यति । ननु च—'अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्'

आ॥इति मानवे। अतस्तत्साम्यादकरणेऽपि भवतीत्यत आह—नचेति । संन्यासः काम्य-
कर्मपरित्यागः । काम्यानां कर्मणामिति वक्ष्यमाणत्वात् । अकामकर्मणामन्तःकरणशुद्ध्या
ज्ञानान्मोक्षो भवति । तच्चोक्तं 'कर्मभिः शुद्धसत्त्वस्य वैराग्यं जायते हृदि' इति भागवते ।
विरक्तानामेव च ज्ञानमुक्तम् 'न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद्दृतीयसीरपि वाचः समासन्।
स्येन निरुक्त्या गृहमेध्रसीर्यं न यस्य हेवानुमितं स्वयं म्यात्' इति । न तु फलाभावात्
कर्माभावात् । अतो नकर्मत्याग एव मोक्षसाधनम् । यत्याश्रमस्तु प्रायत्यार्थो भगवत्तोप-
णार्थश्च । अप्रयतत्वमेव हि प्रायो गृहस्थादीनाम्, इतरकर्मायोगात् । अप्रयतानां च न

जा॥मकर्मणः फलाभावादित्येव तत्रोपपत्तिरङ्गीकार्या; यत एवं फलाभावस्यैव प्राधान्यम्, अतोऽकरणेऽपि
फलाभावस्य साम्यान्मोक्षो भवत्येव । यत्प्राग्भवीयकर्मफलमुक्तम्, निष्कामकरणश्लेषेऽपि तत्तमानम् ।
न च विनिगमने कारणभावः, आद्याभावास्य सत्त्वात् । न च प्रत्यवायप्राप्तिः, अमुमुशविपयत्वसं-
भवात् । अतो न कर्माणि करोमीति भावः । अनेन कथमस्य परिहार इत्यत आह—संन्यासः इति ।
तेन च निष्कामकर्मकरणमुपलक्ष्यत इति भावः । निष्कामकर्मकरणान्मोक्षं न प्राप्नोतीति ; अतो न
तत्प्रतिवन्द्याग्रहणं युक्तमित्यनेनोक्तम् । तथा स्मृतिविरोध इत्यतः स्मृतेरभिप्रायमाह—अकामेति ।
सनाशादिति शेषः पुंसामितिव्या । अकामकर्मभिरन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानं जायत इत्येतत्तुत इत्यत आह
—तच्चोक्तमिति । नन्वत्र वैराग्यं जायत इत्युच्यते, न तु ज्ञानमिति तत्राह—विरक्तानामेवेति ।
प्रागपि वैराग्यद्वारेणभिमतमिति भावः । तथाऽपि कथं विरोधपरिहारः । गीतावामकामकर्मणां मोक्षसा-
धनत्वाभावावधारणादित्यतस्मदभिप्रायमाह—नत्विति । फलभावोपपत्तिकं कर्मणां मोक्षसाधनत्वं नि-
पिद्धवते, न तु सर्वथाऽपीत्यर्थः । प्रतिवन्द्यां मोक्षयति—कर्माभावादिति । अतः कर्माभावात् मोक्ष
इत्यर्थः; श्लोक्तात्पर्यमुपगृह्णन्—अत इति । ननु यत्याश्रमो मोक्षसाधनत्वेन श्रुत्यादिप्रसिद्धः, तत्र
चेयमेनेोपपत्तिः—यत्तद्वर्माणां फलाभावः, अतन्मत्साम्यादकरणेऽपि मोक्षो भवतीत्येतच्छङ्का-
निरागार्थचोक्तं—न च सन्न्यसनदेवेति । एवं तर्हि श्रुत्यादिविरोध इत्यत आह—यत्या-
श्रमस्त्विति । प्रायस्य प्रयतत्वमीश्वरे मनस्समाधानम् । एतद्द्वारद्वयेन मोक्षसाधनत्वं श्रुत्यादेरभिप्रेतम्।
फलाभावोपपत्तिकं तु गीतायां निवारितम् । अतो न विरोध इति भावः । आश्रमान्तरेऽपि प्रायत्यसं-
भवात्किं तदर्थं यत्याश्रमेत्येत आह—अप्रयतत्वमेवेति । इतरकर्मसु यजनादियु । प्रायस्यै कथं
मोक्षसाधनमित्यतो व्यतिरेकमुत्थेनोपपादयति—अप्रयतानां चेति । 'प्रज्ञानेनैतन्माप्नुयात्' इति श्रुति-
शेषः । अशान्तोऽभगवन्नितः । अगमाहितस्तत्र चित्तसमाधानरहितः । भगवत्तोपणस्याश्रमान्तरेऽपि

गान्हास्मिन् लोके वर्तमान. पुरुष रुञ्चितरुदाचिदपि कर्माकुर्माणस्तिष्ठति, न किञ्चित्करोमीति व्यवसितोऽपि सर्वं पुरुष. प्रकृतिसमप्रसत्त्वरजस्तमोभिः प्राचीनकर्मानुगुणं प्रवृद्धैर्गुणैः स्वोचितं कर्म प्रत्यवश. कार्यते प्रचल्यते। अत उक्तलक्षणेन कर्मयोगेन प्राचीन पापसचय नाशयित्वा गुणाश्च सत्त्वादीन् चशे कृत्वा निर्मलान्त करणेन सपाद्यो ज्ञानयोग ॥ ५ ॥

ता॥इत्याभ्यामभिप्रेतमिति आपनाय—अस्मिन् लोके इत्युक्तम् । जातुशब्दो दिग्गदिस्थूलकालपर । क्षणशब्दस्त्वरं 'क्षणा व्यापारविकल्प कालभेदात्कालयो 'इत्यनेकाध्याटात्तदन्तर्गतत्वात्कालाग्रय इत्यपौनरुक्त्यम् । तदुभयसङ्घट्टेण कदाचिदप्युक्तम् । प्रत्यादिदशाव्यतिरिक्ते स्यास्मिन् काल इत्यर्थ । स्वपतोऽपि हि स्वापाख्य मम, अत एव हि तत्र देशकालादिनियमनानुशाप्रतिषेधो भवति । 'जकर्म कृत्'इत्यत्राकर्मण कता न विवक्षित, किन्तु कर्मणोऽकर्नति व्यजनाय—कर्मा कुर्माण इत्युक्तम्। सर्वं शब्दाभिप्रेतमाह—नकिञ्चित्करोमीति व्यवसितोऽपीति।अत्र चार्थ 'कर्मद्रियाणि मयम्य इत्युक्तं रश्लोक व्यक्तो भविष्यति । प्रकृतिवत्त्वेन विदापणात्स्वरं नन्मोभिरिति विशेषलाभ । प्रकृतौ नित्य विद्यमानानां कथं प्रकृतिवत्त्वमित्यलौक—प्राचीनेत्यादि। तथाचाहु — 'कर्मसद्वा गुणा ह्येत सत्त्वाद्या प्रथिवीपते' इति । एतेन कर्मयोगतनुकृतगुणकज्ञाननिष्प्रवच्छेद । स्वाचितशब्देन तनायपदके वक्ष्यमाण प्रकारो दर्शित । स्व।ब्दोऽत्र गुणपर, 'असदास्वर' इत्युद्देश्यविशेषणत्वभ्रमन्युदासाय—अवश कार्यत इत्युक्तम् । 'जायते' इत्यस्य प्रयोग्यकर्मपरत्वव्युदासेन प्रयो वनर्तृविप्रयत्वव्यस्यर्थ—प्रचल्यते इत्युक्तम् । व्याख्यातश्लोत्रद्वयतात्पर्यमाह—अत इति । अत—गुणपरतन्त्रतया कर्मयोगमन्तरेण ज्ञानयोगस्य दुस्सम्पादत्वादित्यथ । पापनाशाद्गुणवशीकरणम्, तच्च मो.आयप्रवृत्त्यनुमूल्यम् । रत्नसम प्राच्युनिवृत्तिवा तत्फायपगद्गपावभावो वा निर्मलत्वमिहाभिप्रेतम् ॥ ५ ॥

प्र पा॥ १

२।व पु २ १३ ७०।† 'आश्रयानचित कर्म तच्चाश्रयं ज तुयु' इत्युत्तराशयम् ॥ गुणाश्च प्राचीनकर्मावत्तपश्चय इवाह—कर्मवशा इति ॥ । एतेन दृश्यते वाहक व च नास्तात्तुक्तम् ॥

कर्म च अविद्यामूलमित्याह—अविद्यति । अनात्मसु द्वादिदहपु आत्मगुणद्वरविद्या, तच्चाविद्यामूल कर्म श्लादिनर्वज तुमाभारणमित्याह—तच्चरति । एवमा

शा।विचाल्यते' इति । साख्यानां पृथक्करणात् अज्ञानामेव हि कर्मयोग, न ज्ञानिनाम् । ज्ञानिना तु गुणैरचाल्यमानानां स्वतः चलनाभावात् कर्मयोगो न उपपद्यते । तथाच व्याख्यात 'वदाविनाशिनम्' इत्यत्र ॥ ५ ॥

यस्तु अनात्मज्ञ चोदित कर्म नारभत इति तत् असत् इति आह—कर्मन्द्रियाणि इति, कर्मन्द्रियाणि हस्तादीनि मयम्य सह्य यः आस्ते तिष्ठति मनसा स्मरन् इन्द्रियार्थान्

रा॥गोविन्दैरविनष्टानादिकालप्रवृत्तानन्तपापसंचयैरव्याकुलेन्द्रियतापूर्विकतमनिष्ठा दु-
स्संपादा ॥ ४ ॥

एतदेवोपपादयति—

न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥

५

ता॥मोमयमनोमलानपायः, ततश्च रागद्वेषादिदोषाणां दीर्घायुष्यम्, तेषु च जीवन्तु नेन्द्रियव्याकुलता-
द्यान्तिः, बहिर्विषयव्याकुलेषु च तेषु न प्रत्यगर्थनिष्ठेति तादृशकर्मपरित्यागेन ज्ञाननिष्ठामनुतिष्ठाद्युत्सत-
भूमस्य गोपुरस्य सतमं तलं प्रथम चिकीर्षतीत्यपहास्यमिति भावः ॥ ४ ॥

अनन्वयशङ्कां परिहरन्नन्तरश्लोकमवतारयति—एतदेवेति । परमपुरुषाराधनवेपस्य कर्मण-
स्त्यागे ज्ञाननिष्ठया दुस्सम्पादत्वमेवेत्यर्थः । प्रथमो हिशब्दः पूर्वश्लोकाद्युपपादनद्योतकः । द्वितीयस्त्वे-
तच्छ्लोकपूर्वाधोक्तोपपादनार्थः।प्रकरणारम्भे 'लोकेऽस्मिन्' इत्युक्ताधिकारिवैचित्र्यमपि 'कश्चित्' 'सर्वः'
शं॥इत्यादौ कर्तव्यकर्मसंन्यासादपि नैष्कर्म्यप्राप्तिं दर्शयति । लोके च कर्मणाम् अनार-

म्भाद्यैष्कर्म्यम् इति प्रसिद्धतरम् । अतश्च नैष्कर्म्यार्थिनः किं कर्मारम्भेण? इति प्राप्तम् ।
अत आह—न च संन्यसनादेव इति । नापि संन्यसनादेव केवलत्वात् कर्मपरित्यागमात्रा-
देव ज्ञानरहितात् सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां समधिगच्छति न प्राप्नोति ॥

कस्मात् पुनः कारणात् कर्मसंन्यासमात्रादेव केवलत्वात् ज्ञानरहितात् सिद्धिं नैष्क-
र्म्यलक्षणां पुरुषो न अधिगच्छति? इति हेत्वाकाङ्क्षायाम् आह—न हि इति । न हि य-
स्मात् क्षणमपि कश्चित् कालं जातु कदाचित् कश्चित् तिष्ठति अकर्मकृत् सन्। कस्मात्?
कार्यते प्रवर्त्यते हि यस्मात् अवश एव अस्वतन्त्र एव कर्म सर्वः प्राणी प्रकृतिजैः प्रकृ-
तितो जातैः सत्त्वरजस्तमोभिः गुणैः । अज्ञ इति वान्यशेषः, यतः वक्ष्यति 'गुणैर्यो न

आ॥ज्ञानम्, तथा हि श्रुतिः 'नाशान्तो नासमाहितः' इति। महाश्व यत्याश्रमे भगवतस्तोषः।
तथाह्याह—'यत्याश्रमे तुरीयं तु दीक्षां मम सुतोषिणीम्' इति नारायणाष्टाक्षरकल्पे ।
आधिकारिकास्तु तथा एव प्रायस्य समर्थाः । स एव च महान्भगवतस्तोषः । तच्चोक्तम्
'देवादीनामादिराज्ञां महोद्योगोऽपि भोगिनः । विष्णोश्चलनि तद्भोगोऽत्यतीव हरितोप-
णम्' इति पात्रे ॥ ४ ॥

न तु कर्माणि सर्वात्मना त्यक्तुं शक्यानीत्याह—न होति ॥ ५ ॥

जा॥संभारिकं यत्याश्रमेणेत्यत आह—महांश्चेति। तुरीय परमइत्याख्यम् । वाक्यशेषेणान्वयः। यत्याश्रम
एव चेत्यायत्यं महान्भगवतस्तोषश्च, तर्हि तद्रहितानामाधिकारिकाणा तदुभयाभावप्रसङ्ग इत्यत आह—
आधिकारिकास्त्विति । तस्मा अधिकारस्याः। स एव अधिकार एव । तुष्यत्यनेनेति तोषः ।
समासान्तविधेरनित्वादादिराज्ञामित्युक्तम्, यथोक्त महाभाष्ये 'शुच्यामि तटाकानि' इति ॥ ४ ॥

ज्ञानरहितात्कर्मत्यागरूपाद्यत्याश्रमास्तिसिद्धिं न समधिगच्छतीति किल पूर्वमुक्तम्; तल हेत्वाका-
ङ्क्षायाम् 'न हि कश्चित्' इत्युच्यत इति व्याख्यानमसदिति भावेन श्लोकात्पर्यमाह—नत्विति । न
ह्यल ज्ञानस्वावश्यकत्वे किञ्चिदुच्यते, नापि यशादिकर्माकरणस्यासम्भवेऽभिधीयते, येन प्रकृतसंगतिः
स्यात्, किं तु घरीत्यात्राद्यर्थानां कर्मणामपरिहार्यत्वम्; अतो नेदं व्याख्यानम्, अपि तर्हि 'कर्माणा

या॥नह्यस्मिन् लोके वर्तमान. पुरुष कश्चिद्कदाचिदपि कर्माकुर्वाणस्तिष्ठति, न किं चित्करोमीति व्यवसितोऽपि सर्वं पुरुष. प्रकृतिसभजंस्सत्त्वरजस्तमोभि प्रार्चानकर्मा नुगुण प्रवृद्धेर्गुणे खोचितं कर्म प्रत्यवशः कार्यते प्रवर्त्यते। अत उक्तलक्षणन कर्मयोगेन प्रार्चान पापसचय नाशयित्वा गुणाश्च सत्त्वादीन् वशे कृत्वा निर्मलान्त करणेन संपाद्यो ज्ञानयोग ॥ ५ ॥

ता॥इत्याभ्यामभिप्रेतमिति ज्ञापनाय—अस्मिन् लोके इत्युक्तम् । जातुगन्धो दिवसादिसंश्लालपर । क्षणशब्दस्तत्र 'क्षणं व्यापारवैकल्य कालभेदाल्पकालयो 'इत्यनेनार्थपाठात्तदन्तगताल्यकालविषय इत्यपौनरुक्त्यम् । तदुभयसङ्गहेण कदाचिदपीत्युक्तम् । प्रत्यादिदशाव्यतिरिक्त सर्वेस्मिन् काल इत्यथ । स्वपतोऽपि हि स्वापाख्य क्रम, अत एव हि तत्र देशकालादिनिश्चयेनानुज्ञाप्रतिषेधो भवत । 'अक्रमं कृत्' इत्यत्राकर्मणं नर्ता न विवक्षित, किन्तु कर्मणोऽकृतंति व्यञ्जनाय—कर्मा कुर्वाण इत्युक्तम् सर्वं शब्दाभिप्रेतमाह—नकिञ्चित्करोमीति व्यवसितोऽपीति। अयं चार्थ 'कर्मा द्रयाणि सयम्य' इत्युक्तं रश्लोके व्यक्तो भविष्यति । प्रकृतिजत्वेन विद्यापणात्सत्त्वरजस्तमोभिरिति विद्योपलभ । प्रकृतौ नित्यं विद्यमानानां न्य प्रकृतिजत्वंमित्यलौक—प्रार्चानेत्यादि। तथाचाहु — 'क्रमवश्या गुणा ह्यत सत्त्वाद्या प्रथिवीपते' इति । एतेन क्रमयोगतनुकृतगुणकज्ञाननिष्ठव्यवच्छेद । स्वाचितशब्देन तृतायपदके व क्षयमाण प्रकारो दर्शित । स्वशब्दोऽत्र गुणपर, 'अवशस्मर्व' इत्युद्देश्यविशेषणत्वभ्रमव्युदासाय—अवश कार्यत इत्युक्तम् । 'कार्यते' इत्यस्य प्रयोज्यकर्मपरत्वव्युदासनेन प्रयोज्यकर्तृविषयत्वव्यक्त्यर्थ—प्रवर्त्यते इत्युक्तम् । व्याख्यातश्लोकरूपतात्पर्यमाह—अत इति । अत—गुणपरतन्त्रतया कर्मयोगमन्तरेण ज्ञानयागस्य दुस्तम्पादत्वादित्यर्थ । पापनाशाद्गुणवशीकरणम्, तत्र मोक्षायप्रवृत्त्यनुकूलत्वम् । रजस्तम प्रासुर्यनिवृत्तिर्वा तत्कार्यायागद्वेषाद्यभावो वा निमलत्वमिहाभिप्रेतम् ॥ ५ ॥

प्र पा॥ १

२ । व पु २ १३ ७० । † 'आ घामचित्
कर्म तन्नाशयतु जन्तुषु' इत्युत्तरापम् ॥ गुणाश्च
प्रार्चानकर्मावस्यप्रस्य इत्याह—कर्मवश्या इति ॥

कर्म च अधिवामूलमित्याह—अविद्यति । अनात्मसु
देवादिदहसु अत्मशुद्धरविद्या, तत्राधिवामूल कर्म
अज्ञादिनर्तक-नुमाधारणमित्याह—तन्वचति । एवमा
त्मनो इदं वाहक व च नास्तार्युक्तम् ॥

दा॥विचाल्यते' इति । साख्याना पृथक्करणत् अज्ञानामेय हि कर्मयोग, न ज्ञानिनाम् । ज्ञानिना तु गुणैरचाल्यमानाना स्वतः चलनाभावात् कर्मयोगो न उपपद्यते । तथाच व्याख्यात 'वेदादिनाशिनम्' इत्यत्र ॥ ५ ॥

यस्तु अनात्मज्ञ. चोदितं कर्म नारभत इति तत् असन् इति आह—कर्मैन्द्रियाणि इति, कर्मैन्द्रियाणि हस्तादीनि सयम्य सहस्य य आस्ते तिष्ठति मनसा स्मरन् इन्द्रियाधान्

जा॥अप्यते जतु 'इति स्मृतिमाधिय यस्तृतीय पक्षन्तमाराङ्क्य 'यशार्थात्' इति स्मृतेरर्थेऽकोच वक्ष्यति । तत्र दुत स्मृतेरर्थेऽकोच इत्याकाङ्क्षा स्यात् । तामपानर्तुमुपोद्घातन्यायेन कर्मशब्दस्तावदसंयुक्तार्थं परेणाप्यङ्गीकर्तुमगम्य इति प्रतिपादयितु कर्माणि सर्वात्मना त्यक्तु नैव शक्यानीत्यनेनाहेति भाव ॥ ५ ॥

तथाऽपि कर्मैन्द्रियाणीत्यसंगतम् । तृतीयपक्षरथेन मनसेन्द्रियार्थस्मरणस्यानुक्तत्वादित्यत

य ॥ अन्यथा ज्ञानयोगाय प्रवृत्तो मिथ्याचारो भवतीत्याह—

कर्मन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥

६

अविनष्टपापतया अजितवाह्यान्तःकरणः आत्मज्ञानाय प्रवृत्तो विषयप्रवणतया आत्मनि विमुखीकृतमनाः विषयानेव स्मरन् य आस्ते, अन्यथा संकल्प्य अन्यथा चरतीति स मिथ्याचार उच्यते; आत्मज्ञानायोद्युक्तो विपरीतो विनष्टो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।

कर्मैन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तस्स विशिष्यते ॥

७

अतः पूर्वोऽन्वयस्त्विषयसजातीये शास्त्रीये कर्मणि इन्द्रियाण्यात्मावलोकनप्रवृत्तेन

ता ॥ अकरणे बाधं नदतीत्याह—अन्यथेति। कर्मयोगमकृत्येत्यर्थः। 'मनसा स्मरन्' इत्यनेनार्थतिद्व हेतुमाह—अविनष्टेति। आत्मविमुखीकृतमना इति। 'विमूढात्मा' इत्यत्रात्मशब्दो मनोविषयः। मूढत्वमात्म-वैमुख्यम्। येभ्य एवेन्द्रियाणि निरोद्धुमिष्टानि तानेवेत्येवकारार्थः। मिथ्याचारप्रकारमाह—अन्यथासङ्कल्पयेति। अन्यथाभाव एव ह्यन्ततः सर्वत्र मिथ्यात्वम्; तथापि सङ्कल्पितज्ञानयोगविपरीताचारतया ज्ञानयोगाभिमतस्तस्याचारो मिथ्येत्युक्तं भवति। मिथ्याचारसंज्ञानभावव्युदासेन दोषपर्यवसानमाह—आत्मेति। विपरीतविनष्टशब्दाभ्यामुपायवैपरीत्यात्कल्लैषरीऽस्मिति दर्शितम्। द्वितीयोऽध्याये 'ध्यायतो विषयान्' इत्यारभ्य 'द्वैदिनाशात्प्रणश्यति' इत्यन्तेनास्त्यैवार्थस्य प्रपञ्चनं कृतमिति विनष्टशब्देन स्मारितम् ॥ ६ ॥

प्रथममेव ज्ञानयोगमाकर्षुमपोद्य कर्मयोगिनं प्रशंसति—यस्त्विति श्लोकेन । प्रकृतेन सगमयन् ध्याख्याति—अत इति । इन्द्रियाणां निरक्षेपनियमनस्य कर्मयोगारम्भस्य च मिथो विरुद्धत्वादविरोधसिद्धयर्थमुक्तं—शास्त्रीये कर्मणि नियम्येति । नहि कश्चिदिन्द्रियादिना ज्ञानयोगस्य दुष्करत्वे यो हेतुरुक्तः, तस्यैव कर्मयोगं प्रत्युपकारकत्वेन मौक्यर्थं प्रतिपादनार्थं—पूर्वोऽन्वयस्त्विषयसजातीये इत्युक्तमायदि पूर्वोऽन्वयस्य उपकारकत्वेन स्वीक्रियते, तर्हि निषिद्धेभ्यो नियमनमशक्यं, तेष्वेव वासनायाः प्राचुर्यादिति शङ्का-

प्र-पा ॥ १, २ गी. २. ६२, ६३ ॥ ३ प्रदर्शनार्थं. ग. ङ. पा ॥

शं॥ विषयान् विमूढात्मा विमूढान्तःकरणः मिथ्याचारो मृषाचारः पापाचारः स उच्यते ॥

यस्तु इति । यस्तु पुनः कर्मणि अधिकृतः अक्षः बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्य आरभते अर्जुन कर्मैन्द्रियैः वाकूपाण्यादिभिः। किम् आरभते? इत्याह—कर्मयोगम् अस-

आ ॥ तथापि शक्तितः त्यागः कार्यं इत्याह—कर्मैन्द्रियाणीति । मन एव प्रयोजकमिति दर्शयितुम् अन्यथय्यतिरेकावाह—मनसा स्मरन् मनसा नियम्येति । कर्मयोगं स्ववर्णा-जातथापीति। यद्यपि शरीरवाचाद्यर्थानि कर्माणि त्यक्तुमशक्यानि, तथाऽपि शक्तितः शक्यत्वाद्यशादि-कर्मणां त्यागः कार्यः । एतदुक्तं भवति—नाशक्यविषये शास्त्रप्रवृत्तिरित्यतस्तदतिरिक्तकर्मार्थः स्मृतौ कर्मशब्दो भविष्यति—इति। एतच्छङ्कापरिहारः श्लोके न दृश्यते, द्वितीयश्लोकाश्च व्यर्थ इत्यत आह—मनप्येति । मन एव बन्धमोक्षयोः प्रयोजकं न कर्मकरणकरणे । अतस्तन्निग्रह एव कार्यो न कर्मत्याग इति ग्रापयितुमित्यर्थः । अनिग्रहीतत्वे मनसो बन्धापेक्षयाऽयोऽन्वयो द्वितीयो व्यतिरेकः । मोक्षापेक्षया तु व्यत्यास इति । एतेन स्मरणस्य मानसत्वाव्यभिचारान्मनसेति व्यर्थमित्यपि परास्तम् । 'कर्मयोगेन योगिनाम्' इत्यत्र कर्मयोगशब्दस्य गृहस्थादिकर्मविषयत्वेन प्रकृतत्वादानापि तद्विषयत्वप्रतीतिः स्यात् ।

रा॥मनसा नियम्य तैस्त्वत एव कर्मप्रवर्णैरिन्द्रियैरसङ्गपूर्वकं यः कर्मयोगमारभते; सोऽ-
सम्भाव्यमानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादपि पुरुषाद्विशिष्यते ॥ ७ ॥

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धेदकर्मणः ॥

नियतं व्याप्तं प्रकृतिसंस्पृष्टेन हि व्याप्तं कर्म, प्रकृतिसंस्पृष्टत्वमनादियासनया । नियत-
त्वेन सुशक्तत्वात्संभावितप्रमादत्वाच्च कर्मणः कर्मैव कुरु; अकर्मणो ज्ञाननिष्ठाया अपि
कर्मैव ज्यायः । 'नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते' इति प्रकृमादकर्मशब्देन ज्ञाननिष्ठैर्बोध्यते; ज्ञान-
निष्ठाधिकारिणोऽप्यनभ्यस्तपूर्वतया ह्यनियतत्वेन दुःशक्तत्वात्सप्रमादत्वाच्च ज्ञाननिष्ठा-
ता॥निरासाय, कर्मणः फलान्तरपरित्यागाय चोक्तम्—आत्मावच्छेदकने प्रवृत्तेनेति । निषिद्धानामात्मान-
लोकनविरोधित्वाद्भवसात्वात्तेषु स्थिरापि वासना निर्याक्रियत इति भावः । 'कर्मैन्द्रियैः' इत्यनेनाभिप्रेतं
सौकर्यं विशदयति—स्वत एव कर्मप्रवर्णैरिन्द्रियैरिति । असङ्गस्य कर्मयोगारम्भोपेक्षितत्वादसकपदस्य
यद्वत्वाक्याशोऽन्वयमाह—असङ्गपूर्वकमिति । त्रैशिष्ट्यप्रकार विरोपस्यचावधिं दर्शयति—असंभा-
व्यमानप्रमादत्वेन ज्ञाननिष्ठादपीति ॥ ७ ॥

अथ सौकर्यनिष्प्रमादत्वदुस्यज्ज्वादिहेतुभिः कर्मयोगस्यैव ज्यायस्त्व दर्शयन् 'ज्यायसी चेत्कर्मणः'
इत्यादेस्तादुत्तरमाह—नियतमित्यादिना । नियतशब्दस्य मन्दप्रयोजनात्क्रियाविशेषणत्वादपि प्रभूत-
प्रयोजनममानाधिकरणकर्मविशेषणत्वमेवोचितम् । ततश्च कर्मणो नियतत्व स्वभासत्तदशास्त्रतो वा स्यादुभ-
यतो वा । तत्रैकस्मिन्नुभयविषयाकृतित्वावद्वरीयसी। 'शरीरयात्रा' इत्यत्र तु शास्त्रीयकर्मणि नियमाभिप्रायो
व्याख्यास्यते । अतोऽत्र स्वभावतो नियतत्व विवक्षितम् । ज्ञाननिष्ठाया दुष्करत्वे प्रस्तुते कर्मनिष्ठाया सौक-
र्यमेव चानन्तर वक्तुमुचितमित्येतदखिलमभिप्रेत्याह—नियतं व्याप्तमित्यादि । केन किंनिबन्धना व्या-
तिरित्यनाह—प्रकृतिसंस्पृष्टेनेति । 'अकर्मणः' इतिपदे ननस्तदन्वयविषयत्व विभक्तं च पञ्चमीत्वेनासिधिवि-
षयत्व व्यञ्जयति—ज्ञाननिष्ठाया अपीति । अत्राकर्मशब्दस्य ज्ञाननिष्ठाविषयत्व कथम्? 'मो ते सङ्गोऽस्त्व-
कर्मणि' इत्यत्र हि स एव कर्माभावविषयतया व्याख्यातः; तद्वदज्ञाप्यनुष्ठानत्यागे प्रसक्ते तस्मादनुष्ठानमेव
ज्याय इति वक्तुमुचितमित्यत्राह—नैष्कर्म्येति । अत्र उपक्रमे कर्मयोगज्ञानयोगयोः तारतम्यमनुयुक्तम्;
तस्यैव चोत्तरमिह विवक्षितम् । मुमुक्षुसाध्यत्वेन निर्दिष्टस्य नैष्कर्म्यस्य मुमुक्षुत्वादिमुल्लभ कर्माभावत्वञ्चायुक्तम्,
कर्मानारम्भात्नैष्कर्म्यमित्यत्र साध्याविशेषप्रसङ्गाच्च । अतो ज्ञाननिष्ठैश्चान्नाकर्मशब्देनाभिधीयत इत्यर्थः ।
प्र-पा॥ † गी. ३-४ ॥ १. तिरस्किर्यते. ग. ङ. पा ॥ २. गी. २-४७ ॥

शा॥कः सन् फलाभिसन्धिर्वर्जितः स विशिष्यते इतरस्मात् मिथ्याचारात् ॥ ७ ॥

यत एवम् अतः—नियतम् इति । नियतं नित्यं, यो यस्मिन् कर्मणि अधिकृतः फलाय
च अश्रुतं तत् नियतं कर्म, तत् कुरु त्वं हे अर्जुन यतः कर्म ज्यायः अधिकतरं फलतः
आ॥ध्रमोचितम् । न तु गृहस्य कर्मैवेति नियमः, सन्यासादिविधानात्, सामान्यवचनाच्च ॥

जा॥तत्रिपसार्थमाह—कर्मयोगमिति । गृहस्थकर्मैव वनस्थकर्मैव ब्रह्मचारिकर्मैवेति नियमो न विवक्षित
इत्यर्थः । सन्यासादीत्यादिपदेन यो नियम्यते, तद्व्यतिरिक्तप्रहण, कर्मयोगशब्दस्य सामान्यवाचित्वाच्च ।
पूर्वं 'ज्ञानयोगेन साध्यानाम्' इति यन्नाध्रमकर्मणः पृथ्युक्तत्वात्सामान्यशब्दोऽपि विशेषो व्यवस्थापितः ।
न चान् तथाविध किंचिदस्तीति भावः ॥ ६ ॥ ७ ॥

याः कर्मनिष्ठैव ज्यायसी; कर्मणि क्रियमाणे चात्मयाथात्म्यज्ञानेनात्मनोऽकर्तृत्वानुसंधानमनन्तरमेव वक्ष्यते. अत आत्मज्ञानस्यापि कर्मयोगान्तर्गतत्वात् एव ज्यायानित्यर्थः; कर्मणा ज्ञाननिष्ठया ज्यायस्त्ववचनं ज्ञाननिष्ठायामधिकारे सत्येवोपपद्यते; यदि सर्वं कर्म परित्यज्य केवलं ज्ञाननिष्ठायामधिकरोपि, तर्ह्यकर्मणस्ते ज्ञाननिष्ठस्य ज्ञाननिष्ठोपकारिणी शरीरयात्रापि न सेत्स्यति; यावत्साधनसमाप्ति शरीरधारणं चावश्यं कार्यम्; न्यायार्जित-धनेन महायज्ञादिकं कृत्वा तच्छिष्टाज्ञानेनैव शरीरधारणं कार्यम्, *आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिस्सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः इत्यादिश्रुतेः; 'ते त्वयं भुञ्जते पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्' इति वक्ष्यते । अतो ज्ञाननिष्ठस्यापि कर्माकुर्वतो देहयात्रापि न सेत्स्यति; यतो ज्ञाननिष्ठस्यापि धियमाणशरीरस्य यावत्साधनसमाप्ति महायज्ञादि निर्वर्तनमित्तिकं कर्मावश्यं कर्ता॥कर्मनिष्ठया ज्यायस्त्वे वक्ष्यमाणं हेत्वन्तरमाह—कर्मणि क्रियमाणेवेत्यादिना. अनन्तरमेवेत्यासन्नत्वाभिधानेन तस्येहाभिप्रेतत्वं दर्शितम् । ज्ञानयोगशक्तस्यापि कर्मयोगानुष्ठानायाभिप्रायिकमर्थमाह—कर्मण इति । इह ज्ञाननिष्ठया इति पञ्चमी अप्रसक्तप्रतियोगिकं ज्यायस्त्ववचनमयुक्तमिति भावः । उक्तार्थस्यावतारमाह—यदीति।अत्र त्वकर्मण इति बहुव्रीहिः। ते इत्यनेन सामानाधिकरण्यादिति व्यञ्जनाय अकर्मणस्ते ज्ञाननिष्ठस्येत्युक्तम्।अनु सर्वकर्मपरित्यागिनो यदि शरीरयात्रापि न स्यात्ततो लब्धोपायस्य स्वरमतः प्रतिबन्धनिवृत्तेर्यत्रलभ्यैव मुक्तिस्स्यादित्याशङ्क्याह -यावदिति । नहि साधनानुपवेशमात्रात्फलसिद्धिः, किन्तु साधनसम्पत्तेरेव, सा च न त्रिचतुरदिवसलभ्या; येन शरीरमुपेक्षेमाह। चिरकालसाध्यायां च साधनसम्पूर्तां तावन्त काल शरीरमप्यवश्यं रक्षणीयम् । अनिष्पन्नोपायस्यौदासीन्यात्तत्परित्यागे प्रत्यवायोऽपि स्यादिति भावः । अस्तु शरीरधारणमपेक्षितम्, तथापि तत्र स्वेच्छया चिरकालं कर्तुं शक्यम्, नाप्यौदासीन्यमात्राभिवृत्तिः, आरम्भककर्मविशेषेण शरीरस्य निषतावधिकत्वात्, स्मरन्ति च कर्मणा प्रतिनियतानि विवाहो जन्म मरणम् इत्यादीनि। अस्तु वा स्वेच्छया शरीरधारणम्, तथापि यत्किञ्चिद्दौर्लभ्यकर्मणैव तत्सुशक्यमित्याह—न्यायार्जितेति । अयमभिप्रायः—द्विविधानि कर्मफलानि, नियतानि, अनियतानिच—इति । प्रवल्गुपादिसम्भवानि नियतानि; इतराप्यनियतानि । अनियततत्र च तेषां देशकालाद्यपेक्षया, न तु स्वरूपतः; येन कर्मणा निष्फलत्वप्रसङ्गस्यात् । ततश्च यान्यनियतानि तत्र स्वव्यापारनिपयता, यान्यधिकृत्य प्रायश्चित्तमन्त्रौपधनीतिशास्त्रादीनि । अन्यथा त्रिभिर्गोपुभिर्गवपन्नपरिपन्थिभिर्गपि न चतुरङ्गादिकमङ्गीक्रियेत, आतुरैरपि न भेषजमुपभुञ्जेत; स्वेच्छया किञ्चित्करणाभावे स्वारमिककतृत्वाभावाच्छास्त्रस्याप्यनुदयः; अत एव ज्ञानयोगमाहृक्षता त्वया कर्मवश्यत्वमेव जगतो निवर्तितमिति मय्यगयन्नमिदो मोक्षस्समर्थित इति भावः । एवं शरीरधारणाभावे स्वारमिक विशारद्वत् द्योतयति शरीरशब्दः। एवकारेण न्यायार्जनयज्ञशिष्टाज्ञानादेर्निषमविधित्वं द्योतितम् । एवविधा च शरीरयात्रा ज्ञानयोगसाध्यभक्तियोगदशायामप्यविच्छेदेत्यभिप्रायेणाहारशुद्धिशुभ्रुपादानम् । श्रौतस्यार्थस्यात्रापि विवक्षितत्वगपनाय वक्ष्यमाणतामाह—ते त्वद्यमिति । पूर्वोपपादितान् हेतुन्वुदित्यक्रमेण विविच्योद्ब्रह्मभिप्रायिक शब्दं चाखिलमर्थं मुखग्रहणाय प्र-पा॥*छा. ७-२६-२. वा॥मोक्षसाधनभूतौपासननि-
पत्तौ अन्त.करणस्योपासनोत्पत्तिप्रतिबन्धकपापराहित्य-
मपेक्षितम्, तत्र राजन्यामपाहारभेदिना न भवति,
अपि तु तद्विचिन्तात्पराहारभेदिना भवेदिदुषदि-

शांते— आहारशुद्धौ, स्मृतिलभ्ये सर्वेभ्योना वि-
प्रमोक्षः इति । सत्त्वशब्दः—अन्तःकरणपरः; ध्रुव-
स्मृतिलभ्ये दुर्मुच्यतया ग्रन्थिशब्दाव्यानानामविद्यारा-
गादीना मोक्षो भवतीत्यर्थः ॥ १ गी ३-१३ ॥

शाहि यस्मात् अकर्मणः अकरणात् अनारम्भात् । कथं ? शरीरयात्रा शरीरस्थितिः अपि

रा॥तर्कव्यम्; यतश्च कर्मयोगेऽप्यात्मनोऽकर्तृत्वभावनयात्मयाथात्म्यानुसन्धानमन्तर्भूतम् ; यतश्च प्रकृतिसंसृष्टस्य कर्मयोगस्तुदाकोऽप्रमादश्च; अतो ज्ञाननिष्ठायोग्यस्यापि ज्ञानयोगात्कर्मयोगो ज्यायान् । तस्मात्त्वं कर्मयोगमेव कुर्वित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

एवं तर्हि द्रव्याज्जनादेः कर्मणोऽहंकारममकारादिसर्वेन्द्रियव्याकुलतागमत्वेनाप्यपुरुषस्य कर्मवासनया बन्धनं भविष्यतीत्यग्राह—

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत् लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गसमाचर ॥

९

यज्ञादिशास्त्रीयकर्मशेषभूताद्द्रव्याज्जनादेः कर्मणोऽन्यत्रात्मीयप्रयोजनशेषभूते कर्मणि

ता॥नङ्कल्य दर्शयति—यत् इति। ज्ञाननिष्ठायोग्यस्यापि कर्मयोगो ज्यायान्, तस्मात्त्वं ज्ञानयोगयोग्योऽपि कर्मयोगमधिगुर्विति वा, न त्वमिदानीं ज्ञानयोगयोग्यः, अतः कैमुत्यात्कर्मयोगमेव कुर्विति वा त्वंशब्दाभिप्रायः ॥ ८ ॥

‘यज्ञार्थात्’ इति श्लोकः कर्मविधिनपेधयोर्विषयव्यवस्थापक इति ज्ञापयितुं शङ्कते—एव तर्ह्यिति । द्रव्याज्जनादिरित्यत्रादिशब्देन महायज्ञादिग्रहणम्। ममकारादीत्यत्र तु रागद्वेषाभिनिवेशवचनादानविहरणादिग्रहः। अहंकारममकारादेर्मनोवृत्तिप्रतिशेपनादिन्द्रियव्याकुलतारूपत्वोक्तिः। अस्य पुरुषस्येति मुमुक्षोरपीति भावः। कर्मवासनयेति । प्राचीनयानुपरतयाद्यतनव्यापाराभ्यासोपश्रुतिरा चेति भावः। बन्धनं भविष्यतीति। उत्तरोत्तरशरीरबन्धादिना ससारानुवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः। अत्र ‘यज्ञो वै विष्णुः’ इति श्रुतेः ‘यज्ञ ईश्वरः’ इति परैर्व्याख्यातम्; तथा विरुद्धमस्माकम्, तथापि समनन्तरश्लोकेऽपठितयज्ञशब्देनार्थमुचितमित्यभिप्रायेणाह—यज्ञादिशास्त्रीयकर्मणि। यज्ञादीत्यादिशब्देन यज्ञशब्दस्योपलक्ष्यपत्त्वं ज्ञाप्यते। शास्त्रीयकर्मशब्देनोपलक्षणोपलक्ष्याणां सामान्यतस्माद्दृष्टान्तर तदर्थकर्मणो निर्दोषत्वहेतु च दर्शयति। यज्ञार्थात् यज्ञप्रयोजनात्। तदिदं दर्शितं—शेषभूतादिति। कर्मैव बन्धनं कर्मणा वा बन्धनं प्रत्ये स

प्र पा ॥ १ शनपधना, १ वाण्ड १ प्रवा. १ अ. २. वा १३. वा ॥

शा॥च ते तव न प्रसिञ्चेत् प्रसिद्धिं न गच्छेत् अकर्मणः अकरणात्। अतः दृष्टः कर्माकर्माणोः ‘विशेषः लोके ॥ ८ ॥

यच्च मन्यसे बन्धार्थत्वात् कर्म न कर्तव्यम् इति तदपि अस्तत्, कथम्—यज्ञार्थात्

आ ॥ अतो नियतं वर्णाश्रमोचितं कर्म कुरु ॥ ८ ॥

‘कर्मणा बध्यते जन्तुः’ इति कर्म बन्धकं स्मृतमित्यत आह—यज्ञार्थादिति। कर्म बन्धनं यस्य लोकास्य स कर्मबन्धनः। यज्ञो विष्णुः यज्ञार्थं सङ्गरहितं कर्म न बन्धकमित्यर्थः।

जा॥उत्तरश्लोकर्पाशोचनया चैवमेवेति भावेन सगतिं गूचयन्त्याचष्टे—अत इति। अतःशब्दपरामर्शं कर्म ज्याय इत्यादिनैवोच्यते ॥ ८ ॥

इदानीं नृतीयं पञ्चमाशङ्क्य तत्परिहाराय श्लोकमवतारयति कर्मणेति। बन्धकं मोक्षस्य प्रतिबन्धकम्। अतो न कुरुमीति शेषः। तत्पुरुषत्वभ्रान्तिनिरासायाह—कर्मणि। तत्पुरुषत्वेऽसगतिः स्यादिति भावः। यज्ञशब्दस्य त्यागार्थत्वप्रतीतिमपाकर्तुमाह—यज्ञ इति। अवैष्णवयागस्यापि बन्धकत्वादिति भावः। तदर्थमित्युत्तरवाक्यस्यासंगतिपरिहारयार्थोक्तिस्तद् पूर्ववाक्यार्थमाह—यज्ञार्थमिति। सङ्गरहितमित्यनुक्तं कस्मादुक्तं

पा ॥ *अर्थविशेष ॥

य ॥ क्रियमाणेऽयं लोकः कर्मबन्धनो भवति । अतस्त्वं यज्ञार्थं द्रव्यार्जनादिकं कर्म समा-
चर । तत्रात्मप्रयोजनसाधनतया यस्सङ्गः, नस्मात्सङ्गान्मुक्तस्तत्समाचर । एवं मुक्तसङ्गेन
यज्ञार्थतया कर्मणि क्रियमाणे यज्ञादिभिः कर्मभिराराधितः परमपुरुषोऽस्यानादिकाल-
प्रवृत्तकर्मवासनामुच्छिद्यव्याकुलात्मावलोकनं ददातीत्यर्थः ॥ ९ ॥

ता॥ कर्मबन्धनः; तस्य च बन्धकत्व स्ववासनाद्वारा; न पुनः प्राप्तया अविहितप्रतिषिद्धविषयत्वात् कर्म-
बन्धनशब्दस्या 'अस्य पुरुषस्य कर्मवासनया बन्धने भविष्यति' इति शङ्काप्रत्येनायमर्थो दर्शितः । लोको
ऽत्र ससारिचेतनवर्गः । अत इति । यज्ञार्थस्य कर्मणो बन्धहेतुत्वाभावादित्यर्थः । द्रव्यादित्यत्र भेदहेतुभूत-
युद्धप्रोत्साहनव्यक्त्यर्थं द्रव्यार्जनादिकमित्युक्तम् । तादर्थ्यं सङ्ख्यागश्चेत्युभयमपि विधेयमिति शपनाय
पृथग्वक्त्यकरणम् । कर्तृत्वफलत्यागयोर्विलक्षणं सङ्ख्यागस्य स्वरूपं दर्शयति—तत्रेति । यत्किञ्चित् 'प्रयो-
जनमतुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इतिचेत्सत्य प्रयोजनसाधनत्वयुद्धयभावेऽपि यद्दुपचारस्यद्गगत्समा-
राधनरूपतया स्वरूपेण प्रयोजनत्वयुद्धया प्रवृत्त्युपपत्तिः । मुक्तसङ्गइत्यत्र सङ्गस्य बन्धकत्वविषयतया
सङ्गान्मुक्त इत्युक्तम् । प्रकृतचोद्यस्यादृष्टद्वारा फलप्रदत्वेन परिहारं वदन्नतदर्थस्य बन्धहेतुत्वोक्तया फलितं
तदर्थस्य मोक्षहेतुत्वप्रकारं दर्शयति—एवमिति । एतेन कर्मणामप्राप्तिरूपपूर्वद्वारा फलप्रदत्वमिति
कुदृष्टिमत निरसाम्, आर्धवादिकापेक्षितदेवताप्रीतिद्वारैव फलप्रदत्वोपपत्तौ 'स एनं प्रीतः प्रीणाति'
इत्यादिश्रुतहानाश्रुतकल्पनाद्यनुपपत्तेः । कर्मभिराराधित इत्यनेन हविर्ग्रहणं प्रीतिर्भाभिप्रेते, परम-
पुरुष इति । तदविनाभूतादित्यवर्णादिश्रुतिसिद्धविग्रहविशेषवचनं, सर्वव्यापण्ड्युगपत्कर्ममन्त्रिधिशाक्तिश्च,
ददानोति यत्प्रदत्वमिति विग्रहादिपद्वक्रप्रदर्शनम् । कर्मवासनामुच्छिद्येति विपरीतवाचनाचोद्यं प-
रिहृतम् ॥ ९ ॥

प्र-पा॥ यजुषि-का. ५-प्र-५-अनु-१०-५-४८ ॥ ५चारे' प्रीतः एनं यजमानपुरुषम् प्रीणातीत्यर्थः ॥

सः अन्वन्तयोमी परमात्मा नारायणः प्रीतः स्वर्गो-

शं॥ इति । 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतः यज्ञः ईश्वरः, तदर्थं यत् क्रियते तत् यज्ञार्थं कर्म ।

आ॥ मुक्तसङ्गइति विशेषणात्, 'कामान्यः कामयते' इति श्रुतेश्च अनिष्टमिष्टमिति वक्ष्यमाण-
त्वाच्च 'एतान्यपि तु कर्माणि' इति च 'तस्मान्नेष्टियाजकः स्यात्' इति च विशेषवचनत्वे
समेऽपि विशेषणं परिशिष्यते ॥ ९ ॥

जा॥ मित्यत आह—मुक्तेति । इष्टियाजकः फलेच्छया यदा । ननु 'कर्मणा बध्यते जन्तुः' इत्यपि विशेषवच-
नम्, अविद्यादीनामनेकेषां बन्धकत्वेनाविद्यादिभिरिति सामान्यस्यानुपात्तत्वात् । गीतावाक्यं कर्म न बन्ध-
कमितीदमपि विशेषवचनम्; तत्कथं तत्परिहारायावतायं व्याख्यातमित्यत आह—विशेषयति । यद्युक्तवि-
धया द्वयोर्विशेषवचनत्व सम तथापि गीतावाक्ये यज्ञार्थादित्यादिविशेषणमुच्यते, अतस्तदपेक्षया तस्मान्ना-
न्यवचनमेव; अतो युक्तेतद्वाख्यानमिति भावः । अयमत्र प्रत्युत्तरक्रमः—'कर्मणा बध्यते' इति वाक्यमाश्रि-
त्य न युद्धादिकर्मत्यागः कार्यः, तस्यावैष्णवकाम्यकर्मविषयत्वात् । कुतः सकोच इति चेत्—परेणापि परि-
स्पन्दमावस्य त्यक्नुमशक्यत्वेनासकुचितार्थतायाः स्वीकर्तुमशक्यत्वात् । तर्ह्यत एव बाधकाच्छरीरस्यात्पार्थ-
कर्मव्यतिरिक्तविषयत्व कल्प्यत इति चेत्—न, वैयर्थ्यात्; एवमपि मनोव्यापारस्याल्पकृत्वेन प्रतिबन्धकाभा-
यो न सिध्यति, तस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रयोजकत्वावधारणात्; बाधकालकोचमङ्गीकुर्वता चायमपि स.
कोचोऽङ्गीकार्यः; विधानसामर्थ्याद्युद्धादीनामपि तत्तद्वर्णाश्रमोचितत्वात् । नच विधानस्यामुमुर्धुविषयत्व,
कल्पनाभावात्; नचेदमेव वाक्ये कल्पकं तस्यावैष्णवादिधर्मत्यागेन चरितार्थत्वात्; धर्मपरित्या-
गादर्दमालपरित्यागस्य व्यायस्त्वात्; अतो न कर्मस्वरूपं त्यज्यम्—इति ॥ ९ ॥

शांतिश्लोकेनैव सर्वपुरुषार्थसाधननिष्ठानां शरीरधारणकर्तव्यतामयज्ञशिष्टेन शरीर-
धारणं कुर्वतां दोष चह—

सह यज्ञैः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेव वोऽस्त्विष्टकामधुरू ॥

१०

*‘पति विश्वस्य’ इत्यादि श्रुतेर्निरुपाधिकः प्रजापतिशब्दः सर्वेश्वरं विश्वस्य स्रष्टार
विश्वान्मान परायण नारायणमाह । पुरा सर्गकाले स भगवान् प्रजापतिरनादिकालप्रवृ-
त्ताचित्संसर्गत्रिवशा उपसंहृतनामरूपविभागास्त्वस्मिन्प्रलीनाः सकलपुरुषार्थानर्हाश्चेत-

ता॥ उक्तमर्थद्वयं ‘मह यज्ञैः’ इत्यारभ्य ‘मोघं पार्यं स जीरति’ इत्यन्तेन निन्दाप्रशंसादिभिर्द्रव्यतीत्याह —
यज्ञशिष्टेनैवेति। सर्वपुरुषार्थसाधननिष्ठानामित्यनेन ‘प्रजासृष्ट्वा’ इति सामान्यनिदर्शकलितमुक्तम् ।
अत्र प्रजापतिशब्दस्य द्विरप्यगर्भादिविषयकत्वमुदाहरणमाह— पतिं विश्वस्येतीति । द्विरप्यगर्भादिविषयि, ननु
द्विरप्यगर्भादिवदण्डायनच्छिन्नस्येत्यर्थः। तत्र एवोक्त — निरुपाधिक इति । श्रुतार्थस्वभावादपि स एव
सर्वप्रजापतिरिति प्रदर्शनाय समेश्वरमित्यादिप्रदेशोक्तिः । नारायणम् एतदस्ति नारायणशब्दवा-
च्यस्यैव हि नारायणानुराकादिषु प्रतिपाद्यत इति भावः । उक्तं च जगत्पतित्वं सृष्ट्वादिकञ्च समुचित्य
भगवता परादारेण ‘कैलौ जगत्पतिं विष्णुं सर्वलक्षणमीश्वरम्’ इति । अनुमानात्तदुद्धारं कर्तुकामः प्रजा
पतिः’ इति च वयं हारुपे भगवति प्रजापतिशब्दं तेन ‘प्रजापतिः’ इत्यादिश्रुत्यनुभवात्प्रयुक्तं । किञ्च
स्वतन्त्रस्य कर्मपरतन्त्रान्प्रति नियोगो ह्ययम् । अतोऽत्र ‘प्रजासृष्ट्वा’ इति प्रजाशब्दस्यार्थान् ब्रह्मार्थान्
जगदन्तर्व्यं प्रस्थितान् कर्मजनितसंसारवशवर्तितानो यज्ञान्प्रकारिणः प्राणिनः सगृह्णाति । अतोऽत्र प्रजा-
पतिशब्द उपनमस्य प्रजाशब्दानुरोधेन तद्वैरूप्यावागाच्च परित्यक्तं रुद्धिरकर्मवश्व नियोक्तार मयै-
श्वर नारायणमाह । तथा सृज्यसममन्त्रेण जगत्पतिर्यो ह्ययमनश्छिन्नः प्रजाशब्दः । पुरेति प्रलयानन्तरकाल-
लाभिधानात्तत्र शंसदेव सोम्येदमग्र आसीत् तदैक्षत बहु स्या प्रजायेयेति’ मन्मूलास्सोम्येमास्सर्वाः प्रजा-

प्र पा॥ *ते नारा ११ अनु ३ वा. पतिशब्द
ज्ञविवाची, तत्रैव कृतत्वात् । ‘वा रक्षणे’ इति धा-
तोर्निष्पन्नत्वात् रक्षरवाचीति न वाच्यम्, ‘गमे डोः’
इति डोप्रत्ययान्तगमिधातोर्निष्पन्नत्वात् गाम्भ्यत्वात्
मनुष्यादिवाचकत्वप्रसङ्गात् । तस्मात् पतिशब्द डे
विणिरूढ इति ह्ययम् ॥

१ वि. पु. ६ अ. १ अ. १० अ. अ. १० पु.
च १२०. अ. ४५ अ. ‘नाचविश्वस्येति मैत्रय
वाच्योपदेशना जना’ इत्युक्तम् ॥

२ वि. पु. १ अ. ७ ‘तोषान्ता म महा छात्वा
नम्येकं भवे प्रभु’ इत्युक्ता ॥ तोषन अन्त नाशा

यन्वास्तान् अनुमानात् — ‘तोऽपश्यत्पुत्रपरपणम्’ इति
पुत्रपरपणलिङ्गदर्शनात् ॥ ३ ते ना १-१॥४. छा ६-
२ ॥ ५ छा ६. ८. ४. अत्र प्रजाशब्देन सर्वाश्च
जगत्त्रिदिवस्ये, ‘मन्मूला सत्पतिष्ठा’ इति पदद्वय
सच्छब्दवाच्यब्रह्माधीनोत्पत्तिनियमम् । पतिष्ठा निष्ठा
पर्यवसानं लव इति वाच्यं । महायानना सदाधारव-
स्तु-यना अनेन जातं शरीरत्वं कल्पितम् तत्कर्मि
नि र्नेत्यम्, उत्पत्तिवशत्पुत्राच्चिपदद्वयमध्यगतेन
विश्वेतिवस्तुवाचिना ‘महायानना’ इतिपदेन विश्वेति-
पुत्रात्कत्व सिध्यति ॥

शांतिस्मान् कर्मणः अन्यत्र अन्येन कर्मणा लोकः भयम् अधिरुतः कर्मकृत् कर्मवन्धनः
कर्म बन्धनं यम्य मः अयं लोकः, न तु यज्ञार्थान् अतः नदर्थं यज्ञार्थं कर्म कान्तेय मुक्त-
सङ्गः कर्मफलसङ्गजितः सन् समाचर निर्जन्य ॥ ९ ॥

ता॥स्तदायतनाः' 'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' इत्यारभ्य 'तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत बुद्बुदात्रयक्षदशरूपिणः पुरुषोऽजायत' 'सिंसेधुर्विविधाः प्रजाः' इत्यादिपु हिरण्यगर्भादेरपि प्रजात्वावगमान्नारायणस्य च तज्जनकत्वावगतेः 'प्रजासृष्टे' लयवच्छेदेन निर्दिष्टो विश्वस्य स्रष्टा नारायण एवेति स एवात्र प्रजापतिः। किञ्च 'तैस्माद्यशास्त्वंहुतः। ऋचस्सामानि जज्ञिरे' 'सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य धीरः। नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते' इति यज्ञैस्सह सर्वप्रजानां रूपृतया निर्दिष्टोऽप्यधिकारपुरुषस्यापि स्रष्टा सहस्वशीर्षत्वादिविशिष्टः परमपुरुष एव । अतोऽपि 'सह यज्ञैः प्रजाः सृष्ट्वा' इति निर्दिष्टः प्रजापतिः विश्वस्य स्रष्टा स एव । तथा 'सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते' इत्यादिवचनवलाद्धिरण्यगर्भाख्यप्रजापतिमुखेनापि विश्वस्रष्टा 'सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इति श्रुतस्त एव विश्वात्मा । किञ्चात्र निर्दिश्यमान देवानां भावनादिकं परमात्मात्मकानामेवेति 'अहं हि सर्वयज्ञानाम्' इत्यादौ व्यक्तं भविष्यति ; 'यस्मिन्नहं स च वि चैति' 'प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः' इत्यादिकं—विश्वस्य स्रष्टारं विश्वात्मानमिति विशेषणान्यां सूचितम् । अतोऽप्यत्र विश्वात्मान तमेवाहातथा 'प्रजापतेस्सभां वेश्म प्रपद्ये' इत्यत्र परमप्राप्यतया च प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टोऽपि परमात्मैवेति

प्र-पा॥ १. नहोप. १. १॥ † 'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नापो नाग्नीधोमौ जेमे वावापृथिवी न नक्षत्राणि न सूर्यो न चन्द्रमाः स एकाकी न रमेत तस्य ध्यानान्तरस्थस्य यज्ञसोममुच्यते तस्मिन् पुरुषाश्चतुर्दश जायन्ते एका कन्या दशेन्द्रियाणि मन एकादशं तेजो द्वादशमहद्दारस्त्रबोदशः प्राणश्चतुर्दश आत्मा पञ्चदशो बुद्धिभूतानि पञ्चगम्याणि पञ्च महाभूतानि च स एकः पञ्चविंशति' पुरुषस्मत्पुरुष पुरुषो निवेद्य नादधप्रधानारसंस्तरा जायन्ते मवत्सराधिजायन्ते ॥ १ ॥ अथ पुनरेव नारायणस्तोऽन्यत्कामो मनसाध्यायत तस्य ध्यानान्तरस्थस्य ललाटाद्बुद्बुदमभवत् बुद्बुदात्रयक्षदशरूपिणः पुरुषो जायते ॥ अत्र 'एकाकन्या' मन उच्यते, 'कन-दीप्ता' विति धातु. मनसः प्रकाशकत्वात् ॥

२. मनु. १-८ ॥ † 'सोऽनिध्याय शरीरात्स्वास्तिमुत्सृजिविधाः प्रजाः' अप एव समजादौ तामु बोधमपासुजत् ॥ ८ ॥ तदण्डमभवद्वैम सहस्रासुसमप्रभम् तस्मिन्नज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः' ॥ ९ ॥

३. ४. पुरुषयू ॥ ५ विष्णुवर्मे. ६८-५१ ॥ † चतुर्मुखं प्रति नगवान् । 'उत्साद्य पृथिवीं सम्यक् स्थापयित्वा यथा पुरा' इत्युत्तरार्थम् ॥

६. सुबाल ७ ॥ ७. गी. ९-२४.

८. ९. तै. नारा. ६-प्र. १-अनु २-१ वा ॥

† 'अम्मस्यपारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठे महतां महीयान् । शुक्लेण ज्योतांषि समनुप्रविष्टः प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्त ॥ १ ॥ यस्मिन्नहं स्रष्टविचैति सर्वं यस्मिन् देवा अधिविधे निषेदुः । तदेव भूत तदु भव्यमा इदं तदक्षरे परमे व्योमन्' ॥ २ ॥ अपारे अम्मसि समुद्रे, भुवनस्य मध्ये अन्तरिक्षे, मानु-मण्डल इति यावत्, नाकस्य दु.सामभिन्नस्य भगव-लोकस्य वैकुण्ठस्य, पृष्ठे उपरिप्रदेशे, त्रिषु धामसु भ-क्तानुग्रहाय विशेषेणामिष्यक्तः महतोऽपि जाकाशादे-रपि, महीयान्, शुक्लेण स्तोत्रसा, ज्योतांषि आदि-त्वादिज्योतांषि, मन्वगनुप्रविष्टः, प्रजापतिः प्रजाना पति नारायण, सर्वेषां गर्भे हृदये अन्त चरति-परिवर्तत इत्यर्थं ॥ १ ॥ यस्मिन् परमात्मनि, इदं ज-गत्, महाकाले समेति, सस्मित्येकीकारे ; सृष्टिकाले विचैति विभक्तनामरूपं भवति, यस्मिन् सर्वे देवा अधिनिषेदु आश्रिता इत्यर्थं, तदेव भूतभविष्यत्प-ञ्चशीरी सर्वोत्पन्नभूतं परमश्रीमशब्दिते क्षरणशून्ये पर-मपदे वर्तत इत्यर्थः, 'आ इदम्' इत्यत्र 'आ' इत्यस्य स्मरणार्थेभान् 'निपात एवाजनाइ' इति प्रगृह्यता-त्प्रकृतिभावः, 'व्योमन्' इति चन्द्रमन्. ॥

१०. छा. ८. १४. १॥ † प्रजापते. परमात्मनः सभा स्थान वेश्म प्रपद्ये—'प्रनुविमिश हिरण्यमय' इति दहरविद्याया निर्दिष्ट वेश्म प्रपद्य इत्यर्थः ॥

शा॥इतश्च अधिकृतेन कर्म कर्तव्यम्—सह इति । सहयज्ञाः यज्ञसहिताः प्रजाः प्रयः

या यज्ञशिष्टेनैव सर्वपुरुषार्थसाधननिष्ठानां शरीरधारणकर्तव्यतामयज्ञशिष्टेन शरीर-
धारण कुर्वतां दोष चाह—

सह यज्ञैः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेव वोऽस्तिवष्टकामधुरू ॥

१०

*'पति विश्वस्य' इत्यादि श्रुतेर्निरुपाधिक प्रजापतिशब्दः सर्वेश्वर विश्वस्य स्रष्टार विश्वात्मान परायण नारायणमाह । पुरा सर्गकाले स भगवान् प्रजापतिरनादिकालप्रवृ-
त्ताचित्संसर्गाविशया उपसंहृतनामरूपविभागास्वस्मिन्प्रलीनाः सकलपुरुषार्थानर्हान्धेत-

ता॥ उक्तमर्थद्वयं 'सह यज्ञैः' इत्यारम्भं 'भोषं पार्थ स जीवति' इत्यन्तेन निन्दाप्रशमादिभिर्द्रव्यतीत्याह —
यज्ञशिष्टेनैवति। सर्वपुरुषार्थसाधननिष्ठानामित्यनेन 'प्रजासृष्ट्वा' इति सामान्यनिर्दिष्टफलितमुक्तम् ।
अत्र प्रजापतिशब्दस्य हिरण्यगर्भादिविषयत्वव्युदासायाह— पतिविश्वस्येतीति । हिरण्यगर्भादेरपि, ननु
हिरण्यगर्भादिवदण्डाद्यवच्छिन्नस्यैतर्थात् । तत एवोक्त— निरुपाधिक इति । श्रुतार्थत्वभावादपि स एव
सर्वप्रजापतिरिति प्रदर्शनाय सर्वेश्वरमित्यादिविशेषणोक्तिः । नारायणम् एतदस्ति नारायणशब्दवा-
च्यस्यैव हि नारायणानुगाहादिषु प्रतिपाद्यत इति भावः । उक्तञ्च जगत्पतित्वं स्रष्टृत्वादिकञ्च मनुचित्य
भगवता पराशरेण 'केलौ जगत्पति विष्णु सर्वलक्षणमीश्वरम् इति । अनुमानात्तदुद्धार कर्तुकामः प्रजा
पतिः' इति च गृह्यरूप भगवति प्रजापतिशब्दं तेन 'प्रजापति' इत्यादिश्रुत्यनुसारात्प्रयुक्तम् । किञ्च
स्वतन्त्रस्य कर्मपरतन्त्रान्प्रति नियोगो ह्यन्यम् । अतोऽत्र 'प्रजासृष्ट्वा' इति प्रजाशब्दस्त्वर्वां ब्रह्मपर्यन्तान्
जगदन्तर्व्यवस्थानान् कर्मजनितसंसारव्यवस्थितिनो यज्ञाद्यधिकारिणः प्राणिनः सगृह्णाति । अतोऽत्र प्रजा
पतिशब्द उपक्रमस्यप्रजाशब्दानुरोधेन तद्वैल्यन्यायाग्राह्य परित्यक्तमृद्धिकर्मवदय नियोक्तार सर्वे-
श्वर नारायणमाह । तथा मृज्यसमस्तक्षेत्रश्रियो ह्यनमनवच्छिन्न प्रजाशब्दः । पुरेति प्रलयानन्तरका-
लाभिधानात्तत्र 'मदेव सोम्येदमग्र आसीत् तदैक्षत गृह्य स्या प्रजापियेति' सम्भूजस्तोम्येमासर्वाः प्रजा-

प्र पा॥ *ते नारा ११ अनु ३ वा. पतिशब्द
शपिवाची, तत्रैव रुद्रोवात् । 'या रक्षण' इति धा-
नोनिष्पत्त्याः रक्षशचीति न वाच्यम्, 'गमे ओ' ।
इति इतिप्रत्ययान्तगामधातुनिष्पत्त्यात् मासश्चत्वाप
मनुष्यादिवाचकत्वप्रमाणात् । तस्मात् पतिशब्द श्रे-
यिणिरुत् इति ध्यम् ॥

१ वि. पु. ६ अ. १ अ. १० सा अथपु
च १२०. अ. ४५ सा 'नाचदिधनि मैत्रय
पाण्डोपहवा अना' इत्युत्तरा ॥

२ वि. पु. १ ४ ७ 'तो-त न म महा हात्वा
जगदेवाभिने प्रभु' इत्युत्तरा ॥ वाचन अन्त नासा

यस्यास्मान् अनुमानात् — 'सोऽवश्यमुत्तरपर्यन्त' इति
पुपरणोक्तिददर्शनात् ॥ ३ ते ना. १-१॥४. छा ६-
२ १॥ ५ छा ६. ८. ४. अत्र प्रजाशब्देन मञ्जीव
वगणित इत्येते, 'स-मूला' सत्पतिष्ठा' इति पदद्वय
स-उत्पत्त्या-च्यमवाधीनोत्पत्तिलयपरम् । प्रतिष्ठा निष्ठा
परिवसान लय इति यावत् । मदायतना -सदाधारत्व
सु-यतना अनेन जगत शरारत्वा फलितम् । तत्कथमिति
ति 'तेत्येन, उत्पत्तिलयवस्तुनाचिप' इत्यमभ्यन्तरेण
निष्ठितेऽनुत्पत्त्याचिना मदायतना 'इतिपदेन विधित इ
पुष्यकत्व सिध्यति ॥

शा। तस्मान् कर्मणः अन्यत्र अन्येन कर्मणा लोकः अयम् अचिह्न कर्मकृत् कर्मवन्धन-
कर्म बन्धन यम्य सः अथ लोक, न तु यत्रार्थात् । अतः तदर्थं यत्रार्थं कर्म फलान्तेय मुक्त-
सङ्गः कर्मफलसङ्गवर्जितः सन् समाचर निर्देनेय ॥ ९ ॥

ता॥स्सदायतनाः' 'एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः' इत्यारभ्य 'तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत
बुद्बुदाद्भ्यश्चक्षुःशूलपाणिः पुरुषोऽजायत' 'सिन्धुर्विनिधाः प्रजाः' इत्यादिपु हिरण्यगर्भादेरपि प्रजात्वान-
गमाच्चारायणस्य च तज्जनकत्वायगतेः 'प्रजास्सष्ट्यै' ल्यनवच्छेदेन निर्दिष्टो विश्वस्य स्रष्टा नारायण एवेति
सएवाल प्रजापतिः। किञ्च 'तस्माद्यशात्सर्वहुतः। ऋचस्सामानि जज्ञिरे' 'सर्वाणि रूपाणि विचित्र्य धीरः।
नामानि कृत्वाभिवन्द्यदाने' इति यज्ञैस्सह सर्वप्रजानां स्रष्टृतया निर्दिष्टोऽप्यधिकारपुरुषस्यापि स्रष्टा स-
हस्रशीर्षत्वादिविशिष्टः परमपुरुष एव । अतोऽपि 'सह यज्ञैः प्रजाः स्रष्टा' इति निर्दिष्टः प्रजापतिः
विश्वस्य स्रष्टा स एव । तथा 'सृष्टिं ततः करिष्यामि त्वामाविश्य प्रजापते' इत्यादिवचनबलाद्विरण्यग-
र्भाख्यप्रजापतिमुखेनापि विश्वस्रष्टा 'सर्वभूतान्तरात्मा अपहतवाप्या दिव्यो देव एको नारायणः' इति
श्रुतस्स एव विश्वात्मा । किञ्चाल निर्दिश्यमानं देवानां भावनानादिकं परमात्मात्मकानामेवेति 'अहं हि
सर्वयज्ञानाम्' इत्यादौ व्यक्तं भविष्यति ; 'यस्मिन्निर्दं स च वि चैति' 'प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः'
इत्यादिकं—विश्वस्य स्रष्टारं विश्वात्मानमिति विशेषणान्या सूचितम् । अतोऽप्यल विश्वात्मानं
तमेवाहातया 'प्रजापतेस्सभां वेश्म प्रपद्ये' इत्यत्र परमप्राप्यतया च प्रजापतिशब्दनिर्दिष्टोऽपि परमात्मैवेति

प्र-पा॥१. मबो१.२.१॥ † 'एकां ह वै नारायण आ-
सीन्न ब्रह्मा नेशानो नाषां नाश्रीषीमौ नेमं वावापृथि-
वी न नक्षत्राणि न यज्ञो न चन्द्रमा. स एकाकी न
रमेत तस्य ध्यानान्तरभ्यस्य यज्ञलोममुच्यते तस्मिन्
पुरषाश्वतुर्दश जायन्ते एका कन्या दशेन्द्रियाणि मन
एकादशं तत्रो द्वादशमहद्धारस्त्रयोदश. प्राणश्वतुर्दश
आत्मा पञ्चदशो बुद्धिभूतानि पञ्चगम्यानाणि पञ्च म-
हाभूतानि च स एक पञ्चविंशति पुरुषस्मत्पुरुष पु-
रुषो निवेश्य नादशप्रवानास्मवत्परा जायन्ते सवत्स-
राठभिजायन्ते ॥ १ ॥ अथ पुनरेव नारायणस्मोऽन्य-
त्कामो मनसाध्यायत तस्य ध्यानान्तरस्वस्य ललाटा-
द्बुद्बुदमभनत् बुद्बुदात्स्यश्चक्षुःशूलपाणि पुरुषो जायते ॥
अथ 'एकाकन्या' मन उच्यते, 'कन-वाप्ता' विति धातु.
मनस. प्रकाशकत्वात् ॥

२. मनु १-८ ॥ † 'मोऽभिध्याय शरीरात्स्वा-
त्सिन्धुर्विनिधाः प्रजाः। अप एव समजदौ तामु बोधं-
मपासृजत् ॥ ८ ॥ तदण्डमभवद्वैम महत्वाशुसमप्रभम्।
तस्मिन्नेते स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः' ॥ ९ ॥

३, ४. पुरुषस्य ॥ ५ विष्णुधर्म. ६८-
५१ ॥ † चतुर्मुखं प्रति भगवान् । 'उदगाय श्रुधिवो
सन्धुः स्वापयित्वा यवा पुरा' श्वुत्तरार्थम् ॥

६. छुगल. ७ ॥ ७. गी. ९-२४.

८. ९. तै. नारा. ६-प्र. १-अनु २-१-वा ॥

† 'अन्तरस्यपारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठे महतो
महोवात् । शुक्रेण ज्योतापि समनुप्रविष्टः प्र-
जापतिश्चरति गर्भे अन्तः ॥ १ ॥ यस्मिन्निर्दं स्रष्टवि-
चैति सर्वे यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुः। तदेव भूत
तदु मध्यमा इदं तदक्षरे परमे भ्योमन्' ॥ २ ॥ अ-
पारे अम्भमि समुद्रे, भुवनस्य मध्ये अन्तरिक्षे, भानु-
मण्डल इति यावत्, नाकस्य दुःसासभिन्नस्य भगव-
होक्तस्य वैकुण्ठस्य, पृष्ठे उपरिप्रदेशे, त्रिपु पामथु म-
त्तानुग्रहाय विशेषेणामिभ्यक्तः महतोऽपि आकाशादे-
रपि, महोवात्, शुक्रेण स्वतेजसा, ज्योतापि आदि-
त्यादिज्योर्वापि, सम्भगनुप्रविष्टः, प्रजापतिः प्रजाना
पतिः नारायणः, सर्वेषां गर्भे हृदये अन्तः चरति-प-
रिवन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ यस्मिन् परमात्मनि, इदं ज-
गत्, महारकाले समेति, समित्येकीकारे ; सृष्टिकाले
विवेनि विभक्तनामरूपं भवति, यस्मिन् सर्वे देवा
अधिनिषेदुः आश्रिता इत्यर्थः, तदेव भूतभविष्यत्प्रप-
ञ्चशीरं सर्वात्मभूतं परमभ्योमशब्दिते क्षरणशून्ये पर-
मपदे वर्तत इत्यर्थः, 'आ इदम्' इत्यत्र 'आ' इत्यन्य
स्मरणार्थेनात् 'निपान एकापनाह' इति प्रगृह्यत्वा-
त्प्रकृतिभावः, 'भ्योमन्' इति चानन्दसः ॥

१०. छा. ८. १४. १॥ † प्रजापतेः परमात्मनः
सभा स्वान वेश्म प्रपद्ये—'प्रभुविमितं हिरण्यमयम्'
इति दहरविषाया निर्दिष्टं वेश्म प्रपद्य इत्यर्थः ॥

शां॥इतश्च अधिकृतेन कर्म कर्तव्यम्—सह इति । सहयज्ञाः यज्ञसहिताः प्रजाः प्रयः

ता॥ 'न च कार्यं प्रत्यभिस्मिन्' इति सूत्रे प्रत्यपादि अतोऽपि परायणन्तमेवाहाएन—सर्वेश्वरमित्यादि-
विशेषणैस्तत्प्रमाणसूत्रेण कृतम् । एव श्यामैरुपसप्तदशायतायामान्यदेवताभिः शुविपयप्रजापतिशब्द-
तिरप्यनुसन्धेया । पुराणशब्दस्य वचनान्वयप्रतीतित्युदात्तेन ब्रह्माद्यगोचरसृष्टयन्वयव्युत्पत्त्यर्थाह—पुरा
सर्गकाले इति । श्रुतिस्मृत्यादिषु सृष्टिप्रकरणप्रसिद्धिप्रकारमभिप्रेति—समभवानिति । भगवच्छब्देन
सृष्ट्यादिपञ्चकृत्योपयुक्तहेयप्रत्यनीकरूत्याणगुणविशिष्टत्व दर्शितम् । तथा मानये धर्मशास्त्रे प्रथमम्
'आसीदिद तमोभूतम्' इति प्रलयमभिधाय 'तैतस्त्वयमूर्गवान्' इति भगवच्छब्देन सर्गसृष्टा निर्दि-
ष्टः । अनन्तर च 'ता यदस्यायन पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः' 'तदिसृष्टस्य पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्यते'
इति हिरण्यगर्माख्यप्रजापते स्था नारायण इत्युक्तम् । 'जब प्रजापति इमाचे'ति परात्तया निदशस्तु
सार्यभूतस्य स्वस्य प्रजापतिशब्दप्रतिपन्नात् स्वस्माद्भेदोपचारेणेति मन्तव्यम् । एतमुत्तरवापि सर्वत्र
परात्त्वनिर्देशेषु यथाहर्मनुसन्धेयम् । सर्वत्र सृष्टेस्तहारपूर्वकत्वदर्शनादत्रापि तथा विवक्षन्,
संहारस्य प्रयोजन सृष्टेहेतु चाह—अनादीति । अनवरतमुख्यदुःखोपभोगान्नासपरिभ्रान्तानां वि-
भ्रमार्थम् अभ्रान्तापथप्रवृत्तिवासनाविच्छेदार्थं चोपसंहार । अतो न सहारे नैश्वर्यदोषः । तादृशस्तु
स्तु खोपभोगप्रदाने च परमात्मनित्यसङ्कल्पसिद्धजीवस्वातन्त्र्यनिबन्धनानादिकर्मप्रसाहेतुकाचित्सर्गा-
एव हेतुरिति न तत्र वैषम्यनैर्घृष्ये । सूत्रित च 'वैषम्यनैर्घृष्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति 'नै कर्मा

प्र पा॥ १ शारी ४ ३-२३ ॥ † 'प्रजापतस्तभाम्'
इति प्रत्यभिस्मिन्ध्व न कार्ये—न हिरण्यगर्भ, अपि
तु परमिन्नत्र ब्रह्मणि । वाक्वचये 'यशाऽह भवामि
ब्राह्मणानाम्' इति तस्याभिमन्धात् सर्वाविषाविमो
कपूर्वकमर्वात्मभावाभिमन्धानात् 'धृत्वा शरीरमकृत
कृतात्मा' इति अकृत मल्लोकमिमात् विश्रितित्वाच्च
परमत्र ब्रह्मापासीनम् अचिरादिरातिवाहिको नयतीति
जैमिनेर्मतनिति म्बार्थं ॥

२ मनु १ अ † 'आसीदिद तमोभूतमप्रजात-
मलक्षणम् । अप्रतर्क्यमाविष्टेय प्रमुत्तमिष त्वैव ॥५॥
तत स्वयभूर्भगवान्-वक्तो व्यअयत्त्रिदम् । महाभूता-
दिशुचौज प्रादुरार्मीसामोनुर ॥ ६ ॥ आपा ना
रा इति प्रोक्ता आपो वै नरमूनव । ता यदस्यायन
पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ १० ॥ यत्तत्सोऽणम
भ्यक्त नित्य सदसशालम् । तदिसृष्ट ..क ल्येत् ॥
'आसीत्' इत्यादि श्लोका (२-१ १) श्रुतप्रकाशिका-
या विस्तरेण व्याख्याता । तत्र श्लोकार्थे द्रष्टव्य ॥

३. शारी २-१-३४ ॥ † देवमनुष्यादिविषम-

सृष्ट्या पक्षपातप्रमत्तात् दुर्विषद्बु खगर्भत्वेन नैश्वर्य-
प्रमत्ताच्च परमकारणिकस्य परमपुरुषस्य परिपूर्णस्य
लालार्थमपि जगत्सर्गो न मन्मवनीत्याशङ्क्याह—
वैषम्यति ॥ वैषम्यनैर्घृष्य ईश्वरस्य जगत्सृष्टी देवादि-
वैषम्यप्रयुक्तपक्षपात दुःखप्रदजगत्सर्गनैर्घृष्य च न
सम्भवत ; सापेक्षत्वात्—परस्य क्षयक्षयमसापेक्षत्वा-
दिपमसृष्ट, क्षयज्ञाना पूर्वकर्म पर्योलाच्य तत्तत्कर्मा-
नुयुण विषम जगत्सृजतीति तत्तत्कर्मैव वैषम्यादिहेतु-
रित्यर्थः । तथाहि दर्शयति, श्रुतिरिति शय, 'साधु-
कारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति' इति ॥

५ शारी २-१ ३५ ॥ † न कर्मैति ॥ सद-
वैलकत्वात्पराणाय तदगना क्षेत्रज्ञाभावात् कर्म न स
भवतीति चत्—न, अनात्वात् क्षेत्रज्ञाना तत्कर्म
प्रदाज्ञाना ॥ उपपद्यते च क्षेत्रज्ञस्वरूपानादित्यस्य
नामरूपविभागानावादिभागश्रुति, अन्यथाऽऽहनाभ्या-
गमकृतविषयान्नाप्रमत्तात् उपलभ्यते च श्रुतिस्मृतिषु क्षे-
त्रज्ञानामनादित्यम् 'जगोदावजावाशानोद्यौ' 'निलोनि-
त्वानाम्' 'मूर्त्ति पुरुष नेव विभवाशौ उभावपि' इति ॥

शांघर्षाः ताः सृष्ट्वा उत्पाद्य पुरा पूर्वं सर्गादौ उवाच उक्तवान् प्रजापतिः । प्रजानां स्रष्टा
अनेन यत्नेन प्रसविष्यभ्यं प्रसवः । वृद्धिः उत्पात्तिः तां कुरुष्वम् । एव यज्ञः यः युष्माक
अस्तु भवतु इष्टकामधुर्हृ इष्टान् अभिप्रेतान् कामान् फलविशेषान् देधीति इष्टकामधुक् ॥

रा॥नेतरकल्पाः प्रजास्समीक्ष्य परमकारुणिकस्तदुज्जिजीवयिष्यया स्वाराधनभूतयज्ञनिर्वृत्त-
ये यज्ञैस्सह तास्त्वष्ट्रैवमुवाच—अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं, आत्मनो वृद्धिं कुरुध्वम् एष वो
ता॥विभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च”कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिडाऽवैष्यर्था-
दिभ्यः” इति । उपसंहृतनामरूपविभागाः स्वस्मिन् प्रलीना इति । असद्यपदेक्ष एकत्वव्यपदे-
शादिश्च निर्व्यूढः । नामरूपप्रहाणं स्वस्मिन् प्रलयश्च मोक्षवत्पुरुषार्थ एव स्यादित्याशङ्क्याह—
सकलेति । त्रिवर्गोऽप्यनर्हाः, किं पुनरपवर्ग इति भावः । तत्र हेतुमाह—चेतनेतरकल्पा इ-
ति । स्वप्रकाशात्वेऽप्यत्यन्तज्ञानसङ्कोचात्तत्कल्पत्वम्; ननु ज्ञानविनाशात् । प्रजाः हिरण्यगर्भादि-
काः; समीक्ष्य-सम्यग्बलोक्य; एतेन ‘जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः’ ‘नावेक्षसे यदि’
इत्यादिकमभिप्रेतम् । ‘स एकाकी न रमेत’ इति श्रुतेः ‘परमकारुणिकः किल त्वम्’ इत्यादिसृति-
सिद्धगुणविशेषं तात्पर्यमाह—परमकारुणिकइति । अवाप्तसमस्तकामस्य जगद्रापापारानुपपत्ति परि-
हरति—तदुज्जिजीवयिष्येति । कारुणिका हि स्वार्थनिरपेक्षा एव परोजिजीवयिष्यया प्रवर्तन्ते,
नैव प्रवृत्तिरस्य लीलापीति न दोष इति भावः । यज्ञैस्सहेति निर्देश उज्जीवनोपायविशेषनिष्पत्त्यर्थं इत्य-
भिप्रायेणाह—स्वाराधनेति । यज्ञैरिति वैविध्यवृत्तनाय बहुवचननिर्देशे पूर्वं कृतेऽपि अनेनेत्येकवचनेन
परमशां जालेकत्वपर इत्यभिप्रायेणाह—अनेनयज्ञेनेति । ‘सहयज्ञाः’ इति शंकरयादवप्रकाशीयपाठ-
स्त्वप्रसिद्धैरनादृतः। ‘प्रसविष्यध्वम्’ इत्यत्र ‘पूज् प्राणिप्रभवे’ ‘पूह गर्भविमोचने’ इति धातुद्वयेऽपि प्रजनन-
मात्रप्रतीतिस्यात्; न च द्वादशाहादिवत्सर्वेषा यशादीना प्रजामाल फलम्। अतस्सन्तत्युपलक्षिता स्वनि-
ष्पाद्या समुद्भिरल विचक्षितेत्यभिप्रायेणाह—आत्मनो वृद्धिं कुरुध्वमिति। यज्ञताभ्यः कामो निपिदेतर-
धर्माविक्रमसमस्तकाम्यवर्नः; तत्रापि मोक्षतत्त्वाधनोपकारिषु तात्पर्यभूयस्त्वमित्यभिप्रायेण मोक्षतदनुगुणो-
पादानम् । रुचिवैचित्र्यज्ञानपायेऽशब्देन विशेषणम्। मोक्षस्यैष्टकामशब्देन सङ्गहाय—परमपुरुषार्थल-

प्र-पा॥१. शारो. २-३-४९॥† ‘परात्तु तच्छ्रुते’ इति
जीवस्य कर्तृत्वं परात्मायत्तमित्युक्तम् ; तर्हि विधिनि-
पेयशास्त्रानर्थक्यं प्रसञ्चेतेति तत्राह—कृतेति ॥ कृ-
तपयत्नापेक्षस्तु मर्वांसु क्रियामु कृतं प्रवर्तन- उद्योग-
मपेक्ष्य अन्तर्धर्मी परमात्मा तदनुमतिदानेन प्रवर्तय-
ति ; परमात्मानुमतिमन्तरेण अस्य प्रवृत्तिर्नोपपद्यत
इत्यर्थः । कुत एतत्, विहितप्रतिपिडावैष्यर्थादिव्य
अवगाभ्यते ; आदिशब्देन अनुग्रहनिग्रहादयो गृह्यन्ते ।
यथा गुरुतरदावादिभरणमबलः प्रबलसहकृत’ कुर्वन्नपि
स्वीयप्रयत्नेन विधिनिपेययोग्यो भवति; एवमेव जीव.
परपुरुषानुमत्तिसहकृतः प्रवर्तमानोऽपि विधिनिपेययो-
ग्य इति न कश्चिद्विरोध इति भावः ॥

२. भारत. शान्तिप. मोक्षप. ३४८. ७२ ॥
† ‘सात्त्विकरस तु विज्ञेयस्स वै मोक्षार्थचिन्तकः’ इत्युत्त-
रार्थम् । अत्र ‘पुरुषम्’ इति पदं ‘पुरुषावात्ममानवी’
इति कौशानुरोधेनात्मपरम्, एकवचनं दौर्लभ्याभि-
प्रायकम् ; सर्वे शीलमस्य सात्त्विकः, सत्त्वेन जय-

तीति वा, ‘शीलम्’ इति वा, ‘तेन दीव्यति सनति
जयति इति वा ठक । मोक्षार्थं चिन्तकः मोक्षरूप-
प्रयोजनचिन्तक, ‘चिति स्तृत्वाम्’ ‘रम् आध्याने’
इति वातुपाठात् चिन्तनस्मरणाध्यानशब्दाः पर्यायवा-
चका ; आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकरमरणम् ; उत्कण्ठा तु
‘सर्वेन्द्रियमुत्सासादो यथास्तीलविभिमन्यते । तत्प्राप्ती-
च्छा ममङ्गलामुत्कण्ठा कवयो विदुः’ इत्युत्कटेच्छा-
रूपत्वात् अभिप्रेतिरूपरुचिः ; एतावता मोक्षरूपप्रयो-
जनरुचियुक्ता इति लभ्यते ॥

३. स्तोत्ररत्ने. १०. श्लो ॥† ‘नावेक्षसे यदि ततो
भुवनान्यमूनि नाल प्रभो भविषुमेव कुतः प्रवृत्तिः ।
एवं निसर्गमुद्बुद्धिं त्वयि सर्वजन्तोः स्वामिन्न चित्रमिद-
माश्रितवत्सलत्वम्’ ॥ अस्यार्थो भाष्ये द्रष्टव्यः.

४. महोप. १ अ ॥

५.

६. अत्र प्रथम आदादिकः, द्वितीयो देवादिकः,
उमावपि द्वित्वादात्मनेपदिनो ॥

या॥ यज्ञः परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षाख्यस्य कामस्य तदनुगुणानां च कामानां प्रपूरयिता भवतु ॥ १० ॥

देवान् भावयताऽनेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥

११

कथम्; अनेन देवताराधनभूतेन देवान् मच्छरीरभूतान् मदात्मकानाराधयत †'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च' इति हि वक्ष्यते । यज्ञेनाराधितास्ते देवा मदात्मकाः

ता॥क्षणेत्सुकम् । अवधीरितस्वर्गाय अर्जुनायोपदेशात् 'मा फलेषु' 'श्रेयः परम्' इति पूर्वापरानुगुण्याच्चात्र मोक्षार्थतोक्तिर्युक्ता । प्रपूरयितेति 'द्वेह प्रपूरणे' इति हि धातुः। अनु प्रपूरण हि पूरणाभागेऽनुशिष्ट, प्रस्थानप्रस्मरणदिष्विवात्वापि प्रशब्दस्यभावान्निपयत्वात् । अत एव हि 'गा दोग्धि' इत्यादिप्रयोगः । सत्यम्, तथापि 'गा दोग्धि' इत्यत्रापि गोरेण पशोरेचन, न तु पशुः स्वरूपवैकल्यम्; तद्वदत्रापि गोस्थानीपाद्य-जतः क्षीरस्थानीयाः नामा लभ्यन्ते, तैस्तस्य रेचन स्यात्; फलदातुस्समाप्तफलमादाय युष्मभ्य ददा-त्वित्यर्थः; तेन यज्ञाराधितोऽहं युष्मभ्य कामान् ददामीत्युक्तं भवति ॥ १० ॥

यज्ञेनात्मनो वृद्धिः कथम्, क्षणिकक्रियारूपश्च यज्ञः क्रथ कालान्तरभाविफलसाधनम् 'नान्यः पन्थाः' इत्यादिना ज्ञानस्यैव मोक्षप्रदत्वे सिद्धे क्रथ स्वर्गादिसाधनतया निर्दिष्टो यज्ञो मोक्षसाधनम्, स्मरन्ति च 'कर्मणा यन्ते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतवः पारदर्शिनः' इति । तथा 'नैवं धर्मा नचाधर्मो' 'ज्ञानं सन्त्यामलक्षणम्' इति च; कथं च मोक्षवर्हिर्भूतानां त्रिचिन्मसासारिरु-कामानां तदनुगुणत्वमिति शङ्कान्मन्त्रकमभिप्रेत्याह—कथमिति । तत्र 'देवान् भावयत' इति प्रथमस्यो-त्तरम्, देवताराधनं ह्याराधकस्यातिशय एव, अतस्त एवात्मनो वृद्धिः; 'यज्ञे देवपूजायाम्' इति यज्ञपदप्रवृत्तिं धातु स्मारयति—देवताराधनभूतेनेति । यज्ञस्य मोक्षहेतुत्वानुपपत्तिपरिहारयाह—मदात्मकानिति । परमात्मनाराधनतया कृतं कर्मैव मोक्षसाधनज्ञानाङ्गतया स्थित्वा मोक्ष साधयतीति प्रागेवोक्तम् । मदात्मकानित्यस्यान्तर्यामिब्राह्मणादिसिद्धत्वसूचनाय—मच्छरीरभूतानित्युक्तम् । यज्ञेन देवानां भावनं हि सन्तोषयत्तया भावनमित्यभिप्रायेणोक्तम्—आराधयतेति । तदभिप्रायेण च ब्राह्मणे 'तेस्मादितः प्रदानं देवा उपजीरन्ति' इति । मदात्मकानित्यस्यालानुकस्य कथमुपादानमित्यत्राह—अहं हीति । क्षणिकस्य फलप्रदानानुपपत्तिपरिहाररूपं द्वितीयं पादं व्याख्याति—यज्ञेनेत्यादिना पुष्पान्दिव्यत्वेन । प्रस्तुताकारपरामर्शितच्छब्दार्थः—यज्ञेनाराधिता इति । देवानां फलप्रदानशक्ति-

प्र-पा॥ †गी - ९ - २४॥

१. आरादिक, स्वरितेत्त्वात् ५५५५ ॥

२. युष्मभ्य ॥

३. नारते, ज्ञान्तिव, मोक्ष २४७. ७ मन्वा-

सोपनिषदि च ॥

४.

५. नारदपरिव्राजकोप. ३. उपदेने ॥

६. भौवादिक स्वरितेत् ॥

७. यज्ञे ३-का, २-प्रथ, ९-अनु, ७ पा॥

या॥ क्रथम्—देवान् इति । देवान् इन्द्रादीन् भावयत वर्धयत अनेन यज्ञेन । ते देवा भावयन्तु वृष्ट्यादिना आप्याययन्तु वः युष्मान् । एवं परस्परं अन्योन्य भावयन्तः श्रेयः

आ॥अत्रार्थवादमाह—सहयज्ञा इति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

जा॥'सह यज्ञाः' इत्यादिनं प्रवृत्तेः सङ्गतिर्दरने, अत आह—अत्रेति । वर्णाश्रमोचितस्य कर्मणः सर्वथा वर्तन्यत्वे । सुतिर्भिन्दा परवृत्तिः पुराकल्पोऽर्थवादः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

रा॥स्वाराधनापेक्षिताप्रपानादिकैर्युष्मान् पुष्पन्तु । एवं परस्परं भावयन्तः परं श्रेयो मो-
क्षाख्यमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

तैर्दत्तान् प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥

१२

यज्ञभाविताः यज्ञेनाराधिताः मदात्मका देवाः इष्टान्भोगान् वो दास्यन्ते उत्तमपु-
रुपार्थलक्षणं मोक्षं साधयतां ये इष्टा भोगास्तान्भोगान् पूर्वपूर्वयज्ञभाविता देवा दास्य-
न्ते, उत्तरोत्तराराधनापेक्षितान् सर्वान्भोगान् वो दास्यन्ते इत्यर्थः । स्वाराधनार्थतया
तैर्दत्तान् भोगान् तेभ्योऽप्रदाय यो भुङ्क्ते चोर एव सः ? चौर्यं हि नाम-अन्यदीये तत्प्र-
योजनायैव परिक्रुते वस्तुनि स्वकीयतावुद्धिं कृत्वा तेन स्वात्मपोषणं । अतोस्य न पर-

ना॥सिद्धयर्थं पुनः—मदात्मका इत्युक्तम्। एव च धाणिकस्यापि देवताप्रीतिरूपापूर्वद्वारा फलसाधनत्वम्;
महाप्रत्यये त्विन्द्रादिलयेऽपि परदेवताप्रीतिद्वारा पुनः फलप्रदत्वमुपपन्नमित्युक्तं भवति । चतुर्थशङ्का-
परिहारमभिप्रेत्याह—स्वाराधनेति। देवैराराधकानां भावनं नामपेक्षितैः पोषणमित्यभिप्रायेणोक्तम्—
पुष्पन्तिविति । उत्तरार्धमुक्तस्यैवार्थस्य मोक्षोपयोगित्वज्ञापकमित्यभिप्रायेणाह—एवमिति । स्वर्गादिरू-
पश्रेयोव्यावृत्त्यर्थं परत्वविशेषणमित्यभिप्रायेणोक्तम्—मोक्षाख्यमिति ॥ ११ ॥

‘ते देवा भावयन्तु वः’ इत्युक्तस्य पोषणस्य प्रकारो ‘देवान् भावयतु’ इत्यस्य व्यतिरेके प्रत्यवाय-
श्चोच्यते—इष्टानिति श्लोकेन । इष्टानित्यस्यार्थः—उत्तरोत्तराराधनापेक्षितानिति । न हि मुमुक्षु-
भिद्वरपूरणार्थं भोगा इत्यन्त इति भावः । बहुवचनानुद्धेचमभिप्रेत्योक्तम्—सर्चानिति । दास्यन्त
इति कर्त्तृभिप्रायक्रियाफलत्वेनपदस्वभावानुरोधेनात्मार्थपात्रकानां चोरत्वसिद्धयर्थे—स्वाराधनार्थत-
येत्युक्तम् । ननु किमत्र चोरत्वम्; न हि देवानां भोगानसी गूढं प्रसह्य वा हरति; न च तैर्दत्तस्य
स्वहस्तागतस्य भोगश्चौर्यम्; न हि राजादिसेवकान्महत्तभोगजीविनश्चोरा इति शूलमारोप्यन्ते; एवं च
सति सर्वेषां यज्ञादिफलभुजामविशेषेण चोरत्वं प्रमज्यत इत्याशङ्कबाह—चौर्यं हीति । परबुद्ध्या पर-
प्रयोजनत्वेन कल्पितस्य स्वकीयस्य परानुमत्या स्वप्रयोजनतया परिकल्पितस्यान्यदीयस्य च व्यवच्छेदाय
अन्यदीय इत्यादिविशेषणद्वयम् । तेन स्वात्मपोषणमिति चौर्यस्य फलम्; अन्यदीये स्वकीयतावुद्धिकरण-
मित्येव लक्षणम् । तत्प्रयोजनतयेत्यन्यदीयत्वफलम्, तेन स्वात्मपोषणानौचित्यद्योतनम् । वस्तुशब्देन
चोरवितव्यावान्तरभेदाविवक्षा द्योतयति । बुद्धिं कृत्वेत्यनेन चौर्यस्य नाधिकव्यापारोऽवस्थापेक्षित
इति सूचिनम् । बुद्धिपूर्वत्वं च द्योतितम् । एव च सति ‘योऽन्यथा सन्तम्’ इत्याशुक्तात्मचौर्यमपि
लक्षितं भवति । भगवदीये तद्गतातिशयाधानेच्छयैव परिकल्पिते प्रत्यगात्मनि स्वातिशयावहस्वतद्वत्या-
भिमानरूपत्वात्तस्य । नन्वेवमप्यतोदाहरणे कथं चोरत्वम् ? उच्यते—देवा हि कर्मभिराराधिता

प्र-पा॥१. नकायिक. ग-ङ-पा ॥

मन्तमात्मानम-नया प्रतिपद्यते । किं तेन न कृत

२. भारते. उवांगव. ४२. ३५ ॥ † ‘यो-नया

पाप चोरेणात्मापहारिणा’ ॥

शा॥परं ब्रह्मविज्ञानप्राप्तिं क्रमेण अवाप्स्यथ । स्वर्गं वा परं श्रेयः अवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

किञ्च—इष्टान् भोगान् इति । इष्टान् अभिप्रेतान् भोगान् हि वो युष्मभ्यं देवा
दास्यन्ते वितरिष्यन्ति स्त्रीपशुपुत्रादीन् यज्ञभाविताः यज्ञैः चर्हिताः तोषिताः इत्यर्थः ।
तैः देवैः दत्तान् भोगान् अप्रदाय अदत्त्वा आनृप्यं अकृत्वा इत्यर्थः, परभ्यः देवेभ्यः, यः

रा॥मपुरुषार्थानर्हतामात्रं अपितु निरयगामित्वं च भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

तदेव विवृणोति—

यज्ञशिष्टाशिनस्सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।

ते त्वयं भुञ्जते पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥

१३

इन्द्राद्यात्मनावस्थितपरमपुरुषाराधनार्थतयैव द्रव्याण्युपादाय विपच्य तैर्यथा-
वास्वितं परमपुरुषमाराध्य तच्छिष्टाशनेन ये शरीरयात्रां कुर्वते, ते त्वनादिका-
लोपाजितैः किल्बिषैरात्मयाथात्म्यावलोकनविरोधिभिस्सर्वैर्मुच्यन्ते ये तु परमपुरुषे-
णेन्द्राद्यात्मना स्वाराधनाय दत्तानात्मार्थतयोपादाय विपच्यन्ति ते पापात्मानोऽधमेव

ता॥अपि हविर्ग्रहणाथमेव फल प्रयच्छन्ति, यथा राजानप्यङ्गभागसङ्ग्रहाय स्वाराधकेभ्यः क्षेत्रादिकम्, तत्र
करप्रदानविमुखाः पुरुषा इव हविषादिकमप्रयच्छन्तो दण्ड्या एव—इति । चोरेस्त्वनिदशफलित व्यन-
क्ति—अत इति । चोरेस्त्वादित्यर्थः । पुरुषार्थानर्हतेत्यनेन विहितकर्मांतरणस्याधिकारित्वनिवृत्तिहेतु-
त्वमपि ख्यापितम् । भविष्यतीत्यनेन प्रचरायस्य देहान्तरभाषितया योग्यानुपलम्भवाधाभावस्युचित्तः॥

पुनरुक्तिपरिहायार्थान्तरपरत्वव्युदासायचाह—तदेव विवृणोति इति । तत्र पूर्वार्थे 'श्रेयः
परमवाप्यथ' इत्यस्य प्रकाररूपनमः; उत्तरार्थे तु 'तैर्दत्तान्' इत्याद्युक्तचोरेस्त्वप्रपञ्चनरूपम् । यज्ञकृष्टव-
ष्ट्याद्याकारविशेषरूपनम्—इन्द्राद्यात्मनेत्यादि। अवधारणेन केवलैन्द्राद्यार्थत्वस्वार्थत्वयोर्बवच्छेदः ।
द्रव्योपादानपचनदशयोरेपि परमपुरुषाराधनार्थत्वबुद्धिः कांयति आपनाय—द्रव्याण्युपादायैत्याद्यु-
क्तम् । एतच्च 'ये पचन्ति' इत्यतद्व्यतिरेकलक्ष्यम् । केवलैन्द्राद्याराधनस्यापि वस्तुतः परमपुरुषाराधन-
रूपत्वादत्त तद्व्यवच्छेदाय तत्तद्देवतायन्नस्य परमपुरुषपर्यन्तत्वसिद्धये च—यथावस्थितमित्युक्तम् । यज्ञ-
शिष्टममृतात्ममार्गितु शील देवा ते यज्ञशिष्टाशिनः । रागप्रातशरीरयाना यज्ञशिष्टैरेव रायति निरम ।
सन्तः यज्ञशिष्टाशिन एव वर्तमाना इत्यर्थः । तदेतदुच्यते—शरीरयात्रां कुर्वते इति । यद्वा सन्त
इति पदमुत्तरार्थस्य पापशब्दप्रतिस्थानीयत्वात्साधुविषयम् । उत्तरार्थदत्तापि मायसाधनाशविभागत्रो
तनाय पचन्त्येन्द्राभ्या वाक्यभेदकरणम् । तुद्यन्नेन सज्यः पापाना विशेषे बोधिते तेभ्योऽपि सतां नि-
शेषोऽर्थात्सिद्ध इति द्योतनायाह—तेऽप्यनादीति । नव बुल्ल्यादिपञ्चसूनाकृतपापमालस्य व्यवच्छेदाथे
सर्वशब्दवद्वचनान्भ्या प्रदर्शिते किल्बिषानन्त्य समर्थयितुम्—अनादिकालोपाजितैरित्युक्तम् । द्वि-
धानि किल्बिषाणि प्राप्तिविरोधीन्युपायविरोधीनि चेति । तत्र प्राप्तिविरोधानि भक्तियोगैरुपनिर्वातानि ।
तेभ्योऽन संशन्दसद्बोचमभिप्रेत्योक्तम्—आत्मयाथात्म्यावलोकनविरोधिभिरिति । स्मरन्ति च
'ज्ञानमुत्पद्यते पुत्रा क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथादृष्टं तत्र प्रत्ये पश्यत्यात्मानमात्मानि' इति । एतेन विरो-
धित्वाविशेषात्सासारिकपुण्यान्प्यत्र किल्बिषशब्देनोच्यन्ते इत्यपि सूचितम् । पूर्वोत्तरार्थविधातितो
भक्तियोगादिशेषगूचनान—उपाजितैरित्युक्तम् । 'आत्मशरणादि' त्यत्र काणेशब्दः प्रयोजनस्य हेतुपर
इति शापनायोक्तम्—आत्मार्थतयैति। पचनमात्रस्याधमो जनत्वेन निन्दानुपपत्तेः—'आत्मकारणात्पचन्ती'
त्यनेनार्थमिदमुक्तम्—अश्रन्तीति। पुष्टिज्ञोऽन पापशब्दस्तद्गुणसारस्यायात्प्रापविशिष्टात्रय इत्यभिप्राये-
णोक्तम्—पापात्मान इति पापस्वभावा इत्यर्थः । अपशब्दस्य भोग्यनिन्दार्थमौपचारिकत्वद्योतनाया-

शा॥भुङ्क्ते स्वदेहेन्द्रियाण्येव तर्पयति स्तेन एव तस्कर एव स देवादिस्वापहारी ॥ १२ ॥

ये पुनः—यस्य इति । देवयसादीन् निर्गर्ह्यं तच्छिष्टं अशनम् अमृताख्यम् अशितुं

रा॥भुञ्जते अघपरिणामित्वाद्घमित्युच्यते आत्मावलोकनविमुखाः नरकायैव पचन्ते॥१३॥

पुनरपि लोकदृष्ट्या शास्त्रदृष्ट्या च सर्वस्य यज्ञमूलत्वं दर्शयित्वा यज्ञानुवर्तन-
स्यावश्यकार्यतामनुवर्तने दोषं चाह—

अत्राद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥

१४

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।

तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥

१५

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥

१६

अत्रात्सर्वाणि भूतानि भवन्ति पर्जन्याच्चान्नसम्भव इति सर्वलोकसाक्षिकं य-
ज्ञात्पर्जन्यो भवति इति च *शास्त्रेणावगम्यते 'अग्नौ प्रास्ताहुतिस्सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

ता॥घमेवेत्येवकार उक्तः । उपचारनिमित्तं सम्बन्धमाह—अघ परिणामित्वादिति । अघहेतुत्वादि-
त्यर्थः । फलितमनिष्टद्वयमाह—आत्मावलोकनविमुखा इति । आत्मार्थे पचमानस्य पूर्वकित्त्वपनि-
वृत्त्यभावादात्मावलोकनवैमुख्यम्; उत्तरोत्तरकित्त्वपहेतुत्वाच्च पुनर्नरकप्राप्तिरिति 'केवलघो भवति के-
वलादी' इति वचनाभिप्रेतमाह—नरकायैवेति । न पुनरैहिकायामुष्मिकाय वा मुत्तायेति भावः ॥

उक्तस्यैवार्थस्य प्रमाणप्रदर्शनपूर्वकप्रपञ्चनम् 'अत्राद्भवन्ति' इत्यादिना क्रियत इत्यादरार्थ-
त्वादपौनरुक्त्यभिम्यभिप्रायेणाह—पुनरपीति । यद्यपि लोकदृष्ट्या साक्षाद्यगमूलत्वं दर्शयितुमशक्यम्,
तथापि शास्त्रदृष्टिसमुचितवेपेणैतदुच्यत इत्यदोषः । विभजिष्यते च लोकशास्त्रदृष्टयोर्विपयाशः । पर्जन्यश-
ब्देनात्पर्जन्यकार्यं वर्षं लक्ष्यते । अत्रादित्यादौ 'वृष्टेरत्रं ततः प्रजाः' इत्ययमेशो लोकसिद्धत्वादनुपात्तः ।
'कर्मसमुद्भवः' इत्युक्ते पुष्यपापलपकर्मसमुद्भव इतिधीस्यात्, तद्युदासाय—द्रव्यार्जनेत्याद्युक्तम् । अत्र

प्र-पा॥* मङ्गपुराणे-२९-अ. ४-श्लो. ननुभारता-
दिपुच द्रष्टव्यम् ॥

१. तै-अष्ट.२-प्रश्न.८.५३वे-च.८-६-२३-१०.
१०-११७-६ ॥

शा॥शीलं येपान्ते यज्ञशिष्टाशिनः सन्तः मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः सर्वैः पापैश्च शुद्धपादि-
पञ्चसूनाकृतैः प्रमादकृताहिसादिजनितैश्च । अन्ये तु आत्मम्भरयो भुञ्जते ते तु अघं

पापं स्वयमपि पापाः ये पचन्ति पाकं निर्वर्तयन्ति आत्मकारणात् आत्महंतोः ॥ १३ ॥
इतश्च अधिकृतेन कर्म कर्तव्यं, जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुः हि कर्म । कथं इति ? उच्यते—

आ॥हेत्वन्तरमाह—अत्रादिति । यज्ञः पर्जन्यान्नत्वात्तत्कारणमुच्यते । पूर्वयज्ञविषयां

जा॥अत्रादित्यादेः सद्गतिमाह—हेत्वन्तरमिति । अत्रेत्यनुवर्तते । अत्र पर्जन्यो मेघ आदित्यश्च
विवक्षितौ । तत्रादित्यस्य पूर्वसिद्धस्य कथं 'यज्ञाद्भवति पर्जन्यः' इति यज्ञः कारणत्वेनोच्यते इत्यत आह
—यज्ञ इति । यद्यपि यज्ञो देवतामुद्दिश्यद्रव्यपरित्याग इति वक्ष्यति; तथाप्यत्र परित्यज्यमानं द्रव्यं गृह्यते।
तस्य पर्जन्यान्नत्वात् पर्जन्योपभोग्यत्वात् उपमुक्तेन च तस्य बलाद्युपचयाद्यहस्तस्य पर्जन्यस्य कारणतु-
च्यते । ननु पर्जन्यो देवतात्मा यज्ञेन पर्जन्यत्वं प्रातः, सः यज्ञो विवक्षितोऽत्रास्तु; तथा सति यज्ञात्पर्जन्यो-
द्भवो मुख्य एव संपत्स्यतइति; नेत्याह—पूर्वति । तस्य पर्जन्यपदप्राप्तिहेतोः, यज्ञस्येतिशेषः । ननु तदा

रा॥ आदित्याज्जायते वृष्टिः* इत्यादिना यज्ञश्च द्रव्यार्जनादिकर्तृव्यापाररूपकर्मसमुद्भवः कर्म च ब्रह्मोद्भवं । अत्र च ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टं प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरं ।

ता॥ मुख्यार्थसम्भवाद्यज्ञशब्देनापूर्वलक्षणा वदन्तो निरस्ता इति भावः। आदिशब्देन द्रव्यस्पर्शितन्य पचनादि यज्ञतोऽनु कर्तृव्यापाररूपस्य कर्मणः कथं ब्रह्मोद्भवत्वम्, तद्धि प्रत्यगात्मजन्य शरीरेन्द्रियादि-जन्यमिति वा निदष्टुं युक्तम्; न च सर्वमाधारण ब्रह्मणो हेतुत्वमिह निश्चिप्य निर्दिष्टव्यम्; ब्रह्मणश्चाध्वरसमुद्भवत्वमनुपपन्नम् ब्रह्मशब्दस्य परमात्मविषयत्वे जीवविषयत्वे वा द्वयोरपि नित्यत्वात् कारणभूतस्य कस्यचिदक्षरस्याभावात् । ब्रह्माक्षरशब्दयोर्वेदपरमात्मविषयतया शङ्करव्याख्यापि चक्रत्वासङ्गता। यादवप्रनाशाद्युक्तं, ब्रह्मशब्दस्य स्फोटोदिपरत्वमक्षरणा तद्ब्रह्मत्वादिकं च तत्तत्प्रक्रियादूपणादेव निरस्तम् । 'स्फोटस्त्व कर्णसश्रव.' इति तु वर्णानां स्वार्थस्फुटीकरणकतिपरमित्याद्याशङ्क्याह—अत्रचेति । चशङ्कानिवृत्तौ । अवेत्यनेन ब्रह्मशब्दस्य साक्षात्परमपुरुषे मुख्यत्वेऽपि प्रकरणादिवलात्सादन्यत्र तद्रूपणेशयोर्गादौपचारितोऽयमित्यभिप्रेतम् । द्रव्यार्जनादिकर्मणश्शरीरिणा साध्यत्वात्तत्र शरीर्यशस्याक्षरशब्देन विविच्य वक्ष्यमाणत्वात् शरीरशब्दस्य विवक्षयायं ब्रह्मशब्द इति प्रकृतिपरिणामरूपं शरीरमित्युक्तम् । प्रकृतिपरिणामरूपे शरीरे तद्ब्रह्मत्वेन ब्रह्मशब्दनिर्देशाय प्रकृतौ तत्प्रयोग तावदाह—

प्र-पा॥ १. शरीराद्य विषयोवन्. पा ॥

रा॥अत्रात् इति। अत्रात् भुक्त्वात् लोहितरेतः परिणतात् प्रत्यक्षं भवन्ति जायन्ते भूतानि । पर्जन्यात् वृष्टेः अत्रस्य सम्भवः अन्नसम्भवः । यज्ञात् भवति पर्जन्यः, 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः वृष्टेरत्र ततः प्रजाः' इति स्मृतः । यज्ञः अपूर्वम् । स च यज्ञः कर्मसमुद्भवः क्रत्वियजमानयोश्च व्यापारः कर्म, ततः समुद्भवः यस्य यज्ञस्य अपूर्वस्य स यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

*तच्च कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेदः स उद्भवः प्रकाशको यस्य तत् कर्म ब्रह्मोद्भवं चिद्धि

आ॥तस्य चक्रप्रवेशो न भवति, तज्जापाद्यम् कर्मविधये । न तु साम्यमात्रेणेदानो कार्यम्। मेघचक्राभिमानी पर्जन्यः। तच्च यज्ञाद्भवति । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठति।

जा॥चक्र प्रवृत्तमेव; अतः कथं पूर्वयज्ञस्य चक्राप्रवेश इत्यत आह—तद्धीति । तत् च न मापाद्य ह्यत विवक्षितम्। न तु प्रागापादितम्; युतः' कर्मविषये हेतुदुष्यते। यदि विहित कर्म करिष्यसि, तर्हि जगच्चक्रप्रवृत्तिर्भविष्यति; अन्यथा तद्विपातः अतस्त्वया कर्म कर्तव्यमिति । कर्मविध्युपयोगिता चापाद्यस्यैव न त्वापादितस्य । आपाद्ये च यज्ञव्यक्तियेषेणस्य पर्जन्यपदप्रातिहेतोर्न प्रवेश इत्यर्थः । प्राक् पर्जन्येन कर्म कृतम्, तेन च यज्ञादिद्वारा चक्र प्रवृत्तम्; अतस्त्वयाऽपि कर्म कर्तव्यमित्येव प्रागापादितचक्रोक्तिरपि कर्मविध्युपयोगिनी भवतीति चेत्—मैरम्; अत इति कोऽर्थः ? त्वत्कर्मणाऽपि चक्रप्रवृत्तिसम्भवादिनि वा, कर्मत्वादिति वा, नाद्यः, इदानीन्तनपुरुषकर्मजेन यज्ञेन पर्जन्योत्पत्त्यसम्भवेन चक्राप्रवृत्तेः; नहि सर्वेऽपि कर्मकारिणः पर्जन्यत्व प्राप्नुवन्ति । द्वितीय दूषयति—नस्थिति । फलरहितेन कर्मत्वसामान्येनेदाना कर्म कार्ये न भवति, स्वयं ज्ञेशरूपत्वादिति । प्रकारान्तरेणापि 'यज्ञाद्भवति पर्जन्यः' इत्येतदर्थयितुमाह—मेघेति । चक्र समूहः । ततः किमित्यत आह—तच्छेति । मेघचक्र युत इत्यत आह—अग्नाविति। ननु स्वकीयमुदक नद्यः इति समुद्राद्वाष्टिष्यते, अत आदित्याद्वाष्टिष्यतीकारे नद्विरोधः

*तच्च एवविध कर्म युजो न तमियाह—कर्मैति ॥ इत्यधिक पाठो दृश्यते ॥

या॥*तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमदं च जायते' इति हि ब्रह्मशब्देन प्रकृतिनिर्दिष्टा; इहापि 'मम योनिर्महद्ब्रह्म' इति हि वक्ष्यते । अतः 'कर्म ब्रह्मोद्भवम्' इति प्रकृतिपरिणामरूपशरीरोद्भवं कर्मेत्युक्तं भवति । 'ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्' इत्यत्राक्षरशब्दनिर्दिष्टो जीवात्मा, अन्नपाना-

ता॥तस्मादेतदिति । एतत् प्रधानाख्यं ब्रह्म कार्याकारेण नामरूपविभागविभक्तं चेतनभोग्य च जायते इति हि श्रुत्यर्थः । न च तत्र ब्रह्मशब्दः परमात्मविषयः 'यस्सर्वज्ञस्सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म' इति परमात्मनः पृथङ्निर्दिष्टत्वात् । नापि प्रत्यागात्मविषयः, ' नामरूपमन्नं च ' इत्यनेन साक्षात्संबन्धायोगात् ; अन्नत्वं चात्यन्तामुख्यं स्यात्—इति भावः । योनिशब्दनिर्देशान्मेति परमात्मनः पृथङ्निर्देशाच्च 'मम योनिर्महद्ब्रह्म' इत्यत्र ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतिविषयत्वं सिद्धम् । अत इति—ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतौ प्रयोगाच्छरीरस्य च तत्परिणामरूपत्वाद्ब्रह्मव्याजनादेः शरीरसाध्यत्वात्परमात्मनश्च जन्यत्वायोगाच्चेत्यर्थः । एवमवत्यब्रह्मशब्दस्य शरीरविषयत्वे सिद्धे तदासजे प्रत्यागात्मनि अक्षरशब्दो युक्त इत्यभिप्रायेणाह—ब्रह्माक्षरसमुद्भवमित्यत्रेति । जीवस्य चाक्षरशब्दवाच्यत्वं 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः' 'कूटस्थोऽक्षरः' इत्यादिसिद्धम् । नन्वेवमपि 'ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्' इत्युक्तम्, स्वशरीरस्य सर्वस्य स्वबुद्धिपूर्वत्वाभावात् । न चात्र चक्रत्व दृश्यते, अन्नप्रभृतिशरीरपर्यन्तस्य कार्यकारणभावेऽपि शरीरहेतोरक्षरस्य अन्नादिजन्यत्वाभावात् । नच 'अन्नाद्भवन्ति भूतानि' इति जीवो निर्दिष्टः, तत्र भूतशब्दस्यान्नविकारशरीरमात्रविषयत्वात्; तत्राह—अन्नपानादिनेति । अयमभिप्रायः—न तावदिह शरीरमात्र-

प्र-पा॥*मुण्ड १. मु. १ ख. ९. वा॥ †'तस्मात् संकल्पेन सृष्ट्युत्पन्नाद्ब्रह्मण, 'ततोऽन्नमभिजायते' इत्यत्र अन्नशब्दनिर्दिष्टम्, एतत्—अन्नादृताख्यं ब्रह्म साक्षात् जायते । तद्ब्रह्मा नामरूपवत्—'अद्यतेऽस्ति च भूतानि' इत्यब्रह्मशब्दनिर्दिष्टभोग्यमवयवम् च जायत इत्यर्थः ॥

देव एक' इति वाक्यशेषः । 'प्रधानं प्रकृतिः स्थिरायाम्' इति प्रधानशब्दिता प्रकृतिः क्षरमित्युच्यते । अमृताक्षर हरः—अमृतत्वात्—मरणधर्मशून्यत्वात्, अक्षरमित्यर्थे, भोग्यमचेतनमात्मनो भोग्यार्थे हरतीति—हरो जीव क्षराऽक्षरशब्दिनचेतनाचेतनवर्गेशिता अपहृतापमा दिव्यो देव एको नारायण' इति देवत्वेन निर्दिष्टो नारायण एवाऽन्न देवशब्दवाच्यः इति ॥

१. मु. १-९ ॥ २ गी-१४ ६ ॥ ३. सशरीरं पा॥

४. श्वेता. १. ग. १० वा॥ †'क्षरात्मानावीशते

५. गा-१५-१३ ॥

या॥विजानीहि । ब्रह्म पुनः वेदाख्यम् अक्षरसमुद्भवम् अक्षरः परमात्मा समुद्भवो यस्य अक्षरसमुद्भवम् । ब्रह्म वेद इत्यर्थः । यस्मात् साक्षात् परमात्माख्यात् अक्षरात् पुरुषात्

आ॥आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति स्मृतेश्च । उभयवचनाच्चादित्यात्समुद्राच्चाविरोधः । अतश्च यक्षात्पर्जन्योद्भवः संभवति । यज्ञो देवतामुद्दिश्य द्रव्यपरित्यागः । कर्म—इतरक्रिया ॥ १४ ॥

जा॥स्यादित्यत आह—उभयेति । वृष्टयज्ञीकारादिति शेषः । वार्षिका मेघा इह वृष्टिशब्देनोच्यन्ते । ततोऽपि किमित्यत आह—अतश्चेति । प्राक्पर्जन्यस्य भवनं गौणमङ्गीकृत्य व्याख्यातम् । इदानीं त्वभिमन्यमानगतस्य भवनस्याभिमानिनि लक्षणाभाश्रित्येति भेदः । यत्र अभिमानिगतस्य पर्जन्यशब्दस्य अभिमन्यमाने लक्षणाभाश्रित्य द्वितीयं व्याख्यानम् । तात्पर्यनिर्णये तु मेघसन्ततौ पर्जन्यशब्दो यौगिकोऽङ्गीकृतः । ननु यज्ञः कर्मात्मकः तत्कथमुच्यते 'यज्ञः कर्मसमुद्भवः'; इति, तत्राह—यज्ञः इति । इतरक्रिया यज्ञाद्भूता । अपूर्वाङ्गीकारे रुदित्यागेन लक्षणाश्रयणं स्यात् ॥ १४ ॥

तस्मान्मध्वरजन्वतया निर्दिष्टम्, किन्तु 'कर्म ब्रह्मोद्भवम्' इत्यनेन कर्मसाधनभूतम्; तत्साधनत्वं च शरीरस्य प्रत्यगात्माधिष्ठितस्यैव, तस्य चाधिष्ठातृत्वशक्तिरूपानादिजनितगुतिनिबन्धना। एवञ्च सति कर्मसाधनत्व-विशिष्ट शरीर प्रत्यगात्माधिष्ठानहेतुकत्वात् अक्षरसमुद्भवमिति युक्तमेव; चक्रत्वं चोपपन्नम्, अध्वरस्यापि शरीराधिष्ठाने अन्नपानादिसोपेक्षत्वात्, नह्यवश्यमुल्लसत्त्वापेक्षा चक्रत्वंहेतुः; ननु कर्म जीवाधिष्ठितशरीर-जन्यम्, जीवाधिष्ठित शरीर चाध्वरजन्यम्, 'अन्नाद्भवन्ति भूतानि' इति वचनात् भूतशब्दश्चान्न 'भ्रामयन् सर्वंभूतानि' इत्यादाविव मजीरशरीरपरः। अतोऽत्र चक्रत्वमुपपन्नम्—इति। इमं च प्रकारमन्तरं च वक्ष्यति। एवमस्मिन् चक्रेऽनुवर्तनीये पुरुषस्य शास्त्रव्यस्य कर्तव्याशनिष्कर्षावोच्यते—

शान्तिं श्वासवत् समुद्भूतं ब्रह्म तस्मात् सर्घार्थप्रकाशकत्वात् सर्वगतम् अपि सत् नित्यं सदा यद्ब्रह्मविधिप्रधानत्वात् यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

आ॥ कर्म ब्रह्मणो जायते 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति' 'वृद्धिर्ज्ञानम्' इत्यादिभ्यः। न च मुख्ये संभाव्यमाने पारंपर्येणौपचारिकं कल्प्यम्। न च जडानां स्वतः प्रवृत्तिः सम्भवति; 'एतस्य वा अक्षरस्य' इति सर्वे निवमनश्रुतेश्च, 'द्रव्यं कर्म च कालश्च' इत्यादेश्च। अचिन्त्यशक्तिश्चोक्ता जीवस्य च प्रतिबन्धस्य विम्बपूर्ववत् चेष्टा, 'न कर्तव्यम्' इत्यादिनिषेधाच्च। अक्षराणि प्रसिद्धानि, तेभ्यो ह्यभिव्यज्यते परं ब्रह्म, अन्यथाऽनादिनिधनमचिन्त्यं

ज॥ कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्मणा वेदेन प्रकाशयति परेषां व्याख्यानमसिदिति भावेनाह—कर्मैति। ब्रह्मणः परब्रह्मणः। कृत इत्यत आह—एष हीति। अपख्याख्यान प्रत्याख्याति—न चेति। उद्भवशब्दस्य मुख्येऽभिधेये जन्मनि सम्भाव्यमाने मयौपचारिकं प्रकाशनमर्थतया न कल्प्यम्। तथा ब्रह्मशब्दस्य मुख्येऽभिधेये परब्रह्मणि सम्भाव्यमाने सत्यौपचारिकममुष्ये वेदाख्य ब्रह्मशब्दार्थतया न कल्प्यम्। किञ्चैव व्याचक्षणोनापि वेदस्य कर्मप्रकाशकत्वमन्तर्गामिद्वारा परंपरयाऽङ्गीकार्यम्। तथाचान्त-तोऽपि परब्रह्मण्यङ्गीकार्ये शब्दत एव प्राप्तस्य तस्य परित्यागोऽनुपपन्नः। ननु वेदः स्वयमेव कर्मप्रकाशक इति किं परब्रह्मणो; अतो न परंपर्येत आह—नचेति। न केवलं ब्रह्मत्वाद्देवस्यान्याधीनत्वम्, कि-त्वागमाद्विष्णुधीनत्वं च प्रसिद्धमित्याह—एतस्येति। विष्णोरिति शेषः। ननु शब्दस्यार्थप्रकाशन स्वभावः, न त्वान्नुको व्यापारः, यथाग्रेरौष्यम्। ततो जडत्वेऽपि न परंपर्येततः स्वभावस्यापि भगव-दधीनत्वं प्रमाणमाह—द्रव्यमिति। प्रमाणसिद्धमपि स्वभावनिवमन विष्णोरसमाधितमित्यत आह—अचिन्त्येति। यदि जडस्य न स्वतः प्रवृत्तिर्ह्यभिमानिदेवताद्वाराऽस्तु; तथाच नान्ततोऽपि पर-ब्रह्माङ्गीकार इत्यत आह—जीवस्यचेति। तत्तद्वाधिक्येन परंपर्येति भावः। न केवलं प्रतिविम्बत्वा-जीवस्य स्वतः प्रवृत्त्यभावात्, किन्त्वानामचेत्याह—नेति। 'ब्रह्माध्वरसमुद्भवम्' इत्येव ब्रह्म वेदः, अध्व-रात्परब्रह्मणो जायत इति परेषां व्याख्यानमसिदिति भावेनाह—अक्षराणां प्रति प्रतिज्ञान्यं हारादीनि नि-यतानुपूर्वीभिधिद्वारा वेद इति यावत्। ननु समुद्भवशब्दस्य मुख्यार्थाङ्गीकारं किं बाधकं, येनाभिव्य-ज्यत इत्यमुख्योऽर्थः स्वीक्रियतं। किञ्च प्रमाणान्तरेणापि ब्रह्माभिव्यक्तिमभवात्तेभ्य इति किमर्थमुक्तमि-त्यत आह—अन्यथेति। व्यक्त्यर्थत्वान्नाङ्गीकारेऽनादिनिधनं ब्रह्म कथं जायते इति शेषः। तथा वेदस्य तदभिव्यक्तत्वान्नाङ्गीकारे परिपूर्णत्वादर्चनस्य ब्रह्म को जानाति। वाक्यार्थद्वयसमुच्चयेऽपिशब्दः। समुद्भवशब्दस्य मुख्यार्थताभावात्परोक्तोऽर्थः किं न स्यादित्यत आह—नचेति। ब्रह्मशब्दो हि पर-ब्रह्मणि रूढः; वेदे तु बृहत्त्वयोगेन प्रवृत्तः। तथाऽवरशब्दो वणेषु रूढः; पद्मशब्दो लक्ष्मणयो-गेन प्रवृत्तः। तथाचान्या व्याकृतं रूढि परित्यज्य योगोऽङ्गीकृतः स्यात्; तच्च न्यायवाहमित्यर्थः।

य ॥ दिना तृप्ताक्षराधिष्ठितं शरीरं कर्मणे प्रभवतीति कर्मसाधनभूतं शरीरमक्षरसमुद्भवम्; तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म सर्वाधिकारिगतं शरीरं नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं यज्ञमूलमित्यर्थः।

ता॥तस्मादिति। सङ्कुचितस्य शरीरस्य सर्वव्याप्तत्यायोगादक्षरस्य च तदाधारस्य निर्दिष्टत्वात्तदवान्तरभेदसद्ब्रह्मपरस्वयंशब्दइत्यभिप्रायेणोक्तम्- सर्वाधिकारिगतमिति । न केवलं कर्मयोगाधिकारिणः शरीर यज्ञसाधकम्, किन्तु ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपीत्यर्थः। यज्ञे प्रतिष्ठितमित्यत्राधिकरणत्वाद्योगादाह— यज्ञमूलमित्यर्थ इति । प्रवर्तितमित्यस्य प्रवर्तकपेक्षाया 'सह यज्ञैः' इत्यादिना प्रकृतो 'देवान् भावयत' इत्यादिना यज्ञे प्रजाः प्रवर्तयन् प्रजापतिरेवामौ भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणोक्तम्—परमपुरुषेणेति। लोकादृष्टिशास्त्रदृष्टिया सिद्धमन्याशक्यत्वमर्पणधवतोक्तम्—इदमिति । अत्रादित्यादिना पुनरप्यत्रादित्यन्तेन चक्रत्वं व्यज्यते; न तावदत्र भूतशब्देन भवनक्रियायोगिमात्रं निर्दिश्यते, महदादेः कार्यस्यात्र-प्र-पा ॥ अपरोक्षनवेति. पा ॥

आ॥एवम् इति। एवम् ईश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं न अनुवर्तयति इह लोके यः कर्मणि अधिकृतस्सन् अधायुः अयं पापम् आयुः जीवनं यस्य सः अधायुः, पापजी-आ॥परिपूर्णमपि ब्रह्म को जनानि। न च रूढिं विना योगाङ्गीकारो युक्तः; परामर्शाच्चातस्मात्सर्वगतं ब्रह्मेति । नह्येकशब्देन द्विरुक्तेन भेदश्रुतिं विना वस्तुद्वयं कुत्रचिदुच्यते । तानि त्राक्षराणि नित्यानि, 'वाचा विरूपनित्यया' 'वृष्णे चांदस्य सुप्रुतिम्' 'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा' 'अत एव च नित्यत्वम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभगवद्वचनेभ्यः । दोषश्चोक्तः सकर्तृत्वे । नचाद्युद्धिपूर्वमुत्पन्नानि, तत्रप्रमाणाभावात् । निःश्वसितशब्दस्त्व-

जा॥इतश्च ब्रह्मशब्दः पञ्चब्रह्मवाचीत्याह—परामर्शाच्चेति। उत्तरवाक्ये ब्रह्मशब्देन परब्रह्मणः परामर्शाच्च पूर्ववाक्यस्यो ब्रह्मशब्दः परब्रह्मायं जायते। तथा चाक्षरशब्दोऽप्यर्थाद्वैदवचनो भविष्यतीति शेषः। प्रा-गक्षरशब्दोक्तं परं ब्रह्मेदानां ब्रह्मशब्देन परामृश्यते। अतः पूर्वोक्तो ब्रह्मशब्दो वेदायं एवेत्यत आह—न हीति। एकस्मिन्नेव प्रकरणे इति शेषः। 'अत्रात्पुरुषः' 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इत्यादिव्यावृत्त्यर्थं भेदश्रुतिं विनेत्युक्तम्। श्रुतिशब्दश्च प्रमाणोपलक्षणार्थः। अत्रापि सर्वगतमिति विशेषणमस्तीति चेत्—न, वर्णानामपि सर्वगतत्वात्। विकारत्वात्तेति चेत्—न, अनन्तरमेव निराकरणात्। इदं च भास्करं प्रत्यभिहितम्, मायावादिना तु प्राग्ब्रह्मशब्दोक्तस्य वेदस्यैवायं परामर्श इत्यङ्गीकृतत्वात्। यदप्यन्यथा व्याख्याने समुद्भवशब्दस्य मुख्यार्थतालाभ इत्यभिप्रेतं, तदपि दुराशामात्रमित्याह—तानि चेति। यान्यस्माभिः प्रसिद्धानि व्याख्यातानि अनेनाभिधानादिवलाद्ब्रह्माक्षरशब्दौ द्वावप्युभयव योगरूढाविति प्रत्यवस्थानमपि परस्तम्, परामर्शस्य वर्णनित्यत्वस्य चापरिहायत्वात्। न केवलं श्रुत्यादिभ्यो वेदस्य नित्यत्व, किं तर्हि? विपक्षे बाधकाद्येत्याह—दोषश्चेति । रचितत्वे च धर्मप्रमाणस्येत्यत्र । ननु वेदाक्षराणि ब्रह्मणोऽयुद्धिपूर्वमुत्पन्नानि, अतो न विपर्ययादिमूलत्वशङ्केत्यत आह—न चेति। 'निश्चसितमेतद्यदृग्येदो यजुर्वेदः' इति श्रुतिर्वेदानां ब्रह्मणोऽयुद्धिपूर्वमुत्पन्नत्वे प्रमाणमिति चेत्किमयं निःश्वसितशब्दोऽयुद्धिपूर्वमुत्पन्नत्वस्य वाचकः? उत निःश्वसितमिव निश्चसितम्, इयार्थश्चायुद्धिपूर्वमुत्पन्नत्वमिति गौण्या वृत्त्या तदभिप्रायः? ना-द्यः, प्रमाणाभावात्। द्वितीयं दूषयति—निःश्वसितेति। अङ्गेशेन निःसरणस्यापीवार्थस्य संभवेन निःश्वसितशब्दस्य तदभिप्रायतोपपत्तौ नायुद्धिपूर्वोत्पत्त्वभिप्रायत्वनिश्चय इत्यर्थः । न च परस्वेवास्माकमपि निश्चयायोग इति भावेनाह—स इति । 'सोऽकामयत' 'स इदं सर्वमसृजत' इति ब्रह्मणः सर्वस्य सृष्टेरिच्छापूर्वकत्वमुच्यते । इच्छा च बुद्ध्याऽविनाभूता । अतो न किंचिद्ब्रह्मणोऽयुद्धिपूर्वमुत्पन्नमिति ।

शा॥एवं परमपुरुषेण प्रवर्तितमिदं चक्रम्—अघ्रात् भूतशब्दनिर्दिष्टानि सजीवानि शरी-
राणि, पर्जन्याद्भ्रमम्, यज्ञात्पर्जन्यः, यज्ञश्च कर्तृव्यापाररूपात्कर्मणः, कर्म च सजीवाच्छ-

ता॥जन्यत्वाभावात्; अत एव न महानूतानि, नापि वेताद्यादिसङ्घटितभूतजातिः, तत्कथनस्यात्रानुपयुक्त-
त्वात्, अन्नजन्यत्वे विशेषाभावाच्च; नापि शरीरमात्र, केवलस्य शरीरस्थानुत्पत्तेः, शरीरलक्षणाक्रान्तस्य
सर्वस्यान्नजन्यत्वाभावाच्च; नापि केवलजीवः, तत्स्वरूपनित्यत्वादेरुक्तत्वात्; अतः परिशेषान्द्रुतशब्दोऽन्न जी-
वविशिष्टाचित्तरिणामविशेषपर इत्यभिप्रायेणोक्तम्—सजीवानि शरीराणीति। 'कर्म ब्रह्मोद्भव' 'ब्रह्मा-
क्षरसमुद्भवम्' इत्याभ्या फलित समुच्चित्य चक्रत्वसिद्धयर्थं निर्दिशति—कर्म च सजीवाच्छरीरादिति ।

प्र पा ॥ अनन्नजन्यत्वे पा ॥

दो॥वचनः इति यावत्, इन्द्रियारामः इन्द्रियैः आरमणम् आक्रीडा विषयेषु यस्य सः इन्द्रिया-
रामः मोघ वृथा हे पार्थ स जीवति । तस्मात् अज्ञेन अधिष्ठेन कर्तव्यमेव कर्म इति

आ॥इतिशाभिप्रायः, नाबुद्धिपूर्वाभिप्रायः; 'सोऽकामयत' इत्यादेश्च, 'इष्टं हुतम्' इत्यादिरू-
पप्रपञ्चेन सहाभिधानाच्च, महातात्पर्यविरोधाच्च । तच्चोक्तं पुरस्तात् । न ह्यस्वातन्त्र्येण
चोत्पत्तिकर्तुः प्राधान्यम् । अस्वातन्त्र्यं च तदमतिपूर्वकत्वेन भवति । यथा रोगादीनां
पुरुषस्य तज्जत्वेऽपि । उत्पत्तिवचनान्यभिव्यक्तयथोभि, अभिमानिदेवताविषयाणि च ।
नित्येत्युत्तवांस्तुष्टेति वचनात्, अभिव्यञ्जके कर्तृवचनं चास्ति 'कृत्स्नं शतपथं चक्रो
इति । कथमादित्यसा वेदास्तेनैव क्रियन्ते । वचनमात्राच्च निर्णयात्मकशारीरकोक्तं

ज्ञानतु निरक्षतितमेतदिति श्रुतिर्नामप्रपञ्चस्याबुद्धिपूर्वमुत्पत्तिं वक्ति, 'सोऽकामयत' इति च रूपप्रपञ्च-
स्तेच्छापूर्वमित्यतो न विरोध इत्यत आह—इष्टमिति । एव सति नि. श्रुतितमिति श्रुतौ 'इष्टं हुतमाशित
पायितमयं च लोकः परश्च लोकः' इति नामप्रपञ्चस्य रूपप्रपञ्चेन सहाभिधानात् । रूपप्रपञ्चस्यापि निःश्व-
सितशब्देनाबुद्धिपूर्वात्प्रत्यवप्राप्तौ 'सोऽकामयत' इति श्रुतिर्निर्दिष्टपर्यवस्येतेति भावः । इतोऽपि नाबु-
द्धिपूर्वा ब्रह्मणः सृष्टिरित्याह—महानात्पर्येति । परब्रह्मणः सर्वात्मत्वे यत्सर्वेदाना महातात्पर्यं तदि-
रोधात्सेत्यर्थः । तदेव हुत इत्यत आह—तच्चेति । उक्त साधितम्, कथं तद्विरोध इत्यत आह—
नहीति । प्राधान्ये सर्वोत्तमत्वम् । अस्वातन्त्र्येणोत्पत्तिकर्तृत्वस्य प्राधान्यविरोधित्वेऽपि अबुद्धिपूर्वमुत्पाद-
कत्वस्य क्रियायात्मित्यत आह—अस्वातन्त्र्यं चेति । कार्यस्य पुरुषमतिपूर्वकत्वाभावे तत्र तस्य पुरु-
पस्यास्वातन्त्र्यं भवति तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । रोगादीनां पुरुषजन्यत्वेऽपि बुद्धिपूर्वकत्वाभावात् ।
तत्र पुरुषस्यास्वातन्त्र्यं तथेत्यर्थः । ततश्चाबुद्धिपूर्वमुत्पादकत्वादस्वातन्त्र्यम् । अस्वातन्त्र्याच्चाप्राधान्यं प्रस-
ज्येतेति । तथा च महातात्पर्यविरोध इत्युक्तं भवति । साक्षात्प्रसङ्गसम्भवेऽपि व्युत्पादनार्थमेवमुक्तम् । ननु
वेदानित्यत्ववक्तुत्पत्तावपि 'ऋचस्यामानि जज्ञिरे' इत्यादिवचनानि सन्ति । तत्कार्यं निर्णय इत्यतो
विपक्षे शक्येतेताना नित्यत्वरूप्यानां प्राक्त्वानुत्पत्तिवचनान्यन्यथा व्याख्येयानीत्याह—उत्पत्तीति ।
उत्पत्तिवाची शब्दोऽभिव्यक्तैः क दृष्ट इत्यत आह—नित्येति । अनार्दिनिधनतया नित्या, न तूपचारेण-
ति मुख्यं नित्यत्वमुक्त्वा पुनरुत्पत्तेरुच्यते; तत्र गत्यन्तराभावाद्भक्तिरेव प्राप्तेत्यर्थः । अन्यत्रापि प्रयोग
दर्शयति—अभिव्यञ्जक इति । शतपथाभिव्यञ्जकतया निश्चिते याज्ञवल्क्ये कर्तृशब्दोऽस्तीत्यर्थः । याज्ञ-
वल्क्यः शतपथस्य कर्तृन् किं न स्यादित्यत आह—ऋथमिति । प्रागादित्ये क्षिताः, ततो याज्ञवल्क्येना-
धीता इत्येतत्प्रमितमित्यर्थः । इतोऽपि नित्यत्वरप एव बलवानित्याह—वचनेति । 'ऋचः समानि' इत्या-
दिक वचनमात्रम्, 'अत एव च नित्यत्वम्' इति शारीरकोक्तं वाक्यं निर्णयात्मकम् । वचनं च वृत्त्यन्तरे-

गारीरात्, सजीवं शरीरं पुनरप्यघ्नात्—इत्यन्योन्यकार्यकारणभावेन चक्रवत्परिवर्तमानम्। इह साधने वर्तमानो यः कर्मयोगाधिकारी ज्ञातयोगाधिकारी वा नानुवर्तयति - न प्रवर्तयति, यद्गशिष्टेन देहधारणमकुर्वन् सोऽघानुर्भवति ; अघारम्भायैव यस्यायुरघपरिणतं बोभयरूपं वा सोऽघायुः; अत एवन्द्रियारामो भवति, नात्मारामः; इन्द्रियाण्येवाऽघोघा-
ता॥अन्योन्यकार्यकारणभावेनेति यथामभयं साक्षात्परम्परया च सिद्धमुक्तम्, नहि साक्षात्सर्वेषामन्यो-
न्यकार्यत्वं कारणत्वं वा, अन्योन्याश्रयप्रसत्त्वात्; यद्वा कस्यचित्कार्यत्वं कस्यचित्कारणत्वं च सङ्खल्या-
न्योन्यकार्यकारणभाव उक्तः। चक्रशब्दोपचारनिमित्तं व्यनक्ति—चक्रवत्परिवर्तमानमिति । इह लोके
वर्तमानो यः पुरुष इति अधिकरणाधिकृतव्ययोस्तामान्यनिर्देशादपि इह साधने वर्तमानो योऽधिकारि-
विशेष इति विशेषपरामर्श एवोचितः; इदं शब्दादेस्तद्विहितपरामर्शोऽप्रावृण्यतात्, अनेषुधिताभिधानादपि
अपेक्षिताभिधानौचित्याच्च—इति साधने वर्तमाने इत्यादेर्भावः। अनुवर्तयतीत्यत्रानुमन्तृत्वादिभाष्य-
व्यवच्छेदार्थं पुरुषव्यापारप्राधान्यव्योतनार्थं च प्रवर्तयतीति व्याख्यातम्। श्लोके चानुशब्दप्रयोगः पर-
मपुरुषप्रवर्तितानुप्रवर्तनरूपत्वात्पराहरूपत्वाद्वा । अघायुरित्यादीनां त्रयाणां पृथग्पृथग्दोषत्वव्यक्तयर्थं
पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरेहेतुत्वज्ञापनार्थं च भवतीति पृथग्व्याख्यकरणम्। अघकारणत्वादघकार्यत्वाद्बुभयसद्वाह-
काधमभ्यन्धित्वमालाद्वात्राघशब्देनायुषो लक्षणेत्यभिप्रायेण—अघारम्भायैवेत्यादि निराहृत्यमुक्तम्—
अत एवेति । उक्तप्रकारेणाघायुषुदेवेत्यर्थः। इन्द्रियाराम इत्यस्याभिप्रेतं व्यवच्छेद्यमाह—नात्माराम
इति । विशेषणत्वादिसिद्धव्यवच्छेदाभिप्रायसिद्धवर्थं समासतदशयोरर्थमाह—इन्द्रियाण्येवेति ।

प्र.पा ॥ १. व्यक्तयर्थे. ग. ज. पा ॥

श॥प्रकरणार्थः। प्राक् आत्मज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तेः तादर्थ्येन कर्मयोगानुष्ठानम् अधिकृतेन
आ॥बलवत्शास्त्रं योनिर्यस्य तन्शास्त्रयोनित्वम्। जन्माद्यस्येत्युक्ते प्रमाणं हि तत्रापेक्षितम्;
न तु तस्य जातत्वं वेदकारणत्वं वा; नहि वेदकारणत्वं जगत्कारणत्वे हेतुः। न हि विचि-
त्रजगत्सृष्टुर्वेदसृष्टिरशक्या सृज्यत्वे; न च सर्वज्ञत्वं, यदि वेदस्रष्टा सर्वज्ञः किमिति न
जगत्स्रष्टा सर्वज्ञः। तस्माद्वेदप्रमाणकत्वमेवात्र विवक्षितम्। अतो नित्यान्यक्षराणि ।

जाणापि सम्भवतीति न तूपचरितो वाक्यार्थवधारणात्मको निर्णयः। अतन्तस्मादिदं बलवदित्यर्थः। ननु
शारीरके 'शान्भयोऽनित्यात्' इति ब्रह्मणो वेदकारणत्वमुच्यते इत्यत आह—शास्त्रमिति। ननु तत्पुरुषं परि-
त्यज्य कुतो बहुवीहिरङ्गीक्रियते। तथात्वे च ब्रह्मणो वेदाज्जातत्वं प्रसज्यते—इत्यत आह—जन्मादी-
ति। लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुनिर्णयः। तत्र 'जन्माद्यस्य' इति सूत्रेण लक्षणेऽभिहिते कुतः प्रमाणादेव प्रति-
पत्तव्यमिति ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे प्रमाणाकाङ्क्षात्वात्, ननु तस्य वेदाज्जातत्वं वेदकारणत्वं वाऽऽ-
काङ्क्षितम्; आकाङ्क्षादिवशाच्च वाक्यार्थोऽवसेयः। ततो योनिशब्दं प्रमाणवाचिनमङ्गीकृत्य बहुवीहिरैवायं
प्रतिपत्तव्यो न तु तत्पुरुषः; वेदकारणत्वं च जगत्कारणत्वे हेतुत्वेनात्रोच्यते; अतो नानाकाङ्क्षिताभिधान-
मेतदित्यत आह—न हीति, अन्यथाभावात्, एकदेवकारणत्वेन समुदायकारणत्वानुमानेऽतिप्रसङ्गा-
चेति हेर्यर्थः। मा भूदयं निश्चयहेतुः, तथाप्यत्र भ्यमृष्टेर्वेदस्य कर्तृब्रह्मणो जगत्सृष्टिकर्तृत्व मभवतीति स-
म्भावनाहेतुरयं स्यादित्यत आह—न हीति। सम्भावना ह्यधिकेनाश्वस्य भवति; यथा—सहस्रेण शतसः।
न च समुदायस्यैतदेकदेवसृष्टिरधिकेति भावः। सृज्यत्वे वेदस्य कार्यत्वपक्षइत्यर्थः; जगत्कारणत्वोक्त्या
ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं प्रतीतम्, तत्सृष्टीकर्तृ तत्र वेदकारणत्वं हेतुरनेनोच्यते; अतो नासद्गतितिरित्यत आह—न
चेति। वेदकारणत्वं हेतुरित्यनुवर्तते। अनुद्विपूर्वमुत्पन्नत्वाङ्गीकारादिति भावः। किं च यदि जगदेकदेवस्य

रा॥नानि भवन्ति; अयञ्जशिष्टैर्धितदेहमनस्त्वेनोद्विक्तरजस्तमस्क आत्मावलोकनविमुख-
तया विषयभोगैकरतिर्भवति । अतो ज्ञानयोगादौ यतमानोऽपि निष्फलप्रयत्नतया मोघं
पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

असाधनापत्तात्मदर्शनस्य मुक्तस्येव महायज्ञादिवर्णाश्रमोचितकर्मानारम्भ इत्याह—

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च संतुष्टः तस्य कार्यं न विद्यते ॥

१७

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥

१८

ता॥ इन्द्रियाणां कथमारामत्वमिति शङ्कयान् 'एव प्रवर्तितम्' इत्यादिना 'इन्द्रियाराम' इत्यन्तेन फलि-
तमाह—अयञ्जशिष्टैर्धित इति—विषयभोगैर्नृत्तित्वादित्यर्थः । स इति निर्देहस्य पूर्वव्याख्यात-
प्रकारयच्छब्दार्थविषयत्वात् । मोघशब्दस्य निष्फलप्रयत्नताविषयस्य प्रतिहन्तव्यप्रयत्नकाङ्क्षत्वाच्चाह
—ज्ञानयोगादौ यतमानोऽपीति ॥ १६ ॥

एव ज्ञानयोगाधिष्ठात्रिणोऽपि कर्मकर्तव्यताया उक्तत्वात्, 'तस्मादसक्तः' इत्यादिना वक्ष्यमा-
णत्वाच्च तन्मध्ये 'यस्त्वात्मरतिः' इत्यादिश्लोसै न ज्ञानयोगाधिष्ठात्रिणोऽपि, किन्तु फलदशावि-
षयावित्ताभिप्रायेणाह—असाधनापत्तेति । एतेन 'अभय सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैऋत्यमाचरेत्' इत्या-
द्युक्तसन्त्यासाश्रमिपत्त्वेन परव्याख्यान निरस्तम्, तस्यापि हि स्वाश्रमधर्मनिष्ठस्य सर्वकर्मनिवृत्त्यभा-
वात्।अनात्मज्ञेन कर्तव्यम् इत्येतत् 'न कर्मणामनारम्भात्' इत्यत आरभ्य 'शरीरयात्रापि
च ते न प्रसिञ्चेदकर्मणः' इत्येवमन्तेन प्रतिपाद्य 'यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र' इत्यादिना
'मोघ पार्थ स जीवति' इत्येवमन्तेनापि ग्रन्थेन प्रासङ्गिकम् अधिकृतस्य अनात्मविदः
कर्मानुष्ठाने बहु कारणम् उक्तम् । तदकरणे च दोषसंकीर्तनं कृतम् ॥ १६ ॥

एवं स्थिते किं एवम् प्रवर्तितं चक्रं सर्वेण अनुवर्तनीयम्' आहोस्वित् पूर्वोक्तकर्मयोगानु-

आ॥यत एवं परंपरया यज्ञामिव्यङ्ग्यं ब्रह्म । तस्मात्तत्रित्य यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

तानि चाक्षराणि भूताभिव्यङ्ग्यानीति चक्रम् । तदेतज्जगच्चक्रं यो नानुवर्तयति, स
तद्विनाशकत्यादघायुः; पापनिमित्तमेव यस्यायुः, सोऽघायुः ॥ १६ ॥

ज॥वेदस्य स्रष्टा परमेश्वरः सर्वज्ञः सिद्ध्येत्, तर्ह्यन्तर्भाषितवेदस्य जगतः स्रष्टा मुक्ता सर्वज्ञः सिद्ध्येदेव;
तथा चार्थादपि जन्मादिसृष्टेणैव सार्वज्ञ्यस्य स्फुटं प्रतीतत्वात् पुनर्हेत्वाकाङ्क्षाभावेनासगतिस्रष्टवस्थेति
भावेनाह—यदीति । मूर्त्तार्थमुपसहरति—तस्मादिति । ब्रह्मण इति शेषः । तानिचेत्यादिनोक्तमु-
पसहरति—अत इति। तथा च न समुद्रवशब्दस्य मुख्यार्थत्वलाभाय ब्रह्माक्षरशब्दार्थन्यत्ययः कार्यइति।
तस्मादिति परामर्शप्रियाप्रतीतेस्त दशेयन्वास्य व्याख्याति—यत इति । प्रतिष्ठितमित्युच्यत इति
शेषः ॥ १५ ॥

नन्यत्र कार्यकारणपरम्परैवोपा न चक्रं तत्कथम् उच्यते एवं प्रवर्तितं चक्रमिति । तत्राह—
तानिचेति। तानि वेदाख्यानि। चक्रापत्रत्वात् कथमघायुध्वादि कर्मित्यतो व्याचष्टे—तदेनदिति। आयुषो-
ऽसत्त्वाभावात्कथमघायुः इत्यत आह—पापेति । तादर्थ्यात्तच्छब्दमित्यर्थः ॥ १६ ॥

एवमज्ञानिनः कर्म कर्तव्यमित्युक्तम्, इदानीं ज्ञानिनः । नृत्तव्याभावमोक्षेति परव्याख्यानमतदिति

तस्मात्सक्तस्सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥

१९

रा॥यस्तु ज्ञानयोगकर्मयोगसाधननिरपेक्षः स्वत एवात्मरतिरात्माभिमुखः, आत्मनैव तृप्तो नान्नपानादिभिरात्मव्यतिरिक्तैः, आत्मन्येव च संतुष्टो नोद्यानस्त्रचन्दनगीतवादि-
घ्ननृत्तादौ, धारणपोषणभोग्यादिकं सर्वमात्मैव यस्य, तस्यात्मदर्शनाय कर्तव्यं न विद्यते,
स्वत एव सर्वदा दृष्टात्मस्वरूपत्वात् । अत एव तस्यात्मदर्शनाय कृतेन तत्साधनेन नार्थः

ता॥वात् । वर्णाश्रमविशिष्टस्यैव हि वर्णाश्रमधर्माः १ः, न पुनर्वर्णाश्रमाधीननामरूपविनिर्मुक्तस्येति मुक्त-
शब्दस्य भावः । यस्त्विति तुशब्दः साधननिष्ठव्यावृत्त्यर्थं इत्यभिप्रायेण ज्ञानयोगकर्मयोगसाधननि-
रपेक्ष इत्युक्तमाकथ तर्हि साधनाभावे साध्यैर्भित्तिरित्येवाह—स्वत एवेति।प्रतिबन्धक हि तन्निवर्त्यम्;
आत्माभिमुखत्व तु स्वतः प्राप्तमिति भावः । रतिशब्दोऽभाभिमुख्यविषयः, तृप्त्यादेः पृथङ्गदंशात् ।
'आत्मरतिरेव' 'आत्मन्येव' इति पूर्वापरत्वात् 'आत्मनूतः' इत्यत्राप्यवधारणं विवक्षितमित्यभिप्राये-
णाह—आत्मनैवेति । तृप्तिरुच्छिद्येति हि षोडशभोग्यजन्यपीतिविषयतया प्रसिद्धावित्यभिप्रेत्य तत्तदु-
चितं व्यवच्छेद्यमाह—नान्नपानादिभिरिति, नोद्यानेत्यादि च । 'आत्मरतिः' इत्यादेर्व्यवच्छेद्य-
त्वयं सङ्कल्प्य सूचयन्वाक्यार्थमाह—धारणेति। आदिश-देन भोगस्थानादि विवक्षितम्, यस्य तु ज्ञान-
योगनिष्ठस्यापि धारणादिकमन्नपानादिभिरेव तस्य, कर्तव्यं विद्यते एवेति भावः । ननु 'तस्य कार्यं न
विद्यते' इत्युक्तं, मुक्तस्यापि 'जैभत् क्रीडन्' इत्यादिकार्यश्रवणात् । नचात्र कार्यमिति 'न तस्य
कार्यम्' इतिवच्छरीरादिनिर्दिश्यते, तन्निषेधस्येदानीमनुपसुक्तत्वात्, तदत्यन्तनिषेधस्य च 'द्वादशाहवत्'
इत्यादिस्त्वतद्विषयश्रुतिभिर्विच्छेद्यत्वादिवाशङ्क्योक्तम्—आत्मदर्शनाय कर्तव्यं न विद्यते इति ।
'यस्त्वात्मरतिः' इत्यादिनाभिप्रेतं हेतुं व्यनक्ति—स्वत एवेति । 'स्वत एव सर्वदा' इत्युभाभ्याम्
उत्पत्यर्थं विनाशपरिहारार्थं च साधनापेक्षा नास्तीति श्रुतिमत् । अर्थशब्दस्यात्र प्रयोजनविषयतां वदन्

प्र-पा॥१ वर्णाश्रमादिनाम. पा ॥ २. मद्भाव . पा॥

३. आत्माभिमुख्यन्तु. पा ॥

४. छा-८-१२-३ ॥

५. शं-६-८॥† 'न तस्य कार्यं करणत्र विद्यते न
तत्तमश्वाऽभ्यधिकश्च दृश्यते । पराऽस्य शक्तिविधि-
यैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' अन्वार्थ
—कार्यं शरीरम्, करणम् शक्तिर्यादि, 'कार्यकार
णकर्तृत्व' गौ. ४३-२१ इति प्रयोगात् । 'न तत्त-
मश्वाभ्यधिकश्च दृश्यते' इत्यनेन समाभ्यधिकनिषेधः ।
'परास्ये'ति ज्ञानशक्त्यशीना स्वाभाविकत्वमुच्यते ।
क्रिया नियमानम् । इति ॥

६. छा-४-३-१२ ॥ † 'द्वादशाहवत् उभयविध
वादरायणोऽन' इति सूत्रम् । अन्वार्थः—मुक्तस्य
देहेन्द्रियानुपकरण भावभावादवाचार्यमतम्, 'नही

मशरीरस्य' इत्यादि हि तदाभावात्तद्वेदिनि ; जैमिनेरतु
'म षकथा नर्वात' इत्यादिना देहेन्द्रियादिभिर्विधा-
नुने, देहाद्युपकारणमद्भावमतम् । जय स्वमतमाह द्वा-
दशाहवदिति अदिनन्सूत्रेऽत्र जन्नेन सद्गुणपादेव'इत्ये-
तत् परामुद्रयते। अत एव सद्गुणत्वात्, उभयविधम् सश-
रीरमशरीरत्र मुक्तं भगवान् वादरायणो मन्यते । एवं-
चोभयश्रुतिरूपघने । द्वादशाहवत् यथा 'द्वादशाहेन
प्रजाकाम या जरेत्' 'द्वादशाहं मृदिकामा उपेतु' इति
यजुष्येति चोदनाभ्यां सद्गुणभेदेन सधर्महीनं च न-
वति, तद्वत् । सधर्त्वे अहीनत्वे च प्रामाणिके मति
तत्तत्प्रयोगविशेषेषु सद्गुणभेदो नियामक इत्यर्थः ।
वदुयजमानसद्गुणत्वात् सधर्मः । एकस्य सद्गुणत्वात् अही-
नम्—इति ॥

रा॥ष्टानोपायमाप्याम् अनात्मविद्ः ज्ञानयोगेन निष्ठाम् आत्मविद्भिः साहचर्यैः अनुष्ठेयाम्

रा॥ न किञ्चित्प्रयोजनम्; अकृतेनात्मदर्शनसाधनेन न कश्चिदनर्थः; असाधनायत्तात्मदर्शनत्वात् । स्वत एवात्मव्यतिरिक्तसकलाचिद्वस्तुविमुगस्यास्य सर्वेषु प्रकृतिपरिणामविशेषाकाशादिभूतेषु सकार्येषु न कश्चित्प्रयोजनतया व्यपाश्रयः ; यनस्तद्विमुखीकर-

तात्। तस्य कार्ये न विद्यते' इत्यनेन पौनरुक्त्य परिहरति—न किञ्चित्प्रयोजनमिति । प्रयोजनाभावात्कर्तव्य नास्तीत्युक्तं भवति । नाकृतेनेत्यत्राद्यो न निषेधः, क्विप्करणे प्रत्यवाय इत्यभिप्रायेणाह—न कश्चिदनर्थ इति । अर्थानिषेधो ह्यात्मदर्शनतदभावात् ; तत्र पूर्वस्य सिद्धत्वात् न माध्यत्वम्, उच्यते चाल्पन्तनिवृत्तत्वात् निरर्तनीयत्वमित्यभिप्रायेणाह—असाधनायत्तात्मदर्शनत्वादिदि । 'नचास्य' इत्यादिना प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थमेव नास्तीत्युच्यते इत्यभिप्रायेणाह—स्वत एवेत्यादि । अस्येतिशब्द आत्मरतिरित्यादिनिर्दिष्टप्रकारपरामर्शात्त्वमित्यभिप्रायेणोक्तम्—सकलाचिद्वस्तुविमुखस्येति । सर्वशब्दस्यानामङ्गोचने सावान्तरभेदसमस्तप्राकृतभोग्यविषयतामाह—प्रकृतीत्यादिना सकार्येष्वित्यन्तेन । परिणामशब्देनात्र भूतशब्दस्य भवनक्रियायोगिरत्न्य दर्शितम् । 'अर्थव्यपाश्रयः' इत्यत्रार्थशब्दो भावप्रधानइति वचनात्कि—प्रयोजनतया व्यपाश्रय इति । व्यपाश्रयः स्वीकरणम् । अर्थ एव व्यपाश्रयः स्वीकरणीयमिति वामिप्रेतम् । एतेन प्रयोजननिमित्तो व्यपाश्रय इति परव्याख्या निरस्ता । नचाद्य॥ 'अप्राप्तैर्नैव' इत्येवमर्थम् अर्जुनस्य प्रश्ने आशङ्क्य स्वयमेव वा शारत्रार्थस्य विवेकप्रतिपत्त्यर्थ' एतं वा एतन्मात्मानं विदित्वा निवृत्तमिथ्याज्ञानाः सन्तः ब्राह्मणाः मिथ्याज्ञानचङ्घ्रिः अवश्यं कर्तव्येभ्यः पुत्रैपणादिभ्यो ज्युत्यायाथ भिक्षाचर्यं शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं चर-

भा॥ तर्ह्यनीव मनस्समाधानमपि न कार्यमित्यत आह—यस्त्विति । रमणं परदर्शनादिनिमित्तं सुखम् । तृप्तिरन्यत्रालंबुद्धिः । सन्तोषस्तज्जनकं सुखम्, 'सन्तोषस्तृप्ति-कारणम्' इत्यभिधानात् । परमात्मदर्शनादिनिमित्तं सुखं प्राप्तः । अन्यत्र सर्वात्मनालंबुद्धिः । महच्च तत्सुखं च तेनैवान्यत्रालंबुद्धिरिति दर्शयति । आत्मन्येव च सन्तुष्ट इति ।

जा॥ भावेन सद्गतिमाह—तर्ह्येति । यद्येन कर्मकरणे हानिस्तत्करणे च लाभस्तर्ह्येत्यर्थः । परमेश्वरेऽतीव मनस्समाधानमसम्प्रज्ञातसमाधिस्त्वर्थः । न कार्यं प्रसज्येतेति शेषः ; तत्र कर्मलोपस्यावद्यप्यभावादिति भावः । अत्र रतिवृत्तिसन्तोषरान्दास्तावद्याचष्टे—रमणमिति । परेतिस्वरूपकरणं, न शब्दाद्यन्तर्वृतम् । तथा च पश्चमेऽभिधाने वक्ष्यते । तथात्वे जीवनिराकरणं च व्यर्थं स्यात् । यदर्शनादिनिमित्तं सुखं ततोऽन्यत् । तज्जनकं तृप्तेर्जनकं तृप्तिकारणं सुरामिति शेषः । इदानीनात्मशब्दस्य जीवविषयत्वप्रतीति-निरासार्थमात्मरतिरिति सस्त पद व्याख्याति—परमात्मेति । प्राप्तः आत्मरतिरिति शेषः । अनेनात्मनि रतिर्वस्येति विप्रदः सूचितः ; जात्मनो रतिर्वस्येति वा । एतमुत्तरावप्यात्मशब्दौ परमात्मार्यो ज्ञानव्यो । न चैव सति तृप्तशब्दस्य परमात्मनोऽन्यत्रालंबुद्धिरर्थः स्यात्, तत्र भेदं न वक्ष्यम्, आत्मरतिरेवेत्यवधारणेनान्ये रतिरिति रातेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गादित्यत आह—अन्यत्रेति । अलम्बुद्धित्वं प्राप्तस्तृप्तशब्देनोक्तं इति शेषः । अलम्बुद्धिर्धिति पाठे तृप्तशब्दार्थ इति शेषः । अवधारणेनैवान्यत्र स्वभावे लभ्येऽपि सर्वात्मनाऽन्यत्रालंबुद्धिं वक्तुं ननु इति पुनर्वचनम् । अवधारणस्यान्यत्रालम्बुद्धिमात्रघोनेन चरितार्थस्य सर्वात्मनेत्यत्राप्रवृत्तेरिति भावः । ननु सन्तुष्ट इत्यनेनालम्बुद्धिजनकं सुखं प्राप्त इत्युच्यते इत्युक्तम् ; तर्हि किंप्रजन्यम्? उतात्मतस्याख्यम्? नाथः, विरोधात्; न द्वितीयः, तस्यात्मरतिशब्देनोक्ततया पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । कथं च तस्यान्यत्रालम्बुद्धिजनकरूपमित्यत आह—मद्भवेति । चगन्दो हेतौ । तदात्मरत्याख्यं प्रागुक्तमेव सुखं पुनरन्यत्रालम्बुद्धिकारणत्वेनोच्यतेऽव, अतो न दोषः । तस्य च मद्भव सगन्देनोक्तम्, अतस्तत्कारणत्वं चोपपन्नमित्यर्थः । आत्मरतिः सन्तोष-नेन

रा॥णाय साधनारम्भः; स हि मुक्त एव। यस्मादसाधनायत्तात्मदर्शनस्यैव साधनाप्रवृत्तिः, यस्माच्च साधने प्रवृत्तस्यापि सुशक्त्यादप्रमादत्वाद्दन्तर्गतात्मयाथात्म्यानुसन्धानत्वाच्च ज्ञानयोगिनोऽपि मात्रया कर्मानुवृत्त्यपेक्षत्वाच्च कर्मयोग एवात्मदर्शननिर्वृत्ता श्रेयान्, तस्मादसङ्गपूर्वकं कार्यमित्येव सततं यावदात्मप्राप्तिं कर्मैव समाचरा 'असक्तः' 'कार्यम्' ता॥स्येत्यादेहेत्प्रभिरायेण वा मुक्त एव हि साधननिषेध इति श्लोकद्वयार्थनिगमनाभिप्रायेण बोध्यते—सहि मुक्तयेति ॥ १७ ॥ १८ ॥

तस्मादित्येतत्कर्मणः कर्तव्यतायां पूर्वोक्तसमस्तहेतुपरामर्शात्मभिप्रायेणाह—यस्मादिति 'असक्तः कार्यम्' इत्युभयमपि कर्मणोऽनुदानप्रकारपरमित्यभिप्रायेणोक्तम्—असङ्गपूर्वकं कार्यमित्येवेति कार्यमित्येव, न तु तत्कार्यस्वर्गाद्यपेक्षेत्यर्थः। मतमित्यत्र ज्ञानयोगाधिकारे सत्यापि कर्मयोगस्यैवानुष्ठेयत्वायाह—यावदात्मप्राप्तीति। ज्ञानयोगव्यवधानमन्तरेणापि कर्मयोग एवात्मप्राप्तिं साधयतीति 'अशांतिं न तेषाम् आत्मज्ञाननिष्ठाव्यतिरेकेण अन्यत् कार्यं अस्ति' इत्येवं श्रुत्यर्थे इह गीताशास्त्रे प्रतिपिपादयिषितम् आधिप्युर्वन् आह भगवान्—यस्तु इति। यस्तु साहच्यः आत्मज्ञाननिष्ठः आत्मरतिः आत्मनि एव रतिः न विषयेषु यस्य स आत्मरतिरेव स्यात् भवेत् आत्मतृप्तः च आत्मनैव तृप्तो न अन्नरसादिना स मानवः मनुष्यः सन्न्यासी आत्मन्येव च सन्तुष्टः संतोषो हि बाह्यार्थलाभे सर्वस्य भवति, तम् अनपेक्ष्य आत्मन्येव च संतुष्टः सर्वतो धीतवृष्ण इत्येनत्। य ईदृश आत्मधित् तस्य कार्यं करणीयं न विद्यते नास्ति इत्यर्थः ॥ १७ ॥

आ॥तत्स एव सन्सन्तुष्ट इत्यर्थः। नान्यत्किमपि सन्तोषकारणमित्यवधारणम्; आत्मना तृप्तः। न ह्यात्मन्यलंबुद्धियुक्तः। तद्वाचित्यं च 'ययं तु न वितृष्याम उत्तमश्लोकविक्रमैः' इतिप्रयोगात्सिद्धम्। अध्याहारस्त्वगनिका गतिः। आत्मरतिरेवेत्यवधारणादसंप्रज्ञातजातराम्भेति व्यर्थमित्यत्र आह—तत्स एवेति। सन्तोषाख्यातमरतिः केनास्य जातित्यपेक्षायामसम्प्रज्ञातसमाधिबलक्षणया परमात्मनि स्थित्येति ज्ञापयितुम् आत्मनीत्युक्तमित्यर्थः। अवधारणस्य प्रयोजनमाह—नान्यदिति। अन्यदसंप्रज्ञातसमाधिस्थात्तत्सत्वात्। एतेनात्मरतिरेवेत्यवधारणेनास्य पुनश्चकता परिहृता। नन्वात्मतृप्त इति कोऽयं समास इत्यत्र आह—आत्मनेति। न केवलमात्मरत्याख्येन सुरेन, किं तु प्रसन्नेन परमात्मनैवेत्यर्थः। पञ्चमीसमासः कथं न स्यादिति चेत्—न, असामर्थात्। अन्यत्रेत्यनेन ह्यस्य सामर्थ्यं न तु तृप्तशब्दात्; तृप्तशब्दाथं एव शब्दार्थान्तर्भूतोऽस्तीति चेत्—न, तस्य प्रकृत्यलक्ष्यस्य तदन्तर्भावभावात्। अन्यथा 'ययं तु न वितृष्यामः' इत्यत्र ततोऽन्यत्राद्युद्धि न प्राप्तुम् इत्यर्थप्रसङ्गात्। अस्तु तर्हि सतमीसमास इति, नेत्याह—न हीति। पूर्वविशेषणविशेषात्, प्रमाणान्तरविशेषाच्चेति भावः। स्यादयं दोषो यदि तृप्तशब्दस्यालंबुद्धिवाचित्यं स्यात्, तदेव कुत इत्यत्र आह—तद्वाचित्यं चेति। नन्वलं तृप्तिशब्दः प्रीत्यर्थः। नचैव सत्यर्थानुपपत्तिः, उत्तमश्लोकविक्रमैः श्रूयमाणैर्निमित्तरन्वत् प्रीतिं न प्राप्तुम् इत्यध्याहारेणोपपत्तेरित्यत्र आह—अध्याहारस्त्विति। गत्यन्तररहिता गमनिका। अध्याहारेण ह्यश्रुतशब्दकल्पनम्। तच्च कल्पकसद्भावेन 'दोषोऽन्यथा तु दोष एव कल्पकं च गत्यन्तररहित्यम्। अन्यथाऽनुपपत्तिरिति यावत् अत्र त्वलंबुद्धयर्थत्वे गृहीते विनाप्यध्याहारेण वाक्याभ्युपपत्तेर्युक्तोऽसाविति भावः। पृथ्वीसमासस्तु 'पूरणगुणमुद्दिताथ' इति प्रतिषिद्धः। अपन्याख्यानेन निराचष्टे—आत्मरतिरेवेति। न ज्ञानिमानस्येत्येत्यर्थः। इतोऽपि न ज्ञानिमानस्य कार्याभाव इत्याह—स्थितप्रज्ञस्यापीति। स्वधर्मः

रा॥ इति वक्ष्यमाणानर्तृत्वानुसन्धानपूर्वकं च कर्माचरन् पुरुष

तासक्त्याहि' इत्यादिनाच्यत इत्यभिप्रायणाह—असक्तर्हात्कर्माचरन् परमाप्नातीति । न पुन कर्माचरणानन्तरम' यत्कृत्वत्यर्थं । कर्माचरन् परमाप्नातात्युक्ते अथासद कमणस्ताधनत्व ध्वनत्ति—

शा॥किञ्च—न एव इति । न एव तस्य एव आत्मरते कृतन क्रमणा अर्थे प्रयाजन अस्ति । 'तहि अकृतेन अकरणेन प्रत्ययायास्य अनर्थ ? न अकृतन इह लोके कश्चन कश्चिदपि प्रत्यवायप्राप्तिरूप आत्महानिलक्षणो वा नव अस्ति न च अस्य सर्वभूतेषु प्रह्लादिस्वावरान्तेषु भूतेषु कश्चित् अर्थ यथाश्रय प्रयोजननिमित्त नियासाद्यो व्यपाश्रय व्यपाश्रयण 'नचित् भूतविशय आश्रित्य न साध्य नश्चित् अर्थ अस्ति, येन तदर्था

आ॥समाप्तिस्वर्त्येव कार्ये न विद्यत, स्थितप्रज्ञस्यापि कार्यो देहादिर्दृश्यते । यद्वा 'स्वधर्मो मम नुष्ठव्यं सा हि सर्वरूपेक्षिता इति वचनाच्च पञ्चरात्रा अन्यदाऽन्यगतिरपीषत्सर्वस्य भवति । न च तत्राल्लुब्धिमात्रमुक्तम्, आत्मवृत्त इति पृथगभिधानात् । कर्तृशब्द कालान्छेदऽपि चायं प्रसिद्ध 'या भुङ्क्त स तु न ब्रूनात्' इत्यादौ । अताऽसप्रज्ञान समाधावेवंतत् । मानव इति ज्ञानिन एवासप्रज्ञातसमाधिर्भवतीति दर्शयति । 'मनु

जा॥कार्ये इति मन्त्रे आमरतिरेवेत्यवधारणऽपि युता न ज्ञानिमात्रविषयमतदित्येत आह—जन्यदेति अवधारणन ह्यनामरतिव्यावृत्य । अतःप्रज्ञातसमाधिरालादन्यादा स्वस्य ज्ञानिनोऽध्यापदन्यरातर्भवता ल्युपपादतम् । अतोऽसप्रज्ञातसमाधिस्वव्यतिरिक्तानां ज्ञानिनामप्यवधारणन व्यापितेत्वाच्च तद्विषयमे तदात भाव । ननु ज्ञानिनाम' यस्तौ विद्यमानाद्यामपि तत्रा न्मुद्रिरप्यन्नीत्यात्मरतिरेवेत्यवधारणमुपपद्यत इत्येत आह—न चति । तत्र श्लोक तत्र सार्थाभाव प्रभावत्वनान्तरानोऽयत्राऽऽदिमात्रमल्लालुदि, रतिसहचरिताल्लुब्धिरिति यावत् नाका, किं तर्हि सनात्मनाल्लुब्धि, युत इत्येत आह—जातमिति । अत्रधारणेनान्यत्राल्लुब्धौ ल'धायामपि यत्पृथगात्मवृत्त इत्यभिधत्ते, तन सर्वात्मनाऽल्लुब्धिरवधारण नाभिप्रतति ज्ञायत इति प्रागुक्तम्, अता ज्ञानिमात्रे नेदमुपपद्यत इत्यथ । यस्त्वात्मरतिरेवेत्येतदस प्रज्ञातसमाधिस्य एव सम्भवि, तथाऽपि यत्ततति तद्गुर्भिति वत् य एवात्रिध कदाचित्तस्य श्वदा काय न विद्यत इत्येत व्याख्यान ज्ञानिमात्रस्य न प्राभात्र सत्स्यति । न ह्यत्र यदैव तदेति कालान्छेदक शब्दोऽस्ति, आत्मरतिरिति समासस्तु रते कर्तारमत्राचष्ट इत्येत आह—कर्तृशब्द इति । अय च यदा तदति राहताऽपीत्यथ । आदिग्रहणन यो दारान्परिग्रह्याति, स गृहत्याद परिग्रह । अय भाव । तस्य सार्थे न विद्यत इत्युक्तेऽतिप्रसक्तौ मत्यामन्यव्यावर्तक यस्त्वात्मरतिरेव स्वादित्यनेनोक्तम् व्यावर्तके च द्विविध भवात्, विशरणमुपलक्षण चात् । तत्र व्यञ्छत्रममानकाल विशरणम्, यथा मदान्मुदाहृत भोजनम् अ यथा नृपल रणम् यथा पूर्वपशुदाहृत पतनम्, तत्र विशेषण मुख्यम्, विपणनानहनु'वात्, अ यदैमुख्य वैपरीत्यात्, सुरयामुत्पयोश्च मुख्य सार्थसम्प्रत्यय । न चात्र विशेषणत्वग्रहण सार्थकमिति, येनापलक्षणमतदिति प्रतीम इति । कर्तृशब्द इत्युक्तस्य फलमाह—अत इति एतत्कार्यराहित्यम् । समाधावेदेत्युक्त्या समानकालता सूचयति । न चासप्रज्ञातसमाधिस्य कार्य भावे व्याख्यायमाने कदाचिदपर्याक्षाननरहितस्याप्यसप्रज्ञातसमाधिसम्भवात्कायाभावप्रसङ्ग इति चेत्— न, अपरोक्षज्ञानिन एवासप्रज्ञातसमाधिर्भवति नान्यस्यत्वस्याधस्य मानव इति पदन भगवतैव दर्शितत्वादित्याह—मानव इति । मानव इति कथ ज्ञानिनो' सार्थकमित्येत आह—मन्त्रिति । धातो

रा॥कर्मयोगेनेव परमाप्नोति आत्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

ता॥कर्मयोगेनेवेति । अत्र प्राप्यतया निर्दिष्टः परो देहातिरिक्तात्मप्रकरणत्वात्प्रकृतेःपरो जीव इत्यभि-
प्रायेणाह—आत्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः इति ॥ १९ ॥

श॥क्रिया अनुष्ठेया स्यात् ॥ १८ ॥

न त्वम् एतस्मिन् सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीये सम्यग्दर्शने वर्तसे । यतः एवं—
तस्मात् इति । तस्मात् असक्तः सङ्गवर्जितः सततं सर्वदा कार्यं कर्तव्यं नित्यं कर्म
समाचर निर्वर्तय । असक्तो हि यस्मात् समाचरन् ईश्वरार्थं कर्म कुर्वन् परम् आप्नोति
पुरुषः मोक्षम् आप्नोति पुरुषः सत्त्वशुद्धिद्वारेण इत्यर्थः ॥ १९ ॥

आ॥अवबोधने'इति धातोः । परमात्मरतिश्चात्र विवक्षिता । 'विष्णावेव रतिर्यस्य क्रिया
तस्यैव नास्ति हि' इति वचनात् ॥ १७ ॥

तस्य कर्मकाले चकव्योऽहमिति कश्चित्प्रत्युक्त्वा तत्कृतावात्मरत्यधिकः समो
वाथो नास्ति । न च सन्ध्याद्यकृतौ कश्चिद्दोषोऽस्ति । न चैतद्वपहाय सर्वभूतेषु कश्चि-
त्प्रयोजनाश्रयः अथो येन दर्शनादिना भवति, सोऽर्थव्यपाश्रयः । ज्ञानमात्रेण यद्यपि
जाड्यार्थ्याख्यानादिति शेषः । अस्माद्धातोभावे उपप्रत्ययः । ततो मनुष्यबोधोऽस्यास्तीत्यस्मिन्नर्थे मनोरयमाश्रय
इत्यर्थे वाऽप्रत्ययः । यद्वा धातोरेववाप्रत्ययः । मनुष्य इति व्याख्यायामृष्यादिव्यावृत्तिर्द्वयर्थ्यं चाप-
चेत् । आत्मशब्दस्याप्यन्यथा व्याख्या निराकरोति.—परमात्मेति । चशब्दोऽवधारणे । न स्वात्म-
रतिरित्यर्थः । तस्यैवेत्यवधारणादिति ॥ १७ ॥

यदीय कार्याभावोक्तिर्नज्ञानिमात्रस्य किंत्वमभ्रजातसमाधिस्थस्यैवा तर्हि नैव तस्य कृतेनार्थ इत्यु-
त्तर वाक्यं न सम्बन्धते, अमप्रज्ञातममाधेः करणस्यैवाभावेन तत्प्रयोजनाभावकथनस्यैवायोगात् । ज्ञानि-
नस्तु करणसंभवेन तत्प्रयोजनप्रतिषेधोपपत्तिरिति चेन्न, तद्वर्तते मनःसमाधानमपि न कार्यमित्याक्षेपस्य
'तस्य कार्यं न विद्यते'इत्युत्तर कस्मादुक्तम् । कर्मकृतिकाले त्वयाऽहमुद्बोधनीय इति कश्चित्प्रत्युक्त्वा स-
माहितस्तेन योगशास्त्रोदितोपायैरुद्बोधितः कर्म करोतीति कुतो नोक्तमित्याशङ्कानिरासायेदमेवमुच्यत इ-
त्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—तस्येति । तस्यासप्रज्ञानसमाधिस्थास्यार्थो नास्तीति सम्यग्धः । उक्तोद्बुद्धसेति
शेषः । एवं तर्हि तस्यैव महत्सुखत्वादित्याद्युक्तिविरोध इत्यत उक्तम्—आत्मेति । समो वाऽत्मेत्या ।
समप्रतिषेधः कैमुत्यर्थः । न तु समव्ययकल कर्मानुष्ठीयते । नन्वव कश्चनेत्यस्य विशेष्याकाङ्क्षायां सनि-
धानादर्थ इति मव्यते । तथा चेदममुक्तम् । न हि कर्माकरणेऽर्थप्राप्तिरस्ति, येन प्रतिषेधः सङ्गच्छते
अर्थसंनिधानादपि योग्यताया बलवत्त्वात्कश्चन दोष इत्यभ्याह्रियते । तथाऽऽश्रयधमेधाद्यकृतौ प्रत्यवाया
प्राप्तेः प्रतिषेधोऽसंभत एवेत्यतो नाकृतेनेत्येवम् व्याचष्टे नञ्चति । मानुष्यजादिकरणाथमुत्थानं नित्य-
नैमित्तिकाकरणे प्रत्यवायप्राप्तेस्तदर्थं तु स्यादित्याशङ्कानिरासार्थमेतत् । सन्धेति तत्कालेऽनुष्ठेय कर्मोच्य-
ते । मानुष्यस्य यजादेरनुष्ठाने प्रयोजनाभावः, सन्ध्याद्यकृतौ प्रत्यवायश्च; तथाऽपि गुरुदेवतादिपूजा-
करणाकरणयोरेष्वप्यवायौ न्यातामेव । अतस्तत्सन्निविष्टप्राप्तातुत्थानमावश्यकमेवेत्याशङ्कानिरासार्थं न चा-
स्येत्युक्तम् । तदुक्तम्, उक्तविरोधादित्येत्यतो व्याचष्टे—न चैतदिति । एतदमप्रज्ञातसमाधानम्,
अपहाद्योत्थितस्येति शेषः । अपहाचेत्यनेन गुर्वादिपूजाया अपि आधिक्य निषेधति, आधिक्यस्यैव
पूर्वत्यागोपयोगित्वात् । सर्वभूतेषु गुर्वादेषु । नन्वर्थव्यपाश्रयो नामार्थप्राप्तिः । तथा च सर्वभूतेभ्य इति स्वा-
दित्यत आह । अर्थ इति । अनेनार्थस्य व्यपाश्रयः प्राप्तिर्येन दर्शनादिना व्यापारेण भवतीति व्यधिक-

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

रा॥यतो ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्मयोग एवात्मदर्शने ध्रियान् ; अत एव हि जनकादयो राजर्षयो जानिनामग्रेसराः कर्मयोगेनैव संसिद्धिमास्थिताः

ता॥कर्मयोगस्य ज्यायस्त्व मिष्टानुष्ठानेनोदाहियते—कर्मणेवेति । हिशब्दश्चित्त शनयोगाधिकार दशयति—राजर्षयो जानिनामग्रेसरा इति । राजानो हि विस्तीर्णागाधमनसः ; तत्रापि ऋषित्वादतीन्द्रियः यद्गृह्यारः, तत्राप्यात्मविदः, तत्रापि निसर्गनिगृहीतेन्द्रियत्वात्प्रकृष्टोत्पत्तिरसत्त्वादिना च तेषामग्रगण्यत्वा इत्यर्थः । कर्मणैरेवेवकाये ज्ञानयोगदाकस्यापि कर्मयोगानुपपत्तिपरः । संसिद्धिरात्मस्य परमा-

शा॥यस्माच्च—कर्मणैव इति कर्मणैव हि पूर्वे क्षत्रियाः विद्वान्सः संसिद्धिं मोक्षं गन्तुं आस्थिताः प्रवृत्ताः । के ? जनकादयः जनकाश्वपतिप्रभृतयः । यदि ते प्राप्तसम्भ्यदर्शनाः, ततः लोकसद्ब्रह्मार्थं प्रारब्धकर्मत्वात् कर्मणा सहैव असन्न्यस्यैव कर्मसंसिद्धिं आशाप्रत्यवायो न भवति; तदजुनस्यापि समभिति न तस्य कर्मोपदेशोपयोग्येत द्रवति ईपद्वारब्धानर्थसूचकं च तद्भवति । महच्छेद्वृहत्यादिवत् ॥ १८ ॥

यतोऽसप्रज्ञातसमाधिरेव कार्याभार्यः, तस्मात्कर्म समाचर ॥ १९ ॥

आचारोऽप्यस्तीत्याह—कर्मणेवेति । कर्मणा सह कर्म कुर्वन्त एवेत्यर्थः । कर्म जा॥रणो बहुव्रीहिरव्यमित्युक्तं भवति । तथा च दर्शनादेर्विषया गुर्यादय इति सप्तम्युपपत्तिः । अनेनानर्थव्यपाश्रयोऽप्युपलक्ष्यते । स्यादेतत्, किमेनेनायासेन ज्ञानिमात्रविषयमेतत्किं न स्यात्, ज्ञानमालेण प्रत्यवायाभावात्तत्राप्यस्यार्थस्य समवात्, जवधारणादेशोपचरितार्थत्वसमवादित्यत आह—ज्ञानेति । तत् ज्ञानमात्रम् । इतिशब्दो हेतौ । एतत्कार्याभाववचनं प्रत्युत विरोधीति हृदयम् । प्रत्यवायो न भवतीत्यद्वैतस्योक्तम् । वस्तुतस्तु ज्ञानिनोऽप्यस्ति प्रतिपिद्वकर्मकरणादिनाऽनिष्टप्रातिरिक्त्याह—ईपद्विति । सूचिते च तदैव चित्तोद । उपलक्षणं चैतत् मुक्तावानन्दह्वाम इत्यपि द्रष्टव्यम् । तथा विहितकरणेनानन्दवृद्धिरपीति ॥ १८ ॥

तस्मादसक्त इति परामर्शत्रिषयो न प्रतीयते, अतस्त दर्शयन् व्याख्याति—यत् इति । त्वचेदानीम् असप्रज्ञातसमाधिर्न भवसीति शेषः । कर्मणोऽप्यस्त्वत्वेऽसप्रज्ञातसमाधिविलोपप्रसङ्गान्नेदमस्य ऋतव्यमित्यतोऽस्मिपि न गुर्यामिति परिचोदनायामसप्रज्ञातसमाधिसर्वविलोपप्रतिबन्दां मोचयितुस्य वैलक्षण्यमुक्त्वा तत्फलमिदमुच्यत इति नासगतिः ॥ १९ ॥

कर्मण एव मुक्तिसाधनेत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय कर्मणैवहीत्यस्य तात्पर्यं तावदाह—आचारोऽपीति । विश्वितस्य कर्मणः ऋतव्यताया प्रमाणमिति शेषः । अपिः पूर्वोक्तेतुसमुच्ये । कर्मण एव मोक्षकारणत्व तृतीयमुच्यत इति प्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे—कर्मणेति । नन्वेव सहयोगे तृतीयाया व्याख्यायमानाया जनकादयः कर्मणा सहैव मुक्तिमास्थिता इति वाक्यार्थः स्यात्, न चाप्युक्तं, पुत्रेण सहैवागतः पिनेत्यत यथा पुत्रस्याप्यागमनान्वयः, प्रतीयते तथा कर्मणोऽपि मुक्तिमास्थितत्वस्य प्रसङ्गादित्यत आह—कर्मणि । यथापि श्रूयमाणक्रियाया सहयोगो नोपपद्यते, तथाऽप्यप्याहतावान्तरक्रियायामुपपद्यत एव । ततश्च यथा 'सहैव दशाभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी' इत्यत्र दशाभिः पुत्रैः सहैव वर्तमानाऽप्येवैव भारं वहतीत्यर्थस्तथाऽन्यापि कर्मणा सहैव वर्तमानाः कर्मजुर्वन्त एवेत्यर्थ उपपद्यत इति भावः । द्विधापि सहयोगमभिप्रेत्य समासत्रिभौ पाणिनिरविशेषमभाषाति । तेन सहैति तुल्ययोगे' इति । कर्मणाहित्यं च मुक्तावानन्दवृद्धवर्धमिति ज्ञातव्यम्; उपपदविभक्तेः कारकविभक्ति-

रा ॥ आत्मानं प्राप्तवन्तः ॥

एवं प्रथमं मुमुक्षोर्दानयोगानर्हतया कर्मयोगाधिकारिणः कर्मयोग एव कार्यं इत्युक्त्वा ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि ज्ञानयोगात्कर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तम्। इदानीं शिष्टतया व्यपदेश्यस्य सर्वथा कर्मयोग एव कार्यं इत्युच्यते—

लोकसद्ब्रह्मेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥

२०

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनु वर्तते ॥

२१

ता॥प्रोतीत्युक्तनिदर्शनपरत्वात्—आत्मानं प्राप्तवन्त इत्युक्तम्। एवं च सति कर्मणैवेति पूर्वप्रसक्तज्ञान-योगनैरपेक्ष्यपरमवधारणमप्युपपन्नं भवति ॥ २० ॥

उत्तरसद्ब्रह्मार्थमुक्तं सद्ब्रह्मोद्ब्रह्माति—एवमिति । इदानीमित्यनेन लोकसद्ब्रह्ममित्यादिकं 'विद्वान्युक्तस्वमाचरन्' इत्यन्तमविच्छिन्नं—सर्वधेति । लोकरक्षार्थं, लोकोपप्लवजनितस्वपापेन ज्ञानयोगादपि प्रच्यावकेनोभयभ्रष्टत्वपरिहारार्थं चेत्यर्थः । लोकसद्ब्रह्मपीत्यन्वये लोकरुसद्ब्रह्मस्याप्रधानता प्रतीयेत, पश्य-शास्त्रिता इत्यर्थः। अथ अप्राप्तसम्पद्दर्शनाः जनकादयः, तदा कर्मणा सत्त्वशुद्धिसाधनभू-तेन क्रमेण संसिद्धिमास्थिता इति व्याख्येयः श्लोकः । अथ मन्यसे पूर्ध्वरपि अज्ञानद्विः एष कर्तव्यं कृतं कर्म तावता नाचक्ष्यं अन्येन कर्तव्यं सम्पद्दर्शनवता कृतार्थेन इति; तथा-पि प्रारब्धकर्मायत्तः त्वं लोकसद्ब्रह्मम् एव अपि लोकस्य उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं लोक-सद्ब्रह्मः, तमेवापि प्रयोजनं संपश्यन् कर्तुम् अर्हसि ॥ २० ॥

आ॥कृत्वैव ततो ज्ञानं प्राप्य वा। न तु ज्ञानं विना। प्रसिद्धं हि तेषाम् ज्ञानित्वं भारतादिषु। 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । अत्रापि कर्मणां ज्ञानसाधनत्वोक्तेश्च युद्धियुक्ता इति । गत्यन्तरं च 'नान्यः पन्थाः' इत्यस्य नास्ति । इतरेषां ज्ञानद्वाराऽप्य-विरोधः । यत्र च तीर्थाद्येवमुक्तिसाधनमुच्यते 'ब्रह्मज्ञानेन वा मुक्तिः प्रयागमरणेन वा । अथवा स्नानमात्रेण गोमत्यां कृष्णसन्निधौ; इत्यादौ, तत्र पापादिमुक्तिः स्तुतिपरता जा॥र्वलीयसीति चेत्—सत्यम्, यक्ष्यमाणवाधात्तत्परिहोपपत्तेः; अस्तु वा करणे तृतीया; तथाऽपि 'लाङ्ग-लेन वय जीवामः' इतिवत्परंपर्येण कर्मणो मुक्तौ कारणत्वमित्याह—कर्ममिति । सिद्धिमास्थिता इति वेत्यर्थः । सिद्धिशब्दो ज्ञानार्थो वेत्यस्याप्युपलक्षणमेतत् । यथाप्रतीतार्थः किं न स्यादित्यत आह—न त्विति । ज्ञान विना केवलेन कर्मणा जनकादयः सिद्धिं गता इत्यर्थस्तुनेत्यर्थः—प्रसिद्धं हीति । हि शब्दो हेतौ । अस्तु तेषां ज्ञानित्वं मुक्तौ तु कर्मन कारणमित्यत आह—तमेवमिति। अत्रापि गीतायामपि कर्मजं बुद्धियुक्ता हीत्यादावित्यर्थः । प्राग्ज्ञानात् ज्ञानसाधन पञ्चान्मुक्तिमाधनमिति समुच्चयवादिनां मतं न तु केवलकर्मनादिनाम् । न चाल प्रमाणमप्यस्ति । ननु यथा मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वे तमेवमित्याद्याग-माः सन्ति । तथा कर्मसाध्यत्वेऽपि 'अवामसोमम्' इत्यादयो विद्यन्ते; तत्कथ निर्णय इत्यतः सावकाश-त्वनिरवकाशत्ववलादित्याह—गत्यन्तरं चेति । ज्ञानद्वारेति व्याख्यानेऽपीत्यर्थः । ननु कर्मवाक्यान्वयि ब्रह्मज्ञानेनवेत्यादीनि निरवकाशानि सन्ति, तत्र ब्रह्मज्ञानसमानकक्ष्यतया तीर्थज्ञानादेरुक्तत्वेन उक्तव्या-ख्यानायोगात् अतः पुनरनिर्णयएवेत्याशङ्क्य तेषामपि सावकाशत्वमाह—यत्रेति । तीर्थादीति । तत्ज्ञानादीत्यर्थः, पापादिमुक्तिर्मुक्तिशब्दाथ इत्यर्थः । न च सर्वत्र मुक्तिशब्द एवास्ति, सत्तामुक्ति-

रा॥ लोकसङ्ग्रहं पश्यन्नपि कर्मैव कर्तुमर्हसि; श्रेष्ठः कृत्स्नशास्त्रज्ञतयाऽनुष्ठातृतया च प्रथितो यद्यदाचरति ; तत्तदेवाकृत्स्नविज्ञानोऽप्याचरति ; अनुष्ठीयमानमपि कर्म श्रेष्ठो तदा॥त्रिपीत्युक्ते कर्मकर्तव्यताया पूर्वात्तद्देतुभ्यो लोकसङ्ग्रहस्याधिक्यं योजितेत्यत्रमन्वय उक्तः। एतस्मिन् ज्ञानयोगव्यवच्छेदाय कर्तुमेवार्हमीत्यनेतव्य इत्यभिप्रायेणोक्तं—कर्मैव कर्तुमर्हसीति। यद्वा लोकसङ्ग्रहमेवेत्येवकारो लोकसङ्ग्रहस्य नैरपेक्षपरः, कर्मैवेति तु प्रकरणापन्नमुक्तम्। अर्हसीत्यनेन कर्मयोगैकानुष्ठानकारणमर्जुनस्य वैशिष्ट्यं द्योत्यते—श्रेष्ठइति। 'प्रशस्यस्वधः' इत्यनुशासनात्प्रशस्यतम इत्यर्थः। तच्चास्य प्रशस्यतमत्रमनुष्ठातृणामनुविधेयानुष्ठानत्वोपयोगीति मत्वा 'तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नवित्र विचालयेत्' इति वक्ष्यमाण चानुसन्धाय—कृत्स्नशास्त्रज्ञतयानुष्ठातृतया च प्रथित इत्युक्तम्। अकृत्स्नविदोऽनुष्ठातुः कृत्स्नवित्रेऽप्यननुष्ठातुर्भयाकारवत्त्वेऽपि अप्रसिद्धस्यानुविधेयानुष्ठानता नास्तीति तद्व्यवच्छेदाय पदलक्ष्यम्। 'स यत्प्रमाणं कुरुते' इत्यत्र 'स यच्छास्त्रं प्रमाणीकरोति तदनुवर्तते लोक' इत्यस्मिन्नर्थे तदनुवर्तनस्य तदर्थाऽनुष्ठानरूपत्वादर्थतः पुनर्घटिकस्यात्; कुरुते इतिचैतद्बुध्यत इत्यस्मिन्नर्थे नेतव्यम्। लोकसङ्ग्रहमेवापि सपश्यन् कर्तुमर्हसि' इति पूर्वशक्ये च कर्तुमर्हसीत्येतानन्मात्रमुक्तम्, श्रुतिस्मृत्यादिनामपि प्रमाणीकर्तुमर्हसीत्यनुपन्यस्तम्; येन तदर्धमिदमुच्येत 'यद्यदाचरति' इत्यङ्गित्यनुष्ठेयस्वरूपे निर्दिष्टे तद्व्यपारे लोपेक्षिते बुभुक्षा जायते; अतस्तदभिधानमेवोचितमित्यभिप्रायेण यत्प्रमाणं यदङ्गुक्तमित्युक्तम्। प्रमाणशब्दोऽत्रावधिपरः; अनुष्ठेयकर्मस्वरूपस्यचावधिपरत्वात्, अत एव हि त्रिप्यन्तशब्देनेतिरन्तव्यतामुपचरन्ति। यत्प्रमाणं यथाभूतमिति यादवप्रमाशभाष्यमप्येतत्परमेव

शास्त्रोक्तसङ्ग्रहः किमर्थः? उच्यते यद्यत् इति। यद्यत् कर्म आचरति करोति श्रेष्ठः प्रधानः तत्तदेव कर्म आचरति इतरः जनः तदनुगतः। किं च सः श्रेष्ठः यत् प्रमाणं

आ॥चा तत्रापि हि कुत्र चिद्ब्रह्मज्ञानसाधनत्वमेवोच्यते, अन्यथा मुक्तिं निषिध्य 'ब्रह्मज्ञानं विना मुक्तिर्न कथञ्चिदपीष्यते'। प्रयागादेस्तु या मुक्तिर्ज्ञानोपायत्वमेव हि' इत्यादौ। न च तीर्थस्तुतिवाक्यानि तत्प्रस्तावेऽप्युक्तं ज्ञानानियमं प्रन्ति। यथा काञ्चदृशं भृत्यं प्रत्युक्तानि अयमेव हि राजा किं राज्ञा इत्यादीनि। यथाह भगवान् 'यानि तीर्थादिवाक्यानि कर्मादिविषयाणि च। स्तावकान्येव तानि स्युरज्ञानां मोहकानि च। भवेन्मोक्षस्तु मद्दृष्टेर्नान्यथा तु कथञ्चन' इति नारदायै। अतोऽपरोक्षज्ञानादेव मोक्षः। कर्म तु तत्साधनमेव ॥ २० ॥

जा॥रित्यादेरपि समवात्। अतो गत्यन्तरमप्याह—स्तुतीति। प्रशस्तत्वोपलक्षणेत्यर्थः। प्रशस्तत्वसादृश्येन गौणी वा दुष्टजनव्यामोहनार्थस्याप्युपलक्षणमेतत् कुत एतत्कल्प्यत इत्यत आह—तत्रापीति। यत्र तीर्थस्नानादिकं मुक्तिसाधनमुच्यते; तत्रैव प्रस्तावे साधनत्वं तीर्थस्नानादीनाम्। अन्यथा ज्ञानं विना। या मुक्तिर्भक्तिसाधनत्वं। वाक्यताऽविशेषाद्ब्रह्मज्ञानेन वेत्यादिभिरेव ब्रह्मज्ञानं विनेत्यादीनां वाचः किं न स्यादित्यत आह—नर्चेति। असाधारणसाधारणप्रसङ्गोक्तत्वादिनेति भावः। अत्र दृष्टान्तमाह—यथेति। इत्यादीनि नाय राजा किं भृत्य एवेत्यादीनि तत्प्रस्तावेऽप्युक्तानि न निप्रन्तीति शेषः। आगमविषया चैव व्यस्त्येत्याह—यथेति। मद्दृष्टेरित्येतदर्थप्रतिपत्त्यर्थं—भगवानित्युक्तम्—तीर्थादिवाक्यानीति तीर्थस्नानधेनवासादीनां मोक्षसाधनत्वमाक्यानीत्यर्थः। कर्मति यगादेर्ग्रहणम्। आदिपदेन ध्यानादेः सङ्ग्रहः। पूर्ववदर्थः। अज्ञाना नम्यगृहणानयोभ्यानाम्। उपमहरति—अत इति ॥ २० ॥

रा॥यत्प्रमाणं यदङ्गयुक्तमनुतिष्ठति, तदङ्गयुक्तमेवाकृतम्विज्ञोकोप्यनुतिष्ठति अतो लोकर-
क्षार्थं शिष्टतया प्रथितेन श्रेष्ठेन स्ववर्णाश्रमाचितं कर्म सकलं सर्वदानुष्ठेयं अन्यथा लो-
कनाश जनितं पापं ज्ञानयोगादप्येनं प्रच्यावयेत् ॥ २१ ॥

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥

२२

न मे सर्वेश्वरस्यात्मकामस्य सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्य त्रिषु लोकेषु देवमनुष्यादि-
रूपेण स्वच्छन्दतो वर्तमानस्य किञ्चिदपि कर्तव्यमस्ति, यतोऽनघातं कर्मणाऽवाप्तव्यं
न किञ्चदप्यस्ति अथापि लोकरक्षायै कर्मण्येव वर्ते ॥ २२ ॥

ता॥अस्मिन्नर्थे कुरुते इतिगन्दस्वारस्यप्रदर्शनाय—अनुतिष्ठतीत्युक्तम्।अन्यथार्थान्तरे लक्षणा स्यादिति
भावः । यत्प्रमाणमिति निर्दिष्टं विगिष्टसिद्धयर्थं तच्छब्दार्थमाह—तदङ्गयुक्तमिति । ननु यच्छब्देनाङ्गे
निर्दिष्टे कथं तच्छब्देनाङ्गविगिष्टपरामर्गः ? इत्य, यदङ्गयुक्तमनुतिष्ठति तदाचरतीत्युक्ते तदङ्गमाचरती
त्येव शब्दवृत्तिः अङ्गस्यचाङ्गिप्रथमभावयोगादर्थतस्तदङ्गविशिष्टमिति सिद्धम् । आभिप्रायिकी करणा-
करणयोरर्थानर्थो प्रकाशयति अत इति। लोकानुविधेयानुष्ठानत्वादित्यर्थः सर्वदेति। यावदात्मप्राप्तीत्यर्थः
ननु स्वयं यदि ज्ञानयोगेन मुक्तो भवति किमस्य लोकेन सङ्गृहीतेनासङ्गृहीतेनवेत्यत्राह—अन्यथेति। ज्ञा-
नयोगाधिकार्यहर्मित कृत्वा कर्मयोगपरित्यागे गतीत्यर्थः ज्ञानयोगादपीत्यापिशब्द उभयभ्रष्टां द्योतयति॥

मयापि हि निरपेक्षेणैव लोकक्षोभे निष्प्रत्यवायेनापि परमकारुणिकतया लोकरक्षार्थं कर्मैव क्रि-
यते त्वया तु मापेक्षेण सप्रत्यवायेन किम्पुनरित्युच्यते ' न मे पार्थ ' इत्यादिश्लोकप्रयेण। मे इति पदेन
कर्मवदप्येतेनान्तरव्यावृत्तौ यथावस्थितो हीश्वर, परामुच्यत इत्यभिप्रायेण विलक्षणानित्यसिद्धविभूतिगुण
पौष्कल्यस्य व्यञ्जनानि सर्वेश्वरस्येत्यादिविशेषणान्युक्तानि—सर्वेश्वरस्येति श्रुतिस्मृती हि ममेवाज्ञा,
साचान्मैरनुवर्तनीया न हि मे नियन्त्रन्तरमस्ति, यदर्थांनप्रत्यवायभयशुर्वामिति भावः—आप्तकामस्ये-
ति । न च मे सङ्कल्पमात्रादसाध्यमितः पूर्वमभिलाषदशामात्रापत्र प्रयोजनमस्ति, यदुपायतया कर्म-
कर्तव्यमिति भावः—सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्येति । नापि मे कर्मवश्याना देवमनुष्य तिरश्चा सजा-
तीयतयावतीर्णस्यापि तेषामिव ज्ञानसङ्कोच इच्छाप्रतिघातो वास्ति,यन्नित्यर्थे कर्मकार्यमित्याशयः त्रिषु
लोकेष्वित्यत्रार्थमिदं विशेषमप्याहृत्याह—देवमनुष्येति । उक्तं च भगवता पराशरेण 'संस्तुतार्क-
रूपाणि तत्करोति जनेश्वरः । देवतियंजनुष्याख्या चेष्टायन्ति म्वलीलया ॥ जगतामुपकाराय न सा कर्म-
निमित्तज्ञा । चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्यव्याहृतात्मिका ' इति । ' नानवाप्तमवाप्तव्यम् ' इत्येतत्कर्त-
व्याभावेऽपेक्षितहेतुपरतया व्याख्याति—यनइति । उत्तरश्लोकपर्यालोचनसिद्धं प्रयोजनमाह—अथा-
पि लोकरक्षायै इति । अथापीति चकारस्यार्थः कर्मणि वर्तयेत्युक्ते न कदाचिदपि कर्मणो विरम्य
ज्ञानयोगमनुतिष्ठामीति फलितम् तद्व्यञ्जनायुक्तम्—कर्मण्येव वर्ते इति । यद्वा प्रकरणौचित्यादेवकारेण
भिन्नक्रमः ॥ २२ ॥

प्र-पा ॥ * अवाप्तसमस्तकामस्य. पा॥ १. अवाप्तममस्तकामस्येति. पा॥ २ वि. पु. ६-७ ७२-७२.

श॥कुरुते लौकिकं वैदिकं वा लोकः तत् अनुवर्तते तदेव प्रमाणीकरोति इत्यर्थः ॥ २१ ॥

यदि अत्रापि लोकसङ्ग्रहकर्तव्यतायां ते विप्रतिपत्तिः, मां किं पश्यसि? न इति ॥
मे मम पार्थे न अस्ति न विद्यते कर्तव्यं त्रिषु अपि लोकेषु किञ्चन किञ्चिदपि । कस्मात्?
न अनघातं अप्राप्तं अवाप्तव्यं प्रापणीयं, तथापि वर्ते एव च कर्मणि अहम् ॥ २२ ॥

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥

२३

उत्सादियुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।

सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥

२४

या॥अह सर्वेश्वरस्सत्यसङ्कल्पः स्वसङ्कल्पकृतजगदुदयप्रिभवलयलीलश्छन्दतो जगदु-
पकृतिमत्स्यो जातोपि मनुष्येषु शिष्टजनाप्रेसरवसुदेवगृहेऽवतीर्णस्तत्कुलोचिते कर्म

ता॥कर्तव्यप्रयोजनधारभावे क्रिये तर्हि कर्म नियतइति शङ्कायामुच्यते यदिग्रहमिति पूर्व
श्लोकः त्रिषु लोकेष्विति निदद्यात्सर्वावतारपरः अयं तु मनुष्याइति दर्शनात्कृष्णावतारासाधारण
तस्मादहमिति निदशस्येश्वरस्वभावसमुचितकृष्णत्वतारासाधारणानारविपयतामाह—सर्वेश्वर इत्या
दिभिः । सर्वेश्वरस्सत्यसङ्कल्प इति । पूर्वप्रदातकामत्वाविरोधायोच्यते—स्वसङ्कल्पकृतेति ।
स्वसङ्कल्पमात्रेण सर्वं नियन्तु शक्तोऽपि ज्ञानप्रदानादिद्वारा प्रवर्तनार्थं जगदुपकृतिमत्स्यो जातोऽ-
पीत्युक्तं अन्यथा भूतावशन्यायेन प्रवर्तिताना शास्त्रवश्यताभावाच्चतदनुष्ठानाधीनं फलं न स्यात्
'छन्दतस्सम्प्रवर्तते' इत्याद्यनुशासनेह—छन्दत इति । न तु कर्मणेत्यर्थः कर्मफलभोक्तृत्व द्युदस्यता—
जगदुपकृतिमत्स्य इत्यनेन 'जगदुपकृतिमत्स्यं को विजेतु समर्थ' इति पुराणोक्तिश्चरिता ।
अपिशब्देनात्मवश्यावतारोऽपीत्यभिप्रेतम् 'अज्ञायमानो बहुधा विज्ञायते' 'भाकारणात्कारणाद्वा'

प्र पा ॥ १ वि पु ५ ३० ८० ।

२ अज्ञायमाना बहुधा विज्ञायते तत्र धीरा
परिजानन्ति योनिम् अज्ञायमानं इति कर्महेतु
कमुपास्येप्राकृतदशसगतिरूपात्मनिपथ । 'वि
पादने' इति च—शाहनुकजगदक्षशाशाशाऽप्राहृतविग्रहा
विद्वानरूपात्मनिविमि । बहुधा मत्स्यमूर्तेवराहादि
रूपेण विज्ञायत इत्यत्र तस्य उपासकानुग्रहशाल
स्य भगवतः, यानि नाम, धीरा धामनामप्रसगा,
प्राप्तारवराशरी पराङ्मुखादयः परिजानन्ति तस्मा
दन परित्रो जानन्त्येव ॥

३ तिष्णुषु ५ अ १ अ ५१. ५। १५।

कारणात् वारणादा कारणाङ्कारणं न च । शरीर-
ग्रहणं वशाधिन् ? धर्मज्ञानाय ष्वलम्" कारण प्रयो-
जनं सुप्तम् अराण अयवोत्तनं दुःखम्, वारणा-
वारणं मिथम् एतदुक्तमवति न नारिविन् अर्धम्-
पत्नानुभवय तव शरीरग्रहणम्, नचत्वगित्त्वर्धमफल-
नुभवार्थम्, नापि मनुष्यादिवत् उभयफलानुभवार्थम्,
रिन्तु कवलधर्मनापायति । यदा कस्य सुखस्य
आरगत्वात् प्राक्कारणात् कारणम् तद्विद्वद्वमकारण
मधर्मं तदुभय कारणकारणम् एभ्य क्रमात् तिर्य-
येनराणा जन्म तबहुनैव, अर्धवश्यत्वात् किन्तु
कवलमिच्छया धर्मनापायति ॥

या॥यदि इति॥ यदि हि पुनः अहं न वर्तेयं जातु कदाचिन् कर्मणि अतन्द्रितः अनलसः
सन् मम श्रेष्ठस्य सतः यत्नं मार्गं अनुवर्तन्ते मनुष्याः हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २३ ॥

आ ॥ स यद्वाक्यादिकं प्रामाणीकुरुते । यदुक्तप्रकारेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २१ २६ ॥

जा॥'स यत्प्रमाणं कुरुते' इत्यत्र उच्छब्देन प्रमाणप्रमाणं वा विवक्षितम् । आद्ये प्रमाणं कुरुते
इत्युक्तम् । स्थितस्य करणाभावात् । द्वितीयेऽप्येवमेव, अज्ञान्यत्वादित्यत आह—स इति । प्रमाणमेव
सत् यद्वाक्यादिकं लोकेन प्रमाणतयाऽनवगतम् । तत्प्रमाणतया ज्ञापयतीत्यर्थः । यद्वैश्वमेवेदं पदं
यत्प्रमाणकं लौकिकं वैदिकं वा कर्म कुरुते इत्यनेनाभिप्रायेण तात्पर्यमाह—यदुक्तेति ॥ २१-२६ ॥

रा॥प्यतन्द्रितस्सर्वदा यदि न वर्तयम्, मम शिष्टजनाग्रेसरयसुदेवसूनोर्वर्तमाकृतस्नविदृश-
ष्टाः सर्वप्रकारेणायमेव धर्म इत्यनुवर्तन्ते ; ते च स्वकर्तव्यानुष्ठानेनाकरणे प्रत्यघातेन
चात्मानमलब्ध्वा निरयगामिनो भवेयुः; अहं कुलोचितं कर्म न चेत्कुर्याम्, एवमेव सर्वे शि-
ष्टलोका मदाचारायत्तधर्मनिश्चयाः अकरणादेवोत्सीदेयुः—नष्टा भवेयुः। शास्त्रीयाचारान-
नुपालनात्सर्वेषां शिष्टकुलानां संकरस्य च कर्ता स्यात्। अत एवमाः प्रजाः उपहन्याम् ।
एवमेव त्वमपि शिष्टजनाग्रेसरपाण्डुतनयो युधिष्ठिरानुजोऽञ्जुनस्सन् यदि ज्ञाननिष्ठाया-

ता॥ 'इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः' इत्यादिकमत्रानुमहितम्। अनुविधेयानुष्ठानत्वसिद्धयर्थे हि शब्दयोतितप्रसि-
द्धिप्रकारवियरणार्थे चोक्तं—मनुष्येभ्येत्यादि। नन्वयमीश्वरः करिम्न कर्मणि वर्तते, न ह्यस्य परमार्थतो
वर्णाश्रमास्मान्यधर्मयोग्यं मनुष्यत्वादिकं वास्ति, येनाकर्मवत्य इच्छया कर्म कुर्वणोऽपि तत्तदुचितं कर्मो-
पाददीत—इति शङ्कायां 'कुलोचितमिति क्षात्रं धर्मं स्वं बहुमन्यते' इत्याद्यनुगारेणाह—तत्कुलोचित
इति । अयम्भावः—सत्यमस्य परमार्थतो वर्णाश्रमादिकं नास्ति, तथापि तत्तदुचितकर्मकरणायाप्राकृतमेव
विग्रहं तत्तज्जातीयसन्निवेशं परिणमयति; तल तत्तज्जातीयत्वबुद्ध्या पुरुषाणामनुविधेयानुष्ठानत्वं स्यात्—
इति। अतन्द्रितः— अनुदासीनः । सर्वदेति जानुशब्दार्थः; जात्यपीति हि तदभिप्रायः। अनुविधेय-
त्वोपयुक्तप्रकारविधेयां ममेत्यत्रापि दर्शयति—ममशिष्टेति। 'सर्वेशः' इति प्रमाणौष्कृत्यपर, सेतिकर्तव्यता-
कृत्यपर वेत्यभिप्रायेणाह—सर्वप्रकारेणेत्यनुवर्तन्ते अनुवर्तंग्रन्थित्यर्थः; प्रसङ्गरूपस्यापि सिद्धवत्का-
राभिप्रायेण वर्तमानव्यपदेशः । वक्ष्यमाणप्रसङ्गार्थं मनुष्याणाम्पूर्वसिद्धस्वानुवृत्तिमात्राभिप्रायेणवाऽनिष्टप्र-
सङ्गपरत्वायाह—ते चेति । शास्त्रमेवानुमूल्य तवाकरणं नाद्रियेरधित्वाह—उत्सीदेयुरिति । लोकश-
ब्दस्याचारपरजनविपयतामीचित्यसिद्धामभिप्रेत्योक्तं—शिष्टलोका इति । 'इमे' इतीदंशब्दवहुवचनयो-
स्सामप्यात्—सर्व इत्युक्तम्। सर्वेषां शास्त्रार्थानां सर्वानिश्चुनमशक्यत्वाच्छिष्टाचारदृष्टिनामुक्त्वाया अनु-
वृत्तेः प्रकारमालोच्योक्तं—मदाचारेत्यादि । विशरणाग्रार्थसम्भवात्पुरुषार्थहानापुरुषार्थप्राप्तिरूपो नाश
इहोत्साद इत्याह—नष्टा भवेयुरिति । 'असन्नेव' इत्यादिवदेत् । अकरणस्योत्सादहेतुत्वेऽचान्तर-
व्यापारसङ्करः; स च ब्राह्मणादिधर्मस्य युद्धनिवृत्त्यादेः क्षत्रियादिभिरनुष्ठानम्। उपहतिः पश्चादपि कर्मा-
नर्हता । स्वात्मनि दृष्टान्तभूते दर्शितमर्थे दार्ष्टान्तिकेऽभिप्रेत व्यञ्जयति—एवमेव त्वमिति। 'नेमेपार्थ'

प्र-पा॥१. वि. पु. ६. मं. ५. अ. ८४. श्लो ॥ 'स-
मस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशाद्भूतभूतवर्ग ।
इच्छागृहीताभिमतोरुदेह संसाधितारोपजगदितो य ॥
समस्तकल्याणगुण. — कल्याणशब्दो भावप्रधान 'द्रये-
कयोर्द्विवचनैकवचने' इति सूत्रस्थद्वेयोरितिपद द्वि-
त्वैकत्वपरमिति यथा व्याख्यातम्, अन्यथा 'द्रयेकं तु'
इति वाच्यम्; ननु 'द्रयेकयो.' इति। समस्तकल्याणगुण
आत्मा धर्मस्वरूपं यस्य स समस्तकल्याणगुणात्मकः। व-
दुम्मीश्वरैरपचारिकः शिलापुत्रकस्य शरारमिति निर्देश-
वन् दिव्यात्मस्वरूपमेव स्तौति—स्वशक्तीति । स्वशक्ति-

लेशात् स्वाश्लेशात्, भूतभूतवर्ग, यदा शक्ति सा-
मर्थ्यम्, स्वगुणलवभूतभूतजात इत्यर्थः, भूतवर्ग भूत-
ममूह; यदा सूत्र्यत इति सर्गं—कार्यवस्तुजातमि-
त्यर्थः । अभिप्रायविशेषेण शाङ्ख्य पश्चादश्वत्थ प्रथमदि-
व्यविग्रहवचनमाह—इच्छेति । निच्छेत्तया गृहीता-
भिमतपूज्यदेहः; यदा जगद्विज्ञानायावतारकालेत्विच्छेत्तया
गृहोत्तत्तत्कार्योचितानेकदेहः । जननारदारेण साध्य
विग्रहप्रयोजनमाह—संसाधितंति ॥ २. वर्तते, पा॥
३. ४. तै. आ. ६ ॥
५. दार्ष्टान्तिकेऽप्यभिप्रेत पा॥ ६. गी. ३-२२ ॥

श ॥ तथा च को दोष इति ? आह—उत्सीदेयुः इति ॥ उत्सीदेयुः इमे सर्वे लोकाः
लोकस्थितिनिमित्तस्य कर्मणः अभावात् न कुर्यां कर्म चेत् अहम् । किंच—सङ्करस्य च

या॥मधिकरोपि, ततस्त्वदाचारानुवर्तिनोऽकृत्स्नविद्विदशेष मुमुक्षवः स्वाधिकारमजानन्तः कर्मनिष्ठायां नाधिकुर्वन्तो विनश्येयुः। अतो व्यपदेश्येन विदुषा कर्मैव कर्तव्यम्॥२४॥

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।

कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहम् ॥

२५

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तस्समाचरन् ॥

२६

अविद्वांसः—आत्मन्यकृत्स्नविद्वः, कर्मणि सक्ताः कर्मण्यवर्जनीयसम्बन्धाः आत्मन्यकृत्स्नचित्तया तदभ्यासरूपज्ञानयोगेऽनधिकृताः कर्मयोगाधिकारिणः कर्मयोगमेव यथा ता॥इति पार्थ्यशब्दसम्बन्धविभेदमनुविधेन्त्वोपयोग्याकारणमाह शिष्टेति। बुद्धिद्विरशब्दोपादानं बुद्धिप्रोत्साहनाय रणयत्नाख्यजलधर्मनिवृत्ताद्योतनार्थम्, किन्तु पित्रादिप्रतिषम्यन्त्यन्तरेण, स्वयमेव हि शिष्टजनप्रेसरतैर्योःशीरिराटतनयादिवृत्तान्ते, प्रसिद्धस्त्वमित्यभिप्रायेणाह—अर्जुनस्सन्निति। धर्मो हि शिष्टे नानुष्ठेयः ; ज्ञानयोगश्च परमधर्मः ततश्च तदनुवर्तनं लोभस्य मोक्षायैव स्यादिति लोभरक्षेयं भवेदिति शङ्कायामुक्त—स्वाधिकारमजानन्त इति । तदन्धिकारिणा तन्नानुप्रवेशेनोभयभ्रष्टता स्यादिति भावः । लोकसङ्ग्रहमित्यादिनोक्तमुपसहरति—अत इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

लोकस्य कर्मयोगज्ञानयोगयोरधिकारानधिकारप्रकारे विदुषस्तु स्वाधिकारितत्कारेण तदधिकारानु-रूपाचरणं लोभसङ्ग्रहप्रकारक्षोच्यते—सक्ता इत्यादिश्लोकरूपेण। अवेदनं प्रस्तुतविपर्ययमिति जापनायोक्तम्—आत्मन्यकृत्स्नविद्व इति। एवमुत्तरं विद्वानज्ञानमिति शब्दयोरपि द्रष्टव्यम्। अत्यन्तानात्मज्ञता व्युदासावाकृत्स्नशब्द-। पूवात् प्रकृतिसम्बन्धेन कर्मणोऽवर्जनीयत्व-सक्ताः इत्यनेन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—कर्मण्यवर्जनीयसम्बन्धा इति । अविद्वांसः कर्मणि सक्ता इत्युभयं न सासारिककर्मतत्परुपरुविपर्ययम्, तथा सति कर्मयोगमपि परित्यज्य सासारिककर्माभ्येन विदुषाप्यनुष्ठेयानि स्युः, तस्माज्ज्ञानयोगानधिकारः कर्मयोगाधिकारश्च ताभ्यां सूच्यत इत्यभिप्रायेण आत्मन्यकृत्स्नचित्तयेत्यादिः मुक्तम् । एवमुत्तरं 'अज्ञाना कर्मसङ्गिनाम्' इत्यत्रापि प्राह्यम्, यथा कुर्वन्ति तथा कुर्यादित्येतदपि न केवलं दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकविपर्ययम्, अपि तु येन प्रकारेण स्वानुष्ठानं दृष्टान्ये कर्म कुर्युः, तेन प्रकारेण विद्वानाचरेदित्येतद

प्र-पा ॥ १ श्लो. ३-२३.

चा॥कर्ता स्यामतेन कारणेन उपहन्याम् इमाः प्रजाः। प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्तः तदुपहर्ति कुर्याम् इति मम ईश्वरस्य अनुरूपम् आपद्येत ॥ २४ ॥

यदि पुनः अहमिव त्वं कृतार्थबुद्धिः, आत्मवित् अन्यो वा, तस्यापि आत्मनः कृतव्याभावेऽपि परानुग्रह एव कर्तव्यः इत्याह—सक्ताः इति ॥ सक्ताः कर्मणि 'अस्य कर्मणः फलं मम भविष्यति' इति । 'के? अविद्वांसः यथा कुर्वन्ति भारत, कुर्यात् विद्वान् आत्मवित् तथा असक्तः सन् । तद्वत् किमर्थं करोति?' तत् शृणु—चिकीर्षुः कर्तुम् इच्छुः लोकसङ्ग्रहम् ॥ २५ ॥

एवं लोकसङ्ग्रहं चिकीर्षोः न मम आत्मविद्वः कर्तव्यम् अस्ति अन्यस्य वा लोकसङ्ग्रहं मुक्त्वा । तस्य आत्मविद्व इदम् उपदिश्यते—न इति ॥ पुद्गेः भेदः बुद्धिभेदः 'मया इदं

पा ॥ *केचिद् अविद्वंसः ॥

रा॥आत्मदर्शनाय कुर्यते; तथा आत्मनि कृत्स्नवित्तया कर्मण्यसक्तो ज्ञानयोगाधिकारयो-
ग्योऽपि व्यपदेश्यदिशष्टो लोकरक्षार्थं स्वाचारेण शिष्टलोकानां धर्मनिश्चयं चिकीर्षुः, कर्म-
योगमेव कुर्यात् । अज्ञानात्मात्मन्यकृत्स्नवित्तया ज्ञानयोगोपादानाशक्तानां मुमुक्षुणां कर्मस-
ङ्गिनामनादिकर्मवासनया कर्मण्येव नियतत्वेन कर्मयोगाधिकारिणां कर्मयोगादन्यदा-
त्मावलोकनसाधनमस्तीति न बुद्धिभेदं जनयेत् । किं तर्हि? आत्मनि कृत्स्नवित्तया ज्ञान-
योगशक्तोऽपि पूर्वोक्तरीत्या कर्मयोग एव ज्ञानयोगनिरपेक्ष आत्मावलोकनसाधनमिति
बुद्ध्या युक्तः कर्मवाचरन् सर्वकर्मस्वकृत्स्नविदां प्रीतिं जनयेत् ॥ २५ ॥ २६ ॥

कर्मयोगमनुनिष्ठतो विदुषोऽविदुषश्च विशेषप्रदर्शयन् कर्मयोगापेक्षितमात्मनोऽ-
कर्तृत्यानुसंधानप्रकारमुपदिशति—

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥

२७

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागधोः ।

गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥

२८

ताभिः प्रायः तथासति हि 'चिकीर्षुर्लोकमद्भ्रह्म' इत्यपि सद्गत भवतीत्यभिप्रयन्याव्यर्थमाह—आत्मनी-
त्यादिना कुर्यादित्यन्तेन। 'विद्वान्' 'असक्तः' इत्युभाव्या फलितमुक्त—ज्ञानयोगाधिकारयोग्योऽपी-
ति। सद्ब्रह्मण्येन लोकरक्षणार्थं धर्मव्युदासायाह— धर्मनिश्चयमिति। लोकस्य सद्ब्रह्मण्येमीकृत्य स्वीकरणं
स्वानुष्ठाने समानाभिप्रायतया समुत्थतापादनमित्यर्थः। कर्मवानना उत्तरोत्तरपुण्यपापारम्भकपूर्वपूर्वपुण्य-
पापांशविशेषः ; उत्तरोत्तरशरीरप्रेरणसमर्थस्मृतिहेतुः पूर्वपूर्वशरीरप्रेरणानुभवविशेषजनितसंस्कारो वा ;
वादिलवादानादिसंस्कारवत् । बुद्धिभेदो बुद्धेरन्यथाकरणम्, तच्च प्रकृतविषय दर्शयति—कर्मयो-
गादन्यदित्यादिना । 'युक्तः' इत्यनेन लोकसद्ब्रह्मार्थं कुर्यतेः स्वोपेक्षितविलम्बाभावाय प्रागुक्तनिरपेक्ष-
त्वबुद्धियोगो विवर्जित इति—बुद्ध्या युक्त इत्युक्तम् । 'जोषयेत्' इत्यस्यार्थः—प्रीतिं जनयेदिति ।
'हुषी प्रीतिसेवनयोः' इति धातुः । कर्मसङ्गिनः पुरुषान् सर्वकर्माणि जोषयेदित्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥

'प्रकृतेः' इत्यादिश्लोकचतुष्टयन्यार्थमाह—कर्मयोगमिति । विदुषोऽविदुषश्चेति व्युत्क-
मेण श्लोकद्वयार्थः । तृतीये त्वेतद्विगदीकरणमुत्सर्गान्विचालनमुक्तम् । कर्मयोगापेक्षितं कर्मयोगेति-

प्र-पा ॥ १. गी. ३. २५ ॥

२. तौदादिक, आत्मनेपदी ॥

शं॥कर्तव्यं भोक्तव्यं चास्य कर्मणः फलम्' इति निश्चयरूपाया बुद्धेः भेदनं चालनं बुद्धिभेदः,
तं न जनयेत् न उत्पादयेत् अज्ञानाम् अविचेकिनां कर्मसङ्गिनां कर्मणि आसक्तानाम्
आसङ्गवताम् । किञ्च कुर्यात् ? जोषयेत् कारयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् स्वयं तदेव अवि-
दुषां कर्म युक्तः अभियुक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

आ॥विद्वद्विदुषोः कर्मभेदमाह—प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुणरिन्द्रियादिभिः । प्रकृति-

जा॥प्रकृतेः क्रियमाणानीति श्लोकद्वयस्यास्फुटत्वात्तात्पर्यमाह—विद्वदिति । यथायोगं संबन्धो न य-
थाक्रमम् । कर्मभेदं कर्मवैलक्षण्यम्, आह प्रपञ्चयतीत्यर्थः । सक्ताः कर्मणीत्यादिनोक्तत्वात् व्यवहितत्वा-
दन्यत्र दर्शयन् गुणशब्दस्यानेकार्थत्वात् विवक्षितमर्थमाह—प्रकृतेरिति । आदिभेदेन शरीरमनयोर्ब्रह्म-
णम् । कथमिन्द्रियादीनां द्रव्याणां प्रकृतिगुणत्वमित्यत आह—प्रकृतिमिति । गुणभूतान्यप्रधानानि ।

रा ॥ प्रकृतेर्गुणैस्सत्त्वादिभिः स्वानुरूप क्रियमाणानि कर्माणि प्रति अहंकारविमूढा-
त्माऽहं कर्तेति मन्यते ; अहकारेण विमूढ आत्मा यस्यासावहंकारविमूढात्मा . अ-
हंकारो नाम अनहमर्थे प्रकृतावहमभिमानः ; तेन *अज्ञातस्वरूपो गुणकर्मसु अहं कर्ते-
ति मन्यत इत्यर्थः । गुणकर्मविभागयोः—सत्त्वादिगुणविभागे तत्तत्कर्मविभागे च

ता॥ नर्तव्यताभूतमित्यर्थः । 'प्रकृतेर्गुणैः' इत्युक्ते प्रसिद्धिप्रकरणादिसिद्ध विशेषप्रस्तुतानुपयुक्तद्यन्दादि-
प्राकृतगुणव्यवच्छेदायाह—सत्त्वादिभिरिति । वक्ष्यमाणसारिखरुदिर्गमविभाग 'सर्वशः' इति प्र-
कारवाचिपदसूचितमाह—स्वानुरूपमिति । 'कर्ता' इति तृजन्तयोगात् पश्यातीतिस्स्यादिति तत्परि-
हारय कर्मसु नर्तुत्वाद्दन्वोक्तिभ्रमव्युदासाय च कर्माणि प्रतीत्युक्तम् । तृजन्तत्परिपक्षया त्विय फ-
लितोक्तिः । अहङ्कारविमूढात्मेति—समासाद्यत्तस्य बहुवचनस्य अनर्थे निवञ्चनं विरह्यति—
अहङ्कारेणेति । नावाहमभावमानमुच्यते, तस्यात्मस्वभावानन्तर्गतत्वात् ; नापि अहङ्काराख्यमचिद्व्यं,
तस्यापि देहात्मभ्रम द्वासीकृत्य कार्यकरत्वे सति अव्यवहितस्यैव वचनमुचितत्वात् ; नापि गर्वः, उत्कृष्ट-
परिभवादिहेतुरेवैनानिर्देशात् । अतोऽहङ्कार इति देहात्मभ्रम एतन्न विभक्ति इत्यभिप्रायेणाह—अह-
ङ्कारो नाम अनहमर्थे प्रकृतावहमभिमान इति । एतेनाहङ्कारशब्दस्याभूततद्भावो च्यप्रत्ययेन व्युत्प-
त्तिर्दक्षिणा । अज्ञानस्वरूप इति । विमूढः आत्मा स्वरूप यस्य स विमूढात्मा 'दिशो विमुह्येयुः'
इतिर्द्विमूढशब्दोऽत्र मोहविषयसमानाधिकरण इति भावः । 'गुणकर्मविभागयोः' इत्यत्र उपसर्ज-
नान्वयिपश्यात्वादपि विषयसप्तमीत्प्रमुचितमिति मन्वोक्त—सत्त्वादिगुणविभागे तत्तत्कर्मविभागे
चेति । विभागशब्दो द्वात्परत्वात्प्रत्येकमन्वितः । गुणाना साक्षाद्गुणेषु वृत्त्यभावात्परोक्तप्रक्रिययेन्द्रिय-

प्र-पा ॥ १ मन्ववदितस्य तस्यैव. पा ॥

| २. *अज्ञातात्मस्वरूप इति. पा ॥

रा ॥ अविद्वान् अज्ञः कथं कर्मसु सज्जते इति? आह—प्रकृतः इति ॥ प्रकृतेः प्रकृतिः
प्रधान सत्त्वरजस्तमसां गुणाना साम्याविस्था तस्याः प्रकृतेः गुणैः विकारैः कार्यकरण-
रूपैः क्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्वप्रकारैः अहङ्कार-
विमूढात्मा कार्यकरणसङ्घातात्मप्रत्ययः अहङ्कारः, तेन *विविध मूढः आत्मा अन्तःकरण
यस्य सः अयं कार्यकरणधर्मा कार्यकरणाभिमानो अविद्यया कर्माणि आत्मनि मन्यमानः
तत्तत्कर्मणाम् अहं कर्ता इति मन्यते ॥ २७ ॥

यः पुनः विद्वान्—तत्त्ववित् इति ॥ तत्त्ववित् तु महाबाहो । कस्य तत्त्ववित् ?
गुणकर्मविभागयोः गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्ववित् इत्यर्थः। गुणाः करणात्मकाः
आ॥मपेक्ष्य गुणभूतानि हि तानि, तत्सम्बन्धीनि च । न हि प्रतिविम्बस्य क्रिया ॥ २७ ॥

जा॥प्रकारान्तरेण व्याचष्टे तदिति। प्रकृतिकार्याणि चेत्यर्थः । गुणशब्दः कार्याय इत्युक्तं भवति। ननु
जीवस्यापि कर्तृत्वात् 'अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते' इति कथमुच्यत इत्यत आह—न
ह्यिति । स्वातन्त्र्येणेति शेषः ॥ २७ ॥

गुणाना र्मणा चान्योन्य यो विभागस्तरिमन्वत्कव्ये एरुवचनेनाल कथं द्विचचन, केन वाऽस्या-
न्वय इति शङ्का विभागशब्दस्यार्थे वदन्परिहरति—कर्ममिति । जीवेश्वरप्रकृतिलक्षणसन्निधेदेतात्कर्मणा-

पा ॥ *विविधं नानाविधम् ॥

रा॥ तत्त्ववित् गुणास्सत्त्वाद्यः स्वगुणेषु स्वेषु कार्येषु वर्तन्त इति मत्वा गुणकर्मसु अहं कर्तेति न सज्जते ॥ २७ ॥ २८ ॥

प्रकृतेर्गुणसम्मूढास्सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविदो गन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥

२९

अकृत्स्नविदस्त्वात्मदर्शनाय प्रवृत्ताः प्रकृतिसेचष्टतया प्रकृतेर्गुणैर्यथावस्थितात्मनि सम्मूढाः गुणकर्मसु क्रियास्वयं सज्जन्ते, न तद्विविकतात्मस्वरूपे; अतस्ते ज्ञानयोगाय न प्रभवन्तीति कर्मयोग एव तेषामधिकारः । एवभूतास्तान् मन्दानकृत्स्नविदः कृत्स्नवित्

ता॥तद्विपयादिविषयायां पदद्वयोपचारात् सप्तम्यन्तो गुणशब्दो गुणकार्येभ्योपचारिक इत्यभिप्रायेणोक्तं—स्वगुणेषु स्वेषु कार्येष्विति । गुणकार्याणि च विभज्जिष्यन्ते । यदा कारणस्य प्राधान्यात्कार्यस्य च तदपेक्षया गुणत्वादेवमुक्तम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

‘प्रकृतेर्गुण’ इति श्लोके तावन्न निषिद्धादिसङ्गो विवक्षितः, तदानीमविचाल्यत्वानुपपत्तेः; अतः पुरुषार्थोपायेषु केपुचित्तद्गो वक्तव्यः; प्रस्तुतश्च पुरुषार्थोऽत्रात्मदर्शनम्; तत्रचाकृत्स्नविदधिकारे कस्मिंश्चित्तदुपाये सङ्गो विवक्षित इत्यभिप्रायेण—अकृत्स्नविदस्त्वात्मदर्शनाय प्रवृत्ता इत्याद्युक्तम् । ‘अहङ्कारभिमूढात्मा’ इत्यात्मविषयो हि सम्मोहः प्रकृतः; अतो गुणैस्सम्मूढा इत्येव समासः; उपसर्जनस्यापि च गुणशब्दस्य ‘देवदत्तस्य गुरुकुलम्’ इत्यादिविव प्रकृतेरित्यनेनान्य एवोपपन्न इत्यभिप्रायेणोक्तं—प्रकृतेर्गुणैर्यथावस्थितात्मनि सम्मूढा इति । ‘गुणकर्मसु’ इत्यस्य कर्मयोगपर्यवसानायोक्तं—क्रियास्वयेति । परिसंख्यापरत्वव्यक्त्यर्थमेवकारः । तत्सूचितं व्यवच्छेद्यमाह—नतदिति । गुणकर्मसङ्गोक्तिफलितमविचालनहेतुमाह—अतस्त इति । न प्रभवन्ति न स-

श॥ गुणेषु विषयात्मकेषु वर्तन्ते न आत्मा इति मत्वा न सज्जते सक्तिं न करोति ॥ २८ ॥

ये पुनः—प्रकृतेः इति ॥ प्रकृतेः गुणैः सभ्यक् मूढाः संमोहिताः सन्तः सज्जन्ते गुणानां कर्मसु गुणकर्मसु ‘वयं कर्म कुर्मः फलाय’ इति । तान् कर्मसङ्गिनः अकृत्स्न-

आ॥कर्मभेदस्य गुणभेदस्य च तत्त्ववित् । गुणा इन्द्रियादीनि गुणेषु विषयेषु ॥ २८ ॥

प्रकृतेर्गुणेषु इन्द्रियादिषु सम्मूढाः । इन्द्रियाद्यभिमानाद्धि विषयादिषु सङ्गः॥गुण-

जा॥मिन्द्रयादीनां च भेदोऽत्र विवक्षितो ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यः; ‘गुणा गुणेषु’ इति पदद्वयस्य विवक्षितमर्थमाह—गुणा इति ॥ २८ ॥

‘प्रकृतेर्गुणसम्मूढाः’ इत्यत्र गुणशब्दस्य विवक्षितमर्थं वदन् विग्रहं दर्शयति—प्रकृतेरिति । नित्यमापेक्षत्वाद्गुणशब्दस्य नासामर्थ्यमिति प्रदर्शनाय प्रकृतेरित्यनुवादः; देवदत्तस्य गुरुकुलमिति यथा । प्रकृतेर्गुणसमूढत्वात् सज्जन्ते गुणकर्मस्त्विति हेतुहेतुमद्भावोऽत्र विवक्षितः; अन्यथा वैयर्थ्यापत्तेः; तमुपपादयति—इन्द्रियादीति । अभिमानो ममेवैतानि स्वातन्त्र्येण करणानीति भ्रमः; विषयादीत्युक्त्या गुणशब्दोऽत्र विषयार्थ इति दर्शयति । आदिशब्देन कर्मग्रहणम् । विषयेषु सङ्गः क्षेदादिः कर्मसु स्वातन्त्र्यभ्रमः । गुणानां कर्मस्त्विति केनचिद्वाख्यानम्; तदसदिति भावेन द्वन्द्वोऽयमिति दर्शयति—गुणेति । द्वन्द्वपरिग्रहेऽधिकार्यलाभात् । अनेन विषयादीत्येतदपि समर्थितं भवति । गुण-

रा॥ स्वयं ज्ञानयोगावस्थानेन न विचालयेत् । ते किल मन्दाः श्रेष्ठजनाचारानुवर्तिनः कर्म-
योगादुत्थितमेतं दृष्ट्वा कर्मयोगात् प्रचलितमनसो भवेयुः ; अतश्श्रेष्ठस्वयमपि कर्मयोगे
तिष्ठन्नात्मयाथात्म्यज्ञानेनात्मनोऽकर्तृत्वमनुसन्धानम् ; कर्मयोग एवात्मावलोकने नि-
रपेक्षसाधनमिति दर्शयित्वा तानकृत्स्नविदो जोषयेदित्यर्थः । ज्ञानयोगाधिकारिणांऽपि
ज्ञानयोगादस्यैव ज्यायस्यं पूर्वमेवोक्तम् । अतो व्यपदेश्यो लोकसद्ब्रह्महायैतमेव कुर्यात् ।
प्रकृतियविकत्वात्मस्वभावनिरूपणेन गुणेषु कर्तृत्वमारोप्य कर्मानुष्ठानप्रकार उक्तः । गुणेषु
कर्तृत्वानुसंधानं चेदम्—आत्मनो न स्वरूपप्रयुक्तमिदं कर्तृत्वम् , अपितु गुणसंपरकृत-
मिति प्राप्ताप्राप्तविधेकेन गुणकृतम्—इत्यनुसन्धानम् ॥ २९ ॥

ता॥मर्थाः इत्यर्थः । तेपाम्प्रतिपेक्ष्यविचालनप्रसङ्गाय मन्दानित्युक्तमित्यभिप्रायेण विचलनप्रक्रियामाह—ते
किल मन्दा इति । स्वयं मन्दत्वाच्छ्रेष्ठजनाचारानुवर्तिनः । मन्दत्व चाल स्वयमाचारनिर्णयापाठय विवक्षि-
तम्, अकृत्स्नवित्त्वचलित विचालनीयत्वकारणम् अथैवंलक्षणमल्पत्व वा । 'मूढात्यापदुनिर्भाष्या मन्दाः'
इति नैषधुक्ताः । न विचालयेत् इत्येतत्पूर्वोक्तजोषणशेषमिति दर्शयति—अत इति । ज्ञानयोगा-
धिकारिणः कर्मयोगे स्थितिर्निष्ठाधिकारपरिग्रहस्यादित्यादाङ्ग्याह—ज्ञानयोगाधिकारिणांऽपीति ।
स्वकार्यमात्रसमीक्षयापि कर्तव्य किमुत परार्थसमुच्चिते स्वार्थेव इत्यभिप्रायेणाह—अत इति । उत्तर-
श्लोकमवतारोऽनुमुक्ताऽनुद्वहति—प्रकृतीति । वक्ष्यमाणश्लोऽप्रकरणे तु सर्वेश्वरे सर्वकर्मसन्न्यासः
कार्यः ; मध्ये गुणेषु कर्तृत्वानुसन्धानकथने ताऽतापि देहात्मविवेकादिक सिद्धतात्यभिप्रायेणेति भावः ।
आरोप्य अनुसंधायेत्यर्थः । एता दशामवलम्ब्य पञ्चवप्राशिणा कापिलादीना मतं समुत्थितमिति तन्म-
तव्यावर्तनायाचेतनाना गुणाना कथं ज्ञानचिन्तीर्षाप्रयत्नलक्षण कर्तृत्वमिति शङ्कायुदासाय चाह
—गुणेऽपि । इदमिति वक्ष्यमाणम् । इदं कर्तृत्वमिति—पुण्यपापादिकर्तृत्वमित्यर्थः । स्वाभाविक
हि कर्तृत्व मुक्तावस्तथाभावि नापैति, तस्य गुणसम्पर्कइतत्त्वाभावात् । प्राप्ताप्राप्तविधेकेनेति—जन्य-
व्यातिरेकाभ्या युक्तायुक्तनिश्चयेन वेत्यर्थः । अत्राकर्तृत्वोक्तेरकरणशेषत्व पूर्वापरविरुद्धम् ; अनुसन्धान-
शेषार्थत्वं तु पूर्वापरसङ्गतमित्यभिप्रायेणानुसन्धानोक्तिः । एतेन 'कर्ता शान्मार्थत्वात्' इत्यधिकर-
णार्थस्सूचितः ॥ २९ ॥

प्र पा ॥ १. नामलिङ्गानुशामने तृतीयकाण्डे नानार्थवर्गे. २. शारी. २-३-३३॥

दान्तेषु. २५१. था॥

रा॥विदुः कर्मफलमात्रदर्शिनः मन्दान् मन्दप्रज्ञान् कृत्स्नवित् आत्मवित् स्वयं न विचाल-
येत् ; बुद्धिभेदकरणम् एव चालनम्, तत् न कुर्यात् इत्यर्थः ॥ २९ ॥

आ॥कर्मसु विषयेषु कर्मसु च 'शब्दाद्या इन्द्रियाद्याश्च सत्त्वाद्याश्च शुभानि च । अंप्रधा-
नानि च गुणा निगद्यन्ते निरुक्तिगैः' इत्यभिधानात् । सत्त्वाद्यङ्गीकारे 'गुणा गुणेषु'इत्य-
जा॥मन्दस्योक्तानेकार्थत्व उक्त इत्यत आह—शब्दाद्या इति । निरुच्यत इति निरुक्तिः शब्दार्थः ।
निरुक्ति गच्छन्त्यगच्छन्तीति निरुक्तिगाः । अस्तु गुणशब्दस्यनेकेष्वर्थेषु शक्तिः, तथापि विवक्षा-
त्रैकल्यैवार्थस्य युक्ता ; अन्यथा नह्येकशब्देनेत्युक्तविरोधात् । शब्दो हि यमर्ममादौ स्मारितवान्,
न एवार्थो बुद्धौ सन्निहितः पुनरुच्चारितेन स्मारयितुं युक्तः ; तथा चाल सर्वत्र सत्त्वादय एव प्राप्ताः ।
तद्ब्रह्मे शब्दादीनामपि तदात्मकाना ग्रहणसम्भवादित्यत आह—सत्त्वादीति । कर्तृत्वाधास्त्वयो-

य ॥ इदानीमात्मनां परमपुरुषशरीरतया तन्नियाम्यत्वस्वरूपनिरूपणेन भगवति पुरुषोः॥
 त्तमे सर्वात्मभूते गुणकृतं च कर्तृत्वमारोप्य कर्मकर्तृव्यतोच्यते—

मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥

३०

मयि सर्वेश्वरे सर्वभूतान्तरात्मभूते सर्वाणि कर्माण्यध्यात्मचेतसा सन्न्यस्य, नि-
 राशीर्निर्ममश्च विगतज्वरो युद्धादिकं सर्वं चादितं कर्म कुरुष्व । आत्मनि यद्येतत्त-
 दध्यात्मचेतः, आत्मस्वरूपविषयेण श्रुतिशतसिद्धेन ज्ञानेनेत्यर्थः । “अन्तः प्रविष्टदशा-
 स्ता जनानां सर्वात्मा.....अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतं” † य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरे
 यमात्मा न वेद् यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः

ता॥ अथ तदनन्तरस्य ‘परानु तच्छ्रुतेः’ इत्यधिकरणस्यार्थे तत्परोऽयमित्यभिप्रायेणोत्तरश्लोकमवता-
 रयति—इदानीमिति । निवाम्यतायाः स्वरूपत्वोक्तिः, स्वरूपनिरूपकत्वात् । भगवन्नीत्यादिपदत्रये-
 ण ‘मयि’ इत्यभिप्रेतस्योक्तिः । भगवन्तीति नियन्त्वोपास्यत्पलप्रदत्वाद्युपयुक्तकल्याणगुणजातवति
 हेयप्रत्यनीके चेति भावः । पुरुषोत्तम इति । नियमनार्थानुपदेशादिनाप्यसृष्टहेयप्रसक्तौ ‘उत्तमः पु-
 रुषस्त्वन्यः’ इति वक्ष्यमाणप्रकारवैलक्षण्यवतीति भावः । सर्वात्मभूते गुणकृतश्चेति । विगु-
 णस्याचिद्ब्रह्मस्यापि सर्वात्मभूतस्त एव हि नियन्तेति भावः । एतेन ‘असत्तया लोकरक्षायै गुणेष्वारो-
 प्य कर्तृताम् । सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीय कर्मकार्यता’ इति तृतीयाध्यायसङ्ग्रहश्लोके तुल्यविकल्पो
 नाभिमत इत्यपि सूचितं भवति । मयीत्यनेनाभिप्रेते सर्वेश्वरत्वे हेतुतया सर्वभूतान्तरात्मभूतत्वोक्तिः। ‘ई-
 श्वरस्त्वभूतानाम्’ इत्यादि वक्ष्यमाण चानेन ख्यापितम् । सर्वाणि इति । स्वकृतानि गुणकृतानि चे-
 त्यर्थः । ‘युद्धस्व इत्येतच्छ्रान्तीयोपलक्षणमित्यभिप्रायेणोक्त—युद्धादिकमिति । आत्मनीति । ‘अ-
 ध्यात्म’ इति सतम्भ्यर्थे समास इत्यर्थः । अत्र चेतश्शब्दस्य श्रुतिशतसिद्धतत्त्वानुसन्धानरूपज्ञानगोचरतां
 व्यनक्ति—आत्मस्वरूपेति । श्रुतिशतसिद्ध प्रकार दर्शयति— अन्तरिति । अन्तःप्रविष्टत्वशासित्व-

प्र.पा ॥ * यजुषि. आरण्य. ३-११-२१, २. गी. १५-१०॥

२३ ॥

‡ इ. ५-७-२३ ॥ माध्वनिन्दनपाठ ॥ ३. गी. सं. ७॥

४. गी. १८-६१॥

१. शारा. २-३-४० ॥

श॥कथं पुनः कर्माणि अधिकृतेन अक्षेण मुमुक्षुणा कर्म कर्तव्यम् इति? उच्यते—मयि

आ ॥ युक्तं स्यात् ॥ २९ ॥

अतः सर्वाणि कर्माणि मय्येव सन्न्यस्य भ्रान्त्या जीवेऽध्यारोपितानि मय्येव चि-

जासिक्त्वं विरोधादिति भावः। तदात्मकानामिन्द्रियादीनामुपलक्षणे सति तथा प्रयासः। अनयैवानुप-
 स्याऽनेकार्थग्रहणोपपत्तेः ॥ २९ ॥

मयि सर्वाणीत्यस्य सङ्कति दर्शयति—अत इति । यतो विद्वत्कर्मैवविधं त्व च विद्वानसि, अतः।
 ननु सन्यासो विसर्गः, स च स्वकीयस्य भवति, न च जीवस्य कर्माणि सन्तीत्युक्तम्; तत्कथं तेषां विसर्गो
 विधीयत इत्यत आह—भ्रान्त्येति । कर्मणां परमेश्वरे सन्यासो नाम तदात्मकत्वविज्ञानमिति कश्चित् ;

या॥ इत्येवमाद्याः श्रुतयः परमपुरुषप्रवर्त्यं तच्छरीरभूतमेनमात्मानं, परमपुरुषं च प्रवर्तयितारमाचक्षते । स्मृतयश्च *‘प्रशासितार सर्वेषाम्’ इत्याद्याः । †‘सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च’ ‡‘ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्नारूढानि मायया’ इति वक्ष्यते । अतो मच्छरीरतया मत्प्रवर्त्यात्मस्वरूपानुसंधानेन सर्वाणि कर्माणि मयैव क्रियमाणानीति मयि परमपुरुषे सन्न्यस्य तानि च केवलं मदाराधनानीति कृत्वा तत्फले निराशीः तत एव तत्र कर्मणि ममत्तारहितो भूत्वा विगतज्वरो युद्धादिकं कुरुष्व । स्वकीयेनात्मना कर्त्ता स्वकीयैश्वोपकरणै

ता॥ नाम्या नृपादिगणानादिव्यावर्तकाम्या सर्वात्मत्वसिद्धिः । कर्त्तारमिति—जीवव्यापारेषु प्रयोजककर्त्तारमित्यर्थः; यदा प्रेरणक्रियाकर्त्तारमित्यर्थः; तदुच्यते—प्रवर्तयितारमिति । उपात्तधृतिनामैदंपर्यट्टदीकरणाय मन्वाद्युपवृहणानुग्रहमाह—स्मृतयश्चेति । एतस्मिन्निपि शान्तेऽभ्यासलिङ्गागालैवार्थस्य वक्ष्यमाणतामाह—सर्वस्य चेति । ‘मयि सर्वाणि’ इत्यस्याभिप्रायव्यञ्जनाय पार्थसारथेरीश्वरस्य प्रत्यक्षपण्डित्देवयोरीश्वरैस्त्रिविधत्व दर्शयितुं वचनद्वयोपादानम् । एवमर्थस्वरूपमुपपाद्य तज्ज्ञानस्य कर्तृत्वसन्त्यासहेतुता ‘सन्न्यस्य निराशीः निर्ममः’ इति त्रयाणां पदानां कर्तृत्वत्यागफलत्यागस्वकीयतासङ्गत्यागनिपयतामुत्तरोत्तरस्य च पूर्वपूर्वहेतुकृता पाठनमन्युचिता प्रकाशयति—अन इति—अस्यार्थस्य ध्रुतिस्मृत्यन्तरादिनिद्वत्वादित्यर्थः । मयैव क्रियमाणानीति—भृत्यप्रवर्तनेन राजेव सद्धारकमद्धारकं चेति भावः । ऋत्विज इव परम्य कर्तृत्वेऽपि स्वस्य फलाभिसन्धिस्थ्यादिति तन्निराशाया निराशीरित्युक्तमित्यभिप्रायेणाह—तानि चेति । तत एवेति—परद्वारा हि कर्मणि ममता, ‘मदमिर्लापतसाधनत्वान्मदर्यमिदं कर्म’ इति कर्मण्यैश्वर्येयोधो ह्यधिनार इति भावः । ननु यदीश्वरे कर्तृत्व सन्न्यस्तम्; कथं तर्हि युद्धवत्सेति जीवः कर्तृत्वा निर्दिश्यते, यदि चासौ निराशीः, कथं परमपुरुषाराधनरूपेऽपि कर्मणि प्रवर्तते, यदि च निर्ममः, स कथं ‘ममेदं कर्म’ इति बुध्यमानः कर्मं कुर्यात्, यदिच स्वव्यापार नानुसन्धते, तदा त्यागरूपभ्यापारमपि न मन्येत, ततश्च विगतज्वर इत्यप्यनुपपन्नमित्याद्यङ्क्याह—स्वकीये-

प्र-पा॥ * मनु. १२ अ. १२२॥ ‘प्रशासितार सर्वेषा मणीयासमर्णायमाम् । स्वभावात् स्वप्रधायम्य विधात्तमपुरुषम्पमम्’ ॥ सर्वेषा-मद्धारित्वात्प्रवर्तयित्वाचेतनानाम् प्रशासितार-नियन्तारम्, अणीयासमणीयसा. सर्वात्मत्वात् स्वभावात्-युक्तांभम् ‘य एषोऽन्तरादिषु हिरण्यं युरार’ आदित्त्ववर्त्म’ इति क्षुणे,

स्वप्रधीगम्य - स्वमर्गसहस्रान्तम्राहम्, पर पुरुष नारायणम्, अस्य तत्रैव मुखदृष्टेः, तं क्षु-यादिप्रसिद्धम् विधात्-अनुभित्तेशोदत्वर्थे । विच्छब्दस्य ध्यान-परत्वमावृत्त्यधिकरणसिद्धम् ॥

† गी. १५-१५ ॥

‡ श्री. १८. ६१ ॥

या॥ इति॥ * मयि देवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वान्मनि वासुदेवे सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्य निश्चिप्य

आ ॥ सुख्य भगवानेव सर्वाणि कर्माणि करोतीति । मत्पूजेति च । आत्मानं मामधिकृत्य

जातदसत्, अशाब्दत्वात्, प्रमाणविकल्पव्यति भावेन स्वपक्षे तदभिप्रायमाह—भगवानिति । इति शाल्वेति शेषः । प्रशान्तर चाह—मदिति । इति समर्पणं च कर्मणा मयि सन्न्यास इति शेषः । कर्माणि परमेश्वरात्मरूपे प्रतिपन्नते तत्प्राप्तये कल्पन्ते इत्यप्यात्मचेतसेति व्याख्यानमशाब्दमिति भावेन व्याचष्टे—आत्मानमिति । अनेनाव्ययीभावावर्गः कर्मधारय इत्युक्तं भवति । अस्य निराशीरित्यनेना-

पा ॥ * मयि वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वात्मनि ॥

य ॥ स्वाराधनेकप्रयोजनाय परमपुरुषस्सर्वेश्वरस्सर्वशेषी स्वयमेव स्वकर्माणि कारयती-
त्यनुसन्धाय कर्ममु ममनारहितः प्राचीनेतानादिकालप्रवृत्तानन्तपापसंचयेन कथमहं भ-
विष्यामांत्येवंभूतान्तर्परिवर्तिमुक्तः परमपुरुष एव कर्मभिराराधितो बन्धाम्बोचयिष्यती-
ति सुयेन कर्मयोगमेव कुरुष्वेत्यर्थः । * 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च
देवतं ' पति विश्वम् ' * 'पतिं पतीनाम् ' इत्यादिधुनिसिद्धं हि सर्वेश्वरत्वं सर्वशेषित्वं
च । ईश्वरत्वं—नियन्तृत्वं, शेषित्वं—पतित्वम् ॥ ३० ॥

अयमेव साक्षादुपनिषत्सारभूतोऽर्थ इत्याह—

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।

श्रद्धावन्तोऽनमूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥

३१

ता ॥ नात्मना कर्त्रेति स्वोपभूतेन जीवेन प्रयोगकर्तृत्वर्थः । स्वकर्तृत्वोपकरणगति। यथाग्री जीवः
परशेपभूतः, तथा तस्य स्वोपगतता प्रागभिमत हागादि कर्मणि परशेपभूतमिति भावः । स्वाराधने-
कप्रयोजनार्थेति—शेषस्य शेषभक्तिप्राधान्येन प्रयोजनमिति भावः । आह च वेदार्थसिद्धे—'पर-
गतातिशया' शनेच्छेषोपादेयत्वमेव यन् स्वस्य स शेषः, परशेपी' इति । स्वकीयेनेत्यादौ प्रमाणयूच-
नाय संशयोपलानुक्तम् । स्वयमेवेत्यादि । आराधनभूत एवागवने कारयतीति भावः । एवकारेण
प्रशंसात्वात् न युद्मना कारयतीति—मश्वरत्वान् स्वैरे सर्वे स्वयमेव कर्तुं शक्नोऽपि स्वोपभूतजी-
वानां मान्यश्वरत्वतत्त्वभोक्तृत्वादिसिद्धये तान् कर्तुं कारयतीति भावः । प्राकरणकं प्रतिशेष्य-
त्परिशेषोपपन्नं दर्शयति—प्राचीनेत्यादिना । अस्तु धुनिसिद्धमीश्वरत्वम्, कारयिष्यत्वस्य हिमापात-
मित्येताह—ईश्वरत्वं नियन्तृत्वमिति । शेषित्वं पतित्वमिति—चेतनगतं शेषित्वं पतित्वमेवेति
भावः । यद्वा धुनिभाष्यसंश्लेषोपशेषोपलेश्वरत्वयोः को भेद इति मद्भाष्याकारित्वे—ईश्वरत्वं नियन्तृ-
त्वमित्यादिना ॥ ३० ॥

'ये मे मतम्' इति श्लोके मे मतमिदं उपनिषदपुरुषस्य निदान्ताभिमानप्रदर्शनान्मोक्षसाधनत्वोप-
देशमात्रस्य कृतकत्वात् तद्व्याश्रयणोऽत्र श्लोक इत्यभिप्रायेणाह—अयमेव साक्षादिति शानयोग-

प्र पा॥ श्लो. ३ ६-म. ३. वा 'पतिं पतीनां पर- ता च कर्मात्परायणम् ॥

मभरत्तार निगमोवमुनेशुमीश्वरं देवतं तं पतिं ना. ११-३ २०८ पु २१.५ व्याख्यातना ॥

शो ॥ अध्यात्मचेतसा धियेकबुद्ध्या 'अहं कर्ता ईश्वराय भृत्यवन् करोमि' इत्यनया
बुद्ध्या । किञ्च—निराशीः त्यकाशीः निर्ममः ममभावश्च निर्गतः यस्य तत्र स त्वं निर्म-
मो भूत्वा युष्यस्य विगतश्वरः विगतसन्तापः विगतजोकः सन् इत्यर्थः ॥ ३० ॥

यत् एतत् मम मतं 'कर्म कर्तव्यम्' इति सप्रमाणम् उक्तं तत् तथा—ये मे इति ॥ ये
मे मदीयम् इदं मतं नित्यम् अनुतिष्ठन्ति अनुवर्तन्ते मानवाः मनुष्याः श्रद्धावन्तः श्रद्धा-

आ ॥ यचेतसाध्यात्मचेतः । संन्यासस्तु भगवान्करोतीति । निर्ममत्वं नाहं करोमीति ॥

जा ॥ न्यः । परमात्मचेतनेन निगशीयमासहित इत्युक्तं भवति । ननु निर्ममत्वं न मम कर्माणि कर्त्तव्यं
शान्तम्; तत्र मां कर्माणि कर्माणि कर्त्तव्येतेनेन गतार्थम्; अतो इत्येवंदेमाह—संन्यासस्त्विति ।

उभयप्रेतिसन्दात्तर शानमिति शेषः ॥ ३० ॥

गा॥ये मानवाश्शास्त्राधिकारिणोऽयमेव शास्त्रार्थ इत्येतन्मे मतं निश्चित्य तथानुतिष्ठ-
न्ति, येचाननुतिष्ठन्तोऽप्यस्मिन् शास्त्रार्थे श्रद्धाना भवन्ति, येचाश्रद्धाना अप्येवं शा-
स्त्रार्थो न संभवतीति नाभ्यसूयन्ति—अस्मिन् महागुणे शास्त्रार्थे द्रोपमनाविष्कुर्वन्तो
भवन्तीत्यर्थः, ते सर्वे बन्धहेतुभिरनादिकालारब्धैस्सर्वैः कर्मभिर्मुच्यन्ते; 'तेऽपि कर्मभिः'
इत्यपिशब्दादेर्पा पृथक्करणम् । इदानीमननुतिष्ठन्तोऽप्यस्मिन् शास्त्रार्थे श्रद्धाना अन-
भ्यसूययश्च श्रद्धयाचानसूययाच क्षीणपापा अचिरेणमेव शास्त्रार्थमनुप्राय मुच्यन्त
इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ना॥निरपेक्ष इत्यर्थः। सारभूतः प्रधानभूतः 'सारो खले स्थिराद्ये च न्याये ङीव परे त्रिपु' इति नैऋत-
काः। प्राधान्यं चान् मोक्षसाधने ज्यायस्त्वम्। मानवशब्दस्याशानधिकृतगूढादिमद्वाहत्वादिभूतदेवा-
दिप्रतिश्रेयस्कत्वाच्च तदुभयपरिहाराय च इति प्रमाणसिद्धानुवादेनाधिकारिमाणोपलक्षणेऽयं शब्द इत्य-
भिप्रायेणोक्त—ये मानवाश्शास्त्राधिकारिण इति । नित्यमनुतिष्ठन्तीत्युक्तं नित्यमनुष्ठानं निर्णय-
पूर्णमेव प्रामाणिकत्वनिश्चयशून्यस्यानुष्ठानं कदाचिद्भवेत्तापीत्यभिप्रायेणोक्तम्—अयमेव शास्त्रार्थ
इत्यादि। एतत्—अयमेवेत्युक्तम् ; यद्वा एतन्मे मतं शास्त्रार्थ इति निश्चित्येत्यन्वयः, शासितुर्मतमेव हि
शास्त्रार्थ इति भावः। श्रद्धावन्त इति पदमनुष्ठानात्पूर्वानुष्ठानपरिमत्याह—ये चाननुतिष्ठन्तोऽपीति ।
ततोऽप्यर्थाचीनावस्थानसूयेत्याह—ये चाश्रद्धाना इति। गुणेषु द्रोपाविष्करणमसूयेत्यसूयालक्षणाभि-
प्रायेणाह—अस्मिन्निति । अपिशब्दो वर्णनसमुच्चयपर इति ते सर्वेइत्युक्तम् । ननु सम्भवत्येकना-
क्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते श्रद्धावन्त इत्यादौ च भवन्तीत्यध्याहारश्चानुचित, यच्छब्दस्य चैकत्र प्रयु-
क्तस्यावृत्तिरनुपपद्येत्याह—तेपीति। एवमिति—अधिकारिणा, बुद्धिस्थाना वाक्याना वा । अयमभि-
प्रायः—नालैकवाक्यत्व सम्भवति, अपिशब्दान्मन्ययात्, अपिशब्दो ह्यत्रानुष्ठानमिच्छाधिकार्यन्तरसमु-
च्चयपरो वा, अनुष्ठानात्मपरुपरुपरो वा स्यात् । तत्र ज्ञानयोगिना समुच्चयसम्भवन्नप्यवाननेजितः; कर्म
योगप्रशस्ताप्रकरणानुचितश्च। ज्ञानयोगिन्यः कर्मयोगिनामपरुपरुचन तत्राल्यन्तपरिदम्; नित्यमनुष्ठान-
णा'श्रद्धावन्तोऽनमूयन्तः' इति विशेषणामिधानं च निरर्थकम्, न हि नित्यमनुतिष्ठन्तोऽश्रद्धाना असूय-
न्तश्च भवेयुः। अत्रस्थानविवयत्वे तु समुच्चयपरतया वा अर्थाचीनावस्थापरुपरुतया वा शक्यमपिशब्दो
नेतुमिति अनुष्ठाना श्रद्धानसूयामानन्ता च तुल्यफलत्वेऽनुष्ठानविधायकशास्त्रवैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्याह
—इदानीमिति । श्रद्धानमूययोः पापनिर्हरणहेतुत्वं च 'धर्मशुभो वा दृष्टो वा स्मृतो वा कथितोऽपि
वा । अनुमोदितो वा राजेन्द्र पुनाति पुरुष सदा' इत्यादिसिद्धम् ॥ ३१ ॥

प्र पा॥१. नागलिङ्गानुशासने. ३. काण्ड नानाशेक

२ भारते. आश्वमेधिके १४. २९ ॥

राजेंद्र. ३२६ ॥

शा॥नाः अनसूयन्त. असूयां च मयि परमगुरो वासुदेवे अकुर्वन्तः मुच्यन्ते तेऽपि एवं-
भूताः कर्मभिः धर्माधर्माद्यैः ॥ ३१ ॥

आ॥फलमाह—ये म इति । ये त्वेवं निवृत्त कर्मिणः, तेऽपि मुच्यन्ते ज्ञानद्वारा । कि-
ज॥अन्यथाप्रतीति निराकृतुं तारदुत्तरश्लोकरूपप्रतिपाद्यमाह—फलमिति । केचिद्विद्वान्ः कुर्वन्ती-
त्येतावता मना कारि न वेत्याद्यङ्गय स्वोक्तकरणाकरणयोः फलमाहेत्यर्थः—'मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः' इ-
त्यपिशब्देन ज्ञानमिव निवृत्त कर्माणि मोक्षसाधनमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय व्याचष्टे—ये त्विति

रा ॥ भगवदभिमतमौपनिषदमर्थमननुतिष्ठतामथ्रद्धानानामभ्यसूयतां च दोषमाह—
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥

३२

ये त्वेतत्सर्वमात्मवस्तु मच्छरीरतया भदाधारं मच्छेषभूतं मदेकप्रवर्त्यमिति मे मतं नानुतिष्ठन्ति—नैवमनुसन्धाय सर्वाणि कर्माणि कुर्वते, ये च न थ्रद्धते, ये चाभ्यसूयन्तो वर्तन्ते; तान् सर्वेषु ज्ञानेषु विशेषेण मूढांस्ततएव नष्टानचेतसो विद्धि; चेतःकार्यं हि वस्तुयाथात्म्यनिश्चयः; तद्भावादचेतसो विपरीतज्ञानास्सर्वत्र विमूढाश्च ॥ ३२ ॥

एवं प्रकृतिसंसर्गिणस्तद्गुणोद्रेककृतं कर्तृत्वं तच्च परमपुरुषायत्तमित्यनुसन्धाय

ता॥व्यतिरेकनिन्दयाप्युक्तार्थप्राशस्त्यातिरेक उच्यत इत्यभिप्रायेणाह—भगवदिति। पूर्वोक्तव्यतिरेक-रूपत्वादभ्यसूयोक्तिरथ्रदोषलक्षणतयेत्यभिप्रायेण अथ्रद्धानानामित्युक्तम् । आधेय शेषभूतं विधेयमपि हि शरीरमित्वाभिप्रायेण मदाधारमित्यादि पदत्रयम्, स्वरूपस्थितिप्रवृत्ततादधीन्यपर च । परवृत्तिवृत्तिवि-शेषरूपं मत कथमनुष्ठेयमननुष्ठेयं वा, तिरिद्वस्तुनि च कथमनुष्ठानामत्वत्राभिधेताप्याहारेणाह—नैवमनु-सन्धायैति । सर्वेषु ज्ञानेषु विशेषेण मूढानिति यथावस्थितात्मस्वरूपानभिज्ञतया अहं ममेत्यादिषु सर्वेषु ज्ञानेषु ज्ञातव्यवस्तूनां यथावस्थितस्वरूपप्रकारानभिज्ञानित्यर्थः । नष्टानिति—पुरुषार्थायोग्यानित्यर्थः । किं तत्त्वज्ञानरहितस्यान्तः करणमपि नास्तीत्यत्राह—चेतः कार्यमिति। कार्यादर्शनाकारण नास्तीत्युपचर्चत इति भावः । फलितमाह - विपरीतज्ञानास्सर्वत्रविमूढाश्चेति ॥ ३२ ॥

उत्तरप्रपञ्चकसङ्गत्यर्थं प्रतिपत्तिर्गौरवार्थं च पूर्वोक्तं सङ्कल्प्य दर्शयति—एवमिति। मुक्तानां कर्तृत्वस्य गुणाधीनत्वाभावात्—प्रकृतिसंसर्गिण इत्युक्तम्। ज्ञानयोगानादरहेतुभूतदुःखं कृत्वादिसमर्थनपर-

ज्ञाने तु इति ॥ यं तु तद्विपरीताः एतत् मे मतम् अभ्यसूयन्तः निन्दन्तः न अनु-तिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते सर्वेषु ज्ञानेषु विविधं मूढाः ते सर्वज्ञानविमूढाः तान् विद्धि जा-नीहि नष्टान् नाशं गतान् अचेतसः अधिवेकिनः ॥ ३२ ॥

कस्मान् पुनः कारणात् त्वदीयं मतं नानुतिष्ठन्तः परधर्मान् धनुतिष्ठन्ति, स्वधर्मं च न अनुवर्तन्ते, त्वत्प्रतिकूलाः कथं न विभ्यन्ति त्वच्छासनातिक्रमदोषान् ? तत्राह—

आ॥म्वपरोक्षज्ञानिनः । न तु साधनान्तरमुच्यते। निवृत्तादीनि कर्माणि ह्यपरोक्षेशदृष्टये । अपरोक्षेशदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते । सर्वं तदन्तराधाय मुक्तये साधनं भवेत् । न किञ्चिदन्तराधाय निर्वाणायपरोक्षदृक्' इति ह्युक्तं नारायणाष्टाक्षरकल्पे । अत एव समु-च्चयनियमो निराकृतः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

जा॥नेमुल्यद्योतनार्थोऽपि शब्दो न समुच्यार्थ इत्यर्थः। प्रासङ्गिकं चैतत्। समुचये यद्यपिशब्दः, स च द्वेषा-ज्ञानमिव कर्माणि पृथक्साधनं; ज्ञानकर्मसमुचय एव—इति। तत्राद्यपि निराकरोति—न त्विति। नि-ष्कामत्वादिनानुष्ठितानि यज्ञादीनि निवृत्तानि । आदिपदेन नित्यनैमित्तिकानां ग्रहणम् । अपरोक्षां च सा ईशदृष्टिश्च; तादर्थ्यं चतुर्थी। मुक्तौ मुक्तिसाधने किञ्चित्सहकारि । कर्माणि मुक्तिसाधनमुच्यत इ-त्यत उक्तं—सर्वमिति । तत्सर्वं निवृत्तादिकम् । अन्तरा मध्ये । ज्ञानमाधाय । मुक्तये मुक्तेः । अह-ल्यायै ज्ञारेति यथा । साक्षात्साधनत्वेन श्रुतमपि कर्म यथा व्यवहितं जात; किमपि ज्ञान तथा नेत्युक्तं—न किञ्चिदिति । द्वितीयमपि प्रकारमतिदेगेन निराचष्टे—अत एवेति । 'अपरोक्षेशदृष्टिस्तु मुक्तौ किञ्चिन्न मार्गते' इत्युक्तत्वादेवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

रा॥कर्मयोगयोग्येन ज्ञानयोगयोग्येन च कर्मयोगस्य सुशक्तत्वात्प्रमादत्वाद्दन्तर्गततात्मज्ञान-
तया निरपेक्षत्वादितरस्य दुदशकत्वात् सप्रमादत्वात् शरीरधारणाद्यर्थतया कर्मापेक्ष-
त्वात्कर्मयोग एव कर्तव्यः, व्यपदेश्यस्य तु विशेषतस्स एव कर्तव्य इतिचोक्तम्, अतःपर-
मध्यायशेषेण ज्ञानयोगस्य दुदशकतया सप्रमादतोच्यते—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥

३३

प्रकृतिविविक्तमीदृशमात्मस्वरूपं तदेव सर्वधानुसन्धेयमिति च शास्त्राणि प्रति-
पादयन्तीतिज्ञानवानपि स्वस्याः प्रकृतेः प्राचीनधासनायास्सदृशं प्राकृतविषयेष्वेव चेष्टते;
कुतः, प्रकृतिं यान्ति भूतानि—अचित्ससृष्टा जन्तयोऽनादिकालप्रवृत्तवासनामेव यान्ति,
तानि वासनानुयायीनि भूतानि शास्त्रकृतो निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

ता॥ मनन्तरप्रकरणमित्यभिप्रायेणाह—अतः परमिति । नानुतिष्ठन्तीत्यस्य हेतुरपि सदृशमित्यादिनाभि-
प्रेतः।ज्ञानवानपीत्यत्र न तावद्दार्शनिकज्ञानमालमुच्यते, तस्य प्रकृत्यनुकूलप्रवृत्तिविरोधित्वाभावेनापिशब्दा-
नन्वयात्। नाप्यात्मसाक्षात्कारपर्यन्तं ज्ञानं, तस्यामवस्थया प्रकृत्यनुवर्तित्वप्रसङ्गामायात् । अतो यदाल-
भ्य ज्ञानयोगे प्रवर्तितुमुच्यते, तज्ज्ञानमिह विवक्षितम् ; तच्च शास्त्रजन्य यथावस्थितात्मतरङ्गज्ञानमित्य-
भिप्रायेणाह—प्रकृतिविविक्तमिति । ईदृशमिति—यथावस्थितपरस्परसादिविधिदृष्टस्वरूपनिर्देशः ।
तदेवेति त्रिपयानुभववच्छेद । सर्वदेति आपलागतिरित्यर्थः । स्वस्याः प्रातिस्विक्या इत्यर्थः ।
चेतनप्रवृत्तिरूपचेष्टया असाधारणकारण हि रागद्वेषौ, तौ चानन्तरश्लोकेऽभिधीयते । तन्नूलब्ध प्राचीन-
वासनैव । अतोऽयं प्रकृतिसदृशेन स्वभावव्यपदेशार्हांनादिवामनैव विवक्षितेत्यभिप्रायेणोक्त—प्राची-
नवासनाया इति । सदृशमित्यनेनाभिप्रेतमानुरूप्यमाह—प्राकृतविषयेष्विति । शब्दादिविषयया
सनया पुनरपि तत्रैव प्रवर्तत इत्यर्थः । कुत इति । ज्ञानसाधेत् ज्ञानात्तु रूपं चेष्टताम्, कुतः प्रकृत्यनुरूप
चेष्ट इत्यर्थः । अत्रोत्तर 'प्रकृतिं यान्ति भूतानि' इति । पुनश्चित्शब्दा परिहरन्पुनस्तत्र विवृणोति —
अचिदिति । अचित्ससृष्टा जन्तव इति भूतशब्दार्थः । अनादिभालप्रवृत्ताचित्सस्रगृतापरोक्षामङ्गरे-
हात्मभ्रमजनितामन्तप्रचिता वासनामयतनपरोक्षशास्त्रजन्यज्ञानं न सहसैव निरोद्ध क्षममित्यभिप्रा-
य । तदेव विवृणोति—तानीति निग्रह इति—नियमनमित्यर्थः । अत्र मम वाऽन्यस्य वेति निग्रहक-
र्त्तव्याहारो न युक्तः, 'अनिच्छन्नपि' इत्यादिप्राकरणिकार्थानुसारेण शास्त्रकृतत्वमेवोचितम् । किङ्करिष्य-
तीति—न किञ्चिदपि निरोद्धुं शक्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

प्र पा॥ अनुयान्ति पा॥

१ भी ३ ३६ ॥

शा॥सदृशम् इति।सदृशम् अनुरूपं चेष्टते चेष्टां करोति।कस्याः?स्वस्याःस्वकीयायाः प्रकृतेः।
प्रकृतिः नाम पूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारः धर्तमानजन्मादौ अभिव्यक्तः, सा प्रकृतिः ।
तस्याः सदृशमेव सर्वः जन्तुः ज्ञानवानपि चेष्टते, किं पुनः मूर्खः । तस्मात् प्रकृतिं या-

आ॥एवं चेत्किमिति ते मतं नानुतिष्ठन्ति लोका इत्यत आह—सदृशमिति । प्रकृतिः
पूर्वसंस्कारः ॥ ३३ ॥

जा॥सदृशमिति श्लोकेण ननुतिर्न प्रतीयते, अतस्नामाह—एव चेदिति । यदि त्वन्मत्तानुष्ठाने मोक्षो-
ऽन्वया नाश इत्यर्थः । मूलप्रकृतेरेकत्वात्कथं स्वस्या इति प्रातिस्विक्यमुच्यत इत्यत आह—प्रकृ-
तिरिति । तत्कार्यो रागद्वेषौ उपलक्ष्येते ॥ ३३ ॥

या॥प्रकृत्यनुयायित्वप्रकारमाह—

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥

३४

श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियस्यार्थं शब्दादौ वागादिकर्मेन्द्रियस्य चार्थं वचनादौ प्राचीनवासानजनिततदनुबुभूषारूपो रागोऽवर्जनीयो व्यवस्थितः; तदनुभवे प्रतिहते चावर्जनीयो द्वेषो व्यवस्थितः; तावेवं ज्ञानयोगाय यतमानं नियमितसर्वेन्द्रियं स्वशरे कृत्वा प्रसह्य स्वकार्येषु संयोजयतः, ततश्चायमात्मस्वरूपानुभवविमुखो विनष्टो भवति । ज्ञानयोगारम्भेण

ता॥वासनायास्त्वानुरूपचेष्टाहेतुत्वेऽवान्तरव्यापारोऽनन्तरमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—प्रकृत्यनुयायित्वेति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्येति वीप्सा सर्वेन्द्रियसंग्रहार्थत्वमभिप्रायेण शानेन्द्रियकर्मेन्द्रियोपादानम् । अर्थ-शब्दोऽत्र विषयपरः । साव्यस्य च व्यापारविषयत्वाद्वचनादेरप्यत्रार्थशब्दार्थता दर्शिता । व्यवस्थिता-वित्यत्रोपसर्गार्थविवरणम्—अवर्जनीय इति । वासनाया इच्छाद्वारेणैव प्रवृत्तिहेतुत्ववचनात् ज्ञानवासनैव कर्महेतुत्ववेषेण कर्मवासनेत्युच्यते; ननु वासान्तरमस्तीत्यपि सूचितं भवति । 'इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ' इत्युक्ते शब्दादिविषयेषु रागवद्द्वेषोऽपि किं स्वरत्वाहीति शङ्का स्यात्, तद्यु-दासायाह—तदनुभव इति । ततःकिमिति शङ्काया 'सदृश चेष्टे' इत्यनेनैकीकृत्यानुसन्धानस्तात्व-यार्थमाह—तावेवमिति । एवमुक्तवासनानुयायित्वप्रकारेणेत्यर्थः । नियमितसर्वेन्द्रियमित्यनेन बला-त्क्षणमालनिमीलनादिनियमनमुच्यते । स्वकार्येष्विति—विषयानुभवेषु वचनादानादिषु कर्मषु चेत्यर्थः । 'सङ्गात्संजायते' इत्यारभ्य 'बुद्धिनाशात्प्रणश्यति' इत्यन्त पूर्वप्रवृत्तमवसरे स्मारयति—ततश्चायमिति । 'तयोर्न वशमागच्छेत्' इत्येतन्न तावद्रागद्वेषनिषेधमालम्, तदाहौचित्यात् ज्ञानयोगाङ्गविधानं स्यात् । तच्च ज्ञानयोगानादरणीयताप्रकरणासद्गतम्; अतोऽत्र यत्र वचनव्यतया ज्ञानयोगानादरणीयता उच्येत, नैव ग्राह्यत्वमभिप्रायेणाह—ज्ञानयोगेति । कर्मयोगारम्भे तु चिरात्पुनस्तस्यजातीयविषयेषु प्रवृत्तेर्न राग-शान्ति अनुगच्छन्ति भूतानि प्राणिनः । निग्रहः निषेधरूपः किं करिष्यति । मम वा अन्यस्य वा [दुर्निग्रहा प्रकृतिः इति वाक्यशेषः] ॥ ३३ ॥

*यदि सर्वे आत्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टन्ते—न च प्रकृतिशून्यः कश्चित् अस्ति, ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तः शास्त्रानर्थक्यप्राप्तौ इदम् उच्यते—इन्द्रियस्य इति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्य अर्थं सर्वेन्द्रियाणाम् अर्थं शब्दादिविषये ऽदृष्टे रागः अनिष्टे द्वेषः इत्येवं प्रतीन्द्रियार्थं रागद्वेषौ अवश्यं भाविनौ । तत्र अयं पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य विषय उच्यते । शास्त्रार्थं प्रवृत्तः पूर्वमेव रागद्वेषयोः वशं नागच्छेत् । या हि पुरुषस्य प्रकृतिः सा रागद्वेषपुरस्सरैव स्वकार्ये प्रवर्तयति; तदा स्वधर्मपरित्यागः परधर्मानुष्ठानं च

आ॥तथाऽपि शक्तितो निग्रहः कार्यः । निग्रहात्सद्यःप्रयोजनाभावेऽपि भवत्येवा-तिप्रयत्नत इत्याशयवानाह—इन्द्रियस्येति । तथाह्युक्तं 'संस्कारो बलवानेव ब्रह्माद्या

जा॥इन्द्रियस्येत्यस्य सङ्घतिमाह—तथापीति । एवं तर्हि 'मयि सर्वाणि कर्माणि' इति विधान फलकथ-ने च व्यर्थमित्याशङ्क्येति भावः । 'यद्यपि प्रकृतिं यान्ति भूतानि' इति निग्रहोऽकिञ्चित्करस्तथापि व्याहृत-मेतदुच्यत इत्यत उक्तं—निग्रहादिति । निग्रहादित्याद्याशयवांस्तथापीत्याद्याहेति योजना । अत्रागम-पा॥ [] कुण्डलितमन्वः कश्चित् दृश्यते ॥ *यदि सर्वे जन्तुः आत्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टन्ते ॥ ऽदृष्टे शब्दादौ,

रा॥रागद्वेषवशमागम्य न विनश्येत्, तो रागद्वेषौ ह्यस्य दुर्जयो शनू शानाभ्यासं वारयतः॥

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥

३५

ता॥द्वेषयोर्नलात्कार इति भावः । आगम्य न विनश्येदिति — विनाशहेतुभूत तद्वशगमन परिहरेदित्यर्थः । तद्वशगमने कथं विनाश इति शङ्काया चतुर्थपादमन्तारयति — तौहीति । 'नाम एष नो ध एषः' इत्यादिभिः श्लोत्रैर्विशयमाणमाशरुभिप्रेत्य दुर्जयो शनू इत्युक्तम् । परिषन्धत्वप्रकृतनिषय योजयति — शानाभ्यासं वारयत इति । मुक्तिघण्टापथे लुण्ठारुदरमश्विताभिर्ययः ॥

श्रेयानित्यत्र श्लोके स्वधर्मपरधर्मशब्दौ न तत्राद्वर्णाश्रमाद्यपेक्षया प्रयुज्येते, परवर्णाश्रमादिधर्मानुष्ठानस्य दूरतो निरस्तत्वेन तन्निषेधायोगात्, अत्रच तत्प्रसङ्गाभावात् ; परधर्मात्स्वनुष्ठितात्स्वधर्मो विगुणश्चेत्यनिति चोक्ते श्रेयशब्दस्य प्रशस्यतराचिन्त्वात्स्वनुष्ठितपरधर्मस्य प्रशस्यत्वमात्र प्रमत्तयेत, नच तदुपपद्यते, स्वनुष्ठितस्य दुरनुष्ठितस्य वा परधर्मस्याधर्मत्वेन गर्हणीयत्वात् । अथ क्षत्रधर्मभूतयुद्धपरित्यागाभिर्लापिणोऽर्जुनस्य स्वधर्मभूतयुद्धप्रशसा ब्राह्मणादिधर्मभूततत्परित्यागनिन्दा च त्रिचत इतिचैव — अस्येतावतापि निषेधस्य प्रसङ्गः, तस्य प्रशस्यत्वमात्रप्रसङ्गश्चोप तु न परिहृतम् ; नचात्र स्वधर्मपरित्यज्य परधर्मे कुर्यामित्युज्ज्वलित्वाभिसन्धिः ; अप्रैव ह्यस्येदानीं स्वधर्मत्वबुद्धिः ; स्वधर्मतया भ्राम्यतः परधर्मत्वमत्र ज्ञाप्यत इतिचेत् — नत्र, स्वनुष्ठितात्परधर्मादित्यनुशादरूपत्वानुपपत्तेः ; परधर्मतया सप्रतिपन्नत्वे ह्येव व्यपदेश उपपद्यते, तत्रच परधर्मत्वज्ञापन निष्प्रयोजनम्, अत्रमत्रमात्रस्यैव ज्ञाप्यतात् ; अतोऽत्र स्वधर्मपरधर्मशब्दौ प्रशस्यतयाऽनादरणीयतया च प्रकृतसंयोगान्नानयोगविषयौ ; एवच सति ज्ञानयोगस्य प्रशस्यत्वमात्रप्रसङ्गोऽपि न दूषणम्, पूर्वश्लोकरद्वयप्रकृततासनातुर्गतित्वेन मङ्गलित्वं स्यात्, अथ केनेत्युत्तरश्लोकरस्यप्रश्नोऽप्येवमेवोपपद्यते । अत्र ह्यनिच्छतोऽपि पापाचरणहेतुः न इति प्रश्नः, सच ज्ञानयोगदुःकरकथनेनैव समच्छेत्, अनिच्छतोऽपि मे अत्रधर्मत्यागः केनेति प्रश्नार्थ इति चेत् — न, ज्ञानानिच्छत्वाभावात्, 'नाम एष नो ध एषः' इत्याद्युत्तरानुपपत्तेश्च ; नहि नामनो धायामर्जुनो युद्ध परित्यजति, किंतु काष्ण्यादिनेत्युपक्रमेऽप्युक्तम् ; अतस्त्वधर्मपरधर्मशब्दौ स्वशक्य-

ज्ञानमवतिथदा पुनः रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति, तदा शास्त्रदृष्टिः एव पुरुरः भवति, न प्रकृतिवशात् । तस्मात् तयोः रागद्वेषयोः वशा न आगच्छेत्, यतः तौ हि अस्य पुरुषस्य परिपन्थिनौ श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ *तस्करौ इव पथि ॥ ३४ ॥

तत्र रागद्वेषप्रयुक्तो मन्यते शास्त्रार्थमपि अन्यथा 'परधर्मः अपि धर्मत्वात् धनुष्टेय एव' इति, तत् अस्तु — श्रेयान् इति प्रशस्यतरास्वो धर्मः विगुणः अपि विगतगुणः आ॥अपि तद्वशाः । तथाऽपि सोऽन्यथा कर्तुं शक्यतेऽतिप्रयत्नतः' इति ॥ ३४ ॥

तथाप्युग्र युद्धकर्मत्वेन आह — श्रेयानिति ॥ ३५ ॥

जा॥सम्प्रतिमाह — तथाहीति ॥ ३४ ॥

श्रेयानित्यस्य सङ्गतिमाह — तथापीति । 'ज्यावती चेत्' इत्यत्रे द्वावाक्षेपावर्जुनेन कृतौ । तवायो 'लोकेऽस्मिन्' इत्यादिना परिहृतः । इदानीं 'युद्धस्य निगतगरः' 'तयोर्न वशमागच्छेत्' इत्युक्तया सा-

रा॥अतस्सुशक्ततया स्वधर्मभूतः कर्मयोगो विगुणोऽप्यप्रमादगर्भः प्रकृतिसंसृष्टस्य दु-
श्शक्ततया परधर्मभूतान् ज्ञानयोगात्सगुणादपि किञ्चित्कालमनुष्ठितात् सप्रमादाच्छ्रे-
यान्; स्वेनैवोपादानु योग्यतया स्वधर्मभूते कर्मयोगे वर्तमानस्यैकस्मिन् जन्मन्ययात्फल-
तया निधनमपि श्रेयः, अनन्तरायहततयाऽनन्तरजन्मन्यप्यव्याकुलकर्मयोगारम्भसंभवात् ।
प्रकृतिसंसृष्टस्य स्वेनैवोपादानुमशक्यतया परधर्मभूतो ज्ञानयोगः प्रमादगर्भतयाभयावहः॥

ता॥परशक्यधर्मविषयौ; तदेतदखिलमभिप्रेत्याह—अतस्सुशक्ततयेति । अतः—श्लोकद्वयोक्तवासना-
नुवर्तित्ववशादित्यर्थः । विगुणोऽपि अङ्गवैकल्ययुक्तोऽपीत्यर्थः । विगुणस्य कथं श्रेयस्त्वमित्यत्रोक्तम्—
अप्रमादगर्भ इति । वैगुणमात्र स्वरूपविच्छेदाद्वरमिति भावः । स्वनुष्ठितादित्यस्य वैगुण्यप्रतियो-
न्माकारपरतया मुद्यन्दसाद्रूपपर इत्याह—सगुणादपीति । अनुष्ठितशब्दस्य भूतार्थप्रत्ययान्तत्वाद्भू-
तत्वस्य चातिक्रान्तरूपत्वात्प्रागनुष्ठान पश्चाद्विच्छेदश्च सूचित इत्यभिप्रायेणोक्तं—कञ्चित्कालमनु-
ष्ठितात्सप्रमादादिति । एव विच्छेदाविवक्षायां स्वनुष्ठिताज्ज्ञानयोगाद्विगुणः कर्मयोगश्रेयानित्येतद-
सङ्गतं स्यात्, सगुणस्याविच्छिन्नस्य फलाविनाभावादिति भावः । सुशक्ततयेत्युक्तहेतुविवरणमुखेन
स्वधर्मशब्दार्थं च विवृण्वन् विगुणस्य कर्मणः फलाविनाभावात्कथं श्रेयस्त्वमितिशङ्कापरिहारतया तृतीय
पादं व्याख्याति—स्वेनैवेति । स्वेनैव प्रकृतिसंसृष्टतया व्याप्रियमाणेन्द्रियेणैवेत्यर्थः । यदा स्वेच्छयैवेति
भावः । एकस्मिन् जन्मन्यप्राप्तफलतयेति । अयमभिप्रायः—यद्यप्यात्मसाक्षात्कारादिफलार्थतया
विहितत्वात्कर्मयोगः काम्यकर्मैव; तथाप्यस्य काम्यकर्मणोऽयं विशेषः, यद्विगुणानुष्ठितमपि जन्मान्तरेऽपि
सगुणानुष्ठानद्वारा फलं साधयति—इति । वैगुण्यन्तस्य फलविलम्बमात्रप्रयोजकम् । काम्यकर्मान्तरस्वप्न
फलाभावप्रयोजकमित्येकस्मिन् जन्मनीत्याभिप्रेतं विवृण्वन् जन्मान्तरेऽपि विगुणस्य कथं फलसाधनत्व-
मित्यत्राह—अनन्तरायहततयेति । इन्द्रियाणामनुभूतसंज्ञातीयविषयसमर्पणेन कर्मयोगस्वरूपस्यात्य-
न्तविच्छेदाभावादित्यर्थः । अव्याकुलत्वमत्राविकलत्वम् । एतच्च सर्वे 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति' इति
पूर्वं सद्ब्रहेणोक्तम् । 'पार्थ नैवेह नामुत्र' इत्यादिना प्रपञ्चविष्यतेच । अव्यवहितानन्तरजन्मनि पौष्कल्य-
निर्णयाभावेन सम्भवादित्युक्तम् । अनन्तरे ततोऽनन्तरे वा फलं तावत्सिद्धमिति भावः । यदि विगुणस्य
कर्मयोगस्य जन्मान्तरस्य फलमभिप्रेत्य श्रेयस्त्वमुच्यते; तर्हि ज्ञानयोगस्यापि तथा किं नस्यादित्यत्र
चतुर्थे पादे व्याख्याति—प्रकृतीति । जन्मान्तरेऽपि फलं न सम्भवतीत्यभिप्रायेण भयावह इत्युच्यते ।
स्वरूपेण विच्छिन्नस्य कथं जन्मान्तरेऽपि फलम्, अविच्छिन्नस्य विगुणस्य फलं विलम्बितमिति भावः ॥

प्र-प्रा॥ १. गी. २-४०॥

गी. ६-४०॥

शं॥णोऽपि अनुष्ठीयमानः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् साद्रूप्येन सम्पादितादपि स्वधर्मे स्थित-
स्य निधनं मरणम् अपि श्रेयः परधर्मे स्थितस्य जीवितात् । कस्मात्? परधर्मः भयावहः
नरकादिलक्षणं भयम् आचहति *इति ॥ ३५ ॥

यद्यपि अनर्थमूलं 'ध्यायतो विषयान्' 'रागद्वेषौ ह्यस्य परिपन्थिनौ' इति च उक्तम्;
विक्षिप्तम् अनवधारितं च यत् उक्तं तत् संक्षिप्तं निश्चितं च इदमेव इति ज्ञातुम् इच्छन्

जा॥रितं द्वितीयमाक्षेपमाशङ्क्य परिहरतीत्यर्थः । यद्यपि कर्म कर्तव्यं तथाऽपि उग्रमर्जनीयरागद्वेषं न कु-
र्यामिति शेषः ॥ ३५ ॥

अर्जुन उवाच—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुपः ।

अनिच्छन्नपि वाष्ण्येय बलादिव नियोजितः ॥

३६

रा॥अथायं ज्ञानयोगाय प्रवृत्तः पुरुषः स्वयं विषयाननुभवितुमनिच्छन्नपि केन प्रयुक्तो विषयानुभवरूपं पापं बलान्नियोजित इव चरति ॥ ३६ ॥

ता॥ननु 'सदृश चेष्टते' इत्यादिना वासनानुवर्तितमुक्तम्; वासना च चेतनस्वेच्छाद्वारेण प्रवर्तिका । एव च सति ज्ञानयोगमिच्छतन्नाद्विरोधितया विषयानुभवमनिच्छतोऽपि कथं वासनाविषयानुभवे प्रवृत्तिहेतुरिति पृच्छति—अथ केनेति । अत्र 'अनिच्छमानोऽपि बलादाताइयेन नियोजितः' इति यादवप्रमादाद्योऽपराधः । अथशब्दोऽत्र प्रभार्थकः, काल्पन्यपरो वा ज्ञानवानर्पीति । ज्ञानवत्त्वेन निर्दिष्टप्रथमशब्दोऽयं शब्द इत्यभिप्रायेणोक्तम्—अयं ज्ञानयोगाय प्रवृत्त इति । नह्यत्र वासनवाप्यनिच्छापूर्वं प्रवर्तते चेतनत्वादिति पुरुषशब्दस्य भावः । अनिच्छन्तोऽपि बायूदकादिप्रेरिताः प्रवर्तन्ते; तद्वदत्रापि तेनचित्प्रेरकेण बलवता भवितव्यमिति मत्त्वोक्त—बलादित्यादि । 'बलादिव नियोजितः' इत्यस्य तेनेत्यादिप्रभञ्जिद्वागतार्थात् परिहर्तुं क्रमभेदेनान्वय उक्तः । बायूदकादिवलान्नियोजितो यथाऽनिच्छन्नप्याचरति, तथायमप्याचरति; तत्र केन प्रयुक्त इति प्रभार्थः ॥ ३६ ॥

रा॥अर्जुनः उवाच, ज्ञाते हि तस्मिन् तदुच्छेदाय यत्नं कुर्याम् इति—अथ इति। अथ केन हेतुभूतेन प्रयुक्तः सन् राज्ञा इव भृत्यः अयं पापं कर्म चरति आचरति पूरुपः पुरुषः स्वयम् अनिच्छन्न अपि हे वाष्ण्येय वृष्णि कुलप्रसूत बलात् इव नियोजितो राज्ञा इव इति उक्तः दृष्टान्तः ॥ ३६ ॥

*शृणु तं वरिणं सर्वानर्थकरं यं त्वं पृच्छसि इति भगवान् उवाच—'ऐश्वर्यस्य समस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य पण्णा भग इतीरणा' ऐश्वर्यादि-

आ॥बहवः कर्मकारणाः सन्ति क्रोधादयः कामश्च । तत्र को बलवानिति पृच्छति—अथेति । अथेत्यर्थान्तरम् । 'तयोर्न वशमागच्छेत्' इति प्रश्नप्रापकम् ॥ ३६ ॥

जा॥अथ केनेयर्जुनप्रश्नोऽनुपपन्नः, 'तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ' इति रामद्वेषयोः परिपन्थित्वस्योक्तत्वात्; न हि पापप्रयोजकत्वादन्वयाद्वागादेः पुरुषपरिपन्थित्वमित्यतः प्रश्नाभिप्रायमाह—बहव इति । कारणशब्दः क्रूरतेर्षन्तात्करणे ल्युङन्तः, स च विलिङ्गः । अयमनुमान इति भाष्ये प्रयोगात् । अथवा 'प्यासन्नन्धो पुत्र' इति करणे पुत्र् । अथ च स्त्रीलिङ्गः । बहव इत्यपि स्त्रीलिङ्ग एव, 'योतो गुणवचनात्' इति विकल्पविधानात् । कस्मिन् पाप विवक्षितम् । द्वयोरेवोक्तत्वात् कथं बहव इत्यनुवाद इत्यत आह—क्रोधादय इति । पूर्वं भगवता द्वेषशब्देन मदमत्तरादयोऽप्युपलक्षिताः, अरिपङ्कगप्रसिद्धेः । तदेतद्विदित्वैवमनुवदतीति भावः । रामशब्देन कामः द्वेषशब्देन नोपादयश्च त्वोक्ता इत्यर्थः । अस्य प्रथमस्य प्रकृते क उपयोग इत्यत आह—अथेति । नास्य प्रकृतेन हेतुहेतुमद्भावादिलक्षणा सङ्गतिरिति स्वप्नेव सूचितमित्यर्थः । अथेति शब्देनार्थान्तरमेतदिति सूच्यते ; तर्ह्यसङ्गतं न प्रष्टव्यमित्यतः सङ्गन्तवन्तप्रभावेऽपि प्रासङ्गिनी सङ्गतिरस्तीत्याशयान् प्रसङ्गं दर्शयति—तथैविति । अत्रापि यो बलवास्त प्रति महान्तं प्रपन्नं परिध्यामीति भावेन प्रश्नो युक्त एवेति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीभगवानुवाच—

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥

३७

रा॥ अस्योद्भवाभिभवरूपेण वर्तमानगुणमयप्रकृतिसंस्पृष्टस्य ज्ञानायारब्धस्य रजोगुणसमुद्भवः प्राचीनवासनाजनितदशब्दादिविषयः कामो महाशनः शत्रुः विषयेष्वेनमाकर्षति,

नरा॥ अथ 'इन्द्रियस्य' इत्यादिना मद्गृहेणोक्तमेवार्थं प्रशस्योत्तरतया प्रपञ्चयन् भगवानुवाच— काम एष इति। विषयानुभववासनावीजानां कामकोषाद्युक्त्यादने रजोगुणसलिलस्येकः; कामादिर्ह्यस्मिन्मते ज्ञानविशेषरूप आत्मधर्मः; रजसु प्रकृतिगुणः; अन्यधर्मस्य कथमन्यत्र कार्यकरत्वमित्युक्तं— गुणमयप्रकृतिसंस्पृष्टमेति। औष्ण्याश्रयदहनसंयोगाद्यथा करतलादौ स्फोटादिः, तथा गुणाश्रयप्रकृतिसर्गादात्मनि कामादिरिति भावः। तर्हि गुणत्रयमयप्रकृतिसर्गात्सत्त्वादि कार्यजानादिरपि युगपदेव किञ्च स्वादित्यल्लोक्तम्— उद्भवाभिभवरूपेण वर्तमानेति। पूर्वश्लोकोक्तार्थं शब्दस्यात्रापेक्षयास्येति विपरिणत्यानुपङ्गः। रजोगुणप्रचुरस्यास्य कथं ज्ञानयोगप्रारम्भमालम्पीति चोद्यमुद्भवाभिभवक्रमेण मालया मध्ये कदाचित्सत्त्वोन्मेषसम्भावनया निरस्तमित्यभिप्रेत्य— ज्ञानायारब्धस्येत्युक्तम्। आरब्ध इति 'मुक्ता ब्राह्मणाः' इति वक्तव्येति। एष इति पदेन पापाचरणे प्रयोजकः प्रश्वविषयः परामृश्यते। तेनैव 'सदृशश्चेत्ते' इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थं' इति श्लोकरूपोक्तार्थोऽप्यत्र स्मारित इत्यभिप्रेत्य— प्राचीनत्यादिविशेषणद्वयमुक्तम्। पूर्वांकरागद्वेषावस्थांतरापत्नावत्र कामकोषशब्देन व्यपदिश्येते इति भावः। महाशनन्वाविषरण— विषयेष्वेनमाकर्षतीति। महदशनं भोग्य यस्य स महाशनः। एष इति निर्देशस्यावृत्त्या वाक्यभेदः। तत्र च वाक्यद्वयस्यैकमेव मुखभेदेन प्रतिपाद्यम्। अन्यथा कः पापाचरणे प्रयोजक इति प्रश्ने 'काम एष क्रोधश्च' इत्यादिप्रकारेण निर्दिष्टव्यम्। अनन्तरं च 'विद्ध्येताविह वैरिणौ' इति वक्तव्यम्। उत्तरत्र च पदस्वपि श्लोकेषु 'तेन एतेन कामरूपेण अस्य एन यः कामरूपम्' इति सर्वत्रैकवचननिर्देशः काममालनिर्देशश्च क्रियते, न तु कामात्कोषस्य पृथक्त्वेनाभिधानम्। तत्र च कामस्यावस्थाभेदेन क्रोधतयात्र विवक्षितः, तदवस्थाद्वयविषयतया च वाक्यभेदः प्र-पा ॥ १. गी. ३-३३ ॥

२. गी. ३-३४ ॥

शा॥ दिपट्कं यस्मिन् वासुदेवे नित्यम् अप्रतिवन्धेन सामस्त्येन च वर्तते— 'उत्पत्ति प्रलयं चैव भूतानामागतं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति' उत्पत्त्यादिविषयं च विज्ञानं यस्य स वासुदेवः वाच्यः भगवान् इति— काम इति । कामः एषः *सर्वलोकशत्रुः यन्निमित्ता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणिनाम् । स एष कामः प्रतिहतः केनचित्

आ॥ यस्तु बलवान्प्रवर्तकः स एष कामः । क्रोधोऽप्येष एव, तज्जन्यत्वात् ; 'कामा-

जा॥ बलवद्विषयश्चेत् प्रश्नः, तर्हि परिहारो न भगच्छत इत्यतः परिहार व्याचष्टे— यस्त्विति । प्रवर्तकः पापेषु पुरुषस्त्वया पृष्ट इति शेषः । एव योजनाया क्रोधस्यापि कामसाम्यं स्यात्, तथा चोत्तरत्र कामस्यैवानुवृत्तिर्विरुद्धेतेत्यतः क्रोध एष इत्येतदन्यथा व्याचष्टे— क्रोधोऽपीति । किं काम एव मुख्यया वृत्तैवमुच्यते; नेति ब्रूमः, किं तूपचारेणेति भावेनाह— तदिति । तदेव कुत इत्यत आह— कामादिति । नायस्मि नियमः, यदा गुरुनिन्दादिश्रवणे निन्दकाय क्रुञ्चति, तदा कामाभावेऽपि क्रोधोदय-

पा ॥ * सर्वलोक वश कुर्वन् शत्रुः ॥

रा॥एष एव प्रतिहतगतिः प्रतिहतिहेतुभूतचेतनान् प्रति क्रोधरूपेण परिणतो महापाप्मा
परहिंसादिषु प्रवर्तयति, एन रजोगुणसमुद्भवं सहजं ज्ञानयोगविरोधिनां वैरिणं विद्धि ॥

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।

यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥

३८

यथा धूमेन वह्निराव्रियते; यथा आदर्शो मलेन,

ता॥उचितः। महाशनो महापाप्मेति पदद्वयमपि बाहुल्यानुसारेणौचित्यात्क्रमेण तदुभयत्रियमिच्येतदग्निल-
मभिप्रेत्याह—एष एवेति। प्रतिहतगतिरिति क्रोधाख्ये परिणामे हेतुरुक्तः । एरुस्यैव शब्दार्थानुसारा-
त्प्रमादत्वात् नोधावस्थाया विषयतो भेदप्रदर्शनार्थमतिप्रमत्तपरिहारार्थं चोक्त—प्रतिहतीत्यादि ।
महापाप्मता विवृणोति—परहिंसादिषु प्रवर्तयतीति। महान् पाप्मा कार्यतया यस्यास्तीति स महा-
पाप्मा। 'ऋद्धो हन्याद्गुरुनिपि' इति हि प्रसिद्धमाप्तच्छ्लोकोक्तं रजोगुणाख्यं पूर्वोक्तप्रवृत्तिशब्दव्यपदेशा-
हं वासनाख्य कारणञ्चोपस्थाप्य तदुभयकार्यताविशिष्टमेनमित्यन्वादेशः परामृशतीत्यभिप्रायेण—
रजोगुणसमुद्भव सहजमितिपदद्वयमुक्तम् । इह वैरिणमित्यत्र इहशब्दः प्रमादरक्त्या उभुत्सितज्ञा-
नयोगविषय इत्यभिप्रायेणोक्त—ज्ञानयोगविरोधिनामिति ॥ ३७ ॥

वैरित्प्रकार उच्यते - धूमेनेति। तत्र यथेयन्तमेकं वाक्यम्। आदर्शो मलेन चेत्यत्र चकाराय
थाशब्दोऽनुपक इति व्यञ्जनाय यथा धूमेनेत्युक्तम्। पूर्वस्मिन् श्लोके क्रोधस्यापि कामाभ्यान्तरत्वव्य-
याहनात्क्रोधत्वेन परिणमते। अतः क्रोधः अपि एष एव रजोगुणसमुद्भवः रजश्च तत् गुणश्च
रजोगुणः तस्मात् समुद्भवः यस्य सः कामः रजोगुणसमुद्भवः । रजोगुणस्य वा समु-
द्भवः; कामः हि उद्भूतः रजः प्रवर्तयन् पुरुषं प्रवर्तयति; 'वृष्णया हि अहं कारितः'
इति दुःखिनां रजःकार्यं सेवायां प्रवृत्तानां प्रलापः श्रूयते । महाशनः महत् अशनं यस्य
इति महाशनः अत एव महापाप्मा; कामेन हि प्रेरितः जन्तुः पापं करोति । अतः
विद्धि एन कामम् इह ससारे वैरिणम् ॥ ३७ ॥

आ॥क्रोधोऽभिजायते' इति ह्युक्तम्। यत्रापि गुरनिन्दादिनिमित्तः क्रोधः, तत्रापि भक्तिनि-
मित्तानिन्दाकामनिमित्त एवा। ये त्वन्यथा वदन्ति ते सङ्करान्न सूक्ष्मं जानन्ति । उक्तं च
'ऋते कामं न क्रोधाद्या जायन्ते च कथं चन' इति । महाशनः—महद्वि कामभोग्यम्,
महाब्रह्महत्यादिकारणत्वात् महापाप्मा । सर्वपुरुषार्थविरोधित्वाद्द्वैरी ॥ ३७ ॥

जा॥दर्शनादित्यत्र जाह—यत्रापि। भक्तिनिमित्तश्चाद्याविन्दाकामश्चेति रिग्रहः। 'सद्भास जायते का-
मः' इत्येतद्दर्शयितु—भक्तिनिमित्तत्वेत्युक्तम्। काम एव केनचित्प्रतिहतः क्रोधत्वेन परिणमत इति परेषा
व्याख्यानं द्रुपयति—येत्विति । एतन्तः करणोपादानत्वं लक्षणादानन्तर्वल्लक्षणाद्यं करुणात्सूक्ष्म काम-
नोध्योरत्यन्तभेदम्। न हि गुणो गुणस्योपादानम्, किं तु निमित्तमेव । प्रागन्ये प्रमाणमुक्तम्, इदानीं
व्यतिरेकेऽप्याह—उक्तं चेति । महाशन इति नामे दुर्वदत्वाद्गौणमित्याह—महाशन इति । भोग्य
विषयः । यस्मात्कामभोग्यं महत्तस्मादसौ महाशन इत्यर्थः । काम एष इति पापकारणत्वेनोक्त्या कथं
महापाप्मेत्युच्यते इत्यतो न कर्मधारयोऽयम्, किंतु महान्पाप्मा यस्मादिति बहुव्रीहिरिति भावेनाह—
महाब्रह्मेति । महच्छब्दात्परतः पापशब्दोऽप्याहर्षः । यथादिर्गुत्वाभावात्कथं वैरित्वमित्यत्र आह—
सर्वेति । सर्वः सपूर्णः पुरुषार्थां मोक्षः ॥ ३७ ॥

या ॥ *यथाचोल्ब्येनावृतो गर्भः; तथा तेन कामेनेदं जन्तुजातमावृतम् ॥ ३८ ॥

आवरणप्रकारमाह—

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।

कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ।

३९

अस्य जन्तोः ज्ञानिनो ज्ञानस्वभावस्यात्मविषयं ज्ञानमेतेन कामाकारेण विषयध्यामो-

ताद्देशादुत्तरत्र च—‘कामरूपेण कामरूपम्’ इति तस्यैवानुवृत्तेरत्रापि तच्छब्देन काम एव परामृश्यत इति व्यञ्जनाय—तेन कामेनेत्युक्तम् । इदमिति सामान्यनिर्देशेऽयच्चिद्वहणासम्भवात्मवर्धधेत्रग्रहणौचित्यादिदशब्दस्य वक्ष्यमाणपरत्वादिपि लोकप्रतीतिपरत्वस्वारस्याच्च ‘वैया धेक्षत्राक्तिस्या वेष्टिता’ इत्यादिवत् धेत्रज्ञानामावरणमिहोच्यत इत्यभिप्रायेणोक्तम्—इदञ्जन्तुजातमिति । जन्तुशब्देन शरीरित्वस्य विरहितत्वादावरणार्हत्वं दर्शितम् । नपुंसकनिर्देशस्य सामान्यविषयत्वप्रदर्शनाय जातशब्दः । अनादियामनानुबन्धिर्धेन सहजत्व, निवृत्तस्यापि पुनःपुनरुपाधिवगादागम, स्वच्छया निवर्तयितुमशक्यत्वं च दर्शयितुं दृष्टान्तप्रयोपादानम् ॥ ३८ ॥

‘आवृतं ज्ञानम्’ इत्यादेः पौनरुक्त्यव्युदासायाह—आवरणप्रकारमाहेति । अत्र ‘तेनेदमावृतम्’ इत्युक्ते किं तदावृतमित्याकाङ्क्षाया अपि कथंताकाङ्क्षा युक्तेति भावः । अत्र ज्ञानिशब्दो न तावदभिप्रेतज्ञानविषयः, तदवयवस्य कामावृतगान्तराभावात् । ततश्चानिष्पन्नज्ञानसर्वधेत्रग्रहणमेवोचितमित्याभिप्रायेण—अस्य जन्तोर्ज्ञानिन इत्युक्तम् । ज्ञानिन इत्यत्र प्रत्ययस्य श्रुतिसिद्धस्वाभाविकसं-
वन्धपरत्वप्रदर्शनायावरणस्योपाधिकत्वद्योतनाय च—ज्ञानस्वभावस्येत्युक्तम् । धेक्षशस्यापि कर्मफलभो-
क्तुशब्दादिविषयज्ञानावरणाभावात्—आत्मविषयं ज्ञानमित्युक्तम् । कामरूपशब्दस्य श्वेच्छागृहीत-

प्र-पा ॥ *उत्प्रेनाम-पटमदृशं गर्भम्यान्तर्वेष्टनम् ‘गर्भो-
जरायुगावृतं उत्प्रे जराति जन्मना’ (वाज म १९.५६.
१.) स उल्ब्यावृतो गर्भो भवति’ (छा.५.९.१, इति
श्रुतेः ॥ १.वि.पु.६-७-६२ ॥) ‘विष्णुशक्ति परा-
प्रोक्ता क्षेत्रज्ञास्या तथा परा । अविद्याकर्ममहान्धा
वृतीया शक्तिरिष्यते ॥ यथा...नृप सर्वगा । संसा-
रनापानसिलासवाप्रोत्थितमत्तान् ॥ तथा तिरोहित-
त्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञमधिता । सर्वभूतेषु भूपाल नार-
तम्येन वर्तते ॥’ अद्वैतोऽविद्यासम्बन्धरूपे ज्ञाना-
त्मनि अविद्या-नयं दर्शयति—विष्णुशक्तिरित्यादिना ॥

सर्वगा --चतसृष्वदिशिपालिकान्तसर्वशरीरस्था । जा-
तावेकवचनम् । यदा धर्मभूतज्ञानेन स्वतः सर्वं व्या-
प्तुं क्षमम् । कर्मणा वेष्टिता --कर्मणा सङ्घनितज्ञाने-
त्यर्थः । तदि सर्वं अज्ञा स्फुरित्वाह—तथेति ।
कर्मनारतम्यानुगुणे ज्ञानतारतम्यवतो धेक्षशक्तिरि-
त्यर्थः । सर्वेषां ज्ञाननित्यत्वस्य मुक्तौ सर्वविषयकत्व-
स्य च प्रामाणिकत्वात् यदावस्थाया शक्तौचिद्व्याप्तौ
सिद्धौ । तत्तारतम्यं च ‘पुन, शक्त्युपबद्धित’, ‘त-
च्छब्दा पशवोऽधिकः’ इति स्पष्टीकृतम्—इति
श्रुतप्रकाशिकाया पुराणवृत्त ॥

शाकथं वैरी ? इति दृष्टान्तैः प्रत्याययति—धूमेन इति । धूमेन सहजंन आधियंतं
वह्निः प्रकाशात्मकः अप्रकाशात्मकेन, यथा वा आदर्शो मलेन च, यथा उल्ब्येन च ज-
रायुणा गर्भवेष्टनेन आवृतः आच्छादितः गर्भः तथा तेन इदम् आवृतम् ॥ ३८ ॥

किं पुनः तत् इदंशब्दवाच्यं यत् कामेन आवृतम् इति ? उच्यते—आवृतम् इति ।

आ ॥ कथं विरोधी सः । इदमनेनावृतम् । यथा धूमेनाक्षिरावृतः, प्रकाशरूपोऽप्यन्येषां

ज्ञानानु प्रभस्योत्तर जातं किमुत्तरेणेत्यतः श्लोकद्वयस्य सन्नतिमाह—कथमिति । स कामः कथं
मोक्षस्य विरोधीति जिज्ञासायामाह । धूमेनेत्यादिनेति शेषः । विरक्षितार्थस्वास्फुटत्वात् व्याख्याति

रा॥ हजननेन नित्यवैरिणा आवृत्त दुष्पूरेण प्राप्त्यनर्हविषयेण अनलेन च पर्याप्तिरहितेन ॥

ता॥ रूपत्वे प्रतिङ्ङेस्तद्भ्रमद्युदात्तायोक्त—कामाकारेणेति । नामस्वभावादर्थोदाहितमात्मविषयजाना-
वरणप्रकार व्यञ्जयति—विषयस्यामोहजननेनेति । नित्यवैरिणा आत्मसाधत्वात्सोत्तराधिनाऽना-
दितैरिणेत्यर्थः । नित्यसत्कारिभद्रावपक्षे चास्य त्रेषुचिदात्मसु नित्यवैरित्वमिदम् । योग्यैर्लब्धैरलभा-
वराहित्यमनलशब्दार्थः । 'तृष्णाप्रतिरगाधेय दुष्पूरणेन पूर्यते । या महद्भिरपि क्षितैः पूरणैरेव
एव्यते' इत्युक्तप्रकारेणायोग्येषु दुर्लभेषु प्रवृत्तिर्न तुल्य दुष्पूरणशब्दप्रतिरिक्तमित्यभिप्रायेणोक्त—दुष्पू-
रेण प्राप्त्यनर्हविषयेण अनलेन च पर्याप्तिरहितेनेति । यद्दानलशब्दोऽभिप्रायः । नामे गौणः;
नक्षत्रैर्विषयविभागः पर्याप्तिर्ना स्यात्, तद्वदिति भावः ॥ ३९ ॥

श॥ आवृत्तम् एतेन ज्ञानेन ज्ञानिनः नित्यवैरिणा, ज्ञानी हि पूर्वमेव जानाति 'अनेन अहम्
अनर्थे प्रयुक्तः' इति । अतः दुःखी च भवति नित्यमेव । तेन असौ ज्ञानिनः नित्यवैरी, न
तु मूर्खस्य । स हि कामं तृष्णाकाले मित्रम् इव पश्यन् तत्कार्ये तु खे प्राप्ते जानाति
'तृष्णया अहं दुःखित्वम् आपादितः' इति न पूर्वमेव । अतः ज्ञानिन एव नित्यवैरी ।

आ॥ न सम्यग्दर्शनाय, तथा परमात्मा । यथाऽऽदशो मलेनावृतोऽन्याभिव्यक्तिहेतुर्न भ-
वति, तथा न्तःकरण परमात्मादेव्येकिहेतुर्न भवति कामेनावृतम् । यथोल्बेनावृत्य वद्धा भव-
ति गर्भस्तथा कामेनावृतो जीवः । शास्त्रतो जातमपि ज्ञान परमात्मापरोक्ष्याय न प्रका-
शते कामेनावृतं ज्ञानिनोऽपि, किम्वदल्पज्ञानिनः । नामरूपेण कामाख्येन नित्यवैरिणा । दु-
ष्पूरेण, दुःखेन हि कामः पूर्यते । नहीन्द्रादिषु सुखेन लभ्यते । यद्यपीन्द्रादिपदं प्राप्त

जा॥—इदमिति । ईश्वरान्तःकरणजीवलक्षणवस्तुनयम् । केन विभिरेत्याजङ्घायामाद्य पादत्रय व्याचष्टे
—यथेति । परमात्मा नामेनावृतः स्वयं सर्वज्ञोऽप्यन्यैर्न ज्ञायत इति शेषः । अन्यस्य मुग्धेः । पर-
मात्मादेरित्यादिपदेन जीवो गृह्यते । बन्धापेक्षया आवरणस्य समानवृत्तत्वम् । पदः सत्सुचितो व्यापार-
धम इति यावत् । उल्बो गर्भवेष्टनम् । नामेनावृतो जीवो नेश्वरादिज्ञाने क्षम इत्यर्थः । एव ज्ञय-
ज्ञानकरणशानुप्रतिबन्धस्त्वोक्त्या ज्ञानप्रतिबन्धस्त्वमुक्तम् । आवृतं ज्ञानमित्यनेन पुनः त्रिमुच्यत इत्यत
आह—शास्त्रत इति । पूरं ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धस्त्वमुक्तम्, इदानीं तु कथंचिज्जातमपि ज्ञानं न स्वना-
याय प्रभवतीत्युच्यते । अतो न पुनरुक्तिशेष इति भावः, 'नामकारेणचैक' इति वचनात् । अपरो-
क्षज्ञानस्य मोक्षसाधने ननेनापि प्रतिबन्ध इत्यत उक्तम्—शास्त्रत इति, परमात्मापारोक्ष्यायेति
च । न प्रकाशते न भवति । ज्ञानिन इति व्यर्थम्, ज्ञानस्य ज्ञानिसन्धाव्यभिचारादित्यत आह
—ज्ञानिनोऽपीति । शास्त्रजनितज्ञानवतोऽपि । अल्पज्ञानिनो गुरुपदेत्समाजगनिज्ञानवतः । अपरे
तु ज्ञानिनो नित्यवैरिणा न मूर्खस्य । ज्ञानी हि विनाशयिष्यामि काममिति वतते । मूर्खस्तु तमनुवर्तत
इति वर्णयामि । तदनेनैव निरस्तम् । अपकारित्वं लख्यन् वैरित्वं विवक्षितं; तच्च ज्ञान्यपेक्षया मूर्खेऽधिकम् ।
न हि मूर्खस्तु नानुमधत्त इत्येतावता तत्रास्ति । इच्छानुरूपं रूपं यस्यामौ नामरूप इत्युच्यते । न चैतत्का-
मेऽन्तःकरणधर्मं समवतीत्यत आह—कामेति । रूप्यतेऽनेयेति रूपमास्यात् विवक्षितेत्यर्थः । तर्हि
विशेषणपदमिदं जातं किमस्य विशेषयमित्यत आह—नित्येति । यो न पूरयितुं शक्यः, स दुष्पूरः ।
कामस्तु विषयसाधनेन पूरयितुं शक्यः; कथं दुष्पूर इत्यतोऽन्यथा व्याचष्टे—दुष्पूरेणेति । न
ननर्थं दुःशब्दः । किंतु कृच्छ्रार्थ इत्यर्थः । तदुपपादयति—नहीति । कामविषयोपलक्षणमेतत् । ननु
प्रचलनात्मकत्वात्नोथोऽनलो युक्तः । कामस्तु कथमनल इत्यतः सोपपत्तिरन्यथा व्याचष्टे—यद्य-

रा॥कैरुपकरणैरयं काम आत्मानमधितिष्ठतीत्यत्राह—

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।

एतैर्विमोहयत्येव ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥

४०

अधितिष्ठत्येभिरयं काम आत्मानमधितिष्ठतीत्यत्राह—
इन्द्रियमनोबुद्धिभिः कामाधिष्ठानभूतैर्विषयप्रवर्णदैहिनं प्रकृतिसंसृष्टं ज्ञानमावृत्य विमोहय-
ति—विचित्रं मोहयति, आत्मज्ञानविमुखं विषयानुभवपरं करोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥

४१

यस्मात्सर्वेन्द्रियव्यापारेपरतिरूपे ज्ञानयोगे प्रवृत्तन्यायं कामरूपदशत्रुः विषयाभि-

ता॥एवमावरणप्रकार उक्तः, अथावरणोपकरणान्यनन्तरं नियन्तव्यत्वोपदेशाद्योच्यन्त इत्यभिप्रायेणाह—
कैरिति। आत्मानमधितिष्ठति—स्वतन्त्रमात्मानमाक्रम्य परतन्त्रं करोतीत्यर्थः। इन्द्रियगच्छोऽत्र गोवत्तीवर्द-
न्यायाद्वाद्येन्द्रियपरः । बुद्धिरलापुरुषार्थेषु पुरुषार्थत्वाभ्यवसायः । प्रकृतानुपयुक्ताधिकरणादिधीत्युदात्ताय
करणव्युत्पत्तिं दर्शयति—अधितिष्ठत्येभिरिति। एतैर्विमोहयतीति ह्युच्यत इति भावः । अधिष्ठानक्रि-
याकरणभूतानामिन्द्रियादीनामवान्तरव्यापारप्रदर्शनाय—विषयप्रवर्णस्त्युक्तम् । प्रकृतिसंसृष्टमिति ।
देहिगच्छेनेन्द्रियादेरवर्जनीयत्वं गुणवस्तु च सूच्यत इति भावः । विगच्छः 'अनात्मन्यात्मबुद्धिर्वा अ-
स्वे स्वमिति वा मतिः' इत्याद्युक्तभ्रान्तिवैविध्यपर इत्यभिप्रायेणाह—विचित्रं मोहयतीति । भ्रान्तिवै-
विध्यं भोग्ये स्वात्मन्यभोग्यताभ्रमेणाभोग्येषु च विषयेषु भोग्यताभ्रमेण विवृण्वन् प्रकृतोपयोगित्व च
दर्शयति—आत्मज्ञानेति ॥

प्र-पा॥१. वि. पु. ६-अ. ७-अ ११-श्लो. ११ प्रविवात- नि, स्वमिति, ममारफलक काम्यकर्माविद्या, सैवतह.,
स्वभूतिबीजमेतद्विद्या भिनन्' श्युत्तरा. अनात्मनि तत्त्वभूतेर्वाजन्, द्विधा स्थितम् अहं ममेति ॥
देहे, अहमिति प्रम. जले - ददपोपकारकार्दा वस्तु

शं॥किं रूपेण? कामरूपेण काम इच्छैव रूपं अस्य इति कामरूपः तेन दुष्पूरेण दुःखेन
पूरणम् अस्य इति दुष्पूरण, अनलेन नास्य अलं पर्याप्तिः विद्यते इति अनलः तेन च ॥

*किम् अधिष्ठाय च पुनः कामः ज्ञानस्य आवरणत्वेन वैरी सर्वस्य लोकस्य? इति
अपेक्षायाम् आह, ज्ञानं हि शत्रोः अधिष्ठाने सुखेन निवर्हणं कर्तुं शक्यते इति—इन्द्रि-
याणि इति । इन्द्रियाणि मनः बुद्धिः च अस्य कामस्य अधिष्ठानम् आश्रयः उच्यते । एतैः
इन्द्रियादिभिः आश्रयैः विमोहयति विचित्रं मोहयति एष कामः ज्ञानम् आवृत्य आच्छाद्य
दैहिनं शरीरिणम् ॥ ४० ॥

आ॥पुनर्ब्रह्मादिपदमिच्छतीत्यल बुद्धिर्नास्तीत्यनलः । उक्तं च—'ज्ञानस्य ब्रह्मणश्चाग्नेर्धूमो
बुद्धेर्मलं तथा । आदर्शस्याथ जीवस्य गर्भस्योत्वो हि कामकः' इति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

ज॥पीति । इदमपि प्राप्तादधिकस्योपलक्षणम् । श्लोकद्वयार्थे प्रमाणसंमतिमाह—उक्तं चेति । कामकः
कुत्सितकामो ज्ञानस्य ब्रह्मणश्चाग्नेर्धूमः । तथा बुद्धेरन्तःकरणस्यादर्शस्य मलम् । अथ जीवस्य गर्भस्योत्व
इति सर्वत्र गूढोपमा, एतेनेदमित्युक्तस्य विवरणम् द्वितीयश्लोक इति व्याख्यानमप्राकृतं भवति ॥

रा॥ मुख्यकरणेनात्मनि वेमुख्य करोति, तस्मात्प्रकृतिससृष्टृतयेन्द्रियव्यापारप्रवणस्त्वमादौ मोक्षोपायारम्भसमय एन्द्रियव्यापारानुरूपे कर्मयोगे इन्द्रियाणि नियम्य एन ज्ञानविज्ञान नाशनम् आत्मस्वरूपविषयस्य ज्ञानस्य तद्विषयविषयस्य च नाशनं पाप्मानं कामरूप वैरिणं प्रजहि नाशय ॥ ४१ ॥

ता॥ अथ कामस्यात्माधिष्ठानोपकरणेष्विन्द्रियमनोबुद्धिषु प्रथममिन्द्रियाणां नियमनं कामत्रिन्योपास्त योपदिश्यते—तस्मादिति श्लेषेन । तस्मादित्येतत्प्रकृतस्य ज्ञानयोगस्योक्तप्रकारदुष्करत्वरमगात्वात्—यस्मादित्यादिना । तन्मितनिद्रांऽर्जुनस्य तदानीन्तनानुस्यार इत्यभिप्रायेणान्न—प्रकृतिससृष्ट तथा इन्द्रियव्यापारप्रवणस्त्वमिति आदायित्यनेनाभिप्रेतमाह—मोक्षेतिानात्रेन्द्रियनियमनमत्यन्त-व्यापारपरम, आदौ तस्याशक्तत्वात्, प्रवृत्तं च तत्राग्रेव । तन्मयोगार्थे चेन्द्रियनियमनं प्रागपि 'शस्त्रिन्द्रियाणि मनसा' इत्यादावुक्तम् । अतोऽत्रापि तथैव रणनीतमित्यभिप्रायेणोक्तम्—इन्द्रियव्यापारानुरूप इत्यादि । ज्ञानविज्ञानया द्वयोरप्यात्मविषयस्य प्रकरणात्सिद्धम् । तत्र च 'श्राद्धाण्यु च वि द्रासो विद्वत्सु कृतबुद्धयः' इति स्वरूपतद्विवेकविषयत्वात्पौनःपुन्यमित्यभिप्रायेणोक्तम्—आत्मस्वरूपेत्यादि । विज्ञानं विविच्य ज्ञानं वाच्यतया ज्ञानमित्यर्थ । प्रत्यक्षानानन्दत्वादिविशिष्टमात्मन स्वरूपम् । अशुभनित्यत्वगतृष्णभाक्त्ववर्तमानादिभेदात्तस्मात्तदयोऽप्यणुत्वादि तद्विषयकतया विविचिता । अत्र तत्त्वार्थे स्वरूपं विवेको विवेककरणं शान्त्रम् तत्र प्रमेयं प्रमाणं चोक्तं भवति । एनं पाप्मानामत्पन्वा देशात्प्रस्तुतकामविषयं पाप्मशब्द, तस्य पाप्मशब्देनाभिधानं निषेधविषयतया, ज्ञानविरोधित्वेन, अनिष्फलताद्येतिभिरेत्य—कामरूपं वरिणमित्युक्तम् ॥ ४१ ॥

प्र पा ॥ १ गी ३० ॥

२ मनु १ अ ९७ शो १३ आश्रमेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः । कृतबुद्धिषु कृता कर्तृषु अक्ष वेदिनः । आश्रमेषु च आश्रमेषु मन्त्रे विद्वांसः शारदार्य

जानन्त अथा, तस्याऽपि कृतबुद्धयः शास्त्रोदितानुष्ठा-
नेषु उत्तरकर्तृ यथाबुद्धयः, तेषां, तस्याऽपि कर्तार-
अनुष्ठातार ऋषा, तस्याऽपि अक्षविद अथा त्वर्थे ।
भारतेचोवाय ६ अ. २ धा द्रष्टव्य ॥

रा॥ यत एव तस्मात् इति॥ तस्मात् त्वम् इन्द्रियाणि आदौ पूर्वमेव नियम्य वशीकृत्य भरतर्षभ पाप्मानं पापाचारं कामं प्रजहि हि परित्यज, एनं ज्ञानविज्ञाननाशनं ज्ञानं शास्त्रं आचार्यतश्च आत्मादीनाम् अथवाध-विज्ञानं विशेषतः तदनुभवं तयो ज्ञानविज्ञानयो ध्येयं प्राप्तिहेतव्यो नाशन-नाशकरं त नाशनम् आत्मनः परित्यज इत्यर्थः ॥

आ॥ चधार्थं शत्रोरधिष्ठानमाह—इन्द्रियाणीति । एतद्ज्ञानमावृत्य बुद्ध्यादिभिर्हि विषयगोष्ठानमावृतं भवति । हृताधिष्ठानो हि शत्रुर्नश्यति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

जा॥ इन्द्रियाणीत्यादिकमष्टं निमग्नमुच्यते इत्यत आह—चधार्थमिति । एतदधमेव ह्यनुनेन बलवान्पृष्टं, किमद्वयधरणात् किं प्रतीन्द्रियादीनां करणत्वमिति न प्रतीयते । तन्निदानादिमोहनं प्रतीत्यन्यथा च प्रतीयते, नत आह—एतैरिति । तदुपपादयति—बुद्ध्यादिभिर्हि इन्द्रियदिवेनेक्तानामपि बुद्ध्यादित्वेन ग्रहणं प्राधान्यजापनार्थम् । तस्मात्प्रतीन्द्रियाणां निग्रहं कामहननायोपदिश्यते । तदुपपादयति—इति । नश्यति नागयितुं शक्यो भवति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

पा ॥ *प्रकृतं वैरिणं ॥

तदवशं भव ॥

॥ज्ञानविरोधिषु प्रधानमाह—

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥

४२

ज्ञानविरोधे प्रधानानीन्द्रियाण्याहुः, यत् इन्द्रियेषु विषयव्यापृतेषु आत्मनि ज्ञानं न प्रवर्तते; इन्द्रियेभ्यः परं मनः इन्द्रियेषूपरतेष्वपि मनसि विषयप्रवर्षणे आत्मज्ञानं न संभवति; मनसस्तु परा बुद्धिः—मनसि वृत्त्यन्तरविमुखे विपरीताध्यवसायप्रवृत्तौ सत्यां

ता॥एवं विरोधिमात्राणामिन्द्रियाणां नियन्तव्यत्वमुक्तम् । अथ मनोबुद्धिकामानां नियन्तव्यतरतमत्वादिभिर्बुद्धेरनुत्तरोत्तरं विरोधितमत्वेन निर्दिश्यन्त इत्यभिप्रायेणाह—ज्ञानविरोधिष्विति। परशब्दस्यात्र कारणत्वादिपरत्वायोगात्प्राधान्यमेव विवक्षितम् । तच्च प्रकरणशब्दात् ज्ञानविरोधापेक्षेत्यभिप्रायेणोक्तं—ज्ञानविरोधे प्रधानानीति । प्राधान्यं चेन्द्रियाणां देशकालादिरूपसामान्यविरोध्यन्तरापेक्षया, शरीरापेक्षया वा गूढमत्तनुर्ग्रहत्वादिभिः। इन्द्रियाणां प्राधान्यहेतुं विरोधितप्रकारमाह—यत् इति । इन्द्रियेभ्यो मनसः परत्वे हेतुमाह—इन्द्रियेष्विति । पूर्ववाक्याद्यत् इत्यनुपसर्जनीयम् । एवमुत्तरत्रापि हेतुवाक्ये भाव्यम् । विषयानभिधानदृष्टात्करणादिना बाह्येन्द्रियेषु विषयेभ्य उपरतेष्वपि मनसा तत्तद्विषयेषु चिन्त्यमानेष्वामज्ञानं न स्यात् ; ततो बाह्येन्द्रियोपरतिवेलायामपि विरोधित्वादस्य तेभ्यः परत्वम् । मनसो बुद्धेः परत्वे हेतुमाह—मनसि वृत्त्यन्तरेति । ननु मनसो विषयान्तरवृत्तिवैमुख्ये कथं तद्दोचराध्यवसायप्रवृत्तिः ; मनसा कश्चिद्विषयमालम्ब्य तत्रैव हि कुर्यां न कुर्यामित्याद्यध्यवसीयते, उच्यते—नात्र मनसो निर्देशोपस्थापारनिवृत्तिः ; वृत्त्यन्तवैमुख्यं विवक्षितम्, किन्तु बलादप्यशक्यनिरोधस्वारसिकविषयान्तरप्रावण्यनिवृत्तिः । वृत्तिरुच्यते तत्रैव वाक्ये 'मनसि विषयप्रवर्षणे' इति । अतो यदृच्छया निद्रालस्यादिभिः मनसः स्वरसतो विषयैरुशरणत्वाभावेऽपि दुराग्रहादिमात्रेण विपरीताध्यवसायप्रवृत्तौ मनसस्तथाविधमपि प्रावण्यं स्यादेव । एवं च मनसस्त्विति तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः ; एवंविधवैलक्षण्यायां वा । अध्यवसायादपि कामस्य परत्वे हेतुमाह—सर्वेष्विति । वामनाकार्यत्वस्य स्वानुराधाध्यवसायहेतुत्वस्य च द्योतनाय—इच्छापर्याय इत्युक्तम् । इन्द्रियमनोबुद्ध्यपरतिवेलाया कथं

॥इन्द्रियाणि आदौ नियम्य कामं शत्रुं जहि इति उक्तम्। तत्र किमाश्रयः कामं जहात् इति? उच्यते—इन्द्रियाणि इति॥इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च देहं स्थूलं वाह्यं परिच्छिन्नं च अपेक्ष्य सौख्यान्तस्स्थित्वद्यापित्वाद्यपेक्ष्य पराणि प्रकृतानि आहुः पण्डिताः । त-

आ॥शत्रुहनने आयुधरूपं ज्ञानं चक्रतुं श्रेयमाह—इन्द्रियाणीति । असङ्गज्ञानासिमादाय तरातिपारमिति ह्युक्तम् । शरीरादिन्द्रियाणि पराणि उक्तानि । न केवलं बुद्धेः परः श्रुत्युक्तप्रकारेणाध्यक्तादपि । 'अध्यक्तापुरुषः परः' इति हि श्रुतिः । न च तत्रतत्रोक्तं-

ज॥इन्द्रियाणि पराणीत्यस्य पूर्वेण संगतिर्न दृश्यते ; अत आह—शत्रुहनन इति । एवं बुद्धेः परमित्यनेन वस्तु ज्ञानस्यात्तायुधत्वे प्रमाणमाह—असङ्गेति । असङ्गं वैराग्यसहितम् । तराति पारं पारमितर 'छन्दसिपरेऽपि' इति वचनान् । परत्वस्याविषयापेक्षत्वात्कस्मादिन्द्रियाणि पराणीत्यत आह—शरीरादिति । तनिधानादिति भावः । किं परत्वमन्यत्वं नेत्याह—उक्त्यानीति । 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इति परमात्मोच्यते । तस्य बुद्धेः परत्वे महताऽऽत्मना साम्यं स्यादत आह—न केवलमिति । काऽसौ श्रुतियद्बलाददृग्वाहार इत्यत आह—अध्यक्तादिति । अस्तु भगवानध्यक्तादपि, कामादिजयार्थं बुद्धेः परत्वेनैव ज्ञातेनालं किं प्रमाणान्तरसिद्धाद्व्याहारेणेत्यत आह—नचेति । कामादिजयो हि मुक्तिद्वारं न च मुक्तिरुदेराज्ञानमात्रेण भवति। कुत इत्यत आह—सर्व-

रा॥ज्ञान न प्रवर्तते, सर्वेषु बुद्धिपर्यन्तेषूपरतेष्वपीच्छापर्यायः कामो रजस्समुद्भवो वर्तते चेत्—स परेतानीन्द्रियादीन्वपि स्वविषये वर्तयित्वा आत्मज्ञान निरुणद्धि, तदिदमुच्यते 'यो बुद्धे परतस्तु स' इति, बुद्धेरपि

ता॥ज्ञानस्योत्पत्तिरित्यत्रोक्त— रजस्समुद्भव इति—प्राचीनसामान्नापतरजोदृषितमनोमानससम्भवं इत्यर्थं । नान्दिन्द्रियादीनां विषयान्तरैर्मुखे सिद्धे विषयच्छायास्तद्रात्रेऽपि नो विरोधः, आत्मानुभवच्छाया तत्रैवाभ्यसयामन प्राणव्ययोरुपपत्तिरित्यत्रोक्त—स एवेत्यादि । सत्यमात्मेच्छाप्स्यत्येव, सा हि कादाचित्कालमममूला विषयेच्छा तु प्रचितप्राचीनसामान्नापितनिगन्तरानुवृत्तरजोनूला, तस्मादात्मेच्छा यावदात्मदर्शनाभ्यसयायादिप्र करोति, तादृशविषयेच्छा प्रसला विषयानुभवाभ्यसनायादिकमन बुधादिति भावः । एतन्मत्र कामस्य पूवपा प्रवर्तन्तवचन बुद्धिमनोराप पूरपूरप्रवर्तन्तस्य उपलक्षणं मन्तव्यम् । रजस्समुद्भवा वर्तयित्वेति पदाभ्यां नामस्वाभ्यसनायादानिषेधोत्पत्तिरत्वतदुपकरणत्वलक्षणं वैषम्यं नुशब्दचातिता इवृत्तम् । जयान्तरपरत्वमनन्वयभ्रमं च निरस्यनुक्तार्थरतता चतुर्थे पादमुपादत्ते—तदिदमुच्यते इति। परत इति शब्दस्य पूरमाक्ययनस्यपरशब्दतुष्यार्थत्वात्सार्वाविभक्तिरप्रत्ययन प्रथमार्थत्वं स इत्यस्य प्रकरणसिद्धिश्चिथ्य च व्यञ्जयति—बुद्धेरपीत । अहङ्कारस्य भोक्त्रधिष्ठानाद्बुद्धे परतम्—इति केपाड्विद्याख्यानं प्रकृतासङ्गत्वादिभिर्नानादर्शनीयम् । ननु, 'इन्द्रियस्य परा ह्यर्था जयभ्यश्च पर मन । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् पर । महत परमपत्तमव्यक्तात्पुरुष पर । पुरुषान्न पर किञ्चित्त्वा काष्ठा सा परा गति' इति कठवल्क्या नियन्तव्यवर्गश्रूयत । स्पष्टं चदम् 'आनुमानिन्मप्यत्राम्' इत्यधिकरणे व्याख्यातम् । अस्मिन्नपि श्लोके तत्पर्याभिज्ञायते न चन्द्रियमनसा मध्यस्थानामदर्शनात् 'महत परमपत्तमपत्तात्पुरुष पर' इत्यनयोरनुपादानाच्च भिन्नाथत्वमिति वाच्यम् । सद्ब्रह्मविन्नरूपेण कतिपयाभिधानमकलाभिधानयोरुपपत्तेः,

प्र पा॥१ कठ १ ३ १०, ११ वा । आत्मानं मनमश्च परा बुद्धि—मनसाऽपि स रचित्करिता बुद्धिः परा, अथवमायाभाव मनसाऽप्यभिवृत्तिरत्वात् । इत्यनेन समाराधनेन पर वैष्णव पद प्रथमतमुपाम क रचित्वेन, तच्छरीरादानिव रथश्याङ्गत्वेन रूपवित्वा, यस्य एत रथात्वा वशं तच्छ्रित, स एवाध्वन पार वैष्णव पदमाप्नातात्पुवत्वा, तपु रथादिरुपित शरात्पिपु यानि श्वा वशाकार्यताय प्रधानानि ता न्यव्यन्त—इन्द्रियस्य इत्यादिना। इन्द्रियस्य परा ह्यर्था—तत्र ह्यत्वान् रूपितेभ्य इन्द्रियस्य गाचरत्वेन रूपि ताशशशश विषया वशाकार्य व परा, वदश इत्यस्याऽपि विषयमत्रिषी इन्द्रियाणा दुर्भेप्रवृत्तात् । अथभ्यश्चर मन—विषयश्चापि पर प्रवृत्तिरुपि मन, मनसि विषयप्रवृत्ति विषयामभिमानस्य ऽपि अकिञ्चित्त्वात् ।

मनमश्च परा बुद्धि—मनसाऽपि स रचित्करिता बुद्धिः परा, अथवमायाभाव मनसाऽप्यभिवृत्तिरत्वात् । बुद्धेरात्मा महान् पर—बुद्धेरपि रथि बहुरूपेण आत्मा कर्तृत्वेन प्राधान्यात्पर, सर्वस्य चास्वात्मच्छायत्वात् आत्मैव 'महान्' इतिच विश्वस्यते । महत परमव्यक्तम्—तरनादाप रथरूपिण शरीरं परम, नदायत्त्वात् श्वात्मेन सकृत्पुरुषाधसापनप्रवृत्तीनाम् । अव्यक्तात् पुरुष पर—शरात्पु अथ पर सर्वान्तरात्मनू ताऽनयाया मध्वेन पारभूत परमपुरुष, यथोक्त स्वात्मपर्यन्तस्य समस्तस्य तत्पुरुषावयत्तप्रवृत्तित्वात् । मत्स्वन्तया मितयायामनस्यापि निर्वर्तकं वशाकार्योपासननिवृत्तुपायकं दानूत, परमप्राप्यथ । तदिदमुच्यते—पुरुषान्नपरमिति ॥ २ शारा. १ ४ १॥

शा॥था—इन्द्रियस्य परमन सद्ब्रह्मपरिक्तत्वात्तत्तथा—मनसः तु परा बुद्धि निश्च आ॥कद्वैशज्ञानमात्रेण भवति मुक्ति । सार्वत्रिकगुणोपसंहारो हि भगवता गुणोपसंहार जाञ्जिकेति । तस्यान्यथाव्याख्यानेऽपि स्पष्ट प्रमाणमाह—तथाचेति सर्वत्रैवेति संशय । वेदाद्यनुका-

रा॥यः परस्स काम इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

ता॥सृष्टिप्रकरणादिषु कतिपयसमस्तसृज्यतत्वादिनिर्देशवत्। 'आहुः' इति वचनात् कचिदन्धत्रास्यार्थस्या-
भिधानमवश्याभ्युपगन्तव्यम् ; ततश्च 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इत्यस्य 'बुद्धेरात्मा महान्परः' इत्यनेन
तुल्यार्थत्वादात्मविषयत्वमेवोचितम् ; एवं च सति 'एवं बुद्धेः पर बुद्ध्या' इत्यादौ उत्तरश्लोकेऽपि
द्वितीयान्तात्मशब्दश्चेतनविषयतयोपपन्नतरस्यात् ; अतः कथं स काम इति व्याख्यायते ; उच्यते
—यद्यपीन्द्रियादिबन्ध तदेवात्र प्रत्यभिज्ञातम् ; तथापि स एव क्रमोऽत्र कात्स्न्येन न विवक्षितः ;
पूर्वत्र 'इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः' इति श्लोके निर्दिष्टानाम् इन्द्रियादिकामपर्यन्तानां चतुर्णां विरोधि
नामेवात्र तारतम्यनिर्देशोपपत्तेः, इन्द्रियमनोबुद्धीनां च क्रमस्यात्र न कश्चिद्रङ्गः । कठचल्लघ्वपरत्वे
स्वर्थानामन्तानिर्देशान्मात्रया क्रमभङ्गस्यात् । विरोधिन्ये जेतव्यन्वे न प्रधानतया पूर्वलोत्तरत्र च
काम एव व्यपदिश्यते । अतस्त एवात्र सर्वप्रधानतया 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इति निर्देशमर्हति ;
अन्यथा स इति शब्दस्य विरोधमौपनिषदं दूरस्थं स्यात् ; यदि त्यात्मा एव नियन्तव्यतयाभिमतः,
तदा 'इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः' इत्यादात्माप्यभिधानतया व्यपदिश्येत ; न चैतत्तथाकृतम् ; आत्मा
हि तत्र चतुर्भिर्मोहनीयतया व्यपदिष्टः ; अतश्चतुर्णां नियमनमेवानेन कार्यम् ; तथा सत्युत्तरश्लोकस्या-
त्मशब्दोऽप्येतदनुरोधेन वर्णनीयः ; एतस्यैवानुवादा हि 'एव बुद्धेः परम्' इति व्यक्तः । पादद्वयस्य-
तस्य 'बुद्ध्या' इत्यादिक्रियाद्वयस्य कर्मद्वयं च भिन्नमेव स्वरसप्रतीतम् । अतस्तत्र द्वितीयान्तात्मशब्दो नि-
यन्तव्यतया निर्दिष्टमनोविषयः । तृतीयान्तस्तु मनोनियमनकरणभूताश्रयसावधिषयः । आहुरिति निर्दे-
शस्तु नावश्यनुपनिषदभिप्रायेण 'इन्द्रियाणां हि चरतां यद्येक धरतीन्द्रियम् । तेनास्य धरति प्रज्ञा ह-
तेः पादादिवोदकम्' इत्याद्यनुसारेण मन्वादय आहुरित्वपि विवक्षोपपत्तेः । तस्मात् 'यो बुद्धेः परत-
स्तु सः' इति काम एव निर्दिश्यते । तदेतदपिलभमिप्रेलोकं—तदिदमुच्यत इत्यारभ्य—स
काम इत्यर्थे इत्यन्तम् ॥ ४२ ॥

प्र पा॥ १. मनुस्मृती. २-९९॥ २७२. पुटे. व्याख्यानम् ॥

शं ॥ यात्मिका । तथा - यः सर्वदृश्येभ्यः बुद्धयन्तेभ्यः अभ्यन्तरः, यं देहिनम् इन्द्रि-
यादिभिः आश्रयैः युक्तः कामः ज्ञानावरणद्वारेण मोहयति इत्युक्तम्, सः बुद्धेः द्रष्टा
पर आत्मा ॥ ४२ ॥

आ॥पादेऽभिहितः—'आनन्दादयः प्रधानस्य' इत्यादिना । तथाचान्यत्र—'अपौरुषेयवेदेपु
विष्णुवेदेपु चैव हि । सर्वत्र ये गुणाः प्रोक्ताः संप्रदायागताश्च ये । सर्वैस्तैः सह विज्ञाय
ये पश्यन्ति परं हरिम् । तेषामेव भवेन्मुक्तिर्नान्यथा तु कथंचन' इति गारुडे । तस्मादव्य-
क्तादपि परत्वेन ज्ञेयः । नचात्र जीव उच्यते, 'रसोऽप्यस्य परं द्रष्टा निवर्तने' इत्यु-
क्तत्वात् । 'अविज्ञाय परं मत्तो जयः कामस्य वै कुतः' इति च । अतः परमात्मज्ञानमेवात्र

जा॥ अपि भगवत्संप्रदायागताः, तैः सह तैः सहितम् । न च तत्रेत्युक्तमुपसंहरति—तस्मादिति । मा-
यावादी तु 'यो बुद्धेः परतस्तु सः' इत्यनेन जीव उच्यत इत्याह । तन्निराकरोति—नचेति । कुत इति
चेत्—एवं बुद्धेः परमित्येतज्ज्ञानस्य कामविनाशसाधनश्लोकेः ; तस्याश्च भगवत्परिग्रहे घटनादन्यथा-
ऽघटनादिति भावेनोभयत्र प्रमाणमाह—रसोऽर्पाति । न चात्रेत्युक्तमुपसंहरति—अत इति । भास्कर-
स्तु कामोऽत्रोच्यत इत्याह । तदतीव मन्दं, कामः सङ्कल्प इत्यादिश्रुतेः तस्य मनोधर्मस्य तत्परत्वानुप-
पत्तेः । पञ्चद्वयेऽपि 'इन्द्रियाणि पराणि' इत्यादिना तारतम्योक्तेर्न प्रयोजनमस्तीति 'सस्तस्यात्मानमात्मना'

एव बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥

४३

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे कृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

रा॥ एव बुद्धेरपि परं काम ज्ञानयोगविरोधिनिं वैरिण बुद्ध्वा आत्मान मनः आत्मना
बुद्ध्या कर्मयोगेऽपस्वाप्य एव कामरूपं दुरासदं शत्रुं जहि नाशयेति ॥ ४३ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ता॥ 'सदृश चेष्टे इत्याद्युपक्रान्तज्ञानयोगसंप्रसादतोपसंहारद्वारा मनसः कर्मयोगेऽपस्वापनमभिधाया
ध्यायायोऽप्युपसङ्घियते—एवमिति श्लोकेन। नामविजयात्पूर्वं मनसस्सत्तम्भन नाम कर्मयोगे स्वापनमेव,
न पुनरत्यन्तवशीकृतत्वम्, सति हि कामे मनसोऽपि श्रोभत्स्यादिति पूर्वमेवोक्तमित्यभिप्रायेण—
कर्मयोगेऽपस्वाप्येत्युक्तम्। दुरासदम् अननुष्ठितकर्मयोगैरनिरस्तपारैरगृहीतमुद्वेगसत्त्वकर्मचैदोपद-
र्शनेऽप्यप्राकृतमशक्यमित्यर्थः। अचतनस्य कामस्य शत्रुत्वारोपेण हिंसनीयत्वोक्तिफलितं तु नाशनमेवेत्य
भिप्रायेण 'प्रजहि ' 'जहि' इत्यनयोर्नाशयेति व्याख्या ॥ ४३ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतत्रस्वनमस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य
कृतिषु श्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां
तृतीयाऽध्यायः ॥ ३ ॥

श॥ *एवम् इति। एव बुद्धेः परम् आत्मान बुद्ध्वा ज्ञात्वा संस्तभ्य सम्यक् स्तम्भन कृत्वा
आत्मान स्वेनेव आत्मना सम्यक् समाधाय इत्यर्थः। जहि एनं शत्रुं हे महाबाहो कामरूपं
दुरासदं दुःखेन आसदं आसादन्ं प्राप्तिः यस्य तं दुरासदं दुर्धिष्येयानेकप्रियोपम् इति ॥

इति श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

आ॥ विवक्षितम् । आत्मान मनः । आत्मना बुद्ध्या ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ज ॥ इत्यस्य जीवात्मान परमात्मनेऽकीकृत्येति व्याख्यानं शब्दवाह्यमित्याशयवानात्मशब्दद्वयं व्याख्या-
ति—आत्मानमिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीमद्गीताभाष्यस्य टीकायां
जयतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीः.

श्रिये नमः.

श्रीमते रामानुजाय नमः.

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः

श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः.

असक्त्या लोकरक्षायै गुणेष्वारोप्य कर्तृताम् ।

सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता ॥ ७ ॥

श्रीमन्नियमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहरक्षा ॥

असक्त्या—परमपुरुषप्रीतिव्यतिरिक्तस्वर्गादिफलसङ्कल्प्यागपूर्वकमित्यर्थः। लोकरक्षायै-अनुविधेया-
नुष्ठानस्य कृत्स्नविदः स्वानुष्ठानानुसधानेन अकृत्स्नविदद्विद्यलोकस्य निःप्रमादलुण्ठाकरहितवण्टापथप्रव-
र्तनार्थमित्यर्थः। एतेन लोकसप्रदशब्दो व्याख्यातः। एवं लोकरक्षणार्थे प्रवृत्तेरन्ततः स्वरक्षापर्यन्तत्व भा-
ष्योक्तम्-‘अन्यथा लोकरक्षाशजनितं पाप ज्ञानयोगादप्येनं प्रच्यावयेत्’—इति। गुणेषु उत्तरजस्तमस्संज्ञ-
केषु प्रकृतिगुणेष्वित्यर्थः। आरोप्य कर्तृतां-स्वस्य देशकालावस्थादिनियतविषयगानचिकीर्षाप्रयत्नाश्रयत्व-
लक्षणां कर्तृतां गुणप्रयुक्ततया अनुसंधायित्यर्थः। तथाच भाष्य—‘गुणेषु कर्तृत्वानुसन्धानं च इदमेवात्मनो-
नस्वरूपप्रयुक्तमिदकर्तृत्वम्, अपितु गुणसपक्कृतमिति प्राप्ताप्रातविधेकेन गुणकृतमित्यनुसंधानम्’—इति।
‘मयि सर्वाणि कर्माणि’ इत्यत्र अस्मच्छब्दाभिप्रेतं ध्यानक्ति—सर्वेश्वरे वा न्यस्येति । गुणानां तदाश्रय-
स्य त्रिगुणद्रव्यस्य तत्समुद्भूतं विद्युक्तस्य च जीवस्य निवन्तरि भगवति तस्यास्तन्मूलत्वभावतया निवे-
श्येत्यभिप्रायः । सूत्रकारश्च ‘कर्ता मास्त्रार्थवत्वात्’ इति आत्मनः कर्तृत्वमुपपाद्य अनन्तरं तस्य
परमात्माधीनत्वं ‘परंतु तच्छ्रुतेः’ इत्याह । सर्वेश्वरे कर्तृत्वानुसंधानप्रकारश्चैव भाषितः; ‘इदानीमात्म-
नां परमपुरुषशरीरतया तन्नियाम्यत्वस्वरूपनिरूपणेन भगवति पुरुषोत्तमे सर्वात्मभूते गुणकृतं च कर्तृ-
त्वमारोप्य कर्मकर्तृत्वतोच्यते’ इति। पिण्डतार्थश्च दर्शितः—‘स्वकीयेनात्मना कर्त्ता स्वकीयेक्षोपकरणै-
स्स्वाराधनैकप्रयोजनाय परमपुरुषस्सर्वेशोपी सर्वेश्वरस्त्वयमेव स्वकीयकर्माणि कारयति’ इत्यादिना॥७॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

प्र-पा॥ १. गी. ३-२१. श्लो. भा॥

२. गी. ३-२९. श्लो. भा॥

३. गी. ३-३०. श्लो॥

४. शारी. २-३-३३॥

५. शारी. २-३-४०॥

६. गी. ३-३०. श्लो. भा॥

श्रीमद्भगवद्गीता

चतुर्थोऽध्यायः.

रा॥तृतीयेऽध्याये प्रकृतिसंस्पृष्टस्य मुमुक्षोस्सहसा ज्ञानयोगेऽनधिकारात् कर्मयोग एव कार्यः, ज्ञानयोगाधिकारिणोऽप्यकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वककर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तम्; शिष्टतया व्यपदेश्यस्य तु विशेषतः कर्मयोग एव कार्य इति चोक्तम्; चतुर्थेनेदानी-मस्यैव कर्मयोगस्य निखिलजगदुद्धरणाय मन्वन्तरादाद्येवोपदिष्टतया कर्तव्यतां द्रढयित्वा अन्तर्गतज्ञानतयाऽस्यैव ज्ञानयोगाकारतां प्रदर्श्य, कर्मयोगस्वरूपं, तद्भेदाः, कर्मयोगे ज्ञानांशस्यैव प्राधान्यं चोच्यते; प्रसङ्गाच्च भगवद्वचतारयाथात्म्यमुच्यते—

ता॥अथ चतुर्थसर्गातिं वक्तुं तृतीयाध्यायार्थं सद्ब्रह्मोद्गृह्णाति— तृतीयेऽध्याय इति। सहेतुकमिति— ज्ञानयोगकर्मयोगयोस्सप्रमादत्वनिष्प्रमादत्वादिहेतुपूर्वकमित्यर्थः । एतेन 'असक्त्या लोकरक्षायै गुणे-प्यारोप्य कर्तृताम्। सर्वेश्वरे वा न्यस्योक्ता तृतीये कर्मकार्यता' इति सद्ब्रह्मश्लोकोऽपि व्याख्यातः। अशक्त-स्य, शक्तत्वेऽप्यप्रसिद्धस्य च स्वार्थनिपुणस्य कर्मयोग एव कार्यः ; प्रसिद्धस्य लशक्तस्य, शक्तस्य वा स्वार्थं लोकरक्षार्थं च स एव कार्य इति तृतीयाध्यायेनाधिकारिचिन्तनं, कर्मयोगस्य ज्ञानयोगाद्वैपम्यचि-न्तनं च कृतमिति भावः। अथाधिकर्तव्यतयोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रामाणिकत्व; जानमिश्रत्व, स्वरूपं, तद्वै-विध्यं, ज्ञानांशप्राधान्यं, प्राप्तिक्रमो भगवद्वचतार इति पदार्था इहोच्यन्तइत्याह— चतुर्थेनेति । ननु 'प्रसङ्गात्स्वस्वभावोक्तिः कर्मणोऽकर्मतास्य चाभेदा जानस्य माहात्म्यं चतुर्थाध्याय उच्यते' इति चत्वारोऽर्थास्तं गृहीताः, तत्कथमत्र पदार्थानुकीर्तनम्। उच्यते— 'प्रसङ्गात्स्वस्वभावोक्तिः' इत्यत्र प्रसङ्गः प्रामाणिक-त्वप्रसङ्गः, अस्य च भेदाः इत्यत्र स्वरूपमन्तरेण तद्भेदस्य दुर्जानत्वात्स्वरूपमपि विविधितम्; चकारेण वा त-त्समुच्चय इति सद्ब्रह्मेऽपि पदार्था एव विवक्षिताः। न्वस्वभावोक्तिः स्वस्याकर्मवद्यावतारत्वादिवस्वभावोक्तिः। कर्मणोऽकर्मता कर्मयोगस्यान्तर्गतज्ञानतया ज्ञानयोगाकारता, ज्ञानस्य माहात्म्यं कर्मयोगान्तर्गतज्ञानांशस्य प्राधान्यम्; एवं चतुर्थेनेत्यादिभाष्येणायमपि श्लोको व्याख्यातः। कर्तव्यता हि तृतीयाध्याये प्रोक्ता; अत-स्तद्दाढ्यंमात्रमत्र पुरावृत्ताख्यानेन क्रियत इति— कर्तव्यतां द्रढयित्वेत्यस्य भावः। साक्षादध्यायार्थानां सङ्गतिं प्रदर्श्य प्राप्तिक्रमं पुनराह— प्रसङ्गाच्चोक्तिः। इममितिनिर्देशपूर्वकमुपदेशपरम्पराकथनस्य तात्पर्यमाह

शं॥ योऽयं योगः अध्यायद्वयेन उक्तः ज्ञाननिष्ठा लक्षणः संन्यासः कर्मयोगोपा-यः, यस्मिन् वेदार्थः परिसमाप्तः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च, गीतासु च सर्वासु

आ॥ धुद्धेः परस्य माहात्म्यं कर्मभेदो ज्ञानमाहात्म्यं चोच्यतेऽस्मिन्नध्याये। पूर्वानुष्ठित-

ज॥ उक्तयोर्ज्ञानकर्मणोरुभयोर्विशेषविस्तारत्मकोऽयमध्याय इति पूर्वसङ्घताध्यायार्थस्थितौ इह प्रकरणभेद-प्रतिपादनार्थमाह— धुद्धेरिति । 'एवं ज्ञात्वा' इत्यतः प्राप्तनेन ग्रन्थेन बुद्धेः परस्य विष्णोर्माहात्म्यमु-च्यते। आद्यस्य प्रकरणस्य पूर्वेण सङ्गतिं सूचयितुं— धुद्धेः परस्योक्तम्। श्रेयानित्यतः पूर्वेण कर्मभेद—

श्रीभगवानुवाच—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
 विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १
 एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
 स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥ २
 स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
 भक्तोऽसि मे सत्त्वा चेति रहस्यं ह्येतदुच्यते ॥ ३

रा॥योऽयं तद्योदितो योगः स केवलं युद्धप्रोत्साहनायेदानोमुदित इति न मन्तव्यम् ।
 मन्वन्तरादावेव निखिलजगदुद्धरणाय परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतयेमं योगमहमेव
 विवस्वते प्रोक्तवान्, विवस्वांश्च मनवे, मनुरिक्ष्वाकव इत्येवं सम्प्रदायपरम्परया प्राप्तमिमं
 योगं पूर्वं राजर्षयो विदुः। स महता कालेन तत्तच्छ्रोतृबुद्धिमान्घाट्टिनष्टप्रायोऽभूत् । स

ता॥—योऽयम् इत्यादिना मन्तव्यमित्यन्तेन । योगोऽत्र कर्मयोगः। अत्र ज्ञानयोगरत्वेन परव्याख्यान
 प्रकृतासगतम् कुरु कर्मत्यादिवक्ष्यमाणविरुद्धं चेति भावः। मनोरपि जननित्रे तदुपदेष्टे च विवस्वते प्रोक्त-
 त्वादजुनेनचादावित्यनुवदिध्यमाणत्वाल्ललितमुक्त- मन्वन्तरादाविति । निखिलजगदुद्धरणायै-
 ति—न केवल युद्धप्रोत्साहनायमर्जुनमात्रार्थं वा, किन्तु समस्ताधिकारिबर्गपरिर्गदानायेत्यर्थं । मन्वन्तरा-
 दाबुपदेशात्तस्य निरिखिलजगत्साधारण्यं सूचितम्। नित्यसंज्ञे भगवति स्थितत्वादव्ययत्वम्। अथवा अव्य-
 यत्वमिह फलद्वारा। इममितिनिर्देशश्च पूर्वोक्तमोक्षसाधनत्वमप्यभिप्रेतीति ज्ञापनाय—परमेत्याद्युक्तम् ।
 प्रागपि न फलान्तरार्थमुक्तमिति भावः। अहं प्रोक्तवानित्यनेन मन्वन्तरादौ, महा कल्पारम्भे, भारतसमरारम्भे
 वा मदन्त्यः कश्चिदस्य यथावज्ज्ञाता वक्ता च दुर्लभ इत्यभिप्रेतम्। प्रसङ्गादवश्यं जातव्यं स्वावतारयाथात्म्यं
 वक्तुं स्वस्य मन्वादि कालविरोधरूपशङ्कोत्थापनं च कृतमिति व्यञ्जनाय—अहमेवेत्युक्तम्। विवस्वते प्रो-
 क्तवानिति-नक्षयममुरादिभ्यो मयोपदिष्टो बुद्ध्याद्यागमार्थः, किन्तु सर्वेदेवात्मने विवस्वत इति भावः। वि-
 वस्वांश्च मनवे मनुरिक्ष्वाकव इति—‘यद्वै किञ्च मनुरवदत्तद्रेपजम्’ इतिसकलजगद्द्रेपजभूतवचनत-
 या प्रसिद्धमर्थादाप्रवर्तनविशदाधिकृतमोदिनिविष्टपिनादिजमेग ह्युरदेशपरपरं प्राता, नतु सम्भवद्विप्रल-
 म्भकुहकपापण्ड्यादिससर्गप्रवृत्तेति भावः। एतत्सर्वम्—एवंसंप्रदायपरपरयेत्यनेन व्यक्तम्। परपरश-
 न्देनेश्वाकौरिवांचीनानामपि प्रहणात्कृतादियुगे संप्रदायाविच्छेदा विवक्षित इतिचाभिप्रायः। इदानीं ना-
 गस्याभिधानादत्र—पूर्वं राजर्षय इ युक्तम्। राजर्षयो विदुः—राजानो हि विस्तीर्णांगाधमनसः, त-
 प्रापि ऋषित्वादातीन्द्रियार्थदर्शनक्षमाः, ते च बहवः, ते चाश्वपतिजनकाम्बरीपप्रभृतपससर्वेऽप्यगिगानेनेम
 कर्मयोगमनुष्ठितवन्त इति भावः। कालदैर्घ्यस्य विच्छेदेहेतुत्वप्रकारमिहशब्दसूचितमाह—तत्तच्छ्रोतृबु-
 द्धिमान्घाट्टिति। इह विचिन्ताधिकारिपूर्णं जगति कृतलेतादियुगे कालक्रमेण बुद्धिशक्त्यनुग्रानादयो-
 शा। अयम् एव योगो विवक्षितः भगवता, अतः परिसमाप्तं वेदार्थं मन्यानः तं वंशकथनेन
 स्तोति भगवान्—इममिति । इमम् अध्यायद्वयेन उक्तं योगं विवस्वते आदित्याय सर्गा-
 ज्ञानिवृत्तस्य कर्मणोऽन्यस्माद्भेदः, निवृत्त एव कर्मण्युपासनायशादिरूपेण वा भेदः। ज्ञानमाहात्म्यं शे-
 पेणेति। ‘इमं विवस्वते योगम्’ इत्युपदेशपरम्परकथनं प्रकृतानुपयुक्तमित्यतस्तत्तात्पर्यमाह—पूर्वेति ।

रा॥एवायमस्त्रलितस्वरूपः पुरातनो योगः सख्येनातिमात्रभक्त्या च मामेव प्रपन्नाय ते मया प्रोक्तः—सपरिकरस्त्रविस्तरमुक्त इत्यर्थः।मदन्येन केनापि ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यं, यत इदं वेदान्तोदितमुत्तमं रहस्यं ज्ञानम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

ता॥पचीयमाना दृष्टाः, श्रुताश्चेति भावः।नष्ट इत्यन्तर्विच्छेदो नाभिमतः, व्यासभीष्माङ्गरादेरिदानी-मपि विद्यमानत्वादित्यभिप्रायेणोक्त—विनष्टप्रायोऽभूदिति । स एवायमिति तत्रत्यभिज्ञतावधारणनिर्देशकलितमुक्तम्—अस्त्रलितस्वरूप इति।पुरातनोऽप्येति निर्देशाभ्या कालभेदमात्रेणापि न स्वरूपे वा प्रकारे वा भेद इति सूचितम्।भक्तोऽस्तीति वर्तमाननिर्देशादनिवृत्ता भक्तिःसूचिता।अल्पीयमी तु भक्तिः कदाचिन्निरवर्ततापीत्यभिप्रायेणोक्तम्—अतिमात्रेति।भक्तोऽसि—शास्त्रदृष्टमहत्त्वानुसंधानेन प्रीतिमानसीत्यर्थः, सखा चासि—अवतारदृष्टसौलभ्यविशेषेण प्रणयविषयमभिवानसीत्यर्थः।ते मयेति शब्दावपि‘शाधि मां त्वां प्रपन्नम्’इतिप्रागुक्तप्रपन्नप्रपन्नव्ययोः प्रत्यभिज्ञापकावित्ययमपि प्रवचनहेतुरितिशापनायोक्त—मामेव प्रपन्नाय ते मया प्रोक्त इति। प्रोक्तइत्यत्र सोपसर्गधात्वर्थे विवृणोति—सपरिकरस्त्रविस्तरमिति। परिकरोऽङ्गम्; शब्दस्य प्रपञ्चो विस्तरः; अङ्गोक्तिरप्यत्र सविस्तेरितिभावः। अहं प्रोक्तवान्मयाद्यप्रोक्त इत्याग्यां सूचितमाह—मदन्येनेति।प्रलयेन वा, युगादिस्वभावेन वा सम्प्रदायविच्छेदे सति पुनरहमेव सम्प्रदायप्रवर्तकस्त्वाम्, करणायत्तजानेन मदन्येन हिरण्यगर्भादिनापि मनुष्यदेशमन्तरेण ज्ञातु वक्तुं चाशक्यमित्यर्थः।सख्यभक्तिप्रपत्त्यादिगुणपौष्कल्ययुक्तायोपदेशस्यैव भगवद्भक्तिरिक्तेन ज्ञातु वक्तुं चाशक्यत्वे हेतुपर रहस्यमित्यादीति दर्शयति—यत इति।हिशब्दोऽत्र हेतुपरः, रहस्यत्वाद्योग्यायोपदेशयम्; उत्तमरहस्यत्वान्मदन्येन ज्ञातु वक्तुं चाशक्यमिति विभागः।उत्तमरहस्यत्वे हेतुः—वेदान्तोदितमिति। नपुंसकनिर्देशयोग्यं विशेष्यमुक्तं—ज्ञानमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

शं।द्वौ प्रोक्तवान् अहं जगत्परिपालयितृणां क्षत्रियाणां बलाधानाय । तेन हि योगवलेन युक्ताः समर्था भवन्ति ब्रह्म परिरक्षितुम् । ब्रह्मक्षत्रं परिपालिते जगत् परिपालयितुम् अलम्। अव्ययम् अव्ययफलत्वान्। न हि अस्य योगस्य सम्यग्दर्शननिष्ठालक्षणस्य मोक्षाख्यं फलं व्येति । स च विघ्नस्वान् मनचे प्राह । मनुः इक्ष्वाकवे स्वपुत्राय आदिराजाय अग्रवीत् ॥ १ ॥

एवम् इति। एवं क्षत्रियपरम्पराप्राप्तम् इमं राजर्षयः राजानश्च ते ऋषयश्चेति राजर्षयो विदुः इमं योगम् । स योगः कालेन इह महता द्वाघेण नष्टः चिच्छिन्नसंप्रदायः संवृत्तः । हे परंतप, आत्मनः विपक्षभूताः पग इति उच्यन्ते, तान् शौर्यैतेजोगमस्तिभिः भानुरिव तापयति इति परंतपः शत्रुतापन इत्यर्थः ॥ २ ॥

आ॥श्रायं धर्म इत्याह—इममिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

जा॥पूर्वमुद्धितः।ये मे मतमित्युक्तेन हेतुना सहास्य समुच्चयार्थशब्दः।अय धर्मो ‘मयि सर्वाणि’इत्यनेनोक्तः । योगशब्दोऽप्यनेन व्याख्यातः । न केवलमुपदेशपरम्पराऽत्रोच्यते, किं तु तेषामनुष्ठानमप्युपलक्ष्यते । तच्चेतोऽपि त्वयाऽनुष्ठेयमिति प्रतिपादनार्थमिति भावः। ‘कर्मणैव हि संसिद्धिम्’ इत्यनेनैतद्वर्तार्थमितिचेन्न, रहस्यकर्म त्वया न त्याज्यमित्यस्योपपादनायाचारस्य तत्रोक्तत्वात्; अत्र तु निवृत्तधर्मानुष्ठाने सदाचारस्योच्यमानत्वात्।अत एव तत्राचारइत्येवोक्तम्, इह त्वयं धर्म इति।‘लोकेऽस्मिन्निविधा’ इत्यत्रोक्तस्य कर्मणैवेत्युदाहरणमुक्तमिति तत्रापि न दोषः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

रा॥अस्मिन् प्रसङ्गे भगवदवतारयाथात्म्यं यथावत् ज्ञातुमर्जुन उवाच—
अर्जुन उवाच—

अवरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीया त्वमादां प्रोक्तवानिति ॥

४

कालसङ्ख्यया अरम् अस्मज्जन्मसमकालं हि भवतो जन्म, विवस्वतश्च जन्म काल
सङ्ख्यया परम् अष्टाविंशतिचतुर्युगसङ्ख्यासङ्ख्यातम्, त्वमेवादां प्रोक्तवानिति कथमेत
दसम्भावनीयं यथार्थं जानीयाम् ननु जन्मान्तरणापि वक्तुं शक्यं जन्मान्तररुतस्य महता
स्मृतिश्च युज्यत इति नात्र कश्चिद्विरोधः, नचासौ वक्तारमेव वसुदेवतनय सर्वेश्वर न

ता॥‘प्रसङ्गात्स्वभावोक्तिः’ इतिसङ्ग्रहश्लोकात्तुभाषणाह—अस्मिन्प्रसङ्ग इति। नर्तव्यतादृढीकरणार्थं
कथाप्रसङ्ग इत्यर्थः। भगवदवतारयाथात्म्यम् अकर्मस्वत्वादिरूपम्। यथाऽदिति प्रातिभासिन्त्वादि-
प्रतिश्रेयस्कप्रमाणोपपत्तिपूर्वकमित्यर्थः। परापरशब्दाभ्यां न दैवमानुपत्वरूपजातिवैषम्यमुच्यते, तस्योपदेश-
विरोधत्वाभावात्, देवानामपि देवत्वन च कृष्णस्य निवृत्तत्वात्, जन्मशब्दस्य जननवाचितया
साक्षात्जातिवाचकत्वाभावात्, आदाविति कालविरोधस्य च व्यक्तमुक्तत्वात्, ‘बहूनि मे व्य-
तीतानि यदायदा हि’ ‘युगेयुगे’ इत्येवमादिरूपस्योत्तरस्य च कालविरोधपरिहाररूपत्वात्। अतः परा
परशब्दौ कालसङ्ख्याकार्कषापरुषाविषयावित्यभिप्रायेणोक्तं—कालसङ्ख्ययेति। अवरत्वहेतुतया विवस्व-
तः कालवधिं दद्यादिति—अस्मदिति। समकालमिति—अनूविप्रकृष्णमित्यर्थः। त्वशब्द इदानीन्तन
त्वाभिप्रायतया विरोधपर इति शोतनाय त्वमेवेत्युक्तम्। कथमेतदित्याक्षेपमूचितमुक्तम्—असम्भावनी-
यमिति। विजानीयमित्यत्रोपसर्गविबोधितमाह—यथार्थमिति। जन्मान्तरस्यैवाभावाद्वा, जन्मान्तरा
नुभूतस्य स्मृत्ययोगाद्वा, वक्तुर्जन्मान्तरस्मृतिमत्तया श्रोतुरविदितत्वाद्वा खल्वेतजन्मावलम्बनेन विरोध-
चोपपत्तिरिति न चैतदरिणमत्र सम्भवतीति प्रथमाऽपत्तिः—नन्विति। जन्मान्तरेणापि शक्यमिति—नहि
तदानीन्तनेन जन्मना तदानीन्तनायोपदेशो विरुद्ध इत्यर्थः। महतामिति—न केवलमीश्वरस्य कृष्ण-
स्य, अन्येषामपि महतामिति भावः। श्रूयन्ते हि जातिस्मरतृत्तान्ता। ‘जातिं स्मरति पौर्विकीम्’ इति च म-
नु। युज्यत इति—अनुभवेन संस्कारे प्रागेव निष्पन्ने तस्य च अदृष्टविशेषादिवशादुद्बोधे जन्मान्तरा
नुभूतस्मृतौ न काचिदयुक्तिः यथा प्रथमस्तन्वपाने स्तन्यस्य पिपासाशान्तिहेतुत्वस्मृताविति भावः। म-
हतामन्येषां स्मृतिः, ईश्वरस्य तु प्राचीनवृत्तान्तगोचरत्वात्साक्षात्कार स्मृतिरित्युपचर्यते। कश्चिदि-
ति—कालविपर्ययस्य वा कारणभावादिरूपो वेत्यर्थः। असाविति—वृद्धोपसेवादिभिः श्रु-
तादिबहुलैऽनुन। वक्तारमिति—विवस्वते प्रोक्तवानहमिति स्वसै वक्तारम्, यदा विवस्वते

प्र पा ॥ २ मानवे

शा॥दुर्बलान् अजितेन्द्रियान् प्राप्य नष्ट योगम् उपलभ्य लोकं च अपुरुषार्थसंबन्धिनम्
—स इति। स एव अत्र मया तं तुभ्यम् अद्य इदानीं योगं प्रोक्तं पुरातनं भक्तं अस्मि मे
सखा च असि इति। रहस्यं हि यस्मात् पतत् उत्तमं योगज्ञानम् इत्यर्थः ॥ ३॥

भगवता विप्रतिषिद्धम् उक्तम् इति मा भूत् कस्यचित् बुद्धि इति परिहारार्थं

ज्ञानं न त्वेवाहम् इत्यादिना सर्वप्रकारेणोपपत्तिविनाशरहित्यमुक्तं भगवतः, तत् श्रुत्वा कथम-

रा॥जानाति, *यत् एवं वक्ष्यति †'परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम्॥ आहुस्त्यामृपयस्सर्वे देवर्षिर्नरदस्तथा॥ असितो देवलो व्यासस्स्वयं चैव ब्रवीषि मे' इति । युधिष्ठिरः कृष्ण एव हि लोकानामुत्तरिणि चाप्ययः । इत्येवमादिषु । कृष्णस्य हि कृते इति कृष्णस्य शेषभूतमिदं कृत्स्नं जगदित्यर्थः । अत्रोच्यते—

ता ॥ यत्कारमित्यर्थः । एनं वसुदेवतनयमिति—मानुषध्यापारजन्मभ्यां तिरोहितेश्वरभावमपीत्यभिप्रायः । सर्वेश्वरमिति—वियस्वदादीनामपीश्वरमिति भावः ; यद्वा, गोवर्धनोद्धरणायतिमानुषवृत्तान्तैर्यतारदशायामेव चतुर्भुजत्वादिना च व्याञ्जितेश्वरत्वमिति भावः । उक्तज्ञानसद्भावं कार्येण व्यवहारेण कारणेनोपदेदेन च स्थापयति—यत्पुत्रमिति एवम् अनेकाकतमोपदेशादिभिरीश्वरत्वनिर्कर्षपूर्वकमित्यर्थः । अर्जुनस्य स्ववाक्येन स्यात्कमहर्षिगणोपदेदेन च शनानुमानमुक्तम् ; भारतकथावगतेन बन्धूपदेदेन च ज्ञानवत्तामाह—युधिष्ठिरेति । बहुष्वपि वृत्तान्तेष्वतन्तेभ्यो बहुभ्यो बहुधा श्रुतमित्यर्थः । कृष्णपदेति—स्थितिहेतुत्वेन प्रसिद्धस एवोत्पत्त्यादेरपि हेतुः ; ननु ब्रह्मरुद्रादिः प्रधानादिर्वा ; यद्वा लौकिकैः पुरुषैः वसुदेवतनयतया प्रतीयमानः कृष्णपदेत्यर्थः । हिशब्दः 'एको ह वै नारायण आसीत्' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धिं दर्शयति । लोकानामिति । 'लोकस्तु भुवने जने' । तन्नान्यतरविवक्षायामितरदार्थम् ; उत्पत्त्यप्ययशब्दावलोत्पादरुनाशकपौ । चकारः प्रसिद्धिप्रकर्षादनुक्तं स्थितिहेतुत्वादिकं समुच्चिनोति । एवं 'यतो वा इमानि भूतानि' इत्यादिना ब्रह्मलक्षणतयोक्तं सर्वकारणत्वमुक्तम् । अतएव हि 'परं ब्रह्म' इत्यर्जुनोक्तिः ; कृष्णस्य हीत्यल्ल हिशब्देन 'पति विश्वस्य' 'करणाधिपाधिपः' इत्यादिप्रसिद्धिस्तूच्यते । कृते इत्यस्य अनेकार्थसाधारणत्वात्तादर्थ्यपरत्वव्यञ्जनायाह—कृष्णस्य शेषभूतमिति । अल चिप्रत्ययाभावात्, स्वाभाविकत्वं सूचितम् ; 'दासभूतास्स्वतस्सर्वे' इत्यादिवत् । कृष्णस्य कृते भूतमिति कृष्णार्थनुत्पत्तं सत्तायोगिचेत्यर्थः । 'जैनमायस्य

प्र-पा ॥ *य एवं. पा॥ िगी. १० १२, १३ ॥

१. भारते. सभापर्वणि-३८-अध्याये-२६. श्लो ॥

२. महोपनिषदि. १-१ ॥

३. नामलिङ्गानुशासने. तृतीयकाण्डे नानार्थवर्गे. कान्तेषु. १५७ श्लो॥ ३. तै. भृ. १-१॥

४. तै. नारा. १०. १॥ ५. श्वे. ६-९ ॥

६. पाञ्चरात्रे ॥ † 'दासभूतास्स्वतस्सर्वे' ह्यात्मानः परमात्मनः । नान्यथा लक्षणन्तेषामन्वये मोक्षे तदेव च ॥ 'दासाश्च ते भूताश्च दासभूताः दास्येन लक्षणमत्ताकाशस्वयं. ॥ अस्तशब्दः—'आत्मानः' इत्युक्त्यामपर ; नस्वागन्तुकोपापित इत्यर्थः । अनादिभगवन्मायातिरोहितत्वेन दास्यरसानाभिर्भावात्, सत्यामपि दास्ययोऽवतानन्तत्कलोपधानं नास्तीति भावः । सर्वशब्दः त्रिविधात्मवर्गेपरः । हिशब्दः—'पति विश्वस्य' इत्यादिप्रमाणप्रसिद्धिपरः । 'आत्मानो दासभूताः' इति व्याहृत, व्यापनभरणस्वाभ्यानामामपदार्थ-

त्वात्, स्वामिनश्च स्वत्वानुपपत्तेः—इत्याशङ्का परमात्मसमाख्यया परिहृता । ननु 'असन्नेव स भवति' इत्यत्र ज्ञानस्य सत्तात्पानाम्भक्तत्वं श्रुतमित्यत्राह—नान्वयेति । लक्षणं—भूतशब्दोपात्तभगवत्प्रियतमत्वरूपमत्ताशापकमित्यर्थः । सिद्धान्ते कैर्द्वयस्यानुभवजनितप्रतीकारितत्वेन प्रेमौत्कट्यवर्गतया, अनुभवापेक्षया कैर्द्वयमेव भगवत्प्रियतमम् ; 'असन्नेव' इत्यत्र कैर्द्वयपर्वन्तमान भगवत्प्रियतमत्वलक्षणसत्तातिशयलाभहेतुरित्यपि विवक्षितमिति भावः । तादृशकैर्द्वयं 'गुणैर्दास्यमुपागतं' इत्यादिरौला भगवत्काश्वविशेषेण बद्धदशायामपि सम्भवतीत्यभिप्रायेणाह—बन्धे इति । ननु 'सोऽस्तुते' इत्यादावनुभवस्यैव सामान्येन अस्मद्विदाफलत्वश्रवणात् दास्यमेव सत्तालाभहेतुरित्युक्तमयुक्तमित्यत्राह—मोक्षे इति । मोक्षे च तथैवेत्यर्थः ॥

७. ब्रह्मसूत्रम्. १-१-२॥ 'अस्य' विचिन्तयिद-

रा॥जानात्येवाय भगवन्त वसुदेवसुनुं पार्थ., जानतोऽप्यजानत इय पृच्छतोऽयमाशयः—
निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणकतानस्य सर्वेश्वरस्य सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्यावाप्तसमस्त-

ता॥यत्. "इमानि भूतानि" इत्यादिवदत्तापीदशब्दस्तत्प्रमाणसिद्धिचित्रचेतनाचेतनसमुदायपर.; पूर्वा-
थोक्तसृज्यत्वसह्यार्यत्वादिप्रकारानुवादपरो वा । तेन तदधीनोत्पत्त्यादिमत्वात्तदध्य हेतुर्गुणो भवति,
कस्योदरे' इत्यादिवत् । अथ चोद्यवादिनोक्तमभ्युपगमेन प्रतिवक्ति—जानात्येति । अवधारणेन ना-
स्मिन्नशे विवाद इति सूचितम् । अयमितिनिर्देश पूर्ववत्प्राप्त्यर्थस्य सूचयति । वसुदेवसुनु भगवानिति जा-
नातीत्यर्थ । नामपरो गुणपरो वाव भगवच्छब्द । वसुदेवसुनुपार्थगच्छाभ्या मातुलसुतत्वैर्नृप्यसेयत्वसू-
चनेन इतरपुरुषवदीश्वरत्वादितिरोधायकप्राकृतसम्बन्धे सत्यपि मुहूर्तगानुपदेगवशाच्च जानातीत्यभि-
प्रेतम् । तर्हि प्रश्नो निरसशय इत्यन्वाह—जानतोऽपीति । नाल्यन्ताज्ञातमनेन पृच्छयते, ज्ञातमेव विदोषा-
न्तरजिज्ञासया परिशुष्टमिति भाव । अजानत इत्येतेन त्रिनयगभपरिप्रश्नप्रकारश्च सूचित । अज्ञाता-
शत्रुमुखा जन्मादेर्मिथ्यात्वादिशङ्काच्च जनयन्तो भगवति ज्ञाताशत्रिषोपा उपादीयन्ते—निखिलेत्यादि-
पठ्यन्तपदै । निखिलहेयप्रत्यनीकेति—य परगतमपि जन्मत्रादिहेय निवर्तयति, न न्य ह्य तदेवो-
पाददीतेति भाव । कल्याणकतानस्येति—स्वरूपानन्दतुल्यस्य कि जन्मनेति भाव । सर्वेश्वरस्येति
—यदि कश्चित्स्वच्छन्दोऽस्य नियन्ता स्यात्तदा जन्मादि वदेत, नच सोऽस्तीत्याशय । सर्वज्ञस्येति—
यद्यसौ स्वस्य हितमहित च न जानाति, तदा हि स्वेच्छयैव गलादीनामप्रत्यादिसर्वशब्दजन्मादिपरिग्रह-
स्यादित्यभिप्राय । सत्यसङ्कल्पस्येति हिताहितज्ञाने सत्यपि कश्चिच्छुक्के पतिष्यामीति वदंमे पतति,
न चासौ तथेति हृदयम् यदा लेकरक्षणार्थमेतान्तरा इति हि परमोत्तर स्यात् तदप्ययुक्त सङ्कल्पमात्रेण
रक्षणाद्युपपत्तेरिति भाव । अप्राप्तसमस्तकामस्येति—यदि साध्य किञ्चित्प्रयो न स्यात्, तदा तदर्थं
जन्मादि परिशुद्धेत, नच तदप्यस्तीति भाव । एव च सतीश्वरो न वस्तुतो जन्मादिमान्, अकर्मवशत्वात्,
मुक्तात्मन् इत्यन्वयेन, या ज मादिमान्, स कर्मवश, यथा ससारी इति व्यतिरेकेण चैकमनुमानम्, तत्रैव

प्र पा॥चिन्मशस्य यवस्थितमुखुडु लोपभागस्य, जग-
त जन्मादि जन्मस्थितिलया, यत यस्मान् सर्वेश्वरात्,
जन्मादय प्रवर्तते, तत् ब्रह्मेत्यर्थ ॥

१ श्लोकरले १४ श्लो ॥ † कस्योदर हरविरिञ्च
मुखप्रपञ्च का रक्षताममजनिष्ठ च कस्य नाम ।
कान्वा निगीर्ये पुनरुद्विरति त्वश्य क केनवैष
परवानिति शक्यशङ्क ॥ परावर्तत्वविवेकमाह—
कस्येति श्वकेन ॥ प्राकृतप्रलयदशाया हरचतुमुखादि-
रूपेण स्रष्टवमाणश्चिदविदात्मक प्रपञ्च, कस्योदरे—
त्वदन्वस्य कस्मान्तरसूक्ष्मतयाऽवस्थित इत्यर्थ । स
ष्टे पुरुषार्थेषुतया धर्मादिपुरुषार्थस्य च शिवविकाल-
भावित्वात् तत्प्राधान्यविवेक्षया क्रममुल्लङ्घ्याह—कोर-
क्षतीति । अथ जनिहेतुत्वमाह—अजनिष्ठचेति ।
अथैवमेव परावर्तविभाजकप्रतिक्रमव्यापारमाह—
कान्त्वेति । अन्यमपि निगणानादिकमाभूतब्रह्मरूपाय

शक्यमाश्वर्यभ्यापारमाह—निर्गयेति । 'उद्विरति'
इति वर्तमाननिर्देश वरचित्स्ववित्कृते तथा प्रकृति
प्रवाहशापनार्थ । तस्य यथापूर्वत्वघातनाय पुनश्शब्द ।
एव महार्थत्वसहर्षत्वस्वरक्षणत्वजन्यत्वजनकत्वाधि-
ष्ठयत्वाभिष्ठातृत्वादिबैभवंयवगुरुकैश्च इतुभिस्त्वदन्वेषु
कचिदपि स्वातन्त्र्यशङ्काच न स्यादित्याह—केनेति ॥
त्वदन्वयेनेति विशेषणायन् । वाशब्दार्थ । मुक्त्ये
मित्युक्त शक्तिभूयस्त्वऽपि सर्वशरारत्वादिरक्षण स्वा-
तन्त्र्य नास्ति, किमुत क्षेत्रज्ञेव हरविराज्वादिषु इत्य-
भिप्रायेण निर्दिशति—एष इति ॥ अत्र सर्वेषा-
नाधारनाय नियन्तृत्वा शशितयाचाधिक पर,
तद्वाग् - परवान् । प्रामाणिकाना दृढतरबहुप्रमाण
सिद्धेश्चै तद्विपरीतशङ्काऽपि नात्ययत इत्यभिप्रायणात्र
शङ्काप्रतिक्षेप ॥

२. ज्ञाता विद्या . पा ॥

य ॥ कामस्य कर्मपरवशदेवमनुष्यादिसजातीयं जन्म किमिन्द्रजालादिवन्मिष्या, उत सत्यं, सत्यत्वे च कथं जन्मप्रकारः, किमात्मकोऽयं देहः, कश्च जन्महेतुः, कदा च जन्म, किमर्थं च जन्मिति परिहारप्रकारेण प्रश्नार्थो विज्ञायते ॥ ४ ॥

ता॥पक्षसाध्यादौ जन्मकारणभूतेश्वरादिनियोगाविषयत्वादिति द्वितीयम्; द्वयोरप्यनुमानयोः यो यत्कारणर-
हितः न स तत्कार्यवान्, यथा संप्रतिपन्न इति सामान्यतो वा व्याप्तिः; सर्वेश्वरत्वादित्युक्ते तु न दृष्टान्तः; केव-
लव्यतिरेकिविषया तु देहपरिग्रहर्हितघटादिसपक्षसद्भावार्के प्रत्यतिरेकिप्रामाण्यस्य च सामान्यतो यामु-
नाचार्यादिभिर्निरस्तादायुक्ता। एवं देहपरिग्रहाद्यभावे सङ्कुचिनज्ञानशून्यत्वात्, प्रतिहतसङ्कल्परहितत्वात्,
अपूर्णकामत्वरहितत्वात्, माध्यप्रयोजनरहितत्वादिति मुक्ताभिघटादिदृष्टान्तेन हेतवः; यद्वा परमसाध्या-
पन्नान् मुक्तानेव दृष्टान्तीकृत्य सर्वगत्वात्सत्यसङ्कल्पत्वादवातसमस्तकामत्वादित्येव हेतवः; एव यदि जन्मा-
दयस्त्युः, तदा कर्मवश्यत्वमनीश्वरत्वमसर्वज्ञत्वमसत्यसङ्कल्पत्वमपूर्णकामत्व च धेतव्यत्वादिति प्रसङ्गात्
विवक्षिताः। 'निखिलहेय' इत्याद्युक्तोभयलिङ्गत्वे च हेतवस्सर्वेश्वरत्वादयः। पूर्वोक्ताकारविरोधितया मिष्या-
न्वराङ्गहेतुः सामान्यतो विदितो जन्मप्रकार उच्यते—कर्मपरवशदेवमनुष्यादिसजातीयमिति ।
कर्मपरवशा देवमनुष्यादयः, तेषा सजातीय तजन्मसमानतया प्रतीयमानमित्यर्थः; यद्वा जन्मशब्दोऽत्र
जायमानविग्रहपरः, ईश्वरेण परिगृह्यमाणत्वादिन्द्रजालादिवदित्युक्तम्। स्वेच्छया परेषां विचित्रभ्रमजननं
हीन्द्रजालम्; तेनात्र तत्प्रतिभातलक्षणम्। आदिशब्देन दैत्यपभूभिकापरिग्रहादि गृह्यते। मिष्यात्वपक्षे न तत्र
कश्चित्प्रकारो निरूपणीय इति कृत्वा सत्यत्वपक्षे शङ्कते—सत्यत्व इति। कथमिति—किं पारमेश्वर-
भावपरित्यागेन, अन्यथा वेत्यर्थः। किमात्मक इति—किं त्रिगुणात्मकः, उताप्राकृत इत्यर्थः। अय-
मिति—भूतसङ्घसंस्थानवत्प्रतीयमान इति भावः। देह इति—उपचयरूपतया ह्युपलभ्यत इति भावः।
कश्च जन्महेतुरिति—किं सङ्कल्पमात्रमुतेश्वरस्यापि स्वेच्छापरिगृहीते पुण्यपापे इत्यर्थः। कदाचे-
ति—किं पुण्यपापविपाककाले, उत धर्मग्लान्यादिकाल इत्यर्थः। किमर्थञ्चेति—किं सुखदुःखोपभो-
गार्थम्, उत माधुपरित्राणार्थमित्यर्थः। इत्ययमाशय इत्यन्वयः। ननु 'अवरम्' इति श्लोके व्याघातमात्रमेव
चोच्यते; तत्र बहुषु प्रक्षेपाशय इति कुतोऽवगतमित्यत्राह—परिहारेति। अयमभिप्रायः—नह्यन्यस्य
प्रक्षे तदन्यविषयतया प्रतिवचनमुपपद्यते; तथा सति प्रतिवक्त्रुर्नभिप्रायजतादिप्रसङ्गात्; अतो याव-
द्विषये प्रतिवचनं तावद्विषय एवाय प्रश्न इत्यभ्युपगन्तव्यम्। अत्र च प्रतिवचने चतुर्भिः श्लोकैर्जन्म-
मत्त्व, जन्मप्रकारो, देहायात्म्यं, जन्मनो हेतुकालप्रयोजनानि च क्रमात्प्रतिपादानि प्रतीयन्ते;
अतस्तान्वेव प्रष्टव्यतयाभिप्रेतानीति ॥ ४ ॥

प्र-पा ॥ १. सर्वेश्वरत्वादित्युक्तेन दृष्टान्तः ५॥

शा॥चोद्यम् इव कुर्वन् अर्जुन उवाच—अपरम् इति। अपरम् अर्वाक् वसुदेवगृहे भवतो
जन्म। परं पूर्वं सर्गादौ जन्म उत्पत्तिः विवस्वतः आदित्यस्य। तत् कथम् एतत् विजा-
नीयाम् अचिरुद्धार्थतया, यः त्वमेव आदौ प्रोक्तवान् इमं योगं स एव इदानीं मह्यं प्रोक्त-
वान् असि इति ॥ ४ ॥

आ॥मयि सर्वाणीत्युक्तम्। तन्माहात्म्यमादितो ज्ञातुं पृच्छति—

जा॥परमिति पृच्छतीत्यत्राह—मयीति। तन्माहात्म्यमित्युपलक्षणम्। आदितः प्रमितिकारणतः। मयि सर्वा-
णीत्यत्र परमेश्वरस्य माहात्म्यं पूज्यत्वादिलक्षणमुक्तम्। अर्जुनस्य पूजकत्वादिकम्। तस्मिन्मीश्वरजीव-
योः पूज्यपूजकत्वादिना भगवताङ्गीकृतं भेदं प्रमाणेन शत्रुमेवं पृच्छतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥

५

॥ अनेन जन्मनस्सत्यत्वमुक्तम्, 'बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि' इति वचनात्, 'तव च' इति दृष्टान्ततयोपादानाच्च ॥ ५ ॥

अवतारप्रकार, देहयाथात्म्य, जन्महेतु चाह—

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥

६

ता॥एपूत्तर न्माद्भगवानुवाच बहुनीत्यादिभिः। नहि पूर्वजन्मनामेस्त्वबहुत्वे पृष्टे, न च तज्ज्ञाना ज्ञाने—इति शङ्कायामाह—अनेनेति। कथं जन्मनस्तत्त्वत्वमुक्तं बहुत्वात्तत्त्वत्वज्ञानादिर्हि वाचनिक-तया प्रतीयत इत्यत्राह—बहूनीति। अयमभिप्राय—इदानीन्तनस्त्वं तदानीन्तनाय कथमुक्तवानिति प्रश्ने जन्मान्तरेणाहमुक्तवान्, तच्चेदानीमनुमन्धाय वदामीति साक्षादुत्तरमुच्येत, तस्य च प्रभक्ष्यान्यपरत्वस्य पूर्वं सहेतुरुमुक्तत्वादवश्यं प्रष्टव्येऽप्येव यत्परत्वमत्र व्याकृतं शक्यं तत्परण्येव बहुनीत्यादिविशेषणानि सत्येवे हि बहुत्वार्तातत्तादीनि स्वरूपानि, जन्मानीति चोक्तम्, न जन्मप्रतिभासा इति, तत्रचेत्यपृष्ट-स्यार्थस्य उपादानमप्येतत्सत्यत्तदृष्टान्ताभिप्रायमन्तरेण न घटते, न चार्जुनस्य जन्म मिथ्या, तस्य वा तथा-त्रप्रतिभासः, तत्सम्भवे वा कृष्णजन्मनि कुतोऽस्य संशय—इति ॥ ५ ॥

अथ प्रकारादिप्रभञ्जयोत्तरमनन्तरश्लोक इत्याह—अवतारेति। अजाव्ययशब्दाभ्यां प्रकृतिपुरुषयोरेव स्वरूपतो धर्मतश्च विचार्य न सन्तीत्युच्यते, अजाव्ययशब्दौ कर्मकृतजन्ममरणनिवृत्तिपरौ वा, तेन हेयप्रत्यनीत्स्वमुक्तं भवति। 'भूतानामीश्वरोऽपि' इति कल्याणगुणाकरत्वात्प्रच्युतिरुपलक्ष्यते। यद्वा अजशब्देन स्वरूपतः शरीरद्वारा च जन्मयुक्ताचित्क्षेत्रज्ञाभ्यां व्यावर्तनम्। 'अव्ययात्मा' इत्यात्मशब्दस्य स्वभावपरतया नजोऽत्यन्ताभावरतया च कदाचि-ज्ञानमङ्कोचादिमतो मुक्ताद्यावृत्तिः। ईश्वरशब्देन नित्यामङ्कचित्तज्ञानेभ्यो नियेभ्यो व्यञ्छेदः। 'अव्ययात्मा' इत्यत्रापि पूवात्तरत्वं 'अपिसन्' इत्यनुपज्ञनीयम्। अत्र च

॥ ५ ॥ वासुदेव उनीश्वरासर्षद्भाशङ्का मूर्खाणां ता परिहरन् श्रीभगवानुवाच, यद्यथे हि अर्जुनस्य प्रश्नः—बहूनि इति ॥ बहूनि मे मम व्यतीतानि अतिक्रान्तानि जन्मानि तव च हे अर्जुन। तानि अहं वेद जाने सर्वाणि न त्वं वेत्थ न जानीषे, धर्माधर्मादि-प्रतियद्ब्रह्मज्ञानशक्तित्वात्। अहं पुनः नित्यशुद्धबुद्ध*मुक्तस्वभावत्वात् अनावरणज्ञानशक्तिः इति वेद अहं हे परन्तप ॥ ५ ॥

कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावे जन्म इति ? उच्यते—अजोऽपि इति ॥

आ ॥ अपरमिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

न तर्हीनादिर्भजानित्यत जाह—अजोऽपीति। अव्ययः आत्मा देहोऽपीत्यव्ययात्मा

जा॥अत एव शताशयो भगवान्मव च न त्वं वेत्सीति परिहरति। अन्यथाऽनुपयुक्तं तत्र वक्तव्य-मेव ॥ ५ ॥

प्रभक्ष्य परिहृतत्वात् 'अजोऽपि' इति किमथमित्यत जाह—न तर्हीति। यदि जन्मानि व्यतीतानि तर्हीत्यर्थः। जनादिदेहतोऽपि, उपलक्षणं चैतत्, मरणशक्तिः सर्वभूतानाम् ईश्वरश्चेत्यपि

पा ॥ *शुक्लस्वभावः ॥

रा॥अजत्वाव्ययत्वसर्वेश्वरत्वादि सर्वं पारमेश्वरं प्रकारमजहदेव स्वां प्रकृतिमधिष्ठाय
 ता॥पूर्वाधेन तृतीयचतुर्थपादाभ्यां च प्रश्नत्वस्य क्रमात्परिहारः । आदिशब्देनेश्वरत्वोपलक्षितसर्वजत्व-
 सत्यसङ्कल्पत्वावाप्तसमस्तकामत्पादीनि गृह्यन्ते । सर्वमिति—न कस्यचिदपि स्वभावलेशस्य हानिरि-
 ति भावः । परमेश्वरसम्बन्धि पारमेश्वरं परमेश्वरत्वप्रयुक्तमित्यर्थः । अपिसन्नित्यस्य वर्तमाननिर्देशस्य
 तात्पर्यमाह—अजहदेवेति । एतेन तत्तदवतारेषु तामुतास्ववस्थानु च पारमेश्वरस्वभावस्य सतएव
 स्वेच्छया तिरोधानमात्रमिति सूचितम्; तथा चाहुः‘गुणैष्वङ्गभिः’इत्युपक्रम्य ‘भवान् सर्वत्रैवत्वगणित-
 महामङ्गलगुणः, इति । अवतारेषु हि परमेश्वरत्वं व्यपदिश्यते । ‘ईशन्नपि महायोगी’ ‘कृष्ण एव हि

प्र पा॥ १ वरदराजस्तवे. १६. श्लो॥ †‘गुणैष्वङ्गभि-
 स्त्वेतैः प्रथमतरमूर्तिस्तव बभौ ततस्तिस्तलेपात्रियुग-
 युगलैर्हि त्रिभिरसुः । व्यवस्था या चैषा ननु वरद
 साऽऽतिःकृतिवशात् भवान् सर्वत्रैव स्वगणितमहामङ्ग-
 लगुणः ॥’ हे वरद, त्रियुग ‘ज्ञानबलैर्बर्षवीर्ष-
 क्तिनेजामि’ इति धीगि युगानि यत् तथोक्त भगवन्;
 तव प्रथमतरमूर्ति — परमाकाशानिलयपरवाप्तुदेवमू-
 र्तिः, एतैः पद्मभिर्गुणैः, बभौ—भातिरमा दत —
 भ्रमन्तरम्, तिष्ठः — मूर्तयः, ‘मूर्तयः’ इति
 वचनव्यत्यासेनामुपहः । तथा — गुणानाम्,
 त्रिभिर्गुणैः—युगलत्रयेण, असु—भान्तिरमेति
 षीति-प्रसिद्धौ । एषा व्यवस्था मङ्गुर्पणमूर्तां ज्ञानबले,
 प्रद्युम्नमूर्तां ऐश्वर्यदीर्घैः, अनिःकृमूर्तां शक्तितेजमी,
 इति वासो व्यवस्था उक्तैर्बर्ष । साच आविष्कृति-

वशात् — उपासकसीकर्याय, गुणयुगलमेकमेव तत्तन्मू-
 र्तावाविकर्तृत्वमिति मङ्गुल्यवशादित्यर्थ । तर्हि गुणा-
 न्तराभावमाशङ्क्याह — भवानिति । भवान्तु सर्वत्र
 —सर्वमूर्तावपि, अगणितमहामङ्गलगुण एव
 —असङ्गतातापरिच्छेदकत्वाद्युगुणपिशिष्ट एव,
 अत्र ‘तत्र ज्ञानबलद्वन्द्वान् रूपं साङ्गपर्यं ह-
 रेः । ऐश्वर्यवीर्यमभेदान् रूपं प्राणुधनुच्यते ॥ शक्ति-
 तेजससमाकर्षात् आनिकृदन्तुर्दरेः’ इत्याचष्टिर्बु-
 ध्यमंहितावचनमनुमन्धेयम् ॥

२. भारते. उद्योगपर्वणि. ६७-अ-१४. श्ल ॥
 ‘ईशन्नपि महायोगा सर्वस्य जगतो हरिः । कर्मण्यार-
 भन्ते कर्तुंशुनाश हव दुर्बल ॥’—ईशन्नपि ईशानोऽपि,
 कीनात्र कर्षकः ॥
 ३. भारते. सभापर्वणि. ३८-२३ ॥

शं॥अजोऽपि जन्मरहितोऽपि सन्, तथा अव्ययात्मा अक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावोऽपि सन्,
 तथा भूतानां प्रह्लादित्स्त्वपर्यन्तानाम् ईश्वरः ईशनशीलः अपि सन्, प्रकृतिं मम चैष्णवीं
 आ॥‘अनन्तं विश्वतोमुखम्’ इति रूपविशेषणम् । उत्तरत्र ‘एतन्नानावताराणां निधानं
 पीजमव्ययम्’इतिच । जगृह इति तु व्यक्तिः। युक्तयस्तूक्ताः। आत्मानादित्वं तु सर्वसमम्।

जा॥द्रष्टव्यम्; तथा चोक्तविरोध इति भावः । ननु देहतोऽप्यनादित्वादेराक्षेपेऽजत्वादिमात्रं कथमुच्यत
 इत्यतोऽव्ययात्मेत्येतावत् देहतोऽप्यविनाशमाचष्टे, तत्साहचर्याद्‘अजोऽपि’इत्येतदपि तथैव व्याख्येयमिति
 भावेनाह—अव्ययइति । अपिपदात्परम् अस्येत्यप्याहार्यम्।स्यादेव व्याख्यानं, यदि भगवद्विग्रहस्याप्य-
 व्ययत्वं गीताचार्याभिमतं स्यात्; तदेव कुत इत्यत आह—अनन्तमिति । इति च रूपविशेषणमिति
 वर्तते । एव तर्हि कथं तत्रैव ‘जगृहे पौरुषं रूपम्’ इति ग्रहणमुच्यते, गृहीतस्य च त्यागो नियत एवेत्यत
 आह—जगृह इति । व्यक्तिरिति उच्यत इति शेषः। कुत एवं कल्प्यत इत्यत आह—युक्तय इति।
 युज्यत एभिरिति युक्तयः प्रमाणानि । असम्भावनापरिहारार्था अचिन्त्यशक्तित्वाद्या युक्तयो वा उक्ता
 द्वितीये । अस्तु भगवद्विग्रहस्याप्यव्ययत्वम्; अत्र तु स्वरूपस्यैवोच्यत इति किं न स्यादित्यत आह—
 आत्मेति । आत्मनः स्वरूपस्य देहस्याप्यव्ययत्वोपपादनेनाजत्वमपि साहचर्यात्तस्यैवेति योऽभिप्रायस्तं
 प्रकटयितुमव्ययत्वमुपक्रम्यानादित्वमित्युक्तम्। सर्वसमं जीवानामप्यस्ति ; अतस्तद्विषयो नाक्षेपः परि-

रा॥आत्ममायया सम्भवामि।प्रकृतिः-स्वभावः,स्वमेव स्वभावमधिष्ठाय स्वैनेव रूपेण स्वेच्छया सम्भवामीत्यर्थः। स्वस्वरूपं हि "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्"। "क्षयन्तमस्य रजसः पराके" "यत्पुनरादित्ये हिरण्मय. पुरुष." "तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः अमृतो हिरण्मयः" "सर्वे ता॥लोकानां" "अ्यक्तमेव महायोगी परमात्मा" इत्यादिभिः । नात्र प्रकृतिशब्देन प्रकृति स्वामवष्टम्ब्य वि-सृजामि" इत्यादिष्विव त्रिगुणा प्रकृतिश्च्यते, अनतरेष्वपि तद्विग्रहस्य त्रिगुणोपादानत्वाभावात् । तथोक्त 'नै नूतसङ्घसस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः' 'नै तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमेदोस्थिसम्भवा' इति । अतोऽत्रावतारोपयुक्तान्या प्रकृतिश्च्यतेइत्यभिप्रायेणाह— प्रकृतिस्वभाव इति। 'प्रकृतिः पञ्च-भूतेषु स्वभावे मूलकारणे' इति नैषण्डिकाः । विग्रहस्यापि 'नित्यालिङ्गा स्वभावसर्वाद्भिः' इत्येकायनधु-त्यनुसारेण निरुपाधिस्वासाधारणविशेषणत्वात्, स्वभावाशब्देनोपादानम् । गोबलीवर्दन्यायाच्चात्र वि-ग्रहाख्यस्वभावविशेषपरता। स्वभावपर्यायप्रकृतिशब्देनापृथक्किञ्चिद्विद्यमानेऽपि स्वाभितिनिर्देशो जीवसाधा-रणत्रिगुणप्रकृतिव्यञ्छेदार्थ इत्यभिप्रायेणोक्त— स्वमेवेति । अन्तरादित्याधिकरणभाष्येऽप्येतद्व्याख्या-त'स्वमेव स्वभावात्स्वभाव न सत्तारिणा स्वभावमित्यर्थः' इति। प्रकृतिशब्दस्यात्र विग्रहपरतामधिष्ठायेत्यनेन सूचित स्वातन्त्र्य च दर्शयति—स्वैव रूपेणेति । यदा स्वमेव स्वभावमित्याद्येकराज्य सङ्कलि-तार्थपरम्, तदधिष्ठायेत्येतदन्त पूर्वार्थसाध्यः, स्वैनेव रूपेणेति तु तृतीयपादस्य, स्वेच्छयेति चतुर्थपादस्य, अ-स्मा योजनाया प्रकृतिशब्दोऽवतारोपादानभूतदिव्यविग्रहमेवाह। अत्रात्रविग्रहोपादानभूतप्रकृतेर्दुःश्रुति-मिद्वतामाह स्वस्वरूपमिति। 'स्वरूपं ब्रह्मणोऽपरम्' इति प्रयोगात् स्वरूपशब्दोऽत्र विग्रहपरः। "आदि-प्र पा ॥ *८ अथमूक ॥ †म भवदम. उत्तरप्रपा. ' व्यक्तमेव महायोगी परमात्मा सनातन । अना-दिमध्यनिधनो महत् परमो महान् ' ॥ एष श्रीरा-म, महायोगा—महान् योग-लोकसंरक्षणोपायचि-न्ना सोऽस्वात्मीनि महायोगी । परमात्मा-परमशामो जात्माच परमात्मा, सर्वजावात्मन्व उत्कृष्ट इत्यर्थे, सनातन सदाशिवदुक्त इत्यर्थे । अनादिमध्यनिधन जन्मशुद्धिविनाशशून्य । अथ 'परमात्म' शब्दविव-रणम्—महान् इन्द्रादि, तन्मान-महान् मत्तादि, त-स्मादपि महानित्यर्थे ॥

१७ अस्या २ ५ ४ अनु २-वा ॥
 आ-दाम्बे. १-६ ६ ॥ 'य प्पाऽन्तरादित्ये हि-रण्मय पुरुषो दृश्यते हिरण्मयश्चाहिरण्यकश्च आ प्रणत्वात् सर्वे एव सुवर्ण । तस्य यथा वयाममपुण्ड-रीकमवमक्षिणी तथ्यादवतिनाम स ण्य सर्वे एव पा-प्मन् उदिन ' इत्यादि । आदित्यशब्द एवप्रत्यया-न्तो मण्डलवाचा, 'य एष एतन्मन् मण्डले पुण्ड-रनि बृहदारण्यके पुरुषस्य मण्डलवर्तिरथवगात्. हि-रण्मयशब्दः रमणीयत्वपर, दृश्यत्, योगिनिरित्य-र्थ, 'दृश्यते तत्रप्रथया बुद्ध्या यद्धमया सूक्ष्मदर्शिनः' इति श्रुत्यैकार्थ्यात् (तस्य यथे)नि । अस्याथ श्रुतप-काशिनया(१-१-२)विलेरेण प्रपञ्चितस्तद्रथ ॥
 ३ ते श्रीध्या ६-१ ॥ ४ ते. नारा. ६ १-८॥
 १ श्रीरामायो बुद्ध्या. ११८. म. १४ श्लो ॥

२ गी ९-८॥ ३ भारते ॥
 ४ वायुपुराणे पूर्वतण्डे. ३४-४० ॥ वराह-पुराणे २. १४-४१ ॥ १३ पुटे व्याख्यातम् ॥
 ५.
 ६ रहस्याध्यायमात्मो ५ पुट. व्याख्यातम् ॥
 ७ ११. २१ सू. बाधे ॥

रा॥मायां त्रिगुणात्मिकाम्, यस्या वशं सर्वम् इदं जगत् वर्तते, यया मोहितं जगत् सत् स्वम् आ ॥ कथमनादिनित्यस्य जनिः ।

ज॥हागे वा सम्भवतीति भावः । आत्मशब्दोऽप्यन्यथा व्यर्थः । अस्तम्यधे स्वरूपदेहयोरुपादानार्थः । अत एव देशोऽपीत्युक्तम् । एत तर्हि 'प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय' इति कथमुक्तमित्यतस्तदन्यथा व्याख्यातु माह—कथमिति। स्वरूपतो देहतश्चानादिनित्यस्य 'सम्भवामि' इति जनिः कथमुच्यते व्याहृतत्वादि-

रा॥निमेया जडिरे विद्युतः पुरुषादधि*“भारूपस्सत्पसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्व-
ता॥त्यवर्णे तमसःपरस्तात् इत्यनेनप्राकृतत्वं, स्वासाधारणनिरतिशयदीतियुक्तत्वं च सिद्धम्। तत्प्रकरणे च
देशविशेषवर्तितानित्यक्षरिरेमेवत्वलक्ष्मीपतित्वादि कर्मणि भाव्यम्। ‘क्षयन्तम्’ इत्यत्र रजश्शब्दो मूल-
प्रकृतिविषयः, न तु लोकविषयः ‘तमसः परस्तात्’ इत्यनेन तुल्यार्थत्वात्। रजोगुणकल्पाच्च रजश्शब्देनो-
पादानम्। व्याप्तस्य देशविशेषे ‘क्षयन्तम्’ इति निवासवचनाद्विग्रहवत् मिद्धम्। एवं परमपदनित्यनित्यविभ-
सद्भाषश्चुतिद्वयेन दर्शितः। तस्यैव विग्रहस्यावतारदशां दर्शयति— यत्प इति। ‘आदित्यवर्णे’
‘हिरण्यवः’ इति च एक एव वर्णः प्रतियोगिभेदाधीनप्रातिकूल्यानुकूल्याभ्यां मुखभेदेन निर्दिश्यते। य-
थाहर्द्रमिडाचार्याः ‘हिरण्य इति रूपसामान्याचन्द्रमुखवत्’ इति। यद्वा, हिरण्यविकारत्वव्यव-
च्छेदार्थं द्रमिडभाष्यम्। तत्र ‘मयूरकण्ठच्छविद्युद्देहम्’ इति शिल्पशास्त्रानुसाराच्छ्रामत्वसिद्धिः। अथ-
वा स्वेच्छया तत्रतत्र रूपभेदेऽपि न दोषः; युगादिभेदे पर्यायतः सितरक्तादिविकल्पितवासुदेवादिद्यूह-
रूपभेदवत्। तस्यैव हृदयान्तर्वर्तित्वे श्रुतिमुदाहरति— तस्मिन्निति। मनोमय इति— विद्युद्धेन मन-
ना प्रचुरः ब्राह्म इत्यर्थः। आभ्यां श्रुतिभ्यामुपासनस्थानविशेषस्थितिवर्तिता। कारणवाक्येऽपि तस्य स-
द्भावं दर्शयति— सर्वं इति। विद्युत इति पदं विद्युद्गणादित्यन्यत्र व्याख्यातम्। ‘शान्त उपासीत’
इति पूर्वोक्तमुपासने ‘स क्रतु कुर्वीत’ इत्यगूथ तच्छेषतया विधीयमानेऽपि पारमार्थिकेषु गुणेषु विग्रहस्य

प्र-पा॥ ॥ छान्दो. ३-१४-२॥ ‘मनोमयः प्राणशरीरो
भारूप. सर्वरमः सर्वमिदमभ्यासोऽत्रावब्रनादर’
व्याख्यातेव श्रुतिः (१-२-२.) भाष्ये गुरुभिः। तत्रत्येव
मूक्तिः ‘मनोमयः-परिगृहेन मनमैकेन ब्राह्म-विवेकवि-
मोकादिताधनम’तकानुगृहीतपरमात्मोपासननिर्मल-
कृतेन हि मनसा गृह्यते। अनेन हेयप्रत्येकक-
ल्याणैकतानतया सकलेतरविलक्षणस्वरूपतत्त्वते। म-
लिनमनोभिर्मलिनानामेव ब्राह्मत्वात्। प्राणशरीर—
जगति सर्वेषाम्प्राणानां धारकः; प्राणो यस्य शरीरम्
आधेयं विधेयं शेषभूतञ्च स प्राणशरीरः। आधेयत्व-
विधेयत्वशेषत्वानि शरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानि। (२-
१-९.) उपपादयिष्यते। भारूप— भास्वरूप, अप्रा-
कृतस्वासाधारणनिरतिशयकल्याणदिद्वयस्वरूपेन निर-
तिशयदीतियुक्त इत्यर्थः। सत्यसङ्कल्पः—अप्रतिहत-
सङ्कल्पः। आकाशात्मा—आकाशवर्ममूलस्वच्छस्वरू-
प’। सकलेतरकारणभूतस्याऽऽकाशात्माऽपि आत्मभूत
इति वा—आकाशात्मा। स्वयञ्च प्रकाशते, अन्वा-
नपि प्रकाशयतीति वा—आकाशात्मा। सर्वकर्मा—
क्रियत इति कर्म, सर्वजगत्स्य कर्म, असां सर्वकर्मां।

सर्वा वा क्रिया यस्यासी सर्वकर्मा। सर्वकाम.—
काम्यन्त इति कामा, भोग्यभोगापकरणदायः। ते
परिशुद्धा’ सर्वविधास्तस्य सन्तीत्यर्थः;। सन्त-
सर्वरसः—‘अशब्दमरपभंम्’ इत्यादिना प्राकृतगन्धर-
सादिनिषधात् अप्राकृतास्वासाधारण्य निरवया निर-
तिशयाः कल्याणास्त्वभोग्यभूतारसवैविधा गन्धरसा-
स्तस्य सन्तीत्यर्थः। सर्वमिदमभ्यासः—उक्तं रसपर्य-
न्तं सर्वमिदमभ्यासगुणजातं स्वीकृतवान्। ‘अभ्यासः’
इति ‘युक्ता ब्राह्मणाः’ इतिवत् कर्तारिकः प्रतिपत्त-
न्यः। अवाकी वाकः-उक्तिः, सोऽस्य नास्तीति-अवाकी।
कुत इत्याह—अनादर इति। अवाप्तसमस्तकामत्वे-
नाऽऽदत्तंवाभावात् आदररहितः; अनएव अवाकी
—अज्ञेपाकः; परिपूर्णैश्वर्यत्वात् ब्रह्मादित्यम्बपर्वन्तं
निलिख जगत् पृणीकृत्य जोषमासौन इत्यर्थः’ इति॥

१. ‘हिरण्यम इति रूपसामान्यात् चन्द्रमुखवत्’
इति वाक्ये न द्रमिडभाष्यकारस्य, अपितु वाक्यका-
रस्य बोधायनाचार्यस्य। तदोक्तमभाष्यकारैः अतप्रका-
शिकाचार्यैश्चान्तराधिरुणे. (१-१-२१-सारे)

२. प्रा. ३-१४-१॥

शो॥आत्मानं चासुदेवं न जानाति, तां प्रकृतिं स्वाम् अधिष्ठाय धर्माकृत्य सम्भवामि देहवान्
जात्यत आहेति शेषः; अधिष्ठायेत्यतः परम् इतिशब्दश्च। कथमनेन परिहार इत्यतो व्याचष्टे—

यः॥ कामस्सर्वगन्धस्सर्वरसः” “माहारजनवासः” इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । आत्ममायया आत्मीयया मायया “माया ययुनं ज्ञानम्” इति ज्ञानपर्यायोऽत्र मायाशब्दः । तथाचाभियुक्तप्रयोगः— “मायया सतत वेत्ति प्राणिना च शुभाशुभम्” इति । आत्मीयन ज्ञानेन—आत्मसङ्कल्पनेत्यर्थः । अतोऽपहतपाप्मत्वादिसमस्तकल्याणगुणात्मकत्वं सर्वमदा स्वभावमजहत् स्वमेव रूपं देवमनुभ्यादिसजातीयसस्थानं कुर्वन्नात्मसङ्करूपेण देवादिरूपस्सम्भवामि तदिदमाह ता॥ सहपाठ दर्शयति—भारूप इति । भास्वरूप इत्यर्थः । ‘माहारजन वासः’ इत्येवा श्रुतिश्लाघीरेके व्याख्याता—‘तस्य ह वा एतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजन वासः’ इत्यादिनाऽऽकारविशेषचाभिधाय’ इति । सर्वानुचामु श्रुतिषु विलक्षणस्थानत्रिशिष्टत्वं विशेषपुरुषस्यंशादिभिः पूर्वोपात्तपुरुषमूलकार्यैकार्यत्वं सिद्धम् । पञ्चमस्मात् स्वस्वामित्वलक्षणस्सम्बन्धोऽत्र निश्चित इत्याह—आत्मीयज्ञेयत् । ‘माया ययुनं ज्ञानम्’ इति निषण्डूपादानम् । स्वेच्छावतरणप्रकरणे न एतार्थ उचित इति भावः । निषण्डुसिद्धमर्थं तन्मूलभूताभियुक्तप्रयोगेण द्रष्टव्यं—तथाचेति । ‘मायया वेत्ति’ इति निदशादिय माया निषण्डुसिद्ध ज्ञानमेव, परप्रसिद्धमायायान्तरत्वं प्रकाशरत्नाभावादिति भावः । एतेन प्रकृतिसदस्यत्वात् लिङ्गुणात्मकप्रकृतिविषयत्वं मायाशब्दस्य मिथ्यापरत्वं च गङ्करोक्तं प्रत्युक्तम् । ‘आत्ममायया’ इत्यस्य न परमार्थतो लोकादिति व्यवच्छेदश्चायुक्तः, अन्येषामपि जन्मनस्तन्मते मित्यात्वाद्यविशेषात् । फलितं वक्तुमाह—आत्मीयेन ज्ञानेनेति । ज्ञानमात्रस्य कथमवतारहेतुत्वम्, तथा सति सर्वदावतारप्रसङ्गादित्यत्राह—आत्मसङ्कल्पनेत्यर्थः इति । आरूपस्य पिण्डितार्थं निश्चययति—अत इति अपहतपाप्मत्वादीत्यनेन दहरविद्यामुशालोपनिषत्प्रभृतिषु निदापत्वं गङ्कलगुणाकरत्वप्रतिपादकानां वाक्यानां भ्रारणम् । समस्तकल्याणगुणात्मकत्वं मित्यादिना ‘संमस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशाद्भूतसर्वगः । इच्छाग्रहीताभिमतोऽस्तेहस्तसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ’ इत्यादि स्मारितम् । ईश्वरस्वभावरत्नोऽप्युभयलिङ्गत्वेन सङ्गत इत्यभिप्रायेणोक्तं—सर्वमेश स्वभावमिति । स्वमेव रूपमित्यादिना ‘संमस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वरः । देवतिर्यङ्मनुष्याख्याचेद्यावन्ति स्वलील्या’ इत्यादि भगवत्पराशरवचनं स्मारितम् । अजरभ्रुत्या स्मृतिरियं यथेतेत्यत्राह—तदिदमाहेति ।

प्र पा॥ १ इह. उप. ४ ३ ६॥ ‘माहारजनम्’ इति पाठोऽपि दृश्यते तत्र आधु, ‘तेन रक्तं रागात्’ (४ २-१) इति सूत्रेण ‘माहारजनम्’ इत्यवसाधु, यथा काषायमित्यादि । ‘माहारजनम्’ इति च पाठः—‘माहारजनम्—कुमुदम्.’ इति (३-२ २१) व्यासार्थो. । वदार्थमङ्गलतात्पर्यदीपिकायान्तु ‘रागद्रवविशेषः, तेन रजितं माहारजनम्’ इति ॥

† वेदनिषण्ड . धर्मवर्ग.. २२॥ †

२ ३ २ २१ भाष्ये द्रष्टव्यम् ॥ ‘तस्य ह वा एतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजन वासः यथा पाण्डाधिकं यथेन्द्रगोपे यथागर्वावर्षथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विपुचम्’ ॥ कौमुदमवासःकम्बलशक्रगोपक्तिम्यमिन्वालाभोऽकालनानेक विपुत्सहस्य रूपमस्य भवतीत्यर्थः । विपुचम्—माव निष्ठा, युगपरवृत्तविद्योतनमित्यर्थः ॥

३ २३३. पुटे. व्याख्यातम् ॥

४. विपु ६ ७ ७१॥ १३ पुट व्याख्यातम् ॥

आ॥ ‘प्रकृतिं स्वामाधिष्ठाप्य’ । प्रकृत्या जातेषु वसुदधादिषु तथैव तेषां जात इव प्रतीये इत्यर्थः । न तु स्वतन्त्रामधिष्ठायेत्याह—स्वामिति ।

जा॥ प्रकृत्येति । वसुदेवादिषु प्रादुर्भूतत्वादिति शेषः । अनेन जन्मभ्रान्तेर्निमित्तमुक्तम् । यथोक्तं ‘स्त्रीपु-प्रसङ्गात्’ इत्यादि । भ्रान्तेरुपादानमाह—तथैवेति तमोरूपया । यदि मातापितृसम्बन्धोऽङ्गीकृतः, तर्हि तस्मिन्ने दुःखादिकमपि प्रशंस्यत इत्याद्यङ्गानिषण्डाय स्वामितिपदं व्याख्याति—नत्विति ।

रा॥*‘अजायमानो बहुधा विजायते’ इति श्रुतिः। इतरपुरुषसाधारणं जन्माकुर्वन् देवादि-
रूपेण स्वसङ्कल्पेनोक्तप्रक्रियया जायत इत्यर्थः ‘बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन।
तान्यहं धेदु सर्वाणि’ तदात्मानं सृजाम्यहं’ ‘जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति त-
त्त्वतः’ इति पूर्वापराविरोधाच्च ॥ ६ ॥

जन्मकालमाह—

यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥

७

न कालनियमोऽस्मत्सम्भवस्य; यदायदा हि धर्मस्य वेदोदितस्य चातुर्वर्ण्यचातु-
राधर्म्यव्यवस्थयावस्थितस्य कर्तव्यस्य ग्लानिर्भवति; यदायदा च तद्विपर्ययस्याधर्मस्या-
ता॥अजायमानत्वजायमानत्वोक्तया व्याहृतत्वादन्वयेय श्रुतिरित्यत्राह—इतरेति।‘अजायमानः’ इति सा-
मान्यनिषेधो ‘बहुधा विजायते’ इति विशेषविधानमत्रिधानात्सङ्कुचितविषयः। अतो विरोधे शान्ते तात्पर्या-
न्तरे न कल्प्यम्; न चेदं ‘बहु स्माम्’ इति वज्रगद्रूपेण बहुभवत्वम्, ‘तस्य धीराः परिजानन्ति योनिम्’ इत्य-
नन्तरवाक्यैर्मुमुक्षुणामत्यन्तोपकारकावताररहस्यज्ञानस्यैव वक्तुमुचितत्वात्, अस्य च तदैकार्थ्यादिति
भावः। सत्यमिथ्यात्वान्यां विरोधपरिहारसाङ्का प्रतिशेषु ‘प्रकृति स्वामधिष्ठाय’ इत्यस्य विग्रहपरत्वे, मा-
याशब्दस्य ज्ञानपरत्वे च हेत्वन्तरमाह—यहूनीति। ‘वेद. सृजामि, दिव्यम्’ इति शब्दैर्जन्मनो बुद्धि-
पूर्वत्वेच्छामात्रकृतत्वादिद्व्यत्पादीनि प्रतीयन्ते। मायादिशब्दस्याधिचाद्रिपरत्वे तु तदखिल विरुध्यते।
नह्यत्र जन्मशब्दो जन्मप्रतिभासवाची. न च प्रथस्तपर्यायो व्यतीतशब्दो बाधपरः; न च मायाश-
ब्दो जन्मस्य सर्ववेदित्वम्; नापि मिथ्याभूते सृष्टिशब्दः; न च त्रिगुणप्रसूतस्य दिव्यत्वमिति भावः ॥ ६ ॥

कदेति प्रथस्योत्तरमुच्यत इत्याह—जन्मकालमाहंति। युगानियमस्य वक्ष्यमाणत्वात् ‘यदा-
यदा’ इति वीणा युगान्तर्वर्तिं कालानियमपरेत्यभिप्रायेणाह—नकालेति। जीववत्पुण्यापुण्यविपाक-
कृतो वा, व्यवस्थितस्वसङ्कल्पकृतो वा, मन्वन्तरमहाकल्पादिरूपो वा कालनियमो नास्तीत्यर्थः। प्रमा-
णतस्त्वरूपतश्च ग्लानिप्रकारसूचनाय ब्राह्मधर्मधर्मैरुदेशव्यवच्छेदाय च वेदोदितस्येत्यादिविशेषणम्।
‘वेदोदितस्य कर्तव्यस्य’ इति धर्मलक्षणमप्युक्तं भवति। अधर्मशब्दे नञो विरोधिविषयत्वमभिप्रेत्योक्तं—
तद्विपर्ययस्येति। ततश्चावैदिकागमोदितस्य वर्णाश्रमादिव्यवस्थारहितस्य तत् एवाकर्तव्यस्येति पूर्वोक्त-

प्र-पा ॥*, १. पुरुषयुक्ते ॥

२. छा. ६-२-३, तं. जा. ६-२ ॥

श॥इव भवामि जात इव आत्ममायया आत्मनः मायया, न परमार्थतो लोकावत् ॥ ६॥

तत् च जन्म कदा किमर्थं च इति? उच्यते—यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिः हानिः

आ॥द्रव्यं कर्म चेति ह्युक्तम्। सा हि तत्रोक्ता। ततः सर्वगृष्टेः। आत्ममायया आत्मज्ञा-
नेन। प्रकृतेः पृथगभिधानात्। ‘केतुः केतश्चित्तिश्चिचं मतिः कतुर्मनीया माया’ इति हाभि-

जा॥प्रकृतेर्भगवदधीनत्व कुत इत्यत आह—द्रव्यमिति।अत्र वाक्ये प्रकृतिर्न श्रूयत इत्यत आह—सा-
हीति। द्रव्यपदेनेति शेषः। तस्य प्रकृतिवाचित्व कुत इत्यत आह—तत इति। सर्वसृष्टिकारणानि
ह्यत्र निर्दिश्यन्ते, तच्च प्रकृतेरेव सम्भवति, न पृथिव्यादेरित्यर्थः। आत्ममाययाऽऽत्माविद्ययेति प्रतीति-
निरासायाह—आत्मिति। कुतो हेतोरेव जीवविलक्षण ते जन्मेत्याशङ्कानिरासार्थमेतत्। अन्यथाप्रतीति-
रूपेण परिहृता, सर्वशस्याविद्यायोगात्। प्रकृतिरल-माया किं न स्यादित्यत आह—प्रकृतेरिति। माया-

यः॥भ्युत्थानं तदाऽहमेव स्वसङ्कल्पेनोक्तप्रकारेणात्मानं सृजामि ॥ ७ ॥

जन्मनः प्रयोजनमाह—

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे ॥

८

ता॥प्रकारवैपरीत्य फलितम्। धर्मग्लानेरधर्मोत्थानस्य च तुलाग्रनमनोन्नमनवत्परस्परविनाभावित्व च दर्शितम् । तदेत्यत्रापि ' यदायदा ' इत्येतत्प्रतिनिर्देशरूपत्वाद्दीप्तानुमधेया । धर्मस्य ग्लानिमपि न सहे, किमुनर्विच्छेदमिति ग्लानिशब्दतात्पर्यम् । एवमधर्मस्योद्गममात्रमपि न सहे, किमुन श्लासानुशासतामित्यभ्युत्थानशब्दाभिप्रेतम्। 'अहं सृजामि' इत्यापेक्षणीयान्तरादर्शनात्-अहमेव स्वसङ्कल्पेनेत्युक्तम्। तेन कालस्याप्यधिष्ठानुस्तस्य कालपरतन्त्रत्व परिहृतं भवति। 'आत्मानं सृजामि' इत्येतन्न तावत्स्वरूपमपि पय, तस्य नित्यत्वात्, आत्माश्रयादिप्रसङ्गाच्च। नापि जीरयिष्यन्, तस्य प्रकरणात्तत्त्वात् । नाप्याद्य-विग्रहविशिष्टत्वात्मावपयं, तस्यापि रूपस्य नित्यत्वात् ; अतोऽवतारविग्रहविशिष्टत्वात्मानं ' आत्मानम् ' इति निर्दिश्यत इत्यभिप्रायेणोक्तम्— उक्तप्रकारेणेति ॥ ७ ॥

विमर्शमिति प्रश्नोत्तरमुच्यते इत्याह—जन्मन इति । साधुशब्दोऽन नासमर्थादिविषयः,

शा॥वर्णाश्रमादिलक्षणस्य प्राणिनाम् अभ्युदयनिश्चयेयससाधनस्य भवति भारत, अभ्युत्थानम् उद्भवः अधर्मस्य, तदातदा आत्मानं सृजामि अहं मायया ॥ ७ ॥

किमर्थम्?—परित्राणाय इति ॥ परित्राणाय परिरक्षणाय साधूनां समर्गस्थानां,

आ॥धानम्।सृष्टिकारणया तेषां शरीरादि सृष्ट्या विमोहिकया।अज्ञात एव जात इव प्रतीये वा । उक्तं च 'महद्वादेश्च माता या श्रीर्भूमिरिति कल्पिता । विमोहिका च दुर्गोत्था ता-भिर्विष्णुरजोऽपि हि । जातवत्प्रथमे ह्यात्मचिद्ब्रह्मान्मूढचेतसाम्' इति । ईश्वरः— ईशेभ्योऽपि वरः । तच्चोक्तम् 'ईशेभ्यो ब्रह्महृद्रश्रीशेषादिभ्यो यतां भवान् । वरोऽत ईश्वराख्या तं मुत्या नान्यस्य धन्यचित्' इति ब्रह्मकैवर्ते । 'समर्थ ईश इत्युक्तः तद्भरत्वात्त्वमीश्वरः' इति च ॥ ६ ॥ ७ ॥

ज॥शब्दस्य ज्ञानवाचित्व कुत इत्यत आह—केनुरिति । इति प्रज्ञायाः नामधेयानीति वाक्यशेषात् । प्राक् 'प्रकृति स्वामिधारा' इत्यनेनैव धर्मनिमित्तत्वमुदादानत्व च प्रकृतेरुक्तमिति मायाशब्दो न प्रकृतिवाची, पुनरुक्तप्रसङ्गादित्युक्तम्, इदानीं तस्य निमित्तमात्रपरत्वे मायाशब्दस्य प्रकृत्यर्थतायामपि न दोषः, उपादानप्रतिपादनार्थत्वादिति भावेनाह—सृष्टीति । प्रकृत्येति शेषः । तेषां वसुदेवादीनां सृष्ट्या तत्र प्रादुर्भूतः विमोहिकया मायाख्याया। अज्ञानसम्भ्रमतिमाह—उक्तं चेति । आत्मचिद्ब्रह्माद-जात एव । नन्वीरानशीलानामपि ब्रह्मादीनामुत्पत्तिमरणदर्शनेन विरोधाभावादीश्वरोऽपि सम्भवामीति कथमुच्यते, ' स्वयंभासपिठरुसो वरश्च' इत्येताद्विहायान्यथा व्याचष्टे—ईश्वर इति । कुत एतदि-त्यत आह—ईशेभ्य इति । एतदागमस्यदेव समासाकारणोपावन्नुमन्तव्यौ । अज्ञत्वादेः सम्भवेन शाब्दो व्यापातः, अस्य तु व्याप्येति ज्ञापनाय नममुत्सृज्य व्याख्यातम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

'परित्राणाय साधूनाम्' इति साधुपरित्राणादिक भगवद्वतारस्य प्रयोजनमुक्तम्। तत्र किं जन्म-नैव परित्राणादिकं कार्यमिति नियम इत्यपेक्षायामाह—नेति । जन्मना विनाऽपि कर्तुं समर्थत्वादिति

सासाधय उक्तलक्षणधर्मशीला वैष्णवाग्रेसरा मत्समाश्रयणे प्रवृत्ता मन्नामकर्मस्वरूपाणां वाङ्मनसागोचरतया मद्दर्शनाद्विना स्वात्मधारणपोषणादिकमलभमानाः क्षणमात्रकालं कल्पसहस्रं मन्वानाः प्रशिथिलसर्वगात्रा भवेयुरिति मत्स्वरूपचेष्टितावलोकनाला-

तादुष्कृच्छन्दप्रतियोगिरूपत्वात् ; अतस्मुक्तिविवयोऽयमित्यभिप्रायेणोक्तम्—उक्तलक्षणधर्मशीला इति। उक्तलक्षणशब्देन 'वेदोदितम्' इत्यादि परामृश्यते। ये पुनरुक्तलक्षणधर्मेण देवतान्तराप्येव उपासते; ये च वैष्णवाः प्रतर्दनविद्यादिन्यायेन तत्तद्देवताविशिष्टवेषेणैव भगवन्तमुपासते; न तेषामवतारप्रदर्शनेऽत्यन्तनिर्वन्धः; तत्तद्देवताः ऋन्नुकितवेषेणैव तदपेक्षितमकलप्रदानोपपत्तेरित्यभिप्रायेणोक्तम्—वैष्णवाग्रेसरा—इति—भगवद्भक्तवर्षा इत्यर्थः। उक्तलक्षणधर्मशीला इति वैष्णवाग्रेसरा इति पदाभ्या 'नै च लति निजवर्णधर्मता यः' 'वर्णाश्रमाचारवता' इत्यादि सूचितम्। यथावस्थितमुपायप्राप्य चावलम्बमाना इति च फलितम्। साणं हि नामानिष्टनिवर्तनपूर्वकप्रपापणम्। एवंविधवैष्णवाग्रेसराणाम अनिष्टत्र भगवदलाभः; तत्समाश्रयणपूर्वकं तद्भावेनैव च तस्यानिष्टस्य निवर्तनमित्यभिप्रायेणोच्यते—मत्समाश्रयण इत्यारभ्य, आलापादिदानेनेत्यन्तम्। नह्यमीपामन्नपानताम्बूलादि धारणपोषणादिकम्, किंत्वहं कृष्ण एव सर्वमित्यभिप्रायेणोच्यते—मद्दर्शनाद्विना स्वात्मधारणपोषणादिकमलभमाना इति। अदर्शने चानिष्पन्नयोगावस्थत्वात्। यद्यमी मत्साक्षात्कारात्पूर्वमल्प काललोचने मीलयित्वा सहेरन्, तदाहमपि तादृशीं तेषामवस्थां सहेयाभि, नत्पेदे तथेत्यभिप्रायेणोक्तम्—क्षणेत्यादि। 'श्रुति युगायते त्वामपश्यताम्' इत्यादिकमिह भाष्यम्। अदर्शनदुःखस्य च चरमावस्थोच्यते—प्रशिथिलसर्वगात्रा भवेयुरिति। स्वविश्लेषपरिक्लिष्टानामुज्जीवनाय प्रवृत्तस्य क्रमाद्भक्तानुभाव्याकारोच्यन्ते—मत्स्वरूपचेष्टितावलोकनालापादिदानेनेति। नह्यपवर्गानुवादिचदवतारमन्तरंण

प्र-पा॥२. वि पु. ३ २०॥ 'नचलति निजवर्णधर्मतो मत्समातिरात्ममुद्दिपक्षपक्षे । न हरति नच हन्ति किञ्चिदुचैरिस्तत्रगम तमवेदि विष्णुभक्तम्।' उचैः, अतिशयेन, सित - स्वच्छम्, रागादिरहित मनो यस्य, तं - विष्णुभक्तम्, विद्धि। मनस्सच्छत्यस्य दुर्विषेयत्वात् तस्य सापेक्षचिह्नान्वाह-न चलतीति। मुद्गनस्वस्य रागाद्यभावात् आत्मनः मुद्गपक्ष, विपक्षपक्षेऽपि च मममतिस्वप्नस्वरहरणादिनिवृत्तिश्च भवति तस्य चिह्नमित्यर्थः ॥

२ वि पु. ३-८-९॥ 'वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान्। विष्णुराराभ्यते पन्था नामलसोपकारकः ॥' 'आचारवता' इत्यत्र ऽऽचारप्रवृत्त यथादेः कर्मणोऽप्युपलक्षणम्। अन्यः - विष्ण्वारावनलक्षणश्रुतिरसृतिरिहितधर्मत्यागेन केवलतद्रतधारणश्रवणकीर्तनादिः, तत्तोपशरकां न भवतीत्यर्थः ॥

३. भगवते. १०-३१-१५ ॥ १ 'अदति यद्भवान् अह्नि काननं श्रुति युगायते त्वामपश्यताम्। कुटिलकुन्तल श्रीसुरज ते जड उदीक्षता पक्ष्मकृद्दृशाम् ॥ गोपिकागोताया पठितोऽयं श्लोकः। अदतीति ॥ यद् - यथा, भवान् अह्नि काननं-वृन्दावनम्, अदति-प्रतिगच्छति, भवच्छब्दःयोगान् प्रथमपुरुषः। तदा, त्वामपश्यता - प्राणिनाम्, श्रुति-श्रवणार्थमपि, 'श्रुति' इत्यभिभक्तिकनिर्देश आर्थः। युगायते - युगवद्भवति। एवमदर्शने दुःखमुक्तम्, पुनश्च कथञ्चिद्विद्वान्ते, ते-तव, कुटिलकुन्तल - कुटिलाः कुन्तलाः यस्मिन् तव, श्रीसुर - श्रीमन्सुरम्, उदीक्षता - उद्वेगैरीक्षमाणानाम्, तथा दृशाम्, पक्ष्मकृद् - पक्ष्मनिर्माना मया, जडः - मन्द एव, निगेपमानमपस्यन्नमिति दर्शनसुखमुक्तम् ॥

आज्ञान जन्मनैव परित्राणादि कार्यमिति नियमः। तथापि लीलया स्वभावेन च यथे-ज्जाभावमवर्ति किमर्थं जन्मेत्यत आह—तथाऽपीति। यथेष्टचारी इच्छयैव तथाऽऽचरति। तथेष्टैव कि-

रा॥पाविदानेन तेषां परित्राणाय तद्विपरीतानां विनाशाय च क्षीणस्य वैदिकस्य धर्मस्य
मदाराधनरूपस्याराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन स्थापनाय च देवमनुष्यादिरूपेण युगेयुगे सम्भ-
वामि; कृतत्रेतादियुगविशेषनियमोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥

९

ता॥स्वस्वरूपमात्रेणैव तद्वातु शक्यमिति भावः । 'परित्राणाव' इत्यत्रोपसर्गेण विविधानिष्टनिवृत्तिपूर्वक-
विविधेष्टप्राप्तिसूचित्वभिप्रायेण—मद्यमगुणकर्मत्यादिक धारणेत्यादिक स्वरूपचेष्टितेत्यादिक
चोक्तम् । स्वरूपमत्र विशदः । एव साधूनामान्तरभयात्परित्राणमुक्तम् ; जय तेषामेव ब्राह्मभवात्परित्रा-
णमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—तद्विपरीतानां विनाशायचेति चकारोऽन्वाचयार्थः । इदमनुक्तमन्त-
दित्याधिकरणभाष्ये 'साधवो ह्युपासनाः, तत्परित्राणमेवोद्देश्यम् ; जानुर्पाद्विस्तु दुष्कृता विनाशः,
सकल्यमात्रेणापि तदुपपत्तेः' इति । भागवतापराधो हि दुष्कृतक्रांतेत्यभिप्रायेण—तद्विपरीताना-
मित्युक्तम् । 'रिपूणांमपि उत्सल.' 'मच्छैस्त्व रणे दान्तस्ततः पूतो भविष्यसि' इति दुष्कृतमपि
विनाशो नात्यन्तविनाशः ; किंतु, वैपरीत्यहेतुभूतराजमप्रभृतिशरीरप्रन्ध्यादिविनियतनम् ; तद्विपरीतौ च
तेषामपि धार्मिकस्य सभवेदिति सोऽपि धर्मस्थापनपर्यवसितः । मच्छेप-भूतमापन मयैव हि स्थाप-
नीयमित्यभिप्रायेण—मदाराधनरूपस्येत्युक्तम् । अनुष्ठानमुपेनोपदेशगमुरेन च धर्मप्रवर्तन व्यासा-
दिद्वारापि शक्यम् आराध्यरूपप्रदर्शनेन भक्तयुत्पादनमवतापसाधारणप्रयोजनम् ; परदशतपरुषवादी
जन्मत्रयद्युत्पिद्युपालोऽपि हि कृष्णदर्शनेन प्रीतिमान्भूत्वा मुक्तिं गत इत्यभिप्रायेण-आराध्यस्वरूप-
प्रदर्शनेनेत्युक्तम् । 'रूपौदार्यगुणैः पुमा दृष्टिचिन्तापहारिणम्' इत्यादि च भाव्यम् । एतेन धर्मस्य सम्य-
कस्थापन हि स्वपर्यन्ततया स्थापनमित्युक्तं भवति । युगेयुग इति वीप्सातात्पर्यं व्यनक्ति—कृतत्रे-
तादीति । न तु प्रतियुगमत्रय सम्भवामि, नापि युगविशेषपरिबन्ध इति भावः ॥ ८ ॥

प्रासङ्गिकस्यावतारयाथात्म्यरुचयस्य परमप्रकृतमेवोपयोगित्वमुच्यते—'जन्मकर्म' इति श्लोकेन ।

प्र-पा ॥ १ श्लो. १-२ २१ ॥

४. श्रीरामायणे, अथोध्याकाण्डे, ३, २९ ॥

२.

३.

१४ पुत्र व्याख्यानम् ॥

श॥विनाशाय च दुष्कृतां पापकारिणाम्, किञ्च, धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यक् स्था-
पन धर्मसंस्थापनं तदर्थं सभवामि युगेयुगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥

आ॥पृथगी । तथाहाक 'देवस्यैव स्वभावोऽयम्' 'लोकवस्तु लीला कैवल्यम्' 'क्री-
डतो बालकस्यैव चेष्टां तस्य निशामय' 'अरिभयादिव स्वयं पुराद्व्यवात्सीयदनन्त-
वीर्यम् । पूर्णांऽयमस्यान न किञ्चिदाप्यं तथाऽपि सर्वाः कुरुते प्रवृत्तीः । अतो विरुद्धेषुमि-
मं वदन्ति परापरक्षा मुनयः प्रशान्ताः' इत्यादि ऋग्वेदखिलेषु ॥ ८ ॥

पृथङ्गतयुक्तिर्हि सर्वज्ञाननियमदर्शनार्थम् । न तु तावन्मात्रेण मुक्तिरित्युक्तम् ।

ज्ञानमैतल्यत उक्त—लीलयेति । लीलाप्यालस्यपरिहारार्थं न भवतीत्यत उक्त—स्वभावेन चेति ।
अत्रैव प्रमाणान्याह—तथा हीति । अयमेवः—इयमिच्छा । अत्र प्रवृत्तिषु विरुद्धेषु लोकविपरीतेषुमुम् ॥

'जन्मकर्म च' इति भगवज्जन्मादिज्ञानमात्रेण मुक्तिरुच्यत इति प्रतीतिनिरासायाह—पृथगिति ।
एकदेशज्ञानेनेत्यर्थः । दर्शनार्थमुपलक्षणार्थम् । यथाप्रतीत एवार्थः किं न स्यादित्यत आह—न त्विति ।

या॥एवं कर्ममूलहेयप्रिगुणप्रकृतिसंसर्गरूपजन्मरहितस्य सर्वेश्वरत्वसार्धमसत्यसङ्कल्प-
त्वादिसमस्तकल्याणगुणोपेतस्य साधुपरित्राणमत्समाश्रयणैकप्रयोजनं दिव्यम् - अप्राकृ-
तं मदसाधारणं मम जन्म चेष्टितं च तत्त्वतो यो वेत्ति, स वर्तमानं देहं परित्यज्य पुनर्ज-
न्म नैति, मामेव प्राप्नोति, मदीयादिव्यजन्मचेष्टितयाथात्म्यविदानेन विभ्वस्तसमस्तमत्समाध-

ता॥एवमिति - अत्रोऽपीत्यादिनोक्तप्रकारेणेत्यर्थः॥दिव्यमित्यस्यैवार्थः—अप्राकृतमिति।मदसाधार-
णमित्यनेन 'बहु सां प्रजायेय' इत्युक्तजन्मव्यवच्छेदः। बहुबोध्यवद्वर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धः पदार्थान्तरे-
ष्वदृष्टश्च प्रकारो न तर्क्याय इति भावः। 'जन्म कर्म च मे दिव्यम्' इत्युक्ते जन्मवत्तदेतुभूतं पुण्यमपि
किमन्तीति शङ्काव्युदासाय—चेष्टितमिति व्याख्यातम्। तत्त्वत इति—मेवयविवर्षयारहितमित्यर्थः।
देहं परित्यजेत्युक्ते प्रारब्धकर्मपर्यवसानदेहं परित्यजेति साधारणप्रतीतिस्स्यात्, तद्व्यवच्छेदाय—वर्त-
मानदेहं परित्यजेत्युक्तम्। एतच्च 'यो वेत्ति स पुनर्जन्म नैति' इति वेदितृत्वावस्थापेक्षया पुन-
र्जन्मप्रतिषेधात्कलितम्। 'पुनर्जन्म नैति' इत्यनेन विरोधिनिवृत्तिरुच्यते; मांमतीतीष्टप्राप्तिः। न के-
वल विरोधिनिवृत्तिमात्रेण स्वात्मानन्दानुभवमात्रम्, अपित्वचताररहस्यज्ञानवान्मात्रेव प्राप्नोतीत्यव-
धारणार्थः। ननु वर्तमानदेहं परित्यजेत्याद्युक्तम्, प्रारब्धकर्मवसाने हि मोक्षशारीरके निर्णीतः;
प्रारब्धस्य च कर्मणः क्रियति जन्मानि साध्यानीति न नियमः; व्यासादिष्वनियमदर्शनात्। न च
जन्मकर्मज्ञानमात्रान्मोक्षः, दीर्घकालनेरन्तर्यादरेमेवनीयदुष्करतरकर्मज्ञानानुग्रहीतोपासनग्राम्मार्थनेरर्थ-
क्यप्रमद्गादिव्यग्राह—मदीयेति। दिव्यजन्मचेष्टितज्ञानेनोपासनविरोधिना समस्तानां पापाना निवृत्त-
त्वादिस्मिन्नेव जन्मनि जन्मान्तरारम्भकृपापापप्रशमनमर्थपुं कृत्योपासननिष्पन्नेन जन्मान्तरपरिग्रहः।
स्मरन्ति च 'विनिष्पन्नमादिवस्तु मुक्ति तत्रैव जन्मनि' इति। एव चोपासनपीकृत्येदेतुत्पासाभिधा-

प्र-पा॥ १. ते. भा. ६-२ ॥ मु मुक्ति तत्रैव जन्मनि। प्राप्नोति योनां योग सिद्ध-
रथकमा च योऽचिरात्' - योगाग्निना दग्ध कर्मम-
२. जन्मवत्तदेतुभूत. पा॥
३. वि. पु. ६-७-३५ ॥ 'विनिष्पन्नमाधि- मुहो यम् ॥

या॥जन्म इति॥तत् जन्म मायारूपं कर्म च साधूनां परिप्राणादि मे मम दिव्यम् अप्रा-
कृतम् ऐश्वर्यम् एवं यथाकं यः वेत्ति तत्त्वतः तत्त्वेन यथायत् स्वस्त्वा देहम् इमं पुनः जन्म

आ॥'वेदायुक्तं तु सर्वं यो ज्ञान्ध्यांपास्ते मदा हि माम्।नर्म्यैव दर्शनपथं यामि नान्यस्य क-
स्यचित्' इत्युक्तं महाकौमं। अत्रोक्तस्यैतज्ज्ञानेव जन्म नैतीति, गतिः, इतरवाक्यानां
नान्या गतिः, नान्यस्य कस्यचिदिति विशेषणात्; तत्त्वत इति विशेषणाच्च सर्वं ज्ञान-
मापत्तियायत्रैवं भवति, तत्र तत्त्वत इति विशेषणे न विरोधः। उक्तं च—'एकं च तत्त्वतो

जा॥उक्तं तृतीये;प्रमाणान्तरं चाह—वेदादीति।शाक्यत्वाविशेषादेतस्य गीतावाधकस्य कुत इत्यतः सा-
वकाशत्वमिरव साशक्तान्यामित्याह—अत्रेति।अयोगव्यवच्छेदमात्रपरत्वमित्यर्थः।एतच्च पूर्वोक्तादर्थान्तर-
मिति जेद्रम्। इतरवाक्यान्यधि कारिविशेषापेक्षया सावकाशानीति कुतो नान्यगतिरित्यत आह—नैति।
विशेषणात्—पश्चान्तरव्यवच्छेदात्। इतोऽप्यव सर्वज्ञानमर्ज्ञाकार्यमित्याह—तत्त्वत इति।आपत्तौत्यने-
नार्थापत्तिमभिप्रेति। एतमेव न्यायमन्यत्राप्यतिदिशति—यत्रेति। एव भवति सर्वज्ञाने प्रमितेऽप्येकदेश-
ज्ञानोक्तिर्भवति; तत्त्वतो ज्ञानं कथं सार्वज्ञमाधिपतीत्यत आह— उक्तं चेति। जिज्ञासेत् जिज्ञासेत्।

या॥ यणविरोधिपापोऽस्मिन्नेव जन्मनि यथोदितप्रकारेण मामाश्रित्य मदेकप्रियो मदेकचि-
त्तो मामेव प्राप्नोति ॥ ९ ॥

तदाह—

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥

१०

मदीयजन्मकर्मन्तस्त्वज्ञानाख्येन तपसा पूता बहव एवं संवृत्ताः। तथाच श्रुतिः 'तस्य

ता॥ नात्यरम्परया मो उनाधनत्तमिति नोपासनशास्त्रैर्यथ्यमिति भाः । यथोदितप्रकारेण मामाश्रि-
त्येति पु' क्लृप्तानां रक्षोचने । मदेकप्रिय इति तु भक्तिरूपपन्नतोक्तिः । अहमेक एव प्रियः प्रीति-
प्रियो यस्य स मदेकप्रियः 'प्रियो हि जानिनोऽयर्थमहम्' इति वक्ष्यते । एतेन पुरुषार्थान्तरनिष्ठ-
व्यरच्छेदः । मदेकचित्त इति समाध्यवस्था । मध्येऽस्मिन्नेव चित्त यस्य स मदेकचित्तः ॥ ९ ॥

उपासनैर्यथ्यमित्यादिशङ्कोत्तरत्वेन योऽयमर्थ उक्तः, अयमेव 'वीतराग' इति श्लोकेनोच्यते
इत्याह— नदाहेति । तदेव पूर्वप्रस्तुत ज्ञानमिदं 'ज्ञानतपसा' इत्युच्यते । 'मन्मया मामुपाश्रिताः'
इति तु परम्परया तत्साध्यज्ञानमित्यभिप्रायेणाह— मदीयेति । अस्य श्लोकस्य पूर्वश्लोके व्याख्यात
प्रायसात् एव संवृत्ता इति मद्भ्रूयोक्तम् । तथाहि ज्ञानतपसा पूता इत्यस्याथो— मदीयेत्यारभ्य
पापइत्यन्तेन प्रपञ्चित । 'मामाश्रित्य' इत्यनेन 'मामुपाश्रिताः' इत्यन्यार्थ उक्तः । 'मदेकप्रियः' इत्यनेन
'वीतरागभयक्रोधा' इत्यन्यार्थोऽभिप्रेतः, विषयान्तरेषु प्रीतिर्हि रागः, तद्विरोधिषु निरस्तनेच्छा क्रोधः ;
आगामीश्रितोऽध्वनिशानमोत्प्रेक्षा भयम् । तदेतदखिलमपि न वामुदेवभक्तानामस्ति, तदेकप्रियत्वेन
विषयान्तरे रागानामात्, न एव तन्मूलक्रोधाभावात्, तद्वाभालाभव्यतिरिक्तेष्वनिष्ठाभावेन भया-
भावात् । इदञ्च 'न क्रोधा न च मात्सर्यम्' इत्यादिषु प्रमिद्धम् । 'मदेकचित्ताः' इति 'मन्मयाः'

प्र पा॥ १ गी. ७ १७ ॥

सद्वृत्तनामाभ्याये. १३४. श्लो ॥ तदत एने दोषा.

२. महानरत्ते. ज्ञानि आनुशामिनिक १४९. स्वभावन एव निर्वन्त इत्याह— न क्रोध इति ॥

या॥ पुनरुपचितं न एति न प्राप्नोति । माम् एति आगच्छति स मुच्यते अर्जुन ॥ ९ ॥

न एव मोक्षमार्ग इदानीं प्रवृत्तः, किं तर्हि ! पूर्वमपि— वीतराग इति ॥ वीतरा-
गभयक्रोधाः रागश्च भयं च क्रोधश्च 'वीता विगता येभ्यः ते मन्मयाः ब्रह्मविदः ईश्वरा-
भेददर्शिनः माम् एव च परमेश्वरम् उपाश्रिताः केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः । बहवः अनेके
ज्ञानतपसा ज्ञानम् एव च परमात्मविषयं तपः तेन ज्ञानतपसा पूताः परां शुद्धिं गताः

आ॥ ज्ञानं विना सर्वज्ञतां नटाः। न समर्थो महेन्द्रोऽपि तस्मात्सर्वत्र जिज्ञसेत्' इति स्कान्दे॥

सन्ति च तथा मुक्ता इत्याह— वीतरागेति मन्मयाः मत्प्रचुराः । सर्वत्र मां विना

जा॥ अन्यत्रापि— 'एको भावस्तत्ततो येन दृष्टः सर्वे भावास्तत्त्वतस्तेन दृष्टाः' इति । सर्वत्र सर्वज्ञ यथा-
शक्ति विराधितमित्यवधेयम् ॥ ९ ॥

किञ्चोत्तरश्लोकेऽपि कानुसदात्रावैताशान्माल विराधितमिति भावेन तादर्यमाह— सन्ति चेति।
तथोक्तज्ञानेन, आह श्रद्धेत्यादनार्थमिति शेषः । मन्मया मदात्मका इति प्रतीतिनिरासार्थमाह— मन्मया
इति । सर्वेषा भगवान्प्रचुरः, को विशेषो जानिनामित्यत्र आह— सर्वत्रेति । सर्वेषु पदार्थेषु विविधत्वा

पा ॥ *रागभयक्रोधाः वीताः. पा ॥

रा॥धीराः परिजान्ति योनिम्'इति। धीराः धीमतामग्रेसराः एवं तस्य जन्मप्रकारं जानन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्तमानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥

११

न केवलं देवमनुष्यादिरूपेणावतीर्थे मत्समाश्रयणापेक्षाणां परित्राणं करोमि, अपि तु ये मत्समाश्रयणापेक्षा यथा येन प्रकारेण ग्वापेक्षानुरूपं मां संकल्प्य प्रपद्यन्ते—समाश्रयन्ते; तान् प्रति तथैव तन्मनोपितप्रकारेण भजामि—मां दर्शयाभिः किमत्र बहुना, ता॥इत्यस्यार्थः । ज्ञानत्रियभूतेन मया प्रचुरा मन्मयाः, तादात्म्यधिकारार्थयोरत्वानुपपन्नत्वात्; अन्तर्यामित्वविवक्षायां तस्य सर्वसाधारणत्वाच्च । मन्मया इत्यत्रेश्वराभेददर्शिन इति शङ्करोक्तं शान्त्रोपक्रमान्तिविरोधाच्छब्दस्य चावाचकत्वाच्च निरस्तम् । 'मामेव प्राप्नोति' इत्यनेन 'मद्रावमागताः' इत्यस्याथां दर्शितः । मुक्त्यवस्थायामपि तादात्म्यस्य श्रुतिस्मृतितदर्थोपत्तिसूत्रादिविद्वत्त्वात्, अत्रापि 'मामेति सोऽर्जुन' इति कर्मकर्तृव्यपदेशात्, 'मम साधर्म्यमागताः' इति परस्तादृश्यमाणत्वाच्च, 'मद्रावमागताः' इत्यस्य मत्स्वभावमपहतपाप्मत्वादिक प्राप्ता इत्यर्थः । यद्वा 'मद्रावैव भवति' इत्यादावित्यन्तसाम्यात्तद्व्यपदेशः । अवताररहस्यस्य च शतव्यत्ये श्रुतिरप्यस्तीत्याह—तथाचेति । उक्तार्थसंवादित्वं विवृणोति—धीमतामग्रेसरा इत्यादिना । एव धीरशब्दनिर्वचनेन प्रागुक्तभगवत्प्रातिपर्थन्तामङ्गुरज्ञानवत्समुक्तं भवति । 'परिजानन्ति' इत्यत्रोपसंगेन पूर्वोक्तयथास्थितप्रकारेऽभिप्रेत इति ज्ञापनाय—एवं तस्य जन्मप्रकारं जानन्तीत्युक्तम् । 'धीमतामग्रेसरा एव' इति पाठे तु विशेषविधेः शेषनिषेधः फलित इति भावः ॥ १० ॥

एवं साधुपरित्राणाद्यर्थदेवमनुष्यादिसजातीयस्वेच्छावतारवर्णनमुखेनोपासनोपयुक्त स्वस्य 'सौलभ्यमुक्तम् । अथ तस्यैव काष्ठाप्राप्ता दशा दर्शयति—'ये यथा' इति श्लोकेन। अत्र कृष्णावतारवृत्तान्तेन सहार्चावतारवृत्तान्तोऽपि सङ्गृहीतः। 'ये यथा ताम्थैव' इति शब्दाः पूर्वोक्ताधिकारितदनुष्ठानप्रकारादिनियमनिवृत्तिपरा इत्यभिप्रायेणाह—नकेवलमिति । स्वापेक्षानुरूपमिति—पतित्वपुत्रत्वसारथित्ववाराहनासिंहादिप्रक्रियेयैर्यथः । सङ्कल्प्य मनोरथविषय कृत्वेत्यर्थः । एतदेवात्र प्रपदनमित्याह—समाश्रयन्ते इति । 'तास्तथैव भजाम्यहम्' इत्यत्र तद्भजनप्रकारेणाहमपि तान्भजामीत्येतदसङ्गतमिति शङ्कानिरासाय तथैवेत्यस्यार्थमाह—तन्मनोपितप्रकारेणेति। न तु स्वकीयपरत्वानुरूपप्रकारेणेति भावः।

प्र. पा१ गी. १४-२ ॥

३. उपर्युक्ते ॥

२. सु ३२९ ॥

शं॥सन्तः मद्भाषम् ईश्वरभावं मोक्षम् आनताः समनुप्राप्ताः । इतरत्तपान्तिरपेक्षा ज्ञाननिष्ठा इत्यस्य लिङ्गम् 'ज्ञानतपसा' इति विशेषणम् ॥ १० ॥

तय तर्हि रामद्वेषी स्तः, येन केभ्यश्चिदेव आत्मभावं प्रयच्छसि न सर्वेभ्यः इति उच्यते—ये यथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन यत्फलार्थितया मां प्रपद्यन्ते तान् तथैव आ॥ न किञ्चित्पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

जा॥दिकं मदायत्तमेव सर्वं पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

'ये यथा' इति वाक्यं न प्रकृतेन साधात् सङ्गतम्। अतस्तत्सङ्गतमपि तु मध्ये यद्वा न्तरं नियमयेति—

॥सर्वे मनुष्याः मदनुवर्तनैकमनोरथा मम वर्त्म मत्स्वभाव सर्वं योगिनां वाङ्मनसागोचर-
मपि स्वकीयैश्चक्षुरादिकरणस्सर्वशस्स्वापेक्षितैस्सर्वप्रकारैरनुभूयानुवर्तन्ते ॥ ११ ॥

ता ॥ अत्र यथाभिलषितफलप्रदानेन पक्षपातपरिहारार्थं परोक्ष पूर्वोक्तप्रभ्या नाल्यन्तसङ्गतम्, 'चातु-
र्वर्ण्यम्' इत्यादिनार्थतः पुनरुक्तिश्च स्यात्। सेवकान् प्रति सेव्यस्य भजन नाम सुलभदर्शनत्वमित्यभिप्रा-
येण—मां दर्शयामीत्युक्तम् । उच्चार्यस्य लोकेऽपि प्रदर्शनपरमुत्तरार्धम्, न पुनः 'यैदि ह्यहं न वर्त-
यम्' इत्यादायि स्वस्य लोकायुपिधेयानुष्ठानवत्त्वपरम्, तस्यैवशङ्कतत्वादित्यभिप्रायेण वाङ्मनसागो-
चरसौलभ्यपरता निवृणोति—किमत्र यदुच्यते । मनुष्यशब्दः स्वयादीनामपि सद्भाहक इत्यभिप्रायेण
सर्वशब्दः । अत्र वर्त्मशब्दो न साक्षात्स्वर्णवाचकः, असङ्गतवाक्यार्थत्वप्रसङ्गात् । नाप्याचारपरः,
तस्याप्यत्रासङ्गतत्वेनोक्तदूषणत्वात् । अत एव 'एव प्रवर्तितं चक्रम्' "तेनैव स्थापिता ब्रह्ममयादा लो-
कभाषिणी" इत्याद्युक्तशान्मर्सादानुवर्तनपरत्वमपि निरस्तम् । अतोऽत्र सौलभ्योपदेशप्रकरणे स्वासाधा-
रणविग्रहचेष्टानौशी-यादिस्वभावास्तुदायपरत्वमेवोचितमित्यभिप्रायेणोक्त—मम वर्त्म मत्स्वभावं सर्व-
मिति । स्वर्णिवाचक्रमपिहि शब्दनुपचारस्वभावाविपयतया प्रयुञ्जते यथा 'तोऽत्र पन्था यदसि विमुषो
मन्दभाष्ये मयीत्यम्' इति । मनुष्या इत्यनेन सूचितमुच्यते—योगिनामिति । योगपरिशुद्धमनसा
वाङ्मनसागोचरमपि सागचक्षुषो मनुष्या शब्देन्द्रियैरप्यनुभन्तीत्यर्थः । प्रियतर्मापवृत्तपुनमुद्भूतभृत्यसा-
यिकैर्वादिरूपावर्चवताररूपाणि च 'वर्त्मशः' इत्यनेन विगृह्यतानीत्याह—स्वापेक्षितमिति । अनु-
भूयानुवर्तन्त—अनुभवन्तो वर्तन्त इत्यर्थः । अलङ्कारानुपपत्तेश्चादिव्योचन प्रकारः । अत्र योगिना
वाङ्मनसागोचरमपि 'चक्षुरादिकरणैः' इति वचनादर्चावताररूपेऽपि पररूपत्वानुसन्धानं दर्शितम् ।
यथा स्मरन्ति 'तामेव ब्रह्मरूपिणीम्' इति । यश्चरति च भगवान् 'सुजैश्चतुर्भिः' इत्यादि । एव प्रसङ्गात्

प्र-पा॥१ श्लो. ४ १३ ॥

२. गा. ३ २३ ॥

३. गा. ३ १६ ॥

४

५

६ विष्णुधर्म १०३ २९ ॥ तामर्भयेत्ता प्रण-

मसा स्मरेत्ता विष्णुतयेत् । विश्वभक्त्योपेतु तानेव
ब्रह्मरूपिणीम् ॥

७.

शा॥तत्फलदानेन भजामि अनुगृह्णामि अहम्, तेषां मोक्षं प्रति अनर्थित्वात्। न हि एकस्य
मुमुक्षुत्व फलाधिष्ठं च युगपत् सम्भरति, अतः ये यत्फलार्थिनः तान् तत्फलदानेन,
ये यथाककारिणः "तु अफलार्थिनः मुमुक्षुवश्च तान् ज्ञानप्रदानेन, ये ज्ञानिनः संन्यासिनः
मुमुक्षुवश्च तान् मोक्षप्रदानेन, तथा भक्तान् आर्तिहरणेन इत्येवं यथा प्रपद्यन्ते ये तान्

आ॥न च मद्भजनमात्रेण मुक्तिर्भवत्यन्यदेवतारूपेण, तथापि सर्वेषामानुरूप्येण फलं
ददामीत्याह—ये यथेति ।

ज्ञानचेता'माऽवाभिताः' मद्भावमागताः' इत्युक्त्याऽन्यदेवतादिरूपेण मद्भजनमात्रेण त्रैविकानामपि मु-
क्तिर्भवतीति नाशङ्कनीयमित्यर्थः । विष्णु सामान्यतः सर्वोत्तमं ज्ञात्वाऽन्यदेवताः पितृक्षेत्राऽन्ते विष्णो सम-
र्पणमन्यदेवतादिरूपेण भगवद्भजनम्, उपपत्तिं तूत्तुव यश्चामीति भगवतोऽभिप्रायः । तर्हि त्रैविकाना
मद्भजनं निरर्थं क्रमेनेत्यत आह— तथापीति । यद्यपि न मुक्तिं ददामि, तथापि तदभिप्रेत स्वर्गादिकं
ददामीति शेषः । एव तर्हि ज्ञानिनो मुक्तिं त्रैविकेभ्योऽल्पं फलं ददद्विषमो भगवान्स्यादित्याशङ्का-
निरासार्थत्वेनोत्तरवाक्यं सङ्गमनाह—सर्वेषामिति । अनुरूपेण तेषानुगारेण सर्वथा ज्ञानिना त्रैविक्या-

१/पा ॥ १ तत्फलार्थिनः ॥

ता।।वीलभ्यातिरेकं सारध्यादिना पश्यतोऽपि पाण्डवस्योपामिनिपापूर्वार्थं कण्ठोक्तयाप्युपादिदेश । नन्वे-
तावतापि चोद्यानुमानतर्काणां कः परिहार उक्तो भवति? नदुच्यते—हेयप्रत्यनीकः स्वय हेय कथमुपाद-
दीतेतिचोद्यमनतारादेर्हेयत्वाभावादेव निरस्तम्; तदभावश्चाकर्मवश्यत्वाप्राकृतत्वस्वेच्छाकृतत्वादिभिः ।
पुण्यवापाद्यभावे निपन्त्रन्तवभावे च कथं जन्मादीत्येतदपि स्वेच्छया परिहृतम्। हिताहिताजानाशक्त्या-
दिचोद्यमकर्मवश्यस्य लीलायावतरतोऽस्याहिताभावात्तदज्ञानाभावाच्च निरस्तम् । प्रयोजनाभावचोद्यं तु
साधुपरिवाणादिप्रयोजनवर्णनेनाप्राकृतमायतु साधुपरिवाणादीं सङ्कल्पमानेणापि शक्ये किमवतारादिनेति,
तदपि 'परित्राणाय साधूनाम्' इत्यत्र 'मैत्र्याम्' इत्यारभ्य 'आलापादिदानेन तेषां परित्राणाय' इत्यन्तेन
भाष्येण, 'धर्मवस्थापनायां' इत्यत्र 'आराध्यस्वरूपप्रदर्शनेन' इत्यनेन, 'ये यथा' इत्यत्र सर्वसाधारण-
स्वसौलभ्यातिरेकरूपदर्शनेन च परिहृतम् । यदुक्तम्—ईश्वरो न वस्तुतो जन्मादिमान् अकर्मवश्यत्वात्,
मुक्तात्मवत्, इति, तत्रेश्वराभ्युपगमानभ्युपगमयोर्धर्मिग्राहकत्वाद्याश्रयासिद्धी। किञ्च किमत्र कर्महेतुः कजन्मा-
दिरहित इति साध्यार्थः, उताकर्महेतुकजन्मादिरहित इति, अथवा सामान्येन जन्मादिमात्ररहित इति;
न प्रथमः, सिद्धसाधनात्; न द्वितीयः, हेतोरप्रयोजकत्वात्; नहि कर्मनिवृत्तिरकर्महेतुकं जन्मापि नियतय-
ति; निषेध्यस्वरूपमर्षकप्रमाणेन याधश्च; यथाभ्रनौष्ण्यानुमाने, न तृतीयः, दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्,
मुक्तस्यापि हि शरीरपरिग्रहो 'जक्षत्कीडन् रममाणः' 'सैरुक्त्वा भवति त्रिधा भवति' इत्यादिश्रुतिसिद्धः।

प्र-पा ॥ १. गी. ४-८ ॥

२. गा. ४-८ ॥ भाष्ये ॥

३. गी. ४-११ ॥

४. छा. ८-१२-३ ॥ 'स उत्तम पुरुषः न
तत्र पश्यति जक्षत्कीडन् रममाण स्त्रीनिर्वा यानेवं
शक्तिनिर्वा नोपव्रत रमरभिः शरीर म यथाप्रयोग्य
आचरणे युक्तः, एवमेवायमस्मिन् शरीरे प्र.णो युक्तः॥'
सः - 'अस्मात् शरीरात् अनुत्वाय पर ज्योतिरूप
मप्यव' इत्यत्रोक्तोपसम्पादनोच्यते, उत्तमः पुरुष इत्यर्थः।
'उत्तमः पुरुषसद्वन्' इति भगवत एवैतन्पुरुषत्वेन
उपसम्पादनकर्तार उत्तमपुरुषत्वस्य बाधितत्वात्, 'म तत्र
पश्यति' इत्युत्तरवाक्यस्वारस्यभङ्गप्रसङ्गाच्च । म उप-
सम्पत्ता, तत्र-परमात्मनि, पश्यति न परितोऽनुभवति,
अनुभवत इति वा; 'इतिरूपं अनुत्वाय' इति श्रुत्य-
न्तरात् । जक्षन्—'जक्ष-नक्षणे' मसृष्टभोगान् मुञ्जा
नरमन्, स्त्रीभिः श्रोतुन्, यानैर्वा, शक्तिनिर्वा रम-
माणरमन्, उपव्रत—जनमम.पेरिधनमिदं शरीर

नरमन् मन् इत्यर्थे, 'नक्ष पश्यति' इत्यन्वयः । अत्र
स्वरगनिषेधस्तु धर्मनिवन्वतत्वाकारण वा, 'यत्र ना-
प्यश्नदवति' इत्युत्तरात्वाऽनुभाष्यविषयभोगवतातिशये-
नवापस्यः । आत्मनोऽशरीरत्वभावत्वे प्राक् शरीरस-
म्पन्नः किंनिवन्वत इत्यत्राह—म न्ययेति । यथा
आचरणे शक्ये, प्रयेभ्यः, युग्यः अथः बलीवदो वा,
पादोन युक्त भवति; एवमेवाव प्राणमहवाग प्र-
त्यगात्मा समारदशाया कर्मभारवद्वेष्टेन युक्तं भवति ।
अनेन युग्यशरदृष्टान्तेन देशात्मनोर्धर्मतिरेको वृद्धीक-
तो भवति ॥

५ अ उप. ८-२६ २ ॥ 'म एकवा भवति
त्रिधा भवति पञ्चधा । सप्तधा नववाचैव पुनश्चैकाद-
शमृतः । शतत्र दशैकस्य सप्तस्यपि च विंशतिः॥'
मः—मुक्तपुरुषः, आत्मनो निरवयवस्य त्रेषा पञ्चधा
विभागायोगात् सङ्क.पपरिग्रहीतानेकविधशरीरो भ-
वतीत्यर्थः ॥

शो।।तथैव भजामि इत्यर्थः। न पुनः रागाद्वैपनिमित्त मोहनिमित्तं वा कं चित् भजामि सर्व-

आ।।संचयामिः फलदानेन न तु गुणभावेन । कथमयं विदोष इत्यत आह—मम वर्त्मनि ।

जा।।नां चेति चतुर्थ्येवं पशुी तथैव भजामीत्येतदन्यथाप्रतीतिनिरागय व्याचष्टे—संचयामीति। 'बहुल-
मेतन्निदर्शनम्' इति वचनात्स्वार्थं णिच् । 'मम वर्त्म' इत्यस्य सङ्कल्पप्रतीतेरामाह—कथमिति । यः
फलतारतम्यहेतुरयं ज्ञानिभ्यन्वैविद्यानां सेवाया विदोषः कथं किंप्रकार इत्यर्थः । कथमनेनैतच्छङ्कपरिहार

तात्पर्यं मुक्तोऽपि पश्चात्कृत इति चेत् तदा को दृष्टान्तः, यथादिरितिचेन्न, तत्र शरीरपरिग्रहाद्यभावस्य
अचेतनत्वोपाधिभवात् एतेन यो जन्मादिमान् न कमप्यस्य इति व्यतिरेकोऽपि भ्रमः, यस्त्वीश्वरनिर्णयो
गात्रिपयत्वादिति, सोऽपि प्रथमेन तुल्यार्थः, पुष्पपापनिष्पन्नशालस्वैवैश्वराशारूपत्वात्। यत्तु तत्कारण-
रहितत्वात्, यो यत्कारणरहित, न च तद्वानिति, तदप्यस्यत्, उपादानकारणविक्षया प्रयोगे त्वप्राक्-
तारुर्मात्रैर्मित्तानतायोपादाननित्यत्रिहमद्भावोपपादनाद्वैत्सिद्धे । निमित्तविश्रमया प्रयोगे तु सकल्पा-
दिनिमित्तोपपादनात्। सामान्यविश्रमयापि तत्र एवोक्तोक्तप। एवु सनुचितज्ञानशून्यत्वादिवादिष्वपि धर्मि-
प्राहक्याधादिन भाव्यम्, साधनप्रयोजनरहितत्वादिष्वन हेत्वसिद्धिश्च, साधुपरिज्वालालादिप्रयोजन
स्योक्तत्वात् । तथापीदानातन सुत्र प्रौढान्तांनि तेनाशेनापूर्णत्व प्रसज्यत इतिचेन्नेदमपूर्णत्वम्, दृष्टवि-
धाताभावात्, इच्छाशाले च तस्मिन्ने, तदानीमपि यदीच्छेत्सिद्धेदिति योग्यताकदाशात्, उत्तरशालीन
स्यापि तस्य प्रणयेश्वरेण सज्जेन त्वमुत्तरानुसधीयमानत्वात्। एतस्मिन्तीतिऽपि भाव्यम् । भविष्यतो-
ऽपि सुखत्वेन प्रसाद्यमानत्वे निमर्था तप्रेच्छेति चेदुत्तरवर्धेति ब्रूम । तथा किं प्रयोजनमितिचेत्सैव,
सा तर्हि पूवात्तरशालयोर्नास्तीति तयोः शालयोरपूणत्वरमिति चेत्, तैत्शालीनतया तयैव सर्वदा शयमानया
पूर्णत्वात्, ननु तस्याचिदिष्यमाणत्व तदलाभे दु ग्यादितिचेत्, तद्व्याभव्य प्रयोजनत्वेनैव तदुपपत्तेः,
अद्यत्स्य हि तदिच्छतन्मदमिद्धेदुं ए जायते, अद्यत्स्य तु तदिच्छैव तन्मुपपत्त्वं पुष्यतीति न सकृद-
किंचिदिति । एतेन साधनप्रयोजनरहितत्वे हेतौ मुक्तदृष्टान्तोऽपि साधननिष्फल, 'अक्षत्कीडन्' इत्या-
दिश्रुते । ये तु परमपाम्ना इन्द्रशालेन सर्वजन्वादिवादिहेतुः, तेषापि साधनिकलत्वादिदोषस्तमानः।
प्रसङ्गाध्यानुमानसद्भावाद्यभावेन दूषिता इति । तदेव सिद्ध जन्मादिश्रीश्वरस्य सत्य, तत्प्रतिपा-
दकं च यच्च प्रमाणमिति । यत्तवतारेषु दु ग्यशोभयार्थिक क्वचिदुच्यते, तदस्यापहतपाप्मत्वादिब-
लात् 'तेन यज्यते लोमान्' इत्यादिचनपलाद्याभिनयमात्र मन्तव्यमिति ॥ ११ ॥

प्र पात्। निमित्तश्रान्तार १ ॥ २ उदा नालि पा। ५ नारत उदा ११११११. ६७ १५ ॥ ११११११
३. त का गीनत्यः मयश जायमानतः पू वज्यताः । वात् मावायोगत कदावः । ये तमेव प्रप
त्वात्, पा ॥ ४ ॥ ८ १२ ३ ॥ नै न न मुष्टानि नाभवा. ॥ १

शांथा अपि सर्वापस्थस्य मम ईश्वरस्य तर्कं मार्गम् अनुवर्तन्ते मनुष्या — यत्फलार्थितया
आ॥ अन्यदेवता यजन्तोऽपि मम यत्प्रयानुवर्तन्त, सर्वकर्मकर्तृत्वात्, भोक्तृत्वाच्च मम । 'ये-
ऽप्यन्यदेवताभक्ताः' इति वक्ष्यति । 'यो देवानां नामधा एक एव' इति हि श्रुतिः । भग-
वानेव च तत्राभिधीयते, 'अंजम्य नाभायभ्येकमर्पितम्' इति तद्विज्ञात् ॥ ११ ॥

जाह्लो व्याचष्टे— अन्येति न केवले ज्ञानिन किंत्वन्यदेवता यजन्तोऽपि त्रैविद्या इति यावत् । किं
तत्तवर्षा त्वद्वर्त्मानुवर्तनमित्यत जाह—संप्रति । भोक्तृत्वाद्भविरादीनाम् । एतत् द्वयमेव भगवद्वर्त्मा-
नुवर्तनम् । तथा व्यवहारं निमित्तत्वात्पञ्चमी । इदमुक्त भवति—अहमेव सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रेरकश्च,
तदेतन्कारवा भागयता निष्कामा मामेव यजन्ते, त्रैविद्यालेतत्तत्ततोऽज्ञानाना. कर्मणां सिद्धिं काङ्क्ष-
न्तोऽन्यदेवता यजन्ते । एव मेमाभिरीयायुक्तं फलकारतम्यम्—इति । सुत इदं भगवतोऽभिप्रतमित्यत
जाह—येऽपीति । अनेन श्लोकरूपयुक्तम्, तत्र च स्पष्टमेवोऽर्थः, प्रतीयते । नन्विन्द्रादिनामवधिर्मन्त्रैः
दत्तं हविषादिक कथं भगवान् बुद्धः, भगवत सर्वनामत्वन मन्याणा तत्परत्वादिति भावेनाह—य
इति । ननु विश्वकर्मसुच्यत इत्या आह—भगवान् भवति । तत्र चेति सम्बन्ध । अनेन भगवतः
सर्वयज्ञादिभोक्तृत्वे याचक परिहृतम् ॥ ११ ॥

॥इदानीं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतस्य कर्मयोगस्य ज्ञानाकारताप्रकारं वक्तुं तथा-
विधकर्मयोगाधिकारिणो दुर्लभत्वमाह—

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।

धिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥

१२

सर्वं एव पुरुषाः कर्मणांफलं काङ्क्षमाणाः इन्द्रादिदेवतामात्रं यजन्त—आराधय-
न्ति, न तु कश्चिदनभिसंहितफलः इन्द्रादिदेवतामभूतं सर्वयज्ञानां भोक्तार मां यजते; कुत
एतत्? यतः क्षिप्रमस्मिन्नेव मानुषे लोके कर्मजा पुत्रपश्वन्नाद्यादिसिद्धिर्भवति; मनुष्य-

ता॥एवमध्यायार्थतयामिहितु पद्म प्रसङ्गक प्रासङ्गिकं चोक्तम्, अथ प्रकृतस्य कर्मयोगस्य ज्ञानाका-
स्ताप्रकारं वक्तु तदुपोद्घाततया पद् श्लोकाः प्रवर्तन्ते । तत्राधिकारिविषयाश्चत्वारः, कर्मस्वरूपविषयो
द्वावित्यन्तरविभागः । तदिदमभिप्रयन् प्रथम श्लोकमस्तास्यति—इदानीमिति । 'काङ्क्षन्तः' इत्यत्र
विशेषनिर्देशाभावात् -- सर्वैष्यपुरुषा इत्युक्तम् । ये मुमुक्षुतया समाव्यन्ते, तेऽपि हि प्रथम त्रिवर्गप्रव-
णा इत्येवकाराभिप्रायः । 'कर्मणा सिद्धिम्' इत्यत्र कर्मस्वरूपसिद्धिशब्दाव्युदासायोक्त— फलमिति । इहश-
ब्दाभिप्रेतमाह—इन्द्रादिदेवतामात्रमिति । इह या देवतात्वेन प्रतीयन्ते, ता इत्यर्थः । 'यज देवपू-
जायाम्' इति धात्वर्थव्यञ्जनाय—आराधयन्तीत्युक्तम् । एतेन तत्तद्देवताराधनभूतानां दा-
नहोमादीनामपि सम्यहः । 'सर्गाणि कर्माणि' इत्यनन्तरमेतद्व्यञ्जयिष्यति । अतिरेकरूपमाभिप्रायिक कर्मयो-
गाधिकारिदौर्लभ्यमाह—ननु कश्चिदिति । सर्वयज्ञानां भोक्तारमित्यनेन 'अहं हि सर्वयज्ञानां'
'भोक्तारं यजतपसाम्' इत्यादि वक्ष्यमाण मूचिनम् । हेतुपरदिशब्दाव्यञ्जनाय शङ्कते—कुत एत-
दिति । महति फले स्थिते शुद्धफलाकाङ्क्षा किंनिवन्धनेन्यर्थः । क्षिप्रमानुषशब्दाभ्यां कालतो देश-
तश्चासंतिरुच्यते । 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इत्यादि क्षिप्रशब्देन स्मारितम् । अस्मिन्नेवेत्यनेन मा-
नुषशब्दफलितदेशासत्तियोतनम् । क्षिप्रलाभादस्मिन्नेव लोके लाभाच्च शुद्धेष्वपि फलेषु प्रथममाकाङ्क्षा
स्यादिति भावः । मानुषत्वेऽत्रैतन्निवन्धनं सिद्धिं विनोपयति—पुत्रपश्वित्यादि । अपवर्गप्रकरणफलितमाह

प्र-प्या ॥ १ विषयविभाग, पा ।

२. धातुपाठे. भौवादिकः, उभयपदी ॥

३. गा. ९-२४॥ ४. गा. ५-२९॥ ५. भा. क. ३॥

६. यजुषि २. का १. प्रथ. १. अनु ॥

† वायव्य श्वेतमालभेत् भूतिकामो वायुव क्षेपिष्ठा एव वा
वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावाति स एवैव भूतिद्वय-
ति॥ अस्वार्थः—वायुः देवता इत्यस्योऽयं वायव्यः,
म च श्वेतवर्णः, तमालभेत्—मरुपृथक् ; 'आत्मनः
स्पर्शोद्दिश्योः' इति नैषधट्टकाः, वदि लक्षशात्त्वाभ्यां
यागाधेमुपवर्षादित्यर्थः, यर्षात् अत्र 'यजन्त' इति न
श्रूयते, तथापि द्रव्यदेवतात्मकस्य अगमरूपस्य रूपमाण-
त्वात् अन्यथानुपपत्त्या 'वायव्येन यजेत' इत्येव यागः

रूपवर्णय । न च मत्स्य महत्त्वमद्वाकेषु देवेषु कुतः
वायुर्वापेक्षयते इति शङ्कनीयम्, वायोरतिशयेन क्षि-
प्रगामिदेवतान्, श्वेतपशुषु अनिप्रियत्वात् वायोः,
स्वर्कथो भागः, स्वार्थे धेयप्रत्ययः, यद्वा वर्णव्यत्ययेन
दातव्यत्वमु-प्यते । तेन च भागधेयेन असाधारणेन,
वायुमेवापधावाति—मभीष्टमाप्नोति, सेवत इत्यर्थः ।
इतरदेवतानां तस्मिन् पशो अत्यन्तप्रियत्वाभावात्
'वायुमेव' इत्येववार्थते । यद्वा यजमानस्यानादर-
व्याहृत्पूर्वम् 'उपधावल्येव' इति बोध्यम् । तेन तुष्टः
स वायुर्वै, एनं—यजमानं, भूतिम्—पैश्वर्यम्,
गमयति, पूर्ववत् 'गमयत्येव' इति बोध्यम् ॥

शो॥यस्मिन् कर्मणि अधिकृताः ये प्रवर्तन्ते ते मनुष्या अत्र उच्यन्ते, हे पार्थ सर्वशः स-
र्वप्रकारैः ॥ ११ ॥

रा॥लोकशब्दस्सर्गादीनामपि प्रदर्शनार्थः। सर्व एव लोकिकाः पुरुषा अक्षीणानादिमाल-
प्रवृत्तान्तपापसञ्चयतयाऽविशेषेण क्षिप्रफलाकाङ्क्षिणः पुत्रपश्वन्नाद्यस्वर्गाद्यर्थतया
सर्वाणि कर्माणीन्द्रादिदेवताराधनमात्राणि कुर्वते, न तु, कश्चित्संसारोद्भिद्ग्रहण्यो मु-
मुक्षुरक्तलक्षण कर्मयोग मदाराधनभूतमारभत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यथोक्तकर्मयोगारम्भविरोधिपापक्षयहेतुमाह—

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्वकर्तारमव्ययम् ॥

१३

ता॥—मनुष्यति । अतिशयितफलसद्भावेऽपि क्षुद्रफलाकाङ्क्षाया तदनुपार्द्रितु यस्तन्ताननुदेव च हेतु
दर्शयन् ऋणोक्तमभिप्रायिक च मङ्गल्य वाक्यार्थमाह—सर्वपवेति । लोकिका इति—त्रिवर्ग-
प्रावण्यमिदर्शनार्थमुक्तम् । अविशेषितम्—अविशेषित्वान्वयार्थः । क्षिप्रफलाकाङ्क्षिण इति—क्षुद्रत्व
नश्चत्तवदु पानुबन्धित्यादिदोषपुत्रानादरेण 'परमव साकः श्रोमयूयात्' इतिवन्मन्वमाना इति भाव ।
उपलक्षणोपलक्ष्यभूतैर्हि नामुष्मिन्सङ्कलनेनेत्—पुत्रपश्वन्नाद्यस्वर्गादीति । एतेन 'कर्मणा सिद्धिम्'
इत्यत्र सिद्धिश्चन्द्रस्सामान्यविषय इति दर्शितम् । सर्वाणि कर्माणि—यागदानहोमादीनि ॥ १२ ॥

नन्वक्षीणानन्तपापसद्भव नराय समम्, ततश्चाविशेषित्वात्क्षिप्रफलाकाङ्क्षित्वमपि समानम् अतः
कस्यापि मुमुक्षावच्छान्मोक्षोपायशास्त्रमप्रमाण स्यादित्याद्यङ्कुर श्वाकृद्वेन तत्परिहार क्रियत इत्यभि-
प्रायेणाह—यथोक्तेति । पूर्वश्लोकोनेनेपु देवतान्तराधीनेषु क्षुद्रफलेष्वपि सर्वकर्तुं स्वस्यैव हेतुत्वं 'चा-

प्र पा ॥ १. पुत्रानादरेणनधरमुलादिब नन्वमाना पा ॥

२. लोकोक्तिरियम् ॥

शा॥यदि तव ईदृशस्य रागादिदोषाभावः, तदा सर्वप्राणिषु अनुजिघृक्षायां तुल्यायां
सर्वफलप्रदानसमर्थे च त्वमि सति 'वासुदेवः सर्वम्' इति ज्ञानेनैव मुमुक्षयः सन्तः
कस्मात् त्वामेव सर्वं न प्रतिपद्यन्ते इति' शृणु तत्र कारण—काङ्क्षन्तः इति । काङ्क्षन्तः
—*प्राथेयन्तः कर्मणा सिद्धिं फलनिष्पत्तिं यजन्ते इह अस्मिन् लोक देवताः इन्द्रा
प्रथाद्याः, 'अथ यः अन्या दवताम् उपास्ते अन्यः असा अन्यः अहम् अस्मि इति न स वेद्
यथा पशुः एव स देवानाम्' इति श्रुतेः । तेवा हि भिन्नदेवतायाजिनां फलाकाङ्क्षिणां क्षि-
प्रशीघ्र हि यस्मात् मानुषे लोक मनुष्यलोके हि शास्त्राधिकारः । 'क्षिप्र हि मानुषे
लोके' इति विशेषणात् अन्येष्वपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति भगवान् । मनुष्यलोके च
र्णाश्रमादिकर्माधिकारः इति विशेषः, तेवा च वर्णाश्रमाधिकारिणा कर्मिणा फलसि-
द्धिः भवति कर्मजा कर्मणा जाना ॥ १२ ॥

आ॥कुतो मम वर्तमानुवर्तन्ते क्षिप्रं हि अतएव हि फलप्राप्ति । 'तस्मात्त धनसनयः' इतिथ्यति ॥

जा॥साधनं तु प्रमाणं पृच्छति—कुत इति । 'मम वर्तमानुवर्तन्ते' इति यन्सर्वयजादिभोक्तृत्वसुक्तरं,
तत्कुतः प्रमाणात्प्रगयत इत्यर्थः । सर्वकर्तृत्वं तु जीवानामस्वातन्त्र्यप्रदर्शनात्सिद्धम् । इत्यत आहति शेषः ।
हीत्यतः परमितिचन्द्रः । किमनन प्रमाणमुक्तमित्यत आह—अत एव हीति । कर्मजा सिद्धिः, फल-
प्राप्तिस्तान् क्षिप्रं प्रत्यक्षोपलभ्याऽस्ति । सा चातएव कर्मणा भगवता भुक्तत्वादेव हि युज्यते । नान्य-
थेन्यर्थः । इन्द्रादिभ्योऽपि फलप्राप्सुपरतरेष्वक्षीणाऽर्थापचितित्यतश्चाह—अत एव हीति—भगवत
एव । अत्र हीति सूचितं प्रमाणमाह—तस्मादिति । धनसनयो धनलाभवन्तः ॥ १२ ॥

पा ॥ *नविलयन्त ॥

गा॥चातुर्वर्ण्यप्रमुखं ब्रह्मादि सत्त्वपर्यन्तं कृत्स्नं जगत् सत्त्वादिगुणविभागेन तदनुगुणशमादिकर्मविभागं च विभक्तं मया सृष्टम्; सृष्टिप्रहणं प्रदर्शनार्थम् । मयैव रक्षयते, ना॥तुर्वर्ण्यम्' इत्यादिना दर्शितम्। व्यष्टिसृष्टयन्तर्गतंचातुर्वर्ण्यकथनं ममरतव्यष्टिसृष्टिमद्गृहार्थमित्यभिप्रायेण चातुर्वर्ण्यप्रमुखमित्युक्तम्। वैपम्यनं वृण्यपरिहारप्रस्तावाय व्यष्टिसृष्टयुपादानम्। 'गुणकर्मविभागः' इत्येतत्प्रश्नविध्यमाणसत्त्वादिविभागविषयमित्यभिप्रायेण—सत्त्वादीत्युक्तम् । सत्त्वादिमूलत्वात्सर्वव्यापारणां—तदनुगुणेत्युक्तम्। 'तमश्शूद्रे रजः श्वेते ब्राह्मणे मत्त्वमुत्तमम्' इत्यादिगुणविभागः, 'ब्राह्मणश्शत्रियविद्याम्' इत्यादिकर्मविभागः। शमादिकर्मैति—शमाद्यनुष्ठेयमित्यर्थः। 'शमो दमः' इत्युपक्रम्य 'ब्राह्मणं कर्म स्वभावजम्' इति वक्ष्यते। एवं देवतित्यङ्गानुष्ठादिजातिषु वाराहपात्रेणानकल्यादिषु च पुराणेषु प्रपञ्चितान्तत्तद्गुणोद्भक्तो विषमसृष्टिप्रकारो द्रष्टव्यः। श्रुत्यादिषु सृष्ट्यादिसमस्तहेतुतयेश्वरस्य ज्ञातव्यत्वविधानादत्र सृष्टिप्रहणं रक्षादेरपि प्रदर्शनपरमित्याह—सृष्टीति । एतेन व्यष्टिसृष्ट्यादिव्यापारत्रयस्थापि

प्र.पा॥ १ भारते, आश्वमेधिके, अनुगोतापर्यन्ते, ३९- २ गी. १८ ४१ ॥

११ इत्येव त्रिपुर्वणेषु विभक्तं ननु गारात्रय, इत्युत्तरार्थम्॥ ३. गा. ८-४२ ॥

गा॥मानुष एव लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकारः न अन्येषु लोकेषु इति नियमः किंनिमित्त इति ! अथवा—वर्णाश्रमादिप्रविभागोपेताः मनुष्या मम वर्त्म अनुवर्तन्ते सर्वदा इत्युक्तम्, कस्मात्पुनः कारणात् नियमेन तथैव वर्त्म अनुवर्तन्ते न अन्यस्य इति ! उच्यते—चातुर्वर्ण्यम् इति । चत्वार एव वर्णाः चातुर्वर्ण्यं मया ईश्वरेण सृष्टम् उत्पादितं *गुणकर्मविभागः गुणाविभागः कर्मविभागश्च । गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि । तत्र सात्त्विकस्य सत्त्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य 'शमो दमस्तपः' इत्यादीनि कर्माणि, सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानस्य शत्रियस्य शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्माणि, तमउपसर्जनरजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि, रजउपसर्जनतमःप्रधानस्य शूद्रस्य शुश्रूषा एव कर्म इत्येवं गुण-

आ॥अहमेव हि कर्तेत्याह -- चातुर्वर्ण्यमिति । चातुर्वर्णसमुदायः । सात्त्विको ब्राह्मणः । सात्त्विकराजसः शत्रियः । राजसतामसो वैश्यः । तामसः शूद्र इति गुणविभागः । कर्मविभागस्तु 'शमो दमः' इत्यादिना वक्ष्यते। क्रियायां वैलक्षण्यार्थात्कर्ताऽप्यकर्ता । तथा हि

जा॥'चातुर्वर्ण्यम्' इत्यस्य मद्गति सूचयन् तात्पर्यमाह --अहमेव होति । यस्मादहमेव चातुर्वर्ण्यस्य कर्ता, त्रैविद्याश्च तदन्तर्भूताः, तस्मात्स्वपितर मा परित्यज्यान्वदेवता यजन्तः कथं महाफलभाजो भवेयुरित्याहेत्यर्थः । 'विचित्रा तद्विगतः' इति वचनादतिरिक्तार्थमभवे 'चतुर्वर्णादिभ्यः स्वार्थ उपसङ्ख्यानम्' इति नादरणीयमिति भावेनाह --चतुर्वर्णोति । वर्णाश्रत्यारो गुणान्त्रयः, तत्कथं तेषु गुणविभाग इत्यन आह -- सात्त्विक इति । राजसम्यसात्त्विकेष्वेवाय विभाग इति ज्ञातव्यम् । निर्देगप्राथम्यात्शत्रिये रजसः मत्त्वमधिकम्; ततएव वैश्ये तमसो रजः, तत्र समस्त्वयुतम्, रजोऽपेक्षया तमोऽधिकं शूद्र इत्यमो तामसः । मत्त्व तु तमसोऽप्यधिकम् । कर्मविभागः कीदृश इत्यत आह—कर्मैति । यदि चातुर्वर्ण्यं त्वया सृष्टं तर्हि कर्तुंन्यात् जीववत्तथापि कर्मलेपः प्रसज्यत इत्यतः कर्मलेपाभाव वक्तु हेतुनावनुच्यते 'तस्य' इति, तदेतद्ब्रह्मतमित्यत आह—क्रियायामिति। कथं वैलक्षण्यमित्यतः श्रुत्यैव दर्शयति --तथा हीति । विश्वकर्माऽपि विमनास्तत्त्वामिनिवेशरहित इत्यर्थः । प्रकारान्तरेण वैलक्षण्यं पुर-

या॥मयैव चोपसंहियते, तस्य विचित्रसृष्ट्यादेः कर्तारमप्यकर्तारं मां विद्धि ॥ १३ ॥

कथमित्यत्राह—

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बद्धते ॥

१४

यत इमानि विचित्रसृष्ट्यादीनि कर्माणि मां न लिम्पन्ति—न मां सम्बध्नन्ति ; न

ता॥स्वकर्तृत्ववचनात्, 'सृष्टिं ततः करिष्यामि त्नामाविश्य प्रजापते' इत्यादेरर्थाऽप्युक्तो भवति ।
सृष्टित् चैतत् 'संज्ञामूर्तिरितिस्तु त्रिवृत्तुर्वत उपदेशात्' इति ॥ १३ ॥

एककार्यापेक्ष्यैकस्यैव कर्तृत्व तदभानश्चेति व्याहृतमित्यभिप्रायेण चोदयति—कथमिति कर्तृत्व
तावन्मुष्यम्, अर्जुन न तु वैषम्यप्रयोजकत्वाभावादुच्यत इति व्यञ्जयति—यत इति कर्मशब्दोऽव न
पुण्यपापविषयः, प्रकृतानुपसृत्तादिदानीं कर्मवश्यत्वशङ्काभावात्, शक्तिविरोधपरिहारात्मकत्वस्यैव
युक्तत्वादनपेक्षितविधानादपेक्षितविधानात्प्रत्याक्षेत्यभिप्रायेण—इमानि विचित्रसृष्ट्यादीनि कर्मा-
णीत्युक्तम् । 'न मा लिम्पन्ति' इत्यस्य मुख्यासङ्गतेर्लभ्य तावदाह—न मां सम्बध्नन्तीति । कथमेता-

प्र पा॥ १. विष्णुधम ६८ ५१ ॥ त्रिभुम्भ प्रति मुग्धात्; 'नामरूपे व्याकरणि' इति त्रिवृत्तरण
भगवान् । 'उत्पाच पृथिवी मन्मथु स्थापयित्वा यथा कुर्वते नामरूप-व्याकरणोपदेशात् । त्रिवृत्करणतु के-
पुरा' इत्युत्तरार्थम् ॥ बल-त्रिभुम्भस्य न नम्भवति, त्रिवृत्कृतेस्तत्रात्रैरण्मु-

२. शारा. २ ४-१७ ॥ देवादिनामरूप-वद्विस्तृत्पाव पश्चात्त्रिभुम्भसृष्टेः, 'तदण्डमभवद्धम—तस्मिन्-
ष्टि चतुर्भुजशरकात्परमात्मन एव, न केवलचतु- श स्वय भद्रा' इत्यादिरस्मृतः ॥

शा॥कर्मविभागदा. चानुर्वर्ण्य मया सृष्टम् इत्यर्थः।न च इद् चानुर्वर्ण्यं न अन्येषु लोकेषु,
अतः मानुषे लोके इति विशेषणम् । हन् न तर्हि चानुर्वर्ण्यस्य सर्गादेः कर्मणः कर्तृत्वात्
तत्फलेन युज्यसे, अतः न स्य नित्यमुक्तः नित्येश्वरश्च इति' उच्यते—यद्यपि मायासंन्य-
वहारेण तस्य कर्मणः कर्तारमपि सन्तं मां परमार्थतः विद्धि अकर्तारम्।अत एव अव्ययम्
असंसारिण च मां विद्धि ॥ १३ ॥

येषां तु कर्मणा कर्तारं मा मन्यसे परमार्थतः तेषाम् अकर्ता एव अहम्, यतः—न

आ॥धृतिः—'विश्वकर्मा विमनाः' इत्यादि, 'तनुर्विद्या क्रिया कृतिः'इति चा साधितं चे-
त्तत्पुरस्तात् ॥ १३ ॥

अत एव न मां कर्माणि लिम्पन्ति, इतश्च न लिम्पन्तीत्याह—न मेकर्मफले स्पृहेति।

जा॥णेन दर्शयति—तनुर्विदा क्रियाया मिथ्यात्वात्कर्ताप्यनन्तति परव्याख्या प्रत्याख्याति—साधितं
चेति । एतत् क्रियायाः सत्यत्वम् । पुरस्तात् द्वितीये ॥ १३ ॥

अपत्याख्यानस्य दूषणाभर सूचयन् क्रियावैलक्षण्यकथनस्य का सङ्गतिरित्यत उत्तरेण सङ्गति-
माह—अत एवति । एतदभेदात्सद्वाख्यान एवायं हेतुहेतुमद्भावो युज्यते, न परव्याख्यान इति
सूचयति। जीवानां कर्मल्लेपेऽभिनिवेशादिकं कारणं तस्य नास्तीति। मिथ्यान्व तु जीवक्रियायामपि समा-
नामिति तेषामपि लेपाभावे किमाश्रय आक्षेपः स्यात् । ज्ञानेन विशेष इति चेत्—न, तस्याश्रयणात् ।
लेपनिराणं न धर्मम्, तस्यापि मिथ्यात्वेन शातव्यत्वात् । हेतुहेतुमतोरुक्तत्वात् 'न मे कर्म' इति कि-
मर्थमित्यत आह—इतश्चेति । नन्वात्मार्यं भगवतः परस्मैह्यभावेऽपि परार्थमस्त्येव, तत्कथमेवमुच्यत

रा॥मत्प्रयुक्तानि तानि देवमनुष्यादिवैचित्र्याणि, सृज्यानां पुण्यपापरूपकर्मविशेषप्रयुक्ता-
नीत्यर्थः. अतः प्राप्ताप्राप्तविद्येकेन विचित्रसृष्ट्यादेर्नाहं कर्ता; यतश्च सृष्ट्याः क्षेत्रज्ञाः सृष्टि-
लब्धकरणकलेवराः सृष्टिलब्धं भोग्यजातं फलसङ्गादिहेतुस्वकर्मानुगुणं भुञ्जते; सृ-
ष्ट्यादिफले कर्मफले च तेषामेव स्पृहेनि न मे स्पृहा । तथाह सूत्रकारः * 'वैषम्यनेर्घृण्ये

ता॥वता विरोधपरिहार इत्यत्राह—नमत्प्रयुक्तानीति। वैषम्याद्ये विशेषहेतुत्व निपिच्छत इति न विरोध
इति भावः। कस्तर्हि विषमसृष्टेर्विशेषहेतुरित्यत्राह—तानीति। उक्तहेतुवशादकर्तृत्वव्यपदेशाच्चित्त निग-
मयति—अत इति। प्राप्ताप्राप्तविद्येकेन—पुण्यपापतारतम्यानुगुणमुखदुःखादिविषमसृष्टितारतम्यदर्श-
नकृतविशेषनिष्कर्षणेत्यर्थः । यथा विचित्रेष्वङ्कुरेषु क्षितिजलादीनि सामान्यकारणानि, वैचित्र्यं स्वयीजवै-
चित्र्यहेतुकं तद्वदिति भावः। एवं विशेषप्रयोजकत्वाभावेनाकर्तृत्वमुक्तम्। अथ विशेषसृष्टिफलानिःस्पृहत्वे
नाकर्तृत्वमुच्यत इत्यभिप्रायेण 'न मे कर्म' इत्यादिक व्याख्याति—यतश्चेति। स्वस्य सृष्ट्यानिषेध इतरेषां
सृष्ट्यासत्त्वाभिप्राय इति व्यञ्जनाय-सृष्ट्या इत्यादिकमुक्तम्। सृष्ट्याः क्षेत्रज्ञा इति कर्मनिर्देशेन भोक्तृत्वद-
शापन्नक्षेत्रज्ञसिद्धयर्थं सृष्टिरित्यभिप्रेतम्। भोक्तृत्वोपयुक्ताकार उच्यते-सृष्टिलब्ध करणकलेवरा इति ।
नहि मदीयकरणादिलाभार्थं सृष्टिरिति भावः। फलसङ्गादिहेतुग्रन्थो बहुनीहितत्वरूपयोरन्यतरेण स्वकर्म
विशेषकः। फलसङ्गादिहेतुभिरिति वा पाठः। स्वकर्मानुगुण, न तु तन्निरपेक्षकेवलमत्मङ्कल्पविशेषानुगुण-
मिति भावः। कर्मफल इत्यत्रापि कर्मशब्दः प्रकृतसृष्ट्यादिकर्मविषयः; फलस्वभावाच्च पुण्यपापरूपं कर्म
फलमित्यभिप्रायेण-सृष्ट्यादिफले कर्मफले चेत्युक्तम्। प्रवाहानादिवारसनामूलतत्तदिच्छानुरूपं प्रव-
र्तयन् तत्तदिच्छाहेतुकतत्तत्पुण्यपापानुगुण फलं प्रयच्छामि, न तु स्वच्छानुरूपं प्रयच्छामि, नापि स्वातन्त्र्य-
मात्रेण विषमं फलं ददामि, न च स्वप्रयोजनार्थं परानीडयामीत्येतदखिलमपि न मे स्पृहेत्यन्तोक्तं
भवति। 'अत्रोपनिषद पुण्यां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत्' इति पञ्चमवेदे गीतोपनिषत्सङ्गृहीतुशरीररक्तसूत्रे-
णोक्तार्थं संवादयति—तथाहीति। तस्मिन् देवतापारमार्थ्यावदो वचनं च दर्शयति—तथाचेति। तत्रहि
वराहप्रादुर्भावमभिधाय 'भूराद्यांश्चतुरो लोकान्पूर्ववत्समकल्पयत्' इत्यन्तेन पृथिवीमनुद्वरणभूपर्व-
तादिविभागलोकविभागादिकमुक्त्वा 'ब्रह्मरूपधरो देवस्ततोऽसौ रजसा वृतः । चकार सृष्टिं भगवा-
श्चतुर्वक्त्रधरो हरिः' इति चतुर्मुखशरीरस्य भगवतो विष्णोः स्वर्गादिलोकान्तर्वर्तिसृष्टिरेव प्रयत्ना। ततो

प्र-पा॥*शरी. २-१-३४॥ २१०. पुट व्याख्यातम्॥ भूरिति पातालानामस्युपलक्षणम् ॥

१. भारते. आदिपर्व १-२७९॥ २. वि. पु. १-४-४९॥ ३. वि. पु. १-४-५० ॥ † 'चतुर्वक्त्रधरः' इ-
'भूविभागं ततः कृत्वा सप्तर्षाभ्यधातयम्' इति पूवा । । ति द्वेब्रह्मरूपधरतया चतुर्वक्त्रत्वं सुवचम् ॥

शं॥इति । न मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति देहाचारमभक्तत्वेन अहङ्काराभावात्। न च तेषां
कर्मणां फले मे मम स्पृहा तृष्णा । येषां तु संसारिणाम् 'अहं कर्ता' इत्यभिमानः कर्मसु,
आ॥इच्छामात्रं त्वस्ति। न तु तत्रामिनिवेशः । तच्चोक्तम् 'आकाङ्क्षन्नपि देवोऽसौ नेच्छते
लोकयत्परः । न ह्याप्रहस्तस्य विष्णोर्ज्ञानं कामो हि तस्य तु' इति । न च केचिन्मुक्ता

जा॥इत्यत आह—इच्छेति । तत्र कर्मफले येन तत्प्रातिपर्यन्तं मनसो विक्षेपः, सोऽमिनिवेशः । अत्र
प्रमाणमाह—तच्छेति । 'व्यत्ययो बहुलम्' इति व्यत्ययः । ज्ञानं ज्ञानमिव । इति मामित्येवं ज्ञानिनो
मुक्तिः फलमुच्यते । सा च वर्तमानप्रत्ययेन ; प्राक् च भूतप्रत्ययेन मद्भावावगाता इति । तत्रैकजीवा-
दिनामाधेपमुद्भाव्य प्रतिषेधति—न चेति । केचिदिदानीं मुक्ता भवन्ति । केचिद्भ्रता इति पक्षेऽतीत

ता॥ 'निमित्तमात्रम्' इति श्लो० द्वयमुक्तम् । अनन्तर च 'यथा सत्त्वं देवोऽन देवर्षिपितृदानानामनुप्यति-
 र्यंशुधादीन् भूष्योमसलिलैः सः' इत्यादिः 'निमित्तरात्' इत्यन्तो मंत्रेण प्रक्षोऽपि देवादिनिपमस्येति विषयः ।
 प्रतिपत्तौ च भगवता पराशरेण 'मंत्रेण क्रथयाभ्येण शृणुषु मममाहित । यथा सत्त्वं देवोऽसा देवादीन-
 खिलान्विभुः इत्यारभ्य 'क्रिभन्वच्छ्रेतुमिच्छामि' इत्यन्तेनाख्याविस्तरे कृते पुनरतिविस्तरे मंत्रेणेण पृष्टे 'सर्भ-
 मिर्भाविताः पूर्णं कुशलाकुशलैस्तु ता' । ग्यात्या तथाप्यनिर्मुक्तात्महारेऽप्युपमहताः । स्थानान्ता
 स्तुरायाश्च प्रजा ब्रह्मक्षत्रुभिधा ।' इत्यादिना तत्तत्कर्माधीनदशादिनिपमस्येति प्रपञ्चयते । अतः पूर्वा
 परपर्यान्वेषनया सृज्यशब्देनात्र देवमनुष्यादयः सृज्यांशोपा निर्दिश्यन्ते । शक्तिशब्देन च तत्तत्कर्मव,
 वक्ष्यति हि कर्मण्यपि शक्तिशब्दम् 'अपिद्या कर्मसमाप्ता नृतीना शक्तिरिष्यते इत्यादौ । 'निमित्तमात्रम्'
 इति च नोपादानत्वनिषेध, श्रुतिस्मृतिपूत्रपूरांशपरशोपमज्ञात् । अतस्तत्तत्कर्माशेषप्रयुक्ततया प्रसर
 णोदितानिपमस्येति वैपम्याश प्रति प्राधान्यमनेन निर्दिश्यते, 'मंत्रेणैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव न
 व्यसाचिन्' इतिपत् 'प्रधानसंरणाभूता यतो वै सृज्यशक्तयः' इति ह्यवाप्युच्यते । मन्वेव सत्यप्रधान-
 त्वमीश्वरस्योक्तं स्यात्, तदपि यत्रादिसिद्ध, कर्तृत्वसिद्ध च; 'स्वतंत्रः कर्ता' इति हि कारकचक्रं प्रति
 प्राधान्यं कर्तृत्वज्ञं स्मरन्ति । अतोऽयं प्रधानशब्द उपादानपर इति चेत्— तत्र, निमित्तोपादानैक्य-

प्र पा॥ १. वि. उ. १. ५१, ५२ । 'निमित्तमात्र
 मेवागौ सृज्यानां सर्गकर्मणि । प्रधानसंरणाभूता
 यतो वै सृज्यशक्तयः । निमित्तमात्रं तु त्वैव ना
 यत्किञ्चिदपक्षे । नावन तपना अथ स्वशक्त्या वंशु
 वस्तुनाम् ॥ १. सृज्यशक्तयः—जीवानां प्राचीनकर्म-
 वासनाः ॥ निमित्तमात्रं कर्मणि ॥ निमित्तमात्रेण पर-
 मपुरुषं मुक्त्वा नापरिहृद्विद्विषेपारायणवशत, वस्तु
 —देवादि, स्वशक्त्या—स्वकर्मणि, वस्तुना—तत्त
 द्रूपान्, जीवर्गोयत्तत्तादिसिद्धस्य, —पु प्रधान
 कारणत्वं किरीपचारिक ॥
 २. ३. वि. पु. १-५ १, २ ॥ 'यद्युप य
 त्त्वभाव च यत्स्वरूप तददिदम् । सर्गादौ सृष्टवान् ब्र
 ह्मा तन्ममाश्च व विस्तारत् ॥' अथ वैकुण्ठमर्गं विस्तो
 ण पृच्छति—यथति । वृत्तमिति । गुणाः—सत्त्वा-
 वाः, स्वभाव. —शालन्, रूपम्—आनारः ॥
 ४. वि. पु. १. ५ ३ ॥

१. वि. पु. १-५ २६ ॥ 'इत्येते वै ममा
 सृज्यानां नव सर्गाः प्रथमैः । प्राकृता वैकुण्ठाश्चैव त्र-
 यता मू-हेतवः । सृष्टो जगतीशस्य किमवच्छ्रु-
 मिच्छामि ॥'
 ६. वि. पु. १-५-२८ ॥ 'भाविना, वासिताः,
 स्यात्या—पूवदानवासनया ॥
 ७. वि. पु. ६ ७ ६१ ॥ 'विष्णुशक्तिः परा
 शक्तौ क्षेत्रज्ञात्वा तथापरा ॥' इति पूर्वार्धे तत्र परा
 विष्णुशक्तः 'प्रत्यन्तमिण' इत्यादिनांका, क्षेत्रज्ञात्वा
 अपरा 'हिरण्यगर्भः' इत्यदिनोक्तेयाह—विष्णुश-
 क्तिरिति ॥ अथ यागादिकर्मात्मनिप्रापयोर्वै विष्णोः
 शक्तयन्तरमाह—अविद्यति ॥
 ८. गी. ११ ३३ ॥
 ९. अथा १ ४-५४ ॥

शा॥ स्पृहा च तत्फलपु, तान् कर्माणि लिम्पन्ति इति युक्तम्, तदभावात् न मां कर्माणि
 लिम्पन्ति इति एवं य अन्योऽपि माम् आत्मरेणेन अभिजानाति 'न अह कर्ता न मे कर्म

आ॥ भवतीति क्रमेण सर्वमुक्ति । तथा हि श्रुतिः 'ज्ञात्या तमेव मनसा हृदा च भूयो न
 जा॥ एव काले क्रमेण सर्वमुक्ति न्यात । तथा वेदानां समाप्तपुत्रम्. स्यादिति न शङ्कनीयम् । क
 स्मात्, यतः श्रुतिरेवमाद्यस्य परेदार्शादित्याह—तथा हीति । 'हृदा बुद्ध्या च' इत्येतत्कथं वा

रा॥न सापेक्षत्वात्' इति। तथाच भगवान्पराशरः *'निमित्तमात्रमेवायं सृज्यानां सर्गकर्म-
णि । प्रधानकरणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥ निमित्तमात्रं मुक्त्येदं नान्यत्किञ्चिदपे-
क्षते । नीयते तपतां श्रेष्ठ स्वशक्त्या वस्तु वस्तुताम्' इति । सृज्यानां देवादीनां क्षेत्र-
ज्ञानां सृष्टेः कारणमात्रमेवायं परमपुरुषः ; देवादिद्यैत्रिण्ये तु प्रधानकारणं सृज्यभूतक्षे-
त्रज्ञानां प्राचीनकर्मशक्तय एव ; अतो निमित्तमात्रं मुक्त्या सृष्टेः कर्तारं परमपुरुषं मु-
क्त्वा इदं क्षेत्रज्ञवस्तु देवादिविचित्रभावे नान्यदपेक्षते ; स्वगतप्राचीनकर्मशक्त्येव हि
देवादिवस्तुभावं नीयत इत्यर्थः । एवमुक्तेन प्रकारेण सृष्ट्यादं कर्तारमप्यकर्तारं सृष्ट्या-
दिकर्मफलसङ्ग्रहितं च यो मामभिजानाति ; स कर्मयोगारम्भविरोधिभिः फलसङ्गा-
दिहेतुभिः प्राचीनकर्मभिर्न सम्बध्यत मुच्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

ताःश्रुत्यादिविरोधात्; उपादाने करणशब्दानौचित्याच्च । नचास्वातन्त्र्यप्रसङ्गः, विशेषप्रयोजकस्य करण-
भूतस्यादृष्टस्यापि तत्सापेक्षत्वात् । अतो द्वितीयश्लोकेनापि साधारणकारणतयेश्वराकाङ्क्षणमसाधारणका-
रणान्तरनैरेपेक्ष्यं चोच्यते । तदेतदखिलमभिप्रेत्य श्लोकद्वयं व्याख्याति—सृज्यानामिति सृज्यशब्दस्य
प्रकरणविशेषितोऽर्थः—क्षेत्रज्ञानामित्यनेनोक्तः । निमित्तशब्दस्यात्रोपादानसङ्घटितनिमित्तपरत्वव्यु-
दासायाह—कारणमात्रमिति । 'सृज्यशक्तयः' इत्यत्र समानाधिकरणसमासप्रमथ्युदासाय—सृज्य-
भूतेत्याद्युक्तम् । प्रलयकाले करणकलेवरारिहितानामविभागापन्नानां कथं कर्मेति शङ्काव्युदासाय—
प्राचीनेत्युक्तम् । पूर्वकल्पसम्भवशरीरैः कर्माणि निष्पन्नानि, 'नाभुक्त क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि'
इति हि स्मरन्ति ; न च नित्यानां क्षेत्रज्ञानां प्रलयेऽप्यत्यन्ताविभागः । सूत्रितं चैतत्—'न कर्मावि-
भागादितिचेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यतेच' इति । वस्तुशब्दोऽत्र प्रकरणादिसिद्धसृज्यविशेष-
विषय इत्यभिप्रायेण—इदं क्षेत्रज्ञवस्तुच्युक्तम् । 'स्वशक्त्या वस्तु वस्तुतां नीयते' इत्युक्ते अव-
स्थान्तरं नीयत इत्येवोक्तं भवति ; प्रागसतस्सत्तायोगित्वविवक्षायां सत्कार्यवादसिद्धान्तविरोधात्,
'स्वशक्त्या वस्तु वस्तुताम्' इत्यत्र आत्माश्रयादिप्रसङ्गाच्च । तथावस्थान्तरमस्मिन्प्रकरणे प्रलयदशाप-
न्नानां देवादिभाव एवेत्यभिप्रायेण—देवादिच्युस्तुभात्रमित्युक्तम् । तदेवं कर्तृत्वाकर्तृत्वयोरविरोध उप-
पादितः । उक्तार्थस्य प्रकृतोपयोग उच्यते—इति मामित्यादिना । इतिशब्दः 'चातुर्वर्ण्यम्' इत्यादिकं
सर्वं परामृशतीत्यभिप्रायेणाह—एवमिति । कर्मभिरिति गामान्यतो निर्देशोऽपि प्रकृतज्ञानमात्रात्सर्वक-
र्मविनाशयोगात्, 'एवं ज्ञत्वा कृतं कर्म' इत्यनन्तरवाक्यानुरोधाच्च संकोचे कायं प्रकृतोपयुक्तो विशेषो-
पोऽयमेवेत्यभिप्रायेण—कर्मयोगारम्भविरोधिभिरित्याद्युक्तम् । विरोधित्वेऽवान्तराख्यापारकथनं—
फलसङ्गादिहेतुभिरिति । यद्वा फलसङ्गादिना कृतत्वात्कालादिद्वारा कर्मयोगारम्भविरोधिभिरिति
भावः । अत्र प्राचीनशब्देन निष्पन्नोपासनस्य ह्युत्तराधाकल्पे इत्यभिप्रेतम् । प्राचीनैः प्रागेव बद्धस्य
कसौरेवन्ध इत्यत्राह—मुच्यतइत्यर्थ इति । एवं श्लोकद्वयेन यथोक्तकर्मयोगारम्भविरोधिपापक्षयहे-
तुवक्तः ॥ १४ ॥

प्र-पा ॥ *वि. पु. १-४ ५, ५२ ॥

२. शरी. २-१ ४५ ॥

१. मदाकवर्णे प्रकृतिसङ्घे. २६-७० ॥

शा॥फले सृष्ट्या' इति स कर्मभिः न बध्यते, तस्यापि न देहाधारम्भकाणि कर्माणि भवन्ति
इत्यर्थः ॥ १४ ॥

जा॥युज्यते। उक्ताक्षेपादित्याशङ्कयामनन्ता जीवा इत्युत्तरमनुन कालेऽप्यनन्तोऽत इत्यस्योत्तरमाह—

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूवरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वं पूर्वतरं कृतम् ॥

१५

रा॥ एव मा ज्ञात्वा विमुक्तपापे पूर्वरपि मुमुक्षुभिर्न कलक्षणं कर्म कृतम् । तस्मात्स्व-
मुक्तप्रकारमद्विषयज्ञानविधूतपाप पूर्वविषयस्वप्नान्वादिभिः कृतं पूर्वतरं पुरातनं तदानीम-
व मयोक्तं चक्ष्यमाणाभारं कर्मैव कुरु ॥ १५ ॥

ता॥ तत्पूर्वकं कर्मयागं शिष्यानुष्ठानप्रदर्शनेन द्रवयन् अर्जुनं प्रत्यनुशास्ति 'एवम्' इति श्लोकेन ।
एवमिति—कर्तृव्याकर्तृवादिनोक्तप्रकारेण चर्चं । 'ज्ञात्वा कृतं कर्म' इत्युक्ते जानस्य कर्मकरणहेतुत्वं
सूचितम् । 'कर्मभिर्न स तथ्यत' इति च पूर्वमुक्तम् । अतो विरोधिषापरिगतनद्वारा जानस्य कर्महेतु-
त्वमिति व्यञ्जनाय—ज्ञात्वा विमुक्तपापरित्युक्तम् । कर्मशादाऽनं मुमुक्षुर्विषयिषयत्वाद्ब्रह्मवैतनमपि
प्रधानप्रकृतं कर्मयोगमवलम्बत इत्यभिप्रायेण—उक्तलक्षणमित्युक्तम् । तदन्वो गृहीतस्वयाथात्म्योपदे-
शता सूचप्रतीत्यभिप्रायेण—स्वमुक्तप्रकारमद्विषयज्ञानविधूतपाप इत्युक्तम् । 'इमं निजस्वते इत्या-
दावुदाहृतानुशातारं पूर्वरिति परामृश्यन्त इत्यभिप्रायेण—विषयस्वप्नान्वादिभिरित्युक्तम् । पूर्वतरमि-
त्यस्य क्रियाविशेषणत्वव्युदासायाह—पुरातनमिति । तदभिप्रेतमाह—तदानीमव मयोक्तमिति ।
एव प्रसादानादित्यसिद्धं विशिष्टतम् । कर्मयागस्वरूपनिष्कर्मोपादातरूपत्वादस्य—चक्ष्यमाणाकारमित्यु-
क्तम् ॥ १५ ॥

प्र पा ॥ १ गी ४ १ ॥

रा॥ 'न ब्रह्म कर्ता न मे कर्मफले स्पृहा' इति—एवम् इति । एव ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वं-
अपि अतिकर्तव्यं मुमुक्षुभिः । कुरु कर्मैव, न तूष्णीम् आसनं, नापि सन्यासं कर्तव्यं,
तस्मात् त्वं पूर्वतरपि अनुष्ठितत्वात्, *यदि अक्षं नदा आत्मशुद्धयर्थं, तत्त्वयित् चेत् लो-
कसद्ब्रह्मार्थं, पूर्वं जनकादिभिः पूर्वतरं कृतं न अधुना कृतं निर्गर्तितम् ॥ १५ ॥

आ॥ मृत्युमुपयाति विद्वान्' इति । कथं वा इत्यनन्ता धेत्यनन्तवत् इति होषाचेति ॥ १४ ॥

एव ज्ञात्वा कर्मकरणे आचारोऽप्यस्तीत्याह—एवमिति । पूर्वतरं कर्म पूर्वभा-
वीत्यर्थं ॥ १५ ॥

जा॥ अनन्तचदिति । यथा भगवान् कालक्षणेभ्योऽप्यतिशयेनानन्तस्तथाऽनन्ता, कुत, इति होषाच-
क्षुयन्तरमिति ॥ १४ ॥

ननु 'एव ज्ञात्वा इति पुनरुक्तम् । कर्मकरण आचारस्य प्रागेवोक्तत्वादित्यत आह—एवमिति ।
यदि ज्ञानी कर्मभिर्न बद्धयते, तर्हि ममापि ज्ञानित्वेन कर्मरन्धाभावात् कथं कर्मविधानमित्याशङ्क्य
ज्ञानिनामप्यधिकमोक्षाकाङ्क्षया कर्मकरणम् । आचारोऽबोध्यते । प्राक्तु जनकादीनां विचस्वदादीनां च
विद्यमानमपि ज्ञानित्वं भगवता न विवक्षितमिति भावः । अत एव भाष्यकारेण तत्र कर्मं कृत्वैवेत्या-
द्युक्तम्, न हि ज्ञानिना कर्मं ज्ञानद्वारा मुक्तिहेतुं । मुमुक्षुभिर्पि तस्माद्युगारिण्युप्रत्ययः । पूर्वं कृतमि-
त्यनेनैव पूर्वतरत्वसोक्तत्वात्पुनरुक्तिरित्यत आह—पूर्वतरमिति । तैरपि तदाऽपि पूर्वमाविष्कृतमित्यर्थः ।
कर्मणं धर्षिण्यत्वात्कथं तदेव कर्तव्यमित्यतो वा इदमुक्तम् । पूर्वमिव भवतीति पूर्वभावि । अत एव
कर्मैवतुवाद् ॥ १५ ॥

पा ॥ *यचनात्पत्रं च ॥

यावद्विद्यमानस्य कर्मणो दुर्ज्ञानतामाह—

किं कर्म किमकर्मति क्वयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥

१६

मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयं कर्म किरूपम्, अकर्म च किम्; अकर्मति कर्तुरात्मनो याथात्म्य-
ज्ञानमुच्यते; अनुष्ठेयं कर्म तदन्तर्गतं ज्ञानं च किरूपमित्युभयत्र क्वयः— विद्वांसोऽपि,
मोहिताः—यथायत्र जानन्ति; एवमन्तर्गतज्ञानं यत्कर्म, तत्ते प्रवक्ष्यामि, यत् ज्ञात्वा-
ऽनुष्ठाय अशुभात्—संसारबन्धात् मोक्ष्यसे; कर्तव्यकर्मज्ञानं ह्यनुष्ठानफलम् ॥ १६ ॥

तां किं कर्म इति श्लोके कर्माकर्मशब्दाभ्यां पृथक् ज्ञातव्यभ्रमस्स्यादिति तद्व्युदासायाह—वक्ष्य-
माणस्य कर्मण इति । 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यादिना कर्माकर्मणोर्द्वयोरप्येककर्मयोगाशङ्कं हि
वक्ष्यते । अत्रापि श्लोके 'तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि' इति ह्युच्यत इत्यभिप्रेत्य—वक्ष्यमाणस्य कर्मण
इत्युक्तम् । दुर्निगानत्वज्ञापनायाह—मुमुक्षुणानुष्ठेयमिति । अकर्मति कर्माभावादिव्युदासायाह—
आत्मनो याथात्म्यज्ञानमिति । अनुष्ठानोपयोगित्यज्ञापनाय—कर्तुरित्युक्तम् । 'क्वयः क्रान्तदर्शिनः'
इति प्रसिद्धयान्तरप्रसिद्धेरत्रानुपयोगाच्च—विद्वांस इत्युक्तम् । 'मोहिताः' इत्यत्राज्ञानम् अयथाज्ञानं
च विवक्षितम्; तदुभयसङ्गहायाह—यथायत्रजानन्तीति । मोहिताः विप्रकीर्णेश्चास्त्रैरिति शेषः ।
'किं कर्म किमकर्म' इति द्वयोः प्रकृतत्वेऽपि 'कर्म प्रवक्ष्यामि' 'कुर्व कर्मैव' 'गृह्णा कर्मणो
गतिः' इति पूर्वापरपरामर्शेन कर्मणः प्राधान्यमकर्मणसाद्दिशेपणत्वं च विवक्षितमित्यभिप्रायेण तच्छ-
ब्दाभिप्रेतं वैशिष्ट्य व्यनक्ति—एवमन्तर्गतज्ञानमिति । ससारायन्धादिपरमप्रयोजनविवक्षयोक्तं—ज्ञा-
त्वा मोक्ष्यसे इति । एतावति निर्दिष्टे अनुष्ठयेति कुतो लब्धमित्यत्राह—कर्तव्यकर्मज्ञानमिति ।
अल ज्ञात्वेतिपदमजहलक्षणया कर्मज्ञानानुष्ठाने अपि गृह्णाति । 'कुर्व कर्मैव तस्मात्त्वम्' इति ह्यनन्तरमेवो-
क्तम्, अन्यथा कर्मानुष्ठानविधिनैरर्थक्यं च स्यादिति भावः ॥ १६ ॥

प्र.पा ॥ १. गा. ४-१८ ॥

३. गी. ३-८ ॥

४. गी. ४-१७ ॥

२. अनुष्ठानदशोपयोगित्वात्, पा ॥

५. गी. ४-१५ ॥

शान्तु अत्र कर्मचम् कर्तव्यं त्वद्वचनादेव करोमि अहम् । किं विशोपितेन 'पूर्वः पू-
र्वतरं कृतम्' इति ? उच्यते यस्मात् महत् वैषम्यं कर्मणि । कथम् ? किं कर्म इति ।
किं कर्म, किं च अकर्म इति क्वयः मेधाविनः अपि अत्र अस्मिन् कर्मादिविषये मो-
हिताः मोहं गताः । तत् अनः ते तुभ्यम् अहं कर्म अकर्म च प्रवक्ष्यामि यत् ज्ञात्वा . विदि-
त्वा कर्मादि मोक्ष्यसे अशुभात् संसारात् । न च एवं त्वया मन्तव्यं कर्म नाम देहादि-
चेष्टा लोकप्रसिद्धम्, अकर्म नाम तदक्रिया तूष्णीम् आसनं; किं तत्र बोद्धव्यम् ? इति ॥

आ॥कर्म कुर्वित्युक्तम्, तस्य कर्मणो दुर्विज्ञेयत्वमाह सम्यग्बन्तुम्—किं कर्म किम-
कर्म इति ॥ १६ ॥

जा॥'किं कर्म' इत्यस्य सङ्गतिर्न प्रनीयते, अत आह—कर्मति । तस्य कर्तव्यतयोक्तस्य; किमर्थम्?
सम्यग्बन्तुम् । एतदेव सम्यग्बन्तुम्, यजिज्ञासितकथनम्, जिज्ञासा च दुर्विज्ञेयत्वोक्तौ भवतीति भावः ।
अत एव प्रक्रमेण वक्ष्यामीत्याह । नन्तरश्लोके विकर्मणोऽपि गृहीतत्वादिहाप्यकर्मशब्दस्तनुपलक्षणार्थं
इति स्थिते कर्मादीनामिति वक्तव्यम्; कर्मण इति कथम्, अनुष्ठेयत्वात् । अकर्मादिक देवतया श्रेयम् ।
अत एव 'तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि' इत्याह । तत्राप्यकर्मदेषलक्षणात् ॥ १६ ॥

रा॥कुतोऽस्य दुर्ज्ञानतेत्यत्राह—

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥

१७

यस्मान्मोक्षसाधनभूते कर्मस्वरूपं बोद्धव्यमस्ति, विकर्मणि च नित्यनैमित्तिककाम्यरूपेण, तत्साधनद्रव्यार्जनाद्याकारेण च विविधतामापन्नं कर्म विकर्म। अकर्मणो—ज्ञाने च बोद्धव्यमस्ति । गहना—दुर्विज्ञाना मुमुक्षोः कर्मणो गतिः। विकर्मणि बोद्धव्यं नित्यनैमित्तिककाम्यद्रव्यार्जनादौ कर्मणि फलभेदकृतं वैविध्यं परित्यज्य मोक्षैकफलतयैकशास्त्रार्थत्वानुसन्धानम्। तदेतत् *‘व्यवसायात्मिका शुद्धिरैका’ इत्यत्रैवोक्तमिति नेह प्रपञ्चयते ॥ १७ ॥

ता॥‘तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि’ इत्युक्ते अनन्तरं कर्मबोधेश्च *‘कर्मणो ह्यपि’ इत्यादि तु कस्यामाकाङ्क्षायामुच्यते इत्यत्राह—कुतोऽस्येति । यस्मादिति हिशब्दार्थः । कर्मणो बोद्धव्यमित्यादिरूपेण वचन बोद्धव्याशविशेषनिर्णयपरमिति व्यञ्जनाय—कर्मस्वरूपं बोद्धव्यमस्तीत्युक्तम् । अत्र सम्बन्धसामान्ये पठ्ये । ‘गहना कर्मणो गतिः’ इत्यत्र गतिशब्दो बोद्धव्यप्रकारपर इत्यपि स्वरूपशब्दाभिप्रायः । अत्र विकर्मणोऽन्ते ‘पापण्डिनो विकर्मस्थान्’ इत्यादाविव न विरुद्धं कर्मोच्यते, तस्याबोधयोगाभावात् ; अतोऽत्र शिष्टशब्दोऽनुश्लेषवैविध्यपरः । वैविध्यं च तत्र नित्यादिरूपप्रसिद्धमित्यभिप्रायेणाह—नित्यति । आदिशब्देन शृणुतदुपायप्रवृत्त्यादि गृह्यते । अत्र विकर्मकर्मशब्दयोः प्रतिपिद्धकर्मतूष्णींभावपरत्वेन परव्याख्यानं ‘गहना कर्मणो गतिः’ इति निगमनेन विरुद्धम् । तत्रापि विकर्माशुभलक्षणाथत्वं द्विष्टम् । एवमुच्यतेऽपि श्लोकेष्वैदमर्थेन व्याख्यानं निरस्तम् । यस्मादिति पूर्वमुक्तत्वात्, गहनेत्यत्र तस्मादिति भाव्यम् । गहनत्वदुष्पवेशत्वम् ; तत्रात्र ज्ञानत इत्यभिप्रायेण—दुर्विज्ञानेनतुक्तम् । ननु, मुमुक्षोः फलान्तरार्थेऽपि कर्मणि किं बोद्धव्यमितिशङ्काया वक्तव्यं परिशेषयितुं तस्मिन्कृतामाह—विकर्मणीति । किमत्र प्रमाणमित्यत्राह—तदेतदिति । नेह प्रपञ्चयते—प्र.पा ॥ *गी. २. ४१ ॥

१.

रा॥कस्मात् ! उच्यते—कर्मण इति ॥ कर्मणः शास्त्रविहितस्य हि यस्मात् अपि अस्ति बोद्धव्यं, बोद्धव्यं च अस्त्येव विकर्मणः प्रतिपिद्धस्य, तथा अकर्मणश्च तूष्णींभावस्य बोद्धव्यम्, अस्ति इति त्रिष्वपि अध्याहारः कर्तव्यः । यस्मात् गहना—विषया दुर्ज्ञेया

आ॥न केवलं तज्ज्ञात्वा मोक्षयस्ते, ज्ञातव्येवेत्याशयवानाह—कर्मण इति । तद्योक्तम् ‘अज्ञात्वा भगवान्काम्य कर्माकर्म्मत्रि कर्मकम्। दर्शनं याति हि मुने कुतो मुक्तिश्च तद्दिना’ इति । अकर्म कर्माकरणम् । कर्माकर्मान्यद्विक्रम निषिद्धं कर्म बन्धकत्वात् । ततो विविच्य

जानतु ‘यज्ञात्वा मोक्षयस्तेऽगुभात्’ इत्यनेनैव कर्मस्वरूपे मुमुक्षुणा ज्ञातव्यमिति लब्धम् । तत्किमर्थं ‘कर्मणो हि’ इत्याद्युच्यते इत्यत आह—न केवलमिति। तत् कर्मादिकम्। ‘मिद्धे सत्यारम्भो निषमार्थः’ इति भावः । अत्रैव प्रमाणमाह—तद्येति । दर्शनापेक्षया समानकर्तृकत्वात् त्वानिर्देशः । कर्मशब्दाद्यो भगवतैव वक्ष्यते । अकर्मविकर्मशब्दार्थावाह—अकर्म इति । किं तद्विकर्मणोऽत आह—निषिद्धमिति । एव चेत्कामायुषेणैव कुत्रान्तर्भाव इति चेत् विकर्मणीति ब्रूम । कथं तस्य निषिद्धत्वमित्यत आह—बन्धकत्वादिति । अस्त्येव शब्दार्थः, योजना तु कथमित्यतो राघवार्थे द्विती-

रा॥कर्माकर्मणोर्बोद्धव्यमाह—

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥

१८

अकर्मशाब्देनात्र कर्मतरत्प्रस्तुतमात्मज्ञानमुच्यते। कर्मणि क्रियमाण एवात्मज्ञानं यः

ता॥अस्माभिर्भगवता वेति शेषः ॥ १७ ॥

एवमुपोद्धातः स्थितः; अथ प्रकृतमुपदिश्यत इत्यभिप्रायेणाह— कर्माकर्मणोरिति । 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इति कर्मणि बोद्धव्यमुच्यते । 'अकर्मणि च कर्म यः' इति तु ज्ञाने। अकर्मशाब्दस्यात्र परोक्तकर्माभावस्वतन्त्रज्ञाननिष्ठाविषयतामपास्य तदन्यव्युत्पत्त्या आसस्या च सिद्धमाह—अकर्मैति । अत्र कर्मयोगोपदेशप्रकरण इत्यर्थः। अन्यार्थं दर्शयति—कर्मणीति। अवधारण शब्दाहेतुभूतयिरोधद्योतनेन ज्ञानाकर्मेण इति उपलक्षणार्थं कर्मादीनाम् । कर्माकर्मविकर्मणां गतिः याथात्म्यं तत्त्वम् इत्यर्थः ॥ १७ ॥

किं पुनः तत्त्वं कर्मादेः यत् बोद्धव्यं वक्ष्यामि इति प्रतिज्ञातम् ? उच्यते—कर्मणि इति ॥ कर्मणि, क्रियते इति कर्म व्यापारमात्रम्, नस्मिन् कर्मणि अकर्म कर्माभावं यः पश्येत्, अकर्मणि च कर्माभावे कर्तृतन्त्रत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योः । वस्तु अप्राप्यैव हि सर्व एव क्रियाकारकादिव्यवहारः अविद्याभूर्मा एव ; कर्म यः पश्येत्—पश्यति, स बुद्धिमान् मनुष्येषु, स युक्तः—योगी च, कृत्स्नकर्मकृत्—समस्तकर्मकृत् च सः, इति स्तूयते कर्माकर्मणोः इतरेतरदर्शां ॥

ननु किम् इदं विरुद्धम् उच्यते 'कर्मणि अकर्म यः पश्येत् अकर्मणि च कर्म' इति न हि कर्म अकर्म स्यात्, अकर्म वा कर्म; तत्र विरुद्धं कथं पश्येत् द्रष्टा ?—न, अकर्म एव परमार्थतः सत् कर्मवत् अभासते मूढदृष्टेः श्लोकस्य, तथा कर्म एव अकर्मवत् । तत्र यथाभूतदर्शनार्थम्, आह भगवान्—'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यादि । अतो न विरुद्धम्। बुद्धिमत्त्वाद्युपपत्तेश्च । 'बोद्धव्यम्' इति च यथाभूतं दर्शनम् उच्यते । न च विपरीतज्ञानात् अशुभान् मोक्षणं स्यात्; 'यत् ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्' इति च उक्तम् ।

आ॥कर्मादि बोद्धव्यमित्यादि । न च शापादिना कवयोऽप्यत्र मोहिताः । अशक्यं चैतज्ज्ञानमित्याह—गहनेति ॥ १७ ॥

कर्मादिस्वरूपमाह—कर्मणीति । कर्मणि क्रियमाणे सत्यकर्म यः पश्येत्, विष्णो-

जा॥यथादयोजनां तावदाह—तन इति। ततो विरुद्धगः कर्मादि कर्माकर्म च इत्यादीत्यनेनाद्यतृतीयपादयोजनां सूचयति। कर्मणो विविच्य विकर्मादि बोद्धव्यम् । अकर्मणश्च विविच्य कर्मादि बोद्धव्यमिति। 'ननु कवयोऽप्यत्र मोहिताः' इत्यनेन कर्मादेर्दुर्ज्ञेयत्वमुक्तम्। तत्पुनः किमर्थमुच्यत इत्यत आह—न चेति । ज्ञातुं स्वभावेनेति शेषः । एतच्च श्रोतुरधिकारजननार्थमिति ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

कर्म प्रवक्ष्यमीति प्रतिज्ञातम्, कर्मादिप्रवचनं क्वापि नोपलभ्यते, कर्मणीति श्लोकस्य यत्किञ्चिद्दर्शनस्तुतिरूपत्वादित्यत आह—कर्मादीति। यद्यप्यय श्लोकोऽन्यथा प्रतीयते, तथाप्यविहितस्य स्तुत्ययोगाद्वाक्यभेदेन कर्मादिकं प्रतिपाद्य तत्स्तुतिः क्रियत इति भावः । कथमनेन तत्स्वरूपमुच्यत इत्यतो व्याचष्टे—कर्मणीति। वर्णाश्रमाचिते। अकर्म कर्माभावम्। स्वस्यतद्विज्ञोति—विष्णोरेवेति। चिद्यति-

या॥पश्येत्, अकर्मणि चात्मज्ञाने वर्तमान एव य स्म पश्येत्, किमुक्त भवति, क्रियमाणमेव
 ता॥नकर्मणारनन्वितत्वपरिहारार्थम्। नन्विदमयुक्तम्, अन्यानुष्ठानेऽन्यदर्शनस्यानपक्षितत्वात्, अन्यस्मिन्न
 सुधीयमाने तदन्यज्ञानस्य दुष्करत्वात्, अन्यस्मिन्धानुसन्धीयमाने तदन्यस्य स्तुमगक्यत्वात्, अन्यत
 रत्रतरदर्शने च तदन्यप्रतिषेधस्य स्यादित्यभिप्रायेण चोदयति—किमुक्त भवतीति। यदननुगपद
 क्यत्व चोदित तर्हि शान्नाथवाचारभेदेनान्यथावति निरूप्यमभिप्रेत्य प्रथमं रूपमिति—क्रियमाणमे

शा॥तस्मान् कर्माकर्मणी विपर्ययण गृहीते प्राणिभि तद्विपर्ययग्रहणनिवृत्त्यर्थं भगवतो
 उच्यते 'कर्मण्यकर्म य' इत्यादि। न च अत्र कर्माधिकरणम् अकर्म अस्ति, कुण्ड च द
 राणि इव। नापि अकर्माधिकरणं कर्म 'अभावत्वात् अकर्मण। अत विपरीतगृहाते एव
 कर्माकर्मणी लोकिके, यथा मृगतृष्णिकायाम् उदकं, शुक्तिकाया वा रत्नम्। ननु
 कर्म कर्मैव सर्वेषां, न क्वचित् व्यभिचरति। तत् न, नास्म्य नावि गच्छन्त्या तदस्थेषु
 अगतिषु नगपु प्रतिफूलगतिदर्शनात्, दूरे च चक्षुषा सन्निकृष्टेषु गच्छत्सु गत्यभावाद
 र्शनात्, एवम् इहापि अकर्मणि कर्मदर्शनं कर्मणि च अकर्मदर्शनं विपरीतदर्शनं, यत्
 तन्निराकरणार्थम् उच्यते 'कर्मण्यकर्म य पश्यत्' इत्यादि ॥

तदतन् उक्तप्रतिपन्नमपि असकृत् अत्यन्तविपरीतदर्शनभाषिततया मामुह्यमा-
 ना लोक श्रुतमपि असकृत् तत्र विस्मृत्यविस्मृत्य मिथ्याप्रसङ्गम्, अतार्थावतारं
 चादयति त प्रति पुन पुन उत्तरम् आह भगवान्, दुविज्ञयत्य च आलक्ष्य वस्तुन।
 'अव्यक्ताऽयमचिन्त्योऽयम्' 'न जायते म्रियते इत्यादिना आत्मनि कर्माभाव श्रुति-
 स्मृतिन्यायप्रसिद्ध उक्त वक्ष्यमाणश्च। तस्मिन् आत्मनि कर्माभावे अकर्मणि कर्मविपरीत
 तदर्शनम् अत्यन्तरूढम् यत्— किं कर्म किमकर्मति कत्रयाऽप्यत्र मोहिता'। देहा
 द्याश्रय कर्म आत्मनि अध्यारोप्य 'अहं कर्ता, मम एतत् कर्म, मया अस्य कर्मण फल
 भाक्तव्यम्' इति च, तथा 'अहं तूष्णीं भवामि, यत् अहं निरायास अकर्मा सुखी
 स्याम्' इति कार्यकरणाश्रय व्यापारापरम तत्कृतं च सुखित्वम्, आत्मनि अध्यारोप्य
 'न करोमि किञ्चित्, तूष्णीं सुखम् आस' इति अभिमन्यते लोक। तत्र इदं लोकस्य
 विपरीतदर्शनापनयनाय आह भगवान्—'कर्मण्यकर्म य पश्यत्' इत्यादि ॥

अत्र च कर्म कर्मैव सत् कार्यकरणाश्रय कर्मरहित अधिक्रिये आत्मनि सद्य अ
 ध्यस्त, यत् पण्डिताऽपि 'अहं करामि' इति मन्यते। अत आत्मसमयततया सर्व
 लोकरप्रसिद्ध कर्मणि नदीकूलस्वप्निय वृक्षेषु गतिप्रातिलाभ्य अकर्म कर्माभाव यथाभूत
 गत्यभासमिव वृक्षेषु य पश्यत्, अकर्मणि च कार्यकरणव्यापारोपरम कर्मवत् आत्मनि
 अध्यारोपिते—तूष्णीम् अकुर्वन् सुखम् आस' इत्यहङ्काराभिधान्धहतत्वात्—तस्मिन्
 अकर्मणि च कर्म य पश्यत्, य. एव कर्माकर्मविभागश्च स बुद्धिमान्—पण्डित मनु
 प्यपु, स युक्त—यागा। इत्सुकर्मकृत् च स अनुभात् माक्षित कृतकृत्या भवति इत्यर्थ ॥

आ॥१२ कर्म, नाह चित्प्रतिबिम्ब किञ्चिःकरामीति। अकर्मण सुप्त्यादावकरणावस्थायाम्।

ज्ञ॥१३ इत्यनेन तदधीन करोमीत्यपि सूचयति। सुप्त्यादिक स्थमन्मलत् उत्तम्—अकरणाति।

रा॥कर्मात्मयाथात्म्यानुसन्धानेन ज्ञानाकारं यः पश्येत्, तच्च ज्ञानं कर्मयोगान्तर्गततया कर्माकारं यः पश्येदित्युक्तं भवति । क्रियमाणे हि कर्मणि कर्तृभूतात्मयाथात्म्यानुसन्धानेन

ता॥विति । ज्ञानविशिष्टस्य कर्मणः उपायतया विहितत्वेन परस्परमन्वितत्वमिति न भिन्नशास्त्रार्थत्वमिति भावः। एतेन परस्परनिरपेक्षार्थद्वयपरतया परस्परप्रतिक्षेपदाह्यापि प्रत्युक्तः। द्वितीयेऽपि किं स्वस्वभेदमात्रेण दुष्करत्वम्, उत, विरुद्धत्वात्; न प्रथमः, एकेनैव प्रेक्षणगमनभाषणादियुगपदनुष्ठानात्। न द्वितीयः, गमनस्था, नयोरिव ज्ञानकर्मणोर्विरोधाभावात् । न चानुपयोगः, ध्यानविशेषविशिष्टविषयनिर्हरणार्थेनेष्टाजनादिन्यायादित्यभिप्रायेणाह—क्रियमाणे हीति। तदुभय कर्मणो ज्ञानविशिष्टत्वं, ज्ञानस्य कर्मविशिष्टत्वं च । शुद्धि-

शो॥अयं श्लोकः अन्यथा व्याख्यातः कैश्चित्। कथम्? नित्यानाम् ईश्वरार्थत्वेन किल कर्मणां अनुष्ठीयमानानां फलाभावात् अकर्माणि तानि उच्यन्ते गौण्या वृत्त्या । तेषां च अकरणम् अकर्म, तच्च प्रत्यवायफलत्वात् कर्म उच्यते गौण्येव वृत्त्या । तत्र नित्ये कर्मणि अकर्म यः पश्येत् फलाभावात् ; यथा धेनुरपि गौः अगीः इत्युच्यते क्षीरार्थं फलं न प्रयच्छति इति, तद्वत् । तथा नित्याकरणे तु अकर्माणि च कर्म यः पश्येत् नरकादिप्रत्यवायफलं प्रयच्छति इति ॥

न एतत् युक्तं व्याख्यानम्; एवं ज्ञानात् अशुभात् मोक्षानुपपत्तेः, 'यज्ज्ञात्वा मोक्षस्येऽशुभात्' इति भगवता उक्तं वचनं वाध्येत । कथं? नित्यानाम् अनुष्ठानात् अशुभात् स्यात् नाम मोक्षणं, न तु तेषां फलाभावज्ञानात् । न हि नित्यानां फलाभावज्ञानम् अशुभमुक्तिफलत्वेन चोदितम्, नित्यकर्मज्ञानं वा । न च भगवता एव इह उक्तम् । एतेन अकर्माणि कर्मदर्शनं प्रत्युक्तम् । नहि अकर्माणि 'कर्म' इति दर्शनं कर्तव्यतया इह चोद्यते, नित्यस्य तु कर्तव्यतामात्रम् । न च 'अकरणान् नित्यस्य प्रत्यवायो भवति' इति विज्ञानात् किञ्चित् फलं स्यात् । नापि नित्याकरणं ज्ञेयत्वेन चोदितम् । नापि 'कर्म अकर्म' इति मिथ्यादर्शनात् अशुभात् मोक्षणं, शुद्धिमत्त्वं, युक्तता, कृत्स्नकर्मकृत्वादि च फलम् उपपद्यते, स्तुतिर्वा; मिथ्याज्ञानमेव हि साक्षात् अशुभस्वरूपम्; कुतः अन्यस्मात् अशुभात् मोक्षणम्? न हि तमः तमसो निवर्तकं भवति ॥

ननु कर्मणि यत् अकर्मदर्शनम् अकर्माणि वा कर्मदर्शनं न तत् मिथ्याज्ञानं; किं तर्हि? गौणं फलभावाभावनिमित्तं—न, कर्माकर्मविज्ञानादपि गौणात् फलस्य अश्व-णात् । नापि श्रुतहान्यश्रुतपरिकल्पनायां कश्चित् विशेष उपलभ्यते । स्वशब्देनापि शक्यं वक्तुं 'नित्यकर्मणां फलं नास्ति, अकरणात् च तेषां नरकपातः स्यात्' इति ; तत्र व्याजेन परध्यामोहरूपेण 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यादिना किम्? तत्र एवं व्याचक्षाणेन भगवतो चान्यं लोकध्यामोहार्थम् इति व्यक्तं कल्पितं स्यात् । न च एतत् छद्मरूपेण वाक्येन रक्षणीयं वस्तु । नापि शब्दान्तरेण पुनःपुनः उच्यमानं सुबोधं स्यात्

आ॥परमेश्वरस्य यः कर्म पश्यति अयमेव परमेश्वरः, सर्वदा सर्वसृष्ट्यादिकं करोतीति

जा॥जीवपेक्षयेदम्। एतदपि विवृणोति—अयमेवेति । सर्वदा जीवव्यापारभावेऽभावे च, सर्वस्य महादेः स्वाप्रगजादिश्च । अनेन भगवतः परानपेक्षया कर्तृत्वं स्वस्य तदधीनकर्तृत्वं च ज्ञात्वा वर्णाश्रमविहितानुष्ठानं कर्मत्युक्तं भवति । अनेनैवोक्तलक्षणे विकर्माकर्मणी प्रोक्तमाये यः पश्येत् शुद्धिमानिति

चा॥तदुभय सम्पन्न भवति । एवमात्मया शम्भ्यानुसन्धानार्थं कर्म य पश्येत्, स बुद्धिमान् कृत्स्नशास्त्रार्थवित् मनुष्यपुत्र युक्त माक्षयाहं स एव कृत्स्नकर्मकृत्—कृत्स्नशास्त्रार्थकृत् ॥ १८ ॥

प्रत्यक्षण क्रियमाणस्य कर्मणा ज्ञानाकारता कथमुपपद्यत इत्यत्राह—

ता॥मानिन्यत्र भूमान् प्राप्रयत्नानुसन्धानागऽतिगायने।सत्ताऽऽस्तविपत्तया भवति मनुष्याय 'इति प्रत्यक्षणात् प्रकृष्य तुर्द्धिनिमित्तत्वाह—कृत्स्नशास्त्रार्थविदिति । कृत्स्नकर्मकृदिति ह्यन्तरमुच्यते तदनुसूय च बुद्धिरामिधेरेति भाव । बुद्धिमान् कृत्स्नकर्मकृत् इति ज्ञानेऽनुष्ठान च अभिहिते तदधीनफलयागत्वमव हि यागप्रायण युक्तान्नात्राभयवामयामप्रत्य—माश्यायाह इत्युक्तम् । स बुद्धिमान् स युक्त इति । तच्छब्दद्वयन वाक्यभेद सिद्ध कृत्स्नकर्मकृदित्यतः अपि त्रयाक्यमव भवितुमिति ज्ञानफलया पौष्कल्यस्यवानुष्ठानपौष्कल्यस्यापि प्रयत्नाहृतत्वात् प्राधान्यादात्त्याभप्रायण तच्छब्दानुपलब्धमाह—स एव कृत्स्नकर्मकृदिति ॥ १८ ॥

प्रत्यक्षणात्—प्रत्यक्षिण इति न गान्ध्यापवत्ता वा प्रातपादयितुं शक्यामात भाव । क्रियमाणस्यात् । नाह निरप्रचस्त स्मृतिदशापत्र ज्ञानमात्रपारश्या ज्ञानाकारामुच्यते । किन्तु क्रियमाणमेवेदं कर्मिति भाव । यदा प्रत्यक्षण क्रियमाणस्यात् पदान्या ज्ञानविषयस्य ज्ञानकायस्य च कथं ज्ञाने कथामत्ताभवेत् । कथमुपपद्यत इति—नदमुपपात्तसह यदि पर दाणवधानादाविव भावनीयमिति

प्र पा ॥ १ अष्ट ५२ १४ म्, व

चा॥इत्यत्र वक्तुं युक्तम् । कर्मण्यशधिकार' इत्यत्र हि स स्फुटतर उक्तं अथ न पुन वक्तव्यं भवति । सद्यश्च प्रशस्तं वाद्ध्यं च कतयमय, न च निष्प्रयाजनं वाद्ध्यं यम् इति उच्यते । न च मिथ्याज्ञानं वाद्ध्यं भवति, तत्र युपस्थापितं वा वस्त्यामासम् । नापि नित्यानाम् अकरणात् अभावान् प्रत्यवायभावात्पत्ति 'नासता विद्यत भाव' इति । कथम् असत् सज्जायत' इति च असत् सज्जन्मप्रतिपधात् । असत् सदुत्पत्तिं द्रवता असदय सद्वत्, सत् चापि असत् भवत्' इत्युक्तं स्यात् । तत् च अयुक्तम्, सद्यप्रमाणावराधात् । न च निष्फलं विद्ध्यान् कमशास्त्रं दुःखस्वरूपत्वात् दुःखस्य च बुद्धिपूर्वकतया कायत्रानुपपत्त । तदकरणे च तदरुपाताभ्युपगमात्, अनर्थार्थं उभयथा अपि करणं च अकरणं च शारत्रं निष्फलं कल्पितं त्यात् । स्वाभ्युपगमयित्वा तत्र नित्यं निष्कलं कर्म इति अभ्युपगम्य 'माक्षफलाय' इति द्रुपत । तस्मात् यथाशुभं एवाथ कर्मण्यकर्म' इत्याह । तथा च व्याख्यात अस्माभिश्चाक ॥ १८ ॥

आ॥सं बुद्धिमान् ज्ञानी स एव च युक्ता यागयुक्त सर्वाकरणात्स एव च कृत्स्नकर्मकृत् कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

चा॥श्लोऽथभेद कथं च स्तुतिरित्यत्र आह—स इति । ज्ञानिगन्धो हि पामर्षिलक्षण प्रसिद्ध मनुष्यादीनां प्रशंसायात्, स युक्त इत्येतं स्तुतिर्वैया स्यात्तथा व्याचष्टे स एव चिति । कृत्स्नकर्मकृदित्येतत्तदुत्पत्ते राधक प्रशंसन् गौणं व्याख्यात—सर्वेति । सर्वस्वाश्रमेवादे कृत्स्नकर्मणा फलस्य ज्ञानस्य मोक्षस्य प्रातप्रायत्वादित्यथ ॥ १८ ॥

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥

१९

या॥यस्य मुमुक्षोः सर्वे द्रव्यार्जनादिलौकिककर्मपूर्वकनित्यनैमित्तिककाम्यरूपकर्म-
समारम्भाः कामवर्जिताः फलसङ्गरहिताः—सङ्कल्पवर्जिताश्च; प्रकृत्या तद्रूपैश्चात्मानमेकी-
कृत्यानुसन्धानं सङ्कल्पः; प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपानुसन्धानयुक्ततया तद्रहिताः; तमेवं
कर्म कुर्वाणं पण्डितं कर्मान्तर्गतात्मयाथास्त्यज्ञानाग्निना दग्धप्राचीनकर्माणामाहुस्तत्त्वज्ञाः;
अतः कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुपपद्यते ॥ १९ ॥

ता॥भावः। सर्वशब्दासङ्कोचात् द्रव्यार्जनादिसङ्ग्रहः । कामसङ्कल्पवर्जिता इत्यत्र न तावत्कामएव सङ्कल्प
इति समासः, पर्यायत्वादिप्रसङ्गात् । नापि कामानां सङ्कल्पइति, उपयुक्तोभयपदार्थप्रधाने द्वन्द्वे स-
म्भवलोकापदार्थप्रधानतत्पुरुषायोगात् । अतः कामसङ्कल्पाभ्यां वर्जिता इत्येवार्थ इत्यभिप्रेत्याह—काम-
वर्जिता इति । वर्जितशब्दस्य प्रत्येकमन्वय दर्शयता द्वन्द्वो ह्ययं समासान्तरात्प्रत्ययलइतिसूचितम् । क-
र्मप्रकरणे कामो हि फलसङ्गइत्यभिप्रायेणाह—फलसङ्गरहिता इति । सङ्कल्पोऽत्र न कर्मानुष्ठानसङ्क-
ल्पः, तदभावेऽनुष्ठानायोगात् । नापि फलसङ्कल्पः, कामशब्देन कृतकरत्वात् । अतोऽत्र प्रकृतिवियुक्ता-
त्मोपदेशप्रकरणे तदुपयुक्तः कश्चिदर्थो वक्तव्यइत्यभिप्रायेणाह—प्रकृत्येति । समित्येकीकारे, कस्यो भ्रा-
न्तिज्ञानं, प्रकृत्येति देहरूपेण परिणतयेति ज्ञेयः; तद्रूपैरात्मन एकीकरण नाम गुणहेतुके कर्मविशेषे
स्वहेतुत्वानुसन्धानम्, यद्वा प्रकृतिगुणभूतानां सत्त्वरजस्तमसां देवत्वमनुष्यत्वादिसन्निवेशानां स्थौल्यका-
र्ष्यशुक्लरूपादीनां च स्वभात्मानमप्रति गुणत्वेनानुसन्धानम् । एतेनास्वे यद्वादी स्वमितिशुद्धिरपि सङ्ग-
हीता भवति । एवंविधकामसङ्कल्परहित्ये पण्डितशब्दाभिप्रेत हेतुमाह—प्रकृतिवियुक्तेति । पण्डि-
त हेयोपादेयभूतदेहात्मादिविकशानवन्तम्, ऊहापोहधमा हि बुद्धिः पण्डा । चरमोक्तस्यापि पण्डित-
शब्दस्य तं पण्डितमित्युद्देश्यनिवेशः, पापनिवर्तकत्वलक्षणज्ञानप्राप्त्यवधिचिन्त्यात् । अप्रस्तुत-
स्वतन्त्रज्ञानान्तरव्यवच्छेदायोक्तं—कर्मान्तर्गतेति । नह्यत्र क्रियमाणमेव कर्म ज्ञानाग्निना दहते, निष्फ-
लत्वप्रसङ्गात्, नाप्युत्तरे तस्य विद्यामाहात्म्यनिवर्त्यत्वात्; अतः प्राचीनेत्युक्तम् । तत्त्वज्ञा इति—प्रा-
प्यस्य प्राप्तुश्चात्मनः प्रापकस्य च कर्मयोगस्यामन्दिग्धार्थावपरीतस्वरूपगा बुधशब्देन विवक्षिता इति
भावः । शङ्कोत्तरत्वं निगमयति—अत इति ॥ १९ ॥

शा॥तदेतत् कर्मादौ अकर्मादिदर्शनं स्तूयते—यस्य इति ॥ यस्य यथोक्तदर्शिनः सर्वे
यावन्त समारम्भाः सर्वाणि कर्माणि, समारभ्यन्ते इति समारम्भाः, कामसङ्कल्पव-
र्जिता. कामैः तत्कारणैश्च सङ्कल्पैः वर्जिताः मुधैव चेष्टामात्रा अनुष्ठीयन्ते; प्रवृत्तेन
चेत् लोकसङ्ग्रहार्थं, निवृत्तेन चेत् जीवनमात्रार्थम् । तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्मादौ अक-
र्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेव अग्निः तेन ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य

आ॥एतदेव प्रपञ्चयति—यस्येत्यादिना श्लोकपञ्चकेन । उक्तप्रकारेण ज्ञानाग्निदग्धक-
र्माणम् ॥ १९ ॥

ज्ञानानु प्रतिज्ञातमुक्तं किमुत्तरैः श्लोकैरित्यत आह—एतदेवेति—कर्मस्वरूपमेव । अनेनात्रापि वा-
क्यभेदेन कामादिवर्जनं विधाय स्तुतिः क्रियत इति सूचितम् । मिथ्यात्वज्ञानेन कर्मणामुपमर्दो ज्ञाना-
ग्निदग्धकर्मरमिति व्याख्यानमसदिति भावेनाह—उक्तेति । परमेश्वरस्यैव कर्तृत्वं ज्ञात्वा स्वस्य स्वा-
तन्त्र्येण कर्माभावज्ञानमेव ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

रा॥एतदेव विवृणोति—

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥

२०

कर्मफलसङ्ग त्यक्त्वा नित्यतृप्ता नित्ये स्वात्मन्येव तृप्त. निराश्रय अस्मिन्प्रकृतावाध यदुद्धिरहितो य कर्माणि करोति, स कर्मण्याभिमुख्येन प्रवृत्ताऽपि नैव किञ्चित्कर्म करोति, कर्मापदशन ज्ञानाभ्यासमेव कुरानीत्यर्थ ॥ २० ॥

ता॥अनन्तरश्लोकरुथार्थान्तरपरत्वपौनरुक्त्ययोर्व्युदासायाह—एतदत्रविवृणोतीति । नित्यतृप्त इत्यत्र नित्य तृप्त इति नार्थ , तृप्तिहेत्वनुक्ते , कर्मफलासङ्ग त्यक्त्वेति कामवर्जितत्वविररणेन अनित्यत्वागऽभिहिते सङ्कल्पवर्जितत्वविवरणतया नित्यस्वाकारस्य च वक्तुमुचितत्वादित्यभिप्रेत्य नित्ये स्वात्मन्येव तृप्त इत्युक्तम् । 'निराश्रय' इत्यत्र न तावदाश्रयभूतदशादिमात्र निषिध्यते, तत्परित्यागस्य अगम्यत्वात्, अतोऽत्र लौकिकानां य आश्रयणीयत्वबुद्धिविषय , तस्याश्रयणीयत्वबुद्धिरव निषिध्यतइत्यभिप्रेत्योक्तम् — अस्मिन्त्वादि। तद्वत्स्य आकाङ्क्षा य इत्यप्याहृतम् । आभिशब्दार्थ आभिमुख्यं तदेकपरता । 'नैव किञ्चित्' इत्युक्ते सामान्यतो ज्ञानमपि निषिद्धं स्यादिति तद्व्युदासायोचित विशेष्यमाह—नैव किञ्चित्कर्मैति । 'कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति' इतिव्याहृतमिदमित्याद्यङ्गमाह कर्मापदशनति। विपर्यतविषय सञ्चरणेन ज्ञानाभ्यासविद्युधिनामिन्द्रियाणामनुकूलविषयसञ्चरणमात्र हि कर्मयोग इति भाव ॥ २० ॥

शां। तम् आहु परमार्थत पण्डित बुधा ब्रह्मचिद् ॥ १९ ॥

यस्तु कर्मादौ अकर्मादिदर्शां स अकर्मादिदर्शनादेव निष्कर्मा सन्यासी जीवनमात्रार्थचेष्ट सन् कर्मणि न प्रवर्तत यद्यपि प्राक् विवेकत प्रवृत्त । यस्तु प्रारब्धकर्मा सन् उत्तरफालम् उपपन्नात्मसम्बन्धदर्शनं स्यात् स सर्वकर्मणि प्रयोजनमपश्यन् ससाधन कर्म परित्यजति एव । स कुतश्चित् निमित्तात् कर्मपरित्यागासम्भवे सति कर्मणि तत्फलं च सङ्करहिततया स्वप्रयोजनाभावात् लोकसङ्घार्थं पूर्ववत् कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति, ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात् तदीय कर्म अकर्मैव सपद्यते इत्येतमर्थं दर्शयिष्यन् आह—त्यक्त्वा इति॥त्यक्त्वा कर्मसु अभिमान फलासङ्गं च *यथोक्तं ज्ञानेन नित्यतृप्त निराकाङ्क्षो विषयेषु इत्यर्थ । निराश्रय आश्रयरहित , आश्रयो नाम यत् आश्रित्य पुरुषार्थं सिंसाधयिष्यति, दृष्टादृष्टफलसाधनाश्रयरहित इत्यर्थ । तेन एव भूतेन स्वप्रयोजनाभावात् ससाधन कर्मपरित्यक्तव्यमेव इति प्राप्ते तत निर्गमासम्भवात्,

आ॥न च कामसङ्कल्पाभावनालम् । आसङ्गं ज्ञेह च त्यक्त्वा । ज्ञानस्वरूपमाह—पुनर्नित्यतृप्त इति । नित्यतृप्तनिराश्रयश्चरसुरूपोऽस्मीति तथाविध ॥ २० ॥

जा॥'यस्य सर्वे समारम्भा कामसङ्कल्पवर्जिता' इत्यनेन यदुक्तं तदव 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्' इत्यनेनोच्यते। सङ्कल्पो हि कर्मासङ्ग , कामश्च फलासङ्ग इत्यत सङ्कतिपूर्वमन्यथा व्याचष्टे—न चेति। नैतावता कर्मस्वरूप सम्पूर्णमित्यर्थ । किं तर्हीत्यप्याहार । ननु 'नित्यतृप्तो निराश्रय' इति साध्योऽर्थं कथं साधने निवेश्यत इत्यत आह—ज्ञानेति । कर्मण्यकर्मत्वपेक्षया—पुनरिति । मिथ्याज्ञानमेतदित्यतोऽभिप्रायमाह—नित्येति । इति हेतोरहमपि तथाविध किं त्ववियया तथा न प्रतीय इति जानन्नित्यर्थ ॥ २० ॥

पा ॥ *यथोक्तं ज्ञानं नित्यं ॥

या॥पुनरपि कर्मणो ज्ञानाकारतैव विशोध्यते—

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥

२१

निराशीः - निर्गतफलाभिसन्धिः यतचित्तात्मा - यतचित्तमनाः त्यक्तसर्वपरिग्रहः-
आत्मैकप्रयोजनतया प्रकृतिप्राकृतवस्तुनि ममतारहितः यावज्जीवं केवलं शारीरमेव कर्म

ता॥'यस्य' इति श्लोकेन ज्ञानाकारत्वमुपादितम्; 'त्यक्त्वा' इति श्लोकेन तदेव विवृतम्। अतः परं श्लोक-
प्रयेण तदेव विशोध्यत इत्यपुनरुक्ततामाह-पुनरपीति। उक्ताथस्य दुर्गान्त्वादिशदप्रतिपत्त्यर्थं पूर्वं बहुप्र-
देशेषु ध्याकीर्णाभिहितानां सकलत्र्य प्रतिपत्त्यर्थम् अस्यैवाथस्यादरविषयत्वद्योतनार्थं चोक्त एवार्थः पुनरपि
विविच्य प्रतिपाद्यते । कर्मवैफल्यादिविषयसर्वाशीर्निषेधपरत्वव्युदात्ताय-निर्गतफलाभिसन्धिरित्यु-
क्तम्। यतचित्तात्मेत्येतन्नियन्तव्यविषयम् । तत्र नियन्तव्यस्य नियन्तृव्यतिरेकस्त्वारसिकः। आत्मशब्दस्य
चित्तस्वरूपाद्यर्थत्वं तु निरर्थकम् । अतो मनोविषयत्वे युक्ते तदवस्थाविशेषरूपस्य बुद्ध्याहङ्काराख्यवृत्ति-
सहपठितस्य चित्तस्य वाचकोऽयं चित्तशब्द इत्यभिप्रायेण—यतचित्तमना इत्युक्तम्। विषयान्तरचिन्ता-
रहितमना इत्यर्थः । 'अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदान्मनएव बुद्ध्याहङ्कारचित्तमन्दैर्व्यपदिभ्यते' इति
शारीरकभाष्ये व्यक्तमुक्तम्। सृष्ट्यादिप्रकरणेषु तु बुद्ध्यादिशब्दो महदादिवाचकः। अत्र चित्तस्य पृथ-
गभिधानं मनसो बुद्ध्याहङ्कारावस्थयोरप्युपलक्षणम् । प्रकृतिप्राकृतेति—सर्वशब्दाभिप्रेतभोग्यभोगो-
पकरणादिसङ्ग्रहः । सर्वविषयः परिग्रहस्सर्वपरिग्रहः । सच स्वकीयताभिमानः 'पैयतौ च परिवार आ-
लवाले परिच्छदे। पत्नीस्त्रीकारशपथमूह्येष्याप परिग्रहः' इति वैजयन्ती । शारीरशब्दसामर्थ्याच्छरीराव-
धिकलं सिद्धमिति—यावज्जीवमित्युक्तम्। शारीरं शरीरसम्बन्धि शरीरिणो दुस्सजमिति भावः । यद्वा

प्र-पा ॥ १. गौ. ४-१९ ॥

४. शारी. २-४-५. भाष्ये ॥

२. गौ. ४-२० ॥

३. जनन्तरं पा ॥

५. वैजयन्ती ॥

शं॥लोकसङ्ग्रहचिकीर्षया शिष्टविगर्हणपरिजिहीर्षया वा पूर्ववत् कर्मणि अभिप्रवृत्तोऽपि
निष्क्रियात्मदर्शनसपक्षत्यान् नैव किञ्चित् करोति सः ॥ २० ॥

यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतः प्रागेव कर्मारम्भात् ब्रह्मणि सर्वान्तरे प्रत्यगात्मनि नि-
ष्क्रिये सज्जातात्मदर्शनः स दृष्टादृष्टेष्टविषयाशीर्विचर्जिततया दृष्टादृष्टार्थं कर्मणि प्रयोज-
नमपश्यन् ससाधनं कर्म संन्यम्य शरीरयात्रामात्रचेष्टः यतिः ज्ञाननिष्ठो मुच्यते इत्येत-
मर्थं दर्शयितुम् आह—निराशीः इति ॥ निराशीः निर्गताः आशिषः यस्मात् सः नि-
राशीः यतचित्तात्मा चित्तम् अन्तःकरणम् आत्मा बाह्यः कार्यकरणसङ्घातः तौ उभा-
द्यपि यतौ संयतौ येन सः त्यक्तसर्वपरिग्रहः त्यक्तः सर्वः परिग्रहः येन सः शारीरं श-
रीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलं तत्रापि अभिमानवर्जितं कर्म कुर्वन् न आप्नोति न प्राप्नो-
ति किल्बिषं पापम् अनिष्टरूपम् । सुमुक्षाः अनिष्टरूपत्वात् धर्मोऽपि किल्बिषमेव ।

आ॥कामादित्यागोपायमाह—निराशीरिति । यतचित्तात्मा भूत्वा निराशीरित्यर्थः ।

जा॥कामादिवाञ्छितरमेव निराशीरित्यनेनोच्यते इत्यत आह—कामेति । आदिपदेन सङ्ख्यादि-
परिग्रहः कथमित्यतो योजयति—यनेति । निराशीः त्यक्तसर्वपरिग्रहश्च भवतीति शेषः । सेन्द्रिय
शरीरमात्मेत्यन्त, अन्तःकरणवृत्तेः नियमेनैतन्नियमविद्धेरिति भावेनाह—आत्मेति । ननु परिग्रहो

पा ॥ * अनिष्टरूपं पापम्, धर्मं च, धर्मोऽपि सुमुक्षोरनिष्टरूपत्वात्किल्बिषमेव, न-वापादकत्वाच्च ॥

रा॥कुर्वन् किल्विपं संसारं नाप्नोति, क्षाननिष्ठाव्यवधानरहितकेवलकर्मयोगेनैव रूपेणात्मानं पश्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥

२२

ता॥तु द्विव्यापारभूतफलसद्भादिराहत्यात्—शारीरमित्युक्तम्। अपरा शारीरेण शरीरवाष्पशर्ममेव, न तु स्वर्गाद्यर्थमिति भावः। मनोनियमनातिशयसापेक्षज्ञानयोगव्यवच्छेदाय वा शारीरशब्दः। अत्र पारिव्रज्यासद्भेदेद्रव्याप्रिसाध्यमन्वयच्छेदः परोक्तो न युक्तः। किल्विपशब्दपरिलिप्तमुक्त—संसारमिति। 'शारीरं केवलं कर्म' इत्युक्तं यथादिकर्मणोऽपि निषेधः प्रतीयतेति तद्व्युदासाय केवलशब्दस्यात्र व्यवनधाननिषेधपरत्वमाह—इत्येति ॥ २१ ॥

'शारीरं कर्म कुर्वन्' इत्युक्ते शरीरधारणार्थद्रव्याजनादिध्वंस्य प्रवृत्तिस्स्यात्, ततश्चावर्तनीयाश्वशम्भवादिशीतोष्णमृदुपद्म्यादिसर्शाः, तत्र च प्रवृत्तिविधातिषु क्रोधस्स्यात्, विद्वताया च प्रवृत्तौ मोक्षप्र-

धा॥*तस्मात् ताभ्यां मुक्तः भवति, ससारात् मुक्तो भवति इत्यर्थः ॥

'शारीरं केवलं कर्म' इत्यत्र किं शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्म अभिप्रेतम्? आहोस्वित् शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्म इति? किं च अतः—यदि शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरम् इति उच्यते—यदा शरीरनिर्वर्त्यं कर्म शारीरम् अभिप्रेतं स्यात् तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म प्रतिपिद्धमपि शरीरेण कुर्वन् नाप्नोति किल्विपम् इति युवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत। शास्त्रायं च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनं शरीरेण कुर्वन् नाप्नोति किल्विपम् इत्यपि युवतः अप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः 'शारीरं कर्म कुर्वन्' इति विशेषणात् केवलशब्दप्रयोगात् च वाङ्मनसाभ्यां निर्वर्त्यं कर्म विधिप्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्यं कुर्वन् प्राप्नोति किल्विपम् इत्युक्तं स्यात्। तत्रापि वाङ्मनसाभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किल्विपप्राप्तिवचनं विरुद्धम् आपद्येत। प्रतिपिद्धसंवापक्षेऽपि भूतार्थानुवादात्मात्रम् अनर्थकं स्यात्। यदा तु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्म अभिप्रेतं भवेत् तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म विधिप्रतिषेधगम्यं शरीरवाङ्मनोनिर्वर्त्यं भवत्युक्त् अकुर्वन् तरेव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलशब्दप्रयोगात् 'अहं करोमि' इत्यभिमानवर्जितं शरीरादिचेष्टामात्रं लोकदृष्ट्या कुर्वन् नाप्नोति किल्विपम् इति। एवंभूतस्य पापशब्दवाच्यकिल्विपप्राप्तयसम्भवात् किल्विपं संसारं न प्राप्नोति, क्षानान्निद्रग्धसर्वकर्मत्वात् अप्रतिषेधेन मुच्यते एव इति पूर्वांकसम्यग्दर्शनफलानुवादात् एव एवः। एवं 'शारीरं केवलं कर्म' इत्यस्य अर्थस्य परिग्रहे निर्वचनं भवति ॥ २१ ॥

आ॥आत्मा मनःपरिग्रहत्यागोऽनभिमानम्। नैव किञ्चित्करोतीत्यस्याभिप्रायमाह—नाप्नोति किल्विपमिति ॥ २१ ॥

जा॥देहादिः, तत्वागः कथं साधकस्येत्यत आह—परिग्रहेति। अनभिमानमिति स्थितिरित्यादिक्रियाविशेषणम्। अर्थाभावेऽव्ययीभावो वाऽयम्। अभिमानाभाव इत्यर्थः। पूर्वश्लोके 'कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति' इति कर्मणा मिथ्यात्वहानादिति व्याख्यानमसत्, अत्र श्लोके अन्यथा तदभिप्रायस्य वर्णितत्वादिति भावेनाह—नैवेति। गौण्या ब्रुवैतदभिप्रायकथनमवधेयम् ॥ २१ ॥

पा ॥ *तस्मादित्यादिवाक्यस्यः कश्चिन्न दृश्यते ॥

या॥यदृच्छोपनतशरीरधारणहेतुवस्तुसन्तुष्टः द्वन्द्वातीतः-यावत्साधनसमाप्त्यवर्जनी-
यशीतोष्णादिसहः विमत्सरः-अनिष्टोपनिपातहेतुभूतस्वकर्मनिरूपणेन परेषु विगतमत्सरः
समस्सिद्धावसिद्धौ च - युद्धादिकर्मसु जयादिसिद्धयसिद्धयोरस्समचित्तः कर्मैव कृत्वापि
ज्ञाननिष्ठां विनापि न नियध्यते-न संसारं प्रतिपद्यते ॥ २२ ॥

ता॥यद्वतया सन्तापो लाभे प्रहर्षश्च स्यातामिति कर्मयोगएवात्मदर्शनविरोधिसमस्तवैरिणामुत्थापकः प्रम-
ज्यतइति शङ्कानिरासाय दृष्टफलेष्वसङ्ग उच्यते—यदृच्छेतिश्लोकना तत्र शरीरधारणाद्यर्थेषु साभिसन्धि-
काल्यन्तव्यापारनिवृत्तिपर प्रथमपाद व्याख्याति—यदृच्छोपनतेति । समस्तव्यापारनिवृत्तौ विवक्षितायां
स्वयमुपनताना निगरणादिव्यापारोऽपि निवृत्तस्यात्; अतो व्याप्रियमाणस्यैवाभिसन्ध्यादिनिवृत्तिरिह वि-
वक्षिता । एतेन यदा स्वयमेव यत्किञ्चिच्छरीरधारणवत्सागमः, तदा नतोऽतिशयितमाधुर्यादिविशि-
ष्टेषु न प्रवर्तितव्यमित्युक्तं—नयति । यावदित्यादिना—‘मात्रात्पर्यास्तु’ इत्यादि पूर्वप्रपञ्चितं सारि-
रितम् । अनिष्टेत्यादि—यथा आतपादिहेतुषु तपनादिषु स्वकर्मनिरूपणेन न क्रोधः, यथा छत्रादिभिरातप-
निवारणादिमात्रमेव क्रियते, तावदत्रापि कर्तव्यमिति भावः । युद्धादीत्यादिना—‘मुखदुःखे समे कृत्वा’
‘सिद्धयसिद्धयोरस्समो भूत्वा’ इत्यादिकं सारितम् । कृत्यंत्यस्य सामर्थ्यात्—कर्मैवेत्युक्तम् । बन्धहेतौ सत्यपि
न बध्यत इति विरोधव्युदासाय अपिगच्छतात्पर्यमाह—ज्ञाननिष्ठां विनेति । कर्मयोगानुष्ठानपूर्वकस्वत-
न्नायनयोग विनापीत्यर्थः । न नियध्यत इत्यस्य कर्मणैव ज्ञाननिष्ठाफलसिद्धौ तात्पर्यमाह-नसंसारमिति॥

प्र-या ॥ १. गी. २-१४ ॥

२. गी. २-३८ ॥

३. गी. २-४८ ॥

शा॥त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेः अन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहस्य अभावात् याचना-
दिना शरीरस्थितिकर्तव्यतायां प्राप्तायाम् ‘अयाचितमसंकृप्तमुपपन्नं यदृच्छया’ इत्यादिना
वचनेन अनुदात्तं यतेः शरीरस्थितिहेतोः अन्नादेः प्राप्तिद्वारम् आविष्कुर्वन् आह—
यदृच्छा इति ॥ यदृच्छालाभसन्तुष्टः अप्रार्थितोपनतो लाभो यदृच्छालाभः तेन सन्तुष्टः
सज्जातालंप्रत्ययः । द्वन्द्वातीतः द्वन्द्वैः शीतोष्णादिभिः हन्यमानोऽपि अविषण्णचित्तः
द्वन्द्वातीतः उच्यते । विमत्सरः विगतमत्सरः निर्वैरवुद्धिः समः तुल्यः यदृच्छालाभस्य
सिद्धौ असिद्धौ च । यः एवम्भूतो यतिः अन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः लाभालाभयोः समः
हर्षविपादयजितः कर्मादौ अकर्मादिदर्शा यथाभूतात्मदर्शननिष्ठः सन् शरीरस्थितिमात्र-
प्रयोजनं भिक्षाटनादां कर्मणि शरीरादिनिर्वर्त्य ‘नैव किञ्चित् करोम्यहम्’ ‘गुणा गुणेषु
वर्तन्ते’ इत्येवं यदा परिसञ्चक्षणः आत्मनः कर्तृत्वाभावं पश्यन्नैव किञ्चित् भिक्षाटना-
दिकं कर्म करोति, लोकव्यवहारसामान्यदर्शनं तु लौकिकैः आरोपितकर्तृत्वात् भिक्षा-
टनादां कर्मणि कर्ता भवति । स्वानुभवेन तु शास्त्रप्रमाणजनितेन अकर्तृत्वं । स एवं प-
राध्यारोपितकर्तृत्वः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिकं कर्म कृत्वापि न निबद्धयते
बन्धहेतोः कर्मणः सहेतुकस्य ज्ञानान्निना दग्धत्वात् इति उक्तानुवाद एव एव ॥ २२ ॥

आ ॥ यतचित्तात्मनो लक्षणमाह—यदृच्छालाभेति । कथं द्वन्द्वातीतत्वमिति आह—
समः सिद्धाविति ॥ २२ ॥

जा॥कामादिवर्जने यदृच्छालाभसन्तुष्टत्वादिकर्मर्यात्सिद्धम् । तत्किमर्थमुच्यत इत्यत आह—यते-
ति । ‘द्वन्द्वातीतः’ इत्युक्तमेव ‘समः सिद्धावसिद्धौ च’ इत्यनेनोच्यत इत्यत आह—फथमिति । किं-
प्रकारमित्यर्थः । इति जिज्ञासायामिति शेषः । व्याख्यानव्याख्येयत्वेन न पुनश्चिदोप इत्यर्थः ॥२२॥

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥

२३

या॥आत्मविषयज्ञानावस्थितमनस्वम निर्गततदितरसङ्गस्य ततएव निष्किलपरिग्रहवि निर्मुक्तस्य उक्तलक्षणयज्ञादिकर्मनिर्वृत्तये वर्तमानस्य पुरुषस्य बन्धहेतुभूत प्राचीन कर्म समग्र प्रविलीयते निश्शय क्षीयते ॥ २३ ॥

ता॥ 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्' 'त्यक्तसर्वपरिग्रह' 'यतचित्तात्मा' इत्यने पूरे बुद्धिपूर्वसङ्गपरि त्यागादरुच । इदानीं तथाविधनियमयतोऽऽस्थान्तर यज्ञार्थद्रव्या ननादिव्यापृतस्यापि स्वसत एव स ज्ञाभावादिरुच बदनन्तस्यापि विरोधिरमण मययज्ञप्रभा नाधिभृत्तिमाह—गतसङ्गस्येतिश्लोकेन । पू गार्त्तैर्बुद्धिपूर्वतङ्गत्यागादभि आत्मज्ञाने मनोऽऽस्थितम् । अतो नेदानीं नियन्त यम् । ततश्च सङ्गोऽपि निरतिशयमाग्यस्यात्मनाऽनुमन्धानात्सवामन स्वयमा गत । एव सङ्गोऽपि निवृत्ते न स्व सवपरिग्रहा स्यात्वा त्रिभु, तैर्य मुक्त । एव तितसमस्तजेतव्यस्य यथास्थितोपाये निःप्रत्यूह प्रवर्तमानस्य आत्मनाश्चात्कारतयातिरिगेधि पूर्वकृत पुण्यपापरूप नरे कर्म विनश्यतीत्यतदरिखल दशयति—आत्म विप्रयति। कर्मशब्द प्रथमान्त 'प्रविलीयते'इत्यनेनान्वित । 'जाचरत'इत्यस्य तु कर्मविषयत्व स्वस सिद्धम् । अन्यथा समग्र प्रविलीयते' इत्येतदपि साकाङ्क्ष स्यादित्यतदभिप्रेत्य—यज्ञादिकर्मनिर्वृत्तये वर्तमानस्येत्याद्युक्तम् । यज्ञ,येत्यनेन स्वकुभिभरणादिमात्रनिरास । समग्रशब्दस्य उपमर्गस्य च अभि- प्रायात्—निश्शयमित्युक्तम् । सहायेण फलेन वर्ततेइति परव्याख्यानम् अप्रसिद्धाथत्वादर्थसिद्धकथनरू पत्वाच्च हेयम् । धातारश्लेषे कारणावत्तौ च प्रयोगात्सङ्गदासाय धीयत इत्युक्तम् ॥ २३ ॥

प्र पा ॥ १ गी ४ २० ॥

२ गा ४ २१ ॥

ग॥ 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्' इत्यनेन श्लोकन य प्रारब्धकर्मा सन् यदा निष्क्रिय ब्रह्मात्मदर्शनसपत्र स्यात् तदा तस्य आत्मन कर्तृकर्मप्रयोजनाभावदर्शिन कर्मपरि त्याग प्राप्त कुनश्चात्प्रमित्तान् तदसम्भय सति पूर्ववत् तस्मिन् कर्मणि अभिप्रवृत्तस्य अपि 'नेत्र किञ्चित् करोति स' इति कर्माभाव प्रदर्शित । यस्य एव कर्माभावो दर् शित तस्यैवम्—गतसङ्गस्य इति ॥ गतसङ्गस्य सर्वतो निवृत्तासक मुक्तस्य निवृत्तधर्मा धर्मादिव-धनस्य ज्ञानावस्थितचेतस ज्ञान एव अवस्थित चेत यस्य सोऽय ज्ञानावस्थित चेत तस्य यज्ञाय यज्ञनिर्वृत्त्यर्थम् आचरत निर्बर्तयत कर्म समग्र सह अग्रेण फलेन वर्तते इति समग्र कर्म तत् समग्र प्रविलायते विनश्यति इत्यर्थ ॥ २३ ॥

आ॥उपसहरति—गतसङ्गस्यति । गतसङ्गस्य फलस्नेहरहितस्य । मुक्तस्य शरीराद्य नभिमामिन । ज्ञानावस्थितचेतस परमेश्वरज्ञानिन ॥ २३ ॥

जा॥यदुक्त कामादिवजन तदेव 'गतसङ्गस्य'इत्यनेनाच्यत । त्यक्तसर्वपरिग्रह इत्येतत् 'मुक्तस्य'इत्यनेन कर्मणीति निश्चयत इति च 'ज्ञानावस्थितचेतस'इत्यनेन । अत पुनरुक्तिरित्यत आह—उपसहरतीति । त्रिद्विधं पिण्डीकरोतीत्यर्थ । गतसङ्गस्येति विषयसापेक्षम्, अतस्तत्प्रदानेन व्याख्याति—गतेति । मुक्तस्येत्येतत्साधक धटयति—मुक्तस्येति । अनेनाभिमामान्मुक्तस्यति वा,मुक्तसदृशस्येति वा व्याख्यात भवति । ज्ञानस्य विषयसापेक्षत्वात् त प्रदर्शयन् व्याचष्टे—ज्ञानति । आत्मज्ञानस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥

रा॥प्रकृतित्रियुक्तात्मस्वरूपानुसन्धानयुक्ततया कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुक्तम्, इदानीं सर्वस्य सपरिकरस्य कर्मणः परब्रह्मभूतपरमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानयुक्ततया ज्ञानाकारत्वमाह—

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥

२४

ता॥ब्रह्मार्पणमिति श्लोकोऽपि प्रकारभेदेन कर्मणो ज्ञानाकारत्वोपपादक इति पूर्वेण सङ्गतिं दर्शयति—प्रकृतीति। सर्वस्य नित्यनैमित्तिकादिरूपस्य सपरिकरस्य न्युक्तसुबहविरादिविशिष्टस्येत्यर्थः। ब्रह्मशब्दः पुरुषोत्तमएव मुख्यवृत्तइति शारीरकभाष्यारम्भे प्रपञ्चितम् । अत्र च मुख्ये सम्भवति गौणत्वमन्या-
म्यम्; सर्वस्य च परमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानं शास्त्रसिद्धम्। स्वयं च वक्ष्यति 'मित्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्नि-
रहं हुतम्' इतीत्यभिप्रायेण परब्रह्मभूतपरमपुरुषात्मकत्वानुसन्धानोक्तिः । अत्र ब्रह्मव्यतिरिक्तार्पणहविरा-
दिमिथ्यात्वभावेन ब्रह्मण एव यज्ञत्वकल्पनादिकं च परोक्तं प्रत्यक्षादिविरोधप्रकृतासङ्गत्यादिभिर्निरस-
नीयम् । एकवाक्यत्वे सम्भवति वाक्यभेदायोगात्, ब्रह्मार्पणमित्यस्य व्यस्तपदत्वेन वाक्यभेदध्रमव्यु-
प्र-पा ॥ १. गी. ९-२६ ॥

शा॥कस्मात् पुनः कारणात् क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारम्भम् अकुर्वन् समग्रम् प्रविली-
यते इति उच्यते यतः ब्रह्म इति। ब्रह्म अर्पणं येन करणेन ब्रह्मवित् हविः अग्नौ अर्पयति तत्
ब्रह्मैव इति पश्यति, तस्य आत्मव्यतिरेकेण अभावं पश्यति, यथा शुक्तिकायां रजताभावं,
*तदुच्यते ब्रह्मैव अर्पणमिति, यथा यद्रजतं तत् शुक्तिर्केविति । 'ब्रह्म अर्पणम्' इति
असमस्ते पदे यत् अर्पणबुद्ध्या गृह्यते लोके तत् अस्य ब्रह्मविदः ब्रह्मैव इत्यर्थः । ब्रह्म
हविः तथा यत् हविर्बुद्ध्या गृह्यमाणं तत् ब्रह्मैव अस्य । तथा ब्रह्माग्नौ इति समस्तं प-
दम् । अग्निरपि ब्रह्मैव यत्र हूयते ब्रह्मणा कर्त्री, ब्रह्मैव कर्तृत्यर्थः । यत् तेन हुतं हवन-
क्रिया तत् ब्रह्मैव । यत् तेन गन्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव कर्म
ब्रह्मकर्म ब्रह्मकर्मणि समाधिः यस्य स ब्रह्मकर्मसमाधिः तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव
गन्तव्यम् ॥

एवं लोकसङ्ग्रहचिकीर्षुणापि क्रियमाणं कर्म परमार्थतः अकर्म, ब्रह्मबुद्धयुपमृदितत्वात्।
तदेवं निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंन्यासिनः सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं यज्ञत्वसम्पादनं ज्ञान-
स्य सुतराम् उपपद्यते; यत् अर्पणादि अधियज्ञे प्रसिद्धं तत् अस्य अध्यात्मं ब्रह्मैव परमा-
र्थदर्शनं इति । अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वे अर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानम् अन-
र्थकं स्यात् । तस्मात् ब्रह्मैव इदं सर्वमिति जानतः कर्माभावः, कारकबुद्धयभावाच्च ।
न हि कारकबुद्धिरहितं यज्ञाख्यं कर्म दृष्टम् । सर्वमेव अग्निहोत्रादिकं कर्म शब्दसम-
र्पितदेवताविशेषसम्प्रदानादिकारकबुद्धिमत्कर्मभिमानफलभिसन्धिमतु च दृष्टम्;

आ॥ज्ञानावस्थितचेतस्त्वं स्पष्टयति—ब्रह्मार्पणमिति ॥ सर्वमेतद्ब्रह्मेत्युच्यते, तदधीनस-

जााननु कर्मस्वरूपं प्रतिशाय संशेषविस्तराभ्यां प्रतिपाद्योपसंहृतं, किमिदं ब्रह्मार्पणमित्यनेनोच्यते इ-
त्यत आह—ज्ञानावस्थितेति । एतेन इति यो जानातीत्यध्याहारोऽत्र सूचितो भवति । अतार्पणादेः
ब्रह्मस्वरूपत्वमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह—सर्वमिति। कुत एतदित्यत आह—उक्तंहीति । स-

रा॥ब्रह्मार्पणमिति हविर्विशप्यते, अर्प्यतऽनेनत्पर्पणं स्रुगादि, तद्ब्रह्म कार्यत्वाद्ब्रह्म, ब्रह्म यस्य हविषोऽर्पणं तद्ब्रह्मार्पणं ब्रह्म इति ब्रह्मार्पणं हविस्स्वयं च ब्रह्मभूत, ब्रह्माग्नौ ब्रह्मभूतऽग्नौ

ता॥दाहायाह—ब्रह्मार्पणमिति हविर्विशप्यते इति ब्रह्मर्पणं प्रथमा यस्यति समासे व्यधिकरण बहुव्रीहिस्यात्, ब्रह्माग्नौ हुतमित्यनेन पौनरुक्त्यं च, अतस्तमानाधिकरणं हुनाहिरयम् अपणशब्दश्चान्करणव्युत्तरस्यां स्रुगादिविषयः । अधिहरणादिव्युत्पत्तावपि पूवात्पौनरुक्त्यादिदोष इत्येतदभिप्रत्याह—अर्प्यतनेनेत । ब्रह्मर्पणं चादिति हेतुः सर्वत्रानुपपत्तनीयः । ब्रह्मणि स्रुगादिदाश्रयविधिभ्रमव्युदासाय ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्म स्वयं च ब्रह्मभूतं ब्रह्मभूतऽग्नावित्याद्युक्तम् । ब्रह्मणा हुतमित्यत्रापणहविरिति शब्दव

श॥ न उपमृदितक्रियाकारकफलभेदयुद्धि कर्तृवाभिमानफलाभिसन्धिहरहितं वा । इदं तु ब्रह्मयुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदयुद्धि कर्म जत अकर्मव तत् । तथा च दक्षिणं 'कर्मण्यकर्म य पश्येत्' 'कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नव किञ्चित्कराति स' 'गुणा गुणेषु वर्तन्त' 'नैव किञ्चित्करोमीति युक्ता मन्यत तत्त्वयित्' इत्यादिभिः । तथा च दर्शयन् तत्रतत्र क्रियाकारकफलभेदयुद्ध्युपमर्दनं करोति । दृष्टा च काम्याग्निहोत्रादौ कामापमर्दे काम्याग्निहोत्रादिहाणि । तथा मतिपूर्वकामतिपूर्वकादीनां कर्मणा कार्यविशेषस्य आरम्भरुत्वदृष्टम् । तथा इहापि ब्रह्मयुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदयुद्धे बाह्यचणमात्रेण कर्माणि विदुषः अकर्म सपद्यत । अत उक्तं 'समग्रं प्रचिलायत' इति ॥

अत्र केचित् आहुः—यत् ब्रह्म तत् अर्पणादानि, ब्रह्मच किल अर्पणादिना पञ्चविधन कारकात्मना अवस्थितं सत् तद्वच कर्म करोति । तत्र न अर्पणादिषुद्धि निवर्त्यत, किं तु अर्पणादिषु ब्रह्मयुद्धि आधीयते, यथा प्रतिमादौ विष्णुर्वादिषुद्धि, यथा वानामादौ ब्रह्मयुद्धि परमिति ॥

सत्यम् परमपि स्यात् यदि ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं न स्यात् । अत्र तु सम्यग्दर्शनं ज्ञानयज्ञशब्दित अनेकान् यज्ञशब्दितान् क्रियाविशेषान् उपन्यस्य धेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञानं ज्ञानयज्ञ इति ज्ञानं स्तौति । अत्र च समर्थम् इदं उच्यते 'ब्रह्मार्पणम्' इत्यादि ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादनं इत्युक्तम् । ये तु अर्पणादिषु प्रतिमायां विष्णुदृष्टिवत् ब्रह्मदृष्टिं क्षिप्यते नामादिरिव चति घुसत न तथा ब्रह्मविद्या उक्ता इह विवक्षिता, अर्पणादिविषयत्वात् ज्ञानस्य । न च दृष्टिसम्पादनज्ञानं माक्षफलं प्राप्यत । 'ब्रह्मेण तेन गन्तव्यम्' इति चोच्यते । निरुद्धं च सम्यग्दर्शनम् अन्तरेण माक्षफलं प्राप्यत इति । प्रकृतविराधश्च, सम्यग्दर्शनं च प्रकृतं 'कर्मण्यकर्म य पश्येत्' इत्यत्र, अन्ते च सम्यग्दर्शनस्यैव उपसंहारात् । 'धेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञानं ज्ञानयज्ञं परतप । ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिम्' इत्यादिना सम्यग्दर्शनस्तुतिमवतुर्धनं उपक्षीणं अध्यायः । तत्र अकस्मात् अर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिं अप्रकरणं प्रतिमायामिव विष्णुदृष्टिं उच्यते इति अनुपपन्नम् । तस्मात् यथा

आ॥त्ताप्रवृत्तिमत्यान् न तु तत्स्वरूपतात् । उक्तं हि—'त्यदं गीनं यत् सर्वमतं सर्वो भवानिति । यदन्ति मुनयः सर्वे न तु सर्वम्यरूपत' इति पाञ्च । सर्वं तं ब्रह्मनेत्रमिति च । ज्ञानस्य भगवदधीने प्रमाणमाह—सर्वमिति । प्रजा ब्रह्म न ननु यस्य तत्त्वोक्तम् । एतं हीत्यनेन सर्वान्तर्यामिं वमुच्यते, ब्रह्मकर्म ब्रह्मविषयं समाधिपस्याद्यौ तथोक्तं इति व्याख्यानं प्रकृतविरुद्धं

रा॥ब्रह्मणा कर्त्रा हुतमिति सर्वं कर्म ब्रह्मात्मकतया ब्रह्ममयमिति यस्समाधत्ते, स ब्रह्म-
कर्मसमाधिः; तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यम्, ब्रह्मात्मकतया ब्रह्मभूतमात्मस्वरूपं
गन्तव्यम्। मुमुक्षुणा क्रियमाणं कर्म परब्रह्मात्मकमेवेत्यनुसन्धान्युक्ततया ज्ञानाकारं सा-
क्षादात्मावलोकनसाधनं न ज्ञाननिष्ठाव्यवधानेनेत्यर्थः ॥ २४ ॥

एवं कर्मणो ज्ञानाकारतां प्रतिपाद्य कर्मयोगभेदानाह—

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माप्रावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥

२५

दैवं - देवार्चनरूपं यज्ञम् अपरे कर्मयोगिनः पर्युपासने - सेवन्ते,

ता॥द्विशेष्यनिर्देशाभावात्करणस्य च ब्रह्मार्पणमित्युक्तत्वात् पारिशेष्यात्कर्तुरे नृतीयेतिव्यञ्जनाय—ब्रह्म-
णा कर्त्रा हुतमित्युक्तम्। नन्वत्र पूर्वोत्तरार्धयोरेवमयो न दृश्यते; न च पूर्वार्धे पृथग्वाक्यम्, अपूर्णत्वात्;
अत आह—इतीत्यादि समाधत्तइत्यन्तम्। ब्रह्मात्मकतया ब्रह्ममयमिति-तत्कार्यत्वेन, तच्छरीरतया
वा तदात्मकत्वात्, तदितिष्यपदेशार्हमित्यर्थः। एतेन ब्रह्मकर्ममसाधिशब्दोऽपि व्याख्यात इत्याह—स इ-
ति । ब्रह्मात्मके कर्मणि समाधिरनुसन्धान यस्य स तथोक्तः; गत्यभावादिह व्यधिकरणवद्बुद्धिः । यद्वा
समाधत्त इति समाधिशब्दार्थः; ब्रह्मरूपं कर्म समाधत्ते-अनुसन्धत्ते; 'ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम्' इत्यत्रापि
कर्मयोगसाक्षात्कार्यमात्मस्वरूपमत्र सुभ्रविरमचादिवत् ब्रह्मशब्देनोच्यत इत्याह—ब्रह्मात्मकतयेति ।
परिहितं ज्ञानाकारत्वं वदन् वाक्यार्थमाह—मुमुक्षुणेति । आत्मावलोकनसाधनमित्यनेन ब्रह्म गन्त-
व्यमित्यस्यार्थो दर्शितः । साक्षाच्छब्देन न ज्ञाननिष्ठेत्यादिना च एवकारार्थो विवृतः ॥ २४ ॥

उक्तार्थसंगतिपूर्वकं 'दैवमेव' इत्यादेः 'प्राणान्प्राणेषु जुह्वति' इत्यन्तस्य प्रथमकस्यार्थमाह—
एवं कर्मण इति । देवसवन्धित्वं दैवम्, तत्सवन्धित्वं च तदर्थनरूपत्वमिति—देवार्चनरूपमित्युक्तम्।
'दैवमेव' इत्यवधारणेन 'अपरे' इत्यादिना च विकल्पस्तिस्रः; ततश्च देवसवन्धमात्र साधारणं नात्र वाच्यम्,
अतोऽर्चनशब्देन वक्ष्यमाणयागाहोमादिभ्यो व्यावृत्तिस्फूर्चिता । यागादेरपि देवार्चनत्वेऽपि तत्तद्देवता-
रूपादिसपर्याया ह्यर्चनशब्दः प्रसिद्धः । 'कर्मयोगेन योगिनाम्' इत्युपक्रमवदत्रापि योगिशब्दः कर्म-
योगनिष्ठविषय इति ज्ञापनाय—कर्मयोगिन इत्युक्तम् । दैवस्य यज्ञत्वेन दृष्टिरत्र विधीयत इति भ्रम-
व्युदासाय निरन्तरानुष्ठानप्रयुक्तचरणपर्यायेण व्याख्याति—सेवन्त इति । 'सेवा भक्तिरुपास्तिः'

प्र-पा॥ १. स्वरूपमात्रम्, पा ॥

३ तदर्थनरूपत्वात्, पा ॥ ४. गौ. ३-३ ॥

२ गौ ४-३० ॥

५. प्रयुक्तचरेण पर्यायेण, पा ॥ ६.

श॥व्याख्यातार्थ एव अयं श्लोकः ॥ २४ ॥

तत्र अधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं सम्पाद्य तत्स्तुत्यर्थम् अन्येऽपि यदा उपक्षिप्य-

आ॥'एतं होय बह्वचाः' इत्यादि च । समाधिना सह ब्रह्मैव कर्म ॥ २४ ॥

यज्ञभेदानाह—

ज्ञा॥मिति भावेनान्यथा व्याख्याति—समाधिनेति । समाधिरपि ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

उत्तरप्रकरणप्रतिपाद्य बुद्ध्यारोहार्थमाह—यज्ञेति । सामान्यतः कर्मस्वरूपमुक्तम् । तद्य यज्ञा-
दिभेदभिन्नम् । तत्र नामं लोकोऽस्तीति वक्ष्यति; तदनुपपन्नम्, यस्याच्चाभ्रमविधोः प्रसङ्गादित्याद्याश-

या॥तत्रैव निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थः । अपरे ब्रह्माग्नौ यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ; अत्र यज्ञशब्दो हविस्त्वृगादियज्ञसाधने वर्तते ; 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः' इति न्यायेन यागहोमयोर्निष्ठां कुर्वन्ति ॥ २५ ॥

ता॥इति नेषण्डुकाः। अत्र सेवोपासनशब्दौ सेव्यं प्रति ऋणवयस्यानुकूलवृत्तिर्नैरन्तर्यपरौ; न तु ध्यान मात्रपरौ, भक्तिशब्दस्तु ध्यानस्य प्रीतिरूपता युक्ति । ननु मन्वादिभिः 'देवताभ्यर्चनं चैव ममिदाधानमेवच' इति नित्यस्मृतया स्मरणदेवताचर्नरूपो यज्ञस्मरणं पामपि कर्मयोगिनामभ्यस्तव्यः, स ऋथ विकल्प्यत इत्यन्वाह—तत्रैव निष्ठां कुर्वन्तीत्यर्थ इति । ननु ब्रह्मार्पणमित्यत्र श्लोके कश्चित्कर्म योगभेदोऽभिहितः, अर्पणहविःस्वर्गादिरीशोपनिदयेनापान्तरभेदप्रतीतः । तत्र च तेनेति कर्तापि निर्दिष्टः, तत्प्रतियोगिकोऽयमपरशब्द इति किं नाङ्गीक्रियते, तदुच्यते—ब्रह्मार्पणमिति श्लोको न कर्मयोगस्वरूपभेदाविषयः, किंतु सब्रह्मार्पणं कर्मयोगिना ब्रह्मात्मनस्तानुसन्धानाग्न्यसाधारणगुणविषयः ; तत्रैव 'ब्रह्मकर्मसमाधिना' इति सामान्येनेति । अतोऽर्पणहविरादिग्रहणं तत्तत्कर्मयोगभेदोपेक्षिततत्तत्कारकविशेषोपलक्षणार्थम् । अत एव निवृत्तिलक्षणप्रसङ्गात् 'दैवमेवापरे' इत्यादिभिः प्रवृत्तिलक्षणयज्ञोक्तिरिति परोक्तं परास्तम् । 'ब्रह्मन्नावपरे यज्ञम्' इत्यत्र यज्ञस्वरूपस्य, परमात्मादेवां साक्षाद्दोतव्यत्वहोमसाधनत्वानुपपत्तेर्यज्ञसाधनलक्षणया द्वितीयान्तयज्ञशब्दो हविर्विषयः, तृतीयान्तस्तु स्तुगादिविषय इत्याह—अत्रेति । ननु 'ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्' इति पूर्वभेदोक्तम्, अत्रापि 'ब्रह्माग्नावपरे' इत्युच्यते, अतोऽत्र यज्ञं यज्ञेनेत्यनयोक्तव्योऽन्यथा वर्णनीयः, इतरथा पौनरुक्त्यप्रसङ्गः ; सर्वकर्मयोगसाधारणस्यार्थस्य विरोधतया निर्देशोऽप्यनुपपन्न इत्यन्वाह—ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरिति न्यायेनेति । अत्र यज्ञशब्दाञ्जुहतिशब्दाच्च यागहोमयोर्निष्ठाया एव विवक्षितत्वाद्दान्तरभेदत्वमपौनरुक्त्य चोपपन्नमिति भावः । अत्रामित्वेन कल्पिते ब्रह्मणि यज्ञशब्दनिर्दिष्टं जीवमपूर्वं वा हविष्ट्वेन परिकल्प्य प्रक्षिपन्तीत्यादिपरव्याख्यानानि शब्दवृत्तिपरिच्छेदादेव निरस्तानि कर्मप्रकरणाच्चात्र सर्वत्र मानमयशक्तकृतिपक्षोऽप्युक्तः ॥ २५ ॥

प्र पा ॥ १. गनुरवृत्ती ॥

| २ गी ४ २४ ॥

शा॥न्ते—देवमेव इत्यादिना देवमेव देवा इज्यन्ते येन यज्ञेन असौ देवो यज्ञः तमेव अपरे यज्ञं योगिनः कर्मिणः पर्युपासते कुर्वन्तीत्यर्थः । ब्रह्माग्नौ 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'यत् साक्षादपरोक्षात् ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर.' इत्यादिवचनोक्तम् अज्ञानायापिपासादिसर्वससारधर्मवर्जितं 'नेति नेति' इति निरस्ताशेषविशेषं ब्रह्मशब्देन उच्यते । ब्रह्म च तत् अग्निश्च सः । होमाधिकरणत्वविषयतया ब्रह्म अग्निः । तस्मिन् ब्रह्माग्नौ अपरे अन्ये ब्रह्मविदः यज्ञ - यज्ञशब्दवाच्य आत्मा, आत्मनामसु यज्ञशब्दस्य पाठात् ; तम् आत्मानं यज्ञं परमार्थतः परमेव ब्रह्म सन्तं घुञ्जाद्युपाधिसंयुक्तम्, अध्वस्तसर्वोपाधिधर्मकम् आहुतिरूपं यज्ञेनैव आत्मनैव उकलक्षणेन उपजुहति प्रक्षिपन्ति, सोपाधिकस्य आत्मनः निरुपाधिकेन परब्रह्मस्वरूपेणैव यद्दर्शनं स तस्मिन् होमः तं कुर्वन्ति ब्रह्मात्मेकत्वदर्शननिष्ठाः सन्त्यासिनः इत्यर्थः ॥ २५ ॥

जा॥ङ्गानिरासार्थमिति शेषः । तत्र दैव देवविषयमिति व्याख्यानमगतं, द्रव्ययज्ञ इत्यस्य पुनरुक्तत्वादिति भावेनाह—दैवमिति । एव तर्हि केचित् भगवन्त्वमुपासत इत्युक्तं स्यात् ; तथाच नेय यशोक्ति-

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।

शब्दादीन्विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥

२६

रा॥ अन्ये श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां संयमने प्रयतन्ते । अन्ये योगिनः इन्द्रियाणां शब्दा-
दिविषयप्रचणतानिवारणे प्रयतन्ते ॥ २६ ॥

ता॥ 'श्रोत्रादीनि' इत्यत्र संयमस्य साक्षादभित्वाभावाच्छ्रोत्रादेश्च होतव्यत्वाभावात्तात्पर्यमाह—अन्य
इति । संयमस्याभित्वा श्रोत्रादीना निर्व्यापारत्तलक्षणभस्ससात्करणत्वात् । नन्विन्द्रियनियमनमपि सर्व-
कर्मयोगिमाधरणं कथमत्र विगिष्योच्यत इत्यत्रोक्तम्—संयमने प्रयतन्त इति । एवमुत्तरत्वापि प्रय-
तन्त इत्यनयोस्तात्पर्यं ब्राह्मम् । तथा निष्ठाग्रन्देऽपि । अत्र प्रतीन्द्रिय संयमभेदात्म्यमाग्निध्वति
बहुवचनम् । 'शब्दादीन्' इत्यत्र इन्द्रियेषु शब्दादिविषयान् समर्पयन्तीति भ्रमस्युदात्तायाह—इन्द्रिया-
णां शब्दादिविषयप्रचणतानिवारण इति । इन्द्रियाणां नियमनं हि श्रोत्रादीनीत्यादिनोक्तम् ;
अत्र तु 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अयंभ्यश्च पर मनः' इति तद्विषयमनमोर्हि नियमनं क्रमेणोच्यते ।
विषयस्य नियमनं नाम दूरीकरणम्, तत्प्रतिधिपरिहार इति यावत् । तत एवेन्द्रियाणां तत्प्रचणतां नि-
वर्तत इति भावः । कर्मर्शादिन्द्रियाग्निषु शब्दादेशोमो नाम? उच्यते—होमेन हविषो विनाशः क्रियते,
तद्वदत्र शब्दादेशिन्द्रियेषु विनाशो नाम तत्प्रम्वन्धविनाशो विवक्षितः—इति । यदा श्रोत्रादीनीत्यत्र
विषयसन्निविषयिद्वारे विवक्षितः ; इह तु मन्निहितानामपि विषयाणामकिञ्चित्करत्वात्पादनमिति वि-
भागः । विषयप्रचणतानिवारण इत्यनेनात्यन्तममलविषयनिवृत्तेर्षु करत्वाभिपिपिद्धादिभ्योऽत्यन्तनि-
वारण धर्माविरुद्धेभ्यतिस्फुटित्वेति च विवक्षिता ॥ २६ ॥

प्र-पा ॥ १. कठ. १-३-१० ॥ २५६ पुटे व्याख्यातम् ॥

२. निवर्तते या ॥

शो॥सोऽयं सम्प्रदर्शनलक्षणः यज्ञः दैवयज्ञादिषु यज्ञेषु उपक्षिप्यते 'ब्रह्मार्पणम्'
इत्यादि*श्लोके प्रस्तुतः 'श्रेयान् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप' इत्यादिस्तुत्य
र्थ—श्रोत्रादीनि इति । श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि अन्ये योगिनः संयमाग्निषु ; प्रतीन्द्रिय-
संयमो भिद्यते इति बहुवचनम् ; संयमा एव अग्नयः तेषु जुहति इन्द्रियसंयममेव कुर्ध-
न्ति इत्यर्थः । शब्दादीन् विषयान् अन्ये इन्द्रियाग्निषु इन्द्रियाण्येव अग्नयः तेषु इन्द्रिया-

आ॥द्वैवमित्यादिना । दैवं भगवन्तम् । स एव तेषां यज्ञः । भगवदुपासनं यज्ञमिति
क्रियाविशेषणम् । नान्यत्तेषामस्ति यतीनां केषाचित् । यज्ञं भगवन्तम् । 'यज्ञेन यज्ञम्'
'यज्ञो धिष्णुर्देवता' इत्यादिश्रुतिः । यज्ञेन प्रसिद्धेनैव । यज्ञं प्रति जुहतीति सधैत्र
जा॥रित्यत आह—स एवेति । स इति परामृष्ट दर्शयति—भगवदिति । भगवदुपासनस्य यज्ञत्वमिह
कथं लभ्यत इत्यत आह—यज्ञमिति । भगवदित्यादिकं क्रियाविशेषणत्वप्रदर्शनार्थमेकमेव वाक्यम् ।
साधने परित्यज्य धात्वर्थमात्मस्य विशेषण क्रियाविशेषणम् । अवधारणार्थं दर्शयति—नान्यदिति ।
अन्यद्भगवदुपासनात् । अनेन एवशब्दे भिन्नक्रम इत्युक्तं भवति । दैवमेवोपसते नान्यदिति तु प्रकृ-
तासङ्गतम् । केषाचित्स्वरमर्हणानाम् अन्येषां वासकर्मणोऽपि भावात् । यदा केषाञ्चिदित्यस्यैव व्या-
ख्यानं—यतीनामिति । ब्रह्माग्रावित्यस्यात्मानमात्मनैव मनसा वा ब्रह्मणैकीभावयन्तीति व्याख्यानमम-
दिति भावेन यज्ञमित्येतद्व्याचष्टे—यज्ञमिति । भगवतो यज्ञशब्दात्पर्यक्त इत्यत आह—यज्ञेनेति ।

पा ॥ *श्लोके: 'श्रेयान् ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥

२७

रा॥अन्ये ज्ञानदीपिते मनस्संयमयोगाग्नौ सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि च जुहतिः
मनस इन्द्रियप्राणकर्मप्रवचनानिवारणे प्रयतन्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥

२८

ता॥इन्द्रियार्थयोर्निवमने 'अभिहितेऽयंभ्यश्च पर मनः' इति क्रमेण मनएव नियन्तव्यतया वक्तव्यम्, अतोऽत्रात्मसंयमशब्देन मनोनियमनमुच्यते इति ज्ञापयति—मनस्संयमयोगाग्नौ इति मनस्संयमएव योगसाधनत्वादिना योगः, मनस्संयमस्य वा योग-प्राप्त्यादिः; तस्य ज्ञानदीपितत्वं देशातिरिक्तशुद्धात्मस्वरूपानुसन्धानमूलत्वं । श्रोत्रादीनां शब्दादीनामिव चात्तापि होतव्यतयोक्तानामिन्द्रियकर्माणां प्राणकर्माणां च नियमनमुच्यते चेत्यौनक्त्यादिदोषस्यादिति शङ्काव्युदासायाह—मनस इति इन्द्रियकर्म-दर्शनस्पर्शनादिक, वचनादानादिक च; प्राणकर्म-उच्छ्वासनिश्वासादिकम् । यद्वा प्राणतदादिति इन्द्रियव्यापारादिहेतुस्सूक्ष्मो व्यापारविशेषः । तेन वक्ष्यमाणप्राणायामाद्यच्छेदः । अत्रापि प्रवणतानिवारणशब्दतात्पर्यं पूर्ववत् । श्रोत्रादीनां पूर्वमुपादानात्कर्मिन्द्रियमात्रनियमनपरो वायु श्लोकः ॥

प्रत्येकं यज्ञशब्दप्रयोगाद्द्रव्यविधकर्मयोगभेदनिष्ठा उच्यन्ते । तत एवापरशब्दोऽपि प्रत्येकमन्वितः । तत्र द्रव्यैर्यज्ञा येषां ते द्रव्ययज्ञाः । यद्वा द्रव्यात्मना यज्ञा येषामिति विग्रहः । द्रव्यशब्दसामर्थ्यात्तत्ताभ्ययज्ञविशेषास्त्वं सङ्गृहीता इति देवतार्चनदानयागहोमाः पृथगुक्ताः । अतो द्रव्ययज्ञ इत्यादि बहुवचनमपि तत्तद्वान्तरभेदविषयमिति भावः । ननु देवतार्चनयागादेः पूर्वमेवोक्तत्वात्तिर्यकं

शशिषु जुहति श्रोत्रादिभिरचिरुद्धविषयग्रहणं होमं मन्यन्ते ॥ २६ ॥

किञ्च—सर्वाणि इति ॥ सर्वाणि इन्द्रियकर्माणि इन्द्रियाणां कर्माणि इन्द्रियकर्माणि, तथा प्राणकर्माणि प्राणो वायुः आध्यात्मिकः तत्कर्माणि आकुञ्चनप्रसारणादीनि तानि च अपरे आत्मसंयमयोगाग्नौ आत्मनि संयमः आत्मसंयमः स एव योगाग्निः तस्मिन् आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति प्रक्षिपन्ति ज्ञानदीपिते स्नेहेनेव प्रदीपे विवेकविज्ञानेन उज्ज्वलभायम् आपादितं जुहति प्रविलापयन्ति इत्यर्थः ॥ २७ ॥

द्रव्येति ॥ द्रव्ययज्ञाः तीर्थेषु द्रव्यधिनियोगं यज्ञशुद्ध्या कुर्वन्ति ये ते द्रव्ययज्ञाः ।

आ॥समम्'तं यज्ञम्'इत्यादी । उक्तं च 'विष्णुं रुद्रेण पशुना ब्रह्मा ज्येष्ठेन सूनुना । अयजन्मानसे यज्ञे पितरं प्रपितामहः' इति ॥ २५ ॥ २६ ॥

आत्मसंयमाख्यापायाग्नौ ॥ २७ ॥

जा॥यज्ञेनेवस्वार्थमाह—यज्ञेनेति । एतदशब्देनापव्याख्यानं निराकरोति । एव चेद्यज्ञमित्यस्य कथमन्यथ इत्यत आह—यज्ञमिति । एतदव्याख्यानमन्यत्रातिदिशति—इति सर्वत्रेति । अतिप्रसङ्गनिवारणाय सर्वत्रेत्युक्तं विश्वोक्ति—तमिति । एव तर्क्षप्रतो जातं तं पुरुषं यज्ञं भगवन्तं प्रति वरिषि प्रौढप्रित्यर्थः स्यात् । स च निर्मूल इत्यत आह—उक्तं चेति ॥ २५ ॥ २६ ॥

आत्मसंयमेत्येतदुक्तं मार्थव्याख्याति—आत्मेति । आत्मनो मनसः । आत्मसंयमाख्याऽयमुपायः । स एवाग्निः ॥ २७ ॥

रा॥केचित्कर्मयोगिनो द्रव्ययज्ञाः न्यायतो द्रव्याण्युपादाय देवतार्चने प्रयतन्ते, केचिच्च दानेषु, केचिच्च यागेषु, केचिच्च होमेषु, एते सर्वे द्रव्ययज्ञाः; केचित्तपोयज्ञाः कृच्छ्राचान्द्रायणोपवासादिषु निष्ठां कुर्वन्ति; योगयज्ञाश्चापरे पुण्यतीर्थपुण्यस्थानप्राप्तिषु निष्ठां कुर्वन्ति; इह योगशब्दः कर्मनिष्ठाभेदप्रकरणात्तद्विषयः; केचित्स्वाध्यायाभ्यासपराः; केचित्तदर्थज्ञानाभ्यासपराः, यतयो-यतनशीलाः, संशितव्रताः दृढसंकल्पाः ॥ २८ ॥

ता॥पुनर्वचनमितिचेन्न, द्रव्यशब्दस्य माधारणत्वेन दानस्यापि सङ्गहात्, पूर्वं च तस्यानुक्तत्वेनापौनरुक्त्यात्। तर्हि दानयज्ञ इति विशिष्य वक्तव्यम्; नदपि न, अर्चनदानयोगहोमयज्ञानां चतुर्णामपि तपोयज्ञादिभ्यो व्यावृत्तवान्तरमद्वाहकत्वानार्थतया न्यायार्जितद्रव्यमाध्यत्वापनार्थतया च सामान्यवर्गभेदोपयोगात्। तदेतदभिप्रेत्योक्तम्—एतेसर्वेद्रव्ययज्ञा इति । यदा अर्चनादिसंस्कारस्य यज्ञस्य प्रागुक्तम् ; इदत् तदर्थद्रव्याजनादेरेवेत्यभिप्रायेण—न्यायत इत्यादि प्रयतन्त इत्यन्तमुक्तम् । तपः शास्त्रीनो भोगमङ्कोचः; तद्वान्तरभेदप्रदर्शनं—कृच्छ्रेत्यादि। 'योगयज्ञाः' इत्यत्र योगसंयोगः प्राप्तिरित्यर्थः। ना चार पुण्यतीर्थाद्यभिगमनतन्निवासादिरूपा विवक्षितेत्याभिप्रायेणाह—पुण्यतीर्थेति । पुण्यस्थानशब्दोऽत्र देवतास्थानाश्रमजनपदविशेषादिसद्वाहकः। नन्विह योगशब्दः साध्याद्ये कर्मयोगमात्रे वा किं न वर्ततदत्यत्राह—इहेति । कर्मनिष्ठाप्रकरणत्वात्साध्यायोगविषयत्वं न युक्तम्, तद्वेदप्रकरणत्वात् तस्मान्मान्यविषयत्वं चानुचितम्; तद्वेदेषु च पारिशेष्यायोगशब्दनामर्थ्याच्च तीर्थान्दिप्राप्तिरेव ग्राह्या । सूचित चैतत्सङ्गहे परमाचार्यैः 'कर्मयोगस्तपस्तीर्थदानयज्ञादिरमवन्तम्' इति इति भावः । स्वाध्यायाभ्यामतदर्थज्ञानयोः पृथक्कर्मत्वेन पृथग्यज्ञत्वनिर्देशोपपत्तेः, द्रव्यस्य प्राधान्याच्च विभज्य निर्दिशति—केचित्स्वाध्यायाभ्यासपरा इति । स्वाध्यायमहपाठौचित्यादात्मज्ञानस्य च सर्वसाधारणत्वादभ्रज्ञानस्यानुष्ठानेऽप्युपयोगात्—केचित्तदर्थज्ञानाभ्यासपरा इत्युक्तम्। परशब्दोऽत्र साधारण्यव्यपञ्चेदाय तन्निष्ठतामाह । यतिशब्दस्यानाश्रमविशेषपरत्वानौचित्यात्सर्वकर्मयोगनिष्ठसाधारणविशेषपरत्वौचित्याच्च प्रकृतिप्रत्ययविभागेन निर्वक्ति—यतनशीला इति । सर्वप्रयोगानुगतः सर्वकर्मयोगनिष्ठसाधारणश्च मङ्गल्योक्तव्रतशब्दार्थ इत्यभिप्रेत्य—दृढसङ्कल्पा इत्युक्तम् । मक्षितव्यमत्राकुण्ठत्वम् । तच्च दृढत्वमेव ॥२८॥

प्र-पा ॥ १. शब्दप्रयोगात्, पा ॥

२ गी. मं. २३-श्लो ॥

शो॥तपोयज्ञाः तपः यज्ञः *यथा ते तपोयज्ञाः।योगयज्ञाः प्राणायामप्रत्याहारादिलक्षणो योगो यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः।तथा अपरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च स्वाध्यायः यथाविधि ऋगाद्यभ्यासः यज्ञः येषां ते स्वाध्याययज्ञाः । ज्ञानयज्ञाः ज्ञानं शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञः येषां ते

आ॥द्रव्यं जुह्वतीति द्रव्ययज्ञाः । तपः परमेश्वरार्पणबुद्ध्या तत्र जुह्वतीति तपोयज्ञा इत्यादि । इदं तपोहविस्तद्ग्राह्यं जुहोमि तत्पूजार्थमिति होमः । तदर्पणमेव होमबुद्धिः॥

ज्ञानतु द्रव्य यज्ञो न भवति ; तत्कथं बहुगीर्हिः; तत्पुरुषत्वे च कथं पुरुषसामानाधिकरण्यामित्यत आह—द्रव्यमिति । अनेन नाथ यज्ञशब्दो भावार्थः, किंतु कर्त्तृर्थः, तथा च द्रव्यस्य यज्ञा याजका इत्यर्थ इत्युक्तं भवति । एतदाशङ्कानरिहारयाथैव तपोयज्ञा इत्येतदप्येव व्याचष्टे—तप इति । तत्र परमेश्वरे योगयज्ञा इत्यादिकमप्येवमेव व्याख्येयमिति दर्शयति—इत्यादीति । तपसो होमः कथमित्यत आह—इदमिति । तपश्चरणमेव तपोयज्ञत्व किं न स्यादित्यत आह—तदर्पण एवेति । अनेनैव प्रकारेण यज्ञत्वसम्पादनं नान्यथेत्यर्थः ॥ २८ ॥

पा ॥ *येषां तपसिना ते तपो ॥

अपाने जुहति प्राणं प्राणेष्वपानं तथाऽपरे ।

प्राणापानगती रुद्धा प्राणायामपरायणाः ॥

२९

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुहति ।

रा॥अपरे कर्मयोगिनः प्राणायामेषु निष्ठां कुर्वन्ति, ते च त्रिविधाः पूरकरेचककुम्भक-
भेदेन, अपाने जुहति प्राणमिति पूरकः, प्राणेष्वपानमिति रेचकः, प्राणापानगती रुद्धा.. प्रा-
णान् प्राणेषु जुहति' इति कुम्भकः, *प्राणायामपरेषु त्रिष्वप्यनुपश्यते नियताहारा इति॥

सर्वेष्वप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥

३०

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्नि ब्रह्म सनातनम् ।

द्रव्ययज्ञप्रभृतिप्राणायामपर्यन्तेषु कर्मयोगभेदेषु स्वसमीहितेषु प्रवृत्ता एते सर्वे

ता॥'प्राणायामपरायणाः' इत्यनेन वर्गत्रयस्य सामान्यमद्भ्रष्टः क्रियते इति व्यञ्जनाय - प्राणायामेषु
निष्ठां कुर्वन्तीति पृथग्वाक्यं कृतम्। प्राणायामनिष्ठानामगान्तरभेदज्ञापनाय - पूरकत्वादिना प्राणाया-
माचान्तरभेदप्रदर्शनम् । तत्र द्वेदप्रतिपादकान् त्रिभिर्नक्ति - अपानेत्यादिना । ऊर्ध्वप्रवृत्तस्य प्राणस्य
अधः प्रवेशनं हि पूरकः। ततश्च अपाने जुहतीत्येतदुपचारादुपपन्नम्। एतमधःस्थितस्य वायोर्ऊर्ध्वप्रवर्तन
दि रेचक इति प्राणेष्वपानमित्युप-नरितम्। वायोर्ऊर्ध्वप्रवर्तननिवारणेनावस्थापनं कुम्भक इति प्राणाया-
नगती रुद्धा इत्यादेरभिप्रायः । प्राणान् - प्राणवृत्तिभेदानित्यर्थः । आहारनिग्रमस्तु दृष्टादृष्टोपकारद्वारा
मर्गप्राणायाममाधारणतया सिद्धित्वात् - प्राणायामपरेषु त्रिष्वपि इति ॥ २९ ॥

विभेदेषाम् उच्चारणकर्मयोगभेदनिष्ठानामगान्तरफलभेदोऽस्ति, किं प्राणायामनिष्ठाना यज्ञादिक
व्यान्मिति ब्रह्मादय निरुक्तिर्यते - नर्पतीति श्लोकेनास्वसमीहितेषु स्वित्तिरचनादिति शिष्टफलतया विरुद्धे
प्र-पा ॥ *नप्राणायामेषु पा ॥

ना॥ज्ञानयज्ञाः। स्वाध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञाश्च यतयः यतनशीलाः संशितव्रताः सम्यक् शिता-
नि तनुरुतानि तीक्ष्णरुतानि यतानि येषां ते संशितव्रताः ॥ २८ ॥

किञ्च - अपाने इति ॥ अपाने अपानवृत्तौ जुहति प्रक्षिपन्ति प्राणं प्राणवृत्ति, पूर-
काख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणं अपानं तथा अपरे जुहति, रेचकाख्यं प्राणायामं
कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणापानगती रुद्धा मुखनासिकाभ्यां वायोः निर्गमनं प्राणस्य गतिः,
तद्विपर्ययेण अधोगमनम् अपानस्य गतिः, ते प्राणापानगती रुद्धा निरुद्ध प्राणायामप-
रायणाः प्राणायामतत्पराः कुम्भकाख्य प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

किञ्च - अपरे इति ॥ अपरे नियताहाराः नियतः परिमित आहारः येषां ते निय-

आ॥अपरे प्राणायामपरायणाः प्राणमपाने जुहति । अपानं च प्राणे । कुम्भकस्था एव
भयन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

जा॥अपाने जुहतीत्येतत् पूरकरेचककुम्भकरपरतया केचिद्व्याचक्षते, तदसत्, अध्याहारादिप्रवृत्तात्,
पूरकरेचकरोः कुम्भकार्यत्वेन पृथक् प्राणायामत्वाभावाच्चति भावेन कुम्भकमात्रपरतया योजयति -
अपर इति । पयस्या इत्यतः पर प्राणापानगती रुद्धेति द्रष्टव्यम् । अभिप्रायमाह - कुम्भकस्था
एवेति । एतदन्वेनाप्यगस्थानं व्यावर्तयति ॥ २९ ॥

अपरे नियतेत्यत्र प्राणाना प्राणेषु रीटशो होमः, नियताहारत्वस्य कथं तत्रोपयोग इत्यत्र आह -

या॥ 'सह यज्ञैः प्रजास्त्वष्ट्रा' इत्यभिहितमहायज्ञपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मरूपयज्ञविदः तद्वि-
ष्टाः ततएव क्षपितकल्मषाः यज्ञशिष्टामृतेन शरीरधारणं कुर्वन्त एव कर्मयोगे व्यापृताः
सनातनं ब्रह्म यान्ति ॥ ३० ॥

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥

३१

अयज्ञस्य महायज्ञादिपूर्वकनित्यनैमित्तिककर्मरहितमन्य, नायं लोकः-न प्राकृतलोकः,

ता॥न्याये तत्तत्सामर्थ्याद्यनुसारिणी स्वेच्छैव हि विशेषनिवामिकेति सूचितम् । सामान्यस्य यज्ञशब्दस्य
अमङ्गोच्चप्रदर्शनाय — सहयज्ञैरित्यादिकमुक्तम् । 'यज्ञक्षपितकल्मषाः' 'यज्ञशिष्टामृतभुजः' इत्याभ्यां 'यज्ञ-
शिष्टाशानसन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः' इत्यादिप्रागुक्तप्रत्यभिजानात्तत्प्रकरणे च यज्ञशिष्टाशनस्य
शरीरयावार्थत्वप्रपञ्चनात् तत्स्मरणाद्योक्त-यज्ञशिष्टामृतेन शरीरधारणं कुर्वन्त एवेति । प्राणायामा-
दिषु निष्ठावतामपि नित्यत्वादिना यज्ञादिकमवश्यकार्यमित्यापि सिद्धम् । एवकारेण नैवविधिशरीरधारणा-
दिव्यापार आत्मावलोकनविरोधी, क्रिन्तृपयुक्त इत्यभिप्रेतम् । व्यापृता इति—अन्यथा व्यापार एवाश-
क्य इति भावः । 'ब्रह्मैव तेन गन्तव्यम्' इति पूर्वव्याख्याततुल्यार्थत्वात्पुसहारस्य मनातन ब्रह्म यान्तीत्ये
तदपि व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

कर्मयोगावाप्तरभेदनिष्ठत्वाभिमानेन सामान्यधर्मभूतनित्यनैमित्तिकादिपरित्यागिनः सकलपुरुषा-
र्थानर्दतोच्यते—नायमित्यर्थेन। अयज्ञस्येति व्याख्येय पदम् । 'नाय लोकः' इत्यत्रायमिति निर्देशाभिप्रेत द-
र्शयति—न प्राकृतलोक इति । लोकस्वरूपमात्रनिषेधधर्मव्युदासायाद्—प्राकृतलोकसम्बन्धीति ।

प्र-पा ॥ १. गा. ३-१३ ॥

२ गी ४-२४ ॥

या॥ताहाराः सन्तः प्राणान् वायुभेदान् प्राणेषु एव जुह्वति, यस्यस्य वायोः जयः क्रियते
इतरान् वायुभेदान् तस्मिन् तस्मिन् जुह्वति, ते नत्र प्रविष्टा इव भवन्ति; सर्वेऽपि एते
यज्ञविदः यज्ञक्षपितकल्मषाः यज्ञैः यथार्कैः क्षपितः नाशितः कल्मषो येषां ते यज्ञक्ष-
पितकल्मषाः ॥ ३० ॥

एवं यथोक्तान् यज्ञान् निर्वर्त्य—यज्ञ इति ॥ यज्ञशिष्टामृतभुजः यज्ञानां शिष्टं यज्ञ-
शिष्टं यज्ञशिष्टं च तत् अमृतं च यज्ञशिष्टामृतेन तत् भुञ्जते इति यज्ञशिष्टामृतभुजः । य-
थोक्तान् यज्ञान् कृत्वा तच्छिष्टेन कालेन यथाविधिचोदितम् अन्नम् अमृताख्यं भुञ्जते ये ते
यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति गच्छन्ति ब्रह्म सनातनं चिरन्तनं मुमुक्षुश्चेत्; कालातिक्रमापे-
क्षया इति सामर्थ्यात् गम्यते । न अयं लोकः सर्वप्राणिसाधारणोऽपि अस्ति यथोक्तानां

आ॥नियताहारत्वेनैव प्राणशोषात्प्राणान् प्राणेषु जुह्वति । 'यच्छेद्ब्राह्मणसो प्राज्ञः'
इत्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेण वा । अन्यदपि ग्रन्थान्तरे सिद्धम् 'यदस्याल्पाशनं तेन प्राणाः
प्राणेषु वै हुताः' इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

जा॥नियतेति। प्राणशोषादिन्द्रियवृत्तीनां वृत्तिमस्तिन्द्रियेषु सङ्कोचाज्जुह्वतीत्युच्यते इति शेषः । एकशब्देन
भोलादीनीत्यतो भेदं दर्शयति—तत्र प्रत्याहारेण, अत्र नियताहारत्वेन-इति। प्राणानित्यादिकं प्राकारान्तरेण
व्याचष्टे—यच्छेदिति । वाग्याचमनसि यच्छेत् तद्विषया ध्यायेत् । अवराणामिन्द्रियदेवतानाम् उक्त-
मेन्द्रियदेवतानियतत्वचिन्तने प्रहाराणार्थः । वा प्राणाना प्राणेषु होम इति शेषः । अस्मिन्पक्षे नियता-
हारः इति पृथक् पक्षो ज्ञातव्यः। इदमेवास्तु व्याख्यानं श्रौतत्वात्, किं पूर्वेणैतत् आह—अन्यदपीति॥

रा॥प्राकृतलोकसंबन्धिधर्मार्थकामाख्यः पुरुपाथो न सिध्यति; कुत इतोऽन्यो मोक्षाख्यः पुरुपार्थः; परमपुरुपार्थतया मोक्षस्य प्रस्तुतत्वात्तदितरपुरुपार्थः 'अयं लोकः' इति निर्दिश्यते; स हि प्राकृतः ॥ ३१ ॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्बिद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥

३२

एवं हि बहुप्रकाराः कर्मयोगा ब्रह्मणो मुखे वितताः आत्मयाथात्म्यावातिसाधन-

ता॥ 'अयं लोकः' इति प्रत्यक्षसिद्धभूतोऽपरत्वौचित्यात् 'कुतोऽन्यः' इतीदं स्वर्गादिपरं किं न स्यादित्या-
शङ्क्याह-परमपुरुपार्थनयेति । अयञ्जस्य मोक्षाभावे प्रतिपादिते हि तदर्थं तदुपादानं स्यादितिभावः ।
मोक्षव्यतिरिक्तदृष्टानुश्रितपुरुपार्थगंगनस्यायलोक इति निदर्शयितुं भूतसाधारणोपाधिं प्रस्तुतपरमपुरु-
पार्थविरुद्धरूपं च व्यञ्जयितुमाह—सहिप्राकृत इति । प्रकृतिपरिणामविशेषरूपत्वात्तत्समुद्रस्य प्रा-
प्यत्वाच्च प्राकृतत्वोक्तिः ॥ ३१ ॥

एव कर्मयोगान्तरभेदानुपदिश्य तत्तद्वेदेऽपि साधारणानां नित्यनैमित्तिकानाम् अवश्यानुष्ठेयत्व
तत्परित्यागे प्रत्यवायश्चाभिहितः अस्यैवार्थस्योपसंहारः क्रियते—एवमिति श्लोकेन । बहुप्रकारकर्मयोग-
भेदोपदेशानन्तरमेव 'एव बहुविधा यज्ञा' इति वचनं प्रकृतीरप्यमेव भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेणाह—
एवंहि बहुप्रकाराः कर्मयोगा इति । ब्रह्मणोऽत्र यथावस्थितात्मविषयः, वेदादिपत्त्वे प्रकृतीचित्या-
भावात् । मुखशब्दश्चोपायविषय । आहुश्च नैषण्डुकाः 'मुखं तु वदने मुखे ताम्रे द्वाराभ्युपाययोः' इति ।
आत्मनः प्राप्नुयाये कर्मयोगे भवान्तरभेदतया वितता इत्यर्थः । तदाह—आत्मयाथात्म्येति ।

प्र पा ॥ १ .

श॥यज्ञानाम् एकोऽपि यज्ञः यस्य नास्ति सः अयज्ञः तस्य । कुतः अन्योऽपि विशिष्टसा-
धनसाध्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

एवमिति ॥ एवं यथोक्ता बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता विस्तीर्णाः ब्रह्मणो वे-
दस्य मुखे द्वारे, वेदद्वारेण अवगम्यमानाः ब्रह्मणो मुखे वितता उच्यन्ते ; तद्यथा 'वा-
चि हि प्राणान् जुहुमः' इत्यादयः । कर्मजान् कायिकवाचिकमातसरुमोद्भवान् बिद्धि

आ॥ब्रह्मणः परमात्मनो मुखे 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च' इति वक्ष्य-
ति । मानसिकवाचिककायिककर्मजा एव हि ते सर्वे । एवं ज्ञात्वा तानि कर्माणि कृत्वा वि-

ज्ञा॥ब्रह्मणो मुखे वितता इत्यस्य वेदप्रतिपादिता इति द्वाख्यानमनन् । मुखशब्दवैयर्थ्यादित्यभिप्राये
णाह—ब्रह्मण इति । परमात्मनः सर्वयज्ञभोक्तृत्वं कुतो भगवत्सम्मतमित्यत आह—अहं हीति ।
उपासनादीनां कर्मजत्वाभावात् कर्मजान्बिद्धि तान् सर्वान् इत्यनुक्तमित्यत आह—मानसेति । अत्र
विमोक्षस्य इति मन्त्रन्तान्मुचः कर्मनतीर एतद् । तस्य प्रकृतोपयुक्ततयाऽर्थमाह—एवमिति । एव हा-
त्वाऽपि यदि सःऽपि यज्ञाः कर्मजा इति जानासि तर्हि तानि युद्धादीनि स्वविहितानि कर्माणि कृ-
त्वैव विमोक्षमेव मेवायादात्मानं मोक्तुमिच्छसि, सर्वथा कर्मजत्वाज्ञाने तत्रैव मोक्षार्थं युद्धादिकं कर्तव्य-
मितीच्छा भविष्यतीत्यर्थः । तत्कर्थात्म्यत आह—युद्धमिति । यत्रैवमनेके यज्ञानां हि किं कर्मात्म-
न्न युद्धेन, उपासनादिनैवाह वृत्ती स्यामित्यनुक्तस्य हार्दं ज्ञात्वा भगवतेदमुक्तम् । तस्यायं भावः—

रा॥तया स्थिताः तानुक्तलक्षणानुक्तभेदान् कर्मयोगान्सर्वान्कर्मजान्विद्धि - अहरहनुष्टीय-
माननित्यनैमित्तिककर्मजान् विद्धि; एवं ज्ञात्वा यथोक्तप्रकारेणानुष्ठाय मोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

अन्तर्गतज्ञानतया कर्मणो ज्ञानाकारत्वमुक्तम्; तत्रान्तर्गतज्ञाने कर्मणि ज्ञानांशस्यैव
प्राधान्यमाह—

श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परंतप ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥

३३

ता॥तानितिनिर्देशः प्रस्तुतसमस्ताकारपरामर्शो, सर्वानिति चाशेषावान्तरभेदसङ्ग्रह इत्यभिप्रायेण—उ-
क्तलक्षणानुक्तभेदानित्युक्तम् । उभाभ्यां पदाभ्याम् एवमशब्दबहुविधशब्दयोरर्थोक्तिर्वा । अन्तर्भूतज्ञान-
तया ज्ञानाकारत्वमुक्तलक्षणत्वम् । उक्तलक्षणानितिवदताध्यायार्थतयारम्भनिर्दिष्टेषु कर्मयोगस्वरूपाभिधा-
नमपि कृतं भवतीति सूचितम् । 'सर्वान्कर्मजान्विद्धि' इति पृथग्वचनात्प्राणायामादीनां प्राधान्यं नित्यनै-
मित्तिकादीनां तदर्थत्वं चाह—अहरहरिति । अनेन तस्याकरणे सर्वानर्हंतया यावत्कलमनुष्ठेयत्वं प्रति-
दिवसं पापहरणेनोत्तरोत्तरमत्त्वोन्मेषहेतुत्वेनात्यन्तोपयुक्तत्वं च सूचितम् ॥ ३२ ॥

श्रेयानित्यादेराध्यायपरिसमाप्तिज्ञानविषयस्यैकप्रपञ्चकस्य सङ्घतिपूर्वकमर्थमाह—अन्तर्गतेति। अया-
न्तरभेदप्रतिपादनरूपायान्तरप्रकरणात्प्राचीनेन कर्मणो ज्ञानाकारत्वप्रतिपादकप्रपञ्चकेनास्य साधात्यङ्गतिः।
ननु द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञश्चश्रेयानिति निर्दिष्टे सत्यात्मसाक्षात्कारान्तरङ्गज्ञानयोगप्राधान्यं प्रदीतमुचितम्;
'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इत्यनेन कर्मकलस्य सर्वस्य ज्ञानेऽन्तर्भावश्च प्रतीयते; 'अपि
चेदसि सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापकृत्तमः' 'ज्ञानामिस्त्वं कर्माणि' 'योगमन्यस्त कर्माणम्' इत्यादिनिर्देशाश्चा-

प्र-पा॥ १. पापहरणोत्तरोत्तरमत्त्वोन्मेषहेतुत्वेन. पा ॥

३ गी. ४-३७ ॥

२. गा. ४-३६ ॥

४. गी. ४-४१ ॥

शां॥तान् सर्वान् अनात्मज्ञान्, निर्व्यापारो हि आत्मा । अत एव ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे अशु-
भात् । न मद्यापारा पते, निर्व्यापारोऽहम् उदासीन इत्येवं ज्ञात्वा अस्मात् सम्यग्दर्शनात्
मोक्ष्यसे अशुभात् संसारबन्धनात् इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

'ब्रह्मार्पणम्' इत्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपादितम् । यज्ञाच्च अनेके

आ॥मोक्ष्यसे युद्धं परित्यज्य यन्मोक्षार्थं करिष्यसि तदपि कर्म; अतो विहितं न त्याज्य-
मिति भावः ॥ ३२ ॥

अखिलमुपासनाद्यज्ञयुक्तम् ।

जि॥मोक्षार्थं यदुपासनादिकं युद्धं परित्यज्य करिष्यसि, तदपि कर्म। तथा च त्वया विहितातिक्रम एव कृतः
स्यात्, न तु कर्मत्यागः । अत एव ज्ञानतस्तत्र विहितयुद्धादिकं न त्याज्यमिति बुद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः ।
विमोक्ष्यसे इति लृङ्न्तत्वपक्षेऽयमर्थः । किं सर्वयज्ञानां कर्मजन्तवज्ञानमात्रेण मोक्षः, तथा च 'कुर्व
कर्मैव' इति विधानं व्यर्थमित्यत आह—एवमिति । कर्मजान्विद्धीत्यनेन कथमर्जुनस्य शङ्कापरिहार
इत्यत आह—युद्धमिति ॥ ३२ ॥

सर्वं कर्मेत्युक्त्यात् अखिलमिति पुनरुक्तिरित्यत आह—अखिलमिति । कर्मसमृद्धवर्थांन्युपास-
नानि वेद एवोच्यन्ते; खिलं सशेषं न भवतीति अखिलमित्यर्थः । ज्ञाने परिसमाप्यत इत्यस्य ज्ञाने

या॥उभयाकारे कर्मणि द्रव्यमयाद्देशात् ज्ञानमयोद्देशधेयान्; सर्वस्य कर्मणस्तदितरस्य

ता॥ान्तरमाविनः कर्मयोगविरोधिनः; 'न हि ज्ञानेन' इति श्लोकोऽपि कर्मयोगात् ज्ञानयोगस्य पावनत्वातिरेकपर इति प्रतीयते; 'ज्ञानं लब्ध्वा परा शान्तिमचिरेणाधिगच्छति' इत्येतदपि ज्ञानयोगस्यान्तरद्वयया शीघ्रकारित्वमितरस्य विलम्बितफलत्व व्यनक्ति; 'येन नूतान्वशेषेण द्रव्यसाधनम्यथो मयि' इतिज्ञानस्वरूपकथनमपि ज्ञानयोगत्वं द्रव्ययति; न हि कर्मयोगान्तर्गतेन आत्मज्ञानेनैव सर्वं साधात्क्रियते; 'स्वाध्यायज्ञानयज्ञश्च' इत्यत्र च द्रव्ययज्ञादेः पृथक्त्वेन ज्ञानयज्ञो निर्दिष्टः, अतो ज्ञानयोगप्रशसाप्रशरणमिदमिति प्राह्यमिति। अत्रोच्यते—'श्रेयान् द्रव्यमयाद्देशात्' इत्यत्र तावत् ज्ञानप्राधान्यमात्रत्र ज्ञानयोगविशेषा वक्तुमुचिता, 'कर्मं ज्यायो ह्यकर्मणः' इत्यादिपु सर्वत्र तद्विपरीतकर्मप्राधान्यस्यैव प्रपञ्चितत्वात्, उत्तराध्यायेऽपि 'तेयोस्तु कर्मसन्ध्यायात्कर्मयोगो विशिष्यते' इत्यादेर्वक्ष्यमाणत्वात्, मध्ये तद्विरुद्धार्थप्रतिपादनावोगात्; अतोऽत्र ज्ञानयज्ञशब्दः कर्मयोगाद्यविषयः। 'स्वाध्यायज्ञानयज्ञश्च' इत्यत्र तु स्वाध्यायार्थान्यायरूपज्ञानयज्ञपरत्वमुक्तम्, आत्मप्राथम्यमपि स्वाध्यायार्थ इति तस्य चास्य च नातिप्रकारः। 'नैस्माद्ज्ञानसम्भूतम्' इत्यभ्यायोपसहारश्लोके च ज्ञानासिना सदायुजित्वा योगमातिश्रोत्रियेति युद्धेस्ताहविधानेन कर्मयोगस्तदन्तर्गतज्ञानं च व्यक्तं प्रतीयते; न हि ज्ञानयोगस्य श्रेयसाया युद्धार्थमुत्तिष्ठेति सङ्गच्छते। 'सर्वे कर्म' इत्येतत् कर्मन्तर्गतज्ञानाशयस्य प्राधान्यहेतुमानपरमेव, 'अपि चेदसि' 'भानादिस्सर्वकर्मणि' 'नहि ज्ञानेन सदृशम्' इत्यादेरपि न ज्ञानयोगैकान्त्य, ज्ञानाशयस्य पापनिवर्तकस्वरूपप्रशसापरत्वात्। 'योगसन्ध्यास्तकर्मणम्' इत्यत्रापि कर्मणः फलसङ्गादिराहित्यज्ञानाकारतापत्तिमात्रं विवक्षितम्। 'ज्ञानं लब्ध्वा परा शान्तिम्' इति श्लोके तु कर्मयोगान्तर्गतज्ञानाशयस्य साधात्काररूपपरिपाकावस्योच्यते; 'तत्स्वयं योगसिद्धिः कालेनात्मनि विन्दति' 'श्रेयसायान् लभते ज्ञानम्' इत्यन्तरमेव परिपाकावस्थाया विवक्षितकणात्। एतेन 'येन नूतान्वशेषेण द्रव्यसि' इत्येतदपि निर्वृद्धम्। तदेतदविलम्बिप्रत्याह—उभयाकार इति। कर्मणि कर्मयोग इत्यर्थः। अनुष्ठेयपरो वात्र कर्मशब्दः। द्रव्यमयाद्देशादिति। यज्ञशब्दोऽत्र यज्ञाशयिषय इति भावः। सर्वांगिलशब्दयोर्विषयभेदादपौनक्त्यमाह—तदितरस्येति। कमेतरिकमन्यदिहोपादेय, कथं च कर्मणस्तस्य च ज्ञाने परिसमाप्तिरित्य-

प्र-पा ॥ १. गा. ४-३८ ॥	२. गा. ४-३९ ॥	३. गा. ४-४२ ॥	८. गा. ४-३६ ॥
३. गा. ४-३५ ॥	४. गा. ४-२८ ॥	९. गा. ४-३७ ॥	१०. गा. ४-४१ ॥
५. गा. ३-८ ॥	६. गा. ५-२ ॥		

या॥उपदिष्टाः। तैः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनैः ज्ञानं स्तूयते कथम्?—श्रेयान् इति॥ श्रेयान् द्रव्यमयात् द्रव्यसाधनसाध्यात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः हे परन्तप। द्रव्यमयो हि यज्ञः फलस्यारम्भकः, न ज्ञानयज्ञः फलस्य आरम्भकः, अतः श्रेयान् प्रदास्यतरः। कथं? यतः सर्वे कर्म समस्तम् भञ्जित्वा पार्थ ज्ञाने मोक्षसाधने परिसमाप्यते अन्तर्भवति इत्यर्थः। 'यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेतं सर्वं तदभिसमेति यत् किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत् स वेद' इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

आ॥ज्ञानफलमेवेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

ज॥ज्ञानेन कर्म कार्पमित्यन्यथाप्रतीतिनिवारणाय तात्पर्यमाह—ज्ञानेति। परिसमाप्तिः सम्पूर्णता सफलता; सा च ज्ञाने सतीति सन्निधानाज्ज्ञानलक्षणेनैव फलेनेति भावः ॥ ३३ ॥

रा॥चाखिलस्योपादेयस्य ज्ञाने परिसमाप्तेः तदेव सर्वैस्साधनैः प्राप्यभूतं ज्ञानं कर्मान्तर्गतत्वेनाभ्यस्यते, तदेवाभ्यस्यमानं क्रमेण प्राप्यदशां प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥

३४

तदात्मविषयं ज्ञानम् *‘अविनाशि तु तद्विद्धि’ इत्यारभ्य †‘एषा तेऽभिहिता’ इत्यन्तेन मयोपदिष्टम्, तद्युक्तकर्मणि वर्तमानस्त्वं विपाकानुगुणं कालेकाले प्रणिपातपरिप्रश्नसेवादिभिर्विंशदाकारं ज्ञानिभ्यो विद्धि; साक्षात्कृतात्मस्वरूपास्तु ज्ञानिनः प्रणिपातादिभि-

ना॥वाह—तदेवेति । सर्वैस्साधनैरिति—तदितरोपादेयप्रदर्शनम् । प्राप्यभूतमिति—तव तत्परिसमाप्तिज्ञानम् । कर्मणस्तत्र परिसमाप्तिं विद्युषोति—तदेवाभ्यस्यमानमिति । अवधारणेन साध्यसाधनभायोऽवस्थाभेदमात्रनिबन्धन इत्यभिप्रेतम् । एतेन कर्मणस्त्यान्तर्भूतज्ञाने परिसमाप्तिस्वाक्षात्कारलक्षणसाध्यदशाविवक्षयेत्युक्तं भवति ॥ ३३ ॥

उपदिष्टमेव ज्ञानं तत्तद्विपाकदशया प्रतिक्षणवदशया पुनःपुनर्जानिभ्यः श्रोतव्यमित्युच्यते—तद्विद्धीति श्लोकेन । तदितरोपाधवर्तिदशः प्रकरणप्रारम्भोक्तप्रकारपरामर्शात् व्यञ्जनाय—अविनाशि इत्यादिमयोपदिष्टमित्यन्तमुक्तम् । इतः पूर्वमनुपदिष्टस्य ज्ञानस्य कस्यचिच्छ्रोतव्यत्व नाशोच्यत इति भावः । तद्युक्तकर्मणि वर्तमानस्त्वामिति विपाकहेतुः । विपाकानुगुणं कालेकाल इति प्रभावसरः । अदृष्टद्वारा प्रणिपातादेर्विपाकानुगुण्य वा विवक्षितम् । ‘शुक्रमवाभिगच्छेत्’ इत्यादिविधिप्रात चैतत् । प्रणिपातादेरितरेतरयोगो विवक्षित इति व्यञ्जनाय—प्रणिपातपरिप्रश्नसेवाभिः इति द्वन्द्वसामानेन व्याख्या । ‘न्याय्यानायोगमासीत योगास्त्वाप्यायमामनेत्’ इत्यादीनि शास्त्राणि कालेकाल इति वीप्यया शोतितानि । विंशदाकारमिति पुनः श्रवणस्य नैःफल्यपरिहारः । ननु किमिदानीं भगवता ज्ञानमविशदमुपदिष्ट, किंवा वीभक्तुना अविशदेन ज्ञानं, येनैतदुच्यते इत्येतदपि विपाकानुगुणशब्देन परिहृतम्; विशदमेवोपदिष्टं भगवता, अवधानादिमाश्च अर्जुनः, तथायनादिकर्मोपार्जितैरन्तैः पापकवाटैस्तैःकरणरूपस्य तरङ्गज्ञानप्रसङ्गारस्योपरुद्धत्वादिदानीं नातिवैद्यं ज्ञायते; ‘पितृप्रमज्जनमनापुत्रि जातु नेत्रे नैव प्रभाभिरपि शङ्खमित्त्वबुद्धिः इतिवत्; यथावस्थितकर्मयोगनिरस्तोपु पापेषु विशदज्ञानार्हाविस्था स्यात्, तदा च पूर्वोपदिष्टस्य सामान्यतो ज्ञातस्वार्थस्य ज्ञाताशमवादायाज्ञाताशजानाय विस्मृत्तप्रतिबोधनाय च पुनश्चरणं कार्यमिति । अयमर्थोऽनुगीतावृत्तान्तेन व्यक्तो भविष्यति । ज्ञानिनः, अहं वा, अन्यो वेति भावः । ‘तत्त्वदर्शिनः’ इति विशेषणं तेषामेतज्ज्ञानोपदेष्टृत्वाधिकार सूचयतीति व्यञ्जनाय—साक्षात्कृतात्मस्वरूपा इत्युक्तम् । तत्त्वदर्शिभिरपि ‘मैसवस्तरवासिने प्रब्रूयात् न प्रिनयादि-

प्र.पा ॥ *शं. २-१७ ॥ †शं. २-३९ ॥

१. गुण. १-२-१२ ॥

२. वि. पु. ६-६-२ ॥ †साध्यायोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते—इत्युत्तरार्थम् ॥

३ श्रीवैजुण्ठल्ये. १६-श्लो ॥ †‘ये तु त्वद्विस्तरसीहृदभक्तिहीनास्तेषाममांभिरपि नैव यथाभवेवः’ इति पूर्वार्थम् । अमीभिः—न्यायादिभिः । ‘न्यायसृष्टिप्रभृतिभिः’ इति हि पूर्वप्रस्तुतश्लोकः ॥ ४.

आ ॥ इदानीमपि ज्ञान्येव ।

जा॥तद्विद्धीत्युक्तत्वात् इदानीमर्जुनो न ज्ञानीति प्रतीतिं निवारयति—इदानीमपीति । तद्विद्धीत्यधिक-

॥स्वेविताः ज्ञानबुभुत्सया परितः पृच्छन्तस्तवाशयमालभ्य ज्ञानमुपदेश्यन्ति ॥ ३४ ॥

आत्मयाथात्म्यविषयस्य ज्ञानस्य साक्षात्काररूपस्य लक्षणमाह—

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥

३५

यत् ज्ञानं ज्ञात्वा पुनरेव देहाद्यात्माभिमानरूपं तत्कृतं ममताद्यास्पदं च मोहं न

ता॥रहिताय च वक्तव्यम्' इत्यादिविधिपुस्तक-विलम्बोऽनतिलङ्घनीय इत्याह—प्रणिपातादिभिरिति । 'तस्मै स विद्वानुपसत्राय सम्बुक्' इत्युपक्रम्य 'प्रोवाच ता तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्' इति श्रुतेर्विधिपरत्व च तत्त्वदर्शित्वाज्ञानन्तस्ते यथावदुपदेश्यन्तीति भावः । प्रकर्मणो नीचैः पतनं प्रणिपातः प्रभपूर्वाङ्गभूतः प्रणामोपसत्रहादिविधिबन्धितः । परिप्रभ —स्वतुद्धिमत्तातिरेकगूहनेनाज्ञानं इव साक्षात्प्रद्वयानभिधानेन तदनुगन्धिबिषयः प्रभः । प्रतिवादिबुक्त्युक्तिभिः प्रत्यवस्थानं न कर्तव्यमिति भावः । सेवा तु भक्तिश्चिरानुवर्तनं वा ॥ ३४ ॥

रमांन्तर्भूतस्यात्मयाथात्म्यज्ञानस्य विपाकानुगुणं कालेन वेदनीयस्य साक्षात्कारवस्थायाम्बिह्य यज्ज्ञात्वेत्यनेन श्लोकेनोच्यते इत्याह—आत्मयाथात्म्येति । एवमित्यस्यार्थो—देहेत्यादिनोक्तः । अ-

प्र पा ॥ १०. सु. १२ १३ ॥ †'परिक्ष्व लोराय्
वर्धेचिनाय् न प्रणो निर्बेऽमायाय् नारत्नय् न हनेन ।
तदिज्ञानार्थे स गुरुनवाभिगच्छेत् समित्पाणि श्रोत्रिय
ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥ म विद्वान् उपसत्राय सम्बुक् प्र
द्यान्तविज्ञाया ज्ञानान्विनाय । येनाक्षरं पुरुष वेद सत्य
प्रोवाच ता तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ आभेण वेदाभ्याम-
रत्त, वर्धेचिनाय नमता सम्भारिताय, लोकाय्-आ-
रायश्चिष्णुत्वेन धृषवन्नावाय्, कर्मनीयासका परिक्ष्व,
अहा -नित्य, परमपुरुष, हनेन वर्धेण, न सम्भार

इति, यो निर्बेदमायाय्, स., तदिज्ञानायम्, गुरुमेवा-
भिगच्छेत्; समित्पाणि, श्रोत्रियम्-वेदान्तवेदिनम्,
ब्रह्मनिष्ठम् साक्षात्कृतपरमपुरुषनिष्ठम्, स-गुरुः, स-
म्बुगुपसत्राय तस्मै, येन विद्यानिर्देशेण, अक्षर, सत्य,
परमपुरुष, विद्या, ताम्-ब्रह्मविद्याम्, प्रोवाच-प्र-
नूयादित्यर्थः, 'स गुरुमवाभिगच्छेत् तस्मै स विद्वान्
प्रोवाच' इत्यनयाय्, अप्राप्तवाच, विधावपि लिया
विधानाय् 'उ-दमि उ-ए ल-इ-नित्यः' इति । इति
वेदान्तनारे १५ श्रुते-वैश्वस्यता ॥

द्यान्तदेतत् विदिष्टं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यते इति ? उच्यते—तद्विद्धीति ॥ तत् विद्धि
विजानीहि येन विधिना प्राप्यते इति । आचार्यान् अभिगम्य प्रणिपातेन प्रकर्मणो नीचै-
पतनं प्रणिपातः दीर्घतमस्कारः तेन 'कथं बन्धः ? कथं मोक्षः ? का भविद्या ? का
विद्या ?' इति परस्परं संवया गुरुशुश्रूषया । एवमादिना प्रथयेण आर्वाजिता आचार्या
उपदेश्यन्ति कथयिष्यन्ति ते ज्ञानं यथोक्तविशेषणं ज्ञानिनः ज्ञानयन्तोऽपि केचित् यथा-
यत् तत्त्वदर्शनशीलाः, अपरे न भवन्ति, अतो विद्वानपि तत्त्वदर्शनः इति । ये सम्ब-
न्धनिः तैः उपदिष्टं ज्ञानं फार्यक्षमं भवति नेतरत् इति भगवतो मतम् ॥ ३४ ॥

तथा च सति इदमपि समर्थं वचनम्—यत् इति ॥ यत् ज्ञात्वा यत् ज्ञानं तैः उप-
दिष्टम् अधिगम्य पुनः भूयः मोहम् एव यथा इदानीं मोहं गतः असि पुनः एवं न यास्यसि
जा॥तथाऽप्यभिभवान्मोहः । मानुक्ता ॥ ३४ ॥

ज्ञानार्थमुपमिति भावः । जानी येतर्हि यज्ज्ञात्वेति तस्य मोहः कथमुच्यते इत्यत आह—तथाऽपीति ।
अभिभवत् ज्ञानस्य अनुज्ञस्य शानित्वे सिद्धे भवेदेतत्, तत्रैव किममाणमित्यत आह—मा स्थिति ॥
येन नूतानीत्यस्य येन मोहेन सर्वाणि भूतान्यात्मनि स्वसिन् अथो मयि च द्रक्ष्यसीत्यन्यथापत्तीति-

रा॥ यास्यसि, येन च देवमनुष्याद्याकारेणानुसंहितानि सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येव द्रक्ष्यसि, यतस्तद्यान्येषां च भूतानां प्रकृतिवियुक्तानां ज्ञानैकाकारतया साम्यम्, प्रकृतिसंसर्गदोषविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपं सर्वं सममिति च वक्ष्यते *‘निर्दोषं हि समं ब्रह्म’ तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः’ इति। अथो मयि सर्वभूतान्यशेषेण द्रक्ष्यसि, मत्स्वरूपसाम्यात् परिशुद्धस्य सर्वस्यात्मवस्तुनः; †‘इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः’ इति हि वक्ष्यते; तथा ‡‘तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति’ इत्येवमादिषु नामरूपविनिर्मुक्तस्यात्मवस्तुनः परस्वरूपसाम्यमवगम्यते, अतः प्रकृतिविनिर्मुक्तं सर्वमात्मवस्तु परस्परं समं सर्वेश्वरेण च समम् ॥ ३५ ॥

ता॥ शेषेण’ इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह—देवमनुष्येत्यादितेन ‘विधाविनयमम्प्रे’ इत्यादि वक्ष्यमाणं स्मारितम् । भूतगण्डेनाचित्संसृष्टक्षेत्रजा विवक्षिताः । तेन देवाद्याकारानुसन्धाने हेतुर्दक्षितः । ‘आत्मन्यथो मयि’ इति तत्साम्योत्सामानाधिकरण्यभ्रमव्युदासाय—स्वात्मन्येवेत्युक्तम् । एवाविधस्य प्राकरणिकस्य साक्षात्कारस्य स्वात्मविषयत्वात् ‘अथो मयि’ इत्यनेन पृथग्भावगूचनाद्रक्ष्यमाणमदर्शित्वविपाकक्रमाच्च व्यधिकरणतैवोचितेति भावः । सर्वाणिभूतानि स्वात्मनि द्रक्ष्यसि—प्रकृतिसंनगणं विषमतया प्रतिपन्नानि भूतानि परिशुद्धतया ज्ञाते स्वात्मनि निदर्शनभूते स्थालीपुलाकादिन्यायेन द्रक्ष्यसीत्यर्थः । आधारभेदभावाद्यर्थान्तरभ्रमव्युदासाय प्रकृतार्थे हेतुमाह—यतस्तवेति । प्रकृतिवियुक्तानामिति । औपाधिकवैषम्यविगमावस्थावामिति भावः । ‘पुमान्न देवो न नरः’ ‘नैव देवो न मत्वां वा’ इत्याद्यनुसारेणाह—ज्ञानैकाकारतयेति । स्वात्मनि सर्वानुसन्धानहेतुतयोक्तं साम्यं परस्ताद्रक्ष्यमाणत्वादिहातुक्तमित्यभिप्रायेणाह—प्रकृतिसंसर्गेति । अथो मयीत्यादि—मधिदर्शनेन स्वात्मानं परांश्च द्रक्ष्यसीत्यर्थः । अनीश्वराणां कर्मवश्यानां कथमीश्वरनिदर्शनेनानुसन्धानमित्यन्वाह—मत्स्वरूपसाम्यात् परिशुद्धस्येति। हेतुतयोक्तम् ईश्वरसाम्यमपि परस्ताद्रक्ष्यत इति नेहोक्तमित्याह—इदमिति। परिशुद्धात्मनः परमात्मसाम्ये श्रुतिरप्यस्तीत्याह—तथेति । पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः - पुण्यपापविगमात्तत्कृतप्रकृतिसंसर्गतत्प्रमुक्तक्रेयादिरहितः । नामरूपविनिर्मुक्तस्येतिपदेन ‘तथाविद्वान्नामरूपाद्रिमुक्तः’ इति तत्रत्यं वाक्यान्तरमपि स्मार्गितम्। ईश्वरसाम्यस्य काचित्कृतागङ्गा निरस्य श्रुतिस्मृतिमिदं हेतुं सङ्कलय्य दर्शयति—अत इति । एतेन श्रुत्यादिभिर्द्विमीश्वरसाम्यमपि जीवानां परस्परसाम्ये हेतुरित्युक्तं भवति। एतेन क्षेत्रज्ञानां परस्परमीश्वरेण नैक्यमित्येव इति वदन्तः प्रत्युक्ताः। ननु स्वात्मनि सर्वेश्वरेच सर्वेषामाधेयतया दर्शनमिह विधीयत इति प्रतीयते; मैव स्वात्मनस्सर्वाधारत्वायोगात् । परमात्मपर्यन्तबुद्धोपपद्यत इति चेत्—न, जीवममाधेः प्रकरणार्थत्वात्। अतः स्वात्मनि परेया दर्शनं सर्वसमानाकारानुसन्धानम् ॥ ३५ ॥

प्र.पा॥ * गी. ५-१९ ॥ † गी. १४-२ ॥

१. गी. ५-१८ ॥ २. वि. पु. २-१३-९८ ॥

‡ मुण्ड. ३-१-२. १८६-पुट. न्याख्यातेय श्रुति ॥

३. ४. मुण्ड. ३-२-८. १८५-पुटे. न्याख्याता॥

शा॥ हेपाण्डव । किञ्च—येन ज्ञानेन भूतानि अशेषेण ब्रह्मादीनि तत्सम्यपर्यन्तानि द्रक्ष्यसि साक्षात् आत्मनि ‘मत्संस्थानि इमानि’ इति अथो अपि मयि वासुदेवे ‘परमेश्वरे च

आ॥ येन ज्ञानेन मय्यात्मभूते सर्वभूतान्यथो तस्मादेव मोहनाशात्पश्यसि ॥ ३५ ॥

ज॥ निरुपसार्थमाह—येनेति । आत्मभूते सर्वान्तर्यामिणि द्रक्ष्यसीत्येतत्पश्यसीति व्याख्यातम्, इदानीमपि शान्देवेति श्लापयितुम् ॥ ३५ ॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिप्यसि ॥

३६

॥यद्यपि सर्वेभ्यः पापेभ्यः पापकृत्तमोऽसि, सर्वं पूर्वाजितं वृजिनरूपं समुद्रमात्म-
विषयज्ञानरूपप्लवेनेन सन्तरिप्यसि ॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥

३७

सम्यक्प्रवृद्धोऽग्निरिन्धनसंचयमिवात्मयाथात्म्यज्ञानरूपो ऽग्निर्ज्ञातमगतमनादि-
त्प्रवृत्तानन्तर्भस्मसचयं भस्मीकरोति ॥ ३७ ॥

ता॥एन ज्ञानात्म्य प्राधान्य विपात्रानुगुण फलेफले वेदनीयत्व लक्षण चोक्तम्, अथ तस्य वि-
रोधिनिरतंस्वरूप माहात्म्यमुच्यते अपिचेदिति श्लोकेन । चेच्छब्दपर्यायो यदिरपिश्च महिती यदिपर्या-
तद्विषयात्रापिचेदित्येतामिति व्यञ्जनार—यद्यपीत्युक्तम् । पापकृत्तमश्चप्रतिबोहित्वात्पापेभ्य
इति शब्द. पापविशिष्टपुरुषविषय*, पापभात्रे वा हेतौ पद्वमी । ज्ञानप्रदेन सन्तरिप्यमीत्यनयोस्मामध्यात्
—वृजिनरूप समुद्रमिति रूपितम् । समुद्रत्वानुगुण सर्वगच्छोक्तमानन्त्यमनादिकालप्रवृत्ततेरेत्याद्य-
भिप्रायेणाह—पूर्वाजितमिति ॥ ३६ ॥

मन्वेकस्य कथमनादि कालप्रवृत्तानन्तपापनिवर्तकत्वम्, 'नामुक्तं धायते कर्म नस्यकोटिशतैरपि'
इत्यादिबचनाच्च पापस्वरूपनिर्तारत्वमनुपपन्नम्, केवल मिलम्याय म्यादित्याशङ्क्योच्यते—यथैधा-
मीति समुद्रमन्तरणदृष्टान्त पुन प्रवेशानिरोधी, नाशभस्मनात्तरणदृष्टान्तेन तु पुनः कार्यकरत्वप्रस-
ङ्गोऽपि प्रतिपिदः । भस्मसात्कुरुते भस्मीभूतानि कुरुते, अग्निकराणि कुरुते इत्यर्थः । समिद्ध इत्यत्र
सर्वदहनयोग्यत्वाद्योपसर्गधात्वधर्मोव्यञ्जन सम्यक्प्रवृद्ध इति । एधामीति बहुवचनमेकस्यानेक-
निवर्तकत्वाभिप्रायमिति दर्शयति— इन्धनसञ्चयमिति । सर्वकर्माणीतिवचनाद्विरोधित्वेन स्वितस्य
सामारिक्पुण्यविशेषस्यापि निवर्तनत्वमगतम् । नामुक्तमित्यादित्परम्, अन्यथा प्राप्तश्चित्तशास्त्रा-
प्यपि कुप्येयुरिति भावः ॥ ३७ ॥

प्र पा ॥ ? अद्यकैवच. प्रहृतिपण्ड २६ ७०. 'अवश्यमनुनीकत्व कृत वम शुभाशुभम्' इत्युक्तार्थम् ॥

शा॥इमानि' इति, क्षेत्रज्ञेभ्यैरैकत्व सर्वोपनिपत्प्रसिद्ध द्रक्ष्यसि इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

रिञ्च, एतस्य ज्ञानस्य माहात्म्यम्—अपीति ॥ अपि चेत् असि पापेभ्यः पापकृ-
त्तमः *सर्वेभ्यः अतिशयेन पापकृत् पापकृत्तमः सर्वं ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानमेव प्लवं कृत्वा वृ-
जिन वृजिनार्णवं पापं सन्तरिप्यसि । भस्मोऽपि इह समुक्षोः पापम् उच्यते ॥ ३६ ॥

प्राप्तं कथं नाशयति पापमिति? विद्वान्त उच्यते—यथेति ॥ यथा एधांसि काष्ठानि
समिद्धः सम्यक् इद्ध' दीप्त. अग्निः भस्मसात् भस्मोभावं कुरुते हे अर्जुन ज्ञानमेव अ-
ग्निः ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा निर्वाज करोतीत्यर्थः । नहि साक्षादेव
ज्ञानाग्निः कर्माणि इन्धनवत् भस्मीकर्तुं शक्नोति । तस्मात् सम्यग्दर्शनं सर्वकर्मणां नि-
र्वाजत्वे कारणम् इत्यभिप्रायः । सामर्थ्यात् येन कर्मणा शरीरम् आरब्ध तत् प्रवृत्तफल-
त्वात् उपभोगनैव धायते, 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इति श्रुतेः ।
अतो यानि अप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् कृतानि ज्ञानसहभावीनि वा अतीतानेक-

पी ॥ *सर्वेभ्य सकाशेन अतिशयेन ॥

† सद्यन्तमुच्यते ॥

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥

३८

रा॥यस्मादात्मज्ञानेन सदृशं पवित्रं शुद्धिकरमिह जगति वस्वन्तरं न विद्यते, तस्मादात्मज्ञानं सर्वपापं नाशयतीत्यर्थः; तत्तथाधिषं ज्ञानं यथोपदेशमहरहरनुष्ठीयमानज्ञानाकारकर्मयोगसंसिद्धः कालेन स्वात्मनि स्वयमेव लभते ॥ ३८ ॥

तदेव विस्पष्टमाह—

श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥

३९

एवमुपदेशात् ज्ञानं लब्ध्वा चोपदिष्टज्ञानवृद्धौ श्रद्धावान् तत्परस्तत्रैव नियतमना-

ता॥लोकदृष्टान्तेन दर्शितोऽर्थो बह्वेः पदार्थान्त्यदृष्टदाह कृत्यवत्पवित्रतमम्बभावत्वेनोपपाद्यते—नहीत्यर्थेन; तदाह—यस्मादिति वस्वन्तरमिति शान्तिरहितकर्मपुण्यम्यानादिकम्, 'क्षेत्रज्ञस्वैश्वरज्ञानादिशुद्धिः' इत्युक्तादीश्वरज्ञानादर्वाचीनेषु परिशुद्धात्मज्ञानतुल्यं पावनं नास्तीत्यर्थः । ननु इदानीं तथाविधज्ञानं कुर्यामिति साभिनन्धिकस्यापि तत्र ज्ञायते . अतस्तस्य पुरुषव्यापाराविषयत्वादविधेयत्वमिति शङ्का परिह्रियते—तत्स्वयमित्यर्थेन । तच्छब्देन विपाकावस्थ परामुच्यत इत्याह—तथाधिषमिति । यथोपदेशमिति । शास्त्रीयत्वमायकल्लव कालेकाले वेदनीयत्वं च सूचितम् । तथाविधज्ञानस्य संस्कारप्राप्त्युद्दिरोधिषापनिवर्तनाच्च स्वयमागमे हेतुः 'योगसंसिद्धः' इत्यनेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह-ज्ञानाकारकर्मयोगसंसिद्ध इति । एकरूपायत्वलक्षणयोग्यतापन्न इत्यर्थः । स्वयंशब्देन तदानीमुपदेशनैरेपदेवमुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—स्वयमेवेति । ज्ञानस्वरूपस्य साक्षात्स्वप्नवत्तामोचरत्वेऽपि तन्मूलभूतोक्ताकारकर्मयोगद्वारा तस्य विधेयत्वमुपपद्यत इति भावः । अत्र 'आत्मनि' इति विषयसप्तमी, इदानीं तद्रहितेऽपीत्यभिप्रायेणाधिकरणार्थत्व वा, म्वात्मसाधिकमिति वा विवक्षितम् ॥ ३८ ॥

पूर्वश्लोकार्थयोरनन्तरश्लोकार्थं व्युत्क्रमेण विवरणरूपे इत्यभिप्रायेणाह—तदेव विस्पष्टमाहेति । श्रद्धावत्त्वादिक स्वयं ज्ञानलभते हेतुः ; 'अज्ञश्चाश्रद्धानश्च' इति वक्ष्यमाणत्वाद्वापि शश्रद्धानांश्चेति विवक्षितमिति ज्ञापनार्थं, तत्र दशाभेदव्यञ्जनार्थं, श्रद्धोत्पत्तिसिद्धयर्थञ्चोक्तम्— उपदेशात्ज्ञानं लब्ध्चेति। श्रद्धावान् त्वरमाणः ; 'अश्रद्धानः' इत्यन'अत्वरमाणः' इति हि व्याख्यास्यति। तदेव परमुपादेयतयाभिसन्ध्यात्सदं यस्य स तत्परः। तदाह—तत्रैव नियतमना इति। 'अचिरेण' इत्येतदुत्तरवाक्यप्र-पा ॥ १ याज्ञवल्क्यस्मृतौ. ३-अध्याये. १-आ- धनम् । क्षेत्रज्ञस्वैश्वरज्ञानादिशुद्धिः परमा मता ॥ शौचप्रकरणे 'भूतात्मनस्तपोविधं बुद्धेशानं विशो- २. गी ४-४०॥

शांजन्मकृतानि च तान्येव सर्वाणि भस्मसात् कुरुते ॥ ३७ ॥

यतः एवम् अतः—न हीति ॥ न हि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरम् इह विद्यते । तत् ज्ञानं स्वयमेव योगसंसिद्धः योगेन कर्मयोगेन समाधियोगेन च संसिद्धः संस्कृतः योग्यताम् आपन्नः सन् कालेन महता आत्मनि विन्दति लभते इत्यर्थः॥३८॥

येन एकान्तेन ज्ञानप्राप्तिः भवति स उपायः उपदिश्यते—श्रद्धावानिति ॥ श्रद्धा-

आ॥करणभूतं ज्ञानं स्वीति पुनः श्लोकत्रयेण ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

जा॥येनेति ज्ञानस्यैव निर्देशादिति स्थापयन्नपिचेदित्यादेः प्रतिपाद्यमाह—करणेति । येनेति करणतया निर्दिष्टमित्यर्थः। श्रेयानित्याचपेक्षया—पुनरिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

रा ॥ स्तदितरविषयासंयतेन्द्रियोऽचिरेण कालेनोकलक्षणविषाकदशापन्नं ज्ञानं लभते,
तथाविधं ज्ञानं लब्ध्वा परं शान्तिमचिरेणाधिगच्छति—परं निर्वाणमाप्नोति ॥ ३९ ॥

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न मुखं संशयात्मनः ॥

४०

अज्ञः-एवमुपदेशलब्धज्ञानरहितः उपदिष्टज्ञानवृद्धुपाये चाश्रद्धानः अत्वरमाणः

उपदिष्टे च ज्ञाने संशयात्मा संशयमना विनश्यति-नष्टो भवति; अस्मिन्नुपदिष्टे आत्म-

ताम् स्वमपि 'कालेन' इत्येतन्मूर्च्छितविलम्बशङ्कापरिहाराय र्मेपक्षितत्वात्पूर्वार्धेऽप्यन्वेतयमित्यभिप्रायेण अ-
चिरेण कालेनोकलक्षणत्वोक्तम् । भक्तिरोगव्यवहितः प्रारब्धवस्त्रमविज्ञानभावी च मोक्षः कथमचि-
रेणेत्युच्येतेति भावः । पूर्व 'कालेन' इति परं द्वित्रिदिनादिव्यवच्छेदार्यम् । 'अचिरेण' इति तु ज्ञानयोगदेहा-
न्तरादिविलम्बनिषेधार्थमित्यविरोधः । शान्तिशब्दोऽरोपायस्य निश्चयेनियन्त्रत्वात् तदङ्गभूतसमविषयइ-
ति व्यञ्जनाय—परं निर्वाणमाप्नोतीत्युक्तम् । 'ए' शान्तिमाप्नोति न कामकामी' 'सै शान्तिमधिगच्छ-
ति' 'ब्रह्म निर्वाणमृच्छति' इति द्वितीयाध्यायान्तिमश्लोकत्रयेऽपि फलदशाविषये शान्तिनिर्वाणशब्दौ
समानविषयौ । तत्र मध्यमश्लोकस्य 'शान्तिमधिगच्छति' इत्येतदलापि प्रत्यभिज्ञातम् । तत्पूर्वोत्तरश्लो-
कस्मरणायात्र—आप्नोतिपदं निर्वाणपदं चोक्तम् ॥ ३९ ॥

उक्तएवार्थो व्यतिरेकेण स्याप्यते 'अज्ञश्च' इति श्लोकेन । उपदेशलब्धज्ञानरहित इति—पूर्व-
क्रमनिर्देशौचित्यादश्रद्दाहेत्वाकाङ्क्षाणात्, संशयदशासमभिव्याहापय अज्ञशब्दोऽत्र शाल्जन्त्यज्ञाननि-
वृत्तिपर इति भावः । संशयस्य पृथगभिहितत्वात् 'अश्रद्धानः' इत्येतन्न विश्वासनिषेधपरम्, किं त्वा-
काङ्क्षानिषेधपरम् । प्रकृष्टाकाङ्क्षं हि त्वरेत्यभिप्रायेण—अत्वरमाण इत्युक्तम् । संशयमना इति—
संशयतेनेनेति संशयः, मदायकारण संशयहेतुभूतमना इत्यर्थः; यद्वा संशये मनो यस्येति विग्रहः ।
नित्यस्यात्मनः पुरुषार्थस्यैवकलक्षणस्य विनाशस्य पूर्वापरभावेन सन्तन्व्यमानस्य प्राचीनस्यैवानुवृत्तिप्र-
दर्शनाय प्रवृत्तिप्रत्ययार्थभेदविबलया—नष्टं भवतीत्युक्तम् । 'विनेष्टा वा प्रणष्टा वा' इत्यादिषु प्रथमस्य-
तिरिक्तविषये प्रयोगोऽप्यनेन सूचितः । विनश्यतीत्यस्य विवरणमुत्तरार्धम् । अयमपीत्यनेनायशब्देन निर्दि-
ष्टवृत्तयुचनम् । 'नायं लोकोऽस्त्ययस्य पुत्रोऽन्यः कुहसत्तम' इतिवदनापि—लोकशब्दः पुरुषार्थ-

प्र-पा ॥ १. गी. २-७० ॥

४. श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे १३-म. १७, १८ श्लो॥

२. गी. २-७१ ॥

३. गी. २-७२ ॥

५. गी. ४-३१ ॥

शांत्वान् श्रद्धालुः लभते ज्ञानम् । श्रद्धालुत्वेऽपि भवति कश्चित् मन्दप्रस्थानः, अत आह—
तत्परः *शुरूयसदनादौ अमित्युक्तः ज्ञानलक्ष्युपाये श्रद्धावान् । तत्परः अपि अजितेन्द्रियः
स्यात् इत्यतः आह—संयतेन्द्रियः संयतानि विषयेभ्यो निवर्तितानि यस्य इन्द्रियाणि स
संयतेन्द्रियः । य एवंभूतः श्रद्धावान् तत्परः संयतेन्द्रियश्च सः अवश्यं ज्ञानं लभते ।
प्रणिपातादिस्तु बाह्योऽनैकान्तिकोऽपि भवति, मायावित्वादिसम्भवात्, न तु तत् श्र-
द्धावत्त्वात् इत्येकान्ततः ज्ञानलक्ष्युपायः । किं पुनः ज्ञानलाभात् स्यात् इति ? उच्यते—
ज्ञानं लब्ध्वा परं मोक्षाख्यां शान्तिम् उपरनिम् अचिरेण क्षिप्रमेव अधिगच्छति । सम्य-
दर्शनात् क्षिप्रमेव मोक्षो भवतीति सर्वगास्त्रन्यायप्रसिद्धः सुनिश्चितः अर्थः ॥ ३९ ॥

अत्र संशयः न कर्तव्यः, पापिष्ठो हि संशयः । कथम् इति उच्यते—अशक्षेति ॥

पा ॥ *शुरूपासनादौ ॥

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥

३८

रा॥यस्मादात्मज्ञानेन सदृशं पवित्रं शुद्धिकरमिह जगति वस्त्वन्तरं न विद्यते, तस्मादात्मज्ञानं सर्वपापं नाशयतीत्यर्थः; तत्तथाविधं ज्ञानं यथोपदेशमहरहरनुष्ठीयमानज्ञानाकारकर्मयोगसंसिद्धः कालेन स्वात्मनि स्वयमेव लभते ॥ ३८ ॥

तदेव विस्पष्टमाह—

श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥

३९

एवमुपदेशात् ज्ञानं लब्ध्वा चोपदिष्टज्ञानवृद्धौ श्रद्धावान् तत्परस्तत्रैव नियतमना-

ता॥लोकरुष्टान्तेन दर्शितोऽर्थो बद्धेः पदार्थान्तरादृष्टदाह कल्पयत्पवित्रतमस्वभावत्वेनोपपायने—नदी-
त्यर्थेन; तदाह—यस्मादिति। वस्त्वन्तरमिति ज्ञानरहितकर्मपुण्यमानादिकम्, 'अगम्येश्वरज्ञानादि-
शुद्धिः' इत्युक्तादीश्वरज्ञानादर्थानिपु परिशुद्धात्मज्ञानतुल्यं प्राप्तं नामीत्यर्थः । ननु इदानीं तथाविध-
ज्ञानं कुर्यामिति माभिमन्धिकस्यापि तत्र जायते, अतस्त्वस्य पुरुषस्यापाराविपयतादविवेकत्वमिति
शङ्का परिह्रियते—तत्स्वयमित्यर्थेन । तच्छब्देन विपाकास्य परामृश्यत इत्याह—तथाविधमिति ।
यथोपदेशमिति । शास्त्रीपत्वमपिकल्लव कालेकाले वेदनीयत च सूचितम्। तथाविधज्ञानस्य संस्कार-
प्राप्त्युपादिविधोपापनिवर्तनाच्च स्वयमागमे हेतुः 'योगसंसिद्धः' इत्यनेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह-ज्ञानाकार-
कर्मयोगसंसिद्ध इति । पुरुषपायत्वलक्षणयोग्यतापन्न इत्यर्थः। स्वयच्छब्देन तदानीमुपदेशनैरेव-
मुच्यत इत्यभिप्रायेणाह—स्वयमेविति । ज्ञानस्वरूपस्य माथात्त्वप्रसन्नागोचरत्वेऽपि तन्मूलभूतोक्ताका-
रकर्मयोगद्वारा तस्य विधेयत्वमुपयगत इति भावः। अत्र 'आत्मनि' इति विषयमतमी, इदानीं तद्वर्ति-
पीत्यभिप्रायेणाधिकरणार्थं वा, स्वात्ममाधिकमिति वा विवक्षितम् ॥ ३८ ॥

पूर्वश्लोकार्थपोरनन्तरश्लोकार्थे व्युत्क्रमेण विवर्णलपे इत्यभिप्रायेणाह—तदेव विस्पष्टमाहेति ।
श्रद्धावत्त्वादिक स्वयं ज्ञानलाभे हेतुः ; 'अगश्वाश्रद्धानश्च' इति वक्ष्यमाणत्वाद्वापि श्रद्धावावांश्रुति
विवक्षितमिति ज्ञापनाय, तत्र दशाभिदव्यग्रनार्थ, श्रद्धोत्पत्तिमित्यर्थं श्लोकम्— उपदेशाज्ज्ञानं ल-
ब्धेति। श्रद्धावान् त्वरमाणः ; 'अश्रद्धानः' इत्यन'अत्यन्तमापः' इति हि व्याख्यास्यति। तदेव परमुपा-
देयतयाभिसन्ध्यास्यद यस्य स तत्परः। तदाह—तत्रैव नियतमना इति। 'अचिरेण' इत्येतदुत्तरवाक्य-
प्र-पा ॥ १ काशकस्वरावृत्तौ. ३-अ-राये. १-अ-धनम् । अत्रशस्वेश्वरज्ञानादिशुद्धिः परमा मता ॥
शौचप्रकरणे 'भूतात्मनस्तपोविधे बुद्धेर्ज्ञान विज्ञो- ३, गो ४-४०॥

शा॥जन्ममृतानि च तान्येव सर्वाणि भस्मसात् कुरुते ॥ ३७ ॥

यतः एवम् अतः—न हीति ॥ न हि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरम्
इह विद्यते । तत् ज्ञानं स्वयमेव योगसंसिद्धः योगेन कर्मयोगेन समाधियोगेन च संसि-
द्धः संस्कृतः योग्यताम् आपन्नः सन् कालेन महता आत्मनि विन्दति लभते इत्यर्थः॥३८॥

येन एकान्तेन ज्ञानप्राप्तिः भवति स उपायः उपदिश्यते—श्रद्धावानिति ॥ श्रद्धा-

आ॥करणभूतं ज्ञानं स्तौति पुनः श्लोकत्रयेण ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

जा॥येनेति ज्ञानस्यैव निर्देशादिति म्यापन्नविधेदित्यादिः प्रतिपाद्यमाह—करणेति । येनेति करण-
तया निर्दिष्टमित्यर्थः। अज्ञानित्याद्यपेक्षया—पुनरिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

य ॥ स्तद्विचरविषयासयतेन्द्रियोऽचिरेण कालेनोक्तलक्षणविषाकदशापन्नं ज्ञानं लभते,
तथाविधं ज्ञानं लब्ध्वा परं शान्तिमचिरेणाधिगच्छति—परं निर्वाणमाप्नोति ॥ ३९ ॥

अद्भश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥

४०

अश्व. एवमुपदेशलक्षणज्ञानरहित. उपदिष्टज्ञानवृद्ध्युपाये चाश्रद्धान. अत्वरमाण.

उपदिष्टं च ज्ञानं सशयात्मा सशयमना विनश्यति नष्टो भवति, अस्मिन्नुपदिष्टे आत्म

तां। स्वमपि 'कालेन' इत्येतत्सूचितविलम्बशङ्कापरिहारार्थमपेक्षितत्वात्पूर्वार्धेऽप्यन्वेतव्यमित्यभिप्रायेण अ
चिरेण कालेनाकलक्षणेत्याद्युक्तम् । भक्तियोगव्यवहितं प्रारब्धकर्मविवेकानभावी च मोक्ष कथमचि
रेणसुप्नेतति भावः । पूर्वं 'कालेन' इति पदं द्वित्रिदिनादिव्यवच्छेदार्थम् । 'अचिरेण' इति तु ज्ञानयोगदेहा-
न्तरादिभिलम्बनिषेधार्थमित्याश्रयेत् । शान्तिशब्दोऽत्रोपायस्य निश्चयानिष्यन्नत्वात् तदद्भभूतशमविषय इ
ति शङ्कनाय—परं निर्वाणमाप्नोतीत्युक्तम् । 'सं शान्तिमाप्नोति न कामकामी' 'सं शान्तिमधिगच्छ
ति' 'ब्रह्म निर्वाणमृच्छति' इति द्वितीयोऽप्यायान्तमश्लोकत्रयेऽपि परलक्षणाविषये शान्तिनिर्वाणशब्दौ
मनानीयवौ । तत्र मध्यमश्लोकस्य 'शान्तिमधिगच्छति' इत्येतदलापि प्रथमिज्ञानम् । तत्पूर्वोत्तरश्लो-
कस्मरणायाव—आप्नोतिपदं निर्वाणपदं चोक्तम् ॥ ३९ ॥

उत्पन्नायां चित्तिकेण स्थाप्यते 'अश्व' इति श्लोकेन । उपदेशलक्षणज्ञानरहित इति—पूर्व-
कर्मनिदशौचित्यादश्रद्दाहत्वात् शङ्कात्, सशयदशासमभिव्याहाराच्च अश्वशब्दोऽत्र शास्त्रजन्यज्ञाननि
वृत्तिपर इति भावः । सशयस्य पृथग्भहितत्वात् 'अश्रद्धान' इत्येतत् विश्वासनिषेधपरम्, किं त्वा
काङ्क्षानिषधपरम् । प्रकृष्णकाङ्क्षेव हि त्वरेत्यभिप्रायेण—अत्वरमाण इत्युक्तम् । सशयमना इति—
सशयतेनेमेति सशय, सशयकारणं सशयहेतुभूतमना इत्यर्थ, यद्वा सशये मनो यस्येति विग्रहः ।
नित्यस्यात्मनः पुरुषार्थगूढ्यत्वरक्षणस्य विनाशस्य पूर्वापरभावेन सन्तन्यमानस्य प्राचीनस्यैवानुवृत्तिप्र
दर्शनाय प्रवृत्तिप्रत्ययार्थमेदविवक्षया—तद्यो भवतीत्युक्तम् । विवेकं वा प्रणष्टा वा इत्यादिषु प्रवृत्तव्य
तिरिक्तविषये प्रयोगोऽप्यनेन सूचितः । विनश्यतीत्यस्य विररणमुत्तरार्धम् । अयमपीत्यनेनायशब्देन निर्दि
ष्टभुद्रतावचनम् । 'नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मा' इति तदलापि—लोकशब्दं पुरुषार्थ

प्र पा ॥ १ गी २ ७० ॥

२ गी २ ७१ ॥

३. गी. २ ७२ ॥

४ आरामायणे सुन्दरकाण्डे १३ म. १७, १८ श्लो

५. गा. ४ ३१ ॥

शां। गन्धर्वाद्यु लभते ज्ञानम् । धर्वाद्युत्वऽपि भवति कश्चित् मन्दप्रस्थानः, अत आह—
तत्परः *शुरूपासदनादौ अभियुक्तं ज्ञानलक्ष्युपाये श्रद्धावान् । तत्परः अपि अजितेन्द्रियः
स्यात् इत्यत आह—सयतेन्द्रिय. सयतानि विषयेभ्यो निवर्तितानि यस्य इन्द्रियाणि स
सयतेन्द्रिय. । य एवभूत. धर्वा गन्धर्वा तत्परः सयतेन्द्रियश्च स अवश्यं ज्ञानं लभते ।
प्रणिपातादिस्तु बाह्याऽवेकान्तिकाऽपि भवति, मायावित्यादिसम्भवात्, न तु तत् श्र
द्धावत्त्वाद्दौ इत्यकान्तत ज्ञानलक्ष्युपायः । किं पुनः शानलाभात् स्यात् इति ? उच्यते—
ज्ञानं लब्ध्वा परं मोक्षार्थां शान्तिम् उपरतिम् अचिरेण क्षिप्रमेव अधिगच्छति । सम्य
दर्शनात् क्षिप्रमेव मोक्षो भवतीति सर्वशास्त्रन्यायप्रसिद्धं सुनिश्चितः अर्थः ॥ ३९ ॥

अथ सशय. न कर्तव्य, पापिष्ठो हि सशय । क्वम् इति? उच्यते—अश्वेति ॥

पा ॥ *शुरूपासदनादौ ॥

या॥याथात्म्यविषये ज्ञाने संशयात्मनोऽयमपि प्राकृतो लोको नास्ति, न च परः; धर्मार्थकामरूपपुरुषार्थाश्च न सिद्ध्यन्ति, कुतो मोक्ष इत्यर्थः, शास्त्रीयकर्मसिद्धिरूपत्वात्सर्वेषां पुरुषार्थानाम्, शास्त्रीयकर्मजन्यसिद्धेश्च देहातिरिक्तात्मनिश्चयपूर्वकत्वात् । अतस्तुखलवभागित्वमात्मनि संशयात्मनो न संभवति ॥ ४० ॥

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निवन्तन्ति धनञ्जय ॥

४१

यथोपदिष्टयोगेन संन्यस्तकर्माणं - ज्ञानाकारतापन्नकर्माणं यथोपदिष्टेन चात्मज्ञानेनात्मनि संछिन्नसंशयम्, आत्मवन्तं - मनस्विनम् उपदिष्टार्थं दृढावस्थितमनसं

ता॥विषयः । कैमुतिकन्यायप्रदर्शनार्थं च 'अयं लोकोः' इत्युक्तम् । मोक्षप्रकरणत्वाच्चाप्रायशब्दपरशब्दयोर्न भौमदिव्यविषयत्वमुचितमित्यभिप्रायेणाह—धर्मार्थेति । मोक्षोपायभूतायें संशयात्मनः कथं पुरुषार्थान्तरासिद्धिरित्याह—शास्त्रीयेति । अस्तु तत्तच्छान्देव तत्तत्सिद्धिः, किमनेन मोक्षोपयुक्तेनेत्याह—शास्त्रीयकर्मजन्यसिद्धेश्चेति । अयमभिप्रायः—नह्यायुर्वेदादिवत्केवलमेतदेहान्तर्भावितफलसाधने कर्म तत्तच्छान्देः प्रतिपाद्यते, येन देहातिरिक्तात्मज्ञाननिर्गम्यता स्यात् ; देहान्तरभाष्ये हि यथादिशास्य स्वर्गादिकं फलं प्राचुर्येण प्रतिपाद्यतं; अतो देहातिरिक्तात्मनिश्चयोऽन्यन्तापेक्षितः—इति । उभयविधपुरुषार्थराहित्योपसंहारपर 'न मुखम्' इत्येतदिति व्यञ्जनायाह—अन इति । यद्दानन्तमुखदुःखभोगरूपनिश्चयसन्निरयपर्यन्तसंशयस्य मनस्तापहेतुत्वात्तदानीन्तनदुःखाभिप्रायेण 'न मुखम्' इत्युक्तम् । अथवा पुरुषार्थयोग्यताभिमानमूलमुखाभावोऽभिप्रेतः ॥ ४० ॥

अध्यायप्रधानार्थं उपसंहियते—योगसंन्यस्तेति श्लोकेन । यथोपदिष्टयोगेनेति—'कर्मण्यकर्म यः परयेत्' इत्यादिनोपदिष्टबुद्धियोगेनेत्यर्थः । एतेनात्मावलोकनरूपयोगव्युदासः । संन्यस्तकर्माणमित्यलकर्मस्वरूपत्यागभ्रमव्युदासाय—ज्ञानाकारतापन्नकर्माणमित्युक्तम् । कर्तृत्वादित्यागमर्मानाकारतापत्या कर्माकारत्वतिरस्कारोऽत्र कर्मणस्तन्त्यासशब्देनोपचर्यते । स्वरूपत्यागपरत्वे तु पूर्वापरादिविरोध इति भावः । ज्ञानयोगादिव्युदासाय—यथोपदिष्टेन चान्मज्ञानेनेत्युक्तम् । आत्मनो देहातिरिक्त्वादिसंशयोऽस्तु निषिध्यत इति व्यञ्जनाय—आत्मनीत्युक्तम् । 'आत्मवन्तम्' इत्यत्रात्मशब्दः सम्बन्धविषयप्रत्ययसामर्थ्यात्प्रयोगप्रौढ्या च मनोविषय इत्यभिप्रायेण—मनस्विनमित्युक्तम् । अतिशयेन सम्बन्धोऽत्र मतुवर्थः; स चातिशयः केनाप्यविचाल्यत्वमिति द्योतनायाक्तम्—उपदिष्टार्थं दृढावप्र-पा ॥ १. गी. ४-१८ ॥

शं॥अज्ञश्च अनात्मज्ञश्च अश्रद्धानश्च गुरुवाक्यशास्त्रेषु अविश्वासवान् संशयात्मा च संशयचित्तश्च विनश्यति । अज्ञाश्रद्धानौ यद्यपि विनश्यतः, न तथा यथा संशयात्मा । स तु पापिष्ठः सर्वेषाम् । कथं? नायं साधारणोऽपि लोकोऽस्ति । तथा न परः लोकः आस्ते न सुखं, तथापि संशयोत्पत्तेः संशयात्मनः संशयचित्तस्य । तस्मात् संशयो न कर्तव्यः ॥

कस्मात्? यस्मात्—योगेति ॥ योगसंन्यस्तकर्माणं परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन संन्यस्तानि कर्माणि येन परमार्थदर्शना धर्माधर्माख्यानि तं योगसंन्यस्तकर्माणम् । कथं

ज ॥ उत्तरस्य श्लोकत्रयस्य सद्गीर्णार्थत्वादेकोत्तयैव तात्पर्यमुक्त्वा तस्मादिति चतुर्थस्य प्रतिपादनाह—तदिति । तस्य ज्ञानस्य साधनमन्तरङ्गं श्रद्धादिकम् । विरोध्यज्ञानादिकं ज्ञानस्य फले परशा-

रा ॥ बन्धहेतुभूतप्रार्चीनानन्तरुमाणि न निवर्धन्ति ॥ ४१ ॥

तस्माद्ज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः ।

छिन्नैर्न संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥

४२

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

साङ्ख्ययोगो नाम चतुर्थाऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीकृष्णाय परब्रह्मण नमः ॥

तस्मादनाद्यज्ञानसम्भूतं हृत्स्थम् आत्मविषयं सशयं मयोपदिष्टेनात्मज्ञानासिना
छिन्ना मयोपदिष्टं कर्मयोगमातिष्ठ ,

ता॥स्थितमनसमिति । परमप्रयोनोपसहाररूपत्वं व्यञ्जनाय—बन्धहेतुभूतेत्यादिकमुक्तम् ॥ ४१ ॥

एवं विस्तरणोपपाद्यापसद्वृत्तोऽथाऽतुन प्रति कर्तव्यतया निगम्यते—तस्मादिति श्लोकेन । सशयं
स्याज्ञानसम्भूतत्वं विशेषाग्रहस्य सशयहेतुत्वात् । हृत्स्थं हृदि शल्यमिवार्पितम्, यद्वा हृत्स्थमित्यान्तरिमिति
भावः । 'आत्मनः' इति पठ्या विषयविषयित्वलक्षणसर्वध्वनिशये पर्यवसानमलं विवक्षितमिति द्योतनाय
—आत्मविषयं सशयमित्युक्तम् । यद्वा 'एनं सशयम्' इति निर्देशादात्मविषयत्वं सिद्धम्, 'आ-
त्मनः' इत्यस्य तु 'ज्ञानासिना' इत्यननान्वयाय—आत्मज्ञानासिनेत्युक्तम् । कानाधिन्यायेन बोधय
त्रान्वयः । मयेत्यनेनोपदेष्टुस्सर्वशक्त्यकारुणिकत्वादिपौष्कल्यादाप्ततमत्वं विवक्षितम् । कर्मयोगोपदेशोप
सहारतया योगशब्दोऽत्र नतरविषय इति ज्ञापनाय—मयोपदिष्टं कर्मयोगमित्युक्तम् । भरतकुलस
म्भूतार्जुनस्य स्वधर्मभूतयुद्धार्थमुत्थानमव कर्मयोगार्थमुत्थानमिति भारतशब्दाभिप्रायव्यञ्जनाय—

शा॥योगसन्त्यस्तकर्मैति आह—ज्ञानसच्छिन्नसशयं ज्ञानेन आत्मेश्वरकत्वदर्शनलक्षणेन स
छिन्नं सशयो यस्य स ज्ञानसच्छिन्नसशयः । य एव योगसन्त्यस्तकर्मात् तम् आत्मवन्तम्
अप्रमत्तं गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि कर्माणि न निवर्धन्ति अनिष्टादिरूपं फलं नारभन्ते हे
धनञ्जय ॥ ४१ ॥

यस्मात् कर्मयोगानुष्ठानात् अशुद्धिक्षयहेतुकज्ञानसच्छिन्नसशयं न निवर्धते कर्म
भि ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वादेव, यस्माच्च ज्ञानकर्मानुष्ठानविषये सशयवान् विनश्यति—
तस्मादिति । तस्मात् पापिष्ठम् अज्ञानसम्भूतं अज्ञानात् अविवेकात् जातं हृत्स्थं हृदि
बुद्धौ स्थितं ज्ञानासिना शोकमोहादिदोषहरं सम्यग्दर्शनं ज्ञानं तदेव असिं खड्गं तेन

आ॥तत्साधनं विरोधिफलं च तदुत्तरं रुन्त्योपसहरति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

इति श्रीमदानं दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

जा॥न्यादिकम् । विरोधिना फलं विनाशादिकमिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

इति श्रीमदानं दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्य श्रीभगवद्गीताभाष्यस्य टीकायां

अतीर्थमुनिविरचितायां प्रमेयदीपिकायां चतुर्थाऽध्यायः ॥ ४ ॥

य ॥ तदर्थमुत्तिष्ठ भारतेति ॥ ४२ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्रीताभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

ता॥तदर्थमुत्तिष्ठ भारतेत्युक्तम् । तेनैव मोक्षोपाययोग्यत्वाय योगिवंशप्रसूतत्वमप्यर्जुनस्य सूच्यते ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतित्तु

श्रीमद्रीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

शं॥ज्ञानासिना आत्मनः स्वस्य, आत्मविषयत्वात् संशयस्य । न हि परस्य संशयः अपरेण
छेत्तव्यतां प्राप्तः, येन स्वस्येति विशेष्येत । अतः आत्मविषयोऽपि स्वस्यैव भवति ।
छित्त्वा एनं संशयं स्वविनाशहेतुभूतं, योगं सम्यग्दर्शनोपायं कर्मानुष्ठानम् आतिष्ठ कुर्वि-
त्यर्थः । उत्तिष्ठ च इदानीं युद्धाय हे भारत इति ॥ ४२ ॥

इति श्रीपरमहंस परिव्राजकाचार्य गोविन्दभगवत्पादशिष्य श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ

श्रीमद्रीताभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीः

श्रियै नमः.

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीमद्यामुनिप्रणीतः

श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः.

प्रसङ्गात्स्वभावोक्तिः कर्मणोऽकर्मतास्य च ।

भेदा ज्ञानस्य माहात्म्यं चतुर्थोऽध्याय उच्यते ॥ ८ ॥

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहरक्षा.

स्वशब्देनास्तीर्णवस्यो भगवानिह विवक्षितः, तस्य स्वभावः स्वामाधारणो भावः; स्वस्व-
भावोक्तिरुच्यते इति ओदनपाकः पच्यत इति नृ, क्रियत इत्यर्थः । कर्मणोऽकर्मता 'कर्मण्यकर्म-
णः पश्येत्' इत्यादिभिरुक्ता; अकर्मशब्दोऽत्र तदन्यवृत्त्या कर्मयोगासदात्मज्ञानविषयः, अस्य च भे-
दाः 'दैवमेवापरे यज्ञम्' इत्यादिनोक्ताः । देवार्चनेन्द्रचनिरोधप्राणायामयागदानहोमतपस्तीर्थसेवा-
स्वाध्यायतदर्थाभ्यासादिरूपा वर्णाश्रमधर्मेतिरुतव्यताकाः यथाज्ञानं यथाशक्ति यथावधि प्रधानतया प-
रिग्रहीताः कर्मयोगान्तरविशेषा इत्यर्थः । ज्ञानस्य माहात्म्यं - 'श्रेयान् द्रव्यमगद्यशात्' इत्युक्तं प्राधान्य-
म् । अथ च श्लोकः तृतीयसङ्गतिपूर्वकं चतुर्थारम्भे व्याख्यातः—'तृतीयेऽध्याये प्रकृतिससृष्टस्य मुमुक्षो-
स्सहसा ज्ञानयोगोऽनधिनारात्कर्मयोग एव कार्यः, ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि अकर्तृत्वानुसन्धानपूर्वकं
कर्मयोग एव श्रेयानिति सहेतुकमुक्तम्; गिष्ठतया व्यपदेश्यस्य तु विशेषतः कर्मयोग एव कार्य इति
चोक्तम् । चतुर्थेन इदानीमस्यैव कर्मयोगस्य निखिलजगदुद्धारणाय भवन्तरादावेवोपदिष्टतया कर्तव्यता
द्रष्टव्यत्वा अन्तर्गतज्ञानतयाऽस्यैव ज्ञानयोगानाराता प्रदर्श्य कर्मयोगस्वरूप, तद्भेदः, कर्मयोगे ज्ञानाश-
स्यैव प्राधान्यं चोच्यते, प्रसङ्गाच्च भगवदवतारयाथात्म्यमुच्यते'—इति ईदृशं चावतारमाहात्म्यमत्र नि-
रामन्ति—निखिलहेमप्रत्यनीककल्याणैकतानस्यापि भगवतो जन्म नेन्द्रजालवन्निभ्या, अपितु सत्यम्,
अवतरश्च भगवानस्मदादिवन्न ज्ञानसरोचादिमान् भवति, किंतु जज्ज्वालयत्वसर्वेश्वरत्वादिकं सर्वं
पारमेश्वर स्वभावजमजहदेवानतरति, नचावतारविग्रहोऽप्यस्य गुणत्रयमयः प्राकृतः, प्रत्युत अप्राकृत-
द्युदसत्त्वमयः; नचास्य जन्म पुण्यापुण्यरूपेण कर्मणा, अपितु स्वेच्छवैव, न वा कर्मविपाककाले अस्य
जन्म, अपितु धर्मग्लान्यधर्मोत्थानकाले, नापि भगवज्जन्मनः मुखदुःखमिभ्राणि फलानि, अपि तर्हि
साधुपरित्राणदुष्प्रद्विनाशनधर्मसत्यापनादीनीति स्वरूपतः प्रकारतो द्रव्यतः कारणतः कालतः प्रयोज-
नतश्च दिव्यत्वम् । एव जानतश्चैकस्मिन्नेव जन्मनि उपायपूर्व्यान्तरजन्मप्रतिषेधेन भगवत्प्राप्तिर्गीयते
'जेन्म कर्म च मे दिव्यम्' इत्यादिना । अत एव हि प्राचेतसपाराशर्यशुक्रशौनकादयः परमर्षयः प्राय-
स्तत्रैव निशाम्भूयसीमाद्रियन्ते—इति ॥ ८ ॥

श्रीमते निगमान्तमहागुरवे नमः.

प्र-पा॥ १०. गी. ४-१८ ॥ २०. गी. ४-२५ ॥
३. गी. ४-३३ ॥

४. गी. ४-१ ॥ ना. अवतरणिका ॥
५. गी. ४-९ ॥

पञ्चमोऽध्यायः.

य ॥ चतुर्थेऽध्याये कर्मयोगस्य ज्ञानाकारतापूर्वकस्वरूपभेदो ज्ञानांशस्य च प्राधान्यमुक्तम्; ज्ञानयोगाधिकारिणोऽपि कर्मयोगस्यान्तर्गतमज्ञानत्वाद्प्रमादत्वात्सुकरत्वाच्चिरपेक्षत्वाच्च ज्यायस्त्वं तृतीय एवोक्तम्। इदानीं कर्मयोगस्यात्मप्राप्तिसाधनत्वे ज्ञाननिष्ठाया-

ना॥अथ पञ्चमस्याशतस्मृतीयचतुर्थाभ्यां सद्गतिप्रदर्शनायोक्तानुक्तांशविवेकेन पञ्चमस्यानुक्तांशे तात्पर्यप्रदर्शनायचाह—चतुर्थेऽध्याय इति। कर्मयोगस्य ज्ञानाकारतेत्यादिकं चतुर्थाध्यायप्रधानार्थोऽयमिति चोतनार्थं, सद्गतिप्रदेशप्रदर्शनार्थञ्च । तृतीयएवेति—कर्तव्यतोपदेशलक्षणएवेत्यर्थः। पञ्चमार्थमाह—इदानीमिति । अवैवं सद्गद्दश्लोकः—‘कर्मयोगस्य सौकर्यं शैप्र्यं काश्चन तद्विधाः । ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च पञ्चमाध्याय उच्यते’ इति । अत्र ‘सौकर्यं शैप्र्यम्’ इति सद्गद्दहीतव्येऽपि भाष्ये शैप्र्यमात्रवचनं सौकर्यस्य तृतीयाध्यायोक्तस्यैवानुवादः पञ्चमे शैप्र्यव्यपिकृतया क्रियत इति ज्ञापनार्थम्, शैप्र्यं तु तलानुक्तत्वाद्ब्रह्मसाक्षात्प्रतिपाद्यम् । ‘काश्चन तद्विधाः’ ‘ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च’ इत्युभयोर्व्याख्यानरूपेण कर्मप्र-पा ॥ १. गी. सं. ९-श्लो ॥

श्लो ॥ ‘कर्मण्यकर्म यः पश्येत्’ इत्यारभ्य ‘स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्’ ‘ज्ञानाग्निदग्धकर्माणम्’ ‘शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्’ ‘यदृच्छालाभसन्तुष्टः’ ‘ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः’ ‘कर्मजान् विद्धि तान् सर्वान्’ ‘सर्वं कर्माखिलं पार्थ’ ‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि’ ‘योगसंन्यस्तकर्माणम्’ इत्येतैः वचनैः सर्वकर्मणां संन्यासम् अवाच्यत् भगवान् । ‘छित्त्वेन संशयं योगमातिष्ठ’ इत्यनेन वचनेन पुनः योगं च कर्मानुष्ठानलक्षणम् अनुतिष्ठ इत्युक्तवान् । उभयोश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः स्थितिगतवत् परस्परविरोधात् एकेन सह कर्तुम् अशक्यत्वात्, कालभेदेन च अनुष्ठानविधानाभावात्, अर्थात् एतयोः अन्यतरकर्तव्यताप्राप्ती सत्यां यत् प्रशस्यतरम् एतयोः कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः तत् कर्तव्यं न इतरत् इत्येवं मन्यमानः प्रशस्यतरबुभुत्सया अर्जुन उवाच—संन्यासं कर्मणां कृष्ण इत्यादिना ॥

आ॥तृतीयाध्यायोक्तमेव कर्मयोगं प्रपञ्चयत्यनेनाध्यायेना ‘यदृच्छालाभसन्तुष्टः’ इत्याज ॥ पूर्वसंगतत्वेनैतदध्यायप्रतिपाद्यमर्थमाह—तृतीयेति । कर्मयोगो नाम कर्माणि कृत्वा तेषां ब्रह्मात्मकत्वज्ञानमिति कश्चित्, तद्व्यावर्तयितुमेवशब्दः । फलकामनादित्यागेनेश्वरार्पणबुद्ध्या वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठानमेव कर्मयोगोऽत्र प्रपञ्चयते, तस्यैव पूर्वमुक्तत्वात्; नान्यः, तस्याप्रकृतत्वात्। इदं श्राव्यं कर्मयोगः—कामादिवर्जनम्, ईश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानं च—इति । तत्राद्यं संन्यासशब्दोक्तम् । द्वितीयमुपचारेण कर्मयोगशब्दोक्तम्। तदभिप्रायेण योगसंन्यासयोर्लक्षण स्पष्टयतीत्यन्यत्रोक्तमिति। संन्यासमित्यादिना कुतोऽकर्मणोऽनुदवतीत्यत आह—यदृच्छेति। कर्मयोगमिति वदता कर्माणमित्येतद्योगशब्देन

य ॥ शंशयं कर्मयोगान्तर्गताकर्तृत्वानुसन्धानप्रकार च प्रतिपाद्य तन्मूलं ज्ञानं च विशोध्यते—

अर्जुन उवाच—

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।

यत्प्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि मुनिश्रितम् ॥

१

कर्मणां संन्यासं ज्ञानयोगं पुनः कर्मयोगं च शंससि, एतदुक्तम्भवति—द्वितीयेऽध्याये

वा॥योगोत्यादिना तृतीयचतुर्थीभ्यामशतस्वङ्गतिरुक्ता भवति।ज्ञाननिष्ठाया इति पञ्चमी।तत्र प्रकार-
शब्देन विशोध्यते इति वचनाच्चानुत्ताशतात्पर्यणापौनरुक्त्य दर्शितम् । तन्मूलं ज्ञानमिति विपारु-
दशापन्नज्ञान विश्रितम् । अथ 'तद्विद्वि प्रणिपातेन' इत्येतदनुसन्धानोऽनुक्तमेवश्रितमया नञ्जिज्ञामुक्-
त्तमेवार्थे परिदृच्छदुर्जुन उवाच—'संन्यासम्' इति । संन्यासयोगशब्दावत्र प्रकृतस्यमाणसाङ्गवयोग-
विषयतया नार्थान्तरपर्यन्तिसमिप्रायेणाह—कर्मणा संन्यासं ज्ञानयोगमिति । कर्मणामित्येतदुभया-
न्यितम् । ननु कर्मयोगस्य त्याज्यत्र द्वचिदपि नोक्तम्, प्रत्युत तदेरोषादेयतया प्रश्रितम्; नच
ज्ञानयोगस्य प्रशंसा ह्यपि कृता, येन 'संन्यास योगश्च शतमि' इत्युच्यते । उभयोः प्रशंसने कृतेऽपि
विकल्प इत्येव मन्तव्य, नपुनस्यतराधिक्यप्रश्रावमात्र इत्यन्वाह—एतदुक्तमिति । प्रतिपाद्येत्यन्तेन

प्र पा ॥ १ गा. ४ ३६ ॥

य ॥ ननु च आत्मविदः जानयोगेन निष्ठां प्रतिपादयिष्यन् पूर्वोदाहृतैः वचनैः भगवान्
*कर्मसंन्यासम् अयोचत्, न तु अनात्मज्ञस्य । अतश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः भिन्नपु-
रुषविषयत्वात् अन्यतरस्य प्रशस्यतरबुभुत्सया अथ प्रश्नः अनुपपन्नः । सत्यमेव त्वदभि-
प्रायेण प्रश्नो न उपपद्यते, प्रष्टुः स्वाभिप्रायेण पुनः प्रश्नः युज्यते एवेति चदामः । कथम् ?
पूर्वोदाहृतैः वचनैः भगवता कर्मसंन्यासस्य कर्तव्यतया विवक्षितत्वात्, प्राधान्यमन्त-
रेण च तस्य कर्तुः कर्तव्यत्वासम्भवात् अनात्मविदपि कर्ता पक्षे प्राप्तेः अनुद्यते; न
पुनः आत्मचित्कर्तृकत्वमेव संन्यासस्य विवक्षितम्, इत्येवं मन्वानस्य अर्जुनस्य कर्मानुष्ठा-
नकर्मसंन्यासयोः अविद्वत्पुरुषकर्तृकत्वमपि अस्तीति पूर्वोक्तेन प्रकारेण तयोः परस्पर-
विरोधात् अन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते प्रशस्यतर च कर्तव्यम् न इतरन् इति प्रशस्यतर-
विविदिपया प्रश्नः न अनुपपन्नः ॥

प्रतिवचनवाच्यार्थनिरूपणेतापि प्रष्टुः अभिप्रायः एवमेवेति गम्यते । कथम् ? 'सं-
न्यासकर्मयोगा निश्चयेयसकरौ तयोस्तु कर्मयोगो जिशिष्यते इति प्रतिवचनम् । एतत् नि-
शा॥दिसंन्यास'कुरु कर्मव'इत्यादि कर्मयोगं च । नियमनादिना सकललोककर्मणात्कृष्णाः।

जा॥गम्यन्त इत्युक्तं भवति। तथा च कर्मणा संन्यास त्यागमिति व्याख्यानमश्रुदिति सूचितम्। शसनी-
त्यनेनान्वयः । चतुर्थीभ्यामोक्तस्यार्थस्यैतदव्याप्तोत्थानत्रीजत्वान्तृतीयाभ्यामर्थप्रधानात्मरुस्याप्यस्य चतु-
र्थानन्तर्ये शुनमित्यन्वयेन शपितम् । कृष्णशब्दो वर्णविशेषमात्रवचन इति प्रतीतिनिर्घासावाह—नि-
यमनादिनेति । नित्यनैमित्तिकराम्भनिविद्वत्स्वरूपवचनकर्मत्यागः संन्यासशब्दार्थ इति व्याख्यानं दूषयति

पा ॥ *संन्यासं ॥

रा ॥ मुमुक्षोः प्रथमं कर्मयोग एव कार्यः; कर्मयोगेन मृदितान्तःकरणकपायस्य ज्ञानयोगे-
नात्मदर्शनं कार्यमिति प्रतिपाद्य पुनस्तृतीयचतुर्थयोर्ज्ञानयोगाधिकारदशापन्नस्यापि कर्म-
ता॥ 'संन्यासं कर्मणाम्' इत्यस्याभिप्रायो विवृतः। कपायनिवृत्तवर्धः कर्मयोगः। तत्रिवृत्तौ कर्मयोगं परि-
त्यज्य ज्ञानयोग उपादेयः; अतो ज्ञानयोग एवात्मदर्शने साधालाभनमिति द्वितीये प्रतिपादितमिति
भावः। पूर्वं संन्यस्तस्य पुनर्योगं शंससीति भ्रमव्युदागाय 'शंभमि' इत्यनेन पुनर्योगान्वयमाह—तृती-
यचतुर्थयो रिति। द्वितीय इत्येतत्तृतीयचतुर्थयोरित्येतच्च भाष्यकारैस्त्वानुसन्धानेनोक्तम्, न पुनरुक्तं-
वाक्यानुसारः। अत्र मृदितकपायस्य कर्मयोगस्त्याग्यश्लेकममुपादेयः, ज्ञानयोगस्य दर्शनसाधनत्वे
कथमव्यवधानेन तत्सम्भव इति भावः। 'कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः' इति ज्ञायत्येन शंभमित्यभिप्रायेणाह
प्र-पा ॥ १. ग. ३-८ ॥

श॥रूप्यम्—किम् अनेन आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः निश्चयसकरत्वं प्रयो-
जनम् उक्त्वा तयोरेव कुतश्चित् विशेषात् कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वम् उच्यते?
आहोस्वित् अनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः तदुभयम् उच्यते? इति। किञ्चातः
—यदि आत्मवित्कर्तृकयोः कर्मसंन्यासकर्मयोगयोः निश्चयसकरत्वम्, तयोस्तु कर्मसं-
न्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वम् उच्यते; यदि वा अनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोग-
योः तदुभयम् उच्यते इति। अत्र उच्यते—आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः अस-
म्भवात् तयोः निश्चयसकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वा-
भिधानम् इत्येतत् उभयम् अनुपपन्नम्। *यदि अनात्मविदः कर्मसंन्यासः तत्प्रतिकूलश्च
कर्मानुष्ठानलक्षणः कर्मयोगः सम्भवेत्, तदा तयोः निश्चयसकरत्वाक्तिः कर्मयोगस्य च
कर्मसंन्यासात् विशिष्टत्वाभिधानम् इत्येत्त् उभयम् उपपद्येत। आत्मविदस्तु संन्यासक-
र्मयोगयोः असम्भवात् तयोः निश्चयसकरत्वाभिधानं संन्यासाच्च कर्मयोगः विशिष्यते
इति च अनुपपन्नम् ॥

अत्र आह—किम् आत्मविदः संन्यासकर्मयोगयोः उभयोरपि असम्भवः? आहो-
स्वित् अन्यतरस्य असम्भवः? यदा च अन्यतरस्य असम्भवः तदा किं कर्मसंन्यासस्य ?
उत कर्मयोगस्य ? इति। असम्भवे कारणं च वक्तव्यम् इति। अत्र उच्यते—आत्मवि-
दः निवृत्तमिध्याज्ञानत्वात् विपर्ययज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्य असम्भवः स्यात्। जन्मादि-
सर्वविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियम् आत्मानम् आत्मत्वेन यो वेत्ति तस्य आत्मविदः सम्यग्द-
र्शनेन अपास्तमिध्याज्ञानस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्मसंन्यासम् उतथा
तद्विपरीतस्य मिध्याज्ञानमूलकर्तृत्वाभिमानपुरस्सरस्य सक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य क-
र्मयोगस्य इह गीताशास्त्रे तत्रतत्र आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञानमिध्याज्ञानत-
त्कार्यविरोधात् अभावः प्रतिपाद्यते यस्मात् तस्मात् आत्मविदः निवृत्तमिध्याज्ञानस्य
विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगो न सम्भवति इति युक्तम् उक्तं स्यात् ॥

केपुकेषु पुनः आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु आत्मविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यते इति ?
अत्र उच्यते—'अविनाशि तु तत्' इति प्रकृत्य 'य एनं वेत्ति हन्तार' 'वेदाविनाशिनं
नित्यम्' इत्यदौ तत्रतत्र आत्मविदः कर्माभावः उच्यते ॥

रा॥निष्ठेव ज्यायसी, सेव ज्ञाननिष्ठानिरपेक्षा आत्मप्राप्तौ साधनमिति कर्मनिष्ठां प्रशंससि—इति। तत्रेतयोर्ज्ञानयोगकर्मयोगयोराल्मप्राप्तिसाधनभावे यदेक सोकर्याच्छ्रेयश्चात्र श्रेयः

ता॥—प्रशंससतीति तत्रेति द्वयोरप्यव्यवहितसाधनत्वे विवक्षिते इत्यर्थ । एतयोस्त्वत्र निर्धारितान्यत रविपय एकशब्द । तत्र सामान्याकारविवक्षया नपुंसत्व, श्रेयश्शब्दविशेषणतया वा । सोकर्याच्छ्रेय-
श्चात्राति फलस्यैकत्वात्तत्रिन्धन श्रेयप्रमिहायुक्तमितिभाव । श्रेयस्सुनिश्चितमित्यन्वय । श्रेयस्त्वेन

शा॥ननु च कर्मयोगोऽपि आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदशु तत्रतत्र प्रतिपाद्यते एव, तत् यथा 'तस्मात् युञ्जस्व भारत' 'स्वधर्ममपि चावश्य' 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इत्यादी । अतश्च कथम् आत्मविद्. कर्मयोगस्य असम्भव स्यादिति ? अत्र उच्यते—सम्यग्ज्ञान मिथ्याज्ञानतत्कार्यनिराधात्, 'ज्ञानयोगेन साह्यधानाम्' इत्यनेन साह्यधानाम् आत्मतत्त्व विदाम् अनात्मवित्कर्तृककर्मयोगनिष्ठात निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणाया. ज्ञानयोग निष्ठाया पृथक्करणत्, कृतकृत्यत्वेन आत्मविद् प्रयोजनान्तराभावात्, 'तस्य कार्यं न विद्यते' इति कर्तव्यान्तराभाववचनाच्च, 'न कर्मणामनारम्भात्' 'सन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगत' इत्यादिना च आत्मज्ञानाङ्गत्वेन कर्मयोगस्य विधानात्, 'योगारूढस्य तस्येव शम कारणमुच्यते' इत्यनेन च उत्पन्नसम्यग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाववचनात्, 'शरीर कथं कर्म कुर्वन्नाप्नोति कित्त्वियम्' इति च शरीरस्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणो निवारणात्, 'नेव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्रवित्' इत्यनेन च शरीरस्थिति मात्रप्रयुक्तत्वापि दर्शनश्रवणादिकर्मसु आत्मयाथात्म्यविद्. 'न अहं करोमि' इति प्रत्ययस्य समाहितचतस्तया सदा कर्तव्यत्वोपदेशात् आत्मतत्त्वविद्. सम्यग्दर्शनविरुद्धो मिथ्याज्ञानहेतुक कर्मयोग स्वप्नेऽपि न सम्भावयितुं शक्यते यस्मात् तस्मात् अनात्मवित्कर्तृकयोरेव सन्यासकर्मयागयो निश्चयेयसकरत्ववचन, तदीयाच्च कर्मसन्यासात् पूर्वोक्तात्मवित्कर्तृकसर्वकर्मसन्यासाविलक्षणात् सत्येव कर्तृत्वविज्ञाने कर्मकदेशविषयात् यमनियमादिसहितत्वेन च दुरनुष्ठेयात् सुकरत्वेन च कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानम् इत्येव प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि पूर्वोक्त. प्रष्टु अभिप्राय. निश्चीयते इति सिद्धम् ॥

'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते' इत्यत्र ज्ञानकर्मणो सह असम्भवात् 'यत् श्रेय एतयो. तत् मं ब्रूहि' इत्येव पृष्टोऽजुनेन भगवान् साह्यथाना सन्यासिना ज्ञानयोगेन निष्ठा कर्मयोगेन योगिना निष्ठा प्रोक्तेति निर्णय चकार । 'न च सन्यसनादेव केवलात् सिद्धिं समाधिगच्छति' इति वचनात् ज्ञानसाहितस्य तस्य सिद्धिसाधनत्वम् इष्टम्, कर्मयोगस्य च विधानात् । ज्ञानरहितस्य सन्यास श्रेयान् ? किं न कर्मयोग. श्रेयान् ? इति एतयो. प्रशस्यतर बुभुत्सु' अर्जुन उवाच—

आ॥तच्चोक्तम्—'यत् कर्षसि देवेश नियम्य सकल जगत् । अतो वदन्ति मुनयः कृष्णत्वा ब्रह्मवादिन' इति महाकर्म । सन्यासशब्दार्थं भगवानेव वक्ष्यति। अथ प्रश्नाशय —

शा॥—सन्यासेति। श्रेय स नित्यसन्यासी' इति सन्यासशब्दस्य भगवतैवान्याथा व्याख्यातत्वात् तद्विरुद्ध फलव्याख्यानमित्यर्थ । यदि सर्वकर्मपरित्यागो न सन्यासशब्दार्थ, किन्तु द्वेषादिवर्जनमेव, तर्हि तस्य योगेन विरोधाभावात्सन्यासयोगयोर्विरोधाभिप्रायेण श्रेय प्रश्नोऽनुपपन्न स्यादित्यत आह—अय-

या॥श्रेष्ठमिति सुनिश्चितं, तन्मे दूहि ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

संन्यासः कर्मयोगश्च निश्श्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥

२

सप्रधासो - ज्ञानयोगः, कर्मयोगश्च ज्ञानयोगशक्तस्याप्युभौ निरपेक्षां निश्श्रेयस-

ता॥सुनिश्चितमित्यर्थः । क्रियाविशेषणत्वं तु निरर्थकमित्यभिप्रायेणाह—श्रेष्ठमिति सुनिश्चितमिति । श्रेयसशब्दस्य फलादिष्वपि प्रयोगप्राचुर्यात्तद्वृत्तासाय तारतम्यप्रभानुगुण्येन प्रकृतिप्रत्ययार्थव्यञ्जनाय श्रेष्ठशब्देन व्याख्यातम् । अत्रैकफलसाधनत्वादिकल्पे प्राप्ते सौकर्यादिगुणयोगान्त्रेयस्त्वोक्तिः ॥ १ ॥

अथ सद्धारकत्वाभिधानस्य अधिकारिविशेषनियततया द्वयोरप्यव्यवहितसाधनत्वमुपपादयंस्तत एव मृदितकपायस्यापि सौकर्यशैप्रव्यभिन्नस्तस्यैव कर्तव्यता च द्रष्टव्यभगवानुवाच—संन्यास इति । ज्ञानयोगाशक्तस्य कर्मयोगसाधेभत्वात्तच्छक्तस्यैव निरपेक्षसाधनत्वोक्तिरूपपत्रेत्यभिप्रायेणाह—ज्ञानयोगशक्तस्यापीति । 'उभौ निश्श्रेयसकरौ' इयेतस्साम्भ्यात् 'एकमप्यास्थितस्सम्यगुभयोर्विन्दते फलम्' इति वक्ष्यमाणानुसन्धानाच्च—निरपेक्षावित्युक्तम् । चकारेणाप्येतदेव व्यज्यते । अन्वाचयेतेतरयोगसमा-
प्र-पा ॥ १. गा. ५-४ ॥

शं॥संन्यासं परित्यागं कर्मणां शास्त्रीयाणाम् अनुष्ठेयविशेषाणां शससि प्रशंससि कथयसि इत्येतत् । पुनः योगं च तेयामेव अनुष्ठानम् अवश्यं कर्तव्यं शंससि । अतः मे कतरत् श्रेयः इति संशयः—किं कर्मानुष्ठानं श्रेयः? किं वा तद्दानम् इति? प्रशस्यतरं च अनुष्ठेयम् । अतश्च यत् श्रेयः प्रशस्यतरम् एतयोः कर्मसंन्यासकर्मयोगयोः, यदनुष्ठानात् श्रेयोवाप्तिः मम स्यादिति मन्यसे, नत् एकम् अन्यतरत् सह एकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवात् मे दूहि सुनिश्चितम् अभिप्रेतं तवेति ॥ १ ॥

स्वाभिप्रायम् आचक्षाणो निर्णयाय श्रीभगवानुवाच—संन्यासः कर्मणां परित्यागः कर्मयोगश्च तेयाम् अनुष्ठानं तौ उभौ अपि निश्श्रेयसकरौ मोक्षं कुर्वाते ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन ।

आ॥यदि संन्यासः श्रेयोऽधिकः स्यात् ; तर्हि संन्यासस्येपद्विरोधि युद्धमिति ॥ १ ॥

नायं संन्यासो यत्याश्रमः । 'द्वन्द्वत्यागात्तु संन्यासान्मत्पूजैव गरीयसी' इति वच-
ज॥मिति । अत्र 'श्रेय' इति यथास्थित गीतापदमनूय संन्यासपदानुगुण्येन—अधिक इति व्याख्यातम् । नन्वेतत् 'धारे' इति चोदितं श्रेयानिनिच परिहृतं च । सत्यम्, अत एवात्र ईपदित्युक्तमिति । अतस्तस्यत्वा संन्यास एव कर्तव्ये किं वैगुण्यमङ्गीकृत्यापि विधीयते युद्धमित्याशयशेषः ॥ १ ॥

'संन्यासम्' इति प्रभवाक्ये 'संन्यासः' इति परिहारवाक्यं च संन्यासयोगशब्दौ यतिगृहस्थाश्रम-
विषयावेव, तयोः सर्वकर्मत्यागतदनुष्ठानरूपत्वात् । 'श्रेयः' इति वचन तु न संन्यासशब्दव्याख्यानपरम् ; किं तु यो द्वेषादिवर्जितो गृही, सोऽपि संन्यासी शक्तव्य इति स्तुतिपरमेवेत्यत आह—नायमिति । अथ परिहारवाक्यस्य, प्रभवाक्यस्यस्य तात्पर्यनिर्णये तथाभ्युपगमात् । योगश्च न गृहस्थाश्रम इत्यापि द्रष्टव्यम् । कुतो नेति चेत्—अत्र तयोस्त्विति संन्यासात्कर्मयोगश्च विशिष्टत्ववचनात् । तस्य चास्तत्पक्ष एव सम्भवादन्त्यासम्भवादिति भावः । कुतो भवत्यक्षे सम्भव इत्यत आह—द्वन्द्वेति । मत्पूजा म-

याः करौ । तयोस्तु कर्मसन्नयासात्—ज्ञानयोगात् कर्मयोग एव विदिष्यते ॥ २ ॥

कुत इत्यत्राह—

ज्ञेयस्स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं वन्नात्ममुच्यते ॥

३

ता॥॥राय हि पृथक्फलसाधनत्वप्रकरणविरुद्धाः । अतः पृथक्स्वातन्त्र्यगर्भस्समुच्यएतान् चार्थः । तर्हि द्वावप्यनियमेन यथेच्छमुपादेयौ, कर्मयोगस्य तु किमर्थं प्रगतेति शङ्काल्युदानाय तुशब्दः । तदभिप्रायं व्यञ्जनार्थमेव नारः ॥ २ ॥

द्वयोः श्रेयसाधनत्वाभिधेये कर्मयोगएव विदिष्यतइति प्रतिशामानम्, तत्र हेत्वाभाङ्गाया सौकर्याएव हेतुमाहेत्याह—कुतइत्यत्राहेति । 'ज्ञेयः' इति श्लोको 'नित्यसंन्यासी' इत्येतान्ता ज्ञानयोगनिष्ठविषय इति न मन्तव्यम्, 'कर्मयोगो विदिष्यते' इति प्रतिशय ज्ञानयोगनिष्ठस्य मुनेन मोक्षान्तरसद्गतत्वात्, 'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः' इति वक्ष्यमाणविरोधाच्च । अतः कर्मयोगनिष्ठस्यैव प्रगतेयमित्यभिप्राये

प्र पा ॥ १ गं ५६ ॥

श ॥ उभो यद्यपि निश्श्रेयसकरौ, तथापि तयोस्तु निश्श्रेयसहृत्योः कर्मसंन्यासात् केनलात् कर्मयोगो विदिष्यते इति कर्मयोग स्तोति ॥ २ ॥

कस्मात् इति ? आह—ज्ञेयः ज्ञातव्यः स कर्मयोगी नित्यसंन्यासी इति यो न द्वेष्टि किञ्चित् न काङ्क्षति दुःखसुखे तत्साधने च । एवविधो यः कर्मणि वर्तमानोऽपि स नित्यसंन्यासी इति ज्ञातव्यः इत्यर्थः । निर्द्वन्द्वः द्वन्द्ववर्जितः हि यस्मात् महाबाहो सुखं व

आ॥॥नात् 'तानि वा एतान्यवराणि तपासि न्यास एवात्यरेचयत्' इति च । 'संन्यासस्तु तुरीयो यो निष्क्रियात्थः सधर्मकः । न तस्मादुत्तमो धर्मो लोके कश्चन विद्यते ॥ तद्भक्तोऽपि हि यद्गच्छेत्तद्गृहस्थो न धार्मिकः । मद्भक्तिश्च निरक्तिस्तदधिकारो निगद्यते ॥ यदाधिकारो भवति ब्रह्मचर्यापि प्रव्रजेत्' इति नारदाये । 'ब्रह्मचर्यादिव प्रव्रजेत् यद्दहरेव विरजेत्' इति च । 'संन्यासे तु तुरीये वै प्रीतिर्मम महीयसी । येषामनाधिकारो न तेषां कर्मेति निश्चयः' इत्यादेश्च ब्राह्म । अतो नात्राश्रमः संन्यास उक्तः ॥ २ ॥

जादार्पणबुद्ध्या कर्मनुष्ठानम्, आश्रमार्थत्वे कुतोऽसम्भव इत्यत आह—तानीति । तान्याधानादीनि । अत्यरेचयत्—अत्यरिच्यत, इति वचनादिति वर्तते । न्यस्यतेऽस्मिन्सर्पमिति ब्रह्मैव न्यास इति कश्चित्, तदसत्, तपोपेक्षयोत्तमः प्राभिधानस्यासद्गतत्वात् । उपायोपेयभावेन सद्गतिरिति चेत्—तर्हि तदसिद्धौ लोकेत एनोत्तमवसिद्धेरभिधानवैयर्थ्यात् । गृहस्थाश्रमाद्यश्रमस्योत्तमत्वमयुक्तम् । गृहस्थाश्रमो हि सर्वधर्मोपपन्नस्तत्समर्थे मध्यमे वयसि अनुष्ठेयो महाफलश्च । यत्याश्रमस्तु निष्क्रियश्चरमे वयसि गृहस्थधर्मानधिष्ठितैरुपपद्वादिभिरनुष्ठेयोऽल्पफलश्चेति केचित्, तन्निरासार्थमाह—संन्यासस्त्विति । साम्बन्धमहितत्वात् निष्क्रियास्योऽपि सधर्मकः, न केवल सधर्मक कि तु तस्माद्यत्याश्रमानुष्ठेयाद्यतिभक्त्यापि यत्फल प्राप्नुयाच्च तत्सर्वैर्गृहस्थधर्मैरित्यर्थः । ब्रह्मचर्यादेव ब्रह्मचरं किन्तु ज्यैव । विरजत् निरक्तो भवेत् । 'तद्दहरेव प्रव्रजेत्' इति श्रुतिशेषः । कर्मत्याश्रमान्तरम् । यदुक्तं नायमित्यादि, तदुपसंहरति—अत इति । अत्र—परिहरवाक्ये ॥ २ ॥

रा ॥ यः कर्मयोगी तदन्तर्गतात्मानुभवतृप्तस्तद्यतिरिक्तं किमपि न काङ्क्षति, ततएव किमपि न द्वेषति, ततएव द्वन्द्वसदृशश्च; स नित्यसंन्यासी - नित्यज्ञाननिष्ठ इति श्रेयः; स हि सुकरकर्मयोगनिष्ठतया सुखं बन्ध्रात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

ज्ञानयोगकर्मयोगयोरानुभवप्रतिसाधनभावेऽन्योन्यनैरपेक्ष्यमाह—

सांख्ययोगौ पृथग्वालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।

एकमप्यास्थितस्सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥

४

ता॥णाह—यःकर्मयोगीति काङ्क्षाया वाह्यमात्रविषयत्वव्यञ्जनार्थं तद्व्येवार्थं च—तदन्तर्गतात्मानु-
भवतृप्त इत्युक्तम् । काङ्क्षा हि प्रतिहन्यमाना द्वेषहेतुरित्यभिप्रायेण—ततएवकिमपिनद्वेषीतिव्युक्त-
मेण व्याख्यातम् । द्वन्द्वस्वरूपनिवृत्तिव्युदासाय द्वन्द्वमदृशश्चेति—रागद्वेषवतो
द्वन्द्वतितिक्षा न शम्भेतिभावः।नित्यसंन्यासित्वे हिशब्दस्य हेतुपरत्वव्यञ्जनार्थ—सहीत्युक्तम् । सुलशब्दो-
ऽत्र सौकर्यपरइत्याह—सुकरकर्मयोगनिष्ठतयेति ॥ ३ ॥

‘निःश्रेयसकरावुभौ’ इत्यभिप्रेतं विवृणोतीत्यभिप्रायेणाह—ज्ञानयोगकर्मयोगयोरिति । अत्र
सांख्ययोगशब्दौ न कापिलहैरण्यगर्भसिद्धान्तविषयौ, तयोरप्रस्तुतत्वात्, महाप्रकरणासङ्गतत्वात्, ‘तयो-
स्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते’ ‘संन्यासस्तु महाबाहो दुःस्वप्नाशुभयोगतः’ इत्यादिपूर्वोत्तरवि-
प्र-पा ॥ १. गी. ५-२ ॥ २. गी. ५-६ ॥

शान्धात् अनायासेन प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

संन्यासकर्मयोगयोः भिन्नपुरुषानुष्ठेययोः विरुद्धयोः फलेऽपि विरोधो युक्तः, न तु उभयोःनिःश्रेयसकरत्वमेव इति प्राप्ते इदम् उच्यते—साङ्ख्ययोगौ पृथक् विरुद्धभिन्नफली

आ॥संन्यासशब्दार्थमाह—श्रेयइति। संन्यासस्य निःश्रेयसकरत्वं ज्ञापयितुं तच्छब्दा-
र्थं स्मारयति—श्रेयइति ॥ ३ ॥

संन्यासो हि ज्ञानान्तरङ्गत्वेनोक्तः, न तस्य तत्त्वग्रहणायेत्यादौ । अतः कथं सोऽ-

जा।‘श्रेयः’ इत्यस्यापव्याख्यानं दूषयन् तात्पर्यमाह—संन्यासेति। अर्थान्तरस्याप्रतीतेरिति भावः ।
ननु,यदच्छालाभसन्तुष्टः’ इत्यादिनोक्तं कामादिपरित्यागं ‘संन्यासं कर्मणाम्’ इत्यनूयार्जुनस्य प्रश्नं
इत्युक्तम् ; ततश्च जानात्येवावौ संन्यासशब्दार्थमिति न तं प्रति न वक्तव्यः ; तथा च पूर्वपशुत्प्रेक्षित
एवास्त्यर्थं इत्यत आह—संन्यासस्येति । ‘जन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ’ इति यत्संन्यास-
स्य निःश्रेयसकरत्वमुक्तम्, तदुपपादयितुं ज्ञातमपि संन्यासशब्दार्थं स्मारयत्यनेन । द्वेषादिवर्जनं हि सं-
न्यासः । तस्य च निःश्रेयसकरत्वं श्रुत्यादिप्रसिद्धमेवेति ; अतः संन्यासशब्दार्थकथन एव तात्पर्याभा-
वानुपपत्तिरित्यर्थः । जापक चास्त्यार्थस्यास्तीत्याह—श्रेय इतीति । श्रेयः स्मर्तव्य इत्यनेनोक्तमित्य-
र्थः । योगस्य तु निःश्रेयसकरत्वमुत्तरवाक्य एव सेत्स्यति ॥ ३ ॥

संन्यासं गृहीत्वा योगं त्यक्ष्यामीत्यागमेन द्वयोः श्रेयसि पृष्टे द्वावपि निःश्रेयसकरो ; तत्रापि सं-
न्यासाद्योगो विशिष्टः, अतो न युद्धं त्वया त्याज्यमिति परिहारो जातः ; किमर्थमिदानीं ‘सांख्ययोगौ’
इत्युच्यते इत्यत आह—संन्यासो हीति । हिशब्दो हेतौ । ज्ञानान्तरङ्गत्वेन ज्ञानोत्पत्तावत्यावश्य-
कत्वेन न तस्येत्यत्र विषयवैराग्याभावे ज्ञानानुत्पत्तिवचनेन तत एव तदुत्पत्तिरिति लभ्यते । एवं क-

नालोपोधात्, शारीरकसूत्रेषु च 'रचनानुपपत्तेश्च नानुमान प्रवृत्तेश्च' 'एतेन योग प्रत्युक्त' इत्यादिभि
स्मृतैस्तयोरपि सिद्धान्तयो महर्षिणैर्नापाकरणात्, 'उह्य पुरुषा राजन् साख्ययोगविचारिण । नैत
इच्छन्ति पुरुषमेकं कुर्वन्लुलोद्दह' 'समासेन तु तद्व्यास पुरुषैकान्यमुक्तवान्' इति मोक्षधम तयोर्वि
वेदादीवचनाच्च । अतस्साख्यया बुद्ध्यावधारणीयमात्मतत्त्व साख्यम्, तदवधारणरूपं साख्यम्, योग
श्चात्र कर्मयोग इत्यभिप्रायेण ज्ञानयागकर्मयोगशब्दोपादानम् । 'पृथग्नाला प्रवदन्ति' इति न स्वरू
पपृथक्तवे निगिष्यते, तस्य प्रामाणिकत्वात् । नच तत्समुच्चयविधानपरिमिदम्, 'एकमप्यास्तितत्सम्य

प्र-पा ॥ १. शारी २ २ १ ॥ 'रचनानुपपत्तेश्च
नाऽनुमानम् प्रवृत्तेश्च' अनुमायत इत्यनुमानम्
प्रधानम्, न जगत्कारणम् कुत तस्य अनेतनस्य प्राजा
नधिष्ठितस्य विचित्रमश्रेयोजगद्रचननुपपत्त । यथा
रथप्रासादादिनिर्मोण दाबोदि । चकारात् सत्त्वगना
द्रवयुगलन नैवान्तरिवापानकारणत्वममभव स
मुच्चपोति । सत्त्वादया हि कार्यगततापवक्राशाद
इतुभूता, कारणभूतपृथिव्यादिगतास्तत्त्वभावविज्ञापा ।
प्रवृत्तेश्च—'अनुपपत्त' इति वर्तन । प्राज्ञानाथेनस्य
सारथोत्प्रधानस्य विचित्रजगद्रचनानुगुणापरिस्पन्द
रूपधृत्वनुपपत्तेश्च, न प्रधान कारणमित्यस्य सूत्रम्याथ ॥

२ शारी २ १ ३ ॥ 'एतेन पूर्वोक्तकापिन्सृ
तिनिराकरणेन, याग हिरण्यगभ्रेप्रणतयोगसृतिरपि
प्रत्युक्ता । कापिलसृतिवद् वदविरुद्धत्वादिपाद,
अनादरणीयैव योगश्रुतरपाय्ये । अत्राद्या मरुप्रधान
कारणकादात् निमित्तकारणमात्रश्रुताऽनुपगमात्,
ध्यानात्मकस्य योगस्य ध्येयैकान्तरुपायस्य ध्ययभूत

यारात्मधरया अद्यात्मकत्वजगदुपात्ततादिमवैक्या
गुणुपात्तमत्त्वावरहणावैकित्वात्, वस्तु हिरण्यगर्भ
स्यापि क्षेत्रज्ञभूतस्य कृतिद्रजस्तमाभिभवममभावाच्च
यागसृतिरपि तत्परीतरजस्तममूलपुराणवद् भ्रान्ति
भूलेति तस्मात् अनादरणार्थात् भाव ॥

३ भारते शान्तिप माक्षधर्म ३५१ अ २
श ॥ 'बहव पुरुषा लोके साख्ययोगविचारणे ।
नैतद्विच्छन्ति पुरुषमेकं कुर्वन्लुलोद्दह ॥ इति पाठा त
रम् । साख्यश्च यागश्च साख्ययागौ, तयो विचारणे
इत्यथ । एक पुरुषम् एव ध्यायात्कर्मविताय नारा
यणम् नच्छति - स्वमतमिदंजावशब्दवाच्यपुरुषात्
भिन्नमीश्वर नच्छतीत्यर्थे । 'निस्समशयपु सर्वेषु नित्य
वमति वै हरि । ससद्यवान् हेतुबलान् नाध्यावसति
माधव' इति (३५० अ ७०) पूर्वमेवोक्तम् ॥

४ भार शान्ति माक्ष ३५१ ७ ॥ 'ममा
सतस्तु यद्भास पुरुषैकत्वमुक्तवान् । तत्तेऽह सम्प्रव
क्ष्यामि प्रसादादमित्तोजस' इति ॥

शो॥याला प्रवदन्ति न पण्डिता । पण्डितास्तु ज्ञानिन एक फलम् अविच्छेदम् इच्छन्ति ।
कथम् ? एकमपि साङ्ख्ययोगयो सम्यक् आस्थित सम्यगनुष्ठितवान् इत्यर्थ, उभयोः
विन्दते फलम् । उभयो तदेव हि निश्चयस फलम्, अत न फले विरोध अस्ति । ननु
सन्ध्यासकर्मयोगशब्देन प्रस्तुत्य साङ्ख्ययोगयो फलकत्व कथम् इह अप्रकृत प्रचीति ? न
एव दोष — यद्यपि अर्जुनेन सन्ध्यास कर्मयोग च केवलम् अभिप्रेत्य प्रश्न कृत, भगवा
स्तु तदपरित्यागेनेव स्वाभिप्रेत च विशेष सयोज्य शब्दान्तरवाच्यतया प्रतिवचन द्वौ
आ॥चम इत्यत आह—साङ्ख्ययागाविति । उभयारभ्यन्तरङ्गत्वेनाविरोध 'अग्निमुग्धो ह वै

आर्ामयोगस्तु ज्ञानविरोधिः'नेोक्त, 'अग्निमुग्ध' इत्यादायत्यपि प्राह्यम् । अचमो योगात् । अनेन योग
स्य नि श्रेयसकरत्वमप्याक्षितम् । ननु साङ्ख्य ज्ञान योग कम, तथा कथमत्र पृथक्तयाभाय उच्यते, क
थ चानेनोक्ताधेपरिहार इत्यत आह—उभयोरपीति । न केवञ्च सन्ध्यासस्य, किं तु योगस्यापात्युभ
योरपि ज्ञानान्तरङ्गत्वाद्भोचो विरोध इत्यथ । अनेन साङ्ख्ययोगौ प्रथक् साध्यसाधनभावहीनापि
त न पण्डिता मन्यन्ते इत्यव्याख्या भवति । ननु श्रुतिपुराणाभ्या कर्मणो ज्ञानविरोधित्वमुच्यत इ
त्युक्तम् । अत कथमत्रमभिधीयत इत्यत आह—अग्नीति । अग्न्युपलक्षिते कमणि मुग्ध श्रेयस्कर

रा॥ज्ञानयोगकर्मयोगौ फलभेदात्पृथग्भूतौ ये प्रवदन्ति, ते बालाः अनिष्पन्नज्ञानाः; न पण्डिताः-अकृतज्ञविदः; कर्मयोगो ज्ञानयोगमेव साधयति; ज्ञानयोगस्त्वंक आत्मावलोकनं साधयतीति तयोः फलभेदेन पृथक्त्वं घदन्तो न पण्डिता इत्यर्थः। उभयोर्गाम्पावलोकनैकफलयोरेकफलत्वेन एकमप्यास्थितस्तदेव फलं लभते ॥ ४ ॥

ता॥गुभयोर्विन्दते फलम् 'यत्साध्यैः प्राप्यते स्वाने तद्योगैरपि गम्यते' 'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः' इत्यादिभिः पृथगनुष्ठानस्यैव सिद्धत्वात् । अतः फलैक्यस्य 'एकमप्यास्थितः' इत्यादिना विधानात्, अत्र फलभेदकृतभेदनिषेधे तात्पर्यमित्याह—फलभेदात्पृथग्भूताविति । अस्य वाक्यस्य पृथक्फलवादिना निन्दारूपत्वात्, येष्वदन्ति ते बाला इति बालत्वसोपादेयतया वचनव्यक्तिर्दर्शिता । उत्तरश्लोकेऽप्येकफलत्ववादिप्रशंसायां 'ये पश्यति' इत्यनूय 'स पश्यति' इति हि विधीयते । बालशब्दस्यात्र मुख्ययोगाद्युपचरितमाह—अनिष्पन्नज्ञाना इति । अपवर्गयौक्तिकज्ञानेष्वपवचनपर्यायशब्दोपचारः; बालसाम्याद्वा बालाः । 'न पण्डिताः' इत्यत्र अशान्नीयानुष्ठानपर्यन्ताज्ञानव्युदासायोक्तम्—अकृतज्ञविद इति । 'तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य' इत्यादिप्रसिद्ध मदाचार्यप्रसादैकसमधिगम्यार्विषय ज्ञानमिह पाण्डित्यम्; अतो 'बालाः' इत्युक्तेऽपि तदभावोक्तिर्न पुनश्च्यत इति भावः । फलादिभेदप्रमप्रकारं 'न पण्डिताः' इत्यस्यापि 'बालाः' इतिवद्विधिविषयत्वं च दर्शयति—कर्मयोग इति । ज्ञानयोगमेवेति—ननु कस्मिन्नप्यधिकारिणि साक्षादात्मावलोकनमित्यर्थः । ये तु 'ये बालास्त एव वदन्ति, ये पण्डितास्ते तु न' इति वचनव्यक्तिमाहुः, तेषामप्ययमेवार्थः फलतोऽङ्गीकार्यः। उभयोः फलभेदेन कथं लभ्यमित्यनाह—उभयोरिति । निर्धारणे पृष्टी; एकशब्दश्चान्यतरपर्यायः; द्वयोरपि तुल्यफलत्वादैन्यतरस्थानेऽपि तत्फलं सिद्धवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्र-पा ॥ १ गी. ५-५ ॥

पाण्डित, तस्य कर्म पाण्डित्यम्, औपदेशिकाधीषि-

२. गी. ५-६ ॥

गमरूपं विवेकानिर्वेदविरक्तिकलकम्, निर्विषय-लब्धा,

३. ब्र. ५-५-१ ॥ 'तस्माद् ब्राह्मण पाण्डित्यं निर्विषय बाल्येन तिष्ठासेत् बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विषय मुनिरमौनत्र मौनत्र निर्विषय ब्राह्मण ॥' तस्मात्-परस्मात् वैराग्यमावदयत् तस्मात्, 'ब्राह्मणः पुत्रेणयायाश्च वितेपनायाश्च लोकैपनायाश्च व्युत्थाय निष्ठाचर्ये चरन्ति' इति हि पूर्वमुक्तमन्नाह्मणः-विद्यावान्, पाण्डित्यम्-ऊहापोद्दृश्या धीः पण्डिः, साऽस्य मजातति

बाल्येन-स्वमाहात्म्यानाभिष्करणलक्षणबाल्यभावेन मुक्तमनु-अस्वार्थोऽनाविष्काराधिकरणे (३-४-४९), स्पष्ट. । तिष्ठासेत्-महाणि तिष्ठासेत्, तिष्ठा लभेत, उपासांतित्यर्थः । बाल्यत्र पाण्डित्यं च-बाल्यपाण्डित्यं, निर्विषय-लब्धा, अथ मुनिः ब्राह्मणसंशौलनलक्षणमननयोः स्वस्वार्थित्यर्थः । संप पूर्वमेव (१३६-पु. १७-५) व्याख्यातम् ॥ ४. अन्यतरानुष्ठानेऽपि, पा॥

रा॥साहचर्ययोगौ इति । तौ एव संन्यासकर्मयोगौ ज्ञानतदुपायसमयुद्धित्वादिसंयुक्तौ साहचर्ययोगशब्दवाच्यौ इति भगवतो मतम् । अतः न अग्रकृतप्रक्रियेति ॥ ४ ॥

आ॥धूमतान्तः स्वं लोकं न प्रत्यभिजानाति । मा वः पद्व्यः पितरस्मदास्थिता या यज्ञशालासनधूमवर्धनाम्' इत्यादिकाभ्यकर्मविषयमिति भावः । ये स्वभ्यथा वदन्ति ते बालाः ॥

जा॥मिति भ्रान्तः । धूमतान्तो होमधूमेन तान्तो ग्लानः । धूमता धूमादित्यमेवान्तः पर्यवमानमस्येति वा । स्व लोकं स्वीयमाश्रयं परमात्मानम् । यज्ञशालाग्नेन धूमोपलक्षितमार्गवता वः पद्व्योऽस्मदास्थिता मेल्यर्थः । नन्यकाम्यमपि नित्यं नैमित्तिकं च कर्म प्रत्यवायपरिहारार्थमेव न ज्ञानन्तरङ्गमिति विद्वांस एव मन्यन्त इत्यत आह—यं त्विति । बाला अविवेकिनः ॥ ४ ॥

ग॥एतदेव विवृणोति—

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥

५

साङ्ख्येः ज्ञाननिष्ठैः। यदात्मावलोकनरूपं फलं प्राप्यते, तदेव कर्मयोगनिष्ठैरपि प्राप्यते। एवमेकफलत्वेनैकं वैकल्पिकं साङ्ख्यं योगं च यः पश्यति; स एव पण्डित इत्यर्थः॥

ता॥भिन्नफलत्वेन पृथक्त्वाभिधायिना निन्दा कृता;अथैकफलत्वेनैक्याभिधायिना प्रशस्तन क्रियतइत्यभिप्रायेणाह—एतदेव विवृणोतीति। 'सांख्यैः' इत्यत्र सिद्धान्तत्रिभेदनिष्ठमव्युदासायाह—ज्ञाननिष्ठैरिति। सांख्यमात्मज्ञानशान्त्र तद्वेदिन इह साख्याः, यद्वा सख्या बुद्धिज्ञानयोगः,तन्निष्ठात्मात्माः; जयथा साख्य जात्मा, तद्वेदिनोऽपि साख्याः। स्थानशब्दोऽन'विन्दते फलम्' इतिवत्फलत्रिपयः,ननु देशविशेषविषयः, ज्ञानयोगादिमात्रप्राप्यदेशादिशेषाभावात्। तच्च फल पूजातरानुवृत्तमात्मावलोकनमित्यभिप्रायेण—यदात्मावलोकनरूप फलमित्युक्तम्। अत्र 'यदेव साख्याः पश्यन्ति' इति यादवप्रशान्तः पाठोऽप्रसिद्धत्वादन्यतः। 'योगैः' इत्येतद्व्यतिरेकतया न प्रत्ययविशेषाद्वा तन्निष्ठत्रिपयमिति व्यञ्जनाय—कर्मयोगनिष्ठैरित्युक्तम्। अत्र साख्ययोगशब्दो नोपासकैः,ननुचनानौचित्यादिति भावः। 'एकम्'इत्युक्ते एकशास्त्रार्थत्वादिभ्रमव्युदासायाह—एवमेकफलत्वेनेति। अङ्गान्निभावेत्तरेतरयोगरहितयोस्पाययोरेकफलत्वलक्षणं ह्येक्यमनुष्ठाने विस्मयाय स्यात्। तथा च गूढ'विद्वल्लोऽविशिष्टफलत्वात्' इति। तदाह—वैकल्पिकमिति। 'स पश्यति' इत्येतत् 'ने पण्डिता.' इत्येतत्प्रतिरूप दर्शयति—स एव पण्डित इति ॥ ५ ॥

प्र पा॥ १. गी ५ ४ ॥

२. शारी ३-३-५७. † अद्विहोत्रदशपौर्णमास
श्वानिष्ठेमात्रेणा स्वगुरुफलाना तत्र नूयस्त्वापेक्षया
यवैकरिम-पुरुष समुच्चयो वृश्चते, तथा सदान-दवि-
वादिशाना ब्रह्मप्रातिकल्पकाना मज्ञानुभवनूयस्त्वापेक्ष-

या एकरिम-पुरुषे समुच्चय इति पूर्व पक्षः, देशतः
कालत स्वरूपनशानतश्चिदप्रान-दस्वरूपनज्ञानुभवस-
र्वाणा ब्रह्मविद्यानाम्फलम्; न-चैकया विषयावाप्त-
मित्येकरिम-पुरुषे निशान-तरसमुच्चय प्रयोजनाभावात्
न सम्भवतीति सर्वासा विवक्ष्य इति सिद्धान्तः ॥

श॥एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात् कथम् उभयोः फल विन्देत इति?उच्यते—यत् साङ्ख्येः ज्ञाननिष्ठैः सन्यासिभिः प्राप्यते स्थानं मोक्षाख्यं तत् योगैरपि ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेन ईश्वरे समर्प्य कर्माणि आत्मनः फलम् अनभिसन्धाय अनुतिष्ठन्ति ये तं योगाः योगिनः

ना॥एकमपीत्यस्याभिप्रायमाह—यत्साङ्ख्यैरिति। योगिभिरपि ज्ञानद्वारा ज्ञानफलं प्राप्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

जा॥योगस्य ज्ञानसाधनत्वे प्रमिते भवेदेतत्, तदेव कथमित्यत उक्तम्—एकमपीति। तदनुपपन्नम्, उभयोर्मध्ये सम्यगेकमप्यासित. फल विन्दत इति योजनाया द्वयोः साफल्यमात्रमुच्यते। एकमपि सम्यगासित. उभयोः फल विन्दत इति पक्षे तु द्वय किञ्चित्फल प्रति स्वतन्त्र साधनमुच्यते। पक्षद्वयेऽपि न प्रकृतोपयोग इत्यत आह—एकमपीति। एवमनुपयोगेऽपि भगवानेव स्ववाक्याभिप्रायमाह। स ब्राह्म इत्यर्थः। अनेनापि योगस्य ज्ञानसाधनत्वे किं प्रमाणमुक्तमित्यतो व्याचष्टे—योगिभिरपीति। 'तरति शोकमात्मविन्' इत्यादिना यज्ञानफल मोक्षाख्य प्रमित,तत्तावद्योगिभिरपि प्राप्यत

रा॥इयान् विशेष इत्याह—

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥

६

ता॥ननु 'कर्मयोगो विशिष्यते' इति वचनम्, अत्र वैकल्पिकत्ववचनं च कथमुपपद्यते, अत्यन्ततुल्यत्वे हि विकल्प इति शब्दायां सीकर्यशेषान्यासां वैशिष्ट्यम्, फलस्यात्यन्ततुल्यतया च विकल्पः; अधिकारिभेदप्रतिनियतत्वाच्च न दुष्करविलम्बितोपायनैरर्थभ्रममित्यभिप्रायेण वैपम्यमुच्यते इत्याह—इयान् विशेष इत्याहेति। तुशब्दोऽन्यान्यवैपम्यपरः; 'अयोगतः' इत्यनेन कर्मयोगमन्तरेण ज्ञानयोगस्वरूपमेव न

प्र-पा ॥ १. गो. ५-२ ॥

शांतिरपि परमार्थज्ञानसंन्यासप्राप्तिद्वारेण गम्यते इत्यभिप्रायः। अतः एकं साद्ब्रह्मं च योगं च यः पश्यति फलैकत्वान् स पश्यति सम्यक् पश्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं तर्हि योगात् संन्यास एव विशिष्यते; कथं तर्हि इदमुक्तं 'तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगः विशिष्यते' इति? शृणु तत्र कारणम्—त्वया पृष्ठं केवलं कर्मसंन्यासं कर्मयोगं च अभिप्रेत्य तयोः अन्यतरः कः श्रेयान् इति। तदनुरूपं प्रतिवचनं मया उक्तं कर्मसंन्यासात् कर्मयोगः विशिष्यते इति ज्ञानम् अनपेक्ष्य। ज्ञानसद्व्यपेक्षस्तु संन्यासः साद्ब्रह्ममिति मया अभिप्रेतः। परमार्थयोगश्च स एव। यस्तु कर्मयोगः वैदिकः स च तादर्थ्यात् योगः संन्यास इति च उपचर्यते। कथं तादर्थ्यम् इति? उच्यते—संन्यासस्तु पारमार्थिकः हे महाबाहो दुःखम् आनुं प्राप्तुम् अयोगतः योगेन विना। योगयुक्तः वैदिकेन

आ॥इतश्च संन्यासाद्योगो वर इत्याह—संन्यासस्त्विति। योगाभावे मोक्षादिफलं न भवति; अतः कामजयादिदुःखमेव तस्य मोक्षाद्येव हि फलम्। अन्यत्तत्फलमल्पत्वाद्फलमेवेत्याशयः। नचोक्तं—'विना मोक्षफलं यत् न तत्फलमुदीर्यते' इति पात्रे।

ज ॥ इत्युक्तं 'अपाम सोमम्' इत्यादिना; तत्र विचार्यम्—किं द्वयमपि स्वतन्त्रं मुक्तिसाधनम्; उत समुच्चिनम्। अथवैक साक्षान्मोक्षसाधनम्, अपर तन्साधनत्वेनेति। न प्रथमद्वितीयौ, 'नान्यः पन्थाः' इत्यादिविरोधात्। तृतीयेऽपि चिन्त्य किं कस्य साधनमिति। तत्र न तावज्ज्ञानं कर्मसाधनत्वेन मोक्षहेतुः, 'न किञ्चिदन्तराधाय' इत्यादिविरोधात्। अतः परिशेषाद्योगिभिरपि ज्ञानद्वारा ज्ञानफलं प्राप्यत इति सिद्ध्यति; तथा च योगस्य ज्ञानसाधनत्वं निश्चिन्त्यर्थः। अत्र योगिभिर्विरतिं वदता योगशब्दो धर्मिणामुपलक्षकोऽर्थ आद्यजन्तो वेति सूचितम् ॥ ५ ॥

संन्यासस्त्वित्यस्य सङ्गतिमाह— इतश्चेति। ननु प्राक् संन्यासाद्योगस्य वरत्वे न कोऽपि हेतुः इत्तः; तत्कथमेवमुच्यते, मैत्र, संन्यासस्य योगावरत्वे बाधक परिहृतम्; साधकमिदानीमुच्यते। बाधकाभावसहितमेव साधकं वस्तुनो व्यवस्थापकम्। तस्मादितश्चेति युक्तम्। पूर्वं संन्यासस्य निःश्रेयसकरत्वमुक्तम्; इदानीं कथं दुःखहेतुत्वमुच्यते; किं वाऽनेन साधकमुक्तमित्यतो व्याचष्टे—योगेति। विष्वर्षणबुद्ध्या करणाभावे संन्यासमात्रेणेति शेषः। आदिपदेन ज्ञानं गृह्यते। तस्य केवलसंन्यासिनः। योगाभावे संन्यासो निष्फल एवेत्येतन्न युज्यते, मोक्षायभावेऽपि तात्कालिकव्यवहारादिदुःखाभावादेर्भावादित्यत आह—मोक्षादीति। अत्र पुराणसम्भतिमाह—तच्चति। ननु मोक्षफलाभावेऽपि धान्यादिनैव कृष्यादिकं सफलमित्युच्यते। तत्कथमेवमभिहितमित्यत उक्तं विवृणोति—

रा॥सन्नयासः ज्ञानयोगस्तु अयोगतः - कर्मयोगादृते प्राप्नुमशक्यः; योगयुक्तः-कर्म-
योगयुक्तः स्वयमेव मुनिः आत्ममननशीलः सुखेन कर्मयोगं साधयित्वा नचिरेण - अल्प-
नैव कालेन ब्रह्माधिगच्छति—आत्मानं प्राप्नोति । ज्ञानयोगयुक्तस्तु महता दुःखेन
ज्ञानयोग साधयति, दुःखसाध्यत्वादात्मानं चिरेण प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजिनात्मा जितेन्द्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥

७

ता॥विद्व्यतीत्यभिप्रेतम्, तदाह—कर्मयोगादृते इति । 'धैर्यमञ्जलिभिः पातु वाताः' इत्यादिबहुः
खण्डस्वान्न नपुसकत्वम् । मुनिशब्दे प्रकृतापेक्षितप्रकृतिप्रत्ययार्थविरण—मननशील इति । तत्रा-
र्कृतवानुसन्धानप्रकरणरत्नमननस्याभिनयनत्वोक्तिः स्वयमेव ज्ञानयोगमन्तरेणैवार्थः । 'दुःखमाप्नुमयो-
गतः' इत्येतद्व्यतिरेकानुसन्धानात्—सुखेनकर्मयोगं साधयित्वेत्युक्तम् । 'नचिरेण' इति नन निया-
न्वये चिरेणाप्यधिगमे न स्वादिति भ्रमस्सात्, तद्व्युदासाय—नचिरेणेत्युक्तम् । नैजादिवत् नचिरेण
इति समस्तप्रयोगः । ब्रह्मशब्दोऽत्र परिशुद्धात्मस्वरूपलक्षणकर्मयोगाव्यवहितफलविषय इति व्यञ्जनाय
—आत्मानं प्राप्नोतीत्युक्तम् । प्राप्तिरिह साक्षात्कारः । एवमव्यवहिततात्मप्राप्तिसाधनत्व वदता प्रकृतस्व-
न्यासो ब्रह्मशब्देनोच्यते इति शङ्कोक्तं प्रत्युक्तम् । तद्व्यतिरेकेण पूर्वोक्तं पूर्यति—ज्ञानयोगयुक्त
इति । दुःखसाध्यत्वादिलम्बितफलं ज्ञानयोगः; कर्मयोगस्तु सुखसाध्यत्वादविलम्बितफल इति वैपरम्यम-
नेन श्लोकेनोक्तं भवति ॥ ६ ॥

कर्मयोगस्य सुखसाध्यत्वे शीघ्रफलाधिगमे च हेतुरुच्यते—'योगयुक्तः' इति श्लोकेन । पूर्वा-
वात्मशब्दो मनोविषयौ, जितेन्द्रियमभिध्याहारात् । 'योगयुक्तः' इत्यनेनैव सिद्धो विशुद्धमनस्त्वे-
प्र पा॥१. आरामायणे, विष्कि-भाषाण्ड. २८ ८ ॥ भि पातु वाता कनकिगन्धिन ॥
'मेषोदरविनिर्मुक्ता वद्भारमुदशातला । शन्यमञ्जलि.

रा॥कर्मयोगेन ईश्वरसमर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण युक्तः, मननात् ईश्वररूपस्य मुनिः,
ब्रह्म परमात्म'ज्ञानलक्षणत्वात् प्रकृतः संन्यासः ब्रह्म उच्यते, 'न्यास इति ब्रह्म ब्रह्म हि
परः' इति श्रुतेः, ब्रह्म परमार्थसंन्यासं परमार्थज्ञाननिष्कलक्षणं नचिरेण क्षिप्रमेव अधि-
गच्छति प्राप्नोति । अतः मया उक्तं 'कर्मयोगो विशिष्यते इति ॥ ६ ॥

यदा पुनः अयं सम्पन्नज्ञानप्राप्तुषुपायत्वेन—योगेन युक्तः योगयुक्तः, विशुद्धात्मा वि-

आ ॥ यत्तु महाफलयोग्यं तस्यार्थं फलमेव न भवति, यथा पद्मरागस्य तण्डुलमुष्टिः ।
महाफलश्च योगयुक्तश्च संन्यास इत्याह—योगयुक्त इति । मुनिः संन्यासी । तद्योक्तं
—'स हि लोके मुनिर्नाम यः कामक्रोधवर्जितः' इति ॥ ६ ॥

आ॥यस्तिरिति । महाफल साधयितु योग्यमित्यर्थः । मोक्षदिग्रहण प्रकृतापेक्षयैव कृतमिति भावः । ननु
संन्यासात् योगस्य वरत्त्वमनेन साधितं, तत्किमुनराधनेत्यत आह—महाफलद्वेषेति । महत्फल यस्मा-
त्स तयोक्तं । योगाङ्गत्वेन ततोऽपरत्वं संन्यासस्य निपाधयिषितम् । तच्चान्यव्यतिरेकाभ्या सिद्ध्यति,
तत्र पूर्वार्धेन व्यतिरेकमुक्त्वाऽनेनान्वरमाचष्ट इत्यर्थः । ननु योगोऽप्येवमेवेत चेत्तत्त्वम्, तथाऽपि
चरमभासित्वेन विशेष । नन्वत्र संन्यासवाचकं न श्रूयते, तत्कथमेवमुच्यते इत्यत आह—मुनि
पिति । मुनिशब्दस्य कामवर्जनलक्षणमन्यासावचनत्वं कुत इत्यत आह—तद्येति ॥ ६ ॥

पा ॥ 'ज्ञाननिष्कलक्षणत्वात् ॥

या।कर्मयोगयुक्तस्तु शास्त्रीये परमपुरुषाराधनरूपे विशुद्धे कर्मणि वर्तमानः तेन विशुद्धमनाः विजितात्मा-स्वाभ्यस्ते कर्मणि व्यापृतमनस्त्वेन सुखेन विजितमनाः, ततएव जितेन्द्रियः कर्तुरात्मनो याथात्म्यानुसन्धाननिष्ठतया, सर्वभूतात्मभूतात्मा-सर्वेषां देवादिभूतानाम् आत्मभूत आत्मा यस्यासौ सर्वभूतात्मभूतात्मा ; आत्मयाथात्म्यमनुसन्धानस्य हि देवादीनां स्वस्य कैकाकार आत्मा; देवादिभेदानां प्रकृतिपरिणामविशेषरूपतयात्माकारत्वासम्भवात् । प्रकृतिविद्युक्तस्सर्वत्र देवादिदेहेषु ज्ञानकाकारतया समानाकार इति *निर्दोषं हि समं ब्रह्म* इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते । स पश्यभूतः कर्म कुर्वन्नपि अनात्मता।हेतुः—शास्त्रीय इत्यादिनोच्यते। विशुद्धिद्वयं ज्ञानमोनिवृत्तिमूलरागद्वेषादिकपायनिवृत्तिश्च । प्राक्समर्थितं स्मारयति—स्वाभ्यस्ते कर्मणाति। प्रधानस्य मनोनिग्रहस्य वक्तुमुचितत्वात्, 'विजितदेहः' इति परव्याप्याने मन्दमिति भावः। सर्वेन्द्रियकूटस्थे मनीषि जिते बाह्यान्दिशान्तराणि जितानि भवन्तीत्यभिप्रायेण- तत पद्येत्युक्तम्। सर्वभूतेत्याद्युपपादनाय—कर्तुंश्लुक्तम् । प्रथमस्य भूतशब्दस्यात्र देवादिदेहमात्रविषयतां, द्वितीयस्य क्रियात्मता, विग्रह च दर्शयति—सर्वेषामिति । भिन्नानामेव हि विरुद्धमित्यत्राह—आत्मयाथात्म्यमिति । अयमभिप्रायः—तस्य, न स्वरूपैक्य विधीयते, तस्य प्रत्यधानुमानागमपूर्वापरिविषयत्वात्, किन्त्वैकाकारस्य, यथा सर्वसिन् गृहे वर्तमानो ग्रीहारयमेवंशुक्ते तज्जातीयत्वमुक्तं भवति, तद्वदत्रापि सर्वसिन् देहे वर्तमानोऽयमेवास्मेतिप्रयोगेऽपि देहान्तरवर्तिनामस्य चात्मनस्तमानत्वमुक्तं भवति । ननु यमानत्वमपि प्रत्यधादिविषयम्, देवतियेन्द्राक्षणश्रीत्रयब्रह्मचारि-गृहस्थपण्डितार्पण्टतशक्ताशक्तधनिकदरिद्रस्वविरतरुणादिनिर्वधि कर्मपम्बनिर्भरत्वादात्मनाम्; अन्यथा 'ब्रह्मज्ञो यजेत' इत्याद्यात्मपर्यन्तशास्त्रीयप्रयोगोऽपि भव्येतेत्याह—देवादिभेदानामिति । अयमभावः—सत्य, देवादिदेवैषम्य प्रामाणिकमेव, तनु न स्वरूपप्रयुक्तम्, तस्य कर्मोपाधिकप्रकृतिपरिणामभेदनिबन्धनत्वात्; शुद्धाकारविषयता तु समानत्वमिहोच्यते'—इति। साम्यस्यात्र विविधतत्वे सेवाकर्मनन्तरमेव साम्याभिधानं दर्शयति—प्रकृतिविद्युक्त इति । 'कुर्वन्नपि न लिप्यते' इत्यात्र न तावन्निरपेक्षं कुर्वन्नपि न दुष्टो भवतीत्युच्यते, तथा मति बहुव्याप्तेः प्रसङ्गात्; न च कर्मयोगं कुर्वन्नाम तेनैव न लिप्यते इति, तथा च सति निष्फलप्रयासत्वेन तस्याननुष्ठानप्रसङ्गात् । अतोऽत्र न केवलं ज्ञानयोगनिष्ठः, अपि तु कर्मयोगं कुर्वन्नप्यात्मसाक्षात्काराख्यफलविरोधिना केनचित् लिप्यते इत्येवार्थं इत्यभिप्रायेण—अनात्म-प्र-पा ॥ *गी. ५-२९ ॥

१ शतपथब्राह्मण. ५-का. १-अ. ५-आ. २-वे ॥

ग।शुद्ध*सत्त्वः, विजितात्मा विजितदेहः, जितेन्द्रियः च, सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां ब्रह्मादीनां स्तम्भपर्यन्तानां भूतानाम् आत्मभूतः आत्मा प्रत्यस्त्वेतन्नो यस्य सः सर्वभूतात्मभूतात्मा सम्यग्दर्शात्यर्थः; स तत्रैव वर्तमानः लोकसद्ब्रह्माय कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते न कर्मभिः वध्यते इत्यर्थः ॥ ७ ॥

आ।एतदेव प्रपञ्चयति—योगयुक्त इति । सर्वभूतात्मभूतः परमेश्वरः, यच्चाप्रोतीत्यादेः; स आत्मभूतः स्वसमीपं प्रत्यादानादिकर्ता यस्य सर्वभूतात्मभूतात्मा ॥ ७ ॥

जा।प्रकृतप्रमेयस्य समात्सत्यादुत्तरस्य वैपर्यमाद्युक्त्याह—एतदेवेति। योगयुक्तस्य संन्यासस्य महाफलत्वमेवा प्रपञ्चनं च 'यो न द्वेष्टि' इत्यनेनोक्तद्वेषादिवर्जनं कारणोपन्यासेन 'ब्रह्माविगच्छति' इत्यनेनोक्तब्रह्मज्ञानान्तरालोपन्यासेन चेति शक्तम्यम् । 'सर्वभूतात्मभूतात्मा' इत्यनेन जीवस्य परमात्मस्वरूपत्वमुच्यते इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासार्थाह—सर्वेति । सर्वभूतानामात्मभूतः कथमित्यत उक्तं—यच्चेति । एतद्विच-

पा ॥ *विच. ॥

शांन्यात्माभिमाने न नलिप्यते न सम्यध्यते । अतोऽचिरेणात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थं ॥ ७ ॥

यतस्सौकर्याच्छ्रेयसाच्च कर्मयोगएव श्रेयान्, अतस्तदपेक्षितं शृणु—

नैवकिञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यञ्छृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन् गच्छन् स्वपञ्चज्वसन् ॥

प्रलपन् विसृजन् शृङ्खन्निमिषन्निमिषन्पि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियाथेषु वर्तन् इति धारयन् ॥

एवमात्मतत्त्ववित् श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि, वागादीनि च कमन्द्रियाणि, प्राणा
श्च स्वविषयेषु वर्तन्त इति धारयन् अनुसन्धानो नाह किञ्चित्करोमीति मन्येत,
तांन्यात्माभिमानेनेत्याद्युक्तम् । नैव किञ्चित्करोमी इत्यादिकं ह्यनन्तरमुच्यते इति भावः । 'न लिप्यते'
इत्यत्र स्यामन सम्बन्धनिषेधो विवक्षित इत्याह—न सम्यध्यत इति । प्रस्तुतार्थतया निगमयति—
अत इति ॥ ७ ॥

एवमनुनस्य परिच्छेदरूपाक्षात्यश्रयोत्तरमुक्तम् अथ तदाशयान्दो भगवत आभिप्रायिकं वा
क्यमुत्तरमङ्गल्यर्थं दर्शयति—यत इति । युक्तोऽत्र योगनिष्ठ, तत्त्ववित् तदन्तर्गततात्मतत्त्वविज्ञानवान्,
तदाह—एवमात्मतत्त्वविदिति । 'पश्यन्' 'शृण्वन्' 'स्पृशन्' 'जिघ्रन्' 'अश्नन्' इति
चक्षुःश्रोत्रव्याघ्राणजिह्वाख्यज्ञानेन्द्रियव्यापारा । 'गच्छन्' 'प्रलपन्' 'विसृजन्' 'शृङ्खन्' इति पादादि
कर्मिन्द्रियव्यापारा । तत्र 'विसृजन्' इति पायूपस्थव्यापारसङ्ग्रहः । उक्तं च 'पायूपस्थे तिसृगाथमिन्द्रिये
तुल्यकर्मणी । विसर्गे च पुरापस्य विसर्गेचाभिकामत' इति । 'स्वपन्' 'असन्' 'उग्मिपन्' 'निमिषन्'
इति तु प्राणव्यापारा । स्वापस्य तमावृत्तित्वेऽपि प्राणाधीनत्व सिद्धम् । 'उग्मिपन्' 'निमिषन्' इति
तु व्यानाख्यप्राणव्यापारा । 'असन्' इति तु प्राणसज्जप्राणविशेषव्यापारा । 'शृङ्खन्' इति पाणिव्यापा
रयोऽपि अयानव्यापारस्यापि तत्रेण ग्राहकः । 'तैदपाननातिपृथक्तदावयस्त्वय एषोऽन्नस्य ब्रह्मा यद्वायु'
इति । एव विभागशापनाय—श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि वागादीनिच कर्मेन्द्रियाणिप्राणाश्चे
त्युक्तम् । इन्द्रियशब्दोऽत्र सर्वेन्द्रियप्रवृत्त्यादिहेतुतया प्राणसमादादिषु प्रसिद्धं मुख्यप्राणम नहृलक्षणया
लभ्यतीति तात्पर्यम् । 'इन्द्रियाथेषु' इत्येतदपि तथैव लक्षकमिति व्यञ्जनाय—स्वविषयेष्वित्युक्तम् ।

प्र पा ॥ १ गी ५८ ॥

३.

२

शांनं च असौ परमार्थतः करोतीत्यतः—नैव किञ्चित् करोमीति युक्तं समाहित-
सन् मन्यत चिन्तयेत्, तत्त्ववित् आत्मना याथात्म्यं तत्त्वं वेत्तीति तत्त्ववित् परमार्थतः
शीत्यर्थः । कदा कथं वा तत्त्वम् अवधारयन् मन्येत इति ? उच्यते—पश्यन्निति । मन्येत
इति पूयण सम्बन्धः । तस्य एव तत्त्वविदः सर्वकार्यकरणवेष्टासु कर्मसु अकर्मव पश्य
त सम्यग्दर्शनं सर्वकर्मसन्त्यास एव अधिकारः, कर्मणः अभावदर्शनात् । न हि मृग

शांन्यास स्पष्टयति

ज्ञानमाश्रित्य न स्वरूपत्वमित्यथ । न आत्मभूत इति 'नवभूतात्मभूत' इत्युक्तस्यानुवादः । स्वसमीपमित्या
दि द्वितीयात्मशब्दस्यापि । एव चानन्न विवक्षितं ॥ ७ ॥

'नैव किञ्चित्' इत्यादेः प्रतिपाद्यमाह—सन्त्यासमिति । 'ज्ञेय' इत्यादिना 'विशुद्धात्मा' इत्यादिना

रा॥ज्ञानैकस्वभावस्य मम कर्ममूलेन्द्रियप्राणसम्बन्धकृतमीदृशं कर्तृत्वं न स्वरूपप्रयुक्तमि-
ति मन्येतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥

१०

ब्रह्मशब्देन प्रकृतिरिहोच्यते। 'ममयोनिर्मद्ब्रह्म' इति हि वक्ष्यते। इन्द्रियाणां प्रकृ-
तिपरिणामविशेषरूपत्वेन इन्द्रियाकारेणावस्थितायां प्रकृतौ 'पश्यञ्छृण्वन्' इत्याद्युक्तप्रका-
रेण कर्म ब्रह्मण्याधाय फलसङ्गं त्यक्त्वा नैव किञ्चित्करोमीति यः कर्माणि करोति, सः

ता॥नन्विन्द्रियप्राणेष्वकर्तृषु कर्तृत्वात्थातः स्वस्याकर्तृत्वबुद्धिश्च भ्रान्तिरेव स्यात्; आत्मन एव कर्तृत्वस्य
'कर्ता शान्मार्थवत्वात्' इत्यादिभिः स्थापितत्वादित्यत्राह—ज्ञानैकस्वभावस्येति । कर्मणा मिथ्यात्वा-
नुमन्धानमिह परोक्तमयुक्तम्, 'इन्द्रियाणीन्द्रियाथेषु वर्तन्ते' इत्यस्याप्यननुमन्धेयत्वप्रमत्तात्। मुक्तस्य स्वे-
च्छागृहीतेन्द्रियादिव्यवच्छेदायोपाधीनामप्यौपाधिकत्वव्यञ्जनाय च—कर्ममूलशब्दः। ईदृशमिति—
पुण्यपापरूपमित्यर्थः। अत्र 'तत्त्ववित्' इति निरुपाधिकस्वरूपपरत्वात्, 'कार्यकारण' इत्यादाविव न
चिदचिद्व्यापारविभागीतिः ॥ ८ ॥ ९ ॥

नन्वेव फलाभिसन्धिपूर्वकेऽपि कर्मणि क्रियमाणे 'नैव किञ्चित्करोमि' इति भावनया तत्करणेऽपि
न दोषस्यात्; यदि च परमार्थतः स्वस्यैव कर्तृत्वं किं तस्यौपाधिकत्वानुमन्धानेन प्रयोजनम्; तथा अनुन्धा-
नेऽपि प्रकृतिसमर्गएवैव देहात्मभ्रमे निमज्जयेदिति शङ्का निराक्रियते—'ब्रह्मणि' इति श्लोकेनानतावदत्र
ब्रह्मशब्देन जीव उच्यते, तत्कर्तृत्ववित्तरापरत्वरूपत्वत्वात्। नापि पर ब्रह्म, औपाधिकत्वप्रतिपादनप्रकरणे
तदनपेक्षणात्, अनन्तर च 'सर्वकर्माणि मनसा' इति श्लोकेन देहकर्तृत्वामिन्धानाभिधानात्। अतः
पूर्वोक्तस्यार्थस्य आकाङ्क्षितफलनिर्देशपरत्वोपपत्तेः, ब्रह्मशब्दोऽप्येन्द्रियाकारपरिणतप्रकृतिगोचरः। भवति
हि प्रकृतिकांशेऽपि ब्रह्मशब्दप्रयोगः 'तस्मादेनद्ब्रह्म नामरूपमब्रह्म जायते' इति। तदेतदखिलमभिप्रेत्याह—
ब्रह्मशब्देनेति। ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतौ प्रयोग भगवद्गीतायामेवोदाहरति—ममथोनिरिति। भवतु प्रकृतौ
ब्रह्मशब्दः, प्रस्तुतस्य किमायातमिति शङ्काया पूर्वश्लोकार्थन्यायाभ्यामुपवृद्धित्वात् वाक्यार्थमाह—इन्द्रि-
याणामिति। ननु बृहद्वगुणात्प्रयोगवलाच्च मूलप्रकृतिर्ब्रह्मशब्देनोच्यताम्, तत्र दर्शनश्रवणादिकर्तृत्वानु-
सन्धानमशक्यम्, मूलप्रकृतिरूपे तदेतत्त्वाभावादिति शङ्कानिराकरणाय-अवस्थितायामित्यन्तमुक्तम्।
औपचारिकोऽपि कारणविषयः प्रयोगो द्रव्यैक्यात्कार्यमपि गोचरयेदिति भावः। कर्माणीति बहुवचनं
पूर्वोक्तवैधियपरमिति प्रदर्शनायोक्तः—पश्यञ्छृण्वन्त्रित्याद्युक्तप्रकारेणैति। 'यः करोति' इत्यात्म-
न्येव कर्तृत्वनिर्देशात्तदौपाधिकत्वस्मारणाय पूर्वोक्तमाहुः—नैव किञ्चित्करोमीति। पापशब्दोऽत्र
प्र-पा ॥ १. शारी. २-३-३३ ॥ ४. सुष्टको १. १-१-१०. २८७-पुटे. व्याख्यातम् ॥

२. भावनाकरणेऽपि. पा॥ ३. गी. ५-१३॥

४. सुष्टको १. १-१-१०. २८७-पुटे. व्याख्यातम् ॥

शो॥नृष्णिकायाम् उदकघुञ्जा पानाय प्रवृत्तः उदकाभावज्ञानेऽपि तत्रैव पानप्रयोजनाय
प्रवर्तते ॥ ८ ॥ ९ ॥

यस्तु पुनः अतत्त्ववित् प्रवृत्तश्च कर्मयोगे—ब्रह्मणि ईश्वरे आधाय निश्चिप्य 'त-
आ ॥ पुनः श्लोकद्वयेन ॥ ८ ॥ ९ ॥

ज ॥ च स्पष्टीकृतत्वात्—पुनरिति। स्पष्टं च प्रागनुक्तसङ्कल्पत्यागत्याभिधानात् ॥ ८ ॥ ९ ॥

याऽपि प्रकृत्यात्माभिमानरूपेण बन्धहेतुना पापेन न लिप्यते। पद्मपत्रमिवाम्भसा-यथा पद्मपत्रमम्भसा संसृष्टमपि न लिप्यते, तथा न लिप्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

ताऽऽदेहात्मभ्रमविषयः 'शोऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृत पाप चोरेणात्मापहा रिणा' इत्यादिषु चात्मान्यथाज्ञानस्य पापत्व प्रसिद्धम्; आत्मनोऽनृत्वानुसन्धानप्रकरणे तत्रिदृष्टिरेव वक्तुमुचितेचमिप्रायेण—प्रकृत्यात्माभिमानरूपेणेत्युक्तम्। बन्धहेतुनेति। तत्र पापलक्षणयोतनम्। अलौकिकमतिष्टपलासाधारणकारण हि पापम्। प्रयुक्तञ्च पापशब्दोऽनेकेष्वर्थेषु, यथा 'नै मुहृत न दुःपृत सव पाप्मानोऽतो निरर्तन्ते' इति। ननु पद्मपत्रमम्भसा संसृष्ट क्रथमत्र दृष्टान्तइत्यत्राह—यथेति । न सत् गंमालनिषेधायाव हृष्टान्त , किंतु यत्र पद्मपत्रस्य क्रमस्थित्यादिक सर्वमम्भस्येव, तथापि न तत्कार्य त्रेदादिः, तद्वत् प्रकृत्यधीनमोगस्थित्यादेरस्य तत्कार्यदेहात्मभ्रमादिर्न स्यादिति भावः ॥ १० ॥

प्र पा॥१. भारते. आदि ७४-२८॥ १ 'शोऽन्यथा सन्तमात्मानम्' च -अन्यथामन्तम्, देहेन्द्रियादिभ्यो विलक्षण ज्ञानान-दादिस्वरूपम्, भगवदख-लपारत-त्रय स्वरूपत्वा, आत्मानम् जीवात्मानम्, अन-यथा प्रवृत्ति-नरेण, 'देवोऽह मनुष्योऽहम्' इत्यादिप्रकारम्, 'इश्वरोऽहम्' इत्यादिप्रकारञ्च, प्रतिपद्यते अनुसन्तरे, नेन मूर्च्छा, आत्मापहारिणा कारण किं नृकृत् पाप ; महापातकादि सर्व तेनेत्र कृतमित्यर्थ । ईश्वरविषये तु, अ-यथा मन्मथमानम् - वगज-नादिकारणभूत, निमित्त इत्यप्रत्यनोक्तानवधिप्रतिपद्यमानानन्दैकरूप पु-रुषोत्तम, नारायणम्, अन-यथा-प्रवृत्ति-नरेण, 'ईश्वर एव नास्ति, निमित्तैष अह, म एव ममर्तन' इत्या-दिकम् । शेष पूर्ववत् । इति याजुसायम् ॥

नवरा नशुचिर्नशोपा न सुकृत न दुःकृतम् । सर्वे पा-प्मनाऽतो निवर्तन्त अपहृतपाप्मा ह्यप अत्रलोक । य आत्मा ममेतुर्विद्युति पूर्वतण्डेःतल्लक्षण परमात्मा सेतुरिव विधारक । किमर्थं मंशुर्विद्युतिरिवत्राह— 'यथा लोकाज्ञानसम्भवाव' इति । असम्भद असद्वर । तरतिः-प्राभिवचन , 'वेदान्त-तरति' इतिवत् । एव परमात्मनस्तुम्, अज्ञातत्वे परिच्छेदक वेन न प्राप्तुन , जटादिकमपि न प्राप्नोति । सर्वपाप्मनोऽना निवर्त-ने शान्तादिषु पाप्मशब्दस्यामुख्यत्वेऽपि मुहृतदुःपृत-योरेतौकवत्सुमुद्विष्टमपनत्वलक्षणपापशब्दप्रवृत्ति - निमित्तसत्त्वात्वात् पाप्मशब्दो मुख्यः' इति लघुसिद्धान्ते -कासायकम् । तत्र हेतुमाह—अपहृतपाप्मा ह्यप अत्रलोक इति। अहुरूपे लोच एव अपहृतपाप्मा हि। शिर्हेतौ, यस्मात् अपहृतपाप्मा, तस्मात् सर्वे पाप्मानो-ऽतो निवर्तन्त इत्यर्थे ॥

६. छा ८-४-१॥ १ 'एव व आत्मा म सनुर्वि-धृतिरथा एतानामम्भदाय नेत्र मनुमहाराव तरतो

ग॥३४३ कमे करोमि' इति श्रुत्य इव स्वात्म्यर्थे सर्वार्थि कर्मार्थि मोक्षेऽपि फले सङ्गं त्यक्त्वा

जा ॥ स-न्यासयोगयुक्त एव च कर्मणा न लिप्यत इत्याह—ब्रह्मणीति । साधननियम-स्योपचारत्वव्यावृत्त्यर्थं पुन-पुन. फलकथनम् ॥ १० ॥

जा॥ननु'योगयुक्तः' इत्यनेन यत्संन्यासयोगयुक्तस्य कर्मालेपलक्षण फलमुक्तम्, तदेव तस्य 'ब्रह्मण्यथा-व' इति किमर्थं पुनरुच्यत इत्यत आह—संन्यासेतिप्रागुक्तस्यैव नियमोऽत्र क्रियते। सिद्धे सत्यात्मस्य नियमार्थत्वादिति भावः। योगविवरण च किञ्चिदधिगमिति चार्थः। ननु 'संन्यासस्तु' इत्यनेनैव संन्यासयोगौ मिलितावेव फले साधकत इति नियमोऽपि लब्ध एव, तत्किमर्थमिदं संन्यासयोगयुक्तस्य 'कुर्वन् अपि न लिप्यते' 'लिप्यते न स दापेन' इति पुन पुन. फलकथनमित्यत आह—साधनेति । साधन-नियमस्येति तदुक्तेरित्यर्थः । संन्यासयोगौ मिलितावेव फलसाधनमिति नियमोक्तेरुपचारत्वमपि सम्भवति लोकावत्, तन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ १० ॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥

११

॥कायमनोबुद्धीन्द्रियसाध्यं कर्म स्वर्गादिकलसङ्गं त्यक्त्वा योगिन आत्मविशुद्धये कुर्वन्ति-आत्मगतप्राचीनकर्मबन्धविनाशाय कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिप्राप्नोति नैष्ठिकीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निवध्यते ॥

१२

युक्तः-आत्मव्यतिरिक्तफलेष्वचपलः, आत्मैकप्रवणः कर्मफलं त्यक्त्वा केवलमा

ता॥एवमुक्तार्थदृढीकरणाय शिष्टाचारसिद्धतोच्यते—कायेनेतिश्लोकेन । बुद्धिरत्र कृत्यध्वजसायः। 'केवलैः' इति कर्तृत्वाभिमानत्यागो विवक्षितः।अथवा ममत्वबुद्धिपिपयतारहितैरित्यर्थः।तदा'कायेन'इत्यादौ केवलेनेत्यादि परिणाम्यम् ।यद्वा कायशब्देन कर्मेन्द्रियवर्गस्यापि लक्षणया समग्रणात् 'केवलैरिन्द्रियैः'इति शानेन्द्रियाण्युच्यन्ते; तेषां च केवलत्व वचनादानादिकर्मरहितत्वम्; ततश्च 'धर्मशुद्धो वा दृष्टो वा' इत्यादिकर्माणि क्वचिन् भवति।आत्मशुद्धेरथैव फलतया निर्देशात्, निष्फलप्रवृत्त्ययोगाच्च—स्वर्गादिकलसङ्गमित्युक्तम्। शुद्धिर्हि केनचिद्विहितस्यापेक्षिता;न च दोषोऽत्र स्वतस्तुद्वस्याप्यात्मनोऽनादिकालकृतमात्मतत्त्वगाक्षात्कारविरोधि कर्मत्वभिप्रायेणाह—आत्मगतेति ॥ ११ ॥

एकस्यैव कर्मणो बन्धहेतुरं मोक्षहेतुत्व च फलमङ्गतदभावादिरूपमहकारिविशेषाद्युच्यत इती-ममर्थे विशदयति—'युक्तः'इति श्लोकेना।अत्र युक्तशब्देन समाहितचेतस्त्वमुच्यते,तद्यत्र फलान्तरविरक्तिपूर्वकमात्मप्राप्त्यमेवेति व्यञ्जनाय-आत्मव्यतिरिक्तैत्याद्युक्तम्।कर्मफलं त्यक्त्वेति वचनात्कर्मस्वरूप-प्र-पा ॥ १०. भारते. आश्वमेधिकप्रवर्ग. ९.४-०९. ॥ अनुमोदितो वा राजेन्द्र पुनानि पुरुष मया ॥' अथ 'धर्म. शुद्धो वा दृष्टो वा क्वचित् वा कृतांऽपि वा । शोकस्तु तालकोमेऽपि न मुद्रितकोमे दृश्यते ॥

श॥करोति यः,लिप्यते न स पापेन सम्बध्यते पद्मपत्रमिव अम्मसा उदकेनाकेवलं सत्य-शुद्धिमात्रमेव फलं तस्य तत्कर्मणः स्यात् ॥ १० ॥

यस्मात्—कायेन देहेन मनसा बुद्ध्या च केवलैः इन्द्रियैरपि ममत्ववर्जितैः 'ईश्वरार्थैव करोमि, न मम फलाय' इति ममत्वशुद्धिशून्यैः इन्द्रियैरपि, केवलशब्दः कायादिभिरपि प्रत्येकं सम्बध्यते. सर्वव्यापारेषु ममतावर्जिताः योगिनः कर्मिणः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयम् आत्मशुद्धये सत्त्वशुद्धये इत्यर्थः।तस्मात् तत्रैव तव अधिकारः इति कुरु कर्मैव ॥ ११ ॥

यस्माच्च—युक्तः 'ईश्वराय कर्माणि करोमि न मम फलाय' इत्येवं समाहितः सन्

आ॥एवं चाचार इत्याह—कायेनेति ॥ ११ ॥

पुनर्युक्त्यादिनियमनार्थं युक्त्यायुक्तफलमाह—

जा॥'कायेन'इत्यनेनापि सन्यासयोगयुक्तस्यात्मशुद्धिलक्षणः पापालेप उच्यत इत्यत आह—एवं चेति। उभयसमुच्चयस्य एवेत्यर्थः । अन्यत्र तात्पर्याच्च पुनर्हीकरिति भावः। आचाररूपमपि नियमममर्थनार्थमिति ज्ञातव्यम् ॥ ११ ॥

तथाऽपि 'युक्तः' इत्यतश्च पुनरुक्तमित्यत आह—पुनरिति । युक्तियोगः। आदिपदेन संन्यासः। युक्त्यायुक्तेषुपलक्षणम्। सन्याससंन्यासीत्यपि ब्राह्मम् । प्राक् सन्यासयोगौ मिलितावेव फले साधयतो

रा॥ त्वमशुद्धये कर्मानुष्ठाय नैष्ठिकीं शान्तिमाप्नोति-स्विरामात्मानुभवरूपां निर्धृतिमाप्नोति ।
अयुक्तः आत्मव्यतिरिक्तफलेषु चपलः आत्मावलांक्रनधिमुक्तः कामकारेण फले सक्तः
कर्माणि कुर्वन् नित्यं कर्मभिर्वध्यते नित्यससारी भवति, अतः फलसङ्करहित इन्द्रिया-
कारेण परिणतायां प्रकृतो कर्माणि सन्न्यस्य आत्मनो बन्धमोचनायैव कर्माणि कुर्वते-
त्युक्तं भवति ॥ १२ ॥

अथ देहाकारेण परिणतायां प्रकृतो कर्तृत्वसन्न्यास उच्यते—

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥

१३

आत्मनः प्राचीनकर्मभूलदेहसम्बन्धप्रयुक्तमिदं कर्मणां कर्तृत्वम्, न स्वरूपप्रयुक्त-

ता॥पानुष्ठान पूर्वोक्तमिदार्थमिदं दर्शितम्। नैष्ठिकीं शान्तिमित्यनेन साधान्मोक्षप्रतीतिरस्यात्, तद्वयुदा-
सायाह स्विरामिति। अत्रणल-धोऽय विशेष । निष्ठायाम् भवतीति नैष्ठिकी। 'कामकारेण इति न स्वैरचारेण
विवक्षित, तस्य दूरनिरस्तत्वात्, अतः कामकर्तृक प्रेरणामकार, तेन यथाभिमतात्फलसङ्गमात् विर-
क्षितमित्याह—कामकारेण फले सक्त इति। निवध्यत इत्यत्रोपसर्गो नितरा बन्धो विवक्षित इति
दर्शयति—नित्यससारी भवतीति । वर्तमानव्यपदेशाद्वा तथा विवक्षा ॥ १२ ॥

'नैव किञ्चित्करोमि' इत्यादे. 'फले सक्तो निवध्यते' इत्यन्तस्य सङ्कलितार्थमुत्तरश्लोक-
सङ्गत्यर्थमाह—अत इति । अनन्तरश्लोकार्थमाह—अथेति । शरीराश्रितेन्द्रियमाणेषु कर्तृत्वसन्न्यासाभि-
धानादनन्तरं तदाश्रय शरीर एव कर्तृत्वसन्न्यास उच्यते इति सगतिः । शरीरे कर्तृत्वसन्न्यास प्रति क-
रणत्वोक्तस्य मनसः स्वीभावात्पुण्यव्यापार दर्शयितुम्—आत्मन इत्याद्युक्तम् । नहि देवादिदेहस्य
न्धमावृत्त पुण्यपापकर्तृत्व, तन्मन्धमावृत्त्या कर्ममध्येऽपि सद्भावात्, अतः—प्राचीनकर्मभूलेत्युक्तम्।

प्र पा ॥ १ गो ५८ ॥

२. गी ५१२ ॥

रा॥ कर्मफल त्यक्त्वा परित्यज्य शान्तिं मोक्षाख्याम् आप्नोति नैष्ठिकीं निष्ठायां भवां सत्त्वशु-
द्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसन्न्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाच्यशेषः। यस्तु पुनः अयुक्तः असमाहि-
तः कामकारेण करणकारः कामस्य कारः कामकारः, तेन कामकारेण कामप्रेरिततयैव-
र्थः, 'मम फलाय इदं करोमि कर्म' इत्येव फले सक्तः निवध्यते। अतः त्वयुक्तः भव इत्यर्थः ॥

यस्तु परमार्थदर्शी सः—सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य परित्यज्य नित्यं
नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं च तानि सर्वाणि कर्माणि मनसा विधेकवुद्ध्या, कर्मादा अकर्मद-
र्शनेन सन्न्यज्येत्यर्थः, आस्ते तिष्ठति सुखम्। त्यक्तवाङ्मनःकायचेष्टः निरायासः प्रसन्नचि-

आ॥ युक्त इति । युक्तो योगयुक्तः ॥ १२ ॥

पुनः सन्न्यासशब्दार्थं स्पष्टयति—

ज्ञानान्तरपरित्यगो नान्तर इति नियमज्ञापनार्थं तयोः फलमुक्तम्, इदानीं तु तावैव मोक्षसाधनम्, न
तु तदुभयत्यागो नान्तरादिति नियमज्ञापनार्थं योगसन्न्यासप्रतस्तदुभयाभाववत्तत्र मुक्तिसत्कारविक्षारलक्षण
फलमाहेत्यर्थः । युक्तशब्दस्य अहिताद्यर्थनिवारणार्थमाह—युक्त इति ॥ १२ ॥

'सर्वकर्माणि' इत्यस्य स्वरूपेण कर्मत्यागोऽर्थ इति प्रतीतिनिवारणाय प्रतिपाद्यमाह—पुनरिति।
प्राकृतैवाभिमानत्याग उक्तः, इदानीं तु कारयितुः गभिमानत्यागोऽपीति स्पष्टयति । स्वरूपेण कर्म-

या॥मिति विवेकविषयेण मनसा सर्वाणि कर्माणि नवद्वारे पुरे सन्नयस्य देही स्वयं वशी देहाधिष्ठानप्रयत्नमकुर्वन् देहं च नैव कारयन् सुखमास्ते ॥ १३ ॥

ता॥मुख्यैस्सतभिरर्वाग् द्वाभ्यां चाल नवद्वारता 'पुरमेकादशद्वारम्' इति श्रुतौ तु नाभिद्वारम्द्वाभ्यां सहैकादशद्वारतोक्तिः। पुरे संन्यसेति—पुरस्यसंन्यसनाक्रियाधिकरणत्वेनान्वयः प्रकृतानुपयुक्त इतिभावः। 'नवद्वारे पुरे' इति निर्देशस्यव्यवस्थानिरवयवत्वसिच्छद्रत्नविच्छद्रत्नपृथुत्वानुत्वस्वतन्त्रवपरतन्त्रत्वनिवन्तृत्वनिवन्तव्यत्वादिभिर्देहात्मनोविवेकस्य प्रदर्शनार्थः। स्वयमिति—देहादिपारतन्त्र्यरहित इत्यर्थः; यद्वा परिशुद्धेन स्वेन रूपेणेति भावः। वशी—अभिमानबलात्काराद्यविषय इत्यर्थः। प्रयत्नाश्रयत्वशरीरस्यन्दनादिहेतुत्वयोरोपाधिकत्वात्—'नैव कुर्वन्' इत्याशुक्तम्। सुखमास्ते—कर्तृत्वाभिमानप्रयुक्त-

प्र-पा॥१. कठोप. २-५-१ ॥ 'पुरमेकादशद्वारमज-
स्वायकृतेतसः। अनुष्ठाय न शोचति विमुक्तश्च विमु-
च्यते। एतदेतत् ॥' पुरमिति जननाधिक्रियारहितस्य
ऋजुबुद्धेर्विवेकिन. आत्मन पञ्चादशेन्द्रियलक्षणवर्द्धिनि-
र्गमद्वारोपेतं शरीरास्वयं पुर भवति। पुरस्वामिनो यथा
पुर विविक्त भवति, तथा शरीरमपि स्वात्मनो विवि-
च्यघातं भवति। अविवेकिनस्तु देह आत्मैव भवतीति
भावः। अनुष्ठाय न शोचति-विविच्यजानन् देहानुच-

न्यभिर्दुःखैः, कामादिभिश्च विमुक्तो भवतीत्यर्थः।
विमुक्तश्च विमुच्यते-जावद्दशावाम् आध्यात्मिकादिदुः-
खरागदेषादिविमुक्त एव मन् 'मोगेन विचरं क्षपवि-
राडय मम्पषते' इति न्यायेन प्रारब्धकर्मावसाने न-
दिनादिना विरजा प्राप्य प्रकृतिसम्बन्धविमुक्तो भवती-
त्यर्थः। एतदेतत्-एतन्मन्-प्रतिपाद्यमुक्तस्वरूपमपि पर-
मात्मकमेवेत्यर्थः। इति रत्नरामानुजायम् ॥

शो॥सुतः आत्मनः अन्यत्र निवृत्तसर्थयाहाप्रयोजनः इति 'सुखम् आस्ते' इत्युच्यते। वशी जिते-
न्द्रिय इत्यर्थः। क आस्ते इति? आह—नवद्वारे पुरे। सप्त शीर्षण्यानि आत्मन उपलब्धि-
द्वाराणि, अर्वाक् द्वे मूत्रपुरीषविषसर्गाथं, तैः द्वारैः नवद्वारं पुरम् उच्यते शरीरं, पुरमिव
पुरम्, आत्मैकत्वामिकं, नदर्थप्रयोजनेश्च इन्द्रियमनोधुद्धिविषयैः अनेकफलविज्ञानस्य
उत्पादकैः पौरैरिव अधिष्ठितम्। तस्मिन् नवद्वारे पुरे देहे सर्वं कर्म संन्यस्य आस्ते ॥

किं विशेषणेन! सर्वो हि देही संन्यासी असंन्यासी वा देह एव आस्ते, तत्र अ-
नर्थकं विशेषणम्। उच्यते—यस्तु अन्नः देही देहेन्द्रियसङ्घातमात्रात्मदर्शा स सर्वोऽपि
'गेहे भूमं आसने वा आसे' इति मन्यते। न हि देहमात्रात्मदर्शिनः 'गेहे इव देहे
आसे' इति प्रत्ययः संभवति। देहादिसङ्घातव्यतिरिक्तात्मदर्शिनस्तु 'देहे आसे' इति प्र-
त्ययः उपपद्यते। परकर्मणां च परस्मिन् आत्मनि अविद्यया अध्यारोपितानां विद्यया
विवेकज्ञानेन मनसा संन्यास उपपद्यते। उत्पन्नविवेकवित्तानस्य सर्वकर्मसंन्यासिनोऽपि
गेहे इव देहे एव नवद्वारे पुरे आसनं, प्रारब्धफलकर्मसंस्कारशेषानुवृत्त्या देहे एव
आस्ते इति अस्त्येव विशेषणफलं, विद्वद्विद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात् ॥

यद्यपि कार्यकरणकर्माणि अविद्यया आत्मनि अध्यारोपितानि संन्यस्य आस्ते इत्यु-
क्तम्; तथापि कृतसंन्यासस्य आत्मसमवायि तु 'कर्तृत्वं कारयितृत्वं च स्यात्' इति आश-
ङ्क्य आह—नैव कुर्वन् स्वयं, न च कार्यकरणानि कारयन् क्रियासु प्रवर्तयन्। किं यत्
तत् कर्तृत्वं कारयितृत्वं च देहिनः स्वात्मसमवायि सत् संन्यासात् न सम्भवति, यथा
गच्छतो गतिः! किं वा स्वत एव आत्मनः न अस्ति इति? अत्र उच्यते—न अस्ति

रा॥साक्षादात्मनस्त्वाभाविरूपमाह—

न कर्तृत्व न कर्माणि लोकास्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥

१४

अस्य देवतिर्यङ्मनुष्यस्वामरात्मना प्रकृतिसर्गाण वर्तमानस्य लोकस्य देवाद्यसाधारण कर्तृत्व तत्तद्साधारणानि कर्माणि तत्तत्कर्मजन्यदेवादिफलसंयोग च अयं प्रभुरकर्मवश्य स्वाभाविकस्वरूपणावस्थित आत्मा न सृजति नोत्पादयति कस्तर्हि ?

ताभिक्षेशादरहित आन्त इत्यर्थ । पुराणम शरीर, पौराणनग्निद्याणि, सावभौममिन्द्र परमात्मान, मृत्युमिन्द्र स्वात्मान पश्यतो भवति हि स्वास्वप्नम् देहात्मभ्रमे हि पुरादिष्वातीनोऽहमिति मन्यते तन्नितृत्तौ च देह एव पुरस्त्वानयो भवतीति भाव ॥ १३ ॥

एवमौपाधिन्स्य स्वरूपसापाधिषु सन्यास उक्त अयं स्वस्मिन्ननुसन्धेयस्वाभाविरूपमुच्यते इति मगल्यभिप्रायेणाह—साक्षादिति । तत्रिचित्रवर्नाविषयेण 'लोकस्य' इत्यनेनाभिप्रेतमुपाधिर्नैवित्तयादिकं दर्शयितुम्—अस्येत्याद्यत्तन् । नृत्वं प्रपञ्चादिरूपम्, कर्माणि शरीरैर्द्रादिचेण । यत्रात्मना स्वाभाविकमिन्द्र कर्तृत्वादिकं, तदा सप्रामेयरूप तस्यात्, नच तथा दृश्यते इत्यभिप्रायेण देवाद्यसाधारण कर्तृत्वमित्याद्युक्तम् । देवाद्यसाधारण देवत्वादिनातिमात्तुष्पडिप्रहृदद्याप्रतिनिर्गतमत्यथ । फलसंयोग फलानुभव । प्रकरणसंज्ञात् प्रभुसंज्ञोऽन चीवावपय इति प्रदर्शनार्थम्—अयंप्रभुरित्युक्तम् । चीन प्रभुसंज्ञाभिप्रेतमाह—अकर्मवश्य स्वाभाविकस्वरूपेणावस्थित इति।अत्र हि प्रकरण 'माय संज्ञाण' इत्यादना चीवस्य कर्तृत्व परमात्मन्यप्यस्यते, अताऽत्रानृत्विषय प्रभुसंज्ञो न परिपय इति भाव । न सृजति'इत्यत्र 'सृज निरसो'इति धातास्वार्थत्वं नृत्वादित्रय स्वीकरोतीति वाक्यार्थस्यादिति तद्गुदाभावाह—नोत्पादयतीति। कारणान्तरादर्शनात् तस्यैव कर्तृत्वमित्यभिप्रायं चतुर्थपादस्य गङ्गामाह कस्तर्हि।ति । सृजतीति शेष । स्वभावसंज्ञ प्रकल्पापयुक्तविशेषे स्थाप

प्र पा ॥ १ नौवाकिक उभयपत्नी ॥

रा॥आत्मनि स्वत कर्तृत्व कारयितृत्व चा। उक्त हि 'अविकायाऽयमुच्यते' 'शरीरस्योऽपि कौन्तेय न कराति न लिप्यते' इति, 'ध्यायतीत्य लेलापतीव' इति श्रुते ॥ १३ ॥

विज्ञ—न कर्तृत्व स्वयं कुरु इति नापि कर्माणि रथघटप्रासादादीनि ईप्सिततमानि लाकस्य सृजति उत्पादयति प्रभु आत्मा । नापि रथादि कृतघत तत्फलन संयोग कर्मफलसंयोगम् उत्पादयति। यदि विज्ञिदृषि स्वयं न करोति न करयति न देही, कर्तर्हि कुर्वन् कारयश्च प्रवर्तते इति ? उच्यते—स्वभावस्तु सो भाव स्वभाव अविद्या आ॥सर्वकर्माणीति । मनसेति विशेषणादभिमानत्याग ॥ १३ ॥

न च करोति घस्नुत इत्याह—

जान्याग एवाच्यत इत्येतन्निरुचये—मनसेति । अन्यथा तद्वयं स्यादिति भाव ॥ १३ ॥

ननु नृत्वंमित्येवत्प्रागुक्तं त्रिशायात् इत्यत आह—न चेति।दर्शनादिकं कुर्वन्नेनैव किञ्चित्कृपामि इति मन्यते पुत्रम्, तर्हि मिथ्याजानी प्रमद्वेदेत्यादाङ्गानिरासाय परमेश्वरप्रेरितं कुर्वन् कारयन् वस्तुत्वात् स्वात्मन्येन न करोति, न कारयति चेत्पनेनदित्यथ । अस्य जीवविषयत्वे प्रभुरित्येतदसम्भवी

या॥ स्वभावस्तु प्रवर्तते-स्वभावः—प्रकृतिवासना ; अनादिकालप्रवृत्तपूर्वपूर्वकर्मजनितदे-
वाद्याकारप्रकृतिसंसर्गकृततत्तदात्माभिमानजनितवासनाकृतमीदृशं कर्तृत्वादिकं सर्वं न
स्वरूपप्रयुक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

नादत्ते कस्य चित्पापं न चैव मुकृतं विभुः ।

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥

१५

कस्यचित्-स्वसम्बन्धितयाऽभिमतस्य पुत्रादेः पापं-दुःखं नादत्ते-नापनुदति, कस्य-
चित्-प्रतिकूलतयाऽभिमतस्य मुकृतं-सुखञ्च नादत्ते-नापनुदति ; यतोऽयं विभुः-न का-
चित्कः न देवादिदेहाद्यसाधारणदेशः, अतएव न कस्यचित्सम्बन्धी, न कस्यचित् प्रति-
कूलञ्च । सर्वमिदं वासनाकृतम् । एवंस्वभावस्य कथमियं विपरीतवासनोत्पद्यते ?

ता॥यितुं वाच्यं तावदाह—प्रकृतीति । ननु चेतनस्यात्मनः कर्तृत्वादिकं नास्ति, अचेतनायास्तु वाग-
नायाभेदनगुणमात्रभूतायाः कर्तृत्वादिकर्मितं कथमिदं शक्यते ; यथात्मनः स्वतन्त्रद्वयं न कर्तृत्वं,
तर्हि तस्य वागनापि कुलस्यमागता; यदि न दृग्भेदः, तदा वागनैव स्वाभाविनीति तत्कृतकर्तृत्वादि कर्मपि
स्वाभाविनं स्यात् ; यदि कुतश्चिदतोः, तदा तस्यापि म्याभावि कत्वे पूर्वदोषः ; औपाधिकत्वं त्वक-
तुरात्मनस्तदागमोऽपि कुतः ; यदि वागनया, तर्ह्यन्योन्याश्रयणम् ; यन्न्यरमात्कुतश्चित्, तत्रापि
तथैवेत्यनयत्वेत्यादिचोचरिस्वनाय नुशब्दः । तदाह -अनादिकालेति । बीजाद्भ्रूत्यादयोऽन्योन्याश्रया-
दिपरिहारः वागनादेवैतन्निसिद्धयर्थे—देवाद्याकारेत्याहुक्तम् । यथा तत्रापिःपिण्डे बहिःसर्गादिद्वि-
ल्लुपिः ; तथात्रेति दर्शयितुं -संसर्गकृतशब्दः। वासनाकृतं - वागनाख्यविशेषदेव्याधि कमित्यर्थः॥

आत्मनोऽकर्तृत्वादि-कस्य, वागनायाः कर्तृत्वादि-कस्य च विवरणं 'नादत्ते' इति श्लोकस्यार्षद्वयम् ।
परमतपापमुकृतयोरादानप्रगन्नाभावात्तत्प्रतिषेधोऽनुचितः . अतस्तत्कार्यं दुःखं सुखं च लक्ष्यते, तत्रापि
परमतमुत्तदुःखयोस्त्वस्मिन्नाकर्षणञ्च ग्रन्थम्; अतन्मदपनयनमात्रं विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह - कस्यचि-
दिति । कस्यचिदित्यनेन सूचितमनोदानेहेतुविशेषं दर्शयितुं-स्वसंयन्धिततयाभिमतस्येनाहुक्तम्। 'आ-
दत्ते' इत्यस्य करोत्याद्यर्थः। तानीचिन्यादपहरणार्थत्वे च प्रयोगादपहरणनिषेधेनैव तुल्यतया करणनिषेधसि-
द्धेः-नापनुदतीति व्याख्यातम्। विभुपिति न परिमाणविशेषात्प्रमाणवत्, जीवम्यागुतया श्रुत्यादिसिद्धेः।
नापि प्रभुत्वपरम्, अत्रानुपयुक्तत्वात्। अतन्मत्तत्कर्मानुकूलमन्मददेशानुपवेशोपयोग्यतामात्रं प्रतिनियतदेशरा-
हित्यं विवक्षितम् । अतएव आगन्तुकुं मिश्रामिवादिषु संबन्धित्वं प्रतिफुल्लञ्च च आगन्तुकानां तत्तद्दे-
हानामेव, न त्वात्मन इति सिध्यति। ततएव चानुकूलप्रतिकूलपुरुषविषयदुःखाद्यनयनमौपाधिकमित्या-
यातम्। तदेवं कार्याभावौपाधिकहेत्वभावाप्रतिपादनयो विमुशब्दइत्यभिप्रायेणाह—यतोऽयमिति । उत्तरा-
धोऽथानाय शङ्कते—एवंस्वभावस्येति। विपरीतवासना—स्वभावविरुद्धवासनेत्यर्थः । अत्रोत्तरम्—
प्र-पा ॥ १. जायसति. वा ॥

श ॥ लक्षणा प्रकृतिः माया प्रवर्तते 'दैवी होषा गुणमयो' इति वक्ष्यमाणा ॥ १४ ॥
परमार्थतस्तु—न आदत्ते न मुह्यन्ति भक्तस्यापि कस्यचित् पापं । न चैव आद-
त्ते सुकृतं भक्तैः प्रयुक्तं विभुः । किमर्थं तर्हि भक्तैः पूजादिलक्षणं यागदानहोमादि च
सुकृतं प्रयुज्यते इति ? आह—अज्ञानेन आवृतं ज्ञानं विवेकविज्ञानं, तेन मुह्यन्ति 'क-
आ ॥ न कर्तृत्वमिति । प्रभुर्हि जीवो जडमपेश्य ॥ १४ ॥ १५ ॥

ज ॥ त्वत् आह—प्रभुर्हीति । अनेन विभुरित्युपपादितप्रायम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा ॥ अज्ञानेनावृत्तं ज्ञानं ज्ञानचिरोधिना पूर्वपूर्वकर्मणा स्वफलानुभवयोग्यत्वाय अस्य ज्ञानमावृत्तं-सङ्कुचितम्; तेन ज्ञानावरणरूपेण कर्मणा देवादिदेहसंयोगस्तत्तदात्माभिमानरूप-मोहश्च जायते । ततश्च तथाविधात्माभिमानवासना, तदुचितकर्मवासना च; वासना-तो विपरीतात्माभिमानः, कर्मरम्भश्चोपपद्यते ॥ १५ ॥

*'सर्वे ज्ञानग्लानेनैव वृजिन सन्तरिष्यसि' । 'ज्ञानाग्निस्सर्वकर्मणि भस्मसात्कुरुत तथा' । 'नहि ज्ञानेन सदृश पवित्रम्' इति पूर्वोक्तं स्वकाले सङ्गमयति—

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥

१६

तां ॥ 'अज्ञानेनावृत्तं ज्ञानम्' इति । 'अविद्याकर्मसञ्चान्या तृतीया शक्तिरिष्यते। नया क्षेत्रज्ञशक्तिस्ता वेदिता नृपसंज्ञा । सभारतापानविलानवाप्रोत्यतिमंततान् । तथा तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञमज्ञिता । सर्वभू-तेषु भूपाल तारतम्येन वर्तते' इति भगवत्संगराचरणमनुसन्नाह—ज्ञानचिरोधिनेति । अत्र नन-स्तदन्यतदभावार्थस्त्वमात्रणानुपयुक्तमितिभावः । स्वफलेत्यादि—नह्यभावसङ्कुचितज्ञानस्सभारतापानुभव-योग्य इतिभावः । अत्यन्तविलोपपरिहारायावरणशब्दोपचरितमाह—सङ्कुचितमिति । 'नैविज्ञानुर्विज्ञा-तेर्विपरिलोपो विद्यते' इत्यादिश्रुतिमिद्मनेन स्मारितमादेवादिदेहसंयोग इति जन्तुशब्दाभिप्रेतोऽर्थः । सच मोहजनेने रमणेो द्वारम् । शङ्कोत्तरत्वमाह—ततश्चेति । आत्मनि प्रतिपिद्मस्येष्टानिष्टाचरणस्यान्येहे-तुतामाह—वासनात इति ॥ १५ ॥

एवं तृतीयाध्यायोक्ताकर्तृज्ञानुसन्धानस्य प्रकारविशेषाः प्रतिपादिताः ; अथ चतुर्थाध्यायोक्तस्य ज्ञानविशेषस्य विशेषणं क्रियतइत्यभिप्रायेणाह—सर्वमिति । स्वकाले—अकर्तृत्वानुसन्धानप्रकार-

प्र-पा॥ *गी. ४-३६॥ †गी. ४-३७॥ ‡गा. ४-३८॥

२. ब्र. ६-३-३० ॥ ††† वद्वैत विज्ञानमिति वि-

१ वि. पु. ६-८-६१, ६२, ६३ ॥ † परा-विशुद्धिः 'प्रत्यक्षमिदमेतदथ सत्तामात्रमगोचरम्' (६-७-५६) इत्यादिनोष्ठा, क्षेत्रज्ञास्याऽपरा 'हिरण्य-गर्भो भगवान्' (६-७-५६) इत्यादिनोक्ता-इत्याह—'विशुद्धिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञास्या तथापरा' इति । अत्र यागादिकर्मोक्त्यनविषयत्वात् विमोः शब्दत्व-नर-माह—अविद्यानर्ममज्ञानात्ते ॥ ६१ ॥ तत्स्वरूपमाह—यथा क्षेत्रज्ञानिरिति । सर्वगा-वर्मनिमित्तपवश-रीरगा ॥ ६२ ॥ तारतम्येन-ज्ञानान-दन्तारतम्येन ॥ ६३ ॥ तारतम्यमेव दर्शयति-अप्राणवत्सु स्वत्प्रासा न्यावरणु त-नोऽधिका । सरास्यपु नभ्योऽपि ह्यतिशयत्वा पत्रि-पु' इति । शिलावासादिषु सा क्षेत्रज्ञशक्ति स्वत्प्रा । ज्ञानान-दादिना, नस्वरूपेण । सरास्यपुनेभ्योऽप्यधि-तिशेव । अतिशयत्वा अतिज्ञानशक्त्याऽधिकत्वम् । अप्राणवत्सु-अनभिद्यक्तनापेयु ॥

ज्ञानमेतद्विज्ञानमिति न (हि) विज्ञानुर्विज्ञातेः विप-रिभाषो विद्यते अविनाशित्वात् ननु तद्विज्ञानमिति ततोऽपर विभक्तं वद्विज्ञानोप-ज्ञानस्वरूपस्य धृष्ट-स्वात्मनो बाह्यान्तरज्ञानाभावात् किञ्चिन्वयन इत्याह-द्वाराह—वद्वैतमिति । द्वैत-बाह्यान्तर ना, स्वानिरिक्तं वस्तु स्युष्मा नीवो न विज्ञानातीति यत्, नत् विज्ञान-नै न विज्ञानानि नै द्वार प्वायेः । न-व-विज्ञानं क्व विज्ञानवचनमित्यत्राह—नहि विज्ञा-तुरिति । शानुर्धर्मभूतज्ञानस्य नित्यत्वात् विनाशा ना-सात्यर्थे । तर्हि स्युष्मो कथमविज्ञानमिति तत्राह—ननु तद्विज्ञानमिति । ज्ञानस्वरूपानावनिवन्धनो बाह्यान्तरविज्ञानाभावात् न भवति, अपि तु ततो विभक्तस्य प्राज्ञात्मनः पृथक्सिद्धस्यान्यस्य बाह्यान्तर-पदिनीयवस्तुतोऽभावात्तद्वैतकूपपदाभावात्तानमित्यर्थे । अन्यां शून्येयं किलरंणोपनिषद्वाच्यं द्रष्टव्यं ॥

याःसंमि कारयामि भोक्ष्ये भोजयामि' इत्येव मोहं गच्छन्ति अविद्येकिनः संसारिणो ज-न्तवः ॥ १५ ॥

ग ॥ एवं वर्तमानेषु सर्वेष्व्वात्मसु येषामात्मनामुक्कलक्षणेनात्मयाथात्म्योपदेशजनितेन आत्मविषयेण अहरहरभ्यासाधिपातिशयेन निरतिशयपवित्रेण ज्ञानेन तज्ज्ञानावरणमनादिकालप्रवृत्तानन्तकर्मसंचयरूपमज्ञानं नाशितम्, तेषां तत्स्वाभाविकं परं ज्ञानमपरिमितमसंकुचितमादित्यवत्सर्वं यथावस्थितं प्रकाशयति । तेषामिति नष्टाज्ञानानां बहुत्वाभिधानादात्मस्वरूपबहुत्वम्; *नत्वेवाहं जानु नासम्* इत्युपक्रमावगतमत्र स्पष्टतरमुक्तम् । नचेदं बहुत्वमुपाधिकृतं, विनष्टाज्ञानानामुपाधिगन्धाभावात् । *तेषामादित्यवज्ज्ञानम्* इति व्यतिरेकनिर्देशात्, ज्ञानस्य स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वमुक्तम् ;

ता॥थनादनन्तरं ज्ञानस्वरूपकथनावसरइत्यर्थः । यद्वा 'तद्विद्धि प्रणिपातेन' इत्यत्र 'उपदेशयन्ति' इतिस्वेनैव निर्दिष्टे विपाककालइत्यर्थः । एवं वर्तमानेषु — मुह्यत्वविलयर्थः । यद्वा कर्मयोगनिष्ठेविलयर्थः । अज्ञानेन जानमावृत्तं चेत्, कथं ज्ञानेन तस्य नाशइति शङ्कां व्यवच्छिन्दता तुशब्देन द्योतितं ज्ञानस्य विशेषं दर्शयितुम्—उक्कलक्षणेनेत्यादि निरतिशयपवित्रेणेत्यन्तमुक्तम् । आत्मनो ज्ञानेनेत्यन्वयः । आत्मविषयेणेति—'आत्मनः' इतिपद्यथासम्बन्धसामान्यमात्रपरत्व, कर्तृविषयत्वचावानुस्युक्तमिति भावः । तच्छब्दपरामृष्टप्रकारमाह—ज्ञानावरणमिति । अज्ञानस्वरूपस्यातिगहनत्वपूत्रनार्थम्, निरतिशयपवित्रस्य ज्ञानभास्वतो निश्शेषाज्ञानतिमिरकुक्षिभरित्वप्रदर्शनार्थं—अनादिकाण्डेत्याद्युक्तम् । उत्तरार्धगततच्छब्दार्थः—स्वाभाविकमिति । सामानाधिकरन्थस्वारस्यात्परमिति ज्ञानविशेषणम्; तदर्थमाह—अपरिमितमसंकुचितमिति । ज्ञानस्य परत्वं ह्यनवच्छिन्नविषयत्वम् ; तत्रच हेतुस्तंकोचाभाव इत्यभिप्रायः । सर्वमिति प्रकाशयतेरर्थभिद्धकर्मोक्तिः । अज्ञाननिवृत्तौ च ज्ञानस्य सर्वगोचरत्वं श्रौतमिति भावः । 'आदित्यवत्' इतिदृष्टान्तसामर्थ्यसिद्धमाह—यथावस्थितमिति । एतेन परमित्यत्र पदमिति विशेष्याभ्याहारः । परमार्थतत्त्वमिति विवक्षा च परोक्ता निरम्ता । भेदव्यपदेशवत्तादद्वैतमतस्योपक्रमविरोधः प्रागुक्तः । मध्येऽपि स एव तात्त्विको भेदः स्पष्टमुपदिश्यतइति तस्य तात्पर्यविषयत्वं दर्शयति—तेषामिति । विनष्टाज्ञानानामिति—नहीदं बहुत्व भ्रान्तिसिद्धमुपाधिसिद्ध वा वक्तुं शक्यमिति भावः । सत्यमित्योपाधिकृतभेदवादिनोर्भास्करशङ्करयोर्मतमनूय परिहरति—नचेदमिति । मिथ्याभूतस्याज्ञानाख्योपादानस्य विनाशे तदुपात्तमिथ्याभूतान्तःकरणाद्युपाधेरपि निवृत्तेरिति शङ्कर प्रति हेत्वर्थः । इतरं प्रत्यज्ञानशब्दवाच्यस्य कर्मदेर्विनाशे तन्निमित्तशरीरान्तःकरणाद्युपाधिनिवृत्तिरित्यर्थः । शङ्करमतदूषणप्रसङ्गे तदुक्तं ज्ञानमात्रात्म्यादं दूषयितुं शुद्धदशायां ज्ञातृत्वमत्र सिद्धमिति दर्शयति—तेषामिति । संबन्धविषयतया पृथी व्यतिरेकगर्भेति—व्यतिरेकनिर्देशादित्युक्तम् । विनष्टोपाधीनामात्मना धर्मतया निर्देशात्,

प्र-पा ॥ *गा. २-१२ ॥

१. गा. ४ ३४ ॥

शा॥ज्ञानेन तु येन अज्ञानेन आवृता मुह्यन्ति जन्तवः तत् अज्ञानं येषां जन्तूनां विवेकज्ञानेन आत्मविषयेण नाशितम् आत्मनः भवति, तेषां जन्तूनाम् आदित्यवत् यथा आदित्यः समस्तं वस्तुजातम् अवभासयति तद्वत् ज्ञानं ज्ञेयं वस्तु सर्वं प्रकाशयति तत् परं परमार्थतत्त्वम् ॥ १६ ॥

आ ॥ ज्ञानमेवाज्ञाननाशकमित्याह—

जानानु ज्ञानस्याज्ञाननाशकत्वमर्थप्रकाशकत्वं च प्रसिद्धमेव, तस्मिन्मर्षमुच्यत इत्यत आह—ज्ञानमेवेति । 'अज्ञानेनावृता ज्ञानम्' इत्युक्तम् । एवं तर्हि तस्याविनाश एव स्यात् । तथा च न कदाचिद्ब्रह्मप्रकाशः ; विनाशकान्तराङ्गीकारे च ज्ञानार्थयोः सन्यासयोगयोर्वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य ज्ञानमेवाज्ञाननाश-

य॥ आदित्यदृष्टान्तेन च ज्ञातृज्ञानयो प्रभाप्रभावतोरिवाद्यथा च तत्तत्पर्य समारदशाया
ज्ञानस्य कर्मणा सप्तोच्चा माक्षदशाया विकासश्चापपत्र ॥ १६ ॥

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥

१७

तद्बुद्धय तथाविधात्मदर्शनाध्यवसाया , तदात्मान तद्विषयमनस , तन्निष्ठा
तद्बुद्ध्यासनिरता , तत्परायणा तद्वच परमप्रयाजनमिति मन्वाना , एवमभ्यस्यमानेन

ता॥ ज्ञानस्य स्वरूपातुर्विधत्वसिद्धयगन्तुं कश्चित्स्वप्नादाऽपि निरस्त । आदित्यशब्दोऽत्र आदित्यप्रभापर ,
प्रभाद्वारणैवादादित्यस्य प्रकाशकत्वात् धमभूतज्ञाने च सर्व दृष्टान्ता भासन्तुमहति, यथा न त्रियते ज्ञात्वा
मलप्रभालना मण । दोषग्रहणान्न ज्ञानमात्मन ऋयत तथा' इत्यादिसाम्याच्च, तदतदभिप्रेत्य तत्स
लितमाह—आदित्यदृष्टान्तनति । तत्र प्रस्तुतस्य ऋमित्यत्राह—तत्तत्पद्यति । यथा प्रभाया भा
वारकसन्निधौ सन्नाचस्तन्निष्ठस्यै पुनर्विनाशश्च दृश्यत, तथा ज्ञानस्यापाति भाव । यथा तपामादित्य
वदवस्थिताना प्रभातुल्य ज्ञानमित्यर्थ । प्रभाया प्रदीपादित्याद्यपृथक्विभक्ततेनाद्रव्यविशेषत्व, ज्ञान
स्यात्मधमवेऽपि द्रव्यत्व सकाचविनासयोगिवादानि च शारपरुभाष्ये प्रपञ्चितानि । एव प्रभातु
ल्यद्रव्यत्वात्प्रादानेन प्रकृतमावृत्तत्वादिक युज्यत इत्याह—तत्तत्पद्यति ॥ १६ ॥

आत्मानुभवसौधमोपानस्य ज्ञानस्यारोहणक्रम दशयति— तद्बुद्धय इति श्लोकेन । तच्छब्दान्न
पूर्वप्रस्तुतत्वाभाविना मत्स्वरूप पूर्वश्लोकोक्तत ज्ञान या परामृश्यत इत्यभिप्रायेण—तथाविधात्मदर्श
नाध्यवसाया इत्युक्तम् । 'तदात्मान इत्यनेन द्रष्टव्यत्वाध्यवसायादनन्तरो दशानार्थप्रवृत्तियोग
उच्यत इत्यभिप्रायेण—तद्विषयमनस इत्युक्तम् । तन्निष्ठ य विषयान्तरैर्मुखात्तत्परायणत्वे हेतु ।
अपनशब्दोऽत्र कमणि ल्युङ्गन्त प्राप्यपर । वाक्याधशानादिमात्रव्यावृत्त्यर्थम्—एवमभ्यस्यमानेनेत्यु
क्तम् प्रातप्रतिवध कककल्पपनिवृत्तिस्तुपान्त्यपर्व । अतोऽपि तम प्राथमत्रापुनरावृत्तिशब्देन विवक्षितम् ,
प्र पा ॥ १ वे शुभे १०४ ५५ ॥ ८० पुत्र दृष्टवम् ।

या॥ यत् पर परमार्थतत्त्व ज्ञानप्रकाशित—तस्मिन् ब्रह्मणि गता बुद्धि यथा ते त
द्बुद्धय , तदात्मान तद्वच पर ब्रह्म आत्मा येषा त तदात्मान , तन्निष्ठा निष्ठा अभिनि
धेश तात्पर्य सर्वाणि कर्माणि सन्त्यस्य तस्मिन् ब्रह्मण्यव अवस्थान यथा त तन्निष्ठा , त
त्परायणा च तद्वच परम् अयन परा गति यथा भवति ते तत्परायणा केवलत्मात्तरता इ
त्यर्थ । त गच्छन्ति एवविधा अपुनरावृत्तिम् अपुनदहसभ्यन्ध ज्ञाननिर्धूतकल्मषा य
आ ॥ ज्ञाननति ॥ प्रथमज्ञान पराक्षम् ॥ १६ ॥

जा॥ ऋम्, अतो नोक्तदाप , किं तु स्वरूपज्ञानमविद्ययाऽऽवृत्तम्) वृत्तिज्ञाने त्वविद्या शिथिल्यति । ब्रह्म
प्रकाशयतात्वेतदनेनाहेत्यर्थ । अत्र कश्चिदपि एवादात्योऽधकार नाशयति, नूमण्डल च प्रकाशयति,
तथैवमेव ज्ञानमज्ञाने निरतयोऽपि, परं च प्रकाशयतातिव्याचक्षते, तदवदिति भावनाह—प्रथमतिवृत्ती
यान्तप्रदात् द्वितीयमसाधमिति नोप अन्यथा द्विर्ज्ञानग्रहण व्यर्थं स्यादिति भाव ॥ १६ ॥

तद्बुद्धित्वादिक यत्पुनरावृत्तिसाधनत्वेनोच्यते, तदाऽप्येव उशानादेन मोक्ष इति गत पक्ष , अथ
'तद्बुद्ध्या ज्ञाननिर्धूतकल्मषा' इति ज्ञानसाधनत्वेन तदसत्, जानेनेति पराक्षज्ञानस्यापरोक्षज्ञानसाध

ग॥ज्ञानेन निर्धूतप्राचीनकल्मषाः तथाविधमात्मानमपुनरावृत्तिं गच्छन्ति। यदवस्थादात्म-
नः पुनरावृत्तिर्न विद्यते, स आत्मा अपुनरावृत्तिः, स्वेनरूपेणावस्थितमात्मानं गच्छन्तीत्यर्थः॥

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥

१८

विद्याविनयसंपन्ने, केवलब्राह्मणे, गोहस्तिश्वश्वपचादिष्वत्यन्तविषमाकारतया प्र-

ता॥स च यथावस्थित आत्मैवेत्यभिप्रायेण—तथाविधमात्मानमिति । अपुनरावृत्तिशब्दस्यालानुदिष्टा
यथन्तरपरामर्शमपेक्षमभामान्तरव्युदासेनात्मविशेषणत्वात्—यदवस्थादिति । नन्वात्मन एव 'क्षी-
णे पुण्ये मर्त्यलोकं विगन्ति' इति पुनरावृत्तिरुच्यते; यदवस्थादितित्वात्सुक्तं, मोक्षस्याप्यस्याविशे-
पत्ये नित्यत्वायोगात्पुनरावृत्तिप्रसङ्गादित्यत्राह—स्वेनरूपेणेति । औपाधिकसमन्माकारनिवृत्तिरूपा-
वस्थायिनाशकासम्भवात्परमतेऽपि प्रभंसरूपत्वादनिवर्त्तेति भावः ॥ १७ ॥

क्रीदशोऽयमात्ममाधारकार इत्याकाङ्क्षायां 'येन भूतान्यदोषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि' इति प्रागुक्तं
ध्वनक्ति—'विद्याविनय' इति श्लोकेन। 'विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे' इति पदद्वयं न समानाधिकरणं, नि-
र्विशेषणसमुदायसहपठितत्वादिद्याविनयसम्पन्नविशेषणप्रतिशोर्पानुक्तेश्च । 'गवि हस्तिनि' इत्याकारवै-
पम्यं द्वाभ्यां दर्शितम्; श्वश्वपचशब्दाभ्यां वृत्त्या वैपम्यम् ; तद्ब्रह्मपूर्वाभ्यामपि मिथो वैपम्यमेवाभिप्रेतम् ;
अतो 'ब्राह्मणे' इति ब्राह्मणत्वजात्याक्रान्ततामात्रं विवर्धितमिति दर्शयति—केवलब्राह्मण इति ।
सात्त्विकराजसतामसरूपानेकोदाहरणाभिप्रेतमाह—अत्यन्तविषमेति। आत्मस्विति—परीरणामन्यो-
न्यवैपम्यनिषेधो दुःशक इति भावः । अत्र समदर्शित्वोपसुक्तमूहापोहक्षमत्वं पण्डितत्वमिति दर्शयि-
तुम्—आत्मयाथात्म्यधिद इत्युक्तम्। सम द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः । ननु प्रत्यक्षसिद्धं शरीर-
वैपम्यम्; शरीरिणामपि तत्तद्विशिष्टत्वात्कृतज्ञानादिवैपम्यं च दुरपह्वयम्; अतोऽत्यन्तविषमेतु पदार्थत्वा-

प्र-पा॥ १. शी. ९-२२ ॥

२ गो ४-३५ ॥

श ॥ श्लोकेन ज्ञानेन निर्धूतः निहतः नाशितः कल्मषः पापादिसंसारकारणदोषः येषां ते
ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः यतयः इत्यर्थः ॥ १७ ॥

येषां ज्ञानेन नाशितम् आत्मनः अज्ञानं ते पण्डिताः कथं तत्त्वं पश्यन्ति इति? उच्य-
ते—विद्याविनयसंपन्ने विद्या च विनयश्च विद्याविनयौ, विनयः उपशमः, ताभ्यां संप-
न्नः विद्वान् विनीतश्च यो ब्राह्मणः तस्मिन् ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च
पण्डिताः समदर्शिनः—विद्याविनयसंपन्ने उत्तमे संस्कारयति ब्राह्मणे सात्त्विके, मध्य-
मायां च राजस्यां गवि संस्कारह्वानायाम्, अधमे च केवलतामसे हस्त्यादौ, सत्त्वादिगुणैः
तज्ज्ञैश्च संस्कारैः तथा राजसैः तथा तामसैः च संस्कारैः अत्यन्तमेव असंस्पृष्टं समम्

आ ॥ अपरोक्षज्ञानाव्यवहितसाधनमाह—तद्बुद्धय इति ॥ १७ ॥

परमेश्वरस्वरूपाणां सर्वत्र साम्यदर्शनं

ज्ञानस्वेनोक्तत्वादित्यत्र आह—अपरोक्षेति। सत्यम्, परोक्षज्ञानमपरोक्षज्ञानसाधनम्; किं तु व्यवहितम्,
न हि श्रवणमननानन्तरमेवापरोक्षज्ञानमुत्पद्यते । इदं त्वव्यवहितसाधनमाहेत्यर्थः ॥ १७ ॥

'विद्याविनय' इत्यादिप्रकृतानुपसुक्तमुक्तं च कथमुच्यत इत्यत्र आह परमेश्वरेति। सर्वत्र ब्राह्मणा-
दिषु स्थितानां सर्वत्र गुणेषु दोषाभावेषु वा साम्यं तारतम्याभावः। 'तद्विदि' इत्यादिना सदास्य समुच-

॥ नीयमानेष्वामसु पण्डिताः-आत्मयाथात्म्यविदः, ज्ञानैकाकारतया सर्वत्र समदर्शिनः; विषमाकारस्तु प्रकृतेः, नात्मनः; आत्मा तु सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया सम इति पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इहैव तैर्जितस्सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥

१९

इहैव, साधनानुष्ठानदशायामेव - तैस्सर्गो जितः - संसारो जितः, येषामुक्तरीत्या

ता॥ दिक्स्थूल सामान्यमिन्द्रिकरमित्यत्राह—विषमाकारस्त्विति । 'प्रकृतेः' इति सम्बन्धसामान्ये पठ्यते । तेन साक्षात्कृतिगत देवत्वादिकं, तत्प्रयुक्तं मुक्तिव्यादिकं च कथञ्चित्तन्मन्धमात्रात्—प्रकृतेरित्युक्तम् । न शरीरगत वैषम्यं प्रतिपिपेते, किन्तु तदेवात्र प्रतिपाद्यते, न च तन्च्छरीरविशिष्टत्व लक्षणं, तन्मूलज्ञानमद्भोचार्थिलक्षणं वा वैषम्यमपह्नूयते; अपि तु तस्यैवाधिरत्यमुच्यते। न च शरीरविशिष्टत्वमिरोधि, स्वाभाविस्वरूपमाम्यमानप्रस्तात् । न चैतदत्यन्तस्थूलं, शुद्धानामात्मनः स्वरूपभेदस्य दुर्विभेदत्वात्कुट्टरिशेषाकारान्तराभावादिति भावः । ननु तथापि ब्राह्मणादिषु पूज्यत्वादिसाम्यमुद्धौ अभोव्याप्रत्वादोपस्मृतमत्राह—आत्मात्विति ॥ १८ ॥

इदानीं समदर्शित्वं न कालान्तरभाविफलसाधनमात्रं, किन्तिदानीमेव निश्चेषसकृत्वा ज्ञेयनिवृत्तिं दिशतीति समदर्शिनः प्रथमा क्रियते—इहैवेति श्लोकेन । साधनानुष्ठानदशायामेवेति—इहैव इत्यात्र लोचनत्वादपि स्वायम्याविशेषपरत्तमेवोचितमिति भावः । संसारोजित इति—मुक्तप्राप्त्यन्त इत्यर्थः । सृष्ट्यादेरज्ञानन्यातासंगेन्दस्मुच्यते इति व्युत्पत्त्या संभारपरः । ब्राह्मणचण्डालादीनां पश्यत्वादिसाम्यप्रमद्व्युदासाय—उक्तरीत्येत्युक्तम् । निरुपाधिनात्मस्वरूप ज्ञानैकाकारतया सममिति

प्र पा ॥ १. न च शरीरविशिष्टत्वविरोध ५॥ २ इवचत्वात्. ५॥ ३ संसारवाचकः ५॥

शा॥ एकम् अचिक्रिय तत् ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

ननु अभोज्यान्नाः ते दोषवन्तः, 'समासमाभ्यां विषमसमं पूजातः' इति स्मृतेः । न ते दोषवन्तः । कथम्?—इहैव जीवन्निरेव तैः समदर्शिनः पण्डितैः जितो वशीकृतः सर्गो जन्म, येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मसमभावे स्थितं निश्चलीभूतं मनः अन्तःकरणम् । निर्दोषं—यद्यपि दोषवत्सु श्वपाकादिषु मूढैः तद्दोषैः दोषवत् इव विभाव्यते, तथापि तद्दोषैः असस्पृष्टम् इति निर्दोषं दोषवर्जितं हि यस्मात्, नापि स्वगुणभेदभिन्नं, निर्गुणत्वात् चैतन्यस्या वक्ष्यति च भगवान् इच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वम्, 'धनादित्वात्निर्गुणत्वात्' इति च । नापि अन्या विदोषा आत्मनो भेदकाः सन्ति, प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रमाणानुपपत्तेः । अतः समं ब्रह्म एकं च । तस्मात् ब्रह्मणि एव ते स्थिताः । तस्मात् न दोषमन्धमात्रमपि तान् स्पृशति, देहादिसङ्घातमदर्शनाभिमानाभावात् तेषाम् । देहादिसङ्घातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयं तु तत् सूत्रं 'समासमाभ्यां विषमसमं पूजातः' इति, आ॥चापरोक्षज्ञानसाधनमित्याशयचानाह—विद्येति ॥ १८ ॥

जा॥सायंश्रवणः परमेश्वरविषयता'निर्दोषं हि' इत्युत्तरवाक्यगम्या। अपरोक्षज्ञानसाधनता च प्रकरणाभ्येतः-आशयानित्युक्तमार्पाण्डित्यन्दस्य परोक्षज्ञानवचनः, 'पण्डित्यमागमज्ञानम्' इति वचनात्॥

ननुत्तरवाक्ये साम्यदर्शने मुक्तिसाधनमेवोच्यते, तत्कथमुच्यते—अपरोक्षज्ञानसाधनमिति । प्रा-

रा॥सर्वेष्व्वात्मसु साम्ये स्थितं मनः । निर्दोषं हि समं ब्रह्म - प्रकृतिसंसर्गदोषवियुक्ततया सममात्मवस्तु हि ब्रह्म । आत्मसाम्ये स्थिताश्चेद्ब्रह्मणि स्थिता एव ते; ब्रह्मणि स्थितिरैव हि संसारजयः; आत्मसु ज्ञानैकाकारतया साम्यमेवानुसन्दधाना मुक्ता एवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

येन प्रकारेणावस्थितस्य कर्मयोगिनस्समदर्शनरूपो ज्ञानविपाको भवति, तं प्रकार-
मुपदिशति—

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।

स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥

२०

यादृशादेहस्य यदवस्थस्य प्राचीनकर्मवासनया यदप्रियं भवति, यच्चाप्रियं, तदुभयं प्राप्य हर्षोद्वेगौ न कुर्यात्। कथं? स्थिरबुद्धिः - स्थिरे आत्मनि बुद्धिर्यस्य सः स्थिरबुद्धिः, असम्मूढः-अस्थिरेण शरीरेण स्थिरमात्मानमेकोकृत्य मोहः सम्मोहः, तद्रहितः; तच्च ता॥पूर्वभाष्येऽप्रकारेणेत्यर्थः । नन्वात्मन्येव स्थितिस्मारजयहेतुः न तु तत्साम्ये; तत्राह—‘निर्दोषं हि समब्रह्म’ इति । ब्रह्मरमेव विधेयम्, अन्यथा ‘तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः’ इत्यनन्वयात्; समदर्शिनो ब्रह्मणि स्थिताः, समस्य ब्रह्मत्वात्—इति ह्यन्यथस्यात्; ततश्चोक्तचोद्यपरिहार इत्यभिप्रायेणाह—आत्मव-
स्थिति । ततः किं प्रकृतस्येत्याह—ब्रह्मणि स्थिति रिति । ब्रह्मशब्दोऽत्र बुद्ध्यात्मनि ब्रह्मसाम्यात् । अत्र फलितं पिण्डितार्थमाह—आत्मस्थिति ॥ १९ ॥

प्रियाप्रिये, तदधीनहर्षोद्वेगौ च देहतदवम्याद्युपाधिभेदनिबन्धनाविति व्यञ्जयितुं—यादृशादे-
हस्यस्य यदवस्थस्येत्याद्युक्तम् । यदवस्थस्येत्येतदेहादिकृतज्ञानसङ्कोचाद्यवस्थाविषय वा । प्रियाप्रिय-
रूपकारणागमे तत्कार्यहर्षोद्वेगानिवृत्तिर्दुर्दशकेत्यभिप्रायेणाह - कथमिति । तत्रोत्तर—स्थिरबुद्धिरिति
समानाधिकरणसमासादप्युपयोगातिशयादत्र व्यधिकरणसमान उपपन्न इत्यभिप्रायेणाह—स्थिरे आत्म-
नीति । ‘असम्मूढः’ इत्यत्र समित्युपसर्ग एकीकारणः; एवविधस्थिरबुद्धित्वामम्मूढत्वयोर्होवाकाङ्क्षा द-
शीयति—तच्च कथमिति । स्थिरबुद्धित्वामम्मूढत्वे द्वे अपि नङ्गलस्य तदिति परामृश्यते । ‘ब्रह्मविद्ब्रह्मणि
शं॥पूजाविषयत्वेन विशेषणान् । दृश्यते हि ‘ब्रह्मयित् पडङ्गवित् चतुर्वेदवित्’ इति पूजा
दानादौ गुणविशेषसंबन्धः कारणम् । ब्रह्म तु सर्वगुणदोषसंबन्धवर्जितम् इत्यतः ‘ब्रह्मणि
ते स्थिताः’ इति युक्तम् । कर्मविषयश्च ‘समासमाभ्याम्’ इत्यादि । इदं तु सर्वकर्मसंन्या-
सविषयं प्रस्तुतं, ‘सर्वकर्माणि मनसा’ इत्यारभ्य आध्यायपरिसमाप्तेः ॥ १९ ॥

यस्मात् निर्दोषं समं ब्रह्म आत्मा, तस्मात्—न प्रहृष्येत् प्रहर्षं न कुर्यात् प्रियम् द-
ष्टं प्राप्य लब्ध्वा । न उद्विजेत् प्राप्य च अप्रियम् अनिष्टं लब्ध्वा । देहमात्रात्मदर्शानां हि
‘प्रियाप्रिये हर्षविपादौ कुर्याते, न केवलात्मदर्शिनः, तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसम्भवात् ।
किञ्च—‘सर्वभूतेषु एकः समः निर्दोषः आत्मा’ इति स्थिरा निर्विचिकित्सा बुद्धिः य-
स्य सः स्थिरबुद्धिः असम्मूढः संमोहवर्जितश्च स्यात् यथोक्तब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितः, अक-
आ ॥ तदेव स्तौति—इहैवेति ॥

जा॥ज्ञानिनोऽपि ज्ञानान्तरसद्भाव उक्तः, तत्कथमिहैवेति तदेहएव मुक्तिरुक्तेत्यत आह—तदेवेति ।
स्तुतावधिकोक्तिः सम्भवतीति भावः ॥ १९ ॥

अत्र कश्चित्—आध्यायपरिसमाप्तेः ज्ञानिनः कर्माभावः प्रतिपाद्यत इत्याह, अपरस्तु—ज्ञानस्वरूप
तत्सहकारिसाधन च प्रतिपाद्यत इति । तदुभयमसत्, अप्रतीतिरिति भावेनाध्यायशेषप्रतिपाद्यमाह—

परा ॥ *प्रियाप्रियप्राप्ता ॥

रा॥ कथम्! ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः उपदेशेन ब्रह्मवित्सन् तस्मिन् ब्रह्मण्यभ्यासयुक्तः। एतदुक्तं भवति—तत्त्वविदामुपदेशेन आत्मयाथात्म्यविद्भूत्या तत्रैव यतमानो देहात्माभिमानं परित्यज्य स्थिररूपात्मावलोकनप्रियानुभवे व्यवस्थितः अस्थिरे प्राकृते प्रियाप्रिये प्राप्य ह-
योंद्वेगौ न कुर्यात्—इति ॥ २० ॥

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यस्सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥

२१

एवमुक्तेन प्रकारेण बाह्यस्पर्शेषु आत्मस्थितिरिक्तविषयानुभवेषु, असक्तमनाः *अन्त-
रात्मन्येव यस्सुखं विन्दति - लभते ; स प्रकृत्यभ्यासं विहाय ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मा
भ्यासयुक्तमनाः ब्रह्मानुभवरूपमक्षय सुखं प्राप्नोति ॥ २१ ॥

ता ॥ स्थितः' इति शब्दाभ्या मिद्धमरान्तरदशाविशेष विगद्यति—उपदेशेनत्यादिना । सन्न
त्यनेनोपदेशजनितज्ञानममूल्य विशिष्ट विज्ञानं विधीयते इति सूचितम् । उक्तमेवार्थं समदर्शित्वरूपज्ञान-
विषयामिदं विषयमभ्यासकुलानुष्ठानपूर्वकमप्रदर्शनाय श्लो२स्वपदाना हेतुकार्यभावेन महायास्यान्यय द
शयति—एतदुक्तमिति । गङ्गादुष्टप्रदेशानिवृत्त्यर्थं—तरंगविदामित्युक्तम् । भूत्वत्येनदप्यनुवा
दत्वसूचनार्थम् ॥ २० ॥

एव हयोंद्वेगावदु र्तस्समदर्शित्वप्रयुक्त निरतिशयसुख स्वयमापततीत्युच्यते—'बाह्य' इति श्लोकेन।
'सुखं विन्दति' इत्यस्य 'सुखमक्षयमश्नुते' इत्यतो भेदप्रदर्शनाय—लभत इत्युक्तम् । अक्षयसुखप्रार
म्भोऽयमिति भावः । प्रकृत्यभ्यासं विहायेत्यर्थलब्धोक्तिः । प्रकृत्यभ्यासः—पुनः पुनः प्राकृतश-
ब्दादिभोग्यचिन्ता 'विन्दत्यात्मनि यस्सुखम्' इत्युपदेशादिजन्यज्ञानमूल सुखमुक्तम् । 'सुखमक्षयमश्नुते'
इति तु साक्षात्कारानन्तरभावि नित्य सुखमुच्यतइति विशेष दर्शयितु—ब्रह्मानुभवरूपमित्युक्तम् ॥
प्र पा॥ *असक्तात्मा - असक्तमना ' इति कपुचिद्वदयते ॥

शार्मिष्ठन् सर्वकर्मसंन्यासी इत्यर्थः ॥ २० ॥

किं च, ब्रह्मणि स्थितः—बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्च ते स्पर्शाश्च बाह्यस्पर्शाः, स्पृद्यन्ते
इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयाः, तेषु बाह्यस्पर्शेषु असक्तः आत्मा अन्तःकरण यस्य सः
अयम् असक्तात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जितः सन् विन्दति लभेत आत्मनि यत् सुखं तत् विन्दि-
ति इत्येतत् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगः समाधिः ब्रह्मयोगः, तेन ब्रह्मयोगेन युक्तः
तस्मिन् भ्यापृतः आत्मा अन्तःकरणं यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखम् अक्षयम् अश्नुते

जा॥संन्यासयोगज्ञानानि मिलित्वा प्रपञ्चयत्यभ्यासरोपेण ॥ २० ॥

पुनर्योगस्याधिन्य स्पष्टयति—बाह्यस्पर्शेषु ॥ कामरहित आत्मनि यत्सुखं

जा॥संन्यासेति मिलित्वा मेलयित्वा । शङ्कानुसारिणैः ; न तु प्रकरणभेदेनेत्यर्थः । पुनर्शक्तिपरिहारार्थं प्र-
पञ्चयतीत्युक्तम् । संन्यासश्चादौ ब्रह्मणेन 'न ब्रह्मयेत्' इति संन्यासप्रपञ्चनमिति सूचितम् ॥ २० ॥

'प्रकृतस्य संन्यासिन एवाध्वयसुप्रप्रातिरुच्यते' इति परव्याख्यानममर्दिति भावेनाह—पुनरिति ।
'संन्याससु' इत्यादिना प्रामुक्तत्वात्—पुनरिति। आधिन्यं संन्यासात् । प्रायोगाभावे संन्यासस्य वैय-
र्थ्यमुक्तम्; तदन्तः, कामाद्युपद्रवक्षये स्वरूपसुखस्याविर्भावादित्याशङ्कानिराकरणात्सदृशम् । नैतदत्र प्रती-
यत इत्यतो व्याचष्टे—कामिति । 'बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा' इत्यस्यार्थः—कामरहित इति। आत्मस्वरूप-

रा॥प्राकृतस्य भोगस्य सुत्यजतामाह—

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥

२२

विषयेन्द्रियस्पर्शजाः ये भोगाः दुःखयोनयस्ते - दुःखोदकाः । आद्यन्तवन्तः - अल्पकालवर्तिनो ह्युपलभ्यन्ते । न तेषु तद्याथात्म्यविद्रमते ॥ २२ ॥

ता॥अनादिकालं ब्राह्मस्पर्शसिक्तस्य तत्परित्यागः कथमित्याकाङ्क्षायामार्जनरक्षणादिदोषदर्शनात्त-
लोपरमशब्दश्च इति—‘ये हि’ इत्यादिश्लोकेनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—प्राकृतस्येति । ‘संस्पर्शजाः’ इत्य-
नेनाभिप्रेतमौषाधिकत्वं व्यञ्जयति—विषयेन्द्रियसंस्पर्शजा इति। स्पर्शाऽत्र सम्बन्धमात्रम्। एतेन सु-
खस्वरूपस्य ध्रुत्वत्वमुक्तम् । ‘दुःखयोनयः’ इत्यत्र तत्पुरुषविवक्षां दर्शयितुं—दुःखोदका इत्युक्तम् ।
संस्पर्शजत्वात्परलोकेऽपि दुःखयोनित्वं स्वप्नवसानमित्येवकारणमिप्रायः । नखलु द्विरप्यगर्भभोगादन्याधि-
कः प्राकृतभोगोऽस्ति; सोऽपि स्वमानेन शतसंख्यन्तरपरिमिततया मानुषादिसम इति, दर्शयितुम्—अल्प-
कालवर्तिन इत्युक्तम्। धणवच्चिबुद्धादिधिष्णवावान्तरस्थितिकालवैषम्यम्, आद्यन्तवत्त्वन्त्वविशिष्टमिति
भावः । एवं ‘संस्पर्शजाः’ इत्यादिविशेषणत्रयेणात्पत्तदुःखमिश्रत्वान्तवत्त्वानि दर्शितानि । प्रत्यक्षसिद्धेषु
दोषेषु निपुणस्य किमुपदेशापेक्षयेति दर्शयितुम्—उपलभ्यन्त इत्युक्तम् । बुधशब्देनात्र पञ्चविधो-
परमोपयुक्तविवेकज्ञानवत्त्वं विवक्षितमिति दर्शयितुं—तद्याथात्म्यविद्रित्युक्तम् । न तेषु रमते, किन्तु
क्रमादुपरमत इति भावः । सागरतरणरात्रसेवादिषु शरीरविनाशपर्यन्ता आर्जनदोषाः । सहस्रप्राकारप-
रिवृत्तगर्भयेहे निवेशितस्यापि रक्षयवस्तुनो राजदहनचौरमूर्षिःकादयस्तात्रिवारणक्रेगादयश्च रक्षणदोषाः ।
‘स्वर्गोऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्धृतिः’ इत्यादयः क्षयदोषाः । ‘नै जातु कामः कामानामुपभो-

प्र-पा॥ १. प्राकृतभोगः; नांऽपि. पा ॥ २. वि पु ६-५-५० ॥ ३. वि. पु. ४-१०-२२ ॥

शं॥प्राप्नोति। तस्मात् ब्राह्मविषयप्रीतेः क्षणिकायाः इन्द्रियाणि निवर्तयेत् आत्मनि अक्षय-
सुखार्थी इत्यर्थः ॥ २१ ॥

इतश्च निवर्तयेत्—ये हि यस्मात् संस्पर्शजाः विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जाताः भो-
गा भुक्तयः दुःखयोनयः एव ते, अविद्याकृतत्वात् । दृश्यन्ते हि आध्यात्मिकानि दुःखा-
नि तन्निमित्तान्येव । यथा इह लोके तथा परलोकेऽपि इति गम्यते, एवशब्दात् । न
संसारे सुखस्य गन्धमात्रमपि अस्ति इति बुद्ध्या विषयमृगतृष्णिकायाः इन्द्रियाणि निव-
र्तयेत्। न केवलं दुःखयोनय एव, आद्यन्तवन्तः च, आदिः विषयेन्द्रियसंयोगो भोगानाम्
अन्तश्च तद्वियोग एव; अतः आद्यन्तवन्तः अनित्याः, मध्यमक्षणभावित्वात् इत्यर्थः । हे

आ ॥ विन्दति, स एव ब्रह्मयोगयुक्तात्मा चेत्तद्देवाक्षयं सुखं विन्दति । ब्रह्मविषयो योगो
ब्रह्मयोगः। ध्यानादियुक्तस्यैवात्मसुखमक्षयम् ; अन्यथा नेत्यर्थः ॥ २१ ॥

जा॥स्यापि मुखस्य न निर्विशेषत्वमिति शपनाय—आत्मनीत्युक्तम् । स एव कामरहित एव । तद्देव
आत्ममुखमेव । ब्रह्मणा योग इति प्रतीतिनिरासायाह—ब्रह्मेति । कथमेनेन सन्यासायोगस्याधिक्यं
स्पर्शकृतमित्यतो ब्रह्मयोगगन्धार्थं विशृण्वन् तात्पर्यमाह—ध्यानादीति । ज्ञानद्वारेति शेषः । अक्षयं
पुनस्तिरोभावरहितम् । अन्यथा—सन्यासमात्रेण तिरोभावेपेते त्वत्पत्वाद्फलमेवेत्युक्तमेव । व्याख्या-
न्तरे तु बहूनां पदानां वैयर्थ्यमिति भावः ॥ २१ ॥

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।

कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥

२३

या॥ शरीरमोक्षणात् प्रागिहैव - साधनानुष्ठानदशायामेव आत्मानुभवप्रीत्या कामक्रो-
धोद्भवं वेगं सोढुं निरोद्धुं यश्शक्नोति, स युक्तः आत्मानुभवायार्हः

ताम्रेण शाम्यति। हविषा कृष्णत्वेन भूय एवाभिवर्धते' 'अलाभे मत्तकाशिन्या दृष्टा तिर्यधु कामिता'
इत्यादिनदुत्तरोत्तरागप्रश्वन्धानर्थहेत्वयोग्यविषयप्रवृत्त्यादयो भोगदोषाः । सर्वस्य चास्य प्रायसः पर-
हिंसागर्भत्वात्तदधीना ऐहिकानुष्मिद्दुःखसन्ततयो हिंसादोषाः । पञ्चविधाश्चेत् दोषाः प्रत्यक्षादिभि-
द्वा इति तद्भावनावता प्राकृतस्यानादिकालशीलितस्यापि सुखजत्व सिद्धिमिति भावः । उक्तं च तुष्टिपि
करणे साङ्ख्यैरपि 'शैत्या विषयोपरमाः पञ्च' इति ॥ २२ ॥

एव बाह्यस्पर्शेष्वसकस्यात्मनि सुखं विन्दतः प्राकृतभोगेषु दोषदर्शिनः स्वरसवाहिनीं दशाम-
नुवदस्तथाभूत्स्यात्समाधात्तनोरे तदधीनसुरे च योग्यतामाह—'शक्नोति' इति । आशरीरपातात्का
मक्रोधौ दुर्जयादित्यभिप्रायेणाह—शरीरविमोक्षणात्प्रागिति। साक्षात्कारदशाना कामक्रोधप्रसङ्गो न
विद्यतइति तत्प्रसङ्गनियारणदशाज्ञापनाय 'इहैव' इत्यनेन साधनानुष्ठानदशोच्यते । 'विन्दत्यात्मनि य
स्वुखम्' इति पूर्वोक्तहेतु स्मारयति—आत्मानुभवप्रीत्येति । वेगोऽत्र मनोवाक्यायानामतित्वरिता प्रवृ-
त्तिः । तत्रानुचितविषयामिष्याननीचत्रानुनरर्णतिसुद्वान्तप्रपेशादयः कामजा वेगाः । परहिंसातृपायचिन्त-
नरूपभाषणप्रहारादयः क्रोधजा वेगाः । 'सोढुम्' इत्यस्य तितिक्षार्थत्वव्युदासायोक्त—निरोद्धु-
मिति । शक्नोति - शक्तस्वुत्सहति इत्यर्थः । युक्तशब्दोऽत्र समाधिलाभपर इत्याह—आत्मानुभ-
वायार्ह इति । 'प्राक्शरीरविमोक्षणात्' इत्यस्य शरीरानन्तरमेव फलप्राप्तौ तात्पर्यम्, अन्यथा तद्वचनस्य
प्र पा॥ १ २ प्रबलानर्थ. पा ॥ ३ साङ्ख्यकारिणा ॥

शा॥कौन्तेय, न तेषु भोगेषु रमते धुध. विवेकी अवगतपरमार्थतत्त्वः; अत्यन्तमूढानाम्
एव हि विषयेषु रतिः इदयते, यथा पशुप्रभृतीनाम् ॥ २२ ॥

अयं च श्रेयोमार्गप्रतिपक्षी कष्टतमो शोषः सर्वानर्थप्राप्तिहेतुः दुर्निवारश्च इति त-
त्परिहारे यत्नः अधिकतरः कर्तव्यः इति आह भगवान्—शक्नोति उत्सहते इहैव जीव-
धेय यः सोढुं प्रसहितुं प्राक् पूर्वं शरीरविमोक्षणात् मरणात् इत्यर्थः । मरणसीमाकर-
णात् जीवतोऽवश्य भावी हि कामक्रोधोद्भवा वेगः, अनन्तनिमित्तवान् हि सः, इति या-
वत् मरणं तावत् न विघ्नम्भणाय इत्यर्थः । कामः, इन्द्रियगोचरप्राप्ते इष्टे विषये ध्रुयमाणे
स्मर्यमाणे वा अनुभूते सुखहेतौ या तृष्णा स कामः ; क्रोधश्च, आत्मनः प्रतिकूलेषु दुः-

आ॥ सन्यासार्थं कामभोगं निन्दयति—येहीति ॥ २२ ॥

तत्परित्यागं प्रशंसति—शक्नोतीति । कामक्रोधोद्भवं वेगं सोढुं शक्नोति । शरी-

जा॥ननृत्तरश्लोके सन्यासादित्रितया-तर्गतं न किञ्चिदुच्यते इत्यत आह—सन्यसार्थमिति निन्द-
यतीति । स्वार्थे णिच् । सन्यासाधिनेति वा ॥ २२ ॥

उत्तरश्लोकमप्यन्तर्भावपितुमाह—तदिति । कामभोगपरित्यागं सन्यासार्थमिति वर्तते । इहयं
शरीरविमोक्षणात्प्रागिति प्रशंसायामनुसुखमिति भावेन तद्विहायान्यथोजयति—कामेति । वेगं मन-
सोऽनवस्थानम्। एनं तर्हि 'इहैव शरीरविमोक्षणात् प्राक्' इति किमर्थमुक्तमित्यतस्तदनूय तात्पर्यमाह—

रा॥सपव शरीरविमोक्षोत्तरकालमात्मानुभवैकसुखस्संपत्स्यते ॥ २३ ॥

योऽन्तस्सुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।

स योगी ब्रह्म निर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥

२४

यो बाह्यविषयानुभवं सर्वं विहाय अन्तस्सुखः - आत्मानुभवैकसुखः अन्तरारामः-

ता॥निष्कलत्वप्रसङ्गादित्यभिप्रायेण—सपवशरीरविमोक्षोत्तरकालमित्युक्तम् । 'मुखमक्षयमश्नुते' इत्याद्युक्तफलभूतभविष्यत्सुखयोगोऽत्रापि 'स सुखी' इति व्यपदिश्यत इत्यभिप्रायेणाह—आत्मानुभवैकसुखस्संपत्स्यत इति ॥ २३ ॥

एवं परित्यक्तं प्राकृतभोग्यभोगोपकरणादिकं सर्वमात्मनि तदेकरसिकत्वाय कल्पयन् 'विन्दत्यात्मनि यस्मुराम' इत्युक्तमुपायदशास्यं प्रपञ्चयति—'योऽन्तस्सुखः' इति श्लोकेन। अन्तश्शब्दाभिप्राय पूर्वोक्तं चानुसन्धायोक्तं—योबाह्यविषयानुभवं सर्वं विहायेति । अन्तश्शब्दोऽत्र बाह्यव्यतिरेकादात्मरः। आत्मैवात्मन्येव वा सुखं यस्य सोऽन्तस्सुखः। तत्र फलित्वाकिः—आत्मानुभवैकसुख इति । अवधारणस्याविशेषेण सर्वत्रान्वयादेकशब्दः। 'अन्तरारामः' इत्यस्याभिप्रेतं वक्तुं पदार्थं तावदाह—आ-
प्र-पा॥ १. गा. ५-२१ ॥

गा॥खहेतुषु दृश्यमानेषु ध्रुवमाणेषु स्वर्यमाणेषु वा यो द्वेषः स क्रोधः; तौ कामक्रोधौ उद्भवो यस्य वेगस्य सः कामक्रोधोद्भवः वेगः । रोमाञ्चनप्रहृष्टनेत्रवदनलिङ्गः अन्तःकरण-प्रक्षोभरूपः कामोद्भवः वेगः, गात्रप्रकम्पप्रस्वेदसन्दृष्टोऽपुटरक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवो वेगः । तं कामक्रोधोद्भवं वेगं यः प्रसहते सोढुं सहितुं, स युक्तो योगी सुखी च इह लोके नरः ॥ २३ ॥

कथंभूतश्च ब्रह्मणि स्थितः ब्रह्म प्राप्नोति इति ? आह भगवान्—यः अन्तः आत्मनि सुखं यस्य सः अन्तस्सुखः, तथा अन्तरेव आत्मनि आरामः आरमणं क्रीडा यस्य सः आ॥रविमोक्षणात्प्राक् यथा मनुष्यशरीरे सोढुं सुशकः, तथा नान्यत्रेति भावः । ब्रह्मलोकादिस्तु जितकामानामेव भवति ॥ २३ ॥

ज्ञानिलक्षणं प्रपञ्चयत्युत्तरैः श्लोकैः । आरामः परदर्शनादिनिमित्तं सुखम् । अत्र तु परमात्मदर्शनादिनिमित्तं तत् । सुखं तूपद्रवक्षये व्यक्तम् । अत्र तु कामादिक्षये व्य-
जा॥शरीरेति । इहैवेत्युपादे ब्राह्मम्—अस्मिन्नेव लोक इति । अत एवोक्तं—मनुष्यशरीर इति । अतोऽत्रैव तत्सहनाय प्रयतितव्यमित्यभिप्रायशेषः । ननु ब्रह्मलोकादीं तत्सहनमत्यन्तमुशकम् ; तत्कथमेवमुच्यत इत्यत आह—ब्रह्मेति । तथाचान्योन्याश्रय इति भावः—अन्यधेति । पश्चादिशरीरं व्युदस्तमितं हृदयम् । एतेनात्र वाक्यभेदः कार्य इति सूचितम् । शरीरविमोक्षणपर्यन्तं, न सकृदिति कश्चित् ; तदसत्, तथा सत्याशरीरविमोक्षणादिति स्यात् ; इहैवेति च व्यर्थम् ॥ २३ ॥

ननु योगिनो ब्रह्माधिगतिः प्राक् उक्ता ; तर्हि पुनरुच्यत इत्यत आह—ज्ञानाति । द्वितीये कथितत्वात्—प्रपञ्चयतीत्युक्तम् । यथा योगस्याधिक्यकथनं योगनिरूपणमेव अन्यासायै; निन्दास्तुती च सन्यासरूपणमेव ; तथा ज्ञानिलक्षणरूपेण च जाननिरूपणमिति । आरामशब्दार्थं तावदाह—आराम इति । इदानीमन्तरारामशब्दलब्धमर्थमाह—अत्ररिषति । तत्सुखम् । सर्वान्तःसुख इत्यनेनैव गतार्थमेतदित्याशङ्क्य सुखशब्दस्य तावदर्थभेदमाह—सुखं स्थिति । व्यक्तमात्मसुखमिति सम्बन्धः ।

रा॥आत्मेकोद्यानः स्वगुणैरात्मैव सुखवर्धको यस्य स तथोक्तः तथान्तर्ज्योतिरात्मैकज्ञानो यो वर्तते, स ब्रह्मभूतो योगी ब्रह्मनिर्वाणमात्मानुभयसुखं प्राप्नोति ॥ २४ ॥

ता॥। त्मैकोद्यान इति । आरामो हि भोगस्थानभूतश्चायापह्नवपुष्पफलादिभिस्त्वगुणैस्सुखवर्धकः । तद्दत्तापि स्वगुणैरपहतपाप्मत्वज्ञानानन्दादिभिः स्वविषयवादकरणग्रन्थकरणादिनीडोत्थापकैरात्मैव सुखवर्धक इत्यारामशब्देनोपचर्यत इत्याह—स्वगुणैरिति । एव भोग्य भोगस्थान च आत्मैरेत्युक्तम् ; अथ भोगोपकरणादिक्रमपि स एवेति अन्तर्ज्योतिरशब्देनोच्यत इत्यभिप्रायेणाह—आत्मैकज्ञानो योवर्तते इति । अन्येषां हि भोग्यानां स्वरूपादुपकरणस्य भिन्नतादुपकरणमपि हि तदर्थतया पृथक् शतव्यम् ; अतस्तेषु तदेकज्ञानत्व नास्तीति भावः । यद्वा प्रमाद्यन्तर्नरैरपेश्व याह्यप्रकाशाभावमानवाल विरक्षितम् । पूर्वं शरीरात्माभिमानाद्देवमनुष्यादिभूतोऽयमिदानीं तु तत्रिवृत्त्या यथावस्थितासङ्कुचितज्ञानादिस्वरूपेणावस्थित इति ब्रह्मभूतशब्दाभिप्रायः । ब्रह्मैव निर्वाणमिति वा, ब्रह्मणि निर्वाणमिति वा, समासार्थमभिप्रेयन्न विरक्षितमाह—आत्मानुभयसुखमिति । अत्र निर्वाणशब्दस्य परोक्षज्ञानार्थत्वं सुखप्रकरणानौचित्यान्मन्दमिति भावः ॥ २४ ॥

रा॥अन्तरारामः, तथा एव अन्तः एव आत्मन्येव ज्योतिः प्रकाशो यस्य सः अन्तर्ज्योतिरेव यः ईदृशः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निर्धृतिं मोक्षम् इह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः सन् अधि-

आ॥कमात्मनः सुखम्, स्वयंज्योतिष्टुद्भगवतः । तद्ब्रह्मकेरन्तर्ज्योतिः। सर्वेषामन्तर्ज्योतिष्टुऽपि व्यक्तेर्विशेषः । असंप्रज्ञातसमाधीनां बाह्यदर्शनात्, दर्शनेऽप्यकिञ्चित्करत्वादेव शब्दः । उक्तंचैतत् ' दर्शनस्पर्शसभाषाद्यत्सुखं जायते नृणाम् । आरामः स तु विज्ञेयः सुखं कामक्षयोदितम् ' इति नारदीये । ' स्वज्योतिष्टुद्भगवन्तर्ज्योतिस्तु तत्स्थितः ' इति च । अन्तःसुखत्वादेः कारणमाह—ब्रह्मणि भूत इति ॥ २४ ॥

जातर्हन्त मुल इति कथमित्यतस्तद्व्याख्यामाह—अत्र त्विति । अनेनारामसुखशब्दार्थान्तर्गतयोः परोपद्रवक्षययोरन्तरित्वेत्वं सामर्थ्याद्विशेषणमित्युक्तं भवति । ज्योतिःशब्दार्थे तावदाह—स्वयमिति । ज्योतिष्टुमिति शेषः । यद्यपि ज्योतिःशब्दः प्रकाशमाने प्रवर्तते, तथाऽपि भगवत एव परानपेक्ष्य प्रकाशत्वात् मुख्ये च सप्रत्ययात् स एव ज्योतिरित्यर्थः । इदानीमन्तर्ज्योतिःशब्दार्थमाह—तद्व्यक्तेरिति । तस्य भगवतोऽन्तर्दृश्ये व्यक्तेरित्यर्थः । नन्वन्तर्ज्योतिर्वस्यासावन्तर्ज्योतिः, व्यक्तेरिति तु कथं लभ्यत इत्यत आह—सर्वेषामिति । शब्दतः प्रातमन्तर्ज्योतिष्टु सर्वसाधारणम्, अत्र तु ज्ञानिनो विशेषणत्वेनोच्यते; तत्सामर्थ्यादिदं लब्धमिति भावः । यद्वा तद्व्यक्तेरित्यप्याहारेण तात्पर्यमुक्तम्, अप्याहारस्येदानीं प्रयोजनमुच्यते । नन्वेव शब्दो यदि धर्मान्तरनिवृत्त्यर्थः, तदाऽन्तःसुखमित्यादि व्याहृतम् । अथ वस्त्वन्तरदर्शननिवृत्त्यर्थः; तदाऽसम्भक्तिवमित्यत आह—असम्प्रज्ञातेति । बाह्य भगवतोऽन्यत् । दर्शनेऽपि - अन्यदेति शेषः । अकिञ्चित्काराद्विशेषकरणाभावादित्यर्थः । एव शब्दः सम्भवदर्थ इति शेषः । एतेन लक्षणेवेद कथं लक्षणत्वेनोच्यत इति परिहृतम्, व्यरच्छेदप्रधानत्वात् एव शब्दस्य सामर्थ्याज्ज्योतिषा संन्य इति । आरामसुखशब्दयोस्तार्थत्वं युत इत्यत आह—उक्तंचेति । न केवलं पुनरुक्तिरलादितिर्थायः । ब्रह्मैतत्त्वादेवचचनम् । कामेत्युपद्रवोपलक्षणम् ; उदित - व्यक्तम् । अन्तर्ज्योतिरित्यस्योक्तार्थत्वे प्रमाणमाह—स्वेति । स स्थितो यस्मिन्निति तत्स्थितः । अन्तरेव ज्योतिर्दर्शने यत्सेत्येव व्याख्यानेऽपि यद्यप्युक्तार्थो लभ्यते, तथाप्यार्थिकाच्छब्दं वरमित्येव व्याख्यातम् । ब्रह्मैव भूत इत्यन्यथा प्रतीतिनिरसाय ब्रह्मभूतशब्दस्य विग्रहं दर्शयन् प्रकृतसङ्गतिमाह—अन्तरिति ।

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीलकल्मषः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानस्सर्वभूतहिते रताः ॥

२५

॥ छिन्नद्वैधाः शीतोष्णादिद्वन्द्वैर्विमुक्ताः, यतात्मानः - आत्मन्येव नियमितमनसः, सर्वभूतहितेरताः - आत्मवत्सर्वेषां भूतानां हितेष्वेव निरताः, कृपयः - द्रष्टारः आत्मावलोल-

नाममदर्शित्वरूपज्ञानवियाकसिद्धयर्थम् अनुष्ठानप्रकारे हि 'नेप्रद्वेष्येत्' इत्यादिनोच्यते । तत्र ह्यपीदृ-
गनिवृत्तिः, बाह्यविषयनिस्सङ्गत्व, तदर्थदोषदर्शन, कामक्रोधवेगनिवारणम्, आत्मन्येव सर्वविधभोग्यताक-
ल्पनं च क्रमाच्छ्लोकपञ्चकेनोक्तम् । अथ प्रागुक्तद्वन्द्वसद्व्यादिसारणपूर्वकं सर्वभूतहितेरतत्वं नाम समद-
शित्वेऽत्यन्तान्तरङ्ग साधनमुपदिश्यते—'लभन्ते' इति श्लोकेन । 'छिन्नद्वैधाः' इत्यनेन भेदस्वरूपनिषेधभ्र-
मव्युदासायाह—शीतोष्णादिद्वन्द्वैर्विमुक्ता इति । द्वैधशब्दस्याप्र सदाचार्यत्व चानुचितमिति भावः ।
नियन्तव्येषु प्रधान मन इहात्मशब्देनोच्यते । नियमनं च तस्योचितविषयावस्थापनमित्यभिप्रायेण—
आत्मन्येवनियमितमनस इत्युक्तम् । 'श्रुता धर्मसर्वस्वे श्रुत्वा चाप्यवधार्यताम् । आत्मनः प्रतिकृ-
त्यानि परेषां न समाचरेत्' इतिपञ्चमवेदद्रष्टा परमार्पणा निर्णान्तोऽयमर्थ इति ज्ञापनाय—आत्मवदिति
दृष्टान्तः, हितेष्वेवैत्यवधारणं च । सर्वशब्दोऽत्र दृष्टान्तभूतं स्वात्मानमात्मान्तरं च सङ्गहातीति भावः ।
एवमर्थसिद्धयस्य परिशुद्धान्योन्यसदृशात्मस्वरूपसाक्षात्कारव्यवमृषिपशब्देन विवक्षितमिति ज्ञापनायाह—
द्रष्टार इति । एवंविधसाक्षात्कारसिद्धयनिश्चिनिश्चिष्टप्राप्तिश्च 'क्षीणकल्मषाः' 'ब्रह्मनिर्वाण लभन्ते'

प्र. पा॥ १. गी. ५. २० ॥

२. भारते.

शो॥ गच्छति प्रप्नोति ॥ २४ ॥

किञ्च—लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षम् कृपयः सम्यग्दर्शिनः संन्यासिनः क्षीणकल्म-

आ॥ पापक्षयाश्चैतद्भयतीत्याह—लभन्त इति । क्षीणकल्मषा भूत्वा छिन्नद्वैधायतात्मानः ।
द्वैधाभावो द्वैध—संशयो विपर्ययो वा । तत्रोक्तं—'विपर्ययः संशयो वा यद्वैधं स्वकृ-
तात्मनाम् । ज्ञानासिना तु तच्छिन्त्वा मुक्तसङ्गः परियजेत्' इति च । छिन्नद्वैधास्त एवाय-
जाब्रह्मणि भूत इत्येव विग्रहः, न तु ब्रह्मैव भूत इति, प्रमाणविरोधात् । ननु ब्रह्मणि भूतत्वं साधा-
रणधर्मः; तत्कथं ज्ञानिलक्षणत्वेनोच्यते, मैव यतोऽन्तःमुखत्वादेः कारणत्वेनोच्यते । नन्वेव सत्यार्था-
दिद ज्ञानसाधनत्वेनोच्यते; 'अथ तद्बुद्धयः' इत्यनेनैवोक्तम्, सत्यम्, तद्बुद्धित्वादिकं ब्रह्मणि भूतत्वं
यस्य कारणं तदज्ञानेनैलक्षणम् इत्येवं सङ्गतिपूचनायांऽयमनुवाद इति भावः । एव चाधिगच्छतीत्यस्य
जानातीत्यर्थो ज्ञातव्यः ॥ २४ ॥

उत्तरश्लोके ज्ञानिनो ब्रह्मप्राप्तिः पुनः किमर्थमुच्यत इत्यत आह—पापेति । ब्रह्मभूतत्वेन स-
हास्य समुच्चयार्थशब्दः; एतदुक्तलक्षण ज्ञानम् । अतो लभन्त इत्यस्योपलभन्त इत्यर्थः । कथं तर्हि
ज्ञानिलक्षणप्रपञ्चार्थत्वं श्लोकप्रयस्योक्तमिति; उच्यते—ज्ञानप्रतिबन्धकपापक्षयाख्यमसाधारण कारण
कार्यस्य लक्षण भवत्येवेति । अत्र कार्यकारणभावो न प्रतीयत इत्यत आह—क्षीणेति । भवन्ति - ततो
ब्रह्मोपलभन्त इत्यर्थः । छिन्नद्वैधशब्दार्थं ज्ञापयन् द्वैधशब्द व्याचष्टे—द्वैधेति । विषयापेक्षयाऽन्यप्र-
कारत्वमयथार्थत्वमिति यावत् । तेन च तद्बुद्धज्ञानमुपलक्ष्यत इति भावेनाह—संशय इति । वाद्यन्द-
श्चार्थे । अत्रैव प्रमाणमाह—तद्येति । अहृतात्मनामदृष्टबुद्धीनाम् । छिन्नेत्यादेः समासत्वमभिप्रेत्य वि-
ग्रहमाह—छिन्नेति । आयतशब्दस्य आत्मशब्दस्य चानेकार्थत्वात् आयतात्मन इत्येतद्व्याचष्टे—

या॥कनपरा.,य एवभूतास्ते क्षीणाशेषात्मप्राप्तिविरोधिकल्मषा. ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते॥२५॥

उक्तलक्षणानां ब्रह्मात्यन्तसुलभमित्याह—

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।

अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विजितात्मनाम् ॥

२६

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतनशीलानां यतचेतसां नियमितमनसां विजितात्मनां विजितमनसां ब्रह्मनिर्वाणमभिनो वर्तते, एवभूतानां हस्तस्य ब्रह्मनिर्वाणमित्यर्थः ॥२५॥

ता॥इत्युभाभ्यामुच्यते इत्याह—य एवभूता इति। 'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' इति ज्ञानस्य कल्मषनिवर्तकत्वं प्रागेवोक्तमिह स्मारितम् ॥ २५ ॥

एव पदमि श्लोकेऽस्मदर्थितरसाधकमनुष्ठानप्रकारमुपदिश्य तत्र शीघ्रप्रवृत्तिविषयं फलत्याचिलभ्यतत्त्वमनन्तरमुच्यते इत्यभिप्रायेणाह—उक्तलक्षणानामिति। कामक्रोधवियुक्तोक्ति 'शक्नोति' इति श्लोकांशानुवादः । मोक्षनिवृत्त्यै सर्वभूतहिते रतत्वमिति सूचितम् । 'यतीनाम्' इत्यत्र रुडेरयुक्तत्वात् प्रकृतिप्रत्ययार्थवैश्याय—यतनशीलानामित्युक्तम् । तेन 'नैप्रदृष्येत्' इति श्लोकादर्थोऽनुदितः । 'यतचेतसाम्' इत्येतदात्मन्येव सर्वाकाररूपानुवाद इति दर्शयितुं—नियमितमनसामित्युक्तम् । 'विजितात्मनाम्' इत्यनेन दोषप्रदर्शनेनान्त करणावर्जनपरस्य 'ये हि' इति श्लोकस्यार्थसूचित इति प्रदर्शनाय—विजितमनसामित्युक्तम् । एव पुनश्च परिहारज्ञानादिदितात्मनामिति परैः पठितम् । 'अभितो वर्तते' इत्यन्तःसाधककालत्वं विवक्षितमिति दर्शयति—एवभूतानामिति । हस्तस्य, ननु हस्तोद्गतदण्डादिप्राक्षयत्वादिबद्धयहितलभामिति भावः ॥ २६ ॥

प्र पा॥ १. गी ४ ३८ ॥

२ गी ५ २० ॥

३ गी ५ २२ ॥

या॥पा क्षीणपापा. निर्दोषा छिन्नद्वेषा. छिन्नसशया. यतात्मान. सयतेन्द्रियाः सर्वभूतहिते रता सर्वेषां भूतानां हिते आनुकूल्ये रता. अहिंसका इत्यर्थः ॥ २५ ॥

किञ्च—कामक्रोधवियुक्तानां कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ ताभ्यां वियुक्तानां यतीनां सन्यासिनां यतचेतसां सयतागत करणानाम् अभितः उभयतः जीयतां मृतानां च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षं वर्तते विदितात्मना विदितः ज्ञातः आत्मा येषां ते विदितात्मानः तेषां सम्पददर्शनाम् इत्यर्थः ॥ २६ ॥

या॥तात्मान' दीर्घमनसः सर्वज्ञा इत्यर्थः । तत एव छिन्नद्वेषाः । तच्चोक्त—'क्षीणपापा महाज्ञानां जायन्ते गतसशया' इति । छिन्नद्वेषा. यतात्मान इति वा ॥ २५ ॥

सुलभं च तेषां ब्रह्मेत्याह—कामक्रोधेति । अभितः सर्वज्ञः ॥ २६ ॥

जा॥दीर्घमति अणुनो मनसः कथं दीर्घत्वमित्यत आह—सर्वज्ञा इति। बहुविपरत्वनुपलक्ष्यत इति भावः । अत्रणादिना विदितव्या इत्यर्थः । ममाभेनोक्तयोरप्यर्थोऽनुज्ञा विविक्तयोरेतुमुद्रावोऽस्तीति भावे नाह—तत एव इति । अयनात्मत्यादेर धीणरूपत्वात्तत्त्वचित्तद्वेषत्वानां देतुदेतुमद्भावे प्रमाणमाह—तश्चेति । अस्ते एते पदे इत्याह—छिन्नेति । नियतमनस इत्यर्थः ॥ २० ॥

यतीनां सर्वं ब्रह्मवैतनं प्रतीया इत्यन्यथाप्रतीतिनिर्वासायाह—सुलभचेति । न केवलम् उक्तलक्षणा इति चार्थः । इदं चासाधारणधर्मत्वात् शानिलक्षणं भवत्येव । शौलभ्यवाचि किमप्यत्र न प्रतीयत इत्यन्तस्तुपादाय व्याचष्टे—अभित इति । सर्वदेशमालोच्यत्यर्थः ॥ २६ ॥

या॥उक्तं कर्मयोगं स्वलक्ष्यभूतयोगशिरस्कमुपसंहरन्नि—

स्पर्शान् कृत्वा वहिर्वाद्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।

प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥

२७

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।

विगतेच्छाभयक्रोधो यस्सदा मुक्त एव सः ॥

२८

वाह्यान् विषयस्पर्शान् वहिः कृत्वा - बाह्येन्द्रियध्यापारं सर्वमुपसंहरत्य, योगयो
ग्यासने ऋजुकाय उपावेश्य चक्षुषी भ्रुवोरन्तरे - नासाग्रे विन्यस्य नासाभ्यन्तरचारिणौ
प्राणापानौ समौ कृत्वा - उच्छ्वासासनिदश्वासा समगतां कृत्वा आत्मावलोकनादन्यत्र

ता॥ 'ज्ञानरुमात्मिके निष्ठे योगलक्षे सुमंस्कृते आत्मानुभूतिसिद्धये पूर्वपदकेन चोदिते' इति मद्ब्र
ह्मनुसन्दधान उत्तरश्लोकानां मद्ब्रतिमाह - उक्तं कर्मयोगमिति । स्पर्शान्दस्यात्रानुभवंपरस्वानुभा-
व्यापञ्चानाम् - विषयस्पर्शानित्युक्तम् । फलितमाह - बाह्येन्द्रियध्यापारं सर्वमुपसंहरत्येति । 'उप-
विश्यासने' इत्यादिवक्ष्यमाणानुसन्धानेन - योगयोग्येत्याशुक्तम् । 'चक्षुः' इत्येकवचन करणाकारेण
दिति दर्शयितु - चक्षुषो इत्युक्तम् । 'समेश्य नासिकाग्रम्' इति वक्ष्यमाणेन 'नासाग्रन्यस्तलोचनः' इ-
त्यादिप्रकरणान्तरोक्त्या च 'भ्रुवोरन्तरे कृत्वा' इत्यस्यैकार्थ्यमाह - नासाग्रइति । नासाभ्यन्तरमद्वारमात्रस्य
स्वतस्सिद्धस्य विधेयत्वायोगात्, 'समौ कृत्वा' इत्येतदेव विधेयमिति दर्शयितुं - नासाभ्यन्तर-
चारिणौ प्राणापानावित्यनुवादः । अपानस्य नासाभ्यन्तरमद्वारव्यञ्जनाय - उच्छ्वासासनिदश्वासा
वित्युक्तम् । एक एव हि वायुनोमापुटेन निकामन् प्रविशश्च प्राणोऽपान इति चोच्यते । वृत्तिस्थाना
दिनाम्यायोगाद्गुणिताम्योक्तिः । न दीर्घमुच्छ्वासापि निश्चसप्रित्यर्थः । साध्यात्कारात्यन्ताव्यवहितपू

प्र-या॥ १. गी. स. २. श्लो ॥

३ गी. ६-१३ ॥

२. गी. ६-१२ ॥

४.

शा॥सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्यासिनां सद्यः मुक्तिः उक्ता । कर्मयोगश्च ईश्वरार्पितसर्वमा-
येन ईश्वरे ब्रह्मणि आधाय क्रियमाणः सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासक्रमेण मोक्षाय
इति भगवान् पदेपदे अवधीत्. वक्ष्यति च । अथ इदानीं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्य अन्त-
रङ्गं चित्तरंणं वक्ष्यामि इति तस्य सूत्रस्वानीयान् श्लोकान् उपदिशति स्म - स्पर्शान् श-
ब्दादीन् कृत्वा वहिः बाह्यान् श्रोत्रादिद्वारेण अन्तः बुद्धौ प्रवेशिताः शब्दादयः विषयाः,
तान् अचिन्तयतः शब्दादयो बाह्या वहिरेव कृताः भवन्ति, तान् एवं वहिः कृत्वा
चक्षुश्चैव अन्तरे भ्रुवोः 'कृत्वा' इति अनुपज्यते । तथा प्राणापानौ नासाभ्यन्तरचारिणौ
समौ कृत्वा, यतेन्द्रियमनोबुद्धिः यतानि संयतानि इन्द्रियाणि मनः बुद्धिश्च यस्य सः यते-
न्द्रियमनोबुद्धिः, मननात् मुनिः संन्यासी, मोक्षपरायणः एवं देहसंस्थानात् मोक्षपरायणः

आ॥ध्यानप्रकारमाह - स्पर्शानित्यादिना॥ बाह्यान्स्पर्शान्वहिः कृत्वा श्रोत्रादीनि योगेन

जा॥ध्यायिनां मुक्तत्वं साक्षात्चेत्प्रमाणविरोधः, ज्ञानद्वारा चेत्युपनिर्दिशत्यतः श्लोकद्वयतात्पर्यमाह - ध्या-
नेति मुक्त एव स इति स्तुतिरिति भावः । पदानां व्यवहितत्वादन्यत्रमाह - बाह्यानिति। सृष्टवन्त इति
स्पर्शाः शब्दाद्याः । स्पर्शाः बाह्या एव तेषां किं वहिष्करणमित्यत आह - श्रोत्रादीनीति । योगेन

रा॥ प्रवृत्त्यनर्हेन्द्रियमनोबुद्धिः तत एव विगतेच्छाभयक्रोधः मोक्षपरायणः मोक्षैकप्रयोजनः मुनिः-आत्मावलोकनशीलः यः, सदा मुक्त एव सः-साध्यदशायामिव साधनदशायामपि मुक्त एव स इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

उत्पन्नित्यनैमित्तिककर्मैतिकर्तव्यताकस्य कर्मयोगस्य योगशिरस्कस्य सुशकता-
माह—

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥

२९

इति श्रीभगवद्गीतायामुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

कर्मसंन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः.

ता॥ वाग्विस्तारिपयत्वाद्यतशब्दस्य प्रवृत्त्यनर्हेत्यर्थ उक्तः। 'स्पर्शान् वृत्त्या बहिर्वाहान्' इत्यत्र प्रवृत्तिनि-
वारणम्; 'यतेन्द्रियः' इत्यादौ तु तत्फलभूता प्रवृत्त्यनर्हेतेत्युपनिषत्किरिति भावः। ज्ञानार्थधातौ निष्पन्नस्य
मुनिशब्दस्य योगवस्थायाम् आत्मसाधात्काररूपज्ञानविशेषे तात्पर्यमाह—आत्मावलोकनशील इति।
अत्र वाच्यमत्सादप्यन्तरङ्गभूतोऽयमर्थ इति भावः। सदाशब्दाभिप्रेते व्यनक्ति—साध्यदशायामि-
वेति। मुक्त एव मुक्तप्राय इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

अध्यायारम्भे 'संन्यास कर्मणा कृष्ण' इत्यादिना वैषम्ये पृष्ठे ज्ञानयोगस्य दुष्प्रसारादिक, कर्मयोगस्य शौर्ये, शैष्य चोक्तम्। ततश्च सेतिकात्कर्मयोगस्य शिरस्ककर्मयोगो विशदीकृतः। अथानेप-
सहारेऽपि प्राक्प्रश्नेचरतया प्रकान्तसौकर्यादिकमेव प्रकाशस्तारेण स्थिरीक्रियत इत्यभिप्रायेणाह—
उक्तस्येति। अत्र कर्मयोगशब्देन 'दैवमेव' इत्याद्युक्तप्रातिस्विकप्रधानासौ गृहीतः। नित्यनैमित्तिक
कर्मैतिकर्तव्यताकस्येत्यनेन—सर्वकर्मयोगभेदनिष्ठानां ज्ञानयोगभक्तियोगनिष्ठानां चावर्जनीयस्सा-

प्र पा॥ १ गी. ५-२ ॥

२ गा. ४-२५ ॥

श॥ मोक्ष एव परम् अयनं परा गतिः यत्न स अयं मोक्षपरायणो मुनिः भवेत्। विगतेच्छा-
भयक्रोधः इच्छा च भय च क्रोधश्च इच्छाभयक्रोधाः ते विगताः यस्मात् सः विगते-
च्छाभयक्रोधः य एवं वर्तते सदा संन्यासी, मुक्त एव सः न तस्य मोक्षाय अन्यः कर्त-
व्यः अस्ति ॥ २७ ॥ २८ ॥

एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयम् इति उच्यते—भोक्तारं यज्ञतपसां यज्ञानां तपसां

आ॥ नियम्येत्यर्थः। चक्षुर्भ्रुवोरन्तरे कृत्वा भ्रुवोर्मध्यमवलोकयन्नित्यर्थः। उक्तं च 'नासाग्ने
वा भ्रुवोर्मध्ये ध्यानी चक्षुर्निर्धापयेत्' इति। प्राणापानौ समौ कृत्वा-कुम्भके स्थित्वेत्यर्थः॥

जा॥ प्रत्याहारेण श्रोत्रादीनामनियमे पट्टभ्यासादरप्रत्ययवशाच्छब्दाद्या आन्तरा इव भवन्ति। तन्नियमे तु
बाह्या बहिर्गृताः स्थिरिति भावः। इत्येत्यस्यानुकृत्या योजयति—चक्षुरिति। दुर्धृतेतदित्यत आह—
भ्रुवोरिति। चक्षुर्हृती चक्षुःशब्द इत्यर्थः। 'सप्रेक्ष्य नाविक्राम स्वम्' इति वक्ष्यमाणविरोध इत्यत
आह—उक्तचेति। न्यूनाधिकभावराहित्य समीकरणमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासयानूय व्याचष्टे—प्राणैति।
कुम्भके प्राणायामे, ततश्च समौ निर्विकारौ निश्चलावित्यर्थः। इतरत्समीकरणं कुम्भकार्यमेवेति भावः॥

रा ॥ यज्ञतपसां भोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरं सर्वभूतानां सुहृदं मां ज्ञात्वा शान्तिमृच्छति; कर्मयोगकरण एव सुखमृच्छति; सर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषां लोकेश्वराणामपीश्वरं *तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्' इति हि श्रूयते। मां सर्वलोकमहेश्वरं सर्वसुहृदं ज्ञात्वा मद्गाराधनरूपः कर्मयोग इति सुखेन तत्र प्रवर्तत इत्यर्थः; सुहृद् आराधनाय हि सर्वं

ता॥ धारणांशः। सुशकत्वम्—अनिर्घेदेन प्रवृत्तिविषयत्वम्। शान्तिशब्दोऽत्र न भगवत्प्राप्तिरूपमोक्षपरः जीवोपासनप्रकरणत्वात्; नापि कर्मयोगसाध्यफलपरः; ततोऽप्युक्तस्य प्रसिद्धिस्वारस्यानुरोधिनः कर्माङ्गोपशमस्य वक्तुमुचितत्वात्; 'जात्रा' इत्यनुप्रायेत्यप्याहारसापेक्षत्वप्रसङ्गात्; । अतः 'सुखं यन्धात्ममुच्यते' इत्यादिनोक्तं मनःकलमशान्त्यादिरूपं सुखमत्र शान्तिशब्देन विवक्षितमित्यभिप्रायेणाह—कर्मयोगकरण एव सुखमृच्छतीति । भगवत्समानाधिकरणतया सर्वलोकप्रतिसम्बन्धिक-तया च महेश्वरशब्दस्यात्र न रुद्विविशेषण प्रवृत्तिरित्याह—सर्वेषां लोकेश्वराणामपीति । सर्वेषां लोकानामहान्तमीश्वरमित्येव तु समासार्थः। तत्र प्रमाणमाह—तमीश्वराणामिति । श्रुतावपि महेश्वरशब्दस्तप्रतिसम्बन्धिकत्वात्परमत्वविशेषणाच्च न रुदः, तद्ददत्रापि । सर्वशब्दासङ्कोचान्महत्त्वविशेषणाच्च रुद्रादिलोकेश्वरान्तरव्यवच्छेद उक्तः। 'सर्वेश्वरः कृष्णः' इति हि स्मर्यते। कर्मयोगस्य दुःखरूपस्य अनुष्ठानदशायामेव कथं सुखमिति शङ्का विशेषणत्रयेण व्युदस्यति—मामित्यादिना । महोदारसर्वभौमप्रियसत्सेवायामिव कर्मयोगे सुखसुखैव प्रवर्तत इति भावः । मद्गाराधनरूपः कर्मयोग इत्यनेन 'भोक्तारं यज्ञतपसाम्' इत्यस्यार्थो विवृतः । यज्ञस्तपालिच कर्मयोगवर्गोपलक्षणमिति भावः। मोहार्दस्य प्रयोजनान्तरनिरपेक्षसमाराधनहेतुत्वे लोकाह्वयान्तमाह—सुहृद् इति । सर्व इति न केवलं शान्तिनिष्ठाः; किं तु पामराभित्यञ्चोऽपि 'केचित् स्वयु सौहार्दवन्तं पुरुषमिद्विताकारैरुपलक्ष्य तावन्मात्रेण

प्र-पा॥ 'श्वे ६-७॥' इति श्रुत्याः परम महेश्वरं तन्मैव- प्रोक्तो वेदादेस्मनातनैः॥ ७३ ॥ तस्मात् महेश्वरत्वन्तु
ताना परममैवतम्। इति वतीनां परमं पस्तात् । इति- वास्तुदेवे प्रतिष्ठितम् । असौ त्रिपादिभूतस्तु लीलाया
मदेवं मुच्येतेषां भोक्तवम् ॥ १५४ ॥ महेश्वरशब्दस्य अपि श्वरः । त्रिभूतिद्वयमैवैवं तस्यैव सकलात्मनः ॥
'श्वर' इत्युक्त्यासाय व्याचष्ट-नर्देवमिति । महेश्वरशब्द- ७४ ॥ श्रीमन्लीलापतिवर्तिसौ श्वरः समुदाहृतः ।
स्तु परमात्मनि नारायणप्रकृतः । तदुक्तम्-पाद्योत्तरे- तस्मात् महेश्वरत्वन्तु वास्तुदेवे प्रतिष्ठितम् ॥ ७५ ॥
(२२६-म.) रुद्रेण 'योनावाकत्वाकथो वै विष्णुर्नारा- इति ॥

यगो हरिः । सपत्न्यं पुरुषो नित्यः परमात्मा महेश्वरः ॥ १. परमोक्ष. पा ॥ २. गां. ५-२ ॥
७१ ॥ तस्मात्समूहमैश्वरं यस्मिन् कस्मिन् हि वतते । ३. विष्णुधर्म. ७४-४४ ॥ १७ पुटे. व्याख्या-
तस्मिन्मैश्वरशब्दादि. प्रोच्यते मुनिभिस्तथा ॥ ७२ ॥ तम् ॥
निरूपाधीश्वरत्वन्तु वास्तुदेवे प्रतिष्ठितम् । आत्मेश्वर इति ४. केचिदपि. पा ॥

शं॥ सां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च, सर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषां लोकानां महान्तं ईश्वरं, सुहृदं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतया उपकारिणं सर्वभूतानां हृदयेशयं सर्वकर्मफलव्यक्षं सर्वप्रत्ययसाक्षिणं मां नारायणं ज्ञात्वा शान्तिं सर्वसंसारोपरतिं

आ॥ ध्येयमाह—

ज्ञा॥ भगवज्ज्ञानस्य शान्तिसाधनत्वं पुनः किमर्थमुच्यत इत्यत आह—ध्येयमिति । ततश्च शान्त्यस्य

६॥प्रयतन्ते ॥ २९ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीयते रामानुजाय नमः

ता॥सम्प्रीतास्तादनुवर्तनमतिप्रयत्नेन कुर्वन्तीत्यर्थः । पुरुषान्तरवदैश्वर्यमदग्नैर्मूलदौर्मुख्यादिवर्जनं चास्य मुहुर्येन लभ्यते ॥ २९ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्तादायस्य कृतिषु भगवद्रामानुजविरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकायां तात्पर्यचन्द्रिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिनाय नमः.

७॥ऋच्छति प्राप्नोति ॥ २९ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिभाषाकार्य गोविन्दभगवत्पादशिष्य श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमद्गीताभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

आ॥भोक्तामिति ॥ २९ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादचार्याविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

ज॥ध्यात्वेत्यर्थः । शान्तिसाधनज्ञानत्वमपि भोक्तृत्वादिवत् ध्येयविशेषणमेवेति भावः ॥ २९ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादविरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकायां जयतीर्थमुनिरचितायां प्रमेयदीपिकायां पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

श्रीः.

श्रियै नमः.

श्रीमते रामानुजाय नमः.

श्रीमद्यामुनमुनिप्रणीतः

श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः.

कर्मयोगस्य सौकर्यं शैशवं काश्चन तद्विधाः ।

ब्रह्मज्ञानप्रकारश्च पञ्चमाध्याय उच्यते ॥ ९ ॥

तृतीय चतुर्थीभ्यां यथाश सङ्गतिप्रदर्शनपूर्वकमयं श्लोकः पञ्चमारम्भे व्याख्यातः— 'चतुर्थे-
ध्याये कर्मयोगस्य ज्ञानाकारस्तापूर्वकस्वरूपभेदः, ज्ञानाशस्य च प्राधान्यमुक्तम् । ज्ञानयोगाधिकारि-
णोऽपि कर्मयोगस्यान्तर्गतात्मज्ञानत्वादप्रमादत्वात्तुशकत्वाभिरपेक्षत्वाच्च ज्यायस्त्व तृतीय एवोक्तम् ; इ-
दानीं कर्मयोगस्यात्मप्राप्तिसाधनत्वेज्ञाननिष्ठायाश्चैश्वर्यं, कर्मयोगान्तर्गताकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारं च प्रतिपाद्य
तन्मूलं ज्ञानं च विशोष्य ते इति । सौकर्यस्यात्नानुद्धारणं पूर्वोक्तानुवादताज्ञापनार्थम् । सौकर्यशब्देनात्र
'सुखं बन्धात्प्रमुच्यते' इत्यस्य हेतुर्दर्शितः । शैश्वर्यं तु 'योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति' इत्यु-
क्तम् । अत्र विधाशब्द इति कर्तृत्वानुद्धारणः, तथा खलु 'नैवे किञ्चित्करोमि' इत्यादेरधिष्ठिका—येतस्सौक-
र्योच्छेद्यैः प्राद्य कर्मयोग एव श्रेयान्तस्तदपेक्षितं शृणु' इति । अकर्तृत्वानुसन्धानप्रकारशब्दोऽप्येतत्परः ।
ब्रह्मशब्दोऽत्र ब्रह्मसमानाकारशुद्धतः विषयः । ज्ञानशब्दश्चात्र समदर्शनरूपज्ञानविषाकविश्रान्तः । प्रका-
रशब्दस्तु तद्धेतुभूतप्रकारार्थः । अत्र हि 'येन प्रकरणेणवस्थितस्य कर्मयोगिनस्समदर्शनरूपो ज्ञानविषाको
भवति तं प्रकारमुपदिशति' इत्युक्त्वा 'नैप्रहृष्येत्प्रिय प्राप्य' इत्यादिकमवतारितम् । पञ्चारम्भस्त्वेवं सङ्ग-
मितः 'उक्तः कर्मयोगससपरिहरः, इदानीं ज्ञानयोगसाध्यात्मात्रलोकनरूपयोगाभ्यासविधिरुच्यते ; तत्र
कर्मयोगस्य निरपेक्षयोगसाधनं व उद्घातितु ज्ञानाकारः कर्मयोगो योगशिरस्कोऽनूयते'—इति । एतेन
'योगी युञ्जीत' इत्यतः पूर्वस्य प्र- 'स्वानुवादरूपत्वात्संग्रहे नोपन्यास इति व्यञ्जितम् ॥ ९ ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः.

१. गी. भा. ५-अ. अवतारिका ॥

२. गी. ५-३ ॥

३. गी. ५-६ ॥

४. गी. ५-८ ॥

५. गी. भा. ५-८. अव ॥

६. गी. भा. ५-२०. अव ॥

७. गी. ५-२० ॥

८. गी. भा. ६-अ. अव ॥ ९. गी. ६-१० ॥

श्रीभगवद्गीता

षष्ठोऽध्यायः

श्रीभगवानुवाच—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्यासी च योगी च न निरर्दिनचाक्रियः ॥

१

रा॥उक्तः कर्मयोगस्सपरिकरः, इदानीं ज्ञानयोगकर्मयोगसाध्यात्मावलोकनरूपयोगा-
ता॥पठ्याध्यायोपक्रमस्य पूर्वोक्तार्थानुवादरूपतां दर्शयितुं पूर्वोक्तविच्छिन्नानुमध्यायसंगतिवच-
नात्पूर्वमेव व्याख्येयोपादानम् । वृत्तवर्तिष्यमाणाभिधानमुत्वेन संगतिदर्शयति—उक्तइति । कर्मयोग उ-
क्तः, तत्साध्यतयोपश्रितः ममाधिलक्षणेन योग एवाल सानुबन्धः प्रतिपाद्यत इति संगतिः । योगाभ्यास
विधिरुच्यत इति—‘योगाभ्यासविधियोगी चतुर्धा योगसाधनम् । योगसिद्धिस्त्वयोगस्यपारम्येपठ
उच्यते’ इति संग्रहश्लोके प्रथमं योगाभ्यासविधेरुपादानादान्द्वेषां च तदर्थत्वात् एवाध्यायप्रधानार्थत-
या संगृहीत इति भावः । ‘अनाश्रितः’ इत्यादीनां ‘समयुद्धिर्विशिष्यते’ इत्यन्तानां नवानां श्लोकानां प्रा-
प्र-पा ॥ १. गी. स. १० ॥ २. गी ६-९ ॥

श॥अतीतान्तराध्यायान्ते ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनं प्रति अन्तरङ्गस्य सूत्रभूताः श्लो-
काः ‘स्पर्शाच्च कृत्वा बहिः’ इत्यादयः उपदिष्टाः । तेषां वृत्तिस्थानीयः अयं षष्ठोऽध्यायः
आरभ्यते । तत्र ध्यानयोगस्य बहिरङ्गं कर्म इति, यावत् ध्यानयोगारोहणसमर्थः, तावत्
गृह्येन अधिकृतेन कर्तव्यं कर्म इत्यनः तत् स्तौति—अनाश्रित इति ॥

ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणसमाकरणं, यावता अनुष्ठेयमेव विहितं कर्म याव-
जीवं—न, ‘आरुढक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते’ इति विशेषात्, आरुढस्य च शमे-
नैव सम्बन्धकरणात् । आरुढक्षोः आरुढस्य च शमः कर्म च उभयं कर्तव्यत्वेन अभिप्रे-
तं चेत्, स्यात् तदा ‘आरुढक्षोः’ ‘आरुढस्य’ इति शमकर्मविषयभेदेन विशेषणं विभा-
गकरणं च अनर्थकं स्यात् ॥

नत्र आश्रमिणां कश्चित् योगमारुढ्युः भवति, आरुढश्च कश्चित्, अन्ये न आरु-
ढश्चः न च आरुढाः, तानपेक्ष्य ‘आरुढक्षोः’ ‘आरुढस्य’ इति विशेषणं विभागकरणं

आ॥ज्ञानान्तरङ्गं समाधियोगमाहानेनाध्यायेन । विवक्षितं संन्यासमाह योगेनसह—

जा॥संगतिं सूत्रयत्रेतदध्यायप्रतिपाद्यमर्थमाह—ज्ञानान्तरङ्गमिति । ‘योगे त्विमां शृणु’ इति प्रति-
ज्ञाय द्वितीयपट्टके वक्ष्यमाण भगवज्ज्ञानं प्रति कर्मयोगस्य बहिरङ्गत्वात् प्राधान्येनातीते ग्रन्थे प्रतिपा-
दितः । तत्साध्यत्वाज्ज्ञानान्तरङ्गत्वाच्चावसरप्राप्तं समाधियोगमाहानेन पठ्याध्यायेनेत्यर्थः । आसनादीना-
मज्ञानां वक्ष्यमाणत्वेऽपि तेषां समाद्भवत्येवात् प्राधान्येन समाधियोगस्य ग्रहणम् । पञ्चमान्तोकस्य प्र-

या॥भ्यासविधिर्बुध्यते, नत्र कर्मयोगस्य निरपेक्षसाधनत्व द्रढयितुं ज्ञानाकार. कर्मयोगा
योगशिरस्काऽनुचते, कर्मफल-स्वर्गादिकमनाश्रित कार्यं कर्मानुष्ठानमेव कार्यं, सर्वा

ता॥गुणानधिकार्यत्वात्प्रियो नत्वमाशङ्क्याह—तत्रति। अभ्यासो हि तात्पर्यालिङ्गम्, अव्यवहितनिर्देश
श्च नैरपेक्ष्य मूचयेदिति भावः । ज्ञानाकारयोगशिरस्क इति पदान्या साधनस्य प्रागुक्तमन्तर्गता
त्मज्ञानत्वादलक्षण पौष्कल्य, साध्यस्यात्मावलोकनस्याव्यवहितत्व चाभिप्रेतम्। 'अनाश्रित' इति श्लोके
पूर्वाधेन ज्ञानाकारकर्मयोगानुवाद, उत्तराधेन नैरपेक्ष्यद्वीकरणम्। 'भोचार यज्ञतपसाम्' इत्यव्यव
हितपूर्वश्रुत्वात्कालोचनया सर्वात्मनास्मत्सुदृढज्ञानेत्यादिकमुक्तम् । ततश्च कर्मफलमनाश्रित इत्युक्ते नि
ष्प्रवृत्तिस्यादातशङ्काया कर्मस्वरूपफलत्वस्य वस्तुमुचितत्वात्कार्यशब्द प्रयोजनविषय इति दर्श
यितुं—कर्मानुष्ठानमेवकार्यमिति वचनव्यक्तिर्दर्शिता । कार्यशब्दस्य चोदितविषयत्वे म उप्रयोनत्व

प्र पा ॥ १ ग ५२९ ॥

श॥च उपपद्यते एवति चत्—न, 'तस्येव' इति वचनात्, पुन योगग्रहणाच्च 'योगरू
ढस्य' इति न आसात् पूर्वं योगम् आरुरुन्तु तस्यै आरूढस्य शम एव कर्तं य कारण
यागफल प्रति उच्यते इति । अत न यावज्जीव कर्तं यत्प्रमाप्ति वस्य चिदपि कर्मण ॥

यागिभ्रष्टप्रचनच—गृहस्य चत् कर्मिणा योगा विहित पृष्ठ अध्याये, स या
गिभ्रष्टाऽपि कर्मगति कर्मफल प्राप्नोति इति तस्य नाशाशङ्का अनुपपन्ना स्यात्। अवश्य
हि कृत कर्म काम्य नित्य वा माक्षस्य नित्यत्वात् अनारभ्यत्य—स्व फलम् आरभत एव ।
नित्यस्य च कर्मण वेदप्रमाणावबुद्धयान् फलन भवितव्यम् इति अचोचाम, अन्यथा वे
दस्य आनर्थक्यप्रसङ्गात् इति । न च कर्मणि सति उभयविभ्रष्टवचनम् अर्थवत्, कर्मणो
विभ्रष्टकारणानुपपत्ते ॥

कर्म कृतम् ईश्वर सन्वस्य इत्यत कर्तुं कर्म फल नारभत इति चत्—न, ईश्वरे
सन्यासस्य अधिकतरफलहेतुत्वापपत्त । मोक्षाय इति चेत्—स्वकर्मणा कृतानाम् ईश्वर
सन्यासा मोक्षाय न फलान्तरा यगसहित यागात् च विभ्रष्ट इत्यत त प्रति
नाशाशङ्का युचेव इति चत् न, 'एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रह' 'ब्रह्मचा
रिभ्यत स्थित' इति च कर्मसन्वासविधानात् । न च अत्र ध्यानफल स्त्रीसहायत्याशङ्का,
येन एकाकित्य विधीयत । न च गृहस्य 'निराशीरपरिग्रह' इत्यादिवचनम् अनुकूल-
म् । उभयविभ्रष्टप्रश्नानुपपत्तेश्च ॥

'अनाश्रित' इत्यनेन कर्मिण एव सन्यासित्व यागित्य च उक्त, प्रतिपिद्ध च निरग्र
अत्रियस्य च सन्यासित्व योगित्व चेति चेत्—न, ध्यानयोग प्रति बहिरङ्गस्य सत कर्म

आ॥अनाश्रितइति। चतुर्थाश्रमिणोऽप्यग्नि क्रिया चोक्ता 'द्वयमेव' इत्यादौ। 'अग्निर्ब्रह्म च
जगत्प्रोऽभित्यदोष । गृहस्यस्यापि स्तुत्यर्थमुपचरितं स यामित्व योगित्व चायेन श्लोकेनोच्यत इति
परकीयतात्पर्यरूपनमसदिति भावेनाह—विश्रुतमिति। समाधियाग विधानु तत्राधिसारिण शपयि
ष्यन् साख्याद्यभिमततदधिकारिनिरायाय तद्विदापण प्राग्बुद्धितं कामादिवर्जन उक्षण सन्यासमीश्वरा
राधनस्वर्मानुष्ठानलक्षण यागेन सहाइत्यर्थ । यदि हि सन्यासो यत्प्राश्रमोऽन विवक्षित स्यात्, यो
गश्च कश्चिन् गृहस्यासम्भवी स्यात्, तदोपचारेण तत् स्तुतिरियम्, नचैवमिति भावः । न केवलं निर-

रा॥त्मनाऽस्मत्सुहृत्तपरमपुरुषाराधनरूपतया कर्मैव मम प्रयोजनं न तत्साध्यं किञ्चिदि-
ति यः कर्म करोति ; स संन्यासी च-ज्ञानयोगनिष्ठश्च ; योगी च-कर्मयोगनिष्ठश्च ; आ-
त्मावलोकनरूपयोगसाधनभूतोभयनिष्ठ इत्यर्थः। न निरग्निर्नचाक्रियः-न चोदित यज्ञादि-

ता॥स्यादिति भावः। ननु कर्मयोगनिष्ठमनूय तस्यैव ज्ञानयोगनिष्ठत्वं कर्मयोगनिष्ठत्वं च विधातुमशुक्तम् ;
प्रथमे विरोधात् ; द्वितीये तूद्देश्योपादेयविभागाभाव पौनरुक्त्यनिष्प्रयोजनत्वेन्य इति शङ्कायामाह—
आत्मावलोकनेति । पृथग्साधनभूतोभयमाद्यं फलमनेन लब्धमित्युभयनिष्ठत्वमुपचारादुच्यते ; ततश्च
कर्मयोगस्य निरपेक्षसाधनत्वं विवक्षितमिति भावः । यद्वा कर्मयोगाद्यभूतज्ञानक्रियाभेदेन परिहार इति
भावः। अग्निशब्दस्याग्निमन्त्रिण्ये कर्मलक्ष्यत्वं व्यञ्जनाय यज्ञादिशब्दः । उक्त्वाथानां सद्वाहकं चोदि-
तत्वम्। 'निरग्निः' इत्यनेनैव कर्मनिवृत्तेरुक्तत्वादक्रियशब्दः क्रियानिवृत्तिमुक्त्वा क्रियाव्यतिरिक्तनिष्ठत्वलक्ष-

शोणः फलाकाङ्क्षासंन्यासस्तुतिपरत्वात्। न केवलं निरग्निः अक्रियः एव संन्यासी योगी
च—किं तर्हि ?—कर्मणि, कर्मफलसङ्गं संन्यस्य कर्मयोगम् अनुतिष्ठन् सत्त्वशुद्धयर्थे
संन्यासी योगी च भवतीति स्तूयते । न च फलं धाक्येन कर्मफलासङ्गसंन्यासस्तुतिः
चतुर्थाश्रमप्रतिषेधश्च उपपद्यते । न च प्राज्ञेन निरग्नेः अक्रियस्य परमार्थसंन्यासेनः
श्रुतिस्मृतिपुराणोतिहासयोगशास्त्रेषु विहितं संन्यासित्वं योगित्वं च प्रतिषेधति भगवा-
न् । स्वधचनविरोधाच्च—' स्वधकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्षेत्र कारयन् ' 'आस्ते'
'मानी सन्तुष्टो येन केनचित् । अनिकंतस्त्विश्वरमतिः ' 'विहाय कामान् यः सर्वान् पुमां-
श्चरति निस्सृष्टः ' 'सर्वोऽभ्यपरित्यागी ' इति च तत्रतत्र भगवता स्वधचनानि दर्शि-
तानि ; तैः विरुद्धचेत चतुर्थाश्रमविप्रतिषेधः। तस्मात् मुनेः यानाम् आशुक्लोः प्रतिपन्न-
गार्हस्थ्यस्य अग्निहोत्रादिकर्म फलनिरपेक्षम् अनुष्ठीयमानं ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं स-
स्वशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यते इति ' स संन्यासी च योगी च ' इति स्तूयते ॥

अनाश्रितः न आश्रितः अनाश्रितः—किं ?—कर्मफलं कर्मणा फलं यत् तत् अना-
श्रितः, कर्मफलतृष्णारहित इत्यर्थः। यो हि कर्मफलं तृष्णावान् सः कर्मफलम् आश्रितः
भवति, अथं तु तद्विपरीतः, अतः अनाश्रितः कर्मफलम् । पद्यंभूतः सन् कार्यं फलार्थं
नित्यं काम्यविपरीतम् अग्निहोत्रादिकं कर्म करोति निर्वर्तयति यः कश्चित् । यः ईदृशः
कर्मा स कर्मन्तरेभ्यो विशिष्यते इत्येतमर्थम् आह—स संन्यासी च योगी च इति ।
संन्यासः परित्यागः यस्य अस्ति स योगी च—इत्यं गुणसंपन्नः अयं मन्तव्यः, न के-
वलं निरग्निः अक्रिय एव संन्यासी योगी च इति मन्तव्यः । निर्गताः अग्नयः कर्माङ्गभू-
ताः यस्मात् स निरग्निः अक्रियश्च अग्निसाधना अपि अचिद्यमानाः क्रिया तपोदाना-
दिकाः यस्य असौ अक्रियः ॥

आ॥तत्पूजा क्रिया न्यासाश्रमे स्मृता ' इति च । तस्मान्निराग्निराक्रियः संन्यासी योगी च

जा॥अक्रियश्चतुर्थाश्रमसंन्यासी योगी च, किं स्वनाश्रितत्वाद्युक्तो गृहस्थोऽपीति परकीया योजना निरा-
करोति—चतुर्थेति । अत्रैव स्पष्टं वाक्यान्तरं पठति—अग्निरिति । चत्त्वर्थः । अतो न परकीया यो-
जना युक्तेति शेषः । तर्हि कथमित्यत आह—तस्मादिति । परकृतयोजनायाः निरस्तत्वात् । ननु नि-

गा॥कर्मस्वप्नप्रवृत्तः, न च केवलज्ञाननिष्ठः; तस्य हि ज्ञाननिष्ठैव, कर्मयोगनिष्ठस्य त्वमयम-
स्तित्वमिप्रायः ॥ १ ॥

उकलक्षणकर्मयोगं ज्ञानमप्यत्तात्याह—

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।
न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥

२

ता॥क., व्यतिरिक्तश्चानासन्नो ज्ञानयोग इति दर्शयितु—केवलज्ञाननिष्ठ इत्युक्तम्। यद्वा, 'निरामिर्न-
चाक्रिय' इत्युभाभ्यां श्रौतस्मार्तनिष्ठाविशेषनिषेधनाभ्यां फलितमाह—नचोदितेत्यादि । तदभि-
प्रेतमाह—नकेवलं ज्ञाननिष्ठ इति । 'अनमिदमिनेतस्यात्' 'स्यत्त्वा द्रव्याग्रिसाप्यानि कर्माणि'
इत्यादिप्रतिपादितं सन्नयासाभ्रमव्यपच्छेद इहासङ्गत इति भावः ॥ १ ॥

संन्यासमनूय योगत्वे विधीयमाने ज्ञानयोगे कर्मयोगसद्भाक्प्रतिपादनभ्रमस्यात्, तच्च 'नह्यसंन्यस्त'
इत्युपपादनविरुद्धम्, अत्रानुपयुक्तत्वेत्यभिप्रायेणाह—उकलक्षणेति । योगोद्देशेन संन्यासत्वविधिपर

प्र-पा॥१ मनुस्मृ. ६-२५॥ † 'अश्रोत्रात्मनि वेदा
नान् समारोप्य यथा विधिः अनमिदमिनेतः स्यात् सु-
निर्भूलफलजन' यदीति । श्रौतान् अधीन् वैशा-
नसंशारविधानत भ्रमभानादिना आत्मनि समारोप्य
लौकिकाग्निगृहस्य, यथा तत्रैव 'इक्षुमूलनिकेन'
६-२३ इति, मुनि मौनव्रतचारा । कण्ठलासः । एव
स्यात् । नीकाराद्यपि नाश्रीलात् । एतच्छेधे पण्मासे-
भ्योऽपुनरि अनमिदमिनेत' इति बलिप्रवचनात् प-
ण्मासेवरे अनमिदमम् अनिनेतनत्वम्' इति उल्लेख-
दीयम् । तत्रैव—६ ४३ 'अनामिदमिनेतस्यात् प्रा-

नमत्तार्थमाशयेत् । उपेक्षकोऽननुसुवो मुनिर्भावसमा-
हित' अनमिदमिति । अनमिद-लौकिकानिमयागरहित,
शास्त्रीवादि समारोप्य पूर्वमुक्तवत्, अनिनेतः-
गृहस्य, उपेक्षक शरीरस्य व्याध्यापुत्पत्तौ तत्प्रती-
नाररहित, अमनुसुक स्तिरमिति, 'अमशुनिकः'
इत्यन्ये पठन्ति । मुनि मद्यमननशाल, मौनस्य पूर्व-
मुक्तत्वात् । भावसमाहित-भावेन मद्भगि समाहित,
तद्वक्तानमना, अरण्येव दिवारात्रौ वसन् भिक्षाभयेव
ग्राम प्रविशत्' इति ॥

ज्ञानानु च निरग्नेः अक्रियस्यैव श्रुतिस्मृतियोगशास्त्रेषु संन्यासित्वं योगित्वं च प्रसि-
द्धम्। कथम् इह साग्नेः सक्रियस्य च संन्यासित्वं योगित्वं च अप्रसिद्धम् उच्यते?—नैप
शेषः, कृयाचित् गुणवृत्त्या उभयस्य सतिपादयिपितत्वात् । तत् कथम्? कर्मफलसङ्क-
ल्पसंन्यासात् संन्यासित्वम्, योगाङ्गत्वेन च कर्मानुष्ठानान् कर्मफलसङ्कल्पस्य च चित्त-
विक्षेपहेतोः परित्यागात् योगित्वं च इति गौणम् उभयम्, न पुनः मुख्यं संन्यासित्वं यो-
गित्वं च अभिप्रेतम् इति ॥ १ ॥

*य सर्वकर्मतत्फलपरित्यागलक्षणं परमार्थसंन्यासं संन्यासम् इति प्राहुः श्रुतिस्मृ-
तिवादाः, योगं कर्मानुष्ठानलक्षणं तं परमार्थसंन्यासं विद्धि जानीहि हे पाण्डवा कर्मयो-
आ ॥ न भवत्येव ॥ १ ॥

जा॥स्यैकक्रियस्य चतुर्थाश्रमिणोऽपि संन्यासित्वायोगित्वाच्च कथं न निरामिदमित्याद्युक्तमित्यत आह—चतु-
र्थाश्रमिणोऽपीत्यादि । न भवत्येतेति युक्तमिति शेषः । अनमिदत्वादिप्रवादश्च बाह्याभ्यायभावनिव-
न्धन इति भावः ॥ १ ॥

पा ॥ *पतमप दर्शयितुमाह—य संन्यासमिति । य सर्वं ॥

† विद ॥

रा॥यंसन्यासइति—ज्ञानयोगइति आत्मयाथात्म्यज्ञानमिति प्राहुस्तं कर्मयोगमेव विद्धि। तदुपपादयति—नह्यसन्न्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चनेति। आत्मयाथात्म्यानुसन्धानेन अनात्मनि प्रकृतवात्मिसङ्कल्पः सन्न्यस्तः परित्यक्तो येन स सन्न्यस्तसङ्कल्पः अनेवम्भूतः असन्न्यस्तसङ्कल्पः, नह्युक्तेषु कर्मयोगिष्वनेवम्भूतः कश्चन कर्मयोगी भवति “यस्य सधं समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः” इति हाकम् ॥ २ ॥

ता॥वाक्यमित्यर्थः, मन्यासशब्दस्याभिप्रेतं वक्तुं प्राकरणे के वाच्यं तावदाह—ज्ञानयोगइति। अत्र तदभिप्रेतमाह—आत्मयाथात्म्यज्ञानमिति। ममुदायवाचकशब्दस्तदशेऽपि प्रयुज्यत इति भावः। तेकर्मयोगमेव विद्धीति—कर्मयोगान्तर्गतमेव विद्धीत्यर्थः। आत्मयाथात्म्यन्यादेरयमभिप्रायः—सङ्कल्पशब्दो न तावदत्र कुर्यामिति सङ्कल्पविषयः, तदभावे कर्मकरणस्यैव अशक्यत्वात्। नापि फलमित्यन्धविषयः, तथात्वेऽपि कर्मयोगे ज्ञानयोगान्तर्भावप्रतिभावा उपपादकत्वामिदं। अतएव ‘सङ्कल्पमूलः कामो हि यथात्मद्वयसम्भवाः’ इत्यादिस्मृतिपठितः कामस्य कर्मणा च हेतुसङ्कल्पोऽन न विवक्षितः। तस्मादेकैक्य कन्वोऽत्र सङ्कल्पः। सचात्र देहात्मगोचरः। तत्परित्यागश्च तत्त्वज्ञानात्। एवं सत्येव ‘नहि’ इत्यादेरुक्तोपपादकत्वमुपपद्येत—इति। ‘कश्चन’ इति निर्देशः प्रागुक्तकर्मयोगनिष्ठवैविध्यमूचक इत्यभिप्रायेण—उक्तेषु कर्मयोगिष्वित्युक्तम्। सिद्धो ह्यलोपपादको भवति। तस्माद्विद्वान्प्रकृत इत्याकाङ्क्षायां हिशब्दाभिप्रेतमाह—यन्मति ॥ २ ॥

प्र पा ॥ ‘गी ४-१९ ॥

व्यजा रयता. ॥’ ज्ञानानि अनुष्ठेयस्व वि, यमधर्मोः-

१. मनुस्मृ. २-३ ॥ ‘सङ्कल्पमूलः कामो हि प्रतिषेधाः काः ॥

यथा. सङ्कल्पसम्भवाः। ज्ञानविषयधर्माश्च सर्वे सङ्क-

शो॥गस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य तद्विपरीनेन निवृत्तिलक्षणेन परमार्थसंन्यासेन कीदृशं सामान्यम् अङ्गीकृत्य तद्भावः उच्यते इत्यपेक्षायाम् इदम् उच्यते—अस्ति हि परमार्थसंन्यासेन सादृश्यं फलद्वारकं कर्मयोगस्य। यो हि परमार्थसंन्यासी स त्यक्तसर्वकर्मसाधनतया सर्वकर्मतत्फलविषयं सङ्कल्पं प्रवृत्तिहेतुकामकारणं संन्यत्यति। अयमपि कर्मयोगी कर्म कुर्याण एव फलविषयं सङ्कल्पं संन्यत्यति इत्येतन्म अर्थं दर्शयिष्यन् आह—न हि यस्मात् असंन्यस्तसङ्कल्पः असंन्यस्तः अपरित्यक्तः फलविषयसङ्कल्पः अभिसन्धिः येन सः असंन्यस्तसङ्कल्पः कश्चन कश्चिदपि कर्मा योगी समाधानवान् भवति न सम्भवतीत्यर्थः फलसङ्कल्पस्य विक्षाविक्षेपहेतुत्वान्। तस्मान् यः कश्चन कर्मा संन्यस्तफलसङ्कल्पः भ

आ॥संन्यासोऽपि योगान्तर्भूत इत्याह—यं संन्यासमिति। कामसङ्कल्पाद्यपरित्यागे कथमुपायवान्यादित्याशयः ॥ २ ॥

ज्ञानतु मन्यामयोगौ भिन्नलक्षणौ, तत्कथ तयोरेक्यमुच्यत इत्यत आह—संन्यासोऽपीति। ‘स न्यासी च योगी च’ इत्युक्त्या प्रातात्यन्तभेदज्ञानिवृत्त्यर्थमिति शेषः। अमुक्ययोगापेक्षया पृथगुक्तोऽपीत्यपेक्षः। योगशब्देन मुक्तशोऽत्राभिहितः। अतएव वक्ष्यति—उपायवानिति। अन्तर्भूतत्वादैक्योक्तिरित्यर्थः। मन्यासस्य योगान्तर्भूतत्वमुपायने—न हीति। तदसत्, सङ्कल्पन्यागमाश्रयसंन्यासज्ञान, ईश्वराश्रयनाय स्वकर्मकरणमात्र योगः, तस्य मन्यासाभावेऽप्युपपत्तेरिति अतआह—कामेति। सङ्कल्पशब्दस्य कामाद्युपलक्षणत्वाद्योगशब्दस्य ज्ञानोपावरूपमुख्ययोगार्थत्वान्नानुपपत्तिरिति भावः ॥ २ ॥

रा॥कर्मयोग एवाप्रमादेन योगं साधयतीत्याह—

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥

३

योगम्—आत्मावलोकनं प्राप्तुमिच्छोर्मुमुक्षोः कर्मयोग एव कारणमुच्यते । तस्यैव योगारूढस्य प्रतिष्ठितयोगस्यैव, शमः-कर्मनिवृत्तिः, कारणमुच्यते ।

ता॥'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते' इत्यत्र विशेषविशेषोपनिषेधर इत्यभिप्रायेणाह—
कर्मयोगएवेति । कर्मयोगमात्रमाध्यां हि योगो न परमात्मारोपनमित्यभिप्रायेणाह आत्मावलोक-
नमिति । आमोक्षायात्किञ्चिदकर्म कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह—मुमुक्षोरिति । आत्मावलोकनस्याव-
मोक्षरूपतया मोक्षशब्दोपचारः । 'योगारूढस्य' इति युक्तास्वाविषयत्वभ्रमन्मुदात्ताय—प्रतिष्ठित
योगस्येत्युक्तम् । 'कर्म कारणम्' इत्युक्तकर्मप्रतियोगिनश्शमस्तद्विवृतिरेवाव भवितुमर्हतीत्यभिप्रायेण—
शमः-कर्मनिवृत्तिरित्युक्तम्।एतेन—'मुनिरत्र परिव्राजकः, शमश्च पारिव्रज्यारूपः' इति परोक्ष निरस्तम्।
शा॥वेत् स योगी समाधानवान्'अविद्विस्तचित्तः भवेत्, चित्तविक्षेपहेतोः फलसङ्कल्पस्य
संन्यस्तत्वात् इति अभिप्रायः† ॥ २ ॥

एवं परमार्थसंन्यासकर्मयोगयोः कर्तृद्वारकं संन्याससामान्यम् अपेक्ष्य 'यं संन्यास
मिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव' इति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं संन्यासत्वं उक्तम् । ध्यान
योगस्य फलनिरपेक्षः कर्मयोगो बहिरङ्गसाधनम् इति तं संन्यासत्वेन स्तुत्वा अधुना क-
र्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वं दर्शयति—आरुरुक्षोः आरोहुम् इच्छतः, अनारूढस्य, ध्या-
नयोगं अवस्थानुम् असमर्थस्य इत्यर्थः । कस्य तस्य आरुरुक्षोः! मुनेः, कर्मफलसंन्यासि-
न इत्यर्थः । किम् आरुरुक्षोः ? योगम् कर्म कारणं साधनम् उच्यते। योगारूढस्य पुनः
तस्यैव शमः उपशमः सर्वकर्मभ्यः निवृत्तिः कारणं, योगारूढस्य साधनम् उच्यते इत्यर्थः।

आ॥कियत्फलं कर्म कर्त्तव्यमित्यत आह—आरुरुक्षोर्मुनेरिति । योगमारुरुक्षोरुपाय-
सम्पूर्तिमिच्छोः । योगमारूढस्यसम्पूर्णोपायस्य अपरोक्षज्ञानिन इत्यर्थः । कारणं—पर

ज्ञानमेव समाधियोगसाधिकारिणि निरूपिते त प्रति समाधिरभिधेयः, 'आरुरुक्षोः' इत्यादि किम-
र्थमुच्यते इत्यत आह—कियदिति । समाधियोगाधिकारत्वेनोक्तं कर्म किं सकृदनुष्ठेयम्, उताफल-
प्राप्तेरिति प्रथमार्थः । ननु योगो नाम नाश्वादिरिजरोदव्यः । तत्रयमुच्यते योगमारुरुक्षोर्योगारूढस्येति ?
तत्राह—योगमिति । उपरिभवनसाहस्यदुपचार इत्यर्थः । उपायः समाधिरैव । समाधेः फलपरिमा-
णाद्यवच्छेदाभावात् कीदृशी सपूर्णतैव्यत आह—अपरोक्षेति । साधनस्य हि पूर्णता माध्याय पर्याप्त-
त्वम् । अतो यावताऽपरोक्षज्ञानं सपद्यते तावत्स सपूर्णत्वमिति भावः । ननु योगमारुरुक्षोः कर्म का-
रणं त्रिधापि योगारोहस्येति लभ्यते, कारणत्वाच्च तत्पर्यन्तं कर्त्तव्यमिति, कार्यपेक्षया नियतपूर्वक्षण-
भाक्त्वित्कारणस्य, योगारूढस्य तु शमः किं प्रति कारणं जानस्य तत एव सिद्धेरित्यत आह—का-
रणमिति परममुत्र मुक्तिगतम् । नम्य प्रश्नो 'यदा ते मोहकलिलम्' इति परिहृतः, मैवम्, तत्र ज्ञाना-

पा ॥ *भवति; न विद्विस्तचित्तो भवति; चित्तविक्षेपहेतो ॥

†योगारूढत्वेन कर्मानुष्ठानात्

कर्मफलसङ्कल्पस्य वा चित्तविक्षेपहेता परिहृत्वात् योगित्वात् संन्यासित्वे चेति अभिप्रायमुच्यते ॥

रा॥यावदात्मावलोकनरूपमोक्षावाप्ति कर्म कार्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

कदा प्रतिष्ठितयोगो भवतीत्यत्राह—

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपज्जते ।

सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥

४

यदाऽयं योगी त्यागैकानुभवस्वभावतया इन्द्रियार्थेषु - आत्मव्यतिरिक्तप्राकृतवि-
नाशानु प्रतिष्ठितयोगस्य किं कारणापेक्षया, न ह्यन्यदस्य कार्यमस्तीति शङ्कायां 'योगारूढस्य' इत्यादिना
कर्मनिवृत्तिविधानं ततः पूर्वमनिवृत्त्यभिप्रायमिति दर्शयति—प्राचदिति ॥ ३ ॥

सङ्गमयति—कदेति । अर्थं शोणीत्विति । यावदात्मावलोकन कर्मयोगे वर्तमान इति भावः ।
अर्थसिद्धे हेतुमाह—आत्मैकानुभवस्वभावतयेति । अनित्यत्वहेयत्वादिसूचनाय प्राकृतशब्दः ।
कर्मस्विति—न चोदितकर्ममात्रविषयम्, तस्य स्वरसिद्धसङ्गास्यदत्त्वाभावेन निषेधायोगात् । नापि प-
रा॥यावदावत् कर्मभ्यः उपरमेत तावत्तावत् निरायासस्य जितेन्द्रियस्य चित्तं समाधीय-
ते। तथा सति स योगारूढो भवति। तथा चोक्तं व्यासेन—'नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति चित्तं
यथैकता समता सत्यता च। शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः'
इति ॥ ३ ॥

अथ इदानीं कदा योगारूढो भवति इति ! उच्यते—यदा समाधीयमानचित्तो

आ॥मसुखकारणम्। अपरोक्षज्ञानिनोऽपि समाध्यादिकफलमुक्तमानस्य सर्वोपशमेन समा-
धिरेव कारणं प्राधान्येनेत्यर्थः । तथाऽपि यदा भोक्तव्योपरमस्तर्देव सम्यगसम्पन्नात-
समाधिर्जायते; अन्यथा तु भगवच्चरितार्दौ स्थितः । तच्चोक्तं 'ये त्वां पश्यन्ति भगवंस्त
एव सुखिनः परम् । तेपामेव तु संकथ्य समाधिर्जायते नृणाम् । भोक्तव्यकर्मण्यक्षीणे
जपेन कथयाऽपि वा । वर्तयन्ति महात्मानस्तद्भक्तस्तत्परायणाः' इति ॥ ३ ॥

योगारूढस्य लक्षणमाह—यदेति । सम्यगनुपपन्नस्तस्यैव भवति । उक्तञ्च 'स्वतो

जा॥र्थाऽत्र तु योगारोहार्थिनेति भेदात्, तयोश्च मायसाधनयोः पृथक्त्वात्, अपरोक्षज्ञानिन इति चा-
नतिविप्रकर्षेणोक्तत्वात्, तथोक्तम् - 'ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्ध' इति । अथवा योगारूढस्यापि कर्तव्यं वस्तुं
प्रश्नोत्तरानुवादाऽयमिति । नन्वपरोक्षज्ञानिनोऽनाध्यायानिश्चयस्य कथं शमः परममुखकारणमुच्यते इत्यत
आह—अपरोक्षति। उक्तं समर्थित द्वितीये । समाध्यादीन्त्यनेन शमशब्दार्थः समाधिरिति सूचितम्।
तरिक तस्यान्यत्कर्तव्यमेव नास्तीत्यत आह—तस्येति। सर्वोपशमेन गर्थोपरोपरित्यक्षणेनेति समाधौ
शमशब्दं समर्थयितुमुक्तम् । कारणं मुख्याभिवृद्धेः । तदविरोधेनान्यत्कार्यमिति भावः। यदि ज्ञानिनः
समाधिरानन्दवृद्धेः कारणं, तर्हि तमेव कुता न कुतुः; कुतश्च व्याख्यानार्दौ प्रवर्तते इत्यत आह
—तथापीति । भोक्तव्योपरमः प्रतिबन्धकारणवन्धकमोपरमः । अन्यथा—नम्यक्समाधिव्यतिबन्धक-
कर्मानुपरमकाले । अत्रागमसम्मतमाह—तच्चेति । पर-केवलम्। तेपामेव सम्यगव समाधिश्च जायते
इति योजना । वर्तयन्ति-वर्तन्ते कालं नयन्तीति वा ॥ ३ ॥

स्फुटमपि तात्पर्यं मन्दानुजिह्वप्रयाऽऽह—योगेति। अपरोक्षज्ञानं तु योगारोहस्य कार्यं सति प्रति-
बन्धे विलम्बत इति न लक्षणम् । नन्विदं साधकेऽपि विद्यते 'वशे हि यस्येन्द्रियाणि' इत्यादेः; अतो-
ऽतिव्यापकमित्यत आह—सम्यगिति । प्रयत्न विनेत्यर्थः । तस्यैव योगारूढस्यैव । अत्र प्रमाणमाह

रा॥पथेषु तत्सम्बन्धिषु च कर्मसु नानुपज्जते न सङ्गमर्हति, तदा हि सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासी
योगारूढ इत्युच्यते तस्मादाहरक्षोर्विषयानुभवाहृतया तदननुपपन्नाभ्यासरूपः कर्मयोग
एव योगनिष्पत्तिकारणम्। अतो विषयाननुपपन्नाभ्यासरूप कर्मयोगमेवाहरन्तु, कुर्यात् ॥

तदेवाह—

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिप्परात्मनः ॥

५

ता॥रोक्तप्रक्रिययाग्रहोवादिनिबन्धनैमित्तिकनिषेधम्, वैदिकस्य तत्र निस्सङ्कल्पायोगात्। अतो यो हि य
दि-व्यति, नस्य तस्मिन्तत्त्वाधने वा कार्यतावृद्धिरिति न्यायादादिद्रव्यायु संज्ञिना तदुपायभूतेषु विहि
तेषु निषेधेष्वनुभवेषु च ननु यथासम्भर सङ्गस्यादिति तन्निषेध एवाचित इत्यभिप्रायेण—तत्स
म्बन्धिषु च कर्मस्वित्युक्तम्। सङ्ग इत्यति निरर्तवतीत्यादिषु प्रयोगेषु जायमानस्य सङ्गस्य ग्लानि
घर्तनं प्रतीयते, अत्र तु नानुपज्जर इत्युक्तम्। सङ्गस्वयमेव न जायत इत्यर्थः। ततः परितमाह
—नसङ्गमर्हतीति। हिद्यन्स्य वाक्यार्थान्वयौचित्यात्—तदाहीत्युक्तम्। तदा ह्यसौ सर्वसङ्क
ल्पसन्ध्यासी योगारूढो भवति, ननु सङ्कल्प इति भावः। व्याख्यातश्लोकाद्व्यतयात्पर्यमाह—त
स्मादिति। इष्टकारणत्वोपदेशो हि तत्र प्रवृत्त्यर्थ इति तात्पर्याह—अत इति ॥ ४ ॥

श्लोकाद्व्याभिप्रेतमर्थं विवृणोतीत्यार—तद्वचाहति। 'आत्मना' इत्यस्य उरणार्थत्वौचित्यात्

रा॥पार्गी हि इन्द्रियाधेषु कर्मसु च नित्यनेमित्तिककाभ्यप्रतिपिद्वेषु प्रयोजनाभाववृत्त्या न
अनुपज्जत अनुपपन्न कर्तव्यतायुद्धि न करोतीत्यर्थः। सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासी सर्वान् सङ्कल्पान्
इहामुन्मार्थकामहेतून् सन्ध्यासितु शीलम् अस्येति स सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासी योगारूढ, प्राप्त
योग इत्यतः, तदा तस्मिन् काले उच्यते, 'सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासी' इति वचनात् सर्वा
श्च कामान् सर्वाणि च कर्माणि सन्ध्यासेत् इत्यर्थः। सङ्कल्पमूला हि सर्वे कामा, 'सक
ल्पमूल. कामो वै यथासकल्पसम्भवा' 'काम जानामि ते मूल सकल्पान् च हि जाय
से ॥ न न्या सकल्पान्प्यामि तेन मे न भविष्यसि' इत्यादिस्मृतः। सर्वकामपरित्यागे च
सर्वकर्मपरित्याग सिद्धो भवति 'स यथाकामो भवति तत्कृतुर्भवति यत्कृतुर्भवति
तत्कर्म कुरुते' इत्यादिश्रुतिभ्य 'यद्यद्धि कुरुते जन्तु. तत्तत् कामस्य चेष्टितम्' इत्या
दिस्मृतिभ्यश्च। न्यायाच्च—न हि सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासे क्रोधित् स्पन्दितुमपि शकः। त
स्मात् 'सर्वसङ्कल्पसन्ध्यासी' इति वचनात् सर्वान् कामान् सर्वाणि च कर्माणि त्याजयति
भगवान् ॥ ४ ॥

यदा एव योगारूढ तदा आत्मा आत्मना उद्धृत भवति ससारानर्थमातात्। अ
त—उद्धरेत् ससारसागर निमग्नम् आत्मानम् आत्मना ततः ऊर्ध्वं हरेत्, योगारूढताम्
आपादयेत् इत्यर्थः। न आत्मानम् अवसादयेत् न अध तयेत्। आत्मैव हि यस्मात् आत्मनः
आ॥ दापलयो दृष्ट्वा त्वितरपां प्रयत्नत ' इति ॥ ४ ॥

जा॥—उक्तं चेति। परमात्मानं दृष्ट्वा त्वाप्सत इति शेषः। मुख्य एव चानुपपन्नोऽत्र विवक्षित इति
भावः ॥ ४ ॥

ग॥आत्मना-मनसा विपयाननुपक्तेन मनसा आत्मानमुद्धरेत्। तद्विपरीतेन मनसा आत्मानं नावसाद्येत्। आत्मैव मनस्य ह्यात्मनो बन्धुस्तेदेवात्मनो रिपुः ॥ ५ ॥

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥

६

येन पुरुषेण स्वैर्नैव स्वमनो विपयेभ्यो जितं, तन्मनस्तस्य बन्धुः। अनात्मनः-अजित-मनसः स्वकीयमेव मनः शत्रुवत् शत्रुत्वे वर्तेत स्यनिश्चयेन विपरीते वर्तेतेत्यर्थः। यथो-
ता॥मनसेत्युक्तम् । विपयाननुपक्तेन तद्विपरीतेनेत्युभय क्रियाद्वयसामान्यापूर्वात्तरानुसन्धानाच्चो-
क्तम् । उद्धरेत्—योगारूढतापादनेन स्यारसमुद्रादुत्तारयेत् ; न पुनरथो नयेदित्यर्थः । आत्मोद्धरणा
त्मावसाद्योर्द्वयोरपि मनसो हेतुत्वं प्रपद्यते—आत्मैवेति । अन्ये बन्धवोपत्तयोर्विरोधित्वाद्बन्धवः ।
अन्ये च रिपव आत्मप्रवृत्तिमूला इत्यवधारणाभिप्रायः ॥ ५ ॥

एकस्यैकप्रति बन्धुत्वं रिपुत्वं च व्याहृतमिति शङ्का परिहृष्यते— बन्धुरात्मा इति श्लोकेन । स्व-
नैवेति—स्वात्मनेत्यर्थः । मनसो विजयो नाम विपयेभ्यो व्यावर्तनमित्याभिप्रायेणोक्तम्—विपयेभ्यो
जितमिति । बन्धुत्वोपपादनं हि मनसो विजयेनोक्तम् । शत्रुत्वोपपादनमपि हि तदभावेनेत्यभिप्रायेणो-
क्तम्—अनात्मनः अजितमनस इति । आत्मैव इत्येव काराभिप्रेतमाह—स्वकीयमेव मनस इति । स्वरो-
पभूतमेव हि विरोधि सज्जातमिति भावः । शत्रुशब्दयोः पुनरुक्तिभ्रमव्युदासायान्वयमाह—शत्रुवच्छ-
त्रुत्वे वर्तेतेति । सप्रतिपन्नो बाह्यशत्रुर्हि दृष्टान्तोः । शत्रुकृत्यमिह शत्रुत्वं विवक्षितमित्याह—स्वनि-
शा॥बन्धुः। न हि अन्यः कश्चिद् बन्धुः यः संसारमुक्तये भवति। बन्धुरपि तावत् मोक्षं
प्रति प्रतिकूल एव, श्लेहादियन्वनायनतत्त्वान् । तस्मात् युक्तं अवधारणं 'आत्मैव ह्या-
त्मनो बन्धुः' इति । आत्मैव रिपुः शत्रुः । यः अन्यः अपकारी बाह्यः शत्रुः सोऽपि आत्म-
प्रयुक्तः एव इति युक्तमेव अवधारणं 'आत्मैव रिपुरात्मनः' इति ॥ ५ ॥

आत्मैव बन्धुः आत्मैव रिपुः आत्मनः इत्युक्तम् । तत्र किलक्षण आत्मा आत्मनो
रिपु इति ? उच्यते बन्धुः आत्मा आत्मनः तस्य, यस्य आत्मनः स आत्मा बन्धुः येन

आ॥स च योगारोहः प्रयत्नं कर्तव्य इत्याह—उद्धरेदित्यादिना ॥ ५ ॥

कस्य बन्धुरात्मेत्याह—बन्धुरात्मेति । आत्मा-मनः आत्मनो जीवन्त्ये । आत्मना म-
ज्ञानत्वेन विद्वेषयुक्तमुक्त्वा समाधियोगं विधेये क्रिमर्षमात्सोद्धारकर्तव्यतोच्यते—इत्यतोऽनया व-
चोभङ्गया योग एव विधीयत इत्याह स चेति । तस्याधिकार्यादिकमुक्तः स एव च योग इति व-
क्तव्ये यद्गोहप्रहणं कृतं, तेन तावत्पर्यन्तं योगः कर्तव्यः, न मय्य एव त्याज्य इति ज्ञापितम् । प्र-
यत्नेन—अभियोगेन ॥ ५ ॥

'आत्मैव हि' इत्युक्तमेवोत्तरश्लोके किमिति कथ्यत इति मन्दाशङ्कानिरासार्थमाह—कस्येति ।
किंविशेषणश्चेत्यपि ग्राह्यम् । तस्यैव तमेव प्रति बन्धुत्वं रिपुत्वं च विरुद्धम् तद्विशेषणभेदेन व्यव-
स्थाप्यम्। तथा च किंविशेषणस्यात्मनः, किंविशेषणो वाऽत्मा बन्धुः, रिपुश्चेत्यर्थः । इति पृच्छायामिति
शेषः । 'आत्मा, आत्मनः' इतिपदद्वयम् आत्मशब्दस्यानेकार्थत्वाद्याचष्टे आत्मैति । नन्वाद्यश्लोके
स्वपर्याय एवात्मशब्दः प्रकृतः, तदुपपादकद्वितीये कथमन्योऽर्थ इत्यत आह—आत्मनेति । अनयैव

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ॥

७

॥१॥शीतोष्णसुखदुःखेषु मानवमानयोश्च जितात्मनः जितमनसः विकाररहितमनसः प्रशान्तस्य मनसि परमात्मा समाहितः सम्यगाहितः। स्वरूपेणाद्यक्षितः प्रत्यगात्मात्र परमात्मैत्युच्यते, तस्यैव प्रकृतत्वात्। तस्यापि पूर्वपूर्वावस्थापेक्षया परमात्मत्वात् आत्मा परं समाहित इति वान्वयः ॥ ७ ॥

ता॥१॥शीतोष्णेति। एतेन 'मानवमानयोश्च मनस्य' इति परोक्त्याऽनपेक्षित इति दर्शितम्। शीतोष्णादिषु द्वन्द्वेष्वनुभूयमानेषु कथं मनसो विषय इत्यत्राह - विकाररहितमनस इति । विकारश्च इषोदिकारिणः प्रायुक्तः । 'प्रशान्तस्य' इत्येतद्वाह्येन्द्रियव्यापारनिवृत्तिपरम्, मनोविकारनिवृत्तेरुक्तत्वात् । अत्रिहितफलाभिसन्ध्यादिशब्दित्वात् वा । 'समाहितः' इत्यस्याकाङ्क्षित प्रकृतमुचित चाधिकरणमाह - मनसीति। सम्यगाहितइति - विशदानुभवानयोग्यां जात इत्यर्थः। जीवात्मप्रकरणे परमात्मा कथमुच्यते इत्यत्राह - स्वरूपेणेति । अत्रेति प्रकरणौचित्यगूचनम्। तदेव दर्शयति - तस्यैवेति। एवकारेण प्रासादिके हि पूर्वं परमात्मप्रमद इति शापितम्। अपरस्य जीवस्य परमात्मशब्दविषयत्व कथमित्यत्राह - तस्यापीति । तथापि परमात्मशब्दस्य प्रसिद्धार्थः परित्यक्तत्वात्, परत्वं च सद्गुचितम्, परमशब्दनिर्वचनं च न घटते; परो मा अस्मादिति हि तत्। नच पूर्वपूर्वावस्थापेक्षया परो मा अस्मादित्यन्वयसिध्दार्थस्यैव चरन्वयान्तरमाह आत्मापरमिति । अत्र चाधिक केवलमिति वा परशब्दार्थः ॥

॥१॥जितात्मनः कार्यकरणसङ्घात आत्मा जिता येन सः जितात्मा तस्य जितात्मनः प्रशान्तस्य उपशान्तस्य परमात्मा समाहितः साक्षात् आत्मभावेन वर्तते इत्यर्थः किञ्च । शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा माने अवमाने च मानावमानयोः पूजापरिभवयोः समः ॥ ७ ॥

आ॥१॥जितात्मनः फलमाह - जितात्मन इति । जितात्मा हि प्रशान्तो भवति । न तस्य मनः प्रायो विषयेषु गच्छति । तदा च परमात्मामस्यगाहित- हृदि सन्निहितो भवति अपरोक्षज्ञानी भवतीत्यर्थः । अपरोक्षज्ञानिनो लक्षणं स्पष्टयति - शीतोष्णेत्यादिना ।

जा॥योगो विहितः, तर्हि 'जितात्मनः' इत्यनेनेत्यत्र आह - जितात्मन इति। उपकारी हि बन्धु-रुच्यते। तत्र जिते मनः कमुपकार करोति, येन बन्धुः स्यात्; आत्मोद्धार करोतीति चेत् - स एव च क इत्याशङ्क्येति शेषः। जितात्मनः फले वक्तव्ये प्रशान्तस्यैत्यनुवादः किमर्थं इत्यत्र आह - जितात्मा-हीति। वाक्यभेदेनेदमेव फलकथनमिति भावः । ननु जितात्मत्वमेव प्रशान्तत्व, तत्कथं तत्फलं स्यादित्यत्र आह - नेति । तस्य जितात्मनः। स्वत एवेति शेषः। तर्हि निराकाङ्क्षत्वादुत्तरं वाक्यं व्यर्थमित्यतः परमफलं दर्शयितुं तदिति भावेन न्यूनमव्याहारेण पूर्यन्वाचष्टे - तदा चेति । प्रशान्तत्वे नति परमात्मा सर्वेषां हृदि सन्निहित एव, तत्कृतः प्रशान्तस्य विषय इत्यतः सम्यक्पदमुचितार्थं विवृणोति - अपरोक्षेति। योगारूढ इत्यर्थः। 'यदा हि' इति योगारूढस्य लक्षणमुक्तं तत्किमपि पुनरुच्यते इत्यत्र आह - अपरोक्षेति। सार्धश्लोकद्वयप्रदणायदिपदम्। अत्र नतस्या अन्ययो न दृश्यते, अत आह - दीनेति। अत्र भास्करोऽन्वयमपश्यन् 'परमात्मा समाहितः' इति सम्यग्दायागत पाठं विमृश्य 'परमात्मसुखमा मतिः' इति पाठान्तरं प्रकल्प्य समा मतिरिति तु आवर्त्य सतम्या अन्ययमुक्त्वा पूर्वपाठेऽन्वयाभाव इ-

रा॥ निमित्ततोऽनर्थेच्छव , उभयहेत्वभावात् उभयपरहिता उदासीना , जन्मत एवोभयर
हिता मध्यस्था , जन्मतएवानिष्टेच्छवो द्वेष्या , जन्मत एव हितैपिणा बन्धव , साधवो

ता॥ यत्रविषय प्राप्त ततोऽत्रापि पारिषोष्यादरिगवद् कृत्विमशत्रुविषयमाह—अग्नयो निमित्ततोऽ
नर्थच्छव इति। मध्यस्थशब्दोऽपि द्रव्यरघुशब्दासत्तेहेतुतो हिताहितप्रवृत्तियोग्येषु प्रयोगाभावाच्च ज
न्मत एवोभयरहितविषय उचित । तत पारिषोपादौदासीन्यस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वेन तस्मादकृत्वात्का
रणगमे हिताहितप्रवृत्तियोग्यास्तादभावमानेन तद्रहिता उदासीना इत्यभिप्रायेणोह—उभयति । उभय
हितैपित्वमाह तैपित्वञ्च जन्मतस्तन्निधिनो रन्धव इत्येतावन्मात्रस्य दुर्बोधनादिष्वतिव्याप्ते—जन्मत
एव हितपिणोबन्धव इत्युक्तम्। एव स्वप्रतिसरन्धिन पुण्या उक्ता , अथ साधारण्येन श्लाघ्यत्वनिन्द
प्र पा ॥ १ प्राप्तमन्धिकत्वेन पा ॥

रा॥ पु शास्त्रानुवर्तिषु अपि च पापेषु प्रतिषिद्धकारिषु सर्वेषु एतेषु समबुद्धि 'क कर्ता
कि कर्म' इति अ वापुनबुद्धि इत्यर्थे । विशिष्यते—'विमुच्यते' इति पाठान्तरम् ,

आ॥ स्य तन्नमित्तकत्वस्य च सर्वत्रैकरूप्येण चिद्रूपा एव हि जीवा , विशेषस्त्वन्त करण
कृत , सर्वेषा साधुनादिक सर्वमीश्वरकृतमेव , स्वतो न किञ्चिदपि उक्त चैतत्सर्वम् 'स्व
त सर्वेऽपि चिद्रूपा सर्वदापरिवाजिता । जीवास्तेषा तु ये दोषास्त उपाधिकृता मता ।
सर्वं चेश्वरस्तेषा न किञ्चित्स्वत एव तु। समा एव ह्यत सर्वे वैषम्य भ्रान्तिसम्भवम् ।
एव समानजीवास्तु विशया देयतादिषु । स्वाभाविकस्तु नियमादत एव सनातना ॥
असुरादस्तथा दाया नित्या स्वाभाविका अपि गुणदायां मानयाना नित्यौ स्वाभाविकौ
मताः॥ गुणैकमात्ररूपास्तु देवा एव सदा मता ' इति ब्राह्म। न तु साधुपापादीना पूजा

जात्यर्थे । तत्राय प्रकार विवृणोति—चिद्रूपाएवति । मनुष्येषु यदेक एकं प्रति मुहदित्यादि तत् न
जीवस्वभावान्तगत किन्तु चिद्रूपत्वादिकमेवेत्यर्थे । तर्हि दुःखादिधर्म किमात्मक इत्यत आह—विशो-
पास्त्विति । अन्त करणोपादानको बाह्यधर्म । एतदुक्त भवति—मुक्तावशिष्यमाण यन्वीवरूपं तत्
'शिविधा जीवसत्ता' इत्यादिप्रमाणाद्विप्रममय । कि तु दहेन्द्रियान्त करणधर्म यद्वैषम्य तत्तत्स्वरूप ए
यारोप्य विषयमनुदत्त्वं यागारूढस्य नास्तीति । द्वितीय प्रकार रूढ । तृतीय विवृणोति—सर्वेषा
मिति । स्वत—स्वातन्त्र्येण । अत्र प्रमाणमाह—उक्तचेति । स्वत स्वरूपेण । दोषैरित्यादिभिः ।
एव मुहत्त्वादिगुणैरित्यपि ब्राह्मम् । आगन्तुकधर्मान् न स्वरूपान्तगत इत्यर्थे । किं तर्हि इत्यत आह—
तयास्त्विति । दाया गुणाश्च उपाधि—अन्त करणादि । सर्व—मुहत्त्वादिकम् । अतएव प्रकारद्वयेन
यदना मधमानात्मस्वन्तर्भाव्य वैषम्यम् , यव अचित् परमेश्वरानधीनरूपत्वं तद्व्रान्तिप्रतीतम् । योगे प्र-
वतमान प्रति यत्मुहत्त्वादिकं तन्मनुष्येष्वेव स्वरूपवैषम्यकारणे न भवति न तु देवादिष्वित्युक्तस्याप
वादमाह—एवमिति । तुम्होऽवधारणे । अवधारणार्थे विवृणोति—विशय इति । विशेषा योगि
न प्रति मुहत्त्वादि । तदव प्रब्रयति—असुरादृरिति । तथाशब्दो बन्धमाणसमुच्चय । दोषा योगने
प्रति अस्त्वियाया । तथा चाक 'विज्ञेयमिह वैरिणम्' इति । गुणदोषौ मुहत्त्वारित्वादी अनाग
न्तुको। गुणै मुहत्त्वारिभिरैकमात्रे गुणैकमात्रम्, तथा च धृति—'यथा इह वै बहव पदाव' इत्यादिका ।
मुहदित्यादिश्लाकस्य प्रतीत एवाथ किं न म्यादित्यत आह—न तिरिति । मयशब्दयथावत् सगच्छ
शब्दस्यैव सर्वनामसज्ञा, न साधारणार्थस्य, समे देशे यजतीति। तथा न केवल समपूजाया दाप , 10 तु

रा॥धर्मशीलाः; पापाः पापशीलाः; आत्मैकप्रयोजनतया सुहृन्मित्रादिभिः प्रयोजनाभावा-
द्विरोधाभावाच्च तेषु समबुद्धियोगाभ्यासाहृत्य विशिष्यते ॥ ९ ॥

योगी युञ्जीत सततं आत्मानं रहसि स्थितः ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥

१०

ता॥त्वाद्याश्रयाः पुरुषास्माधुपापमन्दाभ्यामभिधीयन्त इत्यभिप्रायेणाह—साधव इति । वाक्यार्थमाह-
आत्मैकेति।सुहृदादिभिः प्रयोजनाभावादितरैर्विरोधाभावाधैत्वर्थः।ननु युक्तं नाम सुहृदादिषु समबुद्धि-
त्वम्, न तु साधुषु पापेषु च योगिना ममं प्रायोजनम्, सत्सङ्गमादेरमत्परित्यागादेश्च ज्ञानवृद्धिहेतुत्वेन
तेषामवस्थापेक्षितत्वात्। उच्यते—नेदानीमुपजीवकदशापन्नोयोगी निर्दिश्यते; किन्तु श्रुतसकलश्रोतव्यः
कृतसकलकृतव्यः साक्षात्कारात्यन्तयोग्यदशापन्नः; तथाविधस्य च तस्य साधुभिः पार्ष्ण्ये प्रयोजनाभाव-
स्समः; केवलं योगोपयुक्तरहस्यस्थानादेरोपादेयत्वादिति भावः । योगाभ्यासाहृदशा हि प्रागप्युक्ता ;
इयं तु तत्र काष्ठाप्राप्तावस्थेति 'विशिष्यते' इत्यस्य भावः । तदाह—योगाभ्यासाहृत्य विशिष्यते
इति । अत्र विमुच्यत इति परैः पठितात्पाठविकल्पादयमेव पाठ उचित इति भावः ॥ ९ ॥

अथाध्यायप्रधानार्थभूतयोगाभ्यासविधिरुच्यते - 'योगी युञ्जीत' इत्यादिना।युञ्जीतेति साक्षात्काररूप-

शा॥योगारूढानां सर्वेषाम् अयम् उत्तम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

आ॥द्विसाम्यम्, तत्र दोषस्मृतेः; 'समानां विपमा पूजा विपमानां समा तथा । क्रियते
येन देवोऽपि स्वपदाङ्गदयते पुमान्' इति ब्राह्मे।'वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या चैव तु पञ्चमी ।
एतानि मान्यस्थानानि गरीयां ह्युत्तरोत्तरम्' इति मानवं 'गुणानुसारिणो पूजां समां ह-
ष्टिं च यो नरः। सर्वभूतेषु कुरुते तस्य विष्णुः प्रसीदति॥ वैपम्यमुत्तमत्वं तु ददाति नर-
सञ्जयात्। पूजाया विपमा हृष्टिः समा साम्यं विदुःखजम्' इति ब्रह्मकैवर्ते । सुहृदादिषु
शास्त्रोक्तपूजादिकृतिः अयूनानाधिका या साऽपि समता । तदप्याहुः—'यथा सुहृत्सु
कर्तव्यं पित्रुश्चभुसुनेषु च। तथा करोति पूजादि समबुद्धिः स उच्यते' इति गारुडो। प्रत्यु-
पकारनिरपेक्षयोपकारकृतसुहृत्क्लेशस्थानं निरूप्य यो रक्षां करोति स मित्रम्। अरिर्विधा-
दिकर्ता। कर्तव्ये उपकारं अपकारं च य उदास्ते, स उदासीनः। कर्तव्यमुभयमपि यः करो-
ति, स मध्यमः। अयासितकृद्द्वेष्यः। आह चैतन् 'द्वेष्योऽयासितकृतकार्यमाप्रकारी तु म-
ध्यमः । प्रियकृत्प्रियो निरूप्यापि क्लेशं यः परिरक्षति । स मित्रमुपकारं तु अनपेक्षयोप-
कारकृत् । यस्ततः स सुहृत्प्रोक्तः शत्रुश्चापि यथादिकृत्' इति ॥ ९ ॥

जा॥विपमपूजाविधानं चास्तीत्याह—वित्तमिति । बन्धुरिति बन्धुत्वमामान्यानि च तानि स्थानानि च ।
वित्तादिशब्दैः तद्वन्त उपलभयन्ते, इष्टिरेवोक्तप्रकारत्वेण समा कार्या; पूजा तु विपमैवेत्यत्र प्रमाणान्तर-
माह—गुणेति । या विपमा पूजा, सा वैपम्यम्; तस्यैव व्याख्यानमुत्तमत्वम् । नाम्न्य ददाति विदुःश्व-
स्वनिमित्तम्। समबुद्धित्वं प्रकाशन्तरेण व्याचष्टे—सुहृदादिष्विति । एतन्न योगारूढविपयमिति तत्रैव-
नोक्तम्; न हि योगारूढो लौकिकेष्वरिष्वपकारं करोति; करोति यः। सुहृन्मित्रशब्दयोरिद्वेष्यशब्दयो-
रुदासीनमध्यस्थशब्दयोश्चार्थभेदो न प्रतीयते, अत आह—प्रत्युपकारेति । निरपेक्षयाऽनपेक्षया अ-
यासितमप्रियम्; ततः उपाक्रियमाणात् ॥ ९ ॥

रा॥योगी उक्तप्रकारकर्मयोगनिष्ठः, सनतम् अहरहयौगकाले, आत्मानं युञ्जीत-आत्मानं युक्तं कुर्वीत, स्वदर्शननिष्ठं कुर्वीतित्यर्थः ; रहसि-जनवर्जिते निदशब्दे दशे स्थितः एकाकी तत्रापि न सद्धितीयः यतचित्तात्मा—यतचित्तमनस्कः, निराशीः-आत्मव्यतिरिक्ते कृत्स्ने वस्तुनि निरपेक्षः, अपरिग्रहः तद्यतिरिक्तं कस्मिंश्चिदपि ममतारहितः ॥ १० ॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरम् ॥

११

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।

उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥

१२

शुचौ देशे-अशुचिभिः पुरुषैरनधिष्ठिते अपरिग्रहाने चाशुचिभिर्वस्तुभिरसंसृष्टे च

ता॥स्य योगस्य विधीयमानत्वाद्योगीत्यनेन कर्मयोगनिष्ठत्वानुवादः क्रियत इत्यभिप्रायेणाह-उक्तप्रकारेति। 'मततम्' इत्येतन्न सर्वकालत्रययम्, तथा योगशास्त्रैः अनभिहितत्वात्, अशक्यत्वात्। अतः प्रतिदिवस योगयोग्यतया विहितं तत्रोत्तरकालमामस्यरमित्याभिप्रायेणाह-अहरहयौगकाल इति। 'युञ्जीत' इत्यत्र विराहितमर्थं वस्तु प्रकृतिप्रत्ययार्थभेदं दर्शयति—युक्तं कुर्वीतेति। तत्र 'युंज् र समाधौ' इति प्रकृत्यशस्य विराहितं व्यनक्ति—स्वदर्शनेति। आत्मात्र मनः, स्वात्मा वा जनवर्जितेऽपि देशे बाह्यदेशस्थिताना मन्दस्यागमे सति मनस्मन्नाधानं न स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमुक्तं—निदशब्द इति । 'रहसि' इति वि-जनदेशाभिधानेऽपि पुनः 'एकाकी' इति पदं रहस्यार्हात्वासन्ननिश्चयसन्नकार्योदिसन्निधिपरित्या-गार्थमित्याभिप्रायेणाह—तत्रापिनसद्धितीय इति। यत्र रहस्यशब्देन जनवर्जनद्वारा निदशब्दत्व लभ्य-ते। एकाकिशब्देन तु जनवर्जनमेवोच्यते इति भावः। व्युत्थानकालेऽपि एकाचित्तमनेनोच्यते इत्येके। ततोऽप्यस्यार्थस्यात्यन्तोपरित्यागदेव योजनम्। एतेन 'रहसिस्थितः' 'एकाकी च' इति विशेषणात् गन्यासं कृत्वेत्यर्थः 'इति शक्योक्तं प्रत्युक्तम्। आत्मशब्देन मनसोऽभिधानेऽपि तस्यै चिन्तारूपवृत्तयेपक्षया तद्वि-शिष्टापेक्षया वा चित्तशब्द इत्यभिप्रायेणाह—यतचित्तमनस्क इति। आगीदशब्दस्थानेकार्थत्वादिह निषेध्यविशेषव्यक्त्यर्थमुक्तं निरपेक्ष इति। अपरिग्रहशब्देन बुद्ध्या स्वीकारपर्यायः परिग्रहोऽत्र नि-दिप्यते इत्यभिप्रायेणाह—ममतारहित इति ॥ १० ॥

वाशोपकरणनिश्चयमाह—शुचौ देश इत्यादिना। शुचिदशब्दस्मरौ नकाभावात्समर्जं स्वाभावि-कं चाशुचिदं निवर्तयतीत्यभिप्रायेणाह—अशुचिभिरिति। अशुचयः पुरुषाः पापण्डितादयः। अन-प्र पा ॥ १. अविहितमाह पा ॥

२.

रा॥अत एवम् उत्तमफलमाप्तये—योगी ध्यायी युञ्जीत समादध्यात् सतत सर्वदा आ-त्मानम् अन्तःकरणं रहसि एकान्ते गिरिगुहादौ स्थितः सन् एकाकी असहायः—'रहसि स्थितः एकाकी च' इति विशेषणात् संन्यासं कृत्वा इत्यर्थः। यतचित्तात्मा चित्तम् अन्तः-करणम् आत्मा देहश्च संयतौ यस्य सः यतचित्तात्मा निराशीः धीततृष्णः अपरिग्रहः परिग्रहरहितश्च। संन्यासित्येऽपि त्यक्तसर्वपरिग्रहः सन् युञ्जीत इत्यर्थः ॥ १० ॥

आ ॥ समाधियोगप्रकारमाह—योगीयुञ्जीत समाधियोगयुक्तं कुर्वीत ।

ज्ञानतः 'उद्धरेत्' इत्यनेनैव योगो विहितः, तर्हि पुनर्विधीयत इत्यत आह—समाधीति। प्रका-रकथनाय विध्यनुवाद इत्यर्थः। युञ्जीतेति योगमात्ममुच्यते, तत्रैव समाधीयुक्तमित्यत आह—युञ्जीतेति

य ॥ पवित्रभूते देशे, दार्वादिनिर्मितं नात्युच्छिन्नं नानिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरमासनं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्मनःप्रसादकरे सापाश्रय उपविश्य योगैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तन्द्रियक्रियः - सर्वात्मनोपसंहृतचित्तन्द्रियक्रियः आत्मविशुद्धये—वन्धनिवृत्तये यो-

ता॥धिष्ठिते अपरिग्रहान्ते चेति अधिष्ठानं-परकीयेषु निर्वाहकत्वादिरूपेण संसर्गः; परिग्रहः—स्वकीयत्वाभिमानः; तदुभयवर्जितेऽद्युचिदशब्दः शान्तास्तरोक्तं शोधकत्वमपि लक्ष्यतीत्यभिप्रायेणोक्तं—पवित्र-भूतइति। चित्रप्रलापरहितप्रयोगात्स्वतदशुद्धिरुक्तः; 'नात्युच्छिन्नं नानिनीचम्' इत्यादिदृष्टसौकर्यार्थम्। स्थिरत्वे हेतुर्दार्वादिनिर्मितत्वम्; तस्य कठिनत्वान्मुदुत्वार्थं चेलम्, तत्रापि निस्तरङ्गत्वार्थं शुद्धवर्ध्याजिनम्, सर्व-स्योपरिशुद्धवर्धयसन्तोषेणार्थं च कुशाः। 'कुशाः नचेलोत्तरम्' इति कश्चिद्भाष्यपाठः; तथा सत्युत्तरोत्तरमादेवमिद्वयं मुक्तमिति मन्तव्यम्। 'विपरीतोऽत्र क्रमश्चेलादीनाम्' इति च शाकरम्। केचित्त्वयवस्थित-तरुमत्वमूचुः। प्रतिष्ठाप्य—इदं स्थापयित्वा। तत्रासन उपविश्येत्यन्वयव्यक्तयर्थं तस्मिन्प्रित्यादिकमुक्तम्। उक्तानां शुचिदेशादीनां दृष्टादृष्टद्वारा योगोपयोग दर्शयितु—मनःप्रसादकर इत्युक्तम्। सापाश्रय-उपविश्येति - अन्यथा पाश्चात्यधारणप्रयत्नस्समाधिविरोधी स्यादिति भावः। उपविश्य न तु तिष्ठच्छ-यानो वा। तथाच मूत्रम् 'आसीनस्सम्भवात्' इति स्थानशयनयोश्च आयासनिवृत्तादिप्रसङ्गेन योगो न संभवेत्। तत्रैकाग्रम् इत्यन्वयभ्रमव्युदसाय—योगैकाग्रमित्युक्तम्। विरुद्धान्यवृत्तेरेतद्वृत्तिप्रधानत्वमिहैकाग्रत्वम्। 'अध्याकुलमेकाग्रम्' इति केषुचिद्भाष्यकारेणैव पाठः; आत्म्यावलोकनोन्मुखं कृत्वेत्यर्थः। सार्य-भौमोहि चित्तस्य वृत्तिनिरोधो योगतया योगशास्त्रेऽभिहित इत्यभिप्रायेण - सर्वात्मनोपसंहृतचित्तन्द्रियाक्रियइत्युक्तम्। चित्तमिह चिन्तावृत्तिः, इन्द्रियाणि च बाह्यानि, 'एकाग्रं मनः कृत्वा' इति वचनात्। बाह्याविषयेभ्ये एवायमुपसंहारः; अन्यथात्मावलोकनमपि न स्यात्। एतेन 'मनसो निश्चोपवृत्तिविलयो योगः' इति वदन्तो निरस्ताः। शुद्धान्तःकरणस्य साक्षात्कारसाध्या ह्यात्मविशुद्धिर्मोक्ष एवेत्यभिप्रायेण—वन्धनिवृत्तय इत्युक्तम्। 'अंशुद्धान्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः' इति कर्म-

प्र-गा॥ १. शारी. ४-१-७॥ भाषीन उपासनं व-

२. वि. पु. ६ ७ ७७ ॥ 'अये तु पुरुषस्याय-
येतनो ये उपपाशया.। अंशुद्धान्ते... कर्म ये नयः ॥

शा॥अथ इदानीं योगं युञ्जानस्य आसनाद्वारविहारादीनां योगसाधनत्वेन नियमो वक्तव्यः, प्राप्तयोगस्य लक्षणं, तत्फलं च, इत्यन आरभ्यते। तत्र आसनमेव तावत् प्रथमम् उच्यते—शुचौ शुद्धे विचिकित्से स्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरम् अचलम् आत्मनः आसनं नात्युच्छिन्नं नानीव उच्छिन्नं न अपि अतिनीचं, तच्च चेलाजिनकुशोत्तरं चेलम् अजिनं कुशाश्च उत्तरे यस्मिन् आसने तत् आसनं चेलाजिनकुशोत्तरम्। पाठकमात् विपरीतः अत्र क्रमः चेलादीनाम् ॥ ११ ॥

प्रतिष्ठाप्य किम् ? तत्र तस्मिन् आसने उपविश्य योगं युञ्ज्यात्; कथं ? सर्वत्रिषयेभ्यः उपसंहृत्य एकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तन्द्रियक्रियः चित्तं च इन्द्रियाणि च

आ ॥ अत्मानं मनः ॥ १०-११ ॥

जा॥वामान्यशब्दोऽपि प्रकरणाद्विशेषोऽवतिष्ठत इत्यर्थः। आत्मशब्दस्यात्र विवक्षितमर्थमाह—आत्मान-मिति ॥ १०-११ ॥

य ॥ गं युञ्ज्यात्-आत्मावलोकनं कुर्वीत ॥ ११ ॥ १२ ॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरम् ।

सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥

१३

प्रशान्तात्मा विगतभीः ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।

मनस्संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥

१४

कायशिरोग्रीवं समम्-अचलं भाषाधयतया स्थिरं धारयन्, दिशश्चानवलोकयन्, स्वनासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्य, प्रशान्तात्मा-अत्यन्तनिर्वृतमनाः, विगतभीर्ब्रह्मचर्ययुक्तो मनस्सं-
ता॥अन्धो ह्यात्मनामशुद्धिरुच्यते; 'योग युञ्जीत' इत्येतत् 'ओदनपाक पचति' इतिचदित्यभिप्रायेण
—आ-मात्रलोकनं कुर्यादित्युक्तम् ॥ ११, १२ ॥

एष शुचिदेशासनादिम्प बाह्य योगोपकरण मनसश्चैकाग्रयुक्तम् अथान्तरान्तरमयोः कायमन-
सोः क्रमात्कर्तव्यनियमविशेषा उच्यन्ते- 'समम्' इत्यादिश्लोकद्वयेन। 'कायशिरोग्रीवम्' इति इन्द्रैकवद्भावः;
ततएव नपुसकता। अत्र सिद्धापरनामा शरीरस्य मध्यमप्रदेशः कण्ठशब्देन विवक्षितः। 'समम्, अ-
चल, स्थिरम्' इति धारणक्रियाविशेषणानि, समामन्यत्राज्ञं विवक्षितम्; अचलगन्धेन निष्कम्पत्वेभिहि-
तेऽपि स्थिरमित्येतदङ्गकम्पकरभ्रमहेतुभूतपश्चाद्धारणप्रयत्ननिवृत्तिहेत्वभिप्रायमिति दर्शयितु—सापाध्र-
यतया स्थिरमित्युक्तम्। अनेनाचलत्वस्य चिरानुवर्तनयोग्यत्वमुक्तं भवति। बाह्येभ्यो व्यावर्तन नासिकाग्रे
स्थापन चेति क्रमप्रदर्शनाय — 'दिग्भानवलोकयन्' 'स्वनासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्य' इति व्युत्क्रमेणोक्तम्। यद्वा
शतुरज हेत्वर्थत्वाद्दिक्शब्दोपलक्षितसहस्रकल्पदार्ढ्यावलोकननिवृत्त्यर्थं योगारम्भक्षणे स्वनासिकाग्रप्रेक्ष-
णमितिभावः। भोग्येतरानुपयुक्तविषयनिरीक्षणमपि निवर्तनीयमित्यभिप्रायेण—दिशश्चेत्युक्तम्। नि-
'मीलेनेनापि बाह्यानवलोकनसिद्धौ स्वनासिकाग्राप्रेक्षणं निद्रादिनिवृत्त्यर्थम्। 'संप्रेक्ष्य नासिकाग्रम्' इ-
त्येतावत्यभिहिते परनासिकाग्रप्रेक्षणमपि शङ्कयेतेति तद्व्यवच्छेदार्थमुक्त—'स्वम्' इति। मनस्यन्तर्मुखे
नासासम्प्रेक्षणस्यासम्भवाबाधुषो दृष्टिसन्निपातमात्रमिह विवक्षितम्। अतस्सम्प्रेक्ष्येत्यत्र 'इवशब्दो लुप्तो
द्रष्टव्य' इति शाङ्करम्। नायनस्य तेजसरस्वच्छन्दवृत्त्या नासासन्निपातमात्रमिह विवक्षितम्, 'मनस्स-
यम्य' इति समयस्याभिधानात् प्रशान्तात्मशब्दोऽयं योगोपयुक्तमनस्सन्तोषपर इत्यभिप्रायेण—अत्यन्त-
निर्वृतमना इत्युक्तम्। 'ब्रह्मचारिव्रते स्थितः' इत्यनेन ब्रह्मचर्याश्रमप्रतीतिः, शङ्करोक्तप्रक्रियया वा ब्र-
ह्मचर्यगुरुशिश्नूपाभिक्षाचर्यादिधीस्त्यादिति तद्व्यवच्छेदायाह—ब्रह्मचर्ययुक्त इति। ब्रह्मचर्यं च स्तन-
ग॥चित्तेन्द्रियाणि तेषां क्लिष्टा संयता यस्य सः यतचित्तेन्द्रियक्रियः। स किमर्थं योगं
युञ्ज्यात् इति? आह—आत्मविशुद्धये अन्तःकरणस्य शुद्ध्यर्थम् इत्येतत् ॥ १२ ॥

याह्यम् आसनम् उक्तम्; अधुना शरीरस्य धारणं कथम् इति! उच्यते—समं काय-
शिरोग्रीवं कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं तत् समं धारयन् अचलं च, समं
धारयन्तः चलनं सम्भवति; अतः विशिनष्टि—अचलम् इति। स्थिरः स्थिरो भूत्वा इत्य-
र्थः। स्वं नासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्य सम्यक् प्रेक्षणं दर्शनं कृत्वा इव इति; इवशब्दो लुप्तः द्रष्ट-

आ ॥ योगं समाधियोगं युञ्ज्यात् ॥ १२ १३ - १४ ॥

जा॥उपविश्यासन इत्यत्रापि योगशब्द एवमेव व्याख्येय इत्याह—योगमिति स्थानविशेषकार्यं युञ्ज्या-
दित्युक्तम्; कुर्यादिति यावत् ॥ १२ - १३ - १४ ॥

रा॥यस्य मच्चित्तो युक्तः अवहितो मत्पर आसीत्-मामेव चिन्तयन्नासीत् ॥१३॥ १४ ॥

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।

शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥

१५

एवं मयि परस्मिन् ब्रह्मणि पुरुषोत्तमे मनसश्शुभाश्रये सदा आत्मानं मनो युञ्जन्
नियतमानसः— मत्स्पर्शपवित्रीकृतमानसतया निश्चलमानसः मत्संस्थां निर्वाणपरमां शा-

ता॥वति पिशितपिण्डे भोग्यताधीर्गर्भेस्मरणालोकनालापादिरहितत्वमत्र विरक्षितम्। स्मरन्ति च—'ब्रह्म-
चर्यं च योपित्तु भोग्यताबुद्धिवर्जनम्' इत्यादि। तथा 'स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्। सङ्कल्पो-
ऽध्ववभाषश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । त्रिपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदे-
वाष्टलक्षणम्' इति । युक्तशब्दस्य पूर्वोत्तरप्रतिपन्नात्मावलोकनाभिधानादपि तदुपयुक्तावधानविषय-
त्वमत्रोचितमित्यभिप्रायेण—अवहित इत्युक्तम् । मच्चित्तशब्दो भगवति चित्तस्यानुप्रवेशपरः । मत्प-
रशब्दस्तु तदेकचित्तत्वपरः, तदनुवृत्तिपरो वेत्यपीनरुक्त्यमाह—मामेवति । यद्वा स्वयादौ भोग्यचि-
न्ता, राजादौ च महति परधीलोकं विभक्ता, मयि तु तदुभयमित्युपनरुक्तिः ॥ १३ - १४ ॥

जीवात्मयोगप्रकरणे 'मच्चित्तो मत्परः' इति परमात्मचिन्तन किमर्थं विधीयत इत्यबोध्यते—
'युञ्जन्नेवम्' इति । एवमित्यनुवादे 'मच्चित्तः' 'मत्परः' इत्युक्तमच्छब्दाभिप्रेतं परत्वादिकं विवृण्व
ब्राह्—एवंमयीति । परस्मिन् ब्रह्मणीत्यनेन सर्वकारणत्वेन सर्वोत्तमत्वादिकं विवक्षितम्। तथात्वेऽपि
समस्तवैलक्षण्येन तद्गतदोषासंस्पर्शां देवताविशेषनिष्कर्षश्च—पुरुषोत्तमशब्दाभिप्रेतः । उक्ताकार-
विशिष्टत्वाद्य मनसश्शुभाश्रयत्वम् । एतेन शुभाश्रयप्रकरणान्तरोक्तदिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्टत्वमप्यभि-
प्रेतम्।त्लात्मशब्दः प्रकृतानुवादपरतया मनोविषयः।युञ्जन्मित्यस्य प्रयोजनं नियतमानसत्वम्,तच्च निश्च-
लमानसत्वम्।तदुत्पत्तौ हेतोरवान्तरव्यापारोऽयमित्यभिप्रायेणाह—मत्स्पर्शाति। मत्संस्थाम्' इत्यादिपर-
प्र-पा ॥ १.

२. आश्रयपुराणम्. ३७२-अ. १०-११. श्लं. बृहस्पतिस्मृती च ॥

शं॥व्यः। न हि स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणम् इह विधित्सितम्। किं तर्हि? चक्षुषोः दृष्टिसन्निपा-
तः । स च अन्तःकरणसमाधानापेक्षः विवक्षितः । स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमेव चेत् वि-
वक्षितम्, मनः तत्रैव समाधीयेत, न आत्मनि । आत्मनि हि मनसः समाधानं वक्ष्यति
'आत्मसंस्थं मनः कृत्वा' इति । नस्मात् इवशब्दलोपेन अश्लोः दृष्टिसन्निपात एव 'स-
ंप्रेक्ष्य' इत्युच्यते । दिशश्च अनवलोकयन् दिशां च अवलोकनम् अकुर्वन् इत्यतत् ॥१३॥

किञ्च—प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण शान्तः आत्मा अन्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रशान्तात्मा
विगतभीः विगतभयः ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ब्रह्मचारिणो व्रतं ब्रह्मचारिव्रतं ब्रह्मचर्यं गु-
रुशुभ्रूपाभिक्षान्नभुक्त्यादि, तस्मिन् स्थितः, तदनुष्ठाता भवेत् इत्यर्थः । किञ्च—मनः
संयम्य मनसः वृत्ताः उपसंहृत्य इत्यतत्, मच्चित्तः मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य सोऽयं
मच्चित्तो युक्तः समाहितः सन् आसीत् उपावेशत् मत्परः अहं परो यस्य सोऽयं मत्परो
भवति । कश्चित् रागी स्त्रीचित्तः, न तु स्त्रियम् एव परत्वेन गृह्णाति; किं तर्हि? राजानं,
महादेवं वा । अयं तु मच्चित्तो मत्परश्च ॥ १४ ॥

अथ इदानीं योगफलम् उच्यते—युञ्जन् समाधानं कुर्वन् एवं यथोक्तेन विधानेन
सदा आत्मानं सर्वदा योगी नियतमानसः नियतं संयतं मानसं मनो यस्य सोऽयं निय-

रा॥त्विमधिगच्छति निर्वाणकाष्ठारूपां मत्सखां—मयि सखितां शान्तिमधिगच्छति॥१५॥

एवमात्मयोगमारभमाणस्य मनोर्नैर्मल्यहेतुभूतां मनसा भगवति शुभाश्रये स्थिति मभिधायान्यदपि यागोपकरणमाह—

नात्यश्वत्स्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।

न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥

१६

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥

१७

अत्यशाननशने योगोपरारंभोऽस्ति, अतिविहारोऽविहारोऽपि, तथाऽतिमात्रस्वप्नजागृष्ये,

ना॥भ्रमयाननम्। 'निर्वाणपरमाम्' इत्यत्रनिर्वाण परम यस्या इति समामे विशपणव्यत्यासास्वारस्यम्, निर्वाणहेतुदान्तेश्च 'नयतमानम्' इत्यनेन सिद्धत्वात् पुनश्चिश्च स्यात्, परमशब्दश्चास्वरस । अतो निर्वाणस्य परमामिति समास, परमशब्दश्च परमाय्याविषय इत्यभिप्रायणाह—निर्वाणकाष्ठति । परमात्मनि सखिता च आन्तरशानायादिपङ्क्तिरिहाहिल्यरूपा । यदा मयि सखिता शान्तिमित्येतदेव 'शुभाश्रय स्थितिम्' इत्यन्तेन विवृतम् ॥ १५ ॥

उचितदेशप्रभृत परमात्मचिन्तनपर्यन्तं ह्यत्र योगोपकरणमव, अत—अन्यदपीत्युक्तम् । यो योपकरण योगोपकारकम् । अत्यशानदायागविरोधित्व नात्यशत' इति श्लोकन्यार्थ । मित्त हारोदस्तु यागोपयुक्तत्वं 'युक्ताहार' इति श्लोकेनाच्यत इति व्यतिरेकताऽन्यतश्च एक एवार्थ' स्थिरीकृत इति विभागमभिप्रेत्याह—अत्यशनेति । 'युक्ताहर' इति श्लोके विहारयासवारपि

ग॥तमानस शान्तिम् उपरति निर्वाणपरमा निर्वाण मोक्ष तत्परमा निष्ठा यस्या. शान्तेसा निर्वाणपरमा ता निर्वाणपरमा मत्सखां मदधीनाम् अधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥

इदानीं योगिन आहारादिनियमः उच्यते—न अत्यशत. आत्मसम्मिमतम् अन्नपरिमाणम् अतीत्याशत अत्यशत योग अस्ति । न च एकान्तम् अनश्नत योग. अस्ति । 'यद्दु ह वा आत्मसम्मिमतम् अथ तदपति तद्य हिन स्ति यद्भूयो हिनास्त तद्यत् कनीयोऽथ न तदवति' इति श्रुत । तस्मात् यागा न आत्मसम्मितात् अन्नात् अधिक न्यूनं वा अश्रीयात्। अथ वा—योगिन योगशास्त्र परिपठितात् अन्नपरिमाणात् अनिमात्रम् अश्नत-याग नास्ति । उक्त हि—'अर्थे सव्यञ्जनास्य तृतीयमुदकस्य च । वायास्सञ्चरणार्थं तु

आ॥निर्वाणपरमां शरीरव्यागोत्तरकालीनाम् ॥ १५ ॥

अनशनानदानपे त्रेऽशकस्य । उक्त हि 'निश्नाशनभयश्वासचेष्टातन्द्रादिवर्जनम् । कृवाऽनिमीलिताक्षस्तु शक्तो ध्याय-प्रसिद्धि' इति वारदोय ॥ १५ ॥

ज॥अनु शान्तिर्निर्वाणमिति मोक्षपर्यायो, तत्कथ शान्तेर्निर्वाणपरमत्वमित्यत आह—निर्वाणति । न जीवन्मुक्तिमात्रमित्यर्थ । उपशान्तेयागकारणत्वात् योगफलत्वमनुपपन्नम् ॥ १५ ॥

नचैकान्तमनश्नत जाग्रतो नैव चेति युञ्जानस्थानशनजागरणनिषेध. क्रियते, स सर्वविषय इति प्रतीतिनिरागार्थमाह—अनशानादीति श्रुत इत्यत शक्तस्य तद्विधानादित्याह—उक्त हीति । आनिमीलिताक्ष. ईषनिमीलिताक्ष, शक्तस्त्विति सम्बन्ध ॥ १६ ॥

रा॥ तथा चात्यायासानायासौ मितहारविहारस्य मितयासस्य मितस्वप्नावबोधस्य सकल-
दुःखहा वन्धनाशनो योगस्सम्पन्नो भवति ॥ १६ ॥ १७ ॥

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।

निस्स्पृहस्सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥

१८

यदा प्रयोजनविषयं चित्तमात्मन्येव विनियतं-विशेषेण नियतं निरतिशयप्रयोजनत-

तात्ताउक्तत्वात्पूर्वत्रापि हि तावधिप्रेताविति दर्शयितुम्-अनिविहाराविहारावत्यायासानायासावित्यु-
क्तम्-आप्रतः-इत्यत्राप्यतिरुपपन्नत्वः। पूर्वश्लोकोकातिगन्दप्रतियोगिकं रायुक्तगन्दो मितपर इत्यभि-
प्रायेण --मिताहारत्यादिकमुक्तम्। श्रूयते हि 'यं ह्यात्मनमिमतमत्र तदवति तत्र हिनस्ति, तद्यत्कनीयो न
तदवति' इति, स्मरन्ति च 'उदरस्यार्धमत्रस्य तृतीयमुदरस्य तु। वायोस्त्रयस्त्रयार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत्' इति।
अतो न्यूनाधिकादिसमस्तदोपराहित्यं युक्तगन्देनाभिप्रेतम् । द्वन्द्वत्पूर्वमपि परामव प्रत्येकमन्वेतव्यम् ।
विहारगन्दस्मरणपरः ; तन्द्रीपरिहागर्थविनोदनपरो वा। पारिषेभ्यादौचित्याच्च चेष्टाशब्दाद्योऽत्र श्रम-
हेतुरायासः । दुःखगन्दालङ्कोत्राद्योगसामर्थ्याच्च -सकलेति विशेषितम् । तत्रलितमाह -वन्धना
शन इति। एवंविधस्य योगो दुःखहा भवतीत्यन्वये योगस्य पूर्वसिद्धताश्रमः स्यात्; तद्गुदासाय-स-
म्पन्नो भवतीत्युक्तम् ॥ १६, १७ ॥

एव परिकरोक्तिसमनन्तर योगदशां प्रदर्शयितुं ततः पूर्वा प्रागुक्तैव योगयोग्यदशा परामुच्यते-
'यदा विनियतम्' इति श्लोकेन । 'आत्मन्येव' इत्येवकारव्यवच्छेदशुद्धप्रयोजनान्तरज्ञापनाय सामान्यतः
—प्रयोजनविषयमित्युक्तम् । प्रयोजनान्तरेषु सत्सु कश्चित् विशेषेण नियतत्वे को हेतुरित्यत्राह—
निरतिशयेति। 'युक्तः' इत्येतावतोऽत्र विधेयत्वात् 'निःस्पृहः' इत्यस्याप्युद्देश्यकोट्यनुपवेशाय—निः

प्र-पा ॥ १.

२.

शा॥ चतुर्थमवशेषयेत्' इत्यादिपरिमाणमातया--न च अतिस्वप्नशीलस्य योगो भवति नैव
च अतिमात्रं जाग्रतो योगो भवति च अर्जुन ॥ १६ ॥

कथं पुनः योगः भवति इति? उच्यते—युक्ताहारविहारस्य आढियते इति आहारः
भक्षणं, विहरणं विहारः पादक्रमः, तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य सः युक्ताहारविहारः
तस्य; युक्तचेष्टस्य तथा अन्या च युक्ता नियता चेष्टा यस्य कर्मसु; तथा युक्तस्वप्नावबो-
धस्य युक्तौ स्वप्नश्च अवबोधश्च तां नियतकाली यस्य तस्य, युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्ट-
स्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनो योगो भवति दुःखहा दुःखानि सर्वाणि हन्तीति
दुःखहा, सर्वसंसारदुःखक्षयकृत् योगः भवति इत्यर्थः ॥ १७ ॥

आ ॥ युक्ताहारविहारस्य सोपायाहारादेः । यावता श्रमाद्यभावो भवति, तावदाहारादे-
रित्यर्थः ॥ १७ ॥

ज॥ आहारादीनां केन युक्तत्वमित्यत आह—युक्तेति । उपायः समाधिः । समाधिर्हि धात्वर्थः ।
तद्वत्ता च प्रत्ययार्थः । अतः सोपायेत्युक्तम् । आहारादेः सोपायत्व नाम क्रीडामित्यत आह—या-
वतेति । आदिपदेनेन्द्रियोत्केकालस्यादेः समहः । उपायेन साहित्यं नाम तदविरोधित्वम्, तत्रैवभूत-
मित्यर्थः ॥ १७ ॥

रा॥या तत्रैव नियतं निश्चलमवतिष्ठते; तदा सर्वकामेभ्यो निस्स्पृहस्सन्न युक्त इत्युच्यते—
योगार्ह इत्युच्यते ॥ १८ ॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।

योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥

१९

निवातस्थो दीपो यथा नेङ्गते—न चलति; अचलस्सप्रमस्तिष्ठति; यतचित्तस्य-निवृ-
त्तस्सकलेतरमनोवृत्तेर्योगिनः—आत्मनि योगं युञ्जतः आत्मस्वरूपस्य सोपमा; निवातस्थतया

ता॥स्पृहस्सन्नित्युक्तम् । सर्वकामेभ्यो निर्गता स्पृहा यस्य स तथोक्तः सर्वकामेषु निःस्पृह इत्यर्थः ॥
अथ योगदशा लक्ष्यते—‘यथा’ इत्यादिना। दीपस्याचलत्वे हेतुर्निवातस्थत्वम् । इङ्गते श्रेष्ठार्थत्वे
निर्वाक्षते दीपे तदनन्वयात्साधारण्यसिद्ध्यर्थमाह—नचलतीति । निश्चलत्वे परंतादिनिदर्शनसद्भावेऽपि
दीपदृष्टान्ताभिप्रतमयं दर्शयितुमाह—अचलस्सप्रमस्तिष्ठतीति । ‘यतचित्तस्य’ इत्यनेन चिन्तारू-
पवृत्तिनियमनवचनमुपलक्षणमिहाह—निवृत्तंति । मनोमानपर्यायो वात्र चित्तशब्दः । इतरशब्देना-
त्मविषयवृत्तिरस्तीति सूचितम् । अन्यथा ‘युञ्जतो योगम्’ इत्येतद्वाहन्नेतेत्यभिप्रायणाह—आत्मनियो-
गं युञ्जत इति । आत्मनि विषये साक्षात्कारं कुर्वत इत्यर्थः । ‘नेङ्गते’ इति न गरीरस्य निष्कम्पत्वम्
दाहियते, ‘संम कायशिरोम्रीव धारयन्नचल स्थिरम्’ इति तस्योक्तत्वात्, ध्यानदशासाधारणत्वेन स
माधिदशाविशेषकत्वानुपपत्तेश्च । नापीन्द्रियाणां निष्कम्पत्वम्, ‘योगिनः सोपमा’ इत्यन्वयायोगात् ।
नाप्यात्मस्वरूपस्य निश्चलत्वम्, अवस्थान्तरेऽपि तत्सिद्धेः । अतस्त्वयप्रज्ञाज्ञानप्रभानिरसत्तमस्तद्वृ-
त्त्यन्तरपरिमुद्गात्मस्वरूपप्रदर्शनाथोऽयं दृष्टान्त इति सूचयितुं ‘योगिनः’ इत्युक्तेऽपि पुनरपि ‘आत्मनः’
इत्युक्तमित्यभिप्रायेण—आत्मस्वरूपस्य सोपमैत्युक्तम् । ‘योगिनः आत्मनः’ इति व्यधिकरणे पठयौ।
ननु, ‘सोपमा’ इत्यत्र उपमाशब्द उपमितिपरो वा, दृष्टान्तपरो वा । उभयधापि न सम्भवति, यथेति
निर्दिष्टप्रकारपरमार्शित्वात् तच्छब्दस्य उपमाशब्दस्य च तत्समानाधिकरणत्वात् ‘सप्रमस्तिष्ठति’ इत्ये-
तच्च कथं दार्ष्टान्तिके निर्वाह्यम्, अयोगिनामप्यात्मस्वरूपस्य चल्न्यप्रतीत्यभावात् किमर्थं च निश्चलत्वो-
पदेश इत्यत्राह—निवातस्थतयेति । अयमभिप्रायः—उपमिति दृष्टान्तगत साधर्म्यमत्र निर्दिश्यते ।

प्र-पा ॥ १. गा ६ १३.

शं॥अथ अधुना कदा युक्तो भवति इति? उच्यते—यदा विनियतं विशेषेण नियतं सं-
यतम् एकाग्रताम् आपन्नं चित्तं हित्वा वाह्यार्थचिन्ताम् आत्मन्येव केवलं अवतिष्ठते, स्वा-
त्मनि स्थितिं लभते इत्यर्थः । निस्स्पृहः सर्वकामेभ्यः निर्गता दृष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहा
तृष्णा यस्य योगिनः स युक्तः समाहितः इत्युच्यते तदा ॥ १८ ॥

योगिनः समाहितं यत् चित्तं तस्य उपमा उच्यते—यथा दीपः प्रदीपः निवात-

भा ॥ आत्मनि भवति ॥ १८ ॥

आत्मनो भगवद्विषयं योगम् ॥ १९ ॥

अ॥‘आत्मन्येवावतिष्ठते’ इत्यत्र स्वस्मिन्नेवेति प्रतीतिनियमायाह—आत्मनीति। अन्यथा ‘शालामा
म्’ इत्यादिनिरोधः ॥ १८ ॥

‘युञ्जतो योगमात्मनः’ इत्यत्रात्मशब्दस्य पठपाश्च चिन्तितमर्थमाह—आत्मन इति । योगिन
आत्मन इति अन्यपरिप्रायणं योगमित्युक्तम्, अन्यथावैयर्थ्यात् ॥ १९ ॥

रा॥निश्चलसप्रभर्दापयप्रिवृत्तसकलेतरमनोवृत्तितया निश्चलो ज्ञानप्रभ आत्मा तिष्ठतीत्यर्थः॥

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्र चैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥

२०

मुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तच्चतः ॥

२१

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥

२२

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥

२३

योगसेवया हेतुना सर्वत्र निरुद्धं चित्तं यत्र योग उपरमते-अतिशयितमुखमिन्द्रियमिति
ना॥तस्माद्यथेयनेन योगमेत्यस्यान्वय उपपन्नः।प्रभाषाश्च प्रतिधर्मोऽत्र ज्ञानम्।आत्मनो निश्चलत्वं चात्र
स्वप्रभाभूतज्ञानस्य विविधप्रसरणमित्युक्तिः । सा च बाह्यविषयेषु मनोवृत्तेरेवाभावात् संसारदशायां च
ज्ञानस्येन्द्रियद्वारैव प्रसरणादिति 'स्मृता' -समाधिदशाकर्णदर्शिभिर्योगिभिर्घटित शेषः ॥ १९ ॥

पुनरपि योगदशैव आदरातिरेकाय निरतिशयपुरुषार्थत्वप्रतिपादनेन प्रपञ्चयते -'यत्र' इत्या-
दिभिः । 'निरुद्धम्' इत्यत्र परिशुद्धीतत्वाविवेकत्वादिभ्रमव्युदासाय योगसेवया हेतुना सर्वत्र नि-
रुद्धमित्युक्तम् । गर्भेनो निरुद्धमित्युक्ते प्रवृत्तस्य निवारणमाल प्रतीयते; सर्वथेलुक्ते तुल्येत्प्रपञ्चयतुद-
योऽपि स्थित्यतीति मतमीनिर्देशः। 'योगमेवया निरुद्ध यत्रोपरमते' इत्युक्ते योगस्य पृथग्प्रादानात्, य-
च्छब्दापर्यस्य योगाद्यतिरेकः प्रतीयतेति तद्बुद्ध्याय'योगमजितम्' इति वक्ष्यमाणान्वयेन -यत्र योग इ-
त्युक्तम्। 'यत्र यस्मिन् काले' इति प्रोक्तमयुक्तम्, उपरमिनयच्छब्दभिन्नार्थत्वप्रसङ्गानु,प्रतिनिर्देशस्ययोग-
शब्दानन्वयाच्चेति भावः। 'यत्रोपरमते' इत्यत्र यत्रो विच्छिद्यत इति भ्रमापाकरणायह-अतिशयि-
तेति । यत्र सिद्धेऽन्यत् उपरमते इत्यव्याशयेण योजना न युक्ता, तथा नति निरुद्धमित्यनेन पुनरुक्तिश्च

रा॥स्यः निघाते वातचञ्जितं स्थानं स्थितो न इहते न चलति, सा उपमा उपमीयते अतया
इत्युपमा योगदशैः चित्तप्रचारादर्शिभिः स्मृता चिन्तितता योगिनो यत्रचित्तस्य संयतान्तः-
करणस्य युञ्जते योगम् अनुनिष्ठतः आत्मनः समाधिम् अनुनिष्ठतः इत्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं योगाभ्यासयत्नान् एकाप्रीभूतं निवातप्रदीपकल्प सत्-यत्र यस्मिन् काले
उपरमते चित्तम् उपरमते गच्छति निरुद्धं निवारितं योगसेवया सर्वतो निवारितप्रचारां
योगानुष्ठानेन, यत्र चैव यस्मिन् काले आत्मना समाधिपरिशुद्धेन अन्तःकरणेन आत्मा-
नं परं चैतन्यं सर्वतो ज्योतिस्स्वरूपं पश्यन् उपलभमानः स एव आत्मनि तुष्यति तुष्टि
भजते ॥ २० ॥

आ॥आत्मना मनसा । आत्मनि देहे । आत्मानं भगवन्तं पश्यन् ॥ २० ॥

जा॥'यत्र चैवात्मना' इत्यत्र पदत्रय व्याख्याति-आत्मनेति । अन्वयापेक्षया व्युत्क्रमः। पश्यति
ज्ञानविवेकार्थमुक्तम् ॥ २० ॥

याः। अस्मिन्, यत्र च योगे आत्मना-मनसा आत्मानं पश्यन् अन्यनिरपेक्षमात्मन्येव तुष्यति, यत्तदतीन्द्रियमात्मबुद्धेरुपग्राह्यमात्यन्तिकं सुखम्, यत्र च योगे वेत्ति-अनुभवति, यत्र च योगे स्थितः सुखातिरंकेण तत्त्वतस्तद्वाचा च लटति, यं योगं लब्ध्वा योगाद्विरतस्तमेव

ताः। अस्मिन्। उपसर्गाणां च नानार्थत्वादयमेवातिशयितार्थं उपपन्नः । आसक्तिप्रतिपादनद्वारा तात्पर्येण वा-
यमर्थस्तिष्ठतीति भावः । यत्र चैवेत्येवकारस्य यथाक्रमान्वये प्रयोजनाभावात्, उचितान्वयप्रदर्श-
नाय—आत्मन्येव तुष्यतीत्युक्तम् । अन्यनिरपेक्षमित्यवधारणतोपशब्दाभ्याम् अर्थसिद्धोक्तिः । य-
द्वा 'आत्मानं पश्यत्युष्यति' इत्येतावतैव विवक्षितमिदौ पुनरुक्तमतीति निर्देशः तदन्यस्युदात्तार्थं इ-
त्यभिप्रायः । आत्मनि परमात्मानमिति योजना तु जीवयोगविषयत्वादिहासद्गता । अतीन्द्रियमित्यु-
क्त्वात्, परिशेषात्, औचित्याच्च 'बुद्धिप्राप्तम्' इत्यत्र बुद्धि विगिनष्टि—आत्मबुद्धेरुपग्राह्यमिति । आ-
त्यन्तिकं—पुनर्दुःखसम्भेदगहितमित्यर्थः । यदेवेविधं सुखं तद्यत्र वेत्तीत्यन्वयः । यद्वा यन्दिनि पि-
ण्डित प्रतिवृत्तिशायार्थं तदित्येवार्थः । केचित्तु यत्तच्छब्दान्वयप्रकारमजानन्तः 'सुखमात्यन्तिकं यत्र'
इति पठन्ति । 'वेत्ति यत्र' इति यत्रशब्दः पूर्वोत्तरान्यथाधारणतया मध्ये प्रयुक्तः । वेत्तीत्यस्याप-
रिच्छानुभावमुत्प्रतिमन्धानपरत्वस्युदात्ताय भोगरूपापरोक्ष्याभिप्रायेण—अनुभवतीत्युक्तम् । 'आ-
त्मनि तुष्यति' इति पूर्वमित्युत्तरनिरपेक्षत्वपरम् । 'सुखमात्यन्तिकम्' इत्यादिकं तु स्वरूपमुत्तानुभवपरमि-
त्यपौरुषेयम् । सुखातिरंकेणेति—उक्त एवाचलत्वं हेतुश्चेति इति भावः । प्रामाण्यकार्याच्च चल-
तीतिवा, सम्यक्चलतीति वा, निर्वहण मन्दम् । योगदशायां च सुखातिरंकेण स्वरसतस्तदस्वयैव
चिरतरावस्थानाभिधानमुचितमपेक्षितं चेत्यभिप्रायेण 'तरतः' इत्यस्य तद्वाचादिति प्रतिपदमुक्तम् ।
इतरविषयनिरोधनैरपेक्षे 'यत्र' इति श्लोकेनेके । तत्र आत्मस्वरूपमुत्तानुभवस्तस्य स्वरसत्त्वाहितया दु-
र्विच्छेदत्व 'सुखम्' इति श्लोकेनाभिहिते। अथ 'य लब्ध्वा' इति श्लोकेन योगविरतितालेष्ये तस्यैवा-
भिलाषपदस्याद्वाह्यमुत्तानुभावाभिप्रायेण दुःखेन चानास्करन्दनमुच्यते इति विभागज्ञानाभिप्रायेण—योगा-
द्विरत इत्यादिमुक्तम् । योगदशायां तु लान्तरप्रतिबन्धानमेव नास्तीति भावः । 'गुरुणापि' इत्यु-
प्र-पा ॥ १. योगस्था. १॥

शा॥ किञ्च सुखम् आत्यन्तिकम् अत्यन्तमेव भवति इत्यात्यन्तिकम् अनन्तम् इत्यर्थं, यत् तत्
बुद्धिप्राप्तं बुद्ध्यैव इन्द्रियनिरपेक्षया गृह्यते इति बुद्धिप्राप्तम् अतीन्द्रियम् इन्द्रियगोचरा-
तीतम् अविषयजनितम् इत्यर्थः, वेत्ति तत् ईदृशं सुखम् अनुभवति यत्र यस्मिन् काले, न
च एव अथ विद्वान् आत्मस्वरूपे स्थितः तस्मात् नैव चलति तत्त्वतः तत्त्वस्वरूपात् न प्रच्य-
वते इत्यर्थः ॥ २१ ॥

किञ्च—यं लब्ध्वा यम् आत्मलाभं लब्ध्वा प्राप्य च अपरं लाभम् अन्यत् लाभान्त-
रं ततः अधिकम् अस्ति इति न मन्यते न चिन्तयति। किञ्च—यस्मिन् आत्मतत्त्वे स्थितः
दुःखेन शस्त्रनिपातादिलक्षणेन गुरुणा महता अपि न विचाल्यते ॥ २२ ॥

'यत्रोपरमते' इत्यारभ्य यावद्भिः विशेषणैः विशिष्ट आत्मावस्थाविशेषः योग उ-
क्तः—त विद्यात् विज्ञानीयात् दुःखसंयोगवियोगं दुःखः संयोगः दुःखसंयोगः, तेन
वियोगः दुःखसंयोगवियोगः, तं दुःखसंयोगवियोगं योग इत्येवं संक्षिप्तं विपरीतलक्षणेन

आ॥ तत्त्वतो भगवद्गुणात् ॥ २१ ॥ २२ ॥

जा॥ तत्त्वतः तद्वाचात् प्रकृत्यादिति प्रमाणविरुद्ध व्याख्यानं व्यावर्तयितुमाह—तत्त्वत इति ॥ २१-२२ ॥

यः॥निश्चलसप्रभर्दीपवप्रिगृत्तसकलेतरमनोवृत्तितया निश्चलो ज्ञानप्रभ आत्मा तिष्ठतीत्यर्थः॥

यत्नोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्त चैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥

२०

मुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिप्राथमतीन्द्रियम् ।

वेत्ति यत्त न चैवायं स्थितथलति तत्त्वतः ॥

२१

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥

२२

तं विद्यादुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥

२३

योगसेवया हेतुना सर्वत्र निरुद्ध चित्तं यत्र योगे उपरमने-अतिशयितमुग्रमिदमिति

ना॥तस्मात्सेव्येनैव योगसेव्यान्वय उपरमःप्रभाषाभ प्रतिभमांऽत्र ज्ञानम्।आत्मनो निश्चलरं चाथ
स्यप्रभाभूतज्ञानस्य विविधप्रवर्णानि वृत्तिः । सा च शब्दास्पर्शेषु मनोवृत्तेरेवभावात् संसारदशायां च
ज्ञानस्येन्द्रियशरीर प्रवर्णादिति 'स्मृता' गमाभिदमागन्दीर्घाभ्योमिर्निर्गति शेषः ॥ १९ ॥

पुनरपि योगदशैव आदशतिरेकाय निर्गतशपुशुपाभेत्प्रतिपादनेन प्रपद्यते - 'यत्र' इत्या-
दिभिः । 'निरुद्धम्' इत्यत्र परिश्रुतीत्वात्निष्ठत्वादिभ्रमव्युदासाय योगसेवया हेतुना सर्वत्र नि-
रुद्धमित्युक्तम् । यतः तं निरुद्धमित्युक्ते प्रवृत्तस्य निवारणमात्रं प्रतीयते; सर्वत्रत्युक्ते तुल्योत्तरप्रवृत्तनुद-
योऽपि तिष्ठतीति महतीनिर्देशः । 'योगसेवया निरुद्ध योपरमने' इत्युक्ते योगस्य पृथगुपादानात्, य-
च्छब्दार्थस्य योगाद्यतिरेकः प्रतीयतेति तदुदासाय'योगसंज्ञितम्' इति वक्ष्यमाणान्वयेन - यत्र योग इ-
त्युक्तम् । 'यत्र यस्मिन् काले' इति योगसंयुक्तम्, उपरमनवच्छब्दमिच्छार्थतत्प्रगद्धानुप्रतिनिर्देशस्ययोग-
शब्दानन्वयाभेति भावः । 'यदोपरमने' इत्यत्र यतो विच्छिद्यत इति भ्रमावाकरणायाद्-अतिशयि-
तेति । यत्र मिद्रेऽन्यत्र उपरमन इत्यप्याश्रयेण योजना न युक्ता; तथा गति निरुद्धमित्यनेन पुनरुक्तिश्च

शः॥यः निवाने यातवर्जितं स्थान स्थितो न इन्द्रं न चलयति, सा उपमा उपमीयते अनया
इत्युपमा योगप्रः चित्तप्रचारविनिभिः स्मृता चिन्विता योगिनो यतश्चित्तस्य संयतान्तः-
करणस्य सुव्रतां योगम अनुतिष्ठतः आत्मनः समाधिम् अनुतिष्ठतः इत्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं योगाभ्यासथलान् एकाप्रीभूतं निचातप्रदीपकल्पं सत्-यत्र यस्मिन् काले
उपरमने चित्तम् उपरमते गच्छति निरुद्धं निवारितं योगसेवया सर्वतो निवारितप्रचारं
योगानुष्ठानेन, यत्र चैव यस्मिश्च काले आत्मना समाधिपरिशुद्धेन अन्तःकरणेन आत्मा-
नं परं चैतन्यं सर्वतो ज्योतिस्वरूपं पश्यन् उपलभमानः स्व एव आत्मनि तुष्यति तुष्टि
भजने ॥ २० ॥

आ॥आत्मना मनसा । आत्मनि देहे । आत्मानं भगवन्तं पश्यन् ॥ २० ॥

जा॥'यत्र चैवात्मना' इत्यत्र पश्यते व्याख्यात-आत्मनेति । अन्यथापिधया व्युत्क्रमः। पर्यायिति
ज्ञानविवेकायनुक्तम् ॥ २० ॥

यः॥काङ्क्षमाणो नापरं लाभं मन्यते,यस्मिंश्च योगे स्थितो विरतोऽपि गुणवत्पुत्रवियोगादिना गुरुणापि दुःखेन न विचाल्यते, तं दुःखसंयोगवियोगं-दुःखसंयोगप्रत्यनीकाकारं योगशब्दाभिधेयं विद्यात्; स एचंरूपो योग इत्यारम्भदशायां निश्चयेनानिर्विण्णचेतसा-दृष्टचेतसा योगो योक्तव्यः ॥ २०, २१, २२, २३ ॥

संकल्पप्रभवान्कामास्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।

मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥

२४

ता ॥ कर्गौरव्यञ्जनाय—गुणवत्पुत्रवियोगादिनेत्युक्तम्। 'पुत्रजन्मविपत्तिभ्या न परं मुरदुःखयोः' इति ह्याहुः। १ विचाल्यते—योगप्रतिकूलमनसाद न गच्छतीत्यर्थः। दुःखसंयोगस्य वियोगस्तस्यासम्बन्धः अभाव इत्यर्थः, तच्च भावान्तरमितिज्ञापनायाह—दुःखसंयोगप्रत्यनीकाकारमिति। दुःखसंयोगस्य वियोगो यथेति व्यधिकरणवद्गुणैर् कलितोक्तिरियम्। अथवा, वियोगशब्दोऽथ वियुज्यतेनेनेति करणार्थवन्नस्तो वियोगेहेतुपर इति भावः । निर्विण्णचेतमेति पदच्छेदे ससारे तापव्येवेत्यध्याहारस्यात्; तच्च सप्रयोजने योजनान्तरे सम्भवति न युक्तम्; तस्मादनिर्विण्णचेतसेति पदच्छेदः। निश्चयशब्दोऽपि तेनैव हेतुसमर्पणेनान्वितः; न तु 'योक्तव्यः' इत्यनेन, निरर्थकान्यप्रसङ्गात्। अनिर्विण्णत्वहेतुश्च निश्चयः पूर्वोक्तनिरतिशयपुरुषार्थव्येनैव स्यात्; तदेतदस्मिन्मभिन्नधायाह - स एवमिति एवं रूपः—निरतिशयपुरुषार्थरूप इत्यर्थः । 'योक्तव्यः' इत्युक्तत्वात् आरम्भोपकारकत्वद्योतनाय—आरम्भदशायामित्युक्तम्। 'मनसा ह्रिद्यमानस्तु समाधाने च कामयेत् । अनिर्वेद मुनिर्गच्छन् कुर्यादेवात्मनो हितम्' इति सुच्यते। अथ विरतयुपयुक्तनिर्वेदोऽप्यः; अयं तन्त्याहश इति -दृष्टचेतसेत्युक्तम्। योक्तव्यः-कृतव्य इत्यर्थः ॥ २०, २१, २२, २३ ॥

अत्रममकारपदित्यागादिकं प्राग्भ्रमकीर्णोक्तमविलमिदानां सुखग्रहणायेह सौकर्यप्रदर्शनाय च सङ्कल्प्य योगदशापर्यन्ततया स्मार्यते 'सङ्कल्प' इत्यादिभिः श्लोकैः । 'सङ्कल्पप्रभावान्सर्वान् कामास्त्य-प्र-पा ॥ १. २ मनुः ६ ॥

शं॥विद्यात् विजानीयात् इत्यर्थः।योगफलम् उपसंहृत्य पुनः अन्वारम्भेण योगस्य कर्तव्यता उच्यते निश्चयानिर्वेदयोः साधनत्वविधानार्थं—स यथाक्तफलो योगः निश्चयेन अध्यवसायेन योक्तव्यः अनिर्विण्णचेतसा न निर्विण्णम् अनिर्विण्णं—किं तत्?—चेतः तेन निर्वेदरहितेन चेतसा चित्तेन इत्यर्थः ॥ २३ ॥

आ॥दुःखसंयोगो येन वियुज्यते स दुःखसंयोगवियोगः । न केवलमुत्पन्नं दुःखं नाशयति । उत्पत्तिमेव निवारयतीति दर्शयति संयोगशब्देन निश्चयेन योक्तव्यः योक्तव्य एव बुभूषुणेत्यर्थः ॥ २३ ॥

जा॥ननु दुःखसम्बन्धस्य वियोगो ध्वंसः, स कथं योगः स्यादित्यत आह—दुःखंति । करणेऽपि यतः स्मरणात् । एवं तर्हि दुःखवियोगमित्येव वक्तव्यम्, किं संयोगशब्देनेत्यत आह—नकेवलमिति । वियोगशब्दो निवारणे वर्तत इति भावः। एतच्च पदाधिक्यादेव लभ्यते, नान्यथा। ननु'स निश्चयेन योक्तव्य'इति पुनर्विधान किमर्थम्,निश्चयेनेत्यादिविशेषविधानार्थमिति चेत्—न,महाफले संदेहात् प्रवृत्त्यभावेन निश्चयेनेत्यस्य वैयर्थ्यादित्यत आह—निश्चयेनेति । अयोगव्यवच्छेदे निश्चयशब्द इत्यर्थः । कुत्रायोगो व्यवच्छिद्यते इत्यत उक्तं—बुभूषुणेति । मुमुक्षुणेत्यर्थः ॥ २३ ॥

शनैश्शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।

आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥

२५

॥स्पर्शजास्तद्बुद्ध्या ज्ञेयं त्रिभिधा. कामा, स्पर्शजा-शीतोष्णादय, सद्बुद्ध्या-
पुत्रक्षेत्रादय, तत्र सद्बुद्ध्याप्रभवा स्वरूपेणैव त्यक्तु शक्याः, तान्सर्वान्मनसैः तदनन्य-
यानुसन्धानेन त्यक्त्वा स्पर्शजेष्वयर्जनीयेषु तत्रिमित्तहर्षाद्वेगो त्यक्त्या समन्ततः सर्वस्मा
द्विषयात्सर्वमिन्द्रियग्रामं विनियम्य शनैश्शनैर्धृतिगृहीतया विवेकविषयया बुद्ध्या स
र्वस्मादात्मव्यतिरिक्तादुपरम्य आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२४॥२५॥

ता॥क्त्वा 'इत्येतावतैः सिद्धौ पुन. 'अशेषत' इति पदं निदशपत्यागानदाणा विषयाणा सूत्रकृत्मानचो-
त्तरवाक्ये तदनन्य, ग्रामशब्देन पर्यातत्वात्। अत प्रयुक्तपदवैयर्थ्यपरिहायया 'शेषतश्च कामास्त्यक्ते'ति
चकाराभावेऽपि योज्यम्। अपि च सद्बुद्ध्याप्रभवत्वेन विशेषणमेव असद्बुद्ध्याप्रभवत्वात्प्रत्ययकमित्याभिप्रा
येण विभजते—स्पर्शजा इति 'मनसैव' इति पदं मध्यस्थितत्वात्पेक्षितत्वाच्च कामाधिन्यायेन पूजात्तरा
न्वितामिति दर्शयितुं तान् सर्वान् मनसैः उपादिः क्रमुत्तम्। रामत्यागरूपस्य मनसोऽभ्यन्तरव्यापारस्तद-
नन्ययानुसन्धानम्, क्रमाधिकशरीरान्विता हि पुत्रादय, न त्वात्मस्वरूपान्विता इत्यनुसन्धानेनेत्य
र्थः । 'न प्रहृष्यत्' इत्यादिभिः प्राग्योक्तं स्मारयति—स्पर्शजेष्वित्यादिना। 'समन्तत' इत्यत्र पद-
च्छेदादिभ्रमबुद्ध्यासायाह—सर्वस्माद्विषयादिना। प्रकान्तादर्शित्वल्लक्षणाया धृतदत्तमाह—विवे
कविषययोः। उपरम्य बाह्यलाभार्थं मानसमुद्योगं वारयित्वा इत्यर्थः, उपरम्येति व्याख्यानमद्भुत्वश्रोतनाया।
किञ्चिदपि—आत्मव्यतिरिक्तमनुकूलप्रतिबुद्धेदानेन सर्वमिन्द्रियं ॥ २४ २५ ॥

प्र पा ॥ १ गी ५ २०

शा॥किञ्च—सद्बुद्ध्याप्रभवान् सद्बुद्ध्या-प्रभव येषा कामानां ते सद्बुद्ध्याप्रभवा कामा
तान् त्यक्त्वा परित्यज्य सर्वान् अशेषतः निलेपेन । किं च—मनसैव विवेकयुक्तेन इन्द्रि
यग्रामम् इन्द्रियसमुदायं विनियम्य नियमनं कृत्वा समन्ततः समन्तात् ॥ २४ ॥

शनैश्शनैः न सहसा उपरमन् उपरानि कुर्यात्। क्या? बुद्ध्या किञ्चिदपि धृति
गृहीतया—धृत्या ध्येयं युक्तया इत्यर्थः । आत्मसंस्थम्—आत्मनि स्थितम् 'आत्मै
घ सर्वं न ततः अन्यत् किञ्चित् अस्ति इत्येवम् आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चि
न्तयेत् । एष यागस्य परमः विधिः ॥ २५ ॥

आ॥सर्वान्सर्वविषयान् अशेषतः एकेकविषयोऽपि कामं स्वल्पं कादाचित्कोऽपि न
कर्तव्य इत्यर्थः । मनसैः नियन्तु शक्यते नान्येनेत्येव शब्दः ॥ २४ ॥

बुद्धेः कारणत्वं मनानिग्रहे आत्मरमणे च ॥ २५ ॥

जा॥'सर्वानशेषत' इत्यतथोन्नात्यर्थमाह—सर्वानिति। कामं स्वल्पं। कादाचित्कोऽपीति, मूलपाठः।
नन्विन्द्रियग्रामानियमनमेवावश्यम्, न तु ररणनियमः, कथमुच्यते 'मनसैवेन्द्रियग्रामम्' इति, तत्राह—
मनसेवति । स्वरूपकथनमेतदिति भावः । इति ज्ञापयितुमिति शेषः ॥ २४ ॥

'शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या' इति बुद्धेर्पीन्द्रियग्रामनियमने कारणत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् क्रमेतदित्यत
आह—बुद्धरिति । अननोपरमदित्यस्यापह्नयमुक्तं भवति ॥ २५ ॥

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥

२६

यत्तच्चलस्वभावनयात्मन्यस्थिरं मनः यतोयतो विषयप्रापण्यहेतोर्यहीर्निश्चरति, ततस्ततो यत्नेन मनो नियम्यात्मन्येव अतिशयितसुखभावनया वशं नयेत् ॥ २६ ॥

प्रशान्तमनसं येन योगिनं मुखमुत्तमम् ।

उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥

२७

प्रशान्तमनसम्-आत्मनि निश्चलमनसम् आत्मन्यस्तमनसम्, तत्र एव हेतोर्देव-याश-

ना॥पूर्वोक्तमेव दुर्ग्रहस्यद्योतनपात्रधानविधानाय च प्रपद्यति—यतोयतः इति। 'चञ्चलम्' 'अस्थिर-
म्' इत्यनयोः पौनरक्त्यनिरागायोक्तं— चलस्वभावनयात्मन्यस्थिरमिति सामान्यविशेषविषयत्वाद्-
पुनरुक्तिः। 'चञ्चलम्' इति स्वभावातिरिक्तहेतुनिवृत्तिपरं वा। 'यतोयतो निश्चरति' येनयेनेन्द्रियद्वारेण निश्च-
रतीत्यर्थः। यदा येन विषयमभिमुखीकृत्येत्यर्थः। प्रयोजनतया वा हेतौ पञ्चमी। तद्व्यञ्जनायाह—विषय-
प्रापण्यहेतोरिति। विषयसम्बन्धार्थमित्यर्थः। विषयप्रापण्यस्य हेतोरिति वा। सम्भवन्ति ह्यतिरि-
क्तोपनता विषयमभिधानतत्त्वोर्तनादयो विषयप्रापण्यहेतवः। सुखभावनया वशीकरणं शम्भमित्युच्यते—
अतिशयितसुखभावनयेति ॥ २६ ॥

आत्मनि वशीकरणोपायः प्रागुक्तः, अनन्तरं च तदेवाह— 'प्रशान्तमनसम्' इति श्लोकेन। तत्र
विप्रकीर्णारब्धितानां पदानामन्वयक्रममर्थे च दर्शयति प्रशान्तमनसमित्यादिना। 'योगिनम्, अकल्मष-

प्र पा ॥ १

शान्तप्र एवम् आत्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तो योगी यतोयतः यस्माद्यस्मात् निमित्ता-
त् शब्दादेः निश्चरति निर्गच्छति स्वाभाविकदोषात् मनः चञ्चलम् अत्यर्थं चलम् अत
एव अस्थिरं, ततस्ततः तस्मात्तस्मान् शब्दादेः निमित्तान् नियम्य तत्तन्निमित्तयाथात्म्य-
निरूपणेन आभासीकृत्य घेराग्यभावनया च एतत् मनः आत्मन्येव वशं नयेत् आत्मवश्य-
ताम् आपादयेत् । एवं योगाभ्यासवत्यान् योगिनः आत्मन्येव प्रशाम्यति मनः ॥ २६ ॥

प्रशान्तमनसं प्रकर्षेण शान्तं मनः यस्य सः प्रशान्तमनः तं प्रशान्तमनसं हि एनं
योगिनं सुखम् । उत्तमं निरनिशयम् उपैति उपगच्छति शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादि-
क्लेशरजसम् इत्यर्थः, ब्रह्मभूतं जीवन्मुक्तम् 'ब्रह्मैव सर्वम्' इत्येवं निश्चयवन्तं ब्रह्मभूतम्
अकल्मषं धर्माधर्मादियजिन्म ॥ २७ ॥

आ॥यतो यतो यत्र यत्र, यतोयतो धावतोत्यादिप्रयोगात् । आत्मन्येव वशं नयेत्—
आत्मविषय एव वशीकुर्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

आ॥यतो यतः श्रोत्रादेरिति प्रतीतिनिरासायाह—यत इति । शब्दादावित्यर्थः । कुतः सतम्यर्थे
तमिलेभ्यत इत्यत आह—यत इति । तथा चोक्तम् 'आद्यादिभ्य उपगच्छानम्' इति । अन्यथा
द्वारमात्रनिषेधे स्मरणस्य को निवारयिता । पश्या ह्यत्र भाव्य, सतमी तु कथमित्यत आह—आत्म-
नीति ॥ २६ ॥ २७ ॥

या। पञ्चमपञ्चम, तत एव शान्तरजस विनष्टरजोगुणम्, तत एव ब्रह्मभूतं स्वस्वरूपेणावस्थितमेतं योगिनम्, आत्मानुभवरूपमुत्तमं सुखमुपैति; हीति हेतौ; उत्तमसुरारूपत्वादात्मस्वरूपस्येत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवं युञ्जन् सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥

२८

एवमुक्तप्रदारेणामानं युञ्जन् तेनैव विगतप्रचीनसमस्तकल्मषो ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मानुभवरूपं सुखमत्यन्तमपरिमितं सुखं तातायास । सदाश्नुते ॥ २८ ॥

अथ योगविपाकदशा चक्षुष्यकारादयते—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥

२९

तथा शान्तरजस शान्तप्रमत्त ब्रह्मभूतमनम् इति हेतुकार्यभावेनाव्ययकम् । स्वनिपस्योक्तान् स्वस्वमपनिपतेकत्व पञ्चगव्यप्राशनान्देहिन परसङ्कल्प्यायम् । ब्रह्मभूतमित्येव देहात्मभ्रमादिप्रयुक्तकृतेशादिदशास्त्राद्भवत्वव्यवच्छेदार्थम् । तदाह—स्वस्वरूपेणावस्थितमिति । अगोरपि हि जीवस्य 'संचानन्त्याय कल्पते' इति श्रुतार्थमेतौ बृहत्प्रमत्त्येव । उत्तमशब्देन वैपथिकसुखव्यवच्छेदो निरक्षित इति व्यञ्जनाय—स्वरूपानुभवरूपमित्युक्तम् । ब्रह्मसंस्पर्शम् इति ह्यनन्तरमुच्यते । निरतिशयत्वाद्दुःखसम्भेदाद्विरहादुत्तमत्वम् । पूर्वश्लोकोक्तमनोवशीकरणे वैतच्छ्लोकोक्तमुपोषागमे वा हेतुपुरो विद्यच्छब्दस्याह—दीनिहेताविति । हेतुस्वरूप विद्यद्यति—उक्तमेवेति ॥ २७ ॥

एव योगप्रभावादाविर्भूततन्मुखस्यत्मानुभवरूपस्य साक्षात्कारस्यश्वाभिरतिशयत्वमनिर्वर्तनीयत्वमनायाससाध्यत्व चोच्यते—'एव युञ्जन्' इति । एव शब्देन 'योगी युञ्जति' इत्यात्मोक्तः प्रकारः परामुत्थत इत्यभिप्रायेण—उक्तप्रदारेणेत्युक्तम् । स्वस्पर्शशब्दोऽनुभवलक्षणः, उच्यते मह सम्बन्धपरो वेत्त्यभिप्रायेण—ब्रह्मानुभवरूपमित्युक्तम् । 'एव युञ्जन्' इत्यनेनैव सर्वस्योक्तत्वात्तत्रच नियतकाले सदाशब्दान्वायायोगाल्लुपस्य चाविनाशित्ववचनस्यापेक्षितत्वात्सदाशब्दोऽनुत् इत्यन्वयः । ततश्चाल्पशब्दोऽपि सावधिकत्वरूपाद्विद्वत्तद्विदाय निरतिशयत्वपर इत्यभिप्रायेण—अपरिमितमित्युक्तम् । 'सुखेन सुखमश्नुते' इति सुखसाधनमुलान्तराभावात्सुखेनेत्यनायासत्वं विरक्षितम् ॥ २८ ॥

एवं योगाभ्यासविधिः प्रपञ्चितः, 'आत्मलाभमुखं यावत्तावद्भवानमुदाहृतम्' इत्याद्युक्तफलपर्यन्तत्वं चोक्तम्, अथ चतुर्था योगी प्रतिशयत इति चतुर्णां श्लोकानामर्थमाह—अथेति । समदर्शित्वरूपयोगविपाकस्य पर्वक्रमेण तारतम्याच्चतुष्पकारत्वम् । अत्र प्रथमदशोच्यते—'सर्व-

प्र पा ॥ १ श्लो. ५९ ब्रह्मसंस्पर्शभागल	नन्त्याय कल्पते' २ श्लो ६-२८.
यतथाकल्पितस्य च । भागो जीव स्थविरेवः सवा-	३ ग. ६ ९ ४

शा। युञ्जन् एवं यथांकेन क्रमेण योगी योगान्तरायवर्जितः सदा सर्वदा आत्मानं युञ्जन् विगतकल्मषः विगतपापः, सुखेन अनायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा परेण संस्पर्शो यस्य तत् ब्रह्मसंस्पर्शम् अत्यन्तम् उत्कृष्टं निरतिशयं सुखम् अश्नुते व्याप्नोति ॥ २८ ॥

आ॥ पूर्वश्लोकोक्त प्रपञ्चयति—एवं युञ्जति ॥ २८ ॥

आ॥ प्रशान्तमनसम् इत्युक्तमेव पुनः कस्मादुच्यते इत्यत आह—पूर्वेति ॥ २८ ॥

रा॥स्वात्मनः परेषां च भूतानां प्रकृतिवियुक्तस्वरूपाणां ज्ञानैकाकारतया साम्याद्विषय-
स्य च प्रकृतिगतत्वाद्योगयुक्तात्मा प्रकृतिवियुक्तैवात्मसु सर्वत्र ज्ञानैकाकारतया समदर्श-
नः सर्वभूतस्थं स्वात्मानं सर्वभूतानि च स्वात्मनीक्षते । सर्वभूतसमानाकारं स्वात्मानं स्वा-
त्मसमानाकाराणि च सर्वभूतानि पश्यतीत्यर्थः, एकस्मिन्नात्मनि दृष्टे सर्वस्यात्मवस्तुन
स्तत्साम्यात्सर्वमात्मवस्तु दृष्टं भवतीत्यर्थः, “सर्वत्र समदर्शनः” इतिवचनात् † “यो यं
योगस्त्वया प्रोक्तस्साम्येन” इत्यनुभाषणाच्च, ‡“निर्दोषं हि समं ब्रह्म” इतिवचनाच्च॥२९॥

ता॥भूतस्थम्’ इति श्लोकेन समदर्शनत्वोपपत्तये स्वरूपतस्मान्म्य प्रकारवैषम्यस्य चोपाधिकत्वे दर्शयति
—स्वात्मन इत्यादिना गतत्वादित्यन्तेन । भूतशब्दोऽत्राचिद्विशिष्टचेतनवाचकोऽपि ‘सत्यं भूतहितं
प्रोक्तम्’ इत्यादिष्विव चेतनाशपरः । योगयुक्तात्मा योगविनियुक्तमनाः, यद्वा योगसमधिगतात्मस्वरू-
प इत्यर्थः । योगयुक्तात्मत्वं समदर्शनत्वे हेतुः । समदर्शनस्यैव प्रतियोगिविशेषनिर्देशेन प्रपञ्चनं सर्वभू-
तस्थम् इत्यादि । आत्मशब्दस्यात्मात्मसामान्यविषयत्वपरमात्मविषयत्वव्यावर्तनेन स्वपर्यायत्वयोजनाय
—स्वात्मशब्दः । नन्वन्योन्याधाराधेयभावः कथमुपपद्यते ? कथचाणोः स्वात्मनसर्वभूतस्थत्व ? वि-
प्रकीर्णदेशावस्थितानां च सर्वभूतानां कथमेकदेशस्थिते स्वात्मनि स्थितिः; अतोऽयमात्मशब्दः परमात्म-
विषयस्यादिति; तत्राह—सर्वभूतसमानाकारमिति । नन्वसौ स्वात्ममात्रानुसन्धानरूपे योगे प्रवृत्तः
कथं स्वगतमाभ्यप्रतियोगितया स्वप्रतियोगिक्रयाम्याश्रयतया च स्वच्यतिरिक्तात्मवर्गमीक्षतेत्यत्राह—
एकस्मिन्निति । एकजातीयेषु पदार्थेष्वेकव्यक्तिदर्शनेनैव स्थालीपुलाकन्यायात्तज्जातीयं सर्वमपि तथा-
त्वेनानुमहितं हि भवतीति भावः । ‘सर्वभूतस्थम्’ इत्यादेस्साम्यमेव विवक्षितमिति दर्शयितुमेतद्द्वन्द्व-
कदेशं पूर्वोक्तप्रकरणग्रन्थं चोदाहरति—सर्वत्रेति । अयमभिप्रायः—‘सर्वत्र समदर्शनः’ इति सर्व-
पामात्मनां परस्परसाम्यदर्शनमुच्यते; तदेव ‘सर्वभूतस्थनम्’ इति प्रपञ्चयते। अत एव च तस्यभूतेष्वात्म-
स्वस्य, तस्मिन् च तेषां स्थितिदर्शनमिहाहङ्गतम् । नचेदं परमात्मयोगप्रकरणम्; येन तथाविधपरमात्म-
नुसन्धानमुपदिश्यते । नच जीवात्मयोगोपयुक्त परमात्मध्यानमिदमुच्यते, समाधिदशाभेदविपरित्यात् ।
नच जीवानां परमात्मनश्च साम्यामिहोच्यते, तस्यापि ‘यो माम्’ इति विशेषनिर्देशानुक्ते श्लोकेऽप्येव प्र-
तिपादयितुमुचितत्वात्, अस्य परमात्मविषयत्वे ‘यो माम्’ इति श्लोकेऽप्येव न्यवस्य पौनरुक्त्यं च
स्यात् । †‘योय योगः’ इत्येतदनुवादे च साम्यामात्रमेवोच्यते, ननु उत्तराध्यायधेय भावः । प्रागपि
‡‘विद्याविनय’ इत्यादौ साम्यामात्रमेवोक्तम् । अतोऽत्र जीवानां परस्परसाम्येन विवक्षितमिति॥ २९॥

प्र-पा ॥ ‘योग वाचवन्भवसृष्टौ ॥ †श्लो. ६-३३ ॥ १.

‡श्लो. ५-१९ ॥

२. श्लो ५-१८ ॥

शो॥इदानीं योगस्य यत् फलं ब्रह्मैकत्वदर्शने सर्वसंसारविच्छेदकारणं तत् प्रदर्शयते—
सर्वभूतस्थं सर्वेषु भूतेषु स्थितं सन् आत्मानं सर्वभूतानि च आत्मनि ब्रह्मादीनि स्तम्भपर्य-
न्तानि च सर्वभूतानि आत्मनि एकतां गतानि ईक्षते पदरनि योगयुक्तात्मा समाहितान्तः-

आ॥धेयमाह—सर्वभूतस्थमिति । सर्वभूतस्थनात्मानम् परमेश्वरम्, सर्वभूतानि चा-
त्मनि परमेश्वरं तं च परमेश्वरं ब्रह्म तृणादावैश्वर्यादिना साम्येन पश्यति । तद्योक्तम्—

जो॥एव युञ्जति योगप्रकरणस्य फलकथनेनोपबृंह्यत्वात्किञ्चन शेषेत्यत आह—धेयमिति । ननु
‘मन्वितो युक्तः’ हन्यादिना धेयमुक्तमेव; तत्रम्, तथाऽप्युक्तमाधिकारिणां धेयमेतन्नोच्यत इत्यदोषः ।
आत्मानं स्वात्मानमित्यादिप्रतीतिपरकरार्थनाह—सर्वेति । कुतोऽयमर्थ इत्यतः ‘पुराणसमाख्याना-

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥

३०

चा॥ततो विपाकदशापन्नो मम साधर्म्यमुपागतः* 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इत्युच्यमानं सर्वस्यात्मवस्तुनो विधूतपुण्यपापस्य स्वरूपेणावस्थितस्य मत्साम्यं पश्यन् यस्सर्वत्रात्मवस्तुनि मां पश्यति, सर्वमात्मवस्तु च मयि पश्यति ; अन्योन्यसाम्यादन्यतरदर्शनेन अ.

ना॥ एव देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषरूपभेदनिखनेन ज्ञानद्रव्यतयैकरूपत्वानुसन्धानमुक्तम् । अथ तस्यैव देवादिभेदेदेतुभूतपुण्यपापतारतम्यविधूननेन परमात्मना परमसाम्यानुसन्धानमुच्यते—'यो माम्' इति । अस्यापि श्लोक्तस्य साम्यविषयत्वे हेतुः प्रागेवोक्तः । ततोऽपि विपाकदशापन्नः—प्रथमदशातोऽधिका विपाकदशा प्राप्त इत्यर्थः । जीवात्मना परमात्मनश्च साधर्म्यं वक्ष्यमाणं सारयति—ममसाधर्म्यमिति । उपागतः बुध्या प्राप्त इत्यर्थः । नह्यसाविदानीं मुक्तः, पुण्यपापविधूननेन साम्यप्रतिपादनाय 'निरञ्जनः' इति श्रुतिरुक्ता । 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परम साम्यमुपैति' इति हि मा; 'यो मा पश्यति' इत्यनुवादः तत्सिद्धौ हि भवति, सा कुत इति शङ्काया साभ्य तावदुपात्तधृत्वादिसिद्धम् । तदनुसन्धानं च विहितम् ; ततश्च तदनुवादोऽप्युपपन्न इति ज्ञापनाय मत्साम्यं पश्यन् यस्सर्वत्रात्मवस्तुनि मां पश्यतीत्यज्ञानतरवचनव्याक्तिभेदो दर्शितः । परमात्मनः सर्वव्यापितया सर्वेषां परमात्मनिष्ठतया च प्रतीतिर्ज्ञेयं स्वरसतो जायते ; तच्चात्र प्रकरणादिवशादनुचितम् । ततश्च साम्यदर्शनमेव विषयितमिति वाच्यम् ; तदप्युक्तम्, स्वात्मानुसन्धानस्वरूपयोगविपाके परमात्मनोऽप्येवा च स्फुरणाभावादिति पूर्ववच्छङ्कायामाह—अन्योन्येति । अन्यतरदर्शनेनान्यतरदर्शनेति—एकतरदर्शनेन व्यस्यन्तरमपीत्यर्थः । 'तस्याहम्' इत्यादौ न तावद्व्यञ्जननिषेधः

प्र पा ॥ *१८६. पुट भाष्याना. ॥

| १. मुण्डक. ३-१-३ ॥

शा॥करणः सन् सर्वत्र समदर्शनः सर्वेषु ब्रह्मादिव्यवहारेषु विषयेषु सर्वभूतेषु समं निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं ज्ञानं यस्य स सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

एतस्य ज्ञातमेकत्वदर्शनस्य फलम् उच्यते—यो मां पश्यति चासुदेवं सर्वस्य आत्मानं सर्वत्र सर्वेषु भूतेषु सर्वं च ब्रह्मादिभूतजातं मयि सर्वात्मनि पश्यति, तस्य एव आत्मैकत्वदर्शनः अहम् ईश्वरो न प्रणश्यामि न परोक्षतां गमिष्यामि । स च मे न प्रणश्यति

आ॥ 'आत्मानं सर्वभूतेषु भगवन्तमवस्थितम् । अपश्यत्सर्वभूतानि भगवत्पि चात्मनि' इति । 'समं सर्वेषु भूतेषु भगवन्तमवस्थितम्' इति च ॥ २९ ॥

फलमाह—यो मामिति । 'तस्याहं न प्रणश्यामि' इति सर्वदा योगक्षेमवहः स्यामित्यर्थः । स च मे न प्रणश्यति—सर्वदा मद्रको भवति । सत्यपि सामिन्यरक्षत्य

जा॥दित्याह—तच्चेति । 'सर्वत्र समदर्शनः' इत्यस्योक्तार्थतां गीताममत्योपपादयति—सममिति॥२९॥

क्वचित्दशानुवादेन एतत्प्रतिपादकमुत्तरवाक्यमप्यस्य भगवद्विषयत्वं ज्ञापयतीति भावेनाह—फलमिति । अस्य ध्यानविशेषस्तेनि शेषः ; ननु भगवान् ब्रह्माद्यो च सर्वांगप्रतिनिधौ, तत्कथमेतदित्यत्र आह—तस्येति। कथममर्थो लभ्य इत्यत्र आह—सत्यपीति। अविद्यमाननाथोऽयमिति भूत्ये प्रसिद्धः ; एव सत्यपि भूत्येऽभजन्वियमानभूत्योऽयमिति स्वार्थनि प्रसिद्धः। एतदुक्तं भवति—विद्यमा-

रा॥न्यतरद्विपदशमिति पश्यति, तस्य स्वात्मरूपं पश्यतोऽहं तत्साम्यान्न प्रणदयामि—ना-
दर्शनमुपयामि; ममापि मां पश्यतो मत्साम्यात् स्वात्मानं मत्सममवलोकयन् सदा दर्शन-
मुपयामि ॥ ३० ॥

ततोऽपि विपाकदशमाह—

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥

३१

योगदशायां सर्वभूतस्थितं मामसंकुचितज्ञानैकाकारतया एकत्वमास्थितः प्राकृत-

ता॥क्रियते, नित्यतया बहुप्रमाणप्रतिपादितयोर्जैवेश्वर्योरिदानीमिनित्यत्वशङ्काभावात्, तस्य 'न प्रणश्या-
मि' इत्यादिपरस्परप्रतियोगिनिर्देशानुपपत्तेश्च । न हि किञ्चिदपि वस्तु किञ्चित्प्रत्यनष्टं किञ्चित्प्रति च नष्टं
भवति । अतोऽसावदर्शनविषय एवात्र नाशशब्दः । नाशघातोश्च अदर्शनार्थत्वं धातुपाठप्रठितम् ।
ततश्च न प्रणश्यामीति कोऽर्थः ; नादर्शनमुपयामीति, तदेतददर्शयति—तस्यैव्यादिना । तादृशत्वात्
सन्धानस्याभावो निषिध्यत इति भावः । 'म च मे न प्रणश्याति' इत्येतद्दृष्टान्तार्थं, माम्यस्य सर्वशु-
द्धिविषयतया प्रामाणिकत्वार्थं, पूर्ववच्छुद्धापरिहारार्थं चेत्याभिप्रायेणाह—ममापीति । सर्वसाक्षात्का-
रिणोऽपि मम स्वरूपानुसन्धानाद्येऽपि तत्साम्यात्तत्स्वरूपमप्यनुमेहितं भवति हीत्यर्थः । म इत्यनेन तदव-
स्थस्य मुक्तप्रायत्वं विवक्षितमिति व्यञ्जयितुमाह मत्साम्यात्स्वत्मानं मत्सममवलोकयन्निति ॥ ३०

तृतीयां विपाकदशमाहेत्याह—नन इति। अकर्मश्रयत्वाकारणेश्वरगाम्भवदर्शनं पूर्वश्लोकोक्तम्, 'सर्व-
भूतस्थितम्' इत्यनेन तु कर्मरूपाविशेष्यविधुरस्तादमङ्कुचितज्ञानाकारतया साम्यानुसन्धानम्, तत्स्वकार-
प्रभावेन च व्युत्थानकालेऽपि स्वरसतमन्थाविधानुसन्धानानुवृत्तिश्रेयैतदुच्यते । 'यो भजति' 'म सर्वथा
वर्तमानोऽपि' इत्यनेन कालभेदस्मिद्धः नच समाधिदशायामेव यथातथा वर्तमानत्वमुपपद्यते । सर्वभूतस्थि-
तेन परमात्मनैकत्वानुसन्धानं नाम स्वम्यापि सर्वभूतस्थितत्वेन तदेकप्रकारत्वात्सन्धानं तच्चाणोरात्मनस्स्व-
रूपेण न सम्भवति । धर्मतश्च परिशुद्धात्मनो ध्यायतिः 'वात्प्र' इत्यारभ्य 'मन्वानन्त्याय कल्पते' इति

प्र-या ॥ १ शं. ५-९ ॥

या॥स च विद्वान् मे मम वासुदेवस्य न प्रणश्यति न पराक्षो भवति, तस्य च मम च आ-
त्मैकत्वात्; स्वात्मा हि नाम आत्मनः प्रकाश एव भवति ॥ ३० ॥

यस्मात् च अहमेव सर्वात्मैकत्वदर्शा इत्येतत् पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनम् अनूद्य
'तत्फलं मोक्षः अभिधीयते—सर्वथा सर्वप्रकारैः वर्तमानोऽपि सम्पदर्शां योगी मयि वै-

आ॥नाथः। एवं भृत्येऽप्यभजत्वभृत्य इति हि प्रसिद्धिः। उक्तं च—'सर्वदा सर्वभूतेषु समं
मां यः प्रपद्यति । अत्रला तस्य भक्तिः स्याद्योगक्षेमं वहाम्यहम्' इति गारुडे ॥ ३० ॥

एतदेव स्पष्टयति—सर्वभूतस्थितमिति । एकत्वमास्थितः—सर्वत्र एक एवेश्वर

ज्ञानस्यापि स्वयोन्यव्यापाराकरणसादृश्यादुपचोर्णाधिगमानता, प्रकृते तु तथात्वाभावात् 'न प्रणश्यामि'
इत्यादिरुदोपचारश्चायम् । अतो न प्रयोजनान्वेषणमिति । अत्र पुराणमममितिमाह—उक्तं चेति ॥ ३० ॥

'यो माम्' इति उक्तमेव पुनः किमर्थमुच्यते इत्यत आह—एतदेवेति । 'एकत्वमास्थितः'
इत्यस्यान्यथाप्रतीतिनिरामार्थमर्थमाह—एकत्वमिति। मयि या मद्दिकारे वा वर्तमानोऽपीत्यनुसन्धान-
निरासार्थमाह—सर्वेति। न्यायेन वाऽन्यायेन वेत्यर्थः । अपव्याख्याने थादप्रत्ययो न मुक्त इति भावः।

रा॥भेदपरित्यागेन सुदृढं यो भजते, स योगी ध्युत्थानकालेऽपि यथा तथा वर्तमानः स्वात्मानं सर्वभूतानि च पश्यन् मयि वर्तते मामेव पश्यति—स्वात्मनि सर्वभूतेषु च सर्वदा मत्साम्यमेव पश्यतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ता॥श्रुतिसिद्धा। सूत्रञ्च 'प्रदीपवदवेशस्तथा हि दर्शयति' इति अतोवापि तथैव साम्यं विवक्षितमिति दर्शयितुम्-असङ्गचित्तज्ञानाकारतयैकत्वमास्थित इत्युक्तम्। प्राकृतभेदपरित्यागेन—कर्मोपाधिकप्रकृतियशोपससर्गकृतज्ञानतारतम्यरूपभेदपरित्यागेनेत्यर्थः। अनेनैकलोकेस्वरूपभेदनिरासार्थत्वं परिहृतम्। सर्वात्मना ब्रह्मापृथग्विसद्वत्त्वविवक्षयाप्येकत्वोक्तिश्च पठते। आस्थितशब्दस्य तात्पर्यार्थः—सुदृढमिति। ततश्च व्युत्थानकालेऽपि तथाविधानुसन्धानप्रवाहहेतुभूतसंस्कारप्रापत्य सूचितम्। 'मां भजति' मत्समात्मावलेकनमपि हि मद्भजनमित्यभिप्रायः। 'सर्वथा' इत्यस्य लौकिकक्रियान्यापृतोऽपि ताभिप्रायः। 'मयि वर्तते' इत्यस्य परमात्मनि स्थितिनार्थः, तस्य योग्ययोगिमाधारणत्वात्। अतो वृत्तिरत्र बुद्धिवृत्तिरित्यभिप्रायेणाह—मामेव पश्यतीति। जीवदर्शनमात्रेण कथं परमात्मदर्शनमित्यत्राह—स्वात्मनीति। व्युत्थानकाले स्वात्मसाक्षात्काराभावेऽपि विशदपरोक्षानुसन्धाने परेषामपि तथात्वमिदं फलितत्वोक्तिरियम् ॥ ३१ ॥

प्र पा॥१ अक्षयवच. ४-४-१५॥ † अर्थः—'आत्मा अणुपरिमाण' इति उक्तं, कथमनकशरीरेष्वकस्य अणोरात्माभिमानमग्भव इत्यत्राह—प्रदीपवदवेशस्तथा हि दर्शयति इति। यथा प्रदीपस्यैरस्यैकदेशवर्तितनस्त्वया प्रभया जननदेशप्रवेश। तद्वदात्मनोऽपि एकदेशत्वस्य स्वप्नरूपेण ज्ञानन सर्वदेशेषु यथा सङ्गत्पमात्माभिमानानुगुणाभ्यातिरमग्भवति। यथा एकमिन्द्रे देहे इदयादिदेशे वर्तमानस्याऽणोरपि सर्वत्रिन्द्रे देहे इत्याभमानानुगुण-व्याप्ति रस्वप्नरूपेणैत-येन तद्वत् 'दर्शयति हि'-श्रुतिः + 'वात्प्रशान्नागस्य सवान-त्यादकल्पत' इति। अमुक्तस्य कर्मनियामकत्वं मुक्तस्य तु स्वच्छति विशेषः। इति ॥

रा॥ष्णो व परमेपदे वर्तते, नित्यमुक्त एव सः, न मोक्षं प्रति केनचित् प्रतिबध्यते इत्यर्थः ॥

आ॥इति स्थितः। सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि मध्येयं वर्तते—एवमपरोक्षं पश्यतो ज्ञानफले निवृत्तमित्यर्थः। तथापि प्रायो नाधर्मं करोति। कुर्वन्स्तु महच्छुद्धुःखसूचकं भवतीत्युक्तं पुरस्तात्। आह च 'कदाचिदपि नाधर्मं युद्धिर्विष्णुदशां भवेत्'। प्रमादानु कृतं पापं स्वल्पं भस्मीभवेत्यति ॥ आदिराजस्तथा देवैर्कृपिभिः क्रियते कियत्। बाहुल्यात्कर्मणः स्तोत्रां दुःखसूचकमेव तत्' इति ॥ ३१ ॥

जा॥भगवन्तं भजतो धर्माचरणं सर्वथाऽप्यकिञ्चित्कर्ममिति प्रतीतिनिरासायाह—एवमिति। अधर्माचरणेऽपीति शेषः, ज्ञानफल मोक्षः आनन्दब्रह्मादिकं तु विद्यत एवेति भावः। ननु ज्ञानिनो मोक्षश्चापेक्षितः; सोऽधर्माचरणेऽपि न प्रतिशयते चेत्, तत्किमधर्मं करोतीत्यत्र आह—तथापीति। सर्वथाऽप्यचरणे सर्वथा वर्तमानोऽपीत्युक्तमित्यत्र उक्तम्—प्राय इति। एतेन नहीदृशस्य यथेष्टचेष्टया मभवतीति परकीयमस्मद्व्याख्यानदूषणमपि निरस्तं भवति। प्रारब्धवशेन कदाचित्तथाभावदर्शनात् कुतो न करोतीत्यत्र आह—कुर्वन्तिस्तिरिति। जप्त प्रमाणमाह—ब्राह्म चेति। कियन्महदिति शेषः। कर्मणः प्रारब्धस्य, बाहुल्यात्प्राप्त्यात्। लोके प्रवृत्तिकर्मणो बाहुल्येन चित्तविक्षेपादित्वा ॥ ३१ ॥

या॥ततोपि काष्ठामाह—

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥

३२

स्वात्मनश्चान्येषां चात्मनामसंकुचितज्ञानैकाकारतयौपम्येन स्वात्मनि चान्येषु च सर्वत्र वर्तमानं पुत्रजन्मादिरूपं सुखं तन्मरणादिरूपं च दुःखमसंबन्धसाम्यात्समं यः पश्यति, परपुत्रजन्ममरणादिसमं स्वपुत्रजन्ममरणादिकं यः पश्यतीत्यर्थः; स, योगी परमोऽमृतः—योगकाष्ठां गतो मतः ॥ ३२ ॥

अर्जुन उवाच—

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥

३३

ता॥प्रबलदुःखहेत्वागमेऽपि निर्विकारत्वापादिका योगविपाककाष्ठाभूता कर्मज्ञानतात्तम्यप्रयुक्तसुखदुःखतात्तम्यनिवृत्त्यनुसन्धानरूपं चतुर्थी दशमाहेत्याह—ततोऽपि काष्ठामाहेति। 'आत्मौपम्येन' इत्यस्य न पश्यतिनान्ययः, सममित्यनेन पीनरुच्यप्रसङ्गात् । अतस्सर्वत्रात्मौपम्येनेत्यन्यः । उपमाशब्दस्तुष्यवचनः । तस्य भाव औपम्ये संयोगात्समनां पूर्वोक्तेन देहविलक्षणत्वादिनाम्येनेत्यर्थः । 'सर्वत्र' इत्येतेदेव काकाधिन्यायेन 'समं पश्यति' इत्यत्राप्यन्वितम् । सर्वेषामत्यन्तविपरमतया उपलभ्यमानसुखदुःखान्वयसाम्यभ्रमव्युदासेन व्यतिरेकसाम्यानुसन्धानं दर्शयति—असम्बन्धसाम्यादिति । परेष्वसम्बन्धानुसन्धानस्य निष्प्रयोजनत्वादिहाभिप्रेतमाह—परेति । परपुत्रजन्मादेस्वात्मनि स्वपुत्रजन्मादेश्च परेषु यथा न सम्बन्धः, तथा स्वात्मन्यपीत्युक्तं भवति । परमशब्दाभिप्रेतमाह—योगकाष्ठाङ्गतो मत इति । जीवात्मयोगकाष्ठेयम्, परमात्मयोगस्य परस्ताद्रक्ष्यमाणत्वात् ॥ ३२ ॥

एव शनैकाकारतया निर्दोषतया ब्रह्मतद्रूपसम्बन्धेनेतरासम्बन्धेन च साम्यं श्लोकचतुष्टयेनोक्तम् । अत्र श्लोकरूपेण साम्यानुसन्धानोक्तिगृहीयचतुर्थश्लोकाम्यां तु दृढतरदृढतमसाम्यानुसन्धान-

या॥किञ्च अन्यत्—आत्मौपम्येन आत्मा स्वयमेव उपमा तद्भावा औपम्यमुत्तेन आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु समं तुल्यं पश्यति यः अर्जुन । स च किं समं पश्यति इति ! उच्यते—यथा मम सुखम् इष्टं तथा सर्वप्राणिनां सुखम् अनुकूलम् । वाशब्दः चार्थः । यदि वा यच्च दुःखं मम प्रतिकूलम् अनिष्टं यथा तथा सर्वप्राणिनां दुःखम् अनिष्टं प्रतिकूलम् इत्येवम् आत्मौपम्येन सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूले तुल्यतया सर्वभूतेषु समं पश्यति, न कस्यचित् प्रतिकूलम् आचरति, अहिंसक इत्यर्थः । यः एवम् अहिंसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः स योगी परमः उत्कृष्टः मतः अभिमतः सर्वयोगिनां मध्ये ॥ ३२ ॥

एतस्य यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःखसम्पाद्यताम् आलस्य शुश्रूषुः

आ ॥ साम्यं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—आत्मौपम्येनेति ॥ ३२ ॥

जा॥ 'सर्वत्र समदर्शनः' इत्यस्यान्यथाव्याख्यानमितोऽप्यसदिति भावेनाह—साम्यमिति—साम्यदर्शनम् । समदर्शनं इत्युक्ते किं गोगत्रयादिवद्भवति साम्यदर्शनमित्याकाङ्क्षायामेकत्वमास्थित इति स्वयमेव व्याख्यातम् । इदानीं तु भगवदनुवर्तिविषयतयाऽपि व्याचष्ट इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥

३४

या॥योऽयं देवमनुष्यादिभेदेन जीवेश्वरभेदेन चात्यन्तभिन्नतयैतावन्त कालमनुभूतेषु सर्वेष्वामसु ज्ञानैकाकारतया परस्परसाम्येन अकर्मवश्यतया च ईश्वरसाम्येन सर्वत्र समदर्शनरूपो योगस्त्वया प्रोक्तः, एतस्य योगस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि, मनसश्चञ्चलत्वान् । तथा ह्यनवरताभ्यस्तविषयेष्वपि स्वतएव चञ्चलं पुरुषेणैकत्रावस्थापयितुमश-

ता॥फलपद्वयोक्तिरित्येके। योगाभ्यासविधिश्चतुर्था योगीचोक्तः । अथ प्रागुक्तमेव योगसाधन विग्रहं ज्ञानु पुनरुक्तं उवाच — 'योगम्' इति । देवैत्यारभ्य—अनुभूतेष्वित्यन्तमनामुपचितमुददविपरीतज्ञानया साम्यानुसन्धानस्याशक्यत्वप्रदर्शनार्थम् । परस्वैपम्य — देवमनुष्यादिभेदेनेति । जीवेश्वरभेदेन—कर्मवश्यताकर्मभ्यत्नादिभेदेनेत्यर्थः । अत्यन्तभिन्नतयेति—नह्यनवरतमुण्डादिवत् भेदकधर्ममात्र, किन्तु विरुद्धस्वभावत्वमेव हि दृश्यते इति भावः । एतावन्तं कालमिति 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया' । अकर्मवदतया चेश्वरसाम्येनेति चत्साम्यद्वयसमुच्चयार्थः । अकर्मभ्यतयाचेश्वरसाम्येन चेति कश्चित्पाठः । तदा पूर्वशकार ईश्वरसाम्येऽपि ज्ञानैकाकारत्वसङ्ग्रहार्थः । द्वितीयस्तु पूर्ववत् । ज्ञानपुरुषार्थवैपम्ययोः कर्मवैपम्यफलत्वात् अकर्मवश्यतयेत्येतेनैव तयोरपि निवृत्तिसङ्ग्रहः फलित इति तयोरनुपादानम् । त्वया प्रोक्त—स्वतस्सर्वज्ञेन त्वयैव ह्येतदनुसन्धातु प्रयक्तु च शक्यमिति भावः । 'अहं न पश्यामि' इति अनादिभेदानुसन्धानवानजितचित्तश्चाह न पश्यामीति भावः । स्थिरां स्थितिं—चिरानुवृत्तिमित्यर्थः । 'मधुसूदन' रजन्तमोमयप्रखरिरोधिनिरसनशीलस्त्वमेव मनोनिग्रहोपायम् उपदिशेति भावः । 'चञ्चलं हि मनः' इत्युत्तरवाक्यानुसन्धानेन मनस इत्यप्याहृतम् । हीति निपातस्य यादवप्रकाशोक्तादचिद्विशेषणार्थत्वादपि स्फुटमुचितं चात्र हेतुर्थत्वमाह—तथाहीति । हेतुभूतं च चलत्वं मन्त्रापिपन्नस्थले प्रदर्शनीयम् । अतश्चलत्वंभावत्वमेव चञ्चलशब्दार्थ इति दर्शयितुम्—अनवरतेत्यादिकम् । चञ्चलत्वफलमाह—पुरुषेणेति । 'प्रमाथि' प्रमथनशीलम् । प्रमथ्य—

प्र-पा॥१. अ. २-३-५॥ 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' कोश गिरि । अत्यन्तसंयोग इति कर्मव्य क्रियते ! ।
—इह द्वितीया स्वायं नाम वक्ष्याणा । मासमधीते । मामस्य शिरधाते; कोशस्यैकदेशं पथेन इत्येव माभूदि-
मास गुडधाना । कोश कुटिला नरा । कोशमधीते । त्वमर्थम् ॥

शा॥तत्प्राप्तपुपायम् अर्जुन उवाच—यः अयं योगः त्वया प्रोक्तः साम्येन समत्वेन हे मधु-
सूदन एतस्य योगस्य अहं न पश्यामि नोपलभे चञ्चलत्वात् मनसः, किं ! स्थिराम् अच-
लां स्थितिम् ॥ ३३ ॥

आ॥एतस्य योगस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि मनसश्चञ्चलत्वात्॥ ३३ ॥

ज्ञानाम्यस्य योगस्य च प्रकृतत्वात्, 'एतस्य' इति कस्य परामर्श इति न ज्ञायते, अतस्त्वदर्शना-
य भ्यवहिताना पदानामन्वयमाह—एतस्येति । योगस्य प्राधान्येन साम्यस्य तु तृतीययाऽप्राधान्येन
प्रकृतत्वादिति भावः । 'चञ्चलत्वात्' इत्यस्यान्यो धर्मा न प्रतीयते, अतो योग एव सम्बन्धते, तथा च
साध्याविशिष्टतेत्यत आह—मनस इति । एतच्चोत्तरवाक्यादवगम्यते इति भावः ॥ ३३ ॥

या॥स्थं मनः पुरुषं बलात्प्रमथ्य दृढमन्यत्र चरति; तस्य स्वाभ्यस्तविषयेष्वपि चञ्चलस्वभा-
वस्य मनसस्तद्विपरीताकारात्मनिस्थापयितुं निग्रहं प्रतिफूलगतमेर्हावातस्य ध्यजना दिने-
षु सुदुष्करमहं मन्ये ; मनोनिग्रहोपायो चकथ्य इत्यभिप्रायः॥ ३३, ३४ ॥

श्रीभगवानुवाच—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।

अभ्यासेन तु कान्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥

३५

असंयतात्मना योगो दुष्पाप इति मे मतिः ।

वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्नुमुपायतः ॥

३६

चलस्वभावतया मनो दुर्निग्रहमेवेत्यत्र न संशयः; तथाप्यात्मनो गुणाकरत्वाभ्यास-
जनिताभिमुख्येनात्मव्यतिरिक्तेषु दोषाकरत्वदर्शनजनितवैतृष्ण्येन च कथंचिद्रूढते, असं-

ता॥व्याकुलीकृत्येत्यर्थः। बलवच्छब्दः प्रमथनाक्रियाविशेषणं वा बलवत्त्वात्प्रमाधीति हेतुपरो वेत्यभिप्रायेण
—बलात्प्रमथ्येत्युक्तम् । वैपरीत्ये दाढ्यमिन्याह— दृढमन्यत्रेति । 'तस्य' इति परामर्शाभिप्रेतमाह
—स्वाभ्यस्तैति। तद्विपरीताकार इति अनभ्यस्तपूर्वं इत्यर्थः । स्थापयितुं—स्थापनार्थम् । दाढ्या-
न्तिके मनसि प्रदर्शितस्य चञ्चलत्वादेः दृष्टान्ते विवक्षितत्वप्रदर्शनाय—प्रतिफूलेत्यादिकमुक्तम्। मनो-
निग्रहोपायदुर्बलत्वशापनाय वायोर्मन्दैर्निग्रहासंभावनाय च—ध्यजनादिनेवेत्युक्तम् । एवं दुष्कर-
त्ववचने न प्रतिशेषार्थम्, किन्तुपायपरिप्रभार्यमित्याह - मन इति ॥ ३३-३४ ॥

अथार्जुनेन कण्ठोक्तमनुवदन् बुभुक्षितमुपायं श्लोकद्वयेनाह - भगवान् । तत्र 'दुर्निग्रह' 'च-
लम्' इति पदद्वयमर्जुनोक्तप्रतिशब्देत्वनुवादरूपमाह— चलस्वभावतयेति । असंशयमित्येतत्सत्यामि-
तिवदर्थाङ्गीकारपरम्। तुशब्दाभिप्रेते विशेषं दर्शयति—तथापीति। अनुकूलतयाभ्यासो हि तत्र प्राक्पण्य-
हेतुस्त्यादित्यभ्यासविशेषे तत्फलं व्यनक्ति-आत्मन इति। निन्द्यत्वानन्दत्वाकर्मवश्यत्वामलत्वादयो-
ऽन्त गुणाः । कथञ्चिदित्यवधानार्थम् । एवं मनसो ग्रहणोपाय उक्तः, ततश्च 'एतस्याहं न पश्यामि
इत्युक्तमर्थं विषयविशेषे व्यवस्थापयति 'असंयत' इति श्लोकेन । मनोनिग्रहप्रकरणत्वात् असंयत-

प्र-पा ॥ १ असंभवाय पा ॥

| २ गी. ६ ३३ ॥

शा॥प्रसिद्धम् एतत्—चञ्चलं हि मनः कृष्ण । 'कृष्ण' इति कृपतेः विलेखनार्थस्य रू-
पम् । भक्तजनपापादिवोषाकर्षणात् कृष्णः, तस्य सम्बुद्धिः हे कृष्ण । हि यस्मात् मनः
चञ्चलं न केवलम् अस्यर्थं चञ्चलं, प्रमाथि च प्रमथनशीलं, प्रमथ्नाति शरीरम् इन्द्रियाणि
च विक्षिपत् सत् परवशीकरोति । किञ्च—बलवत् प्रबलं न केनचित् नियन्तुं शक्यं,
दुर्निवारत्वात् । किञ्च—दृढं तन्तुनागवत् अल्लेद्यम् । तस्य एवं भूतस्य मनसः अहं
निग्रहं निरोधं मन्ये वायोरेव यथा वायोः दुष्करो निरोधः ततोऽपि दुष्करं मन्ये इत्य-
भिप्रायः ॥ ३४ ॥

आ॥उक्तं च 'मनसश्चञ्चलत्वादि स्थितिर्योगस्य धै स्थिरा । विनाऽभ्यासान्न शक्या

जा॥अवागमं चाह—उक्तं चेति। एतेन 'असंशयम्' इति परिहारवाक्यमपि व्याख्यातम्॥ ३४-३५॥

या॥यतात्मना अजितमनसा महतापि घलेन योगो दुष्प्राप एव, उपायतस्तु वदयात्मना पू-
र्वोक्तेन मदारोधनरूपेणान्तर्गतज्ञानेन क्रमेण अजितमनसा यतमानेनायमेव समदर्शनरूपो
योगोऽवाप्तुं शक्यः ॥ ३५, ३६ ॥

अथ 'नेहामिक्रमनाशोस्ति' इत्यादावेव श्रुतं योगमाहात्म्यं यथावच्छ्रोतुमर्जुनः
पृच्छति, अन्तर्गतात्मज्ञानतया योगशिरस्कतया च हि कर्मयोगस्य माहात्म्यं तत्रोदितम्,
तच्च योगमाहात्म्यमेव—

ता॥वभ्यशब्दसमभिव्याहारसामर्थ्याच्चान् आत्मशब्दो मनोविषयः। महाबाहुसम्बुद्धियुचितमाह-महता-
पिघलेनेति । 'उपायेन तु यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः' इति भावः । 'मे मतिः' इत्यनेन निस्म-
न्देहत्वं विवक्षितमित्याह—दुष्प्राप एवेति । उपायतस्तु वदयात्मनेति—व्याख्येयान्वयप्रदर्शनम्।
तद्व्याख्यान—पूर्वोक्त्यादि । उक्तलक्षणं क्रमेणानं मनोनिग्रहोपायः, अभ्यासवैराग्ये तु तस्यैवाङ्गतयोक्ते
इति भावः यतमानेन—योगमभ्यस्यतेत्यर्थः ॥ ३५, ३६ ॥

एव प्रागुक्तमेव योगसाधनं यथावच्छ्रुतम् ; अथ प्रागुक्तमेव योगमाहात्म्यं श्रोतव्यं सर्वप्रकारा-
न्वितं प्रपञ्चेन श्रोतुं पृच्छतीत्याह—अथेति । योगमाहात्म्यशब्देन सद्ब्रह्मोक्तस्ययोगसिद्धिशब्दो व्या-
ख्यातः । सिद्धिकारणं हि माहत्म्यम् ; सिद्धिश्चात्र शिथिलस्यापि योगस्य चित्तमनेकपुण्यलोकावा-
प्तिः, पुनर्योगयोग्ययोगि कुलसम्भवः, तद्वारा पुनर्योगपौष्कल्यं, ततश्चापवर्गं इत्येतरूपाः एषा च सिद्धिः

प्र-पा ॥ गीता. २ ४० ॥

१. महाबाहुसम्भ ५१ ॥

२.

शा॥श्रीभगवानुवाच—एवम् एतत् यथा व्रजोपि असंशयं नास्ति संशयो हि महाबाहो
'मनो दुर्निग्रहं चलम्' इत्यत्र । किन्तु—अभ्यासेन तु, अभ्यासो नाम चित्तभूमौ क-
स्यां चित्तं समानप्रत्ययावृत्तिः चित्तस्य । वैराग्येण, वैराग्यं नाम दृष्टादृष्टेषु भोगेषु दोष-
दर्शनाभ्यासात् चैतृष्ण्यम् । तेन च वैराग्येण च गृह्यते विभेपरूपः प्रचारः चित्तस्य,
एवं तत् मनः गृह्यते निगृह्यते निरुद्धयते इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

यः पुनः असंयतात्मा, तेन—असंयतात्मना अभ्यासवैराग्याभ्याम् असंयत आत्मा
अन्तःकरणं यस्य सः अयम् असंयतात्मा तेन असंयतात्मना योगो दुष्प्रापः दुःखसंप्राप्यः
इति मे मतिः । यस्तु पुनः वदयात्मा अभ्यासवैराग्याभ्यां वदयत्वम् आपादितः आत्मा
मनः यस्य सः अयं वदयात्मा तेन वदयात्मना तु यतता भूयोऽपि प्रयत्नं कुर्वता शक्यः
अवाप्तुं योगः उपायतः यथोक्तात् उपायात् ॥ ३६ ॥

आ॥स्याद्वैराग्याद्वा न संशयः' इति व्यासयोगे ॥ ३४ - ३५ ॥

नच कदाचित्स्वयमेव मनो नियम्यते। 'शुभेच्छारहितानां च द्वेषिणां च रमापनौ।
नास्तिकानां च वै पुसां सदा मुक्तिर्न युज्यते' इति निषेधाद्वाह्ये ॥ ३६ ॥

जा॥'असंयत' इति श्लोको व्यर्थ इव प्रतीयते, तत्रिक्त्यामागङ्गा स्वयम् तात्पर्यमाह—नचने-
यथा मत्तमातङ्गः स्वयमेव आन्तः शान्तो भवति, तथा विषयैः तुष्ट मनः कदाचित्स्वयमेव नियतं भ-
वति। किमभ्यासादिनेत्येतद्वैत्यर्थः। उक्त इत्यत आह—शुभेति। स इति पूर्वेषु सन्धः। अनेनात् शु-
भेच्छादिकमन्युपलक्षितमिति सूचितम् । मुक्तिर्बीजत्वान्मनोनियमनस्य मुक्तिरित्युक्तम् ॥ ३६ ॥

अर्जुन उवाच—

अयतिश्श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥

३७

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥

३८

एतं मे संशयं कृष्ण च्छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य च्छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥

३९

रा ॥ श्रद्धया योगे प्रवृत्तो दृढतराभ्यासरूपयतनवैकल्येन योगसंसिद्धिमप्राप्य योगाच्चलितमानसः कां गतिं गच्छति, उभयविभ्रष्टोऽयं छिन्नाभ्रमिव कच्चिन्न नश्यति, यथा मेघशकलः पूर्वंस्माद्बृहन्नो मेघाच्छिन्नः परं बृहन्तं मेघमप्राप्य मध्ये चिनष्टे भवति, तथैव कच्चिन्न नश्यति. कथमुभयविभ्रष्टता? अप्रतिष्ठो विमूढो ब्रह्मणः पथीति, ता॥ अनितरसाधारणेन माहात्म्येनाननुनेहाभिक्रमनाशोऽस्ति इत्यादौ कर्मयोगस्य माहात्म्यमुक्तम्. अत्र तु तरकलभूतस्यात्माबले कनरूपयोगस्य, अतः कथं ध्रुवमित्युक्तम्, तत्राह — अन्तर्गतेति। ततः किमित्यत्राह— तच्छेति। योगाद्भूततात्मजानगर्भतया पुष्कलयोगस्वरूपसाधनतया च हि कर्मयोगस्य माहात्म्यतलोदितम्, ततश्च योगोपाधिके तदङ्गभूतकर्मयोगमाहात्म्येऽभिहिते अङ्गिभूतयोगमाहात्म्यमेवोक्तं भवतीति भावः। 'अयतिः' इत्यादिपदानाम् अर्थोचिन्यात्कमभेदेन अन्ययो दर्शितः। तत्र प्रवृत्तस्य हि ततश्चलितत्वं वाच्यम्, ननु तत्र श्रद्धोपेतमात्रस्येति, अतश्श्रद्धया तरकार्यलक्षणेऽभिप्रायेण योगे प्रवृत्त इत्युक्तम्। उपेतशब्द एव वा अत्र श्रद्धाकृतयोगाधिगमपर इत्यभिप्रायः। योगसंसिद्धिमप्राप्य-योगसिद्धेः पूर्वमेवेत्यर्थः। योगाच्चलितमानसः-पुष्कलयोग कर्तुमननुगुणचित्त इत्यर्थः। कामभोगमोहनिरत्येपु कतमामित्यर्थः। 'का गतिं गच्छति' इति सामान्यनिर्दिष्टमेव 'कच्चित्' इत्यादिना विवृतम्। दृष्टान्तेऽप्युभयभ्रष्टत्वप्रकारं दर्शयति—यथेति। उभयभ्रष्टताविवरणरूपत्वात् 'विमूढो ब्रह्मणः पथि' इत्येकस्याभिधानाद्यप्र-पा ॥ १ गां. २ ४० ॥

शा॥ तत्र योगाभ्यासाङ्गीकरणेन इहलोकपग्लोकप्राप्तिनिमित्तानि कर्माणि संन्यस्तानि, योगसिद्धिफलं च मोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनं न प्राप्तम् इति, योगी योगमार्गात् मरणकाले चलितचित्तः इति तस्य नाशम् आशङ्क्य अर्जुन उवाच—अयतिः अप्रयत्नवान् योगमार्गे श्रद्धया आस्तिभ्यवुद्ध्या च उपेतः योगात् अन्तकाले चलितं मानसं मनो यस्य स चलितमानसः भ्रष्टस्मृतिः सः अप्राप्य योगसंसिद्धिं योगफलं सम्यग्दर्शनं कां गतिं हे कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥

कच्चित् किं न उभयविभ्रष्टः कर्मयोगात् योगमार्गात् च विभ्रष्टः सन् छिन्नाभ्रमिव नश्यति, किं वा न नश्यति अप्रतिष्ठो निराश्रयः हे महाबाहो विमूढः सन् ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ॥ ३८ ॥

आ ॥ अयतिः—अप्रयत्नः ॥ ३७, ३८, ६९, ४०, ४१, ४२, ४३ ॥

जा॥ अचतुर्थाश्रमीति प्रतीतिनिरासायाह -अयतिरिति॥ ३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३ ॥

र ॥ यथावस्थितं स्वर्गादिसाधनभूतं कर्म फलाभिसन्धिरहितस्यास्य पुरुषस्य स्वफलसाधनत्वेन प्रतिष्ठा न भवतीत्यप्रतिष्ठं प्रकान्ते ब्रह्मणः पथि विमूढः तस्मात्पथः प्रच्युतः, अत उभयविभ्रष्टता किमप्य नश्यत्येव, उत न नश्यति, तमेव सशयमशेषतश्छेत्तुमर्हसि, स्वतः प्रत्यक्षेण युगपत्सर्वं सर्वदा पश्यतस्त्वत्ताऽन्यस्सशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३७ ३८, ३९ ॥

श्रीभगवानुवाच—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

नहि कल्याणकृत्कश्चिदुर्गतिं तात गच्छति ॥

४०

अथ यथा योगे प्रकान्तस्य तस्मात्प्रच्युतस्येह चामुत्र च विनाशा न विद्यते, प्राकृतस्वर्गादिभोगानुभवे ब्रह्मानुभवे चाभिलषितानामपिरूप प्रत्ययायाख्यानिष्ठावाप्तिरूपध

ता ॥ पारिशिष्यादप्रतिष्ठपदं सात्कारिकफलसाधनकर्मभ्रंशाभिप्रायमित्याह—यथावस्थितं (मिति) । कर्मस्वरूपानुष्ठानप्रयासदौ न किञ्चिन्न्यूनम्, अभिसन्धिवैपग्यानु निष्फलं सवृत्तमित्यभिप्रायः । 'विमूढो ब्रह्मणः पथि' इति ब्रह्मणः अज्ञानं न विवक्षितम्, नात्सोपन्यम् निवृत्तं प्रति पृच्छ्यमानत्वात् । अता विमोहकार्ययोगानवृत्तिरत्र विमूढशब्देन लक्ष्यत इत्यभिप्रायणं प्रकान्त इत्यादि प्रच्युत इत्यन्तमुक्तम् । ब्रह्मणः पथि—ब्रह्मप्राप्त्युपायभूते योग इत्यर्थः । 'एत मे सशयम्' इति निर्दिश्यमानस्य सशयस्यार्थो मद्द शिरोन्तरमाह—किमप्य नश्यत्येवोता अहसि—सर्वशक्त्यकारिणस्त्वप्रियसम्पत्त्वादियुक्तस्त्वं योग्योऽसीत्यर्थः । कृष्णशब्देन त्वच्छब्देन चाभिप्रेतमाह—स्वतः इति । करणाधीनम्, अविशदानुमानादिप्रायः, क्रमभावि कतिपयविषयः, कादाचित्कमपि हि त्वदन्यथा ज्ञानमिति भावः । एतन् 'यो वेत्ति युगपत्सर्वं प्रत्यक्षेण सदा स्वतः । त प्रणम्य ह्रीं शाल्मन्व्यायतस्व प्रचक्ष्महे' इति तु भगवन्नाथमुनिमिश्राणा वचनमनुसहितम् । नह्युपपद्यत इति युक्तिविरोधाभिप्रायः ॥ ३७ ३८ ३९ ॥

अथोभयपुरुषार्थान्वयमुपन उभयविभ्रष्टता परिहरति—'पार्थ' इति । तस्येत्यनेन परामृष्टमाकारद्वयमाह—अथक्षयति । इहामुत्रशब्दयोर्भूलेकस्वर्गलोकादिपरत्व परिहृत्यात्र विवक्षितमाह—प्राकृतेति । यथा मुमुक्षा पुण्यमपि पापकोशौ निक्षिप्यते, तथा तस्य स्वर्गादिकमपीहशब्दनिर्देशार्हं प्रकरणसङ्गतचेति भावः । विनाशशब्द 'प्रैत्यवायो न विद्यते' इति प्रायुक्तमप्यत्र सर्वं सङ्गृह्णातीत्याह—प्रत्ययायाख्यति । कल्याणशब्दस्यात्र प्रस्तुतविशेषपर्यन्तानव्यञ्जनायाह—निरतिशयति । 'गच्छति' इत्यनप्र पा ॥ १ वायतत्वे ॥ २ युक्तिविरोधाभिप्रेत पा ॥ ३ गी २ ४० ॥

शा ॥ एतत् म मम सशयं कृष्ण छेत्तुम् अपनेतुम् अशेषतः । त्वदन्यं त्वत्त अन्यं ऋषि देवा वा छेत्ता नाशयिना सशयस्य अस्य न हि यस्मात् उपपद्यत न सम्भवति । अत न्वमव छेत्तुम् अर्हसि इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इ पार्थ नेत्र इह लारु नामुत्र परस्मिन् वा लोके विनाश तस्य विद्यते नास्ति । नाशो नाम पूर्वस्मात् हीनजन्मप्राप्तिः । स तस्य योगभ्रष्टस्य नास्ति । हि यस्मात् कारणात् कल्याणवृत्तं शुभवृत्तं कश्चित् दुर्गतिं कुस्मिता गतिं हे तात तनोति आत्मानं पुनरुपपन्नं नि पिता तात उच्यते । पितरं पुत्र इति पुत्राऽपि तात उच्यते । शिष्याऽपि पुत्रवत् इति भ्रुवाऽपि तात उच्यते । न गच्छति ॥ ४० ॥

याधिनाशो न विद्यत इत्यर्थः, नहि निरतिशयकल्याणरूपयोगकृत्कश्चित्कालत्रयेऽपि दुर्ग-
तिं गच्छति ॥ ४० ॥

कथमयं भविष्यतीत्यत्राह—

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुपित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥

४१

यज्जातीयभोगाभिकाङ्क्षया योगात्प्रच्युतोऽयमतिपुण्यकृतां प्राप्यान् लोकान् प्राण-
तज्जातीयानतिकल्याणान् भोगान् योगमाहात्म्यादेव भुञ्जानो यावत्तद्भोगतृष्णावसानं श-
श्वतीस्समास्तत्रोपित्वा तस्मिन् भोगे वितृष्णः शुचीनां श्रीमतां योगोपक्रमयोग्यान् दृष्टे
योगोपक्रमं भ्रष्टो योगमाहात्म्याज्जायते ॥ ४१ ॥

अथवा योगिनामेव कुले महति धीमताम् ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥

४२

य ॥ परिपक्वयोगश्चलितश्चेत् योगिनां धीमतां योगं कुर्वतां स्वयमेव योगोपदेशक्षमा-
णां कुले भवति; तदेतदुभयविधं योगयोग्यानां योगिनां च कुले जन्म, लोके प्राकृतानां
दुर्लभतरम्, एतत्तु योगमाहात्म्यकृतम् ॥ ४२ ॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदैहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥

४३

ता ॥ 'अथवा' इति व्यवस्थितविकल्पार्थम्. अतिशयितजन्मनिर्देशोऽतिशयितहेतुसाक्षाद् इति दर्शयितु—
परिपक्वयोगश्चलितश्चेदित्युक्तम् । 'योगिना कुले' इति कस्यचियोगिनस्मन्ताने प्रयुक्तिर्न्यते;
तावन्मात्रस्यात्यन्तयोगोपकारकत्वाभावात्, किं तूपदेशार्हत्वाय योगिना सतामेव पुत्रादित्येन जायत
इति दर्शयितु— योगं कुर्वतामिति तत्रैवमाननिर्देशः । 'शुचीना श्रीमताम्' इत्यन्यस्मादुपदेष्टृयागाभिगम
प्रत्यानुगुण्यमात्रमुक्तम्, इह तु 'धीमताम्' इति वचनात्तेषामेवोपदेष्टृत्वयोग्यतोऽन्यत इत्याह— स्वयमेवेति ।
'पशुर्ननुष्य. पक्षी वा ये च वैष्णवसभ्रयाः' 'तैर्न दास्यसुल्लैकसङ्गिनाम्' इत्यादिप्रतिपादितैर्भवयुक्ते-
र्महत्त्वं. पूर्वश्लोकस्य गेहशब्दतुल्यार्थत्वाद्वापि तुल्यशब्दो गृहवाची । एतदुभयविधमिति— साधार-
रणश्लोकेऽस्मिन्नुवादस्य उभयान्वयित्वमेव ह्युचितमिति भावः । प्रकृतिमात्रदर्शिनजनविषयेण लोकादन्दे
मुमुक्षुव्यतिरिक्तविवक्षामाह— प्राकृतानामिति । दुर्लभतरं कथं लभ्येतेत्यनेहशब्दाभिप्रेतमाह—
एतत्त्विति ॥ ४२ ॥

ततः किमायातमपर्यायस्य, पूर्वदेहारब्धस्य योगस्य शिथिलत्वात्, योगितुल्यजन्ममात्रस्य च मोक्षहेतु-
त्वाभावादित्यत्रोत्तर 'तत्र तम्' इति । तत्रशब्दस्य समग्रीशान्पाद्देहविषयत्वभ्रमव्युदासाय पूर्वोक्तवा-

प्र पा॥ 'पशुर्ननुष्य' पक्षी वा ये च वैष्णवसभ्रया । तेनैव
ते प्रयान्यन्ति तद्विष्णोः परमम्भद्रम् ॥ अत्र वैष्णवश-
ब्दो भ्रष्टविस्तदाचार्यपरो मन्तव्यः ॥

२. श्लोत्रले ५५ श्लोक ॥ 'तत्र दास्यमुल्लैक
सङ्गिनाम्भवेनाथरत्नीप वीटजन्म मे । इतरावमधेयु मा
स्मभूदधि मे जन्म चतुर्मुखात्मना ॥ अस्वार्थे - पूर्वम्
'भगवन्नात्मिनि प्रवचते' इति भगवन्नक्ति प्रायिता,
तदिहृदये तत्फलत्वेन च 'तदीयेषु भक्तिरूपसङ्गिकर्ष
मे स्वाद्' इत्यभिप्रायेण प्रायैवत तत्र दास्यति ।
तत्र दास्यमुल्लैकसङ्गिना - स्वल्लैकैर्धीश्रीतिमात्रासक्ताना
मित्यर्थे । एतेन 'एव-नशीलस्य इन्द्रजितस्य' इत्यादिप्र-
सिद्ध वैषयिकरूपस्यैवैव च यतो ईदंशभागतताभिमा-
नगौचरत्वाय स्थानांतरणमनानर्हान्वयतित्वविवक्षया

'वीटजन्मापि' इत्युक्तम् । 'शुचीना श्रीमता गेहे' इ-
त्युक्तमुल्लैकजन्म तिष्ठतु, 'पशुर्ननुष्यः' इत्यादिपुक्त-
पकृष्टजन्मापि तदिष्टवर्तिनियोगसिद्धत्वात् शेषत्वकाष्ठा-
वेदिना ममत्तम्, नागतताभिमानविषयभूतदशवासि-
त्वं तल्लैकपूर्वैच ममापेक्षितमिति तात्पर्यम् । 'अपि'
शब्द तत्र गाढाभिमतस्य धोतयति । इतरावसयेषु-
अभागतविनिवेशेषु, चतुर्मुखात्मनाऽपि जन्म माहमभूत्,
किं पुनर्मनुष्याणात्मनाऽपि तात्पर्यम् । तत्राभिप्राये च-
तुर्मुखात्मनाऽपि जन्म मदभिसन्धिबिरुद्धमित्यभिप्रायेण
पुनरपि 'मे' इत्युक्तम् । एतेन भागवतानाम् अभागत-
ससमी परिहाये इत्युक्तं भवति । 'नेदवित् अनिद-
विदा समुदिजेव, न मह भुजात, नवमधमाविश्याद्'
इति बहूचक्षुते— इति ॥

या ॥ अथवा श्रीमतां कुलात् अन्यस्मिन् योगिनामेव दरिद्राणां कुले भवति जायते धी-
मतां बुद्धिमताम् । एतत् हि जन्म, यत् दरिद्राणां योगिनां कुले, दुर्लभतरं दुःखलभ्य-
तरं पूर्वम् अपेक्ष्य लोके जन्म यत् ईदं यथोक्तविशेषणे कुले ॥ ४२ ॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि सः ॥

४३=

रा॥तत्रजन्मनि तमेव पौर्वदैहिकं योगविषयं बुद्धिसंयोगं लभते । ततस्तुतप्रबुद्धवद्भूयस्सं-
सिद्धौ यतते । यथा नान्तरायहतो भवति ; तथा यतते । तेन पूर्वाभ्यासेन—पूर्वेण योग-
विषयेणाभ्यासेन सः योगभ्रष्टो ह्यवशोऽपि योग एव हियते । प्रसिद्धं ह्येतद्योगमाहात्म्य-
मित्यर्थः ॥ ४३= ॥

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥

४४

अप्रवृत्तयोगो योगे जिज्ञासुरपि ततश्चलितमानसः पुनरपि तामेव जिज्ञासां प्राप्य
कर्मयोगादिकं

ता॥।कार्येन अन्वयमाह तत्र जन्मनात्यादि।पूर्वदेहे ससारहेतुबुद्धेरपि सद्रावात्तद्व्यवच्छेदाव'तम्' इत्यु-
क्तमित्याह—योगविषयेति।ततः— बुद्धिसंयोगादित्यर्थः जन्मान्तरे समस्तसंस्कारतिरोधानस्य दृश्यमान-
त्वात्कथमिदमुपपद्यत इति शङ्कायां-पुण्यकृता तथाविधस्तस्कारभ्रष्टो नास्तीति प्रदर्शनाय-स्तुतप्रबुद्ध-
वदिति दृष्टान्त उक्तः । 'संसिद्धौ' इत्यत्रोपसर्गाभिप्रेतमाह—यथेति । तेनेत्यस्यार्थो-योगविषयेणेति।
'तेनैव'इत्यवधारणफलितमाह—योग एव हियत इति। हिशब्दार्थमाह—प्रसिद्धमिति।प्रसिद्धिश्चा-
दिभरतविदुरभीष्मादिदृष्टान्तेषु द्रष्टव्या । पार्थकुरुनन्दनशब्दाभ्यामुभयकुलशुद्धत्वादिरूचकाभ्यामर्जुन-
स्यापि शुचीनां श्रीमतामित्याद्यन्वयस्युचितः ॥ ४३= ॥

'जिज्ञासुः' इत्यादि प्रकरणवशाद्वासनाया विच्छिन्नघटकत्वप्रदर्शनार्थमित्याह—अप्रवृत्तेति ।
'जिज्ञासुरपि'इति मन्त्रन्तापिशब्दयोगोस्माभार्थात्—अप्रवृत्तयोग इत्युक्तमप्यवपि 'न लोकाव्यवनिष्ठा-
खलर्थतृणाम्' इति कर्मणि पठोनिषेधः ; तथाप्यत्र सम्बन्धसामान्यविवक्षया 'योगस्य' इति पठो ।
योगिनश्चलितस्य योगः, प्रकान्तयोगस्य चलितस्य तत्प्रक्रमः, योगमारुद्धोश्चलितस्यारुद्धेति तत्तदव-
स्थानुरुपं प्रतिषमाधानमिति भावः । कर्मयोगादिकं - कर्मयोगज्ञानयोगावित्यर्थः । यद्वा, कर्मयोग

प्र-पा ॥ १. अध्याया. २. ३-३९ ॥

श॥यस्मात् च—तत्र योगिनां कुले तं बुद्धिसंयोगं बुद्ध्या संयोगं लभते पौर्वदैहिकं
पूर्वस्मिन् देहे भयं पौर्वदैहिकम् । यतने च प्रयत्नं च करोति ततः तस्मात् पूर्वकृतात्
संस्कारात् भूयः बहुतरं संसिद्धौ संसिद्धिनिमित्तं हे कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

* यः पूर्वजन्मनि कृतः अभ्यासः सः पूर्वाभ्यासः, तेनैव बलवता हियते संसिद्धौ
हि यस्मात् अवशोऽपि सः योगभ्रष्टः ; तेन कृतं चेत् योगाभ्यासजात् संस्कारात् बल-
वत्तरं धर्मादिलक्षणं कर्म, तदा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेण आहियते ; अधर्मः चेत्
आ॥योगस्य जिज्ञासुरपि ज्ञातव्यो मया योग इति यस्यातीचेच्छा, सोऽपिशब्दब्रह्माति-

जा॥उप्रत्यययोगे 'नलोकाव्यय' इति पठोनिषेधात् योगस्य स्वरूपमित्यप्याहृत्य कश्चिद्वाख्यातवान् ।
श्रमो वृथैव, 'नजा निर्दिष्टमनित्यम्' इत्यस्यानित्यत्वात् । अतः काल्याणनो'द्विषः शतुर्वावचनम्' इत्या-
द्यवोचदित्यभिप्रेत्याह—योगस्येति । 'ब्रह्मजिज्ञाने'त्यादाविव विचारार्थताशङ्कानिरागाम्य व्याचष्टे—
ज्ञातव्य इति । अतीवेत्युप्रत्ययस्यार्थः, 'सनाशसमिधउः' इति तच्छ्रीलादौ तस्य विहितत्वात्, इ-
च्छार्थे वाधकाभावादिति भावः । 'शब्दब्रह्मातिवर्तते' इत्येतद्वेदोक्तकर्मकारिभ्योऽतिरिच्यत इति कश्चि-

पा ॥ * कथं तं पूर्वदेहबुद्धिसंयोगमिति ; तदुच्यते पूर्वेति ॥

रा ॥ योगमनुष्ठाय शब्दब्रह्मातिवर्तते । शब्दब्रह्म—देवमनुष्यपृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गादि-
शब्दाभिलाषयाम्य ब्रह्म प्रकृतिः । प्रकृतिवन्धाद्रिमुक्तो देवमनुष्यादिशब्दाभिलाषानर्ह
ज्ञानानन्देकतानमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

प्रयत्रायतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥

४५

ता॥ उपक्रमो प्रत्यात्मसाक्षात्काररूपस्य योगस्य स तथोक्तः। ब्रह्मशब्दोऽत्र न परब्रह्मविषयः, तस्यातिवर्त-
नीत्वात्पुनरपेक्षेः, 'शब्दब्रह्म' इति विशेषणायोमात्र । अतएव न जीवन्निपयः । नापि वेदविषयः, त-
स्याप्यतिवर्तनीयत्वात्। नापि लक्षणया वेदप्रतिपाद्यकर्मनिपयः, तत्फलविषयो वा, तत्रापि
वेदे ब्रह्मशब्दस्य गौण प्रयोग, तस्य परस्मैल्लक्षणा, उपनिषदशास्त्रोच इति बहुदोषप्रसङ्गात् ।
नापि शब्दज्ञ-व ज्ञानमात्र शब्दब्रह्म, योग विज्ञानोत्पत्तिवृत्तेर्विकल्पत्वात् । 'स्वाध्यायाद्योगमासीत्
योगात्स्वाध्यायमात्मानेत्' इत्यादिप्रसङ्गोपसर्गाच्च । योगमारुह्युः पुरुषश्शब्दश्रवणजनितज्ञानमात्रवतः
पुरुषादधिक् 'भोगेषु च विद्वांसो विद्वान् इत्युदयः । इत्युदयि कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवादिनः' इति-
रदिति चेत् तदपि न ऋषाद्याद्यापानात्, अपस्तुताभिधानप्रसङ्गात्, पूर्वोत्तरवाक्या नन्वव्याच्यतः
प्रकृत्यापि ब्रह्मशब्दप्रयोगस्यात्रापि प्राचुरादितिवर्तनीयत्वौचित्याच्च ब्रह्मशब्दोऽत्र प्रकृतिविषयः । तस्या
एव भोगभोगोपकरणभोगस्थानात्परिणामप्रदर्शनाय 'शब्दब्रह्म' इति व्यपदेशः । 'सैर्वाणि रूपाणि
विचित्रा धीरः । नामानि ज्वा' इत्यादिश्रुते विभक्त्या हि प्रकृतिर्वादिशब्दाभिलष्यात् । तदेतदखिल-
मभिप्रेय देवमनुष्येत्यादिः कृतम् । प्रकृत्यतिवर्तनशब्दार्थे फलित च दर्शयति—'प्रकृतिसम्ब-
न्धादिति । देवमनुष्येत्यादिना पुंमात्र देशे न नरः' इत्यादिक स्मरितम् । ज्ञानानन्देकतानमि-
त्यनेन च 'ज्ञानानन्दमयस्त्वात्मा शेषो हि परमात्मनः' इत्यादिकम् ॥ ४४ ॥

तदत्र भोगप्रदस्य पुनस्मभिद्धौ यत्रपर्यन्तमुत्तम् । अथ तत्र एव तस्यात्मप्राप्तिलक्षणपरमपुरुषा-
र्थयोगोऽभिधीयते 'प्रयत्रात्' इति । 'ततः' इति पद यथार्थानान्वये प्रयोजनाभावात्प्रकृतहेतुपरमाह
प्र पा॥ १४. पु ६ ६२. ३९२ पु २ इष्ट-यन् ॥ 'भूषते' इत्यपि प ॥ पुमान्-भा ना श्न देवतादय ॥
२ मनु २ ९७। ३. वजु. अरण ३-१२. पुंययुत्त-य ॥ ५ पात्ररात्रे नाह देवो नमस्त्रो वा न तियक् स्थ-
४. वि पु २ १३ ९८ पुनाप्रदेशे न नरा न बराऽपि वा । ज्ञानानन्द परमात्मनः' अस्वार्थे रह
५ पुनर्वचनस्य । इतीति ॥ नशाः पुनर्वचनं कर्मयोगस्य' स्व सम्प्रदायादद नादन्व ॥

शो॥ बलवन्तरः कृतः, तेन योगज्ञोऽपि संस्कारः अभिभूयते एव, तत्क्षये तु योऽप्यज्ञः संस्कार-
रः स्वयमेव फलम् आरभते, न दीर्घकालस्वस्यापि विनाशः तस्य अस्ति इत्यर्थः । अतः
जिज्ञासुरपि योगस्य स्वरूप ज्ञानम् इच्छन् अपि योगमार्गं प्रवृत्तः, मन्यासी योगज्ञः
सामर्थ्यात्—सोऽपि शब्दब्रह्म यदोक्तकर्मानुष्ठानफलम् भवतिवर्तते अपाकरिष्यति ; कि-
मुत बुद्ध्या यः योग तन्निष्ठः शब्दासं कुर्यात् ॥ ४४ ॥

जातिवर्तते परं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

ज॥ ज्ञाने तदस्य 'ततो याति सा गतिम्' इत्यस्यार्थस्य परमार्थादिति भावेनाह—'शब्देति' शब्द-
ब्रह्मशब्देन वेदकर्मिनिर्वाणान्वाच्यते, तदतिवर्तने परब्रह्म प्रातस्यैवेत्यत एवमुक्तम् ॥ ४४ ॥

गायत एवं योगमाहात्म्यं, ततोऽनेकजन्मार्जितपुण्यसञ्चयैः संशुद्धकिल्बिषः संसिद्ध-
स्सञ्जातः प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी चलितोऽपि पुनः परां गतिं यात्येव ॥ ४१ ॥

अतिशयितपुरुषार्थनिष्ठतया योगिनस्सर्वस्मादाधिस्यमाह—

तपस्त्रिभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मनोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥

४६

केवलतपोभिर्यः पुरुषार्थस्माभ्यते, आत्मज्ञानव्यतिरिक्तैर्ज्ञानैश्च यः, यश्च केवले-
रभ्यमेधादिभिः कर्मभिः, तेभ्यस्सर्वेभ्योऽधिकपुरुषार्थसाधनत्वाद्योगस्य तपस्त्रिभ्यो ज्ञा-
निभ्यः कर्मिभ्यश्चाधिको योगी, तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

ता॥—यत इति। अनेकजन्मसंनिधः अनेकैर्जन्मभिसम्ययोगयोग्यो जात इत्यर्थः। तव हेतुः—संशुद्ध-
किल्बिषत्वम्। 'प्रयत्नाद्यतमानस्तु' इन्द्रियनिग्रहनादिप्रयत्नेन योगी यतमानः इत्युपनक्तिः। अथवाधि-
क यतमान इत्यर्थः। तुशब्दप्रोक्तिं पूर्वोक्तं व्यञ्जयितुं—चलितोऽपीत्युक्तम्। चलितोऽपि पुनरिति तत-
श्शब्दव्याख्या। 'परां गतिम्' इति योग एव वा तस्मात्प्राप्तप्राप्त्यादिविचिन्त्यते ॥ ४५ ॥

एवंविधे योगस्य माहात्म्यं तपःप्रभृतिषु न कस्यचिदप्यस्ति, अतस्तपस्त्रिभ्यो योगी तम-
धिक इति योगे योगिने च प्रयोगं जीवात्मयोगोपदेशमुपनहरतीत्यभिप्रायणाद् अतिशयितेति।
योगिनोऽपि तपोशानकर्मणा सद्गानानुसन्धेदाय केवलादितद्वद् । आत्मज्ञानव्यतिरिक्तैर्ज्ञानैरि-
ति—सन्तिहि तत्तद्योगशास्त्रोक्तानि औपनिषदानि च देवतान्तरचन्द्रगुणैरिन्द्रियविषयाणि
ज्ञानानि। तपश्शब्दाद्यर्थैर्कर्मशब्दाद्यर्थस्य वैषम्यं दर्शयितुम् अश्वमेधाशुपादानम् । तपःप्रभृतीनां यो-
गस्य च कण्ठद्वारा तारतम्यमिदं विरचितमिति दर्शयितुं पुरुषार्थाभिधानम् ॥ ४६ ॥

शो॥ कुतश्च योगिन्यं श्रेयः इति ?—प्रयत्नान् प्रयतनान् यतमानः, अधिकतरं यतमान
इत्यर्थः। तत्र योगी विद्वान् संशुद्धकिल्बिषः विशुद्धकिल्बिषः संशुद्धपापः अनेकजन्म-
संसिद्धः अनेकेषु जन्मसु किञ्चिद्विद्वित् संस्कारज्ञानम् उपचित्य तेन उपचितेन अने-
कजन्मकृतेन संसिद्धः अनेकजन्मसंसिद्धः ततः लभ्यसम्यग्दर्शनः सन् याति परां प्रकृष्टां
गतिम् ॥ ४५ ॥

यस्मान् एवं तस्मान् -तपस्त्रिभ्यः अधिकः योगी, ज्ञानिभ्योऽपि, ज्ञानम् अत्र

आ॥नेकजन्मनीत्याह प्रयत्नादिति जिज्ञासुर्वात्त्या प्रयत्नं करोति। एवमनेकजन्मभिः
संसिद्धोऽपरोक्षज्ञानी भूत्वा परां गतिं याति। आह च—'अतीव श्रद्धया युक्तो जिज्ञा-
सुर्विष्णुतत्परः। ज्ञात्वा ध्यात्वा तथा दृष्ट्वा जन्मभिर्भेदुभिः पुमान् ॥ विशेषधारायणं देवं
नान्यथा तु कथञ्चन' इति नारदीये ॥ ४५ ॥

जा॥योगिज्ञासामात्रेण परब्रह्मप्राप्तिश्चेत्—योगानुष्ठानस्यैव स्यादित्यत एतदेवाद्यद्वयं भगवतैवो-
त्तरं दत्तमित्याह—नैकेति। न योगिज्ञासामात्रेणैवमिच्छायः। अत्र योगिज्ञासोत्प्रेरणायात् कथं त-
द्विषयमेतदित्यतोऽप्युपाहारेण व्याचष्टे—जिज्ञासुरिति। ज्ञात्वा योगमिति शेषः। यतनान्तरमनेक-
जन्मसंसिद्ध इत्यन्वयाप्रतीतिनिर्वाहार्थाद्—एवमितियोगे संभूतं तमिद्वैरित्यन्वये कारणाभावादिति भा-
वः। व्याख्यातायै पुण्यमम्मतिमाह—आह चेति ॥ ४५ ॥

रा॥तदेवं परविद्याङ्गभूतं प्रजापतिवाक्योदितं प्रत्यगात्मदर्शनमुक्तम्; अथ परविद्यां प्रस्तौति
योगिनामपि सर्वेषां मद्भूतेनान्तरात्मना ।

श्रद्धवान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥

४७

'योगिनाम्' इति पञ्चम्यर्थे पठ्यते । †'सर्वभूतस्थमात्मानम्' इत्यादिना चतुर्विधा

ता॥एव सर्वसादाधिक्ये जीवात्मयोगिनः प्रतिपादिते ततः परमपुरुषार्थं नास्तीति श्रोता चरितार्थबुद्धिस्त्वादिदि गङ्गमानो भूमविद्यायामिव स्वयमेव ततोऽप्यतिशयितपुरुषार्थसाधक तदङ्गिनं स्वविषयभक्तियोग मध्यमपदकेन प्रतिपादयितु स्वयमेव प्रमौलीत्याह तदेवमिति । उक्तैः प्रमाणतर्कैरुपपादितप्रकारेणैवार्थः । सद्गत्यर्थे प्रथमपदकस्य मध्यमपदकरोपत्वमाह—परविद्याङ्गभूतमिति । तत्र प्रमाणयोजन—प्रजापतिवाक्योदितमिति । प्रागेवेद प्रपञ्चितम् । एतेन परिशुद्धप्रत्यगात्मदर्शनमात्रस्य परमयोग्यतादिक उदनेऽन्तिमयुगवेदान्तिप्रभृतयो निरस्ताः । परविद्यां—परा विद्यामित्यर्थः; 'अथ परा यथा तदधरमधिगम्यते' इत्यादिवत् । यद्वा, परमात्मनो विद्यामित्यर्थः । प्रस्तौति—प्रस्तावमात्मनिद, प्रपञ्चो ह्यनन्तर भविष्यतीति भावः । 'तपस्विभ्योऽधिकः' इत्यादिप्रकरणादत्रापि 'यो गिभ्यः' इत्यर्थोऽभिप्रेत इति मन्वान अह—योगिनामिति पञ्चम्यर्थे पठ्यति—सम्यन्धसामान्यपद्यसात्मन्धविशेषे विवक्षावशात्पर्यवमानमिति भावः । नन्वेव किमर्थं परित्थिष्यते, निर्धारणे पद्यत त मभ्यति । तथाहि—प्रागुक्तेषु चतुर्षु योगेषु 'सर्वभूतस्थित यो मा भजयेत्कृत्वास्वितः' इति योगी शब्दिदुक्त, अत्रापि 'श्रद्धावान् भजते यो माम्' इति स एव प्रत्यभिजायते; अतस्ताद्विधारेण 'युक्ततमः' इति प्रशंसात्र क्रियते । 'युक्ततमः' इत्यत्र प्रत्ययश्च निर्धारणार्थत्वसूचकः; तस्मात्प्राप्तौ पञ्चम्यर्थं पठ्यति तत्राह—सर्वभूतस्थमिति । एतेन पूर्वश्लोके योगीत्येकवचन निर्देशोऽप्यत्र बहुवचनेन

प्र-पा॥११ ६-२९॥ १ तत पर पुरुषा पा॥२ गुण्ड.

१ १ ५. 'इतिवचनितेव परानेवाऽपरात्' इति तत्रेऽपरा क्तवदा यतुर्वेदः इति तदोऽर्थवेदः शिक्षा क पा क्वाक रण निरुक्तं त-डा एवं निपमिति। अथ परा यथा तदक्षर मधिगम्यते ॥ अत्राप्युक्ता दे तद्वेदेतिने, अत्रविषय पराक्षापराक्षरूपे द्वेषाने उप दय इत्यर्थः । 'तत्पादितहेतु ह्यनन्त कमनोक्तमहाभुने । आगनोऽथ विवराथ दि धाशान-नाच्यवत् । अत्रेऽन्यागममय पर अत्रविशेष जम्' इति (६ ५-६०, ६१) विष्णुपुराणोक्त । केने निप इत्यत्राह—पराचैवापरा-नि । परमभरमि ति ज्ञान द्विविधमित्यर्थः । तत्र मूर्त्तिकटाह-व्यायेन

अ-प्र-ज्ञानस्वरूपमाह—तवेति । ज्योतिषमिचन-तरम् 'इतिह स-नावपुराणमीम, नाधर्मैवास्वराणी' इति अ-धिकः पाठः श्रीमत्पकारैः, रत्नरामानुजवती-द्वैशादृत्. १ पद्यज्ञोपेतस्यिरिस्तक संप्रबुहणवेदध्रवणजन्यं परोक्षज्ञान-मित्यर्थः । अथपरविद्यामाह—अथपरेति । अत्र 'तत्' शब्दः; 'इतिहरम यत् मद्भविद' इत्यत्र निर्दिष्ट' यत्' शब्दप्रतिनिर्देशक । येन ज्ञानेन 'यद्भविद' इति, वाक्ये प्राप्यतया निर्दिष्टम्; तदक्षरम्; अधिगम्यते आधिबधेन ग-यते, अपरोक्षीक्रियत इत्यर्थः । विवेका-दिमापनमप्युक्तमर्थ, अथवज-वशानानन्तरभाविदर्शन-समासाकार परज्ञानमित्यर्थः ॥

रा॥ज्ञानिभ्यो यो गङ्गानिभ्यः । तपस्विभ्यः कृच्छ्रादिचारिभ्यः । उक्तञ्च—'कृच्छ्रदेरपि ज्ञानतु ज्ञाने योगस्य फले तत्कथ ज्ञानिभ्योऽप्यधिके मन इत्यत आह—ज्ञानिभ्य इति । यद्यपि ज्ञानतपसा पूता इति ज्ञानमपि तपसाऽपि तदतिरिक्तमेवात्र शिक्षितामित्याह—तपस्विभ्य इति ।

ज्ञानतु ज्ञाने योगस्य फले तत्कथ ज्ञानिभ्योऽप्यधिके मन इत्यत आह—ज्ञानिभ्य इति । यद्यपि ज्ञानतपसा पूता इति ज्ञानमपि तपसाऽपि तदतिरिक्तमेवात्र शिक्षितामित्याह—तपस्विभ्य इति ।

या॥योगिनः प्रतिपादिताः; तेष्वनन्तर्गतत्वाद्ब्रह्ममाणस्य योगिनो न निर्धारणे पद्यो सम्भवति । 'अपि सर्वंपाम्' इति सर्वशब्दनिर्दिष्टास्तपस्विप्रभृतयः। तत्राप्युक्तेन न्यायेन पञ्चम्यर्थो प्रहीतव्यः। योगिभ्योऽपि सर्वेभ्यो ब्रह्ममाणो योगी युक्ततमः। तदपेक्षया अधरत्वे

ता॥नानुवादस्य विषयोऽपि दर्शितः, ततः किमित्यत्राह—तेष्विति। अयमभिप्रायः—परमात्मोपासको हि योगी मध्यमपदकेन वक्ष्यते; तस्य च प्रस्तावोऽत्र क्रियते; नचासौ प्रागुक्तः; 'सर्वभूतस्वित्तं यो माम्' इत्यादेश्च सामानुसन्धानविषयत्वं प्रागेव प्रतिपादितं; ततो न तस्यात्र प्रत्यभिज्ञा, किञ्च 'आत्मोपम्येन' इति श्लोके 'सर्वभूतस्वित्तम्' इत्याद्युक्तयोगिनोऽपि परतरो योगी प्रागुक्तः; ततश्च 'सर्वभूतस्वित्तम्' इत्यादिनोक्तयोगिनोऽत्र सर्वरमादाधिक्यप्रतिपादने पूर्वेण विशेषः स्यात्; अतोऽस्य योगिनस्तेष्वन्यतमत्वायोगान्न निर्धारणे पद्यीयम्; तदिदमुक्तं-तेष्वनन्तर्गतत्वादिति । ननु पूर्वाकावन्वक्ष्यमाणं च योगिनं सा. मान्येन संगृह्य तेष्वन्यतमस्य वक्ष्यमाणस्य निर्धारणं किं न स्यात् ; मैवं, प्रतिपन्नेषु केषुचित्प्रतिपन्न एव हि कश्चिद्विधोर्वैः, अन्यथाऽतिशयविधानार्थमनुवादायोगात्। नच वक्ष्यमाणो योगी श्रोतुरर्जुनस्य इतः पूर्वं प्रतिपन्नः। इदमपि—वक्ष्यमाणस्येतिपदेन सूचितम्। अतः प्रागुक्तेभ्यो योगिभ्योऽधिकस्य वक्ष्यमाणस्य योगिनः प्रस्ताव एवाय भवितुमर्हति, ततश्च पञ्चम्यर्थत्वे विवक्षणीये न निर्धारणे पद्यी संभवतीति 'योगिनामपि सर्वंपाम्' इति सामानाधिकरन्धेन योजनायामपिशब्दस्य मन्दप्रयोजनत्व स्यात्, योगिनां हि प्रशंसा तदा सूचिता स्यात्, सा च प्रागेव प्रतिपन्नत्वात् न सूचनमपेक्षते। समुद्रादपि विपुलोऽयमित्यादिष्ववहारेष्वित्यत्र विपरीतप्रतीतिश्च स्यात्; अपिशब्दस्य समुच्चयार्थत्व प्रतिद्विप्रकर्षवदत्रापि संभवदपरित्याज्यम्; 'योगिनामपि' इत्यनेनैव गतार्थत्वेन सर्वशब्दश्च नात्यन्तापेक्षितः; यदिचापेस्समुच्चयार्थत्वं, सर्वशब्दस्यच समुच्चैतव्यायान्तरपरत्व संभवति; अतस्तदेवोपादानमुचितम् । सम्भवन्ति चात्र सर्वशब्दार्थतया तपस्विप्रभृतयः प्रसक्ताः; तेन च योगिशब्देन संगृहीताः; मुख्ये संभवति च तेन तद्वक्षणा न युक्ता। योगिभ्यो न्यूनानामपि तेषामुपादानं दृष्टान्तार्थतयाऽन्यन्तोचितमेव । योगिनां तपस्विप्रभृतीनां च समुच्चयोऽधरत्वसाम्यप्रतिपादनौपीयकत्वादत्यन्तापेक्षितः। तदेतत्सर्वमभिप्रायत्राह-अपिसर्वंपामिति। उक्तेन न्यायेनेति। प्रकरणवशात्तेष्वनन्तर्गतत्वाद्दन्तर्भावितुमशक्यत्वाच्चेति भावः। तपस्यादिसद्ब्रह्माभिप्रायं वक्तुं फलितमन्ययमाह—योगिभ्य इति युक्ततम इति—अधिक इत्यर्थः। यद्वा योगिनां तपस्विप्रभृतीनां च यथास्वमुपाययुक्तत्वात्तेभ्यस्सर्वेभ्योऽयमतिशयितोपाययुक्त इत्यर्थः। अथवा, योग्यतम इत्यर्थः। एतदखिलमभिप्रेत्य 'श्रेष्ठतमः' इति वक्ष्यति। योगिभ्योऽपि न्यूनतमास्तपस्विप्रभृतयः किमर्थमत्र संगृह्यन्त इत्यत्र दृष्टान्तार्थतां विशदयति-नदपेक्षेति। औत्तिकोदाहरणेन द्रवयति—मेवंपेक्षेति। नन्ववरत्वे न कश्चिद्विशेष इत्युक्तम्; तथासति तपस्विप्रभृतीनां योगिना चाल्पन्तसमत्वप्रसङ्गात्, अस्ति च विशेषो मेवंपे-

प्र-पा ॥ १ गी ६-३१ ॥

२. गी. ६-३२ ॥

शं॥योगिनामपि सर्वंपां *रुद्रादित्यादिपराणां मद्भूतेन मयि धासुदेवे समाहितेन अन्त-

आ॥यज्ञादेर्ध्यानयोगो विशिष्यते। तत्रापि शेषधर्माद्ब्रह्मशिवादिध्यानतो हरेः ॥ ध्यानं कोटि-

जा॥ब्रह्मज्ञानादाधिक्यस्यासम्भवायोगज्ञानाधिक्यस्य पृथगुक्तत्वादिति भावः। अत एव पूर्वं तद्व्याख्यातम्। उक्तार्थमुपादयन् श्लोकरूपार्थं पुराणवाक्येनाह—उक्तंचति। मुमुक्षुणा मुमुक्षुणाम् । एतेन सर्वंपामपि योगिनां मध्ये यो मां भजते, स युक्ततरो मतः। तत्रापि मद्भूतेनान्तधत्माना यो भजते, स युक्ततमो

रा॥ तपस्विप्रभृतीनां योगिना च न ऋश्चिद्विशेष इत्यर्थं , सर्वपेक्षया सर्वपाणामिह । यद्यपि सर्वपेक्ष्यन्त्यन्यन्यूनाधिकरूपमात्रेण विद्यत तथापि सर्वपेक्षया अवरत्वनिर्देशस्समानः । मत्प्रियत्वातिरिक्तेणानन्यधारणस्वभावतया मद्गतेन अन्तरात्मना मनसा, ब्रह्मावान् अत्यर्थमत्प्रियत्वेन क्षणमात्रविच्छेदापासहतया मत्प्राप्तिप्रवृत्तां त्वरायान् या मा भजते, मा विचित्रानन्तभोग्यमोक्तुवर्गभोगोपकरणभोगस्थानपरिपूर्णनिखिलजगदुदयप्रभवलयलीलम् अस्पृष्टाशेषदोषानवधिकातिशयज्ञानवल्लभ्यर्थयोग्यशक्तितेज प्रभृत्यसङ्घयमल्याणगुणगणनिधिः, स्वाभिमतानुरूपेरुपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवद्यनिरतिशयाज्वल्यसोऽर्द्यसोगन्ध्यसोकुमार्यलावण्ययावनाघनन्तगुणनिधिदिव्यरूप, वाटनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्व

ता॥ श्रयापि सर्वपाणा मावया न्यूनाधिकरूपेणावरत्वावतरत्वरूप तवाह—यद्यपीति।नेदानीं मियस्त्वारम्य निगिष्यते, किन्तु मियस्त्वारम्यवतामप्यत्यन्तातिशयितापेक्षया न्यूनत्वमात्रमिच्छितं तावत्तं च वरत्वव्यवहारोऽप्यविशेषा जायत इति भावः । मत्प्रियत्वातिरिक्तेणति अहं प्रिय प्रीतिविषयो यस्य न मत्प्रिय , तस्य भावस्तत्त्व—भक्त्यतिरिक्तेणेत्यर्थः । अनन्यसाधारणस्वभावतयाति स्वाभिमतभोग्यमेव हि धारकमिति भावः । वाचाद्वियशरीराद्यपजयात्र मनसाऽन्तरात्मशब्दावच्यत्वम् । भक्ति काष्ठादशया अद्वाद्यान्दस्येच्छादिमात्रविषयत्वमनुचितम् अत इच्छाकायचराविषयतामिच्छायाश्च त्वयहेतु तीत्रदशापत्तिं दर्शयति अत्यर्थेत्यादिना। भजनीयतया निर्दिष्टस्य श्रुतिस्मृत्यादिशतै , वक्ष्यमाणपदकद्वयेन चाक्षानुपासनोपयुक्ताकारा मामित्यनेन विवक्षितान् दर्शयति—विचित्रत्यादिना आप्याययन्तामत्यन्तेन । तत्रापि 'वाङ्मनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावम् इत्यन्तानि विशेषणान् परत्वोपयिजानि। तत पराणि तु सौलभ्योपयिकानीत विवक । तदुभयाभिधानं च अतिमुलभस्य तृणादे , आतदुलभस्य मेवादेश्वान्यतरवैकल्येनानुपादेयत्वात् । कारणवाक्यस्थाना सद्ब्रह्मात्मादिसामान्यशब्दानामनयथासिद्धविशेषोपस्थापकनारायणपदार्थपर्यवसानमभिप्रयन् 'जमाद्यस्य यत' इति सूत्रानुरूपितायेन 'यैता वा इमानि' इत्यादिवाक्येन प्रातपादित जिज्ञास्यस्य ब्रह्मणो लक्षणं दर्शयिष्यमाणजगत्कारणत्ववैश्वरूप्यादिवैभव धनञ्जयसारथौ दर्शयति—विचित्रति । कारणत्वमुत्तेन लीलाविभूतयोग प्रतिपादित , अथ कारणत्वशक्तिर्देवत्वगुणवैकल्यशब्दानुवृत्त्यर्थं शोबकवाक्यादिसिद्धमुभयलिङ्गत्व दर्शयति—अस्पृष्टति । अस्पृष्टाशेषदोषत्वस्य गुणविशेषणत्वे दोषसामानाधिकरण्याभावा विवक्षित , गुणविशेषणत्वे दोषाल्यन्ताभावः । अथ शुभाश्रयाप्राकृतविग्रहविशिष्टत्वप्रतिपादनमुत्तेन दिव्याभरणायुधमहापपरिचनस्थानादियोगमुपलक्षयन् नित्यविभूतियोग सूचयति—स्वाभिमतति । एवमुभयविभूतियोगादुभयलिङ्गत्वात् फलित केवलपरत्वे वाङ्मनसापरिच्छेद्यतापासनायोग्यं चमपि सूचयितुं परत्वातिशयमाह—वाटनसति । स्वरूपमीश्वरत्वादिकम्, आनन्दरसादिकं वा। स्वभावस्तु निरूपितस्वरूपविशेषका धर्मा । उक्त परत्वमेव स्वरूपम्,

प्र पा ॥ १ शारकरक १ १ २ ॥

२. शैच. भृगुवह्नी १ ॥

३ सशेषत्व पा ॥

शो॥ रात्मना अन्त करणं ब्रह्मावान् ब्रह्मधानं सन् भजते सेवते यो मा, स मे मम युक्तः
आ॥ गुण प्रोक्तमधिकं वा मुमुक्षुणां' इति गारुडः । 'अज्ञात्या ध्यायिना ध्यानाज्ज्ञानमेव विशीष्यत। ज्ञात्वा ध्यानं ज्ञानमात्राज्ज्ञानादपि तु दर्शनम् ॥ दर्शनादपि भक्तेश्च न किञ्चिज्ज ॥ मत इति व्याख्यातं भवति। 'ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिक' इत्येतद्योगज्ञानविषयमेव, न तद्ब्रह्मज्ञान

रा॥भाचम्, अपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्यमहोदधिम्, अनालोचितविशेषाशेषलो-
कशरण्यं प्रणतार्तिहरम्, आश्रितवात्सल्यैकजलधिम्, अखिलमनुजनयनविपयतांगतम्,
अजहत्स्वस्वभावं, वसुदेवगृहेऽवतीर्णम्, अनवधिक्रातिशयतेजसा निखिलजगद्भासयन्तम्,

ता॥वक्ष्यमाणं सौलभ्यं तु स्वभाव इत्येके। अवतारसौलभ्येहेतुनाह—अपारेत्यादिना। प्रत्येकमेपां महो-
दधि 'त्रिंशो वैश्यास्तथा शूद्राः' 'अभयं सर्वभूतेभ्यः' 'सर्वलोकशरण्याय' 'यैदि वा रावणस्त्वयम्' इ-
त्यादिभिसिद्धं दर्शयति—अनालोचितेति। विशेषाः—जातिगुणवृत्तविद्यादिरूपाः। उक्ताः का-
रुण्यादिगुणाः एवंविधशरण्यत्वे हेतवः। शरण्यशब्देनाभिगमनीयत्वमुक्तम्; तत्कलभूतविरोधिनिरस-
नशीलतामाह—प्रणतार्तिहरमिति। सर्वसाधारणतया गुणान्तरेऽसह निर्दिष्टमपि वात्सल्यगुण भूयोऽपि
विशेषसम्बन्धानुसन्धानाय विशेषतोऽवतारेण कार्यकरत्वंशापनाय, सापराधानामर्भतये, शानादिरहितद-
शायामपि स्वयमेव रक्षक इति प्रदर्शनाय, तत्प्रतिवन्धकभूतपरमात्मवैमुख्यनिवृत्तये च पृथगनुसन्धत्ते—
आश्रितवात्सल्यैकजलधिमिति। उक्तकारुण्यादिगुणगणफलितं प्रकृतावतारस्यावतारान्तपदैलक्ष्य-
माह—अखिलेति। 'अजोऽपि सन्नव्ययात्मा' इत्यादिना पूर्वोक्तं स्मारयति—अजहदिति। अवतार-
विशेषमाश्रितो हि मामित्याहेत्यभिप्रायेणाह—वसुदेचेति। तेजःकान्तिरूपावतारविग्रहगुणविशेषान्या-
भवतारदशायामेव परत्वसौलभ्यव्यञ्जकान्याम् उपासकचित्ताकर्षणमभिप्रेत्याह—अनवधिकेति। अन्नापि

प्र-पा ॥ १. गी. ९-३२ ॥

२. श्रीरामायणे. युद्ध. १८-३५. 'सकृदेव प्रप-
न्नाय तवार्मीति च याचते। अभयं सर्वभूतेभ्यो ददा-
म्येतत् प्रथमम्' ॥

३. श्रीरामा. यु. १७-१५. 'सर्वलोकशरण्याय रावण. स्वयम्' ॥

राघवाय महात्मने। निवेदयतमा क्षिप्रं विभीषणमुप-
सितम् ॥

४. श्रीरामा. यु. १८-३६. 'आनयेनं हरिश्रेष्ठ
दत्तमस्वाऽभयमववा। विभीषणो वा तुशीव यदिवा-

५. गी. ४-६ ॥

शं॥तमः अतिशयेन युक्तः मतः अभिप्रैतः इति ॥ ४७ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पादशिष्य श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ

श्रीमद्गीताभाष्ये पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥

आ॥त्साधनाधिकम्' इति च नारदीये ॥ ४६ - ४७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥

ज ॥ विषयमित्येतत्पुराणवाक्येन स्थापयति—अज्ञात्वेति। योगमितिशेषः। साधनाधिकं—साधनेष्व-
धिकम् ॥ ४६-४७ ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितगीताभाष्यस्य टीकायां जयतीर्थमुनिविरचिताया
पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥

य॥आत्मकान्त्या विश्वमाप्याययन्तम्, भजते - सेवते, उपास्त इत्यर्थः । स मे युक्ततमो मतः—स सर्वेभ्यदधोष्ठतम इति सर्वे सर्वदा यथावस्थितं स्वत एव साक्षात्कुर्वन् अह मन्ये ॥ ४७ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीमद्गीताभाष्ये पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

ता॥भास्वरत्व तेज, ततएवानभिभवर्नायत्वमपि सिद्धम्। कान्तित्वु रामणीयक, लावण्यापरपर्यायचन्द्रिकाकल्पा प्रभा वा । अतएव हि—आप्याययन्तमित्युक्तम्। एतेन 'विश्वमाप्याययन् कान्त्या' इत्यादिकस्मारितम्। 'भजते' इत्यस्य विवक्षितं वक्तुं धातुपाठपठितमर्थे तावद्दर्शयति—सेवते इति। 'सेवा भक्तिरूपास्तिः' इति नैषण्डुकप्रसिद्धिभाषित्य विवक्षिते क्षुतिप्रसिद्धे स्थापयति—उपास्त इत्यर्थ इति । 'योगिनामपि सर्वेषाम्' इत्युक्तवर्गद्वयं सङ्कल्य—सर्वेभ्य इत्युक्तम् । 'मे मतः' इत्यत्रास्मच्छब्दाभिप्रेतमाह—सर्वमित्यादिना । अत्रापि 'यो वेत्ति युगपत्' इत्यादिकमनुसहितम् ॥ ४७ ॥

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु भगवद्रामानुजविरचितश्रीमद्गीताभाष्यटीकाया तात्पर्यचन्द्रिकाया पद्योऽध्यायः ॥ ६ ॥ *

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः.

प्रथमपदकं सम्पूर्णम्

प्र पा ॥ १ सात्वतसहितायाम् २ ७७ ॥ अनौप न्या पूर्णेन्दुतनुत्वया ॥ ५-पुटे श्यारवातन् ॥
श्वेन वपुषा क्षमूर्तो मूर्तनाहृत । विश्वमाप्याययन् का । २, न्यायतत्वे ॥

श्रीः.

श्रियै नमः.

श्रीमते रामानुजाय नमः.

श्रीमद्यामुनिप्रणीतः

श्रीमद्गीतार्थसंग्रहः.

योगाभ्यासविधियोंगी चतुर्धा योगसाधनम् ।

योगसिद्धिस्वयोगस्य पारम्यं पट्ट उच्यते ॥ १० ॥

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता गीतार्थसङ्ग्रहर्क्षा.

ननु अत्र पञ्चार्थास्सङ्गृहीताः, भाष्ये तु कथमेकः, इत्थं—'स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान्' इत्यादिना पञ्चमे प्रस्तुतो योगाभ्यासविधिरेवात्र प्रपञ्चयत इति तत्प्रधानोपमभ्यायः; तदनुबन्धाः प्रसङ्गादन्ये प्रतिपाद्यन्त इति। एतेनाध्यायान्तरेष्वप्यनेकानुबन्ध एकैकार्थः प्रधानतम इति सूचितम्। तद्यथा—श्रवणाधिकारी, तन्मोहशमनं, कर्मयोगकर्तव्यत्व, तदवान्तरभेदः, तदन्तर्गतज्ञानविपाकः, योगाभ्यासविधिः, प्रतिबुद्धप्राधान्यं, त्रिविधाधिकारवेद्योपायदेयविभागः, सप्रकारो भक्तियोगः, गुणविभूत्यानन्त्यम्, वैश्वरूप्यदर्शनोपायः, भक्त्यारोहक्रमः, विशुद्धक्षेत्रज्ञचिज्ञान, त्रैगुण्यविशोधनं, पुरुषोत्तमवैलक्षण्य, शास्त्रवरयत्वं, शास्त्रीयविवेचनं, सारोद्धारः-इति। अतोऽत्र योगाभ्यासविद्वयानुबन्धत्वेन योगं चातुर्विध्यादिप्रदर्शनम्। योगीचतुर्धा'सर्वभूतस्यमात्मानम्' इत्यादिश्लोकचतुष्टयोदितसमदर्शनं चातुर्विध्यात्। तत्र ह्येवं भाष्यम् 'अथ योगविपाकदशा चतुष्प्रकारोच्यते' इति। एव तत्र समदर्शनविपाकक्रमोऽभिप्रेतः-आत्मना ज्ञानत्वानन्दत्वादिभिरन्योन्यसाम्यदर्शनं, शुद्धावस्थायामपहतपाम्पत्वादिभिरीश्वरेण साम्यदर्शनं, परित्यक्तप्राकृतभेदानामसङ्कुचितजानैकाकारतया ईश्वरेण तदपृथक्सिद्धविशेषणत्वादिभिरन्योन्यं च साम्यदर्शनम्, औपाधिकैः पुत्रादिभिरसम्बन्धसाम्यदर्शनंचेति। योगसाधनम्-अभ्यासवैराग्यादिकम् । योगसिद्धिः-योगभ्रष्टस्यापि प्रत्यवायविरहः, पुण्यलोकाद्यवाप्तिः, विच्छिन्नप्रतिसन्धानाद्यनुरूपविशिष्टकुलोत्पत्तिः, अभिक्रमनाशाभावेन क्रमाच्छेपपूरणेनापवर्गाविनाभावः—इत्येवंरूपा। स्वयोगस्य पारम्यं-वक्तुर्भगवतो वासुदेवस्य भजनरूपो योगोऽत्र स्वयोगः; तस्य पारम्यं स्वापेक्षयोत्कृष्टराहित्यम्। एतच्च मध्यमपट्टकप्रतिपाद्यमपि तत्प्रस्तावनारूपेण 'योगिनामपि सर्वेषाम्' इति प्रथमपट्टकान्तिमश्लोकेन दर्शितम्। तथाहि तत्रभाष्यं 'तेदेवं परीवद्याङ्गभूतप्रजापतिवाक्योदितं प्रत्यगात्मनो दर्शनमुक्तम्, अथ परविद्यां प्रस्तौति' इति ॥ १० ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः.

१. गी. ५-२७ ॥

२. गी. ६-२९ ॥

४. गी. ६-४७ ॥

३. गीताभाष्यम्. ६-२९. श्लोकभाष्यम् ॥

५. गीताभाष्यम्. ६-४७. श्लोकभाष्यम् ॥